

YÂDNYAVALKYASMRITI

OF

YOGÎSHVARA YÂDNYAVALKYA

With the Commentary Mitâksharâ

OF

VIDNYÂNESHVARA.

EDITED BY

WÂSUDEV LAXMAN SHÂSTRÎ PAṆSÎKAR.

PUBLISHED BY

TUKÂRÂM JÂVAJÎ,

PROPRIETOR OF JÂVAJÎ DÂDÂJÎ'S "NIRNAYA-SÂGAR" PRESS,

Bombay.

1909.

Price 2 Rupees.

[All rights reserved by the Publisher.

Registered under the Act XXV of 1857.

BOMBAY

Printed by B R Chankar at the "Nannaya-saga,"
for the publisher

श्रीः ।

श्रीमद्योगीश्वरमहर्षियाज्ञवल्क्यप्रणीता

याज्ञवल्क्यस्मृतिः ।

- नेश्वरप्रणीतमिताक्षराव्याख्यासंवलितः ।

इयं च

पणशीकरोपाह्वलक्ष्मणशर्मतनुजनुषा वासुदेवशर्मणा

प्राचीनधर्मशास्त्रग्रन्थालोचनेन टिप्पण्यादिभिः

वर्णक्रमकोशेन च सनाथीकृता ।

मुम्बय्यां

तुकाराम जावजीनां कृते

मेव निर्णयसागरमुद्रणयन्त्रालये बाळकृष्ण रामचन्द्र घाणेकर

इत्यनेन मुद्रयित्वा प्राकाश्यं नीता ।

शम्भुब्दाः १८३१, सनाब्दाः १९०९.

मूल्यं २ रूप्यद्वयम् ।

ई० श० १८७६ वत्सरे प्रणीतपञ्चविंशतितमाङ्कस्थराजकीय-
नियमानुसारेण प्रकाशकर्त्रा स्वायत्तीकृतोऽयं ग्रन्थः ।

किञ्चित्प्रास्ताविकम् ।

इह जगदारम्भात्प्राग्जगतो विचारणायां 'नासदासीन्नो सदासीन्' 'तम आसीत्तमसा गूहमग्रेप्रकेतं सलिलं सर्वमा इदं' 'अम्मः किमासीत्' इत्यादिश्रुतिवचोभ्यस्तर्कागोचरमेवाखिलं प्रतीयते । ततश्च 'को अद्वा वेद य इह प्रबोचत्कुत आ जाता कुत इयं विसृष्टिः ।' इत्यादिविमर्शनोत्तर 'यो अस्याध्यक्षः परमेव्योमन् सो अक्क वेद यदि वा न वेद' इत्येवरीत्या निर्णयश्च निगममूलक एवेति मानुषप्राणिदुस्तर्कमेव कृत्वा खलु । अथापि जगदन्तःपा-
तिभिर्निजप्ररोहमूलगवेषणं स्वमतिपरिणामावध्यनुमेयमेव । निर्दिष्टरूपजगदभावदशा-
यां च 'स ईक्षत बहु स्यां प्रजायेय' इति श्रुतेः सर्गादावतर्क्येन्द्रजालिकेन सिसृक्षुणा
भगवता स्थावरं जंगमं जगत् धर्माधर्मौ च सृष्ट्वाखिलव्यवहाराय तत्तच्छब्दानां तेन
तेनार्थेन संबन्धं कल्पयित्वा धर्माधर्मप्रतिपादकपदे वेदान्कल्पयित्वा हिरण्यगर्भादिभ्यः
प्रतिपादितास्तैरन्येभ्य इत्येवमुत्तरोत्तरं शब्दार्थप्रतिपत्तिः । एव परंपरासादितश्रु-
तिभागा मन्त्रद्रष्टार ईशसृष्टजनतार्थं विशेषतश्च दुःषमानुभावेनापचीयमानमेधायुर्बलादि-
गुणानामैदंयुगीनमानुषप्राणिनां निःश्रेयसकाङ्क्षिणः पारिकाङ्क्षिणोऽखिलव्यवहाराय केवल-
निगमानामचारितार्थं मन्वाना नानासूत्रस्मृतीतिहासादीन्धर्मशास्त्रप्रतिपादकान्निब-
न्धान्परिकल्पयांबभूवुः ।

तथाच 'भारतं पञ्चमो वेदः' इति पञ्चमवेदत्वेन सुप्रतिष्ठितेऽखिलधर्म-
शास्त्रे महाभारते युधिष्ठिरं प्रति भीमसेनवचः—'धर्ममर्थं च कामं च यथा-
वद्वदतांवर । विभज्य काले कालज्ञः सर्वान्सेवेत पण्डितः ॥' इति ।
स्मृत्यन्तरेऽपि—'धर्ममर्थं च कामं च यथाशक्ति न हापयेत् ।' इति ।
तथा—'न पूर्वाह्नमध्यंदिनापराह्णानफलान्कुर्याद्यथाशक्ति धर्मार्थका-
मेभ्यः' इति । तत्र निरतिशयानन्दलक्षणस्यात्यन्तिकदुःखनिवृत्तिलक्षणस्य वा मो-
क्षस्यैव निरुपधीच्छाविषयत्वात्पुरुषेणाभ्यर्थ्यमानतया मुख्यं पुरुषार्थत्वम् । धर्मादीनां
तु तत्साधनमात्रेण । तत्रापि धर्ममात्रं यथायोगं सर्वेषां साधनम् । अतएव प्रवृ-
त्तिनिवृत्त्यात्मकतया द्विविधस्यापि धर्मस्य पुरुषार्थसाधनतोक्ता वृद्धैः—'प्रवृत्ति-
लक्षणे धर्मे फलमभ्युदयो मतः । निवृत्तिसंज्ञके धर्मे फलं निःश्रेयसं
मतम् ॥' इति । स्कान्देऽपि—'धर्मात्सुखं च ज्ञानं च यस्मादुभयमाप्नु-
यात् । तस्मात्सर्वं परित्यज्य विद्वान्धर्मं समाचरेत् ॥' इत्यादि परःशतप्र-
माणवचोनिचयैर्धर्मएवाखिलस्थितिहेतुत्वेन राद्धान्तितो दरीदृश्यते ॥ तथाच धर्मशब्द
निर्णिनीषुः सुगृहीतनामा भगवान् जैमिनिरसुसूत्रतः "चोदनालक्षणोर्थो धर्मः"
इति । अनेन सूत्रेण धर्मस्वरूपं तत्प्रमाणं बोध्यते । न तावद्यागापूर्वोभयनिष्ठा धर्मत्वं
जातिः । यागस्य क्रियेच्छान्यतररूपतया क्रियात्वेनेच्छात्वेन च सकरात् । अतोऽपूर्व-
निष्ठैव सुखकारणतावच्छेदिका धर्मत्वं जातिरिति नैयायिकाः । अपूर्वमजानतामपि

यागादिकर्तारि धार्मिक इति प्रयोगाद्देवोचितेष्टसाधनत्वरूपो यागापूर्वोभयनिष्ठोपाधिरेव धर्मत्वमिति केचित् । वस्तुतस्तु अलौकिकश्रेयःसाधनत्वेन विहितक्रियात्वं विहितत्व वा धर्मत्वमिति स्फुटं निरणायि विद्वद्भलात्मेन गागाभट्टेन ॥ मिताक्षराकारस्तु—
 धर्मशब्दः षड्विधस्मार्तधर्मविषयः । तद्यथा—वर्णधर्म आश्रमधर्मो वर्णाश्रमधर्मो गुणधर्मो निमित्तधर्मः साधारणधर्मश्चेति । तत्र वर्णधर्मो नित्यं मद्यं वर्जयेदित्यादिः । आश्रमधर्मोऽग्नीन्धनभैक्षचर्यादिः । वर्णाश्रमधर्मः पालाशो दण्डो ब्राह्मणस्येत्येवमादिः । गुणधर्मः शास्त्रोपाभिषेकादिगुणयुक्तस्य राज्ञः प्रजापालनादिः । निमित्तधर्मो विहिता-
 करणप्रतिषिद्धसेवननिमित्तं प्रायश्चित्तम् । साधारणधर्मोऽहिंसादिः 'न हिंस्यात्सर्वा भूतानीत्याचाण्डालं साधारणो धर्मः' इति । एव गुणविशिष्टधर्मप्रतिपादकं शास्त्रमेव धर्मशास्त्रमिति जेगीयते । आस्तां दुरुहविषयमीमांसाविस्तरेण । प्रकृतमनुसरामः ।

अखिलधर्माणामाचार-व्यवहार-प्रायश्चित्ताख्यकोटित्रयपर्यवसानात्तद्विवेचनमन्तरा दुर्ज्ञेयैव धर्मशास्त्रसिद्धिरिति विचार्य सर्वमानवप्राण्युद्दिष्टोः परमकारुणिको याज्ञ-
 बल्क्ययोगीन्द्रो निजनामधेयोद्विक्तां याज्ञबल्क्यस्मृतिमचीकृपत् । अथच वाच्यमवचोगुम्फस्य सूत्रवदल्पाक्षरत्वेन दुरुहस्य यथावदवबुबोधयिषुरखिलश्रुति-
 स्मृतिशास्त्राधिपारदश्चा सर्वतश्चस्वतन्त्रो विज्ञानेश्वरो विपुलार्थवतीमपि प्रमि-
 ताक्षरां मिताक्षरानास्तीं याज्ञबल्क्यस्मृतिव्याख्यामरीरचत् ।

यद्यपि याज्ञबल्क्यस्थितिकालः पुरुषायुषेण मतिमदप्रेसरेणापि निश्चेतुमशक्यस्तथापि श्रीमद्भागवतद्वादशस्कन्धे—'ते परंपरया प्राप्तास्तत्तच्छिष्यैर्धृतव्रतैः । चतु-
 र्युगेष्वथ व्यस्ता द्वापरादौ महर्षिभिः ॥' अस्यार्थः—एव चतुर्युगेषु प्राप्ताः
 द्वापरादौ द्वापरमादिर्यस्य तदयनांशलक्षणस्य कालस्य तस्मिन्द्वापरान्ते वेदविभागसिद्धेः
 शांतनुकालसमकाल व्यासावतारप्रसिद्धे । व्यस्ता विभक्ताः । 'अस्मिन्प्यन्तरे
 ब्रह्मन्मगवाँल्लोकभावनः । ब्रह्मेशायैल्लोकपालैर्याचितो धर्मगुप्तये ॥ प-
 राशरात्सत्यवत्यामंशांशकलया विभुः । अवतीर्णो महाभाग वेदं चक्रे
 चतुर्विधम् ॥' इति । अतो द्वापरस्यान्तिमकाले कलियुगारम्भात्पूर्वं व्यासावतारः ।
 स च तदानीमेव ऋषादिसहिताश्चतस्रो विभज्यैकैकस्मै शिष्यायैकैकां संहितां ददौ ।
 तत्र च यजुर्वेदसंहितां वैशंपायनायादात् । तस्यैवान्तेवासी याज्ञबल्क्यो बभूवेति
 निश्चीयते ।

एकदा विदेहत्वेन मुप्रसिद्धस्य जनकस्य सदस्येव ब्रह्मवादचर्चाप्रसङ्गे कहोडादिब्र-
 ह्मर्षिवरै राज्ञा विदेहेन च याज्ञबल्क्याग्रे ब्रह्मविद्योपनिबद्धास्तत्रतत्र नैकसः पूर्वपक्षाः
 कृतास्तदानीं याज्ञबल्क्यो निजातर्क्यमतिवैभवेन सर्वेषां पूर्वपक्षाणां यथावदुत्तर-
 रूपेण सर्वान्समादधे । तच्छ्रुत्वा ससभास्तारो राजा दानमानादिस्वत्कारैस्तं सपूज्य
 प्रशस्य स एवानूचानतम इति निश्चित्य साष्टाङ्गं प्रणनामेति ।

अथ भीमद्याज्ञबल्क्यमहर्षेरिति वृत्तं किमप्यत्र निर्दिश्यते । तच्च श्रु-
 तिसिरोभागबृहदारण्यकोपनिषदि तृतीयाध्याये एवं निर्दिष्टमासीत्—कदाचन
 विदेहाना सन्नाद जनकराजः श्रुतिशास्त्रोदितवैदिककर्मण्यमिस्तो बहुदक्षिणेन यज्ञे-
 नायजत् । तत्र कुरुपाश्चालवांसिनो वैतानिककर्मनिष्णाता राज्ञा निमज्जिता ब्राह्मणाः

केचन यद्दिदृक्षुष्वभिसंगता बभूवुः । अथ मिळितं विद्वत्समाजमात्रेण इयदमाणस्य
जनकस्य जिज्ञासा बभूव किल कोऽनु खत्वत्रानूचानतमो ब्रक्षिष्ट इति । सच गवां सहस्र
रुद्धोवाच हे भगवन्तः, यो वो ब्रक्षिष्टः स एता गा उत्कालयतु स्वगृहं प्रतीति । तदैते ब्रा-
ह्मणा न दधृषुः । अथ याज्ञवल्क्यो निजमन्तेवासिनमुवाच हे सौम्य, उत्कालयेमा गा
अस्मद्रुहान्प्रतीति । एतच्छ्रुत्वा सचोत्कालितवानाचार्यगृहं प्रतीत्याख्यायिकायामखिल-
विप्रसमाजापमाननमभवत् ।

अथ कदाचन वैशंपायनस्य ब्रह्महत्यादोष उदभूत् । तदंहोनिर्बर्हणाय वैशंपायनः
स्वच्छात्रान् ब्रह्महत्यामार्जनक्षमं व्रतमादिदेश । तदानीं याज्ञवल्क्यः प्रोवाच भगवन्,
श्रीमदुक्तं व्रतं सुदुश्चरमप्यहमेवाचरिष्ये किमल्पसाराणामेतेषामादेशेनेति । तदिदं विप्रा-
वमानकारकं याज्ञवल्क्योक्तं श्रुत्वा वैशंपायनश्चक्रोध । आह च याज्ञवल्क्यं ब्राह्मणावम-
न्ता त्वमसि अतो मत्तो यदधीतं तत्सर्वं त्यक्त्वा याहीति । तदसदिष्णुर्याज्ञवल्क्यो-
ऽधीतं यजुर्वेदगणं छर्दित्वा गुरुमुत्सृज्यागच्छन् । आरराध च भगवन्तं सूर्यनारायण-
मेकान्तभावेन । निःसीमनिजपरिचरणपरितुष्टो भगवानादित्योऽ यातयामानि यजूंषि
तस्मै प्रायच्छत् । तैर्याज्ञवल्क्यो वाजसनीसंज्ञाः दास्ता अकरोत् इति श्रीभागवते ।

विज्ञानेश्वरविषये मिताक्षरोपसंहारे—

‘नासीदस्ति भविष्यति क्षितितले कल्याणकल्पं पुरं
नो दृष्टः श्रुतएव वा क्षितिपतिः श्रीविक्रमाकौपमः ।
विज्ञानेश्वरपण्डितो न भजते किंचान्यदन्योपम-
श्चाकल्पं स्थिरमस्तु कल्पलतिकाकल्पं तदेतन्नयम् ॥
स्रष्टा वाचां मधुरवपुषां विद्वदाश्चर्यसीम्नां
दातार्थानामतिशयजुषामर्थिसार्थार्थनामा ।
आ च प्राचः समुद्राभ्रतनृपतिशिरोरत्नभाभासुराग्निः
पायादाचन्द्रतारं जगदिदमखिलं विक्रमादित्यदेवः ॥’

इत्यादिलेखादस्य नृपविक्रमादित्यकालीनत्वं स्फुटं भवति । तत्र कल्याणपुरमिति नाम्ना
प्रसिद्धं नगरमस्त्यधुना हैद्राबादराज्ये कल्याणक्रीर्तिनाम्ना प्रथितम् । तत्रत्या राजानधौलु-
क्यान्ववायाः । तेषां वशावलिर्दक्षिणेतिहासाख्यकोशे भाण्डारकरोपाह्वे रामकृष्ण गो-
पालसंज्ञया प्रथितैः सविस्तरं प्रकाशितास्ति । तत्रैव विक्रमादित्यराजा समजनि यदा-
श्रयेणैव विदुषामग्रेसरेण विज्ञानेश्वरेण मिताक्षराख्या याज्ञवल्क्यस्मृतिव्याख्या निर-
मायि । तस्य च राज्यकालो ब्यूनसहस्रशकमारभ्य ब्यूनपञ्चाशदधिकसहस्रमितश-
कपर्यन्तं पञ्चाशदब्दमित एवासीत् । एवंसति गुर्जराद्वितयाज्ञवल्क्यस्मृतिप्रस्तावे बापू-
शास्त्रीमोघे इत्येतैः ‘विक्रमादित्यकालीनोयं विज्ञानेश्वरः तद्वन्धस्य मिताक्षराख्यस्य संवद-
भिधशकप्रवर्तकविक्रमादित्यदेवकालिकतावसीयते’ इत्यादिप्रकटितं परास्तम् ।

यद्यप्ययं ग्रन्थो बहुभिर्बहुवारमङ्कनादिना प्रकाशितएवासीत्तथापि तेज्जनवधाना-
लस्याव्युत्पत्त्यादिमूलका नैकशो मूले व्याख्यायां च तत्रतत्रानवसरविराम-विरामस्थ-

लसंयोजना-संबद्धाक्षरप्रथन-मूलव्याख्याविसवादादिजन्मानोऽर्थानवबोधेन तिरस्का-
रावहाः प्रमादा बहुवोऽस्मिन्ग्रन्थे सन्त्येव । अतस्तन्मार्जनपूर्वं सम्यक्परिशोध्यार्हणीयोर्यं
महानिबन्धो भूयादसिललोकोपकारक इति बहुभिर्गाव्वाणवाक्यपरायणैर्धर्मैकधुरीणै-
र्वैदिकगृहस्थोभयसरणिभिः श्रेष्ठिवरश्रीमत् तुकाराम जावजीसविधे निरपेक्षबुद्ध्या
सूचितं तैराहृत्य परिशोधने नियोजितेन मया सूक्ष्मैषिकया यथामति परिष्कृतोऽयं ग्रंथ
इति मुधियो विदाकुर्वन्तु ।

एतच्छोधने संगृहीतहस्तलिखितप्राचीनादर्शपुस्तकानीत्यम्—

१ वे. शा. सं. बाळशास्त्री पुराणिक नागांव इत्येतैर्दत्तं भिन्नपाठान्तरप्रचुरं प्रायः
शुद्धम् ।

१ वे. शा. सं. नीलकण्ठशास्त्री (नानाशास्त्री) देवस्थळी सावंतवाडी इत्येतैर्दत्तं
पाठं सामान्यतः शुद्धम् ।

१ वे. रा. रा. मोरेश्वरभट्ट खरे मालवण इत्येतैर्दत्तं व्यवहाराध्यायरहितम् ।

१ रा. रा. जनार्दन महादेव गुर्जर मुंबई इत्येतैर्मुद्रितं च ।

एतेषां संकलनेन यावन्मनीषं पाठान्तरादिसंयोजनेनच संस्कृतमिदं पुष्पकम् । व्यव-
हाराध्याये दुरूहत्वमार्जनाय बालभट्टेव्याख्याधारेण टिप्पणमप्ययोजि । सर्वेषां शीघ्रोप-
स्थित्यै याज्ञवल्क्यस्मृतिस्थपद्यानां मातृकाक्रमकोशोऽयन्ते योजित । अत्र विद्वद्वर-
पडित जीवरामशास्त्रिभिः कचन साधकसूचनादिभिस्तथा शोधनकाले वे. शा. सं.
महादेवशास्त्री बाफे इत्येतैश्च बहुपकृतं तन्नामनिर्देशादृतेऽन्यत्र साधनमुत्तर्तुं मन्ये । एवं दु-
रुहविषयसंस्करणसाहसमुररीकृत्यायासबाहुल्येन यथामति शोधितेऽप्यस्मिन्महति ग्रन्थे
मानुषशेमुषीमुलभमव्युत्पत्त्यनवधानदृक्चापलाक्षरयोजकादिनियतं स्वलिखितं दयालवो
महाशयाः शोधयेयुरहमपि पुनर्मुद्रणावसरे शोधयेयेति विज्ञापयति—

पणशीकरोपाहो
वासुदेवशर्मा ।

याज्ञवल्क्यस्मृतिस्थविषयानुक्रमणी ।

अथाचाराध्यायः १

विषयाः	पृष्ठं	विषयाः	पृष्ठं
उपोद्धातप्रकरणम् १		ब्रह्मचारिणो वर्ज्यानि ...	९
मङ्गलाचरणम् ...	१	गुर्वाचार्यादिलक्षणम् ...	१०
मुनीनां प्रश्नः ...	१	उपाध्यायत्वलक्षणम् ...	१०
षड्विधस्मार्तधर्मविचारः ...	२	ब्रह्मचर्यावधिः ...	१०
धर्मस्य चतुर्दश स्थानानि ...	२	उपनयनकालस्य परमावधिः ...	१०
धर्मशास्त्रप्रयोजका ऋषयः ...	३	द्विजत्वहेतुकथनम् ...	११
धर्मस्य कारकहेतवः ...	३	वेदग्रहणाध्ययनफलम् ...	११
धर्मस्य ज्ञापकहेतवः ...	३	काम्यब्रह्मयज्ञाध्ययनफलम् ...	११
देशादिकारकहेतूनामपवादः ...	४	पञ्चमहायज्ञफलम् ...	१२
कारकहेतुषु ज्ञापकहेतुषु वा संदेहे निर्णयः ...	४	नैष्ठिकब्रह्मचारिधर्माः ...	१२
ब्रह्मचारिप्रकरणम् २		विवाहप्रकरणम् ३	
वर्णानां निर्णयः ...	४	गुरुदक्षिणादानपूर्वं ज्ञानम् ...	१३
गर्भाधानादिसंस्काराः ...	४	कन्यालक्षणानि ...	१३
संस्कारकरणे फलम् ...	५	कन्याया बाह्यलक्षणानि ...	१४
स्त्रीसंस्कारेषु विशेषः ...	५	कन्याया आभ्यन्तरलक्षणानि ...	१४
उपनयनकालः ...	५	सापिण्ड्यविचारः ...	१५
गुरुधर्माः ...	६	कन्यावरणे नियमः...	१५
शौचाचाराः ...	६	कन्यादाने वरनियमः ...	१६
प्राजापत्यादितीर्थानि ...	६	द्विजातीनां श्रद्धापरिणयने निषेधः ...	१६
आचमनविधिः ...	७	वर्णक्रमेण भार्याकरणेऽधिकारः ...	१६
प्राणायामविचारः ...	७	ब्राह्मविवाहलक्षणम्...	१७
सावित्रीजपप्रकारः ...	७	दैवार्षविवाहयोर्लक्षणम् ...	१७
अभिकार्यम् ...	८	प्राजापत्यविवाहलक्षणम् ...	१७
अभिवादनम् ...	८	आसुरगान्धर्वादिविवाहलक्षणानि ...	१७
अध्याप्याः ...	८	सवर्णापरिणयने विशेषः ...	१७
दण्डादिधारणम् ...	८	कन्यादातृक्रमः ...	१८
भैक्षचर्याप्रकारः ...	९	कन्याहरणे दण्डः ...	१८
भोजनादिप्रकारः ...	९	कन्याया दोषमनाख्याय दाने ...	१८
		अन्यपूर्वालक्षणम् ...	१८
		देवरादिनियोगविधिः ...	१९

विषयाः	पृष्ठं	विषयाः	पृष्ठं
व्यभिचारिणीविषये...	१९	वम्पत्योः शेषभोजनम्	३३
तस्या अल्पप्रायश्चित्तार्थमर्थवादः	१९	अतिथीनां भोजनम्	३३
द्वितीयपरिणयने हेतवः	२०	भिक्षवे भिक्षादानम्	३४
पतिव्रतास्त्रीप्रशंसा	२०	श्रोत्रियसत्कारः	३४
अर्धवेत्तुर्दण्डः	२०	प्रतिसंवत्सरमर्घ्याः	३४
स्त्रीधर्माः	२१	परपाकरुचिनिषेधः	३५
शास्त्रीयदारसंग्रहस्य फलम्	२१	सायंसंध्यादि	३५
स्त्रीणां ऋतुकालावधि	२१	ब्राह्मे मुहूर्ते आत्मनो हितचिन्तनम्	३५
स्त्रीगमने वर्ज्यदिनानि	२१	मानार्हाः	३६
अनृतुगमने नियमाः	२२	वृद्धादीनां मार्गो देयः	३६
स्त्रीणां भर्त्रादिभिः सत्कारः	२४	द्विजातीनामिज्यादिकर्माणि	३६
स्त्रिया कर्तव्यम्	२४	क्षत्रियवैश्यकर्माणि	३७
श्रोषितभर्तृकानियमाः	२४	शूद्रकर्माणि	३७
स्त्रिया अस्वातन्त्र्यम्	२५	साधारणधर्माः	३७
मृतभर्तृकाविषये	२५	धौतकर्माणि	३८
सहगमनम्	२६	नित्यधौतकर्माणि	३८
अनेकभार्याविषये	२७	यज्ञार्थं हीनभिक्षानिषेधः	३९
प्रमीतभार्यविषये	२७	कुशलधान्यादिसंचयोपायः	३९

वर्णजातिविवेकप्रकरणम् ४

सजातिपुत्रादयः	२७
अनुलोमा मूर्धावसिक्तादयः	२८
प्रतिलोमजाः	२९
संकीर्णजात्यन्तरम्	२९
वर्णप्राप्तौ कारणान्तरम्	३०
हीनवृत्त्या जीवनम्	३०

गृहस्थधर्मप्रकरणम् ५

कस्मिन्नप्यौ किं कर्तव्यं तन्निर्णयः	३१
गृहस्थधर्माः	३१
दन्तधावनादि	३१
योगक्षेमार्थं राजाद्याश्रयः	३२
वेदादिजपः	३२
पञ्चमहायज्ञाः	३२
भूतबलिः	३२
पितृमनुष्येभ्योऽन्नदानम्	३३

ज्ञातकधर्मप्रकरणम् ६

ज्ञातकव्रतानि	४०
राजादिभ्यो धनग्रहणम्	४०
उपाकर्मकालः	४४
उत्सर्जनकालः	४४
अनध्यायाः	४४
ज्ञातकव्रतानि	४६
अभोज्यानि	४९
अभोज्याभानि	४९
अभोज्याशेषेषु प्रतिप्रसवः	४९

भक्ष्याभक्ष्यप्रकरणम् ७

द्विजातीनां धर्माः	५०
पर्युषितस्य प्रतिप्रसवः	५१
संधिन्यादिदुग्धविषये	५१
शिम्बादिनिषेधः	५१
क्रव्यादपक्ष्यादिनिषेधः	५२

विषयानुक्रमणी ।

३

विषयाः	पृष्ठं	विषयाः	पृष्ठं
पलाश्यादिनिषेधः ...	५३	पार्वणश्राद्धस्वरूपम् ...	६७
पञ्चपञ्चनखा भक्ष्याः ...	५३	एकोद्दिष्टश्राद्धस्वरूपम् ...	६७
मांसभक्षणे विधिः...	५४	त्रिविधं श्राद्धम् ...	६७
कृथामांसभक्षणे निन्दा ...	५४	पार्वणश्रद्धिश्राद्धयोः कालः ...	६७
मांसवर्जनविधिः ...	५५	श्राद्धे ब्राह्मणसंपत्तिः ...	६८
द्रव्यशुद्धिप्रकरणम् ८		श्राद्धे वर्ज्यब्राह्मणाः...	६९
सौवर्णादिपात्राणां शुद्धिः ...	५५	पार्वणश्राद्धप्रयोगः ...	७०
यज्ञपात्रादीनां शुद्धिः ...	५६	अमौकरणम् ...	७३
सलेपानां शुद्धिः ...	५६	अन्ननिवेदनम् ...	७४
भूमिशुद्धिः ...	५८	पिण्डप्रदानम् ...	७५
गवाघ्राताभ्रादिशुद्धिः ...	५८	अक्षय्योदकदानम् ...	७६
त्रपुसीसकादीनां शुद्धिः ...	५९	स्वधावाचनम् ...	७६
अमेध्योपहतद्रव्यशुद्धिः ...	५९	ब्राह्मणप्रार्थना ...	७६
उदकमांसयोः शुद्धिः ...	६०	ब्राह्मणविसर्जनम् ...	७७
अम्यादिशुद्धिः ...	६१	श्रद्धिश्राद्धम् ...	७७
दानप्रकरणम् ९		एकोद्दिष्टश्राद्धम् ...	७८
दानपात्रब्राह्मणप्रशंसा ...	६२	नवश्राद्धम् ...	७८
सत्पात्रब्राह्मणलक्षणम् ...	६२	सपिण्डीकरणम् ...	७८
सत्पात्रे गवादिदानं देयम् ...	६३	उदकुम्भश्राद्धम् ...	८२
प्रतिग्रहनिषेधः ...	६३	एकोद्दिष्टकालः ...	८३
प्रत्यहदाने विशेषः ...	६३	नित्यश्राद्धव्यतिरिक्तसर्वश्राद्धपि-	
गोदाने विशेषः ...	६४	ण्डप्रक्षेपस्थलम् ...	८५
गोदानफलम् ...	६४	भोज्यविशेषेण फलविशेषः ...	८५
उभयतोमुखीलक्षणं तद्दाने फलं च	६४	गयाश्राद्धफलम् ...	८६
सामान्यगोदाने फलम् ...	६५	तिथिविशेषात्फलविशेषः ...	८६
गोदानसमानि ...	६५	नक्षत्रविशेषात्फलविशेषः ...	८७
भूम्यादिदाने फलम् ...	६५	पितृशब्दार्थः ...	८८
गृहादिदाने फलम् ...	६५	गणपतिकल्पप्रकरणम् ११	
वेददानफलम् ...	६५	विघ्नकारकहेतवः ...	८८
दानं विनापि दानफलावाप्तिः ...	६६	विघ्नज्ञापकहेतवः ...	८९
सर्वप्रतिग्रहनिवृत्तिप्रसङ्गेऽपवादः	६६	विघ्नज्ञापकहेतुप्रत्यक्षलिङ्गानि ...	८९
अप्रत्याख्येयमाह ...	६६	विघ्नोपशान्त्यर्थं कर्म ...	९०
प्रतिग्रहनिवृत्तेरपवादः ...	६७	क्षपनविधिः ...	९०
श्राद्धप्रकरणम् १०		उपस्थानमन्त्राः ...	९०
श्राद्धशब्दार्थः ...	६७		

विषयाः	पृष्ठं	विषयाः	पृष्ठं
ग्रहपूजा	९३	दूतानां त्रैविध्यम्	१०२
नित्यकाम्यसंयोगाः... ..	९३	स्वैरविहारः सेनादर्शनं च	१०३
ग्रहशान्तिप्रकरणम् १२		चाराणां गूढभाषणश्रवणम्	१०३
ग्रहयज्ञः... ..	९४	राज्ञो निद्रादिप्रकारः	१०३
नवग्रहनामानि	९४	प्रजापालनफलम्	१०४
नवग्रहमूर्तिद्रव्याणि	९४	चाटतस्करादिभ्यो रक्षणम्	१०४
नवग्रहध्यानानि	९४	प्रजानामरक्षणे फलम्	१०४
नवग्रहमन्त्राः	९५	राष्ट्राधिकृतविचेष्टितज्ञानम्	१०५
नवग्रहसमिधः	९५	उत्कोचजीविना दण्डः	१०५
नवग्रहहोमाहुतिसंख्या	९५	अन्यायेन प्रजाभ्यः करग्रहणे	१०५
नवग्रहाणां भोजनानि	९६	देशाचारादिरक्षणम्... ..	१०५
नवग्रहदक्षिणा	९६	मन्त्रमूलत्वं राज्यस्य... ..	१०६
दुष्टग्रहपूजा	९६	शल्यादीना चिन्तनम्	१०६
राजधर्मप्रकरणम् १३		सामाद्युपाया	१०६
अभिषिक्तस्य राज्ञो धर्माः	९७	संधिविग्रहादिगुणा.	१०७
अष्टादश व्यसनानि	९८	परराष्ट्रे यानकालः	१०७
राजमन्त्रिण. राजपुरोहितश्च	९८	दैवपुरुषकारयोर्विचारः	१०७
राजपुरोहितलक्षणम्	९९	दैवविषये मतान्तराणि	१०७
यज्ञादिकरणे ऋत्विजः	९९	लाभप्रकार.	१०८
ब्राह्मणेभ्यो धनदाने फलविशेषः	९९	राज्याङ्गानि	१०८
धनरक्षणप्रकार.	९९	दुर्वृत्तेषु दण्डकरणम्	१०८
लेख्यकरणम्	१००	अन्यायदण्डनिषेधः	१०९
लेख्यकरणप्रकार.	१००	दण्ड्यदण्डने फलम्... ..	१०९
राज्ञो निवासस्थानम्	१००	त्रसरेण्वादिमानम्	११०
अधिकारिण.	१०१	रजतमानम्	१११
विक्रमार्जितद्रव्यदाने फलम्	१०१	ताम्रमानम्	१११
रणे मरणं स्वर्गफलकम्	१०१	स्वशास्त्रपरिभाषा	१११
शरणागतरक्षणम्	१०२	दण्डभेदाः	११२
आयव्ययनिरीक्षणम्	१०२	दण्डव्यवस्थानिमित्तानि	११२
हिरण्यस्य भाण्डागारे निक्षेपः	१०२		

इत्याचाराध्यायः ।

अथ व्यवहाराध्यायः २

साधारणव्यवहारमातृकाप्रकरणम् १		व्यवहारलक्षणम्	११३
उपोद्घातः	११३	सभासदलक्षणम्	११४
		सभासदसंख्या	११४

विषयाः	पृष्ठं
बृहस्पतिमते सभ्यसंख्या ...	११४
ब्राह्मणानां सभासदां च भेदः ...	११४
अन्यायाद्राजनिवारणम् ...	११४
ब्राह्मणानां दोषः ...	११४
राजसंसदि वणिजामपि स्थापना	११५
प्राङ्निवाकः ...	११५
प्राङ्निवाकगुणा ...	११५
ब्राह्मणप्राङ्निवाकाभावे क्षत्रियादिः	११५
प्राङ्निवाकलक्षणम् ...	११५
सभासदां दण्डः ...	११५
व्यवहारविषयः ...	११६
व्यवहारस्याष्टादश भेदाः ...	११६
राज्ञः कार्यानुत्पादकत्वम् ...	११६
कार्यार्थिनि प्रश्नः ...	११६
आह्वानानाह्वाने ...	११६
तदपवादः ...	११६
आसेधः ...	११७
आसेधश्चतुर्विधः ...	११७
क्वचिदासेधातिक्रमे दण्डाभावः	११७
प्रतिवादिन्यागते लेख्यादिकर्तव्यता	११७
हीन पञ्चविधः ...	११८
भाषाकरणप्रकारः ...	११८
पक्षाभासा ...	११८
अनादेयव्यवहाराः ...	११९
आदेयव्यवहाराः ...	११९
शोधितलेख्यनिवेगनप्रकारः ...	१२०
उत्तरावधिशोधनम् ...	१२०
पूर्वपक्षमशोधयित्वैव उत्तरादाने	
सभ्यानां दण्डः ...	१२०
उत्तरदानप्रकारः ...	१२०
उत्तरस्वरूपम् ...	१२०
चतुर्विधमुत्तरम् ...	१२०
सत्योत्तरोदाहरणम् ...	१२०
मिथ्योत्तरोदाहरणम् ...	१२०
मिथ्योत्तरं चतुर्विधम् ...	१२०

विषयाः	पृष्ठं
कारणोत्तरोदाहरणम् ...	१२०
पूर्वन्यायोत्तरोदाहरणम् ...	१२१
उत्तराभासानां लक्षणानि ...	१२१
उत्तराभासोदाहरणानि ...	१२१
संकरानुत्तरम् ...	१२१
अनुत्तरत्वे कारणम् ...	१२१
मिथ्योत्तरकारणोत्तरयोः संकरे तदु-	
दाहरणम् ...	१२१
कारणोत्तरप्राङ्न्यायोत्तरसंकरः ...	१२२
तदुदाहरणम् ...	१२२
उत्तरसंकरे क्रमः ...	१२२
मिथ्योत्तरकारणोत्तरयोरेकस्मि-	
न्व्यवहारप्राप्तौ निर्णयप्रकारः	१२३
उत्तरे पत्रे निवेशिते साधननिर्दे-	
शप्रकारः ...	१२३
व्यवहारस्य चत्वारः पादाः ...	१२४

असाधारणव्यवहारमातृका-

प्रकरणम् २

प्रत्यभियोगः ...	१२४
अर्थविषये ...	१२५
एकस्मिन्नाभियोगेऽनेकद्रव्याणां	
निवेशाभावः ...	१२५
तदुदाहरणम् ...	१२५
अभियोगमनिस्तीर्येत्यस्यापवादः	१२६
प्रतिभूप्रहणम् ...	१२६
प्रतिभ्वभावे निर्णयः ...	१२६
निहवे प्रतिभूकर्तव्यम् ...	१२६
मिथ्याभियोगे दण्डः ...	१२७
कालविलम्बापवादः ...	१२७
दुष्टलक्षणम् ...	१२८
अनाहूतवादने ...	१२८
द्वावपि युगपद्वर्माधिकारिणं प्राप्तौ	
तत्र कस्य क्रियेत्याकांक्षिते	
निर्णयः ...	१२९

विषयाः	पृष्ठं	विषयाः	पृष्ठं
सपणविवादस्थले निर्णयप्रकारः	१२९	शिरोमुण्डनादिदण्डाः	१३९
छलनिरसनप्रकारः ...	१२९	अह्ने च व्यवस्था ...	१३९
छलानुसारिव्यवहारलक्षणम् ...	१३०	चक्षुर्निरोधशब्दार्थः	१३९
निष्ठुनैकदेशविभावेने निर्णयप्रकारः	१३०	कीदृशो भोगः प्रमाणम्	१३९
न्यायाधिगमे तर्कः...	१३०	आगमनिरपेक्षस्य भोगस्य प्रामाण्यं	१४०
अनेकार्थाभियोगे निर्णयः	१३१	अनागमोपभोगे दण्डः	१४०
स्मृत्योर्विरोधे निर्णयप्रकारः	१३१	आगममापेक्षभोगविषये	१४०
धर्मशास्त्रार्थशास्त्रयोर्विप्रतिपत्तौ		त्रिविधः स्वीकारः	१४१
निर्णयः	१३२	स्वीकारे नियमः	१४१
धर्मशास्त्रार्थशास्त्रोदाहरणम्	१३२	पुरुषव्यवस्थया प्रामाण्यव्यवस्थया	
आततायिहननविषये निर्णयः...	१३२	च आगमविषये दण्डव्यवस्था	१४१
द्विजातीनां शास्त्रग्रहणे	१३२	अभियुक्ते मृते निर्णयः	१४२
आततायिनः	१३३	व्यवहारसिद्धये व्यवहारदर्शिनां	
अन्योदाहरणम्	१३३	बलाबलम्	१४२
अन्यथा करणे प्रायश्चित्तम्	१३३	प्रबलदृष्टव्यवहारविषये	१४३
प्रमाणचतुष्टयम्	१३३	मत्तोन्मत्तादिभिर्निर्णीतव्यवहार-	
प्रमाणभेदाः	१३३	विषये	१४३
मानुषदिव्यप्रमाणग्रहणे निर्णयः	१३४	गुरुशिष्यपितृपुत्रादीनां व्यवहार-	
तत्रोदाहरणम्	१३४	विषये	१४३
दिव्यप्रमाणग्रहणे निषेधः	१३४	स्त्रीभर्तृव्यवहारविषये	१४३
तदपवादः	१३५	स्वामिदासव्यवहारविषये	१४४
स्त्रियादीनामपि क्वचिभियमः	१३५	अनादेयवादविषये	१४४
प्रमाणबलाबलविचारः	१३५	गोपशौण्डिकादिस्त्रीणां व्यवहारे	१४४
आध्यादिषु पूर्वोत्तरक्रियानिर्णयः	१३६	परावर्त्यद्रव्यविषये निर्णयप्रकारः	१४४
दशविंशतिवर्षोपभोगे निर्णयः	१३६	तत्र कालावधिः	१४४
अनागमोपभुक्तौ दण्डः	१३७	तत्र नृपतिभागः	१४४
अस्वत्वस्य दाने दण्डः	१३७	स्वाम्यनागमविषये	१४४
दशविंशतिवर्षोपभोगे हानेरपवादः	१३७	निधिप्राप्तौ निर्णयप्रकारः	१४५
उपनिक्षेपलक्षणम्	१३७	ब्राह्मणस्य निधौ प्राप्ते निर्णयः	१४५
आध्यादीनां हर्तुर्दण्डः	१३८	ब्राह्मणभिन्नस्य निधौ लब्धे निर्णयः	१४५
दण्डपरिमाणम्	१३८	अनिवेदितनिधिविषये निर्णयः	१४५
दण्डप्रकाराः	१३८	धनिस्वामिन्यागते निर्णयः	१४५
धनदानाशक्तौ दण्डप्रकारः	१३८	तत्र राजभागः	१४५
उत्तमसाहसदण्डस्वरूपम्	१३८	चौरहतद्रव्यविषये	१४६
ब्राह्मणस्य वधदण्डनिषेधः	१३८	चौरहतद्रव्यापहारे राज्ञो दोषः	१४६

विषयाः	पृष्ठं	विषयाः	पृष्ठं
चौरहतोपेक्षाकरणे ...	१४६	पुत्रपौत्रैर्ऋणं देयमित्यस्यापवादः	१५०
चौरहतदानविषये ...	१४६	न पतिः स्त्रीकृतमित्यस्यापवादः...	१५१
ऋणादानप्रकरणम् ३		पतिकृतमृणं भार्या न दद्यादित्य-	
ऋणादानं सप्तविधम् ...	१४६	स्यापवादः ...	१५१
अधमर्णविषये पञ्चविधम् ...	१४६	भार्यादीनामधनत्वम् ...	१५१
उत्तमर्णविषये द्विविधम् ...	१४६	पुनरपि यदृणं दातव्यं येन च यत्र	
मासि मासि वृद्धिदानविषये ...	१४६	दातव्यं तत्रितये निर्णयः ...	१५१
वर्णकमाद्वृद्धिनिर्णयः ...	१४६	कालविशेषे ऋणदानविषये ...	१५२
चक्रवृद्धिकायिकादिवृद्धिप्रकाराः	१४७	प्राप्तव्यवहारविषये निर्णयः ...	१५२
ग्रहीतृविशेषेण प्रकारान्तरवृद्धिः	१४७	प्राप्तव्यवहारेपि ऋणदाननिषेधः	१५२
कारितवृद्धिः ...	१४७	आसेधाहाननिषेधः ...	१५२
अकृतवृद्धिः ...	१४७	ऋणात्पितृमोचनविषये ...	१५२
याचितकविषये निर्णयः ...	१४७	श्राद्धे बालस्याप्यधिकारः ...	१५२
याचितकाऽदाने निर्णयः ...	१४७	विभक्तविषये निर्णयः ...	१५२
अनाकारितवृद्धेरपवादः ...	१४७	अविभक्तविषये निर्णयः ...	१५२
द्रव्यविशेषेण वृद्धिविशेषः ...	१४८	पुत्रविषये ऋणदाने विशेषः ...	१५२
प्रयुक्तस्य द्रव्यस्य चिरकालावस्थि-		पौत्रविषये ऋणदाने विशेषः ...	१५२
तस्य वृद्धिः ...	१४८	ऋणापाकरणे ऋणी तत्पुत्रः पौत्र	
वस्त्रधान्यादीनां वृद्धिः ...	१४८	इति त्रयः कर्तारस्तेषां सम-	
पुरुषान्तरे संक्रमणेन प्रयोगान्त-		वाये क्रमः ...	१५२
रकरणविषये ...	१४८	परपूर्वाः स्त्रियः ...	१५३
सकृत्प्रयोगविषये ...	१४८	पुनर्भूस्वैरिणीस्त्रीणां लक्षणम् ...	१५३
प्रयुक्तस्य धनस्य ग्रहणप्रकाराः...	१४८	योषिद्वाह ऋणापाकरणेऽधिकारी	१५४
धर्मादयश्चोपायाः ...	१४९	रिक्थग्रहणाभावे पुत्रपौत्रैर्ऋणदा-	
राज्ञा दापने च प्रकाराः ...		नविषये ...	१५४
बहुभूतमर्णिकेषु युगपत्प्राप्तेषु केन		योषिद्वाहिविषये ...	१५४
क्रमेणाधमर्णिको दाप्य इत्यपे-		प्रातिभाव्यादीनां निषेधः ...	१५५
क्षितविषये क्रमः ...	१४९	दम्पत्योर्विभागाभावे ...	१५५
उत्तमर्णे दुर्बले प्रतिपन्नार्थदापने		पूर्तेषु कर्मसु जायापत्योः पृथग-	
निर्णयप्रकारः ...	१४९	धिकारः ...	१५५
न्यायार्थं व्ययदानम् ...	१४९	प्रातिभाव्यनिरूपणम् ...	१५५
निर्धनाधमर्णिकविषये ...	१४९	प्रातिभाव्यं त्रिविधम् ...	१५५
दीयमानाग्रहणे ...	१५०	दर्शनप्रत्ययप्रतिभूविषये ...	१५६
कुटुम्बार्थं कृतर्णविषये ...	१५०	दानप्रतिभूविषये ...	१५६
अदेयर्णविषये निर्णयः ...	१५०	दर्शनप्रतिभूविषये ...	१५६

विषयाः	पृष्ठं	विषयाः	पृष्ठं
दानप्रतिभूपौत्रविषये ...	१५६	साक्षिप्रकरणम् ५	
प्रतिभाष्यातिरिक्तपैतामहर्षदाने		साक्षिस्वरूपनिरूपणम् ...	१६४
पौत्राधिकारः ...	१५६	साक्षिभेदा ...	१६४
शुद्धदाने निषेधः ...	१५६	कृतमाक्षिण ...	१६४
बन्धकप्रतिभूविषये ऋणदाने		अकृतमाक्षिणः ...	१६४
निर्णयः ...	१५६	लिखितादिमाक्षिणा भेदा ...	१६४
प्रतिभुवामनेकान्वे ऋणदानप्रकारः	१५७	तेपि माक्षिणः कीदृशाः कियन्तश्च	
प्रतिभूदत्तस्य प्रतिक्रियाविधिः	१५७	भवन्तीत्येतद्विषये ...	१६४
प्रतिदत्तस्याशुद्धिः ...	१५७	दोषादमाक्षिणः ...	१६५
प्रतिभूदत्तस्य सर्वत्र द्वैगुण्ये प्राप्ते-		भेदादमाक्षिणा स्वरूपम् ...	१६५
ऽपवादः ...	१५७	स्वयमुक्तिस्वरूपम् ...	१६५
स्त्रीपशूनां शुद्धिविषये ...	१५७	अमाक्षिणः स्वरूपम् ...	१६५
धान्यशुद्धिविषये ...	१५८	एकमाक्षिविषये ...	१६६
वस्त्ररमाविषये ...	१५८	चौर्यादिषु वर्ज्यसाक्षिणां पि ग्राह्याः	१६६
लभ्यकविशेषनिषेधः ...	१५८	साक्षिश्रावणम् ...	१६६
आभिर्विधिः ...	१५८	ब्राह्मणादिषु श्रावणे नियमाः ...	१६७
आधिलक्षणम् ...	१५८	तदपवादः ...	१६७
सच द्विविधः ...	१५८	साक्षिदूषणदाने स्थूलम् ...	१६७
चतुर्विधस्याधेर्विशेषः ...	१५८	साक्षिश्रावणप्रकारः ...	१६७
गोप्याधिभोगे शुद्धिनिषेधः ...	१५८	साक्षिसन्नामने ...	१६७
आधिनाशे निर्णयः ...	१५९	साक्षिणामकथने कर्तव्यता ...	१६८
आधिमिद्विविषये निर्णयः ...	१५९	साक्ष्यानर्जाकारविषये ...	१६८
जङ्गमस्यावरभेदेन द्विविध आधि	१६०	कूटसाक्षिणा दण्डः ...	१६८
आधिनाशविषये धनदाने विशेषः	१६०	साक्षिद्वये निर्णयप्रकारः ...	१६८
आधिमोक्षणाविषये निर्णयः ...	१६०	जयपरात्रयावधारणविषये ...	१६८
अमात्रहिते प्रयोक्तारि कर्तव्यता	१६१	माक्षिणा स्वभावोक्तवचनग्रहणे	१६९
असनिहितेऽधमर्णे कर्तव्यता ...	१६१	साक्षिभाषितपरीक्षा ...	१७०
भोग्याधौ विषये ...	१६१	क्रियाबलाबलावलम्बे ...	१७०
फलभोग्याधिविषये ...	१६२	माक्षिणा दोषावधारणे ...	१७०
उपनिधिप्रकरणम् ४		अथ मतम् ...	१७०
उपनिधिद्रव्यलक्षणम् ...	१६२	कूटसाक्षिणा दण्डः ...	१७१
उपनिधिदानेऽपवादः ...	१६३	ब्राह्मणकूटमाक्षिविषये ...	१७१
उपनिधियुपभोक्तुर्दण्डः ...	१६३	लोभादिकारणविशेषे दण्डः ..	१७१
उपनिधिधर्माणां याचितादिष्वति		ब्राह्मणे शारीरदण्डनिषेधः ...	१७१
देशः ...	१६३	साक्ष्यनिवृत्ते दण्डः ...	१७२

विषयाः	पृष्ठं	विषयाः	पृष्ठं
जानतः साक्ष्यानङ्गीकारे ...	१७२	धटदिव्यप्रयोगः ...	१८३
वर्णिना वधे अनृतानुज्ञा ...	१७३	अग्निदिव्यविधिः ...	१८७
अनृतवचने प्रायश्चित्तम् ...	१७३	कर्तुरन्याभिमन्त्रणम् ...	१८७
लेख्यप्रकरणम् ६		उदकदिव्यविधिः ...	१९०
लेख्यद्वैविध्यम् ...	१७४	विषदिव्यविधिः ...	१९२
अन्यकृतलेख्ये विशेषः ...	१७४	कोशदिव्यविधिः ...	१९४
लेख्ये संवत्सरादीनां निवेशः ...	१७४	तण्डुलदिव्यविधिः ...	१९५
लेख्यसमामौ अधमर्णस्य संमतिः ...	१७४	तप्तमाषविधिः ...	१९५
लेख्ये साक्षिणां विशेषः ...	१७५	धर्माधर्माख्यविधिः ...	१९६
लेखकसंमतिः ...	१७५	पक्षान्तरेण विधिः ...	१९६
स्वकृतलेख्ये विशेषः ...	१७५	अन्ये शपथाः ...	१९६
लेख्यारूढर्णविषये विशेषः ...	१७५	शुद्धिविभावना ...	१९६
बलान्कारकृतलेख्ये विशेषः ...	१७६	दायविभागप्रकरणम् ८	
तदपवादः ...	१७६	दायशब्दार्थः ...	१९७
जीर्णादिपत्रविषये ...	१७६	दायो द्विविधः ...	१९७
देशान्तरस्थपत्रानयनाय का-		अप्रतिबन्धदायलक्षणम् ...	१९७
लावधिः ...	१७६	सप्रतिबन्धदायलक्षणम् ...	१९७
राजकीयपत्रविषये ...	१७७	विभागलक्षणम् ...	१९७
राजकीयजयपत्रविषये ...	१७७	स्वत्वनिरूपणम् ...	१९७
सभासदां पत्रविषये ...	१७७	स्तेनातिदेशः ...	१९७
पञ्चविधहीनविषये ...	१७७	लौकिकीमत्ताविषये विचारः ...	१९७
लेख्यसंदेहे निर्णयोपायाः ...	१७७	यत्र काले येन च यथा विभागः ...	२००
लेख्यस्य पृष्ठे लेखनप्रकारः ...	१७८	पितुरिच्छया विभागप्रकारः ...	२०१
कृत्स्ने ऋणे दत्ते कर्तव्यता ...	१७८	विषमविभागनियमः ...	२०१
ससाक्षिके ऋणे कृत्स्ने दातव्ये		ज्येष्ठपुत्रविषये उद्धारविभागः ...	२०२
कर्तव्यता ...	१७८	विभागकालाः ...	२०२
दिव्यप्रकरणम् ७		समविभागे पत्नीनां विशेषः ...	२०२
दिव्यमातृका ...	१७८	पुत्रस्य दायजिघृक्षाभावे विशेषः ...	२०२
शपथाः ...	१७८	विषमविभागनिषेधः ...	२०३
महाभियोगेषु शङ्कितेष्वपवादः ...	१७९	पितृमरणानन्तरं समविभागः ...	२०३
ततोर्था लेख्येदित्यस्यापवादः ...	१७९	विंशोद्धारादिः ...	२०३
अवष्टम्भाभियोगेष्वेवेत्यस्यापवादः ...	१७९	विषमविभागनिषेधः ...	२०३
दिव्ये साधारणविधिः ...	१८०	उद्धारविभागे निषेधः ...	२०३
दिव्येषु पूर्वाह्णादिकालाः ...	१८१	मातृधने दुहित्रधिकारः ...	२०३
		दुहित्रभावे मातृधने पुत्राधिकारः ...	२०३

विषयाः	पृष्ठं	विषयाः	पृष्ठं
अविभाज्यधनम् ...	२०४	पौनर्मवपुत्रलक्षणम् ...	२१३
पितृधृतवस्त्रादिविषये ...	२०५	दत्तकपुत्रलक्षणम् ...	२१३
स्त्रीणामलङ्कारविषये ...	२०५	एकपुत्रदाने निषेधः ...	२१३
योगक्षेमशब्दार्थः ...	२०५	अनेकपुत्रमद्भावेपि ज्येष्ठदाने नि-	
पैतामहे द्रव्ये पौत्राणां विभागे		षेधः ...	२१३
विशेषः ...	२०६	पुत्रप्रतिग्रहप्रकारः ...	२१४
पितामहोपात्तधने पितुः पुत्रस्य च		क्रीतपुत्रलक्षणम् ...	२१४
सत्ताविषये ...	२०६	कृत्रिमपुत्रलक्षणम् ...	२१४
विभागोत्तरमुत्पन्नपुत्रस्य विभाग-		स्वयंदत्तपुत्रलक्षणम् ...	२१४
विषये ...	२०७	महोदजपुत्रलक्षणम् ...	२१४
पितृदत्तधनविषये निर्णयः ...	२०८	अपविद्धपुत्रलक्षणम् ...	२१४
पितुरुर्ध्वं विभागे मातुः स्वपुत्र-		पुत्राणां दायग्रहणे क्रमः ...	२१४
गमांशित्वम् ...	२०८	औरसपौत्रिकेयसमवाये निर्णयः	२१४
असंस्कृतभ्रातृसंस्कारकरणविषये	२०८	पूर्वपूर्वमत्वे उत्तरेषां चतुर्थीशित्वम्	२१४
असंस्कृतभगिनीसंस्कारकरण-		दत्तकानन्तरं औरसे जाते निर्णयः	२१५
विषये ...	२०९	अमवर्णपुत्रविषये ...	२१५
भगिनीनां विभाग ...	२०९	क्षेत्रजस्य विशेषः ...	२१५
भिन्नजातीयानां पुत्राणां विभाग.	२१०	द्वादशपुत्राणां मध्ये पट्दायादाः	
भ्रात्रादिवधनया स्थापितस्य समु-		षट् अदायादाः...	२१५
दायद्रव्यस्य विभागः ...	२१०	दत्तकस्य जनकरिक्थगोत्रनिवृत्तिः	२१५
समुदायद्रव्यापहारे दोषः ...	२११	पूर्वपूर्वाभावे सर्वेषां पितृधनाधि-	
व्यामुष्यायणपुत्रलक्षणम् ...	२११	कारः ...	२१५
व्यामुष्यायणाधिकारविषये ...	२११	भ्रातृपुत्रसत्वे अन्यपुत्रग्रहणनि-	
नियोगप्रकारः ...	२११	षेधः ...	२१५
नियोगनिन्दा ...	२१२	शूद्रापुत्रविषये ...	२१६
विधवासंयमः ...	२१२	शूद्रधनविभागे विशेषः ...	२१६
धर्म्यनियोगप्रशंसा ...	२१२	विभक्तस्यापुत्रस्यासंसृष्टिनो धने-	
मुख्यगौणपुत्राणां दायग्रहणव्यव-		धिकारिणः ...	२१६
स्था तेषां स्वरूपं च ...	२१३	पत्नी ...	२१६
औरसपुत्रलक्षणम् ...	२१३	दुहिता ...	२२१
पुत्रिकापुत्रलक्षणम् ...	२१३	दौहित्र ...	२२१
क्षेत्रजपुत्रलक्षणम् ...	२१३	माता ...	२२१
गूढजपुत्रलक्षणम् ...	२१३	पिता ...	२२२
कानीनपुत्रलक्षणम् ...	२१३	भ्रातरः ...	२२२
		भिन्नोदराः ...	२२२

विषयाः	पृष्ठं	विषयाः	पृष्ठं
भ्रातृपुत्राः ...	२२२	ऊढानूढासमवाये अधिकारनिर्णयः	२२९
गोत्रजाः ...	२२२	प्रतिष्ठिताप्रतिष्ठितासमवाये अधि-	२२९
पितामही ...	२२२	कारनिर्णयः ...	२२९
पितामहादयः ...	२२३	वाग्दत्ताविषये निर्णयः ...	२३०
ममानोदकाः ...	२२३	वाग्दत्ताकन्यामरणे निर्णयः ...	२३०
बन्धवः ...	२२३	दुर्मिक्षादिसंकटे स्त्रीधनग्रहणे भ-	
आत्मबन्धवः ...	२२३	तुरधिकारः ...	२३०
पितृबन्धवः ...	२२३	आधिवेदनिकाग्यस्त्रीधनलक्षणम्	२३१
मातृबन्धवः ...	२२३	विभागसंदेहे हेतवः ...	२३१
आचार्यः ...	२२३	सीमाविवादप्रकरणम् ९	
शिष्यः ...	२२३	सीमाविवादनिर्णयः ...	२३२
सब्रह्मचारी ...	२२३	सीमाविवादे तन्निर्णयसाधनानि	२३२
ध्रोत्रियः ...	२२३	सीमायाश्चातुर्विध्यम् ...	२३२
राजा ...	२२४	ग्रामसामन्तादयः ...	२३२
वीरमित्रोदयकारमतम् ...	२२४	वृद्धादिलक्षणम् ...	२३२
वानप्रस्थादीनां धनेऽधिकारिणः	२२४	मौललक्षणम् ...	२३३
संस्तृष्टिधनविषये निर्णयः ...	२२५	उद्धृतलक्षणम् ...	२३३
सौदरस्य संस्तृष्टिधनेऽधिकारिनि-		वनचारिलक्षणम् ...	२३३
र्णयः ...	२२५	सीमायुक्षाः ...	२३३
सौदरासौदरसंसर्गं निर्णयः ...	२२६	सीमालिङ्गानि ...	२३३
संस्तृष्टिधनविभागे ...	२२६	सीमानिर्णयोपायः ...	२३३
तस्योद्धृतस्य विनियोगः ...	२२६	सीमानिर्णये साक्षिणः ...	२३३
अनंशाः...	२२७	निर्णीतसीमापत्रकरणप्रकारः ...	२३४
तेषां भरणम् ...	२२७	साक्षिणामनृतवचने दण्डः ...	२३५
अनंशानां पुत्रविषये विभागनि-		ज्ञातृचिह्नाभावे राज्ञा निर्णयः क-	
र्णयः ...	२२७	र्तव्यः ...	२३५
क्रीबादिदुहितृणां विशेषः ...	२२७	सीमानिर्णयस्यारामादिषुअतिदेशः	२३६
क्रीबादिपत्नीनां विशेषः ...	२२८	सीमानिर्णयप्रसंगेन मर्यादाभेदादौ	
अथ स्त्रीधनम् ...	२२८	दण्डाः ...	२३६
स्त्रीधनस्वरूपनिरूपणम् ...	२२९	स्वीयभ्रान्त्या क्षेत्रादिहरणे दण्डः	२३६
स्त्रीधनभेदाः ...	२२९	उत्तमसाहसदण्डलक्षणम् ...	२३६
अध्यम्यादिस्त्रीधनस्वरूपम् ...	२२९	सेतुकूपादिकरणनिषेधे दण्डः ...	२३६
स्त्रीधनविभागः ...	२२९	अल्पोपकारे निषेधः ...	२३७
विवाहभेदेन स्त्रीधनेऽधिकारिभेदाः	२२९	सेतोद्धैविध्यम् ...	२३७
अपत्यवतीधने दुहित्राद्यधिकारः	२२९	सेतुप्रवर्तयितृविषये ...	२३७

विषयाः	पृष्ठं
फालाहतक्षेत्रविषये ...	२३७
स्वामिपालविवादप्रकरणम् १०	
गवादिभिः परसस्यादिभक्षणे	
दण्डः ...	२३७
माषप्रमाणम् ...	२३८
अपराधातिशये द्विगुणदण्डः ...	२३८
क्षेत्रान्तरे पश्चन्तरे चातिदेशः ...	२३८
क्षेत्रस्वामिने फलदापनायै निर्णयः ...	२३८
क्षेत्रविशेषे अपवादः ...	२३९
शृणिकरणप्रकारः ...	२३९
पशुविशेषे दण्डाभावः ...	२३९
अदण्ड्या पशवः ...	२३९
गोपविषये निर्णयः ...	२४०
गोपविषये वेतनकल्पना ...	२४०
प्रमादनाशे निर्णयः ...	२४०
पशूनां कर्णादिचिह्नदर्शने ...	२४०
पालदोषेण पशुविनाशे पाले दण्डः ...	२४०
गोप्रसंगाद्गोप्रचारः ...	२४०
गवादिप्रचारार्थक्षेत्रपरिमाणम् ...	२४१
स्वामिविक्रयप्रकरणम् ११	
अस्वामिविक्रयलक्षणम् ...	२४१
रहस्यरूपेण क्रयनिषेधः ...	२४१
स्वाम्यभियुक्तक्रेतुः कर्तव्यता ...	२४२
ग्राहिते हर्तारि कर्तव्यतानिर्णयः ...	२४२
देशान्तरगते योजनसंख्ययानय-	
नार्थं कालो देयः ...	२४२
मूलस्थानयने ...	२४२
अविज्ञानदेशविषये ...	२४२
साक्ष्यादिभिः क्रयस्याशोधने दण्डः ...	२४२
नष्टवस्तुनिश्चयोपायाः ...	२४२
नष्टवस्त्वभाविते दण्डः ...	२४३
तत्स्करस्य प्रच्छादकविषये ...	२४३
राजपुरुषानीतविषये ...	२४३
नष्टं द्रव्यं राजपार्थं प्रत्यानीतं	
राज्ञा रक्षणीयम् ...	२४३

विषयाः	पृष्ठं
रक्षणनिमित्तं राजमागः ...	२४३
मनूक्तपट्टभागादिग्रहणस्य द्रव्य-	
विशेषेऽपवादः ...	२४३
दत्ताप्रदानिकप्रकरणम् १२	
दत्ताप्रदानिकस्वरूपम् ...	२४४
दत्तानपाकर्मस्वरूपम् ...	२४४
तच्चतुर्विधम् ...	२४४
कुटुम्बाविरोधेन देयविषये ...	२४४
भर्तव्यगणः ...	२४४
अदेयमष्टविधम् ...	२४४
सर्वस्वदानं निषेधः ...	२४५
हिरण्यादिकमन्यस्मै प्रतिश्रुतमन्य-	
स्मै न देयम् ...	२४५
देयधनस्य प्रतिग्रहप्रकाशविषये	
प्रतिश्रुतमन्यधर्मिषु न देयम् ...	२४५
अदत्तप्रकारः ...	२४५
दत्तादत्तस्वरूपम् ...	२४५
क्रीतानुशयप्रकरणम् १३	
क्रीतानुशयः ...	२४६
क्रीतानुशयस्वरूपम् ...	२४६
प्रत्यर्पणीयनिर्णयः ...	२४६
द्वितीयादिदिने प्रत्यर्पणीयनिर्णयः ...	२४७
बीजादिक्रये परीक्षाकालः ...	२४७
स्वर्णादिपरीक्षा ...	२४७
कम्बलादौ वृद्धिः ...	२४७
द्रव्यान्तरे विशेषः ...	२४७
हासवृद्धिज्ञानोपायः ...	२४८
अभ्युपेत्याशुश्रूषाप्रकरणम् १४	
अभ्युपेत्याशुश्रूषास्वरूपम् ...	२४८
शुश्रूषकः पञ्चविधः ...	२४८
कर्मकरश्चतुर्विधः ...	२४८
कर्मापि द्विविधम् ...	२४८
भृतकत्रैविध्यम् ...	२४८
दासभेदाः ...	२४९

विषयाः	पृष्ठं
बलादासीकृतविषये...	... २४९
दासमोक्षविषये २५०
प्रव्रज्यावसितस्य मोक्षविषये २५०
वर्णापेक्षया दास्यव्यवस्था २५०
अन्तेवासिधर्माः २५०

संविद्यतिक्रमप्रकरणम् १५

संविद्यतिक्रमलक्षणम्	... २५१
धर्मरक्षणाय ब्राह्मणस्थापना २५१
नियुक्तकर्तव्यकर्म २५१
तदनिक्रमादौ दण्डः	... २५१
गणेषु राज्ञो वर्तनप्रकारः २५२
समूहदत्तापहारिणो दण्डः २५२
कार्यचिन्तकलक्षणम्	... २५२
त्रैविद्यधर्मस्य श्रेण्यादिष्वतिदेशः	२५३

वेतनादानप्रकरणम् १६

वेतनादानस्वरूपम् २५३
गृहीतवेतनविषये २५३
भृतिमपरिच्छिद्यकर्मकारयितुर्दण्डः	२५३
अनाज्ञप्तकारिविषये २५४
भृतिदानप्रकारः २५४
आयुर्धायभारवाहकविषये २५४
त्याजकविषये २५५
अपगतव्याधिविषये २५५

द्यूतसमाह्वयप्रकरणम् १७

द्यूतसमाह्वयस्वरूपम्	... २५५
द्यूतसमाधिकारिणो वृत्तिः	... २५५
कृतवृत्ते. सभिकस्य कर्तव्यम्	... २५६
सभिकेनादत्ते राज्ञा दापनम्	... २५६
जयपराजयविप्रतिपत्तौ निर्णयो- पायः	... २५६
द्यूतं निषेद्धं दण्डः	... २५६
कूटाक्षदेविनिर्वासने विशेषः	... २५६
समाह्वये द्यूतधर्मातिदेशः	... २५७

वाक्पारुष्यप्रकरणम् १८

वाक्पारुष्यलक्षणम् २५७
तस्य त्रैविध्यम् २५७
निष्ठुराक्रोशे सवर्णविषये दण्डः	... २५७
अश्लीलाक्षेपे दण्डः	... २५८
विषमगुणदण्डः	... २५८
परस्पराक्षेपे दण्डः	... २५८
प्रतिलोमानुलोमाक्षेपे दण्डः	... २५९
निष्ठुराक्षेपे दण्डः	... २५९
अशक्तविषये	... २५९
तीव्राक्रोशे दण्डः	... २६०
त्रैविद्यादीनां क्षेपे	... २६०

दण्डपारुष्यप्रकरणम् १९

दण्डपारुष्यस्य प्रकरणम्	... २६०
तस्य त्रैविध्यम्	... २६०
तत्र पञ्चविधयः	... २६१
दण्डप्रणयनार्थं तत्स्वरूपसंदेहे नि- र्णयहेतुः	... २६१
साधनविशेषेण दण्डविशेषः	... २६१
पुरीषादिस्पर्शे दण्डः	... २६१
प्रातिलोम्यापराधे दण्डः	... २६२
सजातीयविषये हस्तपादे उद्रूर्णे दण्डः	... २६२
केशादिलुब्धने दण्डः	... २६२
काष्ठादिभिस्ताडने दण्डः	... २६२
लोहितदर्शने दण्डः	... २६२
करपादादित्रोटने दण्डः	... २६३
चेष्टादिरोधने दण्डः	... २६३
कन्धरादिभङ्गे दण्डः	... २६३
बहुभिरेकस्याङ्गभङ्गादिकरणे दण्डः	२६३
त्रणरोपणादौ औषधार्थं पथ्यार्थं च व्ययदानम्	... २६४
बहिरङ्गार्थनाशे दण्डः	... २६४
दुःखोत्पादादिद्रव्यप्रक्षेपे दण्डः	... २६४

विषयाः	पृष्ठं	विषयाः	पृष्ठं
पशुभिद्रोहे दण्डः ...	२६४	स्वदेशपण्यविषये लाभनिर्णयः	२७०
लिङ्गच्छेदने दण्डः ...	२६४	परदेशपण्यविषयेऽर्घनिरूपणप्रकारः	२७१
महापशुविषये दण्डः ...	२६४	विक्रीयासंप्रदानप्रकरणम् २१	
स्थावराभिद्रोहे दण्डः ...	२६४	विक्रीयासंप्रदानस्वरूपम् ...	२७१
वृक्षविशेषच्छेदने दण्डः ...	२६५	तस्य द्वैविध्यम् ...	२७१
गुल्मादीनां छेदने दण्डः ...	२६५	विक्रीयासंप्रयच्छतो दण्डः ...	२७१
साहसप्रकरणम् २०		अर्घहानिविषये निर्णयः ...	२७२
साहसलक्षणम् ...	२६५	राजदैवोपघातेन पण्यदोषे ...	२७२
साहसस्य त्रैविध्यम् ...	२६६	एकत्र विक्रीयान्यत्र विक्रये ...	२७२
प्रथमसाहसम् ...	२६६	निर्दोषं दर्शयित्वा सदोषदाने ...	२७२
मध्यमसाहसम् ...	२६६	तदुभयसाधारणधर्माः ...	२७३
उत्तमसाहसम् ...	२६६	अनुशयकालावधि....	२७३
परद्रव्यापहरणरूपे साहसे दण्डः	२६६	संभूयसमुत्थानप्रकरणम् २२	
साहसस्य प्रयोजयितुर्दण्डः ..	२६६	संभूयसमुत्थानविषये लाभालाभौ	२७३
साहसिकविशेषं प्रति दण्डः ..	२६६	प्रतिषिद्धादिविषये निर्णयः ..	२७३
भ्रान्तुभार्याताडने दण्डः ...	२६७	राजनिरूपितार्थे राजभागः ...	२७३
संदिष्टस्याप्रदातुर्दण्डः ...	२६७	व्यासिद्धादिविषये निर्णयः .	२७४
समुद्रगृहभेदकृदादीनां दण्डः ..	२६७	शुल्कवञ्चनार्थं पण्यपरिमाणनिर्णवे	
स्वच्छन्दविधवागम्यादीनां दण्डः	२६७	दण्डः ...	२७४
अयुक्तशपथकरणे दण्डः ..	२६७	तरिकस्य शुल्कविषये ..	२७४
पुंस्त्वप्रतिघातने दण्डः ...	२६७	देशान्तरमृतवणिग्धननिर्णयः ..	२७५
दामीगर्भविनाशने दण्डः ..	२६७	वणिग्धर्मस्य ऋत्विगादिष्वतिदेशः	२७५
पितापुत्रादीनामन्योन्यत्यागे दण्डः	२६७	स्तेयप्रकरणम् २३	
नैजकस्य दण्डः ..	२६७	स्तेयलक्षणम् ...	२७६
पितापुत्रविरोधे भाक्षिणां दण्डः	२६८	स्तेयग्रहणस्य ज्ञानोपायाः ..	२७६
तुलानाणककूटकरणे दण्डः ...	२६८	लोप्यपरीक्षणम् ...	२७६
नाणकपरीक्षकविषये दण्डः ...	२६८	शङ्कया ग्राह्यविषये ...	२७७
विकित्सकविषये दण्डः ..	२६८	चौर्यशङ्कया गृहीतविषये निर्णयः	२७७
अवध्यबन्धनादौ दण्डः ...	२६९	चौरे दण्डः ...	२७७
कूटतुलापहारे दण्डः ...	२६९	चौरविशेषेऽपवादः ...	२७८
भेषजादावसारद्रव्यमिश्रणे दण्डः	२६९	श्वपदाकारमङ्गनम् ...	२७८
अजातौ जातिकरणे ...	२६९	प्रायश्चित्तं कुर्वतो नाङ्गनम् ...	२७८
समुद्रभाण्डव्यत्यासकरणे दण्डः	२६९	चौरादर्शनेऽपहृतद्रव्यप्राप्त्युपायाः	२७९
वणिजां अर्घहासवृद्धिकरणे दण्डः	२७०	अपराधविशेषेण दण्डविशेषः ...	२७९
अर्घकरणे विशेषः ...	२७०		

विषयाः	पृष्ठं	विषयाः	पृष्ठं
कोष्ठागारादिभेदकादिवधः ...	२७९	उत्तमवर्णकन्यासेवने दण्डः ...	२८५
उत्क्षेपकादीनां करादिछेदः ...	२७९	स्त्रीदूषणे दण्डः ...	२८६
उत्क्षेपकादीनां द्वितीयतृतीयापराधे		मिथ्याभिर्शंसने दण्डः ...	२८६
दण्डः ...	२७९	पशुगमने दण्डः ...	२८६
दण्डकल्पनोपायः ...	२७९	साधारणस्त्रीगमने दण्डः ...	२८६
क्षुद्रादिद्रव्यस्वरूपम् ...	२८०	वैश्याख्यानादिजातिनिरूपणम् ...	२८६
तद्विषये दण्डनियमः ...	२८०	पञ्चचूडाख्या अप्सरसः ...	२८७
धान्यापहारे दण्डः ...	२८०	दास्यभिगमने दण्डः ...	२८७
सुवर्णाद्यपहारे दण्डः ...	२८०	बलात्कारेण एकस्यां मुहुर्गमने	
द्रव्यविशेषादण्डः ...	२८०	दण्डः ...	२८७
अकुलीनानां तु दण्डान्तरम् ...	२८०	व्याधिताया अदण्डः ...	२८७
क्षुद्रद्रव्यापहारे दण्डः ...	२८१	शुल्कं गृहीत्वा नेच्छन्त्या दण्डः	२८८
अपराधगुरुत्वादपि दण्डगुरुत्वम्	२८१	गत्वा शुल्कमददद्दण्ड्यः ...	२८८
पथिकानां अल्पापराधे निर्णयः	२८१	अयोनौ गच्छतो दण्डः ...	२८८
अचौरस्यापि चौरपकारिणो दण्डः	२८१	अन्त्यस्यार्यागमने वधः ...	२८८
शस्त्रावपातनादिषु दण्डः ...	२८१	प्रायश्चित्तानभिमुखस्य निर्वासनम्	२८८
विप्रदुष्टादिस्त्रीणां दण्डः ...	२८१	प्रकीर्णकप्रकरणम् २५	
अविज्ञातकर्तृकेहननेहन्तृज्ञानोपायः	२८२	स्त्रीपुंयोगाख्यव्यवहारः ...	२८८
व्यभिचारिप्रश्नविषये ...	२८२	तल्लक्षणम् ...	२८८
क्षेत्रादीनां दाहकस्य राजपक्ष्यभि-		स्त्रीपुंसयोः स्वमार्गे स्थापनम् ...	२८९
गामिनश्च दण्डः ...	२८२	प्रकीर्णकलक्षणम् ...	२८९
स्त्रीसंग्रहणप्रकरणम् २४		अपराधविशेषे दण्डः ...	२८९
स्त्रीसंग्रहणस्य त्रैविध्यम् ...	२८३	अभक्ष्येण द्विजदूषणे दण्डः ...	२८९
स्त्रीसंग्रहणोपायः ...	२८३	कूटस्वर्णव्यवहारादौ दण्डः ...	२८९
प्रतिषिद्धस्त्रीपुंसयोः पुनः संस्त्रापा-		विषयविशेषे दण्डः ...	२९०
दिकरणे दण्डः ...	२८३	काष्ठलोष्टाद्युत्क्षेपणे दण्डः ...	२९०
चारणदारेषु दण्डाभावः ...	२८४	छिन्ननस्ययानेन मारणविषये ...	२९०
संग्रहणे दण्डः ...	२८४	उपेक्षायां स्वामिनो दण्डः ...	२९०
मात्रादिगमने दण्डः ...	२८४	प्रवीणप्राजकस्थलविषये निर्णयः	२९०
प्रातिलोभ्येन स्त्रीगमने क्षत्रियादी-		प्राणिविशेषादण्डविशेषः ...	२९०
नां दण्डः ...	२८४	क्षुद्रपशुर्हिमायां विशेषः ...	२९०
द्विजातिभिः शस्त्रधारणे ...	२८४	जारं चौरैरिति वदतो दण्डः ...	२९१
पारदार्यप्रसंगात्कन्याहरणे दण्डः	२८५	राक्षोऽनिष्टप्रवक्तुर्दण्डः ...	२९१
आनुलोभ्यापहारे दण्डः ...	२८५	राहः कोशापहारे दण्डः ...	२९१
कन्यादूषणे दण्डः ...	२८५	जीवनोपकरणापहारे ...	२९१

विषयाः	पृष्ठं	विषयाः	पृष्ठं
ब्राह्मणस्य शारीरदण्डनिषेधः ...	२९१	राजानुमत्या व्यवहारस्य दुर्दृष्टत्वे	
मृतवस्तुविक्रयगुरुतादनविषये ...	२९१	दण्डः ...	२९२
राजासनारोहणे दण्डः ...	२९१	निर्णीतव्यवहारप्रत्यावर्तने दण्डः	२९२
परनेत्रभेदनादौ दण्डः ..	२९१	तीर्गितादिस्थलविषये ...	२९२
ब्राह्मणवेषधारणे दण्डः ...	२९१	न्यायापेक्षस्य पुनर्न्याये विशेषः...	२९२
रागलोभादिनाऽन्यथाव्यवहार-	२९१	अन्यायगृहातदण्डधनस्य गति-	
दर्शने दण्डः ...	२९२	विषये ...	२९३
साक्षिदोषेण दुर्दृष्टतायां साक्षिणां		इति व्यवहाराध्यायसूचीपत्रम्	
दण्डः ...	२९२		

प्रायश्चित्ताध्यायः ३

आशौचप्रकरणम् १	उदकदानोत्तरं कर्तव्यता ...	३००
आशौचशब्दार्थ ...	शोकनिर्गमनेतिहासस्वरूपम् ...	३००
मृतविषये स्नानदाहादिनिर्णयः	रोदननिषेधः ...	३०१
अनुगमनम् ...	प्रेतदहनोत्तरं गृहप्रवेशविधिः ...	३०१
चाण्डालाद्यभिनिषेधः ..	अतिदेशः ...	३०२
उदकदाने निर्णयः ...	धर्मार्थप्रेतनिर्हरणे फलम् ...	३०२
आहिताग्निमरणे विशेषः ...	ब्रह्मचारिविषये निर्णयः ...	३०२
शूद्राहनामिकाष्टविषये ...	आशौचिनां नियमाः ...	३०२
प्रेतस्नानम् ...	प्रेतपिण्डदाने निर्णयः ...	३०३
प्रेतनिर्हरणे विशेषः...	कर्तृनियमा ...	३०३
प्रेतनयने द्वारनिर्णयः ...	द्रव्यनियमः ...	३०३
पर्णशरदारहाद ..	पिण्डदानाधिकारिण ...	३०३
अग्निस्संस्कारोत्तरं कर्तव्यता ...	पिण्डसंख्याकालादिनिर्णयः ...	३०३
उदकदाने गुणविधिः ...	शिक्यादौ जलदानम् ...	३०४
सर्पिण्डानां मध्ये केषांचिदुदक-	अस्थिसचनयकालः...	३०४
दानप्रतिषेधः ...	वपनम् ...	३०४
पाखण्ड्यादीनां मरणे आशौचा-	अग्निहोत्रविषये निर्णयः ...	३०४
दिनिर्णयः ...	मृतके संध्योपासननिर्णयः ...	३०५
मृत्युविशेषादाशौचादिनिषेधः ...	स्मार्तकर्मविषये निर्णयः ...	३०५
पतितादीनां दाहाश्रुपाननिषेधः	सूतकाश्रमोजनादिनिषेधः ...	३०५
आत्महननविषये ...	आशौचनिमित्तानि कालनियमाश्च	३०६
नारायणबलिप्रयोगः ..	सर्पिण्डाद्याशौचम् ...	३०६
नागबलिः ...	बालाद्याशौचम् ...	३०६
विष्णुपुराणोक्तनारायणबलिः ...	जननाशौचम् ...	३०७

विषयानुक्रमणी ।

१७

विषयाः	पृष्ठं	विषयाः	पृष्ठं
प्रसूतिकाशौचम् ...	३०७	अन्याश्रितभार्यामरणे आशौच-	
पुत्रजननदिने दानाद्यधिकारः ...	३०७	निर्णयः ...	३१८
षष्ठीपूजने निर्णयः...	३०८	अनुगमनाशौचनिर्णयः ...	३१८
आशौचसंपाते निर्णयः ...	३०८	राजादीनां सपिण्डाशौचापवादः	३१९
जननमरणाशौचसंपाते निर्णयः	३०८	दासादीनामाशौचविषये निर्णयः	३२०
पित्रोराशौचसंकरे निर्णयः ...	३०८	ऋत्विगादीनां आशौचापवादः...	३२०
गर्भस्त्रावे आशौचनिर्णयः ...	३०९	ब्रह्मचारिसंन्यासिविषये निर्णयः	३२०
सप्तममासादौ गर्भस्त्रावे निर्णयः	३०९	आशौचान्ते स्नानम्...	३२१
जातमृते मृतजाते वा आशौचम्	३०९	रजस्वलादीनां स्पर्शे निर्णयः ...	३२२
तत्र व्यवस्था ...	३१०	दुःखप्रादिविषये निर्णयः ...	३२२
रजस्वलाशुद्धिविषये निर्णयः ...	३११	श्रादिस्पर्शविषये निर्णयः ...	३२३
रजस्वलावस्थायां नियमाः ...	३११	श्रपाकविषये निर्णयः ...	३२३
ज्वरादिपीडितरजस्वलाविषये		पक्षिस्पर्शे निर्णयः ...	३२३
शुद्धिनिर्णयः ...	३११	शुद्धिहेतूनां कथनम्...	३२४
रजस्वलायाः मृतिकायाश्च मरणे		अकार्यकारिणां नद्यादीनां च शुद्धि-	
निर्णयः ...	३११	विषये निर्णयः ...	३२५
आहिताग्निमरणे विशेषः ...	३१२	आपद्धर्मप्रकरणम् २	
मृत्युविशेषेणाशौचापवादः ...	३१२	आपदि वृत्त्यन्तरजीवननिर्णयः...	३२६
युद्धमरणे निर्णयः ...	३१२	वैश्यवृत्त्या जीवतो ब्राह्मणस्याप-	
विदेशस्थाशौचे विशेषः ...	३१२	णनीयविषये ...	३२७
विदेशस्थमृताशौचे विशेषः ...	३१२	निषिद्धे प्रतिप्रसवः...	३२८
दशाहादूर्ध्वज्ञाते निर्णयः ...	३१३	निषिद्धातिक्रमे दोषः ...	३२८
पितृपत्नीविषये विशेषः ...	३१३	आपद्यसत्प्रतिग्रहेऽदोषः ...	३२८
देशान्तरलक्षणम् ...	३१३	आपत्काले जीवनानि ...	३२८
वर्णविशेषत आशौचदिनसंख्या	३१३	कृष्यादीनां जीवनहेतूनामसंभवे	
वयोवस्थाविशेषादपि दशाहाद्या-		जीवनम् ...	३२९
शौचस्यापवादः ...	३१४	राशौ वृत्तिविषये कर्तव्यता ...	३२९
वयोवस्थाविशेषतः स्त्रीणामाशौ-		चानप्रस्थधर्मप्रकरणम् ३	
चम् ...	३१२	चानप्रस्थधर्माः ...	३३०
गुरुमातुलादिमरणे आशौचम् ...	३१७	अग्निपरिचर्याक्षमविषये निर्णयः	३३१
पित्रोर्मरणे विवाहितकन्याविषये		पूर्वोक्तद्रव्यसंचयनियमः ...	३३२
आशौचम् ...	३१७	चान्द्रायणादिविधानम् ...	३३२
श्वशुरादिमरणे आशौचम् ...	३१७	भैक्षचरणम् ...	३३४
अनौरसपुत्राद्याशौचम् ...	३१८	सकलानुष्ठानसमर्थविषये ...	३३४

विषयाः	पृष्ठं	विषयाः	पृष्ठं
यतिधर्मप्रकरणम् ४		गीतज्ञस्य फलान्तरम् ...	३५१
यतिधर्मनिरूपम् ...	३३५	पुनरात्मस्वरूपम् ...	३५१
यतिधर्माः ...	३३६	ऋषिप्रश्न. ...	३५१
भिक्षाटने कर्तव्यता ...	३३७	प्रत्युत्तरम् ...	३५१
यतिपात्राणि तेषां शुद्धिश्च ..	३३७	कर्मानुरूपशरीरग्रहणम् ...	३५४
यत्सेरात्मोपासनाङ्गनियमविषये		मत्वादिगुणपरिपाकः ...	३५४
आशयशुद्धिविषये ...	३३८	जन्मान्तरज्ञानविषये ...	३५५
इन्द्रियनिरोधोपायतया संसारनि-		अन्यदु खज्ञानविषये ...	३५६
रूपणम् ...	३३८	भेदप्रत्ययः ...	३५६
अनन्तरं कर्तव्यविषय. ...	३३९	आत्मनो जगदुत्पत्ति. ...	३५७
जीवपरमात्मनोरभेदनिरूपणम्...	३४०	आत्मनि प्रमाणनिरूपणम् ...	३५७
शरीरग्रहणप्रकारः ...	३४१	संसारस्वरूपम् ...	३५७
पृथिव्यादीनां शरीरारम्भकत्व-		शरीरग्रहणद्वारेण पुनस्तस्य	
विषये ...	३४१	विस्त्रम्भ. ...	३५८
संयुक्तशुक्लशोणितस्य कायरूपपरि-		अमृतान्वप्राप्त्युपायाः ...	३५९
णतौ क्रमः ...	३४२	जातिस्मरन्वविषये ...	३५९
गर्भिण्यै दोहददानम् ..	३४३	कालकर्मादीनां कारणत्वम् ...	३५९
गर्भस्थैर्यादिकथनम्...	३४३	मोक्षमार्गनिरूपम् ...	३६०
प्रसवकालः ...	३४४	स्वर्गमार्गनिरूपम् ...	३६०
कायस्वरूपकथनम् ...	३४४	संसारमार्गनिरूपम् ...	३६१
अस्थिसंख्या ...	३४४	भूतचैतन्यवादिपक्षखण्डनम् ...	३६१
सविषयाणि ज्ञानेन्द्रियाणि ...	३४५	क्षेत्रज्ञस्वरूपम् ...	३६२
कर्मेन्द्रियाणि ...	३४६	बुद्ध्यादेरुत्पत्तिः ...	३६३
प्राणायतनानि ...	३४६	गुणस्वरूपम् ...	३६३
प्राणायतनानां विस्तार. .	३४६	स्वर्गमार्गनिरूपणम्...	३६३
नवच्छिद्राणि ...	३४७	धर्मप्रवर्तकाः ...	३६४
नाडीसंख्या ...	३४७	वेदादानामनादित्वनिरूपणम् ...	३६४
शिरासंख्या ...	३४७	आत्मदर्शनावश्यकता ...	३६५
केशमर्मसंधिसंख्या ...	३४८	प्राप्तिमार्गदेवयानमार्गौ ...	३६५
सकलशरीरछिद्रसंख्या ...	३४८	पितृयानमार्ग. ...	३६५
शरीररसादिपरिमाणम् ...	३४७	उपासनाप्रकारनिरूपणम् ...	३६६
उपासनीयात्मस्वरूपम् ...	३४९	धारणात्मकयोगाभ्यासप्रयो-	
आत्मध्यानप्रकारः ...	३४९	जनम् ...	३६७
शब्दब्रह्मोपासनप्रकारः ...	३५०	यज्ञदानाद्यसंभवे सत्त्वशुद्धाबुपा-	
वीणादिवाद्यद्वारा मोक्षमार्गप्राप्तिः ३५०		यान्तरम् ...	३६७

विषयाः	पृष्ठं	विषयाः	पृष्ठं
प्रायश्चित्तप्रकरणम् ५		सुरापानप्रायश्चित्तम् ...	३९६
कर्मविपाकनिरूपणम् ...	३६७	सुराविषये विचारः... ...	३९७
पूर्वकर्मनुरोधेन जन्मानि ...	३६८	एकादशमद्यानि ...	३९७
पापानुरोधेन रोगिणो भवन्ति ...	३६८	प्रायश्चित्तान्तरम् ...	३९९
कर्मविपाकं दर्शयितुमाह ...	३७०	सुरासंसृष्टशुष्करसाम्रभक्षणे प्राय-	
शङ्केन कचिद्विशेषो दर्शितः ...	३७०	श्चित्तम् ...	४००
प्रायश्चित्ताधिकारिनिरूपणम् ...	३७२	शुष्कसुराभाण्डस्थोदकपानविषये	
प्रायश्चित्ताकरणे दोषः ...	३७३	प्रायश्चित्तम् ...	४००
तामिस्रादिनरकाः ...	३७४	मद्यपाने प्रायश्चित्तम् ...	४०१
प्रायश्चित्तफलम् ...	३७४	द्विजातिभार्याविषये सुरापानप्रा-	
महापातकिनः ...	३७६	यश्चित्तम् ...	४०२
ब्रह्महत्यासमानि पापानि ...	३७८	सुवर्णस्तेयप्रायश्चित्तम् ...	४०२
सुरापानसमानि ...	३७८	शङ्कोक्तो विशेषः . .	४०२
सुवर्णस्तेयसमानि ...	३७९	सुवर्णशब्दस्यार्थः ...	४०५
गुरुतल्पसमानि ...	३७९	सुवर्णस्तेये प्रायश्चित्तान्तरम् ...	४०६
गुरुतल्पातिदेशः ...	३८०	गुरुतल्पगमनप्रायश्चित्तम् ...	४०६
गुरुतल्पपापे प्रायश्चित्तम् ...	३८०	गुरुशब्दस्यार्थः ...	४०७
उपपातकानि ...	३८१	गुरुतल्पगमने प्रायश्चित्तान्तरम्...	४०७
जातिभ्रंशकराणि ...	३८३	ब्रह्महादिमहापातकिसंमर्गिप्राय-	
संकरीकरणानि ...	३८३	श्चित्तम् ...	४१२
अपात्रीकरणानि ...	३८३	पतितसंमर्गप्रतिषेधेन प्रतिषिद्धस्य	
मलावहप्रकीर्णकानि...	३८४	यौनसंबन्धस्य क्वचित्प्रतिप्रसवः	४१५
ब्रह्मवधप्रायश्चित्तम् ...	३८४	निषिद्धसंसर्गोत्पन्नप्रनिलोमवधे	
अनुग्राहकादिप्रायश्चित्तम् ...	३८५	प्रायश्चित्तम् ...	४१६
ब्रह्मवधे विशेषः ...	३८६	शूद्रादीनां विषये प्रायश्चित्तम् ...	४१६
प्रोत्साहकादीनामपि दण्डप्रायश्चि-		गोवधप्रायश्चित्तम् ...	४१७
त्तनिरूपणम् ...	३८६	तथा वयोविशेषादापि प्रायश्चित्त-	
बालवृद्धादीनां साक्षात्कर्तृविषये		विशेषः ...	४२०
अर्ध प्रायश्चित्तम् ...	३८९	पालनाकरणादिनोपेक्षायां क्वचि-	
ब्रह्महत्यादिप्रायश्चित्तस्य नैमित्ति-		त्प्रायश्चित्तविषये विशेषः ...	४२१
कसमाप्त्यवधिः ...	३८९	स्त्रीणां प्रायश्चित्तविषये विशेषः	४२३
प्रायश्चित्तान्तरम् ...	३९१	पुरुषेषु च विशेषः ...	४२३
ब्रह्महत्याप्रायश्चित्तस्यातिदेशः ...	३९५	उपपातकानां प्रायश्चित्तम् ...	४२३
आत्रेयीहत्याप्रायश्चित्तम् ...	३९५	स्त्रीशूद्रविद्वधवधे प्रायश्चित्तम्...	४३१
आत्रेयीलक्षणम् ...	३९६	स्त्रीवधे प्रायश्चित्तम् ...	४३३

विषयाः	पृष्ठं	विषयाः	
ईषद्व्यभिचरितब्राह्मण्यादिवधे		जातिदुष्टसंधिन्यादिक्षीरपाने प्राय-	
विशेषः ४३३		श्चित्तम् ४	
अनुपपातकप्राणिवधे प्रायश्चित्तम् ४३४		स्वभावदुष्टमांसादिभक्षणे प्राय-	
मार्जारादिवधे प्रायश्चित्तम् ... ४३४		श्चित्तम् ४५	
वृक्षगुल्मलतादिछेदने प्रायश्चित्तम् ४३७		अशुचिस्पृष्टभक्षणे प्रायश्चित्तम्... ४५	
पुंश्वलीवानरादिवधप्रायश्चित्तप्रमं-		अशुचिद्रव्यसंस्पृष्टभक्षणे प्रायश्चि-	
गास्तदंशनिमित्तं प्रायश्चित्तम् ४३७		त्तम्... .. ४५	
शारीरचरमधातुविच्छेदकस्कन्दने		भावदुष्टभक्षणे प्रायश्चित्तम् ... ४५	
प्रायश्चित्तम् ४३८		कालदुष्टभक्षणे प्रायश्चित्तम् ... ४५१	
ब्रह्मचारिणा योषिद्वमने कृते प्राय-		गुणदुष्टशुक्तादिभक्षणे प्रायश्चित्तम् ४५१	
श्चित्तम् ४३९		हस्तदानादिक्रियादुष्टाभोज्यभक्ष-	
स्वप्ने रेतःपाते प्रायश्चित्तम् ... ४४०		णे प्रायश्चित्तम् ४५८	
गार्हस्थ्यापरिग्रहेण मंन्यासात्प्रच्यु-		एकादशाहादिश्राद्धभोजने प्राय-	
तौ प्रायश्चित्तम् ४४१		श्चित्तम् ४५९	
ब्रह्मचारिप्रायश्चित्तप्रसंगादन्यदप्य-		परिग्रहाभोज्यभोजने प्रायश्चित्तम् ४६०	
नुपातकप्रायश्चित्तम् ... ४४२		आशौचिपरिगृहीतान्नभोजने प्रा-	
ब्रह्मचारिप्रायश्चित्तप्रसंगाद्गुरोरपि		यश्चित्तम् ४६१	
प्रायश्चित्तम् ४४३		ब्रह्मचार्याद्यन्नभोजने प्रायश्चित्तम् ४६१	
सकलहिंसाप्रायश्चित्तापवादः ... ४४३		जातिभ्रंशकरपापे प्रायश्चित्तम् ... ४६२	
मिथ्याभिशंसे प्रायश्चित्तम् ... ४४४		प्रकीर्णकप्रायश्चित्तानि ... ४६२	
अभिशस्तप्रायश्चित्तम् ... ४४५		गुरुनिर्भर्त्सनप्रायश्चित्तम् ... ४६२	
भानृभार्यागमने प्रायश्चित्तम् ... ४४५		विप्रदण्डोद्यमे प्रायश्चित्तम् ... ४६३	
रजस्वलाभार्यागमने प्रायश्चित्तम् ४४५		पादप्रहारे प्रायश्चित्तम् ... ४६३	
रजस्वलायास्तु रजस्वलादिस्पर्शे		मनुप्राक्तप्रकीर्णकप्रायश्चित्तम् ... ४६४	
प्रायश्चित्तम् ४४६		नित्यश्रौतादिकर्मलोपे प्रायश्चित्तम् ४६४	
अयाज्ययाजने प्रायश्चित्तम् ... ४४७		इन्द्रधनुर्दर्शनादौ प्रायश्चित्तम् ... ४६४	
वेदविप्रावने प्रायश्चित्तम् ... ४४९		पतितादिमंभाषणे प्रायश्चित्तम् ... ४६४	
स्वाध्यायत्यागे प्रायश्चित्तम् ... ४४९		ब्रह्ममूत्रं विना विष्मूत्रोत्सर्गादौ प्रा-	
अमित्यागे प्रायश्चित्तम् ... ४४९		यश्चित्तम् ४६४	
अनाश्रमवासप्रायश्चित्तम् ... ४४९		स्नेनपतितादिपङ्क्तिभोजने प्रायश्चि-	
समुद्रयानादौ प्रायश्चित्तम् ... ४५०		त्तम् ४६४	
वेद्यादावभ्यासे ४५०		नीलीविषये प्रायश्चित्तम् ... ४६४	
असत्प्रतिग्रहे प्रायश्चित्तम् ... ४५१		क्वचिद्देशविशेषगमने प्रायश्चित्तम् ४६५	
पलाण्डादिभक्षणे प्रायश्चित्तम् ... ४५२		प्रायश्चिनिविषये देशकालादिवि-	
		चारः ४६५	

विषयाः	पृष्ठं	विषयाः	पृष्ठं
पतितस्य घटस्फोटविधिः ...	४६५	तप्तकृच्छ्रव्रतम् ...	४८०
पतितस्य प्रायश्चित्तानन्तरं ग्रहण- विधिः ...	४६६	पादकृच्छ्रम् ...	४८०
पूर्वोक्तस्य पतितपरित्यागादिविधे- रतिदेशः ...	४६८	प्राजापत्यकृच्छ्रम् ...	४८१
स्त्रीणां विशेषपातित्यम् ...	४६८	अतिकृच्छ्रः ...	४८२
चरितव्रतविधौ विशेषः ...	४६९	कृच्छ्रातिकृच्छ्रः ...	४८२
सकलव्रतसाधारणधर्माः ...	४६९	पराकृच्छ्रः ...	४८३
रहस्यप्रायश्चित्तानि ...	४७०	सौम्यकृच्छ्रः ...	४८३
प्रायश्चित्तान्तरम् ...	४७२	तुलापुरुषकृच्छ्रः ...	४८३
सुरापानप्रायश्चित्तम् ...	४७२	चान्द्रायणव्रतम् ...	४८३
सुवर्णस्तेयप्रायश्चित्तम् ...	४७२	चान्द्रायणान्तरम् ...	४८४
गुरुनृपगप्रायश्चित्तम् ...	४७३	कृच्छ्रचान्द्रायणसाधारणीतिकर्त- व्यता ...	४८५
गोवधादिषट्पञ्चाशदुपपातकप्राय- श्चित्तम् ...	४७४	प्रायश्चित्ते वपननिर्णयः ...	४८७
उपपातकनामान्यप्राप्तस्य प्राणायाम- मशतस्यापवादः ...	४७५	अनादिष्टपापे प्रायश्चित्तम् ...	४८७
अज्ञानकृतप्रायश्चित्तम् ...	४७५	व्रताशक्तौ गोदानादिकादयोनु- कल्पाः ...	४८८
सकलसाधारणपवित्रमन्त्रा- यमनियमाः ...	४७५	महापातकादौ गवादिसंख्या ...	४८८
सान्तपनाख्यव्रतम् ...	४७८	चान्द्रायणादौ धेनुसंख्या ...	४८९
महासान्तपनाख्यव्रतम् ...	४७९	अभ्यासे प्रायश्चित्तावृत्तिः ...	४९०
पर्णकृच्छ्राख्यव्रतम् ...	४७९	व्रताशक्तस्य ब्राह्मणभोजनम् ...	४९०
		कृच्छ्रचान्द्रायणादिफलम् ...	४९१
		एतच्छास्त्राध्ययने फलश्रुतिः ...	४९१
		इति प्रायश्चित्ताध्यायसूचीपत्रम् ।	

समाप्तेयं याज्ञवल्क्यस्मृतिविषयसूची ।

याज्ञवल्क्यस्मृतिः ।

मिताक्षरासंवलिता ।

उपोद्घातप्रकरणम् १

श्रीगणेशाय नमः ।

धर्मो धर्मो तद्विपाकास्त्रयोऽपि क्लेशाः पञ्च प्राणिनामायतन्ते ।

यस्मिन्नेतैर्नो परामृष्ट ईशो यस्तं वन्दे विष्णुर्मोकारवाच्यम् ॥ १ ॥

याज्ञवल्क्यमुनिभाषितं मुहुर्विश्वरूपविकटोक्तिविस्तृतम् ।

धर्मशास्त्रमृजुभिर्मिताक्षरैर्बालबोधविधये विविच्यते ॥ २ ॥

याज्ञवल्क्यशिष्यः कश्चित्प्रश्नोत्तररूपं याज्ञवल्क्यमुनिप्रणीतं धर्मशास्त्रं संक्षिप्य
कथयामास । यथा मनुप्रणीत भृगुः । तस्य चायमाद्यः श्लोकः—

योगीश्वरं याज्ञवल्क्यं संपूज्य मुनयोऽब्रुवन् ।

वर्णाश्रमेतराणां नो ब्रूहि धर्मानशेषतः ॥ १ ॥

योगिनां सनकादीनामीश्वरः श्रेष्ठस्तं याज्ञवल्क्यं संपूज्य मनोवाक्कायकर्मभिः
पूजयित्वा मुनयः सामश्रवःप्रभृतयः श्रवणधारणयोग्या अब्रुवन् उक्तवन्तः
धर्माच्चोऽस्मभ्यं ब्रूहीति । कथम् । अशेषतः कारुण्येन । केषाम् । वर्णाश्रमेतराणाम् ।
वर्णा ब्राह्मणादयः, आश्रमा ब्रह्मचारिप्रभृतयः, इतरेऽनुलोमप्रतिलोमजाता
मूर्धावसिक्तादयः । इतरशब्दस्य 'द्वन्द्वे च' इति सर्वनामसंज्ञाप्रतिषेधः । अत्रच
धर्मशब्दः पट्टिधस्सार्तधर्मविषयः । तद्यथा—वर्णधर्म आश्रमधर्मो वर्णाश्रमधर्मो
गुणधर्मो निमित्तधर्मः साधारणधर्मश्चेति । तत्र वर्णधर्मो ब्राह्मणो नित्यं मद्यं
वर्जयेदित्यादिः । आश्रमधर्मोऽग्नीन्धनभैक्षचर्यादिः । वर्णाश्रमधर्मः पालाशो

१ जात्याशुभोगा विपाकाः. २ अविद्याऽस्मितारागद्वेषाभिनिवेशाख्याः क्लेशाः । तत्र
सम्यग्ध्यात्मविद्भिर्दर्शितार्थे विपरीत ज्ञानमविद्या । अहमस्मि मद्विशिष्टः कोपि नास्तीत्यभि-
मानातिशयोऽस्मिता । विषयेष्वासक्ती रागः । दुःखेष्वप्रीतिर्द्वेषः । अननुभूतादपि मरणादेत्या-
सोऽभिनिवेशः इति. ३ मनुनोक्तं ख. ४ प्रमुक्तं ख. ५ सोमश्रवादयः क. ६ ब्रूहि कथयेति क.
७ सार्तकर्मविषयः. ८ वर्जयेदिति क.

दण्डो ब्राह्मणस्येत्येवमादिः । गुणधर्मः आस्त्रीयाभिषेकादिगुणयुक्तस्य राज्ञः प्रजा-
परिपालनादिः । निमित्तधर्मो विहिताकरणप्रतिषिद्धसेवननिमित्तं प्रायश्चित्तम् ।
साधारणधर्मोऽहिंसादिः । न हिंसात्सर्वाभूतानीत्याचण्डालं साधारणो धर्मः ।
शौचाचारांश्च शिक्षयेदित्याचार्यकरणविधिप्रयुक्तत्वाद्वर्मशास्त्राध्ययनस्य प्रयोज-
नादिकथनं नातीवोपयुज्यते । तत्र चायं क्रमः । प्रागुपनयनात्कामचारकामवा-
दकामभक्षाः । ऊर्ध्वमुपनयनात्प्राग्वेदाध्ययनोपक्रमाद्वर्मशास्त्राध्ययनं, ततो
धर्मशास्त्रविहितयमनियमोपेतस्य वेदाध्ययनं, ततस्तदर्थजिज्ञासा, ततस्तदर्थ-
नुष्ठानमिति । तत्र यद्यपि धर्मार्थकाममोक्षाः शास्त्रेणानेन प्रतिपाद्यन्ते तथापि
धर्मस्य प्राधान्याद्वर्मग्रहणम् । प्राधान्यं च धर्ममूलत्वादितरेषाम् । नच वक्तव्यं
धर्ममूलोऽर्थोऽर्थमूलो धर्म इत्यविशेष इति । यतोऽर्थमन्तरेणापि जैपतपस्तीर्थया-
त्रादिना धर्मनिष्पत्तिरर्थलेशोऽपि न धर्ममन्तरेणेति । एवं काममोक्षावपीति ॥१॥

एवं पृष्टः किमुवाचेत्याह—

मिथिलास्थः स योगीन्द्रः क्षणं ध्यात्वाब्रवीन्मुनीन् ।

यस्मिन्देशे मृगः कृष्णस्तस्मिन्धर्मान्निबोधत ॥ २ ॥

मिथिलानाम नगरी तत्रावस्थितः स याज्ञवल्क्यो योगीश्वरः क्षणं ध्यात्वा
कञ्चिक्कालं मनः समाधाय एने श्रवणाधिकारिणो विनयेन पृच्छन्तीति सु-
क्तमेतेभ्यो वक्तुमित्युक्तवान्मुनीन् । किम् । यस्मिन्देशे मृगः कृष्णस्तस्मिन्धर्मा-
न्निबोधतेति । कृष्णसारो मृगो यस्मिन्देशे स्वच्छन्दं विहरति तस्मिन्देशे वक्ष्य-
माणलक्षणा धर्मा अनुष्ठेया नान्यत्रेत्यभिप्रायः ॥ २ ॥

शौचाचारांश्च शिक्षयेदित्याचार्यस्य धर्मशास्त्राध्यापनविधिः । शिष्येण तद-
ध्ययनं कर्तव्यमिति कुतोऽवगम्यत इत्यत आह—

पुराणन्यायमीमांसाधर्मशास्त्राङ्गमिश्रिताः ।

वेदाः स्थानानि विद्यानां धर्मस्य च चतुर्दश ॥ ३ ॥

पुराणं ब्राह्मणादि । न्यायस्तर्कविद्या । मीमांसा वेदवाक्यविचारः । धर्मशास्त्रं
मानवादि । अङ्गानि व्याकरणादीनि पद । एतैरुपेताश्चत्वारो वेदाः । विद्याः
पुरुषार्थसाधनानि । तासां स्थानानि च चतुर्दश । धर्मस्य च चतुर्दश स्थानानि
हेतवः । एतानि च त्रैवर्णिकैरध्येतव्यानि तदन्तर्भूतत्वाद्वर्मशास्त्रमप्यध्येत-
व्यम् । तत्रैतानि ब्राह्मणेन विद्याप्राप्तये धर्मानुष्ठानाय चाधिगन्तव्यानि । क्ष-
त्रियवैश्याभ्यां धर्मानुष्ठानाय । तथाच शङ्केन विद्यास्थानान्युपक्रम्योक्तम्—
'एतानि ब्राह्मणोऽधिकुरुते सच वृत्तिं दर्शयतीतरेषाम्' इति । मनुरपि द्विजा-

१ अयमेवपाठो युक्तः । सर्वभूतानि इति ख. पाठ . २ श्रुत्युक्तशौचाचारान् ख. ३ जप-
नीर्थयाज्ञा क. ख ४ पुरुषार्थज्ञानानि क. पुरुषार्थसाधनज्ञानानि ख ५ तदन्तर्गतत्वात् क.
६ तत्र ब्राह्मणेनैतानि क

तीनां धर्मशास्त्राध्यवनेऽधिकारो ब्राह्मणस्य प्रवचने नान्यस्येति दर्शयति (२।१६)—‘निषेकादिश्मशानान्तो मन्त्रैर्यस्योदितो विधिः । तस्य शास्त्रेऽधिकारोऽस्मिन्नेत्यो नान्यस्य केहिंचित् ॥ विदुषा ब्राह्मणेनेदमध्येतव्यं प्रयत्नतः । शिष्येभ्यश्च प्रवक्तव्यं सम्यङ्नान्येन केनचित् ॥’ इति ॥ ३ ॥

अस्तु धर्मशास्त्रमध्येतव्यं, याज्ञवल्क्यप्रणीतस्यास्य शास्त्रस्य किमायातमित्यत आह—

मन्वत्रिविष्णुहारीतयाज्ञवल्क्योशनोद्गिराः ।

यमापस्तम्बसंवर्ताः कात्यायनबृहस्पती ॥ ४ ॥

पराशरव्यासशङ्खलिखिता दक्षगौतमौ ।

शातातपो वसिष्ठश्च धर्मशास्त्रप्रयोजकाः ॥ ५ ॥

उशनःशब्दपर्यन्तो द्वन्द्वैकवद्भावः । याज्ञवल्क्यप्रणीतमिदं धर्मशास्त्रमध्येतव्यमित्यभिप्रायः । नेयं परिसंख्या किंतु प्रदर्शनार्थमेतत् । अतो बौधायनादेरपि धर्मशास्त्रत्वमविरुद्धम् । एतेषां प्रत्येकं प्रामाण्येऽपि साकाङ्क्षाणामाकाङ्क्षापरिपूरणमन्यतः क्रियते विरोधे विकल्पः ॥ ४ ॥ ५ ॥

इदानीं धर्मस्य कारकहेतूनाह—

देशे काल उपायेन द्रव्यं श्रद्धासमन्वितम् ।

पात्रे प्रदीयते यत्तत्सकलं धर्मलक्षणम् ॥ ६ ॥

देशो यस्मिन्देशे मृगः कृष्ण इत्युक्तलक्षणः । कालः संक्रान्त्यादिः । उपायः शास्त्रोक्तेतिकर्तव्यताकलापः । द्रव्यं प्रतिग्रहादिलब्धं गवादि । श्रद्धा आस्तिक्यबुद्धिस्तदन्वितं यथा भवति तथा । पात्रं न विद्ययेत्येवमादिवक्ष्यमाणलक्षणम् । प्रदीयते यथा न प्रत्यावर्तते तथा परस्वत्वापत्यवसानं त्यज्यते । एतद्धर्मस्योत्पादकम् । किमेतावदेव नेत्याह—सकलमिति । अन्यदपि शास्त्रोक्तं जातिगुणहोमयागादि तत्सकलं धर्मस्य कारकं, जातिगुणद्रव्यक्रियाभावार्थात्मकं चतुर्विधं धर्मस्य कारकमित्युक्तं भवति । तच्च समस्तं व्यस्तं वा यथाशास्त्रं द्रष्टव्यम् । श्रद्धा सर्वत्रानुवर्तत एव ॥ ६ ॥

इदानीं धर्मस्य शापकहेतूनाह—

श्रुतिः स्मृतिः सदाचारः स्वस्य च प्रियमात्मनः ।

सम्यक्संकल्पजः कामो धर्ममूलमिदं स्मृतम् ॥ ७ ॥

श्रुतिर्वेदः । स्मृतिर्धर्मशास्त्रम् । तथाच मनुः (२।१०) ‘श्रुतिस्तु वेदो विज्ञेयो धर्मशास्त्रं तु वै स्मृतिः’ इति । सदाचारः सतां शिष्टानामाचारोऽनुष्ठानम् । स्वस्य

१ कस्यचित् क. ख. २ प्रवर्तकाः इति क. पाठः. ३ परिसंख्यानाम् एकस्यानेकत्र प्राप्तस्यान्यतो निवृत्त्यर्थमेकत्र पुनर्वचनम् । एतद्विस्तरोऽप्ये ८१ श्लोकमिताक्षरायां द्रष्टव्यः. ४ विरोधे तु ख. ५ नुष्ठानं नाशिष्टानाम् ख.

आत्मनः प्रियं, वैकल्पिके विषये यथा 'गर्भाष्टमेऽष्टमे वाब्दे' इत्यादावात्मेच्छैव नियामिका । सम्यक्संकरपाज्ञातः कामः शास्त्राविरुद्धो यथा 'मया भोजनव्यतिरेके-
णोदकं न पातव्यम्' इति । एते धर्मस्य मूलं प्रमाणम् । एतेषां विरोधे पूर्वपूर्वस्य बलीयस्त्वम् ॥ ७ ॥

देशाधिकारकहेतूनामपवादमाह—

इज्याचारदमाहिंसादानस्वाध्यायकर्मणाम् ।

अयं तु परमो धर्मो यद्योगेनात्मदर्शनम् ॥ ८ ॥

इज्यादीनां कर्मणामयमेव परमो धर्मः यद्योगेन बाह्यचित्तवृत्तिनिरोधेना-
त्मनो दर्शनं याथातथ्यज्ञानम् । योगेनात्मज्ञाने देशादिनियमो नास्तीत्यर्थः ।
तदुक्तं 'यत्रैकाग्रता तत्राविशेषात्' इति पातञ्जलैः ॥ ८ ॥

कारकहेतुषु शापकहेतुषु वा संदेहे निर्णयहेतूनाह—

चत्वारो वेदधर्मज्ञाः पर्षत्रैविद्यमेव वा ।

सा ब्रूते यं स धर्मः स्यादेको वाऽध्यात्मवित्तमः ॥ ९ ॥

चत्वारो ब्राह्मणाः वेदधर्मशास्त्रज्ञाः पर्षतः । तिस्रो विद्या अधीयन्त इति
त्रैविद्यास्तेषां समूहसंविद्यम् । धर्मशास्त्रज्ञत्वमत्राप्यनुवर्तते तद्वा पर्षत् । सा पूर्वोक्ता
पर्षत् यं ब्रूते स धर्मः । अध्यात्मज्ञानेषु निपुणतमो धर्मशास्त्रज्ञश्च एकोऽपि वा यं
ब्रूते सोऽपि धर्म एव ॥ ९ ॥

इत्युपोडातप्रकरणम् ।

अथ ब्रह्मचारिप्रकरणम् २

एतैर्नवभिः श्लोकैः सकलशास्त्रोपोडातमुक्त्वा इदानीं वर्णादीनां धर्मान्वक्तुं
प्रथमं तावद्दर्शनाह—

ब्रह्मक्षत्रियविदूद्रा वर्णास्त्वाद्यास्त्रयो द्विजाः ।

निषेकाद्याः श्मशानान्तास्तेषां वै सन्नतः क्रियाः ॥ १० ॥

ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यदूद्राश्चत्वारो वर्णा वक्ष्यमाणलक्षणास्तेषामाद्यास्त्रयो ब्राह्म-
णक्षत्रियवैश्या द्विजाः द्विर्जायन्त इति द्विजाः तेषां द्विजानां वै एव न शूद्रस्य ।
निषेकाद्याः निषेको गर्भाधानमाद्यो यासां तास्तथोक्ताः । श्मशानं पितृवनं
तत्संबन्धि कर्म अन्ते यासां ताः क्रिया मन्त्रैर्भवन्ति ॥ १० ॥

इदानीं ताः क्रिया अनुक्रामति—

गर्भाधानमृतौ पुंसः सवनं सन्दनात्पुरा ।

१ इत्यात्मेच्छैव, इत्यादिष्वात्मेच्छैव ख. २ शास्त्राविरुद्धः कामो यथा ख. ३ वेदशास्त्र-
धर्मशा. ख. ४ वेदधर्मशास्त्रज्ञश्च ख. ५ सोऽपि धर्म- ख. ६ न शूद्राणां क. ७ अन्तो क.

षष्ठेऽष्टमे वा सीमन्तो मास्येते जातकर्म च ॥ ११ ॥

अहन्येकादशे नाम चतुर्थे मासि निष्क्रमः ।

षष्ठेऽन्नप्राशनं मासि चूडा कार्या यथाकुलम् ॥ १२ ॥

गर्भाधानमित्यनुगतार्थं कर्मनामधेयम् । एवं वक्ष्यमाणान्यपि । तद्वर्गभाजन-
मृतौ ऋतुकाले वक्ष्यमाणलक्षणे । पुंसवनाख्यं कर्म गर्भचलनात्पूर्वम् । षष्ठेऽष्टमे
वा मासि सीमन्तोन्नयनम् । एतेच पुंसवनसीमन्तोन्नयने क्षेत्रसंस्कारकर्मत्वा-
त्सकृदेव कार्यं न प्रतिगर्भम् । यथाह देवलः—‘सकृच्च संस्कृता नारी सर्वगर्भेषु
संस्कृता । यं यं गर्भं प्रसूयेत स सर्वः संस्कृतो भवेत्’ इति । यद्वा एते आ इते आगते
गर्भकोशाज्जाते कुमारं जातकर्म । एकादशेऽहनि नाम । तच्च पितामहमातामहा-
दिसंबद्धं कुलदेवतासंबद्धं वा । यथाह शाङ्खः—‘कुलदेवतासंबद्धं पिता नाम
कुर्यात्’ इति । चतुर्थे मासि निष्क्रमलक्षणं सूर्यावेक्षणं कर्म । षष्ठे मास्यन्नप्रा-
शनं कर्म । चूडाकरणं तु यथाकुलं । कार्यमिति प्रत्येकं संबध्यते ॥ ११ ॥ १२ ॥

एतेषां नित्यत्वेऽप्यानुपज्ञिकं फलमाह—

एवमेनः शमं याति बीजगर्भसमुद्भवम् ।

एवमुक्तेन प्रकारेण गर्भाधानादिभिः संस्कारकर्मभिः कृतैरेनः पापं शमं
याति । किंभूतम् । बीजगर्भसमुद्भवं शुक्रशोणितसंबद्धं गात्रव्याधिसंक्रान्तिनि-
मित्तं वा नतु पतितोत्पन्नत्वादि ॥

स्त्रीणां विशेषमाह—

तूष्णीमेताः क्रियाः स्त्रीणां विवाहस्तु समञ्चकः ॥ १३ ॥

एता जातकर्मादिकाः क्रियाः स्त्रीणां तूष्णीं विनैव मघैर्यथाकालं कार्याः ।
विवाहः पुनः समञ्चकः कार्यः ॥ १३ ॥

उपनयनकालमाह—

गर्भाष्टमेऽष्टमे वाब्दे ब्राह्मणस्योपनायनम् ।

राज्ञामेकादशे सैके विशामेके यथाकुलम् ॥ १४ ॥

गर्भाधानमौर्द्धं कृत्वा जननं वाष्टमे वर्षे ब्राह्मणस्योपनायनं उपनयनमेवोप-
नायनम् । स्वार्थे अण् वृत्तानुसारात् छन्दोभङ्गात् आर्षे वा दीर्घत्वम् । अग्रेच्छया
विकल्पः । राज्ञामेकादशे । विशां वैश्यानां सैके एकादशे । द्वादश इत्यर्थः ।
गर्भग्रहणं सर्वत्रानुवर्तते । समासे गुणभूतस्यापि गर्भशब्दस्य बुद्ध्या विभज्योभ-
यत्राप्यनुवर्तनं कार्यम् । ‘गर्भादेकादशे राज्ञो गर्भाद्धि द्वादशे विशाः’ इति स्मृ-
त्यन्तरदर्शनात् । यथा अथ शब्दानुशासनं केषां शब्दानां लौकिकानां वैदिका-
नामिति । अत्रापि कार्यमित्यनुवर्तते । कुलस्थित्या केषिदुपनयनमिच्छन्ति ॥ १४ ॥

१ कुमारे जाते ख. २ नामकरणम् ख. ३ अर्वादि कृत्वा जन्मनो ख. ४ प्रकरणानुसारात्
५ वचनात् ख. ६ शब्दानामिति क.

गुरुधर्मानाह—

उपनीय गुरुः शिष्यं महाव्याहृतिपूर्वकम् ।

वेदमध्यापयेदेनं शौचाचारांश्च शिक्षयेत् ॥ १५ ॥

स्वगृह्योक्तविधिनोपनीय गुरुः शिष्यं महाव्याहृतिपूर्वकं वेदमध्यापयेत् । महाव्याहृतयश्च भूरादिसत्यान्ताः सप्त । पञ्च वा गौतमाभिप्रायेण । किञ्च शौचाचारांश्च वक्ष्यमाणलक्षणान् शिक्षयेत् । उपनीय शौचाचारांश्च शिक्षयेदित्यनेन प्रागुपनयनात्कामचारो दर्शितः । वर्णधर्मान्वर्जयित्वा स्त्रीणामप्येतत्समानं विवाहादवाक्यं, उपनयनस्थानीयत्वाद्विवाहस्य ॥ १५ ॥

शौचाचारानाह—

दिवा संध्यासु कर्णस्थब्रह्ममूत्र उदञ्मुखः ।

कुर्यान्मूत्रपुरीषे च रात्रौ चेदक्षिणामुखः ॥ १६ ॥

कर्णस्थं ब्रह्ममूत्रं यस्य स तथोक्तः । कर्णश्च दक्षिणः । 'पवित्रं दक्षिणे कर्णे कृत्वा विष्मूत्रमुत्सृजेत्' इति लिङ्गान् । असावहनि संध्ययोश्च उदञ्मुखो मूत्रपुरीषे कुर्यात् । चकाराहस्मादिरहिते देशे । रात्रौ तु दक्षिणामुखः ॥ १६ ॥

गृहीतशिश्रश्चोत्थाय मृद्भिरभ्युद्धृतैर्जलैः ।

गन्धलेपक्षयकरं शौचं कुर्यादतन्द्रितः ॥ १७ ॥

किञ्च अनन्तरं शिश्रं गृहीत्वोत्थायोद्धृताभिरद्भिर्वक्ष्यमाणलक्षणाभिर्मृद्भिश्च गन्धलेपयोः क्षयकरं शौचं कुर्यात् । अतन्द्रितोऽनलसः । उद्धृताभिरद्भिरिति जलान्तः शौचनिषेधः । अत्र गन्धलेपक्षयकरमिति सर्वाश्रमिणां साधारणमिदं शौचम् । मृतसंख्यानियमस्त्वदृष्टार्थः ॥ १७ ॥

अन्तर्जानुः शुचौ देश उपविष्ट उदञ्मुखः ।

प्राग्वा ब्राह्मेण तीर्थेन द्विजो नित्यमुपस्पृशेत् ॥ १८ ॥

शुचौ अशुचिद्रव्यासंस्पृष्टे । देश इत्युपादानादुपानच्छयनासनादिनिषेधः । उपविष्टो न स्थितः शयानः प्रह्वो गच्छन्वा । उदञ्मुखः प्राञ्जमुखो वेति दिगन्तरनिवृत्तिः । शुचौ देश इत्येतस्मान्पादप्रक्षालनप्राप्तिः । ब्राह्मेण तीर्थेन वक्ष्यमाणलक्षणेन । द्विजो न शूद्रादिः । नित्यं सर्वकालमाश्रमान्तरगतोऽपि । उपस्पृशेद्विचामेत् । कथम् । अन्तर्जानुः जानुनोर्मध्ये हस्तौ कृत्वा दक्षिणेन हस्तेनेति ॥ १८ ॥

प्राजापत्यादितीर्थान्याह—

कनिष्ठादेशिन्यङ्गुष्ठमूलान्यग्रं करस्य च ।

प्राजापतिपितृब्रह्मदेवतीर्थान्यनुक्रमात् ॥ १९ ॥

१ शिष्यं गुरुं ख. २ शौचमिदं ख. ३ इत्युपादानत् क.

कनिष्ठायास्तर्जन्या अङ्गुष्ठस्य च मूलानि करस्याग्रं च प्रजापतिपितृब्रह्मदेवतीर्थानि यथाक्रमं वेदितव्यानि ॥ १९ ॥

आचमनप्रकारः—

त्रिः प्राश्यापो द्विरुन्मृज्य खान्यद्भिः समुपस्पृशेत् ।

अद्भिस्तु प्रकृतिस्थाभिर्हीनाभिः फेनबुद्बुदैः ॥ २० ॥

वारत्रयमपः पीत्वा मुखमङ्गुष्ठमूलेन द्विरुन्मृज्य खानि छिद्राणि ऊर्ध्वकाय-
गतानि घ्राणादीनि अद्भिरुपस्पृशेत् । अद्भिर्द्रव्यान्तरासंस्पृष्टाभिः । पुनरैद्भि-
रित्यब्रह्मणं प्रतिच्छिद्रमुदकस्पर्शनार्थम् स्मृत्यन्तरात्—‘अङ्गुष्ठेन प्रदेशिन्या घ्राणं
चैव मुखं स्पृशेत् । अङ्गुष्ठानामिकाभ्यां च चक्षुःश्रोत्रं पुनः पुनः ॥ कनिष्ठाङ्गुष्ठ-
योर्नाभिं हृदयं तु तलेन वै । सर्वाभिस्तु शिरः पश्चाद्ग्राह्यं चाग्नेण संस्पृशेत् ॥’
इति । पुनस्ता एव विशिनष्टि । प्रकृतिस्थाभिः गन्धरूपरसस्पर्शान्तरमप्राप्ताभिः ।
फेनबुद्बुदरहिताभिः । तुशब्दाद्वर्षधारागतानां शूदाद्यावर्जितानां च निषेधः ॥ २० ॥

हृत्कण्ठतालुगाभिस्तु यथासंख्यं द्विजातयः ।

शुध्येरंस्त्री च शूद्रश्च सकृत्स्पृष्टाभिरन्ततः ॥ २१ ॥

हृत्कण्ठतालुगाभिरद्भिर्यथाक्रमेण द्विजायतः शुध्यन्ति । स्त्री च शूद्रश्च अन्ततः
अन्तर्गतेन तालुना स्पृष्टाभिरपि । सकृदिति वैश्याद्विशेषः । चशब्दादनुपनी-
तोऽपि ॥ २१ ॥

स्नानमब्दैवतैर्मन्त्रैर्मार्जनं प्राणसंयमः ।

मूर्यस्य चाप्युपस्थानं गायत्र्याः प्रत्यहं जपः ॥ २२ ॥

प्रातःस्नानं यथाशास्त्रमब्दैवतैर्मन्त्रैरापोहिष्ठेत्येवमादिभिर्मार्जनम् । प्राणसंयमः
प्राणायामो वक्ष्यमाणलक्षणः । ततः सूर्यस्योपस्थानं सौरमन्त्रेण । गायत्र्यास्त-
सवितुर्वरेण्यमित्याद्यायाः प्रतिदिवसं जपः । कार्यशब्दो यथालिङ्गं प्रत्येकम-
भिसंबध्यते ॥ २२ ॥

प्राणायामविचारः—

गायत्रीं शिरसा सार्धं जपेद्व्याहृतिपूर्विकाम् ।

प्रतिप्रणवसंयुक्तां त्रिरयं प्राणसंयमः ॥ २३ ॥

गायत्रीं पूर्वोक्तामापोज्योतिरित्यादिना शिरसा संयुक्तां उक्तव्याहृतिपूर्विकां
प्रतिव्याहृतिं प्रणवेन संयुक्तां ॐभूः ॐभुवः ॐस्वरिति त्रीन्वारान्मुखनासिका-
संचारिवायुं निरुन्धन् मनसा जपेदित्ययं सर्वत्र प्राणायामः ॥ २३ ॥

सावित्रीजपप्रकारः—

प्राणानायम्य संप्रोक्ष्य तृचेनाब्दैवतेन तु ।

जपन्नासीत सावित्रीं प्रत्यगातारकोदयात् ॥ २४ ॥

संध्यां प्राक्प्रातरेवं हि तिष्ठेदासूर्यदर्शनात् ।

प्राणायामं पूर्वोक्तं कृत्वा नृचेनाब्देवतेन पूर्वोक्तेनात्मानमग्निः संप्रोक्ष्य सा-
वित्रीं जपन्प्रत्यक्संध्यामामीत । अर्थात्प्रत्यङ्मुख इति लभ्यते । आतारकोदयात्
तारकोदयावधि । प्राक्संध्यां प्रातःसमये । एवं पूर्वोक्तविधिमाचरन्प्राङ्मुखः सूर्यो-
दयावधि तिष्ठेत् । अहोरात्रयोः संधौ या क्रिया विधीयते सा संध्या । तत्र अहः
संपूर्णादित्यमण्डलदर्शनयोग्यः कालः । तद्विपरीता रात्रिः । यस्मिन्काले खण्ड-
मण्डलस्योपलब्धिः स संधिः ॥ २४ ॥

अग्निकार्यं ततः कुर्यात्संध्ययोरुभयोरपि ॥ २५ ॥

ततः संध्योपासनानन्तरं द्वयोः संध्ययोरग्निकार्यं अग्नौ कार्यं समित्प्रक्षेपादि
यत्तत्कुर्यात् स्वगृहोक्तेन विधिना ॥ २५ ॥

ततोऽभिवादयेद्बृहन्नसावहमिति ब्रुवन् ।

तदनन्तरं बृहन्नगुरुप्रभृतीनाभिवादयेत् । कथम् । असौ देवदत्तशर्माहमिति
स्वं नाम कीर्तयन् ॥

गुरुं चैवाप्युपासीत स्वाध्यायार्थं समाहितः ॥ २६ ॥

आहूतश्चाप्यधीयीत लब्धं चासौ निवेदयेत् ।

हितं तस्याचरेन्नित्यं मनोवाक्कायकर्मभिः ॥ २७ ॥

तथा गुरुं वक्ष्यमाणलक्षणमुपासीत तत्परिचर्यापरस्तदधीनस्तिष्ठेत् । स्वाध्या-
यार्थमध्ययनसिद्धये समाहितोऽविक्षिप्तचित्तो भवेत् । आहूतश्चाप्यधीयीत गुर्वा-
हूत एवाधीयीत न स्वयं गुरुं प्रेरयेत् । यच्च लब्धं तत्सर्वं गुरवे निवेदयेत् ।
तथा तस्य गुरोर्हितमाचरेत् नित्यं सदा । मनोवाक्कायकर्मभिः न प्रतिकूलं
कुर्यात् । अपिशब्दादुरुदर्शने गीतमोक्तं कण्ठप्रावृत्तादि वर्जयेत् ॥ २६ ॥ २७ ॥

अध्याप्यानाह—

कृतज्ञाद्रोहिमेधाविशुचिकल्पानमूयकाः ।

अध्याप्या धर्मतः साधुशक्ताप्तज्ञानवित्तदाः ॥ २८ ॥

कृतमुपकारं न विस्मरतीति कृतज्ञः । अद्रोही दयावान् । मेधावी ग्रन्थग्रह-
णधारणशक्तः । शुचिर्बाह्याभ्यन्तरशौचवान् । कल्प आधिव्याधिरहितः । अनसू-
यको दोषानाविष्कारेण गुणाविष्करणशीलः । साधुर्वृत्तवान् । शक्तः शुश्रूषायाम् ।
आप्तो बन्धुः । ज्ञानदो विद्याप्रदः । वित्तदोऽर्पणपूर्वकमर्थप्रदाता । एते गुणाः
समन्ता व्यस्ताश्च यथासंभवं द्रष्टव्याः । एते च धर्मतः शास्त्रानुसारेणाध्याप्याः ॥ २८ ॥

दण्डादिधारणमाह—

दण्डाजिनोपवीतानि मेखलां चैव धारयेत् ।

१ मुपासीत. ग. २ लब्धं तस्मै इति ख. ३ नाविष्करणेन ख. ४ पणो वेतनभाषाबन्धस्त-
द्रहित. अर्पणपूर्वकं ख. ग

तथा स्मृत्यन्तरप्रसिद्धं पालाशादिदण्डं, अजिनं काष्णोदि, उपवीतं कार्पासा-
दिनिर्मितं, मेखलां च मुञ्जादिनिर्मितां ब्राह्मणादिर्ब्रह्मचारी धारयेत् ॥

भैक्षचर्याप्रकारः—

ब्राह्मणेषु चरेद्भैक्षमनिन्द्येष्वात्मवृत्तये ॥ २९ ॥

आदिमध्यावसानेषु भवच्छब्दोपलक्षिता ।

ब्राह्मणक्षत्रियविशां भैक्षचर्या यथाक्रमम् ॥ ३० ॥

पूर्वोक्तदण्डादियुक्तो ब्रह्मचारी ब्राह्मणेष्वनिन्द्येषु अभिशस्तादिव्यैतिरिक्तेषु स्व-
कर्मनिरतेषु भैक्षं चरेत् । आत्मवृत्तये आत्मनो जीवनाय न परार्थं आचार्यतज्जा-
र्यापुत्रव्यतिरेकेण । निवेद्य गुरवे तदनुज्ञातो भुञ्जीत । तदभावे तत्पुत्रादा-
विति नियमात् । अत्रच ब्राह्मणग्रहणं संभवे सति नियमार्थम् । यत्तु सार्ववर्णिकं
भैक्षचरणमिति तत्रैवर्णिकविषयम् । यच्च चातुर्वर्ण्यं चरेद्भैक्षमिति तदापद्विषयम् ।
कथं भैक्षचर्या कार्या । आदिमध्यावसानेषु भवच्छब्दोपलक्षिता । भवति भिक्षां
देहि । भिक्षां भवति देहि । भिक्षां देहि भवति इत्येवं वर्णक्रमेण भैक्षचर्या
कार्या ॥ २९ ॥ ३० ॥

भोजनप्रकारः—

कृताग्निकार्यो भुञ्जीत वाग्यतो गुर्वनुज्ञया ।

अपोशनक्रियापूर्वं सत्कृत्यान्नमकुत्सयन् ॥ ३१ ॥

पूर्वोक्तेन विधिना भिक्षामाहृत्य गुरवे निवेद्य तदनुज्ञया कृताग्निकार्यो वा-
ग्यतो मौनी अन्नं सत्कृत्य संपूज्य अकुत्सयन्ननिन्दन् अपोशनक्रियां अमृतो-
पस्तरणमसीत्यादिकां पूर्वं कृत्वा भुञ्जीत । अत्र पुनरग्निकार्यग्रहणं संध्याकाले
कथंचिदकृताग्निकार्यस्य कालान्तरविधानार्थं न पुनस्तृतीयप्राप्त्यर्थम् ॥ ३१ ॥

ब्रह्मचर्ये स्थितो नैकमन्नमद्यादनापदि ।

ब्राह्मणः काममश्रीयाच्छ्राद्धे व्रतमपीडयन् ॥ ३२ ॥

ब्रह्मचर्ये स्थित एकाग्रं नाद्यादनापदि व्याध्याद्यभावे । ब्राह्मणः पुनः श्राद्धे-
ऽभ्यर्थितः सन् काममश्रीयात् । व्रतमपीडयन् मधुमांसपरिहारेण । अत्र ब्राह्मण-
ग्रहणं क्षत्रियादेः श्राद्धभोजनव्युदासार्थम् । 'राजन्यवैश्ययोश्चैव नैतत्कर्म
प्रचक्षते' इति स्मरणात् ॥ ३२ ॥

मधुमांसादिवर्ज्यान्याह—

मधुमांसाञ्जनोच्छिष्टशुक्तस्त्रीप्राणिर्हिसनम् ।

भास्करालोकनाश्लीलपरिवादादि वर्जयेत् ॥ ३३ ॥

१ काष्णोदिनादि ख. २ द्विदोपरहितेषु ख. ३ सति । न नियमार्थं ख. ४ त्रैवर्णिकप्राप्त्य-
र्थम् ख. ५ कालान्तर मध्याह्नादि ६ एकान्नमेकस्वामिकम्. ७ काम यथेष्टम्.

मधु क्षौद्रं न मद्यम् । तस्य 'नित्यं मद्यं ब्राह्मणो वर्जयेत्' इति निषेधात् । मांसं छागादेरपि । अज्वनं घृतादिना गात्रस्य, कज्जलादिना चाक्ष्णोः । उच्छिष्टमगुरोः । शुक्तं निहुरवाक्यं नास्तरसः, तस्याभक्ष्यप्रकरणे निषेधात् । स्त्रियमुपभोगे । प्राणि-
हंसनं जीववधः । भास्करस्योदयास्तमयावलोकनम् । अश्लीलमसैत्यभाषणम् ।
परिवादः सदसद्रूपस्य परदोषस्य व्यापनम् । आदिशब्दात्स्मृत्यन्तरोक्तं गन्ध-
मास्यादि गृह्यते । एतानि ब्रह्मचारी वर्जयेत् ॥ ३३ ॥

गुर्वाचार्यादिलक्षणमाह—

स गुरुर्यः क्रियाः कृत्वा वेदमस्मै प्रयच्छति ।

उपनीय ददद्वेदमाचार्यः स उदाहृतः ॥ ३४ ॥

योसौ गर्भाधानाद्या उपनयनपर्यन्ताः क्रिया यथाविधि कृत्वा वेदमस्मै ब्रह्म-
चारिणे प्रयच्छति स गुरुः । यः पुनरुपनयनमात्रं कृत्वा वेदं प्रयच्छति स
आचार्यः ॥ ३४ ॥

उपाध्यायस्त्विरेलक्षणम्—

एकदेशमुपाध्याय ऋत्विग्यज्ञकृदुच्यते ।

एते मान्या यथापूर्वमेभ्यो माता गरीयसी ॥ ३५ ॥

वेदस्यैकदेशं मन्त्रब्राह्मणयोरेकं अङ्गानि वा योऽध्यापयति स उपाध्यायः ।
यः पुनः पाकयज्ञादिकं कृतः करोति स ऋत्विक् । एते च गुर्वाचार्योपाध्याय-
स्त्विजो यथापूर्वं यथाक्रमेण मान्याः पूज्याः । एभ्यः सर्वेभ्यो माता गरीयसी
पूज्यतमा ॥ ३५ ॥

वेद्यग्रहणार्थं ब्रह्मचर्यावधिमाह—

प्रतिवेदं ब्रह्मचर्यं द्वादशान्दानि पञ्च वा ।

ग्रहणान्तिकमित्येके केशान्तश्चैव षोडशे ॥ ३६ ॥

यदा विवाहासंभवे वेदानधीत्य वेदा वा वेदं वेति प्रवर्तते तदा प्रतिवेदं
वेदंवेदं प्रति ब्रह्मचर्यं पूर्वोक्तं द्वादशवर्षाणि कार्यम् । अशक्ता पञ्च । ग्रहणान्ति-
कमित्येके वर्णयन्ति । केशान्तः पुनर्गोदौनाख्यं कर्म गर्भादारभ्य षोडशे वर्षे ब्रा-
ह्मणस्य कार्यम् । एतच्च द्वादशवार्षिके वेदव्रते बोद्धव्यं इतरस्मिन्पक्षे यथासंभवं
द्रष्टव्यम् । राजन्यवैश्ययोस्तुपनयनकालवद्द्वाविंशे चतुर्विंशे वा द्रष्टव्यम् ॥ ३६ ॥

उपनयनकालस्य परमावधिमाह—

आषोडशादाद्द्वाविंशाच्चतुर्विंशाच्च वत्सरात् ।

ब्रह्मक्षत्रविशां काल औपनायनिकः परः ॥ ३७ ॥

१ न रसादि क. २ भास्करस्य चालोकनं क. ३ गुरुभाषण ख. ४ ददाति ख. ५ गावः
केशा दीयन्ते खण्ड्यन्ते यस्मिन्. ६ वा यथासंभव ख.

अत ऊर्ध्वं पतन्त्येते सर्वधर्मबहिष्कृताः ।

सावित्रीपतिता ब्राह्म्या ब्राह्म्यस्तोमादृते क्रतोः ॥ ३८ ॥

आषोडशाद्वर्षाष्टोडशवर्षं यावत् आद्वाविंशादाचतुर्विंशाद्वर्षाद्द्वेक्षत्रविंशां औपनायनिकः उपनयनसंबन्धी परः कालः । नातः परमुपनयनकालोऽस्ति किं तु अत ऊर्ध्वं पतन्त्येते सर्वधर्मबहिष्कृताः सर्वधर्मेऽनधिकारिणो भवन्ति । सावित्रीपतिताः पतितसावित्रीका भवन्ति । सावित्रीदानयोग्या न भवन्ति । ब्राह्म्याः संस्कारहीनाश्च ब्राह्म्यस्तोमात्क्रतोर्विना । कृते तु तस्मिन्नुपनयनाधिकारिणो भवन्ति ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

आद्यास्त्रयो द्विजा इत्युक्तं तत्र हेतुमाह—

मातुर्यदग्रे जायन्ते द्वितीयं मौञ्जिवन्धनात् ।

ब्राह्मणक्षत्रियविशस्तस्मादेते द्विजाः स्मृताः ॥ ३९ ॥

मातुः सकाशात्प्रथमं जायन्ते, मौञ्जिवन्धनाच्च द्वितीयं जन्म यस्मात्तस्मादेते ब्राह्मणक्षत्रियवैश्या द्विजा उच्यन्ते ॥ ३९ ॥

वेदग्रहणाध्ययनफलमाह—

यज्ञानां तपसां चैव शुभानां चैव कर्मणाम् ।

वेद एव द्विजातीनां निःश्रेयसकरः परः ॥ ४० ॥

यज्ञानां श्रौतस्मार्तानां, तपसां कायसंतापरूपाणां चान्द्रायणादीनां, शुभानां च कर्मणां उपनयनादिसंस्काराणां अवबोधकत्वेन वेद एव द्विजातीनां परो निःश्रेयसकरो नान्यः । वेद एवेति तन्मूलकत्वेन स्मृतेरप्युपलक्षणार्थम् ॥ ४० ॥

ग्रहणाध्ययनफलमुक्त्वेदानीं काम्यव्रतयज्ञाध्ययनफलमाह—

मधुना पयसा चैव स देवांस्तर्पयेद्विजः ।

पितृन्मधुघृताभ्यां च ऋचोऽधीते हि योऽन्वहम् ॥ ४१ ॥

यजूंषि शक्तितोऽधीते योऽन्वहं स घृतामृतैः ।

प्रीणाति देवानाज्येन मधुना च पितृंस्तथा ॥ ४२ ॥

स तु सोमघृतैर्देवांस्तर्पयेद्योऽन्वहं पठेत् ।

सामानि तृप्तिं कुर्याच्च पितृणां मधुसर्पिषा ॥ ४३ ॥

योऽन्वहमृचोऽधीते स मधुना पयसा च देवान्पितृंश्च मधुघृताभ्यां तर्पयति । यः पुनः शक्तितोऽन्वहं यजूंष्यधीते स घृतामृतैर्देवान्पितृंश्च मधुघृताभ्यां तर्पयति । यस्तु सामान्यन्वहमधीते स सोमघृतैर्देवान्पितृंश्च मधुसर्पिर्भ्यां प्रीणाति । ऋगादिग्रहणं सामान्येन ऋगादिर्मात्रप्राप्त्यर्थम् ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

१ यथाकालमसंस्कृताः इति अपरा. पाठः. २ ब्राह्मणक्षत्रियविंशां ख. ३ ब्राह्म्यस्तोमो नाम ब्राह्म्यानां प्रायश्चित्तक्रतुः । तेन चोदालकव्रतादिप्रायश्चित्तान्तरमप्युपलक्ष्यते. अपरार्कः. ४ करो मोक्षकरो ख. ५ काम्यव्रत ख. ६ च यो ख. ७ प्रीणयति क. ८ मन्त्रप्राप्त्यर्थं ख.

मेदसा तर्पयेद्देवानथर्वाङ्गिरसः पठन् ।

पितृंश्च मधुसर्पिर्भ्यामन्वहं शक्तितो द्विजः ॥ ४४ ॥

वाकोवाक्यं पुराणं च नाराशंसीश्च गाथिकाः ।

इतिहासांस्तथा विद्याः शक्त्याधीते हि योऽन्वहम् ॥ ४५ ॥

मांसक्षीरौदनमधुतर्पणं स दिवौकसाम् ।

करोति तृप्तिं कुर्याच्च पितॄणां मधुसर्पिषा ॥ ४६ ॥

ते तृप्तास्तर्पयन्त्येनं सर्वकामफलैः शुभैः ।

यः पुनः शक्तितोऽन्वहं अथर्वाङ्गिरसोऽधीते स देवान्मेदसा पितॄंश्च मधुसर्पिर्भ्यां तर्पयति । यस्तु वाकोवाक्यं प्रश्नोत्तररूपं वेदवाक्यम् । पुराणं ब्राह्मणादि । चकारान्मानवादिधर्मशास्त्रम् । नाराशंसीश्च रुद्रदैवत्यान्मन्त्रान् । गाथा यज्ञगाथेन्द्रगाथाद्याः । इतिहासान्महाभारतादीन् । विद्याश्च वारुण्याद्याः शक्तितोऽन्वहमधीते स मांसक्षीरौदनमधुसर्पिर्भिर्देवान् पितॄंश्च मधुसर्पिर्भ्यां तर्पयति ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ते पुनस्तृप्ताः सन्तो देवाः पितरश्च एनं स्वाध्यायकारिणं सर्वकामफलैः शुभैरनन्योपघातलक्षणैस्तर्पयन्ति ॥

प्रशंसार्थमाह—

यं यं क्रतुमधीते^१ च तस्य तस्यामुयात्फलम् ॥ ४७ ॥

त्रिविक्तपूर्णपृथिवीदानस्य फलमश्रुते ।

तपसश्च परस्येह नित्यस्वाध्यायवान्द्विजः ॥ ४८ ॥

यस्य यस्य क्रतोः प्रतिपादकं वेदैकदेशमन्वहमधीते तस्य तस्य क्रतोः फलमवाप्नोति । तथा विक्तपूर्णायाः पृथिव्याः त्रिः त्रिवारं दानस्य यत्फलं परस्य तपसश्चान्द्रायणादेर्यत्फलं तदपि नित्यस्वाध्यायवानाप्नोति । नित्यग्रहणं काम्यस्यापि सतो नित्यत्वज्ञापनार्थम् ॥ ४७ ॥ ४८ ॥

एवं सामान्येन ब्रह्मचारिधर्मानभिधायाधुना नैष्ठिकस्य विशेषमाह—

नैष्ठिको ब्रह्मचारी तु वसेदाचार्यसंनिधौ ।

तदभावेऽस्य तनये पर्यां वैश्वानरेऽपि वा ॥ ४९ ॥

अनेन विधिना देहं साधयन्विजितेन्द्रियः ।

ब्रह्मलोकमवाप्नोति न चेह जायते पुनः ॥ ५० ॥

उक्तेन प्रकारेणात्मानं निष्ठां उत्क्रान्तिकालं नयतीति नैष्ठिकः स यावज्जीवमाचार्यसमीपे वसत् । न वेदग्रहणोत्तरकालं स्वतन्त्रो भवेत् । तदभावे तत्पुत्रसमीपे तदभावे तद्भार्यासमीपे तदभावे वैश्वानरेपि । अनेनोक्तविधिना देहं साधयन्

१ यथा— पृच्छामि त्वा परमन्त पृथिव्या इति प्रश्नः, इयं वेदिः परो अन्तः इत्युत्तरम्. एवमन्यदपि वाकोवाक्यं ज्ञेयम्. २ मधीतेऽसौ ख. ३ तपसो यत्परस्य ख. ४ अनेनोक्तप्रकारेण. ख. ५ ग्रहणकालोत्तरं ख. ६ स्वोपास्याग्निमनिधौ ख.

क्षयम् विजितेन्द्रियः इन्द्रियजये विशेषप्रयत्नवान्ब्रह्मचारी ब्रह्मलोकममृतत्व-
माप्नोति । न कदाचिदिह पुनर्जायते ॥ ४९ ॥ ५० ॥

इति ब्रह्मचारिप्रकरणम् ।

अथ विवाहप्रकरणम् ३

यः पुनर्विवाहस्तस्य विवाहार्थं ज्ञानमाह—

गुरवे तु वरं दत्त्वा स्नायीत तदनुज्ञया ।

वेदं व्रतानि वा पारं नीत्वा ह्युभयमेव वा ॥ ५१ ॥

पूर्वोक्तेन ज्ञानेन वेदं मन्त्रब्राह्मणात्मकम् । व्रतानि ब्रह्मचारिधर्माननुक्रान्ता-
नुभयं वा पारं नीत्वा समाप्य गुरवे पूर्वोक्ताय वरमभिलषितं यथाशक्ति दत्त्वा
स्नायात् । अशक्तौ तदनुज्ञया अदत्तवरोऽपि । एषां च पक्षाणां शक्तिकालाद्यपे-
क्षया व्यवस्था ॥ ५१ ॥

ज्ञानानन्तरं किं कुर्यादित्यत आह—

अविप्लुतब्रह्मचर्यो लक्षण्यां स्त्रियमुद्वहेत् ।

अनन्यपूर्विकां कान्तामसपिण्डां यवीयसीम् ॥ ५२ ॥

अविप्लुतब्रह्मचर्योऽस्खलितब्रह्मचर्यः । लक्षण्यां बाह्याभ्यन्तरलक्षणैर्युक्ताम् ।
बाह्यानि 'तनुलोमकेशदशनाम्' इत्यादीनि (३।१०) मनुनोक्तानि । आभ्य-
न्तराणि 'अष्टौ पिण्डान्कृत्वा' इत्याद्याश्वलायनोक्तविधिना ज्ञातव्यानि ।
स्त्रियं नपुंसकत्वनिवृत्तये स्त्रीत्वेन परीक्षिताम् । अनन्यपूर्विकां दानेनोपभोगेन
वा पुरुषान्तरापरिगृहीताम् । कान्तां कमनीयां बोद्धुर्मनोनयनानन्दकारिणीम् ।
'यस्यां मनश्चक्षुषोर्निर्वन्धस्तस्यामृद्धिः' इत्यापस्तम्बस्मरणात् । एतच्च न्यूना-
धिकाङ्गादिबाह्यदोषाभावे । असपिण्डां समान एकः पिण्डो देहो यस्याः सा
सपिण्डा न सपिण्डा असपिण्डा ताम् । सपिण्डता च एकशरीरावयवान्वयेन
भवति । तथाहि पुत्रस्य पितृशरीरावयवान्वयेन पित्रासह । एवं पितामहा-
दिभिरपि पितृद्वारेण तच्छरीरावयवान्वयात् । एवं मातृशरीरावयवान्वयेन
मात्रा । तथा मातामहादिभिरपि मातृद्वारेण । तथा मातृपुत्रमातुलादि-
भिरप्येकशरीरावयवान्वयात् । तथा पितृव्यपितृपुत्रादिभिरपि । तथा पत्यासह
पत्न्या एकशरीरारम्भकतया । एवं भ्रातृभार्याणामपि परस्परमेकशरीरारम्भैः

१ केशादीनि मनुप्रोक्तानि क. २ तानिच—पूर्वस्या रात्रौ गोष्ठवल्मीककितवस्था-
नहृदेरिणक्षेत्रचतुष्पथश्मशानेभ्यो मृत्तिका गृहीत्वा पिण्डाष्टकं कर्तव्यम् । तत्रानुक्रमेण प्रथमे
पिण्डे स्पृष्टे धान्यवती भवेत् । द्वितीये स्पृष्टे पशुमती भवेत् । तृतीयेऽग्निहोत्रशुश्रूषणपरा भव-
ति । चतुर्थे विवेकिनी चतुरा सर्वजनार्जनपरा भवति । पञ्चमे रोगिणी । षष्ठे वन्ध्या । सप्तमे
व्यभिचारिणी । अष्टमे विधवा भवेदित्याश्वलायनोक्तानि. ३ सह सापिण्ड्यं ख. ४ एक-
शरीरारम्भैः क.

या० स्मृ० २

सहैकशरीरावयवत्वमेव । एवं यत्र यत्र सपिण्डशब्दस्तत्र तत्र साक्षात्परम्परया वा एकशरीरावयवान्वयो वेदितव्यः । यद्येवं मातामहादीनामपि 'दशाहं शावमा-
शौचं सपिण्डेषु विधीयते' इत्यविशेषेण प्राप्नोति । स्यादेतत् यदि तत्र 'प्रप्ता-
नामितरे कुर्युः' इत्यादिविशेषवचनं न स्यात् । अतश्च सपिण्डेषु यत्र विशेषवचनं
नास्ति तत्र 'दशाहं शावमाशौचम्' इत्येतद्वचनमवतिष्ठते । अवश्यं चैकशरीरावय-
वान्वयेन सापिण्ड्यं वर्णनीयम् । 'आत्मा हि जज्ञ आत्मनः' इत्यादिश्रुतेः । तथा
'प्रजामनु प्रजायसे' इति च । 'स एवायं विरूढः प्रत्यक्षेणोपलभ्यते' इत्या-
पस्तम्बवचनाच्च । तथा गर्भोपनिषदि—'एतत् पादकौशिकं शरीरं त्रीणि
पितृतस्त्रीणि मातृतोऽस्थिस्रायुमज्जानः पितृतस्त्वङ्मांसरुधिराणि मातृतः'
इति तत्रतत्रावयवान्वयप्रतिपादनान् । निर्वाप्यपिण्डान्वयेन तु सापिण्ड्ये-
(ऽङ्गीक्रियमाणे) मातृसंताने भ्रातृपितृव्यादिषु च सापिण्ड्यं न स्यात् । समुदाय-
शक्त्यङ्गीकारेण रूढिपरिग्रहेऽवयवशक्तिस्तत्रतत्रावयवगम्यमाना परित्यक्ता स्यात् ।
(सैस्त्ववयवार्थेषु योन्यत्रार्थे प्रयुज्यते तत्रानन्यगतित्वेन समुदायः प्रसिद्ध्यति ।)
परम्परयैकशरीरावयवान्वयेन तु सापिण्ड्ये यथा नातिप्रसङ्गस्तथा वक्ष्यामः ।
यवीयसीं वयसा प्रमाणतश्च न्यूनां उद्बहेत्परिणयेऽस्वगृह्योक्तविधिना ॥ ५२ ॥

विशेषान्तराण्याह—

अरोगिणीं भ्रातृमतीमसमानार्पगोत्रजाम् ।

अरोगिणीं अधिकिन्सनीयव्याध्यनुपसृष्टाम् । भ्रातृमतीं पुत्रिकाकरणशङ्कानि-
वृत्तये । अनेनापरिभाषितापि पुत्रिका भवतीति गम्यते । असमानार्पगोत्रजां
ऋषेरिदमार्पे नाम प्रवर इत्यर्थः । गोत्रं वंशपरम्पराप्रसिद्धं । आर्पे च गोत्रं च
आर्पगोत्रे । समाने आर्पगोत्रे यस्यासौ समानार्पगोत्रस्तस्माज्जाता समानार्पगोत्रजा
न समानार्पगोत्रजा असमानार्पगोत्रजा ताम् । गोत्रप्रवरौ च पृथक्पृथक्पर्यु-
दासनिमित्तम् । तेनासमानार्पजामसमानगोत्रजामिति । तथाच 'असमानप्रवरै-
र्विवाहः' इति गौतमः । तथा 'असपिण्डा च या मार्तुरसपिण्डा च या पितुः ।
सा प्रशस्ता द्विजातीनां दारकर्मणि मैथुने ॥' इति (३।५) मनुः । तथा मा-
तृगोत्रामप्यपरिणयां केचिदिच्छन्ति । 'मातुलस्य सुतामूढा मातृगोत्रां तथैव
च । समानप्रवरां चैव गन्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥' इति प्रायश्चित्तस्मरणात् ।
अत्र चाऽसपिण्डामित्यनेन पितृष्वमृमातृष्वस्त्रादिदुहितृनिषेधः । तथा असगो-
त्रामित्यनेनासपिण्डाया अपि भिन्नसन्तानजायाः समानगोत्राया निषेधः । तथा
असमानप्रवरामित्यनेनाप्यसपिण्डाया असगोत्राया अपि समानप्रवराया निषेधः ।
तथाच असपिण्डामित्येतत्सार्ववर्णिकम् । सर्वत्र सापिण्ड्यसद्भावात् । असमाना-

१ पिण्डनिर्वापणश्रुत्या. निर्वाप्यसपिण्डा. ख. २ भ्रातृपुत्रादिषु ख. भ्रातृव्यपितृव्या ग.
३ क. पुस्तकेऽधिकमिदं. ४ प्रमाणेन च क. ५ असमानगोत्रजा असमानार्पजामित्यर्थः ख.
६ असगोत्रा च ख. ग. ७ अत्र क. पुस्तके 'सगोत्रा मातुरप्येके नेच्छन्त्युदाहकर्मणि ।
जन्मनाम्नोरविशाने तूद्बहेदविशङ्कितः ॥' इति व्यासः. इति विशेषः. ८ त्यक्त्वा ख.

वैगोत्रजामित्येतन्नैवर्णिकविषयम् । यद्यपि राजन्यविशां प्रैतिस्विकगोत्राभावा-
त्प्रवराभावस्तथापि पुरोहितगोत्रप्रवरौ वेदितव्यौ । तथाच 'यजमानस्यार्चयाम्प्र-
वृणीत' इत्युक्त्वा 'पौरोहित्याग्राजन्यविशां प्रवृणीते' इत्याहोश्वलायनः । सपि-
ण्डासमानगोत्रासमानप्रवरासु भार्यात्वमेव नोत्पद्यते । रोगिण्यादिषु तु भार्यात्वे
उत्पन्नेऽपि दृष्टविरोध एव ॥

असपिण्डामित्यत्रैकशरीरावयवान्वयद्वारेण साक्षात्परम्परया वा सापिण्ड्यमुक्तं
तच्च सर्वत्र सर्वस्य यथाकथंचिदनादौ संसारे संभवतीत्यतिप्रसङ्ग इत्यत आह—

पञ्चमात्सप्तमादूर्ध्वं मातृतः पितृतस्तथा ॥ ५३ ॥

मातृतो मातुः संताने पञ्चमादूर्ध्वं पितृतः पितुः संताने सप्तमादूर्ध्वं सापि-
ण्ड्यं निवर्तत इति शेषः । अतश्चायं सपिण्डशब्दोऽवयवशक्त्योः सर्वत्र वर्तमानो-
ऽपि निर्मन्थ्यपङ्कजादिशब्दवन्नियतविषय एव । तथाच पित्रादयः षट् सपिण्डाः
पुत्रादयश्च षट् आत्मा च सप्तमः संतानभेदेऽपि यतः संतानभेदस्तमादाय गण-
येथावत्सप्तम इति सर्वत्र योजनीयम् । तथाच मातरमारभ्य तत्पितृपितामहादि-
गणनायां पञ्चमसंतानवर्तिनी मातृतः पञ्चमीत्युपचर्यते । एवं पितरमारभ्य तत्पि-
त्रादिगणनायां सप्तमपुरुषसंतानवर्तिनी पितृतः सप्तमीति । तथाच 'भगिन्यो-
र्भगिनीभ्रात्रोर्भ्रातृपुत्रीपितृव्ययोः॥ विवाहे ऽव्यादिभूतत्वाच्छास्त्राभेदोऽवगम्यते॥'
यदपि वसिष्ठेनोक्तं—'पञ्चमीं सप्तमीं चैव मातृतः पितृतस्तथा' इति । 'त्रीनतीत्य-
मातृतः पञ्चातीत्य च पितृतः' इति च पैठीनसिना तदप्यर्वाङ्गिदेधार्थं न पुनस्त-
त्प्राप्त्यर्थमिति सर्वस्मृतीनामविरोधः । एतच्च समानजातीये द्रष्टव्यम् । विजातीये
तु विशेषः॥ यथाह शङ्खः—'यद्येकजाता बहवः पृथक्क्षेत्राः पृथक्जनाः । एकपिण्डाः
पृथक्शौचाः पिण्डस्त्वावर्तते त्रिषु ॥' एकस्मात् ब्राह्मणादेर्जाताः एकजाताः ।
पृथक्क्षेत्राः भिन्नजातीयासु भिन्नासु स्त्रीषु जाताः । पृथक्जनाः समानजातीयासु
भिन्नासु स्त्रीषु जातास्ते एकपिण्डाः किन्तु पृथक्शौचाः । पृथक्शौचमाशौचप्रकरणे
वक्ष्यामः । पिण्डस्त्वावर्तते त्रिषु त्रिपुरुषमेव सापिण्ड्यमिति ॥ ५३ ॥

दशपूरुषविख्याताच्छ्रोत्रियाणां महाकुलात् ।

पुरुषा एव पूरुषाः दशभिः पुरुषैः मातृतः पञ्चभिः पितृतः पञ्चभिर्विख्यातं
यत्कुलं तस्मात् । श्रोत्रियाणामधीतवेदानाम् । अध्ययनमुपलक्षणं श्रुताध्यय-
नसंपन्नानाम् । महश्च तत्कुलं च महाकुलं पुत्रपौत्रपशुदासीग्रामादिसमृद्धं
तस्मात्कन्या आहर्तव्येति नियम्यते ॥

एवं सर्वतः प्राप्तौ सत्यामपवादमाह—

स्फीतादपि न संचारिरोगदोषसमन्वितात् ॥ ५४ ॥

१ गोत्रप्रवर्तककर्म्यपत्यत्वप्रयुक्तत्वमत्र प्रातिस्विकत्वम् प्रातिस्विकगोत्राभावस्तथापि ख.
२ दृष्टदोषविरोधः क. ३ शब्दो योगेऽवयव. क. ४ वयवशक्त्या प्रवर्त. क. ५ पञ्चमपुरुषव-
र्तिनी ख. ६ द्यादि ख. ७ वगम्यते क. ८ एकपिण्डाः सपिण्डाः ख. ९ पौरुष क.

स्फीतादिति । संचारिणो रोगाः श्वित्रकुष्ठापस्मारप्रभृतयः शुक्रघ्नोपितद्वारेणानु-
प्रविशन्तो दोषाः । पुनः हीनक्रियनिःपौरुषत्वादयो मनुनोक्ताः । एतैः समन्विता-
त्स्फीतादपि पूर्वोक्तान्महाकुलादपि नादत्तव्या ॥ ५४ ॥

एवं कन्याग्रहणनियममुक्त्वा कन्यादाने वरनियममाह—

एतैरेव गुणैर्युक्तः सवर्णः श्रोत्रियो वरः ।

यत्नात्परीक्षितः पुंस्त्वे युवा धीमान्जनप्रियः ॥ ५५ ॥

एतैरेव पूर्वोक्तैर्गुणैर्युक्तो दोषैश्च वर्जितो वरो भवति । तस्यायमपरो विशेषः ।
सवर्णं उत्कृष्टो वा न हीनवर्णः । श्रोत्रियः स्वयं च श्रुताध्ययनसंपन्नः । यत्नात्प्रय-
त्नेन पुंस्त्वे परीक्षितः । परीक्षोपायश्च नारदेन दर्शितः—‘यस्याप्सु प्लवते बीजं
ह्रादि मूत्रं च फेनिलम् । पुमान्स्याल्लक्षणैरेतैर्विपरीतैस्तु षण्ढकः ॥ (ह्रादिफेनिल-
मूत्रश्च गुरुशुक्रर्षभस्वरः । पुमान्स्यादन्यथा पाण्डुदुश्चिकित्स्यो मुखेभगः ॥ शुभ-
बीजवति क्षेत्रे पुत्राः संतानवर्धनाः । निष्ठा विवाहमन्त्राणां तासां स्यात्सप्तमे पदे॥’)
इति । युवा न वृद्धः । धीमान् लौकिकवैदिकव्यवहारेषु निपुणमतिः । जनप्रियः
स्मितपूर्वमृदुभिभाषणादिभिरनुरक्तजनः ॥ ५५ ॥

रति-पुत्र-धर्मार्थत्वेन विवाहस्त्रिविधः । तत्र पुत्रार्थो द्विविधः नित्यः काम्यश्च ।
तत्र नित्ये प्रजार्थे ‘सवर्णः श्रोत्रियो वरः’ इत्यनेन सवर्णा मुख्या दर्शिता । इदानीं
काम्ये नित्यसंयोगे चानुकल्पो वक्तव्य इत्यत आह—

यदुच्यते द्विजातीनां शूद्रादारोपसंग्रहः ।

नैतन्मम मतं यस्मात्तत्रायं जायते स्वयम् ॥ ५६ ॥

यदुच्यते ‘सवर्णाग्रे द्विजातीनां प्रशस्ता दारकर्मणि । कामतस्तु प्रवृत्तानामिमाः
स्युः क्रमशोऽवराः॥’ इत्युपक्रम्य ब्राह्मणस्य चतस्रो भार्याः क्षत्रियस्य तिस्रो वैश्यस्य द्वे
इति द्विजातीनां शूद्रावेदनमिति । नैतद्याज्ञवल्क्यस्य मतम् । यस्मादयं द्विजाति-
स्तत्र स्वयं जायते । ‘तज्जाया जाया भवति यदस्यां जायते पुनः’ इति श्रुतेः । अत्र
च तत्रायं जायते स्वयमिति हेतुं वदता नैत्यकपुत्रोत्पादनाय काम्यपुत्रोत्पादनाय
वा प्रवृत्तस्य शूद्रापरिणयननिषेधं कुर्वता नैत्यकपुत्रोत्पादनानुकल्पे काम्ये
च पुत्रोत्पादने ब्राह्मणस्य क्षत्रियावैश्ये क्षत्रियस्य च वैश्याभार्याभ्यनुज्ञाता
भवति ॥ ५६ ॥

इदानीं रतिकामस्योत्पन्नपुत्रस्य वा विनष्टभार्यस्याश्रमान्तरानधिकारिणो

गृहस्थाश्रमावस्थामात्राभिकाङ्क्षिणः परिणयनक्रममाह—

तिस्रो वर्णानुपूर्व्येण द्वे तथैका यथाक्रमम् ।

ब्राह्मणक्षत्रियविशां भार्या स्वा शूद्रजन्मनः ॥ ५७ ॥

वर्णक्रमेण ब्राह्मणस्य तिस्रो भार्याः । क्षत्रियस्य द्वे । वैश्यस्यैका । शूद्रस्य तु

सैव भार्या भवति । सवर्णा पुनः सर्वेषां मुख्या स्थितैव । पूर्वस्याः पूर्वस्या अभावे उत्तरोत्तरा भवति । अयमेव च क्रमो नैत्यकानुकल्पे काम्ये च पुत्रोत्पादनविधौ । अतश्च यच्छूद्रापुत्रस्य पुत्रमध्ये परिगणनं विभागसंकीर्तनं च, तथा 'विग्राम्मूर्धो-
वसिक्तो हि' इत्युपक्रम्य 'विद्यास्त्रेष विधिः स्मृतः' इति च तद्रतिकामस्वाभ्रम-
मात्राभिकाङ्क्षिणो वा नान्तरीयकतयोत्पन्नस्य ॥ ५७ ॥

विवाहानाह—

ब्राह्मो विवाह आहूय दीयते शक्त्यलंकृता ।

तज्जः पुनात्युभयतः पुरुषानेकविंशतिम् ॥ ५८ ॥

स ब्राह्माभिधानो विवाहः यस्मिन्नुक्तलक्षणाय वरायाहूय यथाशक्त्यलंकृता
कन्या दीयते उदकपूर्वकं, तस्यां जातः पुत्र उभयतः पित्रादीन्दश पुत्रादींश्च दश
आत्मानं चैकविंशं पुनाति सदृत्तश्चेत् ॥ ५८ ॥

दैवार्पविवाहौ—

यज्ञस्थक्रत्विजे दैव आदायार्पस्तु गोद्वयम् ।

चतुर्दश प्रथमजः पुनात्युत्तरजश्च षट् ॥ ५९ ॥

स दैवो विवाहो यस्मिन्यज्ञानुष्ठाने वितते क्रत्विजे शक्त्यलंकृता कन्या दी-
यते । यत्र पुनर्गोमिथुनमादाय कन्या दीयते स आर्पः । प्रथमजो दैवविवाहज-
श्चतुर्दश पुनाति सप्तावरान् सप्तपरान् । उत्तरज आर्पविवाहजः षट् पुनाति
त्रीन्पूर्वान् त्रीन्परान् ॥ ५९ ॥

प्राजापत्यविवाहलक्षणम्—

इत्युक्त्वा चरतां धर्मं सह या दीयतेऽर्थिने ।

स कायः पावयेत्तज्जः षट् षट् वंश्यान्सहात्मना ॥ ६० ॥

सह धर्मं चरतामिति परिभाष्य कन्यादानं स प्राजापत्यः । तज्जः षट् पूर्वान्षट्
परान् आत्मना सहेत्येवं त्रयोदश पुनाति ॥ ६० ॥

आसुरगान्धर्वादिविवाहलक्षणानि—

आसुरो द्रविणादानाद्गान्धर्वः समयान्मिथः ।

राक्षसो युद्धहरणात्पैशाचः कन्यकाछलात् ॥ ६१ ॥

आसुरः पुनर्द्रविणादानात् । गान्धर्वस्तु परस्परानुरागेण भवति । राक्षसो
युद्धेनापहरणात् । पैशाचस्तु कन्यकाछलात् छलेन छानना स्वापाद्यवस्थास्वपह-
रणात् ॥ ६१ ॥

सवर्णादिपरिणयने विशेषमाह—

पाणिग्राह्यः सवर्णासु गृहीयात्क्षत्रिया शरम् ।

वैश्या प्रतोदमादद्याद्वेदने त्वग्रजन्मनः ॥ ६२ ॥

१ अन्योद्देश्यकन्यापारनिर्वर्त्यत्वं; यमन्तरा नोद्देश्यसिद्धिस्तत्त्वं वा नान्तरीयकत्वम्. २ य-
वस्थासु हरणात्. क.

सवर्णांस्तु विवाहे स्वगृह्योक्तविधिना पाणिरेव ग्राह्यः । क्षत्रियकन्या तु वरं गृहीयात् । वैश्या प्रतोदमादद्यात् । उत्कृष्टवेदने शूद्रा पुनर्वसनस्य दशाम् । यथाह मनुः (३।४४)—‘वसनस्य दशा ग्राह्या शूद्रयोत्कृष्टवेदने’ इति ॥ ६२ ॥

कन्यादातृक्रममाह—

पिता पितामहो आता सकुल्यो जननी तथा ।

कन्याप्रदः पूर्वनाशे प्रकृतिस्थः परः परः ॥ ६३ ॥

अप्रयच्छन्समामोति भ्रूणहत्यामृतावृतौ ।

गम्यं त्वभावे दातॄणां कन्या कुर्यात्स्वयंवरम् ॥ ६४ ॥

एतेषां पित्रादीनां पूर्वस्य पूर्वस्याभावे परः परः कन्याप्रदः प्रकृतिस्थश्चेत् यष्टु-
न्मादादिदोषवाञ्छ भवति । अतो यस्याधिकारः सोऽप्रयच्छन् भ्रूणहत्यामृतावृता-
वामोति । एतच्चोक्तलक्षणवरसंभवे वेदितव्यम् । यदा पुनर्दातॄणामभावस्तदा क-
न्यैव गम्यं गमनार्हमुक्तलक्षणं वरं स्वयमेव वरयेत् ॥ ६३ ॥ ६४ ॥

कन्याहरणे दण्डः—

सकृत्प्रदीयते कन्या हरंस्तां चौरदण्डभाक् ।

सकृदेव कन्या प्रदीयत इति शास्त्रनियमः । अतस्तां दत्त्वा अपहरन् कन्यां
चौरवदण्ड्यः ॥

एवं सर्वत्र प्रतिषेधे ग्राह्येऽपवादमाह—

दत्तामपि हरेत्पूर्वाच्छ्रेयांश्चेद्वर आत्रजेत् ॥ ६५ ॥

यदि पूर्वसाद्वराच्छ्रेयान्विधाभिजनाद्यतिशययुक्तो वर आगच्छति पूर्वस्य
च पातकयोगो दुर्वृत्तत्वं वा तदा दत्तामपि हरेत् । एतच्च सप्तमपदात्प्रा-
ग्वदृश्यम् ॥ ६५ ॥

अनाख्याय ददद्दोषं दण्ड्य उत्तमसाहसम् ।

अदुष्टां तु त्यजन्दण्ड्यो दूषयंस्तु मृषा शतम् ॥ ६६ ॥

यः पुनश्चक्षुर्माहं दोषमनाख्याय कन्यां प्रयच्छति असावुत्तमसाहसं दण्ड्यः ।
उत्तमसाहसं च वैक्ष्यते । अदुष्टां तु प्रतिगृह्य त्यजन्नुत्तमसाहसमेव दण्ड्यः ।
यः पुनर्विवाहात्प्रागेव द्वेषादिना असहिर्दोषैर्दीर्घरोगादिभिः कन्यां दूषयति
स पणानां वक्ष्यमाणलक्षणानां शतं दण्ड्यः ॥ ६६ ॥

अनन्यपूर्विकामित्यत्रानन्यपूर्वा परिणयोक्ता तत्रान्यपूर्वा कीदृशीत्याह—

अक्षता च क्षता चैव पुनर्भूः संस्कृता पुनः ।

स्वैरिणी या पतिं हित्वा सवर्णं कामतः श्रयेत् ॥ ६७ ॥

अन्यपूर्वा द्विविधा पुनर्भूः स्वैरिणी चेति । पुनर्भूरपि द्विविधा क्षता चाक्षता

च । तत्र क्षता संस्कारात्प्रागेव पुरुषसंबन्धदूषिता । अक्षता पुनः संस्कारदूषिता । या पुनः कौमारे पतिं त्यक्त्वा कामतः सवर्णमाश्रयति सा स्त्रैरिणीति ६७

एवं सर्वप्रकारेणान्यपूर्वापर्युदासे प्राप्ते विशेषमाह—

अपुत्रां गुर्वनुज्ञातो देवरः पुत्रकाम्यया ।

सपिण्डो वा सगोत्रो वा घृताभ्यक्त ऋतावियात् ॥ ६८ ॥

आगर्भसंभवाद्गच्छेत्पतितस्त्वन्यथा भवेत् ।

अनेन विधिना जातः क्षेत्रजोऽस्य भवत्सुतः ॥ ६९ ॥

अपुत्रामलब्धपुत्रां पित्रादिभिः पुत्रार्थमनुज्ञातो देवरो भर्तुः कनीयान् आता सपिण्डो वा उक्तलक्षणः सगोत्रो वा । एतेषां पूर्वस्य पूर्वस्याभावे परः परः घृताभ्यक्तसर्वाङ्गः ऋतावेव वक्ष्यमाणलक्षणे इयाद्गच्छेत् आगर्भोत्पत्तेः । ऊर्ध्वं पुनर्गच्छन् अन्येन वा प्रकारेण तदा पतितो भवति । अनेन विधिनोत्पन्नः पूर्वपरिणेतुः क्षेत्रजः पुत्रो भवेत् । एतच्च वाग्दत्ताविषयमित्याचार्याः । 'यस्या म्रियेत कन्याया वाचा सत्ये कृते पतिः । तामनेन विधानेन निजो विन्देत् देवरः ॥' इति (१।६९) मनुस्मरणात् ॥ ६८ ॥ ६९ ॥

व्यभिचारिणीं प्रत्याह—

हताधिकारां मलिनां पिण्डमात्रोपजीविनीम् ।

परिभूतामधःशय्यां वासयेद्व्यभिचारिणीम् ॥ ७० ॥

या व्यभिचरति तां हताधिकारां भृत्यभरणाद्यधिकाररहिताम् । मलिनां अजनाभ्यजनशुभ्रवस्त्राभरणशून्याम् । पिण्डमात्रोपजीविनीं प्राणयात्रामात्रभोजनाम् । धिकारादिभिः परिभूतां भूतलशायिनीं स्ववेश्मन्येव वासयेत् । वैराग्यजननार्थं न पुनः शुद्ध्यर्थम् । 'यत्पुंसः परदारेषु तच्चैनां चारयेद्भूतम्' इति पृथक्प्रायश्चित्तोपदेशात् ॥ ७० ॥

तस्या अल्पप्रायश्चित्तार्थमर्थवादमाह—

सोमः शौचं ददावासां गन्धर्वश्च शुभां गिरम् ।

पावकः सर्वमेध्यत्वं मेध्या वै योषितो ह्यतः ॥ ७१ ॥

परिणयनात्पूर्वं सोमगन्धर्ववह्नयः स्त्रीभुङ्क्त्वा यथाक्रमं तासां शौचमधुरवचनसर्वमेध्यत्वानि दत्तवन्तः । तस्मात्स्त्रियः सर्वत्र स्पर्शनालिङ्गनादिषु मेध्याः शुद्धाः स्मृताः ॥ ७१ ॥

नच तस्यास्मर्हि दोषो नास्तीत्याशङ्कनीयमित्याह—

व्यभिचारादौ शुद्धिर्गर्भे त्यागो विधीयते ।

गर्भमर्तवधादौ च तथा महति पातके ॥ ७२ ॥

अप्रकाशिताम्भनोऽन्यभिचारात्पुरुषान्तरसंभोगसंकल्पाद्यदपुण्यं तस्य ऋतौ र-
जोदर्शने शुद्धिः । शुद्धकृते तु गर्भे त्यागः । (मनुः ९।१५५) 'ब्राह्मणक्षत्रियविष्ठां
भार्याः शूद्रेण संगताः । अप्रजाता विशुद्ध्यन्ति प्रायश्चित्तेन नेतराः ॥' इति स्मर-
णात् । तथा गर्भवधे भर्तृवधे महापातके च ब्रह्महत्यादौ आदिग्रहणाच्छिष्यादिगमने
च त्यागः । 'चतस्रस्तु परित्याज्याः शिष्यगा गुरुगा च या । पतिप्री च विज्ञोषेण
शुद्धितोपगता च या ॥' इति व्यासस्मरणात् । शुद्धितः प्रतिलोमजश्चर्म-
कारादिः । त्यागश्चोपभोगधर्मकार्ययोः नतु निष्कासनं गृहात्तस्याः । 'निरुन्ध्यादे-
कषेरमनि' इति नियमात् ॥ ७२ ॥

द्वितीयपरिणयने हेतूनाह—

सुरापी व्याधिता धूर्ता वन्ध्यार्थद्वयप्रियंवदा ।

स्त्रीप्रसूश्चाधिवेत्तव्या पुरुषद्वेषिणी तथा ॥ ७३ ॥

सुरां पिबतीति सुरापी शूद्राणि । 'पतत्यर्धे शरीरस्य यस्य भार्या सुरां पिबेत्'
इति सामान्येन प्रतिषेधात् । व्याधिता दीर्घरोगग्रस्ता । धूर्ता विसंवादिनी ।
वन्ध्या निष्फला । अर्थप्री अर्थनाशिनी । अप्रियंवदा निष्ठुरभाषिणी । स्त्रीप्रसूः
स्त्रीजननी । पुरुषद्वेषिणी सर्वग्राहितकारिणी । अधिवेत्तव्येति प्रत्येकर्मभिसंब-
ध्यते । अधिवेदनं भार्यान्तरपरिग्रहः ॥ ७३ ॥

अधिविन्ना तु भर्तव्या महदेनोऽन्यथा भवेत् ।

यत्रानुकूल्यं दंपत्योस्त्रिवर्गस्तत्र वर्धते ॥ ७४ ॥

किंच । सा अधिविन्ना पूर्ववदेव दानमानसत्कारैर्भर्तव्या । अन्यथाऽभरणे
महदपुण्यं वक्ष्यमाणो दण्डश्च । नच भरणे सति केवलमपुण्यपरिहारः । यतः
यत्र दंपत्योरानुकूल्यं चित्तैक्यं तत्र धर्मार्थकामानां प्रतिदिनमभिवृद्धिः ॥ ७४ ॥

स्त्रियं प्रत्याह—

मृते जीवति वा पत्या या नान्यमुपगच्छति ।

सेह कीर्तिमवाप्नोति मोदते चोमया सह ॥ ७५ ॥

भर्तरि जीवति मृते वा या चापल्यादन्यं पुरुषं नोपगच्छति सेह लोके वि-
पुलां कीर्तिमवाप्नोति । उमया च सह क्रीडति पुण्यप्रभावात् ॥ ७५ ॥

अधिवेदनकारणाभावे अधिवेत्तारंप्रत्याह—

आज्ञासंपादिनीं दक्षां वीरसुं प्रियवादिनीम् ।

त्यजन्दाप्यस्तृतीयांशमद्रव्यो भरणं स्त्रियाः ॥ ७६ ॥

आज्ञासंपादिनीमादेशकारिणीम्, दक्षां शीघ्रकारिणीम्, वीरसुं पुत्रवतीम्,
प्रियवादिनीं मधुरभाषिणीं यस्त्यजति अधिविन्दति स राज्ञा स्वधनस्य तृतीयांशं
दाप्यः । निर्धनस्तु भरणं प्रासाच्छादनादि दाप्यः ॥ ७६ ॥

१ सर्वत्र संबध्यते क. २ नैवोपगच्छति क. ३ आदेशसंपादिनी स्त.

स्त्रीधर्माबाह—

स्त्रीभिर्मर्तृवचः कार्यमेष धर्मः परः स्त्रियाः ।

आशुद्धेः संप्रतीक्ष्यो हि महापातकदूषितः ॥ ७७ ॥

स्त्रीभिः सदा भर्तृवचनं कार्यम् । यस्मादयमेव पर उत्कृष्टो धर्मः स्त्रीणां स्वर्गहेतुत्वात् । यदा तु महापातकदूषितस्तदा आशुद्धेः संप्रतीक्ष्यः । न तत्पार-
तत्रयम् । उत्तरकालं तु पूर्ववदेव तत्पारतत्रयम् ॥ ७७ ॥

शास्त्रीयदारसंग्रहस्य फलमाह—

लोकानन्त्यं दिवः प्राप्तिः पुत्रपौत्रप्रपौत्रकैः ।

यस्मात्तस्मात्स्त्रियः सेव्याः कर्तव्याश्च सुरक्षिताः ॥ ७८ ॥

लोके आनन्त्यं वंशस्याविच्छेदः दिवः प्राप्तिश्च दारसंग्रहस्य प्रयोजनम् । कथ-
मित्याह । पुत्रपौत्रप्रपौत्रकैर्लोकानन्त्यम्, अग्निहोत्रादिभिश्च स्वर्गप्राप्तिरित्यन्वयः ।
यस्मात्स्त्रीभ्य एतद्वयं भवति तस्मात् स्त्रियः सेव्या उपभोग्याः प्रजार्थम् । रक्षि-
तव्याश्च धर्मार्थम् । तथाचापस्तम्बेन धर्मप्रजासंपत्तिः प्रयोजनं दारसंग्रहस्योक्तं
'धर्मप्रजासंपन्नेषु दारेषु नान्यां कुर्वीत' इति वदता । रतिफलं तु लौकिकमेव ॥ ७८ ॥

पुत्रोत्पत्त्यर्थं स्त्रियः सेव्या इत्युक्तं तत्र विशेषमाह—

षोडशर्तुनिशाः स्त्रीणां तस्मिन् युग्मासु संविशेत् ।

ब्रह्मचार्येव पर्वाण्याद्याश्चतस्रस्तु वर्जयेत् ॥ ७९ ॥

स्त्रीणां गर्भधारणयोग्यावस्थोपलक्षितः काल ऋतुः । सच रजोदर्शनदिवसादा-
रभ्य षोडशाहोरात्रस्तस्मिन् ऋतौ युग्मासु समासु रात्रिषु । रात्रिग्रहणादिवसप्रति-
षेधः । संविशेत् गच्छेत्पुत्रार्थम् । युग्मास्त्विति बहुवचनं समुच्चयार्थं । अतश्चैक-
स्मिन्नपि ऋतौ अप्रतिपिद्वासु युग्मासु सर्वासु रात्रिषु गच्छेत् । एवं गच्छन्ब्रह्म-
चार्येव भवति । अतो यत्र ब्रह्मचर्यं श्रद्धादौ चोदितं तत्र गच्छतोपि न ब्रह्मच-
र्यस्खलनदोषोऽस्ति । किंच पर्वाण्याद्याश्चतस्रस्तु वर्जयेत् । पर्वाणीति बहुवच-
नादाद्यर्थावगमादष्टमीचतुर्दश्योर्ग्रहणम् । यथाह मनुः(४।१।५५)—'अमावास्या-
मष्टमी च पौर्णमासी चतुर्दशीम् । ब्रह्मचारी भवेन्नित्यमप्यृतौ स्नातको द्विजः॥'
इति । अतोऽमावास्यादीनि रजोदर्शनादारभ्य चतस्रो रात्रीश्च वर्जयेत् ॥ ७९ ॥

एवं गच्छन् स्त्रियं क्षामां मघां मूलं च वर्जयेत् ।

सुस्थ इन्दौ सकृत्पुत्रं लक्षण्यं जनयेत्पुमान् ॥ ८० ॥

एवमुक्तेन प्रकारेण स्त्रियं गच्छन् क्षामां गच्छेत् । क्षामता च तस्मिन्काले
रजस्वलाघतेनैव भवति । अथ चेन्न भवति तदा कर्तव्या क्षामता पुत्रोत्पत्त्यर्थ-
मल्पास्निग्धभोजनादिना । 'पुमान्पुंसोऽधिके शुके स्त्री भवत्यधिके स्त्रियः' इति

वचनात् । यदा युग्मायामपि रात्रौ शोणिताधिक्यं तदा ह्येव भवति पुरुषा-
कृतिः । अयुग्मायामपि शुक्राधिक्ये पुमानेव भवति ह्यकृतिः । कालस्य निमि-
सत्वात् । शुक्रशोणितयोश्चोपादानकारणत्वेन प्राबल्यात् । तस्मात्क्षामा कर्तव्या ।
मधामूलनक्षत्रे वर्जयेत् । चन्द्रे चैकादशादिशुभस्थानगते चकारात्पुंनक्षत्रशुभयो-
गकलादिसंपत्तौ सकृदेकस्यां रात्रौ न द्विस्त्रिर्वा । ततो लक्षणैर्युक्तं पुत्रं जनयति ।
पुमानप्रतिहतपुंस्त्वः ॥ ८० ॥

एवमृतौ नियममुक्त्वा इदानीमनृतौ नियममाह—

यथाकामी भवेद्वापि स्त्रीणां वरमनुस्सरन् ।

स्वदारनिरतश्चैव स्त्रियो रक्ष्या यतः स्मृताः ॥ ८१ ॥

भार्याया इच्छानतिक्रमेण प्रवृत्तिरस्यास्तीति यथाकामी भवेत् । वाशब्दो नि-
यमान्तरपरिग्रहार्थो न पूर्वनियमनिवृत्त्यर्थः । स्त्रीणां वरमिन्द्रदत्तमनुस्सरन् 'भव-
तीनां कामविहन्ता पातकी स्यात्' इति । यथा 'ता अब्रुवन् वरं वृणीमहे क-
त्स्त्रियात्प्रजां विन्दामहे काममाविजनितोः संभवामेति तस्माद्विद्यात्स्त्रियः प्रजां
विन्दन्ते काममाविजनितोः संभवन्ति वारे वृतः ५ व्यासाम्' इति । अपिच स्वदारे-
ष्वेव निरतः नितरां रतस्तन्मनस्को भवेदित्यनुपपद्यते । गुणकारेण रुयन्तरगमनं नि-
वर्तयति, प्रायश्चित्तस्मरणान् । उभयत्रापि दृष्टप्रयोजनमाह—स्त्रियो रक्ष्या यतः
स्मृता इति । यस्मात्स्त्रियो रक्ष्या. स्मृता उक्ताः 'कर्तव्याश्च सुरक्षिताः'
इति । तत्र सुरक्षितत्वं यथाकामित्वेन रुयन्तरागमनेन च भवतीति । अत्रा-
ह । तस्मिन् युग्मासु संविशेदिति किमयं विधिर्नियमः परिसंख्या वा । उच्यते ।
न तावद्विधिः, प्राप्तार्थत्वात् । नापि परिसंख्या, दोषत्रयसमासक्तेः । अतो नियमं
प्रतिपेदिरे न्यायविदः । कः पुनरेषां भेदः । अत्यन्ताप्राप्तप्रापणं विधिः । यथा 'अ-
ग्निहोत्रं जुहुयात्' 'अष्टकाः कर्तव्याः' इति ॥ पक्षे प्राप्तस्याप्राप्तपक्षान्तरप्रापणं
नियमः । यथा 'समे देशे यजेत' 'दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत' इति यागः कर्त-
व्यतया विहितः । सच देशमन्तरेण कर्तुमशक्य इत्यर्थादेशः प्राप्तः । सच द्विविधः
समो विषमश्चेति । यदा यजमानः समे यियक्षते तदा समे यजेतेति वचनमुदास्ते,
स्वार्थस्य प्राप्तत्वात् । यदा तु विषमे देशे यियक्षते तदा समे यजेतेति स्वार्थे
विधत्ते, स्वार्थस्य तदानीमप्राप्तत्वात् । विषमदेशनिवृत्तिस्त्वार्थिकी । चोदितदे-
शेनैव यागनिष्पत्तेरचोदितदेशोपादानेन यथाशास्त्रं यागो नानुष्ठितः स्यादिति ।
तथा 'प्राञ्चुखोऽन्नानि भुञ्जीत' इति । इदमपि स्मार्तमुदाहरणं पूर्वेण व्याख्यातम् ॥
एकस्यानेकत्र प्राप्तस्यान्यतो निवृत्त्यर्थमेकत्र पुनर्वचनं परिसंख्या । तद्यथा

१ कालस्यानियतत्वात् क. २ वृणीमहे ख. ३ वरं वृत तासां ग्व. ४ उक्ता. पूर्व ७८ श्लोके.
५ विध्यादयश्च—'विधिरत्यन्तमप्राप्तौ नियमः पाक्षिके विधिः । तत्र चान्यत्र वा प्राप्तौ परिसंख्या
निगद्यते' इति. ६ दोषत्रयासक्ते क. ७ प्राप्तार्थत्वात् क. ८ स्वार्थात्सिद्धा क.

‘इमामगृह्णन्नशनामृतस्येत्यश्वाभिधानीमादत्ते’ इत्ययं मन्त्रः स्वसामर्थ्यादश्वाभिधान्या गर्दभाभिधान्याश्च रशनाया ग्रहणे विनियुक्तः पुनरश्वाभिधानीयादत्त इत्यनेनाश्वाभिधान्यां विनियुज्यमानो गर्दभाभिधान्याः निवर्तते । यथा ‘पञ्च पञ्चनखा भक्ष्याः’ इत्यत्र हि यदृच्छ्या शशादिषु आदिषु च भक्षणं प्राप्तं पुनः शशादिषु श्रूयमाणं आदिभ्यो निवर्तत इति किंपुनरत्र युक्तं । परिसंख्येत्याह । तथाहि कृतदारसंग्रहस्य स्वेच्छयैवतौ गमनं प्राप्तमिति न विधेरयं विषयः । नापि नियमस्य । गृह्यस्मृतिविरोधात् । एवंहि स्मरन्ति गृह्यकाराः—‘दारसंग्रहानन्तरं त्रिरात्रं द्वादशरात्रं संवत्सरं वा ब्रह्मचारी स्यात्’ इति । तत्र द्वादशरात्रात्संवत्सराद्वा पूर्वमेवतुसंभवे ऋतौ गच्छेदेवेति नियमाद्ब्रह्मचर्यस्मरणं बाध्येत । अपिच प्राप्ते भावार्थे वचनं विशेषणपरं युक्तं, प्राप्तं चतौ भार्यागमनमिच्छयैव, अतो यदि गच्छेदतावेवेति वचनव्यक्तिर्युक्ता । किंच नैयमिकात्पुत्रोत्पत्तिविधेरेव ऋतौ गमनं नित्यप्राप्तमेवेति ऋतौ गच्छेदेवेति नियमोऽनर्थकः स्यात् । नियमे चादृष्टं कल्पनीयम् । किंच ऋतौ गन्तव्यमेवेति नियमे असंनिहितस्य व्याध्यादिना असमर्थस्यानिच्छोश्चाशक्योऽर्थ उपदिष्टः स्यात् । विध्यनुवादविरोधश्च नियमे । तथाहि एकः शब्दः सकृदुच्चरितस्तमेवार्थे पक्षेऽनुवदति पक्षेऽनुविधत्ते चेति । तस्मादतावेव गच्छेन्नान्यत्रेति परिसंख्यैव युक्ता । तदिदं भारुचिविश्वरूपादयो नानुमन्यन्ते । अतो नियम एव युक्तः । पक्षे स्वार्थविधिसंभवात् भगमने दोषश्रवणाच्च । ‘ऋतुस्नातां तु यो भार्या सन्निधौ नोपगच्छति । घोरायां भ्रूणहत्यायां युज्यते नात्र संशयः ॥’ इति । नच विध्यनुवादविरोधः, अनुवादाभावाद्विध्यर्थत्वाच्च वचनस्य । तत्रहि विध्यनुवादविरोधो यत्र विधेयावधितया तदेवाऽनुवदितव्यं, अप्राप्ततर्यान्योद्देशेन विधातव्यं च । यथा वाजपेयाधिकरणपूर्वपक्षे वाजपेयेन स्वाराज्यकामो यजेतेति वाजपेयलक्षणगुणविधानावधित्वेन यागोऽनुवदितव्यः । स एव स्वाराज्यलक्षणफलोद्देशेन विधातव्यश्चेति । नचानुवादेनेह कृत्यमस्ति । यत्तु नियमेऽदृष्टं कल्प्यमित्युक्तं तत्परिसंख्यायामपि समानम् । अनृतौ गच्छतो दोषकल्पनात् । यत्तु नैयमिकपुत्रोत्पादनविध्याक्षेपेणैव ऋतौ नित्यगमनप्राप्तेर्न नियम इति । तदसन् । स एवायं नैयमिकपुत्रोत्पादनविधिः । स्यान्मतम् ‘एवं गच्छन् स्त्रियं क्षामां लक्षण्यं पुत्रं जनयेत्’ इति रुयभिगमनातिरिक्तः पुत्रोत्पादनविधिरिति । तन्न । गमनकरुणिकाया भावनाया एव पुत्रोत्पत्तिकर्मता प्रदृश्यते । एवं गच्छन् लक्षण्यं पुत्रं जनयेदित्यनेन यथाग्निहोत्रं जुह्वन् स्वर्गं भावयेदिति । नचासंनिहितादेरशक्यार्थविधिप्रसंगः । संनिहितशक्तयोरेवोपदेशात् ‘ऋतुस्नातां तु यो भार्या सन्निधौ नोपगच्छति’ इति । ‘यः स्वदारानृतुस्नातान्स्वस्थः सन्नोपगच्छति’ इति विशेषोपादानात् । अनिच्छानिवृत्तिस्तु नियमविधानादेव । नच विशेषणपरतापि । पक्षे भावार्थविधिसंभवात् । नापि गृह्यस्मृतिविरोधः । संव-

१. निवर्तयति ख. २. भार्येच्छयैव क. ३. भागुरि क. ४. तथा फलोद्देशेन क. ५. तदसदिति क. नास्ति. ६. यतस्तच्च गमन. क.

त्सरात्पूर्वमेवर्तुदर्शने संविशतो न ब्रह्मचर्यस्खलनदोषो यथा आद्यादिषु । त-
स्मात्स्वार्थहानि-परार्थकल्पना-प्राप्तबाधलक्षणदोषत्रयवती परिसंख्या न युक्ता ।
एवं पञ्च पञ्चनखा भक्ष्या इत्यत्र यद्यपि शशादिषु भक्षणस्य पक्षे प्राप्तेर्विषमः
शशादिषु, आदिषु च प्राप्तेः परिसंख्येत्युभयसंभवस्तथापि नियमपक्षे शशाद्यभक्षणे
दोषप्रसंगः, आदिभक्षणे चादोषप्रसंगेन प्रायश्चित्तस्मृतिविरोध इति परिसंख्यै-
वाश्रिता । एतेन 'सायंप्रातर्द्विजातीनामशनं स्मृतिनोदितम्' इत्यत्रापि नियमो
व्याख्यातः । 'नान्तरा भोजनं कुर्यात्' इति च पुनरुक्तं स्यात्परिसंख्यायाम् । एवंच
नियमे सति ऋतावृताविति वीप्सा लभ्यते, 'निमित्तावृत्तौ नैमित्तिकमप्यावर्तते'
इति न्यायात् । यथाकामी भवेदित्ययमपि नियम एव । अनृतावपि स्त्रीकाम-
नायां सत्यां स्त्रियमभिरमयेदेवेति । 'ऋतावुपेयात्सर्वत्र वा प्रतिषिद्धवर्जम्' इत्ये-
तदपि गौतमीयं सूत्रद्वयं नियमपरमेव । ऋतावुपेयादनृतावपि स्त्रीकामनायां
सत्यां प्रतिषिद्धवर्जमुपेयादेवेत्यलमतिप्रसंगेन ॥ ८१ ॥

भर्तृभ्रातृपितृजातिश्चश्रूश्चशुरदेवरैः ।

बन्धुभिश्च स्त्रियः पूज्या भूषणाच्छादनाशनैः ॥ ८२ ॥

किंच । भर्तृप्रभृतिभिः पूर्वोक्ताः साध्यः स्त्रियो यथाशक्त्यलंकारवसनभोज-
नपुष्पादिभिः संमाननीयाः । यस्मात्ताः पूजिता धर्मार्थकामान्संवर्धयन्ति ॥ ८२ ॥

तया पुनः समर्पितगृहव्यापारया किंभूतया भवितव्यमित्यत आह—

संयतोपस्करा दक्षा हृष्टा व्ययपराङ्मुखी ।

कुर्याच्छ्रुशुरयोः पादवन्दनं भर्तृतत्परा ॥ ८३ ॥

संयतः स्वस्थाननिवेशितः उपस्करो गृहोपकरणवर्गो यया सा तथोक्ता । यथो-
त्सृज्यलमुसलशूर्पादेः कण्डनस्थाने, दृषदुपलयोरवियोगेन पेषणस्थान इत्यादि ।
दक्षा गृहव्यापारकुशला । हृष्टा सदैव प्रहसितानना । व्ययपराङ्मुखी न व्ययशीला ।
स्यादिति सर्वत्र शेषः । किंच । श्रूश्च श्रूश्च श्रूश्च श्रूश्च । 'श्रूश्चः श्रूश्च' इत्येक-
शेषः । तयोः पादवन्दनं नित्यं कुर्यात् । श्रूश्चप्रहणं मान्यान्तरोपलक्षणार्थम् ।
भर्तृतत्परा भर्तृवशवर्तिनी सती पूर्वोक्तं कुर्यात् ॥ ८३ ॥

भर्तृसन्निधावुक्तं, प्रोषिते भर्तरि तया किं कर्तव्यमित्यत आह—

क्रीडां शरीरसंस्कारं समाजोत्सवदर्शनम् ।

हास्यं परगृहे यानं त्यजेत्प्रोषितभर्तृका ॥ ८४ ॥

देशान्तरगतभर्तृका क्रीडां कन्दुकादिभिः, शरीरसंस्कारमुद्धर्तनादिभिः, स-
माजो जनसमूहः उत्सवो विवाहादिः तयोर्दर्शनं, हास्यं विजृम्भणं, परगृहग-
मनं । त्यजेदिति प्रत्येकं संबध्यते ॥ ८४ ॥

१ प्रायश्चित्तविरोध. क. २ श्रुतिचोदितं क. ३ परिसंख्यायां । तस्मान्नियमपरमेवेति ग.
४ उपेयादेवानृतावपि क.

रक्षेत्कन्यां पिता विंशं पतिः पुत्राश्च वार्धके ।

अभावे ज्ञातयस्तेषां न स्वातन्त्र्यं कचित्स्त्रियाः ॥ ८५ ॥

किंच । पाणिग्रहणात्प्राक् पिता कन्यामकार्यकरणाद्रक्षेत् । तत ऊर्ध्वं भर्ता । नदभावे पुत्राः वृद्धभावे । तेषामुक्तानामभावे ज्ञातयः । ज्ञातीनामभावे राजा । 'पक्षद्वयावसाने तु राजा भर्ता प्रभुः स्त्रियाः' इति वचनात् । अतः क्वचिदपि स्त्रीणां नैव स्वातन्त्र्यम् ॥ ८५ ॥

पितृमातृसुतभ्रातृश्वश्रूश्चशुरमातुलैः ।

हीना न स्याद्विना भर्त्रा गर्हणीयान्यथा भवेत् ॥ ८६ ॥

किंच । भर्त्रा विना भर्तृरहिता पित्रादिरहिता वा न स्यात् । यस्यात्तद्वैहिता गर्हणीया निन्द्या भवेत् । एतच्च ब्रह्मचर्यपक्षे ।—'भर्तरि प्रेते ब्रह्मचर्यं तदन्वारोहणं वा' इति विष्णुस्मरणात् । अन्वारोहणे महानभ्युदयः । तथाच व्यासः कपोतिकाख्यानव्याजेन दर्शितवान्—'पतिव्रता संप्रदीप्तं प्रविशेश हुताशनम् । तत्र चित्राङ्गदधरं भर्तारं सान्त्वयत्यतः ॥ ततः स्वर्गं गतः पक्षी भार्यया सह संगतः । कर्मणा पूजितस्तेन रेमे च सह भार्यया ॥' इति । तथाच शङ्खा-
ङ्गिरसौ—'तिस्रः कोट्योऽर्धकोटी च यानि लोमोनि मानुषे । तावत्कालं वसेत्स्वर्गे भर्तारं यानुगच्छति ॥' इति प्रतिपाद्य तयोरवियोगं दर्शयतः ।—'व्या-
लमाही यथा सर्पं बलादुद्धरते बिलात् । तद्वदुद्धृत्य सा नारी सह तेनैव मोदते ॥ तत्र सा भर्तृपरमा स्तूयमानाप्सरोगणैः । क्रीडते पतिना सार्धं याव-
दिन्द्राश्चतुर्दश ॥' इति । तथा—'ब्रह्मघ्नो वा कृतघ्नो वा मित्रघ्नो वा भवे-
त्पतिः । पुनात्यविधवा नारी नमादाय मृता तु या ॥ मृते भर्तरि या नारी समारोहेद्हुताशनम् । सारुन्धतीसमाचारा स्वर्गलोके महीयते ॥ यावच्छासौ मृते पत्यौ स्त्री नात्मानं प्रदाहयेत् । तावन्न मुच्यते सा हि स्त्रीशरी-
रात्कथंचन ॥' इति । हारीतोपि—'मातृकं पैतृकं चापि यत्र चैव प्रदीयते । कुलत्रयं पुनात्येषा भर्तारं यानुगच्छति ॥' इति । तथा—'भर्तारं मुदिते हृष्टा प्रोषिते मलिना कृशा । मृते म्रियेत या पत्यौ सा स्त्री ज्ञेया पतिव्रता ॥' इति । अयं च सकल एव सर्वासां स्त्रीणामगर्भिणीनामबालापत्यानामाचण्डालं सा-
धारणो धर्मः । भर्तारं यानुगच्छतीत्यविशेषोपादानात् । यानि च ब्राह्मण्यनुगम-
ननिषेधपराणि वाक्यानि—'मृतानुगमनं नास्ति ब्राह्मण्या ब्रह्मशासनात् । इत-
रेषु तु वर्णेषु तपः परममुच्यते ॥ जीवन्ती तद्धितं कुर्यान्मरणादात्मघातिनी । या स्त्री ब्राह्मणजातीया मृतं पतिमनुव्रजेत् ॥ सा स्वर्गमाप्स्यत्येव नात्मानं न पतिं नयेत् ॥' इत्येवमादीनि तानि पृथक्चित्यधिरोहणविधयामि ।—पृथक्-

१ परिणीता. २ पतिः स्त्रिया. क. ३ तद्वहिता पित्रादिरहिता. क. ४ पूजितस्तेन. रो-
माणि. ख. ५ वाथ मित्रघ्नः कृतघ्नो वा ख. ब्रह्मघ्नो वा सुरापी वा ग. ६ मातृकं सर्वासां ख.
८ माचाण्डालाना ख. ९ चित्यन्वारोहण क.

चित्तिं समाकृष्टं न विप्रा गन्तुमर्हति' इति विशेषेणरणात् । अनेन क्षत्रिया-
दिस्त्रीणां पृथक्चित्तान् अनुज्ञा गम्यते । यस्तु कैश्चिदुक्तं पुरुषाणामिव स्त्रीणाम-
प्यात्महननस्य प्रतिषिद्धत्वादतिप्रवृद्धस्वर्गाभिलाषायाः प्रतिषेधशास्त्रमतिक्रा-
मस्या अयमनुगमनोपदेशः श्येनवत् । यथा 'श्येनेनाभिचरन्त्यजेत' इति तीव्रक्रो-
धाक्रान्तस्वान्तस्य प्रतिषेधशास्त्रमतिक्रामतः श्येनोपदेश इति । तदयुक्तम् । ये
तावत् श्येनकरणिकायां भावनायां भाव्यभूतहिंसायां विधिसंस्पर्शाभावेन प्रति-
षेधसंस्पर्शाफलद्वारेण श्येनस्यानर्थतां वर्णयन्ति तेषां मते हिंसाया एव स्वर्गा-
र्थतया अनुगमनशास्त्रेण विधीयमानत्वात्प्रतिषेधसंस्पर्शाभावादमीषोमीयवत्स्प-
ष्टमेवानुगमनस्य श्येनवैषम्यम् । यस्तु मतं हिंसानाम मरणानुकूलो व्यापारः,
श्येनश्चपरमरणानुकूलव्यापाररूपत्वाद्विमैव, कामाधिकारे च करणांशे रागतः
प्रवृत्तिसंभवेन विधेरप्रवर्तकत्वात् । रागप्रयुक्तहिंसारूपत्वात् श्येनः प्रतिषिद्धः स्व-
रूपेणैवानर्थकर इति, तत्राप्यनुगमनशास्त्रेण मरणस्यैव स्वर्गसाधनतया विधाना-
न्मरणे यद्यपि रागतः प्रवृत्तिस्तथापि मरणानुकूले व्यापारेऽग्निप्रवेशादावितिकर्त-
व्यतारूपे विधित एव प्रवृत्तिरिति न निषेधस्यावकाशः, 'वायव्यं श्वेतमालभेत
भृतिकामः' इतिवत् । तस्मात्स्पष्टमेवानुगमनस्य श्येनवैषम्यम् । यस्तु 'तस्मादुह
न पुरायुषः स्वःकामी प्रेयात्' इति श्रुतिविरोधादनुगमनमयुक्तमिति । यच्च
'तदुह न स्वःकाम्यायुषः प्राक् न प्रेयात्' इति स्वर्गफलोद्देशेनायुषः प्रागायुर्व्ययो न
कर्तव्यो मोक्षार्थिना, यस्मादायुषः शेषे सति नित्यनैमिन्निककर्मानुष्ठानक्षपितान्तः-
करणकलङ्कस्य श्रवणमनननिदिध्यामनसंपत्तौ सत्यामात्मज्ञानेन नित्यनिरतिश-
यानन्दब्रह्मप्राप्तिलक्षणमोक्षसंभव । तस्मादनित्याल्पसुखरूपस्वर्गार्थमायुर्व्ययो
न कर्तव्य इत्यर्थः । अतश्च मोक्षमनिच्छन्त्या अनित्याल्पसुखरूपस्वर्गार्थिन्या अ-
नुगमनं युक्तमितरकाम्यानुष्ठानवदिति सर्वमनवद्यम् ॥ ८६ ॥

पतिप्रियहिते युक्ता स्वाचारा विजितेन्द्रिया ।

सेह कीर्तिमवाप्नोति प्रेत्य चानुत्तमां गतिम् ॥ ८७ ॥

किंच । प्रियमनवद्यत्वेन मनसोऽनुकूलम्, आयत्यां यच्छ्रेयस्करं तद्धितं । प्रियं
च तद्धितं च प्रियहितं । पर्युः प्रियहितं पतिप्रियहितं तस्मिन् युक्ता निरता ।
स्वाचारा शोभन आचारो वस्याः सा तथोक्ता । शोभनश्चाचारो दर्शितः
शब्देन—'नानुक्त्वा गृहाभिर्गच्छेन्नानुत्तरीया न त्वरितं व्रजेन्न परपुरुषमभिभाषे-
तान्यत्र वणिकप्रव्रजितवृद्धवैद्येभ्यो न नाभिं दर्शयेदागुल्फाद्वासः परिदध्यान्न
स्तनौ विवृतौ कुर्यान्न हसेदप्रावृता भर्तारं तदन्धून्वा न द्विष्यान्न गणिकाभूता-
भिसारिणीप्रव्रजिताप्रेक्षणिकामायामूलकुहककारिकादुःशीलादिभिः सहैकत्र ति-
ष्ठेत्संसर्गेण हि कुलस्त्रीणां चारित्रं दुष्यति' इति । विजितेन्द्रिया विजितानि
संयमितानि इन्द्रियाणि श्रोत्रादीनि वागादीनि च मनःसहितानि यथा सा इह

* विशेषोपादानात् क. २ प्रतिषिद्धशास्त्र. ग. ३ कर्तव्यतानुरूपं. ख. ४ स्वर्गकामः.
५ प्रेयादिति ख. ६ क्षान्तिनान्तःकरण. ख. ७ हि चरित्र क. ८ सा तथोक्ता इह क.

लोके कीर्तिं प्रख्यातिं परलोके चोत्तमां गतिं प्राप्नोति । अयंच सकल एव स्त्रीधर्मो विवाहादूर्ध्वं वेदितव्यः । 'प्रागुपनयनात्कामचारकामवादकामभक्षाः' इति स्मरणात् । 'वैवाहिको विधिः स्त्रीणामौपनायनिकः स्मृतः' इति च ॥ ८७ ॥

अनेकभार्ये प्रत्याह—

सत्यामन्यां सवर्णायां धर्मकार्यं न कारयेत् ।

सवर्णासु विधौ धर्म्ये ज्येष्ठया न विनेतरा ॥ ८८ ॥

सवर्णायां सत्यामन्यामसवर्णां नैव धर्मकार्यं कारयेत् । सवर्णास्तपि बह्वीषु धर्म्ये विधौ धर्मानुष्ठाने ज्येष्ठया विना ज्येष्ठां मुक्त्वा इतरा मध्यमा कनिष्ठा वा न नियोज्यन्ते ॥ ८८ ॥

प्रमीतपतिकाया विधिमुक्त्वा इदानीं प्रमीतभार्ये प्रत्याह—

दाहयित्वाग्निहोत्रेण स्त्रियं वृत्तवतीं पतिः ।

आहरेद्विधिवद्वारानग्नींश्चैवाविलम्बयन् ॥ ८९ ॥

पूर्वोक्तवृत्तवतीं आचारवतीं विपश्चां स्त्रियमग्निहोत्रेण श्रौतेनाग्निना तदभावे स्मार्तेन दाहयित्वा पतिः भर्ता अनुत्पादितपुत्रोऽनिष्टयज्ञो वा आश्रमास्तरेष्वनधिकृतो वा क्यन्तराभावे पुनर्दारान् अग्नींश्च विधिवदाहरेत् । अविलम्बयन् शीघ्रमेव ।—'अनाश्रमी न तिष्ठेत दिनमेकमपि द्विजः' इति वक्षस्मरणात् । एतदाधानेन सहाधिकृताया एव नान्यस्याः । यस्तु—'द्वितीयां चैव यो भार्यां दहेद्वैतानिकाग्निभिः । जीवन्त्यां प्रथमायां हि सुरापानसमं हि तत् ॥' इति । तथा—'मृतायां तु द्वितीयायां योऽग्निहोत्रं समुत्सृजेत् । ब्रह्मघ्नं तं विजानीयाद्यश्च कामात्समुत्सृजेत् ॥' इत्येवमादि, तदाधानेन सहानधिकृताया अग्निदाने वेदितव्यम् ॥ ८९ ॥

इति विवाहप्रकरणम् ।

अथ वर्णजातिविवेकप्रकरणम् ४

ब्राह्मणस्य चतस्रो भार्या भवन्ति क्षत्रियस्य तिस्रो वैश्यस्य द्वे शूद्रस्यैकेत्युक्त्वा, तासु च पुत्रा उत्पादयितव्या इत्युक्तं । इदानीं कस्यां कस्मात् कः पुत्रो भवतीति विवेकमाह—

सवर्णेभ्यः सवर्णासु जायन्ते हि सजातयः ।

अनिन्द्येषु विवाहेषु पुत्राः संतानवर्धनाः ॥ ९० ॥

सवर्णेभ्यो ब्राह्मणादिभ्यः सवर्णासु ब्राह्मण्यादिषु सजातयो मातृपितृसमावजातीयः पुत्रा भवन्ति । 'विवाहस्य विधिः स्मृतः' इति सर्वशेषत्वेनोपसंहारा-

विज्ञासु सवर्णास्त्विति संबध्यते । विज्ञाशब्दस्य संबन्धिशब्दत्वाद्देश्यः सवर्ण-
श्च इति कथ्यते । एकः सवर्णशब्दः स्पष्टार्थः । अतश्चाद्यमर्थः संवृत्तः । उक्तेन
विधिमोक्षायां सवर्णायां बोद्धुः सवर्णादुत्पन्नास्तस्मात्समानजातीया भवन्ति ।
अतश्च कुण्डगोलककानीनसहोदजादीनामसवर्णत्वमुक्तं भवति । ते च सवर्णे-
भ्योऽनुलोमप्रतिलोमेभ्यश्च मिथ्यमानाः साधारणधर्मैरहिंसादिभिरधिक्रियन्ते ।
—‘शूद्राणां तु सधर्माणः सर्वेऽपध्वंसजाः स्मृताः’ इति स्मरणात् । अपध्वंसजा
व्यभिचारजाताः शूद्रधर्मैरपि द्विजशुश्रूषादिभिरधिक्रियन्ते । ननु कुण्डगोलक-
बोरजाक्षणत्वात् श्राद्धे प्रतिषेधोऽनुपपन्नः न्यायविरोधश्च । यो यज्जातीया-
द्यज्जातीयायामुत्पन्नः स तज्जातीय एव भवति—यथा गोरगंवि गौः अश्वाद्दृढवाया-
मश्वः । तस्माद्ब्राह्मणाद्ब्राह्मण्यामुत्पन्नो ब्राह्मण इति न विरुद्धम् । तथा कानीन-
पौनर्भवादीननुक्रम्य—‘सजातीयेष्वयं प्रोक्तस्तनयेषु मया विधिः’ इति वक्ष्यमाण-
वचनविरोधश्च । नैतत्सारं ब्राह्मणेन ब्राह्मण्यामुत्पन्नो ब्राह्मण इति भ्रमनिवृ-
त्त्यर्थः श्राद्धे प्रतिषेधः । यथाऽत्यन्तमप्राप्तस्य पतितस्य श्राद्धे प्रतिषेधः । नच
न्यायविरोधः । यत्र प्रत्यक्षगम्या जातिर्भवति तत्र तथा । ब्राह्मणादिजातिस्तु
स्मृतिलक्षणा यथास्मरणं भवति । यथा समानेऽपि ब्राह्मण्ये कुण्डिनो वसिष्ठो-
न्निर्गीतम इति स्मरणलक्षणं गोत्रम्, तथा मनुष्यत्वे समानेऽपि ब्राह्मण्यादि-
जातिः स्मरणलक्षणा । मातापित्रोश्चैतदेव जातिलक्षणम् । नचानवस्था । अनादि-
त्वात्संसारस्य शब्दार्थव्यवहारवत् । ‘सजातीयेष्वयं प्रोक्तस्तनयेषु मया विधिः’
इति तूक्तानुवादत्वाद्यथासंभवं व्याख्यास्यते । क्षेत्रजस्तु मातृसमानजातीयो नि-
योगस्मरणात् शिष्टसमाचाराच्च । यथा घृतराष्ट्रपाण्डुविदुराः क्षेत्रजाः सन्तो
मातृसमानजातीया इत्यलमतिप्रसङ्गेन । किञ्चानिन्धेषु ब्राह्मादिविवाहेषु पुत्राः
सन्तानवर्धना भरोगिणो दीर्घायुषो धर्मप्रजासपत्ना भवन्ति ॥ ९० ॥

सवर्णानुक्त्वा इदानीमनुलोमानाह—

विप्रान्मूर्धावसिक्तो हि क्षत्रियायां विशः स्त्रियाम् ।

अम्बष्ठः शूद्रां निषादो जातः पारशवोऽपि वा ॥ ९१ ॥

ब्राह्मणात्क्षत्रियायां विज्ञायामुत्पन्नो मूर्धावसिक्तोनाम पुत्रो भवति । वैश्यक-
न्यायां विज्ञायामुत्पन्नोऽम्बष्ठो नाम भवति । शूद्रायां विज्ञायां निषादो नाम
पुत्रो भवति । निषादो नाम कश्चिन्मत्स्यघातजीवी प्रतिलोमजः स माभूदिति
पारशवोऽयं निषाद इति संज्ञाविकल्पः । विप्रादिति सर्वत्रानुवर्तते । यत्तु ‘ब्रा-
ह्मणेन क्षत्रियायामुत्पादितः क्षत्रिय एव भवति । क्षत्रियेण वैश्यायामुत्पादितो
वैश्य एव भवति । वैश्येन शूद्रायामुत्पादितः शूद्र एव भवति’ इति शास्त्र-

१ बोद्धव्यः क. २ सहोदादीनां क. ३ अमाह्वयत्वे ख. ४ इति वचन. ख. ५ वसिष्ठो गो-
तम. ख. ६ विज्ञायामम्बष्ठो ख. ७ शूद्राया निषादो ख. ८ शूद्र इति क.

स्मरणं तत्क्षत्रियादिधर्मप्राप्त्यर्थं न पुनर्मूर्धावसिक्तादिजातिनिराकरणार्थं क्षत्रियादिजातिप्राप्त्यर्थं वा । अतश्च मूर्धावसिक्तादीनां क्षत्रियादेरुक्तैरेव दण्डाजिनोपवीतादिभिरुपनयनादिकं कार्यम् । प्रागुपनयनात्कामचारादि पूर्ववदेव वेदितव्यम् ॥ ९१ ॥

वैश्याशूद्रोस्तु राजन्यान्माहिष्योग्रौ सुतौ स्मृतौ ।

वैश्यात्तु करणः शूद्रां विन्नास्वेष विधिः स्मृतः ॥ ९२ ॥

वैश्यायां शूद्रायां च विन्नायां राजन्यान्माहिष्योग्रौ यथाक्रमं पुत्रौ भवतः । वैश्येन शूद्रायां विन्नायां करणो नाम पुत्रो भवति । एष सवर्णमूर्धावसिक्तादिसंज्ञाविधिः विन्नासूदासु स्मृत उक्तो वेदितव्यः । एते च मूर्धावसिक्ता-म्बु-निषाद-माहिष्यो-ग्र-करणाः षडनुलोमजाः पुत्रा वेदितव्याः ॥ ९२ ॥

प्रतिलोमजानाह—

ब्राह्मण्यां क्षत्रियात्सूतो वैश्याद्वैदेहिकस्तथा ।

शूद्राज्जातस्तु चण्डालः सर्वधर्मबहिष्कृतः ॥ ९३ ॥

ब्राह्मण्यां क्षत्रियवैश्यशूद्रैरुपादिता यथाक्रमं सूत-वैदेहिक-चण्डालाख्याः पुत्रा भवन्ति । तत्र चण्डालः सर्वधर्मबहिष्कृतः ॥ ९३ ॥

क्षत्रिया मागधं वैश्याच्छूद्रात्क्षत्तारमेव च ।

शूद्रादायोगवं वैश्या जनयामास वै सुतम् ॥ ९४ ॥

किंच । क्षत्रिया योपित् वैश्यान्मागधं नाम पुत्रं जनयति । सैव शूद्रात्क्षत्तारं पुत्रं जनयति । वैश्योपिच्छूद्रादायोगवं पुत्रं जनयति । एते च सूत-वैदेहिक-चण्डाल-मागध-क्षत्रा-ऽयोगवाः षट् प्रतिलोमजाः । एतेषां च वृत्तय औशनसे मानवे च द्रष्टव्याः ॥ ९४ ॥

संकीर्णसंकरजात्यन्तरमाह—

माहिष्येण करण्यां तु रथकारः प्रजायते ।

असत्सन्तस्तु विज्ञेयाः प्रतिलोमानुलोमजाः ॥ ९५ ॥

क्षत्रियेण वैश्यायामुपादितो माहिष्यः । वैश्येन शूद्रायामुपादिता करणी तस्यां माहिष्येणोत्पादितो रथकारो नाम जात्या भवति । तस्य उपनयनादि सर्वे कार्ये वचनात् । यथाह शङ्खः—‘क्षत्रियवैश्यानुलोमानन्तरोत्पन्नो यो रथकारस्तस्येज्यादानोपनयनसंस्कारक्रिया अभ्यप्रतिहारयसूत्रवास्तुविद्याध्ययनवृत्तिता च’ इति । एवं ब्राह्मणक्षत्रियोत्पन्नमूर्धावसिक्तमाहिष्याद्यनुलोमसंकरे जात्यन्तरता उपनयनादिप्राप्तिश्च वेदितव्या, तयोर्द्विजातित्वात् । संज्ञास्तु स्मृत्यन्तरोक्ता द्रष्टव्याः । एतच्च प्रदर्शनमात्रमुक्तम् । संकीर्णसंकरजातीनामानन्त्याद्भक्तु-

मशक्यत्वात् । अत एतावदत्र विवक्षितं—असन्तः प्रतिलोमजाः सन्तश्चाशुको-
मजा ज्ञातव्या इति ॥ ९५ ॥

सवर्णेभ्यः सवर्णासु जायन्त इत्यादिना वर्णप्राप्तौ कारणमुक्तम् । इदानीं कार-
णान्तरमाह—

जात्युत्कर्षो युगे ज्ञेयः सप्तमे पञ्चमेऽपि वा ।

व्यत्यये कर्मणां साम्यं पूर्ववच्चाधरोत्तरम् ॥ ९६ ॥

जातयो मूर्धावसिक्ताद्यास्तासामुत्कर्षो ब्राह्मणत्वादिजातिमाप्तिर्जात्युत्कर्षो
युगे जन्मनि सप्तमे पञ्चमे अपिशब्दात्पष्ठे वा बोद्धव्यः । व्यवस्थितश्चायं वि-
कल्पः । व्यवस्था च—ब्राह्मणेन शूद्रायामुत्पादिता निषादी, सा ब्राह्मणेनोढा
दुहितरं कांचिजनयति, सापि ब्राह्मणेनोढान्यां जनयतीत्यनेन प्रकारेण षष्ठी
सप्तमं ब्राह्मणं जनयति । ब्राह्मणेन वैश्यायामुत्पादिता अम्बष्टा । साप्यनेन प्रका-
रेण पञ्चमी पष्ठं ब्राह्मणं जनयति । मूर्धावसिक्ताप्यनेन प्रकारेण चतुर्थी पञ्चमं
ब्राह्मणमेव जनयति । एवमुक्ता क्षत्रियेणोढा माहिष्या च यथाक्रमं षष्ठं पञ्चमं
च क्षत्रियं जनयति । तथा करणी वैश्योढा पञ्चमं वैश्यमित्येवमन्यत्राप्युहनी-
यम् । किञ्च कर्मणां व्यत्यये वृत्त्यर्थानां कर्मणां विपर्यासे यथा ब्राह्मणो मुख्यैया
वृत्त्या अजीवन् क्षात्रेण कर्मणा जीवेदित्यनुकल्पः । तेनाप्यजीवन् वैश्यवृत्त्या । तथा-
प्यजीवन् शूद्रवृत्त्या । क्षत्रियोऽपि स्वकर्मणा जीवनार्थेनाजीवन् वैश्यवृत्त्या शूद्र-
वृत्त्या वा । वैश्योपि स्ववृत्त्या अजीवन् शूद्रवृत्त्येति कर्मणां व्यत्ययः । तस्मिन्व्यत्यये
सति यद्यापद्विमोक्षेऽपि तां वृत्तिं न परित्यजति तदा सप्तमे पष्ठे पञ्चमे वा ज-
न्मनि साम्यं, यस्य हीनवर्णस्य कर्मणा जीवति तत्समानजातित्वं भवति ।
तद्यथा । ब्राह्मणः शूद्रवृत्त्या जीवंस्तामपरित्यजन् यदि पुत्रमुत्पादयति सोपि
तथैव वृत्त्या जीवन्पुत्रान्तरमित्येवं परम्परया सप्तमे जन्मनि शूद्रमेव जनयति ।
वैश्यवृत्त्या जीवन् पष्ठे वैश्यम् । क्षत्रियवृत्त्या जीवन् पञ्चमे क्षत्रियम् । क्षत्रि-
योऽपि शूद्रवृत्त्या जीवन् पष्ठे शूद्रम् । वैश्यवृत्त्या जीवन् पञ्चमे वैश्यम् । वै-
श्योऽपि शूद्रवृत्त्या जीवंस्तामपरित्यजन्पुत्रपरम्परया पञ्चमे जन्मनि शूद्रं जन-
यतीति । पूर्ववच्चाधरोत्तरम् । अस्यार्थः—वर्णसंकरे अनुलोमजाः प्रतिलोम-
जाश्च दर्शिताः । संकीर्णसंकरजाताश्च रथकारनिदर्शनेन दर्शिताः । इदानीं
वर्णसंकीर्णसंकरजाताः प्रदर्श्यन्ते । अधरे च उत्तरे च अधरोत्तरं यथा
मूर्धावसिक्तायां क्षत्रियवैश्यशूद्रैरुत्पादितास्तथाम्बष्टायां वैश्यशूद्राभ्यां निषाद्यां
शूद्रेणोत्पादिता अधराः प्रतिलोमजास्तथा मूर्धावसिक्ताम्बष्टानिषादीषु ब्राह्मणे-
नोत्पादिताः, माहिष्योमयोर्माह्मणेन क्षत्रियेण चोत्पादिताः, करण्यां ब्राह्मणेन

१ पष्ठे सप्तमेपि ख. २ सप्तमं क. ३ ब्राह्मणवृत्त्या ग. ४ पञ्चमे पष्ठे सप्तमे ख. ५ पुनरप्येवं
ख. ६ वर्णसंकरजाताः ख.

क्षत्रियेण वैश्येन चोत्पादिताः उत्तरे अनुलोमजाः । एवमन्यत्राप्युहनीयम् ।
एतदधरोत्तरं पूर्ववदसत्सदिति बोद्धव्यम् ॥ ९६ ॥

इति वर्णजातिविवेकप्रकरणम् ।

अथ गृहस्थधर्मप्रकरणम् ५

श्रौतस्मार्तानि कर्माणि अग्निसाध्यानि दर्शयिष्यन् कस्मिन्नग्नौ किं कर्तव्य-
मित्याह—

कर्म स्मार्तं विवाहाग्नौ कुर्वीत प्रत्यहं गृही ।

दायकालाहते वापि श्रौतं वैतानिकाग्निषु ॥ ९७ ॥

स्मृत्युक्तं वैश्वदेवादिकं कर्म लौकिकं च यत्प्रतिदिनं पाकलक्षणं तदपि गृ-
हस्थो विवाहाग्नौ विवाहसंस्कृते कुर्वीत । दायकाले विभागकाल आहते वा ।
'वैश्यकुलादग्निमानीय' इत्यादिनोक्तसंस्कारसंस्कृते । अपिशब्दात्प्रेते वा गृहपता-
वाहते संस्कृते एव । ततश्च कालत्रयातिक्रमे प्रायश्चित्तीयते । श्रुत्युक्तमग्निहो-
त्रादिकं कर्म वैतानिकाग्निषु आहवनीयादिषु कुर्वीत ॥ ९७ ॥

गृहस्थधर्मानाह—

शरीरचिन्तां निर्वर्त्य कृतशौचविधिर्द्विजः ।

प्रातःसंध्यामुपासीत दन्तधावनपूर्वकम् ॥ ९८ ॥

शरीरचिन्तामावश्यंकादिकां 'दिवासंध्यासु कर्णस्थग्रहसूत्र उदङ्मुखः' इत्या-
द्युक्तविधिना निर्वर्त्य 'गन्धलेपक्षयकरम्' इत्यादिनोक्तेन विधिना कृतशौचविधि-
र्द्विजः दन्तधावनपूर्वकं प्रातःसंध्यामुपासीत । दन्तधावनविधिश्च—'कण्ट-
किक्षीरवृक्षोत्थं द्वादशाङ्गुलसंमितम् । कनिष्ठिकाग्रवत्स्थूलं पर्वार्धकृतकूर्चकम् ॥
दन्तधावनमुद्दिष्टं जिह्वोल्लेखनिका तथा ॥' इति । अत्र वृक्षोत्थमित्यनेन तृणलोष्टा-
ङ्गुल्यादिनिषेधः । पलाशाश्चत्यादिनिषेधश्च स्मृत्यन्तरोक्तो द्रष्टव्यः । दन्तधाव-
नमन्त्रश्च—'आयुर्बलं यशो वर्चः प्रजाः पशुवसूनि च । ब्रह्म प्रज्ञां च मेधां
च एवं नो देहि वनस्पते ॥' इति । ब्रह्मचारिप्रकरणोक्तस्यापि संध्यावन्दनस्य पुन-
र्वचनं दन्तधावनपूर्वकत्वप्रतिपादनार्थम्, दन्तधावननृत्यगीतादि ब्रह्मचारी वर्ज-
येदिति तन्निषेधात् ॥ ९८ ॥

हुत्वाग्नीन्सूर्यदैवत्यान्जपेन्मन्त्रान्समाहितः ।

वेदार्थानधिगच्छेच्च शास्त्राणि विविधानि च ॥ ९९ ॥

प्रातःसंध्यावन्दनानन्तरं अग्नीनाहवनीयादीन् यथोक्तेन विधिना हुत्वा औ-

पासनाग्निं वा । तदनन्तरं सूर्यदेवत्यान् 'उदुत्यं जातवेदसम्' इत्यादीन्मन्त्रान्जपेत् । समाहितोऽविक्षिप्तचित्तः । तदनन्तरं वेदार्थाभिरुक्तव्याकरणादींश्च श्रवणेनाधिगच्छेज्जानीयात् । चकारादधीतं चाभ्यसेत् । विविधानि च शास्त्राणि मीमांसाप्रभृतीनि धर्मार्थारोग्यप्रतिपादकान्यधिगच्छेत् ॥ ९९ ॥

उपेयादीश्वरं चैव योगक्षेमार्थसिद्धये ।

स्नात्वा देवान्पितृंश्चैव तर्पयेदर्चयेत्तथा ॥ १०० ॥

तदनन्तरमीश्वरमभिषेकादिगुणयुक्तमन्यं वा श्रीमन्तमकुत्सितं योगक्षेमार्थसिद्धये । अलङ्घ्यलाभो योगः लब्धपरिपालनं क्षेमं तदर्थमुपेयादुपासीत । उपेयादित्यनेन सेवां प्रतिषेधति । वेतनग्रहणेनाज्ञाकरणं सेवा । तस्याः श्रवृत्तित्वेन निषेधात्, ('सेवैश्रवृत्तिराख्याता तस्मात्तां परिवर्जयेत्' इति मनुस्मरणात्) । नतो मध्याह्ने शास्त्रोक्तविधिना नद्यादिषु स्नात्वा देवान्स्वगृह्योक्तान् पितृंश्च चकारादधीतं च देवादित्तीर्थेन तर्पयेत् । तदनन्तरं गन्धपुष्पाक्षतैः हरिहरहिरण्यगर्भप्रभृतीनामन्यतमं यथावामनमृग्यजुःसाममग्नैस्तत्प्रकाशकैः स्वनामभिर्वा चतुर्थ्यन्तैर्नमस्कारयुक्तैराराधयेद्यथोक्तविधिना ॥ १०० ॥

वेदार्थवपुराणानि सेतिहासानि शक्तितः ।

जपयज्ञप्रसिद्ध्यर्थं विद्यां चाध्यात्मिकीं जपेत् ॥ १०१ ॥

तदनन्तरं वेदार्थवेतिहासपुराणानि समस्तानि व्यस्तानि वा । आध्यात्मिकीं च विद्यां जपयज्ञप्रसिद्ध्यर्थं यथोक्तेन विधिना यथाशक्ति जपेत् ॥ १०१ ॥

बलिकर्मस्वधाहोमस्वाध्यायातिथिसत्क्रियाः ।

भूतपित्रमरब्रह्ममनुष्याणां महामखाः ॥ १०२ ॥

बलिकर्म भूतयज्ञः । स्वधा पितृयज्ञः । होमो देवयज्ञः । स्वाध्यायो ब्रह्मयज्ञः । अतिथिसत्क्रिया मनुष्ययज्ञः । एते पञ्च महायज्ञा अहरहः कर्तव्याः नित्यत्वात् । यत्पुनरेषां फलश्रवणं तद्देसां पावनत्वख्यापनार्थं न काम्यत्वप्रतिपादनाय ॥ १०२ ॥

देवेभ्यश्च हुतादन्नाच्छेषाद्भूतबलिं हरेत् ।

अर्घं भूमौ श्वचाण्डालवायसेभ्यश्च निक्षिपेत् ॥ १०३ ॥

स्वगृह्योक्तविधिना वैश्वदेवहोमं कृत्वा तदवशिष्टेनाग्नेन भूतेभ्यो बलिं हरेत् । अन्नग्रहणमपक्वपुदासार्यम् । तदनन्तरं यथाशक्ति भूमावर्षं श्वचाण्डालवायसेभ्यो निक्षिपेत् । चशब्दात्कृमिपापरोगिपतितेभ्यः । यथाह मनुः (३।९.२)—'शुनां च पतितानां च श्वपक्षां पापरोगिणाम् । वायसानां कृ-

१ करणादिश्रवणेनाधि. ख. २ क्षेमस्तदर्थं ग. ३ सेवेत्याद्यधिक क. ग. पुस्तकयोः. ४ धर्व-पुराणेतिहासादीनि कृत्वा क. ५ वैश्वदेवं कृत्वा क.

मीणां च ज्ञानकैर्निक्षिपेज्जुवि ॥' इति । एतच्च सायंप्रातः कर्तव्यम् । 'अथ सा-
यंप्रातः सिद्धस्य हविष्यस्य जुहुयात्' इत्याश्वलायनस्मरणात् । इह केचिद्वै-
श्वदेवास्यस्य कर्मणः पुरुषार्थत्वमग्निसंस्कारकर्मत्वं चेच्छन्ति—'अथ सायंप्रातः
सिद्धस्य हविष्यस्य जुहुयादित्यग्निसंस्कारकर्मता प्रतीयते । अथातः पञ्च महायज्ञा
इत्युपक्रम्य तानेतान्यज्ञानहरहः कुर्वीतेति नित्यत्वाभिधानात्पुरुषार्थत्वं चावग-
म्यते' इति । तदयुक्तम् । पुरुषार्थत्वेऽग्निसंस्कारकर्मत्वानुपपत्तेः । तथाहि । द्रव्यसं-
स्कारकर्मत्वपक्षेऽग्नार्थता वैश्वदेवकर्मणः, पुरुषार्थत्वे वैश्वदेवकर्मार्थता द्रव्यस्येति
परस्परविरोधात्पुरुषार्थत्वमेव युक्तम् ।—'महायज्ञैश्च यज्ञैश्च ब्राह्मीयं क्रियते
तनुः' इति । तथा—'वैश्वदेवे तु निर्वृत्ते यदन्योऽतिथिराव्रजेत् । तस्मा अन्नं य-
थाशक्ति प्रदद्याच्च बलिं हरेत् ॥' इति (३।१०८) मनुस्मरणात् । पुरुषार्थत्वे
वैश्वदेवास्य कर्म न प्रतिपादकमावर्तनीयम् । तस्मादथ सायंप्रातरित्यादिनोत्प-
त्तिप्रयोगौ दर्शितौ, तानेतान्यज्ञानहरहः कुर्वीतेत्यधिकारविधिरिति सर्वमन-
वयम् ॥ १०३ ॥

अन्नं पितृमनुष्येभ्यो देयमप्यन्वहं जलम् ।

स्वाध्यायं सततं कुर्यान्न पचेदन्नमात्मने ॥ १०४ ॥

प्रत्यहमन्नं पितृभ्यो मनुष्येभ्यश्च यथाशक्ति देयम् । अन्नाभावे कन्दमूलफ-
लादि । तस्याप्यभावे जलं देयं अपिशब्दात् । स्वाध्यायं सततं कुर्यादविस्मरणा-
र्थम् । न पचेदन्नमात्मार्थम् । अन्नग्रहणं सकलादनीयद्रव्यप्रदर्शनार्थम् । कथं
तर्हि । देवताद्युद्देशेनैव ॥ १०४ ॥

बालस्ववासिनीवृद्धगर्भिण्यातुरकन्यकाः ।

संभोज्यातिथिभृत्यांश्च दम्पत्योः शेषभोजनम् ॥ १०५ ॥

परिणीता पितृगृहे स्थिता स्ववासिनी । शेषाः प्रसिद्धाः । बालादीनतिथि-
भृत्यांश्च संभोज्य भोजयित्वा दम्पत्योः शेषभोजनं कर्तव्यम् । 'प्राणाग्निहोत्रवि-
धिनाभीयादन्नमनापदि । मतं विपकं विहितं भक्षणं प्रीतिपूर्वकम् ॥' ॥ १०५ ॥

आपोशनेनोपरिष्ठादधस्तादश्रता तथा ।

अनग्रममृतं चैव कार्यमन्नं द्विजन्मना ॥ १०६ ॥

भुजानेन द्विजन्मना उपरिष्ठादधस्ताच्चापोशनाख्येन कर्मणान्नमनग्रममृतं च
कार्यम् । द्विजन्मग्रहणमुपनयनप्रभृति सर्वाश्रमसाधारणार्थम् ॥ १०६ ॥

अतिथित्वेन वर्णानां देयं शक्त्यानुपूर्वशः ।

अग्रणोद्योऽतिथिः सायमपि वाग्भूतृणोदकैः ॥ १०७ ॥

वैश्वदेवानन्तरं वर्णानां ब्राह्मणादीनामतिथित्वेन युगपत्प्राप्तानां ब्राह्मणाद्यानु-
पूर्व्येण यथाशक्ति देयम् । सायंकालेऽपि यद्यतिथिरागच्छति तदासावग्रणोद्यो-

ऽप्रत्याख्येय एव । यद्यप्यदनीयं किमपि नास्ति तथापि वाग्भूतृणोदकैरपि सत्कारं कुर्यात् । यथाह मनुः(४।१०१)—‘तृणानि भूमिरुदकं वाक्चतुर्थी च सृजता । एताम्यपि सतां गेहे नोच्छिद्यन्ते कदाचन ॥’ इति ॥ १०७ ॥

सत्कृत्य भिक्षवे भिक्षा दातव्या सुव्रताय च ।

भोजयेच्चागतान्काले सखिसंबन्धिवान्धवान् ॥ १०८ ॥

भिक्षवे सामान्येन भिक्षा दातव्या । सुव्रताय ब्रह्मचारिणे यतये च सत्कृत्य स्वस्तिवाक्य भिक्षादानमपूर्वमित्यनेन विधिना भिक्षा दातव्या । भिक्षा च प्राससंमिता । प्रासश्च मयूराण्डपरिमाणः ।—‘प्रासमात्रा भवेद्भिक्षा पुष्कलं तच्च तुर्गुणम् । हंतस्तु तैश्चतुर्भिः स्यादग्रं तन्निगुणं भवेत् ॥’ इति शातातपस्सरणात् । भोजनकाले चागतान्सखिसंबन्धिवान्धवान्भोजयेत् । सखायो मित्राणि । संबन्धिनो येभ्यः कन्या गृहीता दत्ता वा । मातृपितृसंबन्धिनो बान्धवाः ॥ १०८ ॥

महोक्षं वा महाजं वा श्रोत्रियायोपकल्पयेत् ।

सत्क्रियान्वासनं स्वादु भोजनं सूनृतं वचः ॥ १०९ ॥

महाभूतमुक्षाणं धौरेयं महाजं वा श्रोत्रियायोक्तलक्षणायोपकल्पयेत् भवदर्थमयमस्त्राभिः परिकल्पित इति तत्प्रीत्यर्थं नतु दानाय व्यापादनाय वा । यथा सर्वमेतद्भवदीयमिति । प्रतिश्रोत्रियमुक्षासंभवात् । ‘अस्वर्ग्यं लोकविद्विष्टं धर्म्यमप्याचरेन्नतु’ इति निषेधाच्च । तस्मात्सत्क्रियोद्येव कर्तव्या । सत्क्रिया स्वागतवचनासनपाद्याध्याचमनादिदानम् । तस्मिन्नुपविष्टे पश्चादुपवेशनमन्वासनम् । स्वादु भोजनं मिष्टमशनम् । सूनृतं वचः धन्या वयमद्य भवदागमनादित्येवमादि । अश्रोत्रिये पुनः ‘अश्रोत्रियस्योदकासने’ इति गौतमोक्तं वेदितव्यम् ॥ १०९ ॥

प्रतिसंवत्सरं तर्ध्याः स्नातकाचार्यपार्थिवाः ।

प्रियो विवाहश्च तथा यज्ञं प्रत्यृत्विजः पुनः ॥ ११० ॥

स्नातको विद्यास्नातकः व्रतस्नातकः विद्याव्रतस्नातक इति । (समाप्य वेदमसमाप्य व्रतं यः समावर्तते स विद्यास्नातकः । समाप्य व्रतमसमाप्य वेदं यः समावर्तते स व्रतस्नातकः । उभयं समाप्य यः समावर्तते स विद्याव्रतस्नातकः ।) आचार्य उक्तलक्षणः । पार्थिवो वक्ष्यमाणलक्षणः । प्रियो मित्रं । विवाहो जामाता । चकाराच्छशुरपितृभ्यमातुलादीनां ग्रहणम् । ‘ऋत्विजो बृत्वा मधुपर्कमाहरे-त्स्नातकायोपस्थिताय राज्ञे चाचार्यास च शशुरपितृभ्यमातुलानां च’ इत्याश्व-लायनस्मरणात् । एते स्नातकादयः प्रतिसंवत्सरं गृहमागता अर्घ्याः मधुपर्केण

१ यथाहेत्यादि मनुवचन क. ग. नैवास्ति. २ संबद्धा बान्धवाः क. ३ यायेव कर्तव्यं. ग. ४ अनुश्रिङ्गो भागः क ग. नास्ति.

संपूज्या वम्बितस्याः । अर्घशब्दो मधुपर्कं लक्षयति । ऋत्विजश्चोक्तलक्षणाः
संवत्सरादयौगपि प्रतियज्ञं मधुपर्केण संपूज्याः ॥ ११० ॥

अध्वनीनोऽतिथिर्ज्ञेयः श्रोत्रियो वेदपारगः ।

मान्यावेतौ गृहस्थस्य ब्रह्मलोकमभीप्सतः ॥ १११ ॥

अध्वनि वर्तमानोऽतिथिर्वेदितव्यः । श्रोत्रियवेदपारगावध्वनि वर्तमानौ ब्र-
ह्मलोकमभीप्सतो गृहस्थस्य मान्यावतिथी वेदितव्यौ । यदप्यध्ययनमात्रेण
श्रोत्रियस्तथापि श्रुताध्ययनसंपन्नोऽत्र श्रोत्रियोऽभिधीयते । एकशाखाध्यापन-
क्षमो वेदपारगः ॥ १११ ॥

परपाकरुचिर्न स्यादनिन्द्यामन्नणादृते ।

वाक्पाणिपादचापल्यं वर्जयेच्चातिभोजनम् ॥ ११२ ॥

परपाके रुचिर्यस्यासौ तथोक्तः परपाकरुचिः । नैव परपाकरुचिः स्यात् । अनि-
न्द्येनामघ्नंविना । ‘अनिन्द्येनामघ्नितो नापक्रामेत्’ इति स्मरणात् । वाक्पाणि-
पादचापल्यं वाक्च पाणी च पादौ च वाक्पाणिपादं तस्य चापल्यं वर्जयेत् ।
वाक्चापल्यमसभ्यानृतादिभाषणम् । पाणिचापल्यं वैल्गानास्फोटनादि । पादचा-
पल्यं लङ्घनोत्प्लवनादि । चकाराग्रेत्रादिचापल्यं च वर्जयेत् ।—‘न शिक्षोदरपा-
णिपादचक्षुर्वाक्चापलानि कुर्यात्’ इति गौतमस्मरणात् । तथा अतिभोजनं च
वर्जयेत् । अनारोग्यहेतुत्वात् ॥ ११२ ॥

अतिथिं श्रोत्रियं तृप्तमासीमान्तमनुव्रजेत् ।

अहःशेषं समासीत शिष्टैरिष्टैश्च बन्धुभिः ॥ ११३ ॥

पूर्वोक्तं श्रोत्रियातिथिं वेदपारगातिथिं च भोजनादिना तृप्तं सीमान्तं याव-
दनुव्रजेत् । ततो भोजनानन्तरमहःशेषं शिष्टैरितिहासपुराणादिवेदिभिः, इष्टैः
काव्यकथाप्रपञ्चचतुरैः, बन्धुभिश्चानुकूलालापकुशलैः सहासीत ॥ ११३ ॥

उपास्य पश्चिमां संध्यां हुत्वाग्नींस्तानुपास्य च ।

भृत्यैः परिवृतो भुक्त्वा नातितृप्याथ संविशेत् ॥ ११४ ॥

ततः पूर्वोक्तेन विधिना पश्चिमां संध्यामुपास्य आहूतवनीयादीनग्नीनाग्निं वा हुत्वा
नानुपास्योपस्थाय भृत्यैः पूर्वोक्तैः स्ववासिन्यादिभिः परिवृतो नातितृप्य भुक्त्वा
चकारादायव्ययादिगृहचिन्तां निर्वर्त्यानन्तरं संविशेत्स्वप्यात् ॥ ११४ ॥

ब्राह्मे मुहूर्ते चोत्थाय चिन्तयेदात्मनो हितम् ।

धर्मार्थकामान्स्वे काले यथाशक्ति न हापयेत् ॥ ११५ ॥

ततो ब्राह्मे मुहूर्ते उत्थाय पश्चिमेऽर्धप्रहरे प्रबुध्यात्मनो हितं कृतं करिष्य-
माणं च वेदार्थसंशयांश्च चिन्तयेत् । तदानीं चित्तस्याव्याकुलत्वेन तत्त्वप्रतिभा-

नयोग्यत्वात् । ततो धर्मार्थकामान्स्वोचितकाले यथाशक्ति न परित्यजेत् । यथासंभवं सेवेतेत्यर्थः । पुरुषार्थत्वात् । यथाह गौतमः—‘न पूर्वाह्णमध्याह्ना-
पराह्णानकलान्कुर्यात् धर्मार्थकामेभ्यस्तेषु धर्मोत्तरः स्यात्’ इति । अत्र यद्यप्येतेषां
सामान्येन सेवनमुक्तं तथापि कामार्थयोर्धर्माविरोधेनानुष्ठानं तयोर्धर्ममूलत्वा-
देवं प्रतिदिनमनुष्ठेयम् ॥ ११५ ॥

विद्याकर्मवयोबन्धुवित्तैर्मन्या यथाक्रमम् ।

एतैः प्रभूतैः शूद्रोऽपि वार्धके मानमर्हति ॥ ११६ ॥

विद्या पूर्वोक्ता, कर्म श्रौतं स्मार्तं च, वयः आत्मनोऽतिरिक्तं सप्तत्या वा ऊर्ध्वं, बन्धुः स्वजनसंपत्तिः, वित्तं ग्रामरत्नादिक एतैर्युक्ताः क्रमेण मान्याः पूज-
नीयाः । एतैर्विद्याकर्मबन्धुवित्तैः प्रभूतैः प्रवृद्धैः समस्तैर्व्यस्तैर्वा युक्तः शूद्रोऽपि
वार्धके अर्हतीतेरूर्ध्वं मानमर्हति । ‘शूद्रोऽप्यर्हतीतिको वरः’ इति गौतमस्मर-
णात् ॥ ११६ ॥

वृद्धभारिनृपस्नातस्त्रीरोगिवरचक्रिणाम् ।

पन्था देयो नृपस्तेषां मान्यः स्नातश्च भूपतेः ॥ ११७ ॥

वृद्धः पैककेशः प्रसिद्धः । भारी भाराक्रान्तः । नृपो भूपतिः न क्षत्रियमात्रम् ।
स्नातो विद्यावतोभयस्नातकः । स्त्री प्रसिद्धा । रोगी व्याधितः । वरो विवाहो-
द्यतः । चक्री शाकटिकः । चकारान्मत्तोन्मत्तादीनां ग्रहणम् ।—‘बालवृद्धमत्तो-
न्मत्तोपहतदेहभाराक्रान्तस्त्रीस्नानकप्रव्रजितेभ्यः’ इति शङ्खस्मरणात् । एतेभ्यः
पन्था देयः । एतेर्देवभिमुखायातेषु स्वयं पथोपक्रामेत् । वृद्धादीनां राज्ञा सह
पथि समवाये राजा मान्य इति तस्मै पन्था देयः । भूपतेरपि स्नातको मान्यः ।
स्नातकग्रहणं स्नातकमात्रप्राप्त्यर्थं न ब्राह्मणाभिप्रायेण । तस्य सदैव गुरुत्वात् ।
यथाह शङ्खः—‘अथ ब्राह्मणायाग्रे पन्था देयो राज्ञ इत्येके । तच्चानिष्टं गुरु-
र्ज्येष्ठश्च ब्राह्मणो राजानमतिशेते तस्मै पन्था’ इति । वृद्धादीनां पथि परस्पर-
समवाये वृद्धतराद्यपेक्षया विद्यादिभिर्वा विशेषो द्रष्टव्यः ॥ ११७ ॥

इज्याध्ययनदानानि वैश्यस्य क्षत्रियस्य च ।

प्रतिग्रहोऽधिको विप्रे याजनाध्यापने तथा ॥ ११८ ॥

वैश्यस्य क्षत्रियस्य च चकाराद्ब्राह्मणस्य द्विजानुलोमानां च यागाध्ययनदा-
नानि साधारणानि कर्माणि । ब्राह्मणस्याधिकानि प्रतिग्रहयाजनाध्यापनानि ।
तथेति स्मृत्यन्तरोक्तवृत्त्युपसंग्रहः । यथाह गौतमः—‘कृषिवाणिज्ये वा स्वयं
कृते कुसीदं च’ इति । अध्यापनं तु क्षत्रियवैश्ययोर्ब्राह्मणप्रेरितयोर्भवति न
स्वेच्छया ।—‘आपत्काले ब्राह्मणस्याब्राह्मणाद्विद्योपयोगोऽनुगमनं शुश्रूषा, समाप्ते
ब्राह्मणो गुरुः’ इति गौतमस्मरणात् । एतान्यनापदि ब्राह्मणस्य षट् कर्माणि ।

तत्र त्रीणीज्यादीनि धर्मार्थानि । त्रीणि प्रतिग्रहादीनि वृत्त्यर्थानि ।—‘वर्णा तु कर्मणामस्य त्रीणि कर्माणि जीविका । याजनाभ्यापने चैव विशुद्धाश्च प्रतिग्रहाः ॥’ इति (१०।७६) मनुस्मरणात् । अत इज्यादीन्यवश्यं कर्तव्यानि न प्रतिग्रहादीनि । ‘द्विजातीनामध्ययनमिज्या दानं, ब्राह्मणस्याधिकाः प्रवचनवाक्यप्रतिग्रहाः पूर्वेषु नियमः’ इति गौतमस्मरणात् ॥ ११८ ॥

प्रधानं क्षत्रिये कर्म प्रजानां परिपालनम् ।

कुसीदकृषिवाणिज्यपाशुपाल्यं विशः स्मृतम् ॥ ११९ ॥

क्षत्रियस्य प्रजापालनं प्रधानं कर्म धर्मार्थं वृत्त्यर्थं च । वैश्यस्य कुसीदकृषिवाणिज्यपशुपालनानि वृत्त्यर्थानि कर्माणि । कुसीदं वृत्त्यर्थं द्रव्यप्रयोगः । लाभार्थं क्रयविक्रयौ वाणिज्यम् । शेषं प्रसिद्धम् ।—‘शस्त्रास्त्रभृत्वं क्षत्रस्य वणिक् पशुकृषी विशः । आजीवनार्थं धर्मस्तु दानमध्ययनं यजिः ॥’ इति (१०।७९) मनुस्मरणात् ॥ ११९ ॥

शूद्रस्य द्विजशुश्रूषा तथाऽजीवन्वणिग्भवेत् ।

शिल्पैर्वा विविधैर्जीवेद्विजातिहितमाचरन् ॥ १२० ॥

शूद्रस्य द्विजशुश्रूषा प्रधानं कर्म धर्मार्थं वृत्त्यर्थं च । तत्र ब्राह्मणशुश्रूषा परमो धर्मः ।—‘विप्रसेवैव शूद्रस्य विशिष्टं कर्म कीर्त्यते’ इति (१०।१२३) मनुस्मरणात् । यदा पुनर्द्विजशुश्रूषया जीवितुं न शक्नोति तदा वणिग्भृत्या जीवेत् । नानाविविधैर्वा शिल्पैर्द्विजातीनां हितं कुर्वन् । यादृशैः कर्मभिर्द्विजातिशुश्रूषायामयोग्यो न भवति तादृशानि कर्माणि कुर्वन्नित्यर्थः । तानि च देवलोक्तानि—‘शूद्रधर्मो द्विजातिशुश्रूषा पापघर्जनं कलत्रादिपोषणं कर्षणपशुपालनभारोद्ग्रहणपण्यव्यवहारचित्रकर्मनृत्यगीतवेणुवीणासुरजमृदङ्गवादनादीनि’ ॥ १२० ॥

भार्यारतिः शुचिर्भृत्यभर्ता श्राद्धक्रियारतः ।

नमस्कारेण मन्त्रेण पञ्चयज्ञान्न हापयेत् ॥ १२१ ॥

किञ्च भार्यायामेव न साधारणस्त्रीषु परस्त्रीषु वा रतिरभिगमनं यस्य स तथोक्तः । शुचिः बाह्याभ्यन्तरशौचयुक्तः । द्विजवत् भृत्यादिभर्ता । श्राद्धक्रियारतः श्राद्धानि नित्यनैमित्तिककाम्यानि, क्रियाः स्नातकव्रतान्यविरुद्धानि तेषु रतः । नम इत्यनेन मन्त्रेण पूर्वोक्तान्पञ्चमहायज्ञानहरहर्न हापयेदनुतिष्ठेत् । नमस्कारमन्त्रं च केचित्—‘देवताभ्यः पितृभ्यश्च महायोगिभ्य एव च । नमः स्वाहायै स्वधायै नित्यमेव नमोनमः ॥’ इति वर्णयन्ति । नम इत्यन्ये । तत्र वैश्वदेवं लौकिकेऽग्नौ कर्तव्यं न वैवाहिकेऽग्नौ ब्रह्मविद्याचार्याः ॥ १२१ ॥

इदानीं साधारणधर्मानाह—

अहिंसा सत्यमस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः ।

दानं दमो दया क्षान्तिः सर्वेषां धर्मसाधनम् ॥ १२२ ॥

हिंसा प्राणिपीडा तस्या अकरणमहिंसा । सत्यमप्राणिपीडाकरं वधार्थवचनम् । अक्षेयमदत्तानुपादानम् । शौचं बाह्यमाभ्यन्तरं च । बुद्धिकर्मेन्द्रियाणामियत्तविषयवृत्तितेन्द्रियनिग्रहः । यथाशक्ति प्राणिनामन्नोदकादिदानेनार्तिपरिहारो दानम् । अन्तःकरणसंयमो दमः । आपत्तरक्षणं दया । अपकारेऽपि वित्तस्याविकारः क्षान्तिः । एते सर्वेषां पुरुषाणां ब्राह्मणाद्यार्चण्डालं धर्मसाधनम् ॥ १२२ ॥

वयोबुद्ध्यर्थवाग्वेषश्रुताभिजनकर्मणाम् ।

आचरेत्सदृशीं वृत्तिमजिह्वामशठां तथा ॥ १२३ ॥

वयो बाल्ययौवनादि । बुद्धिनैसर्गिकी लौकिकवैदिकव्यवहारेषु । अर्थो वित्तं गृहक्षेत्रादि । वाक् कथनम् । वेषो वस्त्रमाल्यादिविन्यासः । श्रुतं पुरुषार्थशास्त्रश्रवणम् । अभिजनः कुलम् । कर्म वृत्त्यर्थं प्रतिग्रहादि । एतेषां वयःप्रभृतीनां सदृशीमुचितां वृत्तिमाचरणं आचरेत्स्वीकुर्यात् । यथा वृद्धः स्वीचितां न यौवनोचिताम् । एवं बुद्ध्यादिष्वपि योज्यम् । अजिह्वामवक्राम् । अशठाममत्सराम् ॥ १२३ ॥

एवं स्मार्तानि कर्माण्यनुक्रम्येदानीं श्रौतानि कर्माण्यनुक्रामति—

त्रैवार्षिकाधिकान्नो यः स हि सोमं पिबेद्विजः ।

प्राक्सौमिकीः क्रियाः कुर्याद्यस्यान्नं वार्षिकं भवेत् ॥ १२४ ॥

त्रिवर्षजीवनपर्याप्तं त्रैवार्षिकं अधिकं वा अन्नं यस्य स एव सोमपानं कुर्यान्न ततोऽल्पधनः । (मनुः ११।८)—‘अतः स्वल्पीयसि द्रव्ये यः सोमं पिबति द्विजः । स पीतसोमपूर्वोऽपि न तस्याप्नोति तत्फलम् ॥’ इति दोषश्रवणात् । एतच्च काम्याभिप्रायेण । नित्यस्य चावश्यकर्तव्यत्वाच्च नियमः । यस्य वर्षजीवनपर्याप्तमन्नं भवति स प्राक्सौमिकीः सोमात्प्राक् प्राक्सोमं प्राक्सोमंभवाः प्राक्सौमिक्यः । कास्ताः । अग्निहोत्रदर्शपूर्णमासोपयणपशुचातुर्मास्यानि कर्माणि तद्विकाराश्चैताः क्रियाः कुर्यात् ॥ १२४ ॥

एवं काम्यानि श्रौतानि कर्माण्यभिधायेदानीं नित्यान्याह—

प्रतिसंवत्सरं सोमः पशुः प्रत्ययनं तथा ।

कर्तव्याग्रयणेष्टिश्च चातुर्मास्यानि चैव हि ॥ १२५ ॥

संवत्सरे संवत्सरे सोमयागः कार्यः । पशुः प्रत्ययनं अयने अयने दक्षिणोत्तरसंज्ञिते निरुद्धपशुयागः कार्यः । तथा प्रतिसंवत्सरं वा ।—‘पशुना संवत्सरे संवत्सरे यजेत षट्सु षट्सु वा मासेष्वित्येके’ इति श्रवणात् । आग्रयणेष्टिश्च सस्योत्पत्तौ कर्तव्या । चातुर्मास्यानि च प्रतिसंवत्सरं कर्तव्यानि ॥ १२५ ॥

एषामसंभवे कुर्यादिष्टिं वैश्वानरीं द्विजः ।

१. आचाण्डालान्तं स्व. २. व्यवहारेषु ज्ञान क. ३. वचनम् ग. ४. सोमयागं क. ग. ५. पूर्णमासपशु ज. पूर्णमासचातुर्मास्यानि ग. ६. काम्यानि क.

हीनकल्पं न कुर्वीत सति द्रव्ये फलप्रदम् ॥ १२६ ॥

एषां सोमप्रभृतीनां पूर्वोक्तानां नित्यानां कथांचिदसंभवे तत्काले वैश्वानरी-
मिष्टिं कुर्यात् । किंच योयं हीनकल्प उक्तः सति द्रव्येऽसौ न कर्तव्यः । यच्च
फलप्रदं काम्यं तन्हीनकल्पं न कुर्वीत न कर्तव्यमेव ॥ १२६ ॥

चण्डालो जायते यज्ञकरणाच्छूद्रमिक्षितात् ।

यज्ञार्थं लब्धमददद्भासः काकोऽपि वा भवेत् ॥ १२७ ॥

यज्ञार्थं शूद्रधनयाचनेन जन्मान्तरे चण्डालो जायते । यः पुनर्यज्ञार्थं या-
चितं न सर्वं प्रयच्छति न त्यजति स भासः काकोपि वा वर्षशतं भवेत् ।
यथाह मनुः (११।२५)—‘यज्ञार्थमर्थं भिक्षित्वा यः सर्वं न प्रयच्छति । स
याति भासतां विप्रः काकतां वा शतं समाः ॥’ इति । भासः शकुन्तः । काकः
प्रसिद्धः ॥ १२७ ॥

कुशूलकुम्भीधान्यो वा ज्याहिकोऽश्वस्तनोऽपि वा ।

कुशूलं कोष्ठकं, कुम्भी उट्टिका, कुशूलं च कुम्भी च कुशूलकुम्भ्यौ ताभ्यां
परिमितं धान्यं यस्य स तथोक्तः कुशूलधान्यः स्यात्कुम्भीधान्यो वा । तत्र स्व-
कुटुम्बपोषणे द्वादशाहमात्रपर्याप्तं धान्यं यस्यास्ति स कुशूलधान्यः । कुम्भीधा-
न्यस्तु स्वकुटुम्बपोषणे षडहमात्रपर्याप्तधान्यः । ज्याहपर्याप्तं धान्यमस्यास्तीति ज्या-
हिकः । श्वोभवं धान्यमस्यास्तीति श्वस्तनः । न विद्यते श्वस्तनं यस्य सोऽश्वस्तनः ॥

कुशूलधान्यादिसंचयोपायमाह—

जीवेद्वापि शिलोज्छेन श्रेयानेषां परः परः ॥ १२८ ॥

शाल्यादिनिपतितपरित्यक्तवह्वरीग्रहणं शिलम् । एकैकस्य परित्यक्तस्य कणस्यो-
पादानमुज्छः, शिलं चोज्छश्च शिलोज्छं तेन शिलेनोज्छेन वा । कुशूलधान्या-
दिश्चतुर्विधो गृहस्थो जीवेत् । एषां कुशूलधान्यादीनां ब्राह्मणानां गृहस्थानां
चतुर्णां परः परः पश्चात्पश्चात्पठितः श्रेयान्प्रशस्यतरः । एतच्च यद्यपि द्विजः
प्रकृतस्तथापि ब्राह्मणस्यैव भवितुमर्हति विद्योपशमादियोगात् । तथाच मनुना
(४।२)—‘अद्रोहेणैव भूतानामल्पद्रोहेण वा पुनः । या वृत्तिस्तां समास्थाय
विप्रो जीवेदनापदि ॥’ इति विप्रमेव प्रस्तुत्य (मनुः ४।७)—‘कुशूलधान्यको वा
स्यात्कुम्भीधान्यक एव वा’ इत्याद्यभिहितत्वात् । एतच्चानतिसंयतं याया-
वरं प्रत्युच्यते न विप्रमात्राभिप्रायेण । तथा सति—‘त्रैवार्षिकाधिकाग्नौ यः स
हि सोमं पिबेद्विजः’ इत्यनेन न विरोधः । तथाच गृहस्थानां द्वैविध्यं तत्र तत्रो-
क्तम् । यथाह देवलः—‘द्विविधो गृहस्थो यायावरः शालीनश्च । तथोर्याया-
वरः प्रवरो याजनाध्यापनप्रतिग्रहरिक्यसंचयवर्जनात् । षट्कर्माधिष्ठितः प्रेक्ष-

१ न परित्यजति क. २ शाल्यादेर्निपतित. क. ३ ब्राह्मणानां चतुर्णां ख. ४ श्रेयानुत्कृष्टतमः
ख. ५ प्रकृतः प्रकरणप्राप्तः. प्राकृतः ख. ६ पुरस्कृत्य क. ७ नतिसंपन्नसंयतं क.

चतुष्पदगृहग्रामधनधान्ययुक्तो लोकानुवर्ती शालीनः' इति । शालीनोऽपि चतुर्विधः । याजनाध्यापनप्रतिग्रहकृषिवाणिज्यपाशुपाल्यैः षड्विजीवत्येकः । याजनादिभिस्त्रिभिरन्यः । याजनाध्यापनाभ्यामपरः । चतुर्थस्त्वध्यापनेनैव । तथाह मनुः(४।९)—'पदकर्मैको भवत्येषां त्रिभिरन्यः प्रवर्तते । द्वाभ्यामेकश्चतुर्थस्तु ब्रह्मसत्रेण जीवति ॥' इति । अत्र च 'प्रतिग्रहोऽधिको विप्रे' इत्यादिना शालीनस्य वृत्तयो दर्शिताः । यायावरस्य जीवेद्वापि शिलोन्धेमेति ॥ १२८ ॥

इति गृहस्थधर्मप्रकरणम् ।

अथ स्नातकधर्मप्रकरणम् ६

एवं श्रौतस्मात्तानि कर्माण्यभिधायेदानीं गृहस्थस्य स्नानादारभ्य ब्राह्मणस्यावश्यकर्तव्यानि विधिप्रतिषेधात्मकानि मानससंकल्परूपाणि स्नातकव्रतान्याह—

न स्वाध्यायविरोध्यर्थमीहेत न यतस्ततः ।

न विरुद्धप्रसङ्गेन संतोषी च भवेत्सदा ॥ १२९ ॥

ब्राह्मणस्य प्रतिग्रहादयोऽर्थप्राप्त्युपाया दर्शितास्तत्र विशेष उच्यते । स्वाध्यायविरोधिनमर्थमप्रतिषिद्धमपि नेहेत नान्विच्छेत् । न यतस्ततः न यतःकुतश्चिद्विदिताचारात् । न विरुद्धप्रसङ्गेन विरुद्धमयाज्ययाजनादि, प्रसङ्गो नृत्त्यगीतादिः । विरुद्धं च प्रसङ्गश्च विरुद्धप्रसङ्गं तेन । नार्थमीहेतेति संबध्यते । नञ् आवृत्तिः प्रत्येकं पर्युदासार्था । सर्वग्राप्यस्मिन्स्नातकप्रकरणे नञ्शब्दः प्रत्येकं पर्युदासार्थ एव । किञ्च अर्थालाभेऽपि संतोषी परितृप्तो भवेत् चकारात्संयतश्च । 'संतोषं परमास्थाय सुखार्थी संयतो भवेत्' इति (४।१२) मनुस्मरणात् १२९

कुतस्तर्हि धनमन्विच्छेदित्याह—

राजान्तेवासियाज्येभ्यः सीदन्निच्छेद्धनं क्षुधा ।

दम्भिहैतुकपाखण्डिकवृत्तींश्च वर्जयेत् ॥ १३० ॥

क्षुधा सीदन्पीड्यमानः स्नातकः राज्ञो विदितवृत्तान्तात्, अन्तेवासिनो वक्ष्यमाणकक्षणात्, याज्यात् याजनाहार्हं धनमाददीत । क्षुधा सीदन्नित्यनेन विभागादिप्राप्तकुटुम्बपोषणपर्याप्तधनो न कुतश्चिदर्थमन्विच्छेदिति गम्यते । किञ्च दम्भिहैतुकादीन्सर्वकार्येषु लौकिकवैदिकशास्त्रीयेषु वर्जयेत् । चकाराद्विकर्मस्थबैडालघ्नैतिकान्शठान्वर्जयेत् । यथाह मनुः (४।३०)—'पाखण्डिनो विकर्मस्थान्बैडालघ्नैतिकान्शठान् । हैतुकान्वकवृत्तींश्च बाह्यात्रेणापि नार्चयेत् ॥' इति । लोकरजनार्थमेव कर्मानुष्ठायी दम्भी । युक्तिबलेन सर्वत्र संशयकारी हैतुकः । त्रैविध्यविरुद्धपरिगृहीताश्रमिणः पाखण्डिनः । बकवदस्य वर्तनमिति बकवृत्तिः । यथाह मनुः—'अधोदष्टिर्नैकैतिकः स्वार्थसाधनतत्परः । शठो मि-

ध्याविनीतश्च वक्रवृत्तिरुदाहृतः ॥' इति । प्रतिपिद्धसेविनो विकर्मस्थाः । बि-
डालो मार्जारस्तस्य व्रतं स्वभावो यस्यासौ वैडालव्रतिकः । तस्य लक्षणमाह
मनुः (४।१९५)—'धर्मध्वजी सदा लुब्धश्छात्रिको लोकदम्भकः । वैडालव-
तिको श्रेयो हिंस्रः सर्वाभिसंधकः ॥' इति । शठः सर्वत्र वक्रः । एतैः संसर्गनि-
षेधादेव स्वयमेवंभूतो न भवेदिति गम्यते ॥ १३० ॥

शुक्लाम्बरधरो नीचकेशश्मश्रुनखः शुचिः ।

न भार्यादर्शनेऽश्लीयानैकवासा न संस्थितः ॥ १३१ ॥

किंच । शुक्ले धौते अम्बरे वाससी धरतीति शुक्लाम्बरधरः । केशाश्च श्म-
श्रूणि च नखाश्च केशश्मश्रुनखं नीचं निकृत्तं केशश्मश्रुनखं यस्यासौ तथोक्तः ।
शुचिरन्तर्बहिश्च स्नानानुलेपनधूपसगादिभिः सुगन्धी च भवेत् । यथाह गौ-
तमः—'स्नातको नित्यं शुचिः सुगन्धिः स्नानशीलः' इति । सुगन्धित्वविधा-
नादेव निर्गन्धमाल्यस्य निषेधः । तथाच गोभिलः—'नागन्धां स्रजं धारयेद-
न्यत्र हिरण्यरत्नस्रजः' इति । सदा स्नातक एवंभूतो भवेत् । एतच्च सति सं-
भवे।—'न जीर्णमलवद्वासा भवेच्च विभवे सति' इति स्मरणात् । नच भार्या-
दर्शने तस्यां पुरतोऽवस्थितायामश्लीयात् । अवीर्यवदपत्योत्पत्तिमयात् । तथाच
श्रुतिः—'जायाया अन्ते नाश्लीयादवीर्यवदपत्यं भवति' इति । अतस्तया सह
भोजनं दूरादेव निरस्तम् । न चैकवासाः न संस्थितः उत्थितः अश्लीयादिति
संबध्यते ॥ १३१ ॥

न संशयं प्रपद्येत नाकस्मादप्रियं वदेत् ।

नाहितं नानृतं चैव न स्तेनः स्यान्न वार्धुषी ॥ १३२ ॥

किंच । कदाचिदपि संशयं प्राणविपत्तिसंशयावहं कर्म न प्रपद्येत न कुर्यात् ।
यथा व्याघ्रचौराद्युपहतदेशाक्रमणादि । अकस्मान्निष्कारणं कंचिदपि पुरुषं स्त्रियं
वा अप्रियमुद्वेगकरं वाक्यं न वदेत् । न चाहितं नानृतं वा प्रियमपि । चकाराद-
श्लीलमसभ्यं बीभत्सकरं चाकस्मान्न वदेदिति संबध्यते । एतच्च परिहासादिभ्य-
तिरेकेण ।—'गुरुणापि समं हास्यं कर्तव्यं कुटिलं विना' इति स्मरणात् । नच
स्तेनः अन्यदीयस्यादत्तस्य ग्रहीता न स्यात् । न वार्धुषी स्यात् । प्रतिपिद्धवृक्ष-
पजीवी वार्धुषी ॥ १३२ ॥

दाक्षायणी ब्रह्मसूत्री वेणुमान्सकमण्डलुः ।

कुर्यात्प्रदक्षिणं देवमृद्भोविप्रवनस्पतीन् ॥ १३३ ॥

किंच दाक्षायणं सुवर्णं तैदस्यास्तीति दाक्षायणी । ब्रह्मसूत्रं यज्ञोपवीतं तद-
स्यास्तीति ब्रह्मसूत्री । वेणवयष्टिमान् । कमण्डलुमान् । स्यादिति सर्वत्र संबन्ध-
नीयम् । अत्रच ब्रह्मचारिप्रकरणोक्तस्यापि यज्ञोपवीतस्य पुनर्वर्चनं द्वितीयप्रा-

ह्यर्थम् । यथाह वसिष्ठः—‘स्नातकानां तु नित्यं स्यादन्तर्वासस्तथोत्तरम् । यज्ञो-
पवीते द्वे यष्टिः सोदकश्च कमण्डलुः॥’ इति । अत्रच दाक्षायणीति सामान्याभि-
धानेऽपि कुण्डलधारणमेव कार्यम् ।—‘वैणवीं धारयेद्यष्टिं सोदकं च कमण्डलुम् ।
यज्ञोपवीतं वेदं च शुभे रौकमे च कुण्डले ॥’ इति (४।३६) मनुस्मरणात् ।
तथा देवं देवतार्चो, मृदं तीर्थादुद्धृतां, गां, ब्राह्मणं, वनस्पतींश्चाश्वत्थादीन्प्रद-
क्षिणं कुर्यात् । एतान्दक्षिणतः कृत्वा प्रवजेदित्यर्थः । एवं चतुष्पथादीनपि ।
—‘मृदं गां देवतां विप्रं घृतं मधु चतुष्पथम् । प्रदक्षिणानि कुर्वीत प्रज्ञातांश्च
वनस्पतीन् ॥’ इति (४।३९) मनुस्मरणात् ॥ १३३ ॥

न तु मेहेनदीछायावर्त्मगोष्ठाम्बुभस्मसु ।

न प्रत्यङ्मयर्कगोसोमसंध्याम्बुस्त्रीद्विजन्मनः ॥ १३४ ॥

नद्यादिषु न मेहेत् न मूत्रपुरीषोत्सर्गं कुर्यात् । एवं श्मशानादावपि । यथाह
शङ्खः—‘न गोमयकृष्टोक्षशाद्वलचितिश्मशानवल्मीकवर्त्मखलगोष्ठबिलपर्वतपु-
लिनेषु मेहेत् मूताधारत्वात्’ इति । तथाऽप्यादीन्प्रति भस्मयादीनामभिमुखं न
मेहेत् । नाप्येतान्पश्यन् । यथाह गौतमः—‘न वाय्वग्निविप्रादित्यापोदेवतागाश्च
प्रतिपश्यन्वा मूत्रपुरीषामेध्यान्युदस्येन्नैतोऽप्रतिपादौ प्रसारयेत्’ इति । एतद्देशव्य-
तिरेकेण भूमिमयशियैस्तृणैरन्तर्धाय मूत्रपुरीषे कुर्यादिति । यथाह वसिष्ठः—
‘परिवेष्टितशिरा भूमिमयशियैस्तृणैरन्तर्धाय मूत्रपुरीषे कुर्यात्’ इति ॥ १३४ ॥

नेक्षेतार्कं न नग्नां स्त्रीं न च संसृष्टमैथुनाम् ।

न च मूत्रं पुगीषं वा नाशुची राहुतारकाः ॥ १३५ ॥

नैवार्कमीक्षेतेति यद्यप्यत्र सामान्येनोक्तं तथाप्युदयास्तमयराहुग्रस्तोदकप्र-
तिबिम्बमध्याह्नवर्तिन एवादित्यस्यावेक्षणं निषिध्यते न सर्वदा । यथोक्तं मनुना
(४।३७)—‘नेक्षेतोद्यन्तमादित्यं नास्तं यन्तं कदाचन । नोपसृष्टं न वारिस्थं न
मध्यं न भसो गतम् ॥’ इति । उपभोगादन्यत्र नग्नां स्त्रियं नेक्षेत । ‘न नग्नां स्त्रियमी-
क्षेतान्यत्र मैथुनात्’ इत्याश्वलायनः । संसृष्टमैथुनां कृतोपभोगाम् । उपभोगान्ते-
ऽनग्नामपि नेक्षेत । चकाराज्ञोजनादिकमाचरन्तीम् । तथाच मनुः (४।४३)—
‘नाभीयाद्गार्ग्या सार्धं नैनामीक्षेत चाभतीम् । क्षुवतीं जृम्भमाणां च न चासीनां
यथासुखम् ॥ नाजयन्तीं स्वके नेत्रे न चाभ्यक्तमनावृताम् । न पश्येत्प्रसवन्तीं
च ध्वेयस्कामो द्विजोत्तमः ॥’ इति । मूत्रपुरीषे च न पश्येत् । तथा अशुचिः
सन् राहुतारकाश्च न पश्येत् । चकारादुदके स्वप्रतिबिम्बं न पश्येत्—‘न चोदके
निरीक्षेत स्वं रूपमिति धारणा’ इति वचनात् ॥ १३५ ॥

अयं मे वज्र इत्येवं सर्वं मन्त्रमुदीरयेत् ।

वर्षत्यप्रावृत्तो गच्छेत्स्वपेत्प्रत्यक्शिरा न च ॥ १३६ ॥

१ एव देव क. २ प्रदक्षिणतः ख. ३ प्रत्यर्कमिगो क. ४ श्मशानवल्मीक क. ५ नैता
देवता-प्रति ख. ६ मेहनं कार्य क. ग.

वर्षति सति 'अयं मे वज्रः पाप्मानमपहन्तु' इति मन्त्रमुच्चारयेत् । वर्षति अप्रावृत्तोऽनाच्छादितो न गच्छेच्च धावेत् । 'न प्रधावेच्च वर्षति' इति प्रतिषेधात् । नच प्रत्यक्षराः स्वप्यात् । चकाराक्षमो न शयीत । एकश्च शून्यगृहे नच नम्रः शयीतेति । 'नैकः स्वपेच्छून्यगृहे' इति च (४।५७) मनुस्मरणात् ॥ १३६ ॥

घीवनासृक्शकृन्मूत्रेतांस्यप्सु न निक्षिपेत् ।

पादौ प्रतापयेन्नाग्नौ न चैनमभिलङ्घयेत् ॥ १३७ ॥

घीवनमुद्विरणं, असृग्गच्छं, शकृत् पुरीषं, शेषं प्रसिद्धं एतान्यप्सु न निक्षिपेत् । एवं तुषादीनपि । यथाह शङ्खः—'तुषकेशपुरीषभस्मास्थिश्लेष्मनखलोमान्यप्सु न निक्षिपेच्च पादेन पाणिना वा जलमभिलङ्घ्यात्' इति । अग्नौ च पादौ न प्रतापयेत् । नाप्यग्निं लङ्घयेत् । चकारात् घीवनादीन्यग्नौ न निक्षिपेत् । मुखोपधमनादि चाग्नेर्न कुर्यात् । तथाच मनुः (४।५३)—'नाग्निं मुखेनोपधमेनान्नां नेक्षेत च स्त्रियम् । नामैध्यं प्रक्षिपेदग्नौ न च पादौ प्रतापयेत् ॥ अधस्तान्नोपदध्याच्च न चैनमभिलङ्घयेत् । न चैनं पादतः कुर्यान्न प्राणिवर्धमाचरेत् ॥' इति ॥ १३७ ॥

जलं पिबेन्नाञ्जलिना न शयानं प्रबोधयेत् ।

नाक्षैः क्रीडेन्न धर्मघ्नैर्व्याधितैर्वा न संविशेत् ॥ १३८ ॥

जलमञ्जलिना संहताभ्यां हस्ताभ्यां न पिबेत् । जलग्रहणं पेयमात्रोपलक्षणम् । विद्यादिभिरात्मनोधिकं शयानं न प्रबोधयेन्नोत्थापयेत् । 'श्रेयांसं न प्रबोधयेत्' इति विशेषस्मरणात् । अक्षादिभिर्न क्रीडेत् । धर्मघ्नैः पशुलम्भनादिभिर्न क्रीडेत् । व्याधितैर्ज्वराद्यभिभूतैरेकत्र न संविशेन्न शयीत ॥ १३८ ॥

विरुद्धं वर्जयेत्कर्म प्रेतधूमं नदीतरम् ।

केशभस्मतुषाङ्गारकपालेषु च संस्थितिम् ॥ १३९ ॥

जनपदग्रामकुलाचारविरुद्धं कर्म वर्जयेत् । प्रेतधूमं बाहुभ्यां नदीतरणं च वर्जयेदिति संबध्यते । केशादिषु संस्थितिं वर्जयेत् । चकारादस्थिकार्पासामेध्येषु च ॥ १३९ ॥

नाचक्षीत धयन्तीं गां नाद्वारेण विशेत्कचित् ।

न रात्रिः प्रतिगृहीयालुब्धस्योच्छास्त्रवर्तिनः ॥ १४० ॥

परस्य क्षीरादिपिबन्तीं गां परस्मै नाचक्षीत नच निवर्तयेत् । अद्वारेण कापथेन कचिदपि नगरे ग्रामे मन्दिरे वा न प्रविशेत् । नच कृपणस्य शास्त्रातिक्रमकारिणो रात्रिः सकाशात्प्रतिगृहीयात् ॥ १४० ॥

१ च्छादितो न ह्यात् क. २ मनुलङ्घयेत् ग. ३ मतिलङ्घयेत् ग. ४ प्राणाबाध. ख.
५ क्षीरादिधयन्तीं गां क.

प्रतिग्रहे सूनिचक्रिध्वजिवेश्यानराधिपाः ।

दुष्टा दशगुणं पूर्वात्पूर्वादेते यथाक्रमम् ॥ १४१ ॥

प्रतिग्रहे साध्ये सून्यादयः पञ्च पूर्वस्मात्पूर्वस्मात्परः परो दशगुणं दुष्टः ।
सूना प्राणिर्हिंसा सास्यास्तीति सूनी प्राणिर्हिंसापरः । चक्री तैलिकः । ध्वजी
सुराधिक्रयी । वेश्या पण्यस्त्री । नराधिपोऽनन्तरोक्तः ॥ १४१ ॥

अथाध्ययनधर्मानाह—

अध्यायानामुपाकर्म श्रावण्यां श्रवणेन वा ।

हस्तेनौषधिभावे वा पञ्चम्यां श्रावणस्य तु ॥ १४२ ॥

अधीयन्त इत्यध्याया वेदास्तेषामुपाकर्म उपक्रममोषधीनां प्रादुर्भावे सति
श्रावणमासस्य पौर्णमास्यां, श्रवणनक्षत्रयुते वा दिने, हस्तेन युतायां पञ्चम्यां वा
स्वगृहोक्तविधिना कुर्यात् । यदा तु श्रावणेमासि ओषधयो न प्रादुर्भवन्ति तदा
भाद्रपदे मासि श्रवणनक्षत्रे कुर्यात् । तत ऊर्ध्वं सार्धचतुरो मासान्वेदानधीयीत ।
तथाच मनुः (४।९५)—‘श्रावण्यां प्रौष्ठपद्यां वाप्युपाकृत्य यथाविधि । युक्तश्छ-
न्दांस्यधीयीत मासान्विप्रोऽर्धपञ्चमान् ॥’ इति ॥ १४२ ॥

उत्सर्जनकालः—

पौषमासस्य रोहिण्यामष्टकायामथापि वा ।

जलान्ते छन्दसां कुर्यादुत्सर्गं विधिवद्बहिः ॥ १४३ ॥

पौषमासस्य रोहिण्यामष्टकायां वा ग्रामाद्बहिर्जलसमीपे छन्दसां वेदानां
स्वगृहोक्तविधिनोत्सर्गं कुर्यात् । यदा पुनर्भाद्रपदे मासि उपाकर्म तदा माघशुक्ल-
प्रथमदिवसे उत्सर्गं कुर्यात् । यथोक्तं मनुना (४।९६)—‘पुण्ये तु छन्दसां कु-
र्याद्बहिस्तत्सर्जनं द्विजः । माघशुक्लस्य वा प्राप्ते पूर्वाह्णे प्रथमेऽहनि ॥’ इति । तदन-
न्तरं पक्षिणीमहोरात्रं वा विरम्य शुक्लपक्षेषु वेदान् कृष्णपक्षेष्वङ्गान्यधीयीत ।
यथाह मनुः (४।९७)—‘यथाशास्त्रं तु कृत्वैवमुत्सर्गं छन्दसां बहिः । विरमे-
त्पक्षिणीं रात्रिं यद्वाप्येकमहर्निशम् ॥ अत ऊर्ध्वं तु छन्दांसि शुक्लेषु नियतः
पठेत् । वेदाङ्गानि च सर्वाणि कृष्णपक्षेषु संपठेत् ॥’ इति ॥ १४३ ॥

अनध्यायानाह—

अथ प्रतेष्वनध्यायः शिष्यर्त्विग्गुरुबन्धुषु ।

उपाकर्मणि चोत्सर्गे स्वशास्त्राश्रोत्रिये तथा ॥ १४४ ॥

इत्थेन मार्गेणाधीयानस्य द्विजस्य शिष्यर्त्विग्गुरुबन्धुषु प्रतेषु सुतेषु अथमन-
ध्यायस्त्रीनहोरात्रानध्ययनं वर्जयेत् । उपाकर्मणि उत्सर्गाख्ये च कर्मणि कृते
अथमनध्यायः । उत्सर्गे तु मनुक्तपक्षिण्यहोरात्राभ्यां सहास्य विकल्पः । स्वशा-
स्त्राश्रोत्रिये स्वशास्त्राध्यायिनि प्रेते च अथमनध्यायः ॥ १४४ ॥

संध्यागर्जितनिर्घातभूकम्पोल्कानिपातने ।

समाप्य वेदं द्युनिशमारण्यकमधीत्य च ॥ १४५ ॥

संध्यायां मेघध्वनौ, निर्घाते आकाशे उत्पातध्वनौ, भूमिचलने, उक्कापतने, मन्त्रस्य ब्राह्मणस्य वा समाप्तौ भारण्यकाध्ययने च द्युनिशमहोरात्रमनध्यायः १४५

पञ्चदश्यां चतुर्दश्यामष्टम्यां राहुसूतके ।

ऋतुसंधिषु भुक्त्वा वा श्राद्धिकं प्रतिगृह्य च ॥ १४६ ॥

पञ्चदश्याममावास्यायां पौर्णमास्यां चतुर्दश्यामष्टम्यां राहुसूतके चन्द्रमूर्यो-
परागे च द्युनिशमनध्यायः । यस्तु—‘अयं न कीर्तयेद्ब्रह्मराज्ञो राहोश्च सूतके’
इति तद्ब्रह्मास्तमयविषयम् । ऋतुसंधिगतासु च प्रतिपत्सु श्राद्धिकभोजने
तत्प्रतिग्रहे च द्युनिशमनध्यायः । एतच्चैकोद्दिष्टव्यतिरिक्तविषयम् । तत्र तु
त्रिरात्रम् (मनुः ४।१।१०)—‘प्रतिगृह्य द्विजो विद्वानेकोद्दिष्टस्य केतनम् । अयं न
कीर्तयेद्ब्रह्म’ इति स्मरणात् ॥ १४६ ॥

पशुमण्डूकनकुलश्चाहिमार्जारमूषकैः ।

कृतेऽन्तरे त्वहोरात्रं शक्रपाते तथोच्छ्रये ॥ १४७ ॥

अध्येतृणां पश्चादिभिरन्तरागमने कृते शक्रध्वजस्यावरोपणदिवसे उच्छ्रायदि-
वसे चाहोरात्रमनध्यायः । द्युनिशमिति प्रकृते पुनरहोरात्रग्रहणं संध्यागर्जित-
निर्घातभूकम्पोल्कानिपातनेष्वाकालिकत्वज्ञापनार्थम् ।—‘आकालिकनिर्घातभूक-
म्पराहुदर्शनोल्काः’ इति गौतमवचनात् । निमित्तकालादारभ्यापरेद्युर्यावत्स
एव कालस्तावत्कालः आकालः तत्र भव आकालिकोऽनध्यायः । एतच्च प्रातःसं-
ध्यास्तनिते । सायंसंध्यास्तनिते तु रात्रिमेव ।—‘सायंसंध्यास्तनिते तु रात्रिं प्रातः-
संध्यास्तनितेऽहोरात्रम्’ इति हारीतस्मरणात् । यत्पुनर्गीतमेनोक्तं ‘श्वनकुलस-
र्पमण्डूकमार्जाराणामन्तरागमने अयमुपवासो विप्रवासश्चेति तत्प्रथमाध्ययन
एव ॥ १४७ ॥

श्वक्रोष्टृगर्दभोलूकसामवाणार्तनिःस्वने ।

अमेध्यश्वशूद्रान्त्यश्मशानपतितान्तिके ॥ १४८ ॥

श्व क्रोष्टुरः । क्रोष्टा सृगालः । गर्दभो रासमः । उलूको धूकः । साम सामा-
नि । वाणो वंशः । आर्तो दुःखितः । एषां श्वादीनां निःस्वने तावत्कालमन-
ध्यायः । एवं वीणादिनिस्वनेऽपि ।—‘वेणुवीणाभेरीमृदङ्गगङ्गायार्तशब्देषु’ इति गौ-
तमवचनात् । गङ्गी शकटम् । अमेध्यादीनां संनिधाने तावत्कालिकोऽन-
ध्यायः ॥ १४८ ॥

देशेऽशुचावात्मनि च विद्युत्स्तनितसंप्लवे ।

भुक्त्वार्द्रपाणिरम्भोन्तरर्धरात्रेऽतिमारुते ॥ १४९ ॥

अशुचौ देशेऽशुचावात्मनि च । तथा विद्युत्संलग्ने पुनःपुनर्विद्योतमानायां विद्युति, स्तवितसंलग्ने प्रहरद्वयं पुनःपुनर्मेघघोषे तावत्कालिकोऽनध्यायः । भु-
क्त्वाद्रूपानिनाधीयीत । जलमध्ये च । अर्धरात्रे महानिशाख्ये मध्यमप्रहरद्वये अ-
तिमास्तेऽहन्यपि तावत्कालं नाधीयीत ॥ १४९ ॥

पांसुप्रवर्षे दिग्दाहे संध्यानीहारभीतिषु ।

धावतः पूतिगन्धे च शिष्टे च गृहमागते ॥ १५० ॥

औत्पातिके रजोवर्षे । दिग्दाहे यत्र ज्वलिता इव दिशो दृश्यन्ते । संध्ययोः,
नीहारे धूमिकायां, भीतिषु चौरराजादिकृतासु तावत्कालमनध्यायः । धावत-
स्त्वरितं गच्छतोऽनध्यायः । पूतिगन्धे अमेध्यमद्यादिगन्धे । शिष्टे च श्रोत्रियादौ
गृहं प्राप्ते तदनुशावधिरनध्यायः ॥ १५० ॥

खरोष्ट्रयानहस्त्यश्वनौबृक्षेरिणरोहणे ।

सप्तत्रिंशदनध्यायानेतांस्तात्कालिकान्विदुः ॥ १५१ ॥

यानं रथादि । हरिणमूपरं मरुभूमिर्वा । खरादीनामारोहणे तावत्कालमन-
ध्यायः । एवं श्वक्रोष्ट्रगर्दभेत्यस्मादारभ्य सप्तत्रिंशदनध्यायानेतांस्तात्कालिका-
न्निमित्तसमकालान्विदुरनध्यायविधिज्ञाः । विदुरित्यनेन स्मृत्यन्तरोक्तानन्यानपि
संगृह्णाति । यथाह मनुः (४।१२)—‘शयानः प्रौढपादश्च कृत्वा चैवावस-
क्थिकाम् । नाधीयीतामियं जग्ध्वा सूतकास्त्रायमेव च ॥’ इत्यादि ॥ १५१ ॥

एवमनध्यायानुक्त्वा प्रकृतानि स्नातकघृतान्याह—

देवर्त्विक्स्नातकाचार्यराज्ञां छायां परस्त्रियाः ।

नाक्रामेद्रक्तविण्मूत्रघ्नीवनोद्वर्तनादि च ॥ १५२ ॥

देवानां देवार्चानामृत्विक्स्नातकाचार्यराज्ञां परस्त्रियाश्च छायां नाक्रामेन्नाधि-
तिष्ठेन्न लङ्घयेद्बुद्धिपूर्वम् । यथाह मनुः (४।१३०)—‘देवतानां गुरो राशः स्नात-
काचार्ययोस्तथा । नाक्रामेन्कामतश्छायां बभ्रुणो दीक्षितस्य च ॥’ इति । बभ्रुणो
नकुलवर्णस्य यस्य कस्यचिद्गौरन्यस्य वा श्यामादेः । बभ्रुण इति नपुंसकलिङ्ग-
निर्देशात् । रक्तादीनि च नाधितिष्ठेत् । आदिग्रहणात्स्नानोदकादेर्ग्रहणम् ।
(मनुः ४।१३२)—‘उद्वर्तनमपस्नानं विण्मूत्रं रक्तमेव च । श्लेष्मनिष्ठयृतवान्तानि
नाधितिष्ठेत् कामतः ॥’ इति ॥ १५२ ॥

विप्राहिक्षत्रियात्मानो नावज्ञेयाः कदाचन ।

आमृत्योः श्रियमाकाङ्क्षेन्न कंचिन्मर्मणि स्पृशेत् ॥ १५३ ॥

विप्रो बहुश्रुतो ब्राह्मणः, अहिः सर्पः, क्षत्रियो नृपतिः एते कदाचिदपि नाव-
मन्तव्याः । आत्मा च स्वयं नावमन्तव्यः । आमृत्योर्यावज्जीवं श्रियमिच्छेत् ।
न कंचिदपि पुरुषं मर्मणि स्पृशेत् कस्यचिदपि मर्मं दुश्चरितं न प्रकाशयेत् ॥ १५३ ॥

१ पांसुवर्षे दिशा दाहे क. पांसुवर्षे च दिग्दाहे ग. २ गृहमागते क. ३ ऊत्तरं क.
४ रध्ययन क. रध्यापन ग. ५ कृतावसक्थिक ऊर्ध्व्यामवनि गतः. ६ सोमादेः ग.

दूरादुच्छिष्टविष्मूत्रपादाम्भांसि समुत्सृजेत् ।

श्रुतिस्मृत्युदितं सम्यङ्कृत्यमाचारमाचरेत् ॥ १५४ ॥

भोजनाद्युच्छिष्टं विष्मूत्रं पादप्रक्षालनोदकं च गृहादूरात्समुत्सृजेत् । श्रौतं स्मार्तं चाचारं नित्यं सम्यगनुतिष्ठेत् ॥ १५४ ॥

गोब्राह्मणानलाभानि नोच्छिष्टो न पदा स्पृशेत् ।

न निन्दाताडने कुर्यात्पुत्रं शिष्यं च ताडयेत् ॥ १५५ ॥

गां ब्राह्मणमग्निं अश्वमदनीयं विशेषतः पक्वमशुचिर्न स्पृशेत् । पादेन त्वनुच्छिष्टोऽपि । यदा पुनः प्रमादात्स्पृशति तदा आचमनोत्तरकालम्—‘स्पृष्टैतानशुचिर्नित्यमग्निः प्राणानुपस्पृशेत् । गात्राणि चैव सर्वाणि नाभिं पाणितलेन तु ॥’ इति (४।१४३) मनुक्तं कार्यम् । एवं प्राणादीनुपस्पृशेत् । कस्यचिदपि निन्दाताडने न कुर्यात् । पुत्रश्चानपकारिणि । (मनुः ४।१६७)—‘अयुष्यमानस्योत्पाद्य ब्राह्मणस्यासृगङ्गतः । दुःखं सुमहदामोति प्रेत्याप्राज्ञतया नरः ॥’ इति । पुत्रशिष्यौ शिक्षार्थमेव ताडयेत् । चकाराद्यासादीनपि । ताडनं च रज्ज्वादिनोत्तमाङ्गव्यतिरेकेण कार्यम् ।—‘शिष्यशिष्टिरवधेनाशक्तौ रज्जुवेणुविदलाभ्यां तनुभ्यामन्येन मृन् राशा शास्यते’ इति गौतमवचनात् ।—‘पृष्ठतस्तु शरीरस्य नोत्तमाङ्गे कथंचन’ इति (८।३००) मनुवचनात् ॥ १५५ ॥

कर्मणा मनसा वाचा यत्नाद्धर्मं समाचरेत् ।

अस्वर्ग्यं लोकविद्विष्टं धर्म्यमप्याचरेन्न तु ॥ १५६ ॥

कर्मणा कायेन यथाशक्ति धर्ममनुतिष्ठेत् तमेव मनसा ध्यायेत् वाचा च वदेत् । धर्म्यं विहितमपि लोकविद्विष्टं लोकाभिशास्तिजननं मधुपर्कं गोवधादिकं नाचरेत् । यस्मादस्वर्ग्यमग्नीषोमीयवत्स्वर्गसाधनं न भवति ॥ १५६ ॥

मातृपित्रतिथिभ्रातृजामिसंबन्धिमातुलैः ।

वृद्धबालातुराचार्यवैद्यसंश्रितवान्धवैः ॥ १५७ ॥

ऋत्विक्पुरोहितापत्यभार्यादाससनाभिभिः ।

विवादं वर्जयित्वा तु सर्वल्लोकान्जयेद्बृही ॥ १५८ ॥

माता जननी । पिता जनकः । अतिथिरध्वनीनः । भ्रातरो भिक्षोदरा अपि । जामयो विद्यमानभर्तृकाः स्त्रियः । संबन्धिनो वैवाह्याः । मातुलो मातुर्भ्राता । वृद्धः सप्तत्युत्तरवयस्कः । बाल आपोऽष्टाद्वर्षात् । आतुरो रोगी । आचार्य उपनेता । वैद्यो विद्वान् भिषग्वा । संश्रितः उपजीवी । बान्धवाः पितृपक्ष्या मातृपक्ष्याश्च । मातुलस्य पृथगुपादानमादरार्थम् । ऋत्विग्वाजकः । पुरोहितः शान्त्यादेः कर्ता । अपत्यं पुत्रादि । भार्या सहधर्मचारिणी । दासः कर्मकरः । सनाभयः

सोदराः । आतृभ्यः पृथगुपादानमजामिभगिनीप्राप्त्यर्थम् । एतैर्मात्रादिभिः सह वाक्कुरुहं परित्यज्य सर्वान्प्राजापत्यादीन् लोकान्प्राप्नोति ॥ १५७ ॥ १५८ ॥

पञ्च पिण्डाननुद्धृत्य न स्नायात्परवारिषु ।

स्नायान्नदीदेवखातहृदप्रस्रवणेषु च ॥ १५९ ॥

परवारिषु परसंबन्धिषु सर्वसत्त्वोद्देशेनात्यक्तेषु तडागादिषु पञ्च पिण्डाननुद्धृत्य न स्नायात् । अनेनास्मीयोत्सृष्टाभ्यनुज्ञातेषु पिण्डोद्धारमन्तरापि स्नानमभ्यनुज्ञा-
तम् । नद्यादिषु कथं तर्हीत्याह—स्नायान्नदीति । साक्षात्परम्परया वा समुद्रगाः
सर्ववन्त्यो नद्यः । देवखातं देवनिर्मितं पुष्करादि । उदकप्रवाहाभिघातकृतसजलो
महानिम्नप्रदेशो हृदः । पर्वताद्युच्चप्रदेशात्प्रसृतमुदकं प्रस्रवणम् । एतेषु पञ्चपि-
ण्डानुद्धरणेनैव स्नायात् । एतच्च नित्यस्नानविषयं सति संभवे । (मनुः ४।२०३)
—‘नदीषु देवखातेषु तडागेषु सरःसु च स्नानं समाचरेन्नित्यं गर्तप्रस्रवणेषु च॥’ इति
नित्यग्रहणात् । शौचाद्यर्थे तु यथासंभवं परवारिषु पञ्च पिण्डानुद्धरणेऽपि सर्वस्य
न निषेधः ॥ १५९ ॥

परशय्यासनोद्यानगृहयानानि वर्जयेत् ।

अदत्तान्यग्निहीनस्य नाभिमद्यादनापदि ॥ १६० ॥

शय्या कशिपुः । आसनं पीठादि । उद्यानमात्रादिवनम् । गृहं प्रसिद्धम् । यानं
रथादि । परसंबन्धीन्येतान्यदत्तान्यननुज्ञातानि वर्जयेत् नोपभुञ्जीत । अभो-
ज्यान्नाह—अग्निहीनस्येति । अग्निहीनस्य श्रौतस्मार्ताभ्यधिकाररहितस्य
शूद्रस्य प्रतिलोमजस्य च अधिकारवतोऽप्यग्निरहितस्यान्नमनापदि न भुञ्जीत न
प्रतिगृह्णीयाच्च । ‘तस्मात्प्रशस्तानां स्वकर्मणा शुद्धजातीनां ब्राह्मणो भुञ्जीत प्रति-
गृह्णीयाच्च’ इति गौतमवचनात् ॥ १६० ॥

कदर्यवद्धचौराणां क्लीबरङ्गावतारिणाम् ।

वैणाभिश्शस्तवार्धुष्यगणिकागणदीक्षिणाम् ॥ १६१ ॥

कदर्यो लुब्धः—‘आत्मानं धर्मकृत्यं च पुत्रदारांश्च पीडयेत् । लोभाद्यः पितरौ
भृत्यान्स कदर्य इति स्मृतः ॥’ इत्युक्तः । बद्धो निगडादिना वाचा संनिरुद्धश्च ।
चौरो ब्राह्मणसुवर्णव्यतिरिक्तपरस्वापहारी । क्लीबो नपुंसकः । रङ्गावतारी नटचा-
रणमह्लादिः । वेणुच्छदजीवी वैणः । अभिश्शस्तः पतनीयैः कर्मभिरयुक्तः । वार्धुष्यो
निषिद्धवृद्धयुपजीवी । गणिका पण्यस्त्री । गणदीक्षी बहुयाजकः । एतेषामन्नं
नाभीयादित्यनुवर्तते ॥ १६१ ॥

चिकित्सकातुरकुद्धपुंश्चलीमत्तविद्विषाम् ।

क्रूरोग्रपतितत्रात्यदाम्भिकोच्छिष्टभोजिनाम् ॥ १६२ ॥

चिकित्सको भिषग्वृत्त्युपजीवी । आतुरो महारोगोपसृष्टः—‘वातव्याध्यश्मरीकु-

दुर्मोहोदरमगन्दराः । अशोसि ग्रहणीत्यष्टौ महारोगाः प्रकीर्तिताः ॥' इति । क्रुद्धः
कुपितः । पुञ्जली व्यभिचारिणी । मत्तो विद्यादिना गर्वितः । विद्विद् शत्रुः । क्रूरो
दृढाभ्यन्तरकोपः । वाक्कायव्यापारेणोद्वेजक उग्रः । पतितो ब्रह्महादिः । घातः
पतितसावित्रीकः । दाम्भिको वञ्चकः । उच्छिष्टभोजी परभुक्तोजिह्वाशी । एतेषां
चिकित्सकादीनामङ्गं नाभीयात् ॥ १६२ ॥

अवीरास्त्रीस्वर्णकारस्त्रीजितग्रामयाजिनाम् ।

शस्त्रविक्रयिकर्मरतन्तुवायश्चवृत्तिनाम् ॥ १६३ ॥

अवीरा स्त्री स्वतन्त्रा व्यभिचारमन्तरेणापि । पतिपुत्ररहितेत्यन्ये । स्वर्णकारः
सुवर्णस्य विकारान्तरकृत् । स्त्रीजितः सर्वत्र स्त्रीवशवर्ती । ग्रामयाजी ग्रामस्य शा-
न्त्यादिकर्ता बहूनामुपनेता वा । शस्त्रविक्रयी शस्त्रविक्रयोपजीवी । कर्मरौ लो-
हकारः तक्षादिश्च । तन्तुवायः सूचीशिल्पोपजीवी । श्रमिर्वृत्तिर्वर्तनं जीवनमस्या-
स्तीति श्ववृत्ती । एतेषामङ्गं नाभीयात् ॥ १६३ ॥

नृशंसराजरजककृतघ्नवधजीविनाम् ।

चैलधावसुराजीवसहोपपतिवेश्मनाम् ॥ १६४ ॥

पिशुनानृत्तिनोश्चैव तथा चाक्रिकबन्दिनाम् ।

एषामङ्गं न भोक्तव्यं सोमविक्रयिणस्तथा ॥ १६५ ॥

नृशंसो निर्दयः । राजा भूपतिः । तस्माहचर्यापुरोहितश्च । यथाह शङ्खः—
'भीतावगीतरुदिताक्रन्दितावधुष्टक्षुधितपरिभुक्तविस्मितोन्मत्तावधूतराजपुरोहि-
ताश्चानि वर्जयेत्' इति । रजको वस्त्रादीनां नीलादिरागकारकः । कृतघ्न उपकृतस्य
हन्ता । वधजीवी प्राणिनां वधेन वर्तकः । चैलधावो वस्त्रनिर्णेजनकृत् । सुरा-
जीवो मद्यविक्रयजीवी । उपपतिर्जारः । सहोपपतिना वेश्म यस्यासौ सहोपपति-
वेश्मा । पिशुनः परदोषस्य ख्यापकः । अनृत्ति मिथ्यावादी । चाक्रिकस्तैलिकः ।
शाकटिकश्चेल्येके । अभिशस्तः पतितश्चाक्रिकस्तैलिक इति भेदेनाभिधानात् । ब-
न्दिनः स्तावकाः । सोमविक्रयी सोमलतायाः विक्रेता । एतेषामङ्गं न भोक्त-
व्यम् । सर्वे चैते कदर्यादयो द्विजा एव कदर्यत्वादिदोषदुष्टा अभोज्यान्नाः । इ-
तरेषां प्राश्यभावात्प्राप्तिपूर्वकत्वाच्च निषेधस्य ॥ १६४ ॥ १६५ ॥

अग्निहीनस्य नाज्जमद्यादनापदीत्यत्र शूद्रस्याभोज्यान्नत्वमुक्तं तत्र प्रति-
प्रसवमाह—

शूद्रेषु दासगोपालकुलमित्रार्धसीरिणः ।

भोज्यान्ना नापितश्चैव यश्चात्मानं निवेदयेत् ॥ १६६ ॥

दासा गर्भदासादयः । गोपालो गवां पालनेन यो जीवति । कुलमित्रं पितृ-

पितामहादिक्रमायातः । अर्धसीरी हलपर्यायसीरोपलक्षितकृषिकलभागग्राही । नापितो गृहव्यापारकारयिता नापितश्च । यश्च वाह्यनःकायकर्मभिरात्मानं निवेदयति तवाहमिति । एते दासादयः शूद्राणां मध्ये भोज्यान्नाः । चकाराकुम्भकारश्च ।—‘गोषनापितकुम्भकारकुलमित्रार्धिकनिवेदितात्मानो भोज्यान्नाः’ इति वचनात् ॥ १६६ ॥

इति स्नातकव्रतप्रकरणम् ।

अथ भक्ष्याभक्ष्यप्रकरणम् ७

न स्वाध्यायविरोध्यर्थमित्यत आरभ्य ब्राह्मणस्य स्नातकव्रतान्यभिधायेदानीं द्विजातिधर्मानाह—

अनर्चितं वृथामांसं केशकीटसमन्वितम् ।

शुक्तं पर्युषितोच्छिष्टं श्वस्पृष्टं पतितेक्षितम् ॥ १६७ ॥

उदक्यास्पृष्टसंघुष्टं पर्यायान्नं च वर्जयेत् ।

गोघ्रातं शकुनोच्छिष्टं पदा स्पृष्टं च कामतः ॥ १६८ ॥

अनर्चितं अर्चाहंय यदवज्ञया दीयते । वृथामांसं वक्ष्यमाणप्राणान्त्ययादिव्यतिरेकेण, देवाद्यर्चनावशिष्टं च यन्न भवति आत्मार्थमेव यत्साधितम् । केशकीटादिभिश्च समन्वितं संयुक्तम् । यत्स्वयमनम्लं केवलं कालपरिवासेन द्रव्यान्तरसंसर्गकालपरिवासाभ्यां वाम्लीभवति तच्छुक्तदध्यादिव्यतिरेकेण ।—‘न पापीयमोऽन्नमक्षीयात् द्विःपक्वं न शुक्तं न पर्युषितं अन्यत्र रागखाण्डवशुक्रदधिगुडगोधूमयवविष्टविकारेभ्यः’ इति शङ्खस्मरणात् । पर्युषितं रात्र्यन्तरितम् । उच्छिष्टं भुक्तोज्झितम् । श्वस्पृष्टं शुना स्पृष्टम् । पतितेक्षितं पतितादिभिरीक्षितम् । उदक्या रजस्वला तथा स्पृष्टम् । उदक्याग्रहणं घण्डालाद्युपलक्षणार्थम् ।—‘अमेध्यपतितघण्डालपुल्कमरजस्वलाकुनखिकुष्ठिसंस्पृष्टांश्च वर्जयेत्’ इति शङ्खस्मरणात् । को भुङ्क्ते इति यदाघुष्य दीयते तत्संघुष्टान्नम् । अन्यसंबन्ध्यन्यव्यपदेशेन यदीयते तत्पर्यायान्नम्, यथा—‘ब्राह्मणान्नं ददच्छूद्रः शूद्रां ब्राह्मणो ददत् । उभावेतावभोज्यान्नौ भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥’ इति । पर्याचान्तमिति पाठे परिगतमाचान्तं गण्डूषग्रहणं यस्मिन् तत्पर्याचान्तं तन्न भोक्तव्यम् । एतदुक्तं भवति—गण्डूषग्रहणादूर्ध्वं आचमनात्प्राक् न भोक्तव्यमिति । पार्श्वाचान्तमिति पाठे एकस्यां पङ्क्तौ पार्श्वस्थे आचान्ते न भोक्तव्यं भस्मोदकादिविच्छेदेन विना । वर्जयेदिति प्रत्येकं संबध्यते । तथा गोघ्रातं गवा आघ्रातम् । शकुनोच्छिष्टं शकुनेन काकादिना भुक्तमास्वादितम् । पदा स्पृष्टं बुद्धिपूर्वं पादेन स्पृष्टं वर्जयेत् ॥ १६७ ॥ १६८ ॥

पर्युषितस्य प्रतिप्रसवमाह—

अक्षं पर्युषितं भोज्यं स्नेहाक्तं चिरसंस्थितम् ।

अस्नेहा अपि गोधूमयवगोरसविक्रियाः ॥ १६९ ॥

अक्षमदनीयं पर्युषितं घृतादिस्नेहसंयुक्तं चिरकालसंस्थितमपि भोज्यम् । गो-
धूमयवगोरसविक्रियाः मण्डकसक्तुकिलाटकूर्चिकाद्याः अस्नेहा अपि चिरकालसं-
स्थिता भोज्याः, यदि विकारान्तरमनापन्नाः ।—‘अपूपधानाकरम्भसक्तुधावक-
तैलपायसशाकानि शुक्तानि वर्जयेत्’ इति वसिष्ठस्मरणात् ॥ १६९ ॥

संधिन्यनिर्दशावत्सागोपयः परिवर्जयेत् ।

औष्ट्रमैकशफं स्रैणमारण्यकमथाविकम् ॥ १७० ॥

गौः या वृषेण संधीयते सा संधिनी । ‘वशां वध्यां विजानीयादृषाक्रान्तां
च संधिनीम्’ इति त्रिकाण्डीस्मरणात् । या चैकां वेलामतिक्रम्य दुह्यते, या च
वत्सान्तरेण संधीयते सापि संधिनी । प्रसूता अनतिक्रान्तदशाहा अनिर्दशा ।
मृतवत्सा अवत्सा । संधिनी च अनिर्दशा च अवत्सा च संधिन्यनिर्दशावत्सा-
स्ताश्च गावश्च तासां पयः क्षीरं परिवर्जयेत् । संधिनीग्रहणं संधिनीयमलसुवोरु-
पलक्षणार्थम् । यथाह गौतमः—‘स्यन्दिनीयमलसूसंधिनीनां च’ इति । स्रवत्प-
यस्तनी स्यन्दिनी । यमलसूर्यमलप्रसविनी । एवमजामहिष्योश्चानिर्दशयोः पयो
वर्जयेत् ।—‘गोमहिष्यजानामनिर्दशानाम्’ इति वसिष्ठस्मरणात् । पयोग्रहणात्त-
द्विकाराणामपि दध्यादीनां निषेधः । नहि मांसनिषेधे तद्विकाराणामनिषेधो युक्तः ।
विकारनिषेधे तु प्रकृतेरनिषेधः । पयोनिषेधाच्छकृन्मूत्रादेरनिषेधः । उष्ट्राज्जा-
तमौष्ट्रं पयोमूत्रादि । एकशफा वडवादयः तत्प्रभवमैकशफम् । स्त्रीभवं स्रैणम् ।
स्त्रीग्रहणमजाव्यतिरिक्तसकलद्विस्तनीनामुपलक्षणार्थम् ।—‘सर्वासां द्विस्तनीनां
क्षीरमभोज्यमजावर्जम्’ इति शङ्खस्मरणात् । अरण्ये भवा आरण्यकास्तदीय-
मारण्यकं क्षीरं माहिष्यतिरेकेण ।—‘आरण्यानां च सर्वेषां मृगाणां माहिषं
विना’ इति वचनात् । अवेर्जातमाविकं । वर्जयेदिति प्रत्येकमभिसंबध्यते । औष्ट्र-
मित्यादिविकारप्रत्ययनिर्देशाद्विकारमात्रस्य पयोमूत्रादेः सर्वदा निषेधः ।—‘नित्य-
माविकमपेयमौष्ट्रमैकशफं च’ इति गौतमस्मरणात् ॥ १७० ॥

देवतार्थं हविः शिशुं लोहितान्ब्रश्चनांस्तथा ।

अनुपाकृतमांसानि विज्जानि कवकानि च ॥ १७१ ॥

देवतार्थं बल्युपहारनिमित्तं साधितम् । हविः हवनार्थं सिद्धं प्राक्होमात् ।
शिशुः सौर्भाजनः । लोहितान् बृक्षनिर्यासान् । ब्रश्चनप्रभवान् बृक्षच्छेदनजाता-
नलोहितानपि । यथाह मनुः—‘लोहितान्बृक्षनिर्यासान्ब्रश्चनप्रभवांस्तथा’ इति ।
लोहितग्रहणात् हिङ्गुकर्पूरादीनामनिषेधः । अनुपाकृतमांसानि यज्ञेऽहुतस्य पशो-

मांसानि । विड्जानि मनुष्यादिजग्धबीजपुरीषोत्पन्नानि तन्दुलीबकप्रभृतीनि च । कवकानि छत्राकाणि । वर्जयेदिति प्रत्येकमभिसंबध्यते ॥ १७१ ॥

कन्यादपक्षिदात्यूहशुकप्रतुदटिडिमान् ।

सारसैकशफान्हंसान्सर्वाश्च ग्रामवासिनः ॥ १७२ ॥

कन्यादा आममांसादनशीलाः । पक्षिणो गृध्रादयः । दात्यूहश्चातकः । शुकः कीरः । चक्रवा प्रतुद्य भक्षयन्तीति प्रतुदाः श्येनादयः । टिट्ठिभस्तच्छब्दानुकारी । सारसो लक्ष्मणः । एकशफा भधादयः । हंसाः प्रसिद्धाः । ग्रामवासिनः पारावत-प्रभृतयः । एतान्कन्यादादीन्वर्जयेत् ॥ १७२ ॥

कोयष्टिप्लवचक्राद्बलाकावकविष्किरान् ।

बृथाकृसरसंयावपायसाऽपूपशङ्कुलीः ॥ १७३ ॥

कोयष्टिकः कौञ्चः । प्लवो जलकुक्कुटः । चक्राद्बलश्चक्रवाकः । बलाकावकौ प्रसिद्धौ । नक्षैर्विकीर्य भक्षयन्तीति विष्किराश्चकोरादय एव गृह्यन्ते । लावकमयूरादीनां भक्षयत्वात्, ग्रामकुक्कुटस्य ग्रामवासित्वादेव निषेधाच्च । एतान्कोयष्ट्यादीन्वर्जयेत् । बृथा देवताद्युद्देशमन्तरेण साधिताः कृसरसंयावपायसाऽपूपशङ्कुलीर्वर्जयेत् । कृसरं तिलमुद्रसिद्ध ओदनः । संयावः क्षीरगुडघृतादिकृत उत्करिकाख्यः पाकविशेषः । पायसं पयसा शृतमन्नम् । अपूपोऽस्नेहपक्वगोधूमविकारः । शङ्कुली स्नेहपक्वो गोधूमविकारः । 'न पचेदन्नमात्मने' इति कृसरादीनां निषेधे सिद्धे पुनरभिधानं प्रायश्चित्तगौरवार्थम् ॥ १७३ ॥

कलविङ्कं सकाकोलं कुररं रज्जुदालकम् ।

जालपादान्खञ्जरीटानज्ञातांश्च मृगद्विजान् ॥ १७४ ॥

कलविङ्को ग्रामचटकः । ग्रामनिवासित्वेन प्रतिषेधे सिद्धे सत्युभयचारित्वात् पुनर्वचनम् । काकोलो द्रोणकाकः । कुरर उत्क्रोशः । रज्जुदालको वृक्षकुट्टकः । जालपादो जालाकारपादः । अजालपादा अपि हंसाः सन्तीति हंसानां पुनर्वचनम् । खञ्जरीटः खञ्जनः । जातितो ये अज्ञाता मृगाः पक्षिणश्च । एतान्कलविङ्गादीन्वर्जयेत् ॥ १७४ ॥

चापांश्च रक्तपादांश्च सौनं बलूरमेव च ।

मत्स्यांश्च कामतो जग्ध्वा सोपवासख्यहं वसेत् ॥ १७५ ॥

चापाः किकीदिवयः । रक्तपादाः कादम्बप्रभृतयः । सौनिना त्यक्तं सौनं घातस्थानभवं मांसं भक्ष्याणामपि । बलूरं शुष्कमांसम् । मत्स्या मीनाः । एतांश्चापादीन्वर्जयेत् । चकाराञ्चालिकाशणछत्राककुसुम्भादीन् ।—'नालिकाशणछत्राककुसुम्भालावुविद्धवान् । कुम्भीकर्न्दुकवृन्ताककोविदारांश्च वर्जयेत् ॥' इति 'तथा-

ऽकालप्रसूढानि पुष्पाणि च फलानि च । विकारवच्च यत्किञ्चित्प्रयत्नेन विवर्जयेत् ॥' 'तथा वटप्लक्षाम्बुत्थकपित्थनीपमातुलिङ्गफलानि वर्जयेत्' इति स्मरणात् । एतान्संधिनीक्षीरप्रभृतीननुक्रान्तान्कामतो भक्षयित्वा त्रिरात्रमुपवसेत् । अकामतस्त्वहोरात्रम् । 'शेषेषूपवसेदहः' इति मनुस्मरणात् । यत्पुनः शङ्खेनोक्तम्— 'वकबलाकाहंसप्लवचक्रवाककारण्डवगृहचटककपोतपारावतपाण्डुशुकसारिकासारसटिट्टिभोल्लककङ्करक्तपादचापभासवायसकोकिलशाडुलिकुकुटहारीतभक्षणे द्वादशरात्रमनाहारः पिबेद्रोमूत्रयावकम्' इति तद्वहुकालाभ्यासे मतिपूर्वं समस्तभक्षणे वा वेदितव्यम् ॥ १७५ ॥

पलाण्डुं विड्वराहं च छत्राकं ग्रामकुक्कुटम् ।

लशुनं गृञ्जनं चैव जग्ध्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥ १७६ ॥

पलाण्डुः स्थूलकन्दनालो लशुनानुकारी । विड्वराहो ग्रामसूकरः । छत्राकं सर्प-छत्रम् । ग्रामकुक्कुटः प्रसिद्धः । लशुनं रसोनं सूक्ष्मभेतकन्दनालम् । गृञ्जनं लशुनानुकारिलोहितसूक्ष्मकन्दम् । एतानि पदं सकृत्कामतो जग्ध्वा भक्षयित्वा चान्द्रायणं वक्ष्यमाणलक्षणं चरेत् । ग्रामकुक्कुटछत्राकयोः पूर्वप्रतिषेधितयोरिहाभिधानं पलाण्ड्वादिसमानप्रायश्चित्तार्थम् । मतिपूर्वं चिरतराभ्यासे तु 'छत्राकं विड्वराहं च लशुनं ग्रामकुक्कुटम् । पलाण्डुं गृञ्जनं चैव मत्या जग्ध्वा पतेद्विजः ॥' इति (५।१९) मनूक्तम् । अमतिपूर्वाभ्यासे— 'अमत्यैतानि पदं जग्ध्वा कृच्छ्रं सान्तपनं चरेत् । तृतीयाध्याये वक्ष्यमाणं यतिचान्द्रायणं वापि' इति द्रष्टव्यम् । अमतिपूर्वाभ्यासे तु शङ्खेनोक्तं— 'लशुनपलाण्डुगृञ्जनविड्वराहग्रामकुक्कुटकम्भीकभक्षणे द्वादशरात्रं पयः पिबेत्' इति ॥ १७६ ॥

भक्ष्याः पञ्चनखाः सेधागोधाकच्छपशल्लकाः ।

शशश्च मत्स्येष्वपि हि सिंहतुण्डकरोहिताः ॥ १७७ ॥

तथा पाठीनराजीवसशल्लकाश्च द्विजातिभिः ।

सेधा श्वावित् । गोधा कृकलासानुकारिणी महती । कच्छपः कूर्मः । शल्लकः शल्लकी । शशः प्रसिद्धः । पञ्चनखादीनां श्वमार्जारवानरादीनां मध्ये एते सेधादयो भक्ष्याः । चकाराखङ्गोऽपि । यथाह गौतमः— 'पञ्चनखाः शशशल्लकश्वाविद्रोधाखङ्गकच्छपाः' इति । यथाह मनुरपि— 'श्वाविधं शल्लकं गोधां खङ्गकूर्मशशांस्तथा । भक्ष्यान्पञ्चनखेष्वहुरनुद्ग्राश्चैकतोदतः ॥' इति । यत्पुनर्घसिष्टेन 'खङ्गे तु विवदन्ते' इत्यभक्ष्यत्वमुक्तं तच्छ्राद्धादन्यत्र । 'खङ्गमांसैर्भवेत्तमभक्ष्यं पितृकर्मणि' इति श्राद्धे फलश्रुतिदर्शनात् । तथा मत्स्यानां मध्ये सिंहतुण्डादयो भक्ष्याः । सिंहतुण्डः सिंहमुखः । रोहितो लोहितवर्णः । पाठीनश्चन्द्रकाव्यः । राजीवः पद्मवर्णः । सह शल्लकैः शुचयाकारैर्वर्तत इति सशल्लकः । एते च सिंह-

तुण्डादयो नियुक्ता एव भक्ष्याः ।—‘पाटीनरोहितावाद्यौ नियुक्तौ हव्यकव्ययोः । राजीवाः सिंहतुण्डाश्च सशल्काश्चैव सर्वशः ॥’ इति (५।१६) मनुस्मरणात् । द्विजातिग्रहणं शूद्रव्युदासार्थम् ॥ १७७ ॥

अनर्चितं वृथामांसमित्यारभ्य द्विजातिधर्मानुक्त्वेदानीं चातुर्वर्ण्यधर्मानाह—

अतः शृणुध्वं मांसस्य विधिं भक्षणवर्जने ॥ १७८ ॥

मांसस्य प्रोक्षितादेर्भक्षणे तद्व्यतिरिक्तस्य च निषिद्धस्य वर्जने प्रोक्षितादिव्यतिरेकेण मांसं न भक्षयामीत्येवं संकल्परूपेण विधिं सामश्रवःप्रभृतयः हे मुनयः, शृणुध्वम् ॥ १७८ ॥

तत्र भक्षणे विधिं दर्शयति—

प्राणात्यये तथा श्राद्धे प्रोक्षितं द्विजकाम्यया ।

देवान्पितृन्समभ्यर्च्य खादन्मांसं न दोषभाक् ॥ १७९ ॥

अज्ञाभावेन व्याध्यभिभावेन वा मांसभक्षणमन्तरेण यदा प्राणबाधा भवति तदा मांसं नियमेन भक्षयेत् । ‘सर्वत एवात्मानं गोपायेत्’ इत्यात्मरक्षणविधानात् । ‘तस्मादुह न पुरायुषः स्वःकामी प्रेयात्’ इति मरणनिषेधाच्च । तथा श्राद्धे मांसं निमग्नितो नियमेन भक्षयेत् । अभक्षणे दोषश्रवणात् ।—‘यथाविधि नियुक्तस्तु यो मांसं नास्ति मानवः । स प्रेत्य पशुर्तां याति संभवानेकविंशतिम् ॥’ इति मनुस्मरणात् । प्रोक्षणाख्यधौनसंस्कारसंस्कृतस्य पशोर्यागार्थस्याग्नीषोमीयादेर्दुतावशिष्टं मांसं प्रोक्षितं तद्भक्षयेत् । अभक्षणे यागानिष्पत्तेः । द्विजकाम्या ब्राह्मणभोजनार्थं देवपित्रर्थं च यत्साधितं तेन तानभ्यर्च्यावशिष्टं भक्षयन्न दोषभाग्भवति । एवं भृत्यभरणावशिष्टमपि ।—‘यज्ञार्थं ब्राह्मणैर्वध्याः प्रशस्ता मृगपक्षिणः । भृत्यानां चैव वृत्त्यर्थमगस्त्यो ह्याचरत्पुत्राः ॥’ इति (५।२२) मनुस्मरणात् । न दोषभागिति दोषाभावमात्रं वदता अतिथ्याद्यर्चनावशिष्टस्याभ्यनुज्ञामात्रं न प्रोक्षितादिवन्नियम इति दर्शितम् । एवमप्रतिषिद्धानामपि शशादीनां प्राणात्ययव्यतिरेकेणाभक्ष्यत्वावगमात् शूद्रस्यापि मांसप्रतिबद्धः सर्वविधनिषेधाधिकारोऽवगम्यते ॥ १७९ ॥

इदानीं प्रोक्षितादिव्यतिरिक्तस्य वृथामांसमित्यनेन प्रतिषिद्धस्य भक्षणे निन्दार्थवादमाह—

वसेत्स नरके घोरे दिनानि पशुरोमभिः ।

संमितानि दुराचारो यो हन्त्यविधिना पशून् ॥ १८० ॥

अविधिना देवताद्युद्देशमन्तरेण यः पशून्हन्ति स तस्य पशोर्यावन्ति रोमाणि तावन्ति दिनानि घोरे नरके वसेत् । हन्तीत्यष्टविधोऽपि घातको गृह्यते ।

१ नियुक्त्यैव क २ चातुर्वर्ण्यं प्रत्याह क ३ तस्मादिह ख. ४ अभक्षणाध्याया. ख. ५ ह्याचरत्तथा ख.

यथाह मनुः(५।५१)—‘अनुमन्ता विशसिता निहन्ता क्रयविक्रयी । सं-
स्कृता चोपहृता च खादकश्चेति घातकाः ॥’ इति ॥ १८० ॥

इदानीं वर्जने विधिमाह—

सर्वान्कामानवाप्नोति हयमेधफलं तथा ।

गृहेऽपि निवसन्विप्रो मुनिर्मांसविवर्जनात् ॥ १८१ ॥

यः प्रोक्षितादिव्यतिरेकेण मया मांसं न भक्षितव्यमिति सत्यसंकल्पो भवति
न सर्वान्कामान् तत्साधने प्रवृत्तो निर्विघ्नं प्राप्नोति । विशुद्धाशयत्वात् । यथाह
मनुः (५।४७)—‘यज्ज्यायते यत्कुरुते रतिं वध्नाति यत्र च । तदवाप्तोत्यधि-
घ्नेन यो हिनस्ति न किंचन॥’ इति । एतच्चानुपङ्गिकं फलम् । मुख्यं फलमाह—
हयमेधफलं तथेति । एतच्च सांवत्सरिकसंकल्पस्य ।—‘वर्षे वर्षेऽश्वमेधेन यो यजेत
शतं समाः । मांसानि च न खादेद्यस्तयोः पुण्यफलं समम्॥’ इति (५।५३)
मनुस्मरणान् । तथा गृहेऽपि निवसन्प्राह्मणादिश्चातुर्वर्णिको मुनिवन्माननीयो
भवति मांसत्यागात् । एतच्च न प्रतिपिद्धमांसविषयं नापि प्रोक्षितादिविषयम् ।
किंतु पारिशेष्यादतिध्याद्यर्चनावशिष्टाभ्यनुज्ञातविषयमिति ॥ १८१ ॥

इति भक्ष्याभक्ष्यप्रकरणम् ।

अथ द्रव्यशुद्धिप्रकरणम् ८

इदानीं द्रव्यशुद्धिमाह—

सौवर्णराजताज्जानामूर्ध्वपात्रग्रहाश्मनाम् ।

शाकरज्जुमूलफलवासोविदलचर्मणाम् ॥ १८२ ॥

पात्राणां चमसानां च वारिणा शुद्धिरिष्यते ।

चरुक्षुब्रस्रुवसस्नेहपात्राण्युष्णेन वारिणा ॥ १८३ ॥

सौवर्णं सुवर्णकृतम् । राजतं रजतकृतम् । अज्जं मुक्ताफलशङ्खशुक्तयादि ।
ऊर्ध्वपात्रं यज्ञियोलूखलादि ग्रहादिसाहचर्यात् । ग्रहाः षोडशप्रभृतयः । अश्मा
रूपदादिः । शाकं वास्तुकादि । रज्जुः बल्वजादिनिर्मिता । मूलमार्द्रकादि । फल-
मात्रादि । वासो वस्त्रम् । विदलं वैणवादि । चर्म अजादीनाम् । विदलचर्मणो-
र्ग्रहणं तद्विकाराणां छत्रवरत्रादीनामुपलक्षणार्थम् । पात्राणि प्रोक्षणीपात्रप्रभृती-
नि । चमसा होतृचमसादयः । एतेषां सौवर्णादीनां लेपरहितानामुच्छिष्टस्पर्शमात्रे
वारिणा प्रक्षालनेन शुद्धिः । चरुश्चरुस्थाली । क्षुक्षुबौ प्रसिद्धौ । सस्नेहानि पा-
त्राणि प्राशिन्नहरणादीनि । एतानि च लेपरहितान्युष्णेन वारिणा शुध्यन्ति ।
—‘निर्लेपं काञ्चनं भाण्डमग्निरेव विशुध्यति । अज्जमश्ममयं चैव राजतं चानुप-

स्कृतम् ॥' इति (५।११२) मनुस्मरणात् । अनुपस्कृतमखातपूरितम् । सलेपानां तु—'तैजसानां मणीनां च सर्वस्याश्ममयस्य च । भस्मनाद्भिर्मृदा चैव शुद्धिरुक्ता मनीषिभिः ॥' इति (५।१११) मनूक्तं द्रष्टव्यम् । मृद्भस्मनोरेककार्यत्वाद्विकल्पः । आपस्तु समुच्चीयन्ते । काकादिमुखोपघाते तु 'कृष्णशकुनिमुखौघमृष्टं पात्रं निर्लिखेत् । श्वापदमुखावमृष्टं पात्रं न प्रयुज्जीत' इति द्रष्टव्यम् । एतच्च मार्जारादन्यत्र ।—'मार्जारश्चैव दर्वी च मारुतश्च सदा शुचिः ।' इति मनुस्मरणात् ॥ १८२ ॥ १८३ ॥

यज्ञपात्रादीनां प्रोक्षणेन शुद्धिः—

स्फयशूर्पाऽजिनधान्यानां मुसलोलूखलाऽनसाम् ।

प्रोक्षणं संहतानां च बहूनां धान्यवाससाम् ॥ १८४ ॥

स्फयो बज्रो यज्ञाङ्गम् । अनः शकटम् । शेषं प्रसिद्धम् । एतेषामुष्णेन चारिणा शुद्धिः । पुनरजिनग्रहणं यज्ञाङ्गाजिनप्राप्त्यर्थम् । संहतानामशुद्धिद्रव्यैरब्धावयविनां बहूनां धान्यानां वाससां च । वासोग्रहणमुक्तशुद्धीनामुपलक्षणार्थम् । उक्तशुद्धीनां धान्यवासप्रभृतीनां बहूनां च राशीकृतानां प्रोक्षणेनैव शुद्धिः । बहुत्वं च स्पृष्टापेक्षया । एतदुक्तं भवति—यदा धान्यानि वस्त्रादीनि वा राशीकृतानि तत्र चण्डालादिस्पृष्टाभ्यल्पानि बहूनि चास्पृष्टानि तत्र स्पृष्टानामुक्तैव शुद्धिरितरेषां प्रोक्षणमिति । तथाच स्मृत्यन्तरम्—'वस्त्रधान्यादिराशीनामेकदेशस्य दूषणे । तावन्मात्रं समुद्रस्य शेषं प्रोक्षणमर्हति ॥' इति । यदा पुनः स्पृष्टानां बहुत्वं अस्पृष्टानां चाल्पत्वं तदा सर्वेषामेव क्षालनम् । यथाह मनुः (५।११८)—'अग्निस्तु प्रोक्षणं शौचं बहूनां धान्यवाससाम् । प्रक्षालनेन त्वल्पानामग्निः शौचं विधीयते ॥' इति । स्पृष्टानामस्पृष्टानां च समत्वेऽपि प्रोक्षणमेव । बहूनां प्रोक्षणविधानेनाल्पानां क्षालने सिद्धे पुनरल्पानां क्षालनवचनस्य समेषु क्षालननिवृत्त्यर्थत्वात् । इत्यस्पृष्टमित्यदस्पृष्टमित्यविवेके तु क्षालनमेव । पाक्षिकस्यापि दोषस्य परिहर्तव्यत्वात् । अनेकपुरुषैर्धार्यमाणानां तु धान्यवासःप्रभृतीनां स्पृष्टानामस्पृष्टानां च प्रोक्षणमेवेति निबन्धकृतः ॥ १८४ ॥

निर्लेपानां स्पर्शमात्रदुष्टानां शुद्धिमुक्त्वेदानीं सलेपानां शुद्धिमाह—

तक्षणं दारुशृङ्गाश्चां गोवालैः फलसंभुवाम् ।

मार्जनं यज्ञपात्राणां पाणिना यज्ञकर्मणि ॥ १८५ ॥

दारुणां मेषमहिषादिशृङ्गाणां करिवाराहशृङ्गाद्यस्थाम् । अस्थिग्रहणेन दन्तानामपि ग्रहणम् । उच्छिष्टस्त्रेहादिभिर्लिप्तानां मृद्भस्मोदकादिभिरनपगतलेपानाम् । (मनुः ११।१२६)—'यावन्नापैत्यमेध्याकाङ्गन्धो लेपश्च तत्कृतः । तावन्स्पृष्टारिचादेयं सर्वासु द्रव्यशुद्धिषु ॥' इति सामान्यतः शुद्धिविधानात् । तक्षणं तावन्मात्रावयवापनयनं शुद्धिः । फलसंभुवां बिम्बालाबुनालिकेरादिफलसंभूतानां प्रा-

त्राणां गोवाकैरुद्धर्षणाच्छुद्धिः । यज्ञपात्राणां सुहृत्सुबादीनां यज्ञकर्मणि प्रयुज्य-
मानानां दक्षिणेन हस्तेन दर्भैर्दशापवित्रेण वा यथाशास्त्रं कर्माङ्गतया मार्ज्यं क-
र्तव्यम् । एतच्च भौतमुदाहरणमन्येषामपि सौवर्णादीनां पात्राणां स्मार्तलीकिक-
कर्मसु कृतशौचानामेवाङ्गत्वमिति दर्शयितुम् । यज्ञाङ्गानां पुनः कृतशौचानामिदं
दक्षापवित्रादिभिर्मार्जनं संस्कारार्थमिति शेषः ॥ १८५ ॥

इदानीं सलेपानामेव केषांश्चिद्वेपापकर्षणे विशेषहेतूनाह—

सोषैरुदकगोमूत्रैः शुद्ध्यत्याविककौशिकम् ।

सश्रीफलैरंशुपट्टं सारिष्टैः कुतपं तथा ॥ १८६ ॥

उपरमृत्तिकासहितेन गोमूत्रेणोदकेन वा लेपापेक्षया । आविकमूर्णामयम् । कौ-
शिकं कोशप्रभवं तसरीपट्टादि प्रक्षालितं शुच्यति । उदकगोमूत्रैरिति बहुवचनं
पञ्चादप्युदकप्राप्त्यर्थम् । अंशुपट्टं वल्कलतन्तुकृतम् । सश्रीफलैर्विष्वफलसहितैः ।
कुतपः पार्वतीयछागरोमनिर्मितकम्बलः । अरिष्टैरहितैरुदकगोमूत्रैः शुच्यतीत्यनु-
वर्तते । एतच्चोच्छिष्टस्नेहादियोगे सति वेदितव्यम् । अल्पोपघाते तु प्रोक्षणादि ।
क्षालनासहत्वात् । सर्वत्र द्रव्याविनाशेनैव शुद्धेरिति वा । तथाच देवलः—
'ऊर्णाकौशेयकुतपपट्टक्षौमदुकूलजाः । अल्पशौचा भवन्त्येते शोषणप्रोक्षणादिभिः॥'
इत्यभिधामाह—'तान्येवामेध्ययुक्तानि क्षालयेच्छोधनैः स्वकैः । धान्यकल्कैस्तु
फलजै रसैः क्षारानुगैरपि ॥' इति । क्षौमवदेव शाणस्य समानयोनिर्त्वात् । ऊर्णादि-
ग्रहणं तदारब्धतूलिकादिप्राप्त्यर्थम् । अतस्तस्याल्पोपघाते नैव क्षालनं कार्यम् ।
अमेध्यलेपादन्यत्र —'तूलिकामुपधानं च पुष्परक्ताम्बरं तथा । शोषयित्वातपे
किञ्चित्करैः संमार्जयेन्मुहुः ॥ पश्चाच्च वारिणा प्रोक्ष्य विनियुञ्जीत कर्मणि । तान्य-
प्यतिमलिष्ठानि यथावत्परिशोधयेत्॥' इति देवलस्मरणात् । पुष्परक्तानि कुङ्कुम-
कुसुम्भादिरक्तानि । पुष्परक्तग्रहणमन्यस्यापि हरिद्रादिरक्तस्य क्षालनासहस्य
प्राप्त्यर्थम् । न मज्जिष्ठादेः । तस्य क्षालनसहत्वात् । शङ्खेनाप्युक्तम्—'रागद्र-
व्याणि प्रोक्षितानि शुचीनि' इति ॥ १८६ ॥

सगौरसर्पपैः क्षौमं पुनःपाकान्महीमयम् ।

कारुहस्तः शुचिः पण्यं मैक्षं योषिन्मुखं तथा ॥ १८७ ॥

गौरसर्पपसहितैरुदकगोमूत्रैः क्षौमं क्षुमा अतसी तत्सूयनिर्मितं क्षौमं शु-
द्ध्यति । पुनःपाकेन मृन्मयं घटादि । एतच्चोच्छिष्टस्नेहलेपे वेदितव्यम् । मनुः
(५।१२३)—'मैद्यैर्मूत्रैः पुरीषैर्वा षीवनैः पूयशोणितैः । संस्पृष्टं नैव शुद्ध्येत पुनः-
पाकेन मृन्मयम् ॥' इति स्मरणात् । चण्डालाद्युपघाते तु त्याग एव । यथाह प-
राशरः—'चण्डालाद्यैस्तु संस्पृष्टं धान्यं वस्त्रमथापि वा । प्रक्षालनेन शुद्ध्येत
परित्यागान्महीमयम् ॥' इति । कारवो रजकचैलधावकसूपकाराद्यास्तेषां हस्तः

१ हेतुलक्षणेनाह क. २ अरिष्टफलसहितैः स्व. अरिष्टसहितैः फेनकसहितैः क. ३ योग-
त्वात् स्व. ४ मद्यमूत्रपुरीषैश्च शेषमपूयाशुशोणितैः क.

सदा शुचिः । शुचित्वं तत्साध्वे कर्मणि । वस्त्रधावनादां सूतकादिसंभवेऽपि ।
तथाच स्मृत्यन्तरम्—‘कारवः शिल्पिनो वैद्या दासीदासास्तथैव च ।
राजानो राजभृत्याश्च सद्यःशौचाः प्रकीर्तिताः ॥’ इति । पण्यं पणार्हं वि-
क्रेयं वस्त्रादीनि । अनेकक्रेतृजनकरपरिघटितमप्यप्रयत्नं न भवति । सूतकादि-
निमित्तेन च वणिजाम् । भिक्षाणां समूहो भैक्षं तद्ब्रह्मचार्यादिहस्तगतं अना-
चान्तस्त्रीप्रदानाऽशुचिरध्याक्रमणादिना निमित्तेनापि न दुष्यति । तथा योपि-
न्मुखं संभोगकाले शुचि । ‘स्त्रियश्च रतिसंसर्गो’ इति स्मरणात् ॥ १८७ ॥

इदानीं भूशुद्धिमाह—

भूशुद्धिर्मार्जनादाहात्कालाद्गोक्रमणात्तथा ।

सेकादुल्लेखनाल्लेपाद्गृहं मार्जनलेपनात् ॥ १८८ ॥

मार्जण्या पांसुतृणादीनां प्रोत्सारणं मार्जनम् । दाहस्तृणकाष्ठार्चैः । कालो
यावता कालेन लेपादिक्षयो भवति तावान् । गोक्रमणं गवां पादपरिघटनम् ।
सेकः क्षीरगोमूत्रगोमयवारिभिः प्रवर्षणं वा । उल्लेखनं तक्षणं खननं वा । लेपो
गोमयादिभिः । एतैर्मार्जनादिभिः समन्तैर्व्यस्तैर्वा अमेघ्यादिदुष्टा मलिना च
भूमिः शुद्ध्यति । तथाच देवलः—‘यत्र प्रसूयते नारी त्रियते दह्यतेऽपि वा ।
चण्डालाभ्युषितं यत्र यत्र विष्टादिसंहतिः ॥ एवं कश्मलभूयिष्ठा भूरमेध्या प्र-
कीर्तिता । श्वसूकरस्वरोष्ट्रादिसंसृष्टा दुष्टतां व्रजेत् ॥ अङ्गारतुषकेशास्थिमस्मा-
द्यैर्मलिना भवेत् ॥’ इत्यमेध्या दुष्टा मलिनेति शोध्यभूमेस्त्रैविध्यमभिधाय शु-
द्धिविभागं दर्शयति—‘पञ्चधा वा चतुर्धा वा भूरमेध्यापि शुद्ध्यति । दुष्टा-
न्विता त्रिधा द्वेधा शुद्ध्यते मलिनैकधा ॥’ इति । यत्र मनुष्या दह्यन्ते यत्र
चण्डालैरभ्युषितं तत्र पञ्चभिर्दहनकालगोक्रमणसेकोल्लेखनैः शुद्धिः । यत्र मनुष्या
जायन्ते यत्र त्रियन्ते यत्र चाल्यन्तं विष्टादिसंहतिः तासां दाहवर्जितैस्तैरेव च-
तुर्भिः । श्वसूकरस्वरैश्चिरकालमभ्युषितायाः गोक्रमणसेकोल्लेखनैस्त्रिभिः । उष्ट्रा-
मकुकुटादिभिश्चिरकालमधिवासितायाः सेकोल्लेखनाभ्यां शुद्धिः । अङ्गारतुषके-
शादिभिश्चिरकालमधिवासिताया उल्लेखनेन शुद्धिः । मार्जनानुलेपने तु सर्वत्र
समुच्चीयेते । एवं गृहं मार्जनलेपनाभ्यां शुद्ध्यति । गृहस्य पृथगुपादानं संमार्ज-
नलेपनयोः प्रतिदिवसं प्राह्यर्थम् ॥ १८८ ॥

गोघ्रातेऽन्ने तथा केशमक्षिकाकीटदूषिते ।

सलिलं भस्म मृदापि प्रक्षेप्तव्यं विशुद्ध्ये ॥ १८९ ॥

गोघ्राते गोनिःश्वासोपहतेऽन्ने अदनीयमात्रे । तथा केशमक्षिकाकीटैर्दूषिते ।
केशग्रहणं लोमादिप्राह्यर्थम् । कीटाः पिपीलिकादयः । उदकं भस्म मृदा यथा-
संभवं प्रक्षेप्तव्यं शुद्ध्यर्थम् । यत्तु गौतमेनोक्तम्—‘नित्यमभोज्यं केशकीटावप-
चम्’ इति तत्केशकीटादिभिः सह यत्पक्वं तद्विषयम् ॥ १८९ ॥

त्रपुसीसकताभ्राणां क्षाराम्लोदकवारिभिः ।

भस्मान्निः कांस्यलोहानां शुद्धिः प्लावो द्रवस्य तु ॥१९०॥

त्रपुप्रभृतीनि प्रसिद्धानि तेषां क्षारोदकेनाम्लोदकेन वारिणा बोपघातापेक्षया समस्तैर्व्यस्तैर्वा शुद्धिः कार्या । कांस्यलोहानां भस्मोदकेन । ताम्रप्रहणाग्नीतिकापित्तलयोर्महणम् । एकयोनित्वात् । एतच्च ताम्रादीनामम्लोदकादिभिः शुद्ध्यभिधानं न नियमार्थम् ।—‘मलसंयोगजं तज्जं यस्य येनोपहन्यते । तस्य नच्छोधनं प्रोक्तं सामान्यं द्रव्यशुद्धिकृत् ॥’ इत्यविशेषेण स्मरणात् । अतो न ताम्रादेरुच्छिष्टोदकादिलेपस्यान्येनापगमसंभवे नियमेनाम्लोदकादिना शुद्धिः कार्या । अतएव मनुना सामान्येनोक्तम्—‘ताम्रायःकांस्यरैत्यानां त्रपुणः सीसकस्य च । शौचं यथाहं कर्तव्यं क्षाराम्लोदकवारिभिः ॥’ इति । यस्तु—‘भस्मना शुद्ध्यते कांस्यं ताम्रमम्लेन शुद्ध्यति’ इति, तत्ताम्रादेः शौचस्य परां काष्ठां प्रतिपादयितुं नान्यस्य निषेधाय । यदा तूपघातातिशयस्तदाम्लोदकादीनामावृत्तिः ।—‘गवाघ्रातानि कांस्यानि शूद्रोच्छिष्टानि यानि च । शुद्ध्यन्ति दशभिः क्षारैः श्वकाकोपहतानि च ॥’ इति स्मरणात् । दशक्षारानाह—‘तिलमुष्ककशिग्रूणां कोकिलाक्षपलाशयोः । काकजङ्घा तथावज्रचिञ्चाश्वत्थवटस्य च ॥ एभिस्तु दशभिः क्षारैः शुद्धिर्भवति कांस्यके ॥’ शुद्धिः प्लावो द्रवस्य त्विति । द्रवस्य द्रवद्रव्यस्य घृतादेः प्रस्थप्रमाणाधिकस्य श्वकाकाधुपहतस्य अमेध्यसंसृष्टस्य च प्लावः प्लावनं समानजातीयेन द्रवद्रव्येण भाण्डस्यातिपूरणं यावन्निःसरणम् । शुद्धिरित्यनुवर्तते । ततोऽल्पस्य त्यागः । बहुल्पत्वं च देशकालाद्यपेक्षयापि वैदितव्यम् । यथाह यौधायनः—‘देशं कालं तथा मानं द्रव्यं द्रव्यप्रयोजनम् । उपपत्तिमवस्थां च ज्ञात्वा शौचं प्रकल्पयेत् ॥’ इति । कीटाधुपहतस्य नृपवनम् । यथाह मनुः—‘द्रवाणां चैव सर्वेषां शुद्धिरुत्पवनं स्मृतम्’ इति । उत्पवनं चात्र वस्त्रान्तरिते पात्रे प्रक्षेपः । अन्यथा कीटाद्यपगमस्यासंभवात् । शूद्रभाण्डस्थितस्य मधूदकादेः पात्रान्तरानयनाच्छुद्धिः ।—‘मधूदके पयस्तद्विकाराश्च पात्रात्पात्रान्तरानयने शुद्धाः’ इति यौधायनस्मरणात् । मधुघृतादेर्वर्णापसदहस्ताप्राप्तस्य पात्रान्तरानयनं पुनः पवनं च कार्यम् । यथाह शङ्खः—‘अभ्यवहार्याणां घृतेनाभिधारितानां पुनः पवनमेवं स्नेहानां स्नेहवद्रसानाम्’ इति ॥ १९० ॥

एवं सौवर्णराजतादीनां एतत्प्रकरणप्रतिपादितानां सर्वेषामुच्छिष्टस्नेहाधुपघाते शुद्धिमुक्त्वेदानीं तेषामेवामेध्योपहतानां शुद्धिमाह—

अमेध्याक्तस्य मृत्तोर्यैः शुद्धिर्गन्धादिकर्षणात् ।

वाक्शस्तमम्बुनिर्णिक्तमज्ञातं च सदा शुचि ॥ १९१ ॥

अमेध्याः शरीरजा मला वसाशुक्रादयः ।—‘वसा शुक्रमसृष्टाजामूत्रविद्रकर्ण-

१ दकवारिणा क. २ दकादिभिः क. ३ इदं क. पुस्तकेऽधिकम्. ४ अमेध्यद्रव्य क. ५ तथात्मानं ख. ६ घृतादेर्हीनवर्णा क. ७ पचन कार्यं ख.

विष्णुः । श्लेष्माश्रुदूषिका स्वेदो द्वादशैते नृणां मलाः ॥' तथा—'मानु-
प्यास्थि शवं विष्टा रेतो मूत्रार्तवं वसा । स्वेदाश्रुदूषिका श्लेष्म मद्यं चामेध्य-
मुष्यते ॥' इति अमेध्यादयो मला मनुदेवलादिभिः प्रतिपादिताः तैर्वसादिभि-
रक्तं लिप्तममेध्याक्तं तस्य मृदा तोयेन च शुद्धिः कर्तव्या गन्धापकर्षणेन । आ-
दिग्रहणालेपस्यापि ग्रहणम् । यथाह गौतमः—'लेपगन्धापकर्षणैः शौचममे-
ध्यलिप्तस्य' इति । सर्वशुद्धिषु च प्रथमं मृतोयैरेव लेपगन्धापकर्षणं कार्यम् ।
यदि गन्धादि मृतोयैर्न गच्छति तदान्येन ।—'अशक्तावन्येन मृदन्निः पूर्वं मृदा
च' इति गौतमस्मरणात् । वसादिग्रहणं च सर्वेषाममेध्यत्वं प्रतिपादयितुं न
समानोपधाताय—'मद्यैर्मूत्रपुरीषैश्च श्लेष्मपूयाश्रुशोणितैः । संस्पृष्टं नैव शुज्येत
पुनःपाकेन मृन्मयम् ॥' इत्युपवाते विशेषाभिधानात्—'अमेध्यत्वं चैवमेषां
देहाच्चैव मलाश्चयुताः' इति वचनाद्देहच्युतानामेव न स्वस्थानावस्थितानाम् ।
पुरुषस्य नाभेरूर्ध्वं करव्यतिरिक्ताङ्गानामन्यामेध्यस्पर्शं स्नानम् । यथाह देवलः
—'मानुपास्थि वसां विष्टामार्तवं मूत्ररेतसी । मज्जानं शोणितं स्पृष्ट्वा परस्य
स्नानमाचरेत् ॥' इति—'तान्येव स्वानि संस्पृश्य प्रक्षाल्याचम्य शुज्यति'
इति । तथा—'ऊर्ध्वं नाभेः करौ मुक्त्वा यदङ्गमुपहन्यते । तत्र स्नानमधस्तात्
प्रक्षाल्याचम्य शुज्यति ॥' इति । कृतेऽपि यथोक्तशौचे मनसोऽपरितोषाद्यत्र
शुद्धिसंदेहो भवति तद्वाक्शस्तं शुचि । शुद्धमेतदस्त्विति ब्राह्मणवचनेन शुद्धं
भवतीत्यर्थः । अम्बुनिर्गुणं यत्र प्रतिपदोक्ता शुद्धिर्नास्ति तस्य प्रक्षालनेन
शुद्धिः । प्रक्षालनासहस्य प्रोक्षणेन । अज्ञातं च सदा यत्काकाद्युपहतमुपयुक्तं
न कदाचिदपि ज्ञायते तच्छुचि । तदुपयोगाददृष्टदोषो नास्तीत्यर्थः । नन्वेतद्वि-
रुध्यते—'संवत्सरस्यैकमपि चरेत्कृच्छ्रं द्विजोत्तमः । अज्ञातभुक्तशुद्धर्थं ज्ञातस्य
तु विशेषतः ॥' इत्यदृष्टदोषेऽपि प्रायश्चित्तप्रतिपादनात् । नैतत् । प्रायश्चित्तस्य ज-
ग्धिविषयत्वात् दोषाभावेऽस्य चान्योपयोगिविषयत्वात् ॥ १९१ ॥

शुचि गोतृप्तिकृत्तोर्यं प्रकृतिस्थं महीगतम् ।

तथा मांसं चण्डालक्रव्यादादिनिपातितम् ॥ १९२ ॥

महीगतं भूमिस्थमुदकं एकगवीतृप्तिजननसमर्थं चण्डालादिभिरस्पृष्टं प्रकृ-
तिस्थं रूपरसगन्धस्पर्शान्तरमनापन्नं शुचि आचमनादियोग्यं भवति । महीग-
तमित्यशुचिभूगतस्य शुचित्वनिषेधार्थं नत्वान्तरिक्षोदकस्य शुद्धत्वव्यावृत्त्यर्थः ।
नाप्युद्धृतस्य—'उद्धृताश्चापि शुज्यन्ति शुद्धैः पात्रैः समुद्धृताः । एकरात्रोषिता
आपस्त्याज्याः शुद्धा अपि स्वयम् ॥' इति देवलवचनात् । तथा चण्डालादि-
कृते तडागादौ न दोषः—'अन्तैरपि कृते कूपे सेतौ चाप्यादिके तथा । तत्र
स्नात्वा च पीत्वा च प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥' इति शातातपस्मरणात् । तथा

१ गन्धापकर्षणान् क. २ ज्ञानाः मत्या क. ३ उपभुक्तं ख. ४ ननु तदि स्त. ५ भावस्य
बान्यप्रयोग क.

मांसं श्वचण्डालकृम्यादादिभिर्निपातितं शुचि । आदिग्रहणात्पुष्कसादेरपि ग्रह-
णम् । निपातितग्रहणं भक्षितस्य निराकरणार्थम् ॥ १९२ ॥

रश्मिरग्नी रजश्छाया गौरश्चो वसुधानिलः ।

विप्रुषो मक्षिकाः स्पर्शो वत्सः प्रस्रवने शुचिः ॥ १९३ ॥

रश्मयः सूर्यादेः प्रकाशकद्रव्यस्य । अग्निः प्रसिद्धः । रजः अजादिसंबन्धव्य-
तिरेकेण । तत्र—‘श्वकाकोट्टखरोलूकसूकरग्राम्यपक्षिणाम् । अजाविरेणुसंस्पर्शा-
दायुर्लक्ष्मीश्च हीयते ॥’ इति दोषश्रवणात्तत्स्पर्शो संमार्जनादि कार्यम् । छाया वृ-
क्षादेः । गौः । अश्वः । वसुधा भूमिः । अनिलो वायुः । विप्रुषोऽवश्यायवि-
न्दवः । मुखजानां वक्ष्यमाणत्वात् । मक्षिकाश्च । एते चण्डालादिस्पृष्टा अपि
स्पर्शो शुचयः । वत्सः प्रस्रवने ऊधोगतदुग्धापकर्षणे शुचिः । वत्सग्रहणं बाल-
स्योपलक्षणार्थम्—‘बालैरनुपरिक्रान्तं स्त्रीभिराचरितं च यत् । अविज्ञातं च य-
त्किञ्चिन्नित्यं मेध्यमिति स्थितिः ॥’ इति वचनात् ॥ १९३ ॥

अजाश्वयोर्मुखं मेध्यं न गोर्न नरजा मलाः ।

पन्थानश्च विशुध्यन्ति सोममूर्याशुमारुतैः ॥ १९४ ॥

अजाश्वयोर्मुखं मेध्यं । न गोः । न नरजा मलाः । नरशब्दो लक्षणया देह-
मभिधत्ते । तजा मला वसादयो मेध्या न भवन्ति । पन्थानो मार्गाः श्वचण्डाला-
दिभिः स्पृष्टा अपि रात्रौ गोमांशुभिर्मारुतेन च शुध्यन्ति । दिवा तु सूर्याशुभि-
र्मारुतेन च ॥ १९४ ॥

मुखजा विप्रुषो मेध्यास्तथाचमनविन्दवः ।

श्मश्रु चास्यगतं दन्तसक्तं त्यक्त्वा ततः शुचिः ॥ १९५ ॥

मुखे जाता मुखजाः श्लेष्मविप्रुषो मेध्याः नोच्छिष्टं कुर्वन्ति अनिपतिताश्चे-
दङ्गे । ‘न मुखविप्रुष उच्छिष्टं कुर्वन्ति न चेदङ्गे निपतन्ति’ इति गौतमव-
चनात् । तथाच ये आचमनतोयविन्दवः पादौ स्पृशन्ति ते मेध्याः । श्मश्रु चा-
स्यगतं मुखप्रविष्टमुच्छिष्टं न करोति । दन्तसक्तं चास्त्रादिकं स्वयमेव च्युतं त्यक्त्वा
शुचिर्भवति । अच्युतं दन्तसमम् । तथाच गौतमः—‘दन्तश्लिष्टं तु दन्तवदन्यत्र
जिह्वाभिमर्शनात्प्राक् च्युतेरित्येके च्युतेष्वास्त्रावत्रद्विद्याग्निरैव तच्छुचि’ इति ।
निगिरणं पुनरनेन याज्ञवल्क्योक्तेन त्यागेन विकल्प्यते । निगिरञ्चवेत्येवकारः—
‘चर्वणे त्वाचमेन्नित्यं मुक्त्वा ताम्बूलचर्वणम् । ओष्ठौ विलोमकौ स्पृष्ट्वा वासो
विपरिधाय च ॥’ इति विष्णूक्ताचमननिषेधार्थः । ताम्बूलग्रहणं फलाद्युपलक्षणा-
र्थम् । यथाह शातातपः—‘ताम्बूले च फले चैव मुक्ते स्नेहावशिष्टके । दन्त-
लग्नस्य संस्पर्शो नोच्छिष्टो भवति द्विजः ॥’ इति ॥ १९५ ॥

१ अजाश्व मुखतो मेध्य ग. २ दन्तेभ्यः पतितं त्यजति गिलति वा एतावता शुध्यति विना
आचमनं इति ग. पु विशेषः. ३ निगिरञ्चैव क. निगरञ्चैव ख.

स्नात्वा पीत्वा क्षुते सुते भुक्त्वा रथ्योपसर्पणे ।

आचान्तः पुनराचामेद्वासो विपरिधाय च ॥ १९६ ॥

स्नानपानक्षुतस्वप्नभोजनरथ्योपसर्पणवासोविपरिधानेषु कृतेष्वाचान्तः पुनराचामेत् । द्विराचामेदित्यर्थः । चकाराद्रोदनाध्ययनारम्भार्चोपल्यानृतोक्त्यादिषु । तथाच वसिष्ठः—‘सुप्त्वा भुक्त्वा क्षुत्वा स्नात्वा पीत्वा रुदित्वा आचान्तः पुनराचामेत्’ इति । मनुरपि—‘सुप्त्वा क्षुत्वा च भुक्त्वा च ष्ठीवित्त्वोक्त्वानृतं वचः । पीत्वापोऽध्येप्यमाणश्च आचामेत्प्रयतोऽपि सन् ॥’ इति । भोजने स्वादावपि द्विराचमनम्—‘भोक्ष्यमाणस्तु प्रयतोऽपि द्विराचामेत्’ इत्यापस्तम्बस्मरणात् । स्नानपानयोरादौ सकृत् । अध्ययने त्वारम्भे द्विः । शेषेष्वन्ते एव यथोक्तं द्विराचमनम् ॥ १९६ ॥

रथ्याकर्दमतोयानि स्पृष्टान्यन्त्यश्ववायसैः ।

मारुतेनैव शुद्ध्यन्ति पकेष्टकंचितानि च ॥ १९७ ॥

रथ्या मार्गमात्रम् । कर्दमः पङ्कः । तोयमुदकम् । रथ्यास्थितानि कर्दमतोयानि अन्त्यैश्चण्डालादिभिः श्वभिर्वायसैश्च स्पृष्टानि मारुतेनैव शुद्ध्यन्ति शुद्धिमुपयान्ति । बहुवचनं तद्गतगोमयशर्करादिप्राप्त्यर्थम् । पकेष्टकादिभिश्चितानि प्रासादधवलगृहादीनि चण्डालादिस्पृष्टानि मारुतेनैव शुद्ध्यन्ति । एतच्च ‘प्रोक्षणं संहतानाम्’ इत्युक्तप्रोक्षणनिषेधार्थम् । नृणकाष्टपर्णादिमयानां तु प्रोक्षणमेवेति ॥ १९७ ॥

इति द्रव्यशुद्धिप्रकरणम् ।

अथ दानप्रकरणम् ९

इदानीं दानधर्मं प्रतिपादयिष्यंस्तदङ्गभूतपात्रप्रतिपादनार्थं तत्प्रशंसामाह—

तपस्तप्त्वासृजद्ब्रह्मा ब्राह्मणान्वेदगुप्तये ।

तृप्त्यर्थं पितृदेवानां धर्मसंरक्षणाय च ॥ १९८ ॥

ब्रह्मा हिरण्यगर्भः कल्पादौ तपस्तप्त्वा ध्यानं कृत्वा कान्सृजामीति पूर्वं ब्राह्मणान्सृष्टवान् । किमर्थम् । वेदगुप्तये वेदरक्षणार्थम् । पितृणां देवतानां च तृप्त्यर्थम् । अनुष्ठानोपदेशद्वारेण धर्मसंरक्षणार्थं च । अतस्तेभ्यो दत्तमक्षय्यफलं भवतीत्यभिप्रायः ॥ १९८ ॥

सर्वस्य प्रभवो विप्राः श्रुताध्ययनशीलिनः ।

तेभ्यः क्रियापराः श्रेष्ठास्तेभ्योऽप्यध्यात्मवित्तमाः ॥ १९९ ॥

सर्वस्य क्षत्रियादेर्विप्राः प्रभवः श्रेष्ठाः जात्या कर्मणा च । ब्राह्मणेष्वपि श्रुता-

१. चाल्पानृतो ख. २. पकेष्टिकंचितानि ख. ३. कृत्वा मुख्यान्सृजामीति ख.

ध्ययनशीलिनः श्रुताध्ययनसंपन्ना उत्कृष्टाः । तेभ्योऽपि क्रियापरा विद्विषानु-
ष्ठानशीलाः । तेभ्योऽप्यध्यात्मवित्तमाः वक्ष्यमाणमार्गेण शमदमादियोगेनात्म-
तत्त्वज्ञाननिरताः श्रेष्ठा इत्यनुषज्यते ॥ १९९ ॥

एवं जातिविद्यानुष्ठानतपसां प्रशंसामुत्तेनैकैकयोगेन पात्रतामभिधायाधुना
तेषां समुच्चये संपूर्णपात्रतामाह—

न विद्यया केवलया तपसा वापि पात्रता ।

यत्र वृत्तमिमे चोभे तद्धि पात्रं प्रकीर्तितम् ॥ २०० ॥

केवलया विद्यया श्रुताध्ययनसंपत्त्या नैव संपूर्णपात्रत्वम् । नापि केवलेन
तपसा शमदमादिना । अपिशब्दात्केवलेनानुष्ठानेन केवलया जात्या वा नैव
संपूर्णपात्रता । कथं तर्हि । यत्र पुरुषे वृत्तमनुष्ठानं इमे चोभे विद्यातपसी स्तः
चशब्दाद्ब्राह्मणजातिश्च तदेव मन्वादिभिः संपूर्णपात्रं प्रकीर्तितम् । हि यस्मादसः
परमुत्कृष्टं पात्रं नास्ति । अत्र जातिविद्यानुष्ठानतपःसमुच्चयानामुत्तरोत्तरप्राशस्त्येन
फलतारतम्यं द्रष्टव्यम् ॥ २०० ॥

सत्पात्रे गवादिदानं देयम्—

गोभूतिलहिरण्यादि पात्रे दातव्यमर्चितम् ।

नापात्रे विदुषा किञ्चिदात्मनः श्रेय इच्छता ॥ २०१ ॥

पूर्वोक्ते पात्रे गवादिकमर्चितं शास्त्रोक्तोदकदानादीतिकर्तव्यतासहितं देयम् ।
अपात्रे क्षत्रियादौ ब्राह्मणे च पतिनार्दा विदुषा पात्रविशेषेण फलविशेषं जानता
श्रेयः संपूर्णफलमिच्छता किञ्चिदल्पमपि न दातव्यम् । श्रेयोग्रहणादपात्रदा-
नेऽपि किमपि तामसं फलमस्तीति सूचितम् । यथाह कृष्णद्वैपायनः—‘अदेश-
काले यद्दानमपात्रेभ्यश्च दीयते । असत्कृतमवज्ञातं तत्तामसमुदाहनम् ॥’ इति ।
अपात्रे न दातव्यमिति वदता विशिष्टदेशकालद्रव्यसन्निधौ पात्रस्यासन्निधाने
द्रव्यस्य वा तदुद्देशेन त्यागं तस्मै प्रतिश्रवणं वा कृत्वा समर्पयेत् नत्त्वपात्रे दात-
व्यमिति सूचितम् । तथा प्रतिश्रुतमपि पश्चात्पातकादिसंयोगे ज्ञाते न देयम्—
‘प्रतिश्रुत्याप्यधर्मसंयुक्ताय न दद्यात्’ इति निषेधात् ॥ २०१ ॥

अपात्रे दातुर्निषेधमुक्त्वा प्रतिग्रहीतारं प्रत्याह—

विद्यातपोभ्यां हीनेन नतु ग्राह्यः प्रतिग्रहः ।

गृह्णन्प्रदातारमधो नयत्यात्मानमेव च ॥ २०२ ॥

विद्यातपोभ्यां हीनेन प्रतिग्रहः सुवर्णादिर्न ग्राह्यः । यस्माद्विद्यादिहीनः
प्रतिगृह्णन् दातारमात्मानं चाधो नरकं नयति प्रापयतीति ॥ २०२ ॥

गवादि पात्रे दातव्यमित्युक्तं तत्र विशेषमाह—

दातव्यं प्रत्यहं पात्रे निमित्तेषु विशेषतः ।

याचितेनापि दातव्यं श्रद्धापूर्तं स्वशक्तिः ॥ २०३ ॥

प्रतिविषसं शक्त्यनुसारेण यथोक्तविधिना पात्रे गवादिकं स्वकुटुम्बाविरोधेन दातव्यम् । निमित्तेषु चन्द्रोपरागादिषु विशेषतोऽधिकं यत्नेन दातव्यम् । याचितेनापि श्रद्धापूर्तमनसूयापवित्रीकृतं शक्त्या दातव्यम् । याचितेनापि दातव्यमिति वदता यथोक्तं पात्रं स्वयमेव गत्वा आहूय वा वदानं तन्महाफलमुक्तम् । तथाच स्मरणम्—‘गत्वा यद्दीयते दानं तदनन्तफलं स्मृतम् । सहस्रगुणमाहूय याचिते नु तदर्धकम् ॥’ इति ॥ २०३ ॥

गवादिकं देयमित्युक्तं तत्र गोदाने विशेषमाह—

हेमशृङ्गी शफै रौप्यैः सुशीला वस्त्रसंयुता ।

सकांस्यपात्रा दातव्या क्षीरिणी गौः सदक्षिणा ॥ २०४ ॥

हेममये शृङ्गे यस्याः सा हेमशृङ्गी । शफैः रौप्यैः राजतैः सुरैः संयुता वस्त्रेण संयुता कांस्यपात्रसहिता बहुक्षीरा सुशीला गौर्यथाशक्तिदक्षिणासहिता दातव्या ॥ २०४ ॥

गोदानफलमाह—

दातास्याः स्वर्गमाप्नोति वत्सरात्रोमसंमितान् ।

कपिलो चेत्तारयति भूयश्चासप्तमं कुलम् ॥ २०५ ॥

अस्या गोः रोमसंमितान रोमसंख्याकान्यः सवत्सरोमसमाप्नोति दाता । सा यदि कपिला तदा न केवल दातारं तारयति किंतु कुलमपि आसप्तमं सप्तममभिव्याप्य पित्रादीन्षट् आत्मानं च सप्तमम् । अप्यर्थे भूयःशब्दः ॥ २०५ ॥

उभयतोमुखीदानफलम्—

सवत्सारोमतुल्यानि युगान्युभयतोमुखीम् ।

दातास्याः स्वर्गमाप्नोति पूर्वेण विधिना ददत् ॥ २०६ ॥

सवत्सारोमतुल्यानि वत्सेन सह वर्तत इति सवत्सा तस्या रोमतुल्यानि वत्सस्य गोश्च यावन्ति रोमाणि तावत्संख्याकानि युगानि कृतव्रेतादीनि उभयतोमुखी ददत्स्वर्गमाप्नोत्यनुभवति पूर्वेण विधिना दाता चेत् ॥ २०६ ॥

का पुनरुभयतोमुखी कथं तावत्तद्वानं महाफलमित्यत आह—

यावद्दत्तस्य पादौ द्वौ मुखं योन्यां च दृश्यते ।

तावद्गौः पृथिवी ज्ञेया यावद्गर्भं न मुञ्चति ॥ २०७ ॥

गर्भाच्चिर्गच्छतो वत्सस्य द्वौ पादौ मुखं च यावत्कालं योन्यां दृश्यते तावत्काल उभयतोमुखमस्या अस्तीत्युभयतोमुखी । यावत्कालं गर्भं न मुञ्चति तावत्सा गौः पृथिवीसमा ज्ञेया । अतः फलातिशयो युक्तः ॥ २०७ ॥

१ सुरै रौप्यैः ख. २ बहुक्षीरा गौर्यथा. क ख.

सामान्यगोदाने फलम्—

यथाकथंचिदत्त्वा गां धेनुं वाऽधेनुमेव वा ।

अरोगामपरिक्लिष्टां दाता स्वर्गे महीयते ॥ २०८ ॥

यथाकथंचिद्धेमशृङ्गाद्यभावेऽपि यथासंभवं पूर्वोक्तेन विधिना धेनुं दोग्ध्रीं अधेनुं वा अवन्ध्यां अरोगां रोगरहितां अपरिक्लिष्टां अत्यन्तादुर्बलां गां दत्त्वा दाता स्वर्गे महीयते पूज्यते ॥ २०८ ॥

गोदानसमान्याह—

श्रान्तसंवाहनं रोगिपरिचर्या सुरार्चनम् ।

पादशौचं द्विजोच्छिष्टमार्जनं गोप्रदानवत् ॥ २०९ ॥

श्रान्तस्यासनशयनादिदानेन श्रमापनयनं श्रान्तसंवाहनम् । रोगिणां परिचर्या यथाशक्त्यौषधादिदानेन । सुरार्चनं हरिहरहिरण्यगर्भादीनां गन्धमाल्यादिभिराराधनम् । पादशौचं द्विजानां समानामधिकानां च । तेषामेवोच्छिष्टस्य मार्जनम् । एतान्यनन्तरोक्तेन गोदानेन समानि ॥ २०९ ॥

भूदीपाश्चान्नवस्त्राभस्तिलसर्पिःप्रतिश्रयान् ।

नैवेशिकं स्वर्णधुर्यं दत्त्वा स्वर्गे महीयते ॥ २१० ॥

भूः फलप्रदा । दीपा देवायतनादिषु । प्रतिश्रयः प्रवासिनामाश्रयः । निवेशनार्थं गार्हस्थ्यार्थं यत्कन्या दीयते तन्नैवेशिकम् । स्वर्णं सुवर्णम् । धुर्यो भारसहो बलीवर्दः । शेषं प्रसिद्धम् । एतान्भूदीपादीन्दत्त्वा स्वर्गलोके महीयते पूज्यते । स्वर्गफलं च भूमिदानादीनां न फलान्तरव्युदासार्थम् । मनुः(४।२२९) —‘यत्किंचित्कुरुते पापं ज्ञानतोऽज्ञानतोऽपि वा । अपि गोचर्ममात्रेण भूमिदानेन शुद्ध्यति ॥’ तथा—‘वारिदस्तृप्तिमाप्नोति सुखमक्षय्यममृतदः । तिलप्रदः प्रजामिष्टां दीपदश्चक्षुरुत्तमम् ॥ वासोदश्चन्द्रसालोक्यमभिसालोक्यममृतदः । अनहुहः श्रियं पुष्टां गोदो ब्रह्मस्य विष्टपम् ॥’ इत्यादिफलान्तरश्रवणात् । गोचर्मलक्षणं च बृहस्पतिना दर्शितम्—‘सप्तहस्तेन दण्डेन त्रिंशद्दण्डं निवर्तनम् । दश तान्येव गोचर्म दत्त्वा स्वर्गे महीयते ॥’ इति ॥ २१० ॥

गृहधान्याभयोपानच्छत्रमाल्यानुलेपनम् ।

यानं वृक्षं प्रियं शय्यां दत्त्वात्यन्तं सुखी भवेत् ॥ २११ ॥

गृहं प्रसिद्धम् । धान्यानि च शालिगोधूमादीनि । अभयं भीतघ्राणम् । उपानहौ । छत्रम् । माल्यं मल्लिकादेः । अनुलेपनं कुङ्कुमचन्दनादि । यानं रथादि । वृक्षमुपजीव्यमाम्रादिकम् । प्रियं यद्यस्य प्रियं धर्मादिकम् । शय्यां च दत्त्वात्यन्तमतिद्वयेन सुखी भवति । नच हिरण्यादिवद्धस्ते दातुमशक्यैस्त्वाद्वर्मस्य दाना-

संभवः । भूमिदानादावपि समानत्वात् । स्मृत्यन्तरेऽपि धर्मदानश्रवणात्—
‘देवतानां गुरुणां च मातापित्रोस्तथैव च । पुण्यं देयं प्रयत्नेन नापुण्यं चोदितं
कचित् ॥’ अपुण्यदाने तदेव वर्धते प्रतिग्रहीतुरपि लोभादिना प्रवृत्तस्य—‘यः
पापमैबलं ज्ञात्वा प्रतिगृह्णाति दुर्मतिः । गर्हिताचरणात्तस्य पापं तावत्समाश्र-
येत् ॥ समद्विगुणसाहस्रमानस्यं च प्रदातृषु ॥’ इति स्मरणात् । इह च सर्वत्र
देशकालपात्रविशेषादेयविशेषादातृविशेषात्—‘दाने फलं मया प्रोक्तं हिंसायां
तद्वदेव हि’ इति प्रतिग्रहीतृवृत्तिविशेषाच्च दातृप्रतिग्रहीत्रोः फलतारतम्यं
ब्रह्म्यम् ॥ २११ ॥

दानात्फलमुक्तमिदानीं दानव्यतिरेकेणापि दानफलावाप्तिहेतुमाह—

सर्वधर्ममयं ब्रह्म प्रदानेभ्योऽधिकं यतः ।

तद्दत्समवामोति ब्रह्मलोकमविच्युतम् ॥ २१२ ॥

यस्मात्सर्वधर्ममयं ब्रह्म अवबोधकत्वेन तस्मात्तद्वानं सर्वदानेभ्योऽप्यधिकं
अतस्तद्ददध्यापनादिद्वारेण ब्रह्मलोकमवामोति । अविच्युतं विच्युतिर्यथा न भव-
ति । आ भूतसंप्लवं ब्रह्मलोकेऽवनिष्ठत इत्यर्थः । अत्र च ब्रह्मदाने परस्वत्वापा-
दनमात्रं दानं, स्वत्वनिवृत्तेः कर्तुमशक्यत्वात् ॥ २१२ ॥

दातुः फलमुक्तं । इदानीं दानव्यतिरेकेणापि दानफलावाप्तेर्हेतुमाह—

प्रतिग्रहसमर्थोऽपि नादत्ते यः प्रतिग्रहम् ।

ये लोका दानशीलानां स तानामोति पुष्कलान् ॥ २१३ ॥

यः पात्रभूतोऽपि प्राप्तं प्रतिग्रहं सुवर्णादिकं नादत्ते न स्वीकरोति असौ यद्य-
त्प्राप्तं नोपादत्ते तत्तद्दानशीलानां ये लोकास्तान्समग्रानामोति ॥ २१३ ॥

इदानीं सर्वप्रतिग्रहनिवृत्तिप्रसङ्गेऽपवादमाह—

कुशाः शाकं पयो मत्स्या गन्धाः पुष्पं दधि क्षितिः ।

मांसं शय्यासनं धानाः प्रत्याख्येयं न वारि च ॥ २१४ ॥

धामाः अष्टयवाः । क्षितिर्मृत्तिका । शेषं प्रसिद्धम् । एतच्च कुशादिकं स्वयमुपा-
नीतं न प्रत्याख्येयम् । चकाराद्गृहादि । (मनुः ४।२५०)—‘शय्यां गृहान्कुशा-
न्धानानपः पुष्पं मणीन्द्रधि । धाना मत्स्यान्पयो मांसं शाकं चैव न निर्णयेत् ॥’
तथा—‘एधोदकं मूलफलमन्नमभ्युषतं च यत् । सर्वतः प्रतिगृहीयान्मर्ध्वथा-
भयदक्षिणाम् ॥’ इति (४।२४७) मनुस्मरणात् ॥ २१४ ॥

किमिति न प्रत्याख्येयमित्याह—

अयाचिताहृतं ग्राह्यमपि दुष्कृतकर्मणः ।

अन्यत्र कुलटाषण्डपतितेभ्यस्तथा द्विषः ॥ २१५ ॥

१ दानेन क. २ प्रबलं ज्ञात्वा ग. ३ अष्टतन्दुलाः क. ग. ४ मध्याज्यामय ग.

यस्यादयाचिताहृतमेतत्कुशादि दुष्कृतकारिणोऽपि संबन्धिं ग्राह्यं किमुत यथोक्तकारिणः । तस्मान्न प्रत्याख्येयम् । अन्यत्र कुलटाषण्डपतितेभ्यः शत्रोश्च । कुलात्कुलमटतीति कुलटा स्वैरिण्यादिका । षण्डस्तृतीयाप्रकृतिः ॥ २१५ ॥

प्रतिग्रहनिवृत्तेरपवादान्तरमाह—

देवातिथ्यर्चनकृते गुरुभृत्यार्थमेव वा ।

सर्वतः प्रतिगृहीयादात्मवृत्त्यर्थमेव च ॥ २१६ ॥

देवातिथ्यर्चनादेरावश्यकत्वात्तदर्थमनात्मकारणात् पतिताद्यत्यन्तकुत्सितवर्जं सर्वतः प्रतिगृहीयात् । गुरवो मातापित्रादयः । भृत्याः भरणीया भार्यापुत्रादयः ॥ २१६ ॥

इति दानप्रकरणम् ।

अथ श्राद्धप्रकरणम् १०

इदानीं श्राद्धप्रकरणमारभ्यते । श्राद्धं नामादनीयस्य तत्स्थानीयस्य वा द्रव्यस्य प्रेतोद्देशेन श्रद्धया त्यागः । तच्च द्विविधं पार्वणमेकोद्दिष्टमिति । तत्र त्रिपुरुषोद्देशेन यत्क्रियते तत्पार्वणम् । एकपुरुषोद्देशेन क्रियमाणमेकोद्दिष्टम् । पुनश्च त्रिविधं नित्यं नैमित्तिकं काम्यं चेति । तत्र नित्यं नियतनिमित्तोपाधौ चोदितमहरहरमावास्याष्टकादिषु । अनियतनिमित्तोपाधौ चोदितं नैमित्तिकं यथा पुत्रजन्मादिषु । फलकामनोपाधौ विहितं काम्यं यथा स्वर्गादिकामनायां कृत्तिकादिनक्षत्रेषु तिथिषु च । पुनश्च पञ्चविधं—अहरहःश्राद्धं पार्वणं वृद्धिश्राद्धमेकोद्दिष्टं सपिण्डीकरणं चेति । तत्राहरहःश्राद्धं—‘अन्नं पितृमनुष्येभ्यः’ इत्यादिनोक्तम् । तथाच मनुः—‘दद्यादहरहः श्राद्धमन्नाद्येनोदकेन वा । पयोमूलफलैर्वापि पितृभ्यः प्रीतिमक्षयाम् ॥’ इति ॥

अधुना पार्वणं वृद्धिश्राद्धं च दर्शयिष्यंस्तयोः कालानाह—

अमावास्याऽष्टका वृद्धिः कृष्णपक्षोऽयनद्वयम् ।

द्रव्यं ब्राह्मणसंपत्तिर्विपुवत्सूर्यसंक्रमः ॥ २१७ ॥

व्यतीपातो गजच्छाया ग्रहणं चन्द्रसूर्ययोः ।

श्राद्धं प्रति रुचिश्चैव श्राद्धकालाः प्रकीर्तिताः ॥ २१८ ॥

यत्र दिने चन्द्रमा न दृश्यते सा अमावास्या तस्यामहर्द्वयव्यापिन्यामपराह्व्यापिनी ग्राह्या ।—‘अपराह्वः पितृणाम्’ इति वचनात् । अपराह्वश्च पञ्चधाविभक्ते दिने चतुर्थो भागस्त्रिमुहूर्तः । अष्टकाश्चतस्रः ‘हेमन्तशिशिरयोश्चतुर्णामपरपक्षाणामष्टमीष्वष्टकाः’ इत्याश्वलायनोक्ताः । वृद्धिः पुत्रजन्मादिः । कृष्णपक्षोऽपरपक्षः ।

अयनद्वयं दक्षिणोत्तरसंज्ञकम् । द्रव्यं कृसरमांसादिकम् । ब्राह्मणसंपत्तिर्वक्ष्यमा-
णा । विषुवद्वयं मेघतुलयोः सूर्यगमनम् । सूर्यसंक्रम आदित्यस्य राशे राश्य-
न्तरगमनम् । अयनविषुवतोः संक्रान्तित्वे सिद्धेऽपि पृथगुपादानं फलातिशय-
प्रतिपादनार्थम् । व्यतीपातो योगविशेषः । गजच्छाया—‘यदेन्दुः पितृदैवत्ये
हंसश्चैव करे स्थितः । यस्यां तिथिर्भवेत्सा हि गजच्छाया प्रकीर्तिता ॥’ इति
परिभाषिता । हस्तिच्छायेति केचित् । सेह न गृह्यते कालप्रक्रमात् । ग्रहणं सो-
मसूर्ययोरुपरागः । यदा च कर्तुः श्राद्धं प्रति रुचिर्भवति तदापि । चशब्दाद्युगा-
दिप्रभृतयः एते श्राद्धकालाः । यद्यपि—‘चन्द्रसूर्यग्रहे नाद्यात्’ इति ग्रहणे भो-
जमनिषेधस्तथापि भोक्तुर्दोषो दातुरभ्युदयः ॥ २१७ ॥ २१८ ॥

अहरहः श्राद्धव्यतिरिक्तवक्ष्यमाणचतुर्विधश्राद्धेषु ब्राह्मणसंपत्तिमाह—

अध्याः सर्वेषु वेदेषु श्रोत्रियो ब्रह्मविद्युवा ।

वेदार्थविज्ञेष्टसामा त्रिमधुस्त्रिसुपर्णिकः ॥ २१९ ॥

सर्वेषु वेदेषु ऋग्वेदादिषु अन्यमनस्कतयाप्यजस्रास्वल्लिताध्ययनक्षमा अध्याः ।
श्रोत्रियः श्रुताध्ययनसंपन्नः । वक्ष्यमाणं ब्रह्म यो वेत्ति असौ ब्रह्मवित् । युवा
मध्यमवयस्कः । सर्वस्येदं विशेषणम् । मघ्नब्राह्मणयोरर्थं वेत्तीति वेदार्थवित् ।
उपेष्टसाम सामविशेषस्तदध्ययनाङ्गमृतं च तद्वताचरणेन यस्तदधीते स ज्येष्ठ-
सामा । त्रिमधुः ऋग्वेदैकदेशस्तद्वत च तद्वताचरणेन तदधीते इति त्रिमधुः ।
त्रिसुपर्णं ऋग्यजुषोरेकदेशस्तद्वतं च तद्वताचरणेन यस्तदधीते स त्रिसुपर्णिकः ।
एते ब्राह्मणाः श्राद्धसंपद इति वक्ष्यमाणेन संबन्धः ॥ २१९ ॥

स्वस्त्रीयक्रत्विग्जामातृयाज्यश्चशुरमातुलाः ।

त्रिणाचिकेतदौहित्रशिष्यसंबन्धिवान्धवाः ॥ २२० ॥

स्वस्त्रीयो भागिनेयः । क्रत्विगुक्तलक्षणः । जामाता दुहितुर्भर्ता । त्रिणाचि-
केतं यजुर्वेदैकदेशः तद्वतं च तद्वताचरणेन यस्तदध्यायी स त्रिणाचिकेतः । अ-
न्यत्प्रसिद्धम् । एते च पूर्वोक्ताध्यश्रोत्रियाद्यभावे वेदितव्याः—‘एष वै प्रथमः
कल्पः प्रदाने हव्यकव्ययोः । अनुकल्पस्त्वयं प्रोक्तः सदा सन्निरगर्हितः ॥’ इत्य-
भिधाय (३।१४७) मनुना स्वस्त्रीयादीनामभिहितत्वात् ॥ २२० ॥

कर्मनिष्ठास्तपोनिष्ठाः पञ्चाग्निर्ब्रह्मचारिणः ।

पितृमातृपराश्चैव ब्राह्मणाः श्राद्धसंपदः ॥ २२१ ॥

कर्मनिष्ठा विहितानुष्ठानतत्पराः । तपोनिष्ठान्तपःशीलाः । सभ्यावसथ्यौ त्रेता-
प्रयज्ञे यस्य सन्ति स पञ्चाग्निः पञ्चाग्निविद्याध्यायी च । ब्रह्मचारी उपकुर्वाणको
नैष्ठिकश्च । पितृमातृपरास्तत्पूजापराः । चकरात् ज्ञाननिष्ठादयः । ब्राह्मणाः न क्ष-
त्रियादयः । श्राद्धसंपदः श्राद्धेष्वक्षय्यफलसंपत्तिहेतवः ॥ २२१ ॥

१ कृष्णसारमांसादि स्त्र. २ याम्या तिथिः स्त्र. ग. ३ तदध्यायी क. ग. ४ वक्ष्यमाण-
क्रियासंबन्धः स्त्र. ग. ५ श्राद्धसंपदे क. ग.

वर्ज्यानाह—

रोगी हीनातिरिक्ताङ्गः काणः पौनर्भवस्तथा ।

अवकीर्णी कुण्डगोलौ कुनखी श्यावदन्तकः ॥ २२२ ॥

रोगी महारोगोपसृष्टः । हीनमतिरिक्तं वाङ्गं यस्यासौ हीनातिरिक्ताङ्गः । एकेनाक्ष्णा यः पश्यति स काणः । एतस्मादेवान्धबधिरविद्धप्रजननस्खलतिदुश्चर्म-प्रभृतयो निरस्ताः । पुनर्भूरुक्तलक्षणा तस्यां जातः पौनर्भवः । अवकीर्णी ब्रह्म-चर्य एव स्खलितग्रहचर्यः । कुण्डगोलौ—‘परदारेषु जायेते द्वौ सुतौ कुण्डगो-लकौ । पत्यौ जीवति कुण्डः स्यान्मृते भर्तरि गोलकः ॥’ (मनुः ३।१७४) इत्येव-मुक्तलक्षणकौ । कुनखी कुत्सितनखः । श्यावदन्तकः स्वभावात्कृष्णदशनः । एते श्राद्धे निन्दिता इति वक्ष्यमाणेन संबन्धः ॥ २२२ ॥

भृतकाध्यापकः क्लीबः कन्यादूष्यभिशस्तकः ।

मित्रधुक् पिशुनः सोमविक्रयी परिविन्दकः ॥ २२३ ॥

चेतनग्रहणेन योऽध्यापयति स भृतकाध्यापकः । चेतनदानेन च योऽधीते सोऽपि । क्लीबो नपुंसकः । असद्भिः सद्भिर्वा दोषैर्यः कन्यां दूषयति स कन्या-दूषी । असत्ता सता वा ब्रह्महत्यादिनाभियुक्तोऽभिशस्तः । मित्रधुक् मित्रद्रोही । परदोषसंकीर्तनशीलः पिशुनः । सोमविक्रयी यज्ञे सोमस्य विक्रेता । परिविन्दकः परिवेत्ता । ज्येष्ठेऽकृतदारेऽकृताग्निपरिग्रहे वा यः कनीयान्दारपरिग्रहमग्निपरिग्रहं वा कुर्यात्स परिवेत्ता । ज्येष्ठस्तु परिवित्तिः । यथाह मनुः (३।१७१)—‘दाराग्नि-होत्रसंयोगं र्यः करोत्यग्रजे स्थिते । परिवेत्ता स विज्ञेयः परिवित्तिस्तु पूर्वजः ॥’ इति । एवं दातृयाजकावपि—‘परिवित्तिः परिवेत्ता यथा च परिविद्यते । सर्वे ते नरकं यान्ति दातृयाजकपञ्चमाः ॥’ इति (३।१७२) मनुर्वचनात् ॥ २२३ ॥

मातापितृगुरुत्यागी कुण्डाशी वृषलात्मजः ।

परपूर्वापतिः स्तेनः कर्मदुष्टाश्च निन्दिताः ॥ २२४ ॥

विना कारणेन मातापितृगुरुन्यस्त्यजति स मातापितृगुरुत्यागी । एवं भार्यापुत्र-त्याग्यपि—‘वृद्धौ च मातापितरौ साध्वी भार्या सुतः शिशुः । अप्यकार्यशतं कृत्वा भर्तव्या मनुरब्रवीत् ॥’ इति समाननिर्देशान् । कुण्डस्याक्षं योऽभ्यात्यसौ कुण्डाशी । एवं गोकलस्यापि—‘यमयोरन्नमश्नाति स कुण्डाशी प्रकीर्तितः’ इति वचनात् । वृषलो निर्धर्मस्तत्सुतो वृषलात्मजः । परपूर्वा पुनर्भूः तस्याः पतिः । अदत्तादायी स्तेनः । कर्मदुष्टाः शास्त्रविरुद्धकारिणः । चकारात्कितवदेव-लकप्रभृतयः । एते श्राद्धे निन्दिताः प्रतिपिद्धाः । अद्याः सर्वेषु वेदेष्वित्यादिना श्राद्धयोग्यब्राह्मणप्रतिपादनेनैव तदतिरिक्तानामयोग्यत्वे सिद्धेऽपि पुनः केषां-

१ वृद्धप्रजानन ख. २ खलतिर्निष्केशशिराः खल्वाटः. ३ मकुचितनखः ख. ४ कुस्ते योऽग्रजे स्थिते क. ५ इति समानदोषश्रवणात् ग. ६ मानृपितृ ग.

चित्रोम्यादीनां प्रतिषेधवचनमुक्तलक्षणब्राह्मणासंभवे प्रतिषेधरहितानां प्रा-
त्ययम् ॥ २२४ ॥

एवं श्राद्धकालान्ब्राह्मणांश्चोक्त्वाधुना पार्वणप्रयोगमाह—

निमग्नयेत पूर्वेषुर्वाहणानात्मवान्शुचिः ।

तैश्चापि संयतैर्भाव्यं मनोवाक्कायकर्मभिः ॥ २२५ ॥

पूर्वोक्तान्ब्राह्मणान् श्राद्धे क्षणैः क्रियतामिति पूर्वेषुर्निमग्नयेत प्रार्थनया क्ष-
णमभ्युपगमयेत् । अपरेषुर्वा । 'पूर्वेषुरपरेषुर्वा श्राद्धकर्मण्यवस्थिते । निमग्न-
येत प्रवराभ्यसम्यग्विप्रान्यथोदितान् ॥' इति (३।१८७) मनुस्मरणात् । आत्मवान्
श्लोकोन्मादादिरहितः सन् दोषवान् भवति । यद्वा आत्मवास्त्रियतेन्द्रियो भवेत् ।
शुचिः प्रयतश्च । तैरपि निमग्नितेयांक्षणैर्मनोवाक्कायन्यापारैः संयतैर्नियतैर्भ-
वितव्यम् ॥ २२५ ॥

अपराह्णे समभ्यर्च्य स्वागतेनागतांस्तु तान् ।

पवित्रपाणिराचान्तानासनेषूपवेशयेत् ॥ २२६ ॥

अपराह्णे उक्तलक्षणे समभ्यर्च्य तास्त्रिमघ्नितान्ब्राह्मणानाहूय स्वागतवचनेन
पूजयित्वा कुतपादधावनानाचान्तान् क्लृप्तेष्वासनेषु पवित्रपाणिः पवित्रपाणीनु-
पवेशयेत् । यद्यप्यत्र सामान्येनापराह्णे इत्युक्तं तथापि कुतपे प्रारभ्य तदादि
पञ्चसु मुहूर्तेषु परिसमापनं श्रेयस्करम् ।—'अहो मुहूर्ता विज्ञेयाता दश पञ्च
च सर्वदा । तत्राष्टमो मुहूर्तो यः स कालः कुतपः स्मृतः ॥ मध्याह्ने सर्वदा
यस्मात्समन्दीभवति भास्करः । तस्मादनन्तफलदम्भारम्भो विशिष्यते ॥ ऊर्ध्वं मुहू-
र्तात्कुतपाद्यमुहूर्तचतुष्टयम् । मुहूर्तपञ्चकं ह्येतत्स्वधाभवनमिष्यते ॥' इति
वचनात् । तथान्यदपि श्राद्धोपयोगि कुतपसंज्ञकमुक्तम्—'मध्याह्नः खड्गपात्रं
च तथा नेपालकम्बलः । रौप्यं दर्भास्तिला गावो दाहित्रश्चाष्टमः स्मृतः ॥ पापं
कुरिसतमित्याहुस्तस्य संतापकारिणः । अष्टावेते यतस्तस्मात्कुतपा इति विश्रुताः ॥'
इति ॥ २२६ ॥

युग्मान्देवे यथाशक्ति पित्र्येऽयुग्मांस्तथैव च ।

परिस्तृते शुचौ देशे दक्षिणाप्रवणे तथा ॥ २२७ ॥

देवे आभ्युदयिके श्राद्धे युग्मान्समान्ब्राह्मणानुपवेशयेत् । कथं यथाशक्ति
शक्तिमनतिक्रम्य । तत्र वैश्वदेवे द्वौ मात्रादीनां तिसृणामेकैकस्या द्वौ द्वौ तिसृणां
वा द्वौ एवं पित्रादीनामेकैकस्य द्वौ द्वौ त्रयाणां वा द्वौ । एवं मातामहादीनां च
वर्गत्रयेऽपि वैश्वदेवं पृथक् तत्र वा । पित्र्ये पार्वणश्राद्धे अयुग्मान्विपमानुपवेशये-
दिति संबध्यते । एतच्च परिस्तृते सर्वतः प्रच्छादिते शुचौ गोमयादिनोपलिप्ते
दक्षिणाप्रवणे दक्षिणतोऽवनते देशे कार्यम् ॥ २२७ ॥

अयुग्मान्पिण्य इति पार्वणश्राद्धाङ्गभूते वैश्वदेवेष्वयुग्मप्रसंगे इदमारभ्यते—

द्वौ दैवे प्राक् त्रयः पिण्य उदगेकैकमेव वा ।

मातामहानामप्येवं तन्नं वा वैश्वदेविकम् ॥ २२८ ॥

द्वौ दैव इति । दैवे वैश्वदेवे द्वौ ब्राह्मणौ प्राङ्मुखोपवेश्यौ । पिण्ये अयुग्मानित्यविशेषप्रसंगे विशेष उच्यते त्रयः पिण्ये इति । पिण्ये पित्रादिस्थाने त्रय उदङ्मुखोपवेश्याः । पक्षान्तरमाह—एकैकमेव वा । वैश्वदेवे पिण्ये च एकमेकमुपवेशयेत् । संभवतो विकल्पः । मातामहानामप्येवं श्राद्धे निमग्न्यादि द्वौ दैवे प्राक् त्रयः पिण्ये उदगेकैकमेव वेत्येव मतं पितृश्राद्धवत्कर्तव्यम् । पितृश्राद्धे मातामहश्राद्धे च वैश्वदेविकं पृथक् तन्नेन वा कर्तव्यम् । तन्नशब्दः समुदायवाचकः । यदा तु द्वावेव ब्राह्मणौ लब्धौ तदा वैश्वदेवे पात्रं प्रकल्प्य उभयत्रैकैकं ब्राह्मणं नियुज्यात् । यथाह वसिष्ठः—‘यद्येकं भोजयेच्छ्राद्धे दैवं तन्नं कथं भवेत् । अन्नं पात्रे समुजृत्य सर्वस्य प्रकृतस्य च ॥ देवतायतने कृत्वा ततः श्राद्धं प्रवर्तयेत् । प्रास्येदन्नं तदग्नौ तु दद्याद्वा ब्रह्मचारिणे ॥’ इति ॥ २२८ ॥

पाणिप्रक्षालनं दत्त्वा विष्टरार्थं कुशानपि ।

आवाहयेदनुज्ञातो विश्वेदेवास इत्यृचा ॥ २२९ ॥

तदनन्तरं वैश्वदेवार्थब्राह्मणहस्ते जलं दत्त्वा विष्टरार्थं कुशांश्च युग्मान् द्विगुणितानासने दक्षिणतो दत्त्वा विश्वान्देवानावाहयिष्ये इति ब्राह्मणान् पृष्ट्वा तैरावाहयेत्यनुज्ञातो ‘विश्वेदेवास आगत’ इत्यनयर्चा ‘आगच्छन्तु महाभागा’ इत्यनेन च स्मार्तेन मन्त्रेण तानावाहयेत् । एतच्च यज्ञोपवीतिनां प्रदक्षिणं च कार्यम्—‘अप्यं ततः कृत्वा पितॄणामप्रदक्षिणम्’ इति पिण्ये विशेषस्मरणात् ॥

यवैरन्ववकीर्याथ भाजने सपवित्रके ।

शनोदेव्या पयः क्षिप्वा यवोसीति यवांस्तथा ॥ २३० ॥

या दिव्या इति मन्त्रेण हस्तेष्वर्घ्यं विनिक्षिपेत् ।

ततो वैश्वदेवार्थब्राह्मणसमीपे भूमिं प्रादक्षिण्येन यवैरन्ववकीर्य अनन्तरं नैजसादिभाजने सपवित्रके कुशयुग्मान्तर्हिते ‘शनोदेवीरभिष्टय’ इत्यनयर्चापः क्षिप्वा ‘यवोसि धान्यराजो वा’ इत्यादिना मन्त्रेण यवान् ततो गन्धपुष्पाणि च क्षिप्वाऽनन्तरं अर्घ्यपात्रपवित्रान्तर्हितेषु ब्राह्मणहस्तेषु ‘या दिव्या आपः पयसा’ इत्यादिना मन्त्रेण विश्वेदेवा इदं वोऽर्घ्यं इत्यर्घ्योदकं विनिक्षिपेत् ॥ २३० ॥

दत्त्वोदकं गन्धमाल्यं धूपदानं सदीपकम् ॥ २३१ ॥

तथाच्छादनदानं च करशौचार्थमम्बु च ।

अथ करशौचार्थमुदकं दत्त्वा यथाक्रमं गन्धपुष्पधूपदीपदानं कुर्यात् तथा-

च्छादनदानं च । गन्धादीनां स्मृत्यन्तरोक्तो विशेषो द्रष्टव्यः—‘चन्दनकुङ्कुमक-
पूरागरुपद्मकान्युपलेपनार्थम्’ इति विष्णुनोक्तम् । पुष्पाणि च—‘आदे जात्यः
प्रशस्ताः स्युर्मल्लिका श्वेतयूथिका । जलोद्भवानि सर्वाणि कुसुमानि च
चम्पकम् ॥’ इत्युक्तानि । वर्ज्यानि च—‘उग्रगन्धीन्यगन्धीनि चैत्यवृक्षोद्भवानि
च । पुष्पाणि वर्जनीयानि रक्तवर्णानि यानि च ॥’ न कण्टकिजं । कण्टकिजमपि
शुद्धं सुगन्धिं यत्तदद्यात् । न रक्तं दद्यात् । रक्तमपि कुङ्कुमजं जलजं च दद्या-
त्’ इत्यादीनि द्रष्टव्यानि । धूपे च विशेषो विष्णुनोक्तः—‘प्राण्यङ्गं सर्वं धूपार्थं
न दद्यात् । घृतमधुमंयुक्तं गुग्गुलुश्रीखण्डागरुदेवदारुमरलादि दद्यात्’ इति ।
दीपे च विशेषः शङ्खेनोक्तः—‘घृतेन दीपो दातव्यस्तिलतैलेन वा पुनः । वसा-
मेवोद्भवं दीपं प्रयत्नेन विवर्जयेत् ॥’ आच्छादनं च शुभ्रं नवमहतं सदृशं दद्यादिति ।
एतच्च सर्वं वैश्वदेवानुष्ठानकाण्डमुदञ्च्युतः कुर्यात् । पित्र्यं काण्डं दक्षिणामुखः ।
यथाह वृद्धशान्तातपः—‘उदङ्मुखस्तु देवानां पितॄणां दक्षिणामुखः । प्रदद्या-
त्पार्वणे सर्वं देवपूर्वं विधानतः ॥’ इति ॥ २३१ ॥

अपसव्यं ततः कृत्वा पितॄणामप्रदक्षिणम् ॥ २३२ ॥

द्विगुणांस्तु कुशान्दत्त्वा ह्युशन्तस्त्वेत्यृचा पितॄन् ।

आवाह्य तदनुज्ञातो जपेदायन्तुनस्ततः ॥ २३३ ॥

ततो वैश्वदेवकाण्डानन्तरमपसव्यं यज्ञोपवीतं प्राचीनावीतं कृत्वा । अत्र
स्तत इति वदता काण्डानुसमयो दर्शितः । पित्रादीनां त्रयाणामयुग्मान्कुशान्द्वि-
गुणभुमान् अप्रदक्षिणं वामतो विष्टरार्थमासनेषूदकपूर्वकं दत्त्वा पुनरुदकं द-
द्यात् । ‘अपः प्रदाय वैर्भान्द्विगुणभुमानासनं प्रदायापः प्रदाय’ इत्याश्वलायनस्मर-
णात् । एतच्चाद्यन्तयोरुदकदानं वैश्वदेवे पित्र्ये च प्रतिपदार्थं प्रतिपादनार्थं द्रष्ट-
व्यम् । अथ पितॄन् पितामहान् प्रपितामहानावाहयिष्य इति ब्राह्मणान्पृष्ट्वा
आवाहयेति तैरमुज्ञातः ‘उशन्तस्त्वा निधीमहि’ इत्यनयर्चा पित्रादीनावाह्य
‘आयन्तुनः पितरः’ इत्यादिना मन्त्रेणोपतिष्ठेत् ॥ २३२ ॥ २३३ ॥

अपहता इति तिलान्विकीर्य च समन्ततः ।

यवार्थास्तु तिलैः कार्याः कुर्यादध्यादि पूर्ववत् ॥ २३४ ॥

दत्त्वाध्वं संस्रवांस्तेषां पात्रे कृत्वा विधानतः ।

पितॄभ्यः स्थानमसीति न्युज्जं पात्रं करोत्यधः ॥ २३५ ॥

यवार्थाः यवसाध्यानि कार्याण्यवकिरणादीनि तिलैः कर्तव्यानि । ततोऽ-
ध्वपात्रासादनाच्छादनान्तं पूर्ववत्कुर्यात् । तत्रायं विशेषः—तिलान् ‘अपहता असु-
रारक्षांसि’ इत्यादिना मन्त्रेण ब्राह्मणान्परितोऽप्रदक्षिणमन्ववकीर्य राजतादिषु पा-
त्रेषु त्रिष्वयुग्मकुशानिर्भितकूर्चान्तर्हितेषु ‘शंनोदेवीः’ इति मन्त्रेणापः क्षिप्त्वा

‘तिलोसिसोमदैवस्य’ इत्यादिमन्त्रेण तिलान् गन्धान् पुष्पाणि च क्षिप्वा स्वधार्ग्या इति ब्राह्मणानां पुरतोऽर्घ्यपात्राणि स्थापयित्वा ‘यादिभ्या’ इति मन्त्रान्ते पितरिदं तेऽर्घ्यं पितामहेदं तेऽर्घ्यं प्रपितामहेदं तेऽर्घ्यमिति ब्राह्मणानां हस्तेष्वर्घ्यं दद्यात् । एकैकमुभयत्र वेत्यस्मिन्नपि पक्षे पात्रत्रयं कार्यम् । एवमर्घ्यं दत्त्वा तेषामर्घ्याणां संस्त्रवान् ब्राह्मणहस्तगलितार्घोदकानि पितृपात्रे गृहीत्वा दक्षिणाग्रं कुशस्तम्बं भूमौ निधाय तस्योपरि ‘पितृभ्यः स्थानमसि’ इत्यनेन मन्त्रेण तत्पात्रं न्युद्धामधोमुखं कुर्यात् । तस्योपरि अर्घ्यपात्रपवित्राणि निदध्यात् । अनन्तरं गन्धपुष्पधूपदीपाच्छादनानि पितरयं ते गन्धः पितरिदं ते पुष्पमित्यादिना प्रयोगेण दद्यात् ॥ २३४ ॥ २३५ ॥

अग्नौकरणमाह द्वाभ्याम्—

अग्नौ करिष्यन्नादाय पृच्छत्यन्नं घृतप्लुतम् ।

कुरुष्वेत्यभ्यनुज्ञातो हुत्वाग्नौ पितृयज्ञवत् ॥ २३६ ॥

हुतशेषं प्रदद्यात्तु भाजनेषु समाहितः ।

यथालाभोपपन्नेषु रौप्येषु च विशेषतः ॥ २३७ ॥

अनन्तरमग्नौ करिष्यन् घृतप्लुतं घृताक्तमन्नमादाय ब्राह्मणान् पृच्छेदग्नौ करिष्ये इति । घृतग्रहणं सूपशाकादिनिवृत्त्यर्थम् । ततस्तैः कुरुष्वेत्यभ्यनुज्ञातः प्राचीनावीती शुद्धमन्नमुपसमाधाय मेक्षणेनादायावदानसंपदा जुहुयात् । ‘सोमायपितृमते स्वधानमः । अग्नये कव्यवाहनाय स्वधानमः’ इति पिण्डपितृयज्ञकल्पेनाग्नौ हुत्वा मेक्षणमनुग्रह्य हुतशेषं मृन्मयवर्जं यथालाभोपपन्नेषु विशेषतो रौप्येषु पित्रादिभाजनेषु दद्यात् न वैश्वदेवभाजनेषु । समाहितोऽनन्यमनस्कः । अत्र यद्यप्यग्नावित्यविशेषेणोक्तं तथाप्याहिताग्नेः सर्वाधानपक्षे औपासनाग्नेरभावात् पिण्डपितृयज्ञानन्तरभाविनि पार्वणश्राद्धे विहितदक्षिणाग्नेः संनिधानादक्षिणाग्नौ होमः—‘कर्म स्मार्तं विवाहाग्नौ’ इत्यस्यापवाददर्शनात् । यथाह मार्कण्डेयः—‘आहिताग्निस्तु जुहुयादक्षिणाग्नौ समाहितः । अनाहिताग्निस्त्वौपसदेऽग्न्यभावं द्विजेऽप्सु वा ॥’ इति । अर्धाधानपक्षे त्वौपासनाग्निसद्भावादाहिताग्नेरनाहिताग्नेरौपासनाग्नावेवाग्नौकरणहोमः । एवमन्वष्टकादिषु त्रिष्वपि पिण्डपितृयज्ञकल्पातिदेशात् । काम्यादिषु चतुर्षु ब्राह्मणपाणावेव होमः । यथाहुर्गृह्यकाराः—‘आन्वष्टक्यं च पूर्वेषुर्मासिमास्यथ पार्वणम् । काम्यमभ्युदयेऽष्टम्यामेकोद्विष्टमथाष्टमम् ॥ चतुर्वाधेषु साग्नीनां वह्नौ होमो विधीयते । पित्र्यब्राह्मणहस्ते स्यादुत्तरेषु चतुर्वर्षि ॥’ अस्यार्थः—हेमन्तशिशिरयोश्चतुर्णामपरपक्षाणामष्टमी-श्वष्टका इत्यष्टका विहिताः । तत्र नवम्यां यत्क्रियते तदन्वष्टक्यम् । सप्तम्यां क्रियमाणं पूर्वेषु । मासिमासि कृष्णपक्षे पञ्चमीप्रभृतिषु यस्यां कस्यां चिच्चि-

१ पात्रे प्रथमे गृहीत्वा ग. २ वीतीधममुप क. वीत्यग्निमुप. ३ विहित स्त्र. ४ त्वौपासनेऽग्न्यभावे ग. ५ अग्नौपासना स्त्र. ग. ६ कल्पेनेतिनिर्देशात् क.

धावन्वष्टक्यातिदेशेन यद्विहितम् । अमावास्यायां पिण्डपितृयज्ञानन्तरं यद्विहितं तत्पार्वणम् । स्वर्गादिकामनायां कृत्तिकादिनक्षत्रेषु यद्विहितं तत्काम्यम् । अभ्युदये पुत्रोत्पत्त्यादिषु तडागारामदेवताप्रतिष्ठादिषु च यद्विहितं तदाभ्युदयम् । अष्टम्यां अष्टका विहिता । एकोद्दिष्टम् । अत्रैकोद्दिष्टशब्देन सपिण्डीकरणं लक्ष्यति, तत्रैकोद्दिष्टस्यापि सद्भावात्, साक्षादेकोद्दिष्टे तदभावात् । अथवा गृह्यभाष्यकारमते साक्षादेकोद्दिष्टेऽपि पाणिहोमस्य सद्भावोत्साक्षादेकोद्दिष्टमेव । एतेषामष्टानामाद्येषु चतुर्षु साम्निकस्याग्नौ होमः । उत्तरेषु चतुर्षु पित्र्य-
ब्राह्मणहस्ते । निरग्निकस्यापि प्रमीतपितृकस्य द्विजस्य पार्वणं नित्यमिति तस्यापि पाणावेव होमः—‘न निर्वपति यः श्राद्धं प्रमीतपितृको द्विजः । इन्दुक्षये मासि मासि प्रायश्चित्तीयते तु सः ॥’ इति वचनात् । एवं काम्याभ्युदयिकाष्टकैकोद्दिष्टेषु पाणावेव होमः—‘अभ्यभावे तु विप्रस्य पाणावेवोपपादयेत्’ इति मनुस्मरणात् । पाणिदत्तस्य पृथग्ग्रासप्रतिषेधे उच्यते । यथाहुर्गृह्यकाराः—‘अन्नं पाणितले दत्तं पृथगभ्रन्त्यबुद्धयः । पितरस्मेन तृप्यन्ति शेषान्नं न लभन्ति ते ॥ यच्च पाणितले दत्तं यच्चान्यदुपकल्पितम् । एकीभावेन भोक्तव्यं पृथग्भावो न विद्यते ॥’ इति ॥ २३६ ॥ २३७ ॥

अन्ननिवेदनम्—

दत्त्वान्नं पृथिव्यापात्रमिति पात्राभिमन्त्रणम् ।

कृत्वंदंविष्णुगित्यन्ने द्विजाङ्गुष्ठं निवेशयेत् ॥ २३८ ॥

अन्नमोदनमूपपायमधृतादिक भाजनेषु दत्त्वा पृथिवीते पात्रमित्यादिना मन्त्रेण पात्राभिमन्त्रणं कृत्वा ‘इदं विष्णुविचक्रमं’ इत्यनयर्चा अन्ने द्विजाङ्गुष्ठं निवेशयेत् । तत्रच वैश्वदेवे यज्ञोपवीती विष्णो हव्यं रक्षति । पित्र्ये प्राचीनावीती विष्णो रुद्र्य रक्षति । —‘विष्णो हव्यं च रुद्र्यं च ब्रूयाद्रक्षेति वै क्रमात्’ इति मनुस्मरणान् ॥ २३८ ॥

सव्याहृतिकां गायत्रीं मधुवाता इति तृचम् ।

जप्त्वा यथासुखं वाच्यं भुञ्जीरंस्तेऽपि वाग्यताः ॥ २३९ ॥

अनन्तरं विश्वेभ्योदेवेभ्य इदमन्नं परिविष्टं परिवेक्ष्यमाणं चातृप्तेरिति यवोदकेन दैवे निवेश, तथा पित्रं अमुकगोत्रायामुक्तशर्मणे इदमन्नं परिविष्टं परिवेक्ष्यमाणं चातृप्तेरिति तिलोदकप्रदानेन पित्रे निवेश, एवं पितामहाय प्रपितामहाय च निवेद्यानन्तरमापोशनं दत्त्वा पूर्वोक्ताभिर्याहृतिभिः सहितां गायत्रीं ‘मधुवाता’ इति तृचं मधुमधुमध्विति त्रिवारं जप्त्वा यथासुखं जुषध्वमिति श्रूयात् । —‘संकल्प्य पितृदेवेभ्यः सावित्रीं मधुमज्जपः । श्राद्धं निवेद्यापोशनं जुषत्रैषोऽथ भोजनम् ॥’ तथा—‘गायत्रीं त्रिः सकृदपि जपेद्याहृतिपूर्विकाम् । म-

१ लक्ष्यते. ख. २ सद्भावादेको क. ३ प्रतिषेधश्च दृश्यते. ग. ४ पूर्वमभ्रन्त्यबु. ग. ५ कृत्वा ग.

बुवाता इति तृचं मध्वित्येतन्निकं तथा ॥' इति पारस्करादिवचनात् । भुञ्जी-
रंशेऽपि वाग्यताः । तेऽपि ब्राह्मणा वाग्यता मौनिनो भुञ्जीरन् ॥ २३९ ॥

अन्नमिष्टं हविष्यं च दद्यादक्रोधनोऽत्वरः ।

आतृप्तेस्तु पवित्राणि जप्त्वा पूर्वजपं तथा ॥ २४० ॥

अन्नं भक्ष्यभोज्यलेह्यचोष्यपेयात्मकं पञ्चविधं इष्टं यद्ब्राह्मणाय प्रेताय कर्त्रे वा
रोचते । हविष्यं श्राद्धहविर्योग्यं व्रीहिशालियवगोधूममुद्गमापतुन्यन्नकालशाक-
महाशलकैलाशुण्ठीमरीचहिङ्गुगुडशर्कराकर्पूरसैन्धवसांभरपनसनालिकेरकदलीब-
दरगव्यपयोदधिघृतपायसमधुमांसप्रभृति स्मृत्यन्तरप्रसिद्धं वेदितव्यम् । हविष्य-
मित्यनेनैवायोग्यस्य स्मृत्यन्तरप्रतिषिद्धस्य कोद्रवमसूरचणककुलित्थपुलाकनिष्पा-
वराजमाषकूष्माण्डवातार्कवृहतीद्रयोपोदकीवंशाङ्कुरपिप्पलीवचाशतपुष्पोषधि-
दलवणमाहिषचामरक्षीरदधिघृतपायसादीनां निवृत्तिः । अक्रोधनः क्रोधहेतुसं-
भवेऽपि । अत्वरोऽव्यग्रः । आतृप्तेर्दद्यादिति संबन्धः । तुशब्दाद्यथा किञ्चिदुच्छिद्यते
तथा दद्यात् । उच्छेपणस्य दामवर्गभागधेयत्वात् ।—'उच्छेपणं भूमिगतमजि-
ह्मस्याशठस्य च । दामवर्गस्य तत्पिप्ये भागधेयं प्रचक्षते ॥' इति (३।२४६) मनु-
स्मरणात् । तथा आतृप्तेः पवित्राणि पुरुषसूक्तपावमानीप्रभृतीनि जप्त्वा तृप्तान्
शात्वा पूर्वोक्तं जपं च सव्याहृतिकामित्युक्तं जपेत् ॥ २४० ॥

अन्नमादाय तृप्ताः स्थ शेषं चैवानुमान्य च ।

तदन्नं विकिरेद्भूमौ दद्याच्चापः सकृत्सकृत् ॥ २४१ ॥

अनन्तरं सर्वमन्नमादाय तृप्ताः स्थेति तान्पृष्ट्वा तृप्ताः स्म इति तैरुक्तः शेष-
मप्यस्ति किंक्रियतामिति पृष्ट्वा इष्टैः सहोपभुज्यतामित्यभ्युपगम्य तदन्नं पितृ-
स्थानब्राह्मणस्य पुरस्तादुच्छिष्टसन्निधौ दक्षिणाग्रदर्भान्तरितायां भूमौ तिलोदक-
प्रक्षेपपूर्वकं—'ये अग्निदग्धा' इत्यनयर्चा निक्षिप्य पुनर्मिलोदकं निक्षिपेत् ।
तदनन्तरं ब्राह्मणहस्तेषु गण्डूषार्थं सकृत्सकृदपो दद्यात् ॥ २४१ ॥

पिण्डप्रदानम्—

सर्वमन्नमुपादाय सतिलं दक्षिणामुखः ।

उच्छिष्टसंनिधौ पिण्डान्दद्याद् पितृयज्ञवत् ॥ २४२ ॥

पिण्डपितृयज्ञकल्पातिदेशेन चरुश्रपणसद्भावे अग्नौकरणशिष्टचरुशेषेण सह
सर्वमन्नमुपादायाग्निसंनिधौ पिण्डान्दद्यात् । तदभावे ब्राह्मणार्थं कृतमन्नं सर्व-
मुपादाय सतिलं तिलमिश्रं दक्षिणामुख उच्छिष्टसंनिधौ पिण्डपितृयज्ञकल्पेन
पिण्डान्दद्यात् ॥ २४२ ॥

१ वृताकवृहती क. २ पुष्पोषधिविड क. पुष्पोषरविड. ख. ३ प्रकिरेत् क. ४ सार्वव-
र्णिकमन्न क. ग. ५ सार्ववर्णिकमन्नमुपादाय क.

अक्षय्योदकदानम्—

मातामहानामप्येवं दद्यादाचमनं ततः ।

स्वस्तिवाच्यं ततः कुर्यादक्षय्योदकमेव च ॥ २४३ ॥

मातामहानामपि विश्वेदेवावाहनादिपिण्डप्रदानपर्यन्तं कर्मैवमेव कर्तव्यम् । अनन्तरं ब्राह्मणानामाचमनं दद्यात् । स्वस्तिवाच्यं ततः कुर्यात् स्वस्ति ब्रूतेति ब्राह्मणान्स्वस्ति वाचयेत् । तैश्च स्वस्तीत्युक्ते अक्षय्यमस्त्विति ब्रूतेति ब्राह्मणहस्ते-
षूदकदानं कुर्यात् । तैश्चाक्षय्यमस्त्विति वक्तव्यम् ॥ २४३ ॥

स्वधावाचनम्—

दत्त्वा तु दक्षिणां शक्त्या स्वधाकारमुदाहरेत् ।

वाच्यतामित्यनुज्ञातः प्रकृतेभ्यः स्वधोच्यताम् ॥ २४४ ॥

अनन्तरं यथाशक्ति हिरण्यरजतादिदक्षिणां दत्त्वा स्वधां वाचयिष्य इत्युक्त्वा तैर्ब्राह्मणैर्वाच्यतामित्यनुज्ञातः प्रकृतेभ्यः पित्रादिभ्यो मातामहादिभ्यश्च स्वधो-
च्यतामिति स्वधाकारमुदाहरेत् ॥ २४४ ॥

ब्रूयुरस्तु स्वधेत्युक्ते भूमौ सिञ्चेत्ततो जलम् ।

विश्वेदेवाश्च प्रीयन्तां विप्रैश्चोक्त इदं जपेत् ॥ २४५ ॥

ते च ब्राह्मणा अस्तु स्वधेति ब्रूयुः । तैरेवमुक्ते अनन्तरं कमण्डलुना उदकं भूमौ सिञ्चेत् । ततो विश्वेदेवाः प्रीयन्तामिति ब्रूयान् । ब्राह्मणैश्च प्रीयन्तां विश्वेदेवा इत्युक्ते इदमनन्तरोच्यमानं जपेत् ॥ २४५ ॥

ब्राह्मणप्रार्थना—

दातारो नोऽभिवर्धन्तां वेदाः संततिरेव च ।

श्रद्धा च नो माविगमद्बहु देयं च नोऽस्त्विति ॥ २४६ ॥

दातारो हिरण्यादेः नोऽस्माकं कुलेऽभिवर्धन्तां बहवो भवन्तु । वेदाश्च वर्धन्तां अध्ययनाध्यापनतदर्थज्ञानानुष्ठानद्वारेण । संततिश्च पुत्रपौत्रादिपरम्परया । श्रद्धा च पित्र्ये कर्मण्यास्था नोऽस्माकं माविगमत् मा गच्छतु । 'न माङ्गयोगे' इत्यङ्गभावः । देयं च हिरण्यादि बहु अपर्यन्तं अस्माकं भवत्विति जपे-
दित्यर्थः ॥ २४६ ॥

इत्युक्त्वोक्त्वा प्रिया वाचः प्रणिपत्य विसर्जयेत् ।

वाजेवाज इति प्रीतः पितृपूर्वं विसर्जनम् ॥ २४७ ॥

एवं पूर्वोक्तं प्रार्थनामङ्गं जप्त्वा, उक्त्वा च प्रिया वाचः धन्या वयं भवच्चरण-
युगलरजःपवित्रीकृतमस्मन्मन्दिरं शाकाद्यशनक्लेशमविगणय्य भवद्भिरनुगृहीता
वयमित्येधंरूपाः । प्रणिपत्य प्रदक्षिणापूर्वं नमस्कृत्य विसर्जयेत् । कथं विसर्जये-

१ कर्मैव कर्तव्यं ग. २ देव नः ग. ३ विसर्जयेत् ख.

दित्याह—‘वाजे वाजेवतवाजिनोनः’ इत्यनयर्चा पितृपूर्वं प्रपितामहादि विश्वे-
देवान्सं दर्भाम्बारम्भेण उत्तिष्ठन्त पितर इति प्रीतः सुप्रीतमनाविसर्जनं कुर्यात् ॥

यस्मिंस्तु संस्रवाः पूर्वमर्घ्यपात्रे निवेशिताः ।

पितृपात्रं तदुत्तानं कृत्वा विप्रान्विसर्जयेत् ॥ २४८ ॥

यस्मिन्नर्घ्यपात्रे पूर्वमर्घ्यदानान्ते संस्रवा ब्राह्मणहस्तगलितार्घ्योदकानि निवे-
शिताः स्थापितास्तदर्घ्यपात्रं न्युक्त्वा तदुत्तानमूर्ध्वमुखं कृत्वा विप्रान्विसर्जयेत् ।
एतच्चाशीर्मन्त्रजपादूर्ध्वं वाजेवाजे इत्यतः प्राग्द्रष्टव्यम् । कृत्वा विसर्जयेदिति
क्त्वाप्रत्ययश्रवणात् ॥ २४८ ॥

प्रदक्षिणमनुव्रज्य भुञ्जीत पितृसेवितम् ।

ब्रह्मचारी भवेत्तां तु रजनीं ब्राह्मणैः सह ॥ २४९ ॥

अनन्तरमासीमान्तं ब्राह्मणाननुव्रज्य तैरास्यतामित्यनुज्ञातस्तान्प्रदक्षिणीकृत्य
प्रतिनिवृत्तः पितृसेवितं श्राद्धशिष्टमिष्टैः सह भुञ्जीत । नियम एवायं न परि-
संख्या । मांसे तु यथारुचीति द्विजकाम्ययेत्यत्रोक्तम् । यस्मिन्दिने श्राद्धं कृतं
तत्संबन्धिनीं रात्रिं भोक्तृभिर्ब्राह्मणैः सह कर्ता ब्रह्मचारी भवेत् । तुशब्दात्पुन-
र्भोजनादिरहितोपि भवेत् । ‘दन्तधावनताम्बूलं स्निग्धस्नानमभोजनम् । रत्यौ-
षधपराजानि श्राद्धकृत्सप्त वर्जयेत् ॥ पुनर्भोजनमध्वानं भाराध्ययनमैथुनम् ।
दानं प्रतिग्रहं होमं श्राद्धभुक्त्वष्ट वर्जयेत् ॥’ इति वचनात् ॥ २४९ ॥

एवं पार्वणश्राद्धमुक्त्वेदानीं वृद्धिश्राद्धमाह—

एवं प्रदक्षिणावृत्को वृद्धौ नान्दीमुखान्पितृन् ।

यजेत दधिकर्कन्धूमिश्रान्पिण्डान्यवैः क्रियाः ॥ २५० ॥

वृद्धौ पुत्रजन्मादिनिमित्ते श्राद्धे एवमुक्तेन प्रकारेण पितृन् यजेत पूजयेत् ।
तत्र विशेषमाह—प्रदक्षिणावृत्क इति । प्रदक्षिणा आवृत् अनुष्ठानपद्धतिर्य-
स्यासौ प्रदक्षिणावृत्कः । प्रदक्षिणप्रचार इति यावत् । नान्दीमुखानिति पितृणां
विशेषणम् । अतश्चावाहनादौ नान्दीमुखान्पितृनावाहयिष्ये नान्दीमुखान्पिता-
महानित्यादिप्रयोगो द्रष्टव्यः । कथं यजेतेत्याह—दधिकर्कन्धूमिश्रान् । कर्कन्धू-
र्बदरीफलम् । दध्ना बदरीफलैश्च मिश्रान्पिण्डान्दत्त्वा यजेतेति संबध्यते । तिल-
साध्याः सर्वाः क्रिया यवैः कर्तव्याः । अत्रच ब्राह्मणसंख्या दर्शितैव—‘युग्मान्द्वे
यथाशक्ति’ इत्यत्र । प्रदक्षिणावृत्कत्वादिपरिगणनमन्येषामपि स्मृत्यन्तरोक्तानां
विशेषधर्माणां प्रदर्शनार्थम् । यथाहाश्वलायनः—‘अथाभ्युदयिके युग्मा ब्रा-
ह्मणा अमूला दर्भाः प्राङ्मुखो यज्ञोपवीती स्यात्प्रदक्षिणमुपचारो यवैस्त्रिण्यैः
गन्धादिदानं द्विर्विः ऋजुदर्भानासने दद्यात् । ‘यवोसि सोमदेवत्यो गोसवे दे-
वनिर्मितः । प्रक्षवन्निः प्रसतः पुष्ट्या नान्दीमुखान्पितृनिर्माह्लोकान्प्रीणयाहि नः

स्वाहा' इति यवावपनम् । विश्वेदेवा इदं वोध्यं, नान्दीमुखाः पितर इदं वोध्यं-
मिति यथाकिञ्चमर्घ्यदानम् । पाणौ होमोऽग्नये कव्यवाहनाय स्वाहा सोमाय
पितृमते स्वाहेति । 'मधुवाता ऋतायत' इति तृचस्थाने 'उपासौ गायत' इति पञ्च
मधुमतीः श्रावयेत् । 'भक्षश्मीमदन्त' इति षष्ठीम् । आधान्तेषु मुक्ताक्षयान्योम-
येनोपलिप्य प्राचीनाप्रान्दर्भान्संस्तीर्य तं पु पृषदाज्यमिश्रेण मुक्तशेषेणैकैकस्य
द्वौ द्वौ पिण्डौ दद्यादित्यादि । यद्यपि पितृभ्यजनेति सामान्येनोक्तं तथापि श्राद्ध-
त्रयं कमश्च स्मृत्यन्तरादवगन्तव्यः । यथाह शातातपः—'मातुः श्राद्धं तु पूर्वं
स्यात्पितॄणां तदनन्तरम् । ततो मातामहानां च वृद्धौ श्राद्धत्रयं स्मृतम् ॥'
इति ॥ २५० ॥

एकोद्दिष्टमाह—

एकोद्दिष्टं देवहीनमेकार्घ्यैकपवित्रकम् ।

आवाहनाग्नौकरणरहितं ह्यपसव्यवत् ॥ २५१ ॥

एकोद्दिष्टं एक उद्दिष्टो यस्मिन् श्राद्धे तदेकोद्दिष्टमिति कर्मनामधेयम् । शेषं
पूर्ववदाक्षरेदित्युपसंहारान् । पार्वणमकलधर्मप्राप्तौ विशेषोऽभिधीयते । देवहीनं
विश्वेदेवरहितं एकार्घ्यपात्रमेकदर्भपवित्रकं च आवाहनेनाग्नौकरणहोमेन च रहि-
तम् । अपसव्यवत् प्राचीनाधीतब्रह्मसूत्रवत् । भनेनानन्तरोक्ताभ्युदयिके यज्ञो-
पवीतिर्ध्वं सूचयति ॥ २५१ ॥

उपतिष्ठतामक्षय्यस्थाने विप्रविसर्जने ।

अभिरम्यतामिति वदेद्भूयस्तेऽभिरताः स ह ॥ २५२ ॥

किञ्च । यदुक्तं—'स्वस्तिवाच्यं ततः कुर्यादक्षय्योदकमेव च' इति तत्राक्ष-
य्यस्थाने उपतिष्ठतामिति वदेत् । विप्रविसर्जने कर्तव्ये 'वाजेवाजे' इति जपान्ते
दर्भान्धारम्भेणाभिरम्यतामिति श्रूयात् । ते चाभिरताः स इति श्रूयुः । ह प्र-
सिद्धम् । शेषं पूर्ववदिति यावत् । एतच्च मध्याह्ने कर्तव्यम् । यथाह देवलः—
'पूर्वाह्णे दैविकं कर्म अपराह्णे तु पृथक् । एकोद्दिष्टं तु मध्याह्ने प्रातर्वृद्धिनिमि-
त्तकम् ॥' इति । भुञ्जीत पितृसेवितमित्यस्यैकोद्दिष्टविशेषे निषेधो दृश्यते—
'नवश्राद्धेषु यच्छिष्टं गृहे पर्युषितं च यत् । दंपत्योर्भुक्तशिष्टं च न भुञ्जीत कदा-
चन ॥' इति । नवश्राद्धं च दर्शितम्—'प्रथमेऽह्नि तृतीयेऽह्नि पञ्चमे सप्तमे
तथा । नवमैकादशे चैव तत्तदश्राद्धमुच्यते ॥' इति ॥ २५२ ॥

सपिण्डीकरणमाह—

गन्धोदकतिलैर्युक्तं कुर्यात्पात्रचतुष्टयम् ।

अर्घ्यार्थं पितृपात्रेषु प्रेतपात्रं प्रैसेचयेत् ॥ २५३ ॥

ये समाना इति द्वाभ्यां शेषं पूर्ववदाचरेत् ।

एतत्सपिण्डीकरणमेकोद्दिष्टं स्त्रिया अपि ॥ २५४ ॥

गन्धोदकतिलैर्युक्तं पात्रचतुष्टयं अर्घ्यसिद्ध्यर्थं पूर्वोक्तविधिना कुर्यात् । तिलैर्युक्तं पात्रचतुष्टयमिति वदता पितृवर्गे चत्वारो ब्राह्मणा दर्शिताः । वैश्वदेवे द्वौ स्थितावेव । अत्र प्रेतपात्रोदकं किञ्चिदवशेषं त्रिधा विभज्य पितृपात्रेषु सेचयेत् 'ये समानाः समनसः' इति द्वाभ्यां मन्त्राभ्याम् । शेषं विश्वेदेवावाहनादिविसर्जनान्त्सं पूर्ववत्पार्वणवदाचरेत् । प्रेतार्घ्यपात्रावशिष्टोदकेन प्रेतस्थानब्राह्मणहस्तेऽर्घ्यं दत्त्वा शेषमेकोद्दिष्टवत्समापयेत् । पित्र्येषु त्रिषु पार्वणवत् । एतत्सपिण्डीकरणमनन्तरोक्तमेकोद्दिष्टं च ततः प्रागुक्तं स्त्रिया अपि मातुरपि कर्तव्यं । एवं वदता पार्वणे मातृश्राद्धं पृथक्कर्तव्यमित्युक्तं भवति । अत्र प्रेतशब्दं पितुः प्रपितामहविषयं केचिद्वर्णयन्ति । तस्य त्रिष्वन्तर्भावेन सपिण्डीकरणोत्तरकालं पिण्डदानादिनिवृत्त्युपपत्तेः । समनन्तरमृतस्योत्तरत्र पिण्डोदकदानानुवृत्तेरन्तर्भावो न युक्तः । अतएवाह यमः—'यः सपिण्डीकृतं प्रेतं पृथक्पिण्डे नियोजयेत् । विधिग्नस्तेन भवति पितृहा चोपजायते ॥' इति । प्रकर्षेण इतः प्रेत इति चतुर्थेऽपि प्रेतशब्दोपपत्तेः । 'प्रेतेभ्य एव निवृणीयात्' इति च प्रयोगदर्शनात् । अपिच—'सपिण्डीकरणं श्राद्धं देवपूर्वं नियोजयेत् । पितृनेवाशयेत्तत्र पुनः प्रेतं न निर्दिशेत् ॥' इति सपिण्डीकरणोत्तरकालं प्रेतस्य श्राद्धादिप्रतिषेधो दृश्यते स चानन्तरमृतस्य न संभवति । अमावास्यादौ श्राद्धविधानात् । 'सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्तते' इत्येतदपि वचनं चतुर्थस्य त्रिष्वन्तर्भाव एव घटते 'चतुर्थस्य पिण्डत्रयव्यापित्वं पञ्चमस्य पिण्डद्वयव्यापित्वं षष्ठस्यैकपिण्डव्यापित्वं सप्तमे विनिवृत्तिः' इति । पितृपात्रेष्वित्येतदपि पितृमुख्यत्वादस्मिन्नेव पक्षे घटते नान्यथा, प्रपितामहप्रमुखत्वात् । तस्मात्पितृपात्रेषु तत्प्रेतपात्रं प्रसेचयेदिति, पितुः प्रपितामहपात्रं पित्रादिपात्रेषु प्रसेचयेदिति तदयुक्तम् । नह्यत्र पिण्डसंयोजनमुत्तरत्र पिण्डदानादिनिवृत्तिप्रयोजनम्, अपितु पितुः प्रेतत्वनिवृत्त्या पितृत्वप्राप्त्यर्थम् । प्रेतत्वं च क्षुत्तृष्णोपजनितात्यन्तदुःखानुभवावस्था । यथाह मार्कण्डेयः—'प्रेतलोके तु वसन्तिर्नृणां वर्षे प्रकीर्तिता । क्षुत्तृष्णे प्रत्यहं तत्र भवेतां भृगुनन्दन ॥' इति । पितृत्वप्राप्तिश्च वस्वादिश्राद्धदेवतासंबन्धः । प्राक्तनैकोद्दिष्टसहितेन सपिण्डीकरणेन प्रेतत्वनिवृत्त्या पितृत्वं प्राप्नोतीत्यवगम्यते—'यस्यैतानि न दत्तानि प्रेतश्राद्धानि षोडश । प्रेतत्वं सुस्थिरं तस्य दत्तैः श्राद्धशतैरपि ॥' इति । तथा—'चतुरो निर्वपेत्पिण्डान्पूर्वं तेषु समावपेत् । ततः प्रभृति वै प्रेतः पितृसामान्यमश्नुते ॥' इत्यादिवचनात् । 'यः सपिण्डीकृतं प्रेतम्' इत्यनेनापि पृथगेकोद्दिष्टविधानेन पिण्डदाननिषेधात्पार्वणविधानेन सहपिण्डदानमवगम्यते । तच्च सांवत्सरिकपाक्षिकैकोद्दिष्टविधानेनापोद्यते । यदपि पुनः प्रेतं न निर्दिशेदिति, तदपि प्रेतशब्दं

१ मृतस्य पिण्डोदक क. २ समानयेत् क. समापयेत् ख. ३ एनच्च ख. ४ विधानेनोपपद्यते क. विधानायोपपाद्यते ख.

नोच्चारयेत् अपितु पितृशब्दमेवेत्येवमर्थम् । नच प्रकर्षगमनात्तत्रैव प्रेतशब्दः । यतो विशिष्टदुःखानुभवावस्था प्रेतशब्देन रूढ्याभिधीयत इत्युक्तम् । योऽपि प्रमी-
समात्रे प्रेतशब्दप्रयोगः सोऽपि मृतपूर्वगत्या । 'सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिव-
र्तते' इति च प्रथमस्य पिण्डस्य चतुर्थ्यापित्वात् द्वितीयस्य पञ्चम्यापित्वात्
तृतीयस्य षष्ठ्यापित्वात् सप्तमे विनिवर्तत इत्येवमपि घटने । अपिच नि-
र्वाण्यपिण्डान्वयेन न सापिण्ड्यं अव्यापकत्वात् अपित्वेकशरीरावयवान्वयेने-
त्युक्तम् । पितृशब्दश्च प्रेतत्वनिवृत्त्या श्राद्धदेवताभूयं गतेषु वर्तत इति पितृपात्रे-
ष्वित्यविरुद्धम् । तस्मादनन्तराचार्येण पूर्वपक्षद्वारेण परमतं दर्शितमित्यर्थः ।
मृतपात्रोदकस्य तपिण्डस्य च पितृपात्रेषु तपिण्डेषु च संसर्जनमिति स्थितम् ।
आचार्यस्तु परमतमेवोपन्यस्तवान् । एतच्च पितुः सपिण्डीकरणं पितामहादिषु त्रिषु
प्रमीतेषु वेदितव्यम् । पितरि प्रेते पितामहे वा जीवति सपिण्डीकरणं नास्त्येव ।
'युत्क्रमाच्च प्रमीतानां नैव कार्या सपिण्डता' इति वचनात् । यत्तु मनुवचनं
(३।२२१) — 'पिता यस्य निवृत्तः स्याज्जीवेष्वापि पितामहः । पितुः स नाम संकीर्त्य
कीर्तयेत्प्रपितामहम् ॥' इति, तदपि पितृशब्दप्रयोगनियमाय न पिण्डद्वयदाना-
र्थम् । कथम् — 'ध्रियमाणे तु पितरि पूर्वपामेव निर्वपेत् । पिता यस्य तु वृत्तः
स्याज्जीवेष्वापि पितामहः ॥' योऽपि पूर्वपामेव निर्वपेदित्यन्वयः । पक्षद्वयेऽपि
कथं निर्वपेदित्याह — 'पितुः स नाम संकीर्त्य कीर्तयेत्प्रपितामहम्' इत्याद्यन्त-
ग्रहणेन सर्वत्र पितृभ्यः पितामहेभ्यः प्रपितामहेभ्य इत्येवं प्रयोगो न पुनः कदा-
चित्पि पितामहस्य प्रपितामहस्य वाऽऽदिष्टं वृद्धप्रपितामहस्य तत्पितुर्वान्तत्वं ।
अतश्च पित्रादिशब्दानां संबन्धवचनत्वात् ध्रियमाणेऽपि पितरि पितुः पितृभ्यः
पितामहेभ्यः प्रपितामहेभ्य इति । पितामहे ध्रियमाणे पितामहस्य पितृभ्यः
पितामहेभ्यः प्रपितामहेभ्य इति । अतश्च पिण्डपितृयज्ञे शुन्धन्तां पितर इत्यादि-
मन्त्राणामूहो न भवति । यदपि विष्णुवचनं — 'यस्य पिता प्रेतः स्यात्स पि-
तृपिण्ड निधाय पितामहान्पराभ्यां द्वाभ्यां दद्यात्' इति । तस्यायमर्थः । पिता-
महे ध्रियमाणे प्रेते च पितरि पितुरेकं पिण्डमेकोद्दिष्टविधानेन निधाय पितुर्यः
पितामहस्ततः पराभ्यां द्वाभ्यां दद्यात् । पितामहस्वात्मनः प्रपितामहः संप्रदा-
नभूतः स्थित एवेति । प्रपितामहाय ततः पराभ्यां द्वाभ्यां च दद्यादिति ।
शब्दप्रयोगनियमस्तु पूर्वोक्त एव । एवं गोब्राह्मणादिहतस्यापि सपिण्डी-
करणाभावो वेदितव्यः । यथाह कात्यायनः — 'ब्राह्मणादिहते ताते पतिते
संगवर्जिते । युत्क्रमाच्च मृते देयं येभ्य एव ददात्यसौ ॥' इति । गोब्राह्मणहतस्य
पितुः सपिण्डीकरणसंभवे समुल्लङ्घ्य पितामहादिभ्यः पार्वणविधानमनुपपन्नमिति
सपिण्डीकरणाभावोऽवगम्यते । स्मृत्यन्तरेऽपि — 'ये नराः संततिच्छिन्ना नास्ति
तेषां सपिण्डता । न चैतैः सह कर्तव्यान्वेकोद्दिष्टानि षोडश ॥' इति । मातुः
पिण्डदानादौ गोत्रे विप्रतिपत्तिः । भर्तृगोत्रेण पितृगोत्रेण वा दातव्यमिति उभ-

यत्र वचनदर्शनात्—‘स्वगोत्राद्भयते नारी विवाहात्सप्तमे पदे । स्वामिगोत्रेण कर्तव्या तस्याः पिण्डोक्कक्रिया ॥’ इत्यादिभर्तृगोत्रविषयं वचनम् । —‘पितृगोत्रं समुत्सृज्य न कुर्याद्भर्तृगोत्रतः । जन्मन्येव विपत्तौ च नारीणां पैतृकं कुलम् ॥’ इत्यादिपितृगोत्रविषयम् । एवं विप्रतिपत्तावासुरादिविवाहेषु पुत्रिकाकरणे च पितृगोत्रमेव । तत्र तत्र विशेषवचनात् दानस्यानिवृत्तेश्च । ब्राह्मादिविवाहेषु व्रीहियववत् बृहद्रथन्तरसामवत् विकल्प एव । तत्रच—‘येनास्य पितरो याता येन याताः पितामहाः । तेन यायात्सतां मार्गं तेन गच्छन्न दुष्यति ॥’ इति वचनात् वंशपरम्परायातसमाचरणेन व्यवस्था । एवंविधविषयव्यतिरेकेणास्य वचनस्य विषयान्तराभावात् । यत्र पुनः शास्त्रतो न व्यवस्था नाप्याचारतस्तत्र ‘आत्मनस्तुष्टिरेव वा’ इति वचनादात्मनस्तुष्टिरेव व्यवस्थापिका, यथा—‘गर्भाष्टमेऽष्टमे वाब्दे’ इति । मातुः सपिण्डीकरणेऽपि विरुद्धानि वाक्यानि दृश्यन्ते तत्र—‘पितामह्यादिभिः साधैः सपिण्डीकरणं स्मृतम्’ । तथा भर्त्रापि भार्यायाः स्वमात्रादिभिः सह सपिण्डीकरणं कर्तव्यमिति पैठीनसिराह—‘अपुत्रायां मृतायां तु पतिः कुर्यात्सपिण्डताम् । श्रुवादिभिः सहैवास्याः सपिण्डीकरणं भवेत् ॥’ इति । पत्या सह सपिण्डीकरणं यम आह—‘पत्या चैकेन कर्तव्यं सपिण्डीकरणं स्त्रियाः । सा मृतापि हि तेनैक्यं गता मन्नाहुतिव्रतैः ॥’ इति । उदानसा तु मातामहेन सह सपिण्डीकरणमुक्तम्—‘पितुः पितामहे यद्वत्पूर्णे संवत्सरे सुतैः । मातुर्मातामहे तद्वदेषा कार्या सपिण्डता ॥’ तथा—‘पिता पितामहे योज्यः पूर्णे संवत्सरे सुतैः । माता मातामहे तद्वदित्याह भगवान्छिवः ॥’ इत्येवंविविधेषु वचनेषु सत्सु अपुत्रायां भार्याया प्रमीतायां भर्ता स्वमात्रैव सापिण्ड्यं कुर्यात् । अन्वारोहणं तु पुत्रः स्वपित्रैव मातुः सापिण्ड्यं कुर्यात् । आसुरादिविवाहोत्पन्नः पुत्रिकासुतश्च मातामहेनैव । ब्राह्मादिविवाहोत्पन्नः पित्रा मातामहेन पितामह्या वा विकल्पेन कुर्यात् । अत्रापि यदि नियतो वंशसमाचारस्तदानीं तथैव कुर्यात् । वंशसमाचारोऽप्यनियतश्चेत्तदा ‘आत्मनस्तुष्टिरेव च’ इति यथारुचि कुर्यात् । तत्र च येन केनापि मातुः सापिण्ड्येऽपि यत्रान्वष्टकादिषु मातृश्राद्धं पृथग्विहितं—‘अन्वष्टकासु वृद्धौ च गयायां च क्षयेऽहनि । मातुः श्राद्धं पृथक्कुर्यादन्यत्र पतिना सह ॥’ इति, तत्र पितामह्यादिभिरेव पार्वणश्राद्धं कर्तव्यम् । अन्यत्र पतिनासहेति पतिसापिण्ड्ये तदंशभागित्वात् । मातामहसापिण्ड्ये तदंशभागित्वात्तेनैव सह । यथाह शातातपः—‘एकमूर्ति-त्वमायाति सपिण्डीकरणे कृते । पत्नी पतिपितृणां च तस्मादंशेन भागिनी ॥’ इति । एवं सति मातामहेन मातुः सापिण्ड्ये मातामहश्राद्धं पितृश्राद्धवन्नित्यमेव । पत्या पितामह्या वा मातुः सापिण्ड्ये मातामहश्राद्धं न नित्यम् । कृते अभ्युदयः अकृते न प्रत्यवाय इति निर्णयः ॥ २५३ ॥ २५४ ॥

अर्वाक्सपिण्डीकरणं यस्य संवत्सराद्भवेत् ।

तस्याप्यन्नं सोदकुम्भं दद्यात्संवत्सरं द्विजे ॥ २५५ ॥

संवत्सरादर्वाक्सपिण्डीकरणं यस्य कृतं तस्य तदुद्देशेन प्रतिदिवसं प्रतिमासं वा मावत्संवत्सरं सक्तयनुसारेणाहमुदकुम्भमहितं ग्राहणाय दद्यात् । अर्वाक्संवत्सरादिति वदता सपिण्डीकरणं संवत्सरे पूर्णं प्राग्वेति दर्शितम् । यथाहाश्वलायनः—‘अथ सपिण्डीकरणं संवत्सरान्ते द्वादशाहे वा’ इति । कात्यायनोऽप्याह—‘ततः संवत्सरे पूर्णं सपिण्डीकरणं त्रिपक्षे वा यदाचार्यावृद्धिरापद्यते’ इति द्वादशाहे त्रिपक्षे वृद्धिप्राप्तौ संवत्सरे वेति चत्वारः पक्षा दर्शिताः । तत्र द्वादशाहे पितुः सपिण्डीकरणं साम्निकेन कार्यम् । सपिण्डीकरणं विना पिण्डपितृयज्ञासिद्धेः—‘साम्निकस्तु यदा कर्ता प्रेतो वाप्यग्निमान्भवेत् । द्वादशाहे तदा कार्यं सपिण्डीकरणं पितुः ॥’ इति वचनान् । निरग्निस्तु त्रिपक्षे वृद्धिप्राप्तौ संवत्सरे वा कुर्यात् । यदा प्राक्संवत्सरान्सपिण्डीकरणं तदा षोडशश्राद्धानि कृत्वा सपिण्डीकरणं कार्यम्, उत सपिण्डीकरणं कृत्वा स्वस्वकाले तानि कर्तव्यानीति संशयः । उभयथा वचनदर्शनात् ।—‘श्राद्धानि षोडशदत्त्वा नैव कुर्यात्सपिण्डताम् । श्राद्धानि षोडशापाद्य विदधीत सपिण्डताम् ॥’ इति । षोडशश्राद्धानि च—‘द्वादशाहे त्रिपक्षे च पणमासे मासि चाब्दिदके । श्राद्धानि षोडशैतानि संस्मृतानि मनीषिभिः ॥’ इति दर्शितानि । तथा—‘यस्यापि वत्सरादर्वाक्सपिण्डीकरणं भवेत् । साम्निकं चोदकुम्भं च देयं तस्यापि वत्सरम् ॥’ इति । तत्र सपिण्डीकरणं कृत्वा स्वकाल एवैतानि कर्तव्यानीति प्रथमः कल्पः । अप्राप्तकालत्वेन प्रागनधिकारान् । यदपि वचनं ‘षोडशश्राद्धानि कृत्वैव सपिण्डीकरणं संवत्सराद्यागपि कर्तव्यम्’ इति सोयमाप्तकल्पः । यदा न्वापन्कल्पत्वेन प्राक्सपिण्डीकरणात् प्रेतश्राद्धानि करोति तदैकोद्दिष्टविधानेन कुर्यात् । यदा तु मुख्यकल्पेन स्वकाल एव करोति तदाब्दिक श्राद्धं यो यथा करोति पार्वणमेकोद्दिष्टं वा तथा मासिकानि कुर्यात् ।—‘सपिण्डीकरणादर्वाकुर्वन् श्राद्धानि षोडश । एकोद्दिष्टविधानेन कुर्यात्सर्वाणि तानि तु ॥ सपिण्डीकरणादूर्ध्वं यदा कुर्यात्तदा पुनः । प्रत्यब्दं यो यथा कुर्यात्तथा कुर्यात्स तान्यपि ॥’ इति स्मरणात् । एतच्च प्रेतश्राद्धसहितं सपिण्डीकरणं संविभक्तधनेषु बहुषु भ्रातृषु सत्स्वप्येकेनैव कृतेनालं न सर्वैः कर्तव्यम् ।—‘नवश्राद्धं सपिण्डत्वं श्राद्धान्यपि च षोडश । एकेनैव तु कार्याणि संविभक्तधनेष्वपि ॥’ इति स्मरणात् । इदं च प्रेतश्राद्धसहितं सपिण्डीकरणं असंन्यासिनां पुत्रादिभिर्नियमेन कर्तव्यम् । प्रेतत्वविमोक्षार्थत्वात् । संन्यासिनां तु न कर्तव्यम् । यथाहोशना—‘एकोद्दिष्टं न कुर्वीत यतीनां चैव सर्वदा । अहन्येकादशे प्राप्ते पार्वणं तु विधीयते ॥ सपिण्डीकरणं तेषां न कर्तव्यं सुतादिभिः । त्रिदण्डग्रहणादेव प्रेतत्वं नैव जायते ॥’ इति ।

पुत्रासंनिधाने येन सगोत्रादिना दाहसंस्कारः कृतस्तेनैवादशाहान्तं तत्प्रेतकर्म कर्तव्यम्—‘असगोत्रः सगोत्रो वा स्त्री दद्याद्यदि वा पुमान् । प्रथमेऽहनि यो दद्यात्स दशाहं समापयेत् ॥’ इति स्मरणात् । शूद्राणामप्येतत्कर्तव्यमममन्नक द्वादशेऽह्नि—‘एवं सपिण्डीकरण मन्नवर्ज्यं शूद्राणां द्वादशेऽह्नि’ इति विष्णुस्मरणात् । सपिण्डीकरणादूर्ध्वं सांवत्सरिकपार्वणादीनि पुत्रस्य नियमेनैव कार्याणि अन्येषामनियतानि ॥ २५५ ॥

एकोद्दिष्टकालनाह—

मृतेऽहनि प्रकर्तव्यं प्रतिमासं तु वत्सरम् ।

प्रतिसंवत्सरं चैवमाद्यमेकादशेऽहनि ॥ २५६ ॥

मृतेऽहनि प्रतिमासं संवत्सरं यावदेकोद्दिष्टं कार्यम् । सपिण्डीकरणादूर्ध्वं प्रतिसंवत्सरमेकोद्दिष्टमेव कर्तव्यम् । आद्यं सर्वेकोद्दिष्टप्रकृतिभूतमेकोद्दिष्टमेकादशेऽहनि । मृतदिवसापरिज्ञाने तच्छ्रवणदिवसे अमावास्यायां वा कार्यम्—‘अपरिज्ञाते मृतेऽहनि अमावास्याया श्रवणदिवसे वा’ इति स्मरणात् । अमावास्यायामिति गमनमामसंबन्धिन्याममावास्यायाम्—‘प्रवासदिवसे देयं तन्मासेन्दुक्षयेऽपि वा’ इति स्मरणात् । मृतेऽहनीत्यग्राहिताग्नेर्विशेषो जातूकण्येनोक्तः—‘ऊर्ध्वं त्रिपक्षाद्यच्छ्राद्धं मृतेऽहन्येव तद्भवेत् । अधस्तु कारयेद्दाहादाहिताग्नेर्द्विजन्मनः ॥’ इति । तत्र त्रिपक्षादूर्वाग्यत्प्रेतकर्म तद्दाहदिवसादारभ्याहिताग्नेः कार्यम् । त्रिपक्षादूर्ध्वं यच्छ्राद्धं तन्मरणदिवस एवेत्यर्थः । अनाहिताग्नेस्तु सर्वं मृताह एव । आद्यमेकादशेऽहनीत्याशौचोपलक्षणमिति केचित्—‘शुचिना कर्म कर्तव्यं’ इति शुद्धेरङ्गत्वात्, अथाशौचापगम इति सामान्येन सर्वेषां वर्णानामुपक्रम्यैकोद्दिष्टस्य विष्णुना विहितत्वाच्च । तदयुक्तम्—‘एकादशेऽह्नि यच्छ्राद्धं तत्सामान्यमुदाहृतम् । चतुर्णामपि वर्णानां मृतकं च पृथक्पृथक् ॥’ इति पैठीनसिस्मरणविरोधान्—‘आद्यं श्राद्धमशुद्धोऽपि कुर्यादेकादशेऽहनि । कर्तुंस्तात्कालिकी शुद्धिरशुद्धः पुनरेव सः ॥’ इति शाङ्ख्यवचनविरोधाच्च । सामान्योपक्रमं विष्णुवचनं दशाहाशौचविषयमपि घटते इति । प्रतिसंवत्सरं चैवम् इति प्रतिसंवत्सरं मृतेऽहन्येकोद्दिष्टमुपदिष्ट योगीश्वरेण । तथाच स्मृत्यन्तरम्—‘वर्षे वर्षे तु कर्तव्या मातापित्रोस्तु सक्रिया । अद्वैवं भोजयेच्छ्राद्धं पिण्डमेकं च निर्वपेत् ॥’ इति । यमोऽप्याह—‘सपिण्डीकरणादूर्ध्वं प्रतिसंवत्सरं सुतैः । मातापित्रोः पृथक्कार्यमेकोद्दिष्टं मृतेऽहनि ॥’ इति । व्यासस्तु पार्वणं प्रतिषेधयति—‘एकोद्दिष्टं परित्यज्य पार्वणं कुरुते नरः । अकृतं तद्विजानीयात्स भवेत्पितृघातकः ॥’ इति । जमदग्निस्तु पार्वणमाह—‘आपाद्य च सपिण्डत्वमौरसो विधिवत्सुतः । कुर्वीत दशवच्छ्राद्धं मातापित्रोः क्षयेऽहनि ॥’ इति । शातातपोऽप्याह—‘सपिण्डीकरणं कृत्वा कुर्यात्पार्वणवत्सदा । प्रतिसंवत्सरं

विद्वांश्चागलेयोदितो विधिः ॥' इत्येवंवचनविप्रतिपत्तौ दाक्षिणात्याद्येवं व्यवस्थामाहुः—'भौरसक्षेत्रजाभ्यां मातापित्रोः क्षयाहे पार्वणमेव कर्तव्यं दत्तकादिभिरेकोद्दिष्टम्' इति ज्ञानूकर्ण्यवचनाम्,—'प्रत्यब्दं पार्वणेनैव विधिना क्षेत्र-भौरसौ । कुर्यातामितरे कुर्युरेकोद्दिष्टं सुता दश ॥' इति । तदसम् । नह्यत्र क्षयाहवचनमस्ति अपितु प्रत्यब्दमिति । सन्ति च क्षयाहव्यतिरिक्तानि प्रत्यब्दश्राद्धान्यक्षय्यतृतीयाभाषीर्वशास्त्रीप्रभृतिषु । अतो न क्षयाहविषयपार्वणैकोद्दिष्टव्यवस्थापनयालम् । यन्तु पराशरवचनम्—'पितुर्गतस्य देवत्वमौरसस्य त्रिपौरुषम् । सर्वत्रानेकगोत्राणामेकस्यैव मृतेऽहनि ॥' इति । नदपि न व्यवस्थापकम् । यस्मादस्यायमर्थः । देवत्वं गतस्य सपिण्डीकृतस्य पितुः सर्वत्रौरसेन त्रिपौरुषं पार्वणं कार्यम् । अनेकगोत्राणां भिन्नगोत्राणां मातुलादीनां क्षयेऽहनि यच्छ्राद्धं तदेकस्यैवैकोद्दिष्टमेवेति । किंच—'सपिण्डीकरणादूर्ध्वमप्येकोद्दिष्टमेव कर्तव्यमौरसेनापि' इत्युक्तं पैटीनमिना—'एकोद्दिष्टं हि कर्तव्यमौरसेन मृतेऽहनि । सपिण्डीकरणादूर्ध्वं मातापित्रोर्न पार्वणम् ॥' इति ॥ उदीच्याः पुनरेवं व्यवस्थापयन्ति—अमावास्यायां भाद्रपदकृष्णपक्षे वा मृताहे पार्वणमन्यत्र मृताह एकोद्दिष्टमेवेति—'अमावास्याक्षयो यस्य प्रेतपक्षेऽथवा पुनः । पार्वणं तत्र कर्तव्यं नैकोद्दिष्टं कदाचन ॥' इति स्मरणान् । तदपि नाद्रियन्ते वृद्धाः । अनिश्चितमूलेनानेन वचनेन निश्चितमूलानां बहूनां क्षयाहमात्रपार्वणविषयाणां वचनानाममावास्याप्रेतपक्षमृताहविषयत्वेनातिसंकोचस्यायुक्तत्वात् । सामान्यवचनानर्थक्याच्च । तत्रहि सामान्यवचनस्य विशेषवचनेनोपसंहारो यत्र सामान्यविशेषसंबन्धज्ञानेन वचनद्वयमर्थवत् । यथा सप्तदशसामिधेनीरनुभूयादित्यनारभ्यार्धातस्य विकृतिमात्रविषयस्य सप्तदशवाक्यस्य सामिधेनीलक्षणद्वारसंबन्धबोधेनार्थवतो मित्रविन्दादिप्रकरणपठितेन सप्तदशवाक्येन मित्रविन्दाद्यधिकारापूर्वसंबन्धबोधेनार्थवता उपसंहारः । इह तु द्वयोर्मृताहमात्रविषयत्वाच्चाार्थवत्तेति । अतोऽत्र पाक्षिकैकोद्दिष्टनिवृत्तिफलकतया पार्वणनियमविधानं युक्तम् । नचैकोद्दिष्टवचनानां मातापितृक्षयाहविषयत्वेन पार्वणवचनानां च तदन्यक्षयाहविषयत्वेन व्यवस्था युक्ता । उभयत्रापि मातापितृसुतग्रहणस्य विद्यमानत्वात्—'सपिण्डीकरणादूर्ध्वं प्रतिसंवत्सरं सुतैः । मातापित्रोः पृथक्कार्यमेकोद्दिष्टं मृतेऽहनि ॥' इति । तथा—'आपाद्य सहपिण्डत्वमौरसो विधिवत्सुतः । कुर्वीत दशवच्छ्राद्धं मातापित्रोः क्षयेऽहनि ॥' इति । यदपि कैश्चिदुच्यते—मातापित्रोः क्षयाहे साम्निः पार्वणं कुर्याच्चिरमिरेकोद्दिष्टमिति—'वर्षे वर्षे सुतः कुर्यात्पार्वणं योऽग्निमान्द्विजः । पित्रोरनग्निमान्धीर एकोद्दिष्टं मृतेऽहनि ॥' इति सुमन्तुस्मरणादिति । तदपि सत्प्रतिपक्षत्वादुपेक्षणीयम्—'बह्वग्नयस्तु ये विप्रा ये चैकाग्रय एव च । तेषां सपिण्डनादूर्ध्वमेकोद्दिष्टं न पार्वणम् ॥' इति स्मरणान् । तत्रैव निर्णयः—संन्यासिनां क्षयाहे

सुतेन पार्वणमेव कर्तव्यम्—‘एकोद्दिष्टं यतेर्नास्ति त्रिदण्डग्रहणादिह । सपिण्डी-
करणाभावात्पार्वणं तस्य सर्वदा ॥’ इति प्रचेतःस्मरणात् । अमावास्याक्षयाहे
प्रेतपक्षक्षयाहे च पार्वणमेव—‘अमावास्या क्षयो यस्य प्रेतपक्षेऽथवा पुनः’ इत्या-
दिबचनस्योक्तरीत्या नियमपरत्वात् । अन्यत्र क्षयाहे पार्वणैकोद्दिष्टयोर्बहिर्व-
वद्विकल्प एव । तथापि वंशसमाचारव्यवस्थायां सत्यां व्यवस्थितो विकल्पो-
ऽसत्यामैच्छिक इत्यलमतिप्रसंगेन ॥ २५६ ॥

नित्यश्राद्धव्यतिरिक्तसर्वश्राद्धशेषमिदमभिधीयते—

पिण्डांस्तु गोऽजविप्रेभ्यो दद्यादग्नौ जलेऽपि वा ।

प्रक्षिपेत्सत्सु विप्रेषु द्विजोच्छिष्टं न मार्जयेत् ॥ २५७ ॥

पूर्वदत्तानां पिण्डानां पिण्डस्य वा प्रतिपत्तिरियं गवे अजाय ब्राह्मणाय वा
तदर्थिने पिण्डान्दद्यात् । अमावसाधे जलेऽपि वा प्रक्षिपेत् । किंच सत्सु विप्रेषु
भोजनदेशावस्थितेषु द्विजोच्छिष्टं न मार्जयेन्नोद्दासयेत् ॥ २५७ ॥

भोज्यविशेषेण फलविशेषमाह—

हविष्यान्नेन वै मांसं पायसेन तु वत्सरम् ।

मात्स्यहारिणकौरभ्रशाकुनच्छागपार्षतैः ॥ २५८ ॥

ऐणरौरववाराहशाशैर्मसैर्यथाक्रमम् ।

मासवृद्ध्याभितृप्यन्ति दत्तैरिह पितामहाः ॥ २५९ ॥

हविष्यं हविर्योग्यं तिलघ्रीष्मादि । यथाह मनुः (३।२६७)—‘तिलैर्घोहि-
यवैर्माषैरन्निर्मूलफलेन वा । दत्तेन मांसं तृप्यन्ति विधिवत्पितरो नृणाम् ॥’
इति । तदन्नं हविष्यान्नं तेन मांसं पितरस्तृप्यन्तीत्यनौगतेनान्वयः । पायसेन
गव्यपयःसिद्धेन संवत्सरम्—‘संवत्सरं तु गव्येन पयसा पायसेन वा’ इति
(मनुः ३।२७१) स्मरणात् । मात्स्यो भक्ष्यः पाठीनादिस्तस्येदं मात्स्यम् । हरिण-
स्ताम्रमृगः । एणः कृष्णः ।—‘एणः कृष्णमृगो ज्ञेयस्ताम्रो हरिण उच्यते’ इत्यायु-
र्वेदस्मरणात् । तस्येदं हरिणकम् । अकिरुभ्रस्तत्संबन्धि औरभ्रम् । शैकुनिस्ति-
त्तिरिस्तत्संबन्धि शाकुनं । छागोऽजस्तदीयं छागम् । पृषच्चित्रमृगस्तन्मांसं पार्षतम् ।
एणः कृष्णमृगस्तत्पिशितमैणम् । हरुः शंबरस्तत्प्रभवं रौरवम् । वराह आरण्यसू-
करस्तज्जं वाराहम् । शशस्येदं शशम् । एभिर्मसैः पितृभ्यो दत्तैर्हविष्यान्नेन वै मास-
मित्युक्तत्वात्तत ऊर्ध्वं यथाक्रममेकैकमासवृद्ध्या पितरस्तृप्यन्ति ॥ २५८ ॥ २५९ ॥

खड्गामिषं महाशल्कं मधु मुन्यन्नमेव वा ।

लौहामिषं महाशाकं मांसं वैध्रीणसस्य च ॥ २६० ॥

१ फलेस्तथा ग. २ मांसं प्रीयन्ते ख. ३ अनागतत्वेना. ग. ४ शाकुनं भक्ष्यपक्षिसंबन्धि क.
ख. ५ वैध्रीणसस्य क. ग.

यद्ददाति गयास्थश्च सर्वमानन्त्यमभ्युते ।

तथा वर्षात्रयोदश्यां मघासु च विशेषतः ॥ २६१ ॥

किञ्च । खड्गो गण्डकमस्य मांसम् । महाशल्को मत्स्यभेदः । मधु माक्षिकम् । मुन्यन्नं सर्वमारण्यं नीवारादि । लोहो रक्तश्छागस्तदामिषं लौहामिषम् । महाशाकं कालशाकम् । वार्धीणसो वृद्धः श्वेतच्छागः—‘त्रिपिबं त्विन्द्रियक्षीणं वृद्धं श्वेतमजापतिम् । वार्धीणसं तु तं प्राहुर्वाशिकाः श्राद्धकर्मणि ॥’ इति याज्ञिकप्रसिद्धः । त्रिपिबः पिबतः कर्णौ जिह्वा च यस्य जलं स्पृशन्ति सः त्रिभिः पिबतीति त्रिपिबः तस्य वार्धीणसस्य मांसम् । यद्ददाति गयास्थश्च व-
र्तिकचिच्छाकादिकमपि गयास्थो ददाति । चशब्दाद्गङ्गाद्वारादिषु च—‘गङ्गाद्वारे प्रयागे च नैमिषे पुष्करेऽर्बुदे । संनिहत्यां गयायां च श्राद्धमक्षय्यतां व्रजेत् ॥’ आनन्त्यमभ्युते इति अनन्तफलहन्तुत्वं प्राप्नोति । आनन्त्यमभ्युत इति प्रत्येकमभिसंबध्यते । तथा वर्षात्रयोदश्यां भाद्रपदकृष्णत्रयोदश्यां विशेषतो मघासु-
क्तायां यत्किञ्चिद्दीयते तत्सर्वमानन्त्यमभ्युत इति गतेन संबन्धः ॥—अत्र य-
द्यपि मुन्यन्नमांसमध्वादीनि सर्ववर्णानां सामान्येन श्राद्धे योग्यानि दर्शितानि तथापि पुलस्त्योक्ता व्यवस्थादरणीया ।—‘मुन्यन्नं ब्राह्मणस्योक्तं मांसं क्षत्रिय-
वैश्ययोः । मधुप्रदानं शूद्रस्य सर्वेषां चाविरोधि यत् ॥’ इति । अस्यार्थः—
मुन्यन्नं नीवारादि यच्छाद्धयोग्यमुक्तं तद्ब्राह्मणस्य प्रधानं समग्रफलदम् । यच्च
मांसमुक्तं तत्क्षत्रियवैश्ययोः प्रधानम् । यश्च शूद्रस्य । एतन्नित्यव्य-
तिरिक्तं यदविरोधि यदप्रतिषिद्धं वास्तुकादि, यच्च विहितं हविष्यं कालशा-
कादि तत्सर्वेषां समग्रफलदमिति ॥ २६० ॥ २६१ ॥

विधिविशेषाफलविशेषमाह—

कन्यां कन्यावेदिनश्च पशून्वै सत्सुतानपि ।

घृतं कृषिं वणिज्यां च द्विशफैकशफांस्तथा ॥ २६२ ॥

ब्रह्मवर्चस्विनः पुत्रान्स्वर्णरूप्ये सकुप्यके ।

ज्ञातिश्रेष्ठ्यं सर्वकामानाप्नोति श्राद्धदः सदा ॥ २६३ ॥

प्रतिपत्प्रभृतिष्वेकां वर्जयित्वा चतुर्दशीम् ।

शस्त्रेण तु हता ये वै तेभ्यस्तत्र प्रदीयते ॥ २६४ ॥

कन्यां रूपलक्षणशीलवतीम् । कन्यावेदिनो जामातरो बुद्धिरूपलक्षणसं-
पन्नाः । पशवः क्षुद्रा अजादयः । सत्सुताः सन्मार्गवर्तिनः । घृतं घृतविजयः ।
कृषिः कृषिफलम् । वणिज्या वाणिज्यलाभः । द्विशफा गवादयः । एकशफा
अश्वदयः । ब्रह्मवर्चस्विनः पुत्राः वेदाध्ययनतदर्थानुष्ठानजनितं तेजो ब्रह्मवर्चसं

१ श्वेतं श्वेतमजापतिं ख. २ आनन्त्यफलं ख. ३ कृषिं च वाणिज्यं द्विशफैकशफं तथा ख.
४ सन्मार्गाः ग.

तद्वन्तः । स्वर्णरूप्ये हेमरजते । तद्यतिरिक्तं त्रपुसीसकादि कुप्यकम् । श्राद्धैष्ट्यं
श्राद्धैष्ट्यकृत्वम् । सर्वकामाः काम्यन्त इति कामाः स्वर्गपुत्रपश्चादयः । एतानि
काम्यादीनि चतुर्दशफलानि कृष्णपक्षप्रतिपत्प्रभृतिष्वमावास्यापर्यन्तासु चतुर्दशी-
वर्जितासु चतुर्दशसु तिथिषु श्राद्धदो यथाक्रममाप्नोति । ये केचन शस्त्रहतास्तेभ्यः
कृष्णचतुर्दश्यामेकोद्दिष्टविधिना श्राद्धं दद्याद्यदि ब्राह्मणादिहता न भवन्ति—
'समत्वमागतस्यापि पितुः शस्त्रहतस्य वै । एकोद्दिष्टं सुतैः कार्यं चतुर्दश्यां महा-
लयः ॥' इति स्मरणात् । समत्वमागतस्य सपिण्डीकृतस्य महालये भाद्रपदकृ-
ष्णचतुर्दश्यां शस्त्रहतस्यैव श्राद्धं नान्यस्येति नियम्यते न पुनः शस्त्रहतस्य चतु-
र्दश्यामेवेति । अतश्च क्षयाहादौ शस्त्रहतस्यापि यथाप्राप्तमेव श्राद्धम् । नच
भाद्रपदकृष्णपक्ष एवायं श्राद्धविधिरिति मन्तव्यम्—'प्रौष्ठपद्यामपरपक्षे मासि
मासि चैवम्' इति शौनकस्मरणात् ॥ २६२ ॥ २६३ ॥ २६४ ॥

नक्षत्रविशेषाफलविशेषमाह—

स्वर्गं ह्यपत्यमोजश्च शौर्यं क्षेत्रं बलं तथा ।
पुत्रं श्रेष्ठ्यं च सौभाग्यं समृद्धिं मुख्यतां शुभाम् ॥२६५॥
प्रवृत्तचक्रतां चैव वाणिज्यप्रभृतीनपि ।
अरोगित्वं यशो वीतशोकतां परमां गतिम् ॥ २६६ ॥
धनं वेदान्भिषक्सिद्धिं कुप्यं गा अप्यजाविकम् ।
अश्वानायुश्च विधिवद्यः श्राद्धं संप्रयच्छति ॥ २६७ ॥
कृत्तिकादिभरण्यन्तं स कामानामुयादिमान् ।
आस्तिकः श्रद्धधानश्च व्यपेतमदमत्सरः ॥ २६८ ॥

कृत्तिकामादिं कृत्वा भरण्यन्तं प्रतिनक्षत्रं यः श्राद्धं ददाति स यथाक्रमं स्व-
र्गादीनायुःपर्यन्तान्कामानवाप्नोति, यथास्तिकः श्रद्धधानो व्यपेतमदमत्सरश्च
भवति । आस्तिको विश्वासवान् । श्रद्धधान आदरातिशययुक्तः । व्यपेतमदम-
त्सरः मदो गर्वः मत्सर ईर्ष्या ताभ्यां रहितः । स्वर्गं निरतिशयसुखम् । अप-
त्यमविशेषण । ओज आत्मशक्त्यतिशयः । शौर्यं निर्भयत्वम् । क्षेत्रं फलवत् ।
बलं शारीरम् । पुत्रो गुणवान् । श्रेष्ठ्यं श्राद्धेषु । सौभाग्यं जनप्रियता । समृ-
द्धिर्धनादेः । मुख्यता अग्र्यता । शुभं सामान्येन । प्रवृत्तचक्रता अप्रतिहता-
ज्ञता । वाणिज्यप्रभृतयो वाणिज्यकुसीदकृषिगोरक्षाः । अरोगित्वं अनामययो-
गित्वम् । यशः प्रख्यातिः । वीतशोकता इष्टवियोगादिजनितदुःखाभावः ।
परमा गतिर्ब्रह्मलोकप्राप्तिः । धनं सुवर्णादि । वेदा ऋग्वेदादयः । भिषक्सि-
द्धिरौषधफलावाप्तिः । कुप्यं सुवर्णरजतव्यतिरिक्तं ताम्रादि । गावः प्रसिद्धाः ।
अजाश्च अवयश्च अश्वश्च । आयुर्दीर्घजीवनम् ॥ २६५ ॥ २६६ ॥ २६७ ॥ २६८ ॥

१ ससौभाग्य क. २ श्रद्धधानश्चेत् ख. ३ स्वर्गोऽतिशयसुखं क. ४ अनामयित्वं ग.

‘मासवृक्षाभितृप्यन्ति दत्तैरिह पितामहाः’ इत्यनेन पितॄणां श्राद्धेन तृप्ति-
र्भवतीत्युक्तं तदनुपपन्नम् । प्रातिस्विकशुभाशुभकर्मवशेन स्वर्गनरकादिगताणां
मनुष्याणां पुत्रादिभिर्दत्तैरन्नपानादिभिस्तृप्त्यसंभवात् । संभवेऽपि स्वयमात्मना-
प्यनीशाः कथं स्वर्गादिफलं प्रयच्छन्तीत्यत आह—

वसुरुद्रादितिसुताः पितरः श्राद्धदेवताः ।

प्रीणयन्ति मनुष्याणां पितृन्श्राद्धेन तर्पिताः ॥ २६९ ॥

आयुः प्रजां धनं विद्यां स्वर्गं मोक्षं सुखानि च ।

प्रयच्छन्ति तथा राज्यं प्रीता नृणां पितामहाः ॥ २७० ॥

नद्यात्र देवदत्तादय एव श्राद्धकर्मणि संप्रदानभूताः पित्रादिशब्दैरुच्यन्ते किं-
त्वधिष्ठातृवस्वादिदेवतामहिता एव । यथा देवदत्तादिशब्दैर्न शरीरमात्रं ना-
प्यात्ममात्रं किंतु शरीरविशिष्टा आत्मान उच्यन्ते । एवमधिष्ठातृदेवतासहिता
एव देवदत्तादयः पित्रादिशब्दैरुच्यन्ते । अतश्चाधिष्ठातृदेवता वस्वादयः पुत्रा-
दिभिर्दत्तेनान्नपानादिना तृप्ताः सन्तस्तानपि देवदत्तादींस्तर्पयन्ति कर्तृश्च पुत्रा-
दीन्फलेन संयोजयन्ति । यथा माता गर्भपोषणायान्यदत्तेन दोहदाज्ञपानादिना
स्वयमुपभुक्तेन तृप्ता सती स्वजठरगतमप्यपत्यं तर्पयति दोहदाज्ञादिप्रदायिनश्च
प्रत्युपकारफलेन संयोजयति तद्वद्वमवो रुद्रा अदितिसुताः आदित्या एव ये
पितरः पितृपितामहप्रपितामहशब्दवाच्याः न केवलं देवदत्तादय एव श्राद्धदे-
वताः श्राद्धकर्मणि संप्रदानभूताः । किंतु मनुष्याणां पितृन्देवदत्तादीन्स्वयं श्रा-
द्धेन तर्पितास्तर्पयन्ति ज्ञानशक्त्यतिशययोगेन । किंच न केवलं पितृंस्तर्पयन्ति
अपितु श्राद्धकारिभ्यः आयुः प्रजां धनं विद्यां स्वर्गं मोक्षं सुखानि राज्यं च ।
चकारास्तत्र तत्र शास्त्रोक्तमन्यदपि फलं स्वयं प्रीताः पितामहा वस्वादयः
प्रयच्छन्तीति ॥ २६९ ॥ २७० ॥

इति श्राद्धप्रकरणम् ।

अथ गणपतिकल्पप्रकरणम् ११

दृष्टादृष्टफलसाधनानि कर्माण्यभिहितान्यप्यभिधास्यन्ते च तेषां स्वरूपनि-
ष्पत्तिः फलसाधनत्वं चाविघ्नेन भवतीत्यविघ्नार्थं कर्म विधास्यन् विघ्नस्य कारक-
शापकहेतूनाह—

विनायकः कर्मविघ्नसिद्ध्यर्थं विनियोजितः ।

गणानामाधिपत्ये च रुद्रेण ब्रह्मणा तथा ॥ २७१ ॥

विनायकः कर्मविघ्नसिद्ध्यर्थमित्यादिनोभयविधहेतुपरिज्ञानाद्विघ्नस्य प्राग्भाव-
परिपालनायोपस्थितस्य प्रध्वंसाय वा प्रेक्षापूर्वकारिणः प्रवर्तन्ते । रोगस्येवोभ-

१ शुभाशुभफलकर्मविशेषेण ग. २ गर्भधारणपोषणाय ग.

यविबहेतुपरिज्ञानात् । विनायको विघ्नेश्वरः पुरुषार्थसाधनानां कर्मणां विघ्नसि-
द्ध्यर्थं स्वरूपफलसाधनत्वविधातसिद्धये विनियोजितः नियुक्तः रुद्रेण ब्रह्मणा
चकाराद्विष्णुना च गणानां पुष्पदन्तप्रभृतीनामाधिपत्ये स्वाम्ये ॥ २७१ ॥

एवं विघ्नस्य कारकहेतुमुक्त्वा ज्ञापकहेतुप्रदर्शनार्थमाह—

तेनोपसृष्टो यस्तस्य लक्षणानि निबोधत ।

स्वप्नेऽवगाहतेऽत्यर्थं जलं मुण्डांश्च पश्यति ॥ २७२ ॥

काषायवाससश्चैव क्रव्यादांश्चाधिरोहति ।

अन्त्यजैर्गर्दभैरुष्टैः सहैकत्रावतिष्ठते ॥ २७३ ॥

व्रजन्नपि तथात्मानं मन्यतेऽनुगतं परैः ।

तेन विनायकेनोपसृष्टो गृहीतो यस्तस्य लक्षणानि ज्ञापकानि निबोधत जा-
नीध्वं हे मुनयः । पुनर्मुनीनां प्रत्यवमर्शः शान्तिप्रकरणप्रारम्भार्थः । स्वप्ने स्व-
प्नावस्थायां जलमत्यर्थमवगाहते स्रोतसा हियते निमज्जति वा । मुण्डितक्षिरसः
पुरुषान्पश्यति । काषायवाससो रक्तनीलादिवस्त्रप्रावरणांश्च । क्रव्यादा नाम
मांसाशिनः पक्षिणः गृध्रादीन्मृगांश्च व्याघ्रादीनधिरोहति । तथान्त्यजैश्चण्डा-
लादिभिः गर्दभैः खरैरुष्टैः क्रमेलकैः सह परिवृतस्तिष्ठति । व्रजन्वाच्छात्मानं
परैः शत्रुभिः पृष्ठतो धावद्भिरनुगतमभिभूयमानं मन्यते ॥ २७२ ॥ २७३ ॥

एवं स्वप्नदर्शनान्युक्त्वा प्रत्यक्षलिङ्गान्याह—

विमना विफलारम्भः संसीदत्यनिमित्ततः ॥ २७४ ॥

तेनोपसृष्टो लभते न राज्यं राजनन्दनः ।

कुमारी च न भर्तारमपत्यं गर्भमङ्गना ॥ २७५ ॥

आचार्यत्वं श्रोत्रियश्च न शिष्योऽध्ययनं तथा ।

वणिग्लाभं न चाप्नोति कृपिं चापि कृषीवलः ॥ २७६ ॥

विमना विक्षिप्तचित्तः । विफलारम्भः विफला आरम्भा यस्य स तथोक्तः न
कचित्फलमाप्नोति । संसीदत्यनिमित्ततः विना कारणेन दीनमनस्को भवति ।
राजनन्दनो राजकुले जातः श्रुतशौर्यधैर्यादिगुणयुक्तोऽपि राज्यं न लभते । कु-
मारी रूपलक्षणाभिजनादिसंपन्नापीप्सितं भर्तारम् । अङ्गना गर्भिण्यपत्यं । ऋतु-
मती गर्भम् । अध्ययनतदर्थज्ञाने सत्यपि आचार्यत्वं श्रोत्रियः । विनयाचारादियु-
क्तोऽपि शिष्योऽध्ययनं श्रवणं वा । न लभत इति सर्वत्र संबध्यते । वणिक्
वाणिज्योपजीवी तत्र कुशलोऽपि धान्यादिक्रयविक्रयादिषु लाभम् । कृषीवलः
कर्षकस्तत्राभियुक्तोऽपि कृषिफलं नाप्नोति । एवं यो यथा कृत्या जीवति स तत्र
निष्फलारम्भश्चेत्तेनोपसृष्टो वेदितव्यः ॥ २७४ ॥ २७५ ॥ २७६ ॥

एवं कारकशापकहेतूनभिधाय विज्ञोपशान्त्यर्थं कर्मविधानमाह—

स्नपनं तस्य कर्तव्यं पुण्येऽहि विधिपूर्वकम् ।

तस्य विनायकोपसृष्टस्याऽनागतविनायकोपसर्गपरिहारार्थिनो वा स्नपनमभि-
वेचनं कर्तव्यम् । पुण्ये स्वानुकूलनक्षत्रादियुक्ते । अहि दिवसे न रात्रौ । विधिपूर्वकं
शास्त्रोक्तेतिकर्तव्यतासहितम् ॥

स्नपनविधिमाह—

गौरसर्पपकल्केन साज्येनोन्मादितस्य च ॥ २७७ ॥

सर्वोषधैः सर्वगन्धैर्विलिप्तशिरसस्तथा ।

भद्रासनोपविष्टस्य स्वस्तिवाच्या द्विजाः शुभाः ॥ २७८ ॥

गौरसर्पपकल्केन सिद्धार्धपिष्टेन साज्येन घृतलोलीकृतेनोन्मादितस्योद्दतिता-
ङ्गस्य तथा सर्वोषधैः प्रियङ्गुनागकेसरादिभिः सर्वगन्धैश्चन्दनागुरुकस्तूरिकादि-
भिर्विलिप्तशिरसो वक्ष्यमाणभद्रासनोपविष्टस्य पुरुषस्य द्विजा ब्राह्मणाः शुभाः
श्रुताध्ययनवृत्तसंपन्नाः शोभनाकृतयश्चावारोऽस्य स्वस्ति भवन्तो ब्रुवन्तिवसि
वाच्याः । अस्मिन्समये गृह्योक्तमार्गेण पुण्याहवाचनं कुर्यादित्यर्थः ॥ २७७ ॥ २७८ ॥

अश्वस्थानाद्गजस्थानाद्वल्मीकात्संगमाद्भद्रात् ।

मृत्तिकां रोचनां गन्धान्गुग्गुलं चाऽप्सु निक्षिपेत् ॥ २७९ ॥

या आहता ह्येकवर्णैश्चतुर्भिः कलशैर्हदात् ।

चर्मण्यानडुहे रक्ते स्थाप्यं भद्रासनं ततः ॥ २८० ॥

किञ्च । अश्वस्थानगजस्थानवल्मीकमरिन्संगमाशोप्यह्मदेश्य आहतां पञ्च-
विधां मृदं गोरोचनं गन्धान् चन्दनकुङ्कुमागुरुप्रभृतीन् गुग्गुलं च तास्वप्सु
विनिक्षिपेत् । या आप आहता एकवर्णैः समानवर्णैश्चतुर्भिः कुम्भैरव्रणास्फुटिताका-
लकैः हृदादशोप्यान् संगमाद्भद्रात् । ततश्चानडुहे चर्मणि रक्ते लोहितवर्णे उत्तरलोमनि
प्राचीनग्रीवे भद्रं मनोरममासनं श्रीपर्णीनिर्मितं स्थाप्यम् । तत उक्तोदकमृत्तिका-
गन्धादिसहितांश्रुतादिपल्लवोपक्षोभिताननान्स्वग्दामवेष्टितकण्ठांश्चन्दनचर्चितौघ-
वाहतवस्त्रविभूषितांश्चतसृषु पूर्वादिदिक्षु स्थापयित्वा शुचौ सुलिप्ते स्थण्डिले
रचितपञ्चवर्णस्वस्तिके लोहितमानडुहं चर्मोत्तरलोम प्राचीनग्रीवमासीर्यं तस्यो-
परि श्वेतवस्त्रप्रच्छादितमासनं स्थापयेदित्येतद्भद्रासनम् । तस्मिन्नुपविष्टस्य
स्वस्तिवाच्याः द्विजाः ॥ २७९ ॥ २८० ॥

सहस्राक्षं शतधारमृषिभिः पावनं कृतम् ।

तेन त्वामभिषिञ्चामि पावमान्यः पुनन्तु ते ॥ २८१ ॥

किंच । स्वस्तिवाचनानन्तरं जीवत्पतिपुत्राभिः रूपगुणशालिनीभिः सुवेषाभिः कृतमङ्गलं पूर्वदिग्देशावस्थितं कलशमादायानेन मन्त्रेणाभिषिञ्चेद्गुरुः । सहस्राक्षमनेकशक्तिकं शतधारं बहुप्रवाहमृषिभिर्मन्वादिभिर्यदुदकं पावनं पवित्रं कृत उत्पादितं तेनोदकेन त्वां विनायकोपसृष्टं विनायकोपसर्गशान्तये अभिषिञ्चामि । पावमान्यश्चेता आपस्त्वां पुनन्तु ॥ २८१ ॥

भगं ते वरुणो राजा भगं सूर्यो बृहस्पतिः ।

भगमिन्द्रश्च वायुश्च भगं सप्तर्षयो ददुः ॥ २८२ ॥

तदनन्तरं दक्षिणदेशावस्थितं द्वितीयं कलशमादायानेन मन्त्रेणाभिषिञ्चेत् । भग कल्याणं ते तुभ्यं वरुणो राजा भगं सूर्यो भगं बृहस्पतिः भगमिन्द्रश्च वायुश्च भगं सप्तर्षयश्च ददुरिति ॥ २८२ ॥

यत्ते केशेषु दौर्भाग्यं सीमन्ते यच्च मूर्धनि ।

ललाटे कर्णयोरक्ष्णोरापस्तद् घ्नन्तु सर्वदा ॥ २८३ ॥

ततस्तृतीयं कलशमादायानेन मन्त्रेणाभिषिञ्चेत् । ते तव केशेषु यदौर्भाग्यमकल्याणं सीमन्ते मूर्धनि च ललाटे कर्णयोरक्ष्णोश्च तत्सर्वमापोदेव्यो घ्नन्तु उपशमयन्तु सर्वदेति ॥ २८३ ॥

स्नातस्य सार्पपं तैलं सुवेणौदुम्बरेण तु ।

जुहुयान्मूर्धनि कुशान्सव्येन परिगृह्य च ॥ २८४ ॥

ततश्चतुर्थं कलशमादाय पूर्वोक्तैस्त्रिभिर्मन्त्रैरभिषिञ्चेत् । 'सर्वमघ्नैश्चतुर्थम्' इति मन्त्रलिङ्गान् । उक्तेन प्रकारेण कृताभिषेकस्य मूर्धनि सव्यपाणिगृहीतकुशान्तर्हिते सार्पपं तैलं उदुम्बरवृक्षोद्भवेन सुवेण वक्ष्यमाणैर्मन्त्रैर्जुहुयादाचार्यः ॥ २८४ ॥

मितश्च संमितश्चैव तथा शालकटङ्कटौ ।

कूष्माण्डो राजपुत्रश्चेत्यन्ते स्वाहासमन्वितैः ॥ २८५ ॥

नामभिर्बलिमन्त्रैश्च नमस्कारसमन्वितैः ।

मितसंमितादिभिर्विनायकस्य नामभिः स्वाहाकारान्तैः प्रणवादिभिर्जुहुयादिति गतेन संबन्धः । स्वाहाकारयोगाच्चतुर्थी विभक्तिः । अतश्च ॐमितायस्वाहा ॐसंमितायस्वाहा ॐशालायस्वाहा ॐकटङ्कटायस्वाहा ॐकूष्माण्डायस्वाहा ॐराजपुत्रायस्वाहेति षट् मन्त्रा भवन्ति । अनन्तरं लौकिकेऽग्नौ स्थालीपाकविधिना चरुं श्रपयित्वा एतैरेव पद्भिर्मन्त्रैस्तस्मिन्नेवाग्नौ हुत्वा तच्छेषं बलिमन्त्रैरिन्द्राग्निमनिर्ऋतिवरुणवायुसोमेशानप्रह्लातन्तानां नामभिश्चतुर्थ्यन्तर्नमोन्वितैस्तेभ्यो बलिं दद्यात् ॥ २८५ ॥

अनन्तरं किं कुर्यादित्याह—

दद्याच्चतुष्पथे शूर्पे कुशानास्तीर्य सर्वतः ॥ २८६ ॥

कृताकृतास्तन्दुलांश्च पललौदनमेव च ।
 मत्स्यान्पक्वांस्तथैवामान्मांसमेतावदेव तु ॥ २८७ ॥
 पुष्पं चित्रं सुगन्धं च सुरां च त्रिविधामपि ।
 मूलकं पूरिकांपूपांस्तथैवोण्डेरकस्रजः ॥ २८८ ॥
 दध्यन्नं पायसं चैव गुडपिष्टं ममोदकम् ।
 एतान्सर्वान्समाहृत्य भूमौ कृत्वा ततः शिरः ॥ २८९ ॥
 विनायकस्य जननीमुपतिष्ठेत्ततोऽम्बिकाम् ।

कृताकृताद्युपहारद्रव्यजातं विनायकस्योपाहृत्य सनिधानास्तज्जनन्याश्च शिरसा
 भूमिं गत्वा - - 'तत्पुरुषाय विद्महे वक्रतुण्डाय धीमहि । तन्नो दन्ती प्रचोदयात्'
 इत्यनेन मन्त्रेण विनायकं, — 'सुभगायै विद्महे काममालिन्यै धीमहि । तन्नो
 गौरी प्रचोदयात्' इत्यनेनाम्बिकां च नमस्कुर्यात् । तत उपहारशेषमास्तीर्णकुशे
 शूर्पे निधाय चतुष्पथे निदध्यात् — 'यलि गृह्णन्त्विमं देवा आदित्या वसव-
 मथा । मरुतश्चाश्विना रुद्रा सुपर्णाः पञ्चगा ग्रहाः ॥ असुरा यातुधानाश्च
 पिशाचोरगमातरः । शाकिन्यो यक्षवंताला योगिन्यः पृतनाः शिवाः ॥ जृम्भकाः
 सिद्धगन्धर्वा मायैविद्याधरा नराः । दिक्पाला लोकपालाश्च ये च विद्मवि-
 नायकाः ॥ जगतां शान्तिकर्तारो ब्रह्माद्याश्च महर्षयः । मा विघ्नो मा च मे पापं
 मा सन्तु परिपन्थिनः ॥ सौम्या भवन्तु तृप्ताश्च भूतप्रेताः सुखावहाः ॥' इत्येतैर्मन्त्रैः ॥
 कृताकृताः सकृदवहतास्तन्दुलाः । पललं तिलपिष्टं तन्मिश्र ओदनः पललौदनः ।
 मत्स्याः पक्वा अपक्वाश्च । मांसमेतावदेव पक्वमपक्वं च । पुष्पं चित्रं रक्तपीता-
 दिभानावर्णम् । चन्दनादि सुगन्धिद्रव्यम् । सुरा त्रिविधा गौडी माध्वी पैठी च ।
 मूलकं मूलकः कन्दाकारो भक्ष्यविशेषः । पूरिका प्रसिद्धा । अपूपोऽन्नेहपक्वो गो-
 धूमविकारः । उण्डेरकस्रजः उण्डेरकाः पिष्टादिमद्यस्ता प्रोताः स्रजः । दध्यन्नं दधि-
 मिश्रमन्नं । पायसं क्षिरेयी । गुडपिष्टं गुडमिश्र शाल्यादिपिष्टम् । मोदकाः लड्डुकाः ।
 अनन्तरं विनायकं तज्जननीमम्बिकां वक्ष्यमाणमन्त्रेणोपतिष्ठेत् ॥ २८६-२८९ ॥

किं कृतेत्याह—

दूर्वासर्पपुष्पाणां दत्त्वाऽर्घ्यं पूर्णमञ्जलिम् ॥ २९० ॥

सकुसुमोदकेनार्घ्यं दत्त्वा दूर्वासर्पपुष्पाणां पूर्णमञ्जलिं दत्त्वोपतिष्ठेदिति
 गतेन संबन्धः ॥ २९० ॥

उपस्थानमन्त्रमाह—

रूपं देहि येशो देहि भगं भगवन् देहि मे ।

पुत्रान्देहि धनं देहि सर्वकामांश्च देहि मे ॥ २९१ ॥

१. पूषं तथैव. ख. २. पिशाचा मानरोरगा. क. ३. माला विद्या. क. ४. पललं पिष्टं क.
 ५. जयं देहि ग. ६. भगवति ख.

ततः शुक्लाम्बरधरः शुक्लमाल्यानुलेपनः ।

ब्राह्मणान्भोजयेद्दद्याद्वस्त्रयुग्मं गुरोरपि ॥ २९२ ॥

अम्बिकोपस्थाने भगवतीत्यूहः । ततोऽभिषेकानन्तरं यजमानः शुक्लाम्बरधरः शुक्लमाल्यानुलेपनो ब्राह्मणान्भोजयेद्यथाशक्तिः । गुरवे श्रुताध्ययनवृत्तसंपन्नाय विनायकस्त्रपनविधिज्ञाय वस्त्रयुग्मं दद्यात् । अपिशब्दाद्यथाशक्तिः दक्षिणां विनायकोद्देशेन ब्राह्मणेभ्यश्च । तत्रायं प्रयोगक्रमः—चतुर्भिर्ब्राह्मणैः सार्धमुक्तलक्षणो गुरुर्मग्नो भद्रासनरचनानन्तरं तत्संनिधौ विनायकं तज्जननीं चोक्तमङ्गाभ्यां गन्धपुष्पादिभिः समभ्यर्च्य चरुं क्षपयित्वा भद्रासनोपविष्टस्य यजमानस्य पुण्याहवाचनं कृत्वा चतुर्भिः कलशैरभिषिच्य सार्षपं तैलं शिरसि हुत्वा चरुहोमं विधायाभिषेकशालायां चतुर्दिक्षु इन्द्रादिलोकपालेभ्यो बलिं दद्यात् । यजमानस्तु स्नानानन्तरं शुक्लमाल्याम्बरधरो गुरुणा सहितो विनायकाम्बिकाभ्यामुपहारं दत्त्वा शिरसा भूमिं गत्वा कुसुमोदकेनार्घ्यं दत्त्वा दूर्वासर्षपपुण्याञ्जलिं च दत्त्वा विनायकमम्बिकां चोपनिष्ठेन । गुरुरुपहारशेषं शूर्पे कृत्वा चत्वारो निदध्यात् । अनन्तरं वस्त्रयुग्मं दक्षिणां ब्राह्मणभोजनं च दद्यादिति । इति विनायकस्त्रपनविधिः ॥ १९१ ॥ २९२ ॥

अस्यैव विनायकस्त्रपनस्योक्तोपसंहारेण संयोगान्तरं दर्शयितुमाह—

एवं विनायकं पूज्य ग्रहांश्चैव विधानतः ।

कर्मणां फलमाप्नोति श्रियं चाप्नोत्यनुत्तमाम् ॥ २९३ ॥

एवमुक्तेन प्रकारेण विनायकं संपूज्य कर्मणां फलमविघ्नेनाप्नोतीत्युक्तोपसंहारः । संयोगान्तरमाह—श्रियं चोत्कृष्टतमामाप्नोतीति । श्रीकामश्चानेनैव विधानेन विनायकं पूजयेदित्यर्थः । आदित्यादिग्रहपीडाशान्तिकामस्य लक्ष्म्यादिकामस्य च ग्रहपूजादिकल्पं विधास्यन् ग्रहपूजामुपक्षिपति—ग्रहांश्चैव विधानत इति । ग्रहानादित्यादीन्वक्ष्यमाणेन विधिना संपूज्य कर्मणां सिद्धिमाप्नोति श्रियं चाप्नोति ॥ २९३ ॥

नित्यकाम्यसंयोगानाह—

आदित्यस्य सदा पूजां तिलकं स्वामिनस्तथा ।

महागणपतेश्चैव कुर्वन्सिद्धिमवाप्नुयात् ॥ २९४ ॥

आदित्यस्य भगवतः सदा प्रतिदिवसं रक्तचन्दनकुङ्कुमकुसुमादिभिः पूजां कुर्वन् स्कन्दस्य महागणपतेश्च नित्यं पूजां कुर्वन् सिद्धिं मोक्षमात्मज्ञानद्वारेण प्राप्नोतीति नित्यसंयोगः । आदित्यस्कन्दगणपतीनामन्यतमस्य सर्वेषां वा तिलकं स्वर्णादिनिर्मितं रूप्यनिर्मितं वा कुर्वन् सिद्धिमभिलषितामाप्नोति । तथा चक्षुषी चेति काम्यसंयोगः ॥ २९४ ॥

इति महागणपतिकल्पः ।

अथ ग्रहशान्तिप्रकरणम् १२

‘ग्रहांश्चैव विधानतः । कर्मणां फलमाप्नोति ध्रियं चाप्नोत्यनुत्तमाम्’ इत्यनेन
ग्रहपूजया कर्मणामविघ्नेन फलमिद्धिः श्रीश्च फलमियुक्तम् । इदानीं फलान्त-
राध्याह—

श्रीकामः शान्तिकामो वा ग्रहयज्ञं समाचरेत् ।

वृष्ट्यायुःपुष्टिकामो वा तथैवाऽभिचरन्नपि ॥ २९५ ॥

श्रीकाम इति पूर्वोक्तस्यानुवादः । शान्तिकाम आपदुपशान्तिकामः । सस्या-
दिवृक्षार्थं प्रवर्षणं वृष्टिः । आयुरपमृत्युजयेन दीर्घकालजीवनम् । पुष्टिरनवद्यश-
रीरत्वं पृताः कामयत इति वृष्ट्यायुःपुष्टिकामः । एते श्रीकामादयो ग्रहयज्ञं
ग्रहपूजां समाचरन्त्युः । तथाभिचरन्नपि अदृष्टोपायेन परपीडा अभिचारस्तत्कामश्च
ग्रहयज्ञं समाचरेत् ॥ २९५ ॥

ग्रहानाह—

सूर्यः सोमो महीपुत्रः सोमपुत्रो बृहस्पतिः ।

शुक्रः शनैश्चरो राहुः केतुश्चेति ग्रहाः स्मृताः ॥ २९६ ॥

एते सूर्यादयो नवग्रहाः ॥ २९६ ॥

ग्रहाः पूज्या इत्युक्तं, किं कृत्वेत्याह—

ताम्रकात्स्फटिकाद्रक्तचन्दनात्स्वर्णकादुर्भौ ।

राजतादयसः सीसात्कांस्यात्कार्या ग्रहाः क्रमात् ॥ २९७ ॥

स्ववर्णैर्वा पटे लेख्या गन्धैर्मण्डलकेषु वा ।

सूर्यादीनां मूर्तयस्ताम्रादिभिर्यथाक्रमं कार्याः । तदलाभे स्ववर्णैर्वर्णकैः पटे
लेख्याः । गन्धैर्मण्डलकेषु वा । गन्धैः रक्तचन्दनादिभिर्यथावर्णं लेख्या इत्य-
न्वयः । द्विभुजत्वादिविशेषस्तु मत्स्यपुराणोक्तो द्रष्टव्यः । यथा—‘पद्मासनः
पद्मकरः पद्मगर्भसमद्युतिः । सप्ताश्वरथसंस्थश्च द्विभुजः स्यात्सदा रविः ॥ श्वेतः
श्वेताम्बरधरो दशाश्वः श्वेतभूषणः । गदापाणिर्द्विबाहुश्च कर्तव्यो वरदः शशी ॥
रक्तमात्याम्बरधरः शक्तिशूलगदाधरः । चतुर्भुजो मेघगमो वरदः स्याद्धरासुतः ॥
पीतमाल्याम्बरधरः कर्णिकारसमद्युतिः । खड्गचर्मगदापाणिः सिंहस्थो वरदो
बुधः ॥ देवदैत्यगुरु तद्वत्पीतश्वेता चतुर्भुजौ । दण्डिनौ वरदौ कार्या साक्षसूत्र-
कमण्डलू ॥ इन्द्रनीलद्युतिः शूली वरदो गृध्रवाहनः । बाणबाणासनधरः कर्त-
व्योऽर्कसुतः सदा ॥ करालवदनः खड्गचर्मशूली वरप्रदः । नीलैः सिंहासनस्थश्च
राहुरत्र प्रशस्यते ॥ धूम्रा द्विबाहुवः सर्वे गदिनो विकृताननाः । गृध्रासनगता

नित्यं केतवः स्युर्वरप्रदाः ॥ सर्वे किरीटिनः कार्या ग्रहा लोकहितावहाः । स्वा-
कुलेनोच्छ्रिताः सर्वे शतमष्टोत्तरं सदेति' ॥ एतेषां स्थापनदेशश्च तत्रैवोक्तः—
'मध्ये तु भास्करं विद्यालोहितं दक्षिणेन तु । उत्तरेण गुरुं विद्याहुधं पूर्वोत्तरेण
तु ॥ पूर्वेण भार्गवं विद्यात्सोमं दक्षिणपूर्वके । पश्चिमेन शनिं विद्याद्राहुं पश्चिम-
दक्षिणे ॥ पश्चिमोत्तरतः केतुं स्थाप्या वै शुक्लतण्डुलैः ॥' इति ॥ २९७ ॥

ग्रहपूजाविधिमाह—

यथावर्णं प्रदेयानि वासांसि कुसुमानि च ॥ २९८ ॥

गन्धश्च बलयश्चैव धूपो देयश्च गुग्गुलुः ।

कर्तव्या मन्त्रवन्तश्च चरवः प्रतिदैवतम् ॥ २९९ ॥

यथावर्णं यस्य ग्रहस्य वो वर्णस्तद्वर्णानि वस्त्रगन्धपुष्पाणि देयानि । बलयश्च
धूपश्च सर्वेभ्यो गुग्गुलुर्देयः । चरवश्च प्रतिदैवतमग्निप्रतिष्ठापनान्वाधानादिपूर्वकं
चतुरश्रतुरो मुष्टीभिर्वपत्यमुष्मै त्वा जुष्टं निर्वपामीत्यादिविधिना कार्याः । अन-
न्तरं सुसमिद्धेऽग्निविध्माधानाद्याधारान्तं कर्म कृत्वा भादित्याद्युद्देशेन यथाक्रमं
वक्ष्यमाणमग्नैर्वक्ष्यमाणाः समिधो वक्ष्यमाणप्रकारेण हुत्वा चरवो होतव्याः २९९

ग्रहमन्त्रानाह—

आकृष्णेन इमं देवा अग्निर्मूर्धा दिवः ककुत् ।

उद्बुध्यस्वेति च ऋचो यथासंख्यं प्रकीर्तिताः ॥ ३०० ॥

बृहस्पते अतियदर्यस्तथैवान्नात्परिस्तुतः ।

शंनो देवीस्तथा काण्डात्केतुं कृण्वन्निमांस्तथा ॥ ३०१ ॥

आकृष्णेन रजसा वर्तमान इत्यादयो नव मन्त्राः यथाक्रममादित्यादीनां वे-
दितव्याः ॥ ३०० ॥ ३०१ ॥

इदानीं समिध आह—

अर्कः पलाशः खदिर अपामार्गोऽथ पिप्पलः ।

उदुम्बरः शमी दूर्वा कुशाश्च समिधः क्रमात् ॥ ३०२ ॥

अर्कपलाशादयो यथाक्रमं सूर्यादीनां समिधो भवन्ति । ताश्चाद्र्वा अभग्नाः
सत्त्वचः प्रादेशमात्राः कर्तव्याः ॥ ३०२ ॥

एकैकस्यात्राष्टशतमष्टाविंशतिरेव वा ।

होतव्या मधुसर्पिभ्यां दध्ना क्षीरेण वा युताः ॥ ३०३ ॥

किञ्च । आदित्यादीनामेकैकस्याष्टशतसंख्या अष्टाविंशतिसंख्या वा यथासंभवं
मधुना सर्पिषा दध्ना क्षीरेण वा युता अक्ता अर्कादिसमिधो होतव्याः ॥ ३०३ ॥

इदानीं भोजनान्धाह—

गुडौदनं पायसं च हविष्यं क्षीरषाष्टिकम् ।

दध्योदनं हविश्चूर्णं मांसं चित्राभमेव च ॥ ३०४ ॥

दद्याद्ब्रह्मक्रमादेवं द्विजेभ्यो भोजनं बुधः ।

शक्तितो वा यथालाभं सत्कृत्य विधिपूर्वकम् ॥ ३०५ ॥

गुडमिश्र ओदनो गुडौदनः । पायसम् । हविष्यं मुन्यन्नादि । क्षीरषाष्टिकं क्षीरमिश्रः षाष्टिकौदनः । दध्ना मिश्र ओदनो दध्योदनः । हविर्घृतौदनः । चूर्णं तिलचूर्णमिश्र ओदनः । मांसं भक्ष्यमांसमिश्र ओदनः । चित्रौदनो नानावर्णो-
दनः । एतानि गुडौदनादीनि यथाक्रममादित्याद्युद्देशेन भोजनार्थं द्विजेभ्यो ब्राह्मणे-
भ्यो दद्यात् । ब्राह्मणसंख्या यथाविभवं द्रष्टव्या । गुडौदनाद्यभावे तु यथालाभमो-
दनादि पादप्रक्षालनादिविधिपूर्वकं सत्कृत्य संमानपुरःसरं दद्यात् ॥ ३०४ ॥ ३०५ ॥

दक्षिणामाह—

धेनुः शङ्खस्तथानद्धान्हेम वासो हयः क्रमात् ।

कृष्णा गौरायसं छाग एता वै दक्षिणाः स्मृताः ॥ ३०६ ॥

धेनुर्दोग्धी । शङ्खः प्रसिद्धः । अनद्धान्भारसंहो यलीवर्दः । हेम सुवर्णं । वासः पीतम् । हयः पाण्डुरः । कृष्णा गौः । आयसं शस्त्रादि । छागः प्रसिद्धः । एता धेन्वादयो यथाक्रममादित्याद्युद्देशेन ब्राह्मणानां दक्षिणाः स्मृताः उक्ता मन्वा-
दिभिः । एतच्च संभवे सति । असंभवे तु यथालाभं शक्तितोऽन्यदेव यत्किञ्चि-
दयम् ॥ ३०६ ॥

शान्तिकामेनाविशेषेण सर्वे ग्रहाः पूजयितव्या इत्युक्तं तत्र विशेषमाह—

यस्य यस्य यदा दुःस्थः स तं यत्नेन पूजयेत् ।

ब्रह्मणेषां वरो दत्तः पूजिताः पूजयिष्यथ ॥ ३०७ ॥

यस्य पुरुषस्य यो ग्रहो यदा दुःस्थोऽष्टमादिदुष्टस्थानस्थितः स तं ग्रहं तदा यत्नेन विशेषेण पूजयेत् । यस्मादेषां ग्रहाणां ब्रह्मणा पूर्वं वरो दत्तः पूजिताः सन्तो यूयमिष्टप्रापणेनानिष्टनिरसनेन च पूजयितारं पूजयिष्यथेति ॥ ३०७ ॥

अविशेषेण द्विजानधिकृत्य शान्तिकपौष्टिकादीनि कर्माण्यनुक्रान्तानि तन्ना-
भिषेकगुणयुक्तस्य राज्ञो विशेषेणाधिकार इत्याह—

ग्रहाधीना नरेन्द्राणामुच्छायाः पतनानि च ।

भावाभावौ च जगतस्तस्मात्पूज्यतमा ग्रहाः ॥ ३०८ ॥

[ग्रहाणामिदमातिथ्यं कुर्यात्संवत्सरादपि ।

आरोग्यबलसंपन्नो जीवेत्स शरदः शतम् ॥]

नरेन्द्राणामभिषिक्तक्षत्रियाणां ग्रहाः पूज्यतमाः । अनेनान्येषामपि पूज्या इति ॥ ३०८ ॥ उभयत्र कारणमाह—प्राणिनामभ्युदयविनिपाता ग्रहाधीनाः व-
स्मात्तस्मादधिकारिभिः पूज्याः । किंच । जगतः स्थावरजङ्गमात्मकस्य भावाभा-
वाद्युत्पत्तिनिरोधौ ग्रहाधीनौ । तत्र यद्येते पूजितास्तदा स्वकाले एवोत्पत्तिनि-
रोधौ भवतः । अन्यथा उत्पत्तिसमये नोत्पादः अकाले निरोधश्च । जग-
दीश्वरत्वाच्च नरेन्द्राणां तद्योगक्षेमकारिणां पूज्यतमा ग्रहा इति तेषां विशेषेण
शान्तिकादिष्वधिकारः । तथाच गौतमेन—‘राजा सर्वस्येष्टे ब्राह्मणवर्ज्यम्’
इति राजानमधिकृत्य वर्णानां श्रमांश्च न्यायतोऽभिरक्षेत् ततश्चैतान्स्रधर्मे स्थाप-
येत्’ इत्यादीन्कांश्चिद्धर्मानुकरवा—‘यानि च दैवोत्पातचिन्तकाः प्रभूयुस्तान्वा-
द्वियेत् तदधीनमपि ह्येके योगक्षेमं प्रतिजानते’ इति । शान्तिकपौष्टिकाद्यनुष्ठा-
नहेतुमभिधाय शान्तिकपुण्याहस्वस्त्ययनायुष्यमङ्गलसंयुक्तान्याभ्युदयिकानि वि-
द्वेषिणः स्तम्भनाभिचारद्विषद्विद्युक्तानि च शालाघ्नौ कुर्यादिति शान्तिकादीनि
दर्शितानि ॥ ३०८ ॥

इति ग्रहशान्तिप्रकरणम् ।

अथ राजधर्मप्रकरणम् १३

साधारणान्गृहस्थधर्मानुक्त्वेदानीं राज्याभिषेकादिगुणयुक्तस्य गृहस्थस्य वि-
शेषधर्मानाह—

महोत्साहः स्थूललक्षः कृतज्ञो वृद्धसेवकः ।
विनीतः सत्वसंपन्नः कुलीनः सत्यवाक्शुचिः ॥ ३०९ ॥
अदीर्घसूत्रः स्मृतिमानक्षुद्रोऽपरुपस्तथा ।
धार्मिकोऽव्यसनश्चैव प्राज्ञः शूरो रहस्यवित् ॥ ३१० ॥
स्वगन्धगोप्ताऽऽन्वीक्षिक्यां दण्डनीत्यां तथैव च ।
विनीतस्त्वथ वार्तायां त्रय्यां चैव नराधिपः ॥ ३११ ॥

पुरुषार्थसाधनकर्मारम्भाध्यवसाय उरसाहः महानुत्साहो यस्यासौ महो-
त्साहः । बहुदेयार्थदर्शी स्थूललक्षः । परकृतोपकारापकारी न विस्मरतीति कृ-
तज्ञः । तपोज्ञानादिवृद्धानां सेवकः । विनयेन युक्तो विनीतः । विनयशब्देना-
विरुद्धः पूर्वोक्तस्नातकधर्मकलाप उच्यते—‘न सन्नयं प्रपद्येत नाकस्मादप्रियं व-
देत्’ इत्यादिबोक्तः । सत्वसंपन्नः संपदापदोर्हर्षविषादरहितः । मातृतः पितृत-
श्चाभिजनवान्कुलीनः । सत्यवाक्सत्यवचनशीलः । शुचिर्बाह्याभ्यन्तरशौचयुक्तः ।
अवश्यकार्याणां कर्मणामारम्भे प्रारब्धानां च समापने यो न विलम्बतेऽसाव-
दीर्घसूत्रः । अधिगतार्थाऽविस्मरणशीलः स्मृतिमान् । अक्षुद्रोऽसङ्गुणद्वेषी ।

१ अथ चान्येषामपि ख. २ स्वकालादुत्पत्ति ग. ३ तस्य नोत्पादो न काले क. ४ संवनना-
भिचार ग. ५ अदीर्घसूत्री ग. ६ सत्यवादन ग.

अपरुषः परदोषाकीर्तनः । धार्मिको वर्णाश्रमधर्मान्वितः । न विद्यन्ते व्यसनानि यस्यासावव्यसनः । व्यसनानि चाष्टादश । यथाह मनुः(७।४७-४८)—‘मृग-याऽक्षा दिवा स्वप्नः परिवादः स्त्रियो मदः । तौर्यत्रिकं वृथाव्या च कामजो द-क्षको गणः ॥ पैशुन्यं साहसं द्रोह ईर्ष्यासूयार्थदूषणम् । वाग्दण्डजं च पारुष्यं क्रोधजोऽपि गणोऽष्टकः ॥’ इति । तत्र च सप्त कष्टतमानि । यथाह (मनुः ७।५०-५१)—‘पानमक्षाः स्त्रियश्चैव मृगया च यथाक्रमम् । एतत्कष्टतमं विद्यावृत्तुष्वकं कामजे गणे ॥ दण्डस्य पातनं चैव वाक्पारुष्यार्थदूषणे । क्रोधजेऽपि गणे विद्यात्कष्टमेतन्निकं सदा ॥’ इति । प्राज्ञो गम्भीरार्थावधारणक्षमः । शूरो निर्भयः । रहस्यविन् गोपनीयार्थगोपनचतुरः । स्वरन्ध्रगोप्ता स्वस्य सप्तसु राज्या-क्षेषु यत्परप्रवेशद्वारशैथिल्यं तत्स्वरन्ध्रं तस्य गोप्ता प्रच्छादयिता । आन्वीक्षि-क्यामात्मविद्यायां, दण्डनीत्यामर्थयोगक्षेमोपयोगिन्यां, वार्तायां कृषिवाणिज्य-पशुपालनरूपायां धनोपचयहेतुभूतायां, त्रय्यां ऋग्यजुःसामाख्यायां च विनीत-स्तत्तदभिज्ञैः प्रावीण्यं नीतः । यथाह मनुः (७।४३)—‘त्रैविद्येभ्यस्त्रयीं विद्यां दण्डनीतिं च शाश्वतीम् । आन्वीक्षिकीं चात्मविद्यो वार्तारम्भांश्च लोकतः ॥’ इति । नराधिपो राज्याभिषिक्तः स्यादिति सर्वत्र संबन्धः ॥३०९॥३१०॥३११॥

एवमभिपेकयुक्तस्यान्तरङ्गान्धर्मानभिधायेदानीं बहिरङ्गानाह—

स मन्त्रिणः प्रकुर्वीत प्राज्ञान्मौलान्स्थिराञ्शुचीन् ।

तैः सार्धं चिन्तयेद्राज्यं विप्रेणाथ ततः स्वयम् ॥ ३१२ ॥

महोत्साहादिगुणैर्युक्तो राजा मन्त्रिणः कुर्वीत । कथंभूतान् । प्राज्ञान्निहताहित-विवेककुशलान् । मौलान्स्ववंशपरम्परायातान् । स्थिरान्महत्पि हर्षविषाद-स्थाने विकाररहितान् । शुचीन्धर्मार्थकामभयोपवाशुदान् । तेच सप्ताष्टौ वा कार्याः । यथाह मनुः(७।५४)—‘मौलान्शास्त्रविदः शूरान्लब्धलक्षान्कुलोद्भवान् । सचिवान्सप्त चाष्टौ वा कुर्वीत सुपरीक्षितान् ॥’ इति । एवं मन्त्रिणः पूर्वं कृत्वा तैः सार्धं राज्यं संधिविग्रहादिलक्षणं कार्यं चिन्तयेत् समस्तैर्व्यस्तैश्च । अनन्तरं तेषामभिप्रायं ज्ञात्वा सकलशाम्बार्थविचारकुशलेन ब्राह्मणेन पुरोहितेन सह कार्यं विचिन्त्य ततः स्वयं बुद्ध्या कार्यं चिन्तयेत् ॥ ३१२ ॥

१ आखेटकारव्यो मृगवधो मृगया अक्षादिक्रीडा, दिवानिद्रा, परदोषकथन, स्त्रीसमोगः, मद्यपानजनितो मदः, नृत्यगीतवादित्राणि त्रीणि, वृथाभ्रमण, इति दश. २ पैशुन्यमविज्ञात-दोषाविष्करणं, साहस साधोर्बन्धनिग्रहः, द्रोहश्छद्मवध, ईर्ष्यान्यगुणामहिष्णुता, असूया परगुणेषु दोषाविष्करण, अर्थदूषणमर्थानामपहरण देयानामदान च, वाक्पारुष्यमाक्रोशादि, दण्डपारुष्यं ताडनादि, इत्यष्टौ. ३ साममय्या ख ४ च तदिदं न. ५ ततः परम् ख. ६ हर्षविकारस्थाने विषादरहितान् क. ७ मौल्यान्पितृश्रितामहक्रमेण सेवकान्. ८ लब्ध-लक्षान् लक्ष्यादप्रच्युतशरादीन्.

कीदृशं पुरोहितं कुर्यादित्याह—

पुरोहितं प्रकुर्वीत दैवज्ञमुदितोदितम् ।

दण्डनीत्यां च कुशलमथर्वाङ्गिरसे तथा ॥ ३१३ ॥

पुरोहितं च सर्वेषु दृष्टादृष्टार्थेषु कर्मसु पुरतो हितं दानमानसत्कारैरात्मसंबद्धं कुर्यात् । कथंभूतम् । दैवज्ञं ग्रहोत्पाततच्छमनादेवेदितारम् । उदितोदितं विद्या-
मिजनानुष्ठानादिभिरुदितैः शास्त्रोक्तैरुदितं समृद्धम् । दण्डनीत्यामर्थशास्त्रे कु-
शलम् । अथर्वाङ्गिरसे च शान्त्यादिकर्मणि ॥ ३१३ ॥

श्रौतस्मार्तक्रियाहेतोर्वृणुयादेव चत्विजः ।

यज्ञांश्चैव प्रकुर्वीत विधिवद्भूरिदक्षिणान् ॥ ३१४ ॥

श्रौताग्निहोत्रादि-स्मार्तोपासनादिक्रियानुष्ठानसिद्ध्यर्थं ऋत्विजो वृणुयात् । य-
ज्ञांश्च राजसूयादीन्विधिवद्यथाविधानं भूरिदक्षिणान्बहुदक्षिणानेव कुर्यात् ३१४

भोगांश्च दद्याद्विप्रेभ्यो वसूनि विविधानि च ।

अक्षयोऽयं निधी राज्ञां यद्विप्रेषूपपादितम् ॥ ३१५ ॥

किंच । ब्राह्मणेभ्यो भोगान् सुखानि तत्साधनदानद्वारेण दद्यात् । वसूनि च
सुवर्णरूप्यभूषणमृतीनि विविधानि नानाप्रकाराणि । यस्मादेव राज्ञामक्षयो
निधिः शेषधिर्यद्ब्राह्मणेभ्यो दीयते । साधारणधर्मत्वेन दानप्राप्ता सत्यां राज्ञां
दानप्राधान्यप्रतिपादनार्थं पुनर्वचनम् ॥ ३१५ ॥

अस्कन्ममव्ययं चैव प्रायश्चित्तरदूषितम् ।

अग्नेः सकाशाद्विप्राप्तौ हुतं श्रेष्ठमिहोच्यते ॥ ३१६ ॥

किंच । अग्नेः सकाशादग्निसाध्याद्भूरिदक्षिणाद्राजसूयादेरपि विप्राप्तौ हुतं
श्रेष्ठमिहोच्यते । एतदस्कन्म क्षरणरहितं अव्ययं पशुहिंसारहितं प्रायश्चित्तरदू-
षितं प्रायश्चित्तरहितम् ॥ ३१६ ॥

वसूनि विप्रेभ्यो दद्यादित्युक्तं, कया परिपाठ्या दद्यादित्याह—

अलब्धमीहेद्धर्मेण लब्धं यत्नेन पालयेत् ।

पालितं वर्धयेन्नीत्या वृद्धं पात्रेषु निक्षिपेत् ॥ ३१७ ॥

अलब्धलाभाय धर्मशास्त्रानुसारेण यतेत । यत्नेन लब्धं तत्परिपालयेत्
स्वयमवेक्षया रक्षेत् । पालितं तत्परतया रक्षितं नीत्या वर्णिकपथादिकया वृद्धिं
नयेत् । वृद्धं च पात्रेषु त्रिविधेषु धर्मार्थकामपात्रेषु निक्षिपेदद्यात् ॥ ३१७ ॥

१ कर्मसु पुरो निहित क. २ दत्त्वा विप्रेभ्यो ख. ३ अव्ययं ख. ४ प्रायश्चित्तायासरहितं ख.
५ वाणिज्यादिकया ग.

पात्रे निक्षिप्य किं कुर्यादित्याह—

दत्त्वा भूमिं निबन्धं वा कृत्वा लेख्यं तु कारयेत् ।

आगामिभद्रनृपतिपरिज्ञानाय पार्थिवः ॥ ३१८ ॥

अथोक्तविधिना भूमिं दत्त्वा स्वत्वनिवृत्तिं कृत्वा निबन्धं वा एकस्य भाण्डभ-
रकस्येयन्तो रूपकाः, एकस्य पर्णभरकस्येयन्ति पर्णातीति वा निबन्धं कृत्वा लेख्यं
कारयेत् । किमर्थम् । आगामिनः एष्यन्तो ये भद्राः साधवो नृपतयो भूपास्ते-
षामनेन दत्तमनेन प्रतिगृहीतमिति परिज्ञानाय । पार्थिवो भूपतिः । अनेन
भूपतेरेव भूमिदाने निबन्धदाने वाऽधिकारो न भोगपतेरिति दर्शितम् ॥ ३१८ ॥

लेख्यं कारयेदित्युक्तं कथं कारयेदित्याह—

पटे वा ताम्रपट्टे वा स्वमुद्रोपरिचिह्नितम् ।

अभिलेख्यात्मनो वंश्यानात्मानं च महीपतिः ॥ ३१९ ॥

प्रतिग्रहपरीमाणं दानच्छेदोपवर्णनम् ।

स्वहस्तकालसंपन्नं शासनं कारयेत्स्थिरम् ॥ ३२० ॥

कार्पासिके पटे ताम्रपट्टे फलके वा आत्मनो वंश्यान्प्रपितामहपितामहपि-
तृन् । बहुवचनस्यार्थवत्त्वाय वंशवीर्यश्रुतादिगुणोपवर्णनपूर्वकमभिलेख्य आत्मानं
अशब्दात्प्रतिग्रहीतारं प्रतिग्रहपरीमाणं दानच्छेदोपवर्णनं चाभिलेख्य । प्रतिगृ-
ह्यत इति प्रतिग्रहो निबन्धस्तस्य रूपकादिपरीमाणम् । दीयत इति दानं क्षेत्रादि
तस्य छेदः छिद्यतेऽनेनेति छेदः नद्यावाटौ निर्वर्तनं तत्पारिमाणं च तस्योपवर्णनं,
अमुकनद्या दक्षिणतोऽयं ग्रामः क्षेत्रं वा, पूर्वतोऽमुकग्रामस्यैतावन्निवर्तनमित्या-
दिनिवर्तनपरीमाणं च लेख्यम् । एवं आवाटस्य नदीनगरवर्मादेः संचारित्वेन
भूमेर्न्यूनाधिकभावसंभवात्तद्वृत्त्यर्थम्, स्वहस्तेन स्वहस्तलिखितेन मतं मे अ-
मुकनाम्नः अमुकपुत्रस्य यदग्नौपरि लेखितमित्यनेन संपन्नं युक्तं, कालेन च द्वि-
विधेन शकनृपातीतरूपेण संवत्सररूपेण च कालेन चन्द्रसूर्योपरागादिना संपन्नं
स्वमुद्रया गरुडवाराहादिरूपयोपरि बहिःश्रिद्धिमङ्कितं स्थिरं दृढं शासनं शि-
ष्यन्ते भविष्यन्तो नृपतयोऽनेन दानाच्छेदोऽनुपालनमिति शासनं कारयेत् ।
महीपतिर्न भोगपतिः । संधिविग्रहादिकारिणा न येन केनचित् ।—‘संधिविग्रह-
कारी तु भवेद्यस्तस्य लेखकः । स्वयं राजा समादिष्टः स लिखेद्राजशासनम् ॥’
इति स्मरणात् । दानमात्रेणैव दानफले सिद्धे शासनकरणं भोगाभिवृद्ध्या फ-
लातिशयार्थम् ॥ ३१९ ॥ ३२० ॥

इदानीं राज्ञो निवासस्थानमाह—

रम्यं पशुव्यमाजीव्यं जाङ्गलं देशमावसेत् ।

तत्र दुर्गाणि कुर्वीत जनकोशात्मगुप्तये ॥ ३२१ ॥

१ अस्मिन्ग्रामे प्रतिक्षेत्र क्षेत्रस्वामिनैतद्धनमसौ प्रत्यब्दं प्रतिमासं वा देयमित्येवमादिनियमो
निबन्धः अपरार्कः. २ ताम्रफलके वा. ग. ३ नद्यावाटौ ग. ४ निवर्तनपरीमाणं च क. ५ शा-
स्यन्ते ग. ६ नान्येन ग.

रम्यं रमणीयं अशोकचम्पकादिभिः । पशव्यं पशुभ्यो हितं पशुवृद्धि-
करम् । आजीव्यमुपजीव्यं कन्दमूलपुष्पफलादिभिः । जाङ्गलं यद्यप्यल्पोद-
कतरुपर्वतोद्देशो जाङ्गलस्तथाप्यत्र सजलतरुपर्वतो देशो जाङ्गलशब्देनाभिधीयते
तं देशमावसेदधिवसेत् । तत्रैवंविधे देशे जनानां कोशस्य सुवर्णादेरात्मनश्च
रक्षणार्थं दुर्गं कुर्वीत । तच्च षड्विधम् । यथाह मनुः (७।७०)—‘धन्वदुर्गं मही-
दुर्गमब्दुर्गं वार्ष्णेयं वा । नृदुर्गं गिरिदुर्गं वा समाश्रित्य वसेत्पुरम् ॥’ इति ३२१

तत्र तत्र च निष्णातानध्यक्षान्कुशलाञ्शुचीन् ।

प्रकुर्यादायकर्मन्तव्ययकर्मसु चोद्यतान् ॥ ३२२ ॥

किंच । तत्र तत्र धर्मार्थकामादिषु अध्यक्षान् योग्यानधिकारिणः प्रकुर्यान्नि-
युज्जीत । यथाहुः—‘धर्मकृत्येषु धर्मज्ञानार्थकृत्येषु पण्डितान् । क्रीषु क्रीबास्त्रि-
युज्जीत नीचास्त्रिन्धेषु कर्मसु ॥’ इति । कीदृशान् । निष्णाताननन्यव्यापारान् । कु-
शलान् तत्तद्व्यापारचतुरान् । शुचीन् चतुर्विधोपधाशुद्धान् । आयकर्मसु सुवर्णा-
द्युत्पत्तिस्थानेषु व्ययकर्मसु सुवर्णादिदानस्थानेषु च उद्यताननलसान् । चशब्दा-
त्प्राज्ञत्वादिगुणयुक्तान् । उक्तञ्च—‘प्राज्ञत्वमुपधाशुद्धिरप्रमादोऽभियुक्तता ।
कार्येषु व्यसनाभावः स्वामिभक्तिश्च योग्यता ॥’ इति ॥ ३२२ ॥

‘भोगांश्च दद्याद्विप्रेभ्यो वसूनि विविधानि च’ इति सामान्येन स्वस्वदान-
मुक्तं, इदानीं नृपाणां विक्रमार्जितस्य दाने फलातिशयमाह—

नातः परतरो धर्मो नृपाणां यद्रणार्जितम् ।

विप्रेभ्यो दीयते द्रव्यं प्रजाभ्यश्चाभयं सदा ॥ ३२३ ॥

अस्मादुत्कृष्टतमो धर्मो नृपाणां न विद्यते यद्रणार्जितं द्रव्यं विप्रेभ्यो दीयते ।
यच्च प्रजाभ्योऽभयदानम् ॥ ३२३ ॥

रणार्जितं देयमित्युक्तं, द्रव्यार्जनाय रणे प्रवृत्तस्य विपत्तिरपि संभवतीति न
धर्मो नाप्यर्थ इति ततो निवृत्तिरेव श्रेयसीत्यत आह—

य आहवेषु वध्यन्ते भूम्यर्थमपराङ्मुखाः ।

अकूटैरायुर्धर्यान्ति ते स्वर्गं योगिनो यथा ॥ ३२४ ॥

ये भूम्याद्यर्थमाहवेषु प्रवृत्ता अपराङ्मुखा अभिमुखा वध्यन्ते मार्यन्ते ते

१ समजल क. २ धन्वदुर्गं अर्धवेष्टितं चतुर्दिश पञ्चयोजनमनुदकम् । महीदुर्गं पाषाणे-
ष्टकायुतद्वादशहस्तोच्छिन्नेन युद्धार्थमुपरिभ्रमणयोग्येन मावरणगवाक्षादियुक्तेन प्राकारेण
समन्ताद्देष्टितं सङ्घारम् । जलदुर्गमगाधोदकेन समन्ततो वेष्टितम् । वार्ष्णे बहिःसर्वतो योजनमात्रं
व्याप्य तिष्ठन्महावृक्षकण्टकिगुल्मलताद्याचितम् । नृदुर्गं चतुर्दिगवन्धायिहस्त्यश्वरथयुक्तबहु-
पादातरक्षितम् । गिरिदुर्गं सर्वतःपृष्ठमस्तिदुरारोहं संकोचैकमार्गोपेतं अन्तर्नदीप्रस्रवणाद्युदक-
युक्तं बहुसस्योत्पन्नक्षेत्रवृक्षान्वितम्. ३ धर्मादिरुयादिषु ग. ४ ज्यायसी. ग.

स्वर्गं यान्ति । योगाभ्यासरता यथा । यद्यकूटैरविषदिग्धादिभिरायुधैर्योद्धारो भवन्ति ॥ ३२४ ॥

पदानि क्रतुतुल्यानि भग्नेष्वविनिवर्तिनाम् ।

राजा मुकृतमादत्ते हतानां विपलायिनाम् ॥ ३२५ ॥

किंच । स्वयलेषु करितुरगरथपदानिषु भग्नेष्वविनिवर्तिनां परबलाभिमुखया-
यिनां पदानि क्रतुतुल्यान्यश्चमेधतुल्यानि । विपर्यये दोषमाह—विपलायिनां
पराङ्मुखानां हतानां राजा मुकृतमादत्ते ॥ ३२५ ॥

तवाहंवादिनं क्लीवं निर्हेति परसंगतम् ।

न हन्याद्विनिवृत्तं च युद्धप्रेक्षणकादिकम् ॥ ३२६ ॥

अपिच । तवाहमिति यो वदति तं क्लीवं नपुसकं निर्हेति निरायुधं परसंग-
तमन्येन सह युध्यमानं विनिवृत्तं युद्धाद्विनिवृत्तं युद्धप्रेक्षणकं युद्धदर्शिनं । न
हन्यादिति सर्वत्र संबन्धः । आदिग्रहणादश्वसारथ्यादीनां ग्रहणम् । यथाह
गौतमः—‘न दोषो हिंसायामाहवेऽन्यत्र व्यश्वसारथ्यानायुधकृताञ्जलिप्रकी-
र्णकेशपराङ्मुखोपविष्टस्थलवृक्षारूढोन्मत्तदृतगोव्राह्मणादिभ्यः’ इति । शङ्खो-
प्याह—‘न पानीयं पिबन्तं न भुज्जानं नोपानहं मुञ्चन्तं नावर्माणं सवर्मा न
स्त्रियं न करेणु न वाजिनं न सारथिनं न सूतं न दूतं न ब्राह्मणं न राजानमराजा
हन्यात्’ इति ॥ ३२६ ॥

कृतरक्षः समुत्थाय पश्येदायव्ययौ स्वयम् ।

व्यवहागंस्ततो दृष्ट्वा स्नात्वा भुञ्जीत कामतः ॥ ३२७ ॥

कृतरक्षः पुरस्यात्मनश्च रक्षां विधाय प्रतिदिनं प्रातःकालं उत्थाय स्वयमेवा-
यव्ययौ पश्येत् । ततो व्यवहारान् दृष्ट्वा मध्याह्नकाले स्नात्वा कामतो यथाकालं
भुञ्जीत ॥ ३२७ ॥

हिरण्यं व्यावृत्तानीतं भाण्डागारेषु निक्षिपेत् ।

पश्येच्चारंस्ततो दूतान्प्रेषयेन्मन्त्रिसंगतः ॥ ३२८ ॥

तदनन्तरं हिरण्यं व्यावृत्तैर्हिरण्याधानयननियुक्तैरानीतं स्वयमेव नि-
रीक्ष्य भाण्डागारेषु निक्षिपेत् । ततश्चारान्स्पृशान्प्रत्यागतान्पश्येत् । ये परराज्ये
वृत्तान्तपरिज्ञानाय परिघाजकतापसादिरूपेण गृध्रचारिणः प्रेषितास्तांश्चारान्दृष्ट्वा
कञ्चिन्निवेशयेत् । तदनन्तरं दूताश्च पश्येत् । दूताश्च ये प्रकटमेव राजान्तरं प्रति
गतागतमाचरन्ति । ते च त्रिविधाः निम्नार्थाः संदिष्टार्थाः शासनैहराश्चेति ।
तत्र निम्नार्था राजकार्याणि देशकालोचितानि स्वयमेव कथयितुं क्षमाः । उक्त-
मात्रं ये परस्मै निवेदयन्ति ते संदिष्टार्थाः । शासनहरास्तु राजलेखहारिणः ता-

१. हिरण्यादिकं स्व. २. श्वारान्विशस्तान् स्व. ३. शासनहस्ताश्चेति क.

नृप्रेषितानागतान्मभिसंगतः पश्येत् । दृष्ट्वा तद्वार्तामाकलय्य पुनः पुनः प्रेषयेत् ॥ ३२८ ॥

ततः स्वैरविहारी स्यान्मन्त्रिभिर्वा समागतः ।

बलानां दर्शनं कृत्वा सेनान्या सह चिन्तयेत् ॥ ३२९ ॥

तदनन्तरमपराह्णे स्वैरं यथेष्टमेकोऽन्तःपुरविहारी स्यात् । मन्त्रिभिर्वा विश्वासिभिः कलाकुशलैः परिहामवेदिभिः परिवृतः स्त्रीभिश्च रूपयोवनवैदग्ध्यशालिनीभिः—‘भुक्तवान्विहरेच्चैव स्त्रीभिरन्तःपुरे सह । विहृत्य तु यथाकामं पुनः कार्याणि चिन्तयेत् ॥’ इति (७।२२१) मनुस्मरणात् । ततो विशिष्टैर्वस्त्रकुसुमविलेपनालंकारैरलंकृतः हस्त्यश्वरथपदातिबलानि दृष्ट्वा सेनान्या सेनापतिना सह तद्रक्षणादि देशकालोचितं चिन्तयेत् ॥ ३२९ ॥

संध्यामुपास्य शृणुयाच्चारणां गृहभाषितम् ।

गीतनृत्यैश्च भुञ्जीत पठेत्स्वाध्यायमेव च ॥ ३३० ॥

ततः सायंकाले संध्यामुपास्य । सामान्येन प्राप्तस्यापि पुनर्वचनं कार्याकुलत्वादविस्मरणार्थम् । अनन्तरं ये पूर्वदृष्टाः कचिन्स्थाने निवेशितास्तेषां चाराणां गृहभाषितमन्तर्वेश्मनि शस्त्रपाणिः शृणुयात् । उक्तंच मनुना (८।२२३)—‘संध्यां चोपास्य शृणुयादन्तर्वेश्मनि शस्त्रभृत् । रहस्याख्यायिनां चैव प्रणिधीनां च चेष्टितम् ॥’ इति । ततो नृत्यगीतादिभिः कंचित्कालं क्रीडित्वा कक्षान्तरं प्रविश्य भुञ्जीत—‘गत्वा कक्षान्तरं त्वन्यन्ममनुज्ञाप्य तं जनम् । प्रविशेद्भोजनार्थं च स्त्रीभिरन्तःपुरं सह ॥’ इति (मनुः ८।२२४) स्मरणात् । ततोऽविस्मरणार्थं यथाशक्ति स्वाध्यायं पठेत् ॥ ३३० ॥

संविशेत्तूर्यघोषेण प्रतिबुद्ध्येतथैव च ।

शास्त्राणि चिन्तयेद्बुद्ध्या सर्वकर्तव्यतास्तथा ॥ ३३१ ॥

तदनन्तरं तूर्यशङ्खघोषेण संविशेत्स्वप्यात् । तथैव तूर्यादिघोषेण प्रतिबुद्ध्येत । प्रतिबुद्ध्य च शास्त्रविद्भिर्विश्वासिभिः सह एकाकी वा पश्चिमे यामे शास्त्राणि चिन्तयेत् सर्वकर्तव्यताश्च सर्वकार्याणि च । एतच्च स्वस्थं प्रत्युच्यते । अस्वस्थः पुनः सर्वकार्येष्वन्यं नियोजयेत् । यथाह मनुः—‘एतद्वृत्तं समातिष्ठेदरोगः पृथिवीपतिः । अस्वस्थः सर्वमेवैतन्मभिसुर्ये निवेशयेत् ॥’ इति ॥ ३३१ ॥

प्रेषयेच्च ततश्चारान्स्वेष्वन्येषु च सादरान् ।

ऋत्विक्पुरोहिताचार्यैराशीर्भिरभिनन्दितः ॥ ३३२ ॥

दृष्ट्वा ज्योतिर्विदो वैद्यान्दद्याद्वा काञ्चनं महीम् ।

नैवेशिकानि च ततः श्रोत्रियेभ्यो गृहाणि च ॥ ३३३ ॥

अनन्तरं तत्रस्थ एव विश्वस्तान्स्वान् चारान् दानमानसत्कारैः पूजितान्स्वेषु

सामन्ताद्यधिकारिषु अन्येषु च महीपतिषु प्रेषयेत्तद्विकीर्णितपरिज्ञानाय । ततः प्रातःसंध्यामुपास्याग्निहोत्रं हुत्वा पुरोहितविंशत्यध्यायैर्दिभिराशीर्भिरभिनन्दितो ज्योतिर्विदो दृष्ट्वा तेभ्यश्च ग्रहादिस्थितिं विदित्वा शान्तिकादीनि च पुरोहिता-
नादिश्य वैद्यांश्च दृष्ट्वा तेभ्यश्च स्वशरीरस्थितिं निवेद्य प्रतिविधानं चादिश्य गां
दोग्धीं काञ्चनं मही च नैवेशिकानि विवाहोपयोगीनि कन्यालंकारादीनि गृ-
हाणि च सुधाधवलितादीनि श्रोत्रियेभ्योऽधीतवेदेभ्यो ब्राह्मणेभ्यः । दद्यादिति
प्रत्येकं संबध्यते ॥ ३३२ ॥ ३३३ ॥

ब्राह्मणेषु क्षमी स्निग्धेष्वजिह्वः क्रोधनोऽरिषु ।

स्याद्राजा भृत्यवर्गेषु प्रजासु च यथा पिता ॥ ३३४ ॥

किंच । ब्राह्मणेष्वधिक्षिपन्स्वपि क्षमी क्षमावान् । स्निग्धेषु स्नेहवत्सु मित्रा-
दिष्वजिह्वः अवक्रः । अरिषु क्रोधनः । भृत्यवर्गेषु प्रजासु च हिताचरणेनाहित-
निवर्तनेन च पितेव दयावान् । स्यादिति प्रत्येकं संबध्यते ॥ ३३४ ॥

प्रजापालनफलमाह—

पुण्यात्पद्मागमादत्ते न्यायेन परिपालयन् ।

सर्वदानाधिकं यस्मात्प्रजानां परिपालनम् ॥ ३३५ ॥

यस्मान्न्यायेन शौश्लोकमार्गेण प्रजाः परिपालयन् परिपालितप्रजोपचितपु-
ण्यात् पद्मागं पष्ठं भागमादत्ते । यस्माच्च सर्वेभ्यो भूम्यादिदानेभ्यः प्रजानां प-
रिपालनमधिकफलम् । तस्मात्प्रजासु यथा पिता तथैव स्यादिति गतेन सं-
बन्धः ॥ ३३५ ॥

चाटतस्करदुर्वृत्तमहामाहसिकादिभिः ।

पीड्यमानाः प्रजा रक्षेत्कायस्थैश्च विशेषतः ॥ ३३६ ॥

चाटाः प्रतारकाः विश्वास्य ये परधनमपहरन्ति । प्रच्छन्नापहारिणस्तस्कराः ।
दुर्वृत्ता ईन्द्रजालिककितवादयः । महो बलं सहसा बलेन कृतं साहसं महच्च
तत्साहसं च महासाहसं तेन वर्तन्त इति महासाहसिकाः प्रसह्योपहारिणः ।
आदिशब्दान्मौलिककुहकदुर्वृत्तयः । एतैः पीड्यमाना बाध्यमानाः प्रजा रक्षेत् ।
कायस्था लेखका गणकाश्च नैः पीड्यमाना विशेषतो रक्षेत् । तेषां राजवल्लभ-
तयातिमायाविश्वाच्च दुर्निवारत्वात् ॥ ३३६ ॥

अरक्ष्यमाणाः कुर्वन्ति यत्किञ्चित्किल्बिषं प्रजाः ।

तस्मात् नृपतेरर्धं यस्माद्गृह्णात्यसौ करान् ॥ ३३७ ॥

अरक्ष्यमाणाः प्रजाः यत्किञ्चित्किल्बिषं चौर्यपरदारगमनादि कुर्वन्ति
तस्मात्पापादर्थं नृपतेर्भवति । यस्मादसौ राजा रक्षणार्थं प्रजाभ्यः करान्
गृह्णाति ॥ ३३७ ॥

ये राष्ट्राधिकृतास्तेषां चारैर्ज्ञात्वा विचेष्टितम् ।

साधून्संमानयेद्राजा विपरीतांश्च घातयेत् ॥ ३३८ ॥

उत्कोचजीविनो द्रव्यहीनान्कृत्वा विवासयेत् ।

सहानमानसत्काराञ्श्रोत्रियान्वासयेत्सदा ॥ ३३९ ॥

राष्ट्रे राष्ट्राधिकारेषु ये नियुक्तास्तेषां विचेष्टितं चरितं चारैरुक्तलक्षणैः सम्यक् ज्ञात्वा साधून्सुचरितान् संमानयेत् दानमानसत्कारैः पूजयेत् । विपरीतान्दुष्ट-
चरित्रान्सम्यग्विदित्वा घातयेत् अपराधानुसारेण । ये पुनरुत्कोचजीविनस्तान्द्र-
व्यरहितान्कृत्वा स्वराष्ट्रात्प्रवासयेत् । श्रोत्रियान्सहानमानसत्कारैः सहितान्कृत्वा
स्वराष्ट्रे स्वदेशे सदैव वासयेत् ॥ ३३८ ॥ ३३९ ॥

अन्यायेन नृपो राष्ट्रात्स्वकोशं योऽभिवर्धयेत् ।

सोऽचिराद्विगतश्रीको नाशमेति सवान्धवः ॥ ३४० ॥

योऽसौ राजा स्वराष्ट्रादन्यायेन द्रव्यमादाय स्वकोशं विवर्धयेत् सोऽचिरा-
च्छीघ्रमेव विगतश्रीको विनष्टलक्ष्मीको बन्धुभिः सह नाशं प्राप्नोति ॥ ३४० ॥

प्रजापीडनसंतापात्समुद्भूतो हुताशनः ।

राज्ञः कुलं श्रियं प्राणांश्चादग्ध्वा न निवर्तते ॥ ३४१ ॥

प्रजानां तस्करादिकृतपीडनेन यः संतापस्तस्मादुद्भूतो हुताशन इव । संताप-
कारित्वादपुण्यराशिर्हुताशनशब्देनोच्यते । स राज्ञः कुलं श्रियं प्राणांश्चादग्ध्वा
नाशमनीत्वा न निवर्तते नोपशाम्यति ॥ ३४१ ॥

य एव नृपतेर्धर्मः स्वराष्ट्रपरिपालने ।

तमेव कृत्स्नमाप्नोति परराष्ट्रं वशं नयन् ॥ ३४२ ॥

न्यायतः स्वराष्ट्रपरिपालने राज्ञो यो धर्मस्तं सकलं वक्ष्यमाणन्यायेन परराष्ट्रं
वशं नयन् आत्मसात्कुर्वन्नाप्नोति धर्मपद्मागं च ॥ ३४२ ॥

यस्मिन्देशे य आचारो व्यवहारः कुलस्थितिः ।

तथैव परिपाल्योऽसौ यदा वशमुपागतः ॥ ३४३ ॥

किञ्च यदा परदेशो वशमुपागतस्तदा न स्वदेशाचारादिसंकरः कार्यः किन्तु य-
स्मिन्देशे य आचारः कुलस्थितिर्व्यवहारो वा यथैव प्रागासीत्तथैवासौ परिपाल-
नीयो यदि शास्त्रविरुद्धो न भवति । यदा वशमुपागत इत्यनेन वशोपगमना-
द्यागनियम इति दर्शितम् । यथोक्तम् (मनुः ७।१९५)—‘उपरुध्यादिमासीत्
राष्ट्रं चास्योपपीडयेत् । दूषयेच्चास्य सततं यवसाञ्चोदकेन्धनम् ॥’ इति ॥ ३४३ ॥

मन्त्रमूलं यतो राज्यं तस्मान्मन्त्रं सुरक्षितम् ।

कुर्याद्यथास्य न विदुः कर्मणामाफलोदयात् ॥ ३४४ ॥

यस्मात्तैः सार्धं चिन्तयेद्राज्यमित्याद्युक्तं मन्त्रमूलं राज्यं तस्मान्मन्त्रं यत्नेन तथा सुरक्षितं कुर्यात् । यथास्य राज्ञः कर्मणां संधिविप्रहादीनामाफलोदयात् फलनिष्पत्तेः प्रागन्ये मन्त्रं न जानन्ति ॥ ३४४ ॥

अरिमित्रमुदासीनोऽनन्तरस्तत्परः परः ।

क्रमशो मण्डलं चिन्त्यं सामादिभिरुपक्रमैः ॥ ३४५ ॥

किञ्च । अरिः शत्रुः । मित्रं सुहृत् । उभयविलक्षण उदासीनश्च । ते च त्रय-
स्त्रिविधाः सहजाः कृत्रिमाः प्राकृताश्चेति । तत्र सहजोऽरिः सापत्नपितृव्यतत्पु-
त्रादिः । कृत्रिमोऽरिः यस्यापकृतं येन चापकृतम् । प्राकृतस्त्वनन्तरदेशाधि-
पतिः । सहजं मित्रं भागिनेयपैतृष्वस्त्रीयमातृष्वस्त्रीयादि । कृत्रिमं मित्रं येनो-
पकृतं यस्य चोपकृतम् । प्राकृतमित्रमेकान्तरितदेशाधिपतिः । सहजकृत्रिममि-
त्रशत्रुलक्षणरहितौ सहजकृत्रिमोदासीनौ । प्राकृतोदासीनो द्व्यन्तरितदेशाधि-
पतिः । अरिः पुनश्चतुर्विधः यातव्योच्छेत्तव्यपीडनीयकर्शनीयभेदेन । तत्र या-
तव्योऽनन्तरभूमिपतिर्व्यसर्गः हानबलो विरक्तप्रकृतिः । विदुर्गो मित्रहीनो दुर्ब-
लश्चोच्छेत्तव्यः । पीडनीयो मन्त्रबलहीनः । प्रबलमन्त्रबलयुक्तः कर्शनीयः ।—
'निर्मूलनात्समुच्छेदं पीडनं बलनिग्रहम् । कर्शनं तु पुनः प्राहुः कोशदण्डार्पक-
र्शनात् ॥' इति । मित्रं द्विविधं बृंहणीयं कर्शनीयमिति । कोशबलहीनं बृंह-
णीम् । कोशबलाधिकं कर्शनीयम् । अनन्तरस्तत्परः पर इति प्राकृतारिमित्रो-
दासीनानाह । अनन्तरः प्राकृतोऽरिः, तत्परः प्राकृतं मित्रं तस्मात्परः प्राकृत
उदासीनः, शेषाः पुनः प्रसिद्धत्वाज्ज्ञोक्ताः । एतद्राजमण्डलं क्रमशः पूर्वादिदि-
क्कमेण चिन्त्यं तेषां चेष्टितं ज्ञातव्यम् । ज्ञात्वा च सामादिभिरुपायैर्वक्ष्यमाणैर-
नुसंधेयम् । एवं पुरतः पृष्ठतः पार्श्वतश्च त्रयस्त्रय आत्मा चैक इति त्रयोदशरा-
जकमिदं राजमण्डलं पद्माकारम् । पार्ष्णिग्राहाक्रन्दासारादयस्त्वरिमित्रोदासीने-
ष्वेवान्तर्भवन्ति । संज्ञाभेदमात्रं ग्रन्थान्तरे दर्शितमिति योगीश्वरेण न पृथ-
गुक्ताः ॥ ३४५ ॥

सामादिभिरुपक्रमैरित्युक्तं, इदानीं तानुपायानाह—

उपायाः साम दानं च भेदो दण्डस्तथैव च ।

सम्यक्प्रयुक्ताः सिध्येयुर्दण्डस्त्वगतिका गतिः ॥ ३४६ ॥

साम प्रियभाषणम् । दानं सुवर्णादेः । भेदो भेदकरणं तत्सामन्तादीनां पर-
स्परतो वैरस्योत्पादनेन । दण्ड उपांशुप्रकाशाभ्यां धनापहारादिर्वधपर्यन्तो-

१ राज्यमतो मन्त्रं क. ग. २ प्रागन्ये व. ३ अनन्तरदेशा क. मध्यन्तरदेशा ग.
४ व्योच्छेदनीय क. ५ पकर्षणात् ख. ६ रमिसंधेयं क. ७ न पृथगुक्तम् ख. ८ स्यो-
त्पादनम् ख.

ऽपकारः । एते सामादयः परिपन्थ्यादिसाधनोपायाः । एते च देशकालाद्यनुसारेण सम्यक्प्रयुक्ताः सिद्ध्येयुः । तेषां च मध्ये दण्डस्त्वगतिका गतिः, उपायान्तरसंभवे सति न प्रयोक्तव्यः । एतच्च पीडनीयकर्शनीयाभिप्रायेण । यास्योच्छेत्तव्ययोस्तु दण्ड एव मुख्यः । एते सामादयो न केवलं राज्यव्यवहारविषयाः अपितु सकललोकव्यवहारविषयाः । यथा—‘अधीष्वा पुत्रकाधीष्वा दास्यामि तव मोदकान् । यद्वा अन्यस्मै प्रदास्यामि कर्णमुत्पाटयामि ते ॥’ इति ॥ ३४६ ॥

संधिं च विग्रहं यानमासनं संश्रयं तथा ।

द्वैधीभावं गुणानेतान्यथावत्परिकल्पयेत् ॥ ३४७ ॥

किंच । संधिर्यवस्थाकरणम् । विग्रहोऽपकारः । यानं परंप्रति यात्रा । आसनमुपेक्षा । संश्रयो बलवदाश्रयणम् । द्वैधीभावः स्वबलस्य द्विधाकरणम् । एतान्संधिप्रभृतीन्गुणान्यथावद्देशकालशक्तिमित्रादिवशेन कल्पयेत् ॥ ३४७ ॥

यानकालानाह—

यदा सस्यगुणोपेतं परराष्ट्रं तदा व्रजेत् ।

परश्च हीन आत्मा च हृष्टवाहनपुरुषः ॥ ३४८ ॥

यदा परराष्ट्रं सस्यैर्ब्रह्मादिभिर्गुणैश्च समजलेन्धनतृणादिभिरुपेतं संपन्नं, शत्रुश्च हीनो बलादिभिः, आत्मा च हृष्टवाहनपुरुषः वाहनानि हस्त्यश्वादीनि तानि च पुरुषाश्च वाहनपुरुषाः हृष्टा वाहनपुरुषा यस्य स तथोक्तः । तदा परराष्ट्रमात्मसात्कर्तुं व्रजेत् ॥ ३४८ ॥

प्राणिनामभ्युदयविनिपातानां देवायत्तन्वाद्यदि दैवमस्ति तदा स्वयमेव परराष्ट्रादि वशीभविष्यति अथ नास्ति कृतेऽपि पौरुषे न भविष्यति अतो व्यर्थं पुत्राय यात्राप्रयास इत्यत आह—

दैवे पुरुषकारे च कर्मसिद्धिर्व्यवस्थिता ।

तत्र दैवमभिव्यक्तं पौरुषं पौर्वदेहिकम् ॥ ३४९ ॥

कर्मसिद्धिः फलप्राप्तिः इष्टानिष्टलक्षणा । सा न केवलं दैवे व्यवस्थिता । अपितु पुरुषकारेऽपि । लोके तथादर्शनान्, चिकित्सकादिशास्त्रवैयर्थ्याच्च । अपिच पुरुषकाराभावे दैवमेव नास्तीत्याह—तत्र दैवमिति । यतः पूर्वदेहाजितं पौरुषमेव दैवमुच्यते । अल्पपुरुषकारानन्तरं महाफलोदयाभिव्यक्तं पौरुषं पौर्वदेहिकं कर्म । तस्मात्पुरुषकाराभावे न दैवमस्तीति पुरुषकारे यत्नो विधातव्यः ॥ ३४९ ॥

इदानीं मतान्तराण्याह—

केचिद्देवात्स्वभावाद्वा कालात्पुरुषकारतः ।

संयोगे केचिदिच्छन्ति फलं कुशलबुद्धयः ॥ ३५० ॥

केचिदिष्टानिष्टलक्षणं फलं देवादेवेष्टमिति । केचित्स्वभावात्स्वयमेव भवति न कारणमपेक्षत इति । केचित्कालान् केचित्पुरुषकारत एवेति । स्वमतमाह—
 देवादीनां संयोगे समुच्चये फलं भवतीति कुशलबुद्धयो मन्वादयो मन्यन्ते ३५०
 एकैकस्मात्फलं न भवतीत्यत्र दृष्टान्तमाह—

यथा ह्येकेन चक्रेण रथस्य न गतिर्भवेत् ।

एवं पुरुषकारेण विना देवं न सिद्ध्यति ॥ ३५१ ॥

नात्र तिर्योहितमस्ति ॥ ३५१ ॥

लाभाय परराष्ट्रं गन्तव्यमित्युक्तं । लाभश्च त्रिविधः हिरण्यलाभो मूललाभो मित्रलाभश्चेति । तेषु मित्रलाभो ज्यायान् । ततस्तत्प्राप्त्युपाये यत्रो विधातव्यः । तत्प्राप्त्युपायश्च सत्यवचनमित्याह—

हिरण्यभूमिलाभेभ्यो मित्रलब्धिर्वरा यतः ।

अतो यतेत तत्प्राप्त्यै रक्षेत्सत्यं समाहितः ॥ ३५२ ॥

यस्मात् हिरण्यभूमिलाभेभ्यो मित्रलब्धिर्वरा उत्कृष्टा तस्मात्तत्प्राप्त्यै यतेत यत्नं कुर्यात् सामादिभिः । सत्यं च रक्षेत् । समाहितः सावधानः । सत्यमूलत्वा-
 मित्रलाभस्य ॥ ३५२ ॥

इदानीं राज्याङ्गान्याह—

स्वाम्यमात्या जनो दुर्ग कोशो दण्डस्तथैव च ।

मित्राण्येताः प्रकृतयो राज्यं सप्ताङ्गमुच्यते ॥ ३५३ ॥

महोत्साह इत्याद्युक्तलक्षणो महीपतिः स्वामी । भमात्या मन्त्रिपुरोहितादयः । जनो ब्राह्मणादिप्रजाः । दुर्ग धनैर्दुर्गादि । कोशः सुवर्णादिधनराशिः । दण्डो हस्त्यश्वरथपत्तिलक्षणं चतुरङ्गबलम् । मित्राणि सहजकृत्रिमप्राकृतानि । एताः स्वाम्याद्याः राज्यस्य प्रकृतयो मूलकारणानि । एवं राज्यं सप्ताङ्गमुच्यते ॥ ३५३ ॥

तदवाप्य नृपो दण्डं दुर्वृत्तेषु निपातयेत् ।

धर्मो हि दण्डरूपेण ब्रह्मणा निर्मितः पुरा ॥ ३५४ ॥

तदेवंविधं राज्यं प्राप्य दुर्वृत्तेषु बलकशठधूर्तपरदारपरद्रव्यापहारिहिंसका-
 दिषु नृपो दण्डं पातयेत्प्रयोजयेत् । हि यस्माद्धर्म एव दण्डरूपेण पूर्वं ब्रह्मणा
 निर्मितः । तस्य च दण्ड इति यौगिकी संज्ञा—‘दण्डो दमनादित्याहुस्तेनादान्वा-
 न्दमयेत्’ इत्यादिगौतमस्मरणात् ॥ ३५४ ॥

स नेतुं न्यायतोऽशक्यो लुब्धेनाकृतबुद्धिना ।

सत्यसंधेन शुचिना सुसहायेन धीमता ॥ ३५५ ॥

स पूर्वोक्तो दण्डो लुब्धेन कृपणेनाकृतबुद्धिना चञ्चलबुद्धिना न्यायतो न्या-
यानुसारेण नेतुं प्रयोक्तुं शक्यो न भवति । कीदृशेन तर्हि शक्य इत्याह—स-
त्यसंधेनाप्रतारकेण । शुचिना जितारिषद्वर्गेण । सुसहायेन पूर्वोक्तसहायसहि-
तेन । धीमता नयानयकुशलेन स दण्डो न्यायतो धर्मानुसारेण नेतुं शक्यः ३५५

यथाशास्त्रं प्रयुक्तः सन् सदेवासुरमानवम् ।

जगदानन्दयेत्सर्वमन्यथा तत्प्रकोपयेत् ॥ ३५६ ॥

स दण्डः शास्त्रोक्तमार्गेण प्रयुज्यमानः सन् देवासुरमानवैः सहितं इदं सर्वं
जगदानन्दयेत् हर्षयेत् । अन्यथा शास्त्रातिक्रमेण प्रयुक्तश्चेज्जगत्प्रकोपयेत् ॥ ३५६ ॥

न केवलमधर्मदण्डेन जगत्प्रकोपः अपितु प्रयोक्तुर्दृष्टादृष्टहानिरपीत्याह—

अधर्मदण्डनं स्वर्गकीर्तिलोकविनाशनम् ।

सम्यक्तु दण्डनं राज्ञः स्वर्गकीर्तिजयावहम् ॥ ३५७ ॥

यः पुनः शास्त्रातिक्रमेण लोभादिना दण्डः कृतः स पापहेतुत्वात्स्वर्ग कीर्ति
लोकांश्च विनाशयति । शास्त्रोक्तमार्गेण तु कृतो धर्महेतुत्वात्स्वर्गकीर्तिजयानां
हेतुर्भवति ॥ ३५७ ॥

अपि भ्राता सुतोऽर्घ्यो वा श्वशुरो मातुलोऽपि वा ।

नादण्ड्यो नाम राज्ञोऽस्ति धर्माद्विचलितः स्वकात् ॥ ३५८ ॥

अर्घ्योऽर्घाह आचार्यादिः । शेषः प्रसिद्धः । एते भ्रातृसुतादयोऽपि स्वधर्मा-
च्चलिता दण्ड्याः किमुतान्ये । यतः स्वधर्माच्चलितः अदण्ड्यो नाम राज्ञः कोपि
नास्ति । एतच्च मातापित्राद्विग्न्यतिरेकेण । तथाच स्मृत्यन्तरम्—‘अदण्ड्यो
मातापितरौ स्वातर्कपुरोहितपरिव्राजकवानप्रस्थाः श्रुतशीलशौचाचारवन्तस्ते हि
धर्माधिकारिणः’ इति ॥ ३५८ ॥

यो दण्ड्यान्दण्डयेद्राजा सम्यग्वध्यांश्च घातयेत् ।

इष्टं स्यात्क्रतुभिस्तेन समाप्तवरदक्षिणैः ॥ ३५९ ॥

किञ्च । यस्तु दण्ड्यान्स्वधर्मचलनादिना दण्डयोग्यान्सम्यक् शास्त्रदृष्टेन मा-
र्गेण धिग्धनदण्डादिना दण्डयति, वध्यान्वधार्हान्घातयति तेन राज्ञा भूरिद-
क्षिणैः क्रतुभिरिष्टं भवति । बहुदक्षिणक्रतुफलं प्राप्नोतीत्यर्थः । नच फलध्वजा-
दण्डप्रणयनं काम्यमिति मन्तव्यम् । अकरणे प्रायश्चित्तस्मरणात् । यथाह
वसिष्ठः—‘दण्डोत्सर्गे राजैकरात्रमुपवसेन्निरात्रं पुरोहितः कृच्छ्रमदण्ड्यदण्डने
पुरोहितश्चिरात्रं राजा’ इति ॥ ३५९ ॥

दुष्टे सम्यग्दण्डः प्रयोक्तव्य इत्युक्तं, दुष्टपरिज्ञानं च व्यवहारदर्शनमन्तरेण
न भवतीति तत्परिज्ञानाय व्यवहारदर्शनमहरहः स्वयं कर्तव्यमित्याह—

इति संचिन्त्य नृपतिः क्रतुतुल्यफलं पृथक् ।

१ असुरमानुषम् क. २ प्रकोपनमपितु क. ३ स्वर्ग कीर्ति लोकांश्च नाशयेत् क. ४ कृतः
सोऽपापहेतुत्वात् क. ग. ५ परिव्राजकपुरोहित ख.

व्यवहारान्स्वयं पश्येत्सभ्यैः परिवृतोऽन्वहम् ॥ ३६० ॥

इत्येवमुक्तप्रकारेण ऋतुस्य फलं दण्ड्यदण्डेन, स्वर्मादिनासां चादण्ड्य-
दण्डेन सम्यग्विचिन्त्य पृथक्पृथक्वर्णादिक्रमेण सभ्यैर्वक्ष्यमाणधलक्षणैः परिवृतः
प्रतिदिनं व्यवहारान्ब्रह्मणमार्गेण दुष्टादुष्टपरिज्ञानार्थं राजा स्वयं पश्येत् ॥ ३६० ॥

कुलानि जातीः श्रेणीश्च गणान्जानपदानपि ।

स्वधर्माश्चलितान् राजा विनीय स्थापयेत्पथि ॥ ३६१ ॥

कुलानि ब्राह्मणादीनाम् । जातयो मूर्धावसिक्तप्रभृतयः । श्रेणयस्ताम्बूलिका-
दीनाम् । गणा हेलाबुक्कादीनाम् । जानपदाः कारुकादयः । एतान्स्वधर्माश्चलि-
ताम्प्रभृतान् राजा यथापराधं विनीय दण्डयित्वा पथि स्वधर्मे स्थापयेत् ।
दण्डं दुर्बृत्तेषु निपातयेदित्युक्तं सच दण्डो द्विविधः शारीरोऽर्थदण्डश्चेति । य-
थाह नारदः—‘शारीरश्चार्थदण्डश्च दण्डो हि द्विविधः स्मृतः । शारीरस्ताडना-
दिस्तु मरणान्तः प्रकीर्तितः ॥ काकिण्यादिस्त्वर्थदण्डः सर्वस्वान्तस्तथैव च ॥’
इति । द्विविधोऽप्यपराधानुसारेणानेकधा भवति । आह स्म—‘शारीरो दशधा
प्रोक्तो ह्यर्थदण्डस्त्वनैकधा’ इति ॥ ३६१ ॥

तत्र कृष्णलमापसुवर्णपलादिशब्दैरर्थदण्डा वक्तव्यास्ते च प्रतिदेशं भिन्नप-
रिमाणार्था इत्येकरूपापराधेऽपि देशभेदेन न्यूनाधिकदण्डो माभूदिति कृष्णला-
दिशब्दानां नियतपरिमाणविषयत्वं दण्डव्यवहारे दर्शयितुमाह—

जालसूर्यमरीचिस्थं त्रसरेणू रजः स्मृतम् ।

तेऽष्टौ लिक्षा तु तास्तिस्त्रो राजसर्पप उच्यते ॥ ३६२ ॥

गौरस्तु ते त्रयः पट् ते यवो मध्यस्तु ते त्रयः ।

कृष्णलः पञ्च ते मापस्ते सुवर्णस्तु षोडश ॥ ३६३ ॥

पलं सुवर्णाश्चत्वारः पञ्च वापि प्रकीर्तितम् ।

जालकान्तरप्रविष्टादित्यरश्मिस्थितं यद्रजस्तत् त्रसरेणुरित्युक्तं योगीश्वरादि-
भिस्तत्त्वदर्शिभिः । तेच त्रसरेणवोऽष्टौ लिक्षा स्वेदजयूकाण्डम् । ता लिक्षा-
स्तिस्त्रो राजसर्पपो राजिका । ते राजसर्पपाश्र्वयो गौरसर्पपः सिद्धार्थः । गौरस-
र्पपाः षट् यवो मध्यः मध्यमो न स्थूलो न सूक्ष्मः । एतेन गौरसर्पपा अपि
मध्यमा इति गम्यते । तथा राजसर्पपा अपि मध्यमशब्दादेव सर्पपादिशब्दाः
न केवलमुन्मानवचनाः किंतु तदुन्मितद्रव्यवचना इति गम्यते । यथा प्रत्यप-
रिमिता यथाः प्रस्थ उच्यते । एवं सर्पपाद्युन्मितं द्रव्यं सर्पपादिशब्दैः । सर्प-
पादिशब्दानां च केवलमुन्मानवचनार्थे त्रसरेणूनुपसंहृत्योन्मातुमशक्यत्वात्तद्व्या-
पारेण कृष्णलादिष्ववहारो न स्यात् । तत्र स्थूलस्थूलतरस्थूलतमसूक्ष्मसूक्ष्मतर-
सूक्ष्मतममध्यसर्पपाद्युन्मानभेदेन प्रतिदेशं व्यवहारभेदे स्थिते दण्डव्यवहारे
मध्य इति निबध्यते । ते मध्यमा यवाश्च एकः कृष्णलः । ते कृष्णलाः

चतुर्दशे माषः । ते माषाः षोडशैकः सुवर्णः । ते सुवर्णाश्चत्वारः पलमिति संज्ञाः कथिता इति । पञ्च वापि पलं प्रकीर्तितं नारदादिभिः । तत्र स्थूलैस्त्रिभिर्वैः कृष्णलपरिकल्पनायां व्यावहारिकनिष्कस्य षोडशांशः कृष्णलो भवति । तेः पञ्चभिर्माषः । माषैः षोडशभिः सुवर्णः । स च व्यावहारिकैः पञ्चभिर्निष्कैरेकः सुवर्णो भवति । ते चत्वारः पलमिति । निष्काणां विंशतिः पलम् । यदा तु सूक्ष्मैस्त्रिभिर्वैः कृष्णलः परिकल्प्यते तदा व्यावहारिकनिष्कस्य द्वात्रिंशत्तमो भागः कृष्णलो भवति । तस्मिन्पक्षे सुवर्णः सार्धं निष्कद्वयं भवति । पलं च दशनिष्कम् । यदा तु मध्यमयवैः कृष्णलपरिकल्पना तदा निष्कस्य विंशति-तमो भागः कृष्णलः, सुवर्णश्चतुर्निष्कः, षोडशनिष्कं पलम् । एवं पञ्चसुवर्णं पल-मिति । पक्षे विंशतिनिष्कं पलम् । एवमन्यदपि निष्कस्य चत्वारिंशो भागः कृष्णलः द्विनिष्कः सुवर्णोऽष्टनिष्कं पलमित्यादिलोकव्यवहारानुसारेणास्मादेव सूत्रादुद्दनीयम् ॥ ३६२ ॥ ३६३ ॥

एवं सुवर्णस्योन्मानं प्रतिपाद्येदानीं रजतस्याह—

द्वे कृष्णले रूप्यमापो धरणं षोडशैव ते ॥ ३६४ ॥

शतमानं तु दशभिर्धरणैः पलमेव तु ।

निष्कं सुवर्णाश्चत्वारः

द्वे कृष्णले पूर्वोक्ते रूप्यमापो रूप्यसंबन्धी माषः । ते रूप्यमाषाः षोडशा ध-रणम् । पुराण इत्यस्यैव संज्ञान्तरम् ।—‘ते षोडश स्याद्धरणं पुराणश्चैव राजतः’ इति (८।१३६) मनुस्मरणात् । दशभिर्धरणैः शतमानं पलमिति चाभिधीयते । पूर्वोक्ताश्चत्वारः सुवर्णा एको राजतो निष्को भवति ॥ ३६४ ॥

इदानीं ताम्रस्योन्मानमाह—

कार्षिकस्ताम्रिकः पणः ॥ ३६५ ॥

पलस्य चतुर्थोऽंशः कर्ष इति लोकप्रसिद्धः । कर्षेणोन्मितः कार्षिकः । ताम्रस्य विकारस्ताम्रिकः । कर्षसंमितस्ताम्रविकारः पणसंज्ञो भवति कार्षापणसंज्ञकश्च—‘कार्षापणस्तु विज्ञेयस्ताम्रिकः कार्षिकः पणः’ इति (८।३६) मनुवचनात् । प-ञ्चसुवर्णपलपक्षे विंशतिमाषः पणो भवति । तथा सति—‘माषो विंशतिमो भागः पणस्य परिकीर्तितः’ इत्यादिव्यवहारः सिद्धो भवति । चतुःसुवर्णपलपक्षे तु षोडशमाषः पणो भवति । अस्मिन् पक्षे सुवर्णकार्षापणपणशब्दानां समा-नार्थत्वेऽपि पणकार्षापणशब्दौ ताम्रविषयावेव । एवं तावद्धेमरूप्यताम्राणामु-न्मानमुक्तम् । दण्डव्यवहारोपयोगित्वात् । कांस्यरीतिकादीनामपि लोकव्यव-हाराद्भूतानामेवोन्मानं द्रष्टव्यम् ॥ ३६५ ॥

स्वशास्त्रपरिभाषामाह—

साक्षीतिपणसाहस्रो दण्ड उत्तमसाहसः ।

तदर्धं मध्यमः प्रोक्तस्तदर्धमधमः स्मृतः ॥ ३६६ ॥

पणाणां सहस्रं पणसहस्रं तत्परिमाणमस्येति पणसाहस्रः । अक्षीत्या सह द-

तत इति साक्षीतिः । अशीत्यधिकपणसहस्रपरिमितो यो दण्डः स उत्तमसाहससंज्ञो वेदितव्यः । तदर्धं मध्यमः तस्य साक्षीतिपणसहस्रस्यार्धं चत्वारिंशदधिकपणपञ्चशतपरिमितो दण्डो मध्यमसाहससंज्ञः । तदर्धमधमः तस्य चत्वारिंशदधिकपणपञ्चशतपणस्यार्धं सप्तत्यधिकपणशतद्वयपरिमितो दण्डोऽधमसाहससंज्ञः स्मृत उक्तो मन्वादिभिः । यस्तु—‘पणानां द्वे शते सार्धे प्रथमः साहसः स्मृतः । मध्यमः पञ्च विज्ञेयः सहस्रं त्वेव चोत्तमः’ इति (८।३८) मनुजोक्तं तत्पक्षान्तरममतिपूर्वापराधविषयं द्रष्टव्यम् ॥ ३६६ ॥

दण्डभेदानाह—

धिग्दण्डस्त्वथ वाग्दण्डो धनदण्डो वधस्तथा ।

योज्या व्यस्ताः समस्ता वा ह्यपराधवशादिमे ॥ ३६७ ॥

धिग्दण्डो धिक्धिगिति कुत्सनम् । वाग्दण्डस्तु परुषशापवचनात्मकः । धनदण्डो धनापहारात्मकः । वधदण्डः शारीरोऽवरोधादिजीवितान्तः । एते चतुर्विधा दण्डाः व्यस्ता एकैकशः समस्ता द्वित्राः त्रिचतुरो वाऽपराधानुसारेण प्रयोक्तव्या । उक्तक्रमेण पूर्वपूर्वासाध्ये उत्तर उत्तरः प्रयोक्तव्यः । यथाह मनुः—‘धिग्दण्डं प्रथमं कुर्याद्वाग्दण्डं तदनन्तरम् । तृतीयं धनदण्डं तु वधदण्डमतः परम् ॥’ इति ॥ ३६७ ॥

दण्डव्यवस्थानिमित्तान्याह—

ज्ञात्वाऽपराधं देशं च कालं चलमथापि वा ।

वयः कर्म च वित्तं च दण्डं दण्ड्येषु पातयेत् ॥ ३६८ ॥

यथापराधं ज्ञात्वा तदनुसारेण दण्डप्रणयनमेवं देशकालवयःकर्मवित्तानि ज्ञात्वा तदनुसारेण दण्ड्येषु दण्डार्हेषु दण्डप्रणयनं कुर्यात् । तथा बुद्धिपूर्वाबुद्धिपूर्वसकृदावृत्त्यनुसारेण च । यद्यपि राजानमधिकृत्यायं राजधर्मकलाप उक्तस्तथापि वर्णान्तरस्यापि विषयमण्डलादिपरिपालनाधिकृतस्यायं धर्मो वेदितव्यः । ‘राजधर्मान्प्रवक्ष्यामि यथावृत्तो भवेन्नृपः’ इत्यत्र पृथङ्नृपग्रहणात्करग्रहणस्य रक्षार्थत्वाच्च रक्षणस्य दण्डप्रणयनायत्वादिति ॥ ३६८ ॥

इति श्रीपद्मनाभभट्टोपाध्यायात्मजस्य श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकविज्ञानेश्वरभट्टारकस्य कृतौ ऋजुमिताक्षरायां याज्ञवल्क्यधर्मशास्त्रविद्वत्तौ सदाचारः प्रथमाध्यायः उत्तमोपपदस्येयं शिष्यस्य कृतिरात्मनः । धर्मशास्त्रस्य विद्वत्तिर्विज्ञानेश्वरयोगिनः १

अस्मिन् अध्याये प्रकरणानि । १ उपोद्घातप्रकरणम् । २ ब्रह्मचारिप्रकरणम् । ३ विवाहप्रकरणम् । ४ जातिविवेकप्रकरणम् । ५ गृहस्यधर्मप्रकरणम् । ६ स्नातकप्रकरणम् । ७ भक्ष्याभक्ष्यप्रकरणम् । ८ द्रव्यशुद्धिप्रकरणम् । ९ दानधर्मप्रकरणम् । १० श्राद्धप्रकरणम् । ११ गणपतिकल्पप्रकरणम् । १२ ग्रहशान्तिप्रकरणम् । १३ राजधर्मप्रकरणम् । एवं त्रयोदश प्रकरणानि ॥

याज्ञवल्क्यमुनिशास्त्रगतेयं विद्वत्तिर्न कस्य विहिता विदुषः ।

प्रमिताक्षरापि विपुलार्थवती परिचिञ्चति श्रवणयोरमृतम् ॥ १ ॥

व्यवहाराध्यायः ।

साधारणव्यवहारमातृकाप्रकरणम् १

अभिषेकादिगुणयुक्तस्य राज्ञः प्रजापालनं परमो धर्मः । तच्च दुष्टनिग्रहमन्तरेण न संभवति । दुष्टपरिज्ञानं च न व्यवहारदर्शनमन्तरेण संभवति । तस्य-
हारदर्शनमहरहः कर्तव्यमित्युक्तं—‘व्यवहारान्स्वयं पश्येत्सभ्यैः परितुतोऽम्ब-
हम्’ इति । सच व्यवहारः कीदृशः कतिविधः कथं चेतीतिकर्तव्यसाकलापो
नाभिहितस्तदभिधानाय द्वितीयोऽध्याय आरभ्यते—

व्यवहाराक्षुपः पश्येद्विद्वद्भिर्ब्राह्मणैः सह ।

धर्मशास्त्रानुसारेण क्रोधलोभविवर्जितः ॥ १ ॥

व्यवहारानिति । अन्यविरोधेन स्वात्मसंबन्धितया कथनं व्यवहारः । यथा
कश्चिदिदं क्षेत्रादि मदीयमिति कथयति, अन्योऽपि तद्विरोधेन मदीयमिति ।
तस्यानेकविधत्वं दर्शयति बहुवचनेन । नृप इति न क्षत्रियमात्रस्यायं धर्मः किंतु
प्रजापालनाधिकृतस्यान्यस्यापीति दर्शयति । पश्येदिति पूर्वोक्तस्यानुवादो ध-
र्मविशेषविधानार्थः । विद्वद्भिर्वेदव्याकरणादिधर्मशास्त्राभिज्ञैर्ब्राह्मणैर्न क्षत्रि-
यादिभिः । ब्राह्मणैः सहेति तृतीयानिर्देशादेशामप्राधान्यम् । ‘सहयुक्तेऽप्रधाने’
इति स्मरणम् । अतश्चादर्शनेऽन्यथादर्शने वा राज्ञो दोषो न ब्राह्मणानाम् ।
यथाह मनुः (८।१२८)—‘अदण्ड्यान्दण्डयन् राजा दण्ड्यांश्चैवाप्यदण्डयन् ।
अयशो महदामोति नरकं चैवं गच्छति ॥’ इति । कथम् । धर्मशास्त्रानुसारेण नार्थशा-
स्त्रानुसारेण । देशादिसमयधर्मस्यापि धर्मशास्त्राविरुद्धस्य धर्मशास्त्रविषयत्वाच्च
पृथगुपादानम् । तथाच वक्ष्यति—‘निजधर्माविरोधेन यस्तु सामयिको भवेत् ।
सोऽपि यत्नेन संरक्ष्यो धर्मो राजकृतश्च यः ॥’ इति । क्रोधलोभविवर्जित इति ।
धर्मशास्त्रानुसारेणेति सिद्धे क्रोधलोभविवर्जित इति वचनमादरार्थम् । क्रोधो-
ऽमर्षः । लोभो लिप्सातिशयः ॥ १ ॥

१ दर्शनेन विनेति व्यवहारदर्शनम् । २ ‘विप्रतिपक्षमाननरान्तरगताज्ञाताधर्मस्थापनानु-
कूलो व्यापारो व्यवहारः । वादिप्रतिवादिकर्तृकः संभवद्भोगसाक्षिप्रमाणको विरोधकोटिव्यव-
स्थापनानुकूलो व्यापारो वा सः । सप्रतिपक्ष्युत्तरे तु व्यवहारपदप्रयोगो भाक्त इति मदनरत्ने’
इति व्य.म — ‘वि नानार्थेऽव संदेहे हरणं हार उच्यते । नाना संदेहहरणाद्यवहार इति
स्मृतः ॥’ इति कातीयम् । ३ चाधिगच्छति ख. ४ अर्थशास्त्र नीतिशास्त्र औक्षणसादिकम्.
५ देशेति । आदिना देवगृहादिपरिग्रहः । पारिभाषिकधर्मेण व्यवस्थान समयः. ६ वक्ष्यति-
अग्रे संबिख्यातिक्रमप्रकरणे. (श्लो. १८६) ७ सामयिको धर्मो यावत्पथिक भोजनं देयमसद-
रातिमण्डलं तुरङ्गादयो न प्रस्थापनीया इत्येवंरूपः.

सभ्यामाह—

श्रुताध्ययनसंपन्ना धर्मज्ञाः सत्यवादिनः ।

राज्ञा सभासदः कार्या रिपौ मित्रे च ये समाः ॥ २ ॥

किञ्च श्रुताध्ययनसंपन्नाः श्रुतेन मीमांसाव्याकरणादिध्वजेन अध्ययनेन च वेदाध्ययनेन संपन्नाः । धर्मज्ञाः धर्मशास्त्रज्ञाः । सत्यवादिनः सत्यवचनशीलाः । रिपौ मित्रे च ये समाः रागद्वेषादिरहिताः । पूर्वभूताः सभासदः सभायां संसदि यथा सीदन्त्युपविशन्ति तथा दानमानसत्कारैः राज्ञा कर्तव्याः । यद्यपि श्रुताध्ययनसंपन्ना इत्यविशेषेणोक्तं तथापि ब्राह्मणा एव । यथाह कात्यायनः—
'स तु सभ्यैः स्थिरैर्युक्तः प्राज्ञैर्मौलैर्द्विजोत्तमैः । धर्मशास्त्रार्थकुशलैरर्थसाक्षविचारदैः ॥' इति । ते च त्रयः कर्तव्याः बहुवचनस्यार्थवत्त्वात्,—'यस्मिन्देष्टे निषीदन्ति विप्रा वेदविदस्त्रयः' इति (८।११) मनुस्मरणाच्च । बृहस्पतिस्तु सप्त पञ्च त्रयो वा सभामदो भवन्तीत्याह—'लोकवेदज्ञधर्मज्ञाः सप्त पञ्च त्रयोऽपि वा । यत्रोपविष्टा विप्राः स्युः सा यज्ञमदशी सभा ॥' इति । नच ब्राह्मणैः सहेति पूर्वश्लोकोक्तानां ब्राह्मणानां श्रुताध्ययनसंपन्ना इत्यादि विशेषणमिति मन्तव्यम् । तृतीयाप्रथमान्तनिर्दिष्टानां विशेषणविशेष्यभावासंभवात् । विद्वद्भिरित्यनेन पुनरुक्तिप्रसंगाच्च । तथाच कात्यायनेन ब्राह्मणानां सभासदां च स्पष्टं भेदो दर्शितः—'सप्राद्विवाकः सामात्यः सप्राह्मणपुरोहितः । ससभ्यः प्रेक्षको राजा स्वर्गे तिष्ठति धर्मतः ॥' इति । तत्र ब्राह्मणा अनियुक्ताः सभासदस्तु नियुक्ता इति भेदः । अतएवोक्तम्—'नियुक्तो वाऽनियुक्तो वा धर्मज्ञो वक्तुमर्हति' इति । तत्र नियुक्तानां यथावस्थितार्थकथनेऽपि यदि राजाऽन्यथा करोति तदाऽसौ निवारणीयोऽन्यथा दोषः । उक्तञ्च कात्यायनेन—'अग्न्यावेनापि तं यान्तं येऽनुयान्ति सभासदः । तेऽपि तद्वागिनस्तस्माद्वोधनीयः स तैर्नृपः ॥' इति । अनियुक्तानां पुनरन्यथाभिधानेऽनभिधाने वा दोषो ननु राज्ञोऽनिवारणे—'सभा वा न प्रवेष्टव्या वक्तव्यं वा समञ्जसम् । अनुवन्तिमुबभ्वापि नरो भवति किञ्चिपि ॥' इति (८।१३) मनुस्मरणात् । रिपौ मित्रे चेति चकाराहोकरजनार्थं कतिपयैर्वणिगिभिरप्यधिष्ठितं सदः कर्तव्यम् । यथाह कात्यायनः—'कुलशीलवयोवृत्तवित्तवद्भिरमत्सरैः । वणिगिभः स्यात्कतिपयैः कुलभूतैरधिष्ठितम् ॥' इति ॥ २ ॥

व्यवहाराष्ट्रपः पश्येदित्युक्तं तत्रानुकल्पमाह—

अपश्यता कार्यवशाद्व्यवहारान्ष्ट्रपेण तु ।

सभ्यैः सह नियोक्तव्यो ब्राह्मणः सर्वधर्मवित् ॥ ३ ॥

१ मौलैः सेवकत्वेन पितृपितामहादिपरंपरायात् । २ च भेदः स्पष्टो ग. ३ सभां वा न प्रवेष्टव्यं ग.

कार्यान्तरैव्याकुलतया व्यवहारानपश्यता नृपेण पूर्वोक्तैः सन्धैः सह सर्वधर्म-
वित् सर्वान्धर्मशास्त्रोक्तान्सामयिकांश्च धर्मान्वेत्ति विचारयतीति सर्वधर्मवित्
ब्राह्मणो न क्षत्रियादिर्नियोक्तव्यो व्यवहारदर्शने । तं च कात्यायनोक्तगुणवि-
शिष्टं कुर्यात् । यथाह—‘दान्तं कुलीनं मध्यस्थमनुद्वेगकरं स्थिरम् । परत्र
भीरुं धर्मिष्ठमुद्युक्तं क्रोधवर्जितम् ॥’ इति । एवंभूतब्राह्मणासंभवे क्षत्रियं वैश्यं
वा नियुज्यते न शूद्रम् । यथाह कात्यायनः—‘ब्राह्मणो यत्र न स्यात् क्ष-
त्रियं तत्र योजयेत् । वैश्यं वा धर्मशास्त्रज्ञं शूद्रं यत्नेन वर्जयेत् ॥’ इति । नार-
देन स्वयमेव मुख्यो दर्शितः—‘धर्मशास्त्रं पुरस्कृत्य प्राड्विवाकमते स्थितः ।
समाहितमतिः पश्येद्यवहाराननुक्रमात् ॥’ इति । प्राड्विवाकमते स्थितो न स्व-
मते स्थितः । राजा चारचक्षुषा परसैन्यं पश्यतीतिवत् । तस्य चेयं यौगिकी
संज्ञा । अर्थिप्रत्यर्थिनौ पृच्छतीति प्राद तयोर्वचनं विरुद्धमविरुद्धं च सभ्यैः सह
विविनक्ति विवेचयति वेति विवाकः । प्राद चासौ विवाकश्च प्राड्विवाकः ।
उक्तञ्च—‘विवादानुगतं पृष्ट्वा ससभ्यस्तत्प्रयत्नतः । विचारयति येनासौ प्राड्वि-
वाकस्ततः स्मृतः ॥’ इति ॥ ३ ॥

प्राड्विवाकादयः सभ्या यदि रागादिना स्मृत्यपेतं व्यवहारं विचारयन्ति तदा
राज्ञा किं कर्तव्यमित्यत आह—

रागालोभाद्भयाद्वापि स्मृत्यपेतादिकारिणः ।

सभ्याः पृथक्पृथग्दण्ड्या विवादाद्विगुणं दमम् ॥ ४ ॥

अपिच । पूर्वोक्ताः सभ्या रजसो निरङ्कुशत्वेन तदभिभूता रागास्त्रेहातिश-
यालोभाह्लिप्सातिशयाद्भयात्संत्रासात्स्मृत्यपेतं स्मृतिविरुद्धं आदिशब्दादाचारा-
पेतं कुर्वन्तः पृथक्पृथगेकैकशो विवादाद्विवादपराजयनिमित्ताहमाद्विगुणं दमं
दण्ड्याः न पुनर्विवादास्पदीभूताद्रव्यात् । तथा सति स्त्रीसंग्रहणादिषु दण्डा-
भावप्रसंगः । रागलोभभयानामुपादानं रागादिष्वेव द्विगुणो दमो नाज्ञानमो-
हादिष्विति नियमार्थम् ॥ नच ‘राजा सर्वस्येष्टे ब्राह्मणवर्जम्’ इति गौतमच-
र्याच्च ब्राह्मणादण्ड्या इति मन्तव्यम् । तस्य प्रशंसार्थत्वात् ॥ यस्तु षड्वि-
परिहार्यो राज्ञाऽवध्यश्चावध्यश्चादण्ड्यश्चावहिष्कार्यश्चापरिवाप्यश्चापरिहार्यश्चेति
तदपि स एष बहुश्रुतो भवति लोकवेदवेदाङ्गविद्वार्कोवाक्येतिहासपुराणकु-
शलसदपेक्षसद्गुत्तिश्चाष्टचत्वारिंशत्संस्कारैः संस्कृतस्त्रिषु कर्मस्वभिरतः षट्सु वा
समयाचारिकेष्वभिधिनीत इति प्रतिपादितबहुश्रुतविषयं न ब्राह्मणमात्रविषयम् ७

१ व्यवसतया ख. ग. २ धर्मान् शास्त्रोक्तान् ग. ३ ब्राह्मण एव. ४ विवर्त्तीति वा ग. ५ वृक्ष-
स्पतिस्तु—‘विवादे पृच्छति प्रश्नं प्रतिप्रश्नं तथैव च । नयपूर्वे प्राग्वदति प्राड्विवाकस्ततः स्मृतम्’
इति न्य. म. ६ न ब्राह्मणो दण्ड्य इति क. ग. ७ राज्ञा वध्यश्चावध्यश्च. ग. ८ वेदाङ्गविदा-
क्येतिहास ग. ९ वाकोवाक्य उक्तिप्रत्युक्तिमहाकवम्.

व्यवहारविषयमाह—

स्मृत्याचारव्यपेतेन मार्गेणाधर्षितः परैः ।

आवेदयति चेद्राज्ञे व्यवहारपदं हि तत् ॥ ५ ॥

धर्मशास्त्रसमयाचारविरुद्धेन मार्गेण परैराधर्षितोऽभिभूतो यद्राज्ञे प्राङ्मुखा-
काम वा आवेदयति विज्ञापयति चेद्यदि तदावेद्यमानं व्यवहारपदं प्रतिज्ञोक्त-
रसंख्यहेतुपरामर्शप्रमाणनिर्णयप्रयोजनात्मको व्यवहारस्तस्य पदं विषयस्तस्य
चेदं सामान्यलक्षणम् । स च द्विविधः शङ्काभियोगस्तत्त्वाभियोगश्चेति । यथाह
नारदः—‘अभियोगस्तु विज्ञेयः शङ्कातत्त्वाभियोगतः । शङ्काऽसतां तु संसर्गा-
ज्जत्वं होदाऽभिदर्शनात् ॥’ इति । होदा लोप्सं । लिङ्गमिति यावत् । तेन दर्शनं,
साक्षाद्वा दर्शनं होदाभिदर्शनं तस्मात् । तत्त्वाभियोगोऽपि द्विविधः । प्रतिषेधा-
त्मको विध्यात्मकश्चेति । यथा मत्तो हिरण्यादिकं गृहीत्वा न प्रयच्छति । क्षे-
त्रादिकं ममायमपहरतीति च । उक्तंच कात्यायनेन—‘न्याय्यं स्वं नेच्छते
कर्तुमन्याय्यं वा करोति यः’ इति । स पुनश्चाष्टादशधा भिद्यते । यथाह मनुः
(८।४-७)—‘तेषामाद्यमृणादानं निक्षेपोऽस्वामिविक्रयः । संभूय च समुत्थानं
दत्तस्यानपकर्म च ॥ वेत्तेनस्यैव चाऽदानं संविदश्च व्यतिक्रमः । क्रयविक्रयानु-
शयो विवादः स्वामिपालयोः ॥ सीमाविवादधर्मश्च पारुष्ये दण्डवाचिके । स्तेयं
च साहसं चैव स्त्रीसंग्रहणमेव च ॥ स्त्रीपुं धर्मो विभागश्च घृतमाह्वय एव च ।
पदान्यष्टादशैतानि व्यवहारस्थिताविह ॥’ इति ॥ एतान्यपि साध्यभेदेन पुनर्ब-
हुषं गतानि । यथाह नारदः—‘एषामेव प्रभेदोऽन्यः शतमष्टोत्तरं भवेत् ।
क्रियाभेदान्मनुष्याणां शतशाखो निगद्यते ॥’ इति ॥ आवेदयति चेद्राज्ञे इत्यनेन
स्वयमेवागत्यावेदयति न राजप्रेरितस्तत्पुरुषप्रेरितो वेति दर्शयति । यथाह
मनुः (८।४३)—‘नोत्पादयेत्स्वयं कार्यं राजा नाप्यस्य पूरुषः । नच प्रापित-
मन्येन प्रसेतार्थं कथंचन ॥’ इति ॥ परैरिति परेण पराभ्यां परैरित्येकस्यैकेव
प्राभ्यां बहुभिर्वा व्यवहारो भवतीति दर्शयति ॥ यत्पुनः—‘एकस्य बहुभिः
सार्धं स्त्रीणां प्रेयजनस्य च । अनादेयो भवेद्वादो धर्मविद्धिरुदाहृतः ॥’ इति
नारदवचनं तद्विषयसाध्यद्वयविषयम् । आवेदयति चेद्राज्ञे इत्यनेनैव राजा पृष्टो

१ लुप्यत इति लोप्सं चौर्यधनम् २ लिङ्ग अव्यभिचरित चिह्नमित्यर्थः ३ कृणादानं
कृणस्य न दानमदानम्, निक्षेपः स्वधनस्यान्यस्मिन्नर्पणम्, अस्वामिना कृतो विक्रयः, संभूय
समुत्थानं अनेकैर्मिलित्वा यत्र धनार्थं वाणिज्याद्युद्यमः क्रियते, दत्तस्यानपकर्म अप्रत्यर्पणम्,
४ कर्मकरस्य भूतेरदानम्, संविदः कृतव्यवस्थाया अतिक्रमः, अनुशयः क्रयविक्रये च कृतो
पश्चात्तापादिप्रतिपत्तिः, स्वामिपशुपालयोर्विवादः ५ ग्रामसीमाविप्रतिपत्तिः, वाक्पारुष्यमा-
क्रोशनादि दण्डपारुष्य ताडनादि, स्तेयं निह्वेन धनग्रहणम्, साहसं प्रसङ्गधनहरणादि
स्त्रिवध परपुरुषसपर्कः ६ स्त्रीसङ्घितस्य पुंसो धर्मो व्यवस्था, विभागः पैतृकादिधनस्य, घृतं
अह्नादिक्रीडा पणव्यवस्थापनपूर्वक पक्षिमेवादिप्राणियोधन, समाह्वयस्य प्राणिघूतरूपत्वेन घूता-
वान्तरविशेषतादष्टादशसंख्योपपत्तिः ७ स्मृतम् व.

विनीतवेष आवेदयेत् । आवेदितं च युक्तं चेन्मुद्रादिना प्रत्यर्थाङ्गानमकल्पौदीनां
 चानाङ्गानमित्याद्यर्थसिद्धमिति नोक्तम् । स्मृत्यन्तरे तु स्पष्टार्थमुक्तम् । यथा—
 'काले कार्यार्थिनं पृच्छेद्दणन्तं पुरतः स्थितम् । किं कार्यं का च ते पीडा मा
 भैषीर्मुहि मानव ॥ केन कस्मिन्कदा कस्मात्पृच्छेदेवं सभागतम् । एवं पृष्टः स
 बद्ध्यात्ससभ्यैर्ब्राह्मणैः सह ॥ विमृश्य कार्यं न्याय्यं चेदाङ्गानार्थमतः परम् ।
 मुद्रां वा निक्षिपेत्तस्मिन्पुरुषं वा समादिशेत् ॥ अकल्पबालस्थविरविषमस्थकि-
 बाकुलान् । कार्यतिपातिव्यसनिनृपकार्योत्सवाकुलान् । मत्तोर्न्मत्तप्रमत्तात्तान्भृ-
 त्वाङ्गानयेन्नृपः ॥ न हीनपक्षां युवतिं कुले जातां प्रसूतिकाम् । सर्ववर्णोत्तमां
 कन्यां ता श्रुतिप्रभुकाः स्मृताः ॥ तदधीनकुटुम्बिन्यः स्वरिण्यो गणिकाश्च याः ।
 निष्कुला याश्च पतितास्तासामाङ्गानमित्यते ॥ कालं देशं च विज्ञाय कार्याणां च
 बलाबले । अकल्पादीनपि शनैर्यानैराङ्गानयेन्नृपः ॥ ज्ञात्वाभियोगं वेऽपि स्युर्वने
 प्रवजितादयः । तानप्याङ्गानयेद्राजा गुरुकार्येष्वकोपयन् ॥' इति । आसेधव्य-
 वस्थाप्यर्थसिद्धेव नारदेनोक्ता—'वक्तव्येऽर्थे ह्यतिष्ठन्तमुत्क्रामन्तं च तद्वचः ।
 भासेधयेद्विवादार्थी यावदाङ्गानदर्शनम् ॥ स्थानासेधः कालकृतः प्रवासात्कर्म-
 णस्तथा । चतुर्विधः स्यादासेधो नासिद्धस्तं विलङ्घयेत् ॥ आसेधकाल आसिद्ध
 आसेधं योऽतिवर्तते । स विनेयोऽन्यथाकुर्वन्नासेद्धा दण्डभागमवेत् ॥ नदीस-
 न्तारकान्तारदुर्देशोपप्लवादिषु । आसिद्धस्तं परासेधमुत्क्रामन्नापराधुयात् ॥ वि-
 वेष्टुकामो रोगार्तो यियंक्षुर्ब्यसने स्थितः । अभियुक्तस्तथान्येन राजकार्योद्यत-
 स्तथा ॥ गवां प्रचारं गोपालाः सस्यावापे कृषीवलाः । शिल्पिनश्चापि तत्काल-
 मायुधीर्यौश्च विप्रहे ॥' इति । आसेधो राजाशयाऽवरोधः । अकल्पादयः पुत्रा-
 दिकमन्यं वा सुहृदं प्रेय्येयुः नच ते परार्थवादिनः ।—'यो न भ्राता नच पिता
 न पुत्रो न नियोगैर्कृतः । परार्थवादी दण्ड्यः स्याद्यवहारेषु विवृण्वन् ॥' इति
 नारदवचनात् ॥ ५ ॥

१ 'शिक्षा' परपर्यायगण्टादिचिह्नेन. २ आधिव्याधिसहितादीनाम. ३ पृच्छेत्प्रणतं इति
 पाठः. ४ अकल्पो व्याध्याद्यभिभूतः, विषमस्य उत्पन्नसकटः. ५ कार्यतिपाती कार्योत्पत्तिः.
 ६ मत्तो मादकद्रव्येण, उन्मत्तः. उन्मादेन पञ्चविधेन वातपित्तश्लेष्मसनिपातग्रहसम्भवेनोपसृष्टः,
 प्रमत्तः सर्वदावधानहीनः. ७ ना हीनपक्षादयः श्रुतिस्वामिका इत्यर्थः. ८ निष्कुलाः कुलहीनाः.
 ९ एतत्प्रसङ्गादकल्पाद्याङ्गाने पूर्वनिषिद्धेपि प्रतिप्रसवमाह कालमिति । तत्र प्रकारद्वयं शनैर्या-
 नैरिति. १० अभियोगोऽभिग्रहः आरोपणम्. ११ आसेधो राजाधिकारिभिर्निरोधः.
 १२ विवादार्थी वादी, आसेधयेत्प्रत्यर्थिनं निरोधयेत्. १३ आमेष इति । स चतु-
 र्विधः—१ प्रकृते अस्मात्प्रदेशात् गन्तव्यमिति स्थानासेधः, २ आसन्ध्यं न गन्तव्यमिति
 कालासेधः, ३ देशान्तरं प्रति न गन्तव्यमिति प्रवासामेषः, ४ असौ व्यापारो न कर्मव्य इति
 कर्मासेधः. १४ आसिद्धो निरुद्धः. १५ विनेयः शिक्षणीयः. १६ अन्यथा कुर्वन् अनासे-
 धकाले आसेधं कुर्वन्. १७ आसेद्धा असेधकर्ता राजाधिकारी. १८ नासिद्ध विलङ्घयेदित्यस्य
 प्रतिप्रसवमाह नदीनि. १९ निर्वेष्टुकाम आश्रमान्तरं गन्तुकामः, विवाहादावुद्यत इति यावत्.
 २० यियंक्षुर्बुभुक्षुः. २१ अभियुक्तो नियोजितः. २२ तत्काल शिल्पकाले. २३ आयुधीया आ-
 युधजीविनो योद्धारः. विप्रहे सग्रामे. २४ प्रेषयन्ति स्त्र. २५ नियोगकृदाज्ञाकारी. २६ विवृण्वन्
 व्यवहारेषु विरुद्ध विविध विशेषेण वा ब्रुवन्.

प्रत्यर्थिनि शुभालेख्यपुरुषाणामभ्यस्तमेनानीते किं कुर्यादित्यत आह—

प्रत्यर्थिनोऽग्रतो लेख्यं यथावेदितमर्थिना ।

समामासतदर्धाहर्नामजात्यादिचिह्नितम् ॥ ६ ॥

अप्यंते इत्यर्थः साध्यः सोऽस्यास्तीत्यर्थी तत्प्रतिपक्ष. प्रत्यर्थी तस्याग्रतः दुरतो लेख्यं लेखनीयम् । यथा येन प्रकारेण पूर्वमावेदनकाले आवेदितं तथा । न पुनरन्यथा । अन्यथावादित्वेन व्यवहारस्य भङ्गप्रसङ्गात् ।—‘अन्यवादी क्रियाद्वेषी नोपस्थाता निरुत्तरः । आहूतः प्रपलायी च हीनः पञ्चविधः स्मृतः ॥’ इति । आवेदनकाल एवार्थिवचनस्य लिखितव्यापुनर्लेखनमनर्थकमित्यत आह—समामासेत्यादि । संवत्सरमासपक्षतिथिवारादिना—अर्थिप्रत्यर्थिनाम-ब्राह्मणजात्यादिचिह्नितम् । आदिशब्देन द्रव्यतत्संख्यास्थानवैलक्षण्यमालिङ्गादीनि गृह्यन्ते ॥ यथोक्तम्—‘अर्थवैधर्म्यसंयुक्तं परिपूर्णमनाकुलम् । साध्यवद्वाचकपदं प्रकृतार्थानुबन्धि च ॥ प्रसिद्धमविरुद्धं च निश्चितं साधनक्षमम् । संक्षिप्तं निश्चिन्नार्थं च देशकालाविरोधि च ॥ वर्प्यतुमासपक्षाहोवेलादेशप्रदेशवत् । स्यान्नावसयसाध्याख्याजात्याकारवयोर्युतम् ॥ साध्यप्रमाणसंख्यावदात्मप्रत्यर्थिनामवत् । परात्मपूर्वज्ञानेकराजनामभिरङ्गितम् ॥ क्षमालिङ्गात्मपीडावत्कथिताहर्तृदायकम् । यथावेद्यने राज्ञे तज्जापेत्यभिधीयते ॥’ इति । भाषा प्रतिज्ञा पक्ष इति नार्थान्तरम् । आवेदनसमये कार्यमात्रं लिखितं प्रत्यर्थिनोऽग्रतः समामासादिविशिष्टं लिख्यत इति विशेषः । संवत्सरविशेषण यद्यपि सर्वव्यवहारेषु नोपयुज्यते तथाप्याधिप्रतिग्रहकृतेषु निर्णयार्थमुपयुज्यते ।—‘आधौ प्रतिग्रहे कीर्ते पूर्वा तु बलवत्तरा’ इति वचनान् । अर्थव्यवहारोऽपि एकस्मिन्संवत्सरे यत्संख्याकं यद्द्रव्यं यतो येन गृहीतं प्रत्यर्पितं च पुनरन्यस्मिन्वत्सरे तद्द्रव्यं तत्संख्याकं ततस्तेन गृहीतं याच्यमानो यदि ब्रूयात्सत्यं गृहीतं प्रत्यर्पितं चेति । वत्सरान्तरे गृहीतं प्रत्यर्पितं नास्मिन्वत्सरे इत्युपयुज्यते । एवं मासाद्यपि योज्यम् । देशस्थानादयः पुनः स्थावरेष्वेवोपयुज्यन्ते—‘देशश्चैव तथा स्थानं संनिवेशस्तथैव च । जातिः संज्ञाऽधिवासश्च प्रमाणं क्षेत्रनाम च ॥ पितृ पतामहं चैव पूर्वराजानुकीर्तनम् । स्थावरेषु विवादेषु दर्शनानि निवेशयेत् ॥’ इति स्मरणम् । देशो मध्यदेशादि । स्थानं वाराणस्यादि । संनिवेशस्तथैव पूर्वापरविशिष्टभागापरिच्छिन्न. सम्यङ्निविष्टो गृहक्षेत्रादिः । जातिरर्थिप्रत्यर्थिनोर्ब्राह्मण-

१ क्रियाद्वेषी कार्यद्वेषी २ नोपस्थाना समीपे न तिष्ठन् ३ आहुतव्यपलापी ग. ४ वेलेति दिनमध्येपि प्रातर्गादिमुहूर्तरूपो वा कालविशेष इत्यर्थः. ५ अर्थवदिति । अर्थवत्प्रयोजनवत्, धर्मसंयुक्तं धर्मो गुणः अल्पाक्षरत्वप्रभृतार्थवत्त्वादिकस्तेन युक्तं, परिपूर्णमध्याहारानपेक्ष, अनाकुलमसंदिग्धाक्षर, साध्यवत् सिषाधिविधितार्थसहितम्, वाचकपर बहुव्रीहिसौख्यलक्षणिकादिपदरहितं, प्रकृतार्थानुबन्धि पूर्वोवेदिताधानुरोधः. ६ साधने क्षमम् ख. ७ नियतार्थं च ग. ८ इदमग्रे स्फुटीभविष्यत्यसाधारणव्यवहारमातृकाप्रकरणे. ९ पितृ इति तुल्यवृत्तिकं पृथक्पदं, पितुरिति पाठो वा.

त्वादिः । संज्ञा च देवदत्तादिः । अभिवासः समीपदेशनिवासी जनः । प्रसार्य
निवर्तनादि भूपरिमाणम् । क्षेत्रनाम साक्षिक्षेत्रं कमुकक्षेत्रं ह्येषभूमः वा-
ण्डभूमः इति । पितुः पितामहस्य च नामार्थिप्रत्यर्थिनोः पूर्वेषां व्रथाणाम् ।
राज्ञां कामकीर्तनं चेति । समामासादीनां यस्मिन्व्यवहारे यावदुपयुज्यते तत्र
तावत्क्षेत्रनीयमिति तात्पर्यार्थः ॥ एवं पक्षलक्षणे स्थिते पक्षलक्षणरहितानां पक्ष-
वदवभासमानानां पक्षाभासत्वं सिद्धमेवेति योगीश्वरेण न पृथक्पक्षाभासा
शङ्काः । अन्यैस्तु विस्पष्टार्थमुक्ताः ।—‘अप्रसिद्धं निराबाधं निरर्थं निष्प्रयोज-
नम् । असाध्यं वा विरुद्धं वा पक्षाभासं विवर्जयेत् ॥’ इति । अप्रसिद्धं मदीयं
शशविषाणं गृहीत्वा न प्रयच्छतीत्यादि । निराबाधं अस्मद्गृहदीपप्रकाशेनायं
स्वगृहे व्यवहरतीत्यादि । निरर्थं अभिधेयरहितं कचटतपजद्वगावेत्यादि । नि-
ष्प्रयोजनं यथायं देवदत्तोऽस्मद्गृहसंनिधौ सुस्वरमधीत इत्यादि । असाध्यं य-
थाहं देवदत्तेन सभ्रूभङ्गमुपहसित इत्यादि । एतत्साधनासंभवादसाध्यम् । अ-
ल्पकालत्वाच्च साक्षिसंभवो लिखितं दूरतोऽल्पत्वाच्च दिव्यमिति । विरुद्धं यथाहं
मूकेन शस इत्यादि । पुरराष्ट्रादिविरुद्धं वा—‘राज्ञा विवर्जितो यश्च यश्च वीर-
विरोधकृत् । राष्ट्रस्य वा समस्तस्य प्रकृतीनां तथैव च ॥ अन्ये वा धे पुरमास-
महाजनविरोधकाः । अनादेयास्तु ते सर्वे व्यवहाराः प्रकीर्तिताः ॥’ इति ॥
यैस्तु—‘अनेकपदसंकीर्णः पूर्वपक्षो न सिद्ध्यति’ इति, तत्र यद्यनेकवस्तुसंकीर्णं
इत्युच्यते तदा न दोषः । मदीयमनेन हिरण्यं वामो रूपकादि वापहतमित्येवं-
विधस्यादुष्टत्वात् । ऋणादानादिपदसंकरे पक्षाभास इति चेत्तदपि न । मदीया
रूपका अनेन वृद्ध्या गृहीताः सुवर्णं चास्य हस्ते निक्षिप्तम् । मदीयं क्षेत्रमयम-
पहरतीत्यादीनां पक्षत्वमिष्यत एव । किंतु क्रियाभेदाक्रमेण व्यवहारो न युग-
पदित्येतावत् ॥ यथाह कात्यायनः—‘बहुप्रतिज्ञं यत्कार्यं व्यवहारे सुनिश्चि-
तम् । कामं तदपि गृहीयाद्राजा तत्त्वबुभुक्षया ॥’ इति । तस्यानेकपदसं-
कीर्णः पूर्वपक्षो युगपच्च सिद्ध्यतीति तस्यार्थः । अर्थिग्रहणैरुपुत्रपित्रादिग्रहणं ते-
षामेकार्थत्वात् । नियुक्तस्यापि नियोगेनैव तदेकार्थत्वाक्षेपान् ॥—‘अर्थिना सं-
नियुक्तो वा प्रत्यर्थिप्रहितोऽपि वा । यो यस्यार्थे विवदते तयोर्जयपराजयौ ॥’ इति
स्मरणात् नियुक्तजयपराजयौ मूलस्वामिनोरेव । एतच्च भूमौ फलके वा

१ कृष्णोदक्पाण्डित्यचप्रत्ययो बहुव्रीहेः. २ अत्र अप्रसिद्धादः साधयितुमशक्यत्वादनिराकरणम् इति ख. पुस्तके विशेषः. ३ पीडारहितमित्यर्थः. ४ विनिगमनाभावादाह पुरेति. ५ अत्र ‘एतेषां स्वभावेनैव निराकरणमिति न निराक्रियते । तत्र च अप्रसिद्धादीनां व्युत्पत्त्यर्थमुपादानं तदप्यनेकपदसंकीर्णस्य निराकरणं न क्रियते’ इति ख. पुस्तके विशेषः. ६ प्रकृतीनां जनानां नगरस्थानाम्. ७ अप्रसिद्धादीनां पक्षाभासत्वमिवानेकपदसंकीर्णपूर्वपक्षस्यापि तत्त्वमेव । अनेकैः पदैः संकीर्णो यः पूर्वपक्षः प्रतिज्ञा सा न सिद्ध्यति भासासरूपा भवतीति तदर्थप्रतीतिस्तन्निराकरोति यत्त्वित्यादिना । ८ तत्र पदशब्दः पद्यते शायते इति व्युत्पत्त्या किं वस्तुपर उक्त ऋणादानादिरूपव्यवहारविषयपरः । तत्र न तावदाद्ये पक्षाभासत्वमित्याह तत्रेति. ९ बहुप्रतिज्ञं बहुपूर्वपक्षम्. १० पुत्रपौत्रादीनां क. ११ अर्थिवेदितमित्यर्थः.

पाण्डुलेखेन लिखित्वा आवापोद्धारेण विशोधितं पश्चात्पत्रे निवेशयेत् ।—‘पूर्व-
पक्षं स्वभावोक्तं प्राङ्मुखाकोऽभिलेखयेत् । पाण्डुलेखेन फलके ततः पत्रे विशोचि-
तम् ॥’ इति कात्यायनस्मरणात् । शोधनं च यावदुत्तरदर्शनं कर्तव्यं नातः
परमनवस्थाप्रसङ्गात् । अतएव नारदेनोक्तम्—‘शोधयेत्पूर्ववादं तु यावन्नो-
त्तरदर्शनम् । अथ ह्यधस्योत्तरेण निवृत्तं शोधनं भवेत् ॥’ इति । पूर्वपक्षमशो-
धयित्वैव यदोत्तरं दापयन्ति सध्यास्तदा रागाहोभादित्युक्तदण्डेन सध्यान्वृद्ध-
यित्वा पुनः प्रतिज्ञापूर्वकं व्यवहारः प्रवर्तनीयो राशेति ॥ ६ ॥

एवं शोधितपत्रारूढे पूर्वपक्षे किं कर्तव्यमित्यत आह—

श्रुतार्थस्योत्तरं लेख्यं पूर्वावेदकसंनिधौ ।

श्रुतो भाषार्थो येन प्रत्यर्थिनाऽर्था श्रुतार्थः तस्योत्तरं पूर्वपक्षादुत्तरत्र भवती-
त्युत्तरं लेख्यं लेखनीयम् । पूर्वावेदकस्यार्थिनः संनिधौ समीपे उत्तरं च यत्पूर्वो-
क्तस्य निराकरणं तदुच्यते । यथाह—‘पक्षस्य व्यापकं सारमसंदिग्धमनाकु-
लम् । अभ्याख्यागम्यमित्येतदुत्तरं तद्विदो विदुः ॥’ इति । पक्षस्य व्यापकं नि-
राकरणसमर्थम् । सारं न्याय्यं न्यायादनपेतम् । असंदिग्धं संदेहरहितम् ।
अनाकुलं पूर्वापराविरुद्धम् । अभ्याख्यागम्यं अप्रसिद्धपदप्रयोगेण दुःश्लिष्टवि-
भक्तिसमाससाध्याहाराभिधानेन वा अन्यदेशभाषाभिधानेन वा यत् व्याख्ये-
यार्थं न भवति तत्सदुत्तरम् ॥ तच्च चतुर्विधम्—संप्रतिपत्तिर्मिथ्या प्रत्यव-
स्कन्दनं पूर्वन्यायश्चेति । यथाह कात्यायनः—‘सत्यं मिथ्योत्तरं चैव प्रत्यव-
स्कन्दनं तथा । पूर्वन्यायविधिश्चैवमुत्तरं स्याच्चतुर्विधम् ॥’ इति । तत्र सत्योत्तरं
यथा । रूपकशतं सद्यं धारयतीत्युक्ते सत्यं धारयामीति । यथाह—‘साध्यस्य
सत्यवचनं प्रतिपत्तिरुदाहृता’ इति । मिथ्योत्तरं तु नाहं धारयामीति । तथाच
कात्यायनः—‘अभियुक्तोऽभियोगस्य यदि कुर्यादपह्नवम् । मिथ्या तस्य वि-
जानीयादुत्तरं व्यवहारतः ॥’ इति ॥ तच्च मिथ्योत्तरं चतुर्विधम्—‘मिथ्यै-
तज्ज्ञाभिजानामि तदा तत्र न संनिधिः । अजातश्चास्मि तत्काल इति मिथ्या
चतुर्विधम् ॥’ इति । प्रत्यवस्कन्दनं नाम सत्यं गृहीतं प्रतिदत्तं प्रतिग्रहेण ल-
ब्धमिति वा । यथाह नारदः—‘अर्थिना ^१लेखितो योऽर्थः प्रत्यर्थी यदि तं
तर्था-^२प्रपद्य कारणं श्रूयात्प्रत्यवस्कन्दनं स्मृतम् ॥’ इति । प्राङ्मुखायोत्तरं
तु यत्राभियुक्त एव श्रूयादस्मिन्नर्थेऽनेनाहमभियुक्तस्तत्र चायं व्यवहारमार्गेण

१ पाण्डुलेखेन लिखित्वा भाषाप्रसिद्धः । २ आवापोति न्यूनाधिक्यपरिहास्य प्रक्षेपनिष्कासना-
भ्यामित्यर्थः ३ सहजोक्तं न तु छलादिना । ४ उत्तरेणावष्टब्धस्य प्रतिबद्धस्य पूर्ववादस्य शोधनं
भवेदित्यर्थः ५ उत्तरत्र अग्रे । ६ दुःश्लिष्टमसद्वदम्, अश्लिष्टमिति पाठः । ७ अध्याहारेण सहितं
साध्याहारम् । ८ अदेशभाषेति पाठः । ९ प्रत्यवस्कन्दनं कारणोत्तरम् । १० प्रतिपत्तिः संप्र-
तिपत्तिः सत्योत्तरमित्यनर्थान्तरम् । ११ अभियुक्तस्य ग । १२ व्यन्तस्येदं रूपम् । १३ तथा
प्रपद्य तथैवाङ्गीकृत्येत्यर्थः ।

पराजित इति । उक्तं च कात्यायनेन—‘आचारेणावसन्नोऽपि पुनर्लक्ष्यते यदि । सोऽभिधेयो जितः पूर्वं प्राङ्न्यायस्तु स उच्यते ॥’ इति । एवमुत्तरलक्षणे स्थिते उत्तरलक्षणरहितानामुत्तरवदवभासमानानामुत्तराभासत्वमर्थसिद्धयै स्पष्टीकृतं च स्मृत्यन्तरे—‘संदिग्धमन्यत्प्रकृतादत्यल्पमतिभूरि च । पक्षैकदेशव्याप्यमन्यत्तथा नैवोत्तरं भवेत् ॥ यद्व्यस्तपदमव्यापि निगूढार्थं तथाकुलम् । व्याख्यागम्यमसारं च नोत्तरं स्वार्थसिद्धये ॥’ इति । तत्र संदिग्धं—सुवर्णशतमनेन गृहीतमित्युक्ते सत्यं गृहीतं सुवर्णशतं माषशतं वेति । प्रकृतादव्यस्त—यथा सुवर्णशताभियोगे पणशतं धारयामीति । अत्यल्पं—सुवर्णशताभियोगे पैञ्चाशतं धारयामीति । अतिभूरि—सुवर्णशताभियोगे द्विशतं धारयामीति । पक्षैकदेशव्यापि—हिरण्यवस्त्राद्यभियोगे हिरण्यं गृहीतं नैवमर्थसिद्धये । व्यस्तपदं—ऋणादानाभियोगे पदान्तरेणोत्तरम्, यथा सुवर्णशताभियोगे अनेमाहं ताडित इति । अव्यापि—देशस्थानादिविशेषणाव्यापि, यथा मध्यदेशे वाराणस्यां पूर्वस्यां दिशि क्षेत्रमनेनापहतमिति पूर्वपक्षे लिखिते, क्षेत्रमपहतमिति । निगूढार्थं—यथा सुवर्णशताभियोगे किमहमेवासौ धारयामीत्यत्र ध्वनिना प्राङ्निवाकः सङ्गो वा अर्थो वा अन्यस्मै धारयतीति सूचयतीति निगूढार्थम् । आकुलं पूर्वापरविरुद्धम्—यथा सुवर्णशताभियोगे कृते सत्यं गृहीतं न धारयामीति । व्याख्यागम्यं—दुःश्लिष्टविभक्तिसमाससाध्याहाराभिधानेन व्याख्यागम्यम्, अदेशभाषाभिधानेन वा । यथा सुवर्णशतविषये पितृऋणाभियोगे गृहीतशतवचनात् सुवर्णानां पितुर्न जानामीति । अत्र गृहीतशतस्य पितुर्वचनात्सुवर्णानां शतं गृहीतमिति न जानामीति । असारं—न्यायविरुद्धम्, यथा सुवर्णशतमनेन वृद्ध्या गृहीतं वृद्धिरेव दत्ता न मूलमित्यभियोगे सत्यं वृद्धिर्दत्ता न मूलं गृहीतमिति । उत्तरमित्येकवचननिर्देशादुत्तराणां संकरो निरस्तः । यथाह कात्यायनः—‘पक्षैकदेशे यत्सत्यमेकदेशे च कारणम् । मिथ्या चैकदेशे च संकरास्तदनुत्तरम् ॥’ इति । अनुत्तरत्वे च कारणं तेनैवोक्तम्—‘नचैकस्मिन्निवादे तु क्रिया स्याद्वादिनोर्द्वयोः । नचार्थसिद्धिरुभयोर्न चैकत्र क्रियाद्वयम् ॥’ इति । मिथ्याकारणोत्तरयोः संकरे अर्थप्रत्यर्थिनोर्द्वयोरपि क्रिया प्राप्नोति—‘मिथ्या क्रिया पूर्ववादे कारणे प्रतिवादिनि’ इति स्मरणात् । तदुभयमेकस्मिन्व्यवहारे विरुद्धम् । यथा सुवर्णं रूपकशतं चानेन गृहीतमित्यभियोगे सुवर्णं न गृहीतं रूपकशतं गृहीतं प्रतिदत्तं चेति । कारणप्राङ्न्यायसंकरे तु प्रत्यर्थिन एव क्रियाद्वयम्—‘प्राङ्न्यायकारणोक्तौ तु प्रत्यर्थी निर्दिशेत्क्रियाम्’

१ व्यवहारेण पराजितोऽपि. २ अर्थन्यूनतयान्यल्पत्वमन्य. ३ अन्यत् पक्षैकदेशव्यापि चेत्यर्थः. ४ व्यस्तपदं असवद्व्यस्तपदकम्. ५ विन्ध्यहिमाचलयोर्मध्य मध्यदेश. ६ अन्नर्भाविनण्यर्थमिदम्. ७ ध्वनिना किमादिबोधयेन. ८ न वादिद्वयपरत्वमिति सूचयितुं मिथ्येति । मिथ्योत्तरे इत्यर्थः । पूर्ववादे कर्मण्यण पूर्ववादिनीत्यर्थः. ९ कारणे कारणोत्तरे. १० तयोर्मिथः संकरे त्वित्यर्थः. ११ तयोरेकत्वमित्यर्थः. १२ नेद प्रत्येकपरम् । कारणशे ‘कारणे प्रतिवादिनि’ इत्यनेन सिद्धत्वात् । तस्मात्सांकर्यपरमेवेदम् । अतएव समासनिर्देशसंगतिरपि.

इति । यथा सुवर्णं गृहीतं प्रतिदत्तं रूपके व्यवहारमार्गेण पराजित इति । अत्र च प्राङ्गन्याये जयपत्रेण वा प्राङ्गन्यायदर्शिभिर्वा भावयितव्यम् । कारणोक्तौ तु साक्षिभेदयोर्दिभिर्भावयितव्यमिति विरोधः । एवमुत्तरत्रयसंकरेऽपि द्रष्टव्यम् । यथामेन सुवर्णं रूपकशतं वस्त्राणि च गृहीतानीत्यभियोगे सत्यं सुवर्णं गृहीतं प्रतिदत्तं रूपकशतं न गृहीतं वस्त्रविषये तु पूर्वन्यायेन पराजित इति । एवं र्थतुःसंकरेऽपि । एतेषां चानुस्तरव यौगपद्येन तस्यांशस्य तेन तेन विनाऽसिद्धेः । क्रमेणोत्तरत्वमेव । क्रमश्चार्थिनः प्रत्यर्थिनः सभ्यानां चेच्छया भवति ॥ यत्र पुनर्हभयोः संकरस्तत्र यस्य प्रभूतार्थविषयत्वं तत्क्रियोपादानेन पूर्वं व्यवहारः प्रवर्तयितव्यः पश्चादल्पविषयोत्तरोपादानेन च व्यवहारो द्रष्टव्यः । यत्र च संप्रतिपत्तेरुत्तरान्तरस्य च संकरस्तत्रोत्तरान्तरोपादानेन व्यवहारो द्रष्टव्यः । संप्रतिपत्तौ क्रियाभावात् ॥ यथा हारीतेन—‘मिथ्योत्तरं कारणं च स्यातामेकत्र चेदुभे । सत्यं वापि सहान्येन तत्र ग्राह्यं किमुत्तरम् ॥’ इत्युक्तवोक्तम्—‘यत्प्रभूतार्थविषयं यत्र वा स्यात्क्रियाफलम् । उत्तरं तत्र तज्ज्ञेयमसंकीर्णमतोऽन्यथा ॥’ संकीर्णं भवतीति शेषः । शेषोपेक्षया ऐच्छिकक्रमं भवतीत्यर्थः । तत्र प्रभूतार्थ—यथा अनेन सुवर्णं रूपकशतं वस्त्राणि च गृहीतानीत्यभियोगे सुवर्णं रूपकशतं च न गृहीतं वस्त्राणि तु गृहीतानि प्रतिदत्तानि चेति । अत्र मिथ्योत्तरस्य प्रभूतविषयत्वादर्थिनः क्रियामादाय प्रथमं व्यवहारः प्रवर्तयितव्यः पश्चादल्पविषयो व्यवहारः । एवं मिथ्याप्राङ्गन्यायसंकरे कारणप्राङ्गन्यायसंकरे च योजनीयम् । तथा तस्मिन्नेवाभियोगे सत्यं सुवर्णं रूपकशतं च गृहीतं प्रति दास्यामि वस्त्राणि तु न गृहीतानि गृहीतानि प्रतिदत्तानीति वा वस्त्रविषये पूर्वं पराजित इति चोत्तरे संप्रतिपत्तेर्भूरिविषयत्वेऽपि तत्र क्रियाभावान्मिथ्याद्युत्तरक्रियामादाय व्यवहारः प्रवर्तयितव्यः । यत्र तु मिथ्याकारणोत्तरयोः कृत्स्नपक्षव्यापित्वम् यथा—शृङ्गमाहिकया कश्चिद्वदति इयं गौर्मदीया अमुकस्मिन्काले नष्टा अद्यास्य गृहे दृष्टेति । अन्येस्तु मिथ्यैतत्, प्रदर्शितकालात्पूर्वमेवास्मद्गृहे स्थिता मम गृहे जाता चेति वदति । इदं तावत्पक्षनिराकरणसमर्थत्वाच्चानुत्तरम् । नापि मिथ्यैव, कारणोपन्यासात् । नापि कारणम्, एकदेशस्याप्यभ्युपगमाभावात् । तस्मात्सैका-

१ रूपकशते ग. २ द्वितीयसंकरेत्यर्थः. ३ भावयितव्यमेतैः कृत्वा. ४ कारणोत्तरं तु ग. ५ आदिना दिव्यपरिग्रहः. ६ उत्तरत्रयेति मिथ्या-कारण-प्राङ्गन्यायरूपे. ७ प्रतिदास्यामि ग. ८ चतुःसंकरेति । यथा अनेन सुवर्णं रूपकशतं वस्त्राणि धान्यं च गृहीतमित्यभियोगे-सुवर्णं धारयामि रूपकशतं न गृहीतं वस्त्राणि प्रतिग्रहेण लब्धानि धान्यविषये पूर्वन्यायेन पराजित इति । एव मिथ्याप्राङ्गन्यायसंकरेऽपि द्रष्टव्यम् ९ क्रमेणत्वित्यर्थः. १० चेन प्राङ्गिवाकादे समुच्चयः. ११ यत्रन्वित्यर्थः. १२ मिथ्याकारणोत्तरयोः. १३ तत्साधकक्रियाग्रहणेन. १४ सत्योत्तरसंकरस्य पूर्वमनुपन्यासे बीज ध्वनयन् तत्र नियामकान्तरमाह यत्रचेति. १५ यत् उत्तरम्. १६ अपेक्षाक्रमं भवतीत्यर्थः ग. १७ ऐच्छिक-क्रमो भवतीत्यर्थः ख. १८ संकीर्णोत्तरस्य यौगपद्येन सर्वथाऽनुत्तरत्वे प्राप्ते कचित्प्रतिप्रमवमाह यत्रन्विति. १९ तन्व्यायेनेत्यर्थः. २० कश्चित्वादी. २१ अन्यं प्रतिवादी २२ एतत्प्रदर्शित ख. २३ अत्र कारणस्याप्राधान्यं मिथ्योत्तरस्य प्राधान्यं तस्य तदुपपादकस्यापि संभवात् । अतएव तत्र सहयोगे तृतीया कृता.

त्वं मिथ्योत्तरमिदम् ।—अत्रच प्रतिवादिनः क्रिया, 'कारणे प्रतिवादिनि' इति वचनात् ॥ ननु 'मिथ्या क्रिया पूर्ववादे' इति पूर्ववादिनः कस्मात्क्रिया न भवति । तस्य शुद्धमिथ्याविषयत्वात् । कारणे प्रतिवादिनीत्येतदपि कस्माच्छुद्धकारणविषयं न भवति । नैतत् । सर्वस्यापि कारणोत्तरस्य मिथ्यासह-
चरितरूपत्वाच्छुद्धकारणोत्तरस्याभावात् ॥ प्रसिद्धकारणोत्तरे प्रतिज्ञातार्थैकदे-
शस्याभ्युपगमेनैकदेशस्य मिथ्यात्वम्—यथा सत्यं रूपकशतं गृहीतं न धार-
यामि प्रतिदत्तत्वादिति । प्रकृतोदाहरणे तु प्रतिज्ञातार्थैकदेशस्याप्यभ्युपगमो
नास्तीति विशेषः ॥ एतच्च हारीतेन स्पष्टमुक्तम्—'मिथ्याकारणयोर्वापि प्राङ्गं
कारणमुत्तरम्' इति । यत्र मिथ्याप्राङ्गन्याययोः पक्षव्यापित्वम्—यथा रूपकशतं
धारयतीत्यभियोगे मिथ्यैतदस्मिन्नर्थे पूर्वमयं पराजित इति । अत्रापि प्रतिवा-
दिन एव क्रिया—'प्राङ्गन्यायकारणोक्तौ तु प्रत्यर्थी निर्दिशेत्क्रियाम्' इति वच-
नात्, शुद्धस्य प्राङ्गन्यायस्याभावादनुत्तरत्वप्रसङ्गात्, संप्रतिपत्तेरपि साध्यत्वेनो-
पदिष्टस्य पक्षस्य सिद्धत्वोपन्यासेन साध्यत्वनिराकरणत्वादेवोत्तरत्वम् । यदातु
कारणप्राङ्गन्यायसंकरः—यथा शतमनेन गृहीतमित्यभियुक्तः प्रतिवदति सत्यं
गृहीतं प्रतिदत्तं चेत्यस्मिन्नेवार्थे प्राङ्गन्यायेनायं पराजित इति । तत्र प्रतिवादि-
नो यथारुचीति न क्वचिद्वादिप्रतिवादिनोरेकस्मिन्व्यवहारे क्रियाद्वयप्रसङ्ग इति
निर्णयः ॥

एवमुत्तरे पत्रे निवेशिते साध्यसिद्धेः साधनायत्तत्वात्साधननिर्देशं कः कुर्या-
दित्यपेक्षित आह—

ततोऽर्थी लेखयेत्सद्यः प्रतिज्ञातार्थसाधनम् ॥ ७ ॥

तत उत्तरानन्तरमर्थी साध्यवान् सद्यएवानन्तरमेव लेखयेत् । प्रतिज्ञातः
साध्यः स चासावर्थश्चेति प्रतिज्ञातार्थः तस्य साधनं साध्यतेऽनेनेति साधनं
प्रमाणम् । अत्र सद्यो लेखयेदिति वदतोत्तराभिधाने कालविलम्बनमप्यङ्गीकृत-
मिति गम्यते । तच्चोत्तरत्र विवेचयिष्यते । अर्थी प्रतिज्ञातार्थसाधनं लेखयेदिति
वदता यस्य साध्यमस्ति स प्रतिज्ञातार्थसाधनं लेखयेदित्युक्तं, अतश्च प्राङ्गन्या-
योत्तरे प्राङ्गन्यायस्यैव साध्यत्वान्प्रत्यर्थ्येवार्थी जात इति सएव साधनं लेखयेत् ।
कारणोत्तरेऽपि कारणस्यैव साध्यत्वान्कारणवाद्येवार्थीति सएव लेखयेत् । मिथ्यो-
त्तरे तु पूर्ववाद्येवार्थी सएव साधनं निर्दिशेत् । ततोऽर्थी लेखयेदिति वदता अ-
र्थ्येव लेखयेन्नान्य इत्युक्तम् । अतश्च संप्रतिपत्त्युत्तरे साध्याभावेन आपोत्तरवा-
दिनोर्द्वयोरप्यर्थित्वाभावात्साधननिर्देश एव नास्तीति तावतैव व्यवहारः परि-
समाप्यत इति गम्यते । एतदेव हारीतेन स्पष्टमुक्तम्—'प्राङ्गन्यायकारणोक्तौ

१ प्रतिवादिना तस्यैवोक्तत्वमभिप्रेत्य प्राधान्यादरेण शङ्कते नन्विति. २ सत्यं गृहीतं
प्रतिदत्तं चेत्येवंरूपे प्रायुक्तं. ३ सत्यस्यापि. ४ निवेशिते लेखिते ५ अर्थ्यत इत्यर्थ-
साध्यं स यस्यास्तीत्यर्था. ६ प्रमाणं लिखितादि वक्ष्यमाणम्. ७ निर्दिशेत्लेखयेत्. ८ अर्थ्ये-
वेति आक्षेपादेव कर्तृत्वमे तदुक्तिर्नियमार्थेति भावः. ९ तादृशोत्तरदानेनैव.

तु प्रत्यर्थी निर्दिशेत्क्रियाम् । मिथ्योक्तौ पूर्ववादी तु प्रतिपत्तौ न वा भवेत् ॥' इति ॥ ७ ॥

ततः किमित्यत आह—

तत्सिद्धौ सिद्धिमाप्नोति विपरीतमतोऽन्यथा ।

तस्य साधनस्य प्रमाणस्य वक्ष्यमाणलिखितसाक्ष्यादिलक्षणस्य सिद्धौ निवृत्तौ सिद्धिं साध्यस्य जयलक्षणां प्राप्नोति । अतोऽस्मात्प्रकारादन्यथा प्रकारान्तरेण साधनासिद्धौ विपरीतं साध्यस्यासिद्धिं पराजयलक्षणामाप्नोतीति संबन्धः ॥

एवं व्यवहाररूपमभिधायोपसंहरति—

चतुष्पाद्यवहारोऽयं विवादेशूपदर्शितः ॥ ८ ॥

व्यवहारानृपः पश्येदित्युक्तो व्यवहारः सोऽयमित्थं चतुष्पाच्चतुरंशकल्पनया विवादिषु ऋणादानादिपूपदर्शितो वर्णितः । तत्र प्रत्यर्थिनोऽग्रतो लेख्यं इति भाषापादः प्रथमः । श्रुतार्थस्योत्तरं लेख्यमित्युत्तरपादो द्वितीयः । ततोऽर्थी लेखयेत्सद्य इति क्रियापादस्तृतीयः । तन्मिद्धौ सिद्धिमाप्नोतीति साध्यसिद्धिपादश्चतुर्थः । यथोक्तम्—‘परस्परं मनुष्याणां स्वार्थविप्रतिपत्तिषु । वाक्यन्यायाद्यवस्थान व्यवहार उदाहृतः ॥ भाषोत्तरक्रियामाध्यसिद्धिभिः क्रमवृत्तिभिः । आक्षिप्तचतुरंशस्तु चतुष्पादभिधीयते ॥’ इति । संप्रतिपत्युत्तरं तु साधनानिर्देशाद्भाषार्थस्यासाध्यत्वाच्च न साध्यसिद्धिलक्षणः पादोऽस्तीति द्विपात्त्वमेव । उत्तराभिधानानन्तरं सभ्यानामर्थिप्रत्यर्थिनो. कस्य क्रिया स्यादिति परामर्शलक्षणस्य प्रत्याकलितस्य योगीश्वरेण व्यवहारपादत्वेनानभिधानात् व्यवहर्तुः संबन्धाभावाच्च न व्यवहारपादत्वमिति स्थितम् ॥ ८ ॥

इति साधारणव्यवहारमातृकाप्रकरणम् ।

असाधारणव्यवहारमातृकाप्रकरणम् २

एवं सर्वव्यवहारोपयोगिनीं व्यवहारमातृकामभिधायाधुना कचिद्व्यवहारविशेषे कंचिद्विशेष दर्शयितुमाह—

अभियोगमनिस्तीर्य नैनं प्रत्यभियोजयेत् ।

अभियुज्यत इति अभियोगोऽपराधः तमभियोगमनिस्तीर्यापरिहृत्य एनमभियोक्तारं न प्रत्यभियोजयेत् अपराधेन न संयोजयेत् । यद्यपि प्रत्यवस्कन्दनं प्र-

१. ततः साधनलेखनोत्तरम्. २. मुख्यपादत्वासम्भवादाह चतुरंशानि. ३. अभिधीयते ऋणादानादिषु वक्ष्यमाणेषु ४. लक्षणोपि इति पाठः. ५. प्रत्याकलितस्य पौनःपुन्येन विचारणस्येत्यर्थः. ६. अभियुज्यते दोषविषयाक्रियतेनेनेतिशेषः ७. सत्यं गृहीतं प्रतिदत्तत्वेति कारणोत्तरस्य अनेन दत्तं स्थितं मया पुनर्दत्तमित्येव प्रत्यभियोगरूपत्वमित्यर्थः.

त्यभियोगरूपं तथापि स्वापराधपरिहारात्मकत्वाच्चास्य प्रतिषेधविषयत्वम् ।
अतः स्वाभियोगानुपमर्दनरूपस्य प्रत्यभियोगस्यायं निषेधः । इदं प्रत्यर्थिनमभि-
कृत्योक्तम् ॥

अथ अर्थिनं प्रत्याह—

अभियुक्तं च नान्येन नोक्तं विप्रकृतिं नयेत् ॥ ९ ॥

अभियुक्तं च नान्येनेति । अन्येनाभियुक्तमनिस्तीर्णाभियोगमन्योऽर्थी नाभि-
योजयेत् । किञ्च । उक्तमावेदनसमये यदुक्तं तद्विप्रकृतिं विरुद्धभावं न नयेन्न
प्रापयेत् । एतदुक्तं भवति—यद्वस्तु येन रूपेणावेदनसमये निवेदितं तद्वस्तु
तथैव भाषाकालेऽपि लेखनीयं नान्यथेति ॥ ननु—‘प्रत्यर्थिनोऽप्रतो लेख्यं य-
थावेदितमर्थिना’ इत्यत्रैवेदमुक्तं किमर्थं पुनरुच्यते नोक्तं विप्रकृतिं नयेदिति ।
उच्यते—‘यथावेदितमर्थिना’ इत्यनेनावेदनसमये यद्वस्तु निवेदितं तदेव
भाषासमयेऽपि तथैव लेखनीयं । एकस्मिन्नपि पदे न वस्त्वन्तरमित्युक्तम् । यथा-
नेन रूपकशतं वृद्ध्या गृहीतमित्यावेदनसमये प्रतिपाद्य प्रत्यर्थिसनिधौ भाषा-
समये वस्त्वशतं वृद्ध्या गृहीतमिति न वक्तव्यम् । तथा सति पदान्तरागमनेऽपि
वस्त्वन्तरगमनाद्दीनवादी दण्ड्यः स्यादिति । ‘नोक्तं विप्रकृतिं नयेत्’ इत्यनेनैकव-
स्तुत्वेऽपि पदान्तरगमनं निषिध्यते । यथा रूपकशतं वृद्ध्या गृहीत्वाऽयं न प्रय-
च्छतीत्यावेदनकालेऽभिधाय भाषाकाले रूपकशतं बलादपहतवानिति वद-
नीति । तत्र वस्त्वन्तरगमनं निषिद्धमिह तु पदान्तरगमनं निषिध्यत इति न
पीनरुक्त्यम् । एतदेव स्पष्टीकृतं नारदेन—‘पूर्वपादं परित्यज्य योऽन्यमाल-
म्बते पुनः । पदसंक्रमणाज्ज्ञेयो हीनवादी स वै नरः ॥’ इति । हीनवादी
दण्ड्यो भवति न प्रकृतादर्थाद्दीयते । अतः प्रत्यर्थिनोऽर्थिनश्च प्रमादपरिहारा-
र्थमेवायमभियोगमनिस्तीर्येत्याद्युपदेशो न प्रकृतार्थसिद्धिसिद्धिविषयः । अत-
एव वक्ष्यति—‘छलं निरस्य भूतेन व्यवहाराद्येकृपः’ इति । एतच्चार्थव्यव-
हारे द्रष्टव्यम् । मन्युकृते तु व्यवहारे प्रमादाभिधाने प्रकृतादपि व्यवहाराद्दी-
यत एव । यथाह नारदः—‘सर्वेष्वर्थविवादेषु वाक्छले नावसीदति । परस्त्री-
भूम्युणादाने शास्योऽप्यर्थाज्ञ हीयते ॥’ इति । अस्यार्थः—सर्वेष्वर्थविवादेषु न
मन्युकृतेषु वाक्छले प्रमादाभिधानेऽपि नावसीदति न पराजीयते । न प्रकृता-
दर्थाद्दीयत इत्यर्थः । अत्रोदाहरणं परस्त्रीत्यादि । परस्त्रीभूम्युणादाने प्रमादाभि-
धानेन दण्ड्योऽपि यथा प्रकृतादर्थाज्ञ हीयते एवं सर्वेष्वर्थविवादेऽपि । अर्थ-
विवादग्रहणान्मन्युकृतविवादेषु प्रमादाभिधाने प्रकृतादप्यर्थाद्दीयत इति ग-

१ तथैवेति । अन्यथाऽन्यथावादित्वेन भङ्गप्रसङ्गात्. २ ऋणादानादिव्यवहारविषये.
३ अत्र प्रकरणे पदशब्दो विषयवानी. ४ विषयान्तरं प्रत्यगमनेपीत्यर्थः. ५ पदान्तरं प्रति
गमनाद्वस्त्वन्तरगमनाच्चेत्यर्थः. ६ सिध्यसिद्धीति । हीनवादित्वे प्रकृतार्थसिद्धिरतथात्वे
तत्सिद्धिरित्यर्थः. ७ पूर्वभूतेन सत्येन व्यवहारेण. ८ हीनवादी दण्ड्य एव, न प्रकृतार्था-
द्दीयत इत्येतत्. ९ मन्युकृते वाक्पारुष्यदण्डपारुष्यादिव्यवहारे. १० एवं शाब्दमाचार्य-
मुक्त्वा द्वितीयमर्थपदध्वनितमाह अर्थेति.

म्यते । यथाऽहमनेन शिरसि पादेन ताडित इत्यावेदनसमयेऽभिधाय भाषाकाले हस्तेन पादेन वा ताडित इति वदन् केवलं दण्ड्यः । पराजीयते च ॥ ९ ॥

अभियोगमनिस्तीर्य नैनं प्रत्यभियोजयेदित्यस्यापवादमाह—

कुर्यान्प्रत्यभियोगं च कलहे साहसेषु च ।

कलहे वाग्दण्डपारुष्यात्मके साहसेषु विपशम्बादिनिमित्तप्राणव्यापादनादिषु प्रत्यभियोगसंभवे स्वाभियोगमनिस्तीर्याप्यभियोक्तारं प्रत्यभियोजयेत् । नन्वत्रापि पूर्वपक्षानुपमर्दनरूपत्वेनानुत्तरत्वान्प्रत्यभियोगस्य प्रतिज्ञान्तरत्वे युगपद्व्यवहारासंभवः समानः । सत्यम् । नात्र युगपद्व्यवहाराय प्रत्यभियोगोपदेशः, अपितु न्यूनदण्डप्राप्तये अधिकदण्डनिवृत्तये वा । तथाहि । अनेनाहं ताडितः शप्तो वेत्यभियोगे पूर्वमहमनेन ताडितः शप्तो वेति प्रत्यभियोगे दण्डात्पक्षम् । यथाह नारदः—‘पूर्वमाक्षारयेद्यस्तु नियतं स्यात्स दोषभाक् । पश्चाद्यः सोऽप्यसत्कारी पूर्वं तु विनयो गुरुः ॥’ इति । यदा पुनर्द्वयोर्युगपत्ताडनादिप्रवृत्तिस्तत्राधिकदण्डनिवृत्तिः—‘पारुष्ये साहसे वापि युगपत्संप्रवृत्तयोः । विशेषश्चेन्न लभ्येत विनयः स्यात्समस्तयोः ॥’ इति । एवं युगपद्व्यवहारप्रवृत्त्यसंभवेऽपि कलहादां प्रत्यभियोगोऽर्थवानृणादानादिषु तु निरर्थक एव ॥

अर्थिप्रत्यर्थिनोर्विधिमुक्त्वा समभ्यस्य सभापते. कर्तव्यमाह—

उभयोः प्रतिभूग्राह्यः समर्थः कार्यनिर्णये ॥ १० ॥

उभयोरर्थिप्रत्यर्थिनोः सर्वेषु विवादेषु निर्णयस्य कार्यं कार्यनिर्णयः । आहिताश्यादिषु पाठात्कार्यशब्दस्य पूर्वनिपातः । निर्णयस्य यत्कार्यं च साधितधनदानं दण्डदानं च तस्मिन्समर्थः प्रतिभूः प्रतिभवति सत्कार्यं तद्वद्ववतीति प्रतिभूग्राह्यः ससभ्येन सभापतिना । तस्यासंभवेऽर्थिप्रत्यर्थिनो रक्षणे पुरुषा नियोक्तव्याः । तेभ्यश्च ताभ्यां प्रतिदिनं वेतनं देयम् । तथाह कात्यायनः—‘अथ चेत्प्रतिभूनांस्ति कार्ययोग्यस्तु वादिनः । स रक्षितो दिनस्यान्ते दद्याद्भृत्याय वेतनम् ॥’ इति ॥ १० ॥

अर्थिप्रत्यर्थिनोर्निर्णयकार्यं ससभ्येन सभापतिना प्रतिभूग्राह्य इत्युक्तम्, किं तद्विर्णयकार्यं यस्मिन्प्रतिभूगृह्यत इत्यपेक्षित आह—

निहवे भावितो दद्याद्भूतं राज्ञे च तत्समम् ।

मिथ्याभियोगी द्विगुणमभियोगाद्भूतं वहेत् ॥ ११ ॥

अर्थिना निवेदितस्याभियोगस्य प्रत्यर्थिनापह्नवे कृते यद्यर्थिना साक्ष्यादिभि-

१ वदन्केवलं. ग. २ दण्डेति प्रत्यभियोजयितुमिति भावः. ३ आक्षारयेत् कायेन वाचा वा क्षीणं कुर्यात्. ४ विनयो दण्डः. ५ पारुष्यं वाग्दण्डादि. ६ एव उक्तप्रकारद्वयेन. एवं सतीति पाठः. ७ निर्णयस्य कार्यं च स्व. ८ प्रतिभूः ‘जामिन’ इति भाषाप्रसिद्धोऽयम्. ९ तस्य प्रतिभूव. १० वादिन इति द्वयोरेकशेषः, जातावार्ष वा एकवचनम्, तेनार्थप्रत्यर्थिनोः समासेन ग्रहणम्. ११ प्रतिभूग्राह्य इत्यस्य आह ग.

भाविताऽङ्गीकारितः प्रत्यर्थी तदा दद्याद्धनं प्रकृतमर्थिने राज्ञे च तत्सममपला-
पदण्डम् । अथार्थी भावयितुं न शक्नोति तदा स एव मिथ्याभियोगी जात
इत्यभियोगादभियुक्तधनाद्विगुणं धनं राज्ञे दद्यात् । प्राङ्गन्याये प्रत्यवस्कन्दने
चेदमेव योजनीयम् । तत्रार्थ्येवाऽपह्नववादीति प्रत्यर्थिना भाविता राज्ञे प्रकृ-
तधनसमं दण्डं दद्यात् । अथ प्रत्यर्थी प्राङ्गन्यायं कारणं वा भावयितुं न श-
क्नोति तदा स एव मिथ्याभियोगीति राज्ञे द्विगुणं धनं दद्यात् । अर्थिने च प्र-
कृतं धनम् । संप्रतिपत्त्युत्तरे तु दण्डाभाव एव । एतच्च ऋणादानविषयमेव ।
पदान्तरेषु तत्र दण्डाभिधानादर्थनव्यवहारेष्वस्यासंभवाच्च न सर्वविषयम् ।
'राज्ञाऽधमर्णिको दाप्यः' इत्यस्य ऋणादानविषयत्वेऽपि तत्रैव विशेषं व-
क्ष्यामः । यद्वैतदेव सर्वव्यवहारविषयत्वेनापि योजनीयम् । कथम् । अभियोगस्य
निह्वेऽभियुक्तेन कृते यद्यभियोक्ता साक्ष्यादिभिर्भाविताऽभियुक्तस्तदा तत्समं
तत्र तत्र प्रतिपदोक्तमेव । चशब्दोऽवधारणे । धनं दण्डं दद्याद्राज्ञ इत्यनुवादः ।
अथाभियोक्ता अभियोगं वक्तुं न शक्नोति तदा मिथ्याभियोगीति प्रतिपदोक्तं
धनं दण्डं द्विगुणं दद्यादिति विधीयते । अत्रापि प्राङ्गन्याये प्रत्यवस्कन्दने च
पूर्ववदेव योजनीयम् ॥ ११ ॥

ततोऽर्थी लेखयेत्तद्यः प्रतिज्ञातार्थमाधनमिति वदतोत्तरपादलेखने काल-
प्रतीक्षणं दर्शितं तत्रापवादमाह—

साहसस्तेयपारुष्यगोभिशपात्यये स्त्रियाम् ।

विवादयेत्सद्य एव कालोऽन्यत्रेच्छया स्मृतः ॥ १२ ॥

साहसं विपशस्त्रादिनिमित्तं प्राणव्यापादनादि । स्तेयं चौर्यम् । पारुष्यं वा-
दण्डपारुष्यं वक्ष्यमाणलक्षणम् । गौर्दोग्धी । अभिशपः पातकाभियोगः । अ-
त्ययः प्राणधनानिपातस्तस्मिन् । द्वन्द्वकवद्वावादेकवचनम् । स्त्रियां कुलस्त्रियां
दास्यां च । कुलस्त्रियां चारित्र्यविवादे, दास्यां स्वत्वविवादे । विवादयेदुत्तरं दाप-
येत् । सद्य एव न कालप्रतीक्षणं कुर्यात् । अन्यत्र विवादान्तरेषु काल उत्तरदा-
नकालः इच्छयार्थिप्रत्यर्थिसभ्यसभापतीनां स्मृत उक्तः ॥ १२ ॥

१ प्रकृतधनसममपलापनिमित्तकदण्डम्. २ भावयितुं समर्थयितुम्. ३ धनं दद्याद्राज्ञे ख.
४ तत्राप्यर्थेऽपह्नववादी प्रत्य. ख. ५ अमित्रार्थेऽयं पूर्व पराजित इति प्राङ्गन्यायोन्तरे गृहीतं
प्रतिदत्तमिति कारणोत्तरे च दत्ते पूर्वन्याय प्रतिदानं च प्रतिज्ञावाद्येवापलपतीति सपवापका-
पवादीत्यर्थः. ६ भावित. जयपराजयरूपप्राङ्गन्यायस्य प्रतिदानस्य च साधनादङ्गीकारितो
वादी. ७ मिथ्यावादी. ८ निह्वे भाविता दद्यादित्येतत्. ९ पदान्तराणि द्विविधानि सध-
नानि अधनानि च । तत्र सधनेष्वह पदान्तरेष्विति. १० अधनेति । वादण्डपारुष्यादिष्व-
वहारेषु प्रकृतधनसमदण्डदानस्य तद्विगुणदानस्य चासंभवाच्चेत्यर्थः. ११ तत्समं व्यवहार-
तुल्यम्. १२ अनुवाद इति । तद्यवहारे दण्डस्य विशिष्यविहितत्वेन प्राप्तत्वादिध्यसंभ-
वेन पूर्वार्थेन तस्य सर्वस्य सामान्येनानुवाद इत्यर्थः. १३ प्रागुक्तनिमित्तान्यनिमित्तकोऽत्र
प्राणनाशो ग्राह्यः.

अथ यत्र द्वावपि युगपदधर्माधिकारिणं प्राप्तौ भाषावादिनौ । तद्यथा । कश्चि-
त्प्रतिग्रहेण क्षेत्रं लब्ध्वा कंचित्कालमुपभुज्य कार्यवशात्सकुटुम्बो देशान्तरं
गतः । अन्योऽपि तदेव क्षेत्रं प्रतिग्रहेण लब्ध्वा कंचित्कालमुपभुज्य देशान्तरं
गतः । ततो द्वावपि युगपदागत्य मदीयमिदं क्षेत्रं मदीयमिदं क्षेत्रमिति परस्परं
विवदमानौ धर्माधिकारिणं प्राप्तौ तत्र कस्य क्रियेत्याकाङ्क्षित आह—

साक्षिषूभयतः सत्सु साक्षिणः पूर्ववादिनः ।

पूर्वपक्षेऽधरीभूते भवन्त्युत्तरवादिनः ॥ १७ ॥

उभयतः उभयोरपि वादिनोः साक्षिषु संभेदासु साक्षिणः पूर्ववादिनः पूर्व-
स्मिन्काले मया प्रतिगृहीतमुपभुक्तं चेति यो वदत्यसौ पूर्ववादी न पुनर्यः पूर्वं
निवेदयति तस्य साक्षिणः प्रष्टव्याः । यदा त्वन्य एवं वदति सत्यमनेन पूर्वं
प्रतिगृहीतमुपभुक्तं च किंतु राज्ञेदमेव क्षेत्रमस्मादेव क्रयेण लब्ध्वा मह्यं दत्त-
मिति, अनेन वा प्रतिग्रहेण लब्ध्वा मह्यं दत्तमिति तत्र पूर्वपक्षोऽसाध्यतया-
ऽधरीभूतस्तस्मिन्पूर्वपक्षेऽधरीभूते उत्तरकालं प्रतिगृहीतमुपभुक्तं चेति वादिनः
साक्षिणः प्रष्टव्या भवन्ति ॥ इदमेव व्याख्यानं युक्ततरम् । मिथ्योत्तरे पूर्ववा-
दिनः साक्षिणो भवन्ति । प्राङ्गन्यायकारणोक्तौ पूर्वपक्षेऽधरीभूते उत्तरवादिनः
साक्षिणो भवन्तीति व्याख्यानमयुक्तम् । अस्यार्थस्य—‘ततोऽर्थां लेखयेत्तद्यः
प्रतिज्ञातार्थसाधनम्’ इत्यनेनैवोक्तत्वात्पुनरुक्तिप्रसङ्गात् । पूर्वव्याख्यानमेव स्प-
ष्टीकृतं नारदेन—‘मिथ्या क्रिया पूर्ववादे कारणे प्रतिवादिनि । प्राङ्गन्यायवि-
धिसिद्धौ तु जयपत्रं क्रिया भवेत् ॥’ इत्युक्त्वा—‘द्वयोर्विवदतोरर्थे द्वयोः सत्सु
च साक्षिषु । पूर्वपक्षो भवेद्यस्य भवेद्युक्तस्य साक्षिणः ॥’ इति वदता । एतस्य
च पूर्वव्यवहारविलक्षणत्वाद्देदेनोपन्यासः ॥ १७ ॥

सपणश्चेद्विवादः स्यात्तत्र हीनं तु दापयेत् ।

दण्डं च स्वपणं चैव धनिने धनमेव च ॥ १८ ॥

अपिच । यदि विवादो व्यवहारः सपणः पणनं पणस्तेन सह वर्तते इति
सपणः स्यात्तदा तत्र तस्मिन्सपणे व्यवहारे हीनं पराजितं पूर्वोक्तं दण्डं स्वकृतं
पणं राज्ञे, अर्थिने च विवादास्पदीभूतं धनं दापयेद्राजा । यत्र पुनरेकः कोपा-
वेशवशाद्यद्यहमत्र पराजितो भवामि तदा पणशतं दास्यामीति प्रतिजानीते,
अन्यस्तु न किञ्चित्प्रतिजानीते तत्रापि व्यवहारः प्रवर्तते । तस्मिन् प्रवृत्ते पणप्र-
तिज्ञावादी यदि हीयते तदा स एव सपणं दण्डं दाप्यः । अन्यस्तु पराजितो

१ क्रिया साधनम्. २ साक्षिषु सत्सु ग ३ उक्तपूर्ववादिभिन्न. ४ स्मिन्निष्पक्षे ग. ५ अर्थः
साध्यवान्. ६ मिथ्या मिथ्योत्तरे. ७ पूर्वन्यायकारणनिश्चये तु. ८ पूर्वत्र काले गृहीतमु-
पभुक्तं चेतीत्यर्थः. ९ सर्वव्यवहार इति पाठस्तत्र प्रागुक्तसर्वेत्यर्थः. १० पणन व्यवहारणं ।
स्वोक्तिसत्यतासूचनाय यथासम्भवद्रव्यदानाङ्गीकरणमिति यावत् ११ प्रकृतार्थमममिति निह्वे
भावित इत्यत्रोक्तम्. १२ प्राङ्गिवाकादिरिति शेषः. १३ तत्र निमित्तमत्वादप्रवृत्तौ मानाभा-
वाच्चेति भावः.

दण्डं दाप्यः न पणम् । स्वर्पणं चेति विशेषोपादानात् । यत्र त्वेकः शतं अन्य-
स्तु पञ्चाशतं प्रतिजानीते तत्रापि पराजये स्वकृतमेव पणं दाप्यौ । सपणस्त्रे-
द्विवादः स्यादिति वदता पणरहितोऽपि विवादो दर्शित इति ॥ १८ ॥

छलं निरस्य भूतेन व्यवहारान्नयेन्नृपः ।

भूतमप्यनुपन्यस्तं हीयते व्यवहारतः ॥ १९ ॥

किंच । छलं प्रमादाभिहितं निरस्य परित्यज्य भूतेन वस्तुतत्त्वानुसारेण व्य-
वहारात्रयेदन्तं नृपः । यस्माद्भूतमपि वस्तुतत्त्वमपि अनुपन्यस्तमनैभिहितं हीयते
हानिसुपगच्छति व्यवहारतो व्यवहारेण साक्ष्यादिभिः । तस्माद्भूतानुसरणं क-
र्तव्यम् । यथार्थिप्रत्यर्थिनौ सत्यमेव वदन्तथा ससभ्येन सभापतिना यत्तितब्धं
सामादिभिरुपायैः । तथासति साक्ष्यादिनैरपेक्ष्येणैव निर्णयो भवति ॥ अथ स-
र्वथापि भूतानुसरणं न शक्यते कर्तुं तथासति साक्ष्यादिभिर्निर्णयः कार्य इत्य-
नुकल्पः । यथोक्तम्—‘भूतच्छलानुसारित्वाद्भिगतिः समुदाहृतः । भूतं तत्त्वा-
र्थसंयुक्तं प्रमादाभिहितं छलम् ॥’ इति । तत्र भूतानुसारी व्यवहारो मुख्यः
छलानुसारी त्वनुकल्पः । साक्ष्यलेख्यादिभिर्यवहारनिर्णये कदाचिद्वस्तुतत्त्वानुसरणं
भवति कदाचिन्न भवति । साक्ष्यादीनां व्यभिचारस्यापि संभवात् ॥ १९ ॥

भूतमप्यनुपन्यस्तं हीयते व्यवहारत इत्यत्रोदाहरणमाह—

निहुते लिखितं नैकमेकदेशे विभावितः ।

दाप्यः सर्वं नृपेणार्थं न ग्राह्यस्त्वनिवेदितः ॥ २० ॥

नैकमनेक सुवर्णरजतवस्त्रादि । लिखितमभियुक्तमर्थिना प्रत्यर्थी यदि सर्व-
मेव निहुतेऽपजानीते तदार्थिनैकदेशे हिरण्ये साक्ष्यादिभिः प्रत्यर्थी भावितोऽङ्गी-
कारितः सर्वं रजताद्यर्थं पूर्वलिखितं दाप्योऽर्थिने नृपेण । न ग्राह्यस्त्वनिवेदितः
पूर्वं भाषाकाले अनिवेदितः पश्चादर्थिना पूर्वं मया विस्मृत इति निवेद्यमानो
न ग्राह्यो न दापयितव्यो नृपेण । एतच्च न केवलं वाचनिकम् । एकदेशे प्रत्यर्थि-
नो मिथ्यावादित्वनिश्चयादेकदेशान्तरेऽपि मिथ्यावादित्वसंभवात् । अर्थिनश्चैकदे-
शे सत्यवादित्वनिश्चयादेकदेशान्तरेऽपि सत्यवादित्वसंभवान् । एवं तर्कापरना-
मसंभावनाप्रत्ययानुगृहीतादस्मादेव योगीश्वरवचनात्सर्वं दापनीयं नृपेणेति निर्-
णयः । एवं च तर्कवाज्यानुसारेण निर्णये क्रियमाणे वस्तुनोऽन्यथात्वेऽपि व्यव-
हारदर्शिनां न दोषः । तथाच गौतमः—‘न्यायौधिगमे तर्कोऽभ्युपायस्ते-

१ सपणं ख २ तस्मात् ख ३ अनभिहितं अर्थिप्रत्यर्थीन्यतरेण ४ व्यवहारतः ही-
यमानपापयोगाच्चेति कारणवर्नीयान्तात्तम ५ भूतच्छले अनुसरति तच्छीलस्तत्त्वान् द्विग-
तिर्दिप्रकारः ६ तत्त्वार्थयुक्तं यत्प्रमादात् ख ७ व्यभिचारस्य अयथार्थवादित्वस्यापि ८ प्रतिज्ञाकालेऽर्थिनाऽभियोगत्वेनाभिहितम् ९ पूर्वोक्तोऽर्थिनेकदेशहिरण्यविषये १० किंतु
युक्तिसिद्धमपीति भावः ११ तर्कापरनामिका या संभावना सैव यः प्रत्ययो ज्ञानतत्सङ्कृतात्
‘निहुते’ इति योगीश्वरवचनादित्यर्थः १२ अन्यं तदनुगृहीतव्यं च १३ न्यायज्ञाने तर्क
उपायस्तेन तर्केण न्यायमभ्युक्ष्य निश्चित्य नाभ्युपेय ख.

नाभ्युह्य यथास्थानं गमयेत्' इत्युक्त्वा, तस्माद्राजाचार्यावनिन्द्यौ' इत्युपसंहरति । नचैकदेशभाविताऽनुपादेयवचनः प्रत्यर्थीत्येतावदिह गम्यते ।—'एकदेशविभाविता नृपेण सर्वं दाप्यः' इति वचनात् ॥ यत्तु कात्यायनेनोक्तम्—'अनेकार्थाभियोगेऽपि यावत्संसाधयेदनी । साक्षिभिस्तावदेवासौ लभते साधितं धनम् ॥' इति तत्पुत्रादिदेयपित्राद्यृणविषयम् । तत्र हि बहूनर्थानभियुक्तः पुत्रादिर्न जानामीति प्रतिवदन्निहववादी न भवतीत्येकदेशविभाविताऽपि न कचिदसत्यवादीति 'निहुते लिखितं नैकम्' इति शास्त्रं तत्र न प्रवर्तते । निह्नुवाभावादपेक्षिततर्काभावाच्च ।—'अनेकार्थाभियोगेऽपि' इति कात्यायनवचनं तु सामान्यविषयं, विशेषशास्त्रस्य विषयं निह्नुवोत्तरं परिहृत्याऽज्ञानोत्तरे प्रवर्तते ॥ ननु—'ऋणादिषु विवादिषु स्थिरप्रायेषु निश्चितम् । ऊने वाप्यधिकं कार्यं प्रोक्ते साध्यं न सिद्ध्यति ॥' इति वदता कात्यायनेनानेकार्थाभियोगे साक्षिभिरेकदेशे भावितेऽधिके वा भाविते साध्यं सर्वमेव न सिद्ध्यतीत्युक्तम् । तथासत्येकदेशे भाविते अभावितैकदेशसिद्धिः कुतस्त्या । उच्यते । लिखितमर्थसाधनतयोपन्यस्तैः साक्षिभिरेकदेशाभिधाने—ऽधिकाभिधाने वा कृत्स्नमेव साध्यं न सिद्ध्यतीति तस्यार्थः । तत्रापि निश्चितं न सिद्ध्यतीति वचनात्पूर्ववत्संशय एवेति प्रमाणान्तरस्यावसरोऽस्त्येव । छलं निरस्येति नियमात् । साहसादौ तु सकलसाध्यसाधनतयोद्दिष्टैः साक्षिभिरेकदेशेऽपि साधिते कृत्स्नसाध्यसिद्धिर्भवत्येव । तावतैव साहसादेः सिद्धत्वात्, कात्यायनवचनाच्च—'साध्यां र्थांशेऽपि गदिते साक्षिभिः सकलं भवेत् । स्त्रीसंगे साहसे चार्थे यत्साध्यं परिकीर्तितम् ॥' इति ॥ २० ॥

ननु निहुते लिखितं नैकमितीयं स्मृतिस्तथानेकार्थाभियोगेपीतीयमपि स्मृतिरेव तत्रानयोः स्मृत्योः परस्परविरोधे सतीतरेतरबाधनादप्रामाण्यं कस्माच्च भवति विषयव्यवस्था किमित्याश्रीयत इत्यन आह—

स्मृत्योर्विरोधे न्यायस्तु बलवान्व्यवहारतः ।

यत्र स्मृत्योः परस्परतो विरोधस्तत्र विरोधपरिहाराय विषयव्यवस्थापनादाद्युत्सर्गापवादादिलक्षणो न्यायो बलवान्समर्थः । सच न्यायः कुतः प्रत्येतव्य

१ एव निश्चितेऽयं प्रमत्तविरोध परिहरति यच्चिति. २ तत्पुत्राद्यृण ख. ३ मीतिवदन् ग. ४ न भवतीति । ऋणन्यायकृतत्वेनाज्ञानस्यापि तत्र सभवेनापलापाभावात्. ५ 'निहुते' इत्यस्य. ६ निह्नुवोत्तर = ज्ञात्वापलापो निह्नुवन्तद्रूपमुत्तरं परिहृत्य परित्यज्य अज्ञानोत्तरे ज्ञानाभावेनोत्तरे प्रवर्तते. ७ स्थिरिति । लिङ्गदशनमात्रेणादृढहेतुनापि स्त्रीमग्रतणादिरूपसाध्यस्य सिद्धिर्भवतीति तादृशानामस्थिरत्वम्, ऋणादानादिरूपस्य साध्यस्य तु दृढमाधनेनैव सिद्धिर्भवेति स्थिरत्वम्, तदपि नाकाशादिवदिति स्थिरप्रायत्वमित्यर्थः. ८ स्थिरप्रायेष्वित्यस्य प्रत्युदाहरणमाह साहसादौत्विति. ९ 'उपदिष्टे' इति पाठः १० माध्येति । स्त्रीमग्रहादिके विवादपदत्रये भाषावादिना यदेकार्थरूप साध्यत्वेन कथितं तत्रानेकसाध्यसाधनतयाभिहितैः साक्षिभिः साध्यार्थजातम्येकदेशेऽपि साधितं सकलं भवेत्तिसध्येदित्यर्थः. ११ परस्परविरोधः ग.

इत्यत आह—व्यवहारत इति । व्यवहाराद्बुद्धव्यवहारादन्वयव्यतिरेकलक्षणाद-
वगम्यते । अतश्च प्रकृतोदाहरणेऽपि विषयव्यवस्थैव युक्ता । एवमन्यत्रापि वि-
षयव्यवस्थाविकल्पादि यथासंभवं योज्यम् ॥

एवं सर्वत्र प्रसंगेऽपवादमाह—

अर्थशास्त्रात्तु बलवद्धर्मशास्त्रमिति स्थितिः ॥ २१ ॥

धर्मशास्त्रानुसारेणेत्यनेनैवौशनसाद्यर्थशास्त्रस्य निरस्तत्वात् धर्मशास्त्रान्त-
र्गतमेव राजनीतिलक्षणमर्थशास्त्रमिह विवक्षितम् । अर्थशास्त्रधर्मशास्त्रस्मृत्यो-
र्विरोधे अर्थशास्त्राद्धर्मशास्त्रं बलवदिति स्थितिर्मर्यादा । यद्यपि समानकर्तृक-
तया अर्थशास्त्रधर्मशास्त्रयोः स्वरूपगतो विशेषो नास्ति तथापि प्रमेयस्य धर्मस्य
प्राधान्यादर्थस्य चाप्राधान्याद्धर्मशास्त्रं बलवदित्यभिप्रायः । धर्मस्य च प्राधान्यं
शास्त्रादौ दर्शितम् । तस्माद्धर्मशास्त्रार्थशास्त्रयोर्विरोधेऽर्थशास्त्रस्य बाध एव, न
विषयव्यवस्था नापि विकल्पः । किमत्रोदाहरणम् । न तावत्—‘गुरुं वा बाल-
वृद्धौ वा ब्राह्मणं वा बहुश्रुतम् । आततायिनमायान्तं हन्यादेवाविचारयन् ॥
नाततायिवधे दोषो हन्तुर्भवति कश्चन । प्रच्छन्नं वा प्रकाशं वा मन्युस्तं मन्यु-
मृच्छति॥’ (मनुः ८।३५०।५१) तथा—‘आततायिनमायान्तमपि वेदान्तगं रणे ।
जिघांसन्तं जिघांसीयाञ्च तेन ब्रह्महा भवेत् ॥’ इत्याद्यर्थशास्त्रम् ।—‘इयं विशु-
द्धिरुदिता प्रमाप्याकामतो द्विजम् । कामतो ब्राह्मणवधे निष्कृतिर्न विधीयते ॥’
(मनुः १३।८९) इत्यादि धर्मशास्त्रं तयोर्विरोधे धर्मशास्त्रं बलवदिति युक्तम् ॥
अनयोरेकविषयत्वासंभवेन विरोधाभावाच्च बलाबलचिन्तावतरति । तथाहि—
‘शस्त्रं द्विजानिभिर्ग्राह्यं धर्मो यत्रोपरुध्यते’ (मनुः ८।३४८) इत्युपक्रम्य—‘आ-
त्मनश्च परित्राणे दक्षिणानां च संगरे । स्त्रीविप्राभ्युपपत्तौ च पन्ध्रमेण न दण्ड-
भाक् ॥’ (मनुः ८।३४९) इत्यात्मरक्षणे दक्षिणादीनां यत्रोपकरणानां च रक्षणे
युद्धे च स्त्रीब्राह्मणहिंसायांच—‘आततायिनमकृटशस्त्रेण प्लव दण्डभाक्’ इत्युक्त्वा
तस्यार्थवादार्थमिदमुच्यते गुरु वा बालवृद्धौ वेत्यादि । गुर्वादीनत्यन्तावध्यान-
प्याततायिनो हन्यात्किमुतान्यानि । वाशब्दश्रवणादपि वेदान्तगमित्यत्रा-
पिशब्दश्रवणाच्च गुर्वादीनां वध्यत्वप्रतीतिः ।—‘नाततायिवधे दोषोऽन्यत्र गो-
ब्राह्मणवधान्’ इति सुमन्तुवचनाच्च ।—‘आचार्यं च प्रवक्तारं मातरं पितरं

१ औशनसादि केवलं नीतिशास्त्रम्. २ एकविषययोर्विरुद्धार्थयोर्हि स्मृत्योर्मिथो विरोधो
नतु भिन्नविषययोगविरुद्धार्थयोर्वा । सति च विरोधे प्रबलदुर्बलभार्वानन्ता । एवञ्च पूर्वमेव
धर्मशास्त्रानुसारेणैव व्यवहारानुदर्शनस्य विहितत्वादौशनसादिनीतिशास्त्रस्य न व्यवहार-
विषये प्रवृत्तिरत एकविषयत्वाभावादर्थशास्त्रधर्मशास्त्रयोः सुतरां विरोधाभावादनयोः प्रबलदु-
र्बलभावनिन्ननमेव तावदयुक्तमिति शङ्काशयः ३ मन्वादिरूपैककर्तृनिष्पन्नत्वेन. ४ आचा-
राध्यायस्यादौ. ५ अन्योक्तमुदाहरणमनूय खट्वयनि-न तावदित्यादि युक्तमित्यन्तेन । न
तावदुदाहरणं युक्तमिति व्यवहितेनान्वयः. ६ यतो मन्युरेव प्रकाशमप्रकाशं वा तं मन्युं
हिनस्तीत्यर्थः. प्रकाशं वा ऽप्रकाशं वा क. ७ वेदान्तपारगम्. पाठः. ८ अकामतो ब्राह्मणं
हिसिस्वा म्यितस्य. ९ न दुष्यति क.

गुरुम् । य हिंसाद्वाह्यनान्यास्य सर्वाश्चैव तपस्विनः ॥' इति (४।१।१२) मनु-
चक्षमाह । आचार्यादीनामाततायिनां हिंसाप्रतिषेधेनेदं वचनमर्थवक्ष्याम्यथा ।
हिंसामात्रप्रतिषेधस्य सामान्यशास्त्रेणैव सिद्धत्वात् । 'नाततायिबधे दोषो ह-
न्तुर्भवति कश्चन' इत्येतदपि ब्राह्मणादिष्वतिरिक्तविषयमेव । यतः—'अग्निदो
वरदश्चैव शस्त्रपाणिर्धनापहः । क्षेत्रदारहरश्चैव यदेते ह्याततायिनः ॥' तथा—
'उर्ध्वतासिविषाग्निश्च क्षापोद्यतकरस्तथा । औधर्वणेन हन्ता च पिशुनश्चापि रा-
जनि ॥ भार्यातिक्रमकारी च रन्ध्रान्वेषणतत्परः । एवमाद्यान्विजानीयात्सर्वावे-
वाततायिनः ॥' इति सामान्येनाततायिनो दर्शिताः । अतश्च ब्राह्मणादय आ-
ततायिनश्च आत्मादित्राणार्थं हिंसानभिसंधिना निवार्यमाणाः प्रमादाद्यदि विषे-
धेरस्तत्र लघुप्रायश्चित्तं राजदण्डाभावश्चेति निश्चयः । तस्मादन्यदिहोदाहरणं व-
क्ष्याम्यम् । उच्यते—'हिरण्यभूमिलामेभ्यो मित्रलब्धिर्वरा वतः । अतो यतेत
तत्प्राप्तौ' इत्यर्थशास्त्रम् ।—'धर्मशास्त्रानुसारेण क्रोधलोभविवर्जितः' इति धर्म-
शास्त्रम् । तयोः कचिद्विषये विरोधो भवति । यथा—चतुर्णामवहारे प्रवर्त-
माने एकस्य जयेऽवधार्यमाणे मित्रलब्धिर्भवति न धर्मशास्त्रमनुसृतं भवति ।
अन्यस्य जयेऽवधार्यमाणे धर्मशास्त्रमनुसृतं भवति मित्रलब्धिर्विपरीता । तत्रा-
र्थशास्त्राद्धर्मशास्त्रं बलवत् । अतएव—'धर्मार्थसंनिपाते अर्थप्राहिण एतदेव'
इति प्रायश्चित्तस्य गुरुत्वं दर्शितमापस्तम्बेन । एतदेवेति द्वादशवार्षिकं प्राय-
श्चित्तं परामृश्यते ॥ २१ ॥

ततोऽर्थो लेखयेत्सद्यः प्रतिज्ञातार्थसाधनमित्युक्तं, किं तत्साधनमित्यपेक्षित
आह—

प्रमाणं लिखितं भुक्तिः साक्षिणश्चेति कीर्तितम् ।

एषामन्यतमाभावे दिव्यान्यतममुच्यते ॥ २२ ॥

प्रमीयते परिच्छिद्यतेऽनेनेति प्रमाणम् । तच्च द्विविधं मानुषं दैविकं चेति ।
तत्र मानुषं त्रिविधं लिखितं भुक्तिः साक्षिणश्चेति कीर्तितं महर्षिभिः । तत्र लि-
खितं द्विविधं शासनं चीरकं चेति । शासनमुक्तलक्षणम् । चीरकं तु वक्ष्यमाण-
लक्षणम् । भुक्तिरूपभोगः । साक्षिणो वक्ष्यमाणस्वरूपप्रकाराः । ननु लिखितस्य
साक्षिणां च शब्दाभिप्रेत्यक्तिद्वारेण शब्देऽन्तर्भावाद्युक्तं प्रामाण्यम् । मुक्तेस्तु
कथं प्रामाण्यम् । उच्यते—भुक्तिरपि कैश्चिद्विशेषणैर्युक्ता स्वत्वहेतुभूतक्रिया-

१ नहिंस्यादित्यादिवचनेनैवेत्यर्थः. २ उच्यतेत्यत्र असिविषाग्नीनां द्रव्यं कृत्वोद्यतशब्देन बहु-
व्रीहिः. ३ अथर्ववेदप्रतिपादिताभिचारादिकर्मणा. ४ मृत्युमाप्नुयुः. ५ अयमस्मिन्नेवाध्याये-
ऽष्टमश्लोके पूर्वं दर्शितः. चतुर्धाव्य. घ. ६ मानव ख. ७ वक्ष्यमाणमग्रे लेख्यप्रकरणे.
८ स्वरूपं च प्रकारश्च वक्ष्यमाणी येषाम्. तत्र प्रकारो भेदः सच दृष्टसाक्षिण. भुक्तसाक्षिण
इत्येवमादिः. ९ लिपेः स्फोटव्यञ्जकत्ववत्साक्षिणा ध्वनिद्वारा तदभिव्यञ्जकत्वात्स्वरूपतत्त्वोपा-
मतत्वेऽपि तत्त्वास्तत्त्वमिति भावः. १० आसेधरद्वितत्वादिविशेषणैः.

दिकमभ्यनिष्ठादनुमापयन्त्यनुपपन्नमाना वा कस्यचस्तीत्यनुमानेऽर्थावैरी का-
 र्त्तव्यवर्तीति प्रमाणमेव । यथा किञ्चित्तादीनां त्रयाणामभ्यतमस्याप्यभावे दि-
 व्यानां वक्ष्यमाणस्य रूपभेदानामभ्यतमं जातिदेशकालव्याप्यपेक्षया प्रमाणमु-
 च्यते । मानुषामात्र एव दिव्यस्य प्रामाण्यमस्मादेव वचनादवगम्यते । दिव्यस्य
 स्वकृतप्रामाण्यस्योपगमगम्यत्वात् । अतश्च यत्र परस्परविवादेन युगपदर्थवि-
 कारिणं प्राप्तयोरेको मानुषीं क्रियामपरस्तु दैवीमवलम्ब्यते तत्र मानुष्येव प्राज्ञा ।
 वचनादकारत्यायनः—‘यद्येको मानुषीं मूयादन्यो मूयात्तु दैविकीम् । मानुषीं
 तत्र गृहीयाच्चतु दैवीं क्रियां नृपः ॥’ इति । यत्रापि प्रैधानैकदेशसाधनं मानुषं
 संभवति तत्रापि न दैवमाश्रयणीयम् । यथा रूपकशतमनया वृक्षा गृहीत्वायं
 न व्रजच्छतीत्यभिधोगापह्वे—प्रहणे साक्षिणः सन्ति नो संख्यायां वृद्धिविशेषे
 वा, अतो दिव्येन भावयामीत्युक्ते तत्रैकदेशविभावितन्यायेनापि सर्वेदावृद्धि-
 विशेषसिद्धेर्न दिव्यस्यावकाशः । उक्तं च कारत्यायनेन—‘यद्येकदेशाभ्यासापि
 क्रिया विधेत् मानुषी । सा प्राज्ञा ननु पूर्णापि दैविकी वैदतां नृणाम् ॥’ इति ।
 यत्तु—‘गूढसाहसिकानां तु प्राप्तं दिव्यैः परीक्षणम्’ इति तदपि मानुषासंभ-
 वकृतनियमार्थम् । यदपि नारदेनोक्तम्—‘अरण्ये निर्जने रात्रावन्तर्वेशमनि
 साहसे । न्यासस्यापह्वे चैव दिव्या संभवति क्रिया ॥’ इति । तदपि मानुषासं-
 भव एव । तस्मान्मानुषामात्र एव दिव्येन निर्णय इत्यासर्गिकम् । अस्य चाप-
 बाहो दृश्यते—‘प्रक्रान्ते साहसे वादे पारुष्ये दण्डवाचिके । बलोज्ज्वलेषु कार्येषु
 साक्षिणो दिव्यमेव च ॥’ इति । तथा लक्ष्म्यादीनामपि कचिन्नियमो दृश्यते ।
 यथा—‘पूगभोजीगणादीनां वा स्थितिः परिकीर्तिता । तस्यास्तु साधनं केवल्यं
 न दिव्यं न च साक्षिणः ॥’ तथा—‘द्वारमार्गक्रियाभोगजलवाहादिषु क्रिया ।
 भुक्तिरेव तु गुर्वी स्याच्च दिव्यं न च साक्षिणः ॥’ तथा—‘दैसादत्तेऽथ मृत्यानां
 स्वामिनां निर्णये सति । विक्रैवादानसंबन्धे क्रीत्वा धनमनिच्छति ॥ मृते
 सैमाह्वये चैव विवादे समुपस्थिते । साक्षिणः साधनं प्रोक्तं न दिव्यं न च
 केवल्यकम् ॥’ इति ॥ २२ ॥

उभयत्र प्रमाणसङ्गावे प्रमाणगतबलाबलविबेके चासति पूर्वापरयोः कार्ययोः
 कस्य बलीयस्त्वमित्यत आह—

सर्वेष्वर्थविवादेषु बलवन्त्युत्तरा क्रिया ।

अणादिषु सर्वेष्वर्थविवादेषु उत्तरा क्रिया कियत इति क्रिया कार्यं बलवती ।

१ अनुमाने इति—क्षेत्रादिकमस्य क्रियादिप्राप्तम् आसंभरहितत्वे सति चिरकालोपभुक्तत्वात्
 नदीवगृहादिषु इत्यनुमानप्रयोगः. २ तादृशी भुक्तिः स्वतोऽनुपपद्यमाना तादृशं तत्क-
 ल्पवतीत्यर्थापत्तिर्बोध्यता. ३ अत्र समस्तस्य प्रैधानैकदेश इति विग्रहः. ४ इति योऽभि-
 योगस्तस्यापह्वे परेण कृते सति. ५ सत्यावृद्धिविशेषयोः सिद्धेः. ६ पूर्वापि ग. ७ वद-
 तां वादिनां. दैवी विवदतां ख. ८ मानुषसमवकृतनियमार्थमिति पाठः. ९ पूगादीनां
 विवरणमग्रे ३० तमे पद्ये स्फुटम्. १० आमोगः परिणाहः । तेनच परिणाहवदङ्गणादिकं क-
 र्यते. वक्तवाहो वक्तुनिर्गममार्थः. ११ दत्तेति बहुवचनान्तयोर्द्वन्द्वः दत्तादत्तं विधत्ते वेपु
 दत्तामदामिकास्यविवादपदेषु. १२ विक्रीयासंप्रदानास्ये. १३ समह्वयः प्राणिदूतम्.
 १४ वादिप्रतिवाधुकयोः.

अन्तर्कार्ये लाभिते तद्वादी विजयी भवति । पूर्वकार्ये सिद्धेऽपि तद्वादी पराजयी-
कते । तद्यथा—कश्चिद्ब्रह्मेण धारणं साधयति कश्चित्प्रतिदानेनाधारणं कश्च
ग्रहणप्रतिदानयोः प्रमाणसिद्धयोः प्रतिदानं बलवदिति प्रतिदानवादी जेयी
भवति । तथा पूर्वं द्विकं ज्ञातं गृहीत्वा काळान्तरे त्रिकं ज्ञातमङ्गरिकृतवान् तत्रो-
भयज प्रमाणसद्भावेऽपि त्रिकज्ञातग्रहणं बलवत् । पञ्चाङ्गाविस्थापूर्वाभावेनानु-
त्पत्तेः । उक्तञ्च—‘पूर्वाभावेन नोत्पत्तिरुत्तरस्य हि सेत्स्यति’ इति ॥

अस्यापवादमाह—

आधौ प्रतिग्रहे क्रीते पूर्वा तु बलवत्तरा ॥ २३ ॥

आध्यादिषु त्रिषु पूर्वमेव कार्यं बलवत् । तद्यथा—एकमेव क्षेत्रमन्यस्याधि-
कृत्वा किमपि गृहीत्वा पुनरन्यस्याध्याधाय किमपि गृह्णाति तत्र पूर्वस्यैव तज्ज-
वति नोत्तरस्य । एवं प्रतिग्रहे कृते च ॥ नन्वाहितस्य तदानीमस्वत्वात्पुनराधा-
नमेव न संभवति । एवं दत्तस्य क्रीतस्य च दानकुर्यौ नोपपद्येते तस्यादिवं वच-
नमनर्थकम् । उच्यते—अस्यत्वेऽपि यदि मोहात्कश्चिलोभाद्वा पुनराधानादिकं
करोति तत्र पूर्वं बलवदिति न्यायमूलमेवेदं वचनमित्युच्यते ॥ २३ ॥

भुक्तेः कैश्चिद्विशेषैर्युक्तायाः प्रामाण्यं दर्शयिष्यन् कस्याश्चिन्भुक्तेः कार्यो-
न्तरमाह—

पश्यतोऽभ्रुवतो भूमेर्हानिर्विशतिवार्षिकी ।

परेण भुज्यमानाया धनस्य दशवार्षिकी ॥ २४ ॥

परेणासर्वेण्येन भुज्यमानां भुवं धनं वा पश्यतः अभ्रुवतः भूदीयेयं भूः न
तस्या भोक्तव्येत्यप्रतिषेधयतः तस्या भूमेर्विशतिवार्षिकी अप्रतिरवं विंशतिवर्षो-
पभोगमिमित्ता हानिर्भवति । धनस्य तु हस्त्यश्वादेर्दशवार्षिकी हानिः । नन्वे-
तदनुपपन्नम् । नद्यप्रतिषेधात्स्वत्वमपगच्छति अप्रतिषेधस्य दानविक्रयादिव-
त्स्वत्वनिवृत्तिहेतुत्वस्य लोकशास्त्रयोरप्रसिद्धत्वात् । नापि विंशतिवर्षोपभोगात्स्व-
त्वम् । उपभोगस्य स्वत्वे प्रमाणत्वात्, प्रमाणस्य च प्रमेयप्रत्यमुत्पादकत्वात्,
रिक्थकृपादिषु स्वत्वकारकहेतुत्वपाठाच्च । तथाहि—‘स्वामी रिक्थकृपसंविभा-
गपरिग्रहाभिगमेषु ब्राह्मणस्याधिकं लब्धं, क्षत्रियस्य विनिर्जितम्, निर्विष्टं वै-
श्यशूद्रयोः’ इत्याद्यावेव स्वत्वकारकहेतून् गौतमः पठति न भोगम् । नैवेदमेव

१ जयति स्व. २ द्वे वृद्धिर्यस्य तद्विक्रमं ‘तदस्मिन्’ इति कन्. ३ कैश्चित् आसेधरहितत्वचि-
रकाकत्वादिति. ४ असत्तद्भावेनेति पाठः. ५ पश्यतः वादिनः. ६ अशब्दव्ययान्तेत्यर्थः. ७ अप्र-
तिविद्यस्व स्व. ८ स्वत्वम् । उत्पद्यत इति शेषः. ९ तस्य स्वत्वविषयकप्रमितिजनकत्वादित्यर्थः.
१० प्रमाणस्य=उपभोगस्य प्रमेय=स्वत्वंप्रति. ११ स्वामीति रिक्थादिषु पञ्चसु सत्सु स्वामी
भवति । अप्रतिबन्धो दायो रिक्थ, सप्रतिबन्धः सविभागः, क्रयः प्रसिद्ध, अग्र्यादिभ्यनन्यपरि-
गृहीतवृत्तकाद्यादिस्वीकरणं परिग्रहः, निष्प्यादिप्राप्तिरभिगमः, इमे सर्वसाधारणस्वत्वकारक-
हेतवः । असाधारणस्तु ब्राह्मणस्य प्रतिग्रहादिना लब्धं, क्षत्रियस्य परपराजयेन लब्धं, वैश्यशू-
द्रयोः निर्विष्टं=मोमरूपेण मृत्तिकेयमेव वा लब्धं तदधिकं=असाधारणं स्वत्वजनकम्. १२ निर्विष्टं
च. १३ नैवेदं वचनं च.

वचनं विंशतिवर्षोपभोगस्य स्वत्वोत्पत्तिहेतुत्वं प्रतिपादयतीति युक्तम् । स्वत्वस्य स्वत्वहेतूनां च लोकप्रसिद्धत्वेन शास्त्रैकसमधिगम्यत्वाभावात् । एतच्च विमलप्रकरणे निपुणतरमुपपादयिष्यते । गौतमवचनं तु नियमार्थम् ॥ अपिच—
 ‘अनागमं तु यो भुङ्क्ते बहुम्वदशताम्यपि । चौरदण्डेन तं पापं दण्डयेत्पृथिवी-
 पतिः ॥’ इत्येतदनागमोपभोगस्य स्वत्वहेतुत्वे विरुध्यते । नच—‘अनागमं तु यो भुङ्क्ते’ इत्येतत्परोक्षभोगविषयम् । पश्यतोऽभुवत् इति प्रत्यक्षभोगविषय-
 मिति युक्तं वक्तुम् । अनागमं तु यो भुङ्क्ते इत्यविशेषाभिधानात्—‘नोपभोगे
 बलं कार्यमाहर्त्रां तत्सुतेन वा । गशुक्नीपुरुषादीनामिति धर्मो व्यवस्थितः ॥’
 इति कात्यायनवचनाच्च । समक्षभोगे च हानिकारणाभावेन हानेरसंभवात् ।
 नक्षैतन्मन्तव्यम्—आधिप्रतिग्रहकृतेषु पूर्वस्याः क्रियायाः प्राबल्यादपवादेन भू-
 विषये विंशतिवर्षोपभोगयुक्तायाः, धनविषये दशवर्षोपभोगयुक्ताया उत्तरस्याः
 क्रियायाः प्राबल्यमनेनोच्यते इति । यतस्तेष्वेतरैव क्रिया तरवतो नोपपद्यते स्व-
 मेव ह्याधेयं देयं विक्रेयं च भवति । नच्चाहितस्य दत्तस्य विक्रीतस्य वा स्वत्व-
 मस्ति । अस्वस्य दाने प्रतिग्रहे च दण्डः स्मर्यते—‘अदेयं यश्च गृह्णाति यश्चादेयं
 प्रयच्छति । उभौ तौ चौरवच्छास्यौ दाप्यौ चोत्तमसाहसम् ॥’ इति । तथाप्या-
 दीनां त्रयाणामपवादत्वेऽस्य श्लोकस्याधिसीमादीनामुत्तरश्लोकेऽपवादो नोपप-
 द्यते । तस्माद्भूम्यादीनां हानिरनुपपद्यैव । नापि व्यवहारहानिः । यतः—‘उ-
 पेक्षां कुर्वतस्तस्य तूष्णींभूतस्य तिष्ठतः । काले विपक्षे पूर्वोक्ते व्यवहारो न सि-
 ष्यति ॥’ इति नाग्देनोपेक्षाहिक्रमाभावकृता व्यवहारहानिरुक्ता नतु वस्त्वभा-
 वकृता । तथा मनुनापि—‘अजडश्चेदपौगण्डो विषयश्चास्य भुज्यते । भक्षं त-
 द्द्व्यवहारेण भोक्ता तद्धनमर्हति ॥’ इति व्यवहारतो भक्षो दर्शितो न वस्तुतः ।
 व्यवहारभक्षश्चैवम्—भोक्ता किल वदति ‘अजडोऽयमपौगण्डोऽबालोऽयमस्य सं-
 निधी विंशतिवर्षाण्यप्रतिरयं मया भुक्तं तत्र बहवः साक्षिणः सन्ति । यद्यस्य
 स्वमन्यायेन मया भुज्यते तदायं किमित्येतावन्तं कालमुदास्ते’ इति तत्र चार्थ-
 विरुद्धो भवतीति । एवं निरुत्तरस्यापि वास्तवो व्यवहारो भवत्येव ।—‘छलं नि-
 रस्तं भूतेन व्यवहाराद्येष्टृषः’ इति नियमात् ॥ अथ मतम् । यद्यपि न वस्तु-
 हानिर्नापि व्यवहारहानिस्तथापि पश्यतोऽप्रतिषेधतो व्यवहारहानिषाङ्गा भव-
 तीति तन्निवृत्तये तूष्णीं न स्यात्तद्व्यमित्युपदिश्यते इति । तच्च न । सार्तकालावा
 भुक्तेर्हानिषाङ्गाकारणत्वाभावात्, तूष्णीं न स्यात्तद्व्यमित्येतावन्मात्राभिधिरसायां
 विंशतिग्रहणमविवक्षितं स्यात् । अथोच्यते—विंशतिग्रहणमूर्ध्वं पत्रदोषोद्गा-
 वननिराकरणार्थम् । यथाह कात्यायनः—‘क्षत्तस्य संनिधावर्षो यस्य लेख्येन
 भुज्यते । विंशतिवर्षाण्यतिक्रान्तं तत्पत्रं दोषवर्जितम् ॥’ इति । तदपि न ।

१ उत्तरविषयक्रियायाः स्व. २ तेषु आप्यादिषु. ३ स्वत्वविशिष्टमेव. स्वयमेव च. ४ अस्वत्वस्य
 ख. ५ अपवादोऽपवादत्वम्. ६ स्वत्वहान्या स्वरूपहानिः. ७ तस्य वादिनः. ८ उपेक्षायां यानि
 लिङ्गानि जडत्वबालत्वादीनि तेषां योऽभावस्तत्कृता. ९ विषयो देहः, अस्व भविनः. निषये चास्य
 भुज्यते इति च पाठः. १० अधमतमित्यन्यवाच्यात्वात्. ११ स्मरणविषयतायोर्यकालिकायाः-

आध्यादिष्वपि विंशतेरूर्ध्वं पञ्चदोषोद्भावननिराकरणस्य समत्वेनाधिसीमेत्याद्य-
वादासंभवात् । यथाह कात्यायनः—‘अथ विंशतिवर्षाणि आधिर्भुक्तः सुनि-
श्चितः । तेन केकयेन तत्सिद्धिर्लेख्यदोषविवर्जिता ॥’ तथा—‘सीमाविषदे निर्णीते
सीमापत्रं विधीयते । तस्य दोषाः प्रवक्तव्या यावद्द्वर्षाणि विंशतिः ॥’ इति । ए-
तेन धनस्य दशवार्षिकीत्येतदपि प्रत्युक्तम् । तस्मादस्य श्लोकस्य सत्योऽर्थो व-
क्तव्यः । उच्यते—भूमेर्धनस्य च फलहानिरिह विवक्षिता न वस्तुहानिर्नापि
व्यवहारहानिः । तथाहि—निराक्रोशं विंशतिवर्षोपभोगादूर्ध्वं यद्यपि स्वामी
न्यायतः क्षेत्रं लभते तथापि फलानुसरणं न लभते । अप्रतिषेधलक्षणात्स्वाप-
राधादस्माच्च वचनात् । परोक्षभोगे तु विंशतेरूर्ध्वमपि फलानुसरणं लभत एव,
पश्यत इति वचनात् । प्रत्यक्षभोगे च साक्रोशे, अनुवत इति वचनात् । विं-
शतेः प्राक् प्रत्यक्षे निराक्रोशे च लभते विंशतिग्रहणात् । ननु तदुत्पन्नस्यापि
फलस्य स्वत्वात्तद्वानिरनुपपन्नैव । बाढम् । तस्य स्वरूपाविनाशेन तथैवावस्थाने
यथा तदुत्पन्नपूगपनसंवृक्षादीनां यत्पुनस्तदुत्पन्नमुपभोगाद्भटं तत्र स्वरूपना-
शादेव स्वत्वनशो ।—‘अनागमं तु यो भुङ्क्ते बहुम्यद्दशतान्यपि । चौरदण्डेन
तं पापं दण्डयेत्पृथिवीपतिः ॥’ इत्यनेन वचनेन निष्क्रयरूपेण गणयित्वा चौरव-
त्तत्समं द्रव्यदानं प्राप्तं, हानिर्विंशतिवार्षिकीत्यनेनापोर्यते । राजदण्डः पुनरस्त्येव
विंशतेरूर्ध्वमपि, अनागमोपभोगादपवादाभावाच्च । तस्मात्स्वाम्युपेक्षाकृष्ण-
स्वापराधादस्माच्च वचनाद्विंशतेरूर्ध्वं फलं नष्टं न लभत इति स्थितम् । एतेन
धनस्य दशवार्षिकीत्येतदपि व्याख्यातम् ॥ २४ ॥

अस्यापवादमाह—

आधिसीमोपनिक्षेपजडबालधनैर्विना ।

तथोपनिधिराजस्त्रीश्रोत्रियाणां धनैरपि ॥ २५ ॥

आधिश्च सीमा च उपनिक्षेपश्च आधिसीमोपनिक्षेपाः । जडश्च बालश्च जड-
बालौ तयोर्धने जडबालधने आधिसीमोपनिक्षेपाश्च जडबालधने च आधिसी-
मोपनिक्षेपजडबालधनानि तैर्विना । उपनिक्षेपो नाम रूपसंख्याप्रदर्शनेन रक्ष-
णार्थं परस्मिन् हस्ते निहितं द्रव्यम् । यथाह नारदः—‘स्वं द्रव्यं यत्र विस्मया-
च्छिक्षिपत्यविशङ्कितः । निक्षेपो नाम तत्प्रोक्तं व्यवहारपदं बुधैः ॥’ इति । उप-
निधानमुपनिधिः । आध्यादिषु पश्यतोऽनुवतोऽपि भूमेर्विंशतेरूर्ध्वं धनस्य च
वृक्षान्यो वर्षेभ्य ऊर्ध्वमर्प्युपचयहानिर्न भवति । पुरुषापराधस्य तथाविधस्या-
भावात्, उपेक्षाकारणस्य तत्र तत्र संभवात् । तथाहि—आधेराधित्वोपाधिक

१ समत्वेनापवादासंभवात् ख. २ सत्योऽर्थो निर्दोहोऽर्थः. सन्धोऽन्योर्थो ग. पाठः. ३ इह
पश्यत इत्यत्र वचने. ४ तावत्पर्यन्तं ततस्तेन कथ्येत्यादिः. ५ प्राप्त, तत् द्रव्यदानम्.
६ अपोयते बाध्यते. ७ स्वत्वहेतुः प्रतिग्रहक्रयादिरागमः. ८ तस्यापनिधि ग. ९ वत् स्वं द्रव्यं
यत्र परहस्ते विस्मयाच्छिक्षिपति. १० उपचयहानिः फलहानिः. ११ तत्र तत्र आध्या-
दिषु. १२ आधित्वनिमित्तकः इति पाठः.

एव भोग इत्युपेक्षायामपि न पुरुषापराधः । सीमाभिरकृततुषाङ्गादिविधिः
तुषाङ्गत्वादुपेक्षा संभवति । उपनिक्षेपोपनिध्योर्मुक्तेः प्रतिविद्धत्वात्, प्रति-
वेक्षातिक्रमोपभोगे च सोदर्यफललाभादुपेक्षोपपत्तिः । जडबालयोर्जडत्वादाक-
त्वादुपेक्षा युक्तैव । राज्ञो बहुकार्यस्याकुलत्वात् । स्त्रीणामज्ञानादप्रागल्भ्याच्च ।
ओत्रिवस्त्राध्ययनाध्यापनतदर्थविचारानुष्ठानस्याकुलत्वादुपेक्षा युक्तैव । तस्मादा-
ध्याधिषु सर्वत्रोपेक्षाकारणसंभवात्पक्षमभोगे निराक्रोशे च न कदाचिदपि
फलहासिः ॥ २५ ॥

आध्याधिषु दण्डविशेषप्रतिपादनार्थमाह—

आध्यादीनां विहर्तारं धनिने दापयेद्धनम् ।

दण्डं च तत्समं राज्ञे शक्त्यपेक्षमथापि वा ॥ २६ ॥

आध्यादीनां ओत्रियद्रव्यपर्यन्तानां धिरकालोपभोगबलेनापहर्तारं विवादा-
स्पदीभूतं धनं स्वाभिने दापयेदित्यनुवादः । दण्डं च तत्समं विवादास्पदीभूत-
द्रव्यसमं राज्ञे दापयेदिति विधिः । यद्यपि गृहक्षेत्रादिषु तत्समो दण्डो न
संभवति तथापि—‘मर्षादायाः प्रभेदे च सीमातिक्रमणे तथा’ इत्यादिवर्ष्य-
माणो दण्डो द्रष्टव्यः । अथ तत्समदण्डेनापहर्तुर्दमनं न भवति बहुधनत्वेन,
तदा शक्त्यपेक्षं धनं दापयेत् । यावता तस्य दूर्पोपशमो भवति तावदापयेत् ।
‘दण्डो दमनादित्याहुस्तेनादान्तान्दमयेत्’ इति दण्डग्रहणस्य दमनार्थत्वात् । यस्य
तु तत्सममपि द्रव्यं नास्ति सोऽपि यावता पीड्यते तावदाप्यः । यस्य पुनः
किमपि धनं नास्ति अस्मि धिरदण्डादिना दमनीयः । तथाच मनुः—‘धिग्दण्डं
प्रथमं कुर्याद्वाग्दण्डं तदनन्तरम् । तृतीयं धनदण्डं तु वधदण्डमतः परम् ॥’ इति ।
वधदण्डोऽपि शारीरो माह्वणव्यतिरिक्तानां दक्षेधा दर्शितः । तथाह मनुः
(८।१२५)—‘दस स्थानानि दण्डस्य मनुः स्वायंभुवोऽमवीत् । त्रिषु वर्णेषु
जानि स्मुरर्क्षतो ब्राह्मणो मजेत् ॥ उपस्थमुदर जिह्वा हस्तौ पादौ च पञ्चमम् ।
बहुनासा च कर्णौ च धनं देहस्तयैव च ॥’ इति । एतेषां यच्चिमिच्छापराधस्त-
त्रैवोपस्थादौ निग्रहः कार्य इति द्रष्टव्यम् । कर्म वा कारयितव्यो बन्धनागारं
वा प्रवेशयितव्यः । यथोक्तं कात्यायनेन—‘धनदानासहं बुद्ध्वा स्वाधीनं कर्म
कारयेत् । अज्ञात्वा बन्धनागारं प्रवेश्यो ब्राह्मणारते ॥’ इति । माह्वणस्य पुनर्द्र-
व्याभावे कर्मविबोधादीनि प्रयोज्यानि । यथाह गौतमः—‘कर्मविबोधादि-
व्यापननिर्वासनाङ्कनपादीन्वृत्तौ ।’ इति । नारदेनापि—‘वर्षः सर्वस्व-
हरणं पुराजिर्वासनाङ्कने । तद्दण्डेन दण्ड इत्युक्तो दण्ड उत्तमसाहसः ॥ अविज्ञेयेन

१ सोदर्यफललाभात् ५. २ विधिः माह्विकाकादेरिति शेषः. ३ धिग्दण्डो धिगिति
तुत्समम्, वाग्दण्डः पुरुषवाक्यवचनात्मकः, धनदण्डो धनापहारः, वधदण्डः शारीरो
रन्धरोधादिजीवितविबोधान्तः. ४ व्यतिरिक्तानां तु इति पाठः. ५ नवधा इति कवित्वाकः.
६ अद्यतः शारीरसकलवधदण्डरहितः. ७ मृत्तौ पुराचारे स्वव्यापारनिरोधान्वावमस्या-
पनादीनि. ८ वधः प्राणविबोधानुक्रान्तौ व्यापारः. ९ यदङ्गुलीऽपराधस्तथेद.

सर्वेषामेष दण्डविधिः स्मृतः ॥' इत्युक्तवोक्तम्—'वधाहते ब्राह्मणस्य न वधं ब्राह्मणोऽर्हति ॥' इति ।—'शिरसो मुण्डनं दण्डस्तस्य निर्वासनं पुरात् । लङ्घने चाभिक्षस्ताङ्कः प्रयाणं गर्दभेन च ॥' इति ॥ अङ्कने च व्यवस्था दर्शिता—'गुस्तस्ये भगः कार्यः सुरापाने सुराध्वजः । स्तेपे तु श्वपदं कार्यं ब्रह्म-
हण्यशिराः पुमान् ॥' इति । यत्तु—'चक्षुर्निरोधो ब्राह्मणस्य' इत्यापस्त-
म्बवचनं, ब्राह्मणस्य पुरास्तिर्वासनसमये वस्त्रादिना चक्षुर्निरोधः कर्तव्य इति
तत्कार्यो न तु चक्षुरुद्धरणम् ।—'अक्षतो ब्राह्मणो वजेत्' 'न शरीरो ब्राह्मणे
दण्डः' इत्यादिमनुगौतमादिवचनविरोधादित्यलं प्रसङ्गेन ॥ २६ ॥

स्वत्वाभ्यभिचारित्वेन भोगस्य स्वत्वे प्रामाण्यमुक्तम् । भोगमात्रस्य स्वत्व-
भिचारित्वात्कीदृशो भोगः प्रमाणमित्यत आह—

आगमोऽभ्यधिको भोगाद्विना पूर्वक्रमागतात् ।

स्वत्वहेतुः प्रतिग्रहक्यादिः आगमः । स भोगादभ्यधिको बलीयान् । स्वत्व-
बोधने भोगस्यागमसापेक्षत्वात् । यथाह नारदः—'आगमेन विशुद्धेन भोगो
याति प्रमाणताम् । अविशुद्धागमो भोगः प्रामाण्यं नैव गच्छति ॥' इति ।
नच भोगमात्रास्वत्वागमः । परकीयस्याप्यपहारादिनोपभोगसंभवात् । अत-
एव—'भोगं केवलतो यस्तु कीर्तयेन्नागमं कश्चित् । भोगच्छलापदेशेन विज्ञेयः
स तु तस्करः ॥' इति स्मर्यते । अतश्च सागमो दीर्घकालो निरन्तरो निरा-
क्रोशः प्रत्यर्थिप्रत्यक्षश्चेति पञ्चविशेषणयुक्तो भोगः प्रमाणमित्युक्तं भवति ।
तथाच स्मर्यते—'सागमो दीर्घकालश्चाविच्छेदोऽपरवोक्तिः । प्रत्यर्थिसंनि-
धानोऽपि परिभोगोऽपि पञ्चधा ॥' इति । कचिन्नागमनिरपेक्षस्यापि भोगस्य
प्रामाण्यमित्याह—विना पूर्वक्रमागतादिति । पूर्वेषां पित्रादीनां त्रयाणां क्रमः
पूर्वक्रमः तेनागतो यो भोगस्तस्माद्विना आगमोऽभ्यधिक इति संबन्धः । स
पुनरागमादभ्यधिकः आगमनिरपेक्षः प्रमाणमित्यर्थः । तत्राप्यागमज्ञाननिर-
पेक्षो न सत्तानिरपेक्षः । सत्ता तु तेनैवावगम्यत इति बोद्धव्यम् । विना पूर्वक्र-
मागतादित्येतन्नाऽस्मार्तकालप्रदर्शनार्थम् । आगमोऽभ्यधिको भोगादिति
च स्मार्तकालविषयम् । अतश्च स्मरणयोग्ये काले योग्यानुपलब्ध्या आगमाभाव-
निश्चयसंभवादागमज्ञानसापेक्षस्यैव भोगस्य प्रामाण्यम् । अस्मार्ते तु काले योग्या-
नुपलब्ध्यभावेनागमाभावनिश्चयासंभवादागमज्ञाननिरपेक्ष एव संततो भोगः प्र-
माणम् । एतदेव स्पष्टीकृतं कात्यायनेन—'स्मार्तकाले क्रिया भूमेः सागमा
मुक्तिरिष्यते । अस्मार्तेऽनुगमाभावात्क्रमाच्चिपुरुषागता ॥' इति । स्मार्तश्च कालो

१ उक्तं पूर्वं २४ श्लोके पश्यतोऽनुवत इत्यत्र. २ कापट्यरहितेन. ३ केवलम्. ४ सागमो विशुद्धा-
गमसहितः, अविच्छेदो निरन्तरः, अपरवोक्तिः निरनुकोशः. ५ अपरिवर्तितः इति पाठः.
६ सः पूर्वक्रमागतो भोगः. ७ विशिष्टेनोपभोगेनैव. ८ स्मार्तः स्मरणयोग्यकालः. ९ सो-
म्यत्वे सत्यनुपलब्धिर्योग्यानुपलब्धिस्तस्या अभावे न. १० क्रिया प्रमाणम्.

वर्षशतपर्यन्तः—‘शतायुर्वै पुरुषः’ इति श्रुतेः । अनुगमामावादिति योगानु-
पलब्ध्यभावेनागमाभावनिरागमाभावादित्यर्थः । अतश्च वर्षशताधिको भोगः सं-
ततोऽप्रेतिरयः प्रत्यर्थिप्रत्यक्षआगमाभावे चाऽनिश्चितेऽव्यभिचारादुक्तिसागमः
स्वत्वं गमयति । अस्मार्तेऽपि कालेऽनागमस्मृतिपरम्परायां सत्यां न भोगः प्र-
माणम् । अतएव—‘अनागमं तु यो भुङ्क्ते बहुन्यद्दशतान्यपि । चौरदण्डेन तं
पापं दण्डयेत्पृथिवीपतिः ॥’ इत्युक्तम् । ‘नचानागमं तु यो भुङ्क्ते’ इत्येकवचन-
निर्देशाद्बहुन्यद्दशतान्यपीत्यपिशब्दप्रयोगात्प्रथमस्यैव पुरुषस्य निरागमे चिरका-
लोपभोगेऽपि दण्डविधानमिति मन्तव्यम्, द्वितीये तृतीये वा पुरुषे निराग-
मस्य भोगस्य प्रामाण्यप्रसङ्गात् । न चतदिष्यते—‘आदौ तु कारणं दानं मध्ये
भुक्तिस्तु सागमा’ इति नारदस्मरणात् । तस्मात्सर्वत्र निरागमोपभोगे—‘अ-
नागमं तु यो भुङ्क्ते’ इत्येतद्द्रष्टव्यम् । यदपि—‘अन्यायेनापि यद्भुक्तं पित्रा पू-
र्वतरैस्त्रिभिः । न तच्छक्यमपाहर्तुं क्रमाद्विपुरुषागतम् ॥’ इति, तदपि पित्रा
सह पूर्वतरैस्त्रिभिरिति योज्यम् । तत्रापि क्रमाद्विपुरुषागतमित्यस्मार्तकालोपभोग-
लक्षणम् । त्रिपुरुषविबक्षायामेकवर्षाभ्यन्तरेऽपि पुरुषप्रयातिक्रमसंभवान् द्वितीये
चर्चे निरागमस्य भोगस्य प्रामाण्यप्रसङ्गः । तथा सति—‘स्मार्तकाले क्रिया भूमेः
सागमा भुक्तिरिष्यते’ इति स्मृतिविरोधः । ‘अन्यायेनापि यद्भुक्तम्’ इत्येतद्व्याख्या-
नेनापि भुक्तमपाहर्तुं न शक्यं किंपुनरन्यायानिश्चये इति व्याख्येयमपिशब्दश्रव-
णान् । यच्चोक्तं हागीनेन—‘यद्विनागममत्यन्तं भुक्तं पूर्वैस्त्रिभिर्भवेत् । न तच्छ-
क्यमपाहर्तुं क्रमाद्विपुरुषागतम् ॥’ इति । तत्राप्यत्यन्तमागमं विनेति अत्य-
न्तमुपलभ्यमानमागमं विनेति व्याख्येयं, न पुनरागमस्वरूपं विनेति । आग-
मस्वरूपाभावे भोगशक्तेनापि न स्वत्वं भवतीत्युक्तम् । क्रमाद्विपुरुषागतमित्ये-
तदुक्तार्थम् । ननु कारणयोग्ये काले भोगस्यागमसापेक्षस्य प्रामाण्यमनुपपन्नम् ।
नथाहि—यथागमः प्रमाणान्तरेणावगतस्तदा तेनैव स्वात्वावगमाच्च भोगस्य
स्वत्वे आगमे वा प्रामाण्यम् । अथ प्रमाणान्तरेणागमो नावगतः कथं तद्वि-
शिष्टो भोगः प्रमाणम् । उच्यते—प्रमाणान्तरेणावगतागमसहित एव निर-
न्तरो भोगः कालान्तरे स्वत्वं गमयति । अवगतोऽप्यागमो भोगरहितो न का-
लान्तरे स्वत्वं गमयितुमर्हम् । मध्ये दानविक्रयादिना स्वत्वापगमसंभवादिति
सर्वमनवद्यम् ॥

आगमसापेक्षो भोगः प्रमाणमित्युक्तं, आगमसिद्धिं भोगनिरपेक्ष एव प्रमाण-
मित्यत आह—

आगमेऽपि बलं नैव भुक्तिः स्तोकापि यत्र नो ॥ २७ ॥

यस्मिन्नागमे स्वत्वापि भुक्तिर्भोगो नास्ति तस्मिन्नागमे बलं संपूर्णं नैवास्ति ।

१ निरनुकोशः. २ प्रथमस्य पुरुषस्य. स्व. ३ कारण क्रिया प्रमाणमिति यावत्. ४ भुक्तं
पूर्वतरैस्त्रिभिः इति पाठः. ५ अस्मार्तकालोपलक्षकत्वेनोक्तार्थकम्. ६ भोगान्वेन प्रत्यक्षादिना.
७ अलं समर्थः.

अथमभिसंधिः । स्वस्वत्वनिवृत्तिः परस्वत्वापादनं च दानम् । परस्वत्वापादार्थं च परो यदि स्वीकरोति तदा संपद्यते नान्यथा । स्वीकारश्च त्रिविधः । मानसो वाचिकः कायिकश्चेति । तत्र मानसो ममेदमिति संकल्परूपः । वाचिकस्तु ममेदमित्याद्यभिप्रायाहारोल्लेखी सविकल्पकः प्रत्यक्षः । कायिकः पुनरुपादानाभि-
मर्शनादिरूपोऽनेकविधः । तत्र च नियमः स्मर्यते—‘दद्यात्कृष्णाजिनं पृष्ठे गां पुच्छे करिणं कैरे । केसरेषु तथैवाश्वं दासीं शिरसि दापयेत् ॥’ इति । आश्वला-
यनोऽप्याह—‘अनुमन्त्रयेत् प्राण्यभिमृशेदप्राणि कन्यां च’ इति । तत्र हिरण्य-
वस्त्राद्याबुद्धकदानानन्तरमेवोपादानादिसंभवात् त्रिविधोऽपि स्वीकारः संप-
द्यते । क्षेत्रादौ पुनः फलोपभोगव्यतिरेकेण कायिकस्वीकारासंभवात्स्वप्नेनाप्यु-
पभोगेन भवितव्यमन्यथा दानक्रयादेः संपूर्णता न भवतीति फलोपभोग-
लक्षणकायिकस्वीकारविकल आगमो दुर्बलो भवति तत्सहितादागमात् ।
एतच्च द्वयोः पूर्वापरकालपरिज्ञाने । पूर्वापरकालपरिज्ञाने तु विगुणोपि पूर्वका-
लागम एव बलीयानिति । अथवा—‘लिखितं साक्षिणो भुक्तिः प्रमाणं त्रिवि-
धम्’ इत्युक्तं एतेषां समवाये कुत्र कस्य वा प्राबल्यमित्यत्रेदमुपतिष्ठते—‘आ-
गमोऽभ्यधिको भोगाद्विना पूर्वक्रमागतात् । आगमेऽपि बलं नैव भुक्तिः स्तो-
कापि यत्र नो ॥’ इति । अयमर्थः—आद्ये पुरुषे साक्षिभिर्भावित आगमो
भोगादप्यधिको बलवान् । पूर्वक्रमागतान्नोगाद्विना । स पुनः पूर्वक्रमागतो
भोगस्तुर्थपुरुषे लिखितेन भावितादागमाद्बलवान् । मैथ्यमे तु भोगरहितादा-
गमात्स्तोकभोगसहितोऽप्यागमो बलवानिति । एतदेव नारदेन स्पष्टीकृतम्—
‘आदौ तु कारणं दानं मध्ये भुक्तिस्तु सागमा । कारणं भुक्तिरेवैका संतता वा
शिरस्तमी ॥’ इति ॥ २७ ॥

पश्यतोऽब्रुवत् इत्यत्र विंशतिवर्षोपभोगादूर्ध्वं भूमेर्धनस्यापि दशवर्षोपभो-
गादूर्ध्वं फलानुसरणं न भवतीत्युक्तम्, तत्र फलानुसरणवद्दण्डानुसरणमपि न
भविष्यतीत्याशंक्य पुरुषव्यवस्थया प्रामाण्यव्यवस्थया च दण्डव्यवस्थां दर्श-
यितुमाह—

आगमस्तु कृतो येन सोऽभियुक्तस्तमुद्धरेत् ।

न तत्सुतस्तत्सुतो वा भुक्तिस्तत्र गरीयसी ॥ २८ ॥

येन पुरुषेण भूम्यादेरागमः स्वीकारः कृतः स पुरुषः कुतस्ते क्षेत्रादिकमित्य-
भियुक्तस्तमागमं प्रतिग्रहीदिकं लिखितादिभिरुद्धरेत् भावयेत् । अनेन चाद्यस्य
पुरुषस्यागममनुद्धरतो दण्ड इत्युक्तं भवति । तत्सुतो द्वितीयोऽभियुक्तो नाग-
ममुद्धरेत्, किंतु अविच्छिन्ना-प्रतिरव-समक्ष-भोगम् । अनेन चागममनुद्धरतो
द्वितीयस्य न दण्डोऽपि तु विशिष्टं भोगमनुद्धरतो दण्ड इति प्रतिपादितम् ।

१ कायिकस्तु. ख. २ करे शुण्डादण्डे. ३ प्रतिग्राहो यदा प्राणी बलवान् बलं समर्थस्तदा
तं प्रतिग्राहं प्रतिग्रहीता अनुमन्त्रयेत्. ४ सहितादागमामावात् ख. घ. ५ केवलभोगस्य
सार्तकालत्वात् स्वत्वे अप्रामाण्यात्. ६ प्रतिग्रहादेरिति ख. ७ प्रतिपादयेत्.

तत्सुतस्तृतीयो नागमं नापि विधिद्वं भोगमुद्धरेदपि कुमन्नातं योयमस्तस्य ।
अनेनापि तृतीयस्य क्रमायातभोगानुद्धरणे दण्डो नागमानुद्धरणे न विधिद्वभो-
गानुद्धरणे चेत्त्वमिहितम् । तत्र तयोर्द्वितीयतृतीययोर्भुक्तिरेव गरीयसी । त-
त्रापि द्वितीये गुरुस्तृतीये गरीयसीति विवेकव्यम् । त्रिष्वप्यागमानुद्धरणेऽर्थ-
हानिः समानैव, दण्डे तु विशेष इति तात्पर्यार्थः । उक्तञ्च हारीतेन—‘भोग-
मस्तु कृतो येन स दण्ड्यस्तमनुद्धरन् । न तत्सुतस्तत्सुतो वा भोग्यहानिस्तयो-
रपि ॥’ इति ॥ २८ ॥

अस्मार्तकालोपभोगस्यागमज्ञाननिरपेक्षस्य प्रामाण्यमुक्तं विनापूर्वक्रमापत्ता-
दित्यत्र तस्यापवादमाह—

योऽभियुक्तः परेतः स्यात्तस्य रिक्थी तमुद्धरेत् ।

न तत्र कारणं भुक्तिरागमेन विना कृता ॥ २९ ॥

यदा पुनराहर्त्रादिरभियुक्तोऽकृतव्यवहारनिर्णय एव परेतः स्यात् परलोकं गतो
भवेत्तदा तस्य रिक्थी पुत्रादिस्तमागममुद्धरेत् । यस्यास्तत्र तस्मिन्व्यवहारे भु-
क्तिरागमरहिता साक्षादिभिः साधितापि न प्रमाणम् । पूर्वाभियोगेन भोगस्य
सापवादत्वात् । नारदेनाप्युक्तम्—‘तयोरूढधिवादस्य प्रेतस्य व्यवहारिणः ।
पुत्रेण सोऽर्थः संशोध्यो न तं भोगो निवर्तयेत् ॥’ इति ॥ २९ ॥

अभिर्णीतव्यवहारे व्यवहर्तरि प्रेते व्यवहारो न निवर्तत इति स्थितम् । नि-
र्णीतेऽपि व्यवहारे स्थिते च व्यवहर्तरि व्यवहारः कचिदप्रवर्तते कचिन्न प्रवर्तत
इति व्यवस्थालिङ्ग्ये व्यवहारदर्शिनां बलाबलमाह—

नृपेणाधिकृताः पूगाः श्रेणयोऽथ कुलानि च ।

पूर्वं पूर्वं गुरु ज्ञेयं व्यवहारविधौ नृणाम् ॥ ३० ॥

नृपेण राज्ञा अधिकृताः व्यवहारदर्शने नियुक्ताः—‘राज्ञा सभासदः कार्योः’
इत्यादिनोक्ताः पूगाः । समूहाः भिन्नजातीनां भिन्नवृत्तीनां एकस्थाननिवा-
सिनां यथा ग्रामनगरादयः । श्रेणयो नानाजातीनामेकजातीयकर्मापजीविनां
संघाताः । यथा हेडोयुकादीनां ताम्बूलिकर्कुविन्दचर्मकारादीनां च । कुलानि
जातिसंबन्धिवन्धूनां समूहाः । एतेषां नृपाधिकृतादीनां चतुर्णां पूर्वं पूर्वं यद्यत्पूर्वं
पठितं तत्तद्गुरु बलवज्ज्ञेयं वेदितव्यम् । नृणां व्यवहर्दृष्ट्या व्यवहारविधौ व्यव-
हारदर्शनकार्ये । एतदुक्तं भवति । नृपाधिकृतैर्निर्णीते व्यवहारे पराजितस्य यद्य-
प्यसंतोषः कुरद्विबुद्ध्या भवति तथापि न पूगादिषु पुनर्व्यवहारो भवति । एवं
पूगनिर्णीतेऽपि न श्रेण्यादिगमनम् । तथा श्रेणिनिर्णीते कुलगमनं न भवति ।
कुलनिर्णीते तु श्रेण्यादिगमनं भवति । श्रेणीनिर्णीते पूगादिगमनम् । पूगनिर्णीते

१ भोग्येति । भोग्यहानिरर्थहानिस्तादनुद्धरणे तयोर्द्वितीयतृतीययोरित्यर्थः. २ तथाशब्दः
पूर्वसमन्वये । नवारूढ स्त. ग ३ निवारयेत् घ. ४ अधिकृताः प्राङ्निवाकादयः. ५ दे-
शान्तरं गत्वा प्रमाप्य वाऽभिकेतारो हेडायुकाः. ६ कुविन्दस्तन्तुवायः.

वृथाधिकृत्यमर्थं भवतीति । नारदेन पुनर्नृपाधिकृतैर्निर्णीतेऽपि व्यवहारे नृपगमनं नववीत्युक्तम्—‘कुलावि श्रेयसश्चैव गेष्वाध्याधिकृता नृपाः । अविज्ञा व्यवहारासर्गा गुर्वेषामुत्तरोत्तरम् ॥’ इति । तत्रच नृपगमने सोत्तरेत्येव राज्ञा पूर्णैः सन्धैः संपन्ने व्यवहारे निर्णीयमाने यद्यसौ कुदृष्टवादी पराजितस्तदासौ दण्ड्यः । यथासौ जयति तदाधिकृताः सन्ध्या दण्ड्याः ॥ ३० ॥

दुर्बलैर्व्यवहारदर्शिमिदृष्टो व्यवहारः परावर्तते प्रबलदृष्टस्तु न विवर्तत इत्युक्तम् । इदानीं प्रबलदृष्टोऽपि व्यवहारः कश्चिद्विवर्तत इत्याह—

बलोपधिविनिर्घृत्तान्व्यवहाराभिवर्तयेत् ।

स्त्रीनक्तमन्तरागारबहिःशत्रुकृतांस्तथा ॥ ३१ ॥

बलेन बलात्कारेण उपधिना भयादिना विनिर्घृत्तास्त्रिष्वन्व्यवहाराभिवर्तयेत् । तथा स्त्रीभिः । नक्तं रात्रावस्त्रीभिरपि । मन्तरागारे गृहाम्यन्तरे बहिर्गोमादिभ्यः शत्रुभिश्च कृतान्व्यवहाराभिवर्तयेदिति संबन्धः ॥ ३१ ॥

असिद्धव्यवहारिण आह—

मत्तोन्मत्तार्तव्यसनिवालभीतादियोजितः ।

असंबद्धकृतश्चैव व्यवहारो न सिद्ध्यति ॥ ३२ ॥

अपिच । मत्तो मदनीयद्रव्येण । मन्मत्त उन्मादेन पञ्चविधेन वातपित्तश्लेष्मसंनिपातग्रहसंभवेनोपसृष्टः । भार्तो व्याध्यादिना । व्यसनमिष्टविधोगाऽनिष्टमाप्तिजनितं दुःखं तद्वान्व्यसनी । बालो व्यवहारायोग्यः । भीतोऽप्राप्तिभ्यः । आदिग्रहणात्पुरराट्वादिविरुद्धः ।—‘पुरराट्बिरुद्धश्च यश्च राज्ञा विसर्जितः । अनादेयो भवेद्वादो धर्मविकिरुदाहतः ॥’ इति मनुस्मरणात् । एतैर्योजितः कृतो व्यवहारो न सिद्ध्यतीति । अनियुक्तासंबद्धकृतोऽपि व्यवहारो न सिद्ध्यतीति संबन्धः । यत्तु स्मरणम्—‘गुरोः शिष्ये पितुः पुत्रे दम्पत्योः स्वामिमृत्ययोः । विरोधे तु मिथस्तेषां व्यवहारो न सिद्ध्यति ॥’ इति, तदपि गुरुशिष्यादीनामात्यन्तिकव्यवहारप्रतिषेधपरं न भवति । तेषामपि कथंचिद्व्यवहारस्येष्टत्वात् । तथाहि—‘शिष्यशिष्टिरवधेनाशक्तौ रज्जुवेणुविदलाभ्यां तनुभ्यामन्येन मनु राज्ञा शास्यः’ इति गौतमस्मरणात् । नोत्तमाङ्गे कथंचनेति मनुस्मरणाच्च । यदि गुरुः कोपावेशवशान्महता दण्डेनोत्तमाङ्गे ताडयति तदा स्मृतिव्यपेतेन मार्गेणाधर्षितः शिष्यो यदि राज्ञे निवेदयति तदा भवत्येव व्यवहारपदम् ॥ तथा—‘भूर्या पितामहोपात्ता’ इत्यादिवचनात्पितामहोपात्ते भूम्यादौ

१ द्वीनवर्णानां सघातो गणः. २ नृपैः ग. ३ सोत्तरेति उत्तरश्चासीत् मभ्यक्षेति तत्सहितेन. स्वोत्तर ख. ४ संपन्ने उभयकारितपणसहिते. ५ बलोपधि घ. तत्रोपधि. कैतव ६ उपधिना भयंन. घ. ७ असंबन्धकृतः ख. ८ वियोगोऽनिष्टमाप्तिस्तज्जनित ख. ग. ९ अनियुक्तत्वेनाप्रेषितत्वेन प्रवृत्तव्यवहारासंबद्धो यस्तत्कृतः. १० शिष्टिः शिक्षा, अवेषन अतादनेन. ११ भूयैति प्रवृत्ताध्यायस्य १२१ तमः श्लोकः.

पितापुत्रयोः स्वाम्ये समाने यदि पिता विक्रयादिना पितामहोपात्तं मूल्यादि
 नाशयति तदा पुत्रो यदि धर्माधिकारिणं प्रविशति तदा पितापुत्रयोरपि भवत्ये-
 व व्यवहारः ॥ तथा—‘दुर्मिक्षे धर्मकार्ये च व्याधौ संप्रतिरोधके । गृहीतं
 स्त्रीधनं भर्ता नाकामो दातुमर्हति ॥’ इति स्मरणादुर्मिक्षादिभ्यतिरेकेण
 यदि स्त्रीधनं भर्ता ध्ययीकृत्य विद्यमानधनोऽपि दाप्यमानो न ददाति तदा
 द्रव्यत्वोत्पीड्यत एव व्यवहारः । तथा भक्तदासस्य स्वामिना सह व्यवहारं
 वक्ष्यति । गर्भदासस्यापि, गर्भदासादीनधिकृत्य—‘यश्चैषां स्वामिनं कश्चिन्मोक्षये-
 त्प्राणसंक्षयात् । दासत्वात्स विमुच्येत पुत्रभागं लभेत च ॥’ इति नारदोक्त-
 त्वात् तदमोचने पुत्रभागादाने च स्वामिना सह व्यवहारः केन वार्यते । तस्मा-
 दृष्टादृष्टयोः भेदस्करो न भवति गुर्वादिविभेदव्यवहार इति प्रथमं शिष्यादयो नि-
 बारणीयाः राज्ञा ससम्भ्येनेति ‘गुरोः शिष्ये’ इत्यादिलोकस्य तात्पर्यार्थः । अत्य-
 म्बविर्बन्धे तु शिष्यादीनामप्युक्तरीत्या प्रवर्तनीयो व्यवहारः । यदपि—‘एक-
 स्य बहुभिः सार्धं स्त्रीणां प्रेक्ष्यजनस्य च । अनादयो भवेद्वादो धर्मविन्निरुदा-
 हतः ॥’ इति नारदवचनम्, तत्रैकस्यापि—‘गणद्रव्यं हरेद्यस्तु संविदं लङ्घयेद्य-
 यः’ । तथा—‘एकं प्रवृत्तं बहुना च’ इत्यादिस्मरणादेकार्थैर्बहुभिः सार्धं व्यव-
 हार इष्यत एवेति, भिन्नार्थैर्बहुभिरेकस्य युगपद्व्यवहारो न भवतीति द्रष्टव्यम् ।
 स्त्रीणामित्यपि गोपशौण्डिकादिस्त्रीणां स्वातन्त्र्याद्व्यवहारो भवत्येवेति’ तदन्यासां
 कुरुस्त्रीणां पतिषु जीवत्सु तत्पारतन्त्र्यादनादेयो व्यवहार इति व्याख्येयम् ।
 प्रेक्ष्यजनस्य चेत्येतदपि प्रेक्ष्यजनस्य स्वामिपारतन्त्र्यात्स्वार्थव्यवहारेऽपि स्वाम्य-
 नुक्त्यैव व्यवहारो नाप्यथेति व्याख्येयम् ॥ ३२ ॥

परावर्त्य व्यवहारमुक्त्वा इदानीं परावर्त्य द्रव्यमाह—

प्रनष्टाधिगतं देयं नृपेण धनिने धनम् ।

विभावयेन्न चेल्लिङ्गैस्तत्समं दण्डमर्हति ॥ ३३ ॥

प्रनष्टं हिरण्यादि शौलिककस्थानपाळादिभिरधिगतं राज्ञे समर्पितं यत्तद्वाञ्छा
 धनिने दत्तव्यम् । यदि धनी रूपसंख्यादिभिल्लिङ्गैर्भावयति । यदि न भावयति
 तदा तत्समं दण्ड्यः । असत्यवादित्वान् । अधिगमस्य स्वत्वनिमित्तत्वात्स्वत्वे
 प्राप्ते तत्प्राप्तवृत्तिरनेनोक्ता । अत्र च कालावधिं वक्ष्यति—‘शौलिकैः स्थानपा-
 लैर्वा जहापहतमाहतम् । अर्वाकसंवत्सरास्वामी हरेत् परतो नृपः ॥’ इति ।
 मनुना पुनः संवत्सरत्रयमवधित्वेन निर्दिष्टम्—‘प्रनष्टस्वामिकं रिक्तं राजा
 पश्यन् मिधापयेत् । अर्वाकम्यद्वादारेस्वामी परतो नृपतिर्हरेत् ॥’ इति । तत्र
 वर्षत्रयपर्यन्तमवश्यं रक्षणीयम् । तत्र यदि संवत्सरादुर्वाक् स्वाभ्यागच्छेत्तदा

१ प्रवेशयति स. २ संप्रतिरोधक नाम सबस्वरण कृत्वा दुर्गादी परबलैर्निरोधकरणम्.
 ३ भक्तमन्त्रम्. तेनाचार्यदास इति गम्यते. ४ व्यवहारान्. ख. व्यवहारपदं घ. ५ जीवत्सु
 सप्तु घ. ६ धोवनीयम् ख. ७ दाप्यम् ख. ८ रूपकसंख्या ग.

कृत्स्नमेव दद्यात् । यदा पुनः संवत्सरादूर्ध्वभागच्छति तदा षेड्भागं रक्षयमूर्ध्वं गृहीत्वा शेषं स्वामिने दद्यात् । यथाह—‘आददीताथ षड्भागं प्रनष्टाधिगता-
नृपः । दशमं द्वादशं वापि सतां धर्ममनुस्मरन् ॥’ इति । तत्र प्रथमे वर्षे कृ-
त्स्नमेव दद्यात्, द्वितीये द्वादशं भागं, तृतीये दशमं, चतुर्थोदिषु षष्ठं भागं गृ-
हीत्वा शेषं दद्यात् । राजभागस्य चतुर्थोऽंशोऽधिगच्छे दातव्यः । स्वाम्यभागमे-
तु कृत्स्नस्य धनस्य चतुर्थमंशमधिगच्छे दत्त्वा शेषं राजा गृहीयात् । तथाह
गौतमः—‘प्रनष्टस्वामिकमधिगम्य संवत्सरं राजा रक्षयमूर्ध्वमधिगन्तुश्चतुर्थो-
ऽंशो राज्ञः शेषम्’ इति । अत्र संवत्सरमित्येकवचनमविवक्षितम् । ‘राजा
व्यवदं निधापयेत्’ इति स्मरणात् ।—‘हरेत् परतो नृपः’ इत्येतदपि स्वामिम्य-
नागते व्यवदादूर्ध्वं व्ययीकरणाभ्यनुज्ञापरम् । ततः परमागते तु स्वामिनि व्ययी-
भूतेऽपि द्रव्ये राजा स्वांशमवतार्य तत्समं दद्यात् । एतच्च हिरण्यादिविषयम् ।
गवादिविषये वक्ष्यति—‘पणानेकशफे दद्यात्’ इत्यादिना ॥ ३३ ॥

रथ्याशुल्कशालादिनिपतितस्य सुवर्णोदेर्नष्टस्याधिगमे विधिमुक्त्वा अधुना
भूमौ चिरनिखातस्य सुवर्णोदेर्निधिशब्दवाच्यस्याधिगमे विधिमाह—

राजा लब्ध्वा निधिं दद्याद्विजेभ्योऽर्धं द्विजः पुनः ।

विद्वानशेषमादद्यान्स सर्वस्य प्रभुर्यतः ॥ ३४ ॥

इतरेण निधौ लब्धे राजा षष्ठांशमाहरेत् ।

अनिवेदितविज्ञातो दाप्यस्तं दण्डमेव च ॥ ३५ ॥

उक्तलक्षणं निधिं राजा लब्ध्वा अर्धं ब्राह्मणेभ्यो दत्त्वा शेषं कोशे निवेश-
येत् । ब्राह्मणस्तु विद्वान् श्रुताध्ययनसंपन्नः सदाचारो यदि निधिं लभेत तदा
सर्वमेव गृहीयात् । यस्मादसौ सर्वस्य जगतः प्रभुः । इतरेण तु राजविद्वद्ब्राह्म-
णव्यतिरिक्तेन अविद्वद्ब्राह्मणक्षत्रियादिना निधौ लब्धे राजा षष्ठांशमधिगच्छे
दत्त्वा शेषं निधिं स्वयमाहरेत् । यथाह वसिष्ठः—‘अप्रशायमानं विसं यो-
ऽधिगच्छेद्राजा तद्धरेत् षष्ठमंशमधिगच्छे दद्यात्’ इति । गौतमोऽपि—‘नि-
ध्यधिगमो राजधनं भवति न ब्राह्मणस्याभिरूपस्य, अब्राह्मणो व्याख्याता षष्ठमंशं
लभेत्तेत्येके’ इति । अनिवेदित इति कर्तरि निष्ठा । अनिवेदितश्चासौ विज्ञातश्च
राज्ञेऽप्यनिवेदितविज्ञातः यः कश्चिन्निधिं लब्ध्वा राज्ञे न निवेदितवान् विज्ञा-
तश्च राजा स सर्वं निधिं दाप्यो दण्डं च शतयपेक्षया । अथ निधेरपि स्वाम्या-
गत्य रूपसंख्यादिभिः स्वयं भावयति तदा तस्मै राजा निधिं दत्त्वा षष्ठं द्वादशं
वांशं स्वयमाहरेत् । यथाह मनुः (८।३५)—‘ममायमिति यो मूयात्तिधिं स-
त्येन मानवः । तस्याददीत षड्भागं राजा द्वादशमेव वा ॥’ इति । अंशविकल्पस्तु
वर्णकालाद्यपेक्षया वेदितव्यः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

१ किञ्चिद्भाग ख. २ चतुर्थो भागः शेषं राज्ञ इति घ. ३ दद्याद्विजेभ्योऽर्धं घ. ४ तद्धरे-
दधिगच्छे षष्ठांशं दद्यात्. ५ राजधनं न ब्राह्मणस्य ग. घ. ६ रूपकसंख्यादिभिः ख. ग.

चौरहृतं प्रत्याह—

देयं चौरहृतं द्रव्यं राज्ञा जानपदाय तु ।

अददद्धि समाप्नोति किल्बिषं यस्य तस्य तत् ॥ ३६ ॥

चौरहृतं द्रव्यं चौरैः यो विजित्य जानपदाय स्वदेशनिवासिने यस्य तत् द्रव्यं तस्यै राज्ञा जानपदाय । हि यस्मात् अददत् अप्रयच्छन् यस्य तत्पहृतं द्रव्यं तस्य किल्बिषमाप्नोति । तस्य चौरस्य च । यथाह मनुः—‘दातव्यं सर्ववर्णैः राज्ञा चौरहृतं धनम् । राज्ञा तदुपये जानपदाय समाप्नोति किल्बिषम् ॥’ इति । यदि चौरहृत्नादादाय स्वयमुपभुङ्गे तदा चौरस्य किल्बिषमाप्नोति । अथ चौरहृतमुपेक्षते तदा जानपदस्य किल्बिषम् । अथ चौरहृताहरणाय यत्तमानोऽपि न शक्नुयादाहृतं तदा तावद्धनं स्वकोशादद्यात् । यथाह गौतमः—‘चौरहृतमवजित्य यथास्थानं गमयेत्कोशाद्वा दद्यात्’ इति । कृष्णद्विपायनोऽपि—‘प्रत्याहृतं न शक्नु धनं चौरहृतं यदि । स्वकोशात्तद्धि देयं स्यादशक्तेन महीक्षिता ॥’ इति ॥ ३६ ॥

इति अनाधारणव्यवहारमानुकाधिकरणम् ।

अथ ऋणादानप्रकरणम् ३

साधारणामाधारणरूपां व्यवहारमातृकामभिधायाधुनाष्टादशानां दैववहारपदानामाद्यमृणादानपदं दर्शयति ‘अशीतिभागो वृद्धिः स्यात्’ इत्यादिना—‘मोक्षेय आधिल्लदुःखस्ये प्रविष्टं द्विगुणे धने’ इत्यवमन्तेन । तच्च ऋणादानं समविधम् । ईदृशमृणं देयं, ईदृशमदेयं, अनेनाधिकारिणा देयं, अस्मिन् समये देयं, अनेन प्रकारेण देयमित्यधमर्णे पञ्चविधम् । उत्तमर्णे दानविधिः, आदानविधिश्चेति द्विविधमिति । एतच्च नारदेन स्पष्टीकृतम्—‘ऋणं देयमदेयं च येन यत्र यथा च यत् । दानग्रहणधर्मोऽस्यामृणादानमिति स्मृतम् ॥’ इति । तत्र प्रथममुत्तमर्णस्य दानविधिमाह, तत्पूर्वकत्वादितरेषाम्—

अशीतिभागो वृद्धिः स्यान्मासि मासि सवन्धके ।

वर्णक्रमान्छतं द्वित्रिचतुःपञ्चकमन्यथा ॥ ३७ ॥

मासि मासि प्रतिमासं बन्धकं विश्वासार्थं यदाधीयते आधिरिति यावत् । बन्धकेन सह वर्तते इति सवन्धकः प्रयोगस्तस्मिन्सवन्धके प्रयोगे प्रयुक्तस्य द्रव्यस्य अशीतितमो भागो वृद्धिर्धर्मो भवति । अन्यथा बन्धकरहिते प्रयोगे वर्णानां ब्राह्मणादीनां क्रमेण द्वित्रिचतुःपञ्चकं शतं धर्म्यं भवति । ब्राह्मणेऽधमर्णे द्विकं शतं, क्षत्रिये त्रिकं, वैश्ये चतुष्कं, शूद्रे पञ्चकं, मासिमासीत्येव द्वौ वा

१ तदुपपन्नं ग. घ. २ व्यवहाराणामाद्य घ. ३ ईदं पद्यमग्रे ६४ तम द्रष्टव्यम्. ४ धर्माश्च क्रमादन्तः ख ग.

त्रयो वा चत्वारो वा पञ्च वा द्वित्रिचतुःपञ्चा जम्बिन् सते वृद्धिर्दीप्यते इति द्वित्रिचतुःपञ्चकं शतम् । 'संख्याया अतिशदन्तायाः कन्' (५।१।२२) इत्यनुवृत्तौ 'तद्विम्बवृद्ध्यायलाभशुल्कोपदादीयते' (५।१।४७) इति कन् । (वृद्धेर्वृद्धिश्चक-
वृद्धिः प्रतिमासं तु कालिका । इच्छाकृता कारिता स्यात्कायिका कायकर्मणा ॥)
इयं च वृद्धिर्मासि मासि गृह्यत इति कालिका । इयमेव वृद्धिर्दिवसगणनया विभज्य प्रतिदिवसं गृह्यमाणा कायिका भवति । तथाच नारदेन—'कायिका कालिका चैव कारिता च तथा परा । चक्रवृद्धिश्च शास्त्रेषु तस्य वृद्धिश्चतुर्विधा ॥' इत्युक्तवोक्तम्—'कायाविरोधिनी शश्वत्पणपादादिकायिका । प्रतिमासं स्रवन्ती या वृद्धिः सा कालिका मता । वृद्धिः सा कारिता नामाभर्मणेन स्वयंकृता । वृद्धेरपि पुनर्वृद्धिश्चक्रवृद्धिरुदाहता ॥' इति ॥ ३७ ॥

ग्रहीतृविशेषेण प्रकारान्तरमाह—

कान्तारगास्तु दशकं सामुद्रा विंशकं शतम् ।

कान्तारमरणं तत्र गच्छन्तीति कान्तारगाः । ये वृद्ध्या धनं गृहीत्वाधिक-
कामार्थमतिगहनं प्राणघनविनाशशङ्कास्थानं प्रविशन्ति ते दशकं शतं दधुः ।
ये च समुद्रगास्ते विंशकं शतं मासि मासीत्येव । एतदुक्तं भवति—कान्तार-
गेभ्यो दशकं शतं सामुद्रेभ्यश्च विंशकं उत्तमर्ण आदद्यान्मूलविनाशस्यापि शङ्कित-
त्वादिति ॥

इदानीं कारितां वृद्धिमाह—

दधुर्वा स्वकृतां वृद्धिं सर्वे सर्वासु जातिषु ॥ ३८ ॥

सर्वे वा ब्राह्मणादयोऽधमर्णाः अवन्धके सबन्धके वा स्वकृतां स्वाभ्युपगतां
वृद्धिं सर्वासु जातिषु दधुः । कचिदकृतापि वृद्धिर्भवति । तथाह नारदः—
'न वृद्धिः प्रीतिदत्तानां स्यादनाकारिता कचित् । अनाकारितमप्यूर्ध्वं वत्सरा-
र्षाद्विवर्धते ॥' इति । यस्तु याचितकं गृहीत्वा देशान्तरं गतस्त्वं प्रति कात्या-
यनेनोक्तम्—'यो याचितकमादाय तमदत्त्वा दिशं व्रजेत् । ऊर्ध्वं संवत्सरास्तस्य
तद्धनं वृद्धिमामुयात् ॥' इति । यश्च याचितकमादाय याचितोऽप्यदत्त्वा देशा-
न्तरं व्रजति तं प्रति तेनैवोक्तम्—'कृतोद्धारमदत्त्वा यो याचितस्तु दिशं व्र-
जेत् । ऊर्ध्वं मासत्रयास्तस्य तद्धनं वृद्धिमामुयात् ॥' इति । यः पुनः स्वदेशे
स्थित एव याचितो याचितकं न ददाति तं याचनकालादार्भ्याकारितां वृद्धिं
दापयेद्वाजा । यथाह—'स्वदेशेऽपि स्थितो यस्तु न दद्याद्याचितः कचित् । तं
ततोऽकारितां वृद्धिमनिच्छन्तं च दापयेत् ॥' इति । अनाकारितवृद्धेरपवादो
नारदेनोक्तः—'पण्यमूल्यं भृतिन्यासो दण्डो यश्च प्रकल्पितः । वृथादानाधिक-
पणा वर्धन्ते नाविवक्षिताः ॥' इति । अविवक्षिता अनाकारिता इति ॥ ३८ ॥

१ धनुश्चिह्नगर्भितोऽग्रत्यः लोकः ख. पुस्तकपद्वान्ति २ विशुद्धिः ख. ३ याति ख. ४ तेन
कात्यायनेनैव. ५ याचित ख. ६ रम्य वृद्धि ख. ग. ७ आश्रिकपणाक्षकीडासंबन्धिनः.

अधुना द्रव्यविज्ञेये वृद्धिविशेषमाह—

सन्ततिस्तु पशुस्त्रीणां

पशुस्त्रीणां सन्ततिरेव वृद्धिः । पशूनां स्त्रीणां पोषणासमर्थस्य तत्पुष्टिसन्त-
तिक्रामस्य प्रयोगः संभवति । प्रहणं च क्षीरपरिचर्यार्थिनः ॥

अधुना प्रयुक्तस्य द्रव्यस्य वृद्धिप्रहणमन्तरेणापि चिरकालावस्थितस्य कस्य
द्रव्यस्य कियती परा वृद्धिरित्यपेक्षित आह—

रसस्याष्टगुणा परा ।

वस्त्रधान्यहिरण्यानां चतुस्त्रिगुणा परा ॥ ३९ ॥

रसस्य तैलघृतादेर्वृद्धिप्रहणमन्तरेण चिरकालावस्थितस्य स्वकृतया वृद्ध्या व-
र्धमानस्याष्टगुणा वृद्धिः परा । नातः परं वर्धते । तथा वस्त्रधान्यहिरण्यानां
यथासंगमं चतुर्गुणा त्रिगुणा द्विगुणा वृद्धिः परा । वसिष्ठेन तु रसस्य
त्रैगुण्यमुक्तम् 'द्विगुणं हिरण्यं त्रिगुणं धान्यं । धान्येनैव रसा व्याख्याताः
पुष्पमूलफलानि च । तुलाधृतैमष्टगुणम्' इति । मनुना तु धान्यस्य पुष्पमूल-
फलादीनां च पञ्चगुणत्वमुक्तम्—'धान्ये शदे लवे वाह्ये नातिक्रामति पञ्च-
ताम्' इति । शदः क्षेत्रफलं पुष्पमूलफलादि । लवो मेपोर्णाचमरीकेशादिः ।
वाह्यो बलीवदंतुरगादिः । धान्यशदलववाह्यविषया वृद्धिः पञ्चगुणत्वं नाति-
क्रामतीति । तत्राधमर्णयोग्यतावशेन तुर्भिक्षादिकालवशेन च व्यवस्था द्र-
ष्टव्या । एतच्च सकृत्प्रयोगे सकृदाहरणे च वेदितव्यम् । पुरुषान्तरसंक्रमणेन प्र-
योगान्तरकरणे तस्मिन्नेव वा पुरुषे रेकमेकाभ्यां अनेकशः प्रयोगान्तरकरणे सु-
वर्णादिकं द्वैगुण्यातिक्रम्य पूर्ववद्वर्धते । सकृत्प्रयोगेऽपि प्रतिदिनं प्रतिमासं
प्रतिसंवत्सरं वा वृद्ध्याहरणेऽधमर्णदेयस्य द्वैगुण्यासम्भवात्पूर्वाहृतवृद्ध्या सह
द्वैगुण्यमतिक्रम्य वर्धते एव । यथाह मनुः (८।१।५१) -- 'कुसीदवृद्धिर्द्वैगुण्यं
नात्येति सकृदाहता ।' इति । सकृदाहितेत्यपि पाठोऽस्ति । उपचयार्थं प्रयुक्तं
द्रव्यं कुसीदं तस्य वृद्धिः कुसीदवृद्धिः सा द्वैगुण्यं नात्येति नातिक्रामति । यदि
सकृदाहिता सकृत्प्रयुक्ता । पुरुषान्तरसंक्रमणादिना प्रयोगान्तरकरणे द्वैगुण्य-
मत्येति । सकृदाहतेति पाठे तु शनैः शनैः प्रतिदिनं प्रतिमासं प्रतिसंवत्सरं वा-
धमर्णादाहता द्वैगुण्यमत्येतीति व्याख्येयम् । तथा गौतमेनाप्युक्तम्—'चिर-
स्थाने द्वैगुण्यं प्रयोगस्य' इति । प्रयोगस्येत्येकवचननिर्देशात्प्रयोगान्तरकरणे द्वै-
गुण्यातिक्रमोऽभिप्रेतः । चिरस्थान इति निर्देशात् शनैः शनैर्वृद्धिप्रहणे द्वैगुण्या-
तिक्रमो दर्शितः ॥ ३९ ॥

अथप्रयोगधर्मा उक्ताः । सांप्रतं प्रयुक्तस्य धनस्य प्रहणधर्मा उच्यन्ते—

प्रपन्नं साधयन्नर्थं न वाच्यो नृपतेर्भवेत् ।

साध्यमानो नृपं गच्छेद्दण्ड्यो दाप्यश्च तद्धनम् ॥ ४० ॥

१ विद्येयेण स-ग. २ तुलधृत त्रितय ख. ग. तृतीयमष्ट घ. ३ वृक्षफल घ. ४ गान्तरीकरणे
घ. ५ किंतु मूलवृद्धिर्द्विगुणैव भवतीति कुड्कः. ६ गच्छन् व.

प्रपन्नमभ्युपगतमधमर्णेन धनं साध्यादिभिर्भाषितं वा साधयन्प्रत्याहरन् धर्मादिभिरुपायैरुत्तमर्णो नृपतेर्न वाच्यो निवारणीयो न भवति ॥ धर्मादयश्चोपाया मनुना दर्शिताः (मनुः ८।४९)—‘धर्मेण व्यवहारेण छलेनाचरितेन च । प्रयुक्तं साधयेदर्थं पञ्चमेन बलेन च ॥’ इति । धर्मेण प्रीतियुक्तेन सत्यवचनेन । व्यवहारेण साक्षिलेख्याद्युपायेन । छलेन उासवादिभ्याजेन भूषणादिग्रहणेन । आचरितेन अभोजनेन । पञ्चमेनोपायेन बलेन निगडबन्धनादिना उपचयार्थं प्रयुक्तं इत्यमेतैरुपायैरात्मसात्कुर्यादिति । प्रपन्नं साधयन्नर्थं न वाच्य इति वदन् अप्रतिपन्नं साधयन् राज्ञा निवारणीय इति दर्शयति । एतदेव स्पष्टीकृतं कात्यायनेन—‘पीडयेद्यो धनी कश्चिद्वणिकं न्यायवादिनम् । तस्मादर्थान्स्य ह्रीयेत तत्समं चाप्नुयाद्दमम् ॥’ इति । यस्तु धर्मादिभिरुपायैः प्रपन्नमर्थं साध्यमानो याच्यमानो नृपं गच्छेद्वाजानमभिगम्य साधयन्तमभियुक्ते स दण्ड्यो भवति शनयनुसारेण । धनिने तद्धनं दाप्यश्च । राज्ञा दापने च प्रकारा दर्शिताः—‘राजा तु स्वामिने विप्रं सान्त्वेनैव प्रदापयेत् । देशाचारेण चान्यास्तु दुष्टास्वपीड्य दापयेत् ॥ रिषियनं सुहृदं वापि छलेनैव प्रदापयेत् ॥’ इति । साध्यमानो नृपं गच्छन्नित्येतस्मृत्याचारव्यपेतेनेत्यस्य प्रत्युदाहरणं बोद्धव्यम् ॥ ४० ॥

बहुभूतमणिकेषु युगपत्प्राप्तेष्वेकोऽधमर्णिकः केन क्रमेण दाप्यो राज्ञेत्यपेक्षित आह—

गृहीतानुक्रमादाप्यो धनिनामधमर्णिकः ।

दत्त्वा तु ब्राह्मणायैव नृपतेस्तदनन्तरम् ॥ ४१ ॥

समानजातीयेषु धनिषु येनैव क्रमेण धनं गृहीतं तेनैव क्रमेणाधमर्णिको राज्ञा दाप्यः । भिन्नजातीयेषु तु ब्राह्मणादिक्रमेण ॥ ४१ ॥

यदा पुनरुत्तमर्णो दुर्बलः प्रतिपन्नमर्थं धर्मादिभिरुपायैः साधयितुमशक्नुव राज्ञा साधितार्थो भवति तदाऽधमर्णस्य दण्डमुत्तमर्णस्य च भृतिदानमाह—

राज्ञाधमर्णिको दाप्यः साधितादृशकं शतम् ।

पञ्चकं च शतं दाप्यः प्राप्तार्थो ह्युत्तमर्णिकः ॥ ४२ ॥

अधमर्णिको राज्ञा प्रतिपन्नार्थात्साधितादृशकं शतं दाप्यः । प्रतिपन्नस्य साधितार्थस्य दशममंशं राज्ञाऽधमर्णिकादण्डरूपेण गृहीयादित्यर्थः । उत्तमर्णस्तु प्राप्तार्थः पञ्चकं शतं भृतिरूपेण दाप्यः । साधितार्थस्य विंशतितमं भागमुत्तमर्णाद्वाजा भृत्यर्थं गृहीयादित्यर्थः । अप्रतिपन्नार्थसाधने तु दण्डविभागो दर्शितो—‘निह्वये भावितो दद्यात्’ इत्यादिना ॥ ४२ ॥

सधनमधमर्णिकं प्रत्युक्तम्, अधुना निर्धनमधमर्णिकं प्रत्याह—

हीनजातिं परिक्षीणमृणार्थं कर्म कारयेत् ।

ब्राह्मणस्तु परिक्षीणः शनैर्दाप्यो यथोदयम् ॥ ४३ ॥

ब्राह्मणादिरुत्तमर्णो हीनजातिं क्षत्रियादिजातिं परिक्षीणं निर्धनमृणार्थं अज-
निवृत्त्यर्थं कर्म स्वकर्म स्वजात्यनुरूपं कारयेत् तत्कुटुम्बाविरोधेन । ब्राह्मणस्तु
पुनः परिक्षीणो निर्धनः शनैः शनैः यथोदयं यथासंभवमृणं दाप्यः । अत्र च
हीनजातिग्रहणं समानजातेरप्युपलक्षणम् । अतश्च समानजातिरपि परिक्षीणं
यथोचितं कर्म कारयेत् । ब्राह्मणग्रहणं च श्रेयोजातेरुपलक्षणम् । अतश्च क्षत्रिया-
दिरपि परिक्षीणो वैश्यादेः शनैः शनैर्दाप्यो यथोदयम् । एतदेव मनुना स्प-
ष्टीकृतम् (८।१७७)—‘कर्मणापि ममं कुर्याद्वैनेकेनाधमर्णिकः । समोऽपकृष्ट-
जातिश्च दद्याच्छ्रेयांस्तु तच्छनैः ॥’ इति । अथमर्णेन समं निवृत्तोत्तमर्णाधमर्ण-
व्यपदेशमात्मानमधमर्णः कर्मणा कुर्यादित्यर्थः ॥ ४३ ॥

मध्यस्थस्थापितं न वर्धते—

दीयमानं न गृह्णाति प्रयुक्तं यः स्वकं धनम् ।

मध्यस्थस्थापितं चेत्स्यार्धते न ततः परम् ॥ ४४ ॥

किञ्च । उपचयार्थं प्रयुक्तं धनं अधमर्णेन दीयमानमुत्तमर्णो वृद्धिलोभाद्यदि
न गृह्णाति तदाधमर्णेन मध्यस्थहस्ते स्थापितं यद्वि स्यात्तदा ततः स्थापनादूर्ध्वं
न वर्धते । अथ स्थापितमपि पाच्यमानो न ददाति तत् पूर्ववद्वर्धत एव ॥ ४४ ॥

इदानीं देयमृणं यदा येन च देयं तदाह—

अविभक्तः कुटुम्बार्थं यदृणं तु कृतं भवेत् ।

दद्युस्तद्विचिथनः प्रेते प्रोपिते वा कुटुम्बिनि ॥ ४५ ॥

अविभक्तैर्बहुभिः कुटुम्बार्थमेककेन वा यदृणं कृतं तदृणं कुटुम्बी दद्यात् ।
तस्मिन्प्रेते प्रोपिते वा तद्विचिथनः सर्वे दद्युः ॥ ४५ ॥

येन देयमित्यत्र प्रायुदाहरणमाह—

न योषिन्पतिपुत्राभ्यां न पुत्रेण कृतं पिता ।

दद्यादने कुटुम्बार्थान्न पतिः स्त्रीकृतं तथा ॥ ४६ ॥

पत्या कृतमृणं योषिद्वार्यां नैव दद्यात् । पुत्रेण कृतं योषिन्माता न दद्यात् ।
अथ पुत्रेण कृतं पिता न दद्यात् । तथा भार्याकृतं पतिर्न दद्यात् । कुटुम्बार्था-
दत्त इति सर्वशेषः । अतश्च कुटुम्बार्थं येन केनापि कृतं तत् कुटुम्बिना देयम् ।
तदभावे तदायहरैर्देयमित्युक्तमेव ॥ ४६ ॥

पुत्रपौत्रैर्कृतं देयमिति वक्ष्यति तस्य पुरस्तादपवादमाह—

सुराकामघृतकृतं दण्डशुल्कावशिष्टकम् ।

वृथादानं तथैवेह पुत्रो दद्यान्न पैतृकम् ॥ ४७ ॥

१ मृगाय कर्म घ २ दलिकावाधन ३ क ४ पित यन्मार् घ ५ पूर्व वर्धत एव ग. घ.
५ मयावक्ष्यमाणम् ।

सुरापानेन यत्कृतमृणं कामकृतं स्त्रीव्यसर्गेनिमित्तं दूते पराजयनिमित्तं द-
ण्डशुल्कयोरवशिष्टं वृथादानं धूर्तबन्दिमह्लादिभ्यो यत्प्रतिज्ञातम्—‘धूर्ते ब-
न्दिनि मल्ले च कुवैद्ये कितवे शठे । चाटचारणचौरेषु दत्तं भवति निष्फलम् ॥’
इति स्मरणात् । एतदणं पित्रा कृतं पुत्रादिः शौण्डिकादिभ्यो न दद्यात् ।
अत्र दण्डशुल्कावशिष्टकमित्यवशिष्टग्रहणात्सर्वं दातव्यमिति न मन्तव्यम् ।—
‘दण्डं वा दण्डशेषं वा शुल्कं तच्छेषमेव वा । न दातव्यं तु पुत्रेण यच्च न
व्यावहारिकम् ॥’ इत्यौशनसस्मरणात् । गौतमेनाप्युक्तम्—‘मद्यशुल्कदू-
तकामदण्डान्पुत्रानाध्यावहेयुः’ इति । न पुत्रस्योपरि भवन्तीत्यर्थः । अनेना-
देयमृणमुक्तम् ॥ ४७ ॥

न पतिः स्त्रीकृतं तथेत्यस्यापवादमाह—

गोपशौण्डिकशैलूपरजकव्याधयोपिताम् ।

ऋणं दद्यान्पतिस्तासां यस्माद्वृत्तिस्तदाश्रया ॥ ४८ ॥

गोपो गोपालः । शौण्डिकः सुराकारः । शैलूपो नटः । रजको वस्त्राणां रज-
कः । व्याधो गृगयुः । एतेषां योपिन्निर्यदण कृतं तत्पतिभिर्देयम् । यस्मात्तेषां
वृत्तिर्जीवनं तदाश्रया योपिदधीना । यस्माद्वृत्तिस्तदाश्रयेति हेतुव्यपदेशावन्धेपि
ये योपिदधीनजीवनास्तेऽपि योपिन्मृण दद्युरिति गम्यते ॥ ४८ ॥

पतिकृतं भार्या न दद्यादित्यस्यापवादमाह—

प्रतिपन्नं स्त्रिया देयं पत्या वा सह यत्कृतम् ।

स्वयं कृतं वा यदणं नान्यत्स्त्री दातुमर्हति ॥ ४९ ॥

सुमूर्षुणा प्रवस्यता वा पत्या नियुक्तया ऋणदाने यत्प्रतिपन्नं तत्पतिकृतमृणं
देयम् । यच्च पत्या सह भार्यया ऋणं कृतं तदपि भर्त्रभावे भार्यया अपुत्रया
देयम् । यच्च स्वयं कृतं ऋणं तदपि देयम् । ननु प्रतिपन्नादि त्रयं स्त्रिया देय-
मिति न वक्तव्यम् । संदेहाभावात् । उच्यते—‘भार्या पुत्रश्च दासश्च त्रय
प्राधान्याः स्मृताः । यत्ते ममधिगच्छन्ति यस्यंते तस्य तद्धनम् ॥’ इति यच्च-
नास्त्रिधनत्वेन प्रतिपन्नादिष्वदानाशङ्क्यामिदमुच्यते प्रतिपन्नं स्त्रिया देयमित्या-
दि । नचानेन वचनेन रुयादीनां निर्धनत्वमभिधीयते । पारतन्त्र्यमात्रप्रतिपादनपर-
त्वात् । एतच्च विभागप्रकरणे स्पष्टीकरिष्यते । नान्यत्स्त्री दातुमर्हतीत्येतत्तर्हि
न वक्तव्यम् । विधानेनैवान्यत्र प्रतिषेधसिद्धेः । उच्यते—प्रतिपन्नं स्त्रिया
देयं पत्या वा सह यत्कृतम् इत्येतयोरपवादार्थमुच्यते । अन्यत्सुराकामादिवच-
नोपासं प्रतिपन्नमपि पत्या सह कृतमपि न देयमिति ॥ ४९ ॥

पुनरपि यदणं दातव्यं येन च दातव्यं यत्र च काले दातव्यं तन्नित्यमाह—

पितरि प्रोषिते प्रेते व्यसनाभिप्लुतेऽपि वा ।

१ निवृत्त ख ग. २ पुत्रानाध्यावहेयुः ख. ग. ३ स्तेषां घ. ४ स्वयमेव ख. ५ संकयेदमुच्यते घ.

पुत्रपौत्रैर्ऋणं देयं निह्वे साक्षिभावितम् ॥ ५० ॥

पिता यदि दानममृणमदत्त्वा प्रेतो दूरदेशं गतोऽचिकित्सनीयव्याध्याद्यभि-
मृतो वा तदा तत्कृतमृणमाख्यापनेऽवश्यं देयं पुत्रेण पौत्रेण वा पितृघनाभावेऽपि
पुत्रत्वेन पौत्रत्वेन च, तत्र क्रमोऽप्ययमेव—पित्रभावे पुत्रः पुत्राभावे पौत्र
इति । पुत्रेण पौत्रेण वा निह्वे कृते अर्थिना साह्यादिभिर्भावितमृणं देयं पुत्रपौ-
त्रैरित्यम्बयः । अत्र पितरि प्रोषित इत्येतावदुक्तम् ॥ कालविशेषस्तु नारदेनोक्तो
ऋण्यः—‘मावांसं वसराद्विशां पितरि प्रोषिणे सुतः । ऋणं दद्यात्पितृभ्ये
वा ज्येष्ठे भ्रातृभ्यापि वा ॥’ इति । प्रेतेऽप्यप्राप्तव्यवहारकालो न दद्यात् ।
(प्राप्तव्यवहारकालस्तु दद्यात्) । सच कालस्तेनैव दर्शितः ।—‘गर्भस्थैः सहस्रो
श्रेयं आष्टमादमराच्छिशुः । बाल आषोढशाद्वर्षात्पौगण्डश्चेति शब्धते ॥ परतो
व्यवहारज्ञः स्वतन्त्रः पितरावृते ॥’ इति । यद्यपि पितृमरणादूर्ध्वं बालोऽपि
स्वतन्त्रो जातस्तथापि नर्णभागमधति । यथाह—‘अप्राप्तव्यवहारश्चेत्स्वतन्त्रोऽपि
हि नर्णभाक् । स्वातन्त्र्यं हि स्मृतं ज्येष्ठे ज्येष्ठ्य गुणवयःकृतम् ॥’ इति । तथा
भासेधाहाननिषेधश्च दृश्यते—‘अप्राप्तव्यवहारश्च वृत्तो दानोन्मुखो वृत्ती ।
विचमस्याश्च नासेष्या न चैतानाह्वयेष्टृपः ॥’ इति । तस्मात्—‘अतः पुत्रेण
जातेन स्वार्थमुत्सृज्य यस्ततः । ऋणात्पिता मोक्षनीयो यथा नो नरकं व्रजेत् ॥’
इति । पुत्रेण व्यवहारज्ञतया जातेन निष्पन्नेनेति व्याख्येयम् । आख्ये तु बाल-
स्याप्यधिकारः—‘न मद्याभिषेयाहारयेदन्यत्र स्वधानिनयनात्’ इति गौतम-
स्मरणात् । पुत्रपौत्रैरिति बहुवचननिर्देशाद्ब्रह्मः पुत्रा यदि विभक्ताः स्वांशानुरू-
पेण ऋणं दद्युः । अविभक्ताश्चेत्सभूयसमुत्थानेन गुणप्रधानभावेन वर्तमानानां प्र-
धानभूत एव वा दद्यादिति गम्यते । यथाह नारदः—‘अत ऊर्ध्वं पितुः पुत्रा ऋणं
दद्युर्यथांशतः । अविभक्ता विभक्ता वा र्यस्तां चोद्ब्रूते पुरम् ॥’ इति । अत्र च यद्यपि
पुत्रपौत्रैर्ऋणं देयमित्यविशेषेणोक्तं तथापि पुत्रेण यथा पिता सवृद्धिकं ददाति
तथैव देयम् । पौत्रेण तु समं मूलमेव दातव्यं न वृद्धिगति विशेषोऽवगन्तव्यः ।
‘ऋणमात्मीयवन्पिभ्यं देयं पुत्रैर्विभावितम् । पैतामहं सम देयमदेयं तत्सुतस्य तु ॥’
इति बृहत्पनिस्मरणात् । अत्र विभावितमित्यविशेषोपादानात्साक्षिविभावितमि-
त्यत्र साक्षिमहणं प्रमाणोपलक्षणम् । समं यावद्गृहीतं तावदेव देयं न वृद्धिः ।
तत्सुतस्य प्रपौत्रस्यादेयमगृहीतधनस्य । एतच्छोत्तरश्लोके स्पष्टीक्रियते ॥ ५० ॥

ऋणापाकरणे ऋणी तत्पुत्रः पौत्र इति त्रयः कर्तारो दर्शितास्तेषां च सम-
वाये क्रमोऽपि दर्शितः । इदानीं कर्त्रन्तरसमवाये च क्रममाह—

रिक्थग्राह ऋणं दाप्यो योषिद्राहस्तथैव च ।

पुत्रोऽनन्याश्रितद्रव्यः पुत्रहीनस्य रिक्थिनः ॥ ५१ ॥

अन्यहीनं द्रव्यमन्यस्य कदादिन्यतिरेकेण यास्वीयं भवति तद्रिक्थम् । वि-

१ कृतमृणमवश्यं घ २ अष्टमात् ख ग. ३ न्याहरेदन्यत्र ख. ४ यस्तावद्ब्रूते ख. ५ त-
थैव ऋण ख. ग. ६ स्पष्टीक्रियते ख. ग.

आमाहारेण रिक्थं गृह्णातीति रिक्थग्राहः स ऋणं दाप्यः । एतदुक्तं भवति—‘बो वदीयं द्रव्यं रिक्थरूपेण गृह्णाति स तत्कृतमृणं दाप्यो न चौरादिः । बोषितं भार्वा गृह्णातीति योषिद्ग्राहः स तथैवर्णं दाप्यः । बो वदीयां बोषितं गृह्णाति स तत्कृतमृणं दाप्यः । योषितोऽविभाज्यद्रव्यत्वेन रिक्थव्यपदेशानर्हत्वाच्चेदेन निर्देष्टाः । पुत्रश्चानन्याश्रितद्रव्य ऋणं दाप्यः । अन्यमाश्रितमन्याश्रितं मातृपितृसंबन्धद्रव्यं यस्यासावन्याश्रितद्रव्यः न अन्याश्रितद्रव्योऽनन्याश्रितद्रव्यः पुत्रहीनस्य रिक्थेन ऋणं दाप्य इति संबन्धः । एतेषां समवाये क्रमश्च पाठक्रम एव ‘रिक्थग्राह ऋणं दाप्यस्तदभावे योषिद्ग्राहस्तदभावे पुत्र’ इति । नन्वेतेषां समवाये एव नोपपद्यते—‘न भ्रातरो न पितरः पुत्रा रिक्थहराः पितुः’ इति पुत्रे सत्यस्य रिक्थग्रहणासंभवात् । योषिद्ग्राहोऽपि नोपपद्यते (मनुः ५।१६२) —‘न द्वितीयश्च साध्वीनां क्वचिन्नर्तोपदिश्यते’ इति स्मरणात् । तथा तदर्णं पुत्रो दाप्य इत्यप्युक्तम् । ‘पुत्रवीत्रैर्ऋणं देयम्’ इत्युक्तत्वात् । अनन्याश्रितद्रव्य इति विशेषणमप्यनर्थकम् । पुत्रे सति द्रव्यस्यान्याश्रयणासंभवात्, संभवे च रिक्थग्राह इत्यनेनैव गतार्थत्वात् । पुत्रहीनस्य रिक्थेन इत्येतदपि न वक्तव्यम् । पुत्रे सत्यपि रिक्थग्राह ऋणं दाप्य इति स्थितम् । असति पुत्रे रिक्थग्राहः सुतरां दाप्य इति सिद्धमेवेति । अत्रोच्यते—पुत्रे सत्यप्यन्यो रिक्थग्राही संभवति । क्लीबान्धवधिरादीनां पुत्रत्वेऽपि रिक्थहरत्वाभावात् । तथाश्च क्लीबादीननुक्रम्य ‘मर्तव्याः स्युर्निरंशकाः’ इति वक्ष्यति । तथा—‘सवर्णापुत्रोऽप्यन्यायवृत्तिर्न लभेतकेयाम्’ इति गौतमस्मरणात् । अतश्च क्लीबादिषु पुत्रेषु सत्सु अन्यायवृत्ते च सवर्णापुत्रे सति रिक्थग्राही पितृव्यतत्पुत्रादिः । योषिद्ग्राहो यद्यपि शास्त्राविरोधेन न संभवति तथाप्यतिक्रान्तनिषेधः पूर्वपतिकृतर्णोपाकरणाधिकारी भवत्येव । योषिद्ग्राहो यश्चतसृणां स्वैरिणीनामन्तिमां गृह्णाति, यश्च पुनर्भुवां तिसृणां प्रथमाम् । यथाह नारदः—‘परपूर्वाः स्त्रियस्त्वन्याः सप्त प्रोक्ता यथाक्रमम् । पुनर्भूस्त्रिविधा तासां स्वैरिणी तु चतुर्विधा ॥ कन्यैवाक्षतयोनिर्या पाणिग्रहणदूषिता । पुनर्भूः प्रथमा प्रोक्ता पुनःसंस्कारकमेणा ॥ देशधर्मानवेक्ष्य स्त्री गुरुभिर्या प्रदीयते । उपग्राहसाहसान्यस्त्री सा द्वितीया प्रकीर्तिता ॥’ उपग्राहसाहस्या उपग्राह्यभिचारा ।—‘असत्सु देवरेषु स्त्री बान्धवैर्या प्रदीयते । सवर्णाय सपिण्डाय सा तृतीया प्रकीर्तिता ॥ स्त्रीप्रसूताऽप्रसूता वा पत्यावेव तु जीवति । कामात्समाश्रयेदन्यं प्रथमा स्वैरिणी तु सा ॥ कौमारं पतिमुत्सृज्य वा त्वन्यं पुरुषं श्रिता । पुनः पत्युर्गृहं यायात्सा द्वितीया प्रकीर्तिता ॥ मृते मर्तरि तु प्राप्तान्देवरादीनपात्य वा । उपगच्छेत्परं कामात्सा तृतीया प्रकीर्तिता ॥ प्राप्ता देशाद्धनक्रीता (?) क्षुत्पिपासातुरा च वा । तवाहमित्युपगता सा चतुर्थी प्रकीर्तिता ॥ अन्तिमा स्वैरिणीनां वा प्रथमा च पुनर्भु-

१ समवाय एककालावच्छेदेन प्राप्तिः. २ रिक्थग्राहाभावात् ख. ३ मर्तव्यास्तु ख. मर्तव्याश्च घ. ४ अन्यायवृत्तो न. ५ प्रथमा नाम ख-ग. ६ प्राप्तादेशादरात्क्रीता ग.

दाम् । ऋणं तयोः पतिकृतं दद्याद्यस्मात्सुपाश्रितः ॥' इति । तयाम्योऽपि योषि-
 द्वाह कणापाकरणेऽधिकारी तेनैव दर्शितः—'या तु सप्रधनैव स्त्री सापत्या वा-
 न्यस्याभवेत् । सोऽस्या दद्यादणं भर्तुस्तुजेद्वा तथैव ताम् ॥' प्रकृष्टेन धनेन सह
 कर्तव्य इति सप्रधना । बहुधनेति यावत् । तथा—'अधनस्य ह्यपुत्रस्य कृतस्यो-
 पैति यः शिष्यम् । ऋणं बोधुः स भजते सैव चास्य धनं स्मृतम् ॥' इति । पु-
 त्रस्य पुनर्धनं क्रमार्थम् । अनन्याश्रितद्रव्य इति बहुषु पुत्रेषु रिक्थाभावेऽप्यं-
 शाग्रहणयोग्यस्यैवणापाकरणेऽधिकारी नायोग्यस्यान्धादेरित्येवमर्थम् । पुत्रही-
 नस्य रिक्थिन इत्येतदपि पुत्रपौत्रहीनस्य प्रपौत्रादयो यदि रिक्थं गृह्णन्ति तदा
 ऋणं दाप्या नान्यथेत्येवमर्थम् । पुत्रपौत्रौ च रिक्थग्रहणाभावेऽपि दाप्यावि-
 द्युक्तम् । यथाह नारदः—'कमादभ्याहत प्राप्त पुत्रैर्यज्ञं मुच्यते । दष्टुः
 पैतामहं पौत्रान्तश्चतुर्धा शिवर्तते ॥' इति सर्वं निरवयम् ॥ यद्वा योषिद्वाहाभावे
 पुत्रो दाप्य इत्युक्तम् । पुत्राभावे योषिद्वाहो दाप्य इत्युच्यते । पुत्रहीनस्य रि-
 क्थिन इति रिक्थशब्देन योषिद्वोच्यते । 'सैव चास्य धनं स्मृतम्' इति स्म-
 रणात्—'यो यस्य हरते दारान्स तस्य हरते धनम्' इति च ॥ ननु योषिद्वाहा-
 भावे पुत्र ऋणं दाप्यः पुत्राभावे योषिद्वाह इति परस्परविरुद्धम् । उभयसंज्ञावे
 न कश्चिदाप्य इति । नैष दोषः । अन्तिमस्वरिणीग्राहिणः प्रथमपुनर्भूग्राहिणः
 सप्रधनस्त्रीहारिणाभावे पुत्रो दाप्यः । पुत्राभावे तु निर्धननिरपत्ययोषिद्वाही
 दाप्य इति । एतदेवोक्तं नारदेन—'धनस्त्रीहारिपुत्राणामृणभाग्यो धनं हरेत् ।
 पुत्रोऽसतोः स्त्रीधनिनोः स्त्रीहारी धनिपुत्रयोः ॥' इति । धनस्त्रीहारिपुत्राणां
 समवाये यो धनं हरेत्स ऋणभाक् । पुत्रोऽसतोः स्त्रीधनिनोः स्त्री च धनं च
 स्त्रीधने ते विद्येते ययोस्तां स्त्रीधनिनौ तयोः स्त्रीधनिनोरसतोः पुत्र एव ऋण-
 भाक् भवति । धनिपुत्रयोरसतोः स्त्रीहार्यवर्णभाक् । स्त्रीहार्यभावे पुत्र ऋणभाक्
 पुत्राभावे स्त्रीहारीति विरोधाभासपरिहारः पूर्ववत् । पुत्रहीनस्य रिक्थिन इत्य-
 स्थान्या श्वाप्या । एते धनस्त्रीहारिपुत्रा ऋणं कस्य दाप्या इत्यपेक्षायां उत्तमर्णस्य
 दाप्यास्तदभावे तौ पुत्रादेः, पुत्राद्यभावे कस्य दाप्या इत्यपेक्षायामिदमुपतिष्ठते
 पुत्रहीनस्य रिक्थिन इति । पुत्राद्यन्वयहीनस्योत्तमर्णस्य यो रिक्थी रिक्थग्रहण-
 योग्यः सपिण्डादिभ्यः रिक्थिनो दाप्याः । तथाच नारदेन—'प्राक्पणस्य तु
 यद्देयं सान्धयस्य च नास्ति चेत् । निर्वपेत्तत्सकुल्येषु तर्दभावेऽस्य बन्धुषु ॥' इत्य-
 मिदितम्—'यदा तु न सकुल्याः स्युर्न च संबन्धिवान्धवाः । तदा दद्याद्विजे-
 न्यस्तु तेष्वसत्स्वप्सु निक्षिपेत् ॥' इति ॥ ५१ ॥

अधुना पुरुषविज्ञेये ऋणग्रहणं प्रतिषेधयन्प्रसङ्गादन्यदपि प्रतिषेधति—

भ्रातृणामथ दम्पत्योः पितुः पुत्रस्य चैव हि ।

प्रातिभाव्यमृणं साक्ष्यमविभक्ते न तु स्मृतम् ॥ ५२ ॥

१ ऋणमोदुः व. २ विरोधप्रतिभासः ख. ३ इति विवक्षायां स्. ४ नत्स्वापुत्रादः व.
 ५ न नास्ति चेत् ख. ६ भावे स्वबन्धुषु ख.

प्रतिभुवो भावः प्रातिभाष्यं । आहर्णा दम्पत्योः वितापुत्रयोश्चाविभक्ते द्रव्ये द्रव्यविभागात्प्राक्प्रातिभाष्यसृष्टं साक्ष्यं च न स्मृतं मन्वादिभिः । अपितु प्र-
तिषिद्धं, साधारणधनत्वात् । प्रातिभाष्यसाक्षित्वयोः पक्षे द्रव्यव्ययावसान-
त्वात्, ऋणस्य चावश्यप्रतिदेयत्वात् । एतच्च परस्परानुमतिव्यतिरेकेण, परस्पर-
ानुमत्या त्वविभक्तानामपि प्रातिभाष्यादि भवत्येव । विभागादूर्ध्वं तु परस्पर-
ानुमतिव्यतिरेकेणापि भवति ॥ ननु दम्पत्योर्विभागात्प्राक्प्रातिभाष्यादिप्रति-
षेधो न युज्यते । तयोर्विभागाभावेन विशेषणानर्थक्यात् । विभागाभावश्चाप-
स्तस्येन दर्शितः—‘जायापत्योर्न विभागो विद्यते इति’ । सत्यम् । श्रौतस्मा-
त्तस्मिन्साध्येषु कर्मसु तत्फलेषु च विभागाभावो न पुनः सर्वकर्मसु द्रव्येषु वा ।
तथाहि—‘जायापत्योर्न विभागो विद्यते’ इत्युक्त्वा किमिति न विद्यते इत्यपेक्षायां
हेतुमुक्तवान्—‘पाणिग्रहणादि सहस्रं कर्मसु तथा पुण्यफलेषु च’ इति । हि
यस्मात्पाणिग्रहणादारभ्य कर्मसु सहस्रं श्रूयते—‘जायापती अग्निमादधीयाता-
म्’ इति । तस्मादाधाने सहाधिकारादाधानसिद्धाग्निसाध्येषु कर्मसु सहाधि-
कारः । तथा ‘कर्म स्मार्तं विवाहाग्नौ’ इत्यादिस्मरणाद्विवाहसिद्धाग्निसाध्येष्वपि
कर्मसु सहाधिकार एव । अतश्चोभयविधाग्निरपेक्षेषु कर्मसु पूर्वेषु जायापत्योः
पृथगेवाधिकारः सपद्यते । तथा पुण्यानां फलेषु स्वर्गादिषु जायापत्योः
सहस्रं श्रूयते—‘द्वित्रिज्योतिरजरमारभन्ताम्’ इत्यादि । येषु पुण्यकर्मसु स-
हाधिकारस्तेषां फलेषु सहत्वमिति बोद्धव्यं, न पुनः पूर्वानां भर्त्रनुज्ञयानुष्ठि-
तानां फलेष्वपि । ननु द्रव्यस्वामित्वेऽपि सहत्वमुक्तम्—‘द्रव्यपरिग्रहेषु च
नहि भर्तुर्विप्रवासे नैमित्तिके दाने स्तेयमुपदिशन्ति’ इति । सत्यम् । द्रव्यस्वा-
मित्वं पक्ष्या दर्शितमनेन न पुनर्विभागाभावः । यस्माद्द्रव्यपरिग्रहेषु चेत्युक्त्वा
तत्र कारणमुक्तम्—‘भर्तुर्विप्रवासे नैमित्तिकेऽवश्यकर्तव्ये दानेऽतिथिभोजनभि-
क्षाप्रदानादौ हि यस्माच्च स्तेयमुपदिशन्ति मन्वादयस्तस्माद्भार्याया अपि द्रव्य-
स्वामित्वमस्ति अन्यथा स्तेयं स्यात्’ इति । तस्माद्भर्तुरिच्छया भार्याया अपि-
द्रव्यविभागो भवत्येव न स्वेच्छया । यथा वक्ष्यति—‘यदि कुर्यात्समानंशा-
न्यव्यः कार्याः समाशिकाः’ इति ॥ ५२ ॥

अधुना प्रातिभाष्यं निरूपयितुमाह—

दर्शने प्रत्यये दाने प्रातिभाष्यं विधीयते ।

आद्यौ तु वितथे दाप्यावितरस्य मुता अपि ॥ ५३ ॥

प्रातिभाष्यं नाम विश्वासार्थं पुरुषान्तरेण सह समयः । तच्च विषयभेदादिधा
भिद्यते । यथा—दर्शने दर्शनापेक्षायां एनं दर्शयिष्यामीति । प्रत्यये विश्वासे
मत्प्रत्ययेनास्य धनं प्रयच्छ नायं त्वां बद्धयिष्यते, यतोऽमुक्तस्य पुत्रोऽयं उर्वरा-
प्रायभूरस्य प्रामवैरो वासीति । दाने यद्ययं न ददाति तदानीमहमेव दास्या-

मीति । प्रातिभाष्यं विधीयत इति प्रत्येकं संबध्यते । आद्यौ तु दर्शनप्रत्ययप्रतिभूयो वितथे अन्यथाभावे अदर्शने विश्वासाभ्याभिचारे च दाप्यौ राज्ञा प्रस्तुतं धनमुत्तममर्णस्य । इतरस्य दानप्रतिभूवः सुता अपि दाप्याः ॥ वितथ इत्येव शास्त्रेण निर्धनत्वेन वाऽधमर्णेऽप्रतिकुर्वति इतरस्य सुता अपीति वदता पूर्वयोः सुताः न दाप्या इत्युक्तम् । सुता इति वदता न पौत्रा दाप्या इति दर्शितम् ॥ ५३ ॥

एतदेव स्पष्टीकर्तुमाह—

दर्शनप्रतिभूर्यत्र मृतः प्रात्ययिकोऽपि वा ।

न तत्पुत्रा ऋणं दद्युर्दद्युर्दानाय यः स्थितः ॥ ५४ ॥

यदा तु दर्शनप्रतिभूः प्रात्ययिको वा प्रतिभूर्दिवं गतस्तदा तयोः पुत्राः प्रातिभाष्यायातं पैतृकमृणं न दद्युः । यस्तु दानाय स्थितः प्रतिभूर्दिवं गतस्तस्य पुत्रा दद्युर्न पौत्राः । ते च मूलमेव दद्युर्न वृद्धिम् ।—‘ऋणं पैतामहं पौत्रः प्रातिभाष्यागतं सुतः । समं दद्यात्तस्मृती तु न दाप्याविति निश्चयः ॥’ इति व्यासस्त्वचनात् । प्रातिभाष्यप्रतिरिक्तं पैतामहमृणं पौत्रः समं यावद्गृहीतं तावदेव दद्यात् वृद्धिम् । तथा तस्मिन्ऽपि प्रातिभाष्यागतं पित्र्यमृणं सममेव दद्यात् । तयोः पौत्रपुत्रयोः सुतौ पौत्रप्रपौत्रौ च प्रातिभाष्यायातं अप्रातिभाष्यं च ऋणं यथाक्रममगृहीतभनौ न दाप्याविति । यदपि स्मरणम्—‘त्वादको वित्तहीनः स्वाल्लभको वित्तावाप्त्यदि । मूलं तस्य भवेद्दयं न वृद्धिं दानुमर्हति ॥’ इति । नदपि लग्नकः प्रतिभूः । त्वादकोऽधमर्णः । लग्नको यदि वित्तवान्मृतस्तदा तस्य पुत्रेण मूलमेव दानस्यं न वृद्धिरिति व्याख्येयम् । यत्र दर्शनप्रतिभूः प्रत्ययप्रतिभूयो बन्धकं पर्याप्तं गृहीत्वा प्रतिभूर्जातस्तत्र तत्पुत्रा अपि तस्मादेव बन्धकान् प्रातिभाष्यायातमृणं दद्युरेव । यथाह कात्यायनः—‘गृहीत्वा बन्धकं यत्र दर्शनेऽस्य स्थितो भवेत् । विना पित्रा धनात्तस्माद्दाप्यः स्यात्तदृणं सुतः ॥’ इति । दर्शनप्रहणं प्रत्ययस्योपलक्षणम् । विना पित्रा पितरि प्रेते दूरदेशं गते वेति ॥ ५४ ॥

यस्मिन्नेकप्रतिभूमभवस्तत्र कथं दाप्यस्तग्राह—

बहवः स्युर्यदि स्वांशैर्दद्युः प्रतिभूवो धनम् ।

एकच्छायाश्रितेष्वेषु धनिकस्य यथारुचि ॥ ५५ ॥

यद्येकस्मिन्प्रयोगे द्वौ बहवो वा प्रतिभूवः स्युस्तर्जं सविभज्य स्वांशेन दद्युः । एकच्छायाश्रितेषु प्रतिभूषु एकस्याधमर्णस्य छाया सादृश्यं तामाश्रिता एकच्छायाश्रिताः । अधमर्णो यथा कृच्छद्रव्यदानाय स्थितस्तथा दानेप्रतिभूवोऽपि प्रत्येकं कृच्छद्रव्यदानाय स्थिताः । एवं दर्शने प्रत्यये च तेष्वेकच्छायाश्रितेषु प्रति-

१. सवन्ध ख. २. वितथेऽन्यथाभावे ३. दानप्रतिभूवः. ४. दर्शनप्रत्ययप्रतिभूवोः. ५. दिष्ट गत. घ. ६. प्रपौत्रपौत्रौ च घ. ७. दातव्यमित्याह ख. ८. दाने प्रतिभूवः घ. ९. तथैकच्छाया ख.

भूषु सत्सु धनिकस्योत्तमर्णस्य यथाहचि यथाकामम् । अतश्च धनिको विना-
स्यपेक्षायां स्वार्थं यं प्रार्थयते स एव कृच्छं दाप्यो नांशतः । एकच्छायोभितेषु
यदि कश्चिदेशांस्तरं गतस्तत्पुत्रश्च संनिहितस्तदा धनिकेच्छया सर्वं दाप्यः ।
मृते तु कस्मिंश्चित्तत्सुतः स्वपित्रंशमवृद्धिकं दाप्यः । यथाह कात्यायनः —
'एकच्छायाप्रविष्टानां दाप्यो यस्तत्र दृश्यते । प्रोषिते तत्सुतः सर्वं पित्रंशं तु
मृते समम् ॥' इति ॥ ५५ ॥

प्रातिभाष्यर्णदानविधिमुक्त्वा प्रतिभूदत्तस्य प्रतिक्रियाविधिमाह—

प्रतिभूदापितो यत्तु प्रकाशं धर्निनो धनम् ।

द्विगुणं प्रतिदातव्यमृणिकैस्तस्य तद्भवेत् ॥ ५६ ॥

यद्द्रव्यं प्रतिभूतत्पुत्रो वा धनिकेनोपपीडितः प्रकाशं सर्वजनसमक्षं राज्ञा
धर्निनो दापितो न पुनर्द्वैगुण्यलोभेन स्वयमुपैस्य दत्तम् । यथाह नारदः—'यं
स्वार्थं प्रतिभूदद्याद्धनिकेनोपपीडितः । ऋणिकस्तं प्रतिभुवे द्विगुणं प्रतिपादयेत् ॥'
इति । ऋणिकैरधमर्णस्तस्य प्रतिभुवस्तद्द्रव्यं द्विगुणं प्रतिदातव्यं स्यात् । तच्च
कालविशेषमनपेक्ष्य सद्य एव द्विगुणं दातव्यम् । वचनारम्भसामर्थ्यात् । एतच्च
हिरण्यविषयम् ॥ ननु इदं प्रतिभूरिति वचनं द्वैगुण्यमात्रं प्रतिपादयति तच्च पूर्वो-
क्तकालकल्पक्रमाबाधेनाप्युपपद्यते । यथा जातेष्टिविधानं शुचिस्वाबाधेन ।
अपिच सद्यः सवृद्धिकदानपक्षे पशुस्त्रीणां सद्यः संतत्यभावाम्भूत्यदानमेव
प्राप्नोतीति । तदस्मन्—'वैश्वधान्यहिरण्यानां चतुस्त्रिगुणा परा' इत्यनेनैव
कालकल्पक्रमेण द्वैगुण्यादिभिद्धेः । द्वैगुण्यमात्रविधाने चेदं वचनमनर्थकं स्यात् ।
पशुस्त्रीणां तु कालक्रमपक्षेऽपि संतत्यभावे स्वरूपदानमेव । यदा प्रतिभूरपि
द्रव्यदानानन्तरं कियतापि कालेनाधमर्णेन संघटने तदा 'सततिरपि संभवत्येव ।
यद्वा पूर्वसिद्धसंतत्या सह पशुस्त्रियो दाम्यन्तीति न किंचिदेतत् । अथ प्राति-
भाष्यं प्रीतिकृतं । अतश्च प्रतिभुवा दत्तं प्रीतिदत्तमेव । नच प्रीतिदत्तस्य याच-
नाप्राग्वृद्धिरस्ति । यथाह—'प्रीतिदत्तं तु यत्किंचिद्वर्धते न त्वयाचितम् ।
याच्यमानमदत्तं चेद्वर्धते पञ्चकं शतम् ॥' इति । अतश्चाप्रीतिदत्तस्यायाचि-
तस्यापि दानदिवमादारभ्य यावद्विगुणं कालक्रमेण वृद्धिरित्यनेन वचनेनोच्यत
इति । तदप्यस्मन् । अस्यार्थस्यास्माद्वचनादप्रतीतेर्द्विगुणं प्रतिदातव्यमित्येताव-
दिह प्रतीयते । तस्मात्कालक्रममनपेक्ष्यैव द्विगुणं प्रतिदातव्यं वचनारम्भसाम-
र्थ्यादिति सुवृक्तम् ॥ ५६ ॥

प्रतिभूदत्तस्य सर्वत्र द्वैगुण्ये प्राप्तेऽपवादमाह—

संततिः स्त्रीपशुष्वेव धान्यं त्रिगुणमेव च ।

वस्त्रं चतुर्गुणं प्रोक्तं रसश्चाष्टगुणस्तथा ॥ ५७ ॥

१ विनास्यपेक्षया घ. २ य प्रार्थयते ख. ३ दद्यान्नाशन. ख. ४ तेष्वेकच्छाया ख.
५ मृतेसति घ. ६ धर्निना घ. ७ ऋणिक नं ग. ८ प्रतिदापयेत् ग. ९ इद वचन ग. घ.
१० ननु कालकल्पक्रमादिकम् ११ वस्त्रदान ख १२ सततिरेव ख. १३ प्रीतिकृतं च ख.

हिरण्यद्वैगुण्यवत्कालानादरेणैव स्त्रीपश्चादयः प्रतिपादितवृद्ध्या दाप्याः ।
 श्लोकस्तु व्याख्यात एव । यस्य द्रव्यस्य यावती वृद्धिः पराकाष्ठोक्ता तद्रूपं प्र-
 तिभूदत्तं खादकेन नया वृद्ध्या सह कालविशेषमनपेक्षयैव सद्यो दातव्यमिति
 तात्पर्यार्थः । यदा तु दर्शनप्रतिभूः संप्रतिपक्षे काले अधमर्णे दर्शयितुमसमर्थ-
 स्तदा तद्देवेषणाय तस्य पक्षत्रयं दातव्यम् । तत्र यदि तं दर्शयति तदा मोक्ष-
 द्योऽन्यथा प्रभुत धनं दाप्यः ।—‘नष्टस्यान्वेपणार्थं तु दाप्यं पक्षत्रयं परम् ।
 यद्यसौ दर्शयेत्तत्र मोक्षव्यः प्रतिभूर्भवेत् ॥ काले व्यतीते प्रतिभूर्यदि तं नैव
 दर्शयेत् । निबन्धं दापयेत्तं तु प्रेते चैव विधिः स्मृतः ॥’ इति कात्यायनवच-
 नात् । लक्षके विशेषनिषेधश्च तेनैवोक्तः—‘न स्वामी न च वै शत्रुः स्वामिना-
 धिकृतस्तथा । निरुद्धो दण्डितश्चैव संदिग्धश्चैव न कश्चित् ॥ नैव रिक्थी न
 मित्तं न चैव दान्यन्तवासिनः । राजकार्यनियुक्ताश्च ये च प्रव्रजिता नराः ॥ न
 शक्तो च निने दानु दण्डं रस्तेव दाने स्वक्रियां प्रति ॥’ इति । संदिग्धो-
 प्रव्रजकः ॥ नाविज्ञातो प्रहीतव्यः प्र ॥ न च ॥ इति प्रतिभूविधिः ॥ ५७ ॥
 अभिज्ञातः । अयन्तवामिनो नैविकृततामहस्यं प ॥ नारदः—‘विश्वं भवेत्
 धनप्रयोगो विश्वासदेव इति । नत्र प्र ॥ न च ॥ इति प्रतिभूविधिः ॥ ५८ ॥
 आधिः प्रणश्येद्विगुणे धने यदि न मोक्षयते ।
 काले कालकृतो नश्येत्फलभोग्यो न नश्यति ॥ ५८ ॥
 प्रयुक्ते धने स्वकृतया वृद्ध्या कालक्रमेण द्विगुणीभूते यथाधिरधमर्णेन द्रव्य-
 दानेन न मोक्षयते तदा नश्यति अधमर्णस्य धन प्रयोक्तुः स्वं भवति । काल-
 कृत कृतकालः । आहिनाद्यादिषु पाठाभ्यामलशब्दस्य पूर्वनिपातः । स तु काले
 निरूपिते प्राप्ते नश्येत् द्विगुण्याप्रागूर्ध्वं वा । फलभोग्यः फलं भोग्यं यस्यासौ
 फलभोग्यः क्षेत्रारामादिः स कदाचिदपि न नश्यति । कृतकालस्य गोप्यस्य
 आधिरधमर्णेन नैविकृततामहस्यं प ॥ नारदः—‘विश्वं भवेत्
 धनप्रयोगो विश्वासदेव इति । नत्र प्र ॥ न च ॥ इति प्रतिभूविधिः ॥ ५८ ॥
 आधिः प्रणश्येद्विगुणे धने यदि न मोक्षयते ।
 काले कालकृतो नश्येत्फलभोग्यो न नश्यति ॥ ५८ ॥
 प्रयुक्ते धने स्वकृतया वृद्ध्या कालक्रमेण द्विगुणीभूते यथाधिरधमर्णेन द्रव्य-
 दानेन न मोक्षयते तदा नश्यति अधमर्णस्य धन प्रयोक्तुः स्वं भवति । काल-
 कृत कृतकालः । आहिनाद्यादिषु पाठाभ्यामलशब्दस्य पूर्वनिपातः । स तु काले
 निरूपिते प्राप्ते नश्येत् द्विगुण्याप्रागूर्ध्वं वा । फलभोग्यः फलं भोग्यं यस्यासौ
 फलभोग्यः क्षेत्रारामादिः स कदाचिदपि न नश्यति । कृतकालस्य गोप्यस्य

१ स्वार्कनाशगणेन २ तदन्वेपणाय ग. ३ शक्तश्चो नान्यथा ग. ४ दापयेत्तु प्रेते
 चेद ल ५ लक्षकः प्रतिभू ६ प्रयुक्तस्तु न. ७ विप्र-मो विश्वासः. ८ निरूपिते स्व. ग.

भोग्यस्य च तत्कालातिक्रमे नाश उक्तः—काले कालकृतो नश्येदिति । अकृतकालस्य भोग्यस्य नाशाभाव उक्तः—फलभोग्यो न नश्यतीति । पारिशेष्यादाधिः प्रणश्येदित्येतदकृतकालगोप्याधिविषयमवतिष्ठते । द्वैगुण्यातिक्रमेण निरूपितकालातिक्रमेण च विनाशे चतुर्दशदिवसप्रतीक्षणं कर्तव्यं बृहस्पतिवचनात्—‘हिरण्ये द्विगुणीभूते पूर्णे काले कृतावधेः । बन्धकस्य धनी स्वामी द्विसप्ताहं प्रतीक्ष्य च ॥ तदन्तरा धनं दत्त्वा ऋणी बन्धमवाप्नुयात् ॥’ इति ॥ नन्वाधिः प्रणश्येदित्यनुपपन्नम् । अधमर्णस्य स्वत्वनिवृत्तिहेतोर्दानविक्रयादेरभावात् । धनिनश्च स्वत्वहेतोः प्रतिग्रहक्रयादेरभावान् । मनुवचनविरोधाच्च (८।१४३)—‘न चाधेः कालसंरोधाच्चिसर्गोऽस्ति न विक्रयः’ इति । कालेन संरोधः कालसंरोधश्चिरकालमवस्थानं तस्मात्कालसंरोधाच्चिरकालावस्थानादाधेर्न निसर्गोऽस्ति नान्यत्राधीकरणमस्ति नच विक्रयः । एवमाधीकरणविक्रयप्रतिषेधाद्धनिनः स्वत्वाभावोऽवगम्यत इति । उच्यते—आधीकरणमेव लोके सोपाधिकस्वत्वनिवृत्तिहेतुः । आधिस्वीकारश्च सोपाधिकस्वत्वापत्तिहेतुः प्रसिद्धः । तत्र धनद्वैगुण्ये निरूपितकालप्राप्तौ च द्रव्यदानस्यात्यन्तनिवृत्तेरनेन वचनेनाधमर्णस्यात्यन्तिकी स्वत्वनिवृत्ति उत्तमर्णस्य चात्यन्तिकं स्वत्वं भवति । नच मनुवचनविरोधः । यतः (मनुः ८।१४३)—‘नन्वेवाधौ सोपकारे कौसीर्दीं वृद्धिमाप्नुयात्’ इति भोग्याधि प्रस्तुत्येदमुच्यते—‘न चाधेः कालसंरोधाच्चिसर्गोऽस्ति न विक्रयः’ इति । भोग्यस्याधेश्चिरकालावस्थानेऽप्याधीकरणविक्रयनिषेधेन धनिनः स्वत्वं नास्तीति । इहाप्युक्तं फलभोग्यो न नश्यतीति । गोप्याधौ तु पृथगारब्धं मनुना (८।१४४)—‘न भोक्तव्यो यलादाधिर्भुञ्जानो वृद्धिमुत्पृजेत्’ इति । इहापि वक्ष्यते—गोप्याधिभोगे नो वृद्धिरिति । आधिः प्रणश्येद्विगुणे इति तु गोप्याधिं प्रस्तुप्यत इति सर्वमविरुद्धम् ॥ ५८ ॥

गोप्याधिभोगे नो वृद्धिः सोपकारे च हापिते ।

नष्टो देयो विनष्टश्च दैवराजकृतादृते ॥ ५९ ॥

किञ्च । गोप्याधेस्ताम्रकटाहादेरुपभोगे न वृद्धिर्भवति । अल्पेऽप्युपभोगे महत्पि वृद्धिर्हातव्या । समयातिक्रमात् । तथा सोपकारे उपकारकारिणि बलीवर्दस्ताम्रकटाहादौ भोग्याधौ सवृद्धिके हापिते हानिं व्यवहाराक्षमत्वं गमितं नो वृद्धिरिति संबन्धः । नष्टो विकृतिं गतः ताम्रकटाहादिभिर्छिद्रभेदनादिना पूर्ववत्कृत्वा देयः । तत्र गोप्याधिर्नष्टश्चेत्पूर्ववत्कृत्वा देयः । उपभुक्तोऽपि चेद्वृद्धिरपि हातव्या । भोग्याधिर्यदि नष्टस्तदा पूर्ववत्कृत्वा देयः । वृद्धिसद्भावे वृद्धिरपि हातव्या । विनष्ट आत्यन्तिक नाशं प्राप्तः सोऽपि देयो मूल्यादिद्वारेण । तद्वाने सवृद्धिकं मूल्यं लभते । यदा न ददाति तदा मूलनाशः—‘विनष्टे मूलनाशः स्वादैवराजकृतादृते’ इति नारदवचनान् । दैवराजकृतादृते । दैवमभ्युदकदेशो-

१ कृतावधौ घ. २ काले प्राप्ते च ख. ३ चिरन्तनकाला घ. ४ स्वत्व न भवति ख. ५ ऽथ हापिते ख. ६ नष्टश्चेत्तदा घ. ७ वृद्धिर्हातव्या ख.

पञ्चवादि । दैवकृतादिनाम्नादिना । तथा स्वापराधरहिताद्वाजकृतात् । दैवराज-
कृते तु विनाशे सवृद्धिकं मूल्यं दातव्यमधमर्णेनाध्यन्तरं वा । यथाह—‘सो-
तसापहत्ये क्षेत्रे राज्ञा चैवापहारिते । आधिरम्योऽय कर्तव्यो देवं वा धनिने ध-
नम् ॥’ इति । तत्र स्रोतसापहत इति दैवकृतोपलक्षणम् ॥ ५९ ॥

आधेः स्वीकरणान्सिद्धी रक्ष्यमाणोऽप्यसारताम् ।

यातश्चेदन्य आधेयो धनमाग्वा धनी भवेत् ॥ ६० ॥

अपिच । आधेर्भोग्यस्य गोप्यस्य च स्वीकरणादुपभोगादाधिग्रहणसिद्धिर्भ-
वति न साक्षिलेख्यमात्रेण नाप्युद्देशमात्रेण । यथाह नारदः—‘आधिस्तु द्वि-
विधः प्रोक्तो अङ्गमः स्थावरस्तथा । सिद्धिरस्योभयस्यापि भोगो यद्यस्ति ला-
भ्यथा ॥’ इति । अस्य च फलं—‘आधौ प्रतिग्रहे कृते पूर्वा तु बलवत्तरा’
इति । या स्वीकारान्ता क्रिया सा पूर्वा बलवती । स्वीकाररहिता तु पूर्वापि न
बलवतीति । स चाधिः प्रयत्नेन रक्ष्यमाणोऽपि कालवशेन यद्यसारतामविकृत
पुन सवृद्धिकमूल्यद्रव्यापर्यासतां गतस्तदाधिरम्यः कर्तव्यो धनिने धनं वा दे-
यम् । रक्ष्यमाणोऽप्यसारतामिति वदता आधिः प्रयत्नेन रक्षणीयो धनिनेति
ज्ञापितम् ॥ ६० ॥

आधिः प्रणश्येद्विगुणे इत्यस्यापवादमाह—

चरित्रबन्धककृतं सवृद्ध्या दापयेद्धनम् ।

सत्यंकारकृतं द्रव्यं द्विगुणं प्रतिदापयेत् ॥ ६१ ॥

चरित्रं शोभनचरितं चरित्रेण बन्धकं चरित्रबन्धकं तेन यद्रव्यमात्मसात्कृतं
पराधीनं वा कृतम् । एतदुक्तं भवति—धनिनः स्वच्छाशयत्वेन बहुमूल्यमपि
द्रव्यमाधीकृत्याधमर्णेनाल्पमेव द्रव्यमात्मसात्कृतम् । यदि चाधमर्णस्य स्वच्छा-
शयत्वेनाल्पमूल्यमाधिं गृहीत्वा बहुद्रव्यमेव धनिनाधमर्णाधीनं कृतमिति ।
तद्धनं स नृपो वृद्ध्या सह दापयेत् । अयमाशयः—एवंरूपं बन्धकं द्विगुणीभू-
तेऽपि द्रव्यं न नश्यति किन्तु द्रव्यमेव द्विगुणं दातव्यमिति । तथा सत्यंकार-
कृतं । करण कारः । भावे घञ् । सत्यस्य कारः सत्यंकारः—‘कारे सत्यागवस्य’
इति मुम् । सत्यंकारेण कृतं सत्यंकारकृतम् । अयमभिसन्धिः—यदा बन्धका-
र्पणसमय एवेत्यं परिभाषितं द्विगुणीभूतेऽपि द्रव्ये मया द्विगुणं द्रव्यमेव दा-
तव्यं नाधिनाश इति तदा तद्विगुणं दापयेदिति । अन्योऽर्थः । चरित्रमेव
बन्धकं चरित्रबन्धक । चरित्रशब्देन गङ्गास्नानाग्निहोत्रादिजनितमपूर्वमुच्यते ।
यत्र तदेवाधीकृत्य यद्रव्यमात्मसात्कृतं तत्र तदेव द्विगुणीभूतं दातव्यं नाधि-
नाश इति । आधिप्रसङ्गादन्यदुच्यते । सत्यंकारकृतमिति । क्रयविक्रयादिव्यव-
स्थानिर्वाहय यदङ्गुलीयकादि परहस्ते कृतं तद्व्यवस्थातिक्रमे द्विगुणं दातव्यम् ।

१ गोप्यस्य भोग्यस्य च. २ स्वीकारान्तक्रिया पूर्वा ख. ३ प्रतिपादयेत् घ. ४ एवविध घ.
५ द्विगुणीभूतमेव द्रव्य घ. ६ कृतं तदा तत्र ख.

नत्रापि येनाङ्गुलीयकाद्यर्पितं स एव चेद्व्यवस्थातिवर्ती तेन तदेव दातव्यम् ।
इतरक्षेत्रव्यवस्थातिवर्ती तदा तदेवाङ्गुलीयकादि द्विगुणं प्रतिदापयेदिति ॥ ६१ ॥

उपस्थितस्य मोक्तव्य आधिः स्तेनोऽन्यथा भवेत् ।

प्रयोजकेऽसति धनं कुलेऽन्यस्याधिमाप्नुयात् ॥ ६२ ॥

किञ्च । धनदानेनाधिमोक्षणायोपस्थितस्याधिमोक्तव्यो धनिना न वृद्धिस्तो-
भेन स्थापयितव्यः । अन्यथा अमोक्षणे स्तेनश्चौरवदण्ड्यः स्यात् । असंनिहिते
पुनः प्रयोक्तारि कुले तदासहस्रे सवृद्धिकं धनं निधायाधमर्णकः स्वीयं बन्धकं
गृहीयात् ॥ ६२ ॥

अथ प्रयोक्ताप्यसंनिहितस्तदासाश्च धनस्य ग्रहीतारो न सन्ति, यदि वा असं-
निहिते प्रयोक्तार्याधिविक्रयेण धनदत्ताधमर्णस्य तत्र किं कर्तव्यमित्यपेक्षित आह—

तत्कालकृतमूल्यो वा तत्र तिष्ठेदवृद्धिकः ।

तस्मिन्काले यत्तस्याधेमूल्यं तत्परिकल्प्य तत्रैव धनिनि तमाधिं वृद्धिरहितं
स्थापयेन्न तत् ऊर्ध्वं विवर्धने । यावद्धनी धनं गृहीत्वा तमाधिं मुञ्चति, यावद्वा
तन्मूल्यद्रव्यमृणे प्रवेशयति ॥

यदा तु द्विगुणीभूतेऽपि धने द्विगुणं धनमेव ग्रहीतव्यं न त्वाधिनाश इति
विचारितमृणग्रहणकाल एव तदा द्विगुणीभूते द्रव्ये असंनिहिते वाऽधमर्णे ध-
निना किं कर्तव्यमित्यत आह—

विना धारणकाद्वापि विक्रीणीत ससाक्षिकम् ॥ ६३ ॥

धारणकादधमर्णाद्विना अधमर्णेऽसंनिहिते साक्षिभिस्तदासैश्च सह तमाधिं
विक्रीय तद्धनं गृहीयाद्धनी । वाशब्दो व्यवस्थितविकल्पार्थः । यदर्णग्रहणकाले
द्विगुणीभूतेऽपि धने धनमेव ग्रहीतव्यं न त्वाधिनाश इति न विचारितं तदा
'आधिः प्रणश्येद्विगुणे' इत्याधिनाशः । विचारिते त्वयं पक्ष इति ॥ ६३ ॥

भोग्यार्थो विशेषमाह—

यदा तु द्विगुणीभूतमृणमाधौ तदा खलु ।

मोच्य आधिस्तदुत्पन्ने प्रविष्टे द्विगुणे धने ॥ ६४ ॥

यदा प्रयुक्तं धनं स्वकृतया वृद्ध्या द्विगुणीभूतं तदाधौ कृते तदुत्पन्ने आधु-
त्पन्ने द्रव्ये द्विगुणे धनिनः प्रविष्टे धनिनाधिमोक्तव्यः । यदि वादावेवाधौ कृते
द्विगुणीभूते द्रव्ये त्वयाधिमोक्तव्य इति परिभाषया, कारणान्तरेण वा भोगा-
भावेन यदा द्विगुणीभूतमृणं तदा, आधौ भोगार्थं धनिनि प्रविष्टे तदुत्पन्ने द्रव्ये
द्विगुणे सत्याधिमोक्तव्यः । अधिकोपभोगे तदपि देयम् । सर्वथा सवृद्धिकमूल्यो-
पाकरणार्थाध्युपभोगविषयमिदं वचनम् । तमेन क्षयाधिमाचक्षते लौकिकाः ।

१ इतर चेत् ख. २ दण्ड्यो भवति ख. ३ कल्प्यते तत्रैव ख. ४ ऊर्ध्वं धनं वर्धते ग.
५ मृणिने ख. ६ धारणिकात् ख. ७ मूल्यापाकरणा ख.

यत्र तु वृक्षार्थं एवाप्युपभोग इति परिभाषा तत्र द्वैगुण्यातिक्रमेऽपि बाधम्बु-
लदानं तावदुपभुङ्क्त एवाधिम् । एतदेव स्पष्टीकृतं बृहस्पतिना—‘ऋणी ब-
न्धमवाप्नुयात् । फलभोग्यं पूर्णकालं दत्त्वा द्रव्यं तु सामकम् ॥ यदि प्रकर्षितं
तस्यात्तदा न धनभागधनी । ऋणी च न लभेद्वन्धं परस्परमतं विना ॥’ इति ।
अस्यार्थः—फलं भोग्यं यस्यामौ फलभोग्यः बन्ध आधिः । सच द्विविधः स-
वृद्धिकमूलापाकरणार्थो वृद्धिमात्रापाकरणार्थश्च । तत्र च सवृद्धिमूलापाकर-
णार्थं बन्धं पूर्णकालं पूर्णः कालो यस्यामौ पूर्णकालमवाप्नुयादणी । यदा सवृ-
द्धिकं मूलं फलद्वारेण धनिनः प्रविष्टं तदा बन्धमवाप्नुयादित्यर्थः । वृद्धिमात्रापा-
करणार्थं तु बन्धकं सामकं दत्त्वामुयादणी । समं मूलं सममेव सामकम् ॥
अस्यापवादमाह—यदि प्रकर्षितं तस्यान् । तत बन्धकं प्रकर्षितमति-
शयितं वृद्धेरप्यधिकफलं यदि स्यात्तदा न धनभागधनी सामकं न लभते
धनी । मूलमदर्शैव ऋणी बन्धमवाप्नुयादिति यावत् । अथ त्वप्रकर्षितं तद्व-
न्धकं वृद्धयेऽप्यपयोत्तं तदा सामकं दत्त्वापि बन्धं न लभेनाधमर्णः । वृद्धिशे-
षमपि दर्शैव लभेतेत्यर्थः । पुनरभयत्रापवादमाह । परस्परमतंविना । उत्तमर्णा-
धमर्णयोः परस्परानुमत्यभावे ‘यदि प्रकर्षितम्’ इत्याशुक्तम् । परस्परानुमतौ तृकृ-
ष्टमपि बन्धकं यावन्मूलदानं तावदुपभुङ्क्त धनी निकृष्टमपि मूलमात्रदानेनैवा-
धमर्णा लभत इति ॥ ६४ ॥

इति ऋणदानप्रकरणम् ।

अथ उपनिधिप्रकरणम् ४

उपनिधिं प्रत्याह—

वासनस्थमनाख्याय हस्तेऽन्यस्य यदर्प्यते ।

द्रव्यं तदौपनिधिकं प्रतिदेयं तथैव तत् ॥ ६५ ॥

निक्षेपद्रव्यस्यावारभूत द्रव्यान्तर वासनं करण्ठादि तत्स्थं वासनस्थं यद्रव्यं
रूपसंख्यादिविशेषमनाख्याय अकथयित्वा मुद्रितमन्यस्य हस्ते रक्षणार्थं विस्र-
म्भादर्प्यते स्थाप्यते तद्रव्यमौपनिधिकमुच्यते । यथाह नारदः—‘असंख्यात-
मविज्ञातं समुद्रं यन्निधीयते । तज्जानीयादुपनिधिं निक्षेपे गणितं विदुः ॥’
इति । प्रतिदेयं तथैव तत् । यस्मिन्स्थापितं तेन यथैव पूर्वमुद्रादिचिह्नितमर्पितं
तथैव स्थापकाय प्रतिदेयं प्रत्यर्पणीयम् ॥ ६५ ॥

प्रतिदेयमित्यस्यापवादमाह—

न दाप्योऽपहृतं तं तु राजदैविकतस्करैः ।

१ मूलदानं ख २ बन्धकः आधि. ख. ३ मूलापा ख ४ मूलमदर्शैव ख. ५ वृद्धिशे-
षमदर्शैव ख.

तमुपनिधिं राज्ञा दैवेनोदकादिना तस्करैर्वापहतं नष्टं न दाप्योऽसौ यस्मिन्नुपहितं । धनिन एव तद्रूपं नष्टं यदि जिह्मकारितं न भवति । यथाह नारदः—
'ग्रहीतुः सह योऽर्थेन नष्टो नष्टः स दायिनः । दैवराजकृते तद्वन्न चेत्तज्जिह्मकारितम् ॥' इति ॥

अस्यापवादमाह—

श्रेयश्चेन्मार्गितेऽदत्ते दाप्यो दण्डं च तत्समम् ॥ ६६ ॥

स्वामिना मार्गिते याचिते यदि न ददाति तदा तदुत्तरकालं यद्यपि राजादिभिर्भेषो नाशः संजातस्तथापि तद्रूपं मूल्यकल्पनया धनिने ग्रहीता दाप्यो राज्ञे च तत्समं दण्डम् ॥ ६६ ॥

भोक्तारं प्रति दण्डमाह—

आजीवन्स्वेच्छया दण्ड्यो दाप्यस्तं चापि सोदयम् ।

यः स्वेच्छया स्वाम्यननुज्ञयोपनिहितं द्रव्यमाजीवैक्षुपभुङ्क्ते व्यवहरति वा प्रयोगादिना लाभार्थममावुपभोगानुसारेण लाभानुसारेण च दण्ड्यस्तं चोपनिधिं सोदयमुपभोगं मवृद्धिकं व्यवहारे सलभं धनिने दाप्यः । वृद्धिप्रमाणं च कान्यायनेनोक्तम्—'निक्षेपं वृद्धिशेपं च कथं विक्रयमेव च । यार्च्यमानो न चेदद्याद्वर्धने पञ्चकं शतम् ॥' इति । एतच्च भक्षिते द्रष्टव्यम् । उपेक्षाज्ञाननष्टे तु तेनैव विशेषो दर्शितः—'भक्षितं सोदयं दाप्यः समं दाप्य उपेक्षितम् । किञ्चिदयूनं प्रदाप्यः स्याद्रव्यमज्ञाननाशितम् ॥' इति । किञ्चिदयूनमिति चतुर्थोऽश्वहीनम् ।

उपनिधेर्यमान्याचितादिष्वनिदिशति—

याचितान्वाहितन्यामनिक्षेपादिष्वयं विधिः ॥ ६७ ॥

विवाहाद्युत्सवेषु वस्त्रालंकारादि याचित्वानीनं याचितम् । यदेकस्य हस्ते निहितं द्रव्यं तेनाप्यनु पश्चादन्यहस्ते स्वामिने देहीति निहितं तदन्वाहितम् । न्यासो नाम गृहस्वामिनेऽदर्शयित्वा तत्परोक्षमेव गृहजनहस्ते प्रक्षेपो गृहस्वामिने समर्पणीयमिति । समक्षं तु समर्पणं निक्षेपः । आदिशब्देन सुवर्णकारादिहस्ते कटकादिनिर्माणाय न्यस्तस्य सुवर्णादेः, प्रतिन्यामस्य च परस्परप्रयोजनापेक्षया त्वयेदं मदीयं रक्षणीयं मयेदं त्वदीयं रक्ष्यते इति न्यस्तस्य ग्रहणम् । यथाह नारदः—'एव एव विधिर्दृष्टो याचितान्वाहितादिषु । शिल्पिपुपनिधौ न्यासे प्रतिन्यासे तथैव च ॥' इति । एतेषु याचितान्वाहितादिष्वयं विधिः । उपनिधेर्यः प्रतिदानादिविधिः स एव वेदिनव्यः ॥ ६७ ॥

इति उपनिधिप्रकरणम् ।

१. तद्रूपं वेत्तजिह्म त्व. तद्रूपं वेदजिह्मेत्यपि पाठः. २. आजीवन्युप न. आजीवनफल भुङ्क्ते न.
३. यार्च्यमानं न. ४. पेक्षायां त्वयेदं ख.

अथ साक्षिप्रकरणम् ५

‘प्रमाणं लिखितं भुक्तिः साक्षिणश्चेति कीर्तितम्’ इत्युक्तं तत्र भुक्तिर्निरूपिता । सांप्रतं साक्षिस्वरूपं निरूप्यते । साक्षी च साक्षादर्शनाच्छ्रवणाच्च भवति । यथाह मनुः (८।७४)—‘समक्षदर्शनात्साक्ष्यं श्रवणाच्चैव सि-
ज्यति’ इति । स च द्विविधः कृतोऽकृतश्चेति । साक्षिण्येन निरूपितः कृतः । अनिरूपितोऽकृतः । तत्र कृतः पञ्चविधोऽकृतश्च पट्विध इत्येकादशविधः । यथाह नारदः—‘एकादशविधः साक्षी शास्त्रे दृष्टो मनीषिभिः । कृतः पञ्च-
विधो ज्ञेयः पट्विधोऽकृत उच्यते ॥’ इति ॥ तेषां च भेदमेव दर्शितः—
‘लिखितः स्मारितश्चैव यदृच्छाभिज्ञ एव च । गृहश्चोत्तरसाक्षी च साक्षी पञ्च-
विधः स्मृतः ॥’ इति ॥ लिखितानां च स्वरूपं कात्यायनेनोक्तम्—
‘अर्थिना स्वयमानीतो यो लेख्ये मन्निवेद्यते । स साक्षी लिखितो नाम स्मा-
रितः पत्रकादते ॥’ इति । स्मारितः पत्रकादत इत्यस्य विवरणं तेनैव कृतम्—
‘यस्मि कार्यप्रमिच्छार्थं दृष्ट्वा कार्यं पुनः पुनः । स्मार्यते अर्थिना साक्षी स स्मा-
रित इहोच्यते ॥’ इति । यस्मि यदृच्छयागतः साक्षी क्रियते स यदृच्छाभिज्ञः ।
अनयोः पत्रानारूप्यत्वेऽपि भेदस्तेनैव दर्शितः—‘प्रयोजनार्थमानीतः प्रमज्जादाग-
तश्च यः । द्वौ साक्षिणौ त्वलिखितौ पूर्वपक्षस्य साधकौ ॥’ इति । तथा—‘अ-
र्थिना स्वार्थसिद्ध्यर्थं प्रत्यर्थिवचनं स्फुटम् । यः श्राव्यते स्थितो गृहो गृहसाक्षी
स उच्यते ॥’ इति । तथा—‘साक्षिणामपि यः साक्ष्यमुपर्युपरि भाषते । श्रव-
णाच्छ्रवणाद्वापि स साक्ष्युत्तरसंज्ञिनः ॥’ इति । पट्विधस्याप्यकृतस्य भेदो
नारदेन दर्शितः—‘ग्रामश्च प्राड्विवाकश्च राजा च व्यवहारिणाम् । कार्येष्वधि-
कृतो यः स्यादर्थिना प्रहितश्च यः ॥ कुल्याः कुलविवादेषु विज्ञेयास्तेऽपि सा-
क्षिणः ॥’ इति । प्राड्विवाकग्रहणं लेखकसम्योपलक्षणार्थम् ।—‘लेखकः प्राड्विवा-
कश्च सभ्याश्चैवानुपूर्वतः । नृपे पश्यति तत्कार्यं साक्षिणः समुदाहृताः ॥’ इति ॥

तेऽपि साक्षिणः कीदृशाः कियन्तश्च भवन्तीत्यत आह—

तपस्विनो दानशीलाः कुलीनाः सत्यवादिनः ।

धर्मप्रधाना ऋजवः पुत्रवन्तो धनान्विताः ॥ ६८ ॥

ज्यवराः साक्षिणो ज्ञेयाः श्रौतस्मार्तक्रियापराः ।

यथाजाति यथावर्ण सर्वे सर्वेषु वा स्मृताः ॥ ६९ ॥

तपस्विनस्तपःशीलाः । दानशीला दाननिरताः । कुलीना महाकुलप्रसूताः ।
सत्यवादिनः सत्यवदनशीलाः । धर्मप्रधानाः नार्थकामप्रधानाः । ऋजवोऽकु-
टिलाः । पुत्रवन्तो विद्यमानपुत्राः । धनान्विता बहुसुवर्णादिधनयुक्ताः । श्रौत-
स्मार्तक्रियापराः नित्यनैमित्तिकानुष्ठानरताः । एवंभूताः पुरुषाक्यवराः साक्षिणो
भवन्ति । त्रयः अवरा न्यूना येषां ते ज्यवराः त्रिभ्योऽर्वाक्यं न भवन्ति । पर-

तस्तु यथाकामं भवन्तीत्यर्थः । जातिमनतिक्रम्य यथाजाति । जातयो मूर्धाव-
सिकायाः अनुलोमजाः प्रतिलोमजाश्च । तत्र मूर्धावसिकानां मूर्धावसिकाः
साक्षिणो भवन्ति । एवमम्बुहादिष्वपि द्रष्टव्यम् । वर्णमनतिक्रम्य यथावर्णम् ।
वर्णा ब्राह्मणादयः । तत्र ब्राह्मणानां ब्राह्मणा एवोक्तलक्षणा उक्तसंख्याकाः सा-
क्षिणो भवन्ति । एवं क्षत्रियादिष्वपि द्रष्टव्यम् । तथा स्त्रीणां साक्ष्यं स्त्रिय एव
कुर्युः । यथाह मनुः (८।६८)—‘स्त्रीणां साक्ष्यं स्त्रियः कुर्युः’ इति । सजातिसवर्णा-
संभवे सर्वे मूर्धावसिकादयो ब्राह्मणादयश्च सर्वेषु मूर्धावसिकादिषु ब्राह्मणादिषु
च यथामंभवं साक्षिणो भवन्ति । उक्तलक्षणानां साक्षिणामसंभवे प्रतिषेधरहि-
तानामन्येषामपि साक्षिण्वप्रतिपादनार्थमसाक्षिणो वक्तव्याः । ते च पञ्चविधा
नारदेन दर्शिताः—‘असाक्ष्यपि हि शास्त्रेषु दृष्टः पञ्चविधो बुधैः । वचनादोषतो
भेदात्स्वयमुक्तिर्मृतान्तरः ॥’ इति । के पुनर्वचनात् असाक्षिण इत्यत आह—
‘श्रोत्रियास्तापसा वृद्धा ये च प्रव्रजितादयः । असाक्षिणस्ते वचनात्तात्र हेतुर्ददा-
हृतः ॥’ इति । तापसा वानप्रस्थाः । आदिशब्देन पित्रा विवदमानादीनां प्रह-
गम् । यथाह शङ्खः—‘पित्राविवदमानगुरुकुलवासिपरिव्राजकवानप्रस्थनिर्म-
ग्धा असाक्षिणः’ इति । दोषादसाक्षिणो दर्शिताः—‘स्तेनाः साहसिकाश्चण्डाः
कितवा वज्रैकास्तथा । असाक्षिणस्ते दुष्टत्वात्तेषु मृत्यं न विद्यते ॥’ इति । चण्डाः
कोपनाः । कितवा घृतकृतः । भेदादसाक्षिणां च स्वरूपं तेनैव दर्शितम्—‘सा-
क्षिणां लिखितानां च निर्दिष्टानां च वादिना । तेषामेकोऽन्यथावाची भेदात्सर्वे
न साक्षिणः ॥’ इति । तथा स्वयमुक्तिस्वरूपं चोक्तम्—‘स्वयमुक्तिरनिर्दिष्टः
स्वयमेवैतन् यो वदेत् । सूचीन्युक्तः स शास्त्रेषु न स साक्षिण्वमर्हति ॥’ इति ।
मृतान्तरस्यापि लक्षणमुक्तम्—‘योऽर्थः श्रावयितव्यः स्यात्तस्मिन्नसति चार्थिनि ।
क तद्वदनु साक्षिण्वमित्यसाक्षी मृतान्तरः ॥’ इति । येनार्थिना प्रत्यर्थिना वा
साक्षिणां योऽर्थः श्रावयितव्यो भवेद्युक्तमत्रार्थे साक्षिण इति तस्मिन्नर्थिनि प्रत्य-
र्थिनि वा असति मृतेऽर्थे चानिवेदिते, साक्षी क कस्मिन्नर्थे कस्य वा कृते
साक्ष्यं वदत्विति मृतान्तरः साक्षी न भवति । यत्र तु मुमूर्षुणा स्वस्थेन वा
पित्रा पुत्रादयः श्राविता अस्मिन्नर्थेऽमी साक्षिण इति तत्र मृतान्तरोऽपि
साक्षी । यथाह नारदः—‘मृतान्तरोऽर्थिनि प्रते मुमूर्षुश्रावितारते’ । तथा—
‘श्रावितोऽनातुरेणापि यस्त्वर्थो धर्मसंहितः । मृतेऽपि तत्र साक्षी स्यात्पदसु चा-
न्वाहितादिषु ॥’ इति ॥ ६८ ॥ ६९ ॥

तानेतानसाक्षिणो दर्शयति—

स्त्रीवालशृङ्गकितवमत्तोन्मत्ताभिश्चस्तकाः ।

रत्नावतारिपाखण्डिकूटकृद्विकलेन्द्रियाः ॥ ७० ॥

१ स्वयमुक्तिर्मृतान्तरम् घ. स्वयमुक्तेः स्त्र. २ वानप्रस्था निर्ग्रन्थाश्चामा स्त्र. निर्ग्रन्था
निगडन्त्या ग. ३ वधकालया ग. ४ वादिना इति सर्वत्र पाठः. ५ सर्वे असाक्षिण- घ.
६ मुक्तिर्हि निर्दिष्टः ग. ७ साक्षिण्व कस्मिन्नर्थे स्त्र. ८ साक्षात्स्यात् स्त्र. ९ वतारपाखण्डिकूट घ.

पतितासार्थसंबन्धिसहायरिपुतस्कराः ।

साहसी दृष्टदोषश्च निर्धूताद्यास्त्वसाक्षिणः ॥ ७१ ॥

स्त्री प्रसिद्धा । बालोऽप्राप्तप्यवहारः । वृद्धोऽशीतिकावरः । वृद्धग्रहणं वचन-
निषिद्धानामन्येषामपि ओत्रियादीनामुपलक्षणार्थम् । कितवोऽक्षदेवी । मत्तः
पानादिना । उन्मत्तो ग्रहाविष्टः । अभिशक्तोऽभियुक्तो ब्रह्महत्यादिना । रक्ताव-
तारी चारणः । पाखण्डिनो निर्ग्रन्थप्रभृतयः । कूटकृत्कपटलेख्यादिकारी । वि-
करोन्मिदयः श्रोत्रादिरहितः । पतिनो ब्रह्महादिः । आसः सुहृत् । अर्थसंबन्धी
विप्रतिपद्यमानार्थसंबन्धी । सहाय एककार्यं । रिपुः शत्रुः । तस्करः स्तेनः ।
साहसी बैलावष्टम्भकारी । दृष्टदोषो दृष्टविहेन्दुवचनः । निर्धूतो बन्धुभि-
स्पर्धः । आद्यशब्दादन्येषामपि स्मृत्यन्तरोक्तानां दोषादसाक्षिणां भेदादसा-
क्षिणां स्वयमुक्तेऽस्तान्तरस्य च ग्रहणम् । एते स्त्रीवालादयः साक्षिणो न भ-
वन्ति ॥ ७० ॥ ७१ ॥

व्यवराः साक्षिणो ज्ञेया इत्यस्यापवादमाह -

उभयानुमतः साक्षी भवत्येकोऽपि धर्मवित् ।

ज्ञानपूर्वकनित्यनैमित्तिककर्मोपपाद्यी धर्मवित् स एकोऽप्युभयानुमतश्चेत्साक्षी
भवति । अपिशब्दबलाद्वावपि । यद्यपि 'श्रान्तस्मार्तक्रियापराः' इति व्यवरा-
णामपि धर्मविश्व समानं तथापि तेषामुभयानुमत्यभावेऽपि साक्षित्वं भवति ।
एकस्य द्वयोर्बोभयानुमत्यैव साक्षित्वं भवतीत्यर्थेन व्यवरग्रहणम् ॥

तपस्विनो दानशीला इत्यस्यापवादमाह—

सर्वः साक्षी संग्रहणे चौर्यपारुष्यमाहमे ॥ ७२ ॥

संग्रहणादीनि वक्ष्यमाणलक्षणानि तेषु सर्वे वचननिषिद्धास्तप प्रभृतिगुणर-
हिताश्च साक्षिणो भवन्ति । दोषादसाक्षिणो भेदादसाक्षिणः स्वयमुक्तिश्चात्रापि
साक्षिणो भवन्ति सत्याभावादिति हेतोरत्रापि विद्यमानत्वात् । —'मनुष्यमा-
रणं चौर्यं परदाराभिमर्शनम् । पारुष्यमुभयं चेति साहसं म्याच्चतुर्विधम् ॥'
इति वचनाद्यद्यपि स्त्रीमग्रहणचौर्यपारुष्याणां साहसत्वं तथापि तेषां स्वबलाव-
ष्टम्भेन जनसमक्ष क्रियमाणानां साहसत्वम् । रहसि क्रियमाणानां तु संग्रहणः-
दिशब्दवाच्यत्वमिति तेषां साहसान्तर्यगुणादानम् ॥ ७२ ॥

साक्षिभाषणमाह—

साक्षिणः श्रावयेद्वादिप्रतिवादिसमीपगान् ।

अर्थिप्रत्यर्थिसंनिधौ साक्षिणः समवेतान्—'नाममवेताः पृष्टाः प्रव्यूः' इति
गौतमवचनात् । वक्ष्यमाणं श्रावयेत् । तत्रापि कात्यायनेन विशेषो दर्शितः
—'सभान्तः साक्षिणः सर्वानर्थिप्रत्यर्थिसनिधौ । प्राड्विवाको नियुज्जीत विधि-

१ भूताविष्टः ग. २ स्वबला ख. ३ दृष्टविनयवचनः ख. ४ अपिशब्दाद्वावपि ग. घ.
५ त्वर्थे च व्यवर ग. ६ सत्यवादित्वहेतोः ख. ७ पृथगपृष्टा ग.

नानेव साक्ष्ययन् ॥ देवब्राह्मणसामिष्ये साक्ष्यं पृच्छेदेनं द्विजान् । उदङ्मुखान्प्रा-
 क्षुत्त्वान्वा पूर्वाह्णे वै शुचिः शुचीन् ॥ आहूय साक्षिणः पृच्छेन्नियम्य सापथैर्मु-
 शम् । समन्तान्विदिताचाराग्नविज्ञातार्थान्पृथक्पृथक् ॥' इति । तथा ब्राह्मणादिषु
 श्रावणे मनुना नियमो दर्शितः (८।११३)—'सत्येन शापयेद्विप्रं क्षत्रियं वा-
 हनायुधैः । गोबीजकाञ्चनैर्वैश्यं शूद्रं सर्वैस्तु पातकैः ॥' इति । ब्राह्मणमन्यथा
 भुवतः सत्यं ते नश्यतीति शापयेत् । क्षत्रियं वाहनायुधानि तव विफलानीति ।
 गोबीजकाञ्चनादीनि तव विफलानि भविष्यन्तीति वैश्यम् । शूद्रमन्यथा भुव-
 तस्तव सर्वाणि पातकानि भविष्यन्तीति शापयेत् । अत्र चापवादस्तेनैव दर्-
 शितः (८।१०२)—'गोरक्षकान्वाणिजकांस्तथा कारुकुशीलवान् । प्रेष्याम्बा-
 धुपिकांश्चैव विप्रान्शूद्रवदाचरेत् ॥' इति । विप्रग्रहणं क्षत्रियवैश्ययोरुपलक्षणा-
 र्थम् । कुशीलवा गायकाः । प्रतिवादिना साक्षिदूषणे दत्ते प्रत्यक्षयोग्यदूषणेषु
 बालादिषु तथैव निर्णयः । अयोग्येषु तु तद्वचनालोकतश्च निर्णयो न साक्ष्य-
 न्तरणेति नानवस्था । यदि साक्षिदोषमुद्गाढ्य साधयितुं न शक्नोति प्रतिवादी
 तदासां सारानुसारेण दण्ड्यः । अथ साधयति तदा न साक्षिणः । यथाह—
 'असाधयन्दमं दाप्यो दूषणं साक्षिणां स्फुटम् । भाविते साक्षिणो बर्ज्याः सा-
 क्षिधर्मनिराकृताः ॥' इति । उद्दिष्टेषु च सर्वेषु साक्षिषु दुष्टेष्वर्था यदा क्रिया-
 न्तरनिरपेक्षस्तदा पराजितो भवति । —'जितः स विनयं दाप्यः शास्त्रदृष्टेन क-
 र्मेणा । यदि वादी निराकाङ्क्षः साक्षिसत्ये व्यवस्थितः ॥' इति स्मरणम् । सा-
 काङ्क्षश्चेत्क्रियान्तरमवलम्बेत्तस्यभिप्रायः ॥

कथं श्रावयेदित्यत आह—

ये पातककृतां लोका महापातकिनां तथा ॥ ७३ ॥

अग्निदानां च ये लोका ये च स्त्रीबालघातिनाम् ।

स तान्सर्वानवाप्नोति यः साक्ष्यमनृतं वदेत् ॥ ७४ ॥

सुकृतं यच्चया किञ्चिज्जन्मान्तरशतैः कृतम् ।

तन्मर्वं तस्य जानीहि यं पराजयसे मृषा ॥ ७५ ॥

पातकोपपातकमहापातककारिणामग्निदानां स्त्रीबालघातिनां च ये लोकान्ता-
 न्सर्वानवाप्नोति यः साक्ष्यमनृतं वदेति । तथा जन्मान्तरशतैर्यस्य सुकृतं कृतं
 तन्मर्वं तस्य भवति यस्तेऽनृतवदनेन पराजितो भवतीति श्रावयेदिति सं-
 बन्धः । एतच्च शूद्रविषयं द्रष्टव्यम्—'शूद्रं सर्वैस्तु पातकैः' इति शूद्रे सर्वपा-
 तकश्रावणस्य विहितवान् । गोरक्षकादिद्विजातिविषयं च । 'गोरक्षकान्वाणि-
 जकान्' इत्युक्तवान् । अन्यस्यानेकजन्मार्जितसुकृतसंक्रमणस्य महापातकादिफल-
 प्राप्तेश्चानृतवचनमात्रेणानुपपत्तेः साक्षिसंवासार्थमिदमुच्यते । यथाह नारदः—

१ भुवन्त य. २ दोषानुसारेण ख. ३ असाधयन् असावयन् ४ वृथा ख. ५ यस्तेऽनृ-
 तवचनेन ग. यस्तेनोनृतवदनेन घ. ६ श्रावणस्य घ. ७ विहित च-य. ८ अन्यानेक. ख.

‘पुराणैर्धर्मवचनैः सत्यमाहात्म्यकीर्तनैः । अनृतस्थापवादैश्च भृत्यमुत्रासवेदिभान् ।
इति ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥

यदा तु आविताः साक्षिणः कथंचिन्न द्रुयुस्तदा किं कर्तव्यमित्यत आह—

अबुवन्दि नरः साक्ष्यमृणं सदशबन्धकम् ।

राज्ञा सर्वं प्रदाप्यः स्यात्पदचत्वारिंशकेऽहनि ॥ ७६ ॥

यः साक्ष्यमङ्गीकृत्य आवितः सन् कथंचिन्न वदति स राज्ञा सर्वं सदृष्टिक-
मृणं धर्मिणे दाप्यः सदशबन्धकं दशमांशसहितं । दशमांशश्च राज्ञो भवति ।
—‘राज्ञाधमणिको दाप्यः साधितादशकं शतम्’ इत्युक्तात्वात् । एतच्च पदच-
त्वारिंशकेऽहनि प्राप्ते वेदितव्यम् । ततोऽष्टांशवदन्न दाप्यः । इदं च व्याख्यायु-
पप्लवरहितम् । यथाह मनुः (८।१००)—‘त्रिपक्षादबुवन्साक्ष्यमृणादिषु
नरोऽगदः । तदणं प्रामुष्यात्सर्वं दशबन्धं च सर्वशः ॥’ इति । अगद इति राज
देवोपप्लवविरहोपलक्षणम् ॥ ७६ ॥

किन्ना २५
वन्ति ॥ ७७ ॥ अपि साक्ष्यमेव नाङ्गीकरोति दौरात्म्यात् प्रत्याह—

ज्यवराः साक्षिणो जयः इत्यस्यापवादोऽयम्—

यन्मु जान्मानुमतः साक्षी भवत्येकोऽपि धर्मतिष्ठति ।

न ददाति हि यः साक्ष्यं जानन्नपि नराधेनः ।

स कृतसाक्षिणां पापैस्तुल्यो दण्डेन चैव हि ॥ ७७ ॥

यः पुनर्नराधमो विप्रतिपन्नमयं विशेषनो जानन्नपि साक्ष्यं न ददाति ना-
ङ्गीकरोति स कृतसाक्षिणां तुल्यः पापैः कृत्वा दण्डेन च । कृतसाक्षिणां च दण्डं
ब्रह्मति । कृतसाक्षिणश्च दण्डयित्वा पुनर्येवहारः प्रवर्तनीयः । कृतोऽपि वा
कौटसाक्ष्ये विहिते निवर्तनीयः । यथाह मनुः (८।११७)—‘यस्मिन्मसि-
विवादे तु कौटसाक्ष्यं कृतं भवेत् । तत्तत्कार्यं निवर्तेत कृतं चाप्यकृतं भवेत् ॥’
इति ॥ ७७ ॥

साक्षिविप्रतिपत्तौ कथं निर्णय इत्यत आह—

द्वेधे बहूनां वचनं समेषु गुणिनां तथा ।

गुणिद्वेधे तु वचनं ग्राह्यं ये गुणवत्तमाः ॥ ७८ ॥

साक्षिणां द्वेधे विप्रतिपत्तौ बहूनां वचनं ग्राह्यम् । समेषु समसंख्येषु द्वेधे वे
गुणितस्तेषां वचनं प्रमाणम् । यदा पुनर्गुणिनां विप्रतिपत्तिस्तदा ये गुणवत्तमाः
भुताप्ययनतर्धानुष्ठानधनपुत्रादिगुणमपेक्षान्तेषां वचनं ग्राह्यम् । यत्र तु गु-
णिनः कतिपये इतरे च बहवस्तत्रापि गुणिनामेव वचनं ग्राह्यम् ।—‘उभयानुमतः
साक्षी भवत्येकोऽपि धर्मचिन्’ इति गुणातिशयस्य मुख्यत्वात् । यन्मु भेदाद-
साक्षिण इत्युक्तं तत्सर्वसाम्येनागृह्यमाणविशेषविषयम् ॥ ७८ ॥

साक्षिभिश्च कथमुक्ते जयः कथं वा पराजय इत्यत आह—

यस्योचुः साक्षिणः सत्यां प्रतिज्ञां स जयी भवेत् ।

१. नृश सत्रासंयत् २. कृतेऽपि कौटसाक्ष्ये च ३. यत्र गुणिनः च.

अन्यथावादिनो यस्य ध्रुवस्तस्य पराजयः ॥ ७९ ॥

यस्य वादिनः प्रतिज्ञां द्रव्यजातिसंख्यादिविशिष्टां साक्षिणः सत्यां वदन्ति सत्यमेवं जानीमो वयमिति स जयी भवति । यस्य पुनर्वादिनः प्रतिज्ञामन्यथा वैपरीत्येन मिथ्येतदिति वदन्ति तस्य पराजयो ध्रुवो निश्चितः । यत्र तु प्रतिज्ञातार्थस्य विस्मरणादिना भावाभावौ साक्षिणो न प्रतिपादयन्ति तत्र प्रमाणान्तरेण निर्णयः कार्यः । नच राज्ञा साक्षिणः पुनः पुनः प्रष्टव्याः । स्वभावोक्तमेव वचनं ग्राह्यम् । यथाह—‘स्वभावोक्तं वचस्तेषां ग्राह्यं यदोपवर्जितम् । उक्ते तु साक्षिणो राज्ञा न प्रष्टव्याः पुनः पुनः ॥’ इति ॥ ७९ ॥

अन्यथावादिनो यस्य ध्रुवस्तस्य पराजय इत्यस्यापवादमाह—

उक्तेऽपि साक्षिभिः साक्ष्ये यद्यन्ये गुणवत्तमाः ।

द्विगुणा वान्यथा ब्रूयुः कृटाः स्युः पूर्वसाक्षिणः ॥ ८० ॥

पूर्वोक्तलक्षणैः साक्षिभिः साक्ष्ये स्वाभिप्राये प्रतिज्ञातार्थवैपरीत्येनाभिहिते यद्यन्ये पूर्वज्ञेयो गुणवत्तमाः द्विगुणा वा अन्यथा प्रतिज्ञातार्थानुगुण्येन साक्ष्यं ब्रूयुन्त इति पूर्व साक्षिणः कृटा मिथ्यावादिनो भवेयुः । नन्वेतदनुपपन्नम् । अर्थिप्रत्यर्थिसम्यग्भाषतिभिः परीक्षितैः प्रमाणभूतैः साक्षिभिर्निर्गदिते प्रमाणान्तरान्वेषणेऽनवस्थादोषप्रसङ्गान्—‘निर्णिक्ते व्यवहारे तु प्रमाणमफलं भवेत् । लिखितं साक्षिणो वापि पूर्वमावेदितं न चेत् ॥ यथा पक्षेण धान्येषु निष्फलाः प्रावृषो गुणाः । निर्णिक्तव्यवहाराणां प्रमाणमफलं तथा ॥’ इति नारदवचनाच्च । उच्यते । यदार्थी प्रतिज्ञातार्थस्यान्तरात्मसाक्षिवेनानाविष्कृतदोषाणामपि साक्षिणा वचनमर्थविस्मृतिद्वेनाप्रमाणमन्यमानः साक्षिष्वपि दोषं कल्पयति तदा प्रमाणान्तरान्वेषणं केन वार्यते । उक्तञ्च—‘यस्य च दुष्टं करणं यत्र च मिथ्येति प्रत्ययः स एवासमीचीनः’ इति । यथा चक्षुरादिकरणदोषानध्यवसायेऽप्यर्थविस्मृतिवादात्तज्जनितस्य ज्ञानस्याप्रामाण्येन करणदोषकल्पना तथेहापि । साक्षिपरीक्षातिरेकेण वाक्यपरीक्षोपदेशाच्च ।—‘साक्षिभिर्भाषितवाक्यं सह सभ्यैः परीक्षयेत्’ इति । कात्यायनेनाप्युक्तम्—‘यदा शुद्धा क्रिया न्यायात्तदा तद्वाक्यशोधनम् । शुद्धाच्च वाक्याद्यः शुद्धः स शुद्धोऽर्थ इति स्थितिः ॥’ इति । क्रिया साक्षिलक्षणा ‘नार्थसंबन्धिनो नास्तीति’ इति न्यायाद्यदा शुद्धा तदा तद्वाक्यशोधनं साक्षिवाक्यशोधनं कर्तव्यम् । वाक्यशुद्धिश्च सत्यार्थप्रतिपादनेन—‘मत्तेन शुध्यते वाक्यम्’ इति स्मरणान् । एवं शुद्धायाः क्रियायाः शुद्धवाक्याच्च यः शुद्धोऽवगतोऽर्थः स शुद्धस्तथाभूत इति स्थितिरीदृशी मर्यादा न्यायविदाम् । कारणदोषबाधकप्रत्ययाभावे सत्यवितथ एवार्थ इत्यर्थः । ननु स्वयमर्थिना प्रमाणीकृतान्साक्षिणोऽतिक्रम्य कथं क्रियान्तरं प्रमा-

१ स्वाभिप्रायेण प्रतिज्ञा घ. २ मिथ्यासाक्षिणो घ. ३ करणं दुष्ट घ. ४ ज्ञानस्य प्रामाण्यं ख. ५ वाक्यपरीक्षोप प. ६ शुद्धाच्च वाक्याद्यः शुद्धो घ. ७ कृताः साक्षिणो ख.

णीक्रियते । नैष दोषः । यतः—‘क्रियां यत्नवतीं मुक्त्वा दुर्बलां योऽवल-
म्बते । स जयेऽवधृते सभ्यः पुनस्मां नामुषां क्रियाम् ॥’ इति कात्यायनेन
जयावधारणोत्तरकालं क्रियान्तरपरिग्रहनिषेधाजयावधारणात्प्राक् क्रियान्तरप-
रिग्रहो दर्शितः । नारदेनापि—‘निणिक्ते व्यवहारे तु प्रमाणमफलं भवेत्’
इति यदत्रा जयावधारणोत्तरकालमेव प्रमाणान्तर निषिद्धं न प्रागपि । तस्मा-
दुक्तेऽपि साक्षिभिः साक्ष्येऽपरिनुप्यता क्रियान्तरमङ्गीकर्तव्यमिति स्थितम् ।
एवं स्थिते यद्यभिहितवचनेभ्यः साक्षिभ्यो गुणवत्तमाः द्विगुणा वा पूर्वनिर्दिष्टा
असन्निहिता. साक्षिण सन्ति तदा ननु प्रमाणीकर्तव्या. — ‘स्वभावेनैव यद्गु-
णवत्तमां व्यावहारिकम्’ इत्यस्य सर्वव्यवहारज्ञेयत्वात् — ‘निणिक्ते व्यवहारे तु
प्रमाणमफलं भवेत् । लिखितं साक्षिणो वापि पूर्वमावेदितं न चेत् ॥’ इति
नारदयन्त्रनाथ । पूर्वनिर्दिष्टानामसम्भवे त्वनिर्दिष्टा अपि तत्राविधाः साक्षिण
एव प्राप्ता न दिव्यम् ।— ‘संभवे साक्षिणां प्राज्ञो वर्जयेद्द्विकीं क्रियाम्’ इति
स्मरणान् । तेषामसम्भवे द्वियं प्रमाणीकर्तव्यम् । अतः परमपरिनुप्यताप्य-
र्थिना न प्रमाणान्तरमन्वेषणीयेमवचनादिति परिसमापनीयो व्यवहारः । यत्र
तु प्रत्यर्थिनः स्वप्रत्ययविसर्वादिभेदेन साक्षिवचनस्याप्रामाण्यं मन्यमानस्य सा-
क्षिषु दोषारोपणेनापरितोषस्तत्र प्रत्यर्थिनः क्रियोपन्यासावसराभावान्ससाहाव-
धिकद्विकराजिकव्यसनोद्भवेन साक्षिपरीक्षणं कर्तव्यम् । नत्रच दोषावधारणे
विधादास्पदीभूतमृणं दाप्या, सागानुसारेण दण्डनीयाश्च । अथ दोषानवधारणं
तदा प्रत्यर्थिना तावता मनोष्टव्यम् । यथाह मनुः (८।१०८)—‘यस्य द-
श्येत सप्ताहादुक्तवार्यस्य साक्षिणः । रोगोऽग्निर्जानिमरणमृण दाप्यो दमं च
सः ॥’ इति । एतच्च — ‘यस्यांचुः साक्षिणः सत्यां प्रतिज्ञां स जयी भवेत्’ इत्य-
भ्यापरिनुप्यप्रत्यर्थिविषयेऽपवादो द्रष्टव्यः । केचित्तु ‘उक्तेऽपि साक्षिभिः साक्ष्ये’
इत्येतद्वचनमर्थिना निर्दिष्टेषु साक्षिष्वर्थेनुकूलमभिहितवत्सु यदि प्रत्यर्थी गुण-
वत्तमान्द्विगुणान्वान्यान्साक्षिणः पूर्वोक्तविपरीतं संवादयति तदा पूर्ववादिनः
साक्षिणः कृटा इति व्याचक्षते । तदसत् । प्रत्यर्थिनः क्रियानुपपत्तेः । तथाहि ।
अर्थी नाम साध्यस्यार्थस्य निर्देष्टा, तत्प्रतिपक्षनदभाववादी, प्रत्यर्थी तत्राभावस्य
भावसिद्धिसापेक्षसिद्धिवादावस्य चाभावसिद्धिनिरपेक्षसिद्धिवादावस्यैव सा-
ध्यत्वं युक्तम् । अभावस्य स्वरूपेण साक्ष्यादिप्रमेयत्वाभावात् । अतश्चार्थिन एव
क्रिया युक्ता । अपिचोत्तरानुसारेण सर्वत्रैव क्रिया नियता स्मर्यते—‘प्राङ्गन्या-
यकारणोक्तां तु प्रत्यर्थी निर्दिशेत्क्रियाम् । मिथ्योक्तां पूर्ववादी तु प्रतिपत्तौ न
सा भवेत् ॥’ इति । न चैकस्मिन्व्यवहारे द्वयोः क्रिया ।—‘न चैकस्मिन्निवादे
तु क्रिया स्याद्वादिनोर्द्वयोः’ इति स्मरणान् । तस्मात्प्रतिवादिनः साक्षिणो गुण-
वत्तमा द्विगुणा धान्यथा व्युत्थित्यनुपपन्नम् ॥ अत्र मतम् । यत्र हावपि भावप्र-

१ तत्राविधा २ व साक्षिणो प्राप्ता स ३ प्रमाणमफलं भवेत् ४ मनुवचनान् स यमवच-
नान् ५ दाषावधारण स ६ तामावनिर्दिष्टता ७ पूर्वनिर्दिष्टा स. ८ कस्मिन्निवादे य.

तिज्ञावादिनौ मदीयमिदं दायादप्राप्तं मदीयमिदं दायादप्राप्तमिति प्रतिज्ञावा-
दिनोः पूर्वापस्काखविभागानाकलितमेव वदतस्तत्र द्वयोः साक्षिषु ससु कस्य
साक्षिणो ब्राह्मण इत्याकाङ्क्षायां — ‘द्वयोर्विवदतोरर्थे द्वयोः ससु च साक्षिषु ।
पूर्वपक्षो भवेद्यस्य भवेद्युस्तस्य साक्षिणः ॥’ इति वचनेन यः पूर्वं निवेदयति
तस्य साक्षिणो ब्राह्मण इति स्थिते तस्यापेवादः ‘उक्तेऽपि साक्षिभिः साक्ष्ये’
इति । अतश्च पूर्वोत्तरयोर्वादिनोः समसंख्येषु समगुणेषु साक्षिषु ससु पूर्ववा-
दिन एव साक्षिणः प्रष्टव्याः । यदा तु उत्तरवादिनः साक्षिणो गुणवत्तमा द्वि-
गुणा वा तदा प्रतिवादिनः साक्षिणः प्रष्टव्याः । एवंच नाभावस्य साध्यता । उ-
भयोरपि भाववादित्वात् । चतुर्विधोत्तरविलक्षणत्वाच्च प्रकृतोदाहरणे न क्रि-
याव्यवस्था । एकस्मिन्व्यवहारे तु यथैकस्यार्थिनः क्रियाद्वयं परमते तथा वादि-
प्रतिवादिनोः क्रियाद्वयेऽप्यविरोध इति । तदप्याचार्यो नानुमन्यते—‘उक्तेपि
साक्षिभिः साक्ष्ये’ इत्यपिशब्दादर्थात्प्रकरणाद्वास्त्यर्थस्यानवगमादित्यलं प्रसङ्गेन ॥

कूटमाक्षिणो दर्शितास्तेषां दण्डमाह—

पृथक्पृथग्दण्डनीयाः कूटकूटसाक्षिणस्तथा ।

विवादाद्विगुणं दण्डं विवास्यो ब्राह्मणः स्मृतः ॥ ८१ ॥

यो धनदानादिना कूटान्साक्षिणः करोतीति स कूटकूट साक्षिणश्च ये तथा
कूटान्ते विवादाक्षाम विवादपराजयात्पराजये यो दण्डस्तत्र तत्रोक्तस्तं दण्डं द्वि-
गुणं पृथक्पृथगैकैकशो दण्डनीयाः । ब्राह्मणस्तु विवास्यो राष्ठाभिर्वास्यो न द-
ण्डनीयः । एतच्च लोभादिकारणविशेषपरिज्ञाने अनङ्गवासे च वेदिनैव्यम् ।
लोभादिकारणविशेषपरिज्ञानेऽभ्यासे च मनुनोक्तम् (८।१२०।२१)—‘लो-
भात्सहस्रं दण्ड्यः स्यान्मोहात्पूर्वं तु साहसम् । मयाहो मध्यमो दण्डो मैथ्या-
त्पूर्वं चतुर्गुणम् ॥ कामाद्दशगुणं पूर्वं क्रोधात्तु त्रिगुणं परम् । अज्ञानाद्दशते पूर्वं
बालिभ्याच्छतमेव तु ॥’ इति । तत्र लोभोऽर्थलिप्सा । मोहो विपर्ययज्ञानम् ।
भयं संशयः । मंत्री छंहातिशयः । कामः स्त्रीव्यतिकराभिलाषः । क्रोधोऽमर्षः ।
अज्ञानमस्फुटज्ञानम् । बालिभ्यं ज्ञानानुत्पादः । सहस्रादिषु तात्रिकाः पणा गृ-
ह्यन्ते । तथा (मनुः ८।१२३)—‘कूटमाक्ष्यं तु कुर्वाणांस्त्रीन्वर्णान्धार्मिको
नृपः । प्रवासयेदण्डयित्वा ब्राह्मणं तु विवासयेत् ॥’ इति । एतच्चाभ्यासविष-
यम् । कुर्वाणानिति वर्तमाननिर्देशात् । स्त्रीन्वर्णान्धार्मिकादीन् पूर्वोक्तं दण्डयित्वा
प्रवासयेन्मारयेत् । अर्थशास्त्रे प्रवासशब्दस्य मारणे प्रयोगात्, अस्य चार्थशोका-
रूपत्वात् । तत्रापि प्रवासनमोष्ठच्छेदनं जिह्वाच्छेदनं प्राणवियोजनं च कूटसा-
क्ष्यविषयानुसारेण द्रष्टव्यम् । ब्राह्मणं तु दण्डयित्वा विवासयेत् स्वराष्ट्राभिष्का-

१ पवादमाह ख. २ प्याचार्या नानुमन्यन्ते घ. ३ विवादाद्विवादपराजये ख. विवादा-
त्पराजये ग. ४ न दण्ड्यः ग. ५ द्रष्टव्यम् ख. ग. ६ लोभालोभेन मिथ्याभिधाने.
७ मयाहो मध्यमो दण्डो ख. ८ पूर्व प्रथमसाहसमेव. ९ स्त्रीव्यतिरेका ख. १० वर्तमान-
काल ख. ११ शास्त्रस्वरूप ख.

मयेत् । यद्वा विवासयेत् वामसो विगतो विवासाः । विवाससं करोतीति निधि-
कृते 'जाविष्ठवत्प्रातिपदिकस्य' इति टिलोपे रूपम् । नग्नीकुर्यादित्यर्थः । अ-
थवा वसत्यस्मिन्निति वामो गृहम् । विवासयेत् भग्नगृहं कुर्यादित्यर्थः । ब्राह्म-
णस्यापि लोभादिकारणविशेषापरिज्ञानेऽनभ्यामे च तत्रतत्रोक्तो दण्ड एव ।
अभ्यामे त्वर्थदण्डो विवासनं च । तत्रापि जानिद्रव्यानुबन्धाद्यपेक्षया विवासनं
नग्नीकरणं गृहभङ्गो देशास्त्रिर्वासनं चेति व्यवस्था द्रष्टव्या । लोभादिकारणवि-
शेषापरिज्ञानेऽनभ्यामे चाल्पविषये कंटमाक्षये ब्राह्मणस्यापि क्षत्रियादिवदर्थ-
दण्ड एव । महाविषये तु देशास्त्रिर्वासनमेव । अत्राप्यभ्यामे सर्वेषामेव मनूक्तं
द्रष्टव्यम् । नञ् ब्राह्मणस्यार्थदण्डो नास्तीति मन्तव्यम् । अर्थदण्डाभावे शारी-
रदण्डे च निषिद्धे मूल्येऽप्यपराधे नग्नीकरणगृहभङ्गाङ्ककरणविप्रवासनं दण्डा-
भावो वा प्रसज्येत—'चतुर्णामपि वर्णानां प्रायश्चित्तमकुर्वताम् । शारीरं धनं
संयुक्तं दण्डं धर्म्यं प्रकल्पयेत् ॥' इति स्मरणाच्च । तथा (मनुः ८।३७८)—
'सहस्रं ब्राह्मणो दण्ड्यो गुप्तो विप्रो बलाहजन्' इति स्मरणात् । यस्तु ब्राह्मण-
चनम्—'त्रयाणां वर्णानां धनापहारवधवन्धक्रिया विवासनाङ्ककरणं ब्राह्मणस्य'
इति । तत्र धनापहारः सर्वस्वापहारो विवक्षितो ववमाहचर्यात्—'शारीरस्त्व-
वरोधादिर्जीवितान्तः प्रकीर्तितः । काकिण्यादिम्वर्थदण्डः सर्वस्वान्तस्तथैव
च ॥' इति । वधम्वर्थस्वहरणयोः सहपाठान् । यदप्युक्तम्—'राष्ट्रादेनं बहिः
कुर्यात्समप्रधनमक्षतम्' इति तत्प्रथमकृतमाहमविषयं न सर्वविषयम् । शारी-
रस्तु ब्राह्मणस्य न कदाचिद्धवति । (मनुः ८।३८०)—'न जानु ब्राह्मणं हन्या-
'सर्वपापेष्वपि स्थितम्' इति सामान्येन मनुस्मरणात् । तथा (मनुः ८।३८१)
—'न ब्राह्मणवधाद्भयानधर्मो विद्यते भुवि । तस्मादस्य वध राजा मनसापि न
चिन्तयेत् ॥' इति ॥ ८१ ॥

जानतः साक्ष्यान्द्गीकारं आह—

यः साक्ष्यं श्रावितोऽन्येभ्यो निहुते तत्तमोवृतः ।

म दाप्योऽष्टगुणं दण्डं ब्राह्मणं तु विवासयेत् ॥ ८२ ॥

अपिच । यस्तु साक्षिष्वमद्गीकृत्यान्तैः साक्षिभिः सह साक्ष्यं श्रावितः सन्नि-
गदनकाले तमोवृतो रागाद्याक्रान्तचित्तस्तन्माक्ष्यमन्येभ्यः साक्षिभ्यो निहुते
नाहमत्र साक्षी भवामीति स विवादपराजये यो दण्डस्तं दण्डमष्टगुणं दाप्यः ।
ब्राह्मणं पुनरष्टगुणद्वयदण्डदानासमर्थं विवासयेत् । विवासनं च नग्नीकरणगृ-
हभङ्गदेशनिर्वासनलक्षणं विषयानुसारेण द्रष्टव्यम् । इतरेषां स्वष्टगुणद्वयदण्ड-
दानासंभवे स्वजात्युचितकर्मकरणनिगदवन्धनकारागृहप्रवेशादि द्रष्टव्यम् । ए-
तच्च पूर्वश्लोकेऽप्यनुसर्तव्यम् । यदा सर्वे साक्ष्यं निहुवन्ते तदा सर्वे समान-
दोषाः । यदानु साक्ष्यमुक्त्वा पुनरन्यथा वदन्ति तदानुबन्धाद्यपेक्षया दण्ड्याः ।
यथाह कात्यायनः—'उक्त्वान्यथा मुवाणाश्च दण्ड्याः स्युर्वाक्छलान्विताः'

१ दण्डासंभवे स्त. २ अनुबन्धो दोषोत्पादः

इति । न चान्वेनोक्ताः साक्षिणोऽन्येन रहस्यनुसर्तव्याः । यथाह नारदः—
'न परेण समुद्दिष्टमुपेयात्साक्षिणं रहः । भेदयेन्नैव चान्वेन हीयेतैवं समाच-
रन् ॥' इति ॥ ८२ ॥

साक्षिणामवचनमसत्यवचनं च सर्वत्र प्रतिषिद्धं तदपवादार्थमाह—

वर्णिनां हि वधो यत्र तत्र साक्ष्यनृतं वदेत् ।

यत्र वर्णिनां शूद्रविदक्षत्रविप्राणां सत्यवचनेन वधः संभाष्यते तत्र साक्ष्य-
नृतं वदेत् सत्यं न वदेत् । अनेन च सत्यवचनप्रतिषेधेन साक्षिणः पूर्वप्रतिषि-
द्धमसत्यवचनमवचनं चाभ्यनुज्ञायते । यत्र शास्त्राभियोगादौ सत्यवचने वर्णिनो
वधोऽनृतवचने न कस्यापि वधस्तत्रानृतवचनमभ्यनुज्ञायते । यत्र तु सत्यवच-
नेऽर्थिप्रत्यर्थिनोरन्यतरस्य वधोऽसत्यवचने चान्यतरस्य वधस्तत्र तूष्णींभावाभ्य-
नुज्ञा राजा यद्यनुमन्यते । अथ राजा कथमप्यकथने न मुञ्चति तदा भेदादसा-
क्षित्वं कर्तव्यम् । तस्याप्यसंभवे सत्यमेव वेदितव्यम् । असत्यवचने वर्णिवधदो-
षोऽसत्यवचनदोषश्च । सत्यवचने तु वर्णिवधदोष एव । तत्र च यथाशास्त्रं प्रा-
यश्चित्तं कर्तव्यम् ॥

तर्ह्यसत्यवचने तूष्णींभावे च शास्त्राभ्यनुज्ञानात्प्रत्यवायाभाव इत्यत आह—

तत्पावनाय निर्वाप्यश्चरुः सारस्वतो द्विजैः ॥ ८३ ॥

तत्पावनाय अनृतवचनावचननिमित्तप्रत्यवायपरिहाराय सारस्वतश्चरुर्द्विजैरे-
कैकशो निर्वाप्यः कर्तव्यः । सरस्वती देवता अस्येति सारस्वतः । अनवस्त्रादि
तान्तरूपमपक्रीदने चरुशब्दः प्रसिद्धः । इहायमभिसन्धिः—साक्षिणामनृत
वचनमवचनं च यच्चिषिद्धं तदिहाभ्यनुज्ञातम् । यत्तु—'नानृतं वदेत् ।
अब्रुवन्विब्रुवन्वापि नरो भवति किल्बिषी' इति सामान्येनानृतवचनमवचनं च
प्रतिषिद्धं तदतिक्रमनिमित्तमिदं प्रायश्चित्तम् । नच मन्तव्यं साक्षिणामनृतवच-
नावचनाभ्यनुज्ञानेऽपि साधारणानृतवचनावचनप्रतिषेधातिक्रमनिमित्तप्रत्यवा-
यस्य तादवस्थ्यादभ्यनुज्ञावचनमनर्थकमिति । यतः साक्ष्यनृतवचनावचनयोर्भू-
यान्प्रत्यवायः साधारणानृतवचनावचनयोरल्पीयानित्यर्थवदभ्यनुज्ञावचनम् ।
यद्यपि भूयसः प्रत्यवायस्य निवृत्त्या आनुषङ्गिकस्याल्पीयसः प्रत्यवायस्य निवृ-
त्तिरन्यत्र तथापीहाभ्यनुज्ञावचनाप्रायश्चित्तविधानाच्च भूयसो निवृत्त्याल्पीया-
नप्यानुषङ्गिकोऽपि प्रत्यवायो न निवर्तत इति गम्यते । एतदेवाम्यत्र प्रश्नेषु व-
र्णिवधाशङ्कायां पान्थार्दीनामनृतवचनावचनाभ्यनुज्ञानं वेदितव्यम् । नच तत्र
प्रायश्चित्तमस्ति प्रतिषेधान्तराभावात् । निमित्तान्तरेण कालान्तरेऽर्थवत्त्वावगमे-
ऽपि साक्षिणामन्येषां च दण्डाभावोऽस्मादेव वचनादवगम्यत इति ॥ ८३ ॥

इति साक्षिप्रकरणम् ।

१. हीयेतैव स २. साक्ष्यं तत्रानृत. ३. वदेत् य साक्ष्यमनृतम् घ. ४. वचनेन. ५. न्यनुज्ञया ख.
६. निषिद्ध ख. ७. स्थ्यादवचनाभ्यनुज्ञा ख. ८. साक्षिणामसत्यवचनावचनप्रतिषेधातिक्रमयोः ख.

अथ लेख्यप्रकरणम् ६

भुक्तिसाक्षिणौ निरूपितौ सांप्रतं लेख्यं निरूप्यते । तत्र लेख्यं द्विविधं ज्ञा-
सनं ज्ञानपदं चेति । ज्ञासनं निरूपितम् । ज्ञानपदमभिधीयते । तच्च द्विविधम्
स्वहस्तकृतमन्यकृतं चेति । तत्र स्वहस्तकृतमसाक्षिकं अन्यकृतं ससाक्षिकम् ।
अनयोश्च देशाचारानुसारेण ग्रामाण्यम् । यथाह नारदः—‘लेख्यं तु द्विविधं
ज्ञेयं स्वहस्ताऽन्यकृतं तथा । असाक्षिमन्साक्षिमच्च सिद्धिर्देशस्थितेस्तयोः ॥’ इति
तन्नाम्यकृतमाह—

यः कश्चिदर्थो निष्णातः स्वरुच्या तु परस्परम् ।

लेख्यं तु साक्षिमन्कार्यं तस्मिन्धनिकपूर्वकम् ॥ ८४ ॥

धनिकाधमर्णयोर्योऽर्थो लिख्यादिः परस्परं स्वरुच्या द्वयता कालेन तावदेव-
मिषती च प्रतिमासं वृद्धिरिति निष्णातो व्यवस्थितः तस्मिन्नर्थे कालान्तरे वि-
प्रतिपत्तौ वस्तुतत्त्वनिर्णयार्थं लेख्यं साक्षिमदुक्तलक्षणसाक्षियुक्तं धनिकपूर्वकं
धनिकः पूर्वा यस्मिन्धनिकपूर्वकम् । धनिकनामलेखनपूर्वकमिति यावत् । कार्यं
कर्तव्यम् । उक्तलक्षणाः साक्षिणो वा कर्तव्याः—‘कर्त्रा तु यत्कृतं कार्यं सि-
द्ध्यर्थं तस्य साक्षिणः । प्रवर्तन्ते विवादेषु स्वकृतं वाच्यं लेख्यकम् ॥’ इति स्म-
रणात् ॥ ८४ ॥

समामासतदर्धाहर्नामजातिम्वगोत्रकैः ।

सब्रह्मचारिकात्मीयपितृनामादिचिह्नितम् ॥ ८५ ॥

अपिच । समा संवत्सर । मासश्चैत्रादिः । तदर्थं पक्षः शुक्लः कृष्णो वा ।
अहस्तिथिः प्रतिपदादिः । नाम धनिकर्णिकयोः । जातिर्ब्राह्मणत्वादिः । स्वगोत्रं
वासिष्ठादिगोत्रम् । एतैः समादिभिश्चिह्नितम् । तथा सब्रह्मचारिकं ब्रह्मचादि-
ज्ञात्वाप्रयुक्तं गुणनाम ब्रह्मचः कठ इति । आत्मीयपितृनाम धनिकर्णिकपितृ-
नाम । आदिग्रहणाद्द्रव्यजातिमख्यार्थादेर्ग्रहणम् । एतश्च चिह्नितं लेख्यं कार्यं
मिति गतेन संबन्धः ॥ ८५ ॥

समाप्तेऽर्थे ऋणी नाम स्वहस्तेन निवेशयेत् ।

मतं मेऽमुकपुत्रस्य यदत्रोपरि लेखितम् ॥ ८६ ॥

किंच । धनिकाधमर्णयोर्योऽर्थः स्वरुच्या व्यवस्थितस्तस्मिन्नर्थे समाप्ते लिखिते
ऋणी अधमर्णो नामात्मीयं स्वहस्तेनास्मिन्लेख्ये यदुपरि लेखितं तन्ममामुक-
पुत्रस्य मतमभिप्रेतमिति निवेशयेत्पत्रं विलिखेत् ॥ ८६ ॥

साक्षिणश्च स्वहस्तेन पितृनामकपूर्वकम् ।

अत्राहममुकः साक्षी लिखेयुरिति ते समाः ॥ ८७ ॥

तथा । तस्मिंश्चेत्ये ये साक्षिणो लिखितास्तेऽप्यात्मीयपितृनामलेखनपूर्वकं
अस्मिन्नर्थेऽयममुको देवदत्तः साक्षीति स्वहस्तेनैकैकशो लिखेयुः । तेच समाः
संख्यातो गुणतश्च कर्तव्याः । यद्यधमर्णः साक्षी वा लिपिज्ञो न भवति तदा-
धमर्णोऽन्येन साक्षी च साक्ष्यन्तरेण सर्वसाक्षिसंनिधौ स्वमतं लेखयेत् । यथाह
नारदः—‘अलिपिज्ञ ऋणी यः स्यात्स्वमतं तु स लेखयेत् । साक्षी वा साक्षि-
णान्म्येन सर्वसाक्षिसमीपतः ॥’ इति ॥ ८७ ॥

उभयाभ्यर्थितेनैतन्मया ह्यमुकमनुना ।

लिखितं ह्यमुकेनेति लेखकोऽन्ते ततो लिखेत् ॥ ८८ ॥

अपिच । ततो लेखक उभाभ्यां धनिकाधमर्णिकाभ्यां प्रार्थितेन मयामुकेन
देवदत्तेन विष्णुमित्रमनुना एतल्लेख्यं लिखितमित्यन्ते लिखेत् ॥ ८८ ॥

सांप्रतं स्वकृतं लेख्यमाह—

विनापि साक्षिमिलेख्यं स्वहस्तलिखितं तु यत् ।

तत्प्रमाणं स्मृतं लेख्यं बलोपधिकृतादृते ॥ ८९ ॥

यल्लेख्यं स्वहस्तेन लिखितमधमर्णेन तस्माक्षिभिर्विनापि प्रमाणं स्मृतं मन्वा-
दिभिः । बलोपधिकृतादृते बलेन बलान्कारेण उपधिना लललोभक्रोधभयमदादि-
लक्षणेन यत्कृतं तस्माद्भिना । नारदोऽप्याह—‘मत्ताभियुक्तस्त्रीबालबलान्कारकृतं
च यत् । तदप्रमाणं लिखितं भयोपधिकृतं तथा ॥’ इति । तच्चैतस्वहस्तकृतं परहस्त-
कृतं च यल्लेख्यं देशाचारानुसारेण सर्वबन्धकव्यवहारेऽवबन्धकव्यवहारे च युक्तम-
र्धक्रमापरिलोपेन लिप्यक्षरापरिलोपेन च लेख्यमित्येतावत् न पुनः साधुशब्दैरेव ।
प्रातिम्विकदेशभाषयापि लेखनीयम् । यथाह नारदः—‘देशाचाराविरुद्धं यद्य-
क्ताधिविधिलक्षणम् । तत्प्रमाणं स्मृतं लेख्यमविलुप्तक्रमाक्षरम् ॥’ इति । विधानं
विधिः आधेर्विधिराधिविधिराधीकरणं तस्य लक्षणं गोप्याधिभोग्याधिकाल-
कृतमित्यादि तद्यत् विस्पष्टं यस्मिन्तद्यत्ताधिविधिलक्षणम् । अविलुप्तक्रमा-
क्षरं । अर्थानां क्रमः क्रमश्चाक्षराणि च क्रमाक्षराणि अविलुप्तानि क्रमाक्षराणि
यस्मिन्तदविलुप्तक्रमाक्षरं । तदेवंभूतं लेख्यं प्रमाणम् । राजशासनवत् साधुश-
ब्दनियमोऽत्रेत्यभिप्रायः ॥ ८९ ॥

लेख्यप्रसङ्गेन लेख्यास्तदमप्युक्तं त्रिभिरेव देयमित्याह—

ऋणं लेख्यकृतं देयं पुरुषैस्त्रिभिरेव तु ।

यथा साक्ष्यादिकृतमृणं त्रिभिरेव देयं तथा लेख्यकृतमप्याहर्तृत्पुत्रतत्पुत्रै-

१ काभ्यामुभाभ्यां च. २ विना तु च. ३ तत्रतत्र च. ४ कृत्वा च लेख्यं च. ५ सर्वबन्ध-
व्यवहारे च च. ६ तत्पुत्रपौत्रैः

स्त्रिभिरेव देयं न चतुर्थादिभिरिति नियम्यते । ननु पुत्रपौत्रैर्ऋणं देयमित्यभि-
शेपेण ऋणमात्रं त्रिभिरेव देयमिति नियतमेव । बाढम् । अस्यैवोत्सर्गस्य प-
त्रारूढर्णविषये स्मृत्यन्तरप्रभवामपवादशङ्कामपनेनुमिदं वचनमारब्धम् । त-
थाहि—पत्रलक्षणमभिधाय कात्यायनेनाभिहितम्—‘एवं कालमतिक्रान्तं
पितृणां दाप्यते ऋणम्’ इति । इत्थं पत्रारूढमृणमतिक्रान्तकालमपि पितृणां
संबन्धि दाप्यते । अत्र पितृणामिति बहुवचननिर्देशात्कालमतिक्रान्तमिति व-
चमाप्त्यनुर्थादिर्दाप्य इति प्रतीयते । तथा हारीतेनापि—‘लेख्यं यस्य भवे-
त्तस्मै लाभं तस्य विनिर्दिशेत्’ इति । अत्रापि यस्य हस्ते लेख्य(पत्र)मस्ति तस्यर्णलाभ
इति सामान्येन चतुर्थादिभ्योऽप्युणलामोऽस्तीति प्रतीयते । अतश्चैतदाशङ्कानि-
वृत्त्यर्थमेतद्वचनमित्युक्तम् । वचनद्वयं च योगीश्वरवचनानुसारेण योजनीयम् ॥

अस्यापवादमाह—

आधिष्णु भुज्यते तावद्यावत्तन्न प्रदीयते ॥ ९० ॥

सबन्धकेऽपि पत्रारूढं ऋणं त्रिभिरेव देयमिति नियमादृणापाकरणानधिकार-
रणाऽप्याहरणेऽप्यनधिकारप्राप्ताविदमुच्यते । यावच्चतुर्थेन पत्रमेव वा ऋणं न
दीयते तावदेवाधिभुज्यत इति वदता सबन्धकर्णापाकरणे चतुर्थादेरप्यधिकारो
दक्षितः । नन्वेतदप्युक्तमेव फलभोग्यो न नश्यतीति । सत्यम् । तदप्येतस्मि-
न्नस्यपवादवचने पुरुषत्रयविषयमेव स्यादिति सर्वमनवद्यम् ॥ ९० ॥

प्रासङ्गिक परिममाप्य प्रकृतमेवानुसरति—

देशान्तरस्थे दुर्लेख्ये नष्टोन्मृष्टे हृते तथा ।

भिन्ने दग्धेऽथवा छिन्ने लेख्यमन्यत्तु कारयेत् ॥ ९१ ॥

व्यवहाराक्षमे पत्रे पत्रान्तरं कुर्यादिति विधीयते । व्यवहाराक्षमत्वं चात्य-
न्तव्यवहितदेशान्तरस्थे पत्रे दुर्लेख्ये दुष्टानि संदिह्यमानानि अवाचकानि वा
लेख्यानि लिप्यक्षराणि पदानि वा यस्मिन्तत् दुर्लेख्य तस्मिन्दुर्लेख्ये, नष्टे काल-
वशेन, उन्मृष्टे मणीर्दायव्यादिना मृदितलिप्यक्षरे, हने तस्करादिभिः, भिन्ने
विदलिते, दग्धे प्रविलिते, छिन्ने द्विधाभूते सति पत्रं द्विभवंति । एतच्चार्थिप्र-
त्यर्थिनोः परस्परानुमतो मत्याम् । विमन्यां तु व्यवहारप्राप्तौ देशान्तरस्थपत्रा-
नर्थनायाऽवापेक्षया कालो दातव्यः । दुर्देशावस्थिते नष्टे वा पत्रे साक्षिभिरेव
व्यवहारनिर्णयः कार्यः । यथाह नारदः—‘लेख्ये देशान्तरस्थस्ते शीर्णे दुर्लि-
खिते हृते । सतस्तत्कालकरणमसतो द्रष्टृदर्शनम् ॥’ इति । सतो विद्यमानस्य
पत्रस्य देशान्तरस्थस्यानयनाय कालकरणं कालावधिर्दातव्यः । असतः पुनरवि-

१ वचनाच्च चतुर्थादिः ख. २ पत्रारूढे ऋणे ख-ग. ३ कारेणापहरणे ख. ४ तस्करा-
दिना ग-घ. ५ द्वितीयपत्र भवति ग. ६ नाय दुर्गोष्वापेक्षया ख. ७ दुर्गदेशावस्थिते ख.
८ दृष्टदर्शनं घ.

यमानस्य पत्रस्य पूर्व ये द्रष्टारः साक्षिणस्तैर्दर्शनं व्यवहारपरिसमापनं कार्यम् । यदा तु साक्षिणो न सन्ति तदा दिव्येन निर्णयः कार्यः—‘अलेख्यसाक्षिके वैधी व्यवहारे विनिर्दिशेत्’ इति स्मरणात् । एतच्च जानपदं व्यवस्थापत्रम् । राजकीयमपि व्यवस्थापत्रमीदृशमेव भवति । इयांस्तु विशेषः—‘राज्ञः स्वहस्तसंयुक्तं स्वमुद्रासिद्धितं तथा । राजकीयं स्मृतं लेख्यं सर्वेष्वर्थेषु साक्षिमत् ॥’ इति । तथान्यदपि राजकीयं जयपत्रकं वृद्धवसिष्ठेनोक्तम्—‘यथोपन्यस्तसाध्यार्थसंयुक्तं सोत्तरक्रियम् । सावधारणकं चैव जयपत्रकमिष्यते ॥ प्राङ्निष्ठाकादिहस्ताङ्कं मुद्रितं राजमुद्रया । सिद्धेऽर्थे वादिने दद्याज्जयिने जयपत्रकम् ॥’ इति । तथा सभामदोऽपि मैतं मेऽमुकपुत्रस्येति स्वहस्तं दद्युः ।—‘सभासदक्षये तत्र स्मृतिशास्त्रविदः स्थिताः । यथालेख्यविधौ तद्वत्स्वहस्तं दद्युरेव ते ॥’ इति स्मरणात् । सभामदां च परस्परानुमतिव्यतिरेकेण न व्यवहारो निःशल्यो भवति । यथाह नारदः—‘यत्र सभ्यो जनः सर्वः साध्वेतदिति मन्यते । स निःशल्यो विवादः स्यात्प्रशल्यस्त्वन्यथा भवेत् ॥’ इति । एतच्चतुष्पाद्यवहार एव ।—‘साधयेत्साध्यमर्थं यच्चतुष्पादान्वितं च यत् । राजमुद्रान्वितं चैव जयपत्रकमिष्यते ॥’ इति स्मरणात् । यत्र तु हीनता यथा—‘अन्यवादी क्रिया द्वेयी नोपस्थाता निरुत्तरः । आहूतप्रर्पलायी च हीनः पञ्चविधः स्मृतः ॥’ इति । तत्र न जयपत्रकमस्ति अपितु हीनपत्रकमेव । तच्च कालान्तरे दण्डप्राप्त्यर्थं जयपत्रं तु प्राङ्गन्यायविधिमिद्वयमिति विशेषः ॥ ९१ ॥

लेख्यसंदेहे निर्णयनिमित्तान्याह -

संदिग्धलेख्यशुद्धिः स्यात्स्वहस्तलिखितादिभिः ।

युक्तिप्राप्तिक्रियाचिह्नसंबन्धागमहेतुभिः ॥ ९२ ॥

शुद्धमशुद्धं वेति संदिग्धस्य लेख्यस्य शुद्धिः स्वहस्तलिखितादिभिः स्यात् । स्वहस्तेन लिखितं यत्लेख्यान्तरं तेन शुद्धिः । यदि सदृशान्यक्षराणि भवन्ति तदा शुद्धिः स्यादित्यर्थः । आदिशब्दान्माक्षिलेख्यकस्वहस्तलिखितान्तरसंवादाच्छुद्धिरिति । युक्त्या प्राप्तिर्युक्तिप्राप्तिः । देशकालपुरुषाणां द्रव्येण सह संबन्धः प्राप्तिः । अस्मिन्देशेऽस्मिन्कालेऽस्य पुरुषस्येदं द्रव्यं घटत इति युक्तिप्राप्तिः । क्रिया तत्साक्ष्युपन्यासः । चिह्नमसाधारणं श्रीकारादि । संबन्धोऽर्थिप्रत्यर्थिनोः पूर्वमपि परस्परविश्वासेन दानग्रहणादिसंबन्धः । आगमोऽस्येतावतोऽर्थस्य संभावितः प्राप्त्युपायः । एते एव हेतवः । एभिर्हेतुभिः संदिग्धलेख्यस्य शुद्धिः स्यादित्यन्वयः । यदा तु लेख्यसंदेहे निर्णयो न जायते तदा साक्षिभिर्निर्णयः कार्यः । यथाह कात्यायनः—‘दूषिते पत्रके वादी तदारूढांस्तु निर्दिशेत्’ इति । साक्षिसंभवविषयमिदं वचनम् । साक्ष्यसंभवविषयं तु हारीतवचनम्—‘न मयैतत्कृतं पत्रं कूटमेतेन कारितम् । अधरीकृत्य तत्पत्रमथो दिव्येन निर्णयः ॥’ इति ॥ ९२ ॥

एवं शोधिते पत्रे ऋणे च दातव्ये प्राप्ते यदा कृच्छ्रमेव ऋणं दातुमसमर्थ-
स्तदा किं कर्तव्यमित्यत आह—

लेख्यस्य पृष्ठेऽभिलिखेदत्वा दत्तवर्णिको धनम् ।

धनी वोपगतं दद्यान्स्वहस्तपरिचिह्नितम् ॥ ९३ ॥

यदाधर्मणिकः सकलमृणं दातुमसमर्थस्तदा शाक्यनुसारेण दत्त्वा पूर्वकृतस्य
लेख्यस्य पृष्ठेऽभिलिखेत् एतावन्मया दत्तमिति । उत्तमर्णो वा उपगतं प्राप्तं धनं
तस्यैव लेख्यस्य पृष्ठे दद्यादभिलिखेत् एतावन्मया लब्धमिति । कथम् । स्वहस्तप-
रिचिह्नितं स्वहस्तलिखिताक्षरचिह्नितम् । यद्वोपगतं प्रवेशपत्र स्वहस्तलिखितचि-
ह्नितमधमर्णयोत्तमर्णो दद्यात् ॥ ९३ ॥

ऋणे तु कृच्छ्रे दत्तं लेख्यं किं कर्तव्यमित्यत आह—

दन्वर्णं पाटयेद्देख्यं शुद्ध्यै वान्यत्तु कारयेत् ।

क्रमेण सकृदेव वा कृच्छ्रमृण दत्त्वा पूर्वकृतं लेख्यं पाटयेत् । यदा तु दुर्गदे-
शावस्थित लेख्य नष्ट वा तदा शुद्धौ अधमर्णत्वनिवृत्त्यर्थमन्यदेख्यं कारयेद्दत्त-
मर्णेनाधमर्णः । पूर्वोक्तक्रमेणोत्तमर्णो विगुह्यपत्रमधमर्णाय दद्यादित्यर्थः ॥

समाक्षिके ऋणे कृच्छ्रे दातव्ये किं कर्तव्यमित्यत आह—

माश्रिमञ्च भवेद्यदा तदातव्यं समाक्षिकम् ॥ ९४ ॥

यत्तु समाक्षिकमृण तत्पूर्वेयाक्षिसमश्नमेव दद्यात् ॥ ९४ ॥

नित्यं न प्रमाणम् ।

अथ दिव्यप्रकरणम् ७

लिखितमाक्षिभुक्तिलक्षणं त्रिविधं मानुषं प्रमाणमुक्तम् । अथावसरप्राप्तं दिव्यं
प्रमाणमभिधास्यन् तुलाइयाप इत्यादिभिर्वाचं पञ्चभिः श्लोकेर्दिव्यमातृकां कथ-
यति । तत्र तावदिव्यान्युपदिशति—

तुलाइयापो विपं कोशो दिव्यानीह विशुद्धये ।

तुलादीनि कोशान्तानि पञ्च दिव्यानीह धर्मशास्त्रे विशुद्धये संदिग्धस्यार्थस्य
संदेहनिवृत्तये दातव्यानीति ॥

नन्वन्यत्रान्यान्यपि तण्डुलादीनि दिव्यानि सन्ति - 'घटोऽग्निदरुकं चैव
त्रिषु कोशमर्थैव च । तण्डुलाश्चैव दिव्यानि सप्तमस्तमायकः ॥' इति पिता-
महस्मरणान् । अतः कथमेतावन्त्येवेत्यत आह—

महाभियोगेष्वेतानि

वोपगत घ = लिखितपरिचिह्नित ग. ३ उत्तमर्णो अधस्व ४ दिमिरारभ्य घ. ५
संदिग्ध ६ अन्यत्रान्या ख.

एतानि महाभियोगेष्वेव नान्यत्रेति नियम्यते न पुनरिमान्येव दिव्यानीति । महत्त्वावधिं च ब्रूयति । नन्वल्पाभियोगेऽपि कोश इष्यते—‘कोशमल्पेऽपि दापयेत्’ इति स्मरणात् । सत्यम् । कोशस्य तुलादिषु पाठो न महाभियोगेष्वेवेति नियमार्थः, किंतु सावष्टम्भाभियोगेऽपि प्राप्स्यर्थः । अन्यथा शङ्काभियोगे एव स्यात्—‘अवष्टम्भाभियुक्तानां घटादीनि विनिर्दिशेत् । तण्डुलाश्चैव कोशश्च शङ्कास्त्रेव न संशयः ॥’ इति स्मरणात् ॥

महाभियोगेषु शङ्कितेषु सावष्टम्भेषु चाविशेषेण प्राप्तावपवादमाह—

शीर्षकस्थेऽभियोक्तरि ॥ ९५ ॥

एतानि तुलादीन्यभियोक्तरि शीर्षकस्थेऽभियुक्तस्य भवन्ति । शीर्षकं शिरो व्यवहारस्य चतुर्थं. पादो जयपराजयलक्षणस्तेन च दण्डो लक्ष्यते तत्र तिष्ठतीति शीर्षकस्थः तत्प्रयुक्तदण्डभागित्यर्थः ॥ ९५ ॥

ततोर्था लेखयेन्मद्यः प्रतिज्ञातार्थसाधनमिति भावप्रतिज्ञावादिन एव किं-येति व्यवस्था दर्शिता तदपवादार्थमाह—

रुच्या वान्यतरः कुर्यादितरो वर्तयेच्छिरः ।

रुच्याभियोक्त्रभियुक्तयोः परस्परसंप्रतिपर्यान्यतरोऽभियुक्तोऽभियोक्ता वा दिव्य कुर्यादितरोऽभियुक्तोऽभियोक्ता वा शिरः शरीरमर्थदण्डं वा वर्तयेदङ्गीकुर्यात् । अयमभिस्मन्थिः न मानुषप्रमाणवदिव्यं प्रमाण भावैकगोचरं अपितु भावाभावावविशेषेण गोचरयति । अतश्च मिथ्योत्तरं प्रत्यवस्कन्दने प्राङ्गन्याये वार्थिप्रत्यर्थिनोरन्यतरस्येच्छया दिव्यं भवतीति ॥

अल्पाभियोगे महाभियोगे शङ्कामावष्टम्भयोरप्यविशेषेण कोशो भवतीत्युक्तं, तुलादीनि विपान्तानि तु महाभियोगेष्वेव सावष्टम्भेष्वेवेति च नियमो दर्शितः । तत्रावष्टम्भाभियोगेष्वेवेत्यस्यापवादमाह—

विनापि शीर्षकान्कुर्यान्नृपद्रोहेऽथ पातके ॥ ९६ ॥

राजद्रोहाभिः शङ्कायां ब्रह्महत्यादिपातकाभिः शङ्कायां च शिरःस्थायिना विनापि तुलादीनि कुर्यात् महाचौर्याभिः शङ्कायां च । यथाह—‘राजभिः शङ्कितानां च निर्दिष्टानां च दस्युभिः । आत्मशुद्धिपराणां च दिव्यं देयं शिरो विना ॥’ इति । तण्डुलाः पुनरल्पचौर्यशङ्कायामेव ।—‘चौर्ये तु तण्डुला देया नान्यत्रेति विनिश्चयः’ इति पितामहवचनम् । तप्तमापस्तु महाचौर्याभिः शङ्कायामेव ।—‘चौर्यशङ्काभियुक्तानां तप्तमापो विधीयते’ इति स्मरणात् । अन्ये पुनः शपथा अल्पार्थविषयाः ।—‘सत्यंवाहनशस्त्राणि गोवीजकनकानि च । देवतापितृपादांश्च दत्तानि मुकृतानि च ॥ स्पृशेच्छिरांसि पुत्राणां दाराणां सुहृदां तथा ।

१ कोशोऽन्त्येव ग. २ क्रियाव्ययस्या स्त्र. ३ भावाभावाविशेषेणेति मन्त्रपाठः ४ भवतीति युक्तं घ.

अभियोगेषु सर्वेषु कोशपानमथापि वा ॥ इत्येते शपथाः प्रोक्ता मनुना स्वल्प-
कारणे ॥' इति नारदस्मरणान् ॥ यद्यपि मानुषप्रमाणानिर्णयस्य निर्णायकं य-
त्तद्विद्यमिति लोकप्रसिद्धा शपथानामपि दिव्यत्वं तथापि कालान्तरनिर्णयनि-
मित्तत्वेन समनन्तरनिर्णयनिमित्तेभ्यो धटादिभ्यो दिव्येभ्यो भेदत्वव्यपदेशो
प्राक्ष्यणपरिमाजकत्वन । कोशस्य तु शपथत्वेऽपि धटादिषु पाठो महाभियोगवि-
षयत्वेनावष्टम्भाभियोगविषयत्वेन च धटादिसाम्याच्च न समनन्तरनिर्णयनिमि-
त्तत्वेन । तदुक्तानां तत्समापस्य च समनन्तरनिर्णयनिमित्तत्वेऽप्यल्पविषयत्वेन
शङ्काविषयत्वेन च धटादिर्वलक्षण्यत्वेऽप्यपाठ इति संतोष्यम् । एतानि च
दिव्यानि शपथाश्च यथामभवमृणादिषु विवादेषु प्रयोजक्यानि । यन्नु पिताम-
हवचनम्—'स्थावरेषु विवादेषु दिव्यानि परिवर्जयेत्' इति । तदपि लिखित-
सामन्तादिसद्भावे दिव्यानि परिवर्जयेदिति व्याख्येयम् । ननु विवादान्तरेऽपि
प्रमाणान्तरसमवे दिव्यानामनवकाश एव । सत्यम् । ऋणादिषु विवादेषु ईदृ-
श्लक्षणमाह्युपन्यासेऽपिना कृतेऽपि प्रत्यर्थी यदि दण्डाभ्युपगमावष्टम्भेन क्रि-
मवलम्बते तदा दिव्यमपि भवति । साक्षिणामाशयदोषमभवादिदिव्यस्य च ।
दोषत्वेन यन्तुतत्त्वविषयत्वात्तल्लक्षणत्वाच्च धर्मस्य । यथाह नारदः—'तत्र
सत्ये स्थितो धर्मो व्यनद्धारन्तु साक्षिणि । दैवमाध्वे पौरुषेयी न लेख्यं वा प्र-
योजयेत् ॥' इति । स्थावरेषु च विवादेषु प्रत्यर्थिना दण्डानष्टम्भेन दिव्यावल-
म्बने कृतेऽपि सामन्तादिदृष्टप्रमाणसद्भावे न दिव्यं प्राक्ष्यमिति विकल्पनिराकर-
णार्थं 'स्थावरेषु विवादेषु इत्यादिपितामहवचनं नात्यन्तिकदिव्यनिराकरणा-
र्थम् । लिखितसामन्ताद्यभावे स्थावरविवादेऽप्यनिर्णयप्रसङ्गान् ॥ ९६ ॥

दिव्ये साधारणविधिः—

मर्चलं स्नातमाहूय सूर्योदय उपोषितम् ।

कारयेन्सर्वदिव्यानि नृपत्राक्ष्यणसंनिधी ॥ ९७ ॥

किंच । पूर्वंधुर्गोपितमुदिते सूर्ये मर्चलं स्नातं दिव्यप्राहिणमाहूय नृपस्य
सभ्यानां प्राक्ष्यणानां च संनिधी सर्वाणि दिव्यानि कारयेत्प्राड्विवाकः—'त्रिरा-
त्रोपोषिताय सूर्येकरात्रोपिताय वा । नित्यं दिव्यानि देयानि श्रुचये चाद्रवा-
ससे ॥' इत्युपवासविकल्पः । पितामहेनोक्तो बलवद्बलवन्महाकार्याल्पकार्य-
विषयत्वेन व्यवस्थितो द्रष्टव्यः । उपवासनियमश्च कारयितुः प्राड्विवाकस्यापि—
'दिव्येषु सर्वकार्याणि प्राड्विवाकः समाचरेत् । अश्वरेषु यथाध्वर्युः सोपवासो
नृपालया ॥' इति पितामहवचनान् ॥ अत्र यद्यपि सूर्योदय इत्यविशेषणोक्तं
तथापि शिष्टसमाचाराद्भानुवासरे दिव्यानि देयानि । तत्रापि—'पूर्वाह्णेऽग्निप-
रीक्षा स्यात्पूर्वाह्णे च घटो भवेत् । मध्याह्ने तु जलं देयं धर्मतरवमभीप्सता ॥

१ मा. र. ग. सर्वेषु कोशपानेन च । २ नारदादि स्म. ग. ३ नन्तन्निमित्तनिर्णयेभ्यो घ. ४ नारदसद्भावे घ. ५ उक्तलक्षणे घ. ६ माशये दोष घ.

दिवसस्य तु पूर्वाह्णे कोशशुद्धिर्विधीयते । रात्रौ तु पश्चिमे यामे विषं देयं सुषी-
तकम् ॥' इति पितामहोक्तो विशेषो द्रष्टव्यः ॥ अनुक्तकालविशेषाणां तण्डु-
लसप्तमाषमृतीनां पूर्वाह्ण एव प्रदानम् ।—'पूर्वाह्णे सर्वदिव्यानां प्रदानं परि-
कीर्तितम्' इति सामान्येन नारदस्मरणात् । अहनि त्रिधा विभक्ते पूर्वो भागः
पूर्वाह्णो मध्यमो मध्याह्नः उत्तरोऽपराह्णः । तथापरोऽपि कालविशेषो विधिप्र-
तिषेधमुखेन दर्शितः । विधिमुखस्तावत्—'अग्नेः शिशिरहेमन्तो वर्षाश्चैव प्रकी-
र्तिताः । शरद्रीप्सेषु सलिलं हेमन्ते शिशिरे विषम् ॥ चैत्रो मार्गशिरश्चैव वैशा-
खश्च तथैव च । एते साधारणा मासा दिव्यानामविरोधिनः ॥ कोशस्तु सर्वदा
देयस्तुला स्यात्सार्वकालिकी ॥' इति । कोशग्रहणं सर्वशपथानामुपलक्षणम् ।
तण्डुलानां पुनर्विशेषानभिधानात्सार्वकालिकत्वम् । प्रतिषेधमुखोऽपि—'न
शीते तोयेशुद्धिः स्यान्नोष्णकालेऽग्निशोधनम् । न प्रावृषि विषं दद्यात्प्रवाते न
तुलां तथा ॥ नापराह्णे न सन्ध्यायां न मध्याह्णे कदाचन ॥' इति । न शीते
तोयशुद्धिः स्यादित्यत्र शीतशब्देन हेमन्तशिशिरवर्षाणां ग्रहणम् । नोष्णकाले-
ऽग्निशोधनमित्यत्रोष्णकालशब्देन ग्रीष्मशरदोः । विधानलब्धस्यापि पुनर्निषेध आ-
दरार्थः । प्रयोजनं तु वक्ष्यते ॥ ९७ ॥

अभिकारिव्यवस्थामाह—

तुला स्त्रीबालवृद्धान्धपङ्गुब्राह्मणरोगिणाम् ।

अग्निर्जलं वा शूद्रस्य यवाः सप्त विपस्य वा ॥ ९८ ॥

स्त्री स्त्रीमात्रं जातिवयोवस्थाविशेषानादरेण । बाल आपोऽशाद्वर्षाजातिवि-
शेषानादरेण । वृद्धोऽशीतिकावरः । अन्धो नेत्रविकलः । पङ्गुः पादविकलः ।
ब्राह्मणो जातिमात्रम् । रोगी व्याधितः । एतेषां शोधनार्थं तुलैवेति नियम्यते ।
अग्निः फालस्तप्तमापश्च क्षत्रियस्य । जलमेव वैश्यस्य । वाशढदोऽवधारणे । वि-
पस्य यवा उक्तपरिमाणाः सप्तैव शूद्रस्य शोधनार्थं भवन्ति । ब्राह्मणस्य तुला-
विधानात् 'शूद्रस्य यवाः सप्त विपस्य वा' इति विषयविधानादग्निर्जलं वेति क्षत्रिय-
वैश्यविषयमुक्तम् । एतदेव स्पष्टीकृतं पितामहेन—'ब्राह्मणस्य धटो देयः क्ष-
त्रियस्य हुताशनः । वैश्यस्य सलिलं प्रोक्तं विषं शूद्रस्य दापयेन् ॥' इति । यत्तु
कथादीनां दिव्याभावस्मरणम्—'सद्यत्तानां भृशार्तानां व्याधितानां तपस्विनाम् ।
स्त्रीणां च न मवेद्दिव्यं यदि धर्मस्तवपेक्षितः ॥' इति, तत् 'रुप्या वान्यतरः कुर्या-
त्' इति विकल्पनिवृत्त्यर्थम् । एतदुक्तं भवति—अवष्टम्भाभियोगेषु कथादीना-
मभियोक्तृत्वेऽभियोज्यानामेव दिव्यं, एतेषामभियोज्यत्वेऽप्यभियोक्तृणामेव दि-
व्यम् । परस्पराभियोगे तु विकल्प एव । तत्रापि तुलैवेति कात्यायनवचनेन
नियम्यते । तथा महापातकादिशङ्काभियोगे कथादीनां तुलैवेति । एतच्च वचनं
सर्वदिव्यसाधारणेषु मार्गशिरश्चैत्रवैशाखेषु कथादीनां सर्वदिव्यसमवधाने निया-

१ कोशसिद्धिः ख. २ अनुक्तवेला ग. घ. ३ प्रथमो भागः य. ४ उत्तमो घ. ५ तोयसिद्धिः
स्यात् ख.

मकस्यार्थवत् । नच सर्वकालं स्त्रीणां तुल्येवेति ।—‘स्त्रीणां तु न विषं प्रोक्तं न चापि सलिलं स्मृतम् । धटकोष्ठादिभिस्तासामन्तस्त्वं विचारयेत् ॥’ इति विषसलिलव्यतिरिक्तधटकोष्ठाद्यादिभिः शुद्धिविधानात् । एवं बाकादिष्वपि योजनीयम् । तथा ब्राह्मणादीनामपि न सार्वकालिकस्तुलादिनिबन्धः ।—‘सर्वेषामेव वर्णानां कोशशुद्धिर्विधीयते । सर्वाण्येतानि सर्वेषां ब्राह्मणस्य विषं विना ॥’ इति पितामहस्मरणान् । तस्मात्साधारणे काले बहुदिव्यसमवधाने तुलादिनियमार्थमेवेदं वचनम् । कालान्तरे तु तत्कालविहितं सर्वेषाम् । तथाहि—वर्णस्यमिरेव सर्वेषाम् । हेमन्तशिशिरयोस्तु क्षत्रियादित्रयाणामग्नि-विषयोर्विकल्पः । ब्राह्मणस्य त्वमिरेव न कदाचिद्विषम् । ‘ब्राह्मणस्य विषं विना’ इति प्रतिषेधात् । ग्रीष्मशरदोस्तु सलिलमेव । येषां तु व्याधिविशेषेणाद्यादिनिषेधः—‘कुष्ठिनां वर्जयेदग्निं सलिलं श्यामकासिनाम् । पित्तश्लेष्मवतां नित्यं विषं तु परिवर्जयेत् ॥’ इति तेषामद्यादिकालेऽपि साधारणं तुल्येव दिव्यं भवति । तथा—‘तोषमग्निर्विषं चैव दातव्यं बलिनां नृणाम्’ इति वैचनादुर्बलानामपि सर्वथा विधिप्रतिषेधादनुकालानतिक्रमेण जातिवयोर्वस्थाभितानि दिव्यानि देयानि ॥ ९८ ॥

महाभियोगेष्वेतानीत्युक्तं तत्राभियोगस्य यदपेक्षं महत्त्वं नदिदानीमाह—

नासहस्रादूर्णफलं न विषं न तुलां तथा ।

पणमहस्रादूर्णं फलं विषं तुलां वा न कारयेत् । मध्यवर्ति जलमपि । यथोक्तम्—‘तुलादीनि विषान्तानि गुरुष्वर्थेषु दापयेत्’ इति । अत्र कोशस्याग्रहणं ‘कोशमल्पेऽपि दापयेत्’ इत्यल्पाभियोगेऽपि तस्य स्मरणान् । एतानि चत्वारि दिव्यानि पणसहस्रादूर्णमेव भवन्ति नार्वागित्यर्थः ॥ नन्वर्वागप्यद्यादीनि पितामहेन दर्शितानि—सहस्रं तु धटं दद्यात्सहस्रार्धं तथायसम् । अर्धस्यार्धं तु सलिलं तस्यार्धं तु विषं स्मृतम् ॥’ इति । सत्यम् । तत्रैतत् व्यवस्था । यद्रूप्यापहारे पातित्यं भवति तद्विषयं पितामहवचनं, इतरद्रव्यविषयं योगीश्वरवचनमिति । एतच्च वचनद्वयं स्त्रेयसाहसविषयम् । अपहारे तु विशेषो दर्शितः कात्यायनेन—‘दत्तस्यापहृतो यत्र प्रमाणं तत्र कल्पयेत् । स्त्रेयसाहसयोर्दिव्यं स्वल्पेऽप्यर्थे प्रदापयेत् ॥ सर्वद्रव्यप्रमाणं तु ज्ञात्वा हेम प्रकल्पयेत् । हेमप्रमाणयुक्तं तु तदा दिव्यं नियोजयेत् ॥ ज्ञात्वा संख्यां सुवर्णानां शतनाशे विषं स्मृतम् । अशीतेस्तु विनाशे वै देवाच्चैव हुताशनम् ॥ पृथ्यानाशे जलं देयं चत्वारिंशति वै धटम् । विंशद्दशविनाशे तु कोशपानं विधीयते ॥ पञ्चाधिकस्य वा नाशे ततोऽर्धार्धस्य तण्डुलाः । ततोऽर्धार्धविनाशे हि

१. सार्वकालं ख. २. यथा ख. ३. तुला दिव्यं ग. ४. दुर्बलानामिति सर्वदा घ. ५. प्रतिषेधादुक्ते बलकाकालनि ग. ६. बस्थानाभितानि ख. ७. यदपेक्षं ख-ग. ८. तत्रैव व्यवस्था घ. ९. दद्यादेव ख. १०. दशात्रिंशद्विनाशे तु ग.

स्पृशेत्पुत्रादिमस्तकान् ॥ ततोऽर्धाध्विमाशे हि लौकिकवच्च क्रियाः स्पृताः ।
एवं विचारयन्मराजा धर्माध्वीभ्यां न हीयते ॥' इति । शास्त्रा संख्यां सुवर्णमा-
मित्यत्र सुवर्णशब्दः 'बोद्धश मायाः सुवर्णः' इत्युक्तपरिमाणवचनः । नास्तश-
ब्दश्चात्राप्यङ्गवचनः । नासहस्रादरेत्फालमित्यत्र तु तान्त्रिकपणसहस्रं बोद्धव्यम् ॥

ननु नृपद्रोहे महापातके चैतानि दिव्यान्युक्तानि, तत्कथं नासहस्रादरेत्फाल-
मित्यत्राह—

नृपार्थेष्वभिशापे च वहेयुः शुचयः सदा ॥ ९९ ॥

नृपद्रोहे महापातकाभियोगे च सदा द्रव्यसंख्यामनपेक्ष्यैवैतानि दिव्यानि
वहेयुः कुर्युरुपवासादिना शुचयः सन्तः । तथा देशविशेषोऽपि नारदेनोक्तः—
'सभाराजकुलद्वारदेवायतनचत्वरे । निधेयो निश्चलः पूज्यो धूपमाख्यानुलेपनैः ॥'
इति । निधेयो धटः । व्यवस्था च कात्यायनेनोक्ता—'इन्द्रस्थानेऽभिषासामां
महापातकिनां नृणाम् । नृपद्रोहे प्रवृत्तानां राजद्वारे प्रयोजयेत् ॥ प्रातिलोम्य-
प्रसूतानां दिव्यं देयं चतुष्पथे । भैतोऽम्येषु सभामध्ये दिव्यं देयं विदुर्बुधाः ॥
अस्पृश्याधमदासानां म्लेच्छानां पापकारिणाम् । प्रातिलोम्यप्रसूतानां निधयो
न नु राजनि ॥ तत्प्रसिद्धानि दिव्यानि संशये तेषु निर्विज्ञेत् ॥' इति ॥ ९९ ॥
इति दिव्यमातृका ॥

एवं सर्वदिव्योपयोगिनीं दिव्यमातृकामभिधायेदानीं धटादिदिव्यानां प्रयो-
गमाह—

तुलाधारणविद्वद्भिरभियुक्तस्तुलाश्रितः ।

प्रतिमानसमीभूतो रेखां कृत्वावतारितः ॥ १०० ॥

त्वं तुले सत्यधामासि पुरा देवैर्विनिर्मिता ।

तत्सत्यं वद कल्याणि संशयान्मां विमोचय ॥ १०१ ॥

यद्यसि पापकृन्मातस्ततो मां त्वमघो नय ।

शुद्धश्चेद्रमयोऽर्ध्वं मां तुलामित्यभिमन्त्रयेत् ॥ १०२ ॥

तुलाया धारणं तोलनं ये विदन्ति सुवर्णकारप्रभृतयस्तैः प्रतिमानेन सृदा-
दिना समीभूतः समीकृतस्तुलामाश्रितोऽधिरुद्धोऽभियुक्तोऽभियोक्ता वा दिव्य-
कारी रेखां कृत्वा येन संनिवेशेन प्रतिमानसमीकरणदशायां शिष्यतलेऽवस्थि-
तस्तस्मिन्पाण्डुलेखेनाङ्कयित्वावतारितस्तुलामभिमन्त्रयेत्प्रार्थयेतानेन मन्त्रेण । हे
तुले, त्वं सत्यस्य स्थानमसि । पुरा आदिसृष्टौ देवैर्हिरण्यगर्भप्रभृतिभिर्विनिर्मि-
तोत्पादिता । तत्तस्मात्सत्यं संदिग्धस्यार्थस्य स्वरूपं वद दर्शय । कल्याणि शो-

१ अभिशापेषु ग. २ नृपद्रोहेषु ख. ३ ततोऽन्येषु तु कार्येषु मभामध्ये विदुर्बुधाः न.
४ म्लेच्छानामपकारिणा ग. ५ दापयेत् ग. ६ विशोधय व ७ पाण्डुलेखः सङ्ग इति
प्रसिद्धः. पाण्डुलेखेन ख.

भने, अस्मात्संशयाभ्यां विमोचय । हे मातः, यच्चहं पापकृदसत्यवाच्यमि ततो मां स्वमघो नय । अयं शुद्धः सत्यवाच्यमि ततो मामूर्ध्वं गमयेति ॥ प्राङ्निष्ठा-
कस्तु तुलाभिमण्डनमर्चः स्मृत्यन्तरोक्तः । अयं तु दिव्यकारिणः । जयपराजयक-
क्षणं तु मञ्जलिज्ञादेवावगम्यत इति न पृथगुक्तम् ॥ धटनिर्माणं पुनरारोह-
णाद्यर्थसिद्धमेव पितामहनारदादिभिः स्पष्टीकृतम् । तद्यथा—‘छित्त्वा तु
यज्ञियं वृहत् यूपवन्मन्त्रपूर्वकम् । प्रणम्य लोकपालेभ्यस्तुला कार्या मनीषिभिः ॥
मन्त्रः सौम्यो वानस्पत्यश्छेदने जप्य एव च । चतुरस्रा तुला कार्या दृढा ऋज्वी
तथैव च ॥ कटकानि च देयानि त्रिषु स्थानेषु चार्थवत् । चतुर्हस्ता तुला कार्या
वादी चोपरि तत्समौ ॥ अन्तरं तु तयोर्हस्तौ भवेदध्यर्धमेव च । हस्ताद्वयं^१ नि-
खेयं तु पादयोरुभयोरपि ॥ तोरणे च तथा कार्ये पार्श्वयोरुभयोरपि । घटादुच्च-
तरे स्थातां नित्यं दशभिरङ्गुलैः ॥ अवलम्बौ च कर्तव्यौ तोरणाभ्यामघोमुखौ ।
सृम्भयौ सूत्रसंबद्धौ धटमस्तकचुम्बिनौ ॥ प्राङ्मुखो निश्चलः कार्यः शुची देशे
घटस्तथा । शिख्यद्वयं समासज्य पार्श्वयोरुभयोरपि ॥ प्राङ्मुखान्करूपयेद्दर्भाभ्या-
वयवोरुभयोरपि । पश्चिमे तोलयेत्कर्तुं नन्यस्मिन्मृत्तिकां शुभाम् ॥ पिटकं पूर-
येत्तस्मिन्निष्टकाप्रावपांसुभिः । अत्र च मृत्तिकेष्टकाप्रावपांसूनां विकल्पः । परी-
क्षका नियोक्तव्यास्तुलामातविशारदाः ॥ वणिजो हंसकाराश्च कांस्यकारास्तथैव
च । कार्यः परीक्षकैर्नित्यमवलम्बममो घट ॥ उदकं च प्रदातव्यं घटस्थोपरि
पण्डितैः । यस्मिन् प्रवते तोयं स विज्ञेयः समो घटः ॥ तोलयित्वा नरं पूर्वं
पश्चात्तमवतार्य तु । घटं तु कारयेन्नित्यं पनाकाध्वजशोभितम् ॥ तत आवाहये-
द्देवान्निधिनानेन मन्त्रविम् । वादित्रतूर्यधोर्ध्वैश्च गन्धमाल्यानुलेपनैः ॥ प्राङ्मुखः
प्राञ्जलिर्भूत्वा प्राङ्निष्ठाकस्ततो वदेत् । एहोहि भगवन्धर्मं अस्मिन्दिश्ये समा-
विश ॥ सहितो लोकपालश्च वस्वादिन्यमरुद्गणैः । आवाह्य तु घटे धर्मं पश्चाद-
ज्ञानि विन्यसेत् ॥ इन्द्रं पूर्वं तु संस्थाप्य प्रेतेशं दक्षिणे तथा । वरुणं पश्चिमे
भागे कुबेरं चोत्तरे तथा ॥ अग्न्यादिलोकपालांश्च कोणभागेषु विन्यसेत् । इन्द्रः
पीतो यमः श्यामो वरुणः स्फटिकप्रभः ॥ कुबेरस्तु सुवर्णामो वह्निश्चापि सुव-
र्णमः । तथैव निऋतिः श्यामो वायुर्धूम्रः प्रशस्यते ॥ ईशानस्तु भवेद्रक्त एवं
ध्यायेत्कमादिमान् । इन्द्रस्य दक्षिणे पार्श्वे वसूनाराधयेद्बुधः ॥ धरो ध्रुवस्तथा
सोम आपश्चैवानिलोऽनलः । प्रयूपश्च प्रभासश्च वसवोऽर्धा प्रकीर्तिताः ॥ देवे-
शेवानयोर्मध्य आदित्यानां तथा गणम् । धातार्यमा च मित्रश्च वरुणोऽशुभग-
स्तथा ॥ इन्द्रो विवस्वान्पूषा च पर्जन्यो दशमः स्मृतः । ततस्त्वष्टा ततो विष्णु-
रजघन्यो जघन्यजः ॥ इत्येते द्वादशादित्या नामभिः परिकीर्तिताः । अग्नेः प-
श्चिमभागे तु रुद्राणामयनं विदुः ॥ वीरभद्रश्च शम्भुश्च गिरिशश्च महावशाः ।

^१ मन्त्रा. स्मृत्यन्तरोक्ता. ग. ४. २. प्रान्तर. त्व. ३. निधेय इति पाठः. ४. पिटकं वंशमाण्ड-
विशेषः. ५. हंसकारश्च कांस्यकार. घ. ६. प्राञ्जलि प्राङ्मुखो भूत्वा घ. ७. ध्रुवोऽध्वरस्तथा
सोमः ख. धरो ध्रुवश्च सोमश्च घ. ८. आदित्यानां तथायनं ग. आदित्याराधनं तथा घ.
९. वरुणोऽशो भग ग घ. १०. अग्नेः पश्चिमदिग्भागे रुद्राणां स्थापनं विदुः ग.

अजैकपादहिर्बुध्नयः पिनाकी चापराजितः ॥ भुवनाधीश्वरश्चैव कपाली च विश्व-
पतिः । स्वाणुर्भवश्च भगवान् रुद्रास्त्वेकादश स्मृताः ॥ प्रेतेशरक्षोमप्ये तु मा-
तृस्थानं प्रकल्पयेत् । माह्वी माहेश्वरी चैव कौमारी वैष्णवी तथा ॥ वाराही चैव
माहेन्द्री चामुण्डा गणसंयुता । निर्ऋतेरुत्तरं भागे गणेशायतनं विदुः ॥ चरुण-
स्योत्तरे भागे मरुतां स्थानमुच्यते । पवनः स्पर्शनो वायुरनिलो मारुतस्तथा ॥
प्राणः प्राणेशजीवो च मरुतोऽष्टौ प्रकीर्तिताः । धटस्योत्तरभागे तु दुर्गामावाह-
येद्बुधः ॥ एतासां देवतानां तु स्वनाम्ना पूजनं विदुः । भूषावसानं धर्माय दत्त्वा
चाद्यादिकं क्रमान् ॥ अर्घ्यादिपश्चादङ्गानां भूषान्तमुपकल्पयेत् । गन्धादिकां
नैवेद्यान्तां परिचर्यां प्रकल्पयेत् ॥' इति । अत्र च तुलां पताकाध्वजालङ्कृतां
विधाय तस्यामङ्गेहीति मन्त्रेण धर्ममावाह्य धर्मायाध्वं कल्पयामि नम इत्यादिना
प्रयोगेणार्घ्यपाद्याचमनीयमधुपर्काचमनीयस्नानवस्त्रयशोपवीताचमनीयमुकुटकट-
कादिभूषान्तं दत्त्वा इन्द्रादीनां दुर्गान्तानां प्रणवाद्यैः स्वनामभिश्चतुर्ध्वन्तैर्नमो-
न्तैरर्घ्यादिभूषान्तं पदार्थानुसमयेन दत्त्वा धर्माय गन्धपुष्पधूपदीपनैवेद्यादि
दत्त्वा इन्द्रादीनां गन्धादीनि पूर्ववदद्यात् । गन्धपुष्पाणि च धटपूजायां रक्ताभि-
कार्याणि । यथाह नारदः—'रक्तगन्धैश्च माल्यैश्च दध्यपूपाक्षतादिभिः । अर्च-
येत्तु धटं पूर्वं ततः शिष्टांस्तु पूजयेत् ॥' इति । इन्द्रादीनां तु विशेषानभिधा-
नाद्यधालाभं रक्तैरन्यैर्वा पूजनमिति पूजाक्रमः ॥ एतच्च सर्वं प्राङ्निवाकः कुर्यात् ।
यथोक्तम्—'प्राङ्निवाकस्ततो विप्रो वेदवेदाङ्गपारगः । श्रुतवृत्तोपसंपन्नः शान्त-
चित्तो विमन्सरः ॥ सत्यसंधः शुचिर्दक्षः सर्वप्राणिहिते रतः । उपोषितः शुद्ध-
वासाः कृतदन्तानुधावनः ॥ सर्वासां देवतानां च पूजां कुर्याद्यथाविधि ॥'
तथा । ऋत्विग्भिश्चतुर्भिश्चतसृषु दिक्षु लौकिकाग्रौ होमः कार्यः । यथाह—
'चतुर्दिक्षु तथा होमः कर्तव्यो वेदपारगैः । आज्येन हविषा चैव समिद्धिर्होम-
साधनैः ॥ सावित्र्या प्रणवेनाथ स्वाहान्तेनैव होमयेत् ॥' प्रणवादिकां गायत्री-
मुच्चार्य पुनः स्वाहाकारान्तं प्रणवमुच्चार्य समिदाज्यचरुम्प्रत्येकमष्टोत्तरशतं जु-
हुयादित्यर्थः । एव हवनान्तां देवपूजां विधायानन्तरमभियुक्तमर्थं ब्रह्ममाण्ड-
सहितं पत्रे लिखित्वा तत्पत्रं शोध्य शिरोगतं कुर्यात् । यथाह—'यैवर्थम-
भियुक्तः स्याद्विखित्वा तं तु पत्रके । मन्त्रेणानेन सहितं तत्कार्यं तु शिरोगतम् ॥'
मन्त्रश्चायम्—'आदित्यचन्द्रावनिलोऽनलश्च घीर्भूमिरापो हृदयं यमश्च । अ-
हश्च रात्रिश्च उभे च संध्ये धर्मश्च जानाति नरस्य वृत्तम् ॥' इति । एतच्च धर्मा-
वाहनादि शिरसि पद्मारोपणान्तमनुष्ठानकाण्डं सर्वद्रव्यसाधारणम् । यथोक्तम्—
'इमं मन्त्रविधिं कृत्वा सर्वद्रव्येषु योजयेत् । आवाहनं च देवानां तथैव
परिकल्पयेत् ॥' इति । अनन्तरं प्राङ्निवाको धटमामन्त्रयेत्—'धटमामन्त्रयेच्चैव
विधिनानेन शास्त्रवित्' इति स्मरणात् । मन्त्राश्च दर्शिताः—'त्वं धट ब्रह्मणा
सृष्टः परीक्षार्थं दुरात्मनाम् । धकाराद्धर्ममूर्तिस्त्वं टकारात्कुटिलं नरम् ॥ एतौ

भावयते यस्माद्वदस्तेनाभिधीयते । एवं वेत्ति सर्वजन्तूनां पापानि सुकृतानि च ॥ त्वमेव देव जानीषे न विदुर्यानि मानवाः । व्यवहाराभिसक्तोऽयं मानुषः शुद्धिमिच्छति ॥ तदेनं संशयादस्माद्धर्मतत्त्वात्तुमर्हसि ॥' इति । शोधयस्तु 'त्वं शुद्धे' इत्यादिना पूर्वोक्तेन मन्त्रेण तुलामामन्त्रयेत् । अनन्तरं प्राङ्निवाकः क्षिरोग-
तपत्रकं शोधय यथास्थानं निवेदयेत् च घटमारोपयति—'पुनरारोपयेत्तस्मिन्नि-
रोबस्थितपत्रकम्' इति स्मरणात् । आरोपितं च विनाडीपत्रकं यावत्तथैवा-
वस्थापयेत् । तत्कालपरीक्षां च ज्योतिःशास्त्राभिज्ञः कुर्यात्—'ज्योतिर्विद्वाङ्मनः
श्रेष्ठः कुर्यात्कालपरीक्षणम् । विनाद्यः पञ्च विज्ञेयाः परीक्षाकालकोविदैः ॥'
इति स्मरणात् । दशगुर्वक्षरोच्चारणकालः प्राणः । षट्प्राणा विनाडी । उक्तञ्च
—'दशगुरुवर्णः प्राणः षट् प्राणाः स्याद्विनाडिका तासाम् । षष्ट्या घटी
घटीनां षष्ट्यार्हः स्वाग्निभिर्दिनैर्मासः ॥' इति । तस्मिन् काले शुद्ध्यशुद्धिप-
रीक्षणार्थं शुचयः पुरुषा राजा नियोक्तव्याः । ते च शुद्ध्यशुद्धी कथयन्ति ।
यथोक्तं पितामहेन—'साक्षिणो ब्राह्मणाः श्रेष्ठा यथादृष्टार्थवादिनः । शानिनः
शुचयोऽलुब्धा नियोक्तव्या नृपेण तु ॥ शंसन्ति साक्षिणः श्रेष्ठाः शुद्ध्यशुद्धी
नृपे तदा ॥' इति । शुद्ध्यशुद्धिनिर्णयकारणं चोक्तम्—'तुलितो यदि च-
र्धेत स शुद्धः स्यान्न सशयः । समो वा हीयमानो वा न स शुद्धो भवेन्नरः ॥'
इति । यत्तु पितामहवचनम्—'अल्पदोषः समो ज्ञेयो बहुदोषस्तु हीयते'
इति, तत्र यद्यप्यभियुक्तस्यार्थस्याल्पत्वं बहुत्वं च न दिव्येनावधारयितुं शक्यते
तथापि सकृदमतिपूर्वत्वेनाल्पत्वमसकृन्मतिपूर्वत्वेन च महत्त्वमिति दण्डप्राय-
श्चित्तालपत्वमहत्त्वमवधार्यते । यदा चानुपलक्ष्यमाणदृष्टकारण एव कक्षादीनां
छेदो भङ्गो वा भवति तदाप्यशुद्धिरेव—'कक्षच्छेदे तुलाभङ्गे घटककटयोस्तथा ।
रजुच्छेदेऽक्षभङ्गे वा तथैवाशुद्धिमादिशेत् ॥' इति स्मरणात् । कथं शिक्यत-
वम् । कर्कटो तुलान्तयोः शिक्याधारावीषद्वकावायसकीलकौ कर्कटशृङ्गसंनिभौ ।
अक्षः पादस्तम्भयोरुपरि निविष्टस्तुलाधारपट्टः । यदा तु दृश्यमानकारणक एषां
भङ्गस्तदा पुनरारोपयेत्—'शिक्यादिच्छेदभङ्गेषु पुनरारोपयेन्नरम्' इति स्मर-
णात् । ततश्च—'ऋग्विष्णुपुरोहिताचार्यान्वक्षिणाभिश्च तोषयेत् । एवं कारयिता
राजा भुक्त्वा भोगान्मनोरमान् ॥ महतीं कीर्तिमामोति ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥'
यदा तूक्तलक्षणं घटं तथैव स्थापयितुमिच्छति तदा वायसाद्युपघातनिरासार्थं
कपाटादिसहितां शालां कुर्यात्—'विशालामुर्ध्वेतां शुभ्रां घटशालां तु कारयेत् ।
यत्रस्था नोपहन्येत श्रमिष्यण्डालवायसैः ॥ तत्रैव लोकपालादीन्सर्वान्विष्णु
निवेशयेत् । त्रिसन्ध्यं पूजयेदन्तान्मन्त्रमाख्यानुलेपनैः ॥ कपाटबीजसंयुक्तां परि-
चारकरक्षिताम् । मृत्पानीयामिसंयुक्तामशून्यां कारयेन्नृपः ॥' इति स्मरणात् ।
बीजानि यवव्रीक्षादीनि ॥ १०० ॥ १०१ ॥ १०२ ॥ इति घटविधिः ॥

१ सर्वभूतानां घ. २ त्वमेव सर्वं घ. ३ यथानिवेशं च घ. ४ षष्ट्याहोरात्र उक्तश्च ख.
५ शोधयशुद्धि ग. ६ सर्वे घ. ७ न विशुद्धो घ. ८ छेदे च भङ्गे च घ. ९ भङ्गे तु च.
१० मुच्छिन्ना घ.

इदानीं क्रमप्रोक्तमग्निदिव्यमाह—

करौ विमृदितवीहेर्लक्षयित्वा ततो न्यसेत् ।

सप्ताश्वत्थस्य पत्राणि तावत्सूत्रेण वेष्टयेत् ॥ १०३ ॥

दिव्यमातृकोक्तसाधारणधर्मेण ससु तुल्यविधानोक्तधर्मावाहनादिशिरःपत्रा-
रोपणान्ते च विध्यन्ते सत्ययमग्निविधौ विशेषः । विमृदितवीहेर्विमृदिता वि-
धर्षिता वीहयः कराभ्यां येनासां विमृदितवीहस्तस्य करौ लक्षयित्वा तिलका-
लकवणकिणादिस्थानेष्वलक्षकरसादिनाङ्कयित्वा । यथाह नारदः—‘हस्तक्ष-
तेषु सर्वेषु कुर्याद्वसपदानि तु’ इति । अनन्तरं सप्ताश्वत्थस्य पर्णानि हस्तयोरज-
लीकृतयोन्यसेत्—‘पत्रैरजलिमापूर्य आश्वथैः सप्तभिः समैः’ इति स्मरणात् ।
नानि च हस्तसहितानि सूत्रेण तावद्वेष्टयेत् । यावन्त्यश्वत्थपर्णानि सप्तकृत्यो वे-
ष्टयेदित्यर्थः । सूत्राणि च सप्त शुक्लानि भवन्ति—‘वेष्टयीत सितैर्हस्तौ सप्तभिः
सूत्रतन्तुभिः’ इति नारदवचनात् । तथा सप्त शमीपत्राणि सप्तैव दूर्वापत्राणि
चाक्षतांश्च दध्यक्तानक्षतांश्चाश्वत्थपत्राणामुपरि विन्यसेत्—‘सप्त पिप्पलपत्राणि
शमीपत्राण्यथाक्षतान् । दूर्वायाः सप्त पत्राणि दध्यक्तांश्चाक्षताङ्कयसेत् ॥’ इति
स्मरणात् । तथा कुसुमानि च विन्यसेत्—‘सप्त पिप्पलपत्राणि अक्षतान्सु-
मनो दधि । हस्तयोर्निक्षिपेत्तत्र सूत्रेणावेष्टनं तथा ॥’ इति पितामहवच-
नात् । सुमनसः पुष्पाणि । यदपि स्मरणम्—‘अयस्तप्तं तु पाणिभ्यामर्कप-
त्रेभ्यः सप्तभिः । अन्तर्हितं हरन् शुद्धसवदग्धः सप्तमे पदे ॥’ इति तदश्वत्थपत्रा-
भावेऽर्कपत्रविषयं वेदितव्यम् । अश्वत्थपत्राणां पितामहप्रशंसावचनेन मुख्य-
त्वावगमात्—‘पिप्पलाज्जायते वह्निः पिप्पलो वृक्षराट् स्मृतः । अतस्तस्य तु
पत्राणि हस्तयोर्विन्यसेद्बुधः ॥’ इति ॥ १०३ ॥

कर्तुरग्न्यभिमन्त्रणमाह—

त्वमग्ने सर्वभूतानामन्तश्चरसि पावक ।

साक्षिवत्पुण्यपापेभ्यो ब्रूहि मत्स्यं कवे मम ॥ १०४ ॥

हे अग्ने, त्वं सर्वभूतानां जरायुजाण्डजस्वेदजोद्भिज्जानामन्तः दारीराम्यन्तरे
चरसि उपभुक्तान्नपानादीनां पाचकत्वेन वर्तसे । पावक शुद्धिहेतोः, कवे क्रान्त-
दर्शिन्, साक्षिवत्पुण्यपापेभ्यः सत्यं ब्रूहि । पुण्यपापेभ्य इति स्वच्छलोपे पञ्चमी ।
पुण्यपापान्यवेक्ष्य सत्यं ब्रूहि दर्शयेत्यर्थः । अयःपिण्डे त्रिभिस्तापैः संतप्ते संक्षेपेन
पुरत आनीते कर्ता पश्चिममण्डले प्राक्त्युत्तिष्ठन् अनेन मन्त्रेणाग्निं अभिमन्त्रयेत् ।
यथाह नारदः—‘अग्निवर्णमयःपिण्डं सस्फुल्लिङ्गं सुरञ्जितम् । तापे तृतीये
संताप्य ब्रूयात्सत्यपुरस्कृतम् ॥’ इति । अस्यार्थः—लोहशुद्ध्यर्थं सुतप्तं लोहपिण्ड-

१ अग्निविधि ग. अग्निविधान घ. २ तावत्सूत्रेण तावतां सूत्राणां समाहारस्तावत्सूत्रं तेन ।
सप्तमूत्र्या सकृदेव वेष्टयेदित्यर्थः. तावत्सूत्राणि वेष्टयेत् ख. ३ पत्राणि घ. ४ न्यहस्तसहितानि
घ. ५ अन्तर्हित रहःशुद्ध ख. अन्तर्हितैर्हरम् ग.

मुदके निक्षिप्य पुनः संताप्योदके निक्षिप्य तृतीये तापे संताप्य संदंशेन गृहीत्वा पुरत आनीते सत्यपुरस्कृतं सत्यशब्दयुक्तं त्वमग्ने सर्वभूतानामित्यादि-
मघ्नं कर्ता मृषादिति ॥ प्राद्विवाकस्तु मण्डलभूमागादक्षिणप्रदेशे लौकिकमग्नि-
मुपसमाधाय अग्नये पावकाय स्वाहेत्याज्येनाष्टोत्तरशतवारं जुहुयात् ।—‘शान्त्यर्थं
जुहुयादग्नौ घृतमष्टोत्तरं शतम्’ इति स्मरणात् । हुत्वा च तस्मिन्नावयःपिण्डं
प्रक्षिप्य तस्मिन्लाप्यमाने धर्मावाहनादिहवनान्तं पूर्वोक्तं विधिं विधाय तृतीये
तापे वर्तमाने अयःपिण्डमग्निमेभिर्मर्ध्नरभिमघ्नयेत्—‘त्वमग्ने वेदाश्चत्वारस्त्वं च
यज्ञेषु हूयसे । त्वं मुखं सर्वदेवानां त्वं मुखं ब्रह्मवादिनाम् ॥ जठरस्थो हि
भूतानां ततो वेगिषु शुभाशुभम् । पापं पुनासि वै यस्मात्तस्मात्पावक उच्यसे ॥
पापेषु दर्शयामासमर्चिष्मान्भव पावक । अथवा शुद्धभावेषु शीतो भव हुता-
शन ॥ त्वमग्ने सर्वदेवानाममन्तश्चरसि साक्षिवत् । त्वमेव देव आनीषे न विदु-
र्यानि मानवाः ॥ व्यवहाराभिशस्तोऽयं मानुषः शुद्धिमिच्छति । तदेनं संशया-
दस्माद्धर्मतस्मानुमर्हसि ॥’ इति ॥ १०४ ॥

तस्यैत्युक्तवतो लौहं पञ्चाशत्पलिकं समम् ।

अग्निवर्णं न्यसेत्पिण्डं हस्तयोरुभयोरपि ॥ १०५ ॥

अपिच । तस्य कर्तुरित्युक्तवतस्त्वमग्ने सर्वभूतानामित्यादिभिर्मर्ध्नरभिमघ्नं
कृतवतो लौहं लोहविकारं पिण्डं पञ्चाशत्पलिकं पञ्चाशत्पलसंमितं सममक्षर-
हितम् । सर्वतश्च समं घृतं भक्षणं तथाष्टाङ्गुलामम्—‘अस्त्रहीनं समं कृत्वा
अष्टाङ्गुलमयोमयम् । पिण्डं तु तापयेदग्नौ पञ्चाशत्पलिकं समम् ॥’ इति
पितामहस्मरणान् । अग्निवर्णमग्निसदृशमुभयोर्हस्तयोरभ्यपन्नदधिपूर्वाद्यन्त-
रितयोरन्यसेन्नक्षिपेत्प्राद्विवाकः ॥ १०५ ॥

ततः किं कुर्यादित्यत आह—

स तमादाय ससैव मण्डलानि शनैर्व्रजेत् ।

स पुरुषस्तं तस्रलोहपिण्डं अञ्जलिना गृहीत्वा सप्तमण्डलानि शनैर्व्रजेत् ।
पञ्चकारेण मण्डलेष्वेव पदन्यास मण्डलानतिक्रमणं च दर्शयति । यथाह
पितामहः—‘न मण्डलमतिक्रामेच्चाप्यर्वाक् स्थापयेत्पदम्’ इति ॥

ससैव मण्डलानि शनैर्व्रजेदित्युक्तं तत्रैकैकं मण्डलं किंप्रमाणकं मण्डलयो-
रन्तरं च किंप्रमाणकमित्यत आह—

षोडशाङ्गुलकं ज्ञेयं मण्डलं तावदन्तरम् ॥ १०६ ॥

षोडश अङ्गुलानि यस्य तत्षोडशाङ्गुलकम् । षोडशाङ्गुलप्रमाण मण्डलं बोद्ध-
व्यम् । मण्डलयोरन्तरं मध्यं च तावदेव षोडशाङ्गुलकमेव ।—सप्त मण्डलानि
व्रजेदिति वदता प्रथममवस्थानमण्डलमेकमुक्तं । अतश्चाष्टमण्डलानि षोडशाङ्गु-
लकानि मण्डलानामन्तराणि मध्यानीत्यर्थः । मण्डलान्तराणि तु सप्त तावत्प्रमा-
णानि ॥ एतदेव नारदेन परिसंख्याबोक्तम्—‘द्वात्रिंशदङ्गुलं प्राहुर्मण्डला-

मण्डलान्तरम् । अष्टाभिर्मण्डलैरेवमङ्गुलानां शतद्वयम् । चत्वारिंशत्समधिकं भूमेरङ्गुलमानतः ॥' इति । अयमर्थः—अवस्थानमण्डलात्षोडशाङ्गुलान्मण्डलान्तरमन्यमण्डलम् । द्वितीयाद्येकमेकं द्वात्रिंशदङ्गुलं सान्तरालं तदेवमवस्थानमण्डलं षोडशाङ्गुलम् । गन्तव्यानि च सप्त मण्डलानि सान्तरालानि द्वात्रिंशदङ्गुलानि । एवमष्टाभिर्मण्डलैश्चत्वारिंशदधिकं शतद्वयं भूमेरङ्गुलमानतोऽङ्गुलमानमिति सार्वविभक्तिकस्तसिः । अस्मिन्स्तु पक्षेऽवस्थानमण्डलं षोडशाङ्गुलं विधाय द्वात्रिंशदङ्गुलप्रमाणानां सप्तानां सान्तरालमण्डलभूभागानामेकमेकं भूभागं द्विधा विभज्यान्तरालभूभागान्योडशाङ्गुलप्रमाणान्विहाय मण्डलभूभागेषु षोडशाङ्गुलप्रमाणेषु गन्तृपदप्रमाणानि सप्त मण्डलानि कार्याणि । यथा तेनैवोक्तम्—'मण्डलस्य प्रमाणं तु कुर्यात्तत्पदसंमितम्' इति । यस्तु पितामहेनोक्तम्—'कारयेन्मण्डलान्यष्टौ पुरस्ताच्चतुस्रं तथा । आग्नेयं मण्डलं चाद्यं द्वितीयं वारुणं स्मृतम् ॥ तृतीयं वायुदैवत्यं चतुर्थं यमदैवतम् । पञ्चमं त्विन्द्रदैवत्यं षष्ठं कौबेरमुच्यते ॥ सप्तमं सोमदैवत्यं सावित्रं त्वष्टमं तथा । नवमं सर्वदैवत्यमिति दिव्यविदो विदुः ॥ द्वात्रिंशदङ्गुलं प्राहुर्मण्डलान्मण्डलान्तरम् । अष्टाभिर्मण्डलैरेवमङ्गुलानां शतद्वयम् ॥ पदपञ्चाशत्समधिकं भूमेस्तु परिकल्पना । कर्तुः पदममं कार्यं मण्डलं तु प्रमाणतः ॥ मण्डले मण्डले देयाः कुशाः शास्त्रप्रचोदिताः ॥' इति ।—तत्रैव नवमं सर्वदैवत्यमपरिमिताङ्गुलप्रमाणं मण्डलं विहायाष्टाभिर्मण्डलैरष्टाभिश्चान्तरालैः प्रत्येकं षोडशाङ्गुलप्रमाणैरङ्गुलानां पदपञ्चाशदधिकं शतद्वयं संपद्यते । तत्रापि गन्तव्यानि सप्तैव मण्डलानि । यतः प्रथमे तिष्ठति नवमे क्षिपतीति न विरुध्यते । अङ्गुलप्रमाणं च—'तिर्यग्यबोदराण्यष्टाशृङ्गा वा ग्रीह्यस्त्रयः । प्रमाणमङ्गुलस्योक्तं वितस्तिर्द्वादशाङ्गुला ॥ हस्तो वितस्तिर्द्वितयं दण्डो हस्तचतुष्टयम् । तत्सहस्रद्वयं क्रोशो योजनं तच्चतुष्टयम् ॥' इति बोद्धव्यम् ॥ १०६ ॥

सप्त मण्डलानि गत्वा किं कर्तव्यमित्यत आह—

मुक्त्वाग्निं मृदितग्रीहिरदग्धः शुद्धिमाप्नुयात् ।

अष्टमे मण्डले स्थित्वा नवमे मण्डलेऽमितसमयःपिण्डं त्यक्त्वा ग्रीहीन्कराभ्यां मर्दयित्वाऽदग्धहस्तश्चेच्छुद्धिमाप्नुयात् । दग्धहस्तश्चेदशुद्ध इत्यर्थसिद्धम् । यस्तु संत्रासात्प्रस्त्रलन्हस्ताभ्यामन्यत्र दह्यते तथाप्यशुद्धो न भवति । यथाह कात्यायनः—'प्रस्त्रलश्चमिशस्तश्चेत्स्थानादन्यत्र दह्यते । अदग्धं तं विदुर्देवास्तस्य भूयोऽपि दापयेत् ॥' इति ॥

अन्तरा पतिते पिण्डे संदेहे वा पुनर्हरेत् ॥ १०७ ॥

यदा गच्छतोऽन्तराष्टममण्डलादूर्वागेव पिण्डः पतति दग्धादग्धत्वे वा

संसाधकदा पुनर्हरेदित्यर्थमाप्तमुक्तम् । तत्र चायमनुष्ठानक्रमः । पूर्वेषु भृशुर्दि-
विधावापरेषु मेण्डलानि यथाशास्त्रं निर्माय मण्डलाधिदेवतास्य मन्त्रैस्तत्र तत्र
संपूज्याग्निमुपसमाधाय शान्तिहोमं निर्वर्त्याप्रावयःपिण्डं निधाय धर्मावाहना-
दिसर्वदेवतापूजां हवनास्तां निर्वर्त्य उपोषितस्य स्नातस्यार्द्रवाससः पश्चिमे मण्डले
सिद्धतो ब्रीहिमर्दनादिकरसंस्कारं विधाय प्रतिज्ञापत्रं समघ्नकं कर्तुः क्षिरसि-
ञ्चया प्राद्विवाकस्मृतीये तापेऽग्निमभिमन्त्रयेत् पूर्वोक्तं विधिं सैदंशेन गृहीत्वा
कर्त्तव्यमभिमन्त्रितं तस्याजलौ निदध्यात् । मन्त्रयेत्—‘त्वमग्ने वेदोऽस्य गत्वा नयमे-
मण्डले प्रक्षिप्यादग्धं शुद्धो भवती’ त्वं मुखं १ तस्येयः पिण्डं २ सोऽपि ३ मण्डलानि ४
संप्रत्युदकविधिमाह— ५ अपं पुनाति ॥ १०७ ॥ इत्यभिविधिः ॥ १०८ ॥

संप्रत्युदकविधिमाह—

सत्येन मामभिरक्ष त्वं वरुणः ।

नाभिदग्धोदकस्यस्य

हे वरुण, सत्येन मामभिरक्ष त्वद्दिहीत्वोरु जलं विशेषतः । शोध्यो जलं
नाभिदग्धोदकस्यस्य नाभिप्रमाणोदकोत्पन्नेन मन्त्रेण कमुदकमाह्वयः ॥ इति
प्रविशेत् जले निमज्जेत् । एतच्च वातस्य पुरुषस्योरु गृहीत्वा वितापूजाहोमसम-
भिभिर्मधुक्षीरघृतादिभिः । वरुणाय जायां सत्याम् ।—‘न त्वं प्राणिनां प्राणः
नारदस्मरणान् । तथा साधारणधर्मेण जायां सत्याम् ।—‘न त्वं प्राणिनां प्राणः
अकप्रतिज्ञापत्रशिरोनियेशनान्तं पु सत्युः पूजामाह्वयः ।—‘न त्वं प्राणिनां प्राणः
सृष्टेराद्यं तु निर्मितम् । शुद्धं च कारणं प्रोक्तं ॥ अतस्त्वं
दर्शयात्मानं शुभाशुभपरीक्षणे ॥’ इति प्राद्विवाकेनोदकाभिमन्त्रणे कृते शोध्यः
‘सत्येन मामभिरक्ष त्वं वरुण’ इति जलं प्रार्थयेत् ॥ उदकस्थानानि च नारदेनो-
क्तानि—‘नदीषु तनुवेगासु सागरेषु बहेषु च । द्वन्द्वेषु देवस्वातेषु तडागेषु
सरःसु च ॥’ इति । तथा पिनामहेनापि—‘स्थिरतोये निमज्जेत न प्राहिणि
न चाद्वपके । तृणशैवालरहिते जलौकामस्यवर्जिते ॥ देवस्वातेषु यत्तोयं तस्मि-
न्कुर्वादिशोधनम् । आहार्यं वर्जयेद्विषं शीघ्रगासु नदीषु च ॥ आविशेत्सलिले
नित्यमूर्मिपङ्कविवर्जिते ॥’ इति । आहार्यं तडागादिभ्य आहतं ताम्रकटाहादि-
क्षितं जलम् । नाभिप्रमाणोदकस्यस्य यज्ञियवृक्षोद्भवां धर्मस्थूणामवष्टभ्य प्राङ्मु-
खं स्थित्वेत् ।—‘उदके प्राङ्मुखं स्थित्वेद्धर्मस्थूणां प्रगृह्य च ।’ इति स्मरणात् ॥ १०८ ॥

ततः किं कर्तव्यमित्यत आह—

समकालमिषुं मुक्तमानीयान्यो जवी नरः ।

गते तस्मिन्निमग्नाङ्गं पश्येच्चक्षुर्दिमाप्नुयात् ॥ १०९ ॥

निमज्जनसमकालं गते तस्मिन् जविन्येकस्मिन्पुरुषे अन्यो जवी शरपातस्था-

१ भूतशुद्धिः ख. २ पश्चिममण्डले ख. ग. ३ मदशकेन व. ४ अनिशव्य ग. अभिशव्य व.
५ देवपूजा घ. ६ इत्युदकं प्रार्थयते ख. ग. ७ निमज्जेत् ख. ८ जलका घ.

नस्थितः पूर्वमुक्तमिषुमानीय जले निमग्नः यदि पश्यति तदा स शुद्धो भवति । एतदुक्तं भवति—त्रिषु शरेषु मुक्तेष्वेको वेगवान्मध्यमशरपातस्थानं गत्वा तमादाय तत्रैव तिष्ठति । अन्यस्तु पुरुषो वेगवान् शरमोक्षस्थाने तोरणमूले तिष्ठति । एवं स्थितयोस्तृतीयस्यां करतालिकायां शोध्यो निमज्जति । तत्समकालमेव तोरणमूलस्थितोऽपि द्रुततरं मध्यशरपातस्थानं गच्छति । शरग्राही च तस्मिन्प्राप्ते द्रुततरं तोरणमूलं प्राप्यान्तर्जलगतं यदि न पश्यति तदा शुद्धो भवतीति । एतदेव स्पष्टीकृतं पितामहेन—‘गन्तुमपि च कर्तुं समं गमनमज्जनम् । गच्छेत् तोरणमूलात् लक्ष्यस्थानं जवी नरः ॥ तस्मिन्गते द्वितीयोऽपि वेगादादाय सायकम् । गच्छेत् तोरणमूलं तु यतः स पुरुषो गतः ॥ आगतस्तु शरग्राही न पश्यति यदा जले । अन्तर्जलगतं सम्यक्तदा शुद्धं विनिर्दिशेत् ॥’ इति ॥ जविनोश्च पुरुषयोर्निर्धारणं कृतं नारदेन—‘पञ्चाशतो धावकानां यो स्यातामधिको जवे । तौ च तत्र नियोक्तव्यौ शरानयनकारणात् ॥’ इति । तोरणं च निमज्जनसमीपस्थाने समे शोध्यकर्णप्रमाणोद्भूतं कार्यम् ।—‘गत्वा तु तज्जलस्थानं तटे तोरणमुद्भूतम् । कुर्वीत कर्गमात्रं तु भूमिभागे समे शुचौ ॥’ इति नारदस्मरणान् । शरत्रयं वैणवं च धनुर्मङ्गलद्रव्यैः श्वेतपुष्पादिभिः प्रथमं संपूजयेत् ।—‘शरान्संपूजयेत्पूर्वं वैणवं च धनुस्तथा । मङ्गलैर्धूपपुष्पैश्च ततः कर्म समाचरेत् ॥’ इति पितामहवचनात् । धनुषः प्रमाणं लक्ष्यस्थानं च नारदेनोक्तम्—‘कूरं धनुः सप्तशतं मध्यमं पदशतं स्मृतम् । मन्दं पञ्चशतं श्रेयमेष श्रेयो धनुर्विधिः ॥ मध्यमेन तु चापेन प्रक्षिपेत् शरत्रयम् । इस्तानां तु शते सार्धं लक्ष्यं कृत्वा विचक्षणः ॥ न्यूनाधिके तु दोषः स्यान्क्षिपतः सायकांस्तथा ॥’ इति । अङ्गुष्ठानां सप्ताधिकं शतं सप्तशतं कूरं धनुः । एवं पदशतं पञ्चशतं च । एवं चैकादशाङ्गुलाधिकं हस्तचतुष्टयं ऋस्य धनुषः प्रमाणम्, मध्यमस्य दशाङ्गुलाधिकम्, मन्दस्य नवाङ्गुलाधिकमभ्युक्तं भवति । शराश्चानायसाग्रा वैणवाः कार्याः ।—‘शराश्चानायसाग्रास्तु प्रकुर्वीत विष्णुद्वये । वेणुकाण्डमयांश्च क्षेत्रा तु सुदृढं क्षिपेत् ॥’ इति स्मरणान् । क्षेत्रा क्षत्रियस्तद्वृत्तिर्वा ब्राह्मणः सोपवासो नियोक्तव्यः । यथाह—‘क्षेत्रा च क्षत्रियः प्रोक्तस्तद्वृत्तिर्ब्राह्मणोऽपि वा । अक्रूरहृदयः शान्तः सोपवासस्ततः क्षिपेत् ॥’ इति । त्रिषु मुक्तेषु मध्यमः शरो ब्राह्मः—‘तेषां च प्रेषितानां च शराणां शास्त्रबोधनात् । मध्यमस्तु शरो ब्राह्मः पुरुषेण बलीयमा ॥’ इति वचनान् । तत्रापि पतनस्थानादानेतव्यो न सर्पणस्थानात् । ‘शरस्य पतनं ब्राह्मं सर्पणं तु विवर्जयेत् । सर्पेण सर्पणं शरो यायादूरादुरतरं यतः ॥’ इति वचनान् । वाते च प्रवायति विषमादिदेशे च शरमोक्षो न कर्तव्यः ।—‘इष्टं न प्रक्षिपेद्दिवाभ्यासते चार्तिवायति । विषमे मूषदेशे च वृक्षस्थानसमाकुले ॥ नृपगुरुमलतावल्लीपद्मपात्राण-

संयुते ॥' इति पितामहवचनात् । निमग्नान् परवेद्येषु दिभामुवादिति वद-
ता इन्मज्जिताङ्गस्याशुद्धिर्दिशिता । स्थानान्तरगमने चाशुद्धिः पितामहेनो-
क्ता—'अप्यथा न विशुद्धिः स्यादेकाङ्गस्यापि दर्शनात् ॥' इति 'स्थानाद्वाङ्मन्त्र-
गमनाद्यस्मिन्पूर्वं निवेशितः ॥' इति । एकाङ्गस्यापि दर्शनादिति च कर्णाद्यभि-
प्रायेण । 'शिरोमात्रं तु दृश्येत न कर्णौ नापि नासिका । अप्सु प्रवेशने यस्य
शुद्धं तमपि निर्दिशेत् ॥' इति विशेषाभिधानात् । अयमत्र प्रयोगक्रमः—
जललक्षणजलाशयसन्निधावुक्तलक्षणं तोरणं विधाय उक्तप्रमाणे देशे लक्ष्यं नि-
धाय तोरणसंनिधौ सशरं धनुः सपूज्य जलाशये वरुणमावाह्य पूजयित्वा तत्तीरे
धर्मादींश्च देवान्हवनान्तमिष्ट्वा शोष्यस्य शिरसि प्रतिज्ञापत्रमाबध्य प्राङ्निवाको
जलमभिमन्त्रयते 'तोय त्वं प्राणिना प्राणः' इत्यादिना मन्त्रेण । अथ शोष्यः
—'सत्येन' इत्यादिना मन्त्रेण जलमभिमन्त्र्य गृहीतस्यूणस्य नाभिमात्रोदका-
वस्थितस्य बलीयसः पुरुषस्य समीपमुपसर्पति । अथ शरं त्रिषु मुक्तेषु मध्य-
मशरपातस्थाने मध्यमं शरं गृहीत्वा जविन्येकस्मिन्पुरुषे स्थिते अन्यस्मिन् तोर-
णमूले स्थिते प्राङ्निवाकेन तालत्रयं दत्ते युगपद्रमनमजनमथ शरानयनमिति
॥ १०९ ॥ इत्युदकविधिः ।

इदानीं विषविधानमाह—

त्वं विष ब्रह्मणः पुत्रः सत्यधर्मे व्यवस्थितः ।

त्रायस्वास्मादभीशापात्सत्येन भव मेऽमृतम् ॥ ११० ॥

एवमुक्त्वा विषं शार्ङ्गं भक्षयेद्विमर्शलजम् ।

यस्य वेगैर्विना जीर्येच्छुद्धिं तस्य विनिर्दिशेत् ॥ १११ ॥

त्वं विषेत्यादिमन्त्रेण विषमभिमन्त्र्य कर्ता विषं हिमर्शलजं शृङ्गभवं भक्षयेत् ।
तच्च भक्षितं सन् यस्य विषवेगैर्विना जीर्यति स शुद्धो भवति । विषवेगो नाम धा-
तोर्धात्वन्तरप्राप्तिः ।—'धातोर्धात्वन्तरप्राप्तिर्विषवेग इति स्मृतः' इति वचना-
त् । धातवश्च त्वगसृग्धांसमेदोस्थिमज्जाशुक्राणीति सप्त । एवं च सप्तैव विषवेगा
भवन्ति । तेषां च लक्षणानि पृथगेव विषतन्त्रे कथितानि—'वेगो रोमाञ्जमाघो
रचयति विषजः स्वेदवक्रोपशोषौ तस्योर्ध्वस्तत्परा द्वौ वपुषि जनयतो वर्णमे-
दप्रवेपौ । यो वेगः पञ्चमोऽसौ नयति विवशता कण्ठभङ्गं च हिक्कां पष्ठो निः-
श्वासमोहौ वितरति च मृतिं सप्तमो भक्षकस्य ॥' इति । अत्र च महादेवस्य पूजा
कर्तव्या । यथाह नारदः—'दद्याद्विष सोपवासो देवमाङ्गणसंनिधौ । धूवो-
पहारमघैश्च पूजयित्वा महेश्वरम् ॥' इति । प्राङ्निवाकः कृतोपवासो महादेवं
पूजयित्वा तस्य पुरतो विषं व्यवस्थाप्य धर्मादिपूजां हवनान्तां विधाय प्रति-
ज्ञापत्रं शोष्यस्य शिरसि निधाय विषमभिमन्त्रयते—'त्वं विष ब्रह्मणा सृष्टं
परीक्षार्थं दुरात्मनाम् । पापानां दर्शयात्मानं शुद्धानाममृतं भव ॥ सूर्यमुर्ते

विष त्वं हि ब्रह्मणा परिनिर्मितम् । त्रायस्त्वेन नरं पापात्सत्येनास्मादृतं भव ॥
इति । एषमभिमन्य दक्षिणाभिमुखोऽवस्थिताय दद्यात् ।—‘द्विजानां संनिष्ठा-
वेव दक्षिणाभिमुखे स्थिते । उदङ्मुखः प्राङ्मुखो वा विषं दद्यात्समाहितः ॥’ इति
नारदवचनात् । विषं च वासनाभादि ग्राह्यम् ।—‘शृङ्गिणो वासनामस्य
हिमजस्य विषस्य वा ॥’ इति पितामहवचनात् । वज्र्यानि च तेनैधोक्तानि
—‘चारितानि च जीर्णानि कृत्रिमाणि तथैव च । भूमिजानि च सर्वाणि विषा-
णि परिवर्जयेत् ॥’ इति । तथा नारदेनापि—‘मृष्टं च चारितं चैव धूपितं
मिथितं तथा । कालकूटमलाबुं च विषं यत्नेन वर्जयेत् ॥’ इति । कालश्च नार-
देनोक्तः—‘तोलयित्वेप्सितं काले देयं तद्धि हिमागमे । नापराह्णे न मध्याह्णे
न सन्ध्यायां तु धर्मवित् ॥’ इति । कालान्तरे तूष्णप्रमाणादल्पं देयम् ।—‘पूर्वे
चतुर्यथा मात्रा ग्रीष्मे पञ्चयथा स्मृता । हेमन्ते सा सप्तयथा शरदल्पा ततोऽपि
हि ॥’ इति स्मरणान् । अल्पंति पञ्चवेत्यर्थः । हेमन्तग्रहणेन शिशिरस्यापि
ग्रहणम् । ‘हेमन्तशिशिरयोः समासेन’ इति श्रुतेः । यत्नन्तस्य च सर्वदिग्यसाधार-
णत्वात्तत्रापि सप्त यथा विषं च घृतद्रुतं देयं नारदवचनात् । ‘विषस्य पलष-
ड्भागान्नागो विंशतिमस्तु यः । तमष्टभागहीनं तु शोष्ये दद्याद्भूतद्रुतम् ॥’
इति । पलं चात्र चतुःसुवर्णकम् । तस्य षष्ठो भागो दशमायाः दश यथाश्च भव-
न्ति । ‘त्रियवं त्वेककृष्णलम् । पञ्चकृष्णलको मापः’ इत्येको मापः पञ्चदश यथा भ-
वन्ति । एवं दशानां मापाणां यथाः सार्धशतं भवन्ति । पूर्वं च दशयथा इति
षष्ठ्यधिकं शतं यथाः पलस्य षष्ठो भागस्तस्माद्विंशतितमो भागोऽष्टौ
यथास्तस्याष्टभागः एकयवः तेन हीनं विंशतिमं भागं सप्तयवं घृतद्रुतं शोष्ये दद्यात् ।
घृतं च विषाग्निशङ्खं ग्राह्यम् । —‘पूर्वाह्णे शीतले देशे विषं देयं तु देहिनाम् ।
घृते नियोजितं श्लक्ष्णं पिष्टं त्रिंशद्गुणान्वितम् ॥’ इति कात्यायनवचनात् ।
त्रिंशद्गुणेन घृतेनान्वितं विषम् । शोध्यश्च कुहकादिभ्यो रक्षणीयः ।—‘त्रिरात्रं
पञ्चरात्रं वा पुरुषैः स्वीरधिष्ठितम् । कुहकादिभयाद्राजा रक्षयेद्दिग्यकारिणम् ॥
ओषधीर्मन्त्रयोगांश्च मणीनथ विषापहान् । कर्तुः शरीरसंस्थांस्तु गूढोत्पन्नान्प-
रीक्षयेत् ॥’ इति पितामहस्मरणान् ॥ तथा विषमपि रक्षणीयम्—‘शार्ङ्गं
हैमवतं शम्भं गन्धवर्णरसान्वितम् । अकृत्रिममसंमूढममग्नोपहतं च यत् ॥’
इति नारदस्मरणान् । तथा विषे पीते यावत्करतालिकास्ततपञ्चकं तावत्प्रती-
क्षणीयोऽनन्तरं चिकित्सनीयः । यथाह नारदः—‘पञ्चतालशतं कालं निर्वि-
कारो यदा भवेत् । तदा भवति संशुद्धस्तः कुर्याच्चिकित्सितम् ॥’ इति ।
पितामहेन तु दिनान्तोवधिरुक्तोऽल्पमात्राविषयः—‘भक्षिते तु यदा स्वस्थो
मूर्च्छाच्छर्दिर्विवर्जितः । निर्विकारो दिनस्यान्ते शुद्धं तमपि निर्विशेषम् ॥’ इति । अत्र
च प्राङ्मुखः सोपवासो महादेवं संपूज्य तत्पुरतो विषं स्थापयित्वा धर्मादीनिष्ठा

शोध्यन् चिरसि प्रतिष्ठापत्रं निधाय विषमभिमध्य दक्षिणाभिमुखस्थित्वा
विषं प्रयच्छति । स च शोध्यो विषमभिमध्य मक्षयतीति क्रमः ॥११०॥१११॥
इति विषविधानम् ॥

अथ कोशविधिमाह—

देवानुग्रान्समभ्यर्च्य तत्क्षानोदकमाहरेत् ।

संश्राव्य पाययेत्तस्माज्जलं तु प्रसृतित्रयम् ॥ ११२ ॥

उग्रान्देवान्दुर्गादित्यादीन्समभ्यर्च्य गन्धपुष्पादिभिः पूजयित्वा संश्राव्य
तत्क्षानोदकमाहरेत् । आहत्य च 'तोय एवं प्राणिनां प्राणः' इत्यादिना तत्तोयं
प्राङ्निवाकः सश्राव्य शोध्येन च तत्तोयं पात्रान्तरे कृत्वा 'सत्येन साभि-
रक्ष एवं वरुण' इत्यनेनाभिमन्त्रितं पाययेत्प्रसृतित्रयम् । एतच्च साधारणधर्मेण
धर्माबाहनादिसकलदेवतापूजाहोमसमभ्यर्चप्रतिष्ठापत्रशिरोनिवेशनान्तेषु मत्सु ।
अथ च स्नाप्यदेवनियमः कार्यनियमोऽधिकारिनियमश्च पितामहादिभिरुक्तः
—'भक्तो यो यस्य देवस्य पाययेत्तस्य तज्जलम् । समभावे तु देवनामादित्यस्य
च पौषपेत् ॥ दुर्गायाः पाययेच्चारान्ये च शस्त्रोपजीविनः । भास्करस्य तु यत्तोयं
ब्राह्मणं तच्च पाययेत् ॥ दुर्गायाः स्नापयेच्छूलमादित्यस्य तु मण्डलम् । अन्येषा-
मपि देवानां स्नापयेदायुधानि तु ॥' इति देवतानियमः ।—'विष्णुभ्ये सर्वशङ्कासु
संधिकार्यं तथैव च । एषु कोशः प्रदातव्यो नित्यं चित्तविशुद्धये ॥' इति कार्य-
नियमः । 'पूर्वाह्णे सोपवासस्य स्नातस्यार्द्रपटस्य च । सशूकस्याव्यसनिनः कोश
पानं विधीयते ॥' सशूक आत्मिकः । मघरस्त्रीव्यसनिना कितवानां तथैव च ।
कोशः प्राज्ञेन दातव्यो ये च नास्तिकवृत्तयः ॥ महापराधे निर्धर्मे कृतज्ञे स्त्रीव-
कुत्सिते । नास्तिकब्राह्मणेषु कोशपानं विवर्जयेत् ॥' इति । महापराधो महा-
पातकम् । निर्धर्मो वर्णाश्रमधर्मरहितः पात्रण्डी । कुत्सितः प्रतिक्रोमजः । दा-
याः कैवर्ताः इत्यधिकारिनियमः । तथा गोमयेन मण्डलं कृत्वा तत्र शोध्यमा-
दित्याभिमुखं स्थापयित्वा पाययेदिति नारदवचनादवगन्तव्यम् । यथाह—'त-
माहूयाभिमुखं तु मण्डलाभ्यन्तरे स्थितम् । आदित्याभिमुखं कृत्वा पायये-
त्प्रसृतित्रयम् ॥' इति ॥ ११२ ॥

ननु तुलादिषु विधानेषु समनन्तरमेव शुक्लशुद्धिमावना, कोशे तु कथमि-
त्यत आह—

अर्वाक् चतुर्दशादहो यस्य नो राजदैविकम् ।

व्यसनं जायते घोरं स शुद्धः स्यान्न संशयः ॥ ११३ ॥

चतुर्दशादहः पूर्वं यस्य राजिकं राजनिमित्तं दैविकं देवप्रभवं व्यसनं दुःखं
घोरं महत् नो नैव जायते अल्पस्य देहिबामपरिहार्यत्वात्स शुद्धो वेदितव्यः ।

१ मिमुक्षाय स्थिताय च. मुखाय त्रिषु प्र. २ पितामहनारदादिभिः च. ३ दापयेत् च.
४ विभेदे च. ५ दासेषु च.

अर्घ्यं पुनरवधेन दोषः । यथाह नारदः—‘अर्घ्यं यस्य द्विसप्ताहाद्वैकृतं तु महज्जवेत् । नानिबोध्यः स विदुषा कृतकालव्यतिक्रमात् ॥’ इत्यर्थसिद्धयेबो-
कम् । ‘अर्घ्यं चतुर्दशादहः’ इत्येतन्महाभियोगविषयम्—‘महाभियोगेष्वेताभि’
इति प्रस्तुत्याभिधानात् । अवध्यन्तराणि पितामहेनोक्तान्यल्पविषयाणि ।
‘कोशमस्येऽपि दापयेत्’ इति स्मरणात् । तानिच—‘त्रिरात्रात्सतरात्राद्वा द्वाद-
शाहाद्विसप्तकात् । वैकृतं यस्य दृश्येत पापकृतस उदाहृतः ॥’ इति । महाभियो-
गोक्तद्रव्यादर्वाचीनं द्रव्यं त्रिधा विभज्य त्रिरात्राद्यपि पक्षत्रयं व्यवस्थापनीयम्
॥ ११३ ॥ इति कोशविधिः ॥

तुलादीनि कोशान्तानि पञ्च महादिव्यानि यथोद्देशं योगीश्वरेण व्याख्या-
तानि । स्मृत्यन्तरे त्वस्याभियोगविषयाण्यन्यान्यपि दिव्यानि कथितानि ।
यथाह पितामहः—‘तण्डुलानां प्रवक्ष्यामि विधिं भक्षणनोदितम् । चैरे तु
तण्डुला देया नान्यस्येति विनिश्चयः ॥ तण्डुलान्कारयेच्छुक्लाम्बालेनान्यस्य
कस्यचित् । मृन्मये भाजने कृत्वा आदित्यस्याग्रतः शुचिः ॥ ज्ञानोदकेन संमि-
श्राम्नाग्रीं तत्रैव वासयेत् । प्राङ्मुखोऽपि पितं स्नातं शिरोरोपितपत्रकम् ॥ तण्डु-
लान्भक्षयित्वा तु पत्रे निष्ठीवयेत्ततः । विष्पलस्य तु नान्यस्य अभावे भूर्ज एव
तु ॥ लोहितं यस्य दृश्येत हनुस्तालु च शीयंते । गात्रं च कम्पते यस्य तमशुद्धं
विनिर्दिशेत् ॥’ इति । शिरोरोपितपत्रकं तण्डुलान्भक्षयित्वा निष्ठीवयेत्प्राङ्म-
वाकः ॥ भक्षयित्वेति च ण्यन्ताणिचि रूपम् । सर्वदिव्यसाधारणं च धर्मावा-
हनादि पूर्ववदिहापि कर्तव्यम् ॥ इति तण्डुलविधिः ॥

तप्तमाषविधिः पितामहेनोक्तः । तथाहि—‘सौवर्णे राजतं चापि ताम्रं वा
षोडशाङ्गुलम् । चतुरङ्गुलखातं तु मृन्मयं वाय मण्डलम् ॥ वर्तुलमित्यर्थः । पूर-
येदृततैलाभ्यां विंशत्या तु पलैस्तु तत् । सुवर्णमाषकं तस्मिन्सुतसे निक्षिपेत्ततः ॥
अङ्गुष्ठाङ्गुलियोगेन उदरेत्तप्तमाषकम् । करामं यो न धुनुयाद्विस्फोटो वा न
जायते । शुद्धो भवति धर्मेण निर्विकारकराङ्गुलिः ॥’ उदरेदिति वचनात्प्रात्रादु-
त्क्षेपणमात्रं न वहिःप्रक्षेपणमादरणीयम् ॥

अपरः कल्पः—‘सौवर्णे राजते ताम्रे आयसे मृन्मयेऽपि वा । गव्यं घृतमुपादाय
तदग्नौ तापयेच्छुचिः ॥ सौवर्णीं राजतीं ताम्रीमायसीं वा सुशोभिताम् । सलिलेन
सकृद्दीप्तां प्रक्षिपेत्तत्र मुद्रिकाम् ॥ अमहीचितरङ्गाद्ये ह्यनस्पर्शगोचरे । परी-
क्षेत्तार्द्रपर्णेन चुरुकारं (?) सुघोषकम् ॥ ततश्चानेन मन्त्रेण सकृत्तदभिमन्त्रयेत् ॥ परं
पवित्रममृतं घृतं त्वं यश्चकर्मसु । दह पावक पापं त्वं हिमशीतं शुद्धी भव ॥ उपोषितं
ततः स्नातमार्द्रवाससमागतम् । ग्राहयेन्मुद्रिकां तां तु घृतमध्यगतां तथा ॥
प्रदेशिनीं च तस्याथ परीक्षेयुः परीक्षकाः । यस्य विस्फोटका न स्युः शुद्धोऽस्ता-
वन्वयाऽशुचिः ॥’ इति । अत्रापि धर्मावाहनाद्यनुसंधातव्यम् ॥ घृतानुमन्त्रणं प्रा-

त्रिषाकस्य । 'त्वमग्ने सर्वभूतानाम्' इति शोष्यस्याऽवभिमन्त्रणमन्त्रः । 'प्रदेशिनीं परीक्षेयुः' इतिवचनात् प्रदेशिन्यैव मुद्रिकोद्धारणम् ॥ इति तप्तमाषविधिः ।

धर्माधर्मपरिीक्ष्यविधिश्च पितामहेनोक्तः । तथाच—'अधुना संप्रवक्ष्यामि धर्माधर्मपरीक्षणम् । इन्तूणां याचमानानां प्रायश्चित्तार्थिनां नृणाम् ॥' इति । इन्तू-
णामिति साहसामियोगेषु, याचमानानामिति अर्थाभियोगेषु, प्रायश्चित्तार्थिना-
मिति पातकाभियोगेषु ।—'राजतं कारयेद्धर्ममधर्मं सीसकायसम्' इति प्रतिमा-
विधानं सीसकं वा आयसं वेति ॥ पक्षान्तरमाह—'लिखेद्दूर्जे पटे वापि धर्मा-
धर्मौ सितासितौ । अभ्युदय पद्मगव्येन गन्धमाल्यैः समर्चयेत् ॥ सितपुष्पस्तु
धर्मः स्यादधर्मोऽसितपुष्पपृक् । एवंविधायोपलित्य पिण्डयोस्तौ निधापयेत् ॥
गोमयेन सृदा वापि पिण्डौ कार्यौ समंततः । मृद्गाण्डकेऽनुपहते स्थाप्यौ चानु-
पलक्षितौ ॥ उपलिप्ते शुचौ देशे देवमाह्वयमनिधौ । आवाहयेत्ततो देवाँल्लोक-
पालांश्च पूर्ववत् ॥ धर्मावाहनपूर्वं तु प्रतिज्ञापत्रकं लिखेत् ॥' ततः—'यदि
पापयिमुक्तोऽहं धर्मस्त्वायातु मे करे । अशुद्धश्चेन्मम करे पाप आयातु धर्मतः ॥'
इति ॥ अभिशस्तोऽभिमन्त्रयते—'अभियुक्तस्मयोश्चैकं प्रगृहीताविलम्बितः । धर्मे
गृहीते शुद्धः स्यादधर्मे तु स हीयते ॥ एव समासतः प्रोक्तं धर्माधर्मपरीक्ष-
णम् ॥' इति ॥ इति धर्माधर्मद्विविधिः ॥

अन्ये च शपथा द्रव्याल्पपरवमहत्त्वविषया जातिविशेषविषयाश्च मन्वादि-
भिरुक्ताः । ते यथा—'निष्के तु सत्यवचनं द्विनिष्के पादलम्भनम् । त्रिकाद-
र्वाक्तं पुण्यं स्यात्कोशपानमतः परम् ॥' (मनुः ८।१।१३) 'सत्येन शपथेद्विप्रं
क्षत्रियं वाहनायुधैः । गोबीजकाञ्चनैर्वैश्यं शूद्रं सर्वैस्तु पातकैः ॥' इत्यादयः ।
अत्र च शुद्धिविभावना मनुनोक्ता (८।१।१५)—'न चार्तिमृच्छति क्षिप्रं स
शेषः शपथे शुचि' इति । आर्तिरपि 'यस्य नो राजदैविकं व्यसनं जायते घोरम्'
इत्युक्तम् । कालनियमश्च एकरात्रमारभ्य त्रिरात्रपर्यन्तं त्रिरात्रमारभ्य पञ्चरात्र-
पर्यन्तम् । एकरात्रप्रभृतित्वं कार्यलाघवगौरवपर्यालोचनया द्रष्टव्यम् ॥ एवं
दिव्यैजयपराजयावधारणे दण्डविशेषोऽपि दर्शितः कात्यायनेन—'शतार्धं
दापयेच्छुद्धमशुद्धो दण्डभागभवेत्' इति । तं दण्डमाह—'विषे तोषे हुताशे
च तुलाकोशे च तण्डुले । तप्तमाषकदिव्ये च क्रमादण्डं प्रकल्पयेत् ॥ सहस्रं
षट्शतं चैव तथा पञ्चशतानि च । चतुस्त्रिंशेकमेवं च हीनं हीनेषु कल्पयेत् ॥'
इति ॥ निह्वये भावितो दद्यादियुक्तदण्डेनायं दिव्यनिबन्धनो दण्डः समुच्ची-
यते ॥ इति दिव्यप्रकरणम् ॥

१ पापमायातु ख. २ अस्य पूर्वार्थ—'यमिदो न दहत्यग्निरापो नोन्मज्जवन्ति च' इति
मनुस्मृतावालोचनीयम्.

अथ दायविभागप्रकरणम् ८

प्रमाणं मानुषं दैवमिति भेदेन वर्णितम् ।

अधुना वर्ण्यते दायविभागो योगमूर्तिना ॥

तत्र दायशब्देन यद्दत्तं स्वामिसंबन्धादेव निमित्तादन्यस्य स्वं भवति तदुच्यते । स च द्विविधः अप्रतिबन्धः सप्रतिबन्धश्च । तत्र पुत्राणां पौत्राणां च पुत्रत्वेन पौत्रत्वेन च पितृभन पितामहधनं च स्वं भवतीत्यप्रतिबन्धो दायः । पितृव्यभ्रात्रादीनां तु पुत्राभावे स्वाम्यभावे च स्वं भवतीति सप्रतिबन्धो दायः । एवं तत्पुत्रादिष्वप्युहनीयः । विभागो नाम द्रव्यसमुदायविषयाणामनेकस्वाम्यानां तदेकदेशेषु व्यवस्थापनम् । एतदेवाभिप्रेत्योक्तं नारदेन—‘विभागोऽर्थस्य विध्यस्य तनयैर्यत्र कल्प्यते । दायभाग इति प्रोक्तं व्यवहारपदं शुद्धः ॥’ इति । विध्यस्येति स्वत्वनिमित्तसंबन्धोपलक्षणम् । तनयैरित्यपि प्रत्यासन्नोपलक्षणम् ॥ इदमिह निरूपणीयम् । कस्मिन्काले कस्य कथं कैश्च विभागः कर्तव्य इति । तत्र कस्मिन्कालं कथं कैश्चेति तत्र तत्र श्लोकव्याख्यान एव वक्ष्यते । कस्य विभाग इत्येतावदिह चिन्त्यते । किं विभागास्त्वस्वमुत स्वस्य सतो विभाग इति । तत्र स्वत्वमेव तावन्निरूप्यते । किं शास्त्रैकसमधिगम्यं स्वत्वमुत प्रमाणान्तरसमधिगम्यमिति । तत्र शास्त्रैकसमधिगम्यमिति तावद्युक्तं गौतमवचनान्—‘स्वामी रिकथक्रयसंविभागपरिमहाधिगमेषु ब्राह्मणस्याधिकं लब्धं क्षत्रियस्य त्रिजितं निर्विष्टं वैश्यशूद्रयोः ॥’ इति । प्रमाणान्तरगम्ये स्वत्वे नैदं वचनमर्थवत्स्यात् । तथा स्तेनातिदेशे मनुः (८।३४०)—‘योऽदत्तादायिनो हस्ताहिप्सेत ब्राह्मणो धनम् । याजनाध्यापनेनापि यथा स्तेनस्तथैव सः ॥’ इति । अदत्तादायिनः सकाशाद्याजनादिद्वारेणापि द्रव्यमर्जयतां दण्डविधानमनुपपन्नं स्यात्स्वत्वस्य लौकिकत्वे । अपिच । लौकिकं च स्वत्वं मम स्वमनेनापहतमिति न ब्रूयादपहर्तुरेव स्वात्वात् । अन्यथान्यस्य स्वं तेनापहतमिति नापहर्तुः स्वम् । एवं तर्हि सुवर्णरजतादिस्वरूपवदस्य वा स्वमन्यस्य वा स्वमिति संशयो न स्यात् । तस्माच्छास्त्रैकसमधिगम्यं स्वत्वमिति । अत्रोच्यते—‘लौकिकमेव स्वत्वं लौकिकार्थक्रियासाधनत्वात् व्रीह्यादिवत् । आहवनीयादीनां हि शास्त्रगम्यानां न लौकिकक्रियासाधनत्वमस्ति ॥ नन्याहवनीयादीनामपि पाकादिसाधनत्वमस्त्येव । नैतत् । नहि तत्राहवनीयादिरूपेण पाकादिसाधनत्वम् । किं तर्हि प्रत्यक्षादिपरिदृश्यमानाभ्यादिरूपेण । इह तु सुवर्णादिरूपेण न क्रयादिसाधनत्वमपि तु स्वत्वेनैव । नहि यस्य यत्स्वं न भवति तत्तस्य क्रयाद्यर्थक्रियां साधयति ॥ अपिच । प्रत्यन्तवासिनामप्यदृष्टशास्त्रव्यवहाराणां स्वत्वव्यवहारो दृश्यते । क्रयविक्रयादिदर्शनान् । किंच । नियतोपायकं स्वत्वं लोकसिद्धमेवेति न्यायविदो मन्व-

१ अत्र पुत्रमद्वाव. स्वामिमद्वावश्च प्रतिबन्धः तदभावे पितृव्यत्वेन भ्रातृत्वेन च स्वं भवतीति विशेषः ख. व. पुस्तकयोः. २ द्रव्यस्य व्यवस्थापन ख. ३ पौत्रस्य ग. घ. ४ अदत्तादायिनश्चौरस्य. ५ याजनाध्यापनादपि ख. ६ अन्यथा स्वं ख. ७ नियतोपायिकं घ.

स्ते । तथाहि—लिप्तासूत्रे तृतीये वर्षके द्रव्यार्जननियमानां कर्त्तव्यत्वे स्वत्वमेव न स्यात् स्वत्वस्यालौकिकत्वादिति पूर्वपक्षसंभवमाशङ्क्य द्रव्यार्जनस्य प्रतिग्रहादिना स्वत्वसाधनत्वं लोकसिद्धमिति पूर्वपक्षः समर्थितो गुरुणा—
 ‘ननु च द्रव्यार्जनस्य कर्त्तव्यत्वे स्वत्वमेव न भवतीति याग एव न संवर्तेत, प्रलपितमिदं केनापि ‘अर्जनं स्वत्वं नापादयति’ इति विप्रतिषिद्धम्’ इति वदता ।
 तथा सिद्धान्तेऽपि स्वत्वस्य लौकिकव्रमङ्गीकृत्यैव विचारप्रयोजनमुक्तम् ‘भूतो नियमातिक्रमः पुरुषस्य न कृतोः’ इति । अस्य चार्थ एव विवृतः—यदा द्रव्यार्जननियमानां कर्त्तव्यत्वं तदा नियमार्जितेनैव द्रव्येण कृतुसिद्धिर्न नियमातिक्रमार्जितेन द्रव्येणेति न पुरुषस्य नियमातिक्रमदोषः पूर्वपक्षे । राश्यान्ते द्रव्यार्जननियमस्य पुरुषार्थत्वाच्चदतिक्रमेणार्जितेनापि द्रव्येण कृतुसिद्धिर्भवति, पुरुषस्यैव नियमातिक्रमदोष इति नियमातिक्रमार्जितस्यापि स्वत्वमङ्गीकृतम् । अन्यथा कृतुसिद्ध्यभावान् । नचैतावता चौर्यादिप्राप्तस्यापि स्वत्वं स्यादिति मन्तव्यम् । लोके तत्र स्वत्वप्रसिद्ध्यभावात् व्यवहारविसंवादाच्च । एवं प्रतिग्रहाद्युपायके स्वत्वे लौकिके स्थिते—‘ग्राह्यणस्य प्रतिग्रहादय उपायाः, क्षत्रियस्य विजितादयः, वैश्यस्य कृष्यादयः, शूद्रस्य शुश्रूषादयः’ इत्यहार्था नियमाः । रिक्थादयस्तु सर्वसाधारणाः—‘स्वामी रिक्थक्रयसविभागपरिग्रहाभिगमेषु’ इत्युक्ताः । तत्राप्रतिबन्धो दायो रिक्थम् । क्रयः प्रसिद्धः । सविभागः सप्रतिबन्धो दायः । परिग्रहोऽनन्यपूर्वस्य जलनृणकाष्ठादेः स्वीकारः । अभिगमो निध्यादेः प्राप्तिः । एतेषु निमित्तेषु सत्सु स्वामी भवति । ज्ञातेषु ज्ञायते स्वामी । ‘ग्राह्यणस्याधिकं लब्धम्’ इति ग्राह्यणस्य प्रतिग्रहादिना यल्लब्धं तदधिकमसाधारणम् । ‘क्षत्रियस्य विजितम्’ इत्यत्राधिकमित्यनुवर्तते । क्षत्रियस्य विजयदण्डादिलब्धमसाधारणम् । ‘निर्विष्टं वैश्यशूद्रयोः’ इत्यत्राप्यधिकमित्यनुवर्तते । वैश्यस्य कृषिगोरक्षादिलब्धं निर्विष्टं तदसाधारणम् । शूद्रस्य द्विजशुश्रूषादिना भृतिरूपेण यल्लब्धं तदसाधारणम् । एवमनुलोमजानां प्रतिकोमजानां च लोकप्रसिद्धेषु स्वत्वहेतुषु यद्यदसाधारणमुक्तं ‘सूतानामश्वसारथ्यम्’ इत्यादि तत्तत्सर्वं निर्विष्टशब्देनोच्यते । सर्वस्यापि भृतिरूपत्वात् ‘निर्वेशो भृतिभोगयोः’ इति त्रिकाण्डीस्मरणात् तत्तदसाधारणं वेदितव्यम् ॥ यदपि ‘एकी दुहितरश्च’ इत्यादिस्मरणं तत्रापि स्वामिसंबन्धितया बहुषु दायविभागितया प्राप्तेषु लोकप्रसिद्धेऽपि स्वत्वे व्यामोहनिवृत्त्यर्थं स्मरणमिति सर्वमनवद्यम् ॥ यदपि मम स्वमनेनापहतमिति न ब्रूयात्स्वत्वस्य लौकिकत्वं इति तदप्यसत् स्वत्वहेतुभूतक्रयादिसंदेहात्स्वत्वसंदेहोपपत्तेः । विचारप्रयोजने तु — ‘यद्गर्हितेनार्जयन्ति कर्मणा ग्राह्यणा धनम् । तस्योत्सर्गेण शुज्यन्ति जप्येन तपसैव च ॥’ इति । शास्त्रैकसमभिगम्ये स्वत्वे गर्हितेनात्यतिग्रहवाजिज्यादिना लब्धस्य स्वत्वमेव नास्तीति तत्पुत्राणां तद्विभाज्यमेव । यदा तु लौकिकं स्वत्वं तदाऽसत्यति-

१ कृतुसिद्धिर्नियमातिक्रमार्जितेन द्रव्येण न कृतुसिद्धिरिति प. २ दोष इति पूर्वपक्षे घ. ३ कृतेषु ख. ४ न विभाज्यमेव. ग. ५ स्वत्वं लौकिकं तदा ग.

प्रदादिलब्धस्यापि स्वत्वात्पुत्राणां तद्विभाज्यमेव । 'तस्योत्सर्गेण पुत्रकृन्ति' इति प्रायश्चित्तमर्जयितुरेव, तत्पुत्रादीनां नु दायत्वेन स्वत्वमिति न तेषां दोष-संबन्धः ॥ — 'सप्त विप्तागमा धर्म्या दायो लाभः क्रयो जयः । प्रयोगः कर्मयोगश्च सत्यतिग्रह एव च ॥' इति (१०।१५) मनुस्मरणात् ॥

इदानीमिदं संदिश्यते । किं विभागात्स्वत्वमुत स्वस्य सतो विभाग इति । तत्र विभागात्स्वत्वमिति तावद्युक्तम् । जातपुत्रस्याधानविधानात् । यदि जन्मनैव स्वत्वं स्यात्तदोत्पन्नस्य पुत्रस्यापि तत्त्वं साधारणमिति द्रव्यसाध्येष्वाधानादिषु पितुर-नधिकारः स्यात् । तथा विभागात्प्राकृतिप्रसादलब्धस्य विभागप्रतिषेधो नोपप-द्यते । सर्वानुमत्या दत्तत्वाद्विभागप्राप्त्यभावात् । यथाह— 'शौर्यभार्याधने चोभे यच्च विधाधनं भवेत् । त्रीण्येतान्यविभाज्यानि प्रसादो यश्च पैतृकः ॥' इति ॥ तथा— 'भर्त्रा प्रीतेन यदत्तं स्त्रियै तस्मिन्मृतेऽपि तत् । सा यथाकाम-मभीयाहयाद्वा स्थावरादते ॥' इति प्रीतिदानवचनं च नोपपद्यते जन्मनैव स्वत्वे । नच स्थावरादते यदत्तमिति संबन्धो युक्तो व्यवहितयोजनाप्रसङ्गान् । यदपि— 'मणिमुक्ताप्रवालानां सर्वस्यैव पिता प्रभुः । स्थावरस्य तु सर्वस्य न पिता न पितामहः ॥ तथा— 'पितृप्रसादाद्भुज्यन्ते वस्त्राण्याभरणानि च । स्थावरं तु न भुज्येत प्रसादे सति पैतृके ॥' इति स्थावरस्य प्रसाददाने प्रतिषे-धवचनं तत्पितामहोपात्तस्थावरविषयम् । अतीते पितामहे तद्धनं पितापुत्रयोः साधारणमपि मणिमुक्तादि पितुरेव । स्थावरं तु साधारणमित्यस्मादेव वचना-दवगम्यते । तस्माज्जन्मना स्वत्वं किं नु स्वामिनाशाद्विभागाद्वा स्वत्वम् । अतएव पितुरूर्ध्वं विभागात्प्राग्द्रव्यस्वत्वस्य प्रहीणत्वादन्येन गृह्यमाणं न नि-वार्यत इति चोपस्थानवकाशः । तथैकपुत्रस्यापि पितृप्रयाणादेव पुत्रस्य स्वमिति न विभागमपेक्षत इति । अत्रोच्यते— लोकप्रसिद्धमेव स्वत्वमित्युक्तम् । लोके च पुत्रादीनां जन्मनैव स्वत्वं प्रसिद्धतरं नापह्नवमर्हति । विभागशब्दश्च बहु-स्वामिकधनविषयो लोकप्रसिद्धो नान्यदीयविषयो न प्रहीणविषयः । — 'तथो-त्पत्यैवार्थस्वामित्वं लभेतेत्याचार्याः' इति गौतमवचनाच्च । 'मणिमुक्ताप्रवाला-नाम्' इत्यादि वचनं च जन्मना स्वत्वपक्ष एवोपपद्यते । नच पितामहोपात्तस्था-वरविषयमिति युक्तम् । — 'न पिता न पितामहः' इति वचनात् । पितामहस्य हि स्वार्जितमपि पुत्रे पौत्रे च मत्प्रदेयमिति वचनं जन्मना स्वत्वं गमयति । यथा परमते मणिमुक्ताप्रवालवस्त्राभरणादीनां पैतामहानामपि पितुरेव स्वत्वं वचनात्, एवमस्मृतेऽपि पित्रार्जितानामप्येतेषां पितुर्दानाधिकारो वचनादि-त्यविशेषः ॥ यत्तु 'भर्त्रा प्रीतेन' इत्यादिविष्णुवचनं स्थावरस्य प्रीतिदानज्ञापनं तत्त्वोपाजितस्यापि पुत्राद्यभ्यनुज्ञयैवेति व्याख्येयम् । पूर्वोक्तमणिमुक्तादिवचनैः

१. स्वमुत. घ. २. प्रसादादिह न प्रति ख. प्रसाददाने प्रति घ. ३. समानमपि घ. ४. विषयः प्रसिद्धो ग. ५. न्यदीयधनविषयो घ. ६. त तथोत्पत्यैव ख. ७. पितृपितामहस्य घ. ८. मुक्ता-वस्त्राभर स्व-घ. ९. एतेषां मणिमुक्तादीनां.

स्थावरव्यतिरिक्तस्यैव प्रीतिदानयोग्यवनिश्चयात् ॥ यदन्यर्थसाध्येषु वैदिकेषु कर्मस्वनधिकार इति, तत्र तद्विधानबलादेवाधिकारो गम्यते । तस्मात्पैतृके पैतामहे च द्रव्ये जन्मनैव स्वत्वम्, तथापि पितुरावश्यकेषु धर्मकृत्येषु वाचनिकेषु प्रसाददानकुटुम्बभरणापद्धिमोक्षादिषु च स्थावरव्यतिरिक्तद्रव्यविनियोगे स्वातन्त्र्यमिति स्थितम् । स्थावरे तु स्वाजिते पित्रादिप्राप्ते च पुत्रादिपारतन्त्र्यमेव ।—‘स्थावरे द्विपदं चैव यद्यपि स्वयमजितम् । असंभूय सुतान्सर्वांश्च दामं न च विक्रयः ॥ ये जाता येऽप्यजाताश्च ये च गर्भे व्यवस्थिताः । वृत्तिं च तेऽभिकाङ्क्षन्ति न दानं न च विक्रयः ॥’ इत्यादिस्मरणात् ॥ अस्यापवादः—‘एकोपि स्थावरे कुर्यादानाधमनविक्रयम् । आपत्काले कुटुम्बार्थं धर्मार्थं च विशेषतः ॥’ इति । अस्यार्थः—अप्राप्तव्यवहारेषु पुत्रेषु पौत्रेषु चानुशानादावसमर्थेषु भ्रातृषु वा तथाविधेष्वविभक्तेष्वपि सकलकुटुम्बव्यागिन्यामापदि तपोषणे वावश्यकर्तव्येषु च पितृश्राद्धादिषु स्थावरस्य दानाधमनविक्रयमेकोऽपि समर्थः कुर्यादिति ॥ यत्तु वचनम्—‘अविभक्ता विभक्ता वा सपिण्डाः स्थावरे ममाः । एको ह्यनीशः सर्वत्र दानाधमनविक्रये ॥’ इति, तदप्यविभक्तेषु द्रव्यस्य मध्यम्यत्वादेकस्यानीशैरत्वात् सर्वाभ्यनुज्ञावश्यं कार्या । विभक्तेषु तूत्तरकालं विभक्ताविभक्तसशयव्युदासेन व्यवहारमाकर्ष्य सर्वाभ्यनुज्ञा न पुनरेकस्यानीशत्वेन । अतो विभक्तानुमतिव्यतिरेकेणापि व्यवहारः सिद्ध्यत्येवेति व्याख्येयम् । यद्यपि—‘स्वग्रामजातिसामन्तदायादानुमतेन च । हिरण्योदकदानेन वृद्धिर्गच्छति मेदिनी ॥’ इति, तत्रापि ग्रामानुमतिः । ‘प्रतिग्रहः प्रकाशः स्यात्स्थावरस्य विशेषतः’ इति स्मरणान्न व्यवहारप्रकाशनार्थमवापेक्ष्यते न पुनर्ग्रामानुमत्या विना व्यवहारसिद्धिः । सामन्तानुमतिस्तु सीमाविघ्नतिपत्तिनिरासाय । शातिदायादानुमतेस्तु प्रयोजनमुक्तमेव ‘हिरण्योदकदानेन’ इति ।—‘स्थावरे विक्रयो नास्ति कुर्यादाधिमनुज्ञया’ इति स्थावरस्य विक्रयप्रतिषेधात् ।—‘भूमि यः प्रतिगृह्णाति यश्च भूमिं प्रयच्छति । उभौ तौ पुण्यकर्माणी नियतौ स्वर्गगामिनौ ॥’ इति दानप्रशंसादर्शनाच्च । विक्रयेऽपि कर्तव्ये सहिरण्यसुवर्कं दत्त्वा दानरूपेण स्थावरविक्रयं कुर्यादित्यर्थः । पैतृके पैतामहे च धने जन्मनैव स्वत्वेऽपि विशेषः ‘भूर्या पितामहोपात्ता’ इत्यत्र वक्ष्यामः ॥ ११३ ॥

इदानीं यत्र काले येन च यथा विभागः कर्तव्यस्तद्दर्शयन्नाह—

विभागं चेत्पिता कुर्यादिच्छया विभजेत्सुतान् ।

ज्येष्ठं वा श्रेष्ठभागेन सर्वे वा स्युः समांशिनः ॥ ११४ ॥

यदा विभागं पिता विकीर्षति तदा इच्छया विभजेत् पुत्रानात्मनः सखा-

१ विमोक्षणादिषु य २ वा अनुशानादानादां स्व. ३ अनीशकत्वात् य. ४ सीमाप्रतिपत्ति स्व-ग. ५ इच्छयेति ऐच्छिकविभाग इव विवृत उत्तरार्पणम् । इच्छायाः समवति उक्तपक्षद्वयावलम्बनरे स्वातन्त्र्यायोगादाव्यभेदापत्तेः, एकस्मै लक्ष कस्मैचित्कपर्दिकमन्यसौ न विमपीत्यव्यवस्थापत्तेश्च व्य. म.

सात् पुत्रं पुत्रीं पुत्रान् । इच्छाया निरुद्धत्वादनियमप्राप्तौ विषमार्थमाह—
ज्येष्ठं वा श्रेष्ठभागेनेति । ज्येष्ठं श्रेष्ठभागेन, मध्यमं मध्यभागेन, कनिष्ठं कनिष्ठभा-
गेन विभजेदित्यनुवर्तते । श्रेष्ठादिविभागश्च मनुनोक्तः (१।११२)—‘ज्येष्ठस्य
विंश इद्वारः सर्वद्रव्याश्च यद्वरम् । ततोऽर्धं मध्यमस्य स्यात्तुरीयं तु यवीयसः ॥’
इति । वाशब्दो वक्ष्यमाणपक्षापेक्षः । सर्वे वा स्युः समांशिन इति । सर्वे वा
ज्येष्ठादयः समांशभाजः कर्तव्याः । अयं च विषमो विभागः स्वार्जितद्रव्यवि-
षयः । पितृक्रमायाते तु समस्वाग्न्यस्य वक्ष्यमाणत्वाच्चेच्छया विषमो विभागो
युक्तः । विभागं चेत्पिता कुर्यादिति यदा पितुर्विभागेच्छा स तावदेकः कालः ।
अपरोऽपि कालो जीवत्यपि पितरि द्रव्यनिःस्पृहे निवृत्तरमणे मातरि च, निवृ-
त्तरजस्कायां पितुरनिच्छायामपि पुत्रेच्छयैव विभागो भवति । यथोक्तं नार-
देन—‘अत ऊर्ध्वं पितुः पुत्रा विभजेयुर्धनं समम्’ इति त्रिगोत्रस्यैव विभागं
प्रतिपाद्य —‘मातुर्निवृत्ते रजसि प्रप्तासु भगिनीषु च । निवृत्ते चापि रमणे
पितर्युपरतस्पृहे ॥’ इति दर्शितः । अत्र पुत्रा धनं समं विभजेयुरित्यनुषज्यते ।
गौतमेनापि—‘ऊर्ध्वं पितुः पुत्रा रिक्थं विभजेरन्’ इत्युक्त्वा ‘निवृत्ते चापि
रजसि’ ति द्वितीयः कालो दर्शितः । जीवति च्चेच्छतीति तृतीयः कालः ।
तथा सरजस्कायामपि मातर्यनिच्छत्यपि पितर्यधर्मवार्तनि दीर्घरोगप्रसवे च पुत्रा-
णामिच्छया भवति विभागः । यथाह शङ्खः—‘अकामे पितरि रिक्थविभागो
वृद्धे विपरीतचेतसि रोगिणि च’ इति ॥ ११४ ॥

पितुरिच्छया विभागो द्विधा दर्शितः समो विषमश्चेति, तत्र समविभागे वि-
शेषमाह—

यदि कुर्यात्समानं शान्पत्यः कार्याः समांशिकाः ।

न दत्तं स्त्रीधनं यासां भर्त्रा वा श्वशुरेण वा ॥ ११५ ॥

यदा स्वेच्छया पिता सर्वानेव सुतान्समविभागिनः करोति तदा पत्यञ्च
पुत्रसमांशभाजः कर्तव्याः यासां पत्नीनां भर्त्रा श्वशुरेण वा स्त्रीधनं न दत्तम् ।
दत्ते तु स्त्रीधने अर्धं वा वक्ष्यति—‘दत्ते त्वर्धं प्रकल्पयेत्’ इति ॥ यदा तु श्रेष्ठ-
भागादिना ज्येष्ठादीन् विभजति तदा पत्यः श्रेष्ठादिभागाश्च लभन्ते किंतूद्धतो-
द्वारात्समुदायात्समानेवांशान्लभन्ते स्वोद्धारं च । यथाहापस्तम्भः—‘परी-
भाण्डं च गृहेऽलंकारो भार्यायाः’ इति ॥ ११५ ॥

१ मध्यमभागेन च २ उद्धृत इत्युद्धारः । ज्येष्ठस्याविभक्तमाधारणधनादुद्धृत्य विंश-
तितमो भागः सर्वद्रव्येभ्यश्च यच्छेष्टं तदातव्यमित्यादि । अयं चोद्धारविभागः ककी
नेष्टः कलिवर्ज्येषु पाठात् व्य. म. ३ मातुरिति । रमणः कामः । उपरतस्पृहो विरक्तः । प्रप्तासु
भगिनीषु चेति काकाक्षिबद्रजोग्मणनिवृत्त्योर्विशेषणम् व्य. म. ४ इच्छायामुक्तं । तदिच्छा
विनापि विभागमाह बृहस्पतिः—‘कपागतं गृहक्षेत्रे पिता पुत्रा समांशिनः ॥ पैतृकेन वि-
भागाहोः सुताः पितुरनिच्छया ॥’ अर्थात्पितामहाद्यर्जिते धने तदनिच्छयापि पुत्रा विभागाहो
इत्यर्थः व्य. म. ॥

ज्येष्ठं वा श्रेष्ठभागेन सर्वे वा स्युः समांशिन इति पक्षद्वयेऽप्यपवादमाह—

शक्तस्यानीहमानस्य किञ्चिद्दत्त्वा पृथक् क्रिया ।

स्वयमेव द्रव्यार्जमसमर्थस्य पितृद्रव्यमनीहमानस्यानिच्छतोपि यत्किञ्चिदसारमपि दत्त्वा पृथक् क्रिया=विभागः कार्यः पित्रा । तत्पुत्रादीनां दातृजिघृक्षा माभूविति ॥

ज्येष्ठं वा श्रेष्ठभागेनेति न्यूनाधिको विभागो दर्शितः । तत्र शास्त्रोक्तोद्दारादिविषमविभागव्यतिरेकेणान्यथाविषमविभागनिषेधार्थमाह—

न्यूनाधिकविभक्तानां धर्म्यः पितृकृतः स्मृतः ॥ ११६ ॥

न्यूनाधिकविभागेन विभक्तानां पुत्राणामसौ न्यूनाधिकविभागो यदि धर्म्यः शास्त्रोक्तो भवति तदासौ पितृकृतः कृत एव न निवर्तत इति मन्वादिभिः स्मृतः । अन्यथा तु पितृकृतोऽपि निवर्तत इत्यभिप्रायः । यथाह नारदः—
'व्याधितः कुपितश्चैव विषयासक्तमानसः । अन्यथाशास्त्रकारी च न विभागे पिता प्रभुः ॥' इति ॥ ११६ ॥

इदानीं विभागस्य कालान्तरं कर्त्तृन्तरं प्रकारनियमं चाह—

विभजेरनुताः पित्रोरूर्ध्वं रिक्थमृणं समम् ।

पित्रोर्मातापित्रोरूर्ध्वं प्रयाणादिति कालो दर्शितः । मुता इति कर्तारो दर्शिताः । सममिति प्रकारनियमः । सममेवेति रिक्थमृणं च विभजेरन् । ननु—
'ऊर्ध्वं पितुश्च मातुश्च' (मनुः ९।१०४) इत्युपक्रम्य (मनुः ९।१०५)—
'ज्येष्ठ एव तु गृह्णीयात्पितृयं धनमशेषतः । शेषास्तमुपजीवेयुर्यथैव पितरं तथा ॥' इत्युक्त्योक्तम् (मनुः ९।११२)—
'ज्येष्ठस्य विंशउद्धारः सर्वद्रव्याणां यद्दरम् । ततोऽर्धं मध्यमस्य स्यात्तुरीयं तु यवीयसः ॥' इति । सर्वस्माद्रव्यसमुदायाद्विंशतितमो भागः सर्वद्रव्येभ्यश्च यद्रेष्ठं तज्ज्येष्ठाय दातव्यम् । तदर्धं चत्वारिंशत्तमो भागो मध्यमं च द्रव्यं मध्यमाय दातव्यम् । तुरीयमशीतितमो भागो हीनं द्रव्यं च कनिष्ठाय दातव्यमिति मातापित्रोरूर्ध्वं विभजतामुद्धारविभागो मनुना दर्शितः । तथा (मनुः ९।११६।११७)—
'उद्दारेऽनुजते त्वेषामियं स्यादंशकल्पना । एकाधिकं हरेज्ज्येष्ठः पुत्रोऽप्यर्धं ततोऽनुजः ॥ अंशमंशं यवीयांस इति धर्मो व्यवस्थितः ॥' इति । ज्येष्ठस्य द्वौ भागौ तदनन्तरजातस्य सार्धं एको भागः ततोऽनुजानामेकैको विभाग इत्युद्धारव्यतिरेकेणापि विषमो विभागो दर्शितः पित्रोरूर्ध्वं विभजताम् । जीवद्विभागे च स्वयमेव विषमो विभागो दर्शितो 'ज्येष्ठं वा श्रेष्ठभागेन' इति । अतः सर्वस्मिन्नपि काले विषमो विभागोऽस्तीति कैथं सममेव विभजेरन्निति नियम्यते ॥ अत्रोच्यते । सत्यम् । अथं

१ छतो यत्किञ्चिदसारमप्युक्त्वा स्व-ग. २ ऊर्ध्वमृणमृणं घ. ३ प्रयाणात् स्व-ग. ४ तदर्धं मध्यमस्य स्यात्तदर्धं तु कनीयस इति व्य म पाठः. ५ समुच्चयात् घ. ६ दर्शितो मनुना ग. ७ कथं विभजेरन्निति सममेव नियम्यते घ.

विषमो विभागः शास्त्रदृष्टत्वापि लोकविद्विष्टत्वाच्चानुष्ठेयः ।—‘अस्म्यर्थे लोक-
विद्विष्टं धर्म्यमप्याचरेत् तु’ इति निषेधान् । यथा—‘महोक्षं वा महाजं वा
ओत्रियः प्रोपकल्पयेत्’ इति विधानेऽपि लोकविद्विष्टत्वादननुष्ठानम् । यथा वा
—‘मैत्रावरुणीं गां वशामनुबन्ध्यामालभेत’ इति गवाक्षम्भनविधानेऽपि लो-
कविद्विष्टत्वादननुष्ठानम् । उक्तञ्च—‘यथा नियोगधर्मो नो नानुबन्ध्यावधोऽपि
वा । तथोद्धारविभागोऽपि नैव संप्रति वर्तते ॥’ इति । (नियोगमनतिक्रम्य यथा-
नियोगं, नियोगाधीनो यो धर्मो देवराजसुतोत्पत्तिरित्यादिः स नो भवति ।) आ-
पस्तम्बोऽपि—‘जीवन्पुत्रेभ्यो दायं विभजेत्समम्’ इति समतामुक्त्वा—
‘ज्येष्ठो दायार्ह इत्येक’ इति कृत्स्नधनग्रहणं ज्येष्ठस्यैकीयमतेनोपम्यस्य वेदाविशो-
पेण सुवर्णं कृष्णा गावः कृष्णभौमः ज्येष्ठस्य रघः पितुः परीमाणं च गृहेऽक्ष-
कारो भार्याया ज्ञातिधनं चेत्येके’ इत्येकीयमतेनैवोद्धारविभागं दर्शयित्वा तच्छा-
स्त्रविप्रतिषिद्धमिति निराकृतवान् । तं च शास्त्रविप्रतिषेधं स्वयमेव दर्शयतिष्म
मनुः—‘पुत्रेभ्यो दायं विभजेदित्यविशेषेण श्रूयते’ इति । तस्माद्विषमो वि-
भागः शास्त्रदृष्टोऽपि लोकविरोधाच्छ्रुतिविरोधाच्च नानुष्ठेय इति सममेव विभ-
जेरन्निति नियम्यते ॥

मातापित्रोर्धनं मुना विभजेरन्नित्युक्तं तत्र मातृधनेऽपवादमाह—

मातृदुहितरः शेषमृणात्

मातृधनं दुहितरो विभजेरन् । ऋणाच्छेषं मातृकृतर्णापाकरणावशिष्टं । अत-
श्चर्णसमं न्यूनं वा मातृधनं मुना विभजेरन्नित्यस्य विषयः । एतदुक्तं भवति
—मातृकृतमृणं पुत्रैरेवापाकरणीयं न दुहितृभिः । ऋणावशिष्टं तु धनं दुहितरो
गृह्णीयुरिति । युक्तं चैतन् ।—‘पुमान्पुंसोऽधिके शुके स्त्री भवत्यधिके स्त्रियाः’
इति रुचययवानां दुहितृषु बाहुल्यात् स्त्रीधनं दुहितृणामि । पितृधनं पुत्रगामि
पित्रवयवानां पुत्रेषु बाहुल्यादिति । तत्र च गौतमेन विशेषो दर्शितः—‘स्त्री-
धनं दुहितृणामप्रत्तानामप्रतिष्ठितानां च’ इति । अस्यार्थः—प्रत्ताऽप्रत्तासम-
वायेऽप्रत्तानामेव स्त्रीधनम् । प्रत्तासु चाप्रतिष्ठिताप्रतिष्ठितासमवायेऽप्रतिष्ठिताना-
मेवेति । अप्रतिष्ठिता निर्धनाः ॥

दुहित्रभावे मातृधनमृणावशिष्टं को गृह्णीयादित्यत आह—

ताभ्य ऋतेऽन्वयः ॥ ११७ ॥

ताभ्यो दुहितृभ्यो विना दुहितृणामभावे अन्वयः पुत्रादिगृह्णीयात् । एतच्च
—‘विभजेरन्मुताः पित्रोरूर्ध्वम्’ इत्यनेनैव सिद्धं स्पष्टार्थमुक्तम् ॥ ११७ ॥

१ शास्त्रदृष्टोऽस्ति ग. २ धनुश्चिह्नान्तर्गतो भागः ख. पुस्तकेऽधिकः ३ स्वमतमुक्त्या ख-ब
४ विशेषेषु घ. ५ उत्कृष्टोऽथो ज्येष्ठस्य पितुः. ६ परिमाणं ग. ७ विप्रतिषिद्धं घ. ८ कृत्स्नं.
९ दुहितृन्वय इत्यपरार्कः.

अविभाज्यमाह—

पितृद्रव्याविरोधेन यदन्यत्स्वयमर्जितम् ।

मैत्रमौद्वाहिकं चैव दायादानां न तद्भवेत् ॥ ११८ ॥

क्रमादभ्यागतं द्रव्यं हृतमप्युद्धरेत्तु यः ।

दायादेभ्यो न तद्द्याद्विधया लब्धमेव च ॥ ११९ ॥

मातापित्रोर्द्रव्याविनाशेन यत्स्वयमर्जितं, मैत्रं मित्रसकाशाद्यल्लब्धं, मौद्वाहिकं विवाहाद्यल्लब्धं दायादानां आदूणां तत्र भवेत् । क्रमात्पितृक्रमादायातं यत्किञ्चिद्द्रव्यं अभ्यर्हंतमसामर्थ्यादिना पित्रादिभिरनुद्धृतं यः पुत्राणां मध्य इतराभ्यनुज्ञयोद्धरति तद्दायादेभ्यो आत्रादिभ्यो न दद्यादुद्धर्तव्यं गृह्णीयात् । 'तत्र क्षेत्रं तुरीयांशमुद्धर्ता लभते क्षेत्रं तु सर्वेषां सममेव । यथाह शङ्खः—'पूर्वं नष्टं तु यो मूमिमैकश्चदुद्धरेत्क्रमात् । यथाभागं लभन्तेऽन्ये दत्तवांशं तु तुरीयकम् ॥' इति । क्रमादभ्यागतमिति शेषः । तथा विधया वेदाध्ययनेमाध्यापनेन वेदार्थव्याख्यानेन वा यल्लब्धं तदपि दायादेभ्यो न दद्यात् । भर्जक एव गृह्णीयात् । अत्र च 'पितृद्रव्याविरोधेन यत्किञ्चित्स्वयमर्जितम् ॥' इति सर्वशेषः । अतश्च पितृद्रव्याविरोधेन यन्मैत्रमर्जितं, पितृद्रव्याविरोधेन यदौद्वाहिकं, पितृद्रव्याविरोधेन यत्क्रमायातमुद्धृतं, पितृद्रव्याविरोधेन विधया यल्लब्धमिति प्रत्येकमभिसंबध्यते । तथान्त्र पितृद्रव्याविरोधेन प्रत्युपकारेण यन्मैत्रम्, आसुरादिविवाहेषु यल्लब्धम्, तथा पितृद्रव्यव्ययेन यत्क्रमायातमुद्धृतं, तथा पितृद्रव्यव्ययेन लब्धया विधया यल्लब्धं, तत्सर्वं सर्वभ्रातृभिः पित्रा च विभजनीयम् । तथा पितृद्रव्याविरोधेनेत्यस्य सर्वशेषत्वादिव पितृद्रव्याविरोधेन प्रतिग्रहलब्धमपि विभजनीयम् । अस्य च सर्वशेषत्वाभावे मैत्रमौद्वाहिकमित्यादि नारब्धक्यम् । अथ पितृद्रव्याविरोधेनापि यन्मैत्रादिलब्धं तस्याविभाज्यत्वाय मैत्रादिवचनमर्थवदित्युच्यते । तथा सति समाचारविरोधः, विद्यालब्धे नारब्धवचनविरोधश्च । —'कुटुम्बं विभृयाद्भ्रातुर्यो विद्यामधिगच्छतः । भागं विद्याधनात्तस्मात्स लभेताश्रुतोऽपि सन् ॥' इति । तथा विद्याधनस्याविभाज्यस्य लक्षणमुक्तं कात्यायनेन—'परभक्तोपशोगेन विद्या प्राप्सान्यतस्तु या । तथा लब्धं धनं यत्तु विद्याप्राप्तं तदुच्यते ॥' इति । तथा पितृद्रव्याविरोधेनेत्यस्य भिन्नवाक्यत्वे प्रतिग्रहलब्धस्याविभाज्यत्वमाचारविरुद्धमापद्येत । एतदेव स्पष्टीकृतं मनुना (१।२०८) —'अनुपपन्नपितृद्रव्यं श्रमेण यदुपार्जितम् । दायादेभ्यो न तद्द्याद्विधया लब्धमेव च ॥' इति । श्रमेण सेवायुद्धादिना । ननु पितृद्रव्याविरोधेन यन्मैत्रादिलब्धं द्रव्यं तदविभाज्यमिति न वक्तव्यम् ।

१ सर्वशेषः ख. २ क्रमादायात ख. ३ सम विभजनीय ग. ४ विरोधश्चापद्येत घ. ५ दायादेभ्य इत्यस्य स्थाने 'स्वयमाहितलब्धं तन्नाकामो दातुमर्हति' इत्युत्तरार्थं मनु-स्मृतानुपपन्नव्यते.

विभागप्राप्त्यभावात् । यद्येन लब्धं तत्तस्यैव नाम्यस्येति प्रसिद्धतरम् । प्राप्ति-
पूर्वकस्य प्रतिषेधः । अत्र कश्चिदित्यं प्राप्तिमाह—‘यत्किञ्चिन्पितरि प्रेते धर्मं
ज्येष्ठोऽधिगच्छति । भागो यवीयसां तत्र यदि विद्यानुपालिनः ॥’ इति । ज्येष्ठो
वा कनिष्ठो वा मध्यमो वा पितरि प्रेते अप्रेते वा यवीयसां वर्षीयसां चेति
व्याख्यानेन पितरि सत्यसति च मैत्रादीनां विभाज्यत्वं प्राप्तं प्रतिषिध्यत इति ।
तदसत् । न ह्यत्र प्राप्तस्य प्रतिषेधः । किंतु सिद्धस्यैवानुवादोऽयम् । लोकसि-
द्धस्यैवानुवादकान्येव प्रायेणास्मिन्प्रकरणे वचनानि । अथवा ‘समवेतैस्तु यत्प्राप्तं
सर्वं तत्र समांशिनः ॥’ इति प्राप्तस्यापवाद इति संतुष्यतु भवान् । अतश्च
‘यत्किञ्चिन्पितरि प्रेते’ इत्यस्मिन्वचने ज्येष्ठादिपदाविवक्षया प्राप्तिरिति व्यामो-
हमात्रं । अतो मैत्रादिवचनैः पितुः प्रागूर्ध्वं वा विभाज्यत्वेनोक्तस्य ‘यत्किञ्चि-
न्पितरि प्रेते’ इत्यपवाद इति व्याख्येयम् । तथान्यदप्यविभाज्यमुक्तं मनुना
(९।२१९)—‘वस्त्रं पत्रमलंकारं कृताञ्चमुदकं स्त्रियः । योगक्षेमं प्रचारं च न
विभाज्य प्रचक्षते ॥’ इति । धृतानामेव वस्त्राणामविभाज्यत्वं, यद्येन धृतं तत्त-
स्यैव । पितृधृतवस्त्राणि तु पितरूर्ध्वं विभज्यतां श्राद्धभोक्त्रे दातव्यानि । यथाह
बृहस्पतिः—‘वस्त्रालंकारशय्यादि पितुर्यद्वाहनादिकम् । गन्धमास्त्यैः सम-
भ्यर्च्य श्राद्धभोक्त्रे समर्पयेत् ॥’ इति । अभिनवानि तु वस्त्राणि विभाज्यान्त्येव ।
पत्रं वाहनमश्वशिथिकादि तदपि यद्येनारूढं तत्तस्यैव । पित्र्यं तु वस्त्रवदेव ।
अश्वादीनां यहुन्वे तु तद्विक्रयोपजीविनां विभाज्यत्वमेव । वैषम्येण विभाज्यत्वं
ज्येष्ठस्य । (मनुः ९।१९९)—‘अजाविकं सैकशफं न जातु विषमं भजेत् ।
अजाविकं सैकशफं ज्येष्ठस्यैव विधीयते ॥’ इति मनुस्मरणात् । अलंकारोऽपि
यो येन धृतः स तस्यैव । अधृतः साधारणो विभाज्य एव । (मनुः ९।२००)
—‘पत्या जीवति यः स्त्रीभिरलंकारो धृतो भवेत् । न तं भजेरन्दायादा भज-
मानाः पतन्ति ते ॥’ इति । अलंकारो धृतो भवेदिति विशेषणोपादानादधृतानां
विभाज्यत्वं गम्यते । कृताञ्चं तण्डुलमोदकादि तदप्यविभाज्यं यथासभवं
भोक्तव्यम् । उदकं उदकाधारः कृपादिः, तच्च विषमं मूल्यद्वारेण न विभाज्यं
पर्यायेणोपभोक्तव्यम् । स्त्रियश्च दास्यो विषमाः न मूल्यद्वारेण विभाज्याः पर्या-
येण कर्म कारयितव्याः । अवरूढास्तु पित्रा स्वरिण्याद्याः समा अपि पुत्रैर्न
विभाज्याः । ‘स्त्रीषु च संयुक्तास्त्रिविभागः’ इति गौतमस्मरणात् । योगश्च
क्षेमं च योगक्षेमम् । योगशब्देनालङ्घ्यलाभकारणं श्रौतस्मार्ताभिसाध्यं दृष्टं कर्म
लक्ष्यते । क्षेमशब्देन लङ्घ्यपरिरक्षणहेतुभूतं बहिर्वेदिदानतडागारामनिर्माणादि
पूर्तं कर्म लक्ष्यते । तदुभयं पितृकमपि पितृद्रव्यविरोधार्जितमप्यविभाज्यम् ।
यथाह लौगाश्रिः—‘क्षेम पूर्तं योगमिष्टमित्याहुस्तरवदर्शिनः । अविभाज्ये
च ते प्रोक्ते शयनासनमेव च ॥’ इति । योगक्षेमशब्देन योगेक्षेमकारिणो राज-
मन्निपुरोहितादय उच्यन्ते इति केचित् । छत्रचामरशस्त्रोपानप्रभृतय इत्यभ्ये ।

१ नियंघ घ. २ अविभाज्य घ. ३ इत्यप्यापवाद ख. ४ पितृधृतानि ख. ५ पतन्त्यधः ग.
६ विशेषणोपादाना ग. ७ करण ख.
या० स्मृ० १८

प्रचारो गृहारामादिषु प्रवेशनिर्गममार्गः सोऽप्यविभाज्यः । यस्तूष्णमसा क्षेत्रस्या-
विभाज्यत्वमुक्तम्—‘अविभाज्यं सगोत्राणामासहस्वकुलादपि । याज्यं क्षेत्रं
च पत्रं च कृताञ्जमुदकं स्त्रियः ॥’ इति, तद्वाहणोपपन्नक्षत्रियादिपुत्रविषयम् ।
‘न प्रतिग्रहमूर्देया क्षत्रियादिसुताय वै । यद्यप्येषां पिता दद्यान्मृते विप्रासुतो
हरेत् ॥’ इति स्मरणान् । याज्यं याजनकर्मलब्धम् । पितृप्रसादलब्धस्यावि-
भाज्यत्वं वक्ष्यते । नियमानिक्रमस्याविभाज्यत्वमनन्तरमेव निरासि । पितृद-
य्यविरोधेन यदार्जितं तद्विभजनीयमिति स्थितं तत्रार्जकस्य भागद्वयं, वसिष्ठ-
वचनान् । येन चर्षां स्वयमुपाजितं स्यात्प्रग्रहमेव लभेतेति ॥ ११८ ॥ ११९ ॥

अस्यापवादमाह—

सामान्यार्थसमुत्थाने विभागस्तु समः स्मृतः ।

अविभक्तानां भ्रातॄणां सामान्यस्यार्थस्य कृषिवाणिज्यादिना संभूय समुत्थाने
सम्यग्बन्धने केनचित्कृते समएव विभागो नार्जयितुरंशद्वयम् ॥

पित्र्ये द्रव्ये पुत्राणां विभागो दर्शितः । इदानीं पैतामहे पौत्राणां विभागो
विशेषमाह—

अनेकपितृकाणां तु पितृतो भागकल्पना ॥ १२० ॥

यद्यपि पैतामहे द्रव्ये पौत्राणां जन्मना स्वत्व पुत्रैरविशिष्टं तथापि तेषां पि-
तृद्वारेणैव पैतामहेद्रव्यविभागकल्पना न स्वरूपापेक्षया । एतदुक्तं भवति ।
यदाऽविभक्ता भ्रातरः पुत्रानुत्पाद्य दिष्टं गतास्तर्दकस्य द्वौ पुत्रावन्यस्य त्रयोऽप-
रस्य चत्वार इति पुत्राणां वैषम्ये तत्र द्वावेकं स्वपित्र्यमंशं लभेते, अन्ये त्रयोऽप्येक-
मंशं पित्र्य, चत्वारोऽप्येकमंवांशं पित्र्यं लभन्त इति । तथा केपुचिपुत्रेषु ध्रियमा-
णेषु केपुचिपुत्रानुत्पाद्य विनष्टेष्वप्यथैव न्यायो ध्रियमाणाः स्वानंशानेव ल-
भन्ते, नष्टानामपि पुत्राः पित्र्यानेवांशं लभन्त इति वाचनिकी दृष्ट्या १२०

अधुना विभक्ते पितर्यविद्यमानभ्रातृके वा पौत्रस्य पैतामहे, ६ द्रव्ये विभागो
नास्ति । अर्धध्रियमाणे पितरि ‘पितृतो भागकल्पना’ इत्युक्तत्वात् । भवतु वा
स्वार्जितवन्पितुरिच्छयवेत्याशङ्कित आह—

भूर्या पितामहोपात्ता निबन्धो द्रव्यमेव । वा ।

तत्र स्यात्सदृशं स्वाम्यं पितुः पुत्रस्य चैव हि ॥ १२१ ॥

भूः क्षालिक्षेत्रादिका । निबन्ध एकस्य पर्णभरकः १ स्वयन्ति पर्णानि, तथा ए-
कस्य क्रमुकफलभरकस्येयन्ति क्रमुकफलानीत्याद्युक्तलक्षणः । द्रव्यं सुवर्णरज-
नादि यन्पितामहेन प्रतिग्रहविजयादिना लब्धं तत्र पितुः पुत्रस्य च स्वाम्यं
लोकप्रसिद्धमिति कृत्वा विभागोऽस्ति । हि यस्मात्तत्सदृशं समानं तस्मात्

१ साधारणार्थस्य ग-घ. २ भागद्वयम् घ. ३ द्रव्ये विभाग स्व. ४ पित्र्यं घ. ५ ध्र-
यमेव ग्व ग. ६ ध्रियमाणे तु पितरि ग. ७ भारकस्य

८ स्वाम्यमर्थेतिदमिति ग.

पितुरिच्छवैव विभागो नापि पितुर्भागद्वयम् । अतश्च पितृतो भागकल्पनेत्येत-
त्स्वाम्ये समेऽपि वाचनिकम् । 'विभागं चेत्पिता कुर्यात्' इत्येतत्स्वार्जितवि-
षयम् । तथा—'द्रावंसौ प्रतिपद्येत विभजन्नात्मनः पिता' इत्येतदपि स्वार्जि-
तविषयम् ।—'जीवतोरस्वतन्त्रः स्याज्जरयापि समन्वितः' इत्येतदपि पारतन्त्र्यं
मातापित्रर्जितद्रव्यविषयम् । तथा—'अनीशास्ते हि जीवतो.' इत्येतदपि ।
तथा सरजस्कायां मातरि सस्पृहे च पितरि विभागमनिच्छत्यपि पुत्रेच्छया
पैतामहद्रव्यविभागो भवति । तथाऽविभक्तेन पित्रा पैतामहे द्रव्ये दीयमाने
विक्रीयमाणे वा पौत्रस्य निषेधेऽप्यधिकारः । पित्रर्जिते तु न निषेधाधिकारः ।
तत्परतन्त्रत्वात् । अनुमतिस्तु कर्तव्या । तथाहि—पैतृके पैतामहे च स्वाम्यं
यद्यपि जन्मनैव, तथापि पैतृके पितृपरतन्त्रत्वात् पितृश्वार्जकत्वेन प्राधान्यात्
पित्रा विनियुज्यमाने स्वार्जिते द्रव्ये पुत्रेणानुमतिः कर्तव्या । पैतामहे तु द्वयोः
स्वाम्यमविशिष्टमिति निषेधाधिकारोऽस्तीति विशेषः । मनुरपि (९।२०९)—
'पैतृकं तु पिता द्रव्यमनवाप्तं यदामुयात् । न तत्पुत्रैर्भजेत्सार्धमकामः स्वयम-
र्जितम् ॥' इति । यत्पितामहार्जितं केनाप्यपहृतं पितामहेनानुद्धृतं यदि पितो-
द्धरति तत्स्वार्जितमिव पुत्रैः सार्धमकामः स्वयं न विभजेदिति वदन् पितामहा-
र्जितमकामोऽपि पुत्रेच्छया पुत्रैः सह विभजेदिति दर्शयति ॥ १२१ ॥

विभागोत्तरकालमुत्पन्नस्य पुत्रस्य कथं विभागकल्पनेत्यत आह—

विभक्तेषु सुतो जातः सवर्णायां विभागभाक् ।

विभक्तेषु पुत्रेषु पश्चात्सवर्णायां भार्यायामुत्पन्नो विभागभाक् । विभज्यत
इति विभागः । पित्रोर्विभागम् भजतीति विभागभाक् । पित्रोरूर्ध्वं तयोरंशं
कथ्यत इत्यर्थः । मातृभागं चासत्यां दुहितरि । 'मातृदुहितरः शेषम्' इत्युक्त-
त्वात् । असवर्णायामुत्पन्नस्तु स्वांशमेव पित्र्याल्लभते । मातृकं तु सर्वमेव । ए-
तदेव मनुनोक्तम् (९।२१६)—'ऊर्ध्वं विभागाज्जातस्तु पित्र्यमेव हरेद्धनम्'
इति । पित्रोरिदं पित्र्यमिति व्याख्येयम् ।—'अनीशः पूर्वजः पित्रोर्भातृभागे
विभक्तजः' इति स्मरणात् । विभक्तयोर्मातापित्रोर्विभागे विभागात्पूर्वमुत्पन्नो
न स्वामी विभक्तजश्च भ्रातृभागे न स्वामीत्यर्थः । तथा विभागोत्तरकालं पित्रा
वर्तिकचिद्वर्जितं तत्सर्वं विभक्तजस्यैव ।—'पुत्रः सह विभक्तेन पित्रा यत्स्वयम-
र्जितम् । विभक्तजस्य तत्सर्वमनीशाः पूर्वजाः स्मृताः ॥' इति स्मरणात् । ये
च विभक्ताः पित्रा सह संमृष्टाः तैः सार्धं पितरूर्ध्वं विभक्तजो विभजेत् । य-
थाह मनुः (९।२१६)—'संमृष्टान्मेन वा ये स्युर्विभजेत स तैः सह' इति ॥

पितरूर्ध्वं पुत्रेषु विभक्तेषु पश्चादुत्पन्नस्य कथं विभागकल्पनेत्यत आह—

दृश्याद्वा तद्विभागः स्यादायव्ययविशोधितात् ॥ १२२ ॥

तत्र पितरि भेदे भ्रातृविभागसमवेत्स्पृष्टगर्भायां मातरि भ्रातृविभागोत्तर-

काकमुत्पन्नस्यापि विभागः । तद्विभागः कुत इत्यत आह । दद्याद्भ्रातृभिर्गृहीताद-
नात् । कीदृशात् भायव्यविशोधितान् । भायः प्रतिदिवसं प्रतिमासं प्रत्यब्दं
वा बहुत्पद्यते, व्ययः पितृकृतर्णापाकरणं, ताभ्यामायव्ययाभ्यां बद्धोदितं त-
स्यादुदृत्य तन्नागो दातव्यः स्यात् । एतदुक्तं भवति । प्रातिस्विकेषु भागेषु
तदुत्पत्त्यायं प्रवेक्ष्य पितृकृतं चणमपनीयावशिष्टेभ्यः स्वभ्यः स्वेभ्यो भागेभ्यः
किञ्चिद्विदुदृत्य विभक्तजस्य भागः स्वभागसमः कर्तव्य इति । एतच्च वि-
भागसमयेऽप्रजस्य भ्रातृभ्यां यामस्पष्टगर्भायां विभागादूर्ध्वमुत्पन्नस्यापि वेदित-
व्यम् । स्पष्टगर्भायां नु प्रसन्नं प्रतीक्ष्य विभागः कर्तव्यः । यथाह वसिष्ठः—
'अथ भ्रातॄणां दायविभागो याश्चानपत्याः स्त्रियन्तासामापुत्रलाभात्' इति । गृ-
हीतगर्भाणामापसवाप्रतीक्षणमिति योजनीयम् ॥ १२२ ॥

विभक्तजः पित्र्यं मातृकं च सर्वं धनं गृह्णातीत्युक्तं तत्र यदि विभक्तः पिता
माता वा विभक्ताय पुत्राय स्नेहवशादाभरणादिकं प्रयच्छति तदा विभक्तजेन
दानप्रतिषेधो न कर्तव्यो नापि दत्तं प्रत्याहर्तव्यमित्याह—

पितृभ्यां यस्य यदत्तं तत्तस्यैव धनं भवेत् ।

मातापितृभ्यां विभक्ताभ्यां पूर्वं विभक्तस्य पुत्रस्य यदत्तमलंकारादि तत्त-
स्यैव न विभक्तजस्यैव भवति । न्यायसाध्याद्विविभागात्प्रागपि यस्य यदत्तं तत्त-
स्यैव । तथा भवति विभक्तजे विभक्तयोः पित्रोरश तदूर्ध्वं विभजतां यस्य यदत्तं
तत्तस्यैव नान्यस्येति वेदितव्यम् ॥

जीवद्विभागे स्वपुत्रसमांशित्वं पत्नीनामुक्तं यदि कुर्यात्पमानशान् इत्या-
दिना । पितरूर्ध्वं विभागेपि पत्नीनां स्वपुत्रसमांशित्वं दर्शयितुमाह—

पितरूर्ध्वं विभजतां माताप्यंशं समं हरेत् ॥ १२३ ॥

पितरूर्ध्वं पितुः प्रायणादूर्ध्वं विभजतां मातापि स्वपुत्रांशसमंशं हरेत् यदि
कीधनं न दत्तम् । दत्ते त्वर्घांशहारिणीति बध्यते ॥ १२३ ॥

पितरि प्रेते यद्यसंस्कृता भ्रातरः सन्ति तदा तत्संस्कारे कोऽधिक्रियत इत्यत
आह—

असंस्कृतास्तु संस्कार्या भ्रातृभिः पूर्वसंस्कृतैः ।

पितरूर्ध्वं विभजन्निभ्रातृभिरसंस्कृता भ्रातरः समुदायद्रव्येण संस्कृतव्याः ।
असंस्कृतासु भगनीषु विशेषमाह—

भगिन्यश्च निजादंशादृच्चांशं तु तुरीयकम् ॥ १२४ ॥

अस्यार्थः । भगिन्यश्चासंस्कृताः संस्कृतव्या भ्रातृभिः । किं कृत्वा । निजादं-

१ कृतमृण घ. २ भागेभ्यो योकेचिदुदृत्य घ. ३ समये भ्रातृभ्यां यामप्रजायामरपष्टग-
र्भाया स्वभागा ग., समये भ्रातृभ्यां यामप्रजस्य स्पष्टगर्भायां विभागादूर्ध्वं घ. ४ तस्यैव
पुत्रस्य स्व. ५ मातुः स्वपुत्र स्व. ६ प्रयागार स. घ ७ बध्यति ग. ८ संस्कार्या. ग.

आद्यतुर्थमंशं दत्त्वा । अनेन दुहितरोऽपि पितुरुर्ध्वमंशभागिन्य इति गम्यते । तत्र निजादंशादिति प्रत्येकं परिकल्पितादंशादुद्धृत्य चतुर्थोऽंशो दातव्य इत्येवमर्थो न भवति । किंनु यज्जातीया कन्या तज्जातीयपुत्रभागाद्यतुर्थोऽंशभागिनी सा कर्तव्या । एतदुक्तं भवति । यदि ब्राह्मणी सा कन्या तदा ब्राह्मणीपुत्रस्य यावामंशो भवति तस्य चतुर्थोऽंशस्तस्या भवति । तद्यथा । यदि कस्यचिद्ब्राह्मणस्यैका पत्नी पुत्रश्चैकः कन्या चैका तत्र पित्र्यं सर्वमेव द्रव्यं द्विधा विभज्य तत्रैकं भागं चतुर्धा विभज्य तुरीयमंशं कन्यायै दत्त्वा शेषं पुत्रो गृह्णीयात् । यदा तु द्वौ पुत्रौ एका च कन्या तदा पितृधनं सर्वं त्रिधा विभज्य एकं भागं चतुर्धा विभज्य तुरीयमंशं कन्यायै दत्त्वा शेषं द्वौ पुत्रौ विभज्य गृह्णीतः ॥ अथ एवैकः पुत्रो द्वे कन्ये तदा पित्र्यं धनं त्रिधा विभज्य एकं भागं चतुर्धा विभज्य तत्र द्वौ भागी द्वाभ्यां कन्याभ्यां दत्त्वावशिष्टं सर्वं पुत्रो गृह्णीतीत्येवं समानजातीयेषु समविषमेषु भ्रातृषु भगिनीषु च योजनीयम् । यदा तु ब्राह्मणीपुत्र एकः क्षत्रियाकन्याचैका तत्र पितृधनं सप्तधा विभज्य क्षत्रियापुत्रभागांस्त्रिंशत्तुर्धा विभज्य तुरीयांशं क्षत्रियाकन्यायै दत्त्वा शेषं ब्राह्मणीपुत्रो गृह्णीति । यत्र तु द्वौ ब्राह्मणीपुत्रौ क्षत्रियाकन्या चैका तत्र पित्र्यं धनमेकादशधा विभज्य तेषु त्रीनंशान् क्षत्रियापुत्रभागांश्चतुर्धा विभज्य चतुर्थमंशं क्षत्रियाकन्यायै दत्त्वा शेषं सर्वं ब्राह्मणीपुत्रौ विभज्य गृह्णीतः ॥ एवं जातिर्विषम्ये भ्रातृणां भगिनीनां च संख्यायाः साम्ये विषम्ये च सर्वशोऽर्हनीयम् । न च निजादंशाददंशांशं तु तुरीयकमिति तुरीयांशविवक्षया संस्कारमात्रोपयोगि द्रव्यं दत्त्वेति व्याख्यानं युक्तम् । मनुवचनविरोधात् (९।१।८) — 'स्वैर्भ्योऽंशेभ्यस्तु कन्याभ्यः प्रदद्युर्भ्रातरः पृथक् । स्वास्वादंशाद्यतुर्भागं पतिताः स्युरदिभ्यः ॥' इति । अस्यार्थः । ब्राह्मणादयो भ्रातरो ब्राह्मणीप्रभृतिभ्यो भगिनीभ्यः स्वेभ्यः स्वजातिविहितेभ्योऽंशेभ्यश्चतुरोऽंशान्हरेद्विप्रहृत्यादिवक्ष्यमाणेभ्यः स्वास्वादंशादाऽमीयादाऽमीयाद्भागाद्यतुर्थे चतुर्थे भागं दद्युः । न चात्राऽमीयभागादुद्धृत्य चतुर्थोऽंशो देय इत्युच्यते किंनु स्वजातिविहितादेकस्मादेकस्मादंशान्पृथक्पृथगेकस्यायेकस्यै कन्यायै चतुर्थोऽंशो देय इति । जातिर्विषम्ये संख्यात्रैषम्ये च विभागकृत्स्निकैव । पतिताः स्युरदिभ्यः इत्यकरणे प्रत्यवायश्रवणादवश्यंदातव्यता प्रतीयते । अत्रापि चतुर्थभागवचनमविवक्षितं संस्कारमात्रोपयोगिद्रव्यदानमेव विवक्षितमिति चेन्न । स्मृतिद्वयेपि चतुर्थोऽंशदानाविवक्षायां प्रमाणाभावाददाने प्रत्यवायश्रवणाच्चेति । यदपि कैश्चिदुच्यते । अंशदानविवक्षायां बहुभ्रातृकायाः बहुधनत्वं बहुभगिनीकस्य च निर्धनता प्राप्नोतीति नदुक्करीत्या परिहृतमेव । न ह्यत्राऽमीयाद्भागादुद्धृत्य चतुर्थोऽंशस्य दानमुच्यते येन तथा स्यात् । अतोऽस्मत्सहायमेधातिथिप्रभृतीनां व्याख्यानमेव चतुरस्रं न भारुचेः ।

१ इत्येवमर्थो न्य. इत्यर्थो ग. २ कस्यचिद्ब्राह्मण्येवैका स्व. ३ अथत् ग. घ. ४ गृह्णीयात् ग. ५ पित्र्य धन घ. ६ गृह्णीयात् ग. ७ गृह्णीयाताम् ग. ८ न च दत्त्वाश तु न. घ. ९ संस्कारोपयोगि स्व. १० बहुधनकत्वं घ. ११ वरिष्ठ न भागुरेः ग.

तस्मात्पितुरुर्ध्वं कन्याप्यंशभागिनी पूर्वं चैद्यम्किंचिन्पिता ददाति तदेव लभते विशेषवचनाभावादिति सर्वमनवयम् ॥ १२४ ॥

एवं विभागं चेन्पिता कुर्यादित्यादिना प्रबन्धेन समानजातीयानां भ्रातॄणां परस्परं पित्रा सह विभागकृतिकृता । अधुना भिन्नजातीयानां विभागमाह—

चतुस्त्रिंशेकभागाः स्युर्वर्णशो ब्राह्मणात्मजाः ।

क्षत्रजास्त्रिंशेकभागा विदजास्तु श्लोकभागिनः ॥ १२५ ॥

‘तिस्रो वर्णानुपूर्व्येण’ इति ब्राह्मणस्य चतस्र क्षत्रियस्य तिस्रो वैश्यस्य द्वे शूद्रस्य-
केति भार्या दर्शिता । तत्र ब्राह्मणात्मजा ब्राह्मणोत्पन्ना वर्णशः वर्णशब्देन ब्राह्मणा-
दिर्बर्णाः स्त्रिय उच्यन्ते । ‘संख्येकवचनाच्च वीप्सायाम्’ इत्यधिकरणकारकादे-
कवचनार्थाप्तायां शम् । अतश्च वर्णे वर्णे ब्राह्मणोत्पन्नाः—यथाक्रमं चतुस्त्रिंशेकभा-
गाः स्युर्भवेयुः । एतदुक्तं भवति—ब्राह्मणेन ब्राह्मण्यामुत्पन्ना एकैकशश्चतुर-
श्चतुरो भागास्तुभन्ते । तेनैव क्षत्रियायामुत्पन्नाः प्रत्येकं त्रींस्त्रीन् वैश्यायां द्वौ द्वौ
शूद्रायामेकमेकमिति । क्षत्रजाः क्षत्रियेणोत्पन्नाः वर्णशः इत्यनुवर्तते यथाक्रमं
त्रिंशेकभागाः । क्षत्रियेण क्षत्रियायामुत्पन्ना प्रत्येकं त्रींस्त्रीन्, वैश्यायां द्वौ द्वौ,
शूद्रायामेकमेकम् । विदजाः वैश्येणोत्पन्नाः । अत्रापि वर्णश इत्यनुवर्तते यथाक्रमं
श्लोकभागिनः । वैश्येण वैश्यायामुत्पन्नाः प्रत्येकं द्वौ द्वौ भागा लभन्ते । शूद्रायामेक-
मेकम् । शूद्रस्यैकैव भार्येति भिन्नजातीयपुत्राभावान्पुत्राणां पूर्वोक्त एव विभागः ।
यद्यपि चतुस्त्रिंशेकभागा इत्यविशेषेणोक्तं तथापि प्रतिग्रहप्राप्तभूयतिरिक्तविषय-
मिदं द्रष्टव्यम् । यतः स्मरन्ति - ‘न प्रतिग्रहभूयेया क्षत्रियादिसुताय वै । यद्य-
प्येषां पिता दद्यान्स्मृते विप्रास्तुतो हरेत् ॥’ इति । प्रतिग्रहग्रहणात्क्रयादिना
लब्धा भूः क्षत्रियादिसुतानामपि भवत्येव । शूद्रापुत्रस्य विशेषप्रतिषेधाच्च ।
‘शूद्राणां द्विजातिभिर्जातो न भूमेभागमहति’ इति । यदि क्रयादिप्राप्ता भूः क्षत्रि-
यादिसुतानां न भवेत्तदा शूद्रापुत्रस्य विशेषप्रतिषेधो नोपपद्यते । यत्पुनः
(मनुः ९।१५५)—‘ब्राह्मणक्षत्रियविशां शूद्रापुत्रो न रिक्थभाक् । यदेवास्व
पिता दद्यात्तदेवास्व धनं भवेत् ॥’ इति, तदपि जीवता पित्रा यदि शूद्रापुत्राव
किमपि प्रैदत्तं स्यात्तद्विषयम् । यदा नु प्रसाददानं नास्ति तदैकांशभागित्व-
विकल्पः ॥ १२५ ॥

अथ सर्वविभागशेषं किंचिदुच्यते—

अन्योन्यापहतं द्रव्यं विभक्ते यत्तु दृश्यते ।

तत्पुनस्ते समैरंशैर्विभजेरन्निति स्थितिः ॥ १२६ ॥

परस्परापहतं समुदावद्द्रव्यं विभागकाले यथाज्ञातं विभक्ते पितृष्वेव बहुशक्ते
नान्यसमैरंशैर्विभजेरन्नित्येवं स्थितिः शास्त्रमर्यादा । अत्र समैरंशैरिति यदतोद्वार-

विभागो निश्चितः । विमजेरस्ति वदता येन दृश्यते तेनैव न प्राप्तिरिति दर्शितम् । एवं च वचनमर्थवत्त्वाच्च समुदायद्रव्यापहारे दोषाभावपरम्बम् । ननु मनुना ज्येष्ठस्यैव समुदायद्रव्यापहारे दोषो दर्शितो न कनीयसाम् (मनुः १.२११) — 'यो ज्येष्ठो विनिकुर्वीत लोभाद्रानृम्यवीयसः । सोऽज्येष्ठः स्यादभागश्च नियन्तव्यश्च राजभिः ॥' इति वचनात् । नैतन् । यतः संभावितस्वानृम्यस्य पितृम्यानीयस्य ज्येष्ठस्यापि दोषं वदता ज्येष्ठपरतन्त्राणां कनीयसां पुत्रम्यानीयानां दण्डापूर्विकनीत्या मुतरां दोषो दर्शित एव । तथा चाविशेषेणैव दोषः ध्रुयते । गौतमः — 'यो वै भागिनं भागाक्षुदते चयते चैनं स यदि चैनं न चयतेऽथ पुत्रमथ पौत्रं चयत' इति । यो भागिनं भागाहं भागाक्षुदते भागादपाकरोति भागं तस्मै न प्रयच्छति स भागाक्षुज एनं नोत्तारं चयते नाशयति दोषिणं करोति । यदि तं न नाशयति तदा तस्य पुत्रं पौत्रं वा नाशयतीति ज्येष्ठविशेषमन्तरेणैव साधारणद्रव्यापहारिणो दोषः श्रुतः । अथ साधारणं द्रव्यमात्मनोऽपि स्यं भवतीति स्वबुद्ध्या गृह्यमाणं न दोषमावहतीति मतम् । तदस्मत् । स्वबुद्ध्या गृहीतेऽप्यवर्जनीयतया परस्वमपि गृहीतमेवेति निषेधानुप्रवेशादोषमावहत्येव । यथा मौढे चरौ विपक्षे सदृशतया माषेषु गृह्यमाणेषु 'अयजित्या वै माषः' इति निषेधो न प्रविशति' मुद्रावयवबुद्ध्या गृह्यमाणत्वादिति पूर्वपक्षिणोक्ते मुद्रावयवेषु गृह्यमाणेष्ववर्जनीयतया माषावयवा अपि गृह्यन्त एवेति निषेधः प्रविशत्येवेति राद्धान्तिनोक्तम् । तस्माद्वचनतो न्यायतश्च साधारणद्रव्यापहारे दोषोऽस्त्येवेति सिद्धम् ॥ १२६ ॥

द्वयामुप्यायणस्य भागविशेषं दर्शयंस्तस्य स्वरूपमाह—

अपुत्रेण परक्षेत्रे नियोगोत्पादितः सुतः ।

उभयोरप्यसौ रिक्थी पिण्डदाता च धर्मतः ॥ १२७ ॥

अपुत्रां गुर्वनुज्ञान इत्याद्युक्तविधिना अपुत्रेण देवरादिना परक्षेत्रे परभार्यायां गुरुनियोगेनोत्पादितः पुत्र उभयोर्बीजक्षेत्रिणोरसौ रिक्थी रिक्थहारी पिण्डदाता च धर्मत इति । अस्यार्थः । यदासौ नियुक्ते देवरादिः स्वयमप्यपुत्रोऽर्पुत्रस्य क्षेत्रे स्वपरपुत्रार्थं प्रवृत्तो यं जनयति स द्विपितृको द्यामुप्यायणो द्वयोरपि रिक्थहारी पिण्डदाता च । यदा तु नियुक्तः पुत्रवान् केवलं क्षेत्रिणः पुत्रार्थं प्रवृत्तते तदा तदुत्पन्न क्षेत्रिण एव पुत्रो भवति न बीजिनः । सच न नियमेन बीजिनो रिक्थहारी पिण्डदो वेति । यथोक्तं मनुना (१.५३) — 'क्रियाभ्युपगमाक्षेत्रं बीजार्थं यत्प्रदीयते । तस्येह भागिनौ दृष्टौ बीजौ क्षेत्रिक एव च ॥' इति । क्रियाभ्युपगमादिति भत्रोत्पन्नमपत्यमावयोरुभयोरपि भवतिविति संबिदङ्गीकरणायक्षेत्रं क्षेत्रस्वामिना बीजावपनार्थं बीजिने दीयते तत्र तस्मिन्क्षेत्रे उत्प-

१ यो लोभादिनिकुर्वीति पाठः. २ नोत्तारं ख. ३ अवते प. ४ अपरम्य प. ५ प्रवर्तते घ. ६ पिण्डदाना चेति ग. ७ करणेन यत्क्षेत्रं. ८ बीजावपनार्थं ग.

अस्यापत्यस्य बीजक्षेत्रिणौ भागिनौ स्वामिनौ दृष्टौ महर्षिभिः । तथा (मनुः ९।५२) — ‘फलं स्वनभिसंधाय क्षेत्रिणा बीजिना तथा । प्रत्यक्षं क्षेत्रिणामर्थो बीजाद्योनिर्बलीयसी ॥’ इति । फलं स्वनभिसंधायेति अत्रोत्पन्नमपत्यमावयो-
रुभयोरस्त्वित्येवमनभिसंधाय परक्षेत्रे यदपत्यमुत्पाद्यते तदपत्यं क्षेत्रिण एव ।
यसौ बीजाद्योनिर्बलीयसी । गवाश्चादिषु तथा दर्शनात् । अत्रापि नियोगो वा-
ग्दत्ताविषय एव । इतरस्य नियोगस्य मनुना निषिद्धत्वात् (९।५९।६०) —
‘देवराद्वा सपिण्डाद्वा श्रिया सम्यङ्नि्युक्तया । प्रजंमिताधिगन्तव्या सन्तानस्य
परिक्षये ॥ विधवायां नियुक्तस्तु घृताक्तो वाग्यतो निशि । एकमुत्पादयेत्पुत्रं न
द्वितीयं कथंचन ॥’ इत्येवं नियोगमुपन्यस्य मनुः स्वयमेव निषेधति (९।६४
६८) — ‘नान्यस्मिन्विधवा नारी नियोक्तव्या द्विजानिभिः । अन्यस्मिन्नि-
नियुज्जाना धर्मं हन्युः सनातनम् ॥ नोद्गाहिकेषु मंत्रेषु नियोगः कीर्त्यते कश्चि-
त् । न विवाहविधाबुक्तं विधवावेदनं पुनः ॥ अथ द्विर्जहि विद्वद्भिः पशुधर्मो
विगर्हितः । मनुष्याणामपि प्रोक्तो वने राज्यं प्रशासति ॥ स महीमखिलां
भुज्जन् राजपिप्रवरः पुरा । वर्णानां संकरं चक्रे कामोपहतचेतनः ॥ ततः प्रभृति
यो मोहात्प्रमीतपतिकां स्त्रियम् । नियोजयत्यपत्यार्थं गर्हन्ते तं हि साधवः ॥’
इति ॥ नञ्च विहितप्रतिषिद्धत्वादिकल्प इति मन्त्रव्ययम् । नियोकृणां निन्दा-
श्रवणात् । स्त्रीधर्मेषु व्यभिचारस्य बहुदोषश्रवणात् । समयस्य प्रशस्तत्वाच्च ।
यथाह मनुरेव (५।१५७) — ‘कामं तु क्षपयेदेहं पुष्पमूलफलैः शुभैः । ननु
नामापि गृह्णीयात्पत्यौ प्रेते परस्य तु ॥’ इति जीवनार्थं पुरुषान्तराश्रयणं प्रतिषि-
ष्य (मनुः ५।१५८।१६१) — ‘आसीतामरणाक्षान्ता नियता ब्रह्मचारिणी ।
यो धर्मं एकपत्नीनां काङ्क्षन्ती तमनुत्तमम् ॥ अनेकानि सहस्राणि कौमार्य
ब्रह्मचारिणाम् । दिवं गतानि विप्राणामकृत्वा कुलमततिम् ॥ मृते भर्तरि साध्वी
स्त्री ब्रह्मचर्ये द्यवस्थिता । स्वर्गं गच्छत्यपुत्रापि यथा ते ब्रह्मचारिणः ॥
अपत्यलोभाया तु स्त्री भर्तारमनिवर्तते । सेह निन्दामवाप्नोति परलोकाच्च ही-
यते ॥’ इति पुत्रार्थमपि पुरुषान्तराश्रयण निषेधति । तस्माद्विहितप्रतिषिद्धत्वा-
द्विकल्प इति न युक्तम् ॥ एवं विवाहसंस्कृतानियोगे प्रतिषिद्धे कस्तर्हि धर्म्यो
नियोग इत्यत आह (मनुः ९।६९।७०) — ‘यस्या श्रियेत कन्याया वाचा
सत्ये कृते पतिः । तामनेन विधानेन निजो विन्देत देवरः ॥ यथा
विध्यधिगर्भ्येनां शुक्रवस्त्रां शुचिप्रताम् । मिथो भजेताप्रसवात्मकस्तकृदतामृतौ ॥’
इति । यस्मै वाग्दत्ता कन्या स प्रतिग्रहमन्तरेणैव तस्याः पतिरित्यस्मादेव वचना-
दवगम्यते । तस्मिन्प्रेते देवरस्तस्य ज्येष्ठः कनिष्ठो वा निजः सोदरो विन्देत
परिजयेत् । यथाविधि यथाशास्त्रमधिगम्य परिणीय अनेन विधानेन घृता-
भ्यङ्गवाङ्मनियमादिना शुक्रवस्त्रां शुचिप्रता मनोवाङ्मायसंयतां मिथो रहस्याग-
र्भमहणात्प्रस्यूत्वेकवारं गच्छेत् । अयं च विवाहो वाचनिको घृताभ्यङ्गादिनिय

भवन्निपुक्ताभिगमनाक्रमिति न देवरस्य भार्यात्वमापादयति । अतस्तदुत्पन्न-
मपत्यं क्षेत्रस्वामिन एव भवति न देवरस्य । संविदा तूभयोरपि ॥ १२७ ॥

समाजासमानजातीयानां पुत्राणां विभागकृतिरुक्ता । अधुना मुख्यगौणपुत्राणां
दायग्रहणव्यवस्थां दर्शयिष्यंस्तेषां स्वरूपं तावदाह—

औरसो धर्मपत्नीजस्तन्समः पुत्रिकासुतः ।

क्षेत्रजः क्षेत्रजातस्तु सगोत्रेणेतरेण वा ॥ १२८ ॥

उरसो जात औरसः पुत्रः सच धर्मपत्नीजः सवर्णा धर्मविवाहोक्ता धर्मपत्नी तस्यां
जात औरसः पुत्रो मुख्यः । तत्सम औरससमः पुत्रिकायाः सुतः पुत्रिकासुतः ।
अतएव औरससमः । यथाह वसिष्ठः—‘अभ्रातृकां प्रदास्यामि तुभ्यं कन्यामलं-
कृताम् । अस्यां यो जायते पुत्रः स मे पुत्रो भवेदिति ॥’ इति । अथवा पुत्रिकैव
सुतः पुत्रिकासुतः सोऽप्यौरससम एव पित्रवयवानामरूपत्वात् मात्रवयवानां
बाहुल्याच्च । यथाह वसिष्ठः—‘द्वितीयः पुत्रिकैव’ इति । द्वितीयः पुत्रः पुत्रि-
कैवेत्यर्थः । आमुप्यायणस्तु जनकस्यौरसोदपकृष्टोऽन्यक्षेत्रोत्पन्नत्वात् । क्षेत्रजः
क्षेत्रजातस्तु सगोत्रेणेतरेण वा । इतरेण सपिण्डेन देवरेण वोत्पन्नः पुत्रः क्षेत्रजः ॥

गृहे प्रच्छन्न उत्पन्नो गूढजस्तु सुतः स्मृतः ।

कानीनः कन्यकाजातो मातामहसुतो मतः ॥ १२९ ॥

गूढजः पुत्रो भर्तृगृहे प्रच्छन्न उत्पन्नो हीनाधिकजातीयपुरुषजत्वपरिहारेण
पुरुषविशेषजत्वनिश्चयाभावेऽपि सवर्णजत्वनिश्चये सति बोद्धव्यः । कानीनस्तु
कन्यकायामुत्पन्नः पूर्ववत्सवर्णात्स मातामहस्य पुत्रः । यद्यनृदा सा भवेत्तथा
पितृगृहएव संस्थिता । अथोक्ता तदा वोदुरेव पुत्रः । यथाह मनुः (९।१७२)
—‘पितृवेश्मनि कन्या तु यं पुत्र जनयेद्ब्रह्म । तं कानीनं वदेन्नाज्ञा वोदुः ।
कन्याममुद्भवम् ॥’ इति ॥ १२९ ॥

अक्षतायां क्षतायां वा जातः पौनर्भवः सुतः ।

दद्यान्माता पिता वा यं स पुत्रो दत्तको भवेत् ॥ १३० ॥

पौनर्भवस्तु पुत्रोऽक्षतायां क्षतायां वा पुनर्भवा सवर्णादुत्पन्नः । मात्रा
भर्तृनुशया प्रोषिते प्रेते वा भर्तरि पित्रा वोमाभ्यां वा सवर्णाय यस्मै दीयते
स तस्य दत्तकः पुत्रः । यथाह मनुः (९।१६८)—‘माता पिता वा दद्यातां
यमग्निः पुत्रमापदि । सदैवं प्रीतिसंयुक्तं स ज्ञेयो दत्तिमः सुतः ॥’ इति ।
आपहृहणादनापदि न देयः । दानुरयं प्रतिषेधः । तथा एकपुत्रो न देयः । ‘न

१ औरसात्रिकृष्टो व. २ रहः अपकाशम् ३ वादु कन्यापणिनेनु ४ वाशब्दाः मात्रभावे
पितैव दद्यात् । पितृभावे मातैवोभयसत्ते तु उभावपीनि मदनः ५ सदृशं कुलगुणादिभिर्न
जात्येति मेधातिथिः सदृशं जात्येति कुलकः.

त्वेवैकं पुत्रं दद्यात्प्रतिगृहीयाद्वा' इति वसिष्ठस्मरणात् । तथाऽनेकपुत्रसंज्ञावेऽपि ज्येष्ठो न देवः । (मनुः ९।१०६) — 'ज्येष्ठेन जातमात्रेण पुत्री भवति मानवः' इति तस्यैव पुत्रकार्यकरणे मुख्यत्वात् । पुत्रप्रतिग्रहप्रकारश्च 'पुत्रं प्रतिग्रहीष्यन्बन्धूनाहूय राजानि चावेद्य निवेशनमध्ये व्याहृतिभिर्हुत्वा अदूरबान्धवं बन्धुसंनिहृष्ट एव प्रतिगृहीयात्' इति वसिष्ठेनोक्तः । अदूरबान्धवमित्यस्यन्त-
देशभाषाविप्रकृष्टस्य प्रतिषेधः । एव क्रीतस्वयंदत्तकृत्रिमेऽपि योजनीयम् । समानम्यायत्वात् ॥ १३० ॥

क्रीतश्च ताभ्यां विक्रीतः कृत्रिमः स्यात्स्वयंकृतः ।

दत्तात्मा तु स्वयंदत्तो गर्भे विन्नः सहोदजः ॥ १३१ ॥

क्रीतस्तु पुत्रस्ताभ्यां मातापितृभ्यां मात्रा पित्रा वा विक्रीतः पूर्ववत् तथैकं पुत्रं ज्येष्ठं च वर्जयित्वा आपदि सवर्ण इत्येव । यस्तु मनुनोक्तम् (९।१७४) — 'क्रीणीयाद्यस्वपत्यार्थं मातापित्रोर्यमन्तिकात् । स क्रीतकः सुतस्तस्य सदृशोऽसदृशोऽपि वा ॥' इति, तद्वृणैः सदृशोऽसदृशो वेति व्याख्येयं न जात्या । 'सजातीयेष्वयं प्रोक्तस्तनयेषु' इत्युपसंहारात् । कृत्रिमः स्यात्स्वयंकृतः । कृत्रिमस्तु पुत्रः स्वयं पुत्रार्थिना धनक्षेत्रप्रदर्शनादिप्रलोभेनैव पुत्रीकृतो मातापितृविहीनः । तत्संज्ञायां तत्परत्वात् । दत्तात्मा तु पुत्रो यो मातापितृविहीनस्ताभ्यां त्यक्तो वा तदाहं पुत्रो भवामीति स्वयं दत्तवमुपगतः । सहोदजस्तु गर्भे स्थितो गर्भिण्यां परिणीतायां यः परिणीतः स वीरुः पुत्रः ॥ १३१ ॥

उत्सृष्टो गृह्यते यस्तु सोऽपविद्धो भवेत्सुतः ।

अपविद्धो मातापितृभ्यामुत्सृष्टो यो गृह्यते स ग्रहीतुः पुत्रः सर्वत्र सवर्ण इत्येव ॥

एवं मुख्यामुख्यपुत्राननुक्रम्यतेषां दायग्रहणे क्रममाह—

पिण्डदोऽशहरश्चैषां पूर्वाभावे परः परः ॥ १३२ ॥

एतेषां पूर्वोक्तानां पुत्राणां द्वादशानां पूर्वस्य पूर्वस्याभावे उत्तर उत्तरः आहदोऽशहरो धनहरो वेदितव्यः । औरसपौत्रिकेयसमवाये औरसस्यैव धनग्रहणे प्राप्ते मनुरपवादमाह (९।१३४) — 'पुत्रिकायां कृतायां तु यदि पुत्रोऽनु जायते । समस्तत्र विभागः स्वाज्येष्टता नास्ति हि स्त्रियाः ॥' इति । तथा अन्येषामपि पूर्वस्मिन्पूर्वस्मिन्सत्यप्युत्तरेषां पुत्राणां चतुर्थीशभागित्वमुक्तं वसिष्ठेन । तस्मिन्नेतिगृहीते औरस उत्पद्येत चतुर्थभागभागी स्यात्तत्तक इति । दत्तकग्रहणं क्रीतकृत्रिमादीनां प्रदर्शनार्थम् । पुत्रीकरणाविशेषात् । तथाच कात्यायनः—'उत्पद्ये त्वीरसे पुत्रे चतुर्भाशहराः सुताः । सवर्णा असवर्णास्तु

१ निषेधः घ. २ गर्भे विन्नः ख. घ. ३ प्रलोभनेः घ. ४ स्वयं दत्त उपगतः ग. घ. ५ चतुर्थीश. ग. घ. ६ तृतीयांशहरा इति तु कल्पतरौ पाठः.

प्रासाच्छादनभाजनाः ॥' इति । सवर्णा दत्तक्षेत्रजादयस्तै सत्वीरसे चतुर्थीशह-
राः । असवर्णाः कानीनगृहोत्पन्नसहोदजपौनर्भवस्तै त्वौरसे सति न चतुर्थी-
शहराः किंतु प्रासाच्छादनभाजनाः । यदपि विष्णुवचनम्—'अप्रसस्तास्तु
कानीनगृहोत्पन्नसहोदजाः । पौनर्भवश्च नैवैते पिण्डरिक्त्यांशभागिनः ॥' इति ।
तदप्यौरसे सति चतुर्थीशनिषेधपरमेव । औरसाद्यभावे तु कानीनादीनामपि
सकलविध्यधनग्रहणमस्त्येव । 'पूर्वाभावे परः परः' इति वचनात् ॥ यदपि
मनुवचनम् (९।१६३)—'एक एवौरसः पुत्रः पित्र्यस्य वसुनः प्रभुः । शेषा-
णामानृशंस्यार्थं प्रदद्यात्तु प्रजीवनम् ॥' इति, तदपि दत्तकादीनामीरसप्रतिकूलत्वे
निर्गुणत्वे च वेदितव्यम् । तत्र क्षेत्रजस्य विशेषो दर्शितस्तेनैव (मनुः ९।१६४)
—'षष्ठं तु क्षेत्रजस्यांशं प्रदद्यात्पैतृकादनान् । औरसो विभजन्दायं पित्र्यं पञ्च-
ममेव वा ॥' इति । प्रतिकूलत्वनिर्गुणत्वसमुच्चये षष्ठमंशम्, एकतरसजाये पञ्च-
ममिति विवेकव्यम् ॥ यदपि मनुना पुत्राणां षट्कद्वयमुपभ्यस्य पूर्वषट्कस्य
दायादबान्धवत्वं, उत्तरषट्कस्यादायादबान्धवत्वमुक्तम् (मनुः ९।१५९।१६०)—
'औरसः क्षेत्रजश्चैव दत्तः कृत्रिम एव च । गृहोत्पन्नोऽपविद्धश्च दायादा बान्धवाश्च
षट् ॥ कानीनश्च सहोदश्च क्रीतः पौनर्भवस्तथा । स्वयंदत्तश्च शौद्रश्च षड्दा-
यादबान्धवाः ॥' इति, तदपि स्वपितृमपिण्डममानोदकानां संनिहितरिक्थह-
गन्तराभावे पूर्वषट्कस्य तद्विक्थहरत्वमुत्तरषट्कस्य तु तस्मात्ति । बान्धवत्वं
पुनः समानगोत्रत्वेन मपिण्डत्वेन चोदकप्रदानादिकार्यकरत्वं वर्गद्वयस्यापि सम-
मेवेति व्याख्येयम् ॥ (मनुः ९।१४२)—'गोत्ररिक्थे जनयितुर्न भजेद्विश्वः
सुतः । गोत्ररिक्थानुगः पिण्डो व्यपैति दत्तः स्वधाम् ॥' इत्यत्र दत्तमग्रहणस्य
पुत्रप्रतिनिधिप्रदर्शनार्थत्वात् । पितृधनहारित्वं तु पूर्वस्य पूर्वस्याभावे सर्वेषाम-
विशिष्टम् । (मनुः ९।१८५)—'न भ्रातरो न पितरः पुत्रा रिक्थहराः पितुः ।'
इत्यौरसव्यतिरिक्तानां पुत्रप्रतिनिधीनां सर्वेषां रिक्थहारित्वप्रतिपादनपरत्वात् ।
औरसस्य तु (मनुः ९।१६३)—'एक एवौरसः पुत्रः पित्र्यस्य वसुनः प्रभुः ।' इत्यनेनैव
रिक्थभाक्त्वस्योक्तत्वात् । दायादशब्दस्य 'दायादानपि दापयेत्' इत्यादी पुत्रव्य-
तिरिक्तरिक्थभाक्त्वपक्षेन प्रसिद्धत्वाच्च । वाम्निष्ठादिषु वर्गद्वयेऽपि कस्यचिद्व्य-
त्ययेन पाटो गुणवद्गुणवद्विषयो वेदिनव्यः । गौतमीये तु पौत्रिकेयस्य दशम-
त्वेन पाटो विजातीयविषयः । तस्मान्निश्चितमेतत्पूर्वपूर्वाभावे परः परोऽंशभा-
गिति ॥ यस्तु (मनुः ९।१८२)—'भ्रातृणामेकजातानामेकक्षेत्रपुत्रवान्भवेत् ।
सर्वे ते तेन पुत्रेण पुत्रिणो मनुरग्रवीत् ॥' इति । तदपि भ्रातृपुत्रस्य पुत्रीकरण-
संभवेऽन्येषां पुत्रीकरणनिषेधार्थम्, न पुनः पुत्रत्वप्रतिपादनाय । 'तस्मुता गोत्र-
जा बन्धुः—' इत्यनेन विरोधान् ॥ १३२ ॥

१ गोत्रेति गोत्ररिक्थे अनुगच्छतीति गोत्ररिक्थानुग प्रायस्सममनियत इति यावत् ।
दत्तम. केवलं उरामुदायणे गोत्रायनुवृत्ते । पिण्ड आद्वसीर्ध्वदेहिकादीनि नभसिषिकुल्लक-
मृदादयः । पिण्डः सापिण्डश्च, स्वर्ध्वदेहिकायादादीन्यपि व्य. म. २ (मनुः ८।१६०) 'दान-
प्रतिभुवि प्रेने' इति पूर्वार्धमस्य. दानप्रतिभुवि तु पितरि मृते पुत्र ऋण दापयेदिति तस्यार्थः.

इदानीमुक्तोपसंहारव्याजेन तत्रैव नियममाह—

सजातीयेष्वयं प्रोक्तस्तनयेषु मया विधिः ।

समानजातीयेष्वेव पुत्रेषु अयं पूर्वाभावे परः पर इत्युक्तो विधिः न भिन्न-
जातीयेषु । तत्र च कानीनगृहोत्पन्नसहोदजपौनर्भवाणां सवर्णत्वं जनकद्वारेण
न स्वरूपेण । तेषां वर्णजातिलक्षणाभावस्योक्तत्वात् । तथानुलोमजानां मूर्धाव-
सिकादीनामौरसेष्वन्तर्भावात्तेषामप्यभावे क्षेत्रजादीनां दासहरत्वं बोद्धव्यम् ।
शूद्रापुत्रस्वौरसोऽपि कृत्स्नं भागमन्याभावेऽपि न लभते । यथाह मनुः (९।
१५४)—‘यद्यपि स्यात् सत्पुत्रो यद्यपुत्रोऽपि वा भवेत् । नाधिकं दशमाहया-
च्छूद्रापुत्राय धर्मतः ॥’ इति । यदि सत्पुत्रो विद्यमानद्विजातिपुत्रो यद्यपुत्रो-
ऽविद्यमानद्विजातिपुत्रो वा स्वास्तस्मिन्मृते क्षेत्रजादिर्बान्यो वा सपिण्डः शूद्रापु-
त्राय तद्वनादशमांशादधिकं न दद्यादित्यस्मादेव क्षत्रियावैश्यापुत्रयोः सवर्णा-
पुत्राभावे सकलधनग्रहणं गम्यते ॥

अधुना शूद्रधनविभागे विशेषमाह—

जातोऽपि दास्यां शूद्रेण कामतांऽशहरो भवेत् ॥ १३३ ॥

मृते पितरि कुर्युस्तं भ्रातरन्त्वर्धभागिकम् ।

अभ्रातृको हरेन्मर्धं दुहितृणां मृतादृते ॥ १३४ ॥

शूद्रेण दास्यामुत्पन्नः पुत्रः कामतः पितुरिच्छया भागं लभते । पितुरुत्पन्नं तु
यदि परिणीतापुत्राः सन्ति तदा ते भ्रातरस्तं दासीपुत्रं अर्धभागिनं कुर्युः ।
स्वभागादर्थं दधुरित्यर्थः । अथ परिणीतापुत्रा न सन्ति तदा कृत्स्नं धनं दासी-
पुत्रो गृह्णीयात् यदि परिणीतादुहितरन्तपुत्रा वा न सन्ति । तत्सद्भावे त्वर्ध-
भागिक एव दासीपुत्रः । अत्र च शूद्रग्रहणाद्विजातिना दास्यामुत्पन्नः पितुरि-
च्छयाप्यंशं न लभते नाप्यर्धं, दूरत एव कृत्स्नम् । किंवनुकूलश्चेज्जीवनमात्रं
लभते ॥ १३३ ॥ १३४ ॥

मुन्यर्गाणमुता दायं गृह्णन्तीति निरूपितम् । तेषामभावे सर्वेषां दायादक्रम
उच्यते—

पत्नी दुहितरश्चैव पितरौ भ्रातरस्तथा ।

तत्सुता गोत्रजा बन्धुशिष्यसब्रह्मचाग्निः ॥ १३५ ॥

एषामभावे पूर्वस्य धनभागुत्तरोत्तरः ।

स्वर्यातस्य ह्यपुत्रस्य सर्ववर्णेष्वयं विधिः ॥ १३६ ॥

पूर्वोक्ता द्वादशपुत्रा यस्य न सन्ति असावपुत्रः तस्यापुत्रस्य स्वर्यातस्य पर-
लोकं गतस्य धनभाक् धनग्राही एषां पत्न्यादीनामनुक्रान्तानां मध्ये पूर्वस्य

१ स्वरूपद्वारेण. ग. २ प्यसत्पुत्रोपि वा भवेदिति पाठः. ३ विभागेपि ग. ४ धनं गृह्णी-
यात् ग. घ. ५ कृत्स्नं धनं ग. ६ बन्धुः शिष्यः सब्रह्म ख.

पूर्वस्याभावे उत्तर उत्तरो धनभागिति संबन्धः । सर्वेषु मूर्धावसिक्तादिषु अनु-
लोमजेषु प्रतिकोमजेषु वर्णेषु च ब्राह्मणादिषु अयं दायग्रहणविधिर्दोषग्रहणक्रमो
वेदितव्यः । तत्र प्रथमं पत्नी धनमाह । पत्नी विवाहसंस्कृता 'पर्युर्नो यज्ञसंयोगे'
इति स्मरणात् । एकवचनं च जात्यभिप्रायेण । ताश्च बहुपक्षेत्सजातीया विजाती-
याश्च तदा यथांशं विभज्य धनं गृह्णन्ति । बृहस्पतिरपि पत्न्याः समप्रधनसंबन्धं
वक्ति—'अपुत्रा दायनं भर्तुः पालयन्ती व्रते स्थिता । पश्येव दद्यात्तत्पिण्डं
कृत्स्नमंशं क्रमेण च ॥' इति । बृहस्पतिरपि—'अपुत्रधनं पश्यभिगामि तद-
भावे दुहितृगामि तदभावे पितृगामि तदभावे मातृगामि' इति । कात्यायनो-
ऽपि—'पत्नी पर्युर्धनहरी या स्यादव्यभिचारिणी । तदभावे तु दुहिता यद्यनूढा
भवेत्तदा ॥' इति । तथा—'अपुत्रस्यार्थकुलजा पत्नी दुहितरोऽपि वा । तदभावे
पिता माता भ्राता पुत्राश्च कीर्तिताः ॥' इति । बृहस्पतिरपि—'कुल्येषु वि-
द्यमानेषु पितृभ्रातृसनाभिषु । असुतस्य प्रमीतस्य पत्नी तन्नागहारिणी ॥' पत-
द्विरुद्धानीर्वा वाक्यानि लक्ष्यन्ते—'भ्रातृणामप्रजाः प्रेयात्कश्चिच्छेत्प्रजं वा ।
विभजेरन्धनं तस्य शेषास्ते स्त्रीधनं विना ॥ भरणं चास्य कुर्वीरम्प्रीणामा-
जीवनक्षयात् । रक्षन्ति शय्यां भर्तुर्भेदाच्छिष्टपुरितरासु तु ॥' इति पत्नीसद्भावे-
ऽपि भ्रातृणां धनग्रहणं पत्नीनां च भरणमात्रं नारदेनोक्तम् । मनुना तु
(९।१८५)—'पिता हरेदपुत्रस्य रिक्थं भ्रातर एव वा' इत्यपुत्रस्य धनं पि-
तृभ्रातृर्वेति दर्शितम् । तथा (मनुः ९।२१७)—'अनपत्यस्य पुत्रस्य माता
दायमवामुयात् । मातर्यपि च वृक्षायां पितुर्माता हरेद्वनम् ॥' इति मातुः
पितामह्याश्च धनसंबन्धो दर्शितः । शङ्केनापि—'स्वर्गात्तस्य अपुत्रस्य भ्रातृगा-
मि द्रव्यं तदभावे पितरौ हरेयातां ज्येष्ठा वा पत्नी' इति भ्रातृणां पित्रोर्ज्ये-
ष्ठायाश्च पत्न्याः क्रमेण धनसंबन्धो दर्शितः । कात्यायनेनापि—'विभक्ते सं-
स्थिते द्रव्यं पुत्राभावे पिता हरेत् । भ्राता वा जननी वाथ माता वा तरिपतुः
क्रमात् ॥' इत्येवमादीनां विरुद्धानां वाक्यानां योगीश्वरेण व्यवस्था दर्शिता—
'पत्नी गृह्णीयात्' इत्येतद्वचनजातं विभक्तभ्रातृस्त्रीविषयम् । सा च यदि नियोगा-
र्थिनी भवति । कुत एतत् नियोगसव्यपेक्षायाः पत्न्या धनहरणं न स्वतन्त्राया इति ।
'पिता हरेदपुत्रस्य' इत्यादिवचनात्तत्र व्यवस्थाकारणं वक्तव्यम् । नान्यव्य-
वस्थाकारणमस्ति इति । गौतमवचनाच्च पिण्डगोत्रार्थिसंबन्धा रिक्थं
भजेरन् स्त्री वानपत्यस्य बीजं लिप्सेत्' इति । अस्यार्थः—पिण्डगोत्रार्थिसं-
बन्धा अनपत्यस्य रिक्थं भजेरन्स्त्री वा रिक्थं भजेत् यदि बीजं लिप्सेतेति । म-
नुरपि (९।१४६)—'धनं यो विभृयाद्भ्रातृसुतस्य स्त्रियमेव वा । सोऽपत्यं भ्रातु-
रुपाय दद्यात्तत्स्यैव तद्वनम् ॥' इति । अनेनैतद्वर्णयति विभक्तधनेऽपि भ्रात-
रुपरतेऽपत्यद्वारेणैव पत्न्या धनसंबन्धो नान्ययेति । तथाऽविभक्तधनेऽपि (मनुः
९।१२०)—'कनीयान्ज्येष्ठभार्यायां पुत्रमुत्पादयेद्यदि । समस्तत्र विभागः स्वा-

१ दिध्वनुलोमजेषु मूलादिषु प्रतिकोमजेषु ब्राह्मणादिषु अयं ग. २ मातृ विवाह. ग. घ.
३ गृह्णन्ति यथा ख. ४ धनग्रहणं घ. ५ स्यात् कुलजा ग.घ. ६ निच वाक्यानीह ग.

दिति धर्मो व्यवस्थितः ॥' इति । तथा वसिष्ठोऽपि 'रिक्थलोभाच्चास्ति नियोगः' इति रिक्थलोभाच्चियोगं प्रतिषेधयन् नियोगद्वारक एव पक्ष्याः धनसंबन्धो नान्यथेति दर्शयति । नियोगाभावेऽपि पक्ष्या भरणमात्रमेव नारदवचन-
नात् 'भरणं चास्य कुर्वीरन्स्त्रीणामाजीवनक्षयात्' इति । योगीश्वरेणापि किञ्च
वक्ष्यते—'अपुत्रा योपितश्चैषां भर्तव्याः साधुवृत्तयः । निर्वासा व्यभिचारिण्यः
प्रतिकृतास्तथैव च ॥' इति । अपिच । द्विजातिधनस्य यशार्थत्वात्स्त्रीणां च
वशेऽनधिकारादनग्रहणमुक्तम् । तथाच केनापि स्मृतम्—'यशार्थं द्रव्यमु-
त्पन्नं तत्रानधिकृतास्तु ये । अरिक्थभाजस्ते सर्वे प्रासाच्छादनभाजनाः ॥ यशार्थं
विहितं विच तस्मात्तद्विनियोजयेत् । स्थानेषु धर्मगुणेषु न स्त्रीमूर्खविधर्मिषु ॥'
इति । तदनुपपन्नम् । 'पक्षी दुहितरः' इत्यत्र नियोगस्याप्रतीतेरप्रस्तुतत्वाच्च ।
अपिखेदमत्र वक्तव्यम् । पक्ष्याः धनग्रहणे नियोगो वा निमित्तं तदुत्पन्नमपत्यं
वा । तत्र नियोगस्यैव निमित्तत्वे अनुत्पादितपुत्राया अपि धनसंबन्धः प्राप्नोति ।
वत्पन्नस्य च पुत्रस्य धनसंबन्धो न प्राप्नोति । अथ तदपत्यस्यैव निमित्तत्वं ।
तथा सति पुत्रस्यैव धनसंबन्धात्पत्नीति नारदवचनम् ॥

अथ स्त्रीणां पतिद्वारको धनसंबन्धः पुत्रद्वारको वा नान्यथेति मतम् । तद-
प्यसत् । (मनुः १।१९४) —'अश्वयज्यावह्निक दत्तं च प्रीतिकर्मणि ।
भ्रातृमातृपितृप्राप्तं पट्टिधनं स्त्रीधनं स्मृतम् ॥' इत्यादिविरोधात् । किञ्च । सर्वथा
पुत्राभावे 'पक्षी दुहितरः' इत्यारब्धं । तत्र नियुक्ताया धनसंबन्धं वदता क्षेत्र-
जस्यैव धनसंबन्ध उक्तो भवति । स च प्रागेवाभिहित इत्यपुत्रप्रकरणे पक्षीति
नारदवचनम् । 'अथ पिण्डगोत्रपिसंबन्धा रिक्थं भर्जन्स्त्री वानपत्यस्य बीजं वा
लिप्सेत्' इति गौतमवचनाच्चनियुक्ताया धनसंबन्ध इति । तदप्यसत् । नहि
यदि बीजं लिप्सेत् तदाऽनपत्यस्य स्त्री धनं गृह्णीयादित्ययमर्थोऽस्मात्प्रतीयते ।
किंतु 'अनपत्यस्य धनं पिण्डगोत्रपिसंबन्धा भर्जन्स्त्री वा सां स्त्री बीजं
वा लिप्सेत् संयता वा भवेत्' इति तस्या धर्मान्तरोपदेशः । वाशब्दस्य
पक्षान्तरवचनत्वेन यद्यथाप्रतीतेः । अपिच संयताया एव धनग्रहणं युक्तं न
नियुक्तायाः स्मृतिलोकनिन्दितायाः । 'अपुत्रा शयनं भर्तुः पालयन्ती व्रते
स्थिता । पक्ष्येव दद्यात्तन्पिण्डं कृत्स्नमंशं लभेत् च ॥' इति संयताया एव धन-
ग्रहणमुक्तम् ।

तथा नियोगश्च निन्दितो मनुना (१।६४)—'नान्यस्मिन्वि-
धवा नारी नियोक्तव्या द्विजातिभिः । अन्यस्मिन् हि नियुजाना धर्म इन्पुः
सनातनम् ॥' इत्यादिना । यस्तु वसिष्ठवचनम् 'रिक्थलोभाच्चास्ति नियो-
गः' इति, तदविभक्ते संमृष्टिनि वा भर्तरि प्रेते तस्या धनसंबन्धो नास्तीति
स्वापत्यस्य धनसंबन्धार्थं नियोगो न कर्तव्य इति व्याख्येयम् । यदपि नारद-
वचनम्—'भरणं चास्य कुर्वीरन्स्त्रीणामाजीवनक्षयात्' इति, तदपि 'संय-'

हानां तु को आगच्छेवामेव स इष्यते' इति संसृष्टानां प्रस्तुतत्वात्तत्स्त्रीणामनप-
त्त्वायां मरणमात्रप्रतिपादनपरम् । नच आद्यनामप्रजाः प्रेयादित्येतस्य संसृष्टिविषय-
त्वे संसृष्टानां तु को भाग इत्यनेन पौनरुक्त्यमाशङ्कनीयम् । यतः पूर्वोक्तविचरणेन स्त्री-
जनत्वादिभाज्यत्वं तत्स्त्रीणां च मरणमात्रं विधीयते । यदपि 'अपुत्रा योषितस्त्री-
णाम्' इत्यादिवचनं तत् स्त्रीबादिस्त्रीविषयमिति वैक्ष्यते । यत्तु द्विजातिधनस्य
यज्ञार्थत्वात्स्त्रीणां च यज्ञेऽनधिकाराद्धनग्रहणमवुक्तमिति । तदसत् । सर्वस्य
द्रव्यजातस्य यज्ञार्थत्वे दानहोमाद्यसिद्धेः । अथ यज्ञशब्दस्य धर्मोपलक्ष-
णत्वाद्दानहोमादीनामपि धर्मत्वासदर्थत्वमविरुद्धमिति मतम् । एवं तद्वर्णक-
मधोर्ध्वनसाध्ययोरसिद्धिरेव स्यात् । तथा सति 'धर्ममर्थं च कामं च यथाशक्ति
न हापयेत् । तथा 'न पूर्वोद्धमध्यन्दिनापराह्णानफलान्कुर्याद्यथाशक्ति धर्मार्थ-
कामेभ्यः' । तथा 'न तथैतानि शक्यन्ते संनियन्तुमसेवया' इत्यादियाज्ञव-
ल्क्यगौतममनुवचनविरोधः । अपिच धनस्य यज्ञार्थत्वे हिरण्यं धार्य-
मिति हिरण्यसाधारणस्य कर्तव्यतानिराकरणेन पुरुषार्थत्वमुक्तं तत्प्रत्युक्तं
स्यात् । किञ्च यज्ञशब्दस्य धर्मोपलक्षणपरत्वे स्त्रीणामपि पूर्वधर्मोपलक्षा-
राद्धनग्रहणं युक्ततरम् । यत्तु पारतन्त्र्यवचनं 'न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हति' इत्यादि
तदस्तु पारतन्त्र्यं धनस्त्रीकारे तु को विरोधः ॥ कथं तर्हि 'यज्ञार्थं द्रव्यमुत्प-
न्नम्' इत्यादिवचनम् । उच्यते—'यज्ञार्थमेवार्जितं यद्धनं तद्यज्ञ एव निधो-
क्यं पुत्रादिभिरपीत्येवंपरं तत् ।—'यज्ञार्थं लब्धमददन्नासः काकोपि वा भवे-
त्' इति दोषश्रवणस्य पुत्रादिर्बैवविशेषात् । यदपि कात्यायनेनोक्तम्—'भ-
र्दोयिकं राजगामि योषिदृत्यौर्ध्वदेहिकम् । अपास्य श्रोत्रियद्रव्यं श्रोत्रियेभ्य-
स्तदर्पयेत् ॥' इति । अर्दोयिकं दायादरहितं यद्धनं तद्राजगामि राज्ञो भवति
योषिदृत्यौर्ध्वदेहिकमपास्य, तत्स्त्रीणामशनाच्छादनोपयुक्तं और्ध्वदेहिकं धनिभः
श्राद्धाद्युपयुक्तं चापास्य परिहृत्य राजगामि भवतीति संबन्धः । अस्यापयौद-
त्तरार्धे । श्रोत्रियद्रव्यं च योषिदृत्यौर्ध्वदेहिकमपास्य श्रोत्रियायोपपादयेदिति त-
दप्यवरुद्धस्त्रीविषयम् । योषिद्वहणान् । नारदवचनं च—'अन्यत्र ब्राह्मणार्थेन तु
राजा धर्मपरायणः । तत्स्त्रीणां जीवनं दद्यादेश दायविधिः स्मृतः ॥' इत्यवरुद्ध-
स्त्रीविषयमेव । स्त्रीशब्दग्रहणात् । इह तु पत्नीशब्दादूढायाः संयताया धनग्र-
हणमविरुद्धम् । तस्माद्विभक्तासंसृष्टिन्यपुत्रे स्वर्याते पत्नी धनं प्रथमं गृह्णाती-
त्ययमर्थः सिद्धो भवतीति । विभागस्योक्तत्वात्संसृष्टिनां तु वक्ष्यमाणत्वात् ।
एतेनारूपधनविषयत्वं श्रीर्कैरादिभिरुक्तं निरस्तं वेदितव्यम् । तथा शौरसेषु पुत्रेषु
सत्स्वपि जीवद्विभागे अजीवद्विभागे च पत्न्याः पुत्रसमांशग्रहणमुक्तम्—'यदि
कुर्यात्समानंशान् पत्न्यः कार्याः समांशिकाः' इति । तथा—'पितुरुर्ध्वं विभजतां
माताप्यंशं समं हरेत्' इति च । तथासत्यपुत्रस्य स्वर्यातस्य धनं पत्नी मरणाद-
तिरिक्तं न कभस इति व्यामोहमात्रम् । अर्थे 'पत्न्यः कार्याः समांशिकाः' इत्य-

१ संसृष्टिनां तु घ. २ वक्ष्यति घ. ३ दिश्वप्यविशेषात् घ. ४ आदायकं घ. ५ ऽपवादः ।
श्रोत्रिय स्व. घ. ६ श्रीकारादिभिः घ. ७ तथा पत्न्यः घ.

अ 'माताप्यंशं समं हरेत्' इत्यत्र च जीवनोपयुक्तमेव धनं स्त्री हरतीति मत्तं । तदसन् । अंशशब्दस्य समशब्दस्य चानर्थक्यप्रसङ्गात् । स्वान्मतम् । बहुधने जीवनोपयुक्तं धनं गृह्णाति अल्पे तु पुत्रांशसमांशं गृह्णातीति । तच्च न । विधिवैषम्यप्रसङ्गात् । तथाहि 'पत्युः कार्याः समांशिकाः' 'माताप्यंशं समं हरेत्' इति च बहुधने जीवनमात्रोपयुक्तं वाक्यान्तरमपेक्ष्य प्रतिपादयति, अल्पधने तु पुत्रांशसमंशं प्रतिपादयतीति । यथा चातुर्मास्येषु 'द्वयोः प्रणयन्ति' इत्यत्र पूर्वपक्षिणा सौमिकप्रणयनातिदेशे हेतुत्वेन प्राप्ताया उत्तरवेद्या 'न वैश्वदेवे उत्तरवेदिमुपकिरन्ति न शुनासीरीये' इत्युत्तरवेदिप्रतिषेधे दर्शिते राक्षान्तैक-वेदिना न सौमिकप्रणयनातिदेशप्राप्ताया उत्तरवेद्याः प्रथमोत्तमयोः पर्वणोरयं प्रतिषेधः किंनूर्पात्र वपन्तीति प्राकरणिकेन वचनेन प्राप्ताया उत्तरवेद्याः प्रतिषेधोऽयमित्यभिहिते पुनः पूर्वपक्षिणोपात्र वपन्तीति प्रथमोत्तमयोः पर्वणोः प्रतिषेधमपेक्ष्य पाक्षिकीमुत्तरवेदिं प्रापयति मध्यमयोस्तु निरपेक्षमेव नित्यवदुत्तरवेदिं प्रापयतीति विधिवैषम्यं दर्शितम् । राक्षान्तेऽपि विधिवैषम्यभयात्प्रथमोत्तमयोः पर्वणोरुत्तरवेदिप्रतिषेधो नित्यानुवादो द्वयोः प्रणयन्तीत्याद्यर्थवाद्पर्यालोचनयोपात्र वपन्तीति मध्यमयोरेव वरुणप्रघासमाकमेधपर्वणोरुत्तरवेदिं विधत्त इति दर्शितम् । यदपि मतम् (मनुः ९।१८५)—'पिता हरेदपुत्रस्य रिक्थं भ्रातर एव वा' इति मनुस्मरणात्, तथा—'स्वर्थात्स ह्यपुत्रस्य भ्रातृ-गामि द्रव्यं तदभावे पितरौ हरेर्यातां ज्येष्ठा वा पत्नी' इति शङ्खस्मरणाच्च अपुत्रस्य धनं भ्रातृगामीति प्राप्तं, 'भरणं चास्य कुर्वीरन्स्त्रीणामाजीवनक्षयात्' इत्यादिवचनाच्च भरणोपयुक्तं धनं पत्नी लभत इत्यपि स्थितम् । एवं स्थिते बहुधने अपुत्रे स्वर्थात् भरणोपयुक्तं पत्नी गृह्णाति गेयं च भ्रातरः । यदा तु पत्नी-भरणमात्रोपयुक्तमेव द्रव्यमस्ति ततो न्यूनं वा तदा किं परयेव गृह्णात्युत भ्रातरोऽपीति विरोधे पूर्ववलीयस्त्वज्ञापनार्थं पत्नी दुहितर इत्यारब्धमिति । तदप्यत्र भगवानाचार्यो न मृष्यति । यतः (मनुः ९।१८५)—'पिता हरेदपुत्रस्य रिक्थं भ्रातर एव वा' इति विकल्पस्मरणाच्चेदं क्रमपरं वचनमपि तु धनग्रहणेऽधिकारप्रदर्शनमात्रपरम् । तच्चासत्यपि पर्यादिगणे घटत इति व्याच-चक्षे । शङ्खयन्त्रनमपि संमृष्टं भ्रातृविषयमिति । अपिचाल्पविषयत्वमस्माद्वचना-त्प्रकरणाद्वा नावगम्यते । धनभागुत्तरोत्तरः' इत्यस्य च पत्नी दुहितर इति वि-षयद्वये वाक्यान्तरमपेक्ष्याल्पधनविषयत्वम्, पित्रादिषु तु धनमात्रविषयत्वमिति पूर्वोक्तं विधिवैषम्यं तदवस्थमेवेति यत्किञ्चिदेतत् । यत्तु हारीतवचनम्—'वि-धवा यौवनस्था चेज्जारी भवति कर्कशा । आयुषः क्षपणार्थं तु दातव्यं जीवनं तदा ॥' इति, तदपि शङ्खितव्यभिचारायाः सकलधनग्रहणनिषेधपरम् । अस्मादेव

१ स्त्रीधनमिति मतं घ. २ तथा स्त्र. ३ द्वयोर्वरुणप्रघासमाकमेधपर्वणोः. ४ तूपासं स्त्र. तूपात्र घ. तूपात्रमित्येकस्मिन्प्राचीनपुस्तके. ५ प्रतिपादयति. ग. घ. ६ हरेतां घ. ७ अपुत्रधनं घ. ८ भवणात् घ. ९ अधिकारमात्रप्रदर्शनपर घ. १० संसृष्टिविषयं घ.

वचनानादशक्तित्वमभिचारायाः सकलधनग्रहणं गम्यते । एतदेवाभिप्रेत्योक्तं श्रु-
त्वेन 'ज्येष्ठा वा पत्नी' इति । ज्येष्ठा गुणज्येष्ठा अनाशक्तित्वमभिचारा, सा सकलं
धनं गृहीत्वाम्नां कर्कशामपि मातृवत्पालयतीति सर्वमनवद्यम् । तस्मादपुत्रस्य
स्वर्थात्तस्य विभक्त्यासंमृष्टिनो धनं परिणीता स्त्री संयता सकलमेव गृह्णाती-
ति स्थितम् ।

तदभावे दुहितरः । दुहितर इति बहुवचनं समानजातीयानामस-
मानजातीयानां च समविषमांशप्राप्त्यर्थम् । तथाच कात्यायनः—'पत्नी भर्तु-
र्धनहरी या स्यादव्यभिचारिणी । तदभावे तु दुहिता यद्यनूढा भवेत्तदा ॥'
इति । बृहस्पतिरपि—'भर्तुर्धनहरी पत्नी तां विना दुहिता स्मृता । भङ्गा-
दङ्गासंभवति पुत्रवदुहिता नृणाम् ॥ तस्मात्पितृधनं त्वन्यः कथं गृह्णीत मान-
वः ॥' इति । तत्र चोढानूढासमवायेऽनूढैव गृह्णाति । 'तदभावे तु दुहिता
यद्यनूढा भवेत्तदा' इति विशेषस्मरणान् । तथा प्रतिष्ठिताप्रतिष्ठितानां सम-
वाये अप्रतिष्ठितैव तदभावे प्रतिष्ठिता । 'स्त्रीधनं दुहितृणामप्रप्तानामप्रतिष्ठि-
तानां च' इति गौतमवचनस्य पितृधनेऽपि समानत्वात् । न चैतत्पुत्रिका-
विषयमिति मन्तव्यम् । तन्ममः पुत्रिकास्तु इति पुत्रिकायास्तत्सुतस्य चौर-
ससमत्वेन पुत्रप्रकरणेऽभिधानात् । चशब्दादुहित्यभावे दौहित्रो धनभाक् ।
यथाह विष्णुः—'अपुत्रपौत्रसंताने दौहित्रा धनमाप्नुयुः । पूर्वेषां तु स्वधाकारे
पौत्रा दौहित्रिका मताः ॥' इति मनुर्पि (९।१३६) —'अकृता वा कृता वापि
यं विन्देत्सदृशास्तुतम् । पौत्रा मातामहस्तेन दद्यात्पिण्डं हरेद्वनम् ॥' इति ॥

तदभावे पितरौ मातापितरौ धनभाजौ । यद्यपि युगपदधिकरणवचनतायां
द्वन्द्वस्मरणान् तदपवादत्वादेकशेषस्य धनग्रहणे पित्रोः क्रमो न प्रतीयते तथापि
विग्रहवाक्ये मातृशब्दस्य पूर्वनिपातादेकशेषाभावपक्षे च मातापितराविति मा-
तृशब्दस्य पूर्व श्रवणान् पाठक्रमादेवार्थक्रमावगमाद्धनसंबन्धेऽपि क्रमापेक्षया

१ वचनादशक्ति. स्व. २ अप्रतिष्ठिता अनपत्या निधेना वा. ३ स्त्रीपदं पितुरप्युपल-
क्षकमिति संप्रदायविदः. ४ अकृतेति । अकृता वा कृतावेति पुत्रिकाया एव द्वैविध्यं, तत्र 'यदपत्यं
भवेदस्यां तन्मम स्यात्स्वधाकर' इत्यभिधाय कन्यादानकाले वरानुमत्या या क्रियते सा कृता,
अभिसंधिमात्रकृता वागव्यवहारेण न कृता अकृता । इत्यादि कुल्लकः. अक्षता वा क्षता वापि ग.
५ व्यवहारमयूखे-दौहित्राभावे पिता तदभावे माता । तथाच कात्यायनः—'अपुत्रस्यायं कु-
लजा पत्नी दुहितरोऽपि वा । तदभावे पिता माता भ्राता पुत्राः प्रकीर्तिता' ॥ विष्णुश्च—'अ-
पुत्रधनं पत्न्यभिगामि, तदभावे दुहितृगामि, तदभावे दौहित्रगामि, तदभावे पितृगामि,
तदभावे मातृगामि, तदभावे भ्रातृगामि, तदभावे भ्रातृपुत्रगामि, तदभावे मकुन्यगामि,
इति । यत्तु निहानेश्वरः—'द्वन्द्वापवादके पितरावित्येकशेषं क्रमाप्रतीतावपि तदर्थबोधके विग्र-
हवाक्ये मातृशब्दस्य पूर्वनिपातात् अपवादद्वन्द्वात्क्रमानुसारात् पितुः पुत्रान्तरसाधारण्यात्
मातृस्वसाधारण्याच्चादौ मातुस्तदभावे पितुर्धनग्रहणमूचं तदेतदचोबिरोधादपास्तम् । विग्र-
हवाक्ये मातृशब्दस्य पूर्वनिपात एकशेषस्य द्वन्द्वैकल्पिकत्वेन तदपवादत्वे साधारण्यासा-
धारण्ययोः क्रमनियामकत्वे मानामावाह.

प्रसीतक्रमानुरोधेनैव प्रथमं माता धनभाक् तदभावे पितेति गम्यते । किञ्च पिता पुत्रान्तरेष्वपि साधारणो माता तु न साधारणीति प्रत्यासत्त्यतिशयात् 'अनन्तरः सपिण्डाद्यस्तस्य तस्य धनं भवेत्' इति वचनान्मातुरेव प्रथमं धनग्रहणं युक्तम् । नञ् सपिण्डेष्वेव प्रत्यासत्तिर्नियामिका अपितु समानोदकादिष्वप्यविशेषेण धनग्रहणे प्राप्ते प्रत्यासत्तिरेव नियामिकेत्यस्मादेव वचनादवगम्यत इति । मातापित्रोर्मातुरेव प्रत्यासत्त्यतिशयाद्धनग्रहणं युक्ततरम् । तदभावे पिता धनभाक् ।

पित्रभावे भ्रातरौ धनभाजः । तथाच मनुः (९।१८५)—'पिता हरेदपुत्रस्य रिक्थं भ्रातर एव वा' इति । यत्पुनर्भ्रातृशब्देणोक्तम् (९।२१७)—'अनपत्यस्य पुत्रस्य माता दायमवाप्नुयान् । मातर्यपि च वृत्तायां पितुर्माता हरेदनम् ॥' इति मनुवचनाजीवत्यपि पितरि मातरि वृत्तायां पितुर्माता पितामही धनं हरेन्न पिता । यतः पितृगृहीतं धनं विजातीयेष्वपि पुत्रेषु गच्छति, पितामहीगृहीतं तु सजातीयेष्वेव गच्छतीति पितामह्येव गृह्णातीति । तदप्याचार्यो नानुमन्यते । विजातीयपुत्राणामपि धनग्रहणस्योक्तत्वात् 'चतुस्त्रिंशेकभागाः स्युः' (मनुः ९।१८९) इत्यादिनेति । यत्पुनः—'अहार्यं ब्राह्मणद्रव्यं राज्ञा नित्यमिति स्थितिः' इति मनुस्मरणं तत्पुत्राभिप्रायं न तु पुत्राभिप्रायम् । भ्रातृष्वपि सोदराः प्रथमं गृह्णीयुः भिन्नोदराणां मात्रा विप्रकर्षात् । 'अनन्तरः सपिण्डाद्यस्तस्य तस्य धनं भवेत्' इति स्मरणात् ।

सोदराणामभावे भिन्नोदरा धनभाजः । भ्रातृणामप्यभावे तत्पुत्राः पितृक्रमेण धनभाजः । भ्रातृभ्रातृपुत्रसमवाये भ्रातृपुत्राणामनधिकारः । भ्रात्रभावे भ्रातृपुत्राणामधिकारवचनान् ॥ यदा त्वपुत्रे भ्रातरि स्वर्याते तद्भ्रातृणामविशेषेण धनसंबन्धे जाते भ्रातृधनविभागात्प्रागेव यदि कश्चिद्भ्राता मृतस्तदा तत्पुत्राणां पितृतोऽधिकारे प्राप्ते तेषां भ्रातृणां च विभज्य धनग्रहणे पितृतो भागकल्पनेति युक्तम् ॥

भ्रातृपुत्राणामप्यभावे गोत्रजा धनभाजः । गोत्रजाः पितामही सपिण्डाः समानोदकाश्च । तत्र पितामही प्रथमं धनभाक् । (मनुः ९।२१७)—'मातर्यपि च वृत्तायां पितुर्माता धनं हरेत्' इति मात्रानन्तरं पितामह्या धनग्रहणे प्राप्ते पित्रादीनां भ्रातृसुतपर्यन्तानां बद्धक्रमत्वेन मध्येऽनुप्रवेशाभावात् 'पितुर्माता धनं हरेत्' इत्यस्य वचनस्य धनग्रहणाधिकारप्राप्तिमात्रपरत्वादुत्कर्षे तत्सुतान-

१ अत्र केचन—सोदराभावे भिन्नोदरास्तदभावे सोदरसुता इत्याहुस्तत्र । भ्रातृपदस्य सोदरे शक्या भिन्नोदरे च गौण्या वृत्तिद्वयविरोधात् । केचित्तु भ्रातर इत्यत्र 'भ्रातृपुत्रौ स्वसृष्टिभ्याम्' इत्यनुशासनात् भ्रातरश्च स्वसारश्च भ्रातर इति विरूपैकशेषेण भ्रात्रभावे भगिन्व इत्याहुस्तत्र । विरूपैकशेषे मानाभावात् ।

न्तरं पितामही गृह्णातीत्यविरोधः ॥ पितामहाभावाभावे समानगोत्रजाः सपिण्डाः पितामहाद्यो धनभाजः । भिन्नगोत्राणां सपिण्डानां बन्धुवन्देन ग्रहणात् । तत्र च पितृसन्तानाभावे पितामही पितामहः पितृव्यास्तत्पुत्राश्च क्रमेण धनभाजः । पितामहसन्तानाभावे प्रपितामही प्रपितामहस्तत्पुत्रास्तत्सूनवश्चेत्येवमासप्तमात्समानगोत्राणां सपिण्डानां धनग्रहणं वेदितव्यम् । तेषामभावे समानोदकानां धनसंबन्धः । ते च सपिण्डानामुपरि सप्त वेदितव्याः । जन्मनामज्ञानावधिका वा । यथाह बृहन्मनुः—‘सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्तते । समानोदकभावस्तु निवर्तेताचतुर्दशात् ॥ जन्मनाम्नोः स्मृतेरेके तत्परं गोत्रमुच्यते ॥’ इति ।

गोत्रजाभावे बन्धवो धनभाजः । बन्धवश्च त्रिविधाः आत्मबन्धवः पितृबन्धवो मातृबन्धवश्चेति । यथोक्तम्—‘आत्मपितृष्वसुः पुत्रा आत्ममातृष्वसुः सुताः । आत्ममातुलपुत्राश्च विज्ञेया आत्मबान्धवाः ॥ पितुः पितृष्वसुः पुत्राः पितृर्मातृष्वसुः सुताः । पितुर्मातुलपुत्राश्च विज्ञेयाः पितृबान्धवाः ॥ मातुः पितृष्वसुः पुत्रा मातुर्मातृष्वसुः सुताः । मातुर्मातुलपुत्राश्च विज्ञेया मातृबान्धवाः ॥’ इति ॥ तत्र चान्तरङ्गत्वात्प्रथममात्मबन्धवो धनभाजस्तदभावे पितृबन्धवस्तदभावे मातृबन्धव इति क्रमो वेदितव्यः । बन्धूनामभावे आचार्यः । तदभावे शिष्यः । पुत्राभावे यः प्रत्यासन्नः सपिण्डस्तदभावे आचार्यः । आचार्याभावेऽन्तेवासीत्यापस्तम्बस्मरणात् ॥

शिष्याभावे सग्रह्यचारी धनभाक् । येन सहैकस्मादाचार्यादुपनयनाध्ययनतदर्थज्ञानप्राप्तिः स सग्रह्यचारी । तदभावे ब्राह्मणद्रव्यं यः कश्चित् श्रोत्रियो गृह्णीयात् । ‘श्रोत्रिया ब्राह्मणस्यानपत्यस्य रिक्थं भजेरन्’ इति गौतमस्मरणात् । तदभावे ब्राह्मणमात्रम् । यथाह मनुः (९।१८८)—‘सर्वेषामप्यभावे तु ब्राह्मणा रिक्थभागिनः । त्रैविद्याः शुचयो दान्तास्तथा धर्मो न हीयते ॥’ इति ॥ न कदाचिदपि ब्राह्मणद्रव्यं राजा गृह्णीयात् (९।१८९)—‘अहार्यं

१ तदभावे भगिनी ‘अतन्तरः सपिण्डाश्चतस्य तस्य धनं भवेत्’ इति मनूक्तेः । ‘बहवो ज्ञातयो यत्र सकुल्या बान्धवास्तथा । यस्त्वासन्नस्तरस्तेषां सोऽनपत्यधनं हरेत् ॥’ इति बृहस्पत्युक्तेः । तस्या अपि आतृगोत्रोत्पन्नत्वेन गोत्रजत्वाविशेषाच्च । सगोत्रता पर नास्ति नच सात्र धनग्रहणप्रयोजकत्वेनोक्ता इतिव्य० मयूखः । २ मनुस्मृतौ ‘तदभावे सकुल्यः स्यादाचार्यः शिष्य एव वा’ इत्यत्र सकुल्यशब्देन सगोत्रसमानोदकानां मातुलादीनां बन्धुवन्देन ग्रहणम् । योगीश्वरवचनेऽपि बन्धुपदेन मातुललक्षणमन्यथा मातुलादीनामग्रहणमेव प्रसज्येतेति तत्पुत्राणां धनाधिकारस्ततः प्रत्यासन्नानां तेषां स नेति महदनौचित्यमापद्येन । ३ ननु पत्न्याहीना सर्वेषां मृतनिरूपितानामेव धनभाक्त्व बान्धवानामपि तथैवास्तु अत्र कथं पितृर्मातृश्च बान्धवानां धनसंबन्धः, ‘पितुः पितृष्वसुः पुत्राः’ इत्यादि तु सशासकसंबन्धमात्रार्थं न धनसंबन्धार्थमिति चेदुच्यते । विनाप्येतद्वचनं पितृमातुलपितृव्यादिष्विव पितृमातृबान्धवेष्वपि योगेनैव तच्छब्दप्रवृत्तिसमवे सशासकसंबन्धबोधनानर्थक्यापत्तेः । तेन बन्धुनुदिश्य धनसंबन्धविधौ पितृमातृबन्धुप्रापणेनैव वचोर्भवत्ता । बन्धुदेशेनाशौचादिविधावप्येवमेवेति दिक् ।

ब्राह्मणद्रव्यं राज्ञा नित्यमिति स्थितिः' इति मनुवचनात् । नारदेनाप्युक्तम्—
'ब्राह्मणार्थस्य तच्चाशे दायदत्तेष्वेव कञ्चन । ब्राह्मणायैव दातव्यमेतस्मी स्वाङ्ग-
पोऽभ्यधा ॥' इति ॥ क्षत्रियादिधनं स ब्रह्मचारिपर्यन्तानामभावे राजा हरेत् ।
न ब्राह्मणः । यथाह मनुः (९।१८९)—'इतरेषां तु वर्णानां सर्वाभावे
हरेकृपः' इति ॥ १३५ ॥ १३६ ॥

पुत्राः पौत्राश्च दायं गृह्णन्ति तदभावे पत्न्यादय इत्युक्तं, इदानीं तदुभ-
यापवादमाह—

वानप्रस्थयतिब्रह्मचारिणां रिक्थभागिनः ।

१. वीरमिश्रोदये तु—अत्राय मृतपुत्रनाधिकारक्रमः । तत्र प्रथम पुत्रः तदभावे पौत्रः तद-
भावे प्रपौत्रः । मृतपितृरूपौत्रमृतपितृपितामहकप्रपौत्रयोस्तु पुत्रेण सह युगपदधिकारः । प्रपौ-
त्रपर्यन्ताभावे पत्नी । सा च प्राप्तभर्तृदाया भर्तृकुलं तदभावे पितृकुलं वा समाश्रिता सती
शरीररक्षार्थं भर्तृदायं मुञ्चति । तथा भर्तृरूपकाराय यथाकथञ्चिदानादिकमपि कुर्वति । न तु
स्त्रीधनवत्स्वच्छन्दं विनियुञ्जीत । तदभावे दुहिता । तत्र प्रथमं कुमारी तदभावे वाग्दत्ता तद-
भावे चोढा । सा च पुत्रवती संभावेनपुत्रा च ऽ युगपदेवाधिकारिण्यौ । वन्ध्या विधवा च
पुत्रहीना नाधिकारिणी । ऊढाया अभावे दौहित्रं तदभावे पिता तदभावे भ्राता । तत्रापि
प्रथमं सोदरः तदभावे वैमात्रेयः । मृतस्य भ्रातृसमष्टत्वे तु सोदरमात्रविषये प्रथमं ससृष्टमो-
दर एवाधिकारी तदभावे चाससृष्टमोदरः । एव वैमात्रेयमात्रविषये प्रथमं ससृष्टवैमात्रेय-
तदभावे चाससृष्टवैमात्रेयः । यदा तु ससृष्टो वैमात्रेयः सोदरश्च ससृष्टः तदा तावुभौ तुल्यव-
दधिकारिणौ । भ्रातृणामभावे भ्रातृः पुत्रः । तत्रापि प्रथमं सोदरभ्रातृपुत्रं तदभावे वैमात्रेय-
भ्रातृपुत्रः । ससर्गे तु सोदरभ्रातृपुत्रमात्रविषये प्रथमं ससृष्टमोदरभ्रातृपुत्रं तदभावे चाससृ-
ष्टसोदरभ्रातृपुत्रः । वैमात्रेयभ्रातृपुत्रमात्रविषये प्रथमं ससृष्टवैमात्रेयभ्रातृपुत्रः । तदभावे चाससृ-
ष्टवैमात्रेयभ्रातृपुत्रः । यदा तु सोदरभ्रातृपुत्रोऽससृष्टो वैमात्रेयभ्रातृपुत्रश्च ससृष्टः तदा द्वौ
भ्रातृवत्तुल्याधिकारिणौ । भ्रातृपुत्राभावे तु भ्रातृपौत्रः । तत्रापि भ्रातुः सोदरासोदरक्रमः स-
सर्गासंसर्गक्रमश्च बोध्यः । तदभावे पितृदौहित्रः । स च सोदरभगिनीपुत्रः तदभावे वैमात्रेय-
भगिनीपुत्रश्च । तदभावे पितुः सहोदरः । तदभावे पितुर्वैमात्रेयः । तदभावे पितृसोदरपुत्रपि-
तृवैमात्रेयपुत्रपितृसोदरपौत्रपितृवैमात्रेयपौत्राणां क्रमेणाधिकारः । तदभावे पितामहदौहित्रः ।
तत्रापि पितृसोदरभगिनीपुत्रः वैमात्रेयभगिनीपुत्रश्च । वक्ष्यमाणप्रपितामहदौहित्राधिकारेष्वे-
वम् । तदभावे पितामहः । तदभावे पितामही । तदभावे पितामहसोदरभ्रातृवैमात्रेयभ्रातृत-
त्पुत्रपौत्रप्रपितामहदौहित्राः क्रमेणाधिकारिणः । यत्तावत्पर्यन्तानां धनिभोग्यपिण्डदातृणां
त्वभावे धनिदेयपिण्डभोक्तृणां मातुलादीनामधिकारस्तदभावे धनिमातृष्वस्त्रीयस्याधिकारः ।
तदभावे मातुलपुत्रपौत्राणां क्रमेणाधिकारः । तदभावे चापस्तनसकुल्यानां धनिभोग्यलेप-
दातृणां प्रतिप्रणसप्रभृतिपुरुषत्रयाणां क्रमेणाधिकारः । तदभावे पुनरूर्ध्वतनसकुल्यानां ध-
निदेयलेपभोक्तृणां वृद्धप्रपितामहादिसन्ततीनामासत्तिक्रमेणाधिकारः । तदभावे समानोद-
कानामधिकारः । तेषामभावे चाचार्यस्य तदभावे शिष्यस्य तदभावे सहवेदाध्यायिब्रह्मचा-
रिणोऽधिकारः । तदभावे चैकग्रामस्थसगोत्रसमानप्रवरयोः क्रमेणाधिकारः । उक्तपर्य-
न्तानां सर्वेषां संबन्धिनामभावे ब्राह्मणधनवर्जं राजा गृहीयात् । ब्राह्मणधनं तु
त्रैविद्यादिगुणयुक्ता ब्राह्मणा गृहीयुः । एव वानप्रस्थधनं भ्रातृत्वेनानुमतोऽपरो वानप्रस्थ
एकतीर्थसेवी गृहीयात् । तथा यतिधनं सच्छिष्यः । नैष्ठिकब्रह्मचारिणो धनमाचार्यः । उपकु-
र्वाणस्व तु ब्रह्मचारिणो धनं पित्रादिर्गृहीयादिति शेषम् ।

क्रमेणाचार्यसच्छिष्यधर्मभ्रात्रेकतीर्थिनः ॥ १३७ ॥

वानप्रस्थस्य यतेर्ब्रह्मचारिणश्च क्रमेण प्रतिलोमक्रमेणाचार्यः सच्छिष्यो धर्म-
भ्रात्रेकतीर्थी च रिक्थस्य धनस्य भागिनः । ब्रह्मचारी नैष्ठिकः । उपकुर्वाणस्य तु
धनं मात्रादय एव गृह्णन्ति । नैष्ठिकस्य तु धनं तदपवादत्वेनाचार्यो गृह्णातीत्यु-
च्यते । यतेस्तु धर्मं सच्छिष्यो गृह्णाति । सच्छिष्यः पुनरध्यात्मशास्त्रश्रवणधारण-
तदर्थानुष्ठानक्षमः । दुर्वृत्तस्याचार्यादेरपि भागानर्हत्वात् । वानप्रस्थस्य धनं धर्म-
भ्रात्रेकतीर्थी गृह्णाति । धर्मभ्राता प्रतिपन्नो भ्राता, एकतीर्थी एकाधमी, धर्म-
भ्राता चासावेकतीर्थी च धर्मभ्रात्रेकतीर्थी । एतेषामाचार्यादीनामभावे पुत्रादिषु
सत्स्वप्येकतीर्थ्येव गृह्णाति । ननु 'अनंशास्त्वाश्रमान्तरगताः' इति वसिष्ठस्म-
रणादाश्रमान्तरगतानां रिक्थसंबन्ध एव नास्ति कुतस्तद्विभागः । नच नैष्ठी-
कस्य स्वार्जितधनसंबन्धो युक्तः । प्रतिग्रहादिनिषेधात् । 'अनिचयो भिक्षुः'
इति गौतमस्मरणात् भिक्षोरपि न स्वार्जितधनसंबन्धसंभवः । उच्यते । वान-
प्रस्थस्य तावत्—'अहो मासस्य षण्णां वा तथा संवत्सरस्य वा । अर्थस्य निश्चयं
कुर्यात्कृतमाश्रयुजि त्यजेत् ॥' इति वचनाद्धनसंबन्धोऽस्त्येव । यतेरपि—'कौ-
पीनाच्छादनार्थं वा वासोऽपि विभृयाच्च सः । योगसंभारभेदांश्च गृह्णीयात्पादुके
तथा ॥' इत्यादिवचनाद्द्वस्त्रपुस्तकसंबन्धोऽस्त्येव । नैष्ठिकस्यापि शरीरयात्रार्थं
वस्त्रादिसंबन्धोऽस्त्येवेति तद्विभागकथनं युक्तमेव ॥ १३७ ॥

इदानीं स्वर्गातस्य पुत्रस्य पत्न्यादयो धनभाज इत्यस्यापवादमाह—

संसृष्टिनस्तु संसृष्टी

विभक्तं धनं पुनर्मिश्रीकृतं संसृष्टं तदस्यास्तीति संसृष्टी । संसृष्टत्वं च न येन
केनापि किंतु पित्रा भ्रात्रा पितृव्येण वा । यथाह बृहस्पतिः—'विभक्तो
यः पुनः पित्रा भ्रात्रा वैकत्र संस्थितः । पितृव्येणाथवा प्रीत्या स तत्संसृष्ट
उच्यते ॥' इति । तस्य संसृष्टिनो मृतस्यांशं विभागं विभागकाले अविज्ञातग-
र्भायां भार्यायां पश्चादुत्पन्नस्य पुत्रस्य संसृष्टी दद्यात् । पुत्राभावे संसृष्टयेवापहरे-
द्गृह्णीयाच्च पत्न्यादिः ॥

संसृष्टिनस्तु संसृष्टीत्यस्यापवादमाह—

सोदरस्य तु सोदरः ।

दद्यादपहरेच्चांशं जातस्य च मृतस्य च ॥ १३८ ॥

१ संबन्धः । प्रतिग्रहादि घ. २ धनसंभवः घ. ३ हि वासोऽपि विभृयात्तथा क. ४ अत्र
वाक्ये पितृभ्रातृपितृव्यैरेव सह संसृष्टता नान्येन । वचनेऽनुपादानादिति मिताक्षरादिषु ।
विभागकर्तृसामानाधिकरण्येनैव सेति युक्तम् । पित्रादिपदानि तु विभागकर्तृमात्रोपलक्ष-
काणि । अर्धमन्तर्वेदि मिनोत्यर्थे बहिर्वेदीतिवत् । अन्यथा वाक्यभेदात् । तेन पत्नीपितामह
भ्रातृपौत्रपितृव्यपुत्रादिभिरपि सह संसृष्टता भवति । विभक्तो य एकत्र स्थितः स संसृष्ट
इति सामानाधिकरण्याद्विभक्तभ्रात्रोः पुत्रादीर्ना न संसर्गः । विद्यमानं भावि वा धनमा-
वयोः पुनर्विभागवधि साधारणमित्याकारिका बुद्धिरिच्छा वा संसर्गः । व्य. मयूखः.

संसृष्टिनः संसृष्टीत्यनुवर्तते । अतश्च सोदरस्य संसृष्टिनो मृतस्यांशं सोदरः संसृष्टी संसृष्टानुजातस्य सुतस्य दद्यात् । तदभावे अपहरेदिति पूर्ववत् संबन्धः । एवं च सोदरासोदरसंसर्गे सोदरसंसृष्टिनो धनं सोदर एव संसृष्टी गृह्णाति न भिक्षोदरः संसृष्टयपीति पूर्वोक्तस्यापवादः ॥ १३८ ॥

इदानीं संसृष्टिन्यपुत्रे स्वर्ग्यते संसृष्टिनो भिक्षोदरस्य सोदरस्य चासंसृष्टिनः सद्भावे कस्य धनग्रहणमिति विवक्षायां द्वयोर्विभज्य ग्रहणे कारणमाह—

अन्योदर्यस्तु संसृष्टी नान्योदर्यो धनं हरेत् ।

असंसृष्टयपि वाऽऽदद्यात्संसृष्टो नान्यमातृजः ॥ १३९ ॥

अन्योदर्यः सापक्षो भ्राता संसृष्टी धनं हरेत् न पुनरन्योदर्यो धनं हरेदसंसृष्टी । अनेनान्वयव्यतिरेकाभ्यामन्योदर्यस्य संसृष्टित्वं धनग्रहणे कारणमुक्तं भवति । असंसृष्टीत्येतदुत्तरेणापि संबध्यते । अतश्चासंसृष्टयपि संसृष्टिनो धनमाददीत । कोऽसावित्यत आह—संसृष्ट इति । संसृष्ट एकोदरसंसृष्टः । सोदर इति यावत् । अनेनासंसृष्टस्यापि सोदरस्य धनग्रहणे सोदरत्वं कारणमुक्तम् । संसृष्ट इत्युत्तरेणापि संबध्यते । तत्र च संसृष्टः संसृष्टीत्यर्थः । नान्यमातृजः । अत्रैवशब्दाभ्याहारेण व्याख्यानं कार्यम् । संसृष्टयप्यन्यमातृज एव संसृष्टिनो धनं नाददीतेति । एवं चासंसृष्टयपि वाऽऽदद्यादित्यपिशब्दध्वजानात् संसृष्टो नान्यमातृज एवेत्यवधारणनिषेधांश्चासंसृष्टसोदरस्य संसृष्टभिक्षोदरस्य च विभज्य ग्रहणं कर्तव्यमित्युक्तं भवति । द्वयोरपि धनग्रहणकारणस्यैकैकस्य सद्भावात् । एतदेव स्पष्टीकृतं मनुना (९।२।१०)—‘विभक्ताः सहजीवन्तो विभजेरन्पुनर्यदि’ इति संसृष्टिविभाग प्रक्रम्य (९।२।११।२।१२)—‘येषां ज्येष्ठः कनिष्ठो वा हीयेतांशप्रदानतः । त्रियेतान्यतरो वापि तस्य भागो न लुप्यते ॥ सोदर्या विभजेयुस्तं समेत्य सहिताः समम् । भ्रातरो ये च संसृष्टा भगिन्यश्च सनाभयः ॥’ इति वदता । येषां भातृणां संसृष्टिनां मध्ये ज्येष्ठः कनिष्ठो वा मध्यमो वांशप्रदानतोऽंशप्रदाने । सार्वविभक्तिकस्तसिः । विभागकाल इति यावत् । हीयेत स्वांशात् अश्रयेत आश्रमान्तरपरिग्रहेण ब्रह्महत्यादिना वा त्रियेत वा तस्य भागो न लुप्यते । अतः पृथगुद्धरणीयो न संसृष्टिन एव गृह्णीयुरित्यर्थः । तस्योद्धृतस्य विनियोगमाह—सोदर्या विभजेयुस्तमिति । तमुद्धृतं भागं सोदर्याः सहोदरा असंसृष्टा अपि समेत्य देशान्तरगता अपि समागम्य सहिताः संभूय समं न न्यूनाधिकभावेन ये च भ्रातरो भिक्षोदराः संसृष्टास्तै च सनाभयो भगिन्यश्च विभजेयुः । समं विभज्य गृह्णीयुरिति स्पष्टोऽर्थः ॥ १३९ ॥

पुत्रपत्न्यादिसंसृष्टिनां यद्यायग्रहणमुक्तं तस्यापवादमाह—

कृषोऽथ पतितस्तज्जः पङ्कुरुन्मत्तको जडः ।

१ संसृष्टिनो धनं घ. २ दिति संबन्धः घ. ३ भिक्षोदरस्यासंसृष्टिनः सोदरस्य च घ. ४ मुक्त । असंसृष्टी घ. ५ निषेधादसंसृष्ट घ. ६ संसृष्टिनो भिक्षोदरस्य च घ. ७ संसृष्टाः सहजीवन्त इत्यपि पाठान्तरम्. ८ सममन्यूनाधिक. घ. ९ समं विभजेयुः ख.

अन्धोऽचिकित्सरोगाद्या मर्तव्याः स्युर्निरंशकाः ॥१४०॥

कृीबस्तृतीयाप्रकृतिः । पतितो ब्रह्महादिः । तज्जः पतितोत्पन्नः । पङ्कः पाद-
विकलः । उन्मत्तकः वातिकपैत्तिकश्लैष्मिकसांनिपातिकग्रहावेशलक्षणेऽन्मादै-
रभिभूतः । जडो विकलान्तःकरणः हिताहितावधारणाक्षम इति यावत् ।
अन्धो नेत्रेन्द्रियविकलः । अचिकित्सरोगोऽप्रतिसमाधेययैक्ष्मादिरोगग्रस्तः ।
आयसब्देनाश्रमान्तरगतपितृद्वेष्युपपातकिबधिरमूकनिरिन्द्रियाणां ग्रहणम् ।
यथाह वसिष्ठः—‘अनंशास्त्वाश्रमान्तरगताः’ इति । नारदेनापि—‘पितृ-
द्विद् पतितः पण्डो यश्च स्यादौपपातिकः । औरसा अपि नैतेऽंशं लभेरन्ध्रक्षेत्रजः
कुतः ॥’ इति । मनुरपि (९ । २०१)—‘अनंशौ कृीबपतितौ आस्यन्धब-
धिरौ तथा । उन्मत्तजडमूकाश्च ये च केचिन्निरिन्द्रियाः ॥’ इति । निरिन्द्रियो
निर्गतमिन्द्रियं यस्माद्याध्यादिना स निरिन्द्रियः । एते कृीबादयोऽनंशाः । रिक्थ-
भाजो न भवन्ति । केवलमशनाच्छादनदानेन पोषणीया भवेयुः । अभरणे तु
पतितत्वदोषः । (९ । २०२)—‘सर्वेषामपि तु न्याय्यं दातुं शक्त्या मनी-
षिणा । प्रासाच्छादनमत्यन्तं पतितो ह्यददन्नवेत् ॥’ इति मनुस्मरणात् ।
अत्यन्तं यावज्जीवमित्यर्थः । एतेषां विभागात्प्रागेव दोषप्राप्तावनंशत्वमुपपन्नं न
पुनर्विभक्तस्य । विभागोत्तरकालमप्यौपधादिना दोषनिर्हरणे भागप्राप्तिरस्त्येव ।
—‘विभक्तेषु सुतो जातः सवर्णायां विभागभाक्’ इत्यस्य समानन्यायत्वात् ।
पतितादिषु तु पुंलिङ्गत्वमविवक्षितं । अतश्च पत्नीदुहितृमात्रादीनामप्युक्तदोषेदु-
ष्टानामनंशित्वं वेदितव्यम् ॥ १४० ॥

कृीबादीनामनशित्वात्तत्पुत्राणामप्यनंशित्वे प्राप्ते इदमाह—

औरसाः क्षेत्रजास्त्वेषां निर्दोषा भागहारिणः ।

एतेषां कृीबादीनामौरसाः क्षेत्रजा वा पुत्रा निर्दोषा अशग्रहणविरोधिकृीव्या-
दिदोषरहिता भागहारिणोऽशप्राहिणो भवन्ति । तत्र कृीबस्य क्षेत्रजः पुत्रः
संभवत्यन्येषामौरसा अपि । औरसक्षेत्रजयोर्ग्रहणमितरपुत्रव्युदासार्थम् ॥

कृीबादिदुहितृणां विशेषमाह—

सुताश्चैषां प्रमर्तव्या यावद्वै मर्तसात्कृताः ॥ १४१ ॥

एषां कृीबादीनां सुता दुहितरो यावद्विवाहसंस्कृता भवन्ति तावद्भरणीयाः
चशब्दात्संस्कार्याश्च ॥ १४१ ॥

१ संनिपातग्रहा ख. २ क्षयादिरोग. घ. ३ स्यादपयात्रितः इति पाठः । अपयात्रिनो
राजद्रोहाद्यपराधेन बन्धुभिर्घटस्फोट्यादिना बहिष्कृत इति मदन. । व्यवसायार्थं नावादिना
समुद्रमध्ये दीपान्तर गन्त इति युक्तम् । ‘द्विजस्याम्भौ तु नौयानु- शोधितस्याप्यसंग्रहः’
इति तस्य कर्त्तव्यं ससर्गनिषेधात् । राजद्रोहादौ घटस्फोटबहिष्कारयोरविधानाच्च । व्य. म.
४ दोषाणामनंशित्वं घ.

स्त्रीबादिपत्नीनां विशेषमाह—

अपुत्रा योषितश्चैषां भर्तव्याः साधुवृत्तयः ।

निर्वास्या व्यभिचारिण्यः प्रतिकूलास्तथैव च ॥ १४२ ॥

एषां स्त्रीबादीनामपुत्राः पत्न्यः साधुवृत्तयः सदाचाराश्चेद्भर्तव्या भरणियाः । व्यभिचारिण्यस्तु निर्वास्याः । प्रतिकूलास्तथैव च निर्वास्या भवन्ति । भरणिया-
श्चाप्यभ्यभिचारिण्यश्चेत् न पुनः प्रातिकूल्यमात्रेण भरणमपि न कर्तव्यम् ॥ १४२ ॥

विमन्त्रेरन्मुताः पित्रोरित्यत्र स्त्रीपुंघनविभागं संक्षेपेणाभिधाय पुरुषघनवि-
भागो विस्तरेणाभिहितः । इदानीं स्त्रीधनविभागं विस्तरेणाभिधास्यंस्तत्स्वरूपं
साधदाह—

पितृमातृपतिभ्रातृदत्तमध्यग्न्युपागतम् ।

आधिवेदनिकाद्यं च स्त्रीधनं परिकीर्तितम् ॥ १४३ ॥

पित्रा मात्रा पत्या भ्रात्रा च यदत्तं यच्च विवाहकालेऽग्रावधिकृत्य मातुलादि-
भिर्दत्तं आधिवेदनिकं अधिवेदननिमित्तं 'अधिविघ्नस्त्रियै दद्यात्' इति वक्ष्यमा-
णं । आद्यशब्देन रिक्तश्रमसंविभागपरिमहाधिगमप्राप्त एतत्स्त्रीधनं मन्वादिभि-
रुक्तम् । स्त्रीधनशब्दश्च यौगिको न पारिभाषिकः । योगसंभवे परिभाषाया
अयुक्तत्वात् । यत्पुनर्मनुनोक्तम् (९।१९४)—'अध्यग्न्यध्यावहनिकं दत्तं च
प्रीतिकर्मणि । भ्रातृमातृपितृप्राप्त पद्विधं स्त्रीधनं स्मृतम् ॥' इति स्त्रीधनस्य
पद्विधरत्वं तद्व्यूनसख्याव्यवच्छेदाय नाधिकसख्याव्यवच्छेदाय ॥ अध्यग्न्यादि-
स्वरूपं च कात्यायनेनाभिहितम्—'विवाहकाले यस्त्रीभ्यो दीयते अग्निसं-
निधौ । तदध्यग्निकृतं सन्निः स्त्रीधनं परिकीर्तितम् ॥ यत्पुनर्लभते नारी नीय-
माना पितुर्गृहात् । अध्यावहनिकं नाम स्त्रीधनं तदुदाहृतम् ॥ प्रीत्या दत्तं
तु यत्किञ्चिच्छ्रद्धा वा भ्रशुरेण वा । पादवन्दनिकं चैव प्रीतिदत्तं तदुच्यते ॥
ऊढया कन्यया वापि पर्युः दितृगृहेऽपि वा । भ्रातुः सकाशात्पित्रोर्वा लब्धं
सौदायिकं स्मृतम् ॥' इति ॥ १४३ ॥

बन्धुदत्तं तथा शुल्कमन्वाधेयकमेव च ।

किञ्च । बन्धुभिः कन्याया मातृबन्धुभिः पितृबन्धुभिश्च यदत्तं शुल्कं यद्वह्नीत्वा
कन्या दीयते । अन्वाधेयकं परिणयनादनु पश्चादाहितं दत्तम् । उक्तञ्च कात्या-
यनेन—'विवाहात्परतो यच्च लब्धं भर्तृकुलास्त्रिया । अन्वाधेयं तु तद्वह्नीं लब्धं
पितृकुलास्तथा ॥' इति । स्त्रीधनं परिकीर्तितमिति गतेन संबन्धः ॥

१ भर्तुः सकाशादिति पाठः. २ वीरभिक्षोदयस्त्वेवमन्यास्यात्-गृहोपस्करणादीना यन्मू-
ल्य कन्यार्पणोपाधित्वेन वरादिभ्यः कन्याभरणरूपेण गृह्यते तच्छुल्कमिति मदनरत्ने व्याख्या-
तम् । उभयत्रापि पित्रादीनां कन्याया इदमित्युद्देशो विवक्षितः । 'यदानेतुं भर्तृगृहे शुल्कं
तत्परीकीर्तितम्' इति व्यासोक्तं वा भर्तृगृहगमनार्थमुक्तोच्चादि यदत्तं तच्छुल्कमित्यर्थ इति ।
अन्यथा तत्सत्त्वाभावेन स्त्रीधनत्वव्यपदेशानुपपत्तेः.

एवं स्त्रीधनमुक्तं तद्विभागमाह—

अतीतायामप्रजसि बान्धवास्तदवाप्नुयुः ॥ १४४ ॥

तत्पूर्वोक्तं स्त्रीधनमप्रजसि अनपत्यायां दुहितृदौहित्रीदौहित्रपुत्रपौत्ररहितायां स्त्रियामतीतायां सृतायां बान्धवा भर्त्रादयो वक्ष्यमाणा गृह्णन्ति ॥ १४४ ॥

सामान्येन बान्धवा धनग्रहणाधिकारिणो दर्शिताः । इदानीं विवाहभेदेनाधिकारिभेदमाह—

अप्रजस्त्रीधनं भर्तुर्ब्रह्मादिषु चतुर्ष्वपि ।

दुहितृणां प्रसूता चेच्छेषेषु पितृगामि तत् ॥ १४५ ॥

अप्रजस्त्रियाः पूर्वोक्तायाः ब्राह्मदैवार्थप्राजापत्येषु चतुर्षु विवाहेषु भार्यात्वं प्राप्ताया अतीतायाः पूर्वोक्तं धनं प्रथमं भर्तुर्भवति । तदभावे तत्प्रत्यासन्नानां सपिण्डानां भवति । शेषेष्वसुरगान्धर्वराक्षसपैशाचेषु विवाहेषु तदप्रजस्त्रीधनं पितृगामि । माता च पिता च पितरौ तौ गच्छतीति पितृगामि । एकशेषनिर्दिष्टाया अपि मातुः प्रथमं धनग्रहणं पूर्वमेवोक्तम् । तदभावे तत्प्रत्यासन्नानां धनग्रहणम् । सर्वेष्वेव विवाहेषु प्रसूतापत्यवती चेदुहितृणां तद्धनं भवति । अत्र दुहितृशब्देन दुहितृदुहितर उच्यन्ते । मातृदुहितृणां 'मातुर्दुहितरः शेषम्' इत्यत्रोक्तत्वात् । अतश्च मातृधनं मातरि वृत्तायां प्रथमं दुहितरो गृह्णन्ति । तत्र चोढानूढासमवायेऽनूढैव गृह्णाति । तदभावे च परिणीता । तत्रापि प्रतिष्ठिताऽप्रतिष्ठितासमवायेऽप्रतिष्ठिता गृह्णाति । तदभावे प्रतिष्ठिता । यथाह गौतमः—'स्त्रीधनं दुहितृणामप्रत्तानामप्रतिष्ठितानां च' इति । तत्र चशब्दात्प्रतिष्ठितानां च । अप्रतिष्ठिता अनपत्या निर्धना वा । एतच्च शुल्कव्यतिरेकेण । शुल्कं तु सोदर्याणामेव ।—'भगिनीशुल्कं सोदर्याणामूर्ध्वं मातुः' इति गौतमवचनात् ॥ सर्वासां दुहितृणामभावे दुहितृदुहितरो गृह्णन्ति । दुहितृणां 'प्रसूता चेत्' इत्यस्माद्वचनात् । तासां भिन्नमातृकाणां विषमाणां समवाये मातृद्वारेण भागकल्पना । 'प्रतिमातृतो वा स्ववर्गेण भागविशेषः' इति गौतमस्मरणात् ॥ दुहितृदौहित्रीणां समवाये दौहित्रीणां किञ्चिदेव दातव्यं । यथाह मनुः(९।१९३)—'यास्तासां स्युर्दुहितरस्तासामपि यथार्हतः । मातामह्ना धनार्त्तिकचित्प्रदेवं प्रीतिपूर्वकम् ॥' इति ॥ दौहित्रीणामप्यभावे दौहित्रा धनहारिणः । यथाह नारदः—'मातुर्दुहितरोऽभावं दुहितृणां तदम्बवः' इति । तच्छब्देन संनिहितदुहितृपरामर्शात् ॥ दौहित्राणामभावे पुत्रा गृह्णन्ति । ताम्य ऋतेऽम्बव इत्युक्तत्वात् । मनुरपि दुहितृणां पुत्राणां च मातृधनसंबन्धं दर्शयति (९।१९३)

१ चतुर्ष्वपीत्यपिशब्दाद्गान्धर्वग्रहणम् । यदा अतद्गणसंविज्ञानबहुव्रीहिणा ब्राह्मभि-
त्रा दैवार्थप्राजापत्यगान्धर्वराक्षसत्वारः । तेन 'ब्राह्मदैवार्थगान्धर्वप्राजापत्येषु यद्धनम् । अप्रजाया-
मतीतायां भर्तुरेव तदिष्यते ॥' इति न मनुवचनविसर्वादः । २ अप्रजमः स्त्रियाः घ. ३ भर्त्रभावे
तत्प्रत्यासन्नानां सपिण्डानां पित्रभावे च तत्प्रत्यासन्नानां सपिण्डानामिति तत्रापि तेनास्याः
प्रत्यासन्नास्तत्प्रत्यासन्नाः । तद्वारा तत्कुले प्रत्यासन्ना इति यावत् । ४ स्ववर्गे भाग ग. स्वस्ववर्गेण घ.

—‘जनन्यां संस्थितायां तु समं सर्वे सहोदराः । भजेरन्मातृकं रिक्तं भगिन्यश्च सनामयः ॥’ इति । मातृकं रिक्तं सर्वे सहोदराः समं भजेरन् सनामयो भगिन्यश्च समं भजेरन्निति संबन्धः । न पुनः सहोदरा भगिन्यश्च संभूय भजेरन्निति इतरेतरयोगस्य द्वन्द्वैकशेषाभावादप्रतीतेः । विभागकर्तृत्वान्वयेनापि चशब्दोपपत्तेः । यथा देवदत्तः कृषिं कुर्याद्यज्ञदत्तश्चेति । समग्रहणमुद्धारविभागनिवृत्त्यर्थम् । सोदरग्रहणं भिक्षोदरनिवृत्त्यर्थम् । अनपत्यहीनजातिस्लीधनं तु भिक्षोदराप्युत्तमजातीयमपत्नीदुहिता गृह्णाति । तदभावे तदपत्यम् । यथाह मनुः(१.१९.८)—‘स्त्रियास्तु यज्ञवेदित्तं पित्रा दत्तं कथंचन । ब्राह्मणी तद्धरेकस्या तदपत्यस्य वा भवेत् ॥’ इति । ब्राह्मणीग्रहणमुत्तमजात्युपलक्षणम् । अतश्चानपत्यवैश्याधनं क्षत्रियाकन्या गृह्णाति । पुत्राणामभावे पौत्राः पितामहीधनहारिणः । ‘रिक्तभाज ऋणं प्रतिकुर्युः’ इति गौतमस्मरणात् । ‘पुत्रपौत्रैर्ऋणं देयम्’ इति पौत्राणामपि पितामह्युपाकरणेऽधिकारात् । पौत्राणामप्यभावे पूर्वोक्ता भ्रातादयो ग्रान्धवा धनहारिणः ॥ १४५ ॥

स्त्रीधनप्रसङ्गेन वाग्दत्ताविषयं किञ्चिदाह—

दत्त्वा कन्यां हरन्दण्ड्यो व्ययं दद्याच्च सोदयम् ।

कन्यां वाचा दत्त्वापहरन्दण्ड्यानुबन्धाद्यनुसारेण राज्ञा दण्डनीयः । एतच्चापहारकारणाभावे । सति तु कारणे ‘दत्तामपि हरेत्कन्यां श्रेयांश्चेद्वर आत्रजेत्’ इत्यपहाराभ्यनुज्ञानाच्च दण्ड्यः । यच्च वाग्दाननिमित्तं वरेण स्वसंबन्धिनां कन्यासंबन्धिनां वोपचासर्थे चण्डालव्ययीकृतं तत्सर्वं सोदयं सवृद्धिकं कन्यादाता वराय दद्यात् ॥

अथ कथंचिद्वाग्दत्ता संस्कारात्प्राक् त्रियते तदा किं कर्तव्यमित्यत आह—

मृतायां दत्तमादद्यात्परिशोध्योभयव्ययम् ॥ १४६ ॥

यदि वाग्दत्ता मृता तदा यत्पूर्वमङ्गुलीयकादि शुल्कं वरेण दत्तं तद्वर आददीत । परिशोध्योभयव्ययम् । उभयोरात्मनः कन्यादातुश्च यो व्ययस्तं परिशोध्य विगणदद्यावशिष्टमाददीत । यस्तु कन्यायै मातामहादिभिर्दत्तं शिरोभूषणादिकं वा क्रमायातं तत्सहोदरा भ्रातरो गृह्णीयुः ।—‘रिक्तं मृतायाः कन्याया गृह्णीयुः सोदरास्तदभावे मानुस्तदभावे पितुः’ इति बौधायनस्मरणात् ॥ १४६ ॥

मृतप्रजास्त्रीधनं भर्तृगामीयुक्तम् । इदानीं जीवन्त्याः सप्रजाया अपि स्त्रियाः धनग्रहणे कचिद्भर्तुरभ्यनुशामाह—

दुर्भिक्षे धर्मकार्ये च व्याधौ संप्रतिरोधके ।

गृहीतं स्त्रीधनं भर्ता न स्त्रियै दातुमर्हति ॥ १४७ ॥

१ कर्तृत्वेनान्वयेनापि घ. २ पितामह्युपाकरणाधिकारात् ख. ३ त्रियेत तदा ग. घ. ४ शुल्क वा वरेण ख. ५ क्रमागतं ख. ६ भर्ता घ.

दुर्मित्रो दुष्टश्च भरणार्थं, धर्मकार्ये अवश्यकर्तव्ये, व्याधौ च, संप्रतिरोधके व-
न्दिग्रहणनिग्रहादौ द्रव्यान्तररहितः स्त्रीधनं गृह्णन्भर्ता न पुनर्दातुमर्हति ।
प्रकारान्तरेणोपहरन्दद्यात् । भर्तृव्यतिरेकेण जीवन्त्याः स्त्रिया धनं केनापि दाया-
देन न ग्रहीतव्यम् (मनुः ८।२९)—‘जीवन्तीनां तु तासां ये तद्वरेयुः
स्वबान्धवाः । तान्छिष्याच्चौरदण्डेन धार्मिकः पृथिवीपतिः ॥’ इति दण्डवि-
धायात् । तथा (मनुः ९।२००)—‘पत्यौ जीवति यः स्त्रीभिरलंकारो धृतो
भवेत् । न तं भजेरन्दायादा मजमानाः पतन्ति ते ॥’ इति दोषश्रवणाच्च ॥ १४७ ॥

आधिवेदनिकं स्त्रीधनमुक्तं तदाह—

अधिविन्नस्त्रियै दद्यादाधिवेदनिकं समम् ।

न दत्तं स्त्रीधनं यस्यै दत्ते त्वर्थे प्रकीर्तितम् ॥ १४८ ॥

यस्या उपरि विवाहः साधिविज्ञा सा चासौ स्त्री चेत्यधिविन्नस्त्री तस्यै अधि-
विन्नस्त्रियै आधिवेदनिकमधिवेदननिमित्तं धनं समं यावदधिवेदनार्थं व्ययीकृतं
तावद्दद्यात् । यस्यै भर्ता भ्रशुरेण वा स्त्रीधनं न दत्तम् । दत्ते पुनः स्त्रीधने आ-
धिवेदनिकद्रव्यस्यार्थं दद्यात् । अर्धशब्दश्चात्र समविभागवचनो न भवति ।
अतश्च यावता तत्पूर्वदत्तमाधिवेदनिकसमं भवति तावद्देयमित्यर्थः ॥ १४८ ॥

एवं विभागमुक्त्वा हृदानीं तत्संदेहे निर्णयहेतूनाह—

विभागनिह्वे ज्ञातिबन्धुसाक्ष्यभिलेखितैः ।

विभागभावना ज्ञेया गृहक्षेत्रैश्च यौतकैः ॥ १४९ ॥

विभागस्य निह्वे अपलापे ज्ञातिभिः पितृबन्धुभिर्मातृबन्धुभिः मातुलादिभिः
साक्षिभिः पूर्वोक्तलक्षणैर्लेख्येन च विभागपत्रेण विभागभावना विभागनिर्णयो ज्ञात-
व्यः । तथा यौतकैः पृथक्कृतैर्गृहक्षेत्रैश्च । पृथक्कृत्यादिकार्यप्रवर्तनं पृथक्पञ्चमहायज्ञा-
दिधर्मानुष्ठानं च नारदेन विभागलिङ्गमुक्तम्—‘विभागधर्मसंदेहे दायादानां वि-
निर्णयः । ज्ञातिभिर्भागलेख्येन पृथक्कार्यप्रवर्तनात् ॥ आतृणामविभक्ताना-
मेको धर्मः प्रवर्तते । विभागे सति धर्मोऽपि भवेत्तेषां पृथक् पृथक् ॥’ इति ।
तथापराण्यपि विभागलिङ्गानि तेनैवोक्तानि—‘साक्षित्वं प्रातिभास्यं च दानं
ग्रहणमेव च । विभक्ता आतरः कुर्युर्नाविभक्ताः कथंचन ॥’ इति ॥ १४९ ॥

इति रिक्तविभागप्रकरणम् ।

१ संप्रतिरोधक इति व्याधिविशेषण कार्यानुष्ठानबाधक इति च तदर्थं इत्याह वाचस्पतिः.
२ णापहतं दद्यात् घ. ३ धृतो भर्तादिना तस्यै दत्त. स तथा धृत इत्यर्थः. ४ भ्रशुरेण
भर्ता वा स्त्र. ५ यौतकैः पृथक्कृतैर्गृहक्षेत्रैरिति विशेषणविशेष्यभावः व्य. म. ६ इदं पद्यं घ.
पुस्तकेऽधिकं. ७ तेनैव नारदेन.

अथ सीमाविवादप्रकरणम् ९

अधुना सीमाविवादनिर्णय उच्यते—

सीम्नो विवादे क्षेत्रस्य सामन्ताः स्थविरादयः ।

गोपाः सीमाकृपाणा ये सर्वे च वनगोचराः ॥ १५० ॥

नयेयुरेते सीमानं स्थलाङ्गारतुषट्पुमैः ।

सेतुवल्मीकनिम्नास्थिचैत्याद्यैरुपलक्षिताम् ॥ १५१ ॥

ग्रामद्वयसंबन्धिनः क्षेत्रस्य सीम्नो विवादे तथैकग्रामान्तर्वर्तिक्षेत्रमर्यादाविवादे च सामन्तादयः स्थलाङ्गारादिभिः पूर्वकृतैः सीमालक्षणैरुपलक्षितां चिह्नितां सीमां नयेयुर्निश्चिनुयुः । सीमा क्षेत्रादिमर्यादा । सा चतुर्विधा जनपदसीमा ग्रामसीमा क्षेत्रसीमा गृहसीमा चेति । सा च यथासंभवं पञ्चलक्षणा । तदुक्तं नारदेन—‘ध्वजिनी मरिच्यनी चैव नैधानी भयवर्जिता । राजशासननीता च सीमा पञ्चविधा स्मृता ॥’ इति ॥ ध्वजिनी वृक्षादिलक्षिता, वृक्षादीनां प्रकाशात्वेन ध्वजतुल्यत्वात् । मरिच्यनी सलिलवती, मत्स्यशब्दस्य स्वाधारजललक्षणत्वात् । नैधानी निस्वाततुषाङ्गारादिमती, तेषां निस्वातत्वेन निधामतुल्यत्वात् । भयवर्जिता अर्थिप्रत्यर्थिपरस्परसंप्रतिपत्तिनिर्मिता । राजशासननीता शातृचिह्नाभावे राजेरुच्छया निर्मिता । एवंभूतायां षोढा विवादः संभवति । यथाह कात्यायनः—‘आधिक्यं न्यूनता चांशे भस्ति नास्तिरवमेव च । अभोगभुक्तिः सीमा च षड् भूवादस्य हेतवः ॥’ इति ॥ तथाहि । ममात्र पञ्चनिवर्तनाया भूमेरधिका भूरस्तीति केनचिदुक्ते पञ्चनिवर्तनेन नाधिकेत्याधिक्ये विवादः । पञ्चनिवर्तना मदीया भूमिरित्युक्तेन ततो न्यूनैवेति न्यूनतायाम् । पञ्चनिवर्तनो ममांश इत्युक्ते अंश एव नास्तीत्यस्तिनास्तिव्यविवादः संभवति । मदीया भूः प्रागविद्यमानभोगैव भुज्यते इत्युक्तेन संतता चिरंतन्येव मे भुक्तिरित्यभोगभुक्तौ विवादः । इयं मर्यादेयं वेति सीमाविवाद इति षट्प्रकार एव विवादः संभवति । षट्प्रकारेऽपि भूविवादे भुत्यर्थाभ्यां सीमाया अपि निर्णयमानत्वात्सीमानिर्णयप्रकरणे तस्यान्तर्भावः । सामन्ताद्भवाः सामन्ताः । चतसृषु दिक्ष्वनन्तरग्रामादयस्तो च प्रतिसीमं व्यवस्थिताः ।—‘ग्रामो ग्रामस्य सामन्तः क्षेत्रं क्षेत्रस्य कीर्तितम् । गृहं गृहस्य निर्दिष्टं समन्तात्परिरम्य हि ॥’ इति कात्यायनवचनात् । ग्रामादिशब्देन तत्स्थाः पुरुषा लक्ष्यन्ते । ग्रामः पलायित इति यथा । सामन्तग्रहणं च तत्संसक्ताणुपलक्षणार्थम् । उक्तंच कात्यायनेन—‘संसक्तकास्तु सामन्तास्तत्संसक्तास्तथोत्तराः । संसक्तसक्तसंसक्ताः पैद्मकाराः प्रकीर्तिताः ॥’ इति ॥ स्थविरा वृद्धाः । आदिग्रहणेन मौलोदुतयोर्ग्रहणम् । वृद्धादिलक्षणं च तेनैवोक्तम्—‘निष्पा-

असामं यैर्हं तत्कार्यं तद्गुणान्वितैः । वृद्धा वा यदि वाऽवृद्धाले तु वृद्धाः प्रकी-
र्तिताः ॥ ये तत्र पूर्वं सामन्ताः पश्चाद्देशान्तरं गताः । तन्मूलत्वात् ते मौका-
क्षविभिः परिकीर्तिताः ॥ उपश्रवणसंभोगकार्याख्यानोपबिहिताः । उद्धरन्ति
पुनर्यस्यादुच्यताम् ततः स्मृताः ॥' इति ॥ गोपाः गोचारकाः । सीमाकृषाणाः
सीमासंनिहितक्षेत्रकर्षकाः । सर्वे च वनगोचरा वनचारिणो व्याधादयः । ते च
मनुनोक्ताः (८।२६०)—'व्याधाऽऽशाकुनिकान्नोपान्कैवर्तोन्मूलत्वात्तकान् ।
व्यालप्राह्णानुच्छृत्तीनन्याश्च वनगोचरान् ॥' इति ॥ स्थलमुच्यते भूप्रदेशः ।
अङ्गारोऽग्नोरुच्छिष्टम् । गुषा धान्यवधः । द्रुमा न्यग्रोधादयः । सेतुर्जलप्रवा-
हबन्धः । चैत्यं पाषाणादिबन्धः । आदिशब्देन वेणुवालुकादीनां ग्रहणम् ।
एतानि च प्रकाशाप्रकाशभेदेन द्विप्रकाराणि । यथाह मनुः (८।२४६-२४८)
'सीमावृक्षाश्च कुर्वीत न्यग्रोधाद्यर्थकिंशुकान् । शालमलीशालतालान्श्च क्षीरिण-
श्चैव पादपान् ॥ गुरुमान्वेणूश्च विविधान्शमीवल्लीस्थलानि च । शरान्कुञ्जक-
गुरुमान्श्च यथा सीमा न नश्यति ॥ तडागान्युदपानानि वाप्यः प्रस्रवणानि च ।
सीमासंधिषु कार्याणि देवतायतनानि च ॥' इति प्रकाशरूपाणि । (मनुः ८।
२४९-२५२)—'उपच्छन्नानि चान्यानि सीमालिङ्गानि कारयेत् । सीमाज्ञाने
नृणां वीक्ष्य नित्यं लोके विपर्ययम् ॥ अश्वमनोऽस्थीनि गोवालास्तुषान्भस्म
कपालिकाः । करीपमिष्टकाङ्गारशर्करावालुकास्तथा ॥ यानि चैवंप्रकाराणि काला-
द्भूमिर्न भक्षयेत् । तानि संधिषु सीमायामप्रकाशानि कारयेत् ॥ एतैर्लिङ्गैर्नये-
त्सीमां राजा विवदमानयोः ॥' इति प्रच्छन्नलिङ्गानि ॥ एतैः प्रकाशाप्रकाशरू-
पैर्लिङ्गैः सामन्तादिप्रदर्शितैः सीमांप्रति विवदमानयोः सीमानिर्णयं कुर्या-
द्वाजा ॥ १५० ॥ १५१ ॥

यदा पुनश्चिह्नानि न सन्ति विद्यमानानि वा लिङ्गालिङ्गतया संदिग्धानि
तदा निर्णयोपायमाह—

सामन्ता वा समग्रामाश्चत्वारोऽष्टौ दशापि वा ।

रक्तस्रग्वसनाः सीमां नयेयुः क्षितिधारिणः ॥ १५२ ॥

सामन्ताः पूर्वोक्तलक्षणाः । समग्रामाश्चत्वारोऽष्टौ दशापि वेत्येवं समसं-
ख्याः प्रत्यासन्नग्रामीणाः । रक्तस्रग्विणो रक्ताम्बरधराः मूर्ध्वारोपितक्षितिखण्डाः
सीमानं नयेयुः प्रदर्शयेयुः । सामन्ता वेति विकल्पाभिधानं स्मृत्यन्तरोक्तसाक्ष्य-
मिप्रायम् । यथाह मनुः (८।२५३)—'साक्षिप्रत्यय एव स्यात्सीमावादविनि-
र्णये' इति ॥ तत्र च साक्षिणां निर्णेतृत्वं मुख्यम् । तदभावे सामन्तानाम् । तदु-
क्तम् । (मनुः ८।२५८)—'साक्ष्यभावे तु चत्वारो ग्रामाः सीमान्तवासिनः ।
सीमाविनिर्णयं कुर्युः प्रयत्ना राजसंनिधौ ॥' इति ॥ तदभावे तत्संसक्तादीनां

निर्णेतव्यम् । यथाह कात्यायनः—‘स्वार्थसिद्धौ प्रदुष्टेषु सामन्तोऽप्यर्थगौर-
वात् । तत्संसर्गैस्तु कर्तव्य उद्धारो नात्र संशयः ॥ संसक्तसक्तदोषे तु तत्संस-
क्ताः प्रकीर्तिताः । कर्तव्या न प्रदुष्टास्तु राजा धर्मं विजानता ॥’ इति । साम-
न्ताद्यभावे मौलादयो ग्राह्याः ।—‘तेषामभावे सामन्तमौलवृद्धोद्भूतादयः ॥
स्थावरे षट्प्रकारेऽपि कार्या नात्र विचारणा ॥’ इति कात्यायनेन क्रमविधा-
नात् । एते च सामन्तादयः संख्यागुणातिरेकेण संभवन्ति ।—‘सामन्ताः साधनं
पूर्वं निर्दोषाः स्युर्गुणान्विताः । द्विगुणान्मूत्ररा ज्ञेयास्ततोऽन्ये त्रिगुणा मताः ॥’
इति स्मरणात् ॥ ते च साक्षिणः सामन्तादयश्च स्वैः स्वैः शपथैः शापिताः सन्तः
सीमां नयेयुः । (मनुः ८।२५६)—‘शिरोभिन्ने गृहीन्बोर्वी स्वग्विणो रक्तवाससः ।
सुकृतैः शापिताः स्वैः स्वनयेयुस्ते समंजसम् ॥’ इति स्मरणात् । नयेयुरिति बहु-
वचनं द्वयोर्निरामाथं नैकस्य । ‘एकश्चेदुक्तयेसीमां सोपवासः समुच्चयेत् । रक्तमा-
ख्याम्बरधरो भूमिमादाय मूर्धनि ॥’ इति नारदेनैकस्याभ्यनुज्ञानात् ॥ योऽयं
—‘नैकः समुच्चयेसीमां नरः प्रत्ययवानपि । गुरुत्वादस्य कार्यस्य क्रियैषा बहुषु
स्थिता ॥’ इत्येकस्य निषेधः स उभयानुमतधर्मविद्यतिरिक्तविषय इत्यविरोधः ॥
स्थलादिचिह्नाभावेऽपि साक्षिसामन्तादीनां सीमाज्ञाने उपायविशेषो नारदे-
नोक्तः—‘निम्नगापहतोऽस्पृष्टनष्टचिह्नासु भूमिषु । तत्प्रदेशानुमानाच्च प्रमाणा-
द्भोगदर्शनान् ॥’ इति । निम्नगया नद्या अपरद्वनेनापहरणेनोत्सृष्टानि स्वस्थाना-
त्प्रच्युतानि नष्टानि वा लिङ्गानि यासु मर्यादाभूमिषु तत्र तत्प्रदेशानुमानाद्दु-
स्पृष्टनष्टचिह्नानां प्राचीनप्रदेशानुमानात् ग्रामादारभ्य सहस्रदण्डपरिमितं क्षेत्रमस्य
ग्रामस्य पश्चिमे भागे इत्येवंविदाः प्रमाणाद्वा प्रत्यर्थिमक्षमविप्रनिपज्ञाया अस्मा-
त्कालोपलक्षितभुक्तेर्वा निश्चिनुयुः ॥ बृहस्पतिना चात्र विशेषो दर्शितः—
‘भागमं च प्रमाणं च भोगकालं च नाम च । भूभागलक्षणं चैव ये विदुस्तेऽत्र
साक्षिणः ॥’ इति ॥ एते च साक्षिसामन्तादयः शपथैः श्राविताः सन्तः कुला-
दिसमक्षं राजा प्रष्टव्याः । यथाह मनुः (८।२५४)—‘ग्रामेयककुलानां तु
समक्षं सीम्नि साक्षिणः । प्रष्टव्याः सीमलिङ्गानि तयोश्चैव विवादिनोः ॥’ इति ।
नेष पृष्टाः साक्ष्यादयः ऐकमत्येन समस्ताः सीम्नि निर्णयं व्यूयुः । तैर्निर्णीतां
सीमां तत्प्रदर्शितसकललिङ्गयुक्तां साक्ष्यादिनामान्वितां चाविस्मरणार्थं पत्रे
समारोपयेत् । उक्तं च मनुना (८।२६१)—‘ते पृष्टास्तु यथा व्यूयुः समस्ताः
सीम्नि निर्णयम् । निषधीयात्तया सीमां सर्वास्ताश्चैव नामतः ॥’ इति ॥ एतेषां
साक्षिसामन्तप्रभृतीनां सीमाचक्रमणदिनादारभ्य यावन्निपक्षं राजदैविकं
व्यसनं चेन्नोत्पद्यते तदा तत्प्रदर्शनात्सीमानिर्णयः । अयं च राजदैविकव्यसना-
वधिः कात्यायनेनोक्तः—‘सीमाचक्रमणे कोशे पादस्पर्शो तथैव च । त्रिप-
क्षपक्षसप्ताहं दैवराजिकमिष्यते ॥’ इति ॥ ३५२ ॥

यदा स्वमीषामुक्तसाक्ष्यवचसां त्रिपक्षाभ्यन्तरे रोगादि दृश्यते अथवा प्रसि-
द्धादिनिर्दिष्टाभ्यधिकसंख्यागुणसाक्ष्यन्तरविरुद्धवचनता तदा ते मृषाभाषितत्वा
दण्डनीयास्तदाह—

अनृते तु पृथग्दण्ड्या राज्ञा मध्यमसाहसम् ।

अनृते मिथ्यावादाने निमित्तभूते सति सर्वे सामन्ताः प्रत्येकं मध्यमसाहसेन
चत्वारिंशदधिकेन पणपञ्चशतेन दण्डनीयाः । सामन्तविषयता चास्य साक्षि-
मौलादीनां स्मृत्यन्तरे दण्डान्तरविधानादवगम्यते । यथाह मनुः (८।२५७)
—‘यथोक्तेन नयन्तस्ते पूयन्ते सत्यसाक्षिणः । विपरीतं नयन्तस्तु दाप्याः स्यु-
र्द्विंशतं दमम् ॥’ इति ॥ नागदोऽपि—‘अथ चेदनृतं ब्रूयुः सामन्ताः सीम-
निर्णये । सर्वे पृथक् पृथग्दण्ड्या राज्ञा मध्यमसाहसम् ॥’ इति सामन्तानां
मध्यमसाहसं दण्डमभिधाय—‘शेषाश्चेदनृतं ब्रूयुर्नियुक्ता भूमिकर्मणि । प्रत्येकं
तु जघन्यास्ते विनेयाः पूर्वसाहसम् ॥’ इति तत्संसक्तादिषु प्रथमं साहसमुक्त-
वान् ॥ मौलादीनामपि तमेव दण्डमाह—‘मौलवृद्धादयस्त्वन्ये दण्डगत्या
पृथक् पृथक् । विनेयाः प्रथमेनैव साहसेनानृते स्थिताः ॥’ इति । आदिशब्देन
तोपशाकुनिकव्याधवनगोचराणां ग्रहणम् । यद्यपि शाकुनिकादीनां पापरतत्वा-
ल्लिङ्गप्रदर्शन एवोपयोगो न साक्षात्सीमानिर्णये तथापि लिङ्गदर्शन एव मृषाभा-
षित्वसम्भवादण्डविधानमुपपद्यत एव । अनृते तु पृथक् दण्ड्या इत्येतदण्डवि-
धानमज्ञानविषयम् ॥—‘बहूनां तु गृहीतानां न सर्वे निर्णयं यदि । कुर्युर्भे-
याद्वा लोभाद्वा दण्ड्यास्तूत्तमसाहसम् ॥’ इति ज्ञानविषये साक्ष्यादीनां का-
त्यायनेन दण्डान्तरविधानान् ॥ तथा साक्षिवचनभेदेऽप्ययमेव दण्डस्तेनैवो-
क्तः—‘कीर्तिते यदि भेदः स्यादण्ड्यास्तूत्तमसाहसम्’ इति । पूर्वमज्ञानादि-
नानृतवदने साक्ष्यादीन्दण्डयित्वा पुनः सीमाविचारः प्रवर्तयितव्यः । ‘अज्ञानो-
क्तौ दण्डयित्वा पुनः सीमां विचारयेत्’ इत्युक्त्वा । ‘त्यक्त्वा दुष्टास्तु सामन्ता-
नन्यान्मौलादिभिः सह । संमिथ्य कारयेत्सीमामेवं धर्मविदो विदुः ॥’ इति
निर्णयप्रकारस्तेनैवोक्तः ॥

यदा पुनः सामन्तप्रभृतयो ज्ञातारश्चिद्भानि च न सन्ति तदा कथं निर्णय
इत्यत आह—

अभावे ज्ञातृचिद्भानां राजा सीमाः प्रवर्तिता ॥ १५३ ॥

ज्ञातृणां सामन्तादीनां लिङ्गादीनां च वृक्षादीनामभावे राजैव सीमाः प्रव-
र्तिता प्रवर्तयिता । अन्तर्मावितोऽत्र प्यर्थः । ग्रामद्वयमध्यवर्तिनीं विवादास्प-
दीभूतां भुवं समं प्रविभज्य अस्येयं भूरस्येयमित्युभयोः समर्प्य तन्मध्ये सीमा-
लिङ्गानि कुर्यात् । यदा तस्यां भूमावन्यतरस्योपकारातिशयो दृश्यते तदा

तस्यैव ग्रामस्य सकला भूः समर्पणीया । यथाह मनुः (८।२६५)—‘सीमा-
ग्रामविषयायां स्वयं राजैव धर्मवित् । प्रदिशेद्भूमिमेकेषामुपकारादिति
स्थितिः ॥’ इति ॥ १५३ ॥

असह्यामप्यतद्भावाशङ्कायामस्याः स्मृतेन्यायमूलतां दर्शयितुमतिदेशमाह—

आश्रमायतनग्रामनिपानोद्यानवेश्मसु ।

एष एव विधिर्ज्ञेयो वर्षाम्बुप्रवहादिषु ॥ १५४ ॥

आश्रमः पुष्पफलोपचयहेतुभूभागः । आश्रमं निवेशनं पल्लालकूटाद्यर्थं वि-
भक्तो भूप्रदेशः । ग्रामः प्रसिद्धः । ग्रामग्रहणं च नगराद्युपलक्षणार्थम् । निपानं
पानीयस्थानं वापीकूपप्रभृतिकम् । उद्यानं क्रीडावनम् । वेश्म गृहम् । एतेष्व-
ग्रामादिष्वयमेव सामन्तसाक्ष्यादिलक्षणो विधिर्ज्ञातव्यः । तथा प्रवर्षणोज्ज्वल
जलप्रवाहेषु अनयोर्गृहयोर्मध्येन जलौघः प्रवहति अनयोर्वेत्येवंप्रकारे विवादे
आदिग्रहणात्प्रासादादिष्वपि प्राचीन एव विधिर्वेदितव्यः । तथाच कात्या-
यनः—‘क्षेत्रकूपतडागानां केदारारामयोरपि । गृहप्रासादावसथनृपदेवगृहेषु
च ॥’ इति ॥ १५४ ॥

सीमानिर्णयमुक्त्वा तत्प्रसङ्गेन मर्यादाप्रभेदनाशौ दण्डमाह—

मर्यादायाः प्रभेदे च सीमातिक्रमणे तथा ।

क्षेत्रस्य हरणे दण्डा अधमोत्तममध्यमाः ॥ १५५ ॥

अनेकक्षेत्रव्यवच्छेदिका साधारणा भूमर्यादा तस्याः प्रकर्षेण भेदने सीमानि-
क्रमणे सीमामतिलङ्घ्य कर्षणे क्षेत्रस्य च भयादिप्रदर्शनेन हरणे यथाक्रमेण
अधमोत्तममध्यमसाहस्य दण्डा वेदितव्याः । क्षेत्रग्रहणं चात्र गृहारामाद्युप-
लक्षणार्थम् । यदा पुनः स्वीयभ्रान्त्या क्षेत्रादिकमपहरति तदा द्विशतो दमो
वेदितव्यः । यथाह मनुः (८।१६४)—‘गृहं तडागमारामं क्षेत्रं वा
भीषया हरन् । शतानि पञ्च दण्ड्यः स्यादज्ञानाद्विशतो दमः ॥’ इति । अप-
ह्रियमाणक्षेत्रादिभूयस्त्वपर्यालोचनया कदाचिदुत्तमोऽपि दण्डः प्रयोक्तव्यः ।
अतएवाह—‘वधः सर्वस्वहरणं पुरास्त्रिर्वासनाङ्कने । तदङ्गच्छेद इत्युक्तो दण्ड
उत्तमसाहसः ॥’ इति ॥ १५५ ॥

यः पुनः परक्षेत्रे सेतुकूपादिकं प्रार्थनवार्थदानेन वा लब्धानुज्ञो निर्मातुमि-
च्छति तच्चिपेक्षतः क्षेत्रस्वामिन एव दण्ड इत्याह—

न निषेध्योऽल्पबाधस्तु सेतुः कल्याणकारकः ।

परभूमिं हरन्कूपः स्वल्पक्षेत्रो बहुदकः ॥ १५६ ॥

परकीयां भूमिमपहरन्नाशयन्नपि सेतुर्जलप्रवाहबन्धः क्षेत्रस्वामिना न प्रति-
षेध्यः स चेदीयस्पीडाकरो बहुपकारकश्च भवति । कूपश्चाल्पक्षेत्रव्यापित्वेना-

स्वबाधो बहुदकत्वेन कैल्याणकारकत्वात् बहुदको नैव निवारणीयः । कृपप्र-
हणं च बायीपुष्करिण्याद्युपलक्षणार्थम् । यदा पुनरसौ सर्वक्षेत्रवर्तितया बहु-
बाधो नद्यादिसमीपक्षेत्रवर्तितया बाधोपकारकस्तदासौ निषेध्य इत्यर्थोक्तं
भवति ॥ सेतोश्च द्वैविध्यमुक्तं नारदेन—‘सेतुश्च द्विविधो ज्ञेयः सेयो
बन्ध्यस्तथैव च । तोयप्रवर्तनात्सेयो बन्ध्यः स्यात्तद्विवर्तनात् ॥’ इति ॥ यदा
त्वम्यनिर्मितं सेतुं भेदनादिना नष्टं स्वयं संस्करोति तदा पूर्वस्वामिनं तद्वन्धं
नृपं वा वृष्टैव संस्कर्त्तात् । यथाह नारदः—‘पूर्वप्रवृत्तमुत्सन्नमपृष्टा स्वा-
मिनं तु यः । सेतुं प्रवर्तयेत्कश्चिच्च स तत्फलभाग्भवेत् ॥ सृते तु स्वामिनि
पुनस्तद्वन्धये चापि मानवे । राजानमामिदं ततः कुर्यात्सेतुप्रवर्तनम् ॥’ इति १५६

क्षेत्रस्वामिनं प्रत्युपदिष्टम् । इदानीं सेतोः प्रवर्तयितारं प्रत्याह—

स्वामिने योऽनिवेद्यैव क्षेत्रे सेतुं प्रवर्तयेत् ।

उत्पन्ने स्वामिनो भोगस्तदभावे महीपतेः ॥ १५७ ॥

क्षेत्रस्वामिनमनभ्युपगम्य तदभावे राजानं वा यः परक्षेत्रे सेतुं प्रवर्तयत्यसौ
फलभाक् न भवत्यपितु तदुत्पन्ने फले क्षेत्रस्वामिनो भोगस्तदभावे राज्ञः ।
तस्मात्प्रार्थनया अर्घदानेन वा क्षेत्रस्वामिनं तदभावे राजानं वानुज्ञाप्यैव पर-
क्षेत्रे सेतुः प्रवर्तनीय इति तात्पर्यार्थः ॥ १५७ ॥

क्षेत्रस्वामिना सेतुर्न प्रतिषेध्य इत्युक्तम् । इदानीं तस्यैव प्रसक्तानुप्रसक्त्या
कश्चिद्विध्यन्तरमाह—

फालाहतमपि क्षेत्रं न कुर्याद्यो न कारयेत् ।

स प्रदाप्यः कृष्टफलं क्षेत्रमन्येन कारयेत् ॥ १५८ ॥

यः पुनः क्षेत्रस्वामिपार्श्वे अहमिदं क्षेत्रं कृपामीत्यङ्गीकृत्य पश्चादुत्सृजति न-
द्यान्येन कर्षयति तच्च क्षेत्रं यद्यपि फालाहतं ह्यपद्धलेन विदारितं न सम्यङ्गी-
जावापाहं तथापि तस्याकृष्टस्य फलं यावत्तत्रोत्पस्यहं सामन्तादिकल्पितं तावदसौ
कर्षको दापनीयः । तच्च क्षेत्रं पूर्वकर्षकादाच्छिद्यान्येन कारयेत् ॥ १५८ ॥

इति सीमाविवादप्रकरणम् ।

अथ स्वामिपालविवादप्रकरणम् १०

व्यवहारपदानां परस्परहेतुहेतुमद्भावाभावात् ‘तेषामाद्यमृणादानम्’ इत्यादि
पाठक्रमो न विवक्षित इति व्युत्क्रमेण स्वामिपालविवादोऽभिधीयते—

माषानष्टौ तु महिषी सस्यघातस्य कारिणी ।

दण्डनीया तदर्धं तु गौस्तदर्धमजाविकम् ॥ १५९ ॥

१. बहुपकारको नैव घ. २. समग्रक्षेत्र घ. ३. भ्युपगम्य घ. ४. हेतुमद्भावात् घ.

परसस्यविनाशकारिणी महिषी अष्टौ मापान्दण्डनीया । गौस्तर्ध्वं चतुरो मापान् । अजा मेषाश्च माषद्वयं दण्डनीयाः । महिष्यादीनां धनसंबन्धामा-
वाप्तस्वामी पुरुषो लक्ष्यते । माषश्चात्र तान्त्रिकपणस्य विंशतितमो भागः । 'माषो
विंशतितमो भागः पणस्य परिकीर्तितः' इति नारदस्मरणात् । एतच्चाज्ञान-
विषयम् । ज्ञानपूर्वं तु 'पणस्य पादौ द्वौ गां तु द्विगुणं महिषीं तथा । तथा-
ऽजाविकवत्सानां पादो दण्डः प्रकीर्तितः ॥' इति स्मृत्यन्तरोक्तं द्रष्टव्यम् । यत्पु-
नर्गारदेनोक्तम् — 'माषं गां दापयेदण्डं द्वौ माषौ महिषीं तथा । तथाजा-
विकवत्सानां दण्डः स्यादर्धमाषिकः ॥' इति तत्पुनःप्ररोहयोग्यमूलावशेषभक्ष-
णविषयम् ॥ १५९ ॥

अपराधातिशयेन कचिद्दण्डद्वैगुण्यमाह—

भक्षयित्वोपविष्टानां यथोक्ताद्विगुणो दमः ।

यदि पञ्चवः परक्षेत्रे सस्यं भक्षयित्वा तत्रैवानिवारिताः शेरते तदा यथो-
क्तादण्डाद्विगुणो दण्डो वेदितव्यः । सवत्सानां पुनर्भक्षयित्वोपविष्टानां यथो-
क्तदण्डाच्चतुर्गुणो दण्डो वेदितव्यः । 'वसतां द्विगुणः प्रोक्तः सवत्सानां चतुर्गुणः'
इति वचनात् ॥

क्षेत्रान्तरे पञ्चवन्तरे चातिदेशमाह—

सममेपां विधीतेऽपि खरोष्ट्रं महिषीसमम् ॥ १६० ॥

विधीतः प्रचुरतृणकाष्ठो रक्ष्यमाणः परिगृहीतो भूपदेशः । तदुपघातेऽपीतर-
क्षेत्रदण्डेन समं दण्डमेपां महिष्यादीनां विद्यान् । खराश्च उष्ट्राश्च खरोष्ट्रं तन्म-
हिषीसमम् । महिषी यत्र यादृशेन दण्डेन दण्ड्यते तत्र तादृशेनैव दण्डेन
खरोष्ट्रमपि प्रत्येकं दण्डनीयम् । सस्योपरोधकत्वेन खरोष्ट्रयोः प्रत्येकं महिषी-
तुल्यत्वाद्दण्डस्य चापराधानुसारित्वान्खरोष्ट्रमिति समाहारो न विवक्षितः ॥ १६० ॥

परसस्यविनाशे गोस्वामिनो दण्ड उक्तः । इदानीं क्षेत्रस्वामिने फलमप्यसौ
दापनीय इत्याह—

यावत्सस्यं विनश्येत् तावत्स्यात्क्षेत्रिणः फलम् ।

गोपस्ताड्यश्च गोमी तु पूर्वोक्तं दण्डमर्हति ॥ १६१ ॥

सस्यग्रहणं क्षेत्रोपचयोपलक्षणार्थम् । यस्मिन्क्षेत्रे यावत्पलालधान्यादिकं गवा-
दिभिर्विनाशितं तावत्क्षेत्रफलमेतावति क्षेत्रे एतावद्भवतीति सामन्तैः परिक-
ल्पितं तत्क्षेत्रस्वामिने गोमी दापनीयः । गोपस्तु ताडनीय एव न फलं दाप-
नीयः । गोपस्य च ताडनं पूर्वोक्तधनदण्डसहितमेव पालदोषेण सस्यनाशे द्रष्ट-
व्यम् । 'या नष्टा पालदोषेण गौस्तु सस्यानि नाशयेत् । न तत्र गोमिनो दण्डः
पालस्तं दण्डमर्हति ॥' इति वचनात् ॥ गोमी पुनः स्वापराधेन सस्यनाशे

पूर्वोक्तं दण्डमेवाहति न ताडनम् । फलदानं पुनः सर्वत्र गोस्वामिन एव ।
नत्फलपुष्टमहिष्यादिक्षीरेणोपभोगद्वारेण तःक्षेत्रफलभागित्वात् । गवादिभक्षि-
तावशिष्टं पलालादिकं गोमिनैव ग्रहीतव्यम् । मध्यस्थकल्पितमूल्यदानेन क्री-
तप्रायत्वात् । अतएव नारदः—‘गोभिस्तु भक्षितं मयं यो नरः प्रतिपाद्यते ।
सामन्तानुमतं देयं धान्यं यत्तत्र वापितम् ॥ पलालं गोमिने देयं धान्यं वै कर्ष-
कस्य तु ॥’ इति ॥ १६१ ॥

क्षेत्रविशेषे अपवादमाह—

पथि ग्रामविवीतान्ते क्षेत्रे दोषो न विद्यते ।

अकामतः कामचारे चौरवदण्डमर्हति ॥ १६२ ॥

पथि ग्रामसमीपवर्तिनि क्षेत्रे ग्रामविवीतसमीपवर्तिनि च क्षेत्रे अकामतो
गोभिर्भक्षिते गोपगोमिनोर्द्वयोरप्यदोषः । दोषाभावप्रतिपादनं च दण्डाभावा-
विमष्टमस्यमूल्यदानप्रतिषेधार्थं च । कामचारे कामतश्चारेण चौरवत् चौरस्य
यादृशो दण्डस्तादृशं दण्डमर्हति । एतच्चानावृत्तक्षेत्रविषयम् । (मनुः ८।२३८)
—‘यत्रापरिवृतं धान्यं विहिंस्युः पशवो यदि । न तत्र प्रणयेदण्डं नृपतिः पशु-
रक्षिणाम् ॥’ इति दण्डाभावस्यानावृत्तक्षेत्रविषयत्वेन मनुनोक्तत्वात् ॥ आवृत्ते
पुनर्मार्गादिक्षेत्रेऽपि दोषोऽभ्येव । वृत्तिकरणं च तेनैवोक्तम् । (मनुः ८।
२३९)—‘वृत्तिं च तत्र कुर्वीत यामुष्टो नावलोकयेत् । छिद्रं निवारयेत्सर्वं
श्वसूकरमुखानुगम् ॥’ इति ॥ १६२ ॥

पशुविशेषेऽपि दण्डाभावमाह—

महोक्षोत्सृष्टपशवः स्रुतिकागन्तुकादयः ।

पालो येषां न ते मोच्या दैवराजपरिप्लुताः ॥ १६३ ॥

महांश्चासावुक्षा च महोक्षो वृषः सेक्ता । उत्सृष्टपशवः वृषोत्सर्गादिविधानेन
देवतोद्देशेन वा त्यक्ताः । स्रुतिका प्रसूता अनिर्दशाहा । आगन्तुकः स्वयूथात्परि-
भ्रष्टो देशान्तरादागतः । एते मोच्याः परसस्यभक्षणेऽपि न दण्ड्याः । येषां च
पालो न विद्यते तेऽपि दैवराजपरिप्लुताः दैवराजोपहताः सस्यविनाशकारिणो
न दण्ड्याः । आदिशब्दग्रहणाद्धस्त्यश्वादयो गृह्यन्ते । ते चोशनसोक्ताः—‘अद-
ण्ड्या हस्तिनो ह्यश्वाः प्रजापाला हि ते स्मृताः । अदण्ड्यौ काणकुब्जौ च ये
शश्वत्कृतलक्षणाः ॥ अदण्ड्यागन्तुकी गौश्च स्रुतिका वामिंसारिणी । अदण्ड्या-
श्चोत्सवे गावः श्वादकाले तथैव च ॥’ इति । अत्रोत्सृष्टपशूनामस्वामिकत्वेन
दण्ड्यत्वासंभवात् दृष्टान्तार्थमुपादानम् । यथोत्सृष्टपशवो न दण्ड्या एवं महो-
क्षादय इति ॥ १६३ ॥

१ गोमिन एव ग. २ मूल्यद्वारेण घ. ३ गोमिनोदेयं ख. ४ अदण्ड्या काणकुब्जौ वृषाश्च
कृतलक्षणाः इति पाठः । कूटः एकशृङ्गः । कृतलक्षणः प्रतप्तायसेन कृतलान्छनः. ५ अमि-
सारिणी स्वयूथात्प्रच्युता पुनः स्वयूथगामिनी.

गोस्वामिन उक्तमिदानीं गोपं प्रत्युपदिशते—

यथार्पितान्यशून्गोपः सायं प्रत्यर्पयेत्तथा ।

प्रमादमृतनष्टांश्च प्रदाप्यः कृतवेतनः ॥ १६४ ॥

गोस्वामिना प्रातःकाले गणयित्वा यथा समर्पिताः पशवस्तथैव सायं-
काले गोपो गोस्वामिने पशून् विगणय्य प्रत्यर्पयेत् । प्रमादेन स्वापराधेन कृता-
नष्टांश्च पशून् कृतवेतनः कल्पितवेतनो गोपः स्वामिने दाप्यः । वेतनकल्पना
च नारदेनोक्ता—‘गवां शताह्वसतरी धेनुः स्याद्द्विशताभृतिः । प्रतिसंवत्सरं
गोपे संदोहश्चाष्टमेऽहनि ॥’ इति । प्रमादनाशश्च मनुना स्पष्टीकृतः (८।
२३२)—‘नष्टं जग्धं च कृमिभिः बहत्तं विपमे मृतम् । हीनं पुरुषकारेण
प्रदद्यात्पाल एव तु ॥’ इति ॥ प्रसह्य चौरैरपहृतं न दाप्यः । यथाह मनुः
(८।२३३)—‘विक्रैम्य तु हतं चौरैर्न पालो दातुमर्हति । यदि देशे च काले
च स्वामिनः स्वस्य संसति ॥’ इति । दैवमृतानां पुनः कर्णादि प्रदर्शनीयम् ।
(८।२३४) ‘कर्णौ चर्म च वालाश्च बलिं स्यायुं च रोचनाम् । पशुषु स्वामिनां
दद्यान्मृतेष्वङ्गानि दर्शयन् ॥’ इति मनुस्मरणात् ॥ १६४ ॥

पालदोषविनाशे तु पाले दण्डो विधीयते ।

अर्धत्रयोदशपणः स्वामिनो द्रव्यमेव च ॥ १६५ ॥

किञ्च पालदोषेणैव पशुविनाशे अर्धाधिकत्रयोदशपणं दण्डं पालो दाप्यः ।
स्वामिनश्च द्रव्यं विनष्टपशुमूल्यं मध्यस्थकल्पितम् । दण्डपरिमाणार्थः श्लोको-
ऽन्यत्पूर्वोक्तमेव ॥ १६५ ॥

गोप्रसङ्गात् गोप्रचारमाह—

ग्राम्येच्छया गोप्रचारो भूमी राजवशेन वा ।

द्विजस्तृणैधःपुष्पाणि सर्वतः सर्वदा हरेत् ॥ १६६ ॥

ग्राम्येच्छया ग्राम्यजनेच्छया भूम्यल्पत्वमहरवापेक्षया राजेच्छया वा गोप्र-
चारः कर्तव्यः । गवादीनां चरणार्थं कियानपि भूभागोऽकृष्टः परिकल्पनीय इत्य-
र्थः । द्विजस्तृणैधनाद्यभावे गवामिदेवतार्थं तृणकाष्ठकुसुमानि सर्वतः स्वबद-
निवारित आहरेत् । फलानि त्वैपकृतादेव । ‘गोऽयस्य तृणमेवांसि वीरुद्वनस्प-

१ द्विशताभृतिः घ. २ अपहृतान् ख. ३ विपुष्यत्विति पाठान्तरम्. ४ दैवराजमृतानां ख.
५ स्यायुनि रोचनाम् । ६ पशुस्वामिपुदद्यात् मृतेष्वङ्गानि घ. पशुस्वामिपु दद्यात् मृतेष्वङ्गा ग.
७ अङ्गादि दर्शयेत् इति पाठः. ८ अर्धत्रयो दशपण इति अर्धरहितत्रयोदशपणः सार्धद्वादशपण
इति यावत् । ‘तास्तृतीयपूर्वपदाः समानाधिकरणेन समस्यन्त उत्तरपदलोपश्च’ इति वार्ति-
कादुत्तरपदलोपी कर्मधारयः । यत्तु विशानेश्वरेणार्धाधिकत्रयोदशपणो दण्डः इति व्याख्यातं
नत् सार्धद्विमात्रादिषु अर्धत्रिमात्रादीति यद्वाभाष्यकारशब्दप्रयोगदर्शनादुपेक्ष्यम्. ९ दोषेण
पशु घ. १० ग्राम्येच्छया ख. ११ प्रचारणार्थं ख. १२ त्वपरीकृतादेव ख.

तीनां च पुष्पाणि स्ववदाददीत फलानि चापरिवृत्तानाम्' इति गौतमस्मरणात् ।
पुनश्च परिगृहीतविषयम् । अपरिगृहीतेषु द्विजव्यतिरिक्तस्यापि परिग्रहादेव
स्वत्वसिद्धेः । यथा तेनैवोक्तम्—'स्वामी रिकथक्रयसंविभागपरिग्रहाभिगमेषु'
इति । यत्पुनरुक्तम्—'तृणं वा यदि वा काष्ठं पुष्पं वा यदि वा फलम् ।
अनापृच्छन्नि गृह्णानो हस्तच्छेदनमर्हति ॥' इति, तद्विजव्यतिरिक्तविषयमना-
पद्विषयं वा गवादिव्यतिरिक्तविषयं वेति ॥ १६६ ॥

इदमपरं गवादीनां स्थानासनसौकर्यार्थमुच्यते—

धनुःशतं परीणाहो ग्रामे क्षेत्रान्तरं भवेत् ।

द्वे शते खर्वटस्य स्यान्नगरस्य चतुःशतम् ॥ १६७ ॥

ग्रामक्षेत्रयोरन्तरं धनुःशतपरिमितं परीणाहः । सर्वतोदिशमनुसृतस्यं कार्य-
म् । खर्वटस्य प्रचुरकण्टकसन्तानस्य ग्रामस्य द्वे शतं परीणाहः । नगरस्य बहु-
जनसंकीर्णस्य धनुषां चतुःशतपरिमितमन्तरं कार्यम् ॥ १६७ ॥

इति स्वामिपालविवादप्रकरणम् ।

अथास्वामिविक्रयप्रकरणम् ११

संप्रत्यस्वामिविक्रयाख्य व्यवहारपदमुपक्रमते । तस्य च लक्षणं नारदेनो-
क्तम्—'निक्षिप्तं वा परद्रव्यं नष्टं लब्ध्वापहत्य वा । विक्रीयते समक्षं यस्य श्रेयो-
ऽस्वामिविक्रयः ॥' इति । तत्र किमित्याह—

स्वं लभेतान्यविक्रीतं केतुर्दोषोऽप्रकाशिते ।

हीनाद्रहो हीनमूल्ये वेलाहीने च तस्करः ॥ १६८ ॥

स्वमात्मसंबन्धि द्रव्यं अन्यविक्रीतमस्वामिविक्रीतं यदि पश्यति तदा लभेत
गृहीयात् । अस्वामिविक्रयस्य स्वत्वहेतुत्वाभावात् । विक्रीतग्रहणं दत्ताहितयोरुप-
लक्षणार्थम् । अस्वामिविक्रीतत्वेन तुल्यत्वात् । अतएवोक्तम्—'अस्वामिविक्रयं
दानमार्घि च विनिवर्तयेत्' इति । केतुः पुनरप्रकाशिते गोपिते कथ्ये दोषो
भवति । तथा हीनात्तत्तद्रव्यागमोपायहीनाद्रहसि चैकान्ते संभाव्यद्रव्यादपि
हीनमूल्येनाल्पतरेण च मूल्येन क्रये वेलाहीने वेलया हीनो वेलाहीनः क्रयो
राध्यादौ कृतस्तत्र च केता तस्करो भवति । तस्करवद्वण्टादिभागभवतीत्यर्थः ।
यथोक्तम्—'द्रव्यमस्वामिविक्रीतं प्राप्य स्वामी तदामुयात् । प्रकाशे क्रयतः
शुद्धिः केतुः स्तेयं रहःक्रयात् ॥' इति ॥ १६८ ॥

स्वाम्यभियुक्तेन केत्रा किं कर्तव्यमित्यत आह—

नष्टापहतमासाद्य हर्तारं ग्राहयेन्नरम् ।

देशकालातिपत्तौ च गृहीत्वा स्वयमर्पयेत् ॥ १६९ ॥

नष्टमपहतं वान्यदीयं क्रयादिना प्राप्य हर्तारं विक्रेतारं नरं ग्राहयेत् चौरौ-
दूरणकादिभिः आरमविशुद्ध्यर्थं राजदण्डाप्राप्त्यर्थं च । अथाविदितदेशान्तरं
गतः कालान्तरे वा विपन्नस्तदा मूलसमाहरणाशक्तेर्विक्रेतारमदर्शयित्वैव स्वयमेव
तद्धनं नाष्टिकस्य समर्पयेत् । तावतैवासौ शुद्धो भवतीति श्रीकराचार्येण व्या-
ख्यातं तदिदमनुपपन्नम् । 'विक्रेतुर्दर्शनाच्छुद्धिः' इत्यनेन पौनरुक्त्यप्रसङ्गात् । अतो-
न्यथा व्याख्यायते । नष्टापहतमिति नाष्टिकं प्रत्ययमुपदेशः । नष्टमपहतं वा-
त्मीयद्रव्यमासाद्य केतृहस्तस्थं ज्ञात्वा तं हर्तारं केतारं स्थानपालादिभिर्ग्राहये-
त् । देशकालातिपत्तौ देशकालातिक्रमे स्थानपालाद्यसंनिधाने तद्विशेषनका-
लात्प्राक् पलायनशङ्कायां स्वयमेव गृहीत्वा तेभ्यः समर्पयेत् ॥ १६९ ॥

ग्राहिते हर्तारि किं कर्तव्यमित्यत आह—

विक्रेतुर्दर्शनाच्छुद्धिः स्वामी द्रव्यं नृपो दमम् ।

केता मूल्यमवाप्नोति तस्माद्यस्तस्य विक्रयी ॥ १७० ॥

यद्यसौ गृहीतः केता न मयेदमपहतमन्यसकाशात्क्रीतमिति वक्ति तदा
तस्य केतुर्विक्रेतुर्दर्शनमात्रेण शुद्धिर्भवति । न पुनरमावभियोज्यः । किंतु
तत्प्रदर्शितेन विक्रेत्रा सह नाष्टिकस्य विवादः । यथाह बृहस्पतिः—'मूले
समाहृते केता नाभियोज्यः कथंचन । मूलेन सह वादस्तु नाष्टिकस्य विधी-
यते ॥' इति ॥ तस्मिन् विवादे यद्यस्वामिविक्रयनिश्चयो भवति तदा तस्य
नष्टापहतस्य गवादिद्रव्यस्य यो विक्रयी विक्रेता तस्य सकाशान्स्वामी नाष्टिकः
स्वीयं द्रव्यमवाप्नोति, नृपश्चापराधानुरूपं दण्डं, केता च मूल्यमवाप्नोति ।
अथासौ देशान्तरंगतस्तदा योजनसंख्यया आनयनार्थं कालो देयः ।—'प्रकाशं वा
क्रयं कुर्यान्मूलं वापि समर्पयेत् । मूलानयनकालश्च देयस्तत्राध्वसंख्यया ॥'
इति स्मरणात् ॥ अथाविज्ञातदेशतया मूलमाहर्तुं न शक्नोति तदा क्रयं
शोधयित्वैव शुद्धो भवति ।—'असमाहार्यमूलस्तु क्रयमेव विशोधयेत्' इति
वचनात् ॥ 'यदा पुनः साक्ष्यादिभिर्दिग्येन वा क्रयं न शोधयति मूलं च न
प्रदर्शयति तदा स एव दण्डभागभवति ॥' इति ।—'अनुपस्थापयन्मूलं क्रयं वा-
प्यविशोधयन् । यथाभियोगं धनिने धनं दाप्यो दमं च सः' ॥ इति
मनुस्मरणात् ॥ १७० ॥

स्वं लभेतान्यविक्रीतमित्युक्तं तल्लिप्सुना किं कर्तव्यमित्यत आह—

आगमेनोपभोगेन नष्टं मान्यमतोऽन्यथा ।

पञ्चबन्धो दमस्तस्य राज्ञे तेनाविभाविते ॥ १७१ ॥

आगमेन रिक्त्यक्रयादिना उपभोगेन च मदीयमिदं द्रव्यं तथैवं नष्टमपहृतं
वेत्येपि' भाव्यं साधनीयं तत्स्वामिना । अतोऽन्यथा तेन स्वामिना अविभाविते
पञ्चबन्धो नष्टद्रव्यस्य पञ्चमांशो दमो नाष्टिकेन राज्ञे देयः । अत्र चार्यं क्रमः ।
पूर्वस्वामी नष्टमात्मीयं साधयेत् । ततः क्रेता चौर्यपरिहारार्थं मूल्यलाभाय च
विक्रेतारमानयेत् । अथानेतुं न शक्नोति तदारमदोषपरिहाराय क्रयं शोध-
यित्वा द्रव्यं नाष्टिकस्य समर्पयेदिति ॥ १७१ ॥

तस्करस्य प्रच्छादकं प्रत्याह—

हृतं प्रनष्टं यो द्रव्यं परहस्तादवाप्नुयात् ।

अनिवेद्य नृपे दण्ड्यः स तु पण्णवर्ति पणान् ॥ १७२ ॥

हृतं प्रनष्टं वा चौरादिहस्तस्थं द्रव्यं अनेन मदीयं द्रव्यमपहृतमिति नृपस्या-
निवेद्यैव दर्पादिना यो गृह्णाति असौ पडुत्तराक्षवर्ति पणान्दण्डनीयः । तस्कर-
प्रच्छादकत्वेन दुष्टत्वात् ॥ १७२ ॥

राजपुरुषानीतं प्रत्याह—

शौलिकैः स्थानपालैर्वा नष्टापहृतमाहृतम् ।

अर्वाक्संवत्सरात्स्वामी हरेत् परतो नृपः ॥ १७३ ॥

यदा तु शुल्काधिकारिभिः स्थानरक्षिभिर्वा नष्टमपहृतं द्रव्यं राजपार्श्वं प्रत्या-
नीतं तदा संवत्सरादर्वाक् प्राप्तश्चेत् नाष्टिकस्तद्रव्यमवाप्नुयात् । ऊर्ध्वं पुनः
संवत्सराद्राजा गृह्णीयात् । स्वपुरुषानीतं च द्रव्यं जनसमूहेषूद्धोष्य यावत्सं-
वत्सरं राज्ञा रक्षणीयम् । यथाह गौतमः—‘प्रनष्टस्वामिकमधिगम्य राज्ञे
प्रभूयुर्विख्याप्य संवत्सरं राज्ञा रक्ष्यम्’ इति । यत्पुनर्मनुना विध्यन्तरमु-
क्तम् (८।३०)—‘प्रनष्टस्वामिकं द्रव्यं राजा ज्येष्ठं निधापयेत् । अर्वाक्
ज्येष्ठाद्धरेस्वामी परतो नृपतिर्हरेत् ॥’ इति’ तच्छ्रुतवृत्तसंपन्नब्राह्मणविषयम् ।
रक्षणनिमित्तपद्मादिग्रहणं च तेनैवोक्तम् (मनुः ८।३३)—‘आददीताथ
पद्मागं प्रनष्टाधिगताक्षुपः । दशमं द्वादशं वापि सतां धर्ममनुस्मरन् ॥’ इति ॥
तृतीयद्वितीयप्रथममंवत्सरेषु यथाक्रमं षष्ठादयो भागा वेदितव्याः । प्रपञ्चितं
चैतत्पुरस्तात् ॥ १७३ ॥

मनूक्तपद्मादिग्रहणस्य द्रव्यविशेषेऽपवादमाह—

पणानेकशफे दद्याच्चतुरः पञ्च मानुषे ।

महिषोष्ट्रगवां द्वौ द्वौ पादं पादमजाविके ॥ १७४ ॥

एकशफे अश्वादौ प्रनष्टाधिगते तत्स्वामी राज्ञे रक्षणनिमित्तं चतुरः पणान्द-
द्यात् । मानुषे मनुष्यजातीये द्रव्ये पञ्च पणान् । महिषोष्ट्रगवां रक्षणनिमित्तं

प्रत्येकं द्वौ द्वौ पणौ अजाधिके पुनः प्रत्येकं पादं पादम् । दद्यादिति सर्वत्रानु-
षज्यते ॥ अजाधिकमिति समासनिर्देशेऽपि पादं पादमिति वीप्साबलात्प्रत्येकं
संबन्धोऽवगम्यते ॥ १७४ ॥

इति अस्वामिविक्रयप्रकरणम् ।

अथ दत्ताप्रदानिकप्रकरणम् १२

अधुना विहिताविहितमार्गद्वयाश्रयतया दत्तानपकर्म दत्ताप्रदानिकमिति च
लब्धाभिधानद्वयं दानाख्यं व्यवहारपदमभिधीयते । तत्स्वरूपं च नारदेनो-
क्तम्—‘दत्त्वा द्रव्यमसम्यग्यः पुनरादातुमिच्छति । दत्ताप्रदानिकं नाम
व्यवहारपदं हि तत् ॥’ इति ॥ असम्यगविहितमार्गाश्रयेण द्रव्यं दत्त्वा पुनरा-
दातुमिच्छति यस्मिन्विवादपदे तदत्ताप्रदानिकं दत्तस्याप्रदानं पुनर्हरणं यस्मि-
न्दानाख्ये तदत्ताप्रदानिकं नाम व्यवहारपदम् । विहितमार्गाश्रयत्वेन तत्प्रति-
पक्षभूतं तदेव व्यवहारपदं दत्तानपकर्मैत्यर्थादुक्तं भवति । दत्तस्यानपकर्म
अपुनरादांनाख्यं यत्र दानाख्ये विवादपदे तदत्तानपकर्म । तच्च देयादेयादि-
भेदेन चतुर्विधम् । यथाह नारदः—‘अथ देयमदेयं च दत्तं वाऽदत्तमेव
च । व्यवहारेषु विज्ञेयो दानमार्गाश्चतुर्विधः ॥’ इति । तत्र देयमित्यनिषिद्ध-
दानक्रियायोग्यमुच्यते । अदेयमस्वतया निषिद्धतया वा दानानर्हम् । यत्पुनः
प्रकृतिस्थेन दत्तमव्यावर्तनीयं तदत्तमुच्यते । अदत्तं तु यत्प्रत्याहरणीयं तत्क-
थ्यते । तदेतत्संक्षेपतो निरूपयितुमाह—

स्वं कुटुम्बाविरोधेन देयं

स्वमात्मीयं कुटुम्बाविरोधेन कुटुम्बानुपरोधेन । कुटुम्बमरणावशिष्टमिति
यावत् । तद्व्याप्तम् । तद्वरणस्यावश्यकत्वात् । यथाह मनुः(८।३५)—‘वृद्धौ
च मातापितरौ ताप्त्री भार्या सुतः शिशुः । अप्यकार्यशतं कृत्वा मर्तव्या मनु-
रब्रवीत् ॥’ इति । स्वं कुटुम्बाविरोधेनेत्यनेनादेयमेकविधं दर्शयति । स्वं दद्या-
दित्यनेन चास्वभूतानामन्वाहितयाचितकाधिसाधारणनिक्षेपाणां पञ्चानामप्यदे-
यत्वं व्यतिरेकतो दर्शितम् । यत्पुनर्नारदेनाष्टविधत्वमदेयानामुक्तम्—‘अ-
न्वाहितं याचितकमाधिः साधारणं च यत् । निक्षेपः पुत्रदाराश्च सर्वस्वं चान्व-
ये सति ॥ आपत्स्वपि हि कष्टासु वर्तमानेन देहिना । अदेयान्याहुराचार्या यज्ञा-
न्यस्यै प्रतिश्रुतम् ॥’ इति ॥ एतददेयत्वमात्राभिप्रायेण न पुनः स्वत्वाभावा-
भिप्रायेण । पुत्रदारसर्वस्वप्रतिश्रुतेषु स्वत्वस्य सद्भावात् । अन्वाहितादीनां स्व-
रूपं प्रागेव प्रपञ्चितम् ॥

स्वं दद्यादित्यनेन दारसुतादेरपि स्वात्वाविशेषेण देयत्वप्रसङ्गे प्रतिषेधमाह—

दारसुतादृते ।

नान्वये सति सर्वस्वं यच्चान्यस्यै प्रतिश्रुतम् ॥ १७५ ॥

दारसुतादृते दारसुतव्यतिरिक्तं स्वं दद्यान्न दारसुतमित्यर्थः । तथा पुत्रपौ-
त्राद्यन्वये विद्यमाने सर्वं धनं न दद्यात् । ‘पुत्रानुत्पाद्य संस्कृत्य वृत्तिं चैषां
प्रकल्पयेत्’ इति स्मरणात् । तथा हिरण्यादिकमन्यस्यै प्रतिश्रुतमन्यस्यै न
देयम् ॥ १७५ ॥

एवं दारसुतादिव्यतिरिक्तं देयमुक्त्वा प्रसङ्गाद्देयधनग्रहणं च प्रतिग्रहीत्रा
प्रकाशमेव कर्तव्यमित्याह—

प्रतिग्रहः प्रकाशः स्यात्स्थावरस्य विशेषतः ।

प्रतिग्रहणं प्रतिग्रहः सः प्रकाशः कर्तव्यो विवादनिराकरणार्थम् । स्थावरस्य
च विशेषतः प्रकाशमेव ग्रहणं कार्यम् । तस्य सुवर्णादिवदात्मनि स्थितस्य दर्श-
यितुमशक्यत्वात् ॥

एवं प्रासङ्गिकमुक्त्वा प्रकृतमनुसरन्नाह—

देयं प्रतिश्रुतं चैव दत्त्वा नापहरेत्पुनः ॥ १७६ ॥

देयं प्रतिश्रुतं चैव । यद्यस्यै धर्मार्थं प्रतिश्रुतं तत्तस्यै देयमेव यद्यसौ धर्मा-
स्पृच्युतो न भवति । प्रच्युते न पुनर्दातव्यम् । ‘प्रतिश्रुत्याप्यधर्मसंयुक्ताय न
दद्यात्’ इति गौतमस्मरणात् । दत्त्वा नापहरेत्पुनः । न्यायमार्गेण यदत्तं तत्सप्तवि-
धमपि पुनर्नापहर्तव्यम्, किं नु तथैवानुमन्तव्यम् । यत्पुनरन्यायेन दत्तं तददत्तं
षोडशप्रकारमपि प्रत्याहर्तव्यमेवेत्यर्थादुक्तं भवति । नाग्देन च—‘दत्तं सप्त-
विधं प्रोक्तमदत्तं षोडशात्मकम्’ इति प्रतिपाद्य दत्तादत्तयोः स्वरूपं विवृतम्
—‘पण्यमूल्यं भृतिस्तुष्ट्या स्नेहान्प्रत्युपकारतः । स्त्रीशुल्कानुग्रहार्थं च दत्तं दा-
नविदो विदुः ॥ अदत्तं तु भयक्रोधशोकवेगरुगान्वितैः । तथोत्कोचपरीहासव्य-
त्यासच्छलयोगतः ॥ बालमूढास्वतन्त्रार्तमत्तोन्मत्तापवर्जितम् । कर्ता ममेदं
कर्मेति प्रतिलाभेच्छया च यत् ॥ अपात्रे पात्रमित्युक्ते कार्ये वा धर्ममंहिते ।
यदत्तं स्यादविज्ञानाददत्तमिति तत्स्मृतम् ॥’ इति ॥ अयमर्थः—पण्यस्य क्रीत-
द्रव्यस्य यन्मूल्यं दत्तम्, भृतिर्वेतनं कृतकर्मणे दत्तम्, तुष्ट्या वन्दिचारणादि-
भ्यो दत्तम्, स्नेहाहुहितपुत्रादिभ्यो दत्तम्, प्रत्युपकारतः उपकृतवते प्रत्युपका-
ररूपेण दत्तम्, स्त्रीशुल्कं परिणयनार्थं कन्याज्ञातिभ्यो यदत्तम्, यच्चानुग्रहार्थ-
मदृष्टार्थं दत्तं तदेतत्सप्तविधमपि दत्तमेव न प्रत्याहरणीयम् । भयेन वन्दिग्राहा-
दिभ्यो दत्तम्, क्रोधेन पुत्रादिभ्यो वैरनिर्यातनायान्यस्यै दत्तम्, पुत्रवियोगादि-
निमित्तशोकावेशेन दत्तम्, उत्कोचेन कार्यप्रतिबन्धनिरासार्थमधिकृतेभ्यो दत्तम्,

परिहासेनोपहासेन दत्तम् । एकः स्व द्रव्यमन्यस्मै ददात्यन्योऽपि तस्मै ददाती-
ति दानव्यवस्थाः । छलयोगतः शतदानमभिसंधाय सहस्रमिति परिभाष्य
ददाति । बालेनाप्राप्तयोदशवर्षेण । मूढेन लोकवादानभिज्ञेन । अस्वतन्त्रेण
पुत्रदासादिना । आर्तेन रोगाभिभूतेन । मत्तेन मदनीयमत्तेन । उन्मत्तेन वाति-
काद्युन्मादग्रस्तेन अपवर्जितं दत्तम्, यथायं मदीयमिदं कर्म करिष्यतीति प्रति-
स्थामेच्छया दत्तम्, अचतुर्वेदाय चतुर्वेदोऽहमित्युक्तवते दत्तम्, यज्ञं करिष्या-
मीति धनं लब्ध्वा दूतादौ विनियुज्जानाय दत्तमित्येवं षोडशप्रकारमपि दत्त-
मदत्तमित्युच्यते । प्रत्याहरणीयत्वात् । आर्तदत्तस्यादत्तत्वं धर्मकार्यव्यतिरिक्त-
विषयम् । —‘स्वस्थेनार्तेन वा दत्तं श्रावितं धर्मकारणात् । अदत्त्वा तु मृते दाप्य-
स्वसुतो नात्र संशयः ॥’ इति कात्यायनस्मरणात् ॥ तथेदमपरं संक्षिप्तार्थ-
वचनं सर्वविवादसाधारणम् ॥ (मनुः ८।१६५)—‘योगाधमनविक्रीतं योग-
दानप्रतिग्रहम् । यस्य वाप्युपधिं पश्येत्तत्सर्वं विनिवर्तयेत् ॥’ इति ॥ योग
उपाधिः । येनागामिनोपाधिविशेषेणाधिविक्रयदानप्रतिग्रहाः कृतास्तदुपाधिवि-
गमे तान् क्रयादीन्विनिवर्तयेदित्यस्यार्थः । यः पुनः षोडशप्रकारमपि अदत्तं
गृह्णाति यश्चादेयं प्रयच्छति तयोदंष्ट्रो नारदेनोक्तः—‘गृह्णात्यदत्तं यो लोभा-
द्यश्चादेयं प्रयच्छति । अदेयदायको दण्ड्यस्तथा दत्तप्रतीच्छकः ॥’ इति ॥ १७६ ॥

र्तन दत्ताप्रदानिक नाम प्रकरणम् ।

अथ क्रीतानुशयप्रकरणम् १३

अथ क्रीतानुशयः कथ्यते । तत्स्वरूपं नारदेनोक्तम्—‘क्रीत्वा मूल्येन यः
पण्यं क्रेता न बहु मन्यते । क्रीतानुशय इत्येतद्विवादपदमुच्यते ॥’ इति ॥ तत्र
च यस्मिन्नहनि पण्यं क्रीतं तस्मिन्नेवाहि तद्विकृतं प्रत्यर्पणीयमिति तेनैवोक्तम्
—‘क्रीत्वा मूल्येन यत्पण्यं दुःक्रीतं मन्यते क्रयी । विक्रेतुः प्रतिदेयं तत्तस्मिन्ने-
वाह्यविक्षतम् ॥’ इति । द्वितीयादिदिने तु प्रत्यर्पणे विशेषस्तेनैवोक्तः—‘द्वि-
तीयेऽह्नि ददत्क्रेता मूल्याग्निंशांशमाहरेत् । द्विगुणं तु तृतीयेऽह्नि परतः क्रेतुरेव
तत् ॥’ इति ॥ परतोऽनुशयो न कर्तव्य इत्यर्थः । एतच्च बीजातिरिक्तोपभोगा-
दिविनश्वरवस्तुविषयम् ॥

बीजादिक्रये पुनरन्य एव प्रत्यर्पणविधिरित्याह—

दशैकपञ्चसप्ताहमासत्र्यहार्धमासिकम् ।

बीजायोवाहरत्नस्त्रीदोहपुंसां परीक्षणम् ॥ १७७ ॥

बीजं बीजादिबीजम् । अयो लोहम् । वायो बलीवर्दादिः । रत्नं मुक्ताप्रवा-

१ एकोऽपि स्व द्रव्य स्व. २ अप्राप्तव्यवहारेण ग. ३ लोकवेदा घ. ४ मदीये कर्म स्व.
५ विगमे क्रयादीन् घ. ६ तस्मिन्नेवाहि बीक्षितमिति पाठः. ७ मावहेत् स्व. ८ लोहादि स्व.

लादि । श्री दासी । दोहं महिष्यादि । पुमान् दासः । एषां बीजादीनां यथा-
क्रमेण दशाहादिकः परीक्षाकालो विज्ञेयः । परीक्ष्यमाणे च बीजादौ यद्यसम्य-
क्त्वबुद्धानुशयो भवति तदा दशाहाद्यन्तर एव कथनिवृत्तिर्न पुनरूर्ध्वमित्युपदे-
शप्रयोजनम् ॥ यत्तु मनुवचनम् (८।२२२)—‘क्रीत्वा विक्रीय वा किञ्चिद्यस्ये-
हानुशयो भवेत् । सोऽन्तर्दशाहात्तद्व्यं दद्याच्चैवाददीत च ॥’ इति, तदुक्त-
लोहादिव्यतिरिक्तोपेभोगाविनश्वरगृहक्षेत्रयानशयनासनादिविषयम् । सर्वं चैत-
दपरीक्षितक्रीतविषयम् । यत्पुनः परीक्ष्य न पुनः प्रत्यर्पणीयमिति समयं कृत्वा
क्रीतं तद्विक्रेत्रे न प्रत्यर्पणीयम् । ननुक्तम्—‘क्रेता पण्यं परीक्षेत प्राक् स्वयं गु-
णदोषतः । परीक्ष्याभिमतं क्रीतं विक्रेतुर्न भवेत्पुनः ॥’ इति ॥ १७७ ॥

दोहादिपरीक्षाप्रसङ्गेन स्वर्णादेरपि परीक्षामाह—

अष्टौ सुवर्णमक्षीणं रजते द्विपलं शते ।

अष्टौ त्रपुणि सीसे च ताम्रे पञ्च दशायसि ॥ १७८ ॥

वह्नौ प्रताप्यमानं सुवर्णं न क्षीयते । अतः कटकादिनिर्माणार्थं यावत्स्वर्णका-
रहस्ते प्रक्षिप्तं तावत्तुलितं तैः प्रत्यर्पणीयम् । इतरथा क्षयं दाप्या दण्ड्याश्च ।
रजते तु शतपले प्रताप्यमाने पलद्वयं क्षीयते । अष्टौ त्रपुणि सीसे च । शते
इत्यनुवर्तते । त्रपुणि सीसे च शतपले प्रताप्यमानेऽष्टौ पलानि क्षीयन्ते । ताम्रे
पञ्च दशायसि ताम्रे शतपले पञ्चपलानि । अयसि दशपलानि क्षीयन्ते । अत्रापि
शत इत्येव । कांस्यस्य तु त्रपुताम्रयोनिवार्त्तदनुसारेण क्षयः कल्पनीयः ।
ततोऽधिकक्षयकारिणः शिल्पिनो दण्ड्याः ॥ १७८ ॥

कचित्कम्बलादौ वृद्धिमाह—

शते दशपला वृद्धिरौर्णे कार्पासमात्रिके ।

मध्ये पञ्चपला वृद्धिः सूक्ष्मे तु त्रिपला मता ॥ १७९ ॥

स्थूलेनौर्णसूत्रेण यत्कम्बलादिकं क्रियते तस्मिन् शतपले दशपला वृद्धिर्वेदि-
तव्या । एवं कार्पाससूत्रनिर्मितं पटादौ वेदितव्यम् । मध्ये अनतिसूक्ष्मसूत्रनि-
र्मिते पटादौ पञ्चपला वृद्धिः । सुसूक्ष्मसूत्ररचिते शते त्रिपला वृद्धिर्वेदितव्या ।
एतच्चाप्रक्षालितवासोविषयम् ॥ १७९ ॥

द्रव्यान्तरे विशेषमाह—

कार्मिके रोमबद्धे च त्रिंशद्भागः क्षयो मतः ।

न क्षयो न च वृद्धिश्च कौशेये बालकलेषु च ॥ १८० ॥

कार्मिकं कर्मणा चित्रेण निर्मितम् । यत्र निष्पन्ने पटे चक्रस्वस्तिकादिकं चित्रं
सूत्रैः क्रियते तत्कार्मिकमित्युच्यते । यत्र धावारादौ रोमाणि बध्यन्ते स रोमबद्धः

१ माहिष्यादि ख. २ पमोगविनश्वर ख. ३ परीक्षितं घ. ४ तदशानुसारेण घ. ५ इतो-
धिक ख. ६ बल्कलेषु ७ चित्रं सूत्रैः ख. ८ प्रान्तादौ ग. ९ रोमबन्धः घ.

तत्र त्रिंशत्तमो भागः क्षयो वेदितव्यः । कौशेये कोशप्रभवे बालकलेषु
वृक्षत्वक्निर्मितेषु वसनेषु वृद्धिहासौ न सः किंतु यावद्वयनार्थं कुविन्दादिभ्यो
दत्तं तावदेव प्रत्यादेयम् ॥ १८० ॥

द्रव्यानन्त्याप्रतिद्रव्यं क्षयवृद्धिप्रतिपादनाशकेः सामान्येन हासवृद्धिशानो-
पायमाह—

देशं कालं च भोगं च ज्ञात्वा नष्टे बलाबलम् ।

द्रव्याणां कुशला त्रूपूर्यत्तदाप्यनसंशयम् ॥ १८१ ॥

ज्ञानक्षौमादौ द्रव्ये नष्टे हासमुपगते द्रव्याणां कुशलाः द्रव्यवृद्धिक्षयाभिज्ञाः
देशं कालमुपभोगं तथा नष्टद्रव्यस्य बलाबलं सारासारतां च परीक्ष्य यत्कल्प-
यन्ति तदसंशयं शिल्पिनो दाप्याः ॥ १८१ ॥

इति क्रीतानुशयप्रकरणम् ॥

अथाभ्युपेत्याशुश्रूपाप्रकरणम् १४

सांप्रतमभ्युपेत्याशुश्रूपाख्यमपरं विवादपदमभिधातुमुपक्रमते । तत्स्वरूपं च
नारदेनोक्तम्—‘अभ्युपेत्य तु शुश्रूपा यस्तां न प्रतिपद्यते । अशुश्रूपाभ्युपेत्यै-
तद्विवादपदमुच्यते ॥’ इति । आज्ञाकरणं शुश्रूपा तामङ्गीकृत्य पश्चाद्यो न सं-
पादयति तद्विवादपदमभ्युपेत्याशुश्रूपाख्यम् । शुश्रूपकश्च पञ्चविधः । शि-
ष्योऽन्तेवासी भृतकोऽधिकर्मकृद्दास इति । तेषामाद्याश्चत्वारः कर्मकरा इत्यु-
च्यन्ते ते च शुभकर्मकारिणः । दासाः पुनर्गृहजातादयः पञ्चदशप्रकाराः । गृह-
द्वाराशुचिस्थानरथ्यावस्करशोधनाद्यशुभकर्मकारिणः । तदिदं नारदेन स्प-
ष्टीकृतम्—‘शुश्रूपकः पञ्चविधः शास्त्रे दृष्टो मनीषिभिः । चतुर्विधाः कर्मकरा-
स्तेषां दासास्त्रिपञ्चकाः ॥ शिष्यान्तेवासिभृतकाश्चतुर्थेऽधिकर्मकृत् । एते क-
र्मकरा ज्ञेया दासास्तु गृहजादयः ॥ सामान्यमस्वतन्त्रत्वमेषामाहुर्मनीषिणः ।
जातिकर्मकृतस्तूक्तो विशेषो वृत्तिरेव च ॥ कर्मापि द्विविधं ज्ञेयमशुभं शुभमेव
च । अशुभं दासकर्मोक्तं शुभं कर्मकृतां स्मृतम् ॥ गृहद्वाराशुचिस्थानरथ्याव-
स्करशोधनम् । गुह्याङ्गस्पर्शनोच्छिष्टविषमूत्रमहणोज्जनम् ॥ इच्छतः स्वामिने-
श्चाङ्गैरुपस्थानमथान्ततः । अशुभं कर्म विज्ञेयं शुभमन्यदतः परम् ॥’ इति ॥
तत्र शिष्यो वेदविद्यार्थी । अन्तेवासी शिल्पशिक्षार्थी । मूल्येन यः कर्म करोति
स भृतकः । कर्मकुर्वतामधिष्ठाताधिकर्मकृत् । अशुचिस्थानमुच्छिष्टप्रक्षेपार्थं ग-
तादिकम् । अवस्करो गृहमाजितपांस्वादिर्निचयस्थानम् । उज्जनं त्यागः ।
भृतकश्चात्र त्रिविधः । तदुक्तम्—‘उत्तमस्त्वायुधीयोऽग्न मध्यमस्तु कृषी-
बलः । अधमो भारवाही स्वादित्येवं त्रिविधो भृतः ॥’ इति ॥ दासाः पुनः—

१ यावद्वयनार्थं घ. २ आज्ञाकरणं ख. ३ आधिकर्मकृत् घ. ४ कर्मकरस्तूक्तो ख.
५ स्वामिनः स्वाङ्गे घ. ६ निर्वापस्थानम् घ.

‘गृहजातस्तथा क्रीतो लब्धो दायादुपागतः । अनाकालभृतस्तददाहितः स्वा-
मिना च यः ॥ मोक्षितो महत्तर्ज्जुप्रदासः पणे जितः । तवाहमित्युपगतः
प्रव्रज्यावसितः कृतः ॥ भक्तदासश्च विज्ञेयस्तथैव वडबाहतः । विक्रेता चात्मनः
ज्ञात्वा दासाः पञ्चदश स्मृताः ॥’ गृहे दास्यां जातो गृहजातः । क्रीतो मूल्येन ।
लब्धः प्रतिग्रहादिना । दायादुपागतः पित्रादिदासः । अनाकालभृतो दुर्भिक्षे
यो दासत्वाय मरणाद्वक्षितः । आहितः स्वामिना धनग्रहणेनाधितां नीतः ।
ऋणमोक्षेण दासत्वमभ्युपगते ऋणदासः । युद्धप्राप्तः समरे विजित्य गृहीतः ।
पणे जितो यद्यस्मिन्निवादे पराजितोऽहं तदा त्वदासो भवामीति परिभाष्य
जितः । तवाहमित्युपगतः तवाहं दास इति स्वयं संप्रतिपन्नः । प्रव्रज्यावसितः
प्रव्रज्यातश्च्युतः । कृतः पुरावत्कालं त्वदास इत्यभ्युपगमितः । भक्तदासः सर्व-
कालं भक्तार्थमेव दासत्वमभ्युपगम्य यः प्रविष्टः । वडबाहतः वडबा गृहदासी
तयाहतः तद्धोभेन तामुद्वाह्य दासत्वेन प्रविष्टः । य आत्मानं विक्रीणीतेऽसावा-
त्मविक्रेतेत्येवं पञ्चदशप्रकाराः ॥ यत्तु मनुना (८।४१५)—‘ध्वजाहतो भ-
क्तदासो गृहज क्रीतदधिमौ । पैतृको दण्डदासश्च मत्सैते दासयोनयः ॥’ इति
सप्तविधत्वमुक्तं तत्तेषां दासत्वप्रतिपादनार्थं ननु परिसंख्यार्थम् । तत्रैषां शि-
शिप्यान्तेवासिभृतकाधिकर्मकृद्दामानां मध्ये शिष्यवृत्तिः प्रागेव प्रतिपादिता ।
—‘आहूतश्चाप्यधीयीत लब्धं चास्मै निवेदयेत्’ इत्यादिना ॥ अधिकर्मकृद्भूत-
कानां तु भृतिं वेतनादानप्रकरणे वक्ष्यते ।—‘यो यावत्कुरुते कर्म तावत्तस्य तु
वेतनम्’ इत्यादिना ॥

दासान्तेवासिनोस्तु धर्मविशेषं वक्तुमाह—

बलादासीकृतश्चौरैर्विक्रीतश्चापि मुच्यते ।

स्वामिप्राणप्रदो भक्तत्यागात्तन्निष्क्रयादपि ॥ १८२ ॥

बलात् बलावष्टम्भेन यो दासीकृतः । यश्चौरैरपहृत्य विक्रीतः । अपिशब्दा-
दाहितो दत्तश्च स मुच्यते । यदि स्वामी न मुञ्चति तर्हि राज्ञा मोचयितव्यः ।
उक्तंच नारदेन—‘चौरापहतविक्रीता ये च दासीकृता बलात् । राज्ञा मोच-
यितव्यास्ते दास्यं तेषु हि नेप्यन्ते ॥’ इति ॥ चौरव्याघ्राद्यवरुद्धस्य स्वामिनः
प्राणान्यः प्रददाति रक्षत्यस्मावपि मोचयितव्यः । तदिदं सर्वदास्यानां साधारणं
दास्यनिवृत्तिकारणम् ।—‘यो वैषां स्वामिनं कश्चिन्मोचयेत्प्राणसंशयात् । दास-
त्वात्स विमुच्येत पुत्रभागं लभेत च ॥’ इति नारदस्मरणान् ॥ भक्तदासा-
दीनां प्रातिस्विकमपि मोक्षकारणमुच्यते । अनाकालभृतभक्तदासौ भक्तस्य त्या-
गादासभावादारभ्य स्वामिद्रव्यं यावदुपभुक्तं तावदस्मात् मुच्येते । आहिततर्ज-
दासौ तु तन्निष्क्रयाद्यदृष्टीत्वा स्वामिना आहितो यश्च दत्त्वा धनिनोत्तमर्णाम्मो-
चितस्तस्य निष्क्रयात्मवृद्धिकस्य प्रत्यर्पणान्मुच्यते । नारदेन विशेषोऽप्युक्तः—

‘अनाकालभृतो दास्यान्मुच्यते गोयुगं ददत् । संभक्षितं यदुर्मिक्षे न तच्छुष्येत कर्मणा ॥ भक्तस्योत्क्षेपणात्मनो भक्तदामः प्रमुच्यते । आहितोऽपि धनं दत्त्वा स्वामी यद्येनमुद्धरेत् ॥ ऋणं तु सोदयं दत्त्वा ऋणी दास्यात्प्रमुच्यते ॥’ इति ॥ तथा तवाहमित्युपगतयुद्धप्राप्तपणजितकृतकवडवाहतानां च प्रातिस्विकं मोक्ष-
नकारणं च तेनैवोक्तं । यथा—‘तवाहमित्युपगतो युद्धप्राप्तः पणे जितः । प्रतिशीर्ष-
प्रदानेन मुखेरंस्तुल्यकर्मणा ॥ कृतकालव्यपगमात्कृतकोऽपि विमुच्यते । निग्र-
हाद्वडवायास्तु मुच्यते वडवाहतः ॥’ इति ॥ दासेन सह संभोगनिरोधादि-
त्यर्थः ॥ तदेवं गृहजातकीनलब्धदायप्राप्तात्मविक्रयिणां स्वामिप्राणप्रदानतत्प्र-
सादरूपमाधारणकारणव्यतिरेकेण मोक्षो नास्ति । विशेषकारणानभिधा-
नात् । दासमोक्षश्चानेन क्रमेण कर्तव्यः—‘स्वं दासमिच्छेद्यः कर्तुमदासं प्री-
तमानसः । स्कन्धादादाय तस्यासौ भिन्द्यान्कुम्भं सहाम्भसा ॥ साक्षताभिः
सपुष्पाभिर्मूर्धन्यद्विरवाकिरेत् । अदास इत्यथोक्त्वा त्रिः प्राञ्चस्वं तमवासृजेत् ॥’
इति तेनैवोक्तम् ॥ १८२ ॥

प्रव्रज्यावसितस्य तु मोक्षो नास्तीत्याह—

प्रव्रज्यावसितो राज्ञो दास आमरणान्तिकम् ।

प्रव्रज्या संन्यासस्ततोऽवसितः प्रच्युतः । अनङ्ग्युपगतप्रायश्चित्तश्चेद्राज्ञ एव दासो भवति । भरणमेव तद्दामवस्यान्तोऽन्यस्मिन्काले न मोक्षोऽस्ति ॥

वर्णापेक्षया दास्यव्यवस्थामाह—

वर्णानामानुलोम्येन दास्यं न प्रतिलोमतः ॥ १८३ ॥

ब्राह्मणादीनां वर्णानामानुलोम्येन दास्यम् । ब्राह्मणस्य क्षत्रियादयः । क्षत्रि-
यस्य वैश्यशूद्रौ । वैश्यस्य शूद्र इत्येवमानुलोम्येन दासभावो भवति न प्राति-
लोम्येन । स्वधर्मत्यागिनः पुनः परिव्राजकस्य प्रातिलोम्येनापि दासत्वमिष्यत
एव । यथाह नारदः—‘वर्णानां प्रातिलोम्येन दासत्वं न विधीयते । स्वधर्म-
त्यागिनोऽन्यत्र दारवहासता मता ॥’ इति ॥ १८३ ॥

अन्तेवासिधर्मानाह—

कृतशिल्पोऽपि निवसेत्कृतकालं गुरोर्गृहे ।

अन्तेवासी गुरुप्राप्तभोजनस्तत्फलप्रदः ॥ १८४ ॥

अन्तेवासी गुरोर्गृहे कृतकालं वर्षचतुष्टयमायुर्वेदादिशिल्पशिक्षार्थं त्वद्गृहे
वसामीति यावदङ्गीकृतं तावत्कालं वसेत् । यद्यपि वर्षचतुष्टयादवगमेव लब्धा-
पेक्षितशिल्पविद्यः । कथं निवसेत् । गुरुप्राप्तभोजनः गुरोः सकाशात्प्राप्तं भोजनं
येन स तथोक्तः । तत्फलप्रदः तस्य शिल्पस्य फलमाचार्याय प्रददातीति त-
त्फलप्रदः । एवंभूतो वसेत् । नारदेन विशेषोऽप्यत्र दर्शितः—‘स्वशिल्पमि-

१ कृतवदबा घ. २ नारदेनैव. ३ प्रतिशीर्षं प्रतिनिधिः. ४ प्रदानात्तत्प्रसाद घ.
५ स्यान्तो नान्तरा प्रतिमोक्षोस्ति घ.

च्छादयितुं चान्धवानामनुज्ञया । आचार्यस्य वसेदन्ते कृत्वा कालं सुनिश्चितम् ॥
आचार्यः शिक्षयेदेनं स्वगृहे दत्तभोजनम् । न चान्यत्कारयेत्कर्म पुत्रवच्चैनमाच-
रेत् ॥ शिक्षयन्तमसंदुष्टं य आचार्यं परित्यजेत् । बलाद्वासयितव्यः स्वाह्व-
बन्धौ च सोऽर्हति ॥ शिक्षितोऽपि कृतं कालमन्तेवासी समामुयात् । तत्र कर्म
च यत्कुर्यादाचार्यस्यैव तत्फलम् ॥ गृहीतशिल्पः समये कृत्वाचार्यं प्रदक्षिणम् ।
शिक्षितश्चानुमान्यैनमन्तेवासी निवर्तते ॥' इति ॥ वधशब्दोऽग्र ताडनार्थः
दोषस्याल्पत्वात् ॥ १८४ ॥

इत्यभ्युपेलाशुश्रूषास्य विवादपदम् ।

अथ संविद्यतिक्रमप्रकरणम् १५

संप्रति संविद्यतिक्रमः कथ्यते । तस्य च लक्षणं नारदेन व्यतिरेकमुखेन द-
र्शितम्—'पाखण्डिनगमादीनां स्थितिः समय उच्यते । समयस्यानपाकर्म त-
द्विवादपदं स्मृतम् ॥' इति ॥ पारिभाषिकधर्मेण व्यवस्थानं समयस्तस्यानपाक-
र्माभ्यतिक्रमः परिपालनं तद्व्यतिक्रम्यमाण विवादपदं भवतीत्यर्थः ॥

तदुपक्रमार्थं किञ्चिदाह—

राजा कृत्वा पुरे स्थानं ब्राह्मणान्यस्य तत्र तु ।

त्रैविद्यं वृत्तिमद्भूयात्स्वधर्मः पाल्यतामिति ॥ १८५ ॥

राजा स्वपुरे दुर्गादौ स्थानं धवलगृहादिकं कृत्वा तत्र ब्राह्मणान्यस्य स्थाप-
यित्वा तद्ब्राह्मणजानं त्रैविद्यं वेदत्रयसंपन्नं वृत्तिमद्भिरण्यादिसंपन्नं च कृत्वा
स्वधर्मो घर्णाश्रमनिमित्तः श्रुतिस्मृतिविहितो भवन्निरनुष्ठीयतामिति तान्ब्राह्म-
णान्ब्रूयात् ॥ १८५ ॥

एवं नियुक्तैस्तैर्यत्कर्म कर्तव्यं तदाह—

निजधर्माविरोधेन यस्तु सामयिको भवेत् ।

सोऽपि यत्नेन संरक्ष्यो धर्मो राजकृतश्च यः ॥ १८६ ॥

श्रौतस्मार्तधर्मानुपमर्देन समयाक्षिप्पन्नो यो धर्मो गोप्रचारोदकरक्षणदेवगृह-
पालनादिरूपः सोऽपि यत्नेन पालनीयः । तथा राजा च निजधर्माविरोधेन च
यः सामयिको धर्मो यावत्पथिकं भोजनं देयमस्मदरार्तिमण्डलं तुरङ्गादयो न
प्रस्थापनीया इत्येवंरूपः कृतः सोऽपि रक्षणीयः ॥ १८६ ॥

एवं समयधर्मः परिपालनीय इत्युक्त्वा तदतिक्रमादौ दण्डमाह—

गणद्रव्यं हरेद्यस्तु संविदं लङ्घयेच्च यः ।

सर्वस्वहरणं कृत्वा तं राष्ट्रादिप्रवासयेत् ॥ १८७ ॥

१ पाखण्डिनो वेदमार्गविरोधिनो वाणीज्यादिकराः । नैगमाम्नादिविरोधिनः । आदिपदेन
त्रैविद्यानां ग्रहणम्. २ व्यवहारपदं घ. ३ तद्ब्राह्मणजानं ख. ४ मण्डले घ.

यः पुनर्गणस्य ग्रामादिजनसमूहस्य संबन्धि साधारणं द्रव्यमपहरति । संबि-
त्समयस्तां समूहकृतां राजकृतां वा यो लुब्धयेदतिक्रामेच्चदीयं सर्वं धनमपहृत्य
स्वराष्ट्रादिप्रवासयेन्निष्कासयेत् ॥ अयं च दण्डोऽनुबन्धाद्यतिशये द्रष्टव्यः ॥
अनुबन्धारूपत्वे तु (मनुः ८।२१९।२२०)—‘यो ग्रामदेशसंघानां कृत्वा सत्येन
संबिदम् । विसंवदेकरो लोभात्तं राष्ट्रादिप्रवासयेत् । निगृह्य दापयेदेनं समय-
व्यभिचारिणम् । चतुःसुवर्णं पणिन्यक्तं शतमानं च राजतम् ॥’ इति मनुप्र-
तिपादितदण्डानां निर्वासनचतुःसुवर्णपणिन्यक्तशतमानानां चतुर्णामन्यतमो जा-
तिशक्त्याद्यपेक्षया कल्पनीयः ॥ १८७ ॥

इदं च तैः कर्तव्यमित्याह—

कर्तव्यं वचनं सर्वैः समूहहितवादिनाम् ।

गणिनां मध्ये ये समूहहितवादनशीलास्तद्वचनमितरैर्गणानामन्तर्गतैरनुसर-
णीयम् ॥

अन्यथा दण्ड इत्याह—

यस्तत्र विपरीतः स्यात्स दाप्यः प्रथमं दमम् ॥ १८८ ॥

यस्तु गणिनां मध्ये समूहहितवादिवचनप्रतिबन्धकारी स राज्ञा प्रथमसाहसं
दण्डनीयः ॥ १८८ ॥

राज्ञा चेत्थं गणिषु वर्तनीयमित्याह—

समूहकार्यं आयातान्कृतकार्यान्विमर्जयेत् ।

स दानमानसत्कारैः पूजयित्वा महीपतिः ॥ १८९ ॥

समूहकार्यनिर्वृत्त्यर्थं स्वपार्श्वं प्राप्तान्याणिनो निर्वर्तितात्मीयप्रयोजनान्दानमा-
नसत्कारैः स राजा परितोष्य विमर्जयेत् ॥ १८९ ॥

समूहदत्तापहारिण प्रत्याह—

समूहकार्यप्रहितो यल्लभेत तदर्पयेत् ।

एकादशगुणं दाप्यो यद्यसौ नार्पयेत्स्वयम् ॥ १९० ॥

समूहकार्यार्थं महाजनैः प्रेरितो राजपार्श्वं यद्विरण्यवस्त्रादिकं लभते तदप्रा-
र्थित एव महाजनैर्भ्यो निवेदयेत् । अन्यथा लब्धादेकादशगुणं दण्डं दापनीयः ॥

एवंप्रकाराश्च कार्यचिन्तकाः कार्या इत्याह—

धर्मज्ञाः शुचयोऽलुब्धा भवेयुः कार्यचिन्तकाः ।

कर्तव्यं वचनं तेषां समूहहितवादिनाम् ॥ १९१ ॥

श्रौतस्मार्तधर्मज्ञा बाह्याभ्यन्तरसौचयुक्ता अपेक्ष्वलुब्धाः कार्यविचारकाः क-
र्तव्याः । तेषां वचनमितरैः कार्यमित्येतदादरार्थं पुनर्वचनम् ॥ १९१ ॥

इत्यानीं त्रैविद्यानां प्रतिपादितं धर्मं श्रेण्यादिष्वतिदिशन्नाह—

श्रेणिनैगमपाखण्डिगणानामप्ययं विधिः ।

भेदं चैषां नृपो रक्षेत्पूर्ववृत्तिं च पालयेत् ॥ १९२ ॥

एकपण्यशिल्पोपजीविनः श्रेणयः । नैगमाः ये वेदस्याप्तप्रणीतत्वेन प्रामाण्य-
मिच्छन्ति पाशुपतादयः । पाखण्डिनो ये वेदस्य प्रामाण्यमेव नेच्छन्ति नप्राः
सौगतादयः । गणो द्रातः आयुधीयादीनामेककर्मोपजीविनां । एषां चतुर्विधा-
नामप्ययमेव विधिर्यो निजधर्माविरोधेनेत्यादिना प्रतिपादितः । एतेषां च श्रे-
ण्यादीनां भेदं धर्मव्यवस्थानं नृपो रक्षेत् । पूर्वोपात्तां वृत्तिं च पालयेत् ॥ १९२ ॥

इति मविद्यतिक्रमप्रकरणम् ।

अथ वेतनादानप्रकरणम् १६

संप्रति वेतनस्यानपाकर्मण्यं व्यवहारपदं प्रस्तूयते । तत्स्वरूपं च नारदेनो-
क्तम्—‘भृत्यानां वेतनस्योक्तो दानादानविधिक्रमः । वेतनस्यानपाकर्मं तद्विवा-
दपदं स्मृतम् ॥’ इति । अस्यार्थः—भृत्यानां वेतनस्य बह्व्यमाणश्लोकेरुक्तो दा-
नादानविधिक्रमो यत्र विवादपदे तद्वेतनस्यानपाकर्मैत्युच्यते । तत्र निर्णयमाह—

गृहीतवेतनः कर्म त्यजन्दिगुणमावहेत् ।

अगृहीते समं दाप्यो भृत्यै रक्ष्य उपस्करः ॥ १९३ ॥

गृहीतं वेतनं येनासौ स्वाङ्गीकृतं कर्म त्यजन् अकुर्वन् दिगुणां भृतिं स्वामिने
दद्यात् । यदा पुनरभ्युपगतं कर्म अगृहीते एव वेतने त्यजति तदा समं दाप्य-
द्वेतनमभ्युपगतं तावदाप्यो न दिगुणम् । यद्वाङ्गीकृतां भृतिं दत्त्वा बलात्कार-
यितव्यः ।—‘कर्माकुर्वन्प्रतिश्रुत्य कार्यो दत्त्वा भृतिं बलान्’ इति नारदवच-
नात् ॥ भृतिरपि तेनैवोक्ता—‘भृत्याय वेतनं दद्यात्कर्मस्वामी यथाक्र-
मम् । आर्द्रा मध्येऽवसाने वा कर्मणो यद्विनिश्चितम् ॥’ इति । तैश्च भृत्यैरुप-
स्कर उपस्करणं लाङ्गलादीनां प्रमहयोक्तादिकं यथाशक्त्या रक्षणीयम् । इतरथा
कृष्यादिनिष्पत्यनुपपत्तः ॥ १९३ ॥

भृतिमपरिच्छिद्य यः कर्म कारयति तं प्रत्याह—

दाप्यस्तु दशमं भागं वाणिज्यपशुसस्यतः ।

अनिश्चित्य भृतिं यस्तु कारयेत्स महीक्षिता ॥ १९४ ॥

१ भृत्यानां घ. २ भृत्याय घ. ३ उपकरण घ. ४ दाप्य इत्येतदन्पायासपरम् । आयासव-
दुत्वे तु बृहस्पतिः—‘त्रिभागं पञ्चभागं वा गृहीयात्सीरवाहकः । भक्ताच्छादभृतः सीराभागं
गृहीतं पञ्चमम् ॥ जानसस्यात्रिभागं तु प्रगृहीयादथाभृतः ॥ भक्ताच्छादभृता दशमं दानेन
पोषितः ॥’ इति.

या० स्मृ० २२

यस्तु स्वामी वणिक् गोमी क्षेत्रिको वा अपरिच्छिन्नवेतनमेव मृत्युं कर्म कारयति स तस्माद्वाणिज्यपशुसस्यलक्षणाकर्मणो यल्लब्धं तस्य दत्तमं भागं भृत्याय महीक्षिता राज्ञा दापनीयः ॥ १९४ ॥

अनाशतकारिणं प्रत्याह—

देशं कालं च योऽतीयाल्लभं कुर्याच्च योऽन्यथा ।

तत्र स्यात्स्वामिनश्छन्दोऽधिकं देयं कृतेऽधिके ॥ १९५ ॥

यस्तु भृत्यः पण्यविक्रयाद्युचितं देशं कालं च पण्यविक्रयाद्यकुर्वन्दर्पोदिनो-
ल्लभयेत्तस्मिन्नेव वा देशे काले च लाभमन्यथा व्ययाद्यतिशयसाध्यतया हीनं
करोति तस्मिन्भृतके भृतिदानं प्रति स्वामिनश्छन्द इच्छा भवेत् । यावदिच्छति ता-
वदद्यात् पुनः सर्वामेव भृतिमित्यर्थः । यदा पुनर्देशकालाभिज्ञतयाऽधिको
लाभः कृतस्तदा पूर्वपरिच्छिन्नाया भृतेरधिकमपि धनं स्वामिना भृत्याय दा-
तव्यम् ॥ १९५ ॥

अनेकभृत्यमाध्यकर्मणि भृतिदानप्रकारमाह—

यो यावत्कुरुते कर्म तावत्तस्य तु वेतनम् ।

उभयोरप्यसाध्यं चेत्साध्ये कुर्याद्यथाश्रुतम् ॥ १९६ ॥

यदा पुनरेकमेव कर्म नियतवेतनमुभाभ्यां क्रियमाणं उभयोरप्यसाध्यं चे-
त्साध्याद्यभिभवाद्दुभाभ्यामपिशब्दाद्बहुभिरपि यदि न परिममापितं तदा यो
भृत्यो यावत्कर्म करोति तावत्तस्मै तत्कृतकर्मानुसारेण मध्यस्थकल्पितं वेतनं
देयं न पुनः समम् । नचावयवशः कर्मणि वेतनस्यापरिभाषितत्वाददानमिति
मन्तव्यम् । साध्ये तृभाभ्यां कर्मणि निर्धर्तिते यथाश्रुतं यावत्परिभाषितं ताव-
द्दुभाभ्यां देयं न पुनः प्रत्येकं कृत्वा वेतनं नापि कर्मानुरूपं परिकल्प्य देयम् १९६

आयुधीयभारवाहकौ प्रत्याह—

अराजदैविकं नष्टं भाण्डं दाप्यस्तु वाहकः ।

प्रस्थानविघ्नकृच्चैव प्रदाप्यो द्विगुणां भृतिम् ॥ १९७ ॥

न विद्यते राजदैविकं यस्य भाण्डस्य तत्तथोक्तम् । तद्यदि प्रज्ञाहीनतया वा-
हकेन नाशितं तदा नाशानुसारेणासौ तद्भाण्डं दापनीयः । तदाह नारदः—
'भाण्डं व्यसनमाराच्छेद्यदि वाहकदोषतः । दाप्यो यत्तत्र नश्येत्तु दैवराजकृता-
दते ॥' इति ॥ यः पुनः विवाहाद्यर्थं मङ्गलवति वासरे प्रतिष्ठमानस्य तत्प्रस्था-
नापयिकं कर्म प्रागङ्गीकृत्य तदानीं न करिष्यामीति प्रस्थानविघ्नमाचरति त-
दासौ द्विगुणां भृतिं दाप्यः । अत्यन्तोत्कर्षहेतुकर्मनिरोधात् ॥ १९७ ॥

प्रक्रान्ते सप्तमं भागं चतुर्थं पथि संत्यजन् ।

भृतिमर्धपथे सर्वां प्रदाप्यस्त्याजकोऽपि च ॥ १९८ ॥

किञ्च । प्रक्रान्ते अध्यवसिते प्रस्थाने स्वाङ्गीकृतं कर्म यस्त्यजति असौ भूतेः सप्तमं भागं दाप्यः । नन्वत्रैव विषये प्रस्थानविघ्नकृदित्यादिना द्विगुणभूतिदान-मुक्तं, इदानीं सप्तमो भाग इति विरोधः । उच्यते । भृत्यान्तरोपादानावसरसंभवे स्वाङ्गीकृतं कर्म यस्त्यजति तस्य सप्तमो विभागः । यस्तु प्रस्थानकृत्प्रसमय एव त्यजति तस्य द्विगुणभूतिदानमित्यविरोधः । यः पुनः पथि प्रक्रान्ते गमने वर्तमाने सति कर्म त्यजति स भूतेश्चतुर्थं भागं दाप्यः । अर्धपथे पुनः सर्वा भूतिं दाप्यः । यस्तु त्याजकः कर्मात्यजन्तं त्याजयति स्वामी पूर्वोक्तप्रदेशेष्वसावपि पूर्वोक्तसप्तमभागादिकं भृत्याय दापनीयः । एतच्चाव्याधितादिविषयम् । (मनुः ८।२१५)—‘भृत्योनातो न कुर्याद्यो दर्पात्कर्म यथोदितम् । स कृष्णः कृष्णलान्यष्टौ न देयं तस्य वेतनम् ॥’ इति मनुवचनात् ॥ यदा पुनर्व्याध्यावपगतेऽन्तरितदिवसान्परिगणय्य पूरयति तदा लभत एव वेतनम् (८।२१६)—‘भार्तस्तु कुर्यात्स्वस्थः सन्यथाभाषितमादितः । स दीर्घस्यापि कालस्य स्व लभेत्तैव वेतनम् ॥’ इति मनुस्मरणान् ॥ यद्यप्यपगतव्याधिः स्वस्थ एव वाऽलस्यादिना स्वारब्धं कर्मात्पोनं न करोति परेण वा न समापयति तस्मै वेतनं न देयमिति । यथाह मनुः (८।२१७)—‘यथोक्तमार्तः स्वस्थो वा यस्तत्कर्म न कारयेत् । न तस्य वेतनं देयमल्पोनस्यापि कर्मणः ॥’ इति ॥ १९८ ॥

इति वेतनादानप्रकरणम् ।

अथ घृतसमाह्वयप्रकरणम् १७

अधुना घृतसमाह्वयाग्न्यं विवादपदमधिक्रियते । तत्स्वरूपं च नारदेनाभिहितम्—‘अक्षैवधशलाकाद्यैर्देवनं जिह्यकारितम् । पणक्रीडावयोभिश्च पदं घृतसमाह्वयम् ॥’ इति । अक्षा पाशकाः । वध्रश्चर्मपट्टिका । शालका दन्तादिमद्यो दीर्घचतुरस्राः । आद्यग्रहणाच्चतुरङ्गादिक्रीडासाधनं करितुरङ्गरथादिकं गृह्यते । तैरप्राणिभिर्यदेवनं क्रीडा पणपूर्विका क्रियते । तथा वयोभिः पक्षिभिः कुक्कुटपारावतादिभिः चशब्दान्मलमेपमहिषादिभिश्च प्राणिभिर्या पणपूर्विका क्रीडा क्रियते तदुभयं यथाक्रमेण घृतसमाह्वयाग्न्यं विवादपदम् । घृतं च समाह्वयश्च घृतसमाह्वयम् । तदुक्तं मनुना (९।२२३)—‘अप्राणिभिर्यत्क्रियते तल्लोके घृतमुच्यते । प्राणिभिः क्रियमाणस्तु स विज्ञेयः समाह्वयः ॥’ इति ॥

तत्र घृतसमाधिकारिणो वृत्तिमाह—

ग्लहे शतिकवृद्धेस्तु सभिकः पञ्चकं शतम् ।

गृहीयाद्भूर्तकितवादितरादशकं शतम् ॥ १९९ ॥

परस्परसंप्रतिपत्त्या कितवपरिकल्पितः पणो ग्लह इत्युच्यते । तत्र ग्लहे सदा-
श्रया शतिका शतपरिमितातदधिकपरिमाणा वा वृद्धिर्यस्यासौ शतिकवृद्धि-
स्तस्मादुक्तं कितवापञ्चकं शतमात्मवृत्त्यर्थं सभिको गृह्णीयात् । पञ्चपणा आयो
यस्मिन् शते तत्पञ्चकं शतम् । 'तदस्मिन्वृद्ध्यायलाभ—' इत्यादिना कन् । जि-
तग्लहस्य विंशतितमं भागं गृह्णीयादित्यर्थः । सभा कितवनिवासार्था यस्या-
स्त्यसौ सभिकः । कल्पिताक्षादिनिखिलक्रीडोपकरणस्तदुपचितद्रव्योपजीवी सभा-
पतिरुच्यते । इतरस्मात्पुनरपि पूर्णशतिकवृद्धेः कितवादशकं शतं जितद्रव्यस्य
दशमं भागं गृह्णीयादिति यावत् ॥ १९९ ॥

एवं क्लृप्तवृत्तिना सभिकेन किं कर्तव्यमित्याह—

स सम्यक्पालितो दद्याद्राज्ञे भागं यथाकृतम् ।

जितमुद्राहये जेत्रे दद्यात्सत्यं वचः क्षमी ॥ २०० ॥

य एवं क्लृप्तवृत्तिर्गृह्णाधिकारी स राजा भूतकितवेभ्यो रक्षितस्तस्मै राज्ञे यथा
संप्रतिपन्नमंशं दद्यात् । तथा जितं यद्द्रव्यं तदुद्राहयेत् बन्धकग्रहणेनामेधादिना
च पराजितस्यकाशादुद्धरेत् । उद्धृत्य च तद्धनं जेत्रे जयिने सभिको दद्यात् ।
तथा क्षमी भूत्वा सत्यं वचो विश्वासार्थं द्यूतकारिणां दद्यात् । तदुक्तं नारदे
न—'सभिकः कारयेत् द्यूतं देयं दद्याच्च तत्कृतम्' इति ॥ २०० ॥

यदा पुनः सभिको दापयितुं न शक्नोति तदा राजा दापयेदित्याह—

प्राप्ते नृपतिना भागे प्रसिद्धे भूतमण्डले ।

जितं ससभिके स्थाने दापयेदन्यथा न तु ॥ २०१ ॥

प्रसिद्धे अप्रच्छिन्ने राजाध्यक्षसमन्विते ससभिके सभिकसहिते कितवसमाजे
सभिकेन च राजभागे दत्ते राजा भूतकितवतमविप्रतिपन्नं जितं पणं दापयेत् । अ-
न्यथा प्रच्छिन्ने सभिकरहिते अदत्तराजभागे द्यूते जितपणं जेत्रे न दापयेत् ॥ २०१ ॥

जयपराजयविप्रतिपत्तौ निर्णयोपायमाह—

द्रष्टारो व्यवहाराणां साक्षिणश्च त एव हि ।

भूतव्यवहाराणां द्रष्टारः सभ्यास्त एव कितवा एव राजा नियोक्तव्याः ।
न तत्र भुताध्ययनसंपन्ना इत्यादिर्नियमोऽस्ति । साक्षिणश्च द्यूते द्यूतकारा एव
कार्याः । न तत्र स्त्रीबालवृद्धकितवेत्यादिनियेधोऽस्ति ॥

कश्चित् द्यूतं निषेद्धुं दण्डमाह—

राज्ञा सचिह्नं निर्वास्याः कूटाक्षोपधिदेविनः ॥ २०२ ॥

कूटैरक्षादिभिरुपधिना च मतवच्चनहेतुना मणिमूर्त्तौपधादेना ये दीव्यन्ति
तान् शपदादिना कृयित्वा राजा स्वराष्ट्राच्चिर्वासयेत् । नारदेन तु निर्वासने वि-
शेष उक्तः—'कूटाक्षदेविनः पापान् राजा राष्ट्राद्विवासयेत् । कण्ठेऽक्षमाला-

मासज्य स कोषा विनयः स्मृतः ॥' इति ॥ यानि च मनुष्यजनानि द्यूतनिषेध-
पराणि (मनुः ९।२२४)—'द्यूतं समाह्वयं चैव यः कुर्यात् कारयेत् वा । ता-
न्सर्वांश्चातयेद्राजा शुद्रांश्च द्विजलिङ्गिनः ॥' इत्यादीनि तान्यपि कूटाक्षदेवम-
विषयतया राजाध्यक्षसभिकरहितद्यूतविषयतया च बोद्धव्यानि ॥ २०२ ॥

द्यूतमेकमुखं कार्यं तस्करज्ञानकारणात् ।

किंच । यत्पूर्वाक्तं द्यूतं तदेकमुखं एकं मुखं प्रधानं यस्य द्यूतस्य तत्तथोक्तं
कार्यम् । राजाध्यक्षाधिष्ठितं राज्ञा कारयितव्यमित्यर्थः । तस्करज्ञानकारणात् ।
तस्करज्ञानरूपं प्रयोजनं पर्यालोच्य प्रायशश्चौर्यार्जितधना एव कितवा भवन्त्य-
तश्चौरविज्ञानार्थमेकमुखं कार्यम् ॥

द्यूतधर्मं समाह्वयेऽतिदिशन्नाह—

एष एव विधिर्ज्ञेयः प्राणिद्यूते समाह्वये ॥ २०३ ॥

ग्लोहे शतिकवृद्धेरित्यादिना यो द्यूतधर्म उक्तः स एव प्राणिद्यूते मल्लमेषमहिषा-
दिनिर्वर्त्ये समाह्वयसंज्ञके ज्ञातव्यः ॥ २०३ ॥

इति द्यूतसमाह्वयस्य प्रकरणम् ।

अथ वाक्पारुष्यप्रकरणम् १८

इदानीं वाक्पारुष्यं प्रस्तूयते । तल्लक्षणं चोक्तं नारदेन—'देशजातिकुला-
दीनामाक्रोशं न्यङ्गसंयुतम् । यद्वचः प्रतिकूलार्थं वाक्पारुष्यं तदुच्यते ॥' इति ।
देशादीनामाक्रोशं न्यङ्गसंयुतम् । उच्चर्माषणमाक्रोशः, न्यङ्गमवद्यं तदुभययुक्तं य-
त्प्रतिकूलार्थमुद्देशजननार्थं वाक्यं तद्वाक्पारुष्यं कथ्यते । तत्र कलहप्रियाः सल्लु
गौडा इति देशाक्रोशः । नितान्तं लोलुपाः खलु विप्रा इति जात्याक्रोशः । क्रूर-
चरिता ननु वैश्वामित्रा इति कुलाक्षेपः । आदिग्रहणात्स्वविद्याशिक्षादिनिन्दया
विद्वच्छिच्छलपादिपरुषाक्षेपो गृह्यते । तस्य च दण्डनारतम्यार्थं निष्टुरादिभेदेन
त्रैविध्यमभिधाय तल्लक्षणं तेनैवोक्तम्—'निष्टुराक्षीलतीव्रत्वादपि तन्निविधं
स्मृतम् । गौरवानुक्रमात्तस्य दण्डोऽपि स्यात्क्रमाद्गुरुः ॥ साक्षेपं निष्टुरं ज्ञेयमक्षी-
लं न्यङ्गसंयुतम् । पतनीयैरुपाक्रोशैस्तीव्रमाहुर्मनीषिणः ॥' इति । तत्र धिक्छूर्त्वं
जालममित्यादि साक्षेपम् । अत्र न्यङ्गमित्यसम्भ्यम् । अवद्यं भगिन्यादिगमनं
तद्युक्तमक्षीलम् । सुरापोऽस्तीत्यादिमहापातकाद्याक्रोशैर्युक्तं वचस्तीव्रम् ॥

तत्र निष्टुराक्रोशे सवर्णविषये दण्डमाह—

सत्यासत्यान्यथास्तोत्रैर्न्यूनाङ्गेन्द्रियरोगिणाम् ।

क्षेपं करोति चेद्दण्ड्यः पणानर्धत्रयोदशान् ॥ २०४ ॥

न्यूनाङ्गाः करचरणादिविकलाः । न्यूनेन्द्रिया नेत्रधोत्रादिरहिताः । रोमिणो
 दुर्धर्मप्रभृतयः । तेषां सत्येनासत्येनाम्यथास्तोत्रेण च निन्दार्यवा स्तुताः । यत्र
 नेत्रकुङ्कुलीन एषोऽथ हायुष्यते तत्सत्यम् । यत्र पुनश्चक्षुष्मानेर्बान्ध इत्यु-
 च्यते तदसत्यम् । यत्र विकृताकृतिरेव दर्शनीयस्त्वमसीत्युच्यते तदम्यथास्तो-
 त्रम् । एवंविधैर्यः क्षेपं निर्भत्सनं करोत्यसौ अर्धाधिकत्रयोदशपणान्दण्डनीयः ।
 (मनुः ८।२७४)—‘काणं वाप्यथवा स्वज्जमन्यं वापि तथाविधम् । तध्येनापि
 शुक्लदाप्यो दण्डं कार्षापणावरम् ॥’ इति यन्मनुवचनं तदतिदुर्बलवर्णवि-
 षयम् । यदा पुनः पुत्रादयो मात्रादीन् शपन्ति तदा शतं दण्डनीया इति तेनै-
 वोक्तम् । (मनुः ८।२७५)—मातरं पितरं जायां आतरं शशुरं गुरुम् । आ-
 क्षारयन्शतं दाप्यः पन्थानं चाददद्गुरोः ॥’ इति । एतच्च सापराधेषु मात्रादिषु
 गुरुषु निरपराधायां च जायायां द्रष्टव्यम् ॥ २०४ ॥

अश्लीलाक्षेपे दण्डमाह—

अभिगन्तास्मि भगिनीं मातरं वा तवेति ह ।

शपन्तं दापयेद्राजा पञ्चविंशतिकं दमम् ॥ २०५ ॥

त्वदीयां भगिनीं मातरं वा अभिगन्तास्मीति शपन्तं अन्यां वा स्वजाया-
 मभिगन्तेत्येवं शपन्तं राजा पञ्चविंशतिकं पणानां पञ्चाधिका विंशतिर्यस्मिन्द-
 ण्डे स तथोक्तस्तं दम दापयेत् ॥ २०५ ॥

एवं समानगुणेषु वर्णेषु दण्डमभिधाय विषमगुणेषु दण्डं प्रतिपादयि-
 तुमाह—

अर्धोऽधमेषु द्विगुणः परस्त्रीपृत्तमेषु च ।

अधमेष्वाक्षेप्तापेक्षया न्यूनवृत्तादिगुणेष्वर्धो दण्डः । पूर्ववाक्ये पञ्चविंशतेः
 प्रकृतत्वात्तदपेक्षयार्धः सार्धेद्वादशपणात्मको द्रष्टव्यः । परभार्यासु पुनरविशेषेण
 द्विगुणः पञ्चविंशत्यपेक्षयैव पञ्चाशत्पणात्मको वेदितव्यः ॥ तथोक्तमेषु च स्वापे-
 क्षयाधिकश्रुतवृत्तेषु दण्डः पञ्चाशत्पणात्मक एव ॥

वर्णानां मूर्धावसिक्तादीनां च परस्पराक्षेपे दण्डकल्पनामाह—

दण्डप्रणयनं कार्यं वर्णजात्युत्तराधरैः ॥ २०६ ॥

वर्णा ब्राह्मणादयः । जातयो मूर्धावसिक्ताद्याः । वर्णाश्च जानयश्च वर्णजातयः ।
 उत्तराश्च अधराश्च उत्तराधराः । वर्णजातयश्च ते उत्तराधराश्च वर्णजात्युत्तराधराः
 तैः वर्णजात्युत्तराधरैः परस्परमाक्षेपे क्रियमाणे दण्डन्य प्रणयनं प्रकर्षेण नयन-
 मृहनं वेदितव्यम् । तच्च दण्डकल्पनमुत्तराधरैरिति विशेषोपादानादुत्तराध-
 रभावापेक्षयैव कर्तव्यमित्यवगम्यते । यथा मूर्धावसिक्तं ब्राह्मणादीनां क्षत्रिया-
 दुत्कृष्टं चाक्रुश्य ब्राह्मणः क्षत्रियाक्षेपनिमित्तात्पञ्चाशत्पणदण्डार्थिकचिदधिकं पञ्च-
 सप्तत्यात्मकं दण्डमर्हति । क्षत्रियोऽपि तमाक्रुश्य ब्राह्मणाक्षेपनिमित्ताच्छतदण्डा-

हीनं पञ्चसप्ततिमेव दण्डमर्हति । मूर्धावसिक्तोऽपि तावाकुश्वं तमेव दण्डमर्हति । मूर्धावसिक्ताम्बुदयोः परस्पराक्षेपे ब्राह्मणक्षत्रिययोः परस्पराक्रोशनिमित्तकौ यथाक्रमेण दण्डौ वेदितव्यौ । एवमन्यत्राप्यूहनीयम् ॥ २०६ ॥

एवं सर्ववर्णविषये दण्डमभिधाय वर्णानामेव प्रतिलोमानुलोमाक्षेपे दण्डमाह—

प्रातिलोम्यापवादेषु द्विगुणत्रिगुणा दमाः ।

वर्णानामानुलोम्येन तस्मादर्थार्धहानितः ॥ २०७ ॥

अपवादा अधिक्षेपाः । प्रातिलोम्येनापवादाः प्रातिलोम्यापवादास्तेषु ब्राह्मणाक्रोशकारिणोः क्षत्रियवैश्ययोर्यथाक्रमेण पूर्ववाक्याद्विगुणपदोपात्तपञ्चाशत्पणापेक्षया द्विगुणः शतपणाः, त्रिगुणाः सार्धशतपणा दण्डा वेदितव्याः । शूद्रस्य ब्राह्मणाक्रोशे ताडनं जिह्वाच्छेदनं वा भवति । यथाह मनुः (८।२६७) — ‘शतं ब्राह्मणमाकुश्व क्षत्रियो दण्डमर्हति । वैश्योऽध्यर्धशतं द्वे वा शूद्रस्तु बध्मर्हति ॥’ इति । विदूश्शूद्रयोरपि क्षत्रियादनन्तरैकान्तरयोस्तुल्यन्यायतया शतमध्यर्धशतं च यथाक्रमेण क्षत्रियाक्रोशे वेदितव्यम् । शूद्रस्य च वैश्याक्रोशे शतम् । आनुलोम्येन तु वर्णानां क्षत्रियविदूश्शूद्राणां ब्राह्मणेनाक्रोशे कृते तस्माद्ब्राह्मणाक्रोशनिमित्ताच्छतपरिमिताक्षत्रियदण्डाप्रतिवर्णमर्धस्यार्धस्य हानिं कृत्वावशिष्टं पञ्चाशत्पञ्चविंशतिसार्धद्वादशपणात्मकं यथाक्रमं ब्राह्मणो दण्डनीयः । ननुक्तं मनुना (८।२६८) — ‘पञ्चाशद्ब्राह्मणो दण्ड्यः क्षत्रियस्याभिर्शंसमे । वैश्ये स्यादर्थपञ्चाशच्छूद्रे द्वादशको दमः ॥’ इति ॥ क्षत्रियेण वैश्ये शूद्रे वाकुष्टे यथाक्रमं पञ्चाशत्पञ्चविंशतिको दमौ । वैश्यस्य च शूद्राक्रोशे पञ्चाशदिप्यूहनीयम् । — ‘ब्राह्मणराजन्यवत्क्षत्रियवैश्ययोः’ इति गौतमस्मरणात् । — ‘विदूश्शूद्रयोरेवमेव स्वजातिप्रति तत्त्वतः’ इति (८।२७७) मनुस्मरणाच्च ॥ २०७ ॥

पुनर्निष्ठराक्षेपमधिकृत्याह—

बाहुग्रीवानेत्रमन्त्रिविनाशे वाचिके दमः ।

शत्यस्तदर्धिकः पादनासाकर्णकरादिषु ॥ २०८ ॥

बाह्यादीनां प्रत्येकं विनाशे वाचिके वाचा प्रतिपादिते तव बाहु छिनशीत्येवंरूपे शत्यः शतपरिमितो दण्डो वेदितव्यः । पादनासाकर्णकरादिषु आदिग्रहणात्स्फिकादिषु वाचिके विनाशे तदर्धिकः तस्य शतस्यार्धं तदर्धं तद्यस्यास्त्यसौ तदर्धिकः पञ्चाशत्पणिको दण्डो वेदितव्यः ॥ २०८ ॥

अशक्तस्तु वदन्नेवं दण्डनीयः पणान्दश ।

तथा शक्तः प्रतिभुवं दाप्यः क्षेमाय तस्य तु ॥ २०९ ॥

किंच । यः पुनर्ज्वरादिना क्षीणशक्तिस्त्वद्वाह्याद्यङ्गभङ्गं करोमीत्येवं शपत्यसौ

१ सर्ववर्ण ग. २ पञ्चविंशत्यर्धद्वादश प. ३ वैश्यस्य चार्धपञ्चाशत् घ.

दक्षपणाम्बुदनीयः । यः पुनः समर्थः क्षीणशक्तिं पूर्ववदाक्षिपत्यसौ पूर्वोक्तस-
लादिदण्डोत्तरकाळं तस्याशक्तस्य क्षेमार्थं प्रतिभुवं दापनीयः ॥ २०९ ॥

सीमाकोशे दण्डमाह—

पतनीयकृते क्षेपे दण्डो मध्यमसाहसः ।

उपपातकयुक्ते तु दाप्यः प्रथमसाहसम् ॥ २१० ॥

पातित्यहेतुभिर्बन्धहत्यादिभिर्वर्णिनामाक्षेपे कृते मध्यमसाहसं दण्डः । उपपात-
कसंयुक्ते पुनर्गोत्रस्वमसीत्येवमादिरूपे क्षेपे प्रथमसाहसं दण्डनीयः ॥ २१० ॥

त्रैविद्यनृपदेवानां क्षेप उत्तमसाहसः ।

मध्यमो जातिपूगानां प्रथमो ग्रामदेशयोः ॥ २११ ॥

किंच । त्रैविद्याः वेदत्रयसंपन्नास्तेषां राज्ञां देवानां च क्षेपे उत्तमसाहसो
दण्डः । ये पुनर्गोत्रस्वमसीत्येवमादिरूपाः संघास्तेषामाक्षेपे मध्यमसा-
हसो दण्डः । ग्रामदेशयोः प्रत्येकमाक्षेपे प्रथमसाहसो दण्डो वेदितव्यः ॥ २११ ॥

इति वाक्पारुष्य नाम विवादपदप्रकरणम् ।

अथ दण्डपारुष्यप्रकरणम् १९

संप्रति दण्डपारुष्यं प्रस्तूयते । तत्स्वरूपं च नारदेनोक्तम्—‘परगात्रेष्वभि-
ज्रोहो हस्तपादायुधादिभिः । भस्मादिभिश्चोपघातो दण्डपारुष्यमुच्यते ॥’ इति ।
परगात्रेषु स्थावरजङ्गमान्मकद्रव्येषु हस्तपादायुधैरादिग्रहणाद्वाधादिभिर्योऽभि-
ज्रोहो हिंसनं दुःखोत्पादनं तथा भस्मना आदिग्रहणाद्रजःपङ्कपुरीषाद्यैश्च य उप-
घातः संस्पर्शनरूपं मनोदुःखोत्पादनं तदुभयं दण्डपारुष्यम् । दण्ड्यतेऽने-
नेति दण्डो देहस्तेन यत्पारुष्यं विरुद्धाचरणं जङ्गमादेर्द्रव्यस्य तदण्डपा-
रुष्यम् । तस्य चावगोरणादिकारणभेदेन त्रैविध्यमभिधाय हीनमध्यमोत्तमद्रव्य-
रूपकर्मत्रैविध्यात्पुनश्चैविध्यं तेनैवोक्तम्—‘तस्यापि दृष्टं त्रैविध्यं हीनमध्योत्तम-
क्रमात् । अवगोरणनिःसङ्कपातनक्षतदर्शनैः ॥ हीनमध्योत्तमानां च द्रव्याणां सम-
तिक्रमात् । त्रीण्येव साहसान्याहुस्तत्र कण्टकशोधनम् ॥’ इति । निःसङ्कपातनं
निःशङ्कप्रहरणम् । त्रीण्येव साहसानि त्रिप्रकाराण्येव । सहसा कृतानि दण्ड-
पारुष्याणीत्यर्थः ॥ तथा वाग्दण्डपारुष्ययोरुभयोरपि द्वयोः प्रवृत्तकलहयोर्मध्ये
यः क्षमते तस्य न केवलं दण्डाभावः किंतु पूज्य एव । तथा पूर्वं कलहे प्रवृत्तस्य
दण्डगुरुत्वम् । कलहे च बद्धवैरानुसन्धानुरेव दण्डभाक्त्वम् । तथा तयोर्द्वयो-
रपराधविशेषपरिज्ञाने दण्डः समः । तथा श्वपचादिभिरार्याणामपराधे कृते स-
ज्जना एव दण्डदापनेऽधिकारिणस्तेषामशक्यत्वे तान् राजा घातयेद्देव नार्थं

१ क्षेमाय च. २ प्रथमसाहस. घ. ३ वर्णानानाक्षेपे ग. ४ सवन्धे तु घ. ५ करणभेदेन ख.
६ तस्योपदृष्ट ख. ७ निःशङ्कपातन घ.

ह्रीयादित्येवं पञ्च प्रकारा विधयस्तैवोक्ताः —‘विधिः पञ्चविधस्तूक्त एतयो-
रुभयोरपि । पारुष्ये सति संरम्भादुत्पन्ने क्रुद्धयोर्द्वयोः ॥ स मन्यते यः क्षमते
दण्डभाग्योऽतिवर्तते । पूर्वमाक्षारयेद्यस्तु नियतं स्यात्स दोषभाक् ॥ पश्चाद्यः
सोऽप्यसत्कारी पूर्वं तु विनयो गुरुः । द्वयोरापञ्चयोस्तुल्यमनुब्रूयाति यः
पुनः ॥ स तयोर्दण्डमाप्नोति पूर्वं वा यदि वेतरः । पारुष्यदोषावृतयोर्धुगपत्संप्रवृ-
त्तयोः ॥ विशेषश्चेन्न लक्ष्येत विनयः स्यात्समन्तयोः । श्वाकषण्डचण्डालव्यङ्गेषु
वधवृत्तिषु ॥ हस्तिपवात्यदासेषु गुर्वाचार्यनृपेषु च । मर्यादातिक्रमे सप्तो धात
एवानुशासनम् ॥ यमेव ह्यतिवर्तेरन्नेते सन्तं जनं नृपु । स एव विनयं कुर्यान्नूनं
विनयमाह्ननृपः ॥ मला ह्येते मनुष्याणां धनमेपां मलात्मकम् । अतस्तान्घातये-
द्राजा नार्थदण्डेन दण्डयेत् ॥’ इति ॥

एवंभूतदण्डपारुष्यनिर्णयपूर्वकरवादण्डप्रणयनस्य तत्स्वरूपसंदेहे निर्णयहेतु-
माह—

असाक्षिकहते चिह्नैर्युक्तिभिश्चागमेन च ।

द्रष्टव्यो व्यवहारस्तु कूटचिह्नकृतो भयात् ॥ २१२ ॥

यदा कश्चिद्रहस्यहमनेन हत इति राज्ञे निवेदयति तदा चिह्नैर्वर्णादिस्वरूपग-
तैर्लिङ्गैर्युक्तया कारणप्रयोजनपर्यालोचनात्मिकया आगमेन जनप्रवादेन चशब्दा-
दिभ्येन वा कूटचिह्नकृतसंभावनाभयात्परीक्षा कार्या ॥ २१२ ॥

एवं निश्चिते साधनविशेषेण दण्डविशेषमाह—

भस्मपङ्कजःस्पर्शो दण्डो दशपणः स्मृतः ।

अमेध्यपार्ष्णिनिष्टयूतस्पर्शने द्विगुणस्ततः ॥ २१३ ॥

समेष्वेवं परस्त्रीषु द्विगुणस्तूत्तमेषु च ।

हीनेष्वर्धदमो मोहमदादिभिरदण्डनम् ॥ २१४ ॥

भस्मना पङ्केन रेणुना वा यः परं स्पर्शयत्यसौ दशपणं दण्डं दाप्यः । अमे-
ध्यमिति अश्रुक्षेप्मनस्त्रकेशकर्णविद्रूपिकाभुक्तोच्छिष्टादिकं च गृह्यते । पार्ष्णि-
पादस्य पश्चिमो भागः । निष्टयूत मुखनिःसारितं जलम् । तैः स्पर्शने ततः पूर्वा-
दशपणाद्विगुणो विशतिपणो दण्डो वेदितव्यः ॥ पुरीषादिस्पर्शने पुनः कात्या-
यनेन विशेष उक्तः—‘छर्दिमूत्रपुरीषार्धरापाद्यः स चतुर्गुणः । पङ्कजः काय-
मध्ये स्यान्मूर्ध्नि त्वष्टगुणः स्मृतः ॥’ इति । आद्यग्रहणाद्दसाशुकासृक्प्राज्ञानो गृ-
ह्यन्ते । एवंभूतः पूर्वोक्तो दण्डः सवर्णविषये द्रष्टव्यः । परभार्यासु चाविशेषेण ।
तथोक्तमेषु स्वापेक्षयाऽधिकश्रुतवृत्तेषु पूर्वोक्तादशपणाद्विशतिपणाश्च दण्डाद्वि-
गुणो दण्डो वेदितव्यः । हीनेषु स्वापेक्षया न्यूनवृत्तश्रुतादिषु पूर्वोक्तस्यार्धदमः

पञ्चपणो दशपणश्च वेदितव्यः । मोहश्चित्तवैकल्यम् । मदो मद्यपानजन्योऽवस्था-
विशेषः । आदिग्रहणाद्ग्राहवेशादिकम् । एतदुक्तेन भस्मादिस्पर्शने कृतेऽपि
दण्डो न कर्तव्यः ॥ २१३ ॥ २१४ ॥

प्रातिलोभ्यापराधे दण्डमाह—

विग्रपीडाकरं छेद्यमङ्गमब्राह्मणस्य तु ।

उद्गूर्णे प्रथमो दण्डः सम्पर्शे तु तदधिकः ॥ २१५ ॥

ब्राह्मणानां पीडाकरमब्राह्मणस्य क्षत्रियादेर्यदङ्गं करचरणादिकं तच्छेत्तव्यम् ।
क्षत्रियवैश्ययोरपि पीडां कुर्वतः शूद्रस्याङ्गच्छेदनमेव । (मनुः ८।२७९)—
'येन केनचिदङ्गेन हिंस्याच्छेद्यां समन्त्यज' । छेत्तव्यं तत्तदेवास्य तन्मनोरनुशास-
नम् ॥' इति द्विजातिमात्रस्यापराधे शूद्रस्याङ्गच्छेदविधानाद्वैश्यस्यापि क्षत्रियाप-
कारिणोऽयमेव दण्डस्तुल्यन्यायत्वात् । उद्गूर्णे वधार्थमुद्यते शस्त्रादिके प्रथम-
साहसो दण्डो वेदितव्यः । शूद्रस्य पुनरुद्गूर्णेऽपि हस्तादिच्छेदनमेव (८।२०८)

—'पाणिमुद्यम्य दण्डं वा पाणिच्छेदनमर्हति' इति मनुस्मरणात् ॥ उद्गुरणार्थं
शस्त्रादिस्पर्शने तु तदधिकः प्रथमसाहसो दण्डो वेदितव्यः ॥ भस्मादिसंस्पर्शे
पुनः क्षत्रियवैश्ययोः प्रातिलोभ्यापराधेषु द्विगुणत्रिगुणा दमा इति वाक्पारुष्या-
त्तन्यायेन कल्प्यम् । शूद्रस्य तत्रापि हस्तच्छेद एव । (८।२८२)—'अवनि-
ष्टीयतो वर्षाद्वावोष्टौ छेदयेन्नृपः । अवमूत्रयतो मेदमवशर्धयतो गुदम् ॥' इति
मनुस्मरणात् ॥ २१५ ॥

एवं प्रातिलोभ्यापराधे दण्डमभिधाय पुनः सजातिमधिकृत्याह—

उद्गूर्णे हस्तपादे तु दशविंशतिकौ दमौ ।

परस्परं तु सर्वेषां शस्त्रे मध्यमसाहसः ॥ २१६ ॥

हस्ते पादे वा ताडनार्थमुद्गूर्णे यथाक्रमं दशपणो विंशतिपणश्च दण्डो वेदि-
तव्यः । परस्परवधार्थं शस्त्रे उद्गूर्णे सर्वेषां वर्णिनां मध्यमसाहसो दण्डः ॥ २१६ ॥

पादकेशांशुककरोलुञ्चनेषु पणान्दश ।

पीडाकर्षाशुकावेष्टपादाध्यासे शतं दमः ॥ २१७ ॥

किञ्च । पादकेशवस्त्रकराणामन्यतमं गृहीत्वा य उलुञ्चति अटित्याकर्षयति
असौ दशपणान्दण्ड्यः । पीडा च कर्षांशुकावेष्टश्च पादाध्यामश्च पीडाकर्षा-
शुकावेष्टपादाध्यासं तस्मिन्समुच्चिते शतं दण्ड्यः । एतदुक्तं भवति । अंशुकेना
वेष्टय गावमापीड्याकृत्य च यः पादेन घट्टयति तं शतं पणान्दापयेदिति ॥ २१७ ॥

शोणितेन विना दुःखं कुर्वन्काष्ठादिभिर्नरः ।

द्वात्रिंशतं पणान्दण्ड्यो द्विगुणं दर्शनेऽसृजः ॥ २१८ ॥

किञ्च । यः पुनः शोणितं यथा न दृश्यते तथा सृदुताइनं काष्ठलोष्टादिभिः

करोत्यसौ द्वात्रिंशत् पणान्दण्ड्यः ॥ यदा पुनर्गोडताडनेन लोहितं दृश्यते तदा द्वात्रिंशत् द्विगुणं चतुःषष्टिपणान्दण्डनीयः । स्वर्णांसोस्थिभेदे पुनर्विशेषो मनुना दर्शितः (८।२८४)—‘त्वग्भेदकः शतं दण्ड्यो लोहितस्य च दर्शकः । मांसभेदा च षण्णिकान्प्रवास्यस्त्वस्थिभेदकः ॥’ इति ॥ २१८ ॥

करपाददतो भङ्गे छेदने कर्णनासयोः ।

मध्यो दण्डो व्रणोज्जेदे मृतकल्पहते तथा ॥ २१९ ॥

किंच । करपाददन्तस्य प्रत्येकं भङ्गे कर्णनासस्य च प्रत्येकं छेदने सूडव्रणस्यो-
ज्जेदने मृतकल्पो यथा भवति तथा हते ताडिते मध्यमसाहसो वेदितव्यः ।
अनुबन्धादिना विषयस्य साम्यमत्रापादनीयम् ॥ २१९ ॥

चेष्टाभोजनवाग्रोधे नेत्रादिप्रतिभेदने ।

कन्धरावाहुसक्त्रां च भङ्गे मध्यमसाहसः ॥ २२० ॥

किंच । गमनभोजनभाषणनिरोधे नेत्रस्य आदिग्रहणाजिह्वायाश्च प्रतिभेदने ।
कन्धरा ग्रीवा, बाहुः प्रगिद्धः, सक्त्रि ऊरुस्तेषां प्रत्येकं भङ्गने मध्यमसा-
हसो दण्डः ॥ २२० ॥

एकं घृतां बहूनां च यथोक्ताद्विगुणो दण्डः ।

अपिच । यदा पुनर्बहवो मिलिता एकस्याङ्गभङ्गादिकं कुर्वन्ति तदा यस्मि-
न्यस्मिन् अपराधे यो यो दण्ड उक्तस्तत्र तस्माद्विगुणो दण्डः प्रत्येकं वेदितव्यः ।
अतिक्रूरत्वात्तेषां प्रातिलोभ्यानुलोभ्यापराधयोरप्येतस्यैव सवर्णविषयेऽभिहितस्य
दण्डजातस्य वाक्पारुष्योक्तक्रमेण हानि वृद्धि च कल्पयेत् ।—‘वाक्पारुष्ये य
एवोक्तः प्रातिलोभ्यानुलोमतः । स एव दण्डपारुष्ये दाप्यो राज्ञा यथाक्रमम् ॥’
इति स्मरणम् ॥

कलहापहतं देयं दण्डश्च द्विगुणस्ततः ॥ २२१ ॥

किंच । कलहे वर्तमाने यद्येनापहतं तप्तेन प्रत्यर्पणीयम् । अपहतद्रव्याद्विगु-
णश्चापहारनिमित्तो दण्डो देयः ॥ २२१ ॥

दुःखमुत्पादयेद्यस्तु स समुत्थानजं व्ययम् ।

दाप्यो दण्डं च यो यस्मिन्कलहे समुदाहृतः ॥ २२२ ॥

किंच । यो यस्य ताडनादुःखमुत्पादयेत् तस्य व्रणरोपणादौ औषधार्थं पथ्यार्थं
च यो व्ययः क्रियते तं दद्यात् । समुत्थानं व्रणरोपणम् । यस्मिन्कलहे यो
दण्डस्तं च दद्यात् पुनः समुत्थानजव्ययमात्रम् ॥ २२२ ॥

१ मामास्थिभेदे ख. २ पराधेप्येतस्यैव घ. ३ य एवोक्तः प्रातिलोमानुलोमतः । स एव
दण्डपारुष्ये राज्ञा कार्यो यथाक्रमम् घ.

परगात्राभिद्रोहे दण्डमुक्तवानन्तरं बहिरङ्गार्धनाशे दण्डमाह—

अभिघाते तथा छेदे भेदे कुड्यावपातने ।

पणान्दाप्यः पञ्चदश विंशतिं तद्वयं तथा ॥ २२३ ॥

मुद्रादिना कुड्यस्याभिघाते विदारणे द्विधाकरणे च यथाक्रमं पञ्चपणो दश-
पणो विंशतिपणश्च दण्डो वेदितव्यः । अवपातने पुनः कुड्यस्यैते त्रयो दण्डाः
संमुचिता प्राज्ञाः । पुनः कुड्यसंपादनार्थं च धनं स्वामिने दद्यात् ॥ २२३ ॥

दुःखोत्पादि गृहे द्रव्यं क्षिपन्प्राणहरं तथा ।

षोडशाद्यः पणान्दाप्यो द्वितीयो मध्यमं दमम् ॥ २२४ ॥

अपिच । परगृहे दुःखजनकं कण्टकादि द्रव्यं प्रक्षिपन्षोडशपणान्दण्ड्यः ।
प्राणहरं पुनर्विषभुजङ्गादिकं प्रक्षिपन्मध्यमसाहसं दण्ड्यः ॥ २२४ ॥

पञ्चभिद्रोहे दण्डमाह—

दुःखे च शोणितोत्पादे शाखाङ्गच्छेदने तथा ।

दण्डः क्षुद्रपशूनां तु द्विपणप्रभृतिः क्रमात् ॥ २२५ ॥

क्षुद्राणां पशूनां अजाविकहरिणप्रायाणां ताडनेन दुःखोत्पादने असृक्स्त्रावणे
शाखाङ्गच्छेदने । शाखाशब्देन चात्र प्राणसंचाररहितं शृङ्गादिकं लक्ष्यते । अ-
ङ्गानि करचरणप्रभृतीनि । शाखा चाङ्गं च शाखाङ्गं तस्य छेदने द्विपणप्रभृति-
दण्डः । द्वौ पणौ यस्य दण्डस्य स द्विपणः । द्विपणः प्रभृतिरादिर्यस्य दण्डगण-
स्यासौ द्विपणप्रभृतिः । स च दण्डगणो द्विपणश्चतुःपणः षट्पणोऽष्टपण इत्येवं-
रूपो न पुनर्द्विपणर्क्षिपणश्चतुष्पणः पञ्चपण इति । कथमिति चेदुच्यते । अपरा-
धगुरुत्वात्तावत्प्रथमदण्डाद्गुरुतरमुपरितनं दण्डत्रितयमवगम्यते । तत्र चाश्रुत-
त्रित्यादिसंन्याश्रयणाद्वरं श्रुतद्विसंख्याया एवाभ्यासाश्रयणेन गुरुत्वसंपादन-
मिति निरवयवम् ॥ २२५ ॥

किङ्कस्य छेदने मृत्यौ मध्यमो मूल्यमेव च ।

महापशूनामेतेषु स्थानेषु द्विगुणो दमः ॥ २२६ ॥

किञ्च तेषां क्षुद्रपशूनां लिङ्गच्छेदने मरणे च मध्यमसाहसो दण्डः । स्वामिने
च मूल्यं दद्यात् । महापशूनां पुनर्गौगजवाजिप्रभृतीनामेतेषु स्थानेषु ताडनलो-
हितस्त्रावणादिषु निमित्तेषु पूर्वोक्तादण्डाद्विगुणो दण्डो वेदितव्यः ॥ २२६ ॥

स्यावराभिद्रोहे दण्डमाह—

प्ररोहिशाखिनां शाखास्कन्धसर्वविदारणे ।

उपजीव्यद्रुमाणां च विंशतेर्द्विगुणो दमः ॥ २२७ ॥

१ द्विधाकरणे घ. २ संमुचिताः घ. ३ अजाविकहरिणाना घ. ४ क्षिपन्चतुःप स. ५ स्त्रा-
वणादिनिमित्तेषु स.

प्ररोहा अङ्कुरास्तद्वन्त्यः शाखाः प्ररोहिष्यः याश्चिच्छाः पुनरुत्ताः प्रसिकाण्डं प्ररोहन्ति ताः शाखा येषां वटादीनां ते प्ररोहिशाखिनस्तेषां शाखाच्छेदने । यतो मूलशाखा निर्गच्छन्ति स स्कन्धस्तस्य छेदने समूलवृक्षच्छेदने च यथाक्रमं विंशतिपणदण्डादारभ्य पूर्वस्मात्पूर्वस्मादुत्तरोत्तरो दण्डो द्विगुणः । एतदुक्तं भवति । विंशतिपणश्चत्वारिंशत्पणोऽशीतिपण इत्येवं त्रयो दण्डा यथाक्रमं शाखाच्छेदनादिष्वपराधेषु भवन्तीति । अप्ररोहिशाखिनामप्युपजीव्यवृक्षाणामाम्रादीनां पूर्वोक्तेषु स्थानेषु पूर्वोक्ता एव दण्डाः अनुपजीव्याप्ररोहिशाखिषु पुनर्वृक्षेषु कल्प्याः ॥ २२० ॥

वृक्षविशेषं प्रत्याह—

चैत्यश्मशानसीमासु पुण्यस्थाने सुरालये ।

जातद्रुमाणां द्विगुणो दमो वृक्षे च विश्रुते ॥ २२८ ॥

चैत्यादिषु जातानां वृक्षाणां शाखाच्छेदनादिषु पूर्वोक्तादण्डाद्विगुणः । विश्रुते च पिप्पलपलाशादिके द्विगुणो दण्डः ॥ २२८ ॥

गुल्मादीन्प्रत्याह—

गुल्मगुच्छक्षुपलताप्रतानौषधिवीरुधाम् ।

पूर्वस्मृतादर्धदण्डः स्थानेषूक्तेषु कर्तने ॥ २२९ ॥

गुल्मा अनतिदीर्घनिविडलता मालत्यादयः । गुच्छा अवल्लीरूपाः असरलप्रायाः कुरण्टकादयः । क्षुपाः करवीरादयः सरलप्रायाः । लता दीर्घयायिन्यो द्राक्षातिमुक्ताप्रभृतयः । प्रतानाः काण्डप्ररोहरहिताः सरलयायिन्यः सारिवाप्रभृतयः । ओषध्यः फलपाकावसानाः शालिप्रभृतयः । वीरुधः छिन्ना अपि या विविधं प्ररोहन्ति ताः गुडूचीप्रभृतयः । एतेषां पूर्वोक्तेषु स्थानेषु विकर्तने छेदने पूर्वोक्तादण्डादर्धदण्डो वेदितव्यः ॥ २२९ ॥

इति दण्डपारुष्यप्रकरणम् ।

अथ साहसप्रकरणम् २०

संप्रति साहसं नाम विवादपदं व्याचिख्यासुस्तल्लक्षणं तावदाह—

सामान्यद्रव्यप्रसभहरणात्साहसं स्मृतम् ।

सामान्यस्य साधारणस्य यथेष्टं विनियोगानर्हत्वाविशेषेण परकीयस्य वा द्रव्यस्यापहरणं साहसम् । कुतः । प्रसभहरणात् प्रसभ्य हरणात् । बलावहम्भेन हरणादिति यावत् ॥ एतदुक्तं भवति । राजदण्डं जनक्रोशं चोलह्वयं राजपुरुषेतरजनसमक्षं यत्किञ्चिन्मारणहरणपरदारप्रधर्षणादिकं क्रियते तत्सर्वं साहस-

१ पणादण्डादारभ्य घ. २ वृक्षेऽथ विश्रुते स्त. ३ शिखायायिन्य. इति पाठः. ४ यथेष्टविनियोगा ग. घ. ५ त्वादिशेषेण ग.

या० स्मृ० २३

मिति साहसलक्षणम् । अतः साधारणधनपरधनयोर्हरणस्यापि बलावष्टम्भेन क्रियमाणत्वात्साहसत्वमिति । नारदेनापि साहसस्य स्वरूपं विवृतम्—‘साहसा क्रियते कर्म यत्किञ्चिद्वलदर्पितैः । तत्साहसमिति प्रोक्तं सहो बलमिहोच्यते ॥’ इति । तदिदं साहसं चौयंवाग्दण्डपारुष्यस्त्रीसंग्रहणेषु व्यासकर्मणि बलदर्पावष्टम्भोपाधितो भिषते इति दण्डातिरेकार्थे पृथगभिधानम् । तस्य च दण्डवैचित्र्यप्रतिपादनार्थं प्रथमादिभेदेन त्रिविध्यमभिधाय तल्लक्षणं तेनैव विवृतम्—‘तरपुनस्त्रिविधं ज्ञेयं प्रथमं मध्यमं तथा । उत्तमं चेति शास्त्रेषु तस्योक्तं लक्षणं पृथक् ॥ फलमूलोदकादीनां क्षेत्रोपकरणस्य च । मज्जाक्षेपोपमर्दाद्यैः प्रथमं साहसं स्मृतम् ॥ वासःपञ्चजयानानां गृहोपकरणस्य च । एतेनैव प्रकारेण मध्यमं साहसं स्मृतम् ॥ व्यापादो विषशस्त्राद्यैः परदारामिमर्शनम् । प्राणोपरोधि यच्चान्यदुक्तमुत्तमसाहसम् ॥ तस्य दण्डः क्रियाक्षेपः प्रथमस्य शतावरः । मध्यमस्य तु शास्त्रशैर्दष्टः पञ्चशतावरः ॥ उत्तमे साहसे दण्डः सहस्रावर इत्युच्यते । वधः सर्वस्वहरणं पुरास्त्रिर्वासनाङ्गने ॥ तदङ्गच्छेद इत्युक्तो दण्ड उत्तमसाहसे ॥’ इति ॥ वध्नादयश्चापराधतारतम्यादुत्तमसाहसे समस्ता व्यस्ता वा योज्याः ॥

तत्र परद्रव्यापहरणरूपे साहसे दण्डमाह—

तन्मूल्याद्विगुणो दण्डो निहवे तु चतुर्गुणः ॥ २३० ॥

तस्यापहतद्रव्यस्य मूल्यात् द्विगुणो दण्डः । यः पुनः साहसं कृत्वा नाहमकार्षमिति निह्वते तस्य मूल्याच्चतुर्गुणो दण्डो भवति । एतस्मादेव विशेषदण्डविधानात्प्रथमसाहसादिसामान्यदण्डविधानमपहारव्यतिरिक्तविषयं गम्यते ॥ २३० ॥

साहसस्य प्रयोजयितारं प्रत्याह—

यः साहसं कारयति स दाप्यो द्विगुणं दमम् ।

यश्चैवमुक्त्वाहं दाता कारयेत्स चतुर्गुणम् ॥ २३१ ॥

यस्तु साहसं कुर्वित्येवमुक्त्वा कारयत्यसौ साहसिकादण्डाद्विगुणं दण्डं दाप्यः । यः पुनरहं तुभ्यं धनं दास्यामि त्वं कुर्वित्येवमुक्त्वा साहसं कारयति स चतुर्गुणं दण्डं दाप्योऽनुबन्धातिशयात् ॥ २३१ ॥

साहसिकविशेषं प्रत्याह—

अर्घ्याक्षेपातिक्रमकृद्भातृभार्याप्रहारकः ।

संदिष्टस्याप्रदाता च समुद्रगृहभेदकृत् ॥ २३२ ॥

सामन्तकुलिकादीनामपकारस्य कारकः ।

पञ्चाशत्पणिको दण्ड एवामिति विनिश्चयः ॥ २३३ ॥

अर्घ्यस्यार्घाहस्याचार्यादेराक्षेपमाज्ञातिक्रमं च यः करोति यश्च भातृभार्या

ताडयति तथा संविष्टस्य प्रतिश्रुतस्वार्थस्याप्रदाता यश्च सुद्रितं गृहमुदाटयति
तथा स्वगृहक्षेत्रादिसंसक्तगृहक्षेत्रादिस्वामिनां कुलिकानां स्वकुलोन्नयानां आदि-
ग्रहणात्स्वग्राम्यस्वदेशीयानां च योऽपकर्ता ते सर्वे पञ्चाशत्पणपरिमितेन द-
ण्डनीयाः ॥ २३२ ॥ २३३ ॥

स्वच्छन्दं विधवागामी विक्रुष्टे नाभिधावकः ।

अकारणे च विक्रोष्टा चण्डालश्चोत्तमान्स्पृशेत् ॥ २३४ ॥

शूद्रः प्रव्रजितानां च दैवे पित्र्ये च भोजकः ।

अयुक्तं शपथं कुर्वन्नयोग्यो योग्यकर्मकृत् ॥ २३५ ॥

वृषक्षुद्रपशूनां च पुंस्त्वस्य प्रतिघातकृत् ।

साधारणस्यापलापी दासीगर्भविनाशकृत् ॥ २३६ ॥

पितृपुत्रस्वसृभ्रातृदम्पत्याचार्यशिष्यकाः ।

एषामपतितान्योन्यत्यागी च शतदण्डभाक् ॥ २३७ ॥

किंच । नियोगं विना यः स्वेच्छया विधवां गच्छति । चौरादिभयाकुलेर्वि-
क्रुष्टे च यः शक्तोऽपि नाभिधावति । यश्च वृथाक्रोशं करोति । यश्च चण्डालो ब्रा-
ह्मणादीन्स्पृशति । यश्च शूद्रैः प्रव्रजितान्दिगम्बरादीन्दैवे पित्र्ये च कर्मणि
भोजयति । यश्चायुक्तं मानरं गमिष्यामीत्येवं शपथं करोति । तथा यश्च अयोग्य
एव शूद्रादिर्योग्यकर्माध्ययनादि करोति । वृषो बलीवर्दः क्षुद्रपशवोऽजादय-
स्तेषां पुंस्त्वस्य प्रजननशक्तेर्विनाशकः । वृक्षक्षुद्रपशूनामिति पाठे हिंवाघौषध-
प्रयोगेण वृक्षादेः फलप्रसूनानां पातयिता । साधारणमपलपति साधारणद्र-
व्यस्य च वञ्चकः । दासीगर्भस्य च पातयिता । ये च पित्रादयोऽपतिता एव
सन्तोऽन्योन्यं त्यजन्ति ते सर्वे प्रत्येकं पणशतं दण्डार्हा भवन्ति ॥ २३४ ॥
॥ २३५ ॥ २३६ ॥ २३७ ॥ इति साहसप्रकरणम् ॥

साहसप्रसङ्गात्तत्सदृशापराधेषु निर्णेजकादीनां दण्डमाह—

वसानस्त्रीन्पणान्दण्ड्यो नेजकस्तु परांशुकम् ।

विक्रयावक्रयाधानयाचितेषु पणान्दश ॥ २३८ ॥

नेजको वस्त्रस्य धावकः स यदि निर्णेजनार्थं समर्पितानि वासांसि स्वयमा-
च्छादयति तदासौ पणत्रयं दण्ड्यः । यः पुनस्तानि विक्रीणीते अवक्रयं वा पु-
नस्तानि मुपभोगार्थं वस्त्रं दीयते मद्यमेतावद्धनं देयमित्येवं भाटकेन यो द-
दाति आचित्वं वा नयति स्वसुहृद्यो याचितं वा ददात्यसौ प्रत्यपराधं दशप-
णान्दण्डनीयः । तानि च वस्त्राणि ऋद्धणशास्त्रमेलीफलके क्षालनीयानि न पा-
षाणे, न च व्यत्यसनीयानि, न च स्वगृहे वासयितव्यानि इतरथा दण्ड्यः ।

(८।३९६)—‘वास्मलीफलके श्लक्ष्णे निज्याद्वासांसि नेजकः । नच वासांसि वासोभिर्निर्हरेष्वच वासयेत् ॥’ इति मनुस्मरणात् ॥ यदा पुनः प्रमादात्तानि नाशयति तदा नारदेनोक्तं द्रष्टव्यम्—‘मूल्याष्टभागो हीयेत सकृद्धौतस्य वाससः । द्विःपादश्चिस्तृतीयांशश्चतुर्धौतस्यऽर्धमेव च ॥ अर्धक्षयात् परतः पादांशपचयः क्रमात् । यावत्क्षीणदशं जीर्णं जीर्णस्यानियमः क्षयः ॥’ इति । अष्टपणक्रीतस्य सकृद्धौतस्य वस्त्रस्य नाशितस्याष्टमभागपणोनं मूल्यं देयम् । द्विर्धौतस्य तु पादोनं पणद्वयोनं त्रिर्धौतस्य पुनस्तृतीयांशन्यूनम् । चतुर्धौतस्यार्धं पणचतुष्टयं देयम् । ततः परं प्रतिनिर्णेजनमवशिष्टं मूल्यं पादपादापचयेन देयम् । यावज्जीर्णं जीर्णस्य पुनर्नाशितस्येच्छातो मूल्यदानकल्पनम् ॥ २३८ ॥

पितापुत्रविरोधे तु साक्षिणां त्रिपणो दमः ।

अन्तरे च तयोर्यः स्यात्तस्याप्यष्टगुणो दमः ॥ २३९ ॥

पितापुत्रयोः कलहे यः साक्ष्यमङ्गीकरोति न पुनः कलहं निवारयति असौ पणत्रयं दण्ड्यः । यश्च तयोः सपणे विवादे पणदाने प्रतिभूर्भवत्यसौ चकारात्तयोर्यः कलहं वर्धयति सोऽपि त्रिपणादष्टगुणं चतुर्विंशतिपणान्दण्डनीयः । दम्पत्यादिष्वयमेव दण्डोऽनुसरणीयः ॥ २३९ ॥

तुलाशासनमानानां कूटकृन्नाणकस्य च ।

एभिश्च व्यवहर्ता यः स दाप्यो दममुत्तमम् ॥ २४० ॥

तुला तोलनदण्डः । शासनं पूर्वोक्तम् । मानं प्रस्थद्रोणादि । नाणकं मुद्रादिचिह्नितं द्रम्मनिष्कादि । एतेषां यः कूटकृत देशप्रसिद्धपरिमाणादन्यथा न्यूनरवमाधिक्यं वा द्रम्मादेरव्यवहारिकमुद्रात्वं ताम्रादिगर्भत्वं वा करोति यश्च तैः कूटैर्जानन्नपि व्यवहरति तावुभौ प्रत्येकमुत्तमसाहसं दण्डनीयौ ॥ २४० ॥

नाणकपरीक्षणं प्रत्याह—

अकूटं कूटकं ब्रूते कूटं यथाप्यकूटकम् ।

स नाणकपरीक्षी तु दाप्य उत्तमसाहसम् ॥ २४१ ॥

यः पुनर्नाणकपरीक्षी ताम्रादिगर्भमेव द्रम्मादिकं सम्यगिति ब्रूते सम्यक् वा कूटकमिति असावुत्तमसाहसं दण्ड्यः ॥ २४१ ॥

चिकित्सकं प्रत्याह—

भिषग्भिथ्याचरन्दण्ड्यस्तिर्यसु प्रथमं दमम् ।

मानुषे मध्यमं राजपुरुषेषूत्तमं दमम् ॥ २४२ ॥

यः पुनर्भिषक् मिथ्या आयुर्वेदानभिज्ञ एव जीवनार्थं चिकित्सितज्ञोऽहमिति तिर्यकानुप्यराजपुरुषेषु चिकित्सामाचरत्यसौ यथाक्रमेण प्रथममध्यमोत्तमसाह-

१ अष्टमभागोन पण मूल्यं ख. २ पादापचयेन ख. ३ व्यावहारिकमुद्रितत्वं घ. ४ चरन्दाध्यः घ. ५ राजमानुषे नूत्तमं घ.

सान्दण्डनीयः । तत्रापि तिर्यगादिषु मूल्यविशेषेण वर्णविशेषेण राजप्रत्यासत्ति-
विशेषेण च दण्डानां लघुगुरुभावः कल्पनीयः ॥ २४२ ॥

अवध्यं यश्च बध्नाति बद्धं यश्च प्रमुञ्चति ।

अप्राप्तव्यवहारं च स दाप्यो दममुत्तमम् ॥ २४३ ॥

यः पुनर्वन्धनानर्हमनपराधिनं राजाज्ञयाविना बध्नाति । यश्च बद्धं व्यवहा-
रार्थमाहूतं अनिर्वृत्तव्यवहारं चोरसूजत्यसौ उत्तमसाहसं दाप्यः ॥ २४३ ॥

मानेन तुलया वापि योऽश्मष्टमकं हरेत् ।

दण्डं स दाप्यो द्विशतं वृद्धौ हानौ च कल्पितम् ॥ २४४ ॥

यः पुनर्वणिक् ग्रीहिकार्पासादेः पण्यस्याष्टममंशं कूटमानेन कूटतुलया वा
अन्यथाऽपहरति असौ पणानां द्विशतं दण्डनीयः । अपहृतस्य द्रव्यस्य पुनर्वृद्धौ
हानौ च दण्डस्यापि वृद्धिहानौ कल्प्ये ॥ २४४ ॥

भेषजस्नेहलवणगन्धधान्यगुडादिषु ।

पण्येषु प्रक्षिपन्हीनं पणान्दाप्यस्तु षोडश ॥ २४५ ॥

भेषजमापघद्रव्यम् । स्नेहो घृतादिः । लवणं प्रसिद्धम् । गन्धद्रव्यमुष्णी-
रादि । धान्यगुडौ प्रसिद्धौ । आदिशब्दाद्विष्णुमरीचादि । एतेष्वसारद्रव्यं विक्र-
यार्थं मिश्रयतः षोडशपणो दण्डः ॥ २४५ ॥

मृच्चर्ममणिमूत्रायःकाष्ठवल्कलवाससाम् ।

अजातौ जातिकरणे विक्रेयाष्टगुणो दमः ॥ २४६ ॥

किञ्च । न विद्यते बहुमूल्या जातिर्यस्मिन्मृच्चर्मविके तदजाति तस्मिन् जा-
तिकरणे विक्रयार्थं गन्धवर्णरसान्तरसंचारणेन बहुमूल्यजातीयसादृश्यसंपादनेन ।
यथा मल्लिकामोदसंचारेण मृत्तिकायां सुगन्धामलकमिति । मार्जारचर्मणि व-
र्णोत्कर्षापादनेन व्याघ्रचर्मैति स्फटिकमणौ वर्णान्तरकरणेन पद्मराग इति । का-
र्पासिके सूत्रे गुणोत्कर्षाधानेन पट्सूत्रमिति । कालायसे वर्णोत्कर्षाधानेन रजत-
मिति । बिल्वकाष्ठे चन्दनामोदसंचारेण चन्दनमिति । कङ्कोले त्वगाख्यं लव-
ङ्गमिति । कार्पासिके वाससि गुणोत्कर्षाधानेन कौशेयमिति । विक्रेयस्यापादित-
सादृश्यमृच्चर्मादेः पण्यस्याष्टगुणो दण्डो वेदितव्यः ॥ २४६ ॥

समुद्रपरिवर्ते च सारमाण्डं च कृत्रिमम् ।

आधानं विक्रयं वापि नयतो दण्डकल्पना ॥ २४७ ॥

भिन्ने पणे च पञ्चाशत्पणे तु शतमुच्यते ।

द्विपणे द्विशतो दण्डो मूल्यवृद्धौ च वृद्धिमान् ॥ २४८ ॥

सुदृढं विधानं सुद्रेन सह वर्तत इति समुद्रं करण्डकं परिवर्तनं व्यत्यासः ।

योऽन्यदेवमुक्तानां पूर्णं करण्डकं दर्शयित्वा हस्तलाघवेवान्यदेव स्फटिकाणां पूर्णं करण्डकं समर्पयति यश्च सारभाण्डं कस्तूरिकादिकं कृत्रिमं कृत्वा विक्रयमाधि वा नयति तस्य दण्डकल्पना वक्ष्यमाणा वेदितव्या । कृत्रिमकस्तूरिकादेर्मूल्य-भूते पणे मित्रे न्यूने । न्यूनपणमूल्य इति यावत् । तस्मिन् कृत्रिमे विक्रीते पञ्चाशत्पणो दण्डः । पणमूल्ये पुनः शतम् द्विपणमूल्ये द्विशतो दण्ड इत्येवं मू-स्यवृद्धौ दण्डवृद्धिरुच्येया ॥ २४७ ॥ २४८ ॥

वणिजः प्रत्याह—

संभूय कुर्वतामर्घं सबाधं कारुशिल्पिनाम् ।

अर्घस्य ह्रासं वृद्धिं वा जानतो दम उत्तमः ॥ २४९ ॥

राजनिरूपितार्घस्य ह्रासं वृद्धिं वा जानन्तोऽपि वणिजः संभूय मिलित्वा कारुणां रजकादीनां शिल्पिनां चित्रकारादीनां सबाधं पीडाकरमर्घान्तरं लाभ-लोभात्कुर्वन्तः पणसहस्रं दण्डनीयाः ॥ २४९ ॥

संभूय वणिजां पण्यमनर्घेणोपरुन्धताम् ।

विक्रीणतां वा विहितो दण्ड उत्तमसाहसः ॥ २५० ॥

किञ्च । ये पुनर्वणिजो मिलित्वा देशान्तरादागत पण्यमनर्घेण हीनमूल्येन प्रार्थयमाना उपरुन्धन्ति महार्घेण वा विक्रीणते तेषामुत्तमसाहसो दण्डो वि-हितो मन्वादिभिः ॥ २५० ॥

केन पुनरर्घेण पणितव्यमित्यत आह—

राजनि स्थाप्यते योऽर्घः प्रत्यहं तेन विक्रयः ।

क्रयो वा निःस्रवस्तस्माद्वणिजां लाभकृत्स्मृतः ॥ २५१ ॥

राजनि संनिहिते सति यस्तेनार्घः स्थाप्यते निरूप्यते तेनार्घेण प्रतिदिनं क्रयो विक्रयो वा कार्यः । निर्गतः स्रवो निःस्रवो विशेषस्तस्माद्राजनिरूपिता-र्घाद्यो निःस्रवः स एव वणिजां लाभकारी न पुनः स्वच्छन्दपरिकल्पितात् । मनुना चार्घकरणे विशेषो दर्शितः (८।४०२)—‘पञ्चरात्रे पञ्चरात्रे पक्षे मासे तथा गते । कुर्वीत चैषां प्रत्यक्षमर्घसंस्थापनं नृप ॥’ इति ॥ २५१ ॥

स्वदेशपण्ये तु शतं वणिगृहीत पञ्चकम् ।

दशकं पारदेश्ये तु यः सद्यः क्रयविक्रयी ॥ २५२ ॥

किञ्च । स्वदेशप्राप्तं पण्यं गृहीत्वा यो विक्रीणीते असौ पञ्चकं शतं पण्यघते पणपञ्चकं लाभं गृहीयात् । परदेशप्राप्ते पुनः पण्ये शतपणमूल्ये दशपणान्नामं गृहीयात् । यस्य पण्यस्य प्रहजदिवस एव विक्रयः संपद्यते । यः पुनः काला-न्तरे विक्रीणीते तस्य कालोत्कर्षवञ्चाहोभोत्कर्षः कल्प्यः । एवं च यद्यर्घं निरु-

पिते पणशते पञ्चपणो लाभो भवति तथैवार्धो राज्ञा स्वदेशपण्यविषये स्थापनीयः ॥ २५२ ॥

पारदेश्यपण्येऽर्धनिरूपणप्रकारमाह—

पण्यस्योपरि संस्थाप्य व्ययं पण्यसमुद्भवम् ।

अर्धोऽनुग्रहकृत्कार्यः केतुर्विक्रेतुरेव च ॥ २५३ ॥

देशान्तरादागते पण्ये देशान्तरगमनप्रत्यागमनभाण्डग्रहणशुल्कादिस्थानेषु यावानुपयुक्तोऽर्थस्तावन्तमर्थं परिगणय्य पण्यमूल्येन सह मेलयित्वा यथा पणशते दशपणो लाभः संपद्यते तथा केतुर्विक्रेत्रोरनुग्रहकार्यार्धो राज्ञा स्थापनीयः ॥

इति साहसप्रकरणम् ।

अथ विक्रीयासंप्रदानप्रकरणम् २१

प्रासङ्गिकं परिसमाप्याधुना विक्रीयासंप्रदानं प्रक्रमते । तत्स्वरूपं च नारदेनाभिहितम्—‘विक्रीय पण्यं मूल्येन केतुर्यज्ञं प्रदीयते । विक्रीयासंप्रदानं तद्विवादपदमुच्यते ॥’ इति । तत्र विक्रेयद्रव्यस्य चराचरभेदेन द्वैविध्यमभिधाय पुनः पद्विधत्वं तेनैव प्रत्यपादि—‘लोकेऽस्मिन्निद्विधं पण्यं जङ्गमं स्थावरं तथा । पद्विधस्तस्य तु बुधेर्दानादानविधिः स्मृतः ॥ गणितं तुलितं मेयं क्रियया रूपतः धिया ॥’ इति । गणितं क्रमुकफलादि । तुलितं कनककस्तूरीकुङ्कुमादि । मेयं शाल्यादि । क्रियया बाहदोहारूपयोपलक्षितमश्वमहिष्यादि । रूपतः पण्याङ्गनादि । धिया दीप्त्या मरकतपद्मरागादीति ॥

पुनस्तत्प्रकारकमपि पण्यं विक्रीयासंप्रयच्छतो दण्डमाह—

गृहीतमूल्यं यः पण्यं केतुर्नैव प्रयच्छति ।

सोदयं तस्य दाप्योऽसौ दिग्ग्लामं वा दिगागते ॥२५४॥

गृहीतं मूल्यं यस्य पणस्य विक्रेत्रा तद्गृहीतमूल्यं तद्यदि विक्रेता प्रार्थयमानाय स्वदेशवणिजे केत्रे न समर्पयति तच्च पण्यं यदि क्रयकाले बहुमूल्यं सत्कालान्तरेऽल्पमूल्येनैव लभ्यते तदार्धद्रासकृतो य उदयो वृद्धिः पण्यस्य स्थावरजङ्गमात्मकस्य तेन सहितं पण्यं विक्रेता केत्रे दापनीयः । यदा मूल्यद्रासकृतः पण्यस्योदयो नास्ति किंतु क्रयकाले यावदेव यतो मूल्यस्येयत्पण्यमिति प्रतिपन्नं तावदेव तदा तत्पण्यमादाय तस्मिन्देशे विक्रीणानस्य यो लाभस्तेनोदयेन सहितं द्विकं त्रिकमित्यादिप्रतिपादितवृद्धिरूपोदयेन वा सहितं केतुवाञ्छावञ्छादापनीयः । यथाह नारदः—‘अर्धश्चेद्देवहीयेत सोदयं पण्यमावहेत् । स्थानिनामेष निषमो दिग्ग्लामं दिग्विचारिणाम् ॥’ इति ॥ यदा स्वर्धमहस्वेन पण्यस्य न्यूनभावस्तदा तस्मिन्पण्ये वस्त्रगृहादिके य उपभोगस्तदावञ्छादनसुख-

निवासादिरूपो विक्रेतुस्तत्सहितं पण्यमसौ दाप्यः । यथाह नारदः—‘विक्रीय पण्यं मूल्येन यः केतुर्न प्रयच्छति । स्थावरस्य क्षयं दाप्यो जङ्गमस्य क्रियाफलम् ॥’ इति । विक्रेतुरूपभोगः क्षय उच्यते । केतुसंबन्धित्वेन क्षीयमाणत्वात् । न पुनः कुट्यपातस्यघातादिरूपः । तस्य तु—‘उपहन्येत वा पण्यं दक्षेतापह्रियेत वा । विक्रेतुरेव सोऽनर्थो विक्रीयासंप्रयच्छतः ॥’ इत्यत्रोक्तत्वात् ॥ यदा त्वसौ केता देशान्तरात्पण्यग्रहणार्थमागतस्तदा तत्पण्यमादाय देशान्तरे विक्रीणानस्य यो लाभस्तेन सहितं पण्यं विक्रेता केत्रे दापयितव्यः । अयं च क्रीतपण्यसमर्पणनियमोऽनुशयाभावे द्रष्टव्यः ॥ सति त्वनुशये क्रीत्वा विक्रीय वा किञ्चिदित्यादि मनूकं वेदितव्यम् ॥ २५४ ॥

विक्रीतमपि विक्रेयं पूर्वकेतर्यगृह्णाति ।

हानिश्चेत्केतुदोषेण केतुरेव हि सा भवेत् ॥ २५५ ॥

किञ्च । यदा पुनर्जातानुशयः केता पण्यं न जिघृक्षति तदा विक्रीतमपि पण्यमन्यत्र विक्रेयम् । यदा पुनर्विक्रेत्रा दीयमानं केता न गृह्णाति तच्च पण्यं राजदैविकेनोपहतं तदा केतुरेवासौ हानिर्भवेत् । पण्याग्रहणरूपेण केतुदोषेण नाशितत्वात् ॥ २५५ ॥

राजदैवोपघातेन पण्ये दोषमुपागते ।

हानिर्विक्रेतुरेवासौ याचितस्याप्रयच्छतः ॥ २५६ ॥

अपिच । यदा पुनः केत्रा प्रार्थ्यमानमपि पण्यं विक्रेता न समर्पयत्यजातानुशयोऽपि तच्च राजदैविकेनोपहतं भवति तदासौ हानिर्विक्रेतुरेव । अतोऽन्यददुष्टं पण्यं विनष्टसदृशं केत्रे देयम् ॥ २५६ ॥

अन्यहस्ते च विक्रीय दुष्टं वाऽदुष्टवद्यदि ।

विक्रीणीते दमस्तत्र मूल्यात्तु द्विगुणो भवेत् ॥ २५७ ॥

किञ्च । यः पुनर्विनेवानुशयमेकस्य हस्ते विक्रीतं पुनरन्यस्य हस्ते विक्रीणीते सदोषं वा पण्यं प्रच्छादितदोषं विक्रीणीते तदा तत्पण्यमूल्याद्विगुणो दमो वेदितव्यः । नारदेनाप्यत्र विशेषो दर्शितः—‘अन्यहस्ते च विक्रीय योऽन्यस्मै तत्प्रच्छति । द्रव्यं तद्विगुणं दाप्यो विनयस्तावदेव तु ॥ निर्दोषं दर्शयित्वा तु सदोषं यः प्रयच्छति । स मूल्याद्विगुणं दाप्यो विनयं तावदेव तु ॥’ इति ॥ सर्वश्रायं विधिर्वत्तमूल्ये पण्ये द्रष्टव्यः । अदत्तमूल्ये पुनः पण्ये वाङ्मात्रक्ये केतुविक्रेत्रोर्नियमकारिणः समयादत्ते प्रवृत्तौ निवृत्तौ वा न कश्चिदोषः । यथाह नारदः—‘दत्तमूल्यस्य पण्यस्य विधिरेव प्रकीर्तितः । अदत्तेऽन्यत्र समयाच्च विक्रेतुरविक्रयः ॥’ इति ॥ २५७ ॥

विक्रयानुशयोऽभिहितः क्रीतानुशयस्वरूपं तु प्राक् प्रपञ्चितम् । अधुना तदु-
भयसाधारणं धर्ममाह—

क्षयं वृद्धिं च वणिजा पण्यानामविजानता ।

क्रीत्वा नानुशयः कार्यः कुर्वन्पद्मागदण्डभाक् ॥ २५८ ॥

परीक्षितक्रीतपण्यानां क्रयोत्तरकालं क्रयकालपरिमाणतोऽर्धकृतां वृद्धिमप-
श्यता क्रेत्रा अनुशयो न कार्यः । विक्रेत्रा च महार्धनिबन्धनं पण्यक्षयमपश्यता
नानुशयितव्यम् । वृद्धिक्षयपरिज्ञाने पुनः क्रेतृविक्रेत्रोरनुशयो भवतीति व्यतिरे-
कादुक्तं भवति । अनुशयकालावधिस्तु नारदेनोक्तः—‘क्रीत्वा मूल्येन र्यः पण्यं
दुःक्रीतं मन्यते क्रयी । विक्रेतुः प्रतिदेयं तत्तस्मिन्नेवाह्वयविक्षतम् ॥ द्वितीयेऽह्नि
ददत्क्रेता मूल्याभिंशांशमावहेत् । द्विगुणं तु तृतीयेऽह्नि परतः क्रेतुरेव तत् ॥’
इति । अपरीक्षितक्रयविक्रये पुनः पण्यवैगुण्यनिबन्धनानुशयावधिर्दशैकपञ्चस-
साहेत्यादिना दर्शित एव । तदनया वाचोयुक्त्या वृद्धिक्षयपरिज्ञानस्यानुशयका-
रणत्वमवगम्यते । यथा पण्यपरीक्षाविधिबलात्पण्यदोषाणामनुशयकारणत्वं अतः
पण्यदोषतद्वृद्धिक्षयकारणत्रिनयाभावेऽनुशयकालाभ्यन्तरेऽपि यद्यनुशयं करोति
तदा पण्यपद्मागं दण्डनीयः । अनुशयकारणमद्भावेऽप्यनुशयकालातिक्रमेणानु-
शयं कुर्वतोऽप्ययमेव दण्डः । उपभोगेनाविनश्वरं पु स्थिरार्धेऽप्यनुशयकालातिक्र-
मेणानुशयं कुर्वतो मनूक्तो दण्डो द्रष्टव्यः (८।२२३)—‘परेण तु दशाहस्य
न दद्यान्नापि दापयेत् । आददानो ददक्षेव राजा दण्ड्यः शतानि पद॥इति२५८

इति विक्रयासप्रदाननाम प्रकरणम् ।

अथ संभूयसमुत्थानप्रकरणम् २२

संभूयसमुत्थानं नाम विवादपदमिदानीमभिधीयते—

समवायेन वणिजां लाभार्थं कर्म कुर्वताम् ।

लाभालाभा यथाद्रव्यं यथा वा संविदा कृतौ ॥ २५९ ॥

सर्वे वयमिदं कर्म मिलिताः कर्म इत्येवंरूपा संप्रतिपत्तिः समवायः तेन ये
वणिक्कूटनर्तकप्रभृतयो लाभलिप्सवः प्रातिम्विकं कर्म कुर्वते तेषां लाभालाभा-
वुपचयापचयौ यथाद्रव्यं येन यावद्धनं पण्यग्रहणाद्यर्थं दत्तं तदनुसारेणावसेयौ ।
यद्वा । प्रधानगुणभावपर्यालोचनयास्य भागद्वयमस्यैको भाग इत्येवंरूपया सं-
विदा समयेन यथा संप्रतिपन्नौ तथा वेदितव्यौ ॥ २५९ ॥

प्रतिषिद्धमनादिष्टं प्रमादाद्यच्च नाशितम् ।

स तदद्याद्विपुलाच्च रक्षितादशमांशभाक् ॥ २६० ॥

किञ्च । तेषां संभूय प्रचरतां मध्ये पण्यमिदमित्थं न व्यवहर्तव्यमिति प्रति-

१ यत्पण्यं दुष्क्रीतं स्व. २ पदमधुना समभिदधाति घ.

षिद्धमाचरता यज्ञाशितमनादिष्टमननुशातं वा कुर्वाणेन तथा प्रमादाच्चशोही-
नतया वा येन यज्ञाशितं स तत्पण्यं वणिग्भ्यो दद्यात् । यः पुनस्तेषां मध्ये
चौरराजादिजनितान्मसनापण्यं पालयति स तस्माद्रक्षितापण्यादशममंशं
लभते ॥ २६० ॥

अर्धप्रक्षेपणाद्विंशं भागं शुल्कं नृपो हरेत् ।

व्यामिद्धं राजयोग्यं च विक्रीतं राजगामि तत् ॥ २६१ ॥

इयतः पण्यस्येयन्मूल्यमित्यर्धस्तस्य प्रक्षेपणात् राजतो निरूपणाद्धेतोरसौ मू-
ल्याद्विंशतितममंशं शुल्कार्थं गृह्णीयान् । यत्पुनर्व्यासिद्धमन्यत्र न विक्रयमिति
राज्ञा प्रतिषिद्धं यच्च राजयोग्यं मणिमाणिक्याद्यप्रतिषिद्धमपि तद्वाज्ञेऽनिवेद्य
लाभलोभेन विक्रीतं चेद्राजगामि मूल्यदाननिरपेक्षं तत्सर्वं पण्यं राजापहरे-
दित्यर्थः ॥ २६१ ॥

मिथ्यावदन्परीमाणं शुल्कस्थानादपासरन् ।

दाप्यस्त्वष्टगुणं यश्च स व्याजक्रयविक्रयी ॥ २६२ ॥

यः पुनर्वणिक् शुल्कवच्चनार्थं पण्यपरिमाणं निह्नुते शुल्कग्रहणस्थानाद्वापस-
रति यश्चास्येदमस्येद वेत्येवं विवादास्पदीभूतं पण्यं क्रीणाति विक्रीणीते वा ते
सर्वे पण्यादष्टगुणं दण्डनीयाः ॥ २६२ ॥

तरिकः स्थलजं शुल्कं गृह्णन्दाप्यः पणान्दश ।

ब्राह्मणप्रातिवेश्यानामेतदेवानिमन्त्रणे ॥ २६३ ॥

अपिच । शुल्कं हि द्विविधं स्थलजं जलजं च । तत्र स्थलजमर्धप्रक्षेपणा-
द्विंशं भागं शुल्कं नृपो हरेदित्ययोक्तम् । जलजं तु मानवेऽभिहितम् (८।
४०४।५।७।)— 'पणं यानं तरे दाप्यः पुरुषोऽर्धपणं तरे । पादं पशुश्च योषिश्च
पादार्धं रिक्तकः पुमान् ॥ भाण्डपूर्णानि यानानि तार्ये दाप्यानि सारतः । रि-
क्तभाण्डानि यत्किञ्चित्पुमांसश्चापरिच्छदाः ॥ गर्भिणी तु द्विमासादिस्तथा प्रव-
जितो मुनिः । ब्राह्मणा लिङ्गिनश्चैव न दाप्यास्तारिकं नराः ॥' इति ॥ शुल्क-
द्वयेऽप्ययमपरो विशेषः — 'न भिक्षकार्पापणमस्ति शुल्कं न शिल्पवृत्तौ न
शिशौ न दूते । न भैक्षलब्धे न हतावशेषे न श्रोत्रिये प्रवजिते न यज्ञे ॥'
इति ॥ तीर्थतेऽनेनेति तरिः नावादिः तज्जन्यशुल्केऽधिकृतस्तारिकः स यदा स्थ-
लोद्भवं शुल्कं गृह्णाति तदा दशपणान्दण्डनीयः । वेशो वेश्म । प्रतिवेश इति
स्ववेश्माभिमुखं स्ववेश्मपार्श्वस्थं शोच्यते । तत्र भवाः प्रातिवेश्याः ब्राह्मणाश्च
ते प्रातिवेश्याश्च ब्राह्मणप्रातिवेश्याः तेषां श्रुतवृत्तसंपन्नानां आह्वादिषु विभवे
सत्यनिमन्त्रणे एतदेव दशपणात्मकं दण्डनं वेदितव्यम् ॥ २६३ ॥

देशान्तरगतवणिग्विषयं प्रत्याह—

देशान्तरगते प्रेते द्रव्यं दायादवान्धवाः ।

ज्ञातयो वा हरेयुस्तदागतास्तैर्विना नृपः ॥ २६४ ॥

यदा संभूयकारिणां मध्ये यः कश्चिद्देशान्तरगतो मृतस्तदा तदीयमंशं दायादाः पुत्राद्यपत्यवर्गो बान्धवाः मातृपक्षा मातुलाद्याः ज्ञातयोऽपत्यवर्गव्यतिरिक्ताः सपिण्डा वा भागताः संभूय व्यवहारिणो ये देशान्तरादागतास्ते वा गृहीयुः । तैर्विना दायादाद्यभावे राजा गृहीयान् । वाशब्देन च दायादादीनां वैकल्पिकमधिकारं दर्शयति । पौर्वापर्यनियमश्च पक्षी दुहितर इत्यादिना प्रतिपादित एवात्रापि वेदितव्यः । शिष्यसब्रह्मचारिब्राह्मणनिषेधो वणिक्प्राप्तिश्च वचनप्रयोजनम् । वणिजामपि मध्ये यः पिण्डदानर्णदानादिसमर्थः स गृहीयात् । सामर्थ्याविशेषे पुनः सर्वे वणिजः संसृष्टिनो विभज्य गृहीयुः । तेषामप्यभावे दशवर्षं दायादाद्यागमनं प्रतीक्ष्यानागतेषु स्वयमेव राजा गृहीयान् । तदिदं नारदेन स्पष्टीकृतम्—‘एकस्य चेत्यान्मरणं दायादोऽस्य तदामुयात् । अन्यो वाऽसति दायादे शक्ताश्चेत्सर्वं एव ते ॥ तदभावे तु गुप्तं तैस्कारणेदशवत्सरान् । अस्वामिकमदायादं दशवर्षस्थितं ततः ॥ राजा तदात्मसात्कुर्यादेवं धर्मो न हीयते ॥’ इति ॥ २६४ ॥

जिह्मं त्यजेयुर्निर्लाभमशक्तोऽन्येन कारयेत् ।

किंच । जिह्मो वञ्चकः न निर्लाभं निर्गतलाभं लाभमाच्छिद्य त्यजेयुर्बहिः कुर्युः । यश्च संभूयकारिणां मध्ये भाण्डप्रत्यवेक्षणादिकं कर्तुमसमर्थोऽसावन्येन स्वं कर्म भाण्डभारवाहनं तदायव्ययपरीक्षणादिकं कारयेत् ॥

प्रागुपदिष्टं वणिग्धर्ममृत्विगादिष्वतिदिशति—

अनेन विधिराख्यात ऋत्विक्कर्मकर्मिणाम् ॥ २६५ ॥

अनेन लाभालाभौ यथाद्रव्यमित्यादिवणिग्धर्मकथनेन ऋत्विजां होत्रादीनां कृषीवलानां नटनर्तकतक्षादीनां च शिल्पकर्मोपजीविनां विधिर्वर्तनप्रकार आख्यातः । तत्र च ऋत्विजां धनविभागे विशेषो मनुना दर्शितः—(८।२।१०) ‘सर्वेषामर्धिनो मुख्यास्तर्धेनार्धिनोऽपरे । तृतीयिनस्तृतीयांशाश्चतुर्थ्यांशाश्च पादिनः॥’ इति ॥ अस्यायमर्थः । ज्योतिष्टोमेन शतेन दीक्षयन्तीति वचनेन गवां शतमृत्विगानतिरूपे दक्षिणाकार्ये विनियुक्तम् । ऋत्विजश्च होत्रादयः षोडश । तत्र कस्य कियानंश इत्यपेक्षायामिदमुच्यते । सर्वेषां होत्रादीनां षोडशर्त्विजां मध्ये ये मुख्याश्चत्वारो होत्रध्वर्युब्रह्मोद्गातारः ते गोशतस्यार्धिनः सर्वेषां भागपूरणोपपत्तिवशादष्टाचत्वारिंशद्वर्षार्धेनार्धभाजः । अपरे मैत्रावरुणप्रतिप्रस्थानृम्राह्मणाच्छंसिप्रस्तोतारस्तर्धेन तस्य मुख्यांशस्यार्धेन चतुर्विंशतिरूपेणार्धभाजः । ये पुनस्तृतीयिनः अष्टावाकनेद्वाग्रीध्रप्रतिहर्तारस्ते

१ विज्ञेयः घ. २ तद्वारयेत् घ. ३ वचने गवा घ.

तृतीयिनो मुख्यस्यांशस्य षोडशगोरूपेण तृतीयांशेन तृतीयांशभाजः । ये तु पादिनः प्रावस्तुदुष्पेत्तृपोत्सुमहाण्यास्ते मुख्यभागस्य यश्चतुर्थांशो द्वादशगोरूप-
स्तद्भाजः ॥ ननु कथमयमंशनियमो घटते । न तावदत्र समयो नापि द्रव्यसमवायो
नापि वचनं यद्वशादीदृशभागनियमः स्यादतः समं स्यादश्रुतत्वादिति न्यायेन
सर्वेषां समांशभाक्त्वं कर्मानुरूपेण चांशभाक्त्वमिति युक्तम् ॥ अत्रोच्यते ।
ज्योतिष्टोमप्रकृतिके द्वादशाहेऽर्धिनस्तृतीयिनः पादिन इति सिद्धवदनुवादो न
घटते यदि तत्प्रकृतिभूते ज्योतिष्टोमे अर्धंतृतीयचतुर्थांशभाक्त्वं मैत्रावरुणा-
दीनां न स्यादतो वेदिकदिप्रभृतिसमाख्याबलात्प्रागुक्तोऽशनियमोऽवकल्प्यत
इति निरवयवम् ॥ २६५ ॥

इति मभूयगमुन्धानप्रकरणम् ।

अथ स्तेयप्रकरणम् २३

इदानीं स्तेयं प्रस्तूयते । तल्लक्षणं च मनुनाभिहितम् (८। ३३२)—
'स्यात्साहसं त्वन्वयवत्प्रसभं कर्म यत्कृतम् । निरन्वयं भवेत्स्तेयं कृत्वापह्नुवते
च यत्' इति । अन्वयवत् द्रव्यरक्षिराजाध्यक्षादिसमक्षम् । प्रसभं बलावष्टम्भेन
यत्परधनहरणादिकं क्रियते तत्साहसम् । स्तेयं तु तद्विलक्षणं निरन्वयं द्रव्यस्वा-
म्याद्यसमक्षं वञ्चयित्वा यत्परधनहरणं तदुच्यते । यच्च सान्वयमपि कृत्वा न
मयेदं कृतमिति भयान्निहुते तदपि स्तेयम् ॥ नारदेनाप्युक्तम्—उपायैर्विवि-
धैरेषां छल्यिस्थापकर्षणम् । सुप्तमत्तप्रमत्तेभ्यः स्तेयमाहुर्मनीषिणः ॥' इति ॥

तत्र तत्स्करग्रहणपूर्वकत्वाद्दण्डस्य ग्रहणस्य ज्ञानपूर्वकत्वात् ज्ञानोपायं ताव-
दाह—

ग्राहकैर्गृह्यते चौरौ लोप्त्रेणाथ पदेन वा ।

पूर्वकर्मापराधी च तथा चाशुद्धवासकः ॥ २६६ ॥

यश्चौरौऽयमिति जनैर्विख्याप्यते असौ ग्राहकै राजपुरुषैः स्थानपालप्रभृति-
भिर्ग्रहीतव्यः । लोप्त्रेणापहतभाजनादिना वा चौर्यचिह्नेन नाशदिवसादारभ्य
चौर्यपदानुसारेण वा ग्राह्यः । यश्च पूर्वकर्मापराधी प्राक् प्रख्यातचौर्यः । अशुद्धो-
ऽप्रज्ञातो वासः स्थानं यस्यासावशुद्धवासकः सोऽपि ग्राह्यः ॥ २६६ ॥

अन्येऽपि शङ्कया ग्राह्या जातिनामादिनिहवैः ।

घृतस्त्रीपानसक्ताश्च शुष्कभिन्नमुखस्वराः ॥ २६७ ॥

परद्रव्यगृहाणां च प्रच्छका गृहचारिणः ।

निराया व्ययवन्तश्च विनष्टद्रव्यविक्रयाः ॥ २६८ ॥

किञ्च । न केवलं पूर्वोक्ता ग्राह्याः किञ्चन्येऽपि वक्ष्यमाणैर्किञ्चैः शङ्कया ग्राह्याः । जातिनिह्वयेन नाहं शुद्ध इत्येवंरूपेण, नामनिह्वयेन नाहं लेपित इत्येवंरूपेण, आदिग्रहणात्स्वदेशग्रामकुलाद्यपलापेन च लक्षिता ग्राह्याः । घृतपण्याङ्गनामघपानादिव्यसनेष्वतिप्रसक्तास्तथा कुतस्त्योऽसि एवमिति चौरग्राहिभिः पृष्टो यदि शुष्कमुखो भिन्नस्वरो वा भवति तर्ह्यसाधपि ग्राह्यः । बहुवचनास्त्रिचललाटादीनां ग्रहणम् । तथा ये निष्कारणं कियदस्य धनं किं वास्य गृहमिति पृच्छन्ति ये च वेषान्तरधारणेनात्मानं गृहयित्वा चरन्ति ये चापामावेऽपि बहुव्ययकारिणः ये वा विनष्टद्रव्याणां जीर्णवस्त्रभिन्नभाजनादीनामविज्ञातस्वामिकानां विक्रायकास्ते सर्वे चौरसंभावनया ग्राह्याः । एवं नानाविधचौर्यलिङ्गान्पुरुषान्गृहीत्वा एते चौराः किं वा साधव इति सम्यक्परीक्षेत न पुनर्किञ्चदर्शनमात्रेण चौर्यनिर्णयं कुर्यात् । अचौरस्यापि लोप्त्रादिचौर्यलिङ्गसंबन्धसंभवात् । यथाह नारदः—‘अन्यहस्तात्परिभ्रष्टमकामादुत्थितं भुवि । चोरेण वा परिक्षितं लोप्त्रं यत्नात्परीक्षयेत् ॥’ तथा—‘असत्याः सत्यसंकाशाः सत्याश्चासत्यसंनिभाः । दृश्यन्ते विविधा भावास्तस्मादुक्तं परीक्षणम् ॥’ इति ॥ २६७ ॥ २६८ ॥

एवं चौर्यशङ्कया गृहीतेनात्मा संशोधनीय इत्याह—

गृहीतः शङ्कया चौर्ये नात्मानं चेद्विशोधयेत् ।

दापयित्वा गतं द्रव्यं चौरदण्डेन दण्डयेत् ॥ २६९ ॥

यदि चौर्यशङ्कया गृहीतस्तच्चिस्तरणार्थमात्मानं न शोधयति तर्हि वक्ष्यमाणधनदापनवधादिदण्डभागभवेत् । अतो मानुषेण तदभावे दिव्येन वा आत्मा शोधनीयः ॥ ननु नाहं चौर इति मिथ्योत्तरे कथं प्रमाणं संभवति । तस्याभावरूपत्वात् । उच्यते । दिव्यस्य तावद्भावाभावगोचरत्वं रुच्याऽवान्यतरः कुर्यादित्यत्र प्रतिपादितम् । मानुषं पुनर्यद्यपि साक्षात्पुद्गमिथ्योत्तरे न संभवति तथापि कारणेन संसृष्टभावरूपमिथ्याकारणसाधनमुखेनाभावमपि गोचरयत्येव । यथा नाशापहारकाले अहं देशान्तरस्य इत्यभियुक्तैर्भाविते चौर्याभावस्याप्यर्थास्तिद्धेः शुद्धिर्भवत्येव ॥ २६९ ॥

चोरे दण्डमाह—

चौरं प्रदाप्यापहतं घातयेद्विविधैर्वधैः ।

यस्तु प्रायुक्तपरीक्षया तच्चिरपेक्षं वा निश्चितचौर्यस्तं स्वामिने अपहृतं धनं स्वरूपेण मूल्यकल्पनया वा दापयित्वा विविधैर्वधैर्घातयेत् । एतच्चोत्तमसाह-

सदृशप्राप्तियोग्योत्तमद्रव्यविषयम् । न पुनः पुष्पवस्त्रादिषु द्रव्यमध्यमद्रव्यापहार-
विषयम् । 'साहसेषु य एवोक्तस्त्रिषु दण्डो मनीषिभिः । स एव दण्डः स्त्रेयेऽपि
द्रव्येषु त्रिष्वनुकमात् ॥' इति नारदवचनेन दण्डरूपस्योत्तमसाहसस्योत्तमद्र-
व्यविषये व्यवस्थापितत्वात् ॥ यत्पुनर्बुद्धमनुवचनम्—'अभ्यायोपात्तवित्त-
त्वाद्धनमेवां मलात्मकम् । अतस्त्वान्धातयेद्राजा नार्थदण्डेन दण्डयेत् ॥' इति
तदपि महापराधविषयम् ॥

चौरविधेयेऽपवादमाह—

सचिह्नं ब्राह्मणं कृत्वा स्वराष्ट्रादिप्रवासयेत् ॥ २७० ॥

ब्राह्मणं पुनश्चौरं महत्पराधे न घातयेदपि तु ललाटेऽङ्कयित्वा स्वदेशाग्नि-
ष्कासयेत् । भङ्गनं च शपदाकारं कार्यम् । तथाच मनुः (९।२३७)—'गु-
स्तस्ये भगः कार्यः सुरापाने सुराध्वजः । स्त्रेये च शपदं कार्यं ब्रह्महण्यक्षिराः
पुमान् ॥' इति । एतच्च दण्डोत्तरकालं प्रायश्चित्तमचिकीर्षतो द्रष्टव्यम् ॥
यथाह मनुः (९।२४०)—'प्रायश्चित्तं तु कुर्वाणाः सर्वे वर्णा यथोदितम् ।
नाङ्गा राज्ञा ललाटे तु दाप्यास्तूतमसाहसम् ॥' इति ॥ २७० ॥

चौरावर्धने अपहृतद्रव्यप्राप्त्युपायमाह—

घातितेऽपहृते दोषो ग्रामभर्तुरनिर्गते ।

विवीतभर्तुस्तु पथि चौरोद्धर्तुरवीतके ॥ २७१ ॥

यदि ग्राममध्ये मनुष्यादिप्राणिवधो धनापहरणं वा जायते तदा ग्रामपतेरेव
चौरोपेक्षा दोषस्तत्परिहारार्थं स एव चौरं गृहीत्वा राज्ञेऽर्पयेत् । तदशक्तौ हतं
धनं धनिने दद्यात् । यदि चौरैस्तत् पदं स्वग्रामाभिर्गतं न दर्शयति । दर्शिते
पुनस्तत्पदं यत्र प्रविशति तद्विषयाधिपतिरेव चौरं धनं चार्पयेत् । तथाच
नारदः—'गोचरे यस्य लुप्येत तेन चौरः प्रवसतः । प्राज्ञो दाप्योऽथवा शेषं
पदं यदि न निर्गतम् ॥ निर्गते पुनरेतस्मात्तु चेदन्यत्र पातितम् । सामन्तान्मा-
र्गपालांश्च दिक्पालांश्चैव दापयेत् ॥' इति ॥ विवीते त्वपहारे विवीतस्वामिन
एव दोषः । यदा स्वधन्येव तद्भूतं भवत्यवीतके वा विवीतादन्यत्र क्षेत्रे तदा
चौरोद्धर्तुर्मार्गपालस्य दिक्पालस्य वा दोषः ॥ २७१ ॥

स्वसीम्नि दद्याद्ग्रामस्तु पदं वा यत्र गच्छति ।

पञ्चग्रामी बहिः क्रोशादशग्राम्यथवा पुनः ॥ २७२ ॥

किंच । यदा पुनर्ग्रामाद्बहिः सीमापर्यन्ते क्षेत्रे मोषादिकं भवति तदा तद्गा-
मवासिन एव दण्डः । यदि सीम्नो बहिश्चौरपदं न निर्गतम् । निर्गते पुनर्यत्र

१ तान्वर्तयेत् घ. २ विवीतः प्रचुरतृणकाष्ठो रक्ष्यमाणत्वेन परिगृहीतो भूपदेक इति पूर्व
२६० पक्षे विवृतयेव. ३ चौरपदं स्व. ४ मुप्येत स्व. मुप्येत ग. ५ वापराधः घ.

ग्रामादिके चौरपदं प्रविशति स एव चौरार्पणादिकं कुर्यात् । यदा त्वमेकग्राम-
मध्ये कोशमात्राद्विः प्रदेशे घातितो मुषितो वा चौरपदं च अवसंमर्दादिना
भक्षं तदा पञ्चानां ग्रामानां समाहारः पञ्चग्रामी दशग्रामसमाहारो वा दद्यात् ।
विकल्पवचनं तु यथा तत्प्रत्यासरूपपहतधनप्रत्यर्पणादिकं कुर्यादित्येवमर्थम् ।
यदा त्वन्वतोऽपहतं द्रव्यं दापयितुं न शक्नोति तदा स्वकोशादेव राज्ञा दद्यात् ।
'चौरहतमवजित्य यथास्थानं गमयेत्स्वकोशाद्वा दद्यात्' इति गीतमस्मरणात् ॥
मुषितामुषितसन्वेहे मानुषेण दिव्येन वा निर्णयः कार्यः । 'यदि तस्मिन्दाप्य-
माने भवेन्मोषे तु संशयः । मुषितः शपथं दाप्यो बन्धुभिर्वापि साधयेत् ॥'
इति धृष्टमनुस्मरणात् ॥ २७२ ॥

अपराधविशेषेण दण्डविशेषमाह—

बन्दिग्राहांस्तथा वाजिकुञ्जराणां च हारिणः ।

प्रसह्य घातिनश्चैव शूलानारोपयेन्नरान् ॥ २७३ ॥

बन्दिग्राहादीन्बलावष्टम्भेन घातकांश्च नरान्शूलानारोपयेत् । अथ च वध-
प्रकारविशेषोपदेशः । (१।३८०)—'कौष्ठागारायुजागारदेवतागारभेदकान् ।
हस्त्यश्वरथहर्षुश्च हन्यादेवाविचारयन् ॥' इति मनुस्मरणात् ॥ २७३ ॥

उत्क्षेपकग्रन्थिभेदौ करसन्दंशहीनकौ ।

कार्यौ द्वितीयापराधे करपादैकहीनकौ ॥ २७४ ॥

किंच । वस्त्राद्युत्क्षेपकग्रन्थिपहरतीत्युत्क्षेपकः । वस्त्रादिबद्धं स्वर्णादिकं वित्तस्यो-
त्कृत्य वा योऽपहरत्यसौ ग्रन्थिभेदः । तौ यथाक्रमं करेण सन्दंशसदृशेन तर्जण्या-
कुष्ठेन च हीनौ कार्यौ । द्वितीयापराधे पुनः करश्च पादश्च करपादं तच्च तदेकं
च करपादैकं तद्धीनं ययोस्तौ करपादैकहीनकौ कार्यौ । उत्क्षेपकग्रन्थिभेदकयो-
रेकमेकं करं पादं च छिन्द्यादित्यर्थः । एतदप्युत्तमसाहसप्राप्तियोग्यद्रव्यविषय-
म् । 'तदङ्गच्छेद इत्युक्तो दण्ड उत्तमसाहसः' इति नारदवचनात् ॥ तृतीयाप-
राधे तु वध एव । तथाच मनुः (१।२७७)—'अङ्गुलीग्रन्थिभेदस्य छेदये-
त्प्रथमे ग्रहे । द्वितीये हस्तचरणौ तृतीये वधमर्हति ॥' इति । जातिद्रव्यपरिमा-
णतो मूल्याद्यनुसारतो दण्डः कल्पनीय इति ॥ २७४ ॥

जातिद्रव्यपरिमाणपरिग्रहविनियोगवयःशक्तिगुणदेशकालादीनां दण्डगुरु-
लघुभावकारणानामानन्त्यात्प्रतिद्रव्यं वक्तुमशक्तेः सामान्येन दण्डकल्पनो-
पायमाह—

क्षुद्रमध्यमहाद्रव्यहरणे सारतो दयः ।

देशकालवयःशक्ति संचिन्त्यं दण्डकर्मणि ॥ २७५ ॥

क्षुद्राणां मध्यमानासुत्तमानां च द्रव्याणां हरणे सारतो मूल्याद्यनुसारतो

दण्डः कल्पनीयः । क्षुद्रादिद्रव्यस्वरूपं च नारदेनोक्तम्—‘सृग्भाण्डासनसङ्घा-
 स्थिदारुचर्मतृणादि यत् । समीधान्यं कृताञ्चं च क्षुद्रं द्रव्यमुदाहृतम् ॥ वासः
 कौशेयवर्ज्यं च गोवर्ज्यं पशवस्तथा । हिरण्यवर्ज्यं लोहं च मध्यं ग्रीहियवा
 भपि ॥ हिरण्यरसकौशेयस्त्रीपुङ्गवजवाजिनः । देवब्राह्मणराजां च द्रव्यं विज्ञे-
 यमुत्तमम् ॥’ त्रिप्रकारेष्वपि द्रव्येष्वैतस्मिन्निर्गकः प्रथममध्यमोत्तमसाहस्ररूपो द-
 ण्डनियमस्तैव दर्शितः—‘साहस्रेषु य एवोक्तक्षिपु दण्डो मनीषिभिः । स एव
 दण्डः स्तेयेऽपि द्रव्येषु त्रिष्वनुक्रमात् ॥’ इति ॥ सृन्मयेषु मणिकमल्लिकादिषु
 गोर्वाजिभ्यतिरिक्तेषु च महिषमेयादिपशुषु ब्राह्मणसंबन्धिषु च कनकधातुयादिषु
 तैरतमभावोऽस्तीति उच्चावचदण्डविशेषाकाङ्क्षायां मूल्याद्यनुसारेण दण्डः कल्प-
 नीयः । तत्र च दण्डकर्मणि दण्डकल्पनायां तद्धेतुमूलं देशकालवयःशक्तीति
 सम्यक् चिन्तनीयम् । एतच्च जातिद्रव्यपरिमाणपरिग्रहादीनामुपलक्षणम् । त-
 थाहि । ‘अष्टपाद्यं स्तेयकिल्बिषं शूद्रस्य द्विगुणोत्तराणीतरेषां प्रतिवर्णं विदुषोऽ-
 तिक्रमे दण्डभूयस्त्वम्’ इति । अयमर्थः—किल्बिषशब्देनात्र दण्डो लक्ष्यते । य-
 क्षिपपहारे यो दण्ड उक्तः स विद्वच्छूद्रकर्तृकेऽपहारेऽष्टगुण आपादनीयः । इत-
 रेषां पुनर्विद्वक्षत्रब्राह्मणादीनां विदुषां स्तेये द्विगुणोत्तराणि किल्बिषाणि षोडश-
 द्वात्रिंशच्चतुःषष्टिगुणा दण्डा आपादनीयाः । यस्माद्विद्वच्छूद्रादिकर्तृकेष्वपहारेषु
 दण्डभूयस्त्वम् । मनुनाप्ययमेवार्थो दर्शितः (८।३३७।३३८)—‘अष्टपाद्यं
 तु शूद्रस्य स्तेये भवति किल्बिषम् । षोडशैव तु वैश्यस्य द्वात्रिंशत्क्षत्रियस्य तु ॥
 ब्राह्मणस्य चतुःषष्टिः पूर्णं वापि शतं भवेत् । द्विगुणा वा चतुःषष्टिस्तद्दोषगुणवे-
 दिनः ॥’ इति ॥ तथा परिमाणकृतमपि दण्डगुणत्वं दृश्यते । यथाह मनुः
 (८।३२०)—‘धान्यं दशभ्यः कुम्भेभ्यो हरतोऽभ्यधिकं वधः । शेषेष्वेकाद-
 शगुणं दाप्यस्तस्य च तद्धनम् ॥’ इति ॥ विंशतिद्रोणकः कुम्भः । हर्तुर्ह्रियमा-
 णस्वामिगुणापेक्षया सुभिक्षदुर्भिक्षकालाद्यपेक्षया ताडनाङ्गच्छेदनवधरूपा दण्डा
 योज्याः ॥ तथा संख्याविशेषादपि दण्डविशेषो रत्नादिषु । (मनुः ८।३२१।३२२)
 —‘सुवर्णरजतादीनामुत्तमानां च वाससाम् । रत्नानां चैव सर्वेषां शतादभ्य-
 धिके वधः ॥ पञ्चाशतस्त्वभ्यधिके हस्तच्छेदनमिष्यते । शेषेष्वेकादशगुणं मू-
 ल्यादण्डं प्रकल्पयेत् ॥’ इति ॥ तथा द्रव्यविशेषादपि (८।३२३)—‘पुरुषाणां
 कुलीनानां नारीणां वा विशेषतः । रत्नानां चैव सर्वेषां हरणे वधमर्हति ॥’ अ-
 कुलीनानां तु दण्डान्तरम् —‘पुरुषं हरतो दण्डः प्रोक्त उत्तमसाहसः । रुप-
 राधे तु सर्वस्वं कन्यां तु हरतो वधः ॥’ इति ॥ क्षुद्रद्रव्याणां तु माषतो न्यून-
 मूल्यानां मूल्यात्पञ्चगुणो दमः ।—‘काष्ठभाण्डतृणादीनां सृन्मयानां तथैव च ॥
 वेणुवैणवभाण्डानां तथा स्त्राव्यस्थिचर्मणाम् ॥ शाकानामार्द्रमूलानां हरणे फल-
 मूलयोः । गोरसेक्षुविकाराणां तथा लवणतैलयोः ॥ पक्काञ्चानां कृताञ्चानां मै-
 त्सानामामिषस्य च । सर्वेषां मूल्यमूतानां मूल्यात्पञ्चगुणो दमः ॥’ इति नार-

१ गोव्यतिरिक्तेषु घ. २ तारतम्यभावोऽस्तीति घ. ३ मत्स्यानामौषधस्य च । सर्वेषामस्यमू-
 ल्यानां घ.

दस्मरणात् ॥ यः पुनः प्रथमसाहसः क्षुद्रद्रव्येषु क्षतावरः पञ्चशतपर्यन्तोऽसौ माषमूल्ये तदधिकमूल्ये वा यथायोग्यं व्यवस्थापनीयः ॥ यत् पुनर्मानवं क्षुद्रद्रव्यगोचरवचनं तन्मूल्याद्विगुणो दम इति तदल्पप्रयोजनशरावादिविषयम् । तथापराधगुरुत्वादपि दण्डगुरुत्वम् । यथा—‘संधिं भित्त्वा तु ये चौर्यं रात्रौ कुर्वन्ति तस्कराः । तेषां छित्त्वा नृपो हस्तौ तीक्ष्णशूले निवेशयेत् ॥’ इत्येवं सर्वेषामानन्त्यास्पतिद्रव्यं वस्तुमशक्तेर्जातिपरिमाणादिभिः कारणैर्दण्डगुरुकघुभावः कल्पनीयः । पथिकादीनां पुनरल्पापराधे न दण्डः । यथाह मनुः (८।३४१) —‘द्विजोऽध्वगः क्षीणवृत्तिर्द्वाविक्षू द्वे च मूलके । आददानः परक्षेत्राच्च दण्डं दातुमर्हति ॥’ तथा—‘चणकव्रीहिगोधूमयवानां मुद्रमाषयोः । अनिषिद्धैर्गृहीतव्यो मुष्टिरेकः पथि स्थितैः ॥ तथैव सप्तमे भक्तं भक्तानि षडनभता । अश्वस्तनविधानेन हर्तव्यं हीनकर्मणः ॥’ इति ॥ २७५ ॥

अचौरस्यापि चौरपकारिणो दण्डमाह—

भक्तावकाशाभ्युदकमश्रोपकरणव्ययान् ।

दत्त्वा चौरस्य वा हन्तुर्जानतो दम उत्तमः ॥ २७६ ॥

भक्तमशनम् । अवकाशो निवासस्थानम् । अग्निश्चौरस्य क्षीतापनोदाद्यर्थः । उदकं नृपितस्य । मञ्जश्चौर्यप्रकारोपदेशः । उपकरणं चौर्यसाधनम् । व्ययः अपहारार्थं देशान्तरं गच्छतः पाथेयम् । एतानि चौरस्य हन्तुर्वा दुष्टत्वं जानन्नपि यः प्रयच्छति तस्योत्तमसाहसो दण्डः । चौरपेक्षिणामपि दोषः—‘शक्ताश्च य उपेक्षन्ते तेऽपि तद्दोषभागिनः ॥’ इति नारदस्मरणात् ॥ २७६ ॥

शस्त्रावपाते गर्भस्य पातने चोत्तमो दमः ।

उत्तमो बाधमो वापि पुरुषस्त्रीप्रमापणे ॥ २७७ ॥

किंच । परगात्रेषु शस्त्रस्यावपातने दासीब्राह्मणगर्भव्यतिरेकेण गर्भस्य पातने चोत्तमो दमः दण्डः । दासीगर्भनिपातने तु दासीगर्भविनाशकृदित्यादिना शतदण्डोऽभिहितः । ब्राह्मणगर्भविनाशे तु ‘हत्वा गर्भमविज्ञातम्’ इत्यत्र ब्रह्महत्यातिदेशं वैक्ष्यते । पुरुषस्य स्त्रियाश्च प्रमापणे शीलवृत्ताद्यपेक्षयोत्तमो बाधमो वा दण्डो व्यवस्थितो वेदितव्यः ॥ २७७ ॥

विप्रदुष्टां स्त्रियं चैव पुरुषघ्नीमगर्भिणीम् ।

सेतुमेदकरीं चाप्सु शिलां बद्धा प्रवेशयेत् ॥ २७८ ॥

अपिच । विशेषेण प्रदुष्टा विप्रदुष्टा भूणघ्नी स्वगर्भपातिनी च । या च पुरुषस्य हस्त्री सेतूनां भेत्री च एता गर्भरहिताः स्त्रीर्गले शिलां बद्धा अप्सु प्रवेशयेत् यथा न ह्वयन्ति ॥ २७८ ॥

विषामिदां पतिगुरुनिजापत्यप्रमापणीम् ।

विकर्णकरनासौष्टीं कृत्वा गोभिः प्रमापयेत् ॥ २७९ ॥

किंच । अगर्भिणीमित्यनुवर्तते । या च परवधार्थमन्नपानादिषु विषं ददाति क्षिपति । या च दाहार्थं ग्रामादिष्वग्निं ददाति । तथा या च निजपतिगुर्वपत्यानि मारयति तां विच्छिन्नकर्णकरनासौष्टीं कृत्वा अदान्तैर्दुष्टबलीवर्जैः प्रवाह्य मारयेत् । स्तेयप्रकरणे यदेतत्साहसिकस्य दण्डविधानं तत्प्रासङ्गिकमिति मन्तव्यम् ॥ २७९ ॥

अविज्ञातकर्तृके हनने हन्तृज्ञानोपायमाह—

अविज्ञातहतस्याशु कलहं सुतवान्धवाः ।

प्रष्टव्या योषितश्चास्य परपुंसि रताः पृथक् ॥ २८० ॥

अविज्ञातहतस्याविज्ञातपुरुषेण घातितस्य संबन्धिनः सुताः प्रत्यासन्नवान्धवाश्च केनास्य कलहो जात इति कलहमाशु प्रष्टव्याः । तथा मृतस्य संबन्धिन्यो योषितो याश्च परपुंसि रता व्यभिचारिण्यस्ता अपि प्रष्टव्याः ॥ २८० ॥

कथं प्रष्टव्या इत्यत आह—

स्त्रीद्रव्यवृत्तिकामो वा केन वार्यं गतः सह ।

मृत्युदेशसमासन्नं पृच्छेद्वापि जनं शनैः ॥ २८१ ॥

किमयं स्त्रीकामो द्रव्यकामो वृत्तिकामो वा तथा कस्यां किंसंबन्धिन्यां वा स्त्रियामस्य रतिरासीत्, कस्मिन् वा द्रव्ये प्रीतिः, कुतो वा वृत्तिकामः, केन वा सह देशान्तरं गत इति नानाप्रकारं व्यभिचारिण्यो योषितः पृथक्पृथक् विश्वास्य प्रष्टव्याः । तथा मरणदेशनिकटवर्तिनो गोपाऽटबिकाया ये जनास्तेऽपि विश्वासपूर्वकं प्रष्टव्याः । एवं नानाप्रकारैः प्रभैर्हन्तारं निश्चित्य तदुचितो दण्डो विधातव्यः ॥ २८१ ॥

क्षेत्रवेश्मवनग्रामविवीतखलदाहकाः ।

राजपत्न्यभिगामी च दग्धव्यास्तु कटाग्निना ॥ २८२ ॥

किंच । क्षेत्रं पक्वफलसस्योपेतम् । वेश्म गृहम् । वनमटवीं क्रीडावनं वा । ग्रामम् । विवीतमुक्तलक्षणम् । खलं वा ये दहन्ति येषु राजपत्नीमभिगच्छन्ति तांस्त्वांश्चैर्वीरजमयैर्वैदित्वा दहेत् । क्षेत्रादेर्दाहकानां मारणदण्डप्रसङ्गादण्डविधानम् ॥ २८२ ॥

इति स्तेयप्रकरणम् ।

अथ स्त्रीसंग्रहणप्रकरणम् २४

स्त्रीसंग्रहणार्थं विवादपदं व्याख्यायते । प्रथमसाहसादिदण्डप्राप्त्यर्थं त्रेधा तत्स्वरूपं व्यासेन विवृतम्—‘त्रिविधं तत्समाख्यातं प्रथमं मध्यमोत्तमम् । अदेशकालभाषाभिर्निर्जने च परस्त्रियाः ॥ कटाक्षावेशणं हास्यं प्रथमं साहसं स्मृतम् । प्रेषणं गन्धमाल्यानां धूपभूषणवाससाम् ॥ प्रलोभनं चाप्यनैर्मध्यमं साहसं स्मृतम् । सहासनं विविक्तेषु परस्परैमुपाश्रयः ॥ केशाकेशिग्रहश्चैव सम्यक् संग्रहणं स्मृतम् ॥’ स्त्रीपुंसयोर्मिथुनीभावः संग्रहणम् ॥

संग्रहणज्ञानपूर्वकत्वात्तत्कर्तुर्दण्डविधानं तज्ज्ञानोपायं तावदाह—

पुमान्संग्रहणे ग्राह्यः केशाकेशि परस्त्रियाः ।

सद्यो वा कामजैश्चिह्नैः प्रतिपत्तौ द्वयोस्तथा ॥ २८३ ॥

संग्रहणे प्रवृत्तः पुमान् केशाकेश्यादिभिर्लिङ्गैर्ज्ञात्वा ग्रहीतव्यः । परस्परं केशग्रहणपूर्विका क्रीडा केशाकेशि । ‘तत्र तेनेदमिति सरूपे’ इति बहुमीहौ सति—‘इच्छकर्मव्यतिहारे’ इति समासान्त इच्छप्रत्ययः । अव्ययत्वाच्च लुप्ततृतीया विभक्तिः ॥ ततश्चायमर्थः । परभार्यया सह केशाकेशिक्रीडनेनाभिनवैः कररुहदशनादिकृतवर्णैः रागकृतैर्लिङ्गैर्द्वयोः संग्रतिपत्त्या वा ज्ञात्वा संग्रहणे प्रवृत्तो ग्रहीतव्यः । परस्त्रीग्रहणं नियुक्तावरुद्धादिव्युदासार्थम् ॥ २८३ ॥

नीवीस्तनप्रावरणसक्थिकेशावमर्शनम् ।

अदेशकालसंभाषं सहैकासनमेव च ॥ २८४ ॥

किंच । यः पुनः परदारपरिधानमन्थिप्रदेशकुचप्रावरणजघनमूर्धरुहादिस्पर्शनं साभिलाष इवाचरति । तथा भदेशे निर्जने जनताकीर्णे बान्धकाराकुले भकाले संलापनं करोति । परभार्यया वा सहैकमञ्चकादौ रिरंसयेवावतिष्ठते यः सोऽपि संग्रहणे प्रवृत्तो ग्राह्यः । एतच्चाशङ्क्यमानदोषपुरुषविषयम् । इतरस्य तु न दोषः । यथाह मनुः (८।३।५५)—‘यस्त्वनाक्षारितः पूर्वमभिभाषेत करणात् । न दोषं प्राप्नुयात्किञ्चिद्वाहि तस्य व्यतिक्रमः ॥’ इति ॥ यः परस्त्रिया स्पृष्टः क्षमतेऽसावपि ग्राह्य इति तेनैवोक्तम् (८।३।५८)—‘स्त्रियं स्पृष्टोददेशे यः स्पृष्टो वा मर्षयेत्तथा । परस्परस्यानुमते सर्वे संग्रहणं स्मृतम् ॥’ इति । यश्च मयेयं विदग्धाऽसकृद्रमितेति श्लाघया भुजंगजनसमक्षं ख्यापयत्यसावपि ग्राह्य इति तेनैवोक्तम् ।—‘दर्पाद्वा यदि वा मोहाच्छ्लाघया वा स्वयं वदेत् । पूर्वं मयेयं भुक्तेति तच्च संग्रहणं स्मृतम् ॥’ इति ॥ २८४ ॥

प्रतिषिद्धयोर्द्वयोः स्त्रीपुंसयोः पुनः सङ्घापादिकरणे दण्डमाह—

स्त्री निषेधे शतं दद्याद्विशतं तु दमं पुमान् ।

१ संभाषा निर्जने घ. २ समुदाहृतम् घ. ३ मपाश्रयः घ. ४ स्त्री निषेधे शतं दण्ड्या दिशतं तु दमः पुमान् इति व्य. मयूखे.

प्रतिषेधे तयोर्दण्डो यथा संग्रहणे तथा ॥ २८५ ॥

प्रतिषिध्यत इति प्रतिषेधः पतिपित्रादिभिर्येन सह संभाषणादिकं निषिद्धं तत्र प्रवर्तमाना स्त्री दातव्यं दण्डं दद्यात् । पुरुषः पुनरेवं निषिद्धे प्रवर्तमानो द्विशतं दद्यात् । द्वयोस्तु स्त्रीपुंसयोः प्रतिषिद्धे प्रवर्तमानयोः संग्रहणे संभोगे वर्णानुसारेण यो दण्डो वक्ष्यते स एव विज्ञेयः । एतच्च चारणादिभार्याव्यतिरेकेण । (८।३६२)—‘नैव चारणदारेषु विधिर्नात्मोपजीविषु । सज्जयन्ति हि ते नारीं निगूढाश्चारयन्ति च ॥’ इति मनुस्मरणात् ॥ २८५ ॥

तदिदानीं संग्रहणे दण्डमाह—

सजातावुत्तमो दण्ड आनुलोम्ये तु मध्यमः ।

प्रातिलोम्ये वधः पुंसो नार्याः कर्णादिकर्तनम् ॥ २८६ ॥

चतुर्णामपि वर्णानां बलात्कारेण सजातीयगुप्तपरदारभगमने साक्षीतिपण-
सहस्रं दण्डनीयः । यदा त्वानुलोम्येन हीनवर्णो स्त्रियमगुप्तमभिगच्छति तदा
मध्यमसाहसं दण्डनीयः । यदा पुनः सवर्णमगुप्तमानुलोम्येन गुप्तां वा व्रजति
तदा मानवे विशेष उक्तः (८।३७८-३८३)—‘सहस्रं ब्राह्मणो दण्ड्यो
गुप्तां विप्रां बलाद्भजन् । शतानि पञ्च दण्ड्यः स्यादिच्छन्त्या सह संगतः ॥’
तथा—‘सहस्रं ब्राह्मणो दण्डं दाप्यो गुप्ते तु ते व्रजन् । शूद्रायां क्षत्रियविशोः
सहस्रं तु भवेदमः ॥’ इति ॥ एतच्च गुरुसखिभार्यादिव्यतिरेकेण द्रष्टव्यम् ।
—‘माता मातृवसा श्वश्रूमातुलानी पितृवसा । पितृव्यसखिशिष्यस्त्री भगि-
नी तत्सखी क्षुषा ॥ दुहिताचार्यभार्या च सगोत्रा शरणागता । राज्ञी प्रव्रजिता
धायी साध्वी वर्णोत्तमा च या ॥ आसामन्यतमां गच्छन्गुरुतल्पग उच्यते ।
क्षिभस्योत्कर्तनात्तत्र नान्यो दण्डो विधीयते ॥’ इति नारदस्मरणात् ॥ प्राति-
लोम्ये उत्कृष्टवर्णस्त्रीभगमने क्षत्रियादेः पुरुषस्य वधः । एतच्च गुप्ताविषयम् । अन्यत्र
तु धनदण्डः । (८।३७६।३७७)—‘उभावपि हि तावेव ब्राह्मण्या गुप्तया
सह । विष्णुतो शूद्रवदण्ड्यौ दग्धव्यौ वा कटाभिना ॥ ब्राह्मणीं यद्यगुप्तां तु सेवे-
तां वैश्यपार्थिवौ । वैश्यं पञ्चशतं कुर्यात्क्षत्रियं तु सहस्रिणम् ॥’ इति मनुस्म-
रणात् । शूद्रस्य पुनरगुप्तमुत्कृष्टवर्णो स्त्रियं व्रजतो लिङ्गच्छेदनसर्वस्वापहारौ ।
गुप्तां तु व्रजतस्तस्य वधसर्वस्वापहाराविति तेनैवोक्तम् ॥ (मनुः ८।३७३)
—‘शूद्रो गुप्तमगुप्तं वा द्वैजातं वर्णमावसन् । भगुप्तमङ्गसर्वस्वैर्गुप्तं सर्वेण हीयते ॥’
इति । नार्याः पुनर्हीनवर्णं व्रजन्त्याः कर्णयोरादिग्रहणाभासादेश्च कर्तनम् । आनु-
लोम्येन वा सवर्णं वा व्रजन्त्या दण्डः कल्प्यः । अयं च वधाद्युपदेशो राज्ञ एव
तस्यैव पाळनाधिकाराच्च द्विजातिमात्रस्य । तस्य ‘ब्राह्मणः परीक्षार्थमपि दासं
नाददीत’ इति सप्तग्रहणनिषेधात् । यदा तु राज्ञो निवेदने कालविलम्बनेन
कार्योत्तिपाताशङ्का तदा स्वयमेव जारादीन्हन्वात् (मनुः ८।३४८)—‘सहस्रं

द्विजातिभिर्प्रांशं धर्मो यत्रोपरुष्यते' । तथा (मनुः ८।३५१)—'वातकावि-
वधे दोषो हन्तुर्भवति कश्चन । प्रकाशं वाप्रकाशं वा मन्युस्तं मन्युमुच्छति ॥'
इति शस्त्रप्रहणाभ्यनुशानाच्च ॥ तथा क्षत्रियवैश्ययोरन्योन्यरूपभिगमने यथा-
क्रमं सहस्र-पञ्चशतपणात्मकौ दण्डौ वेदितव्यौ । तदाह मनुः (८।३८२)
—'वैश्यश्चेत्क्षत्रियां गुप्तां वैश्यां वा क्षत्रियो व्रजेत् । यो ब्राह्मण्यामगुप्तायां
तावुभौ दण्डमर्हतः ॥' इति ॥ २८६ ॥

पारदार्यप्रसङ्गात्कन्यायामपि दण्डमाह—

अलंकृतां हरन्कन्यामुत्तमं हन्यथाधमम् ।

दण्डं दद्यात्सवर्णासु प्रातिलोम्ये वधः स्मृतः ॥ २८७ ॥

विवाहाभिमुखीभूतामलंकृतां सवर्णां कन्यामपहरन्नुत्तमसाहसं दण्डनीयः ।
तदनभिमुखीं सवर्णां हरन्प्रथमं साहसम् । उत्कृष्टवर्णजां कन्यामपहरतः पुनः
क्षत्रियादेर्वध एव ॥ दण्डविधानाच्चापहर्तृसकाशादाच्छिद्यान्यस्यै देयेति ग-
म्यते ॥ २८७ ॥

आनुलोम्यापहरणे दण्डमाह—

सकामास्वनुलोमासु न दोषस्त्वन्यथा दमः ।

यदि सानुरागां हीनवर्णां कन्यामपहरति तदा दोषाभावाच्च दण्डः । अन्य-
था त्वनिच्छन्तीमपहरतः प्रथमसाहसो दण्डः ॥

कन्यादूषणे दण्डमाह—

दूषणे तु करच्छेद उत्तमायां वधस्तथा ॥ २८८ ॥

अनुलोमास्त्वित्यनुवर्तते । यद्यकामां कन्यां बलात्कारेण नखक्षतादिना दूषय-
ति तदा तस्य करच्छेत्तव्यः । यदा पुनस्तामेवाङ्गुलिप्रक्षेपेण योनिक्षतं कुर्वन्दूष-
यति तदा मनूक्तषट्शतसहितोऽङ्गुलिच्छेदः । (मनुः ८।३६७)—'अभिषह्य
तु यः कन्यां कुर्याद्दूषेण मानवः । तस्याशु कर्त्ये अङ्गुत्यौ दण्डं चार्हति षट्श-
तम् ॥' इति ॥ यदा पुनः सानुरागां पूर्ववद्दूषयति तदापि तेनैव विशेष उक्तः
(मनुः ८।३६८)—'सकामां दूषयन्कन्यां नाङ्गुलिच्छेदमर्हति । द्विशतं तु दमं
दाप्यः प्रसङ्गविनिवृत्तये ॥' इति ॥ यदा तु कन्यैव कन्यां दूषयति विदग्धा
वा तत्रापि विशेषस्तेनैवोक्तः (मनुः ८।३६९)—'कन्यैव कन्यां वा कुर्या-
त्तस्यास्तु द्विशतो दमः । या तु कन्यां प्रकुर्यात्स्त्री सा सद्यो मौण्ड्यमर्हति ॥
अङ्गुस्योरेव वा च्छेदं स्वरेणोद्वहनं तथा ॥' इति । कन्यां कुर्यादिति कन्यां यो-
निक्षतवतीं कुर्यादित्यर्थः ॥ यदा पुनरुत्कृष्टजातीयां कन्यामविशेषात्सकामा-
कामां वाभिगच्छति तदा हीनस्य क्षत्रियादेर्वध एव । (८।३६६)—'वत्तमां
सेवमानस्तु जघन्यो वधमर्हति' इति मनुस्मरणात् ॥ यदा सवर्णां सकामाम-

भिगच्छति तदा गोमिथुनं शुल्कं तत्पित्रे दद्यात् यदीच्छति ॥ पितरि तु शुल्क-
मनिच्छति दण्डरूपेण तदेव राज्ञे दद्यात् । सवर्णामकामां तु गच्छतो वध
एव । यथाह मनुः (८।३६६)—‘शुल्कं दद्यात्सेवमानः समामिच्छेत्पिता
यदि’ । (८।३६४)—‘योऽकामां दूषयेत्कन्यां स सद्यो वधमर्हति । सकामां
दूषयस्तुल्यो न वधं प्राप्नुयान्नरः ॥’ इति ॥ २८८ ॥

शतं स्त्रीदूषणे दद्याद्दे तु मिथ्याभिंशंसने ।

पशून्गच्छन्शतं दाप्यो हीनां स्त्रीं गां च मध्यमम् ॥ २८९ ॥

किंच । स्त्रीशब्देनात्र प्रकृतत्वात्कन्यावमृश्यते । तस्या यदि कश्चिद्विद्यमानाने-
वापस्मारराजयक्ष्मादिदीर्घकुत्सितरोगसंसृष्टमैथुनत्वादिदोषान्प्रकाशयेयमकन्येति
दूषयत्यसौ शतं दाप्यः । मिथ्याभिंशंसने तु पुनरविद्यमानदोषाविष्कारेण
दूषणे द्वेष्टते दापनीयः । गोव्यतिरिक्तपशुगमने तु शतं दाप्यः । यः पुनर्हीनां
स्त्रियमन्त्यावसायिनीमविशेषात्सकामामकामां वा गां चाभिगच्छत्यसौ मध्यम-
साहसं दण्डनीयः ॥ २८९ ॥

साधारणस्त्रीगमने दण्डमाह—

अवरुद्धासु दासीषु भुजिष्यासु तथैव च ।

गम्यास्वपि पुमान्दाप्यः पञ्चाशत्पणिकं दमम् ॥ २९० ॥

गच्छन्नित्यनुवर्तते । उक्तलक्षणा वर्णस्त्रियो दास्यस्ता एव स्वामिना शुश्रूषा-
हानिभ्युदासार्थं गृह एव स्थातव्यमित्येवं पुरुषान्तरोपभोगतो निरुद्धा अव-
रुद्धाः । पुरुषनियतपरिग्रहाः भुजिष्याः, यदा दास्योऽवरुद्धा भुजिष्या वा भवे-
युस्तदा तासु तथा चशब्दाद्देश्यास्त्रैरिणीनामपि साधारणस्त्रीणां भुजिष्याणां च
ग्रहणम् । तासु च सर्वपुरुषमाधारणतया गम्यास्वपि गच्छन् पञ्चाशत्पणान्दण्ड-
नीयः । परपरिगृहीतत्वेन तासां परदारतुल्यत्वात् । एतच्च स्पष्टमुक्तं नारदेन
—‘स्त्रैरिण्यब्राह्मणी वेश्या दासी निष्कासिनी च या । गम्याः स्युरानुलोम्येन
स्त्रियो न प्रतिलोमतः ॥ आस्त्रेव तु भुजिष्यासु दोषः स्यात्परदारवत् । गम्या-
स्वपि हि नोपेयाद्यत्ताः परपरिग्रहाः ॥’ इति ॥ निष्कासिनी स्वाम्यनवरुद्धा
दासी । ननु च स्त्रैरिण्यादीनां साधारणतया गम्यत्वाभिधानमयुक्तम् । नहि
जातितः शास्त्रतो वा काश्चन लोके साधारणाः स्त्रिय उपलभ्यन्ते । तथाहि । स्त्रै-
रिण्यो दास्यश्च तावद्गुणस्त्रिय एव ।—‘स्त्रैरिणी या पतिं हित्वा सवर्णं कामतः
अयेत् । वर्णानामानुलोम्येन दास्यं न प्रतिलोमतः ॥’ इति मनुस्मरणात् ॥
नच वर्णस्त्रीणां पत्यौ जीवति मृते वा पुरुषान्तरोपभोगो घटते । (मनुः ५।
१५४—१५७)—‘दुःशीलः कामवृत्तो वा गुणैर्वा परिवर्जितः । परिचार्यः स्त्रिया
साध्या सततं देववरपतिः ॥ कामं तु अपयेद्देहं पुष्पमूलफलैः शुभैः । नतु ना-
मापि गृहीवात्पत्यौ घेते परस्य तु ॥’ इति निषेधस्मरणात् ॥ नापि कन्याव-

स्थायाः साधारणत्वम् । पित्रादिपरिरक्षितायाः कन्याया एव दानोपदेशात् । दानभावेऽपि तथाविधाया एव स्वयंवरोपदेशात् । नच दासीभावात्स्वधर्माधिकारवृत्तिः । पारतन्त्र्यं हि दास्यं न स्वधर्मपरित्यागः । नापि वेश्या साधारणी वर्णानुलोमजन्मतिरेकेण गम्यजात्यन्तरासंभवात् । तदन्तःपातित्वे च पूर्ववदेवागम्यत्वम् । प्रतिलोमजन्मे तु तासां नितरामगम्यत्वम् । अतः पुरुषान्तरोपभोगे तासां निन्दितकर्माभ्यासेन पातित्यात् । पतितसंसर्गस्य निषिद्धत्वाच्च न सकलपुरुषोपभोगयोग्यत्वम् । सत्यमेवम् । किं त्वत्र स्वैरिण्याद्युपभोगे पित्रादिरक्षकराजदण्डभयादिदृष्टदोषाभावाद्गम्यत्ववाच्योयुक्तिः । दण्डाभावश्चावरुद्धासु दासीष्विति नियतपुरुषपरिग्रहोपाधितो दण्डविधानात्तदुपाधिरहितास्वर्थादवगम्यते । स्वैरिण्यादीनां पुनर्दण्डाभावो विधानाभावात् ॥ ‘कन्यां भजन्तीमुत्कृष्टां न किञ्चिदपि दापयेत् ॥’ इति लिङ्गनिदर्शनाच्चावगम्यते । प्रायश्चित्तं तु स्वधर्मस्खलननिमित्तं गम्यानां गन्धर्वाणां चाविशेषाद्भवत्येव । यत्पुनर्वेश्यानां जात्यन्तरासंभवे न वर्णान्तःपातित्वमनुमानादुक्तम्—‘वेश्याः वर्णानुलोमाद्यन्तःपातिन्यो मनुष्यजात्याभयत्वात् ब्राह्मणादिवत्’ इति । तच्च । तत्र कुण्डगोककादिभिरनैकान्तिकत्वात् । अतो वेश्याख्या काचिज्जातिरनादिर्वेश्यायामुत्कृष्टजातेः समानजातेर्वा पुरुषादुत्पन्ना पुरुषसंभोगवृत्तिर्वेश्येति ब्राह्मण्यादिवल्लोकप्रसिद्धिबलादभ्युपगमनीयम् । नच निर्मूल्यं प्रसिद्धिः । स्मर्यते हि स्कन्दपुराणे—‘पञ्चभूटा नाम काश्चनाप्सरसस्तासन्ततिर्वेश्याख्या पञ्चमी जातिः’ इति । अतस्तासां नियतपुरुषपरिणयनविधिविधुरतया समानोत्कृष्टजातिपुरुषाभिगमने नादृष्टदोषो नापि दण्डस्तासु चानवरुद्धासु गच्छतां पुरुषाणां यद्यपि न दण्डस्तथाप्यदृष्टदोषोऽस्त्येव । ‘स्वदारनियतः सदा’ इति नियमात् ।—‘पशुवेश्याभिगमने प्राजापत्यं विधीयते’ इति प्रायश्चित्तस्मरणाच्चेति निरवयवम् २९०

‘अवरुद्धासु दासीषु’ इत्यनेन दासीस्वैरिण्यादिभुजिष्याभिगमने दण्डं विदधतस्तास्वभुजिष्यासु दण्डो नास्तीत्यर्थादुक्तं तदपवादमाह—

प्रसह्य दास्यभिगमे दण्डो दशपणः स्मृतः ।

बहूनां यद्यकामासौ चतुर्विंशतिकः पृथक् ॥ २९१ ॥

पुरुषसंभोगजीविकासु दासीषु स्वैरिण्यादिषु शुल्कदानविरहेण प्रसह्य बलात्कारेणाभिगच्छतो दशपणो दण्डः । यदि बहव एकांमनिच्छन्तीमपि बलात्कारेणाभिगच्छन्ति तर्हि प्रत्येकं चतुर्विंशतिपणपरिमितं दण्डं दण्डनीयाः । यदा पुनस्तदिच्छया भाटिं दत्त्वा पश्चादनिच्छन्तीमपि बलाद्भजन्ति तदा तेषामदोषः । यदि व्याध्याद्यभिभवस्तस्या न स्यात् ।—‘व्याधिता सश्रमा व्यग्रा राजकर्मपरायणा । आमग्निता चेज्जागच्छेददण्ड्या वडवा स्मृता ॥’ इति नारदवचनात् ॥

गृहीतवेतना वेश्या नेच्छन्ती द्विगुणं वहेत् ।

अगृहीते समं दाप्यः पुमानप्येवमेव हि ॥ २९२ ॥

यदा तु शुल्कं गृहीत्वा स्वस्थापि अर्यपतिं नेच्छति तदा द्विगुणं शुल्कं द-
द्यात् । तथा शुल्कं दत्त्वा स्वयमनिच्छतः स्वस्थस्य पुंसः शुल्कहानिरेव ।—
'शुल्कं गृहीत्वा पण्यस्त्री नेच्छन्ती द्विगुणं वहेत् । अनिच्छन्दत्तशुल्कोऽपि शु-
ल्कहानिमवामुयात् ॥' इति तेनैवोक्तम् । तथान्योऽपि विशेषस्तेनैव दर्शितः—
'अप्रयच्छंस्तथा शुल्कमनुभूय पुमान्निष्ठयम् । आक्रमेण च संगच्छन् पाददन्त-
नखादिभिः ॥ अयोनीं वाभिगच्छेद्यो बहुभिर्वापि वासयेत् । शुल्कमष्टगुणं
दाप्यो विनयं तावदेव तु ॥ वेद्या प्रधाना चास्तत्र कामुकास्तद्गृहोपिताः । त-
त्समुत्थेषु कार्येषु निर्णयं संशये विदुः ॥' इति ॥ २९२ ॥

अयोनी गच्छतो योषां पुरुषं वापि मेहतः ।

चतुर्विंशतिको दण्डस्तथा प्रव्रजितागमे ॥ २९३ ॥

किञ्च । यैस्तु स्वयोषां मुखादावभिगच्छति पुरुषं वाभिमुखो मेहति तथा
प्रव्रजिता वा गच्छत्यसौ चतुर्विंशतिपणान्दण्डनीयः ॥ २९३ ॥

अन्त्याभिगमने तद्वधः कुबन्धेन प्रवासयेत् ।

शूद्रस्तथान्त्य एव स्यादन्त्यस्यार्यागमे वधः ॥ २९४ ॥

किञ्च । अन्त्या चाण्डाली तद्वधने त्रैवर्णिकान्प्रायश्चित्तानभिमुखान् 'सहस्रं त्व-
न्त्यजश्चियम्' इति मनुवचनात्पणसहस्रं दण्डयित्वा कुबन्धेन कुत्सितबन्धेन
भगाकारेणाङ्कयित्वा स्वराष्ट्राभिर्वासयेत् । प्रायश्चित्ताभिमुखस्य पुनर्दण्डनमेव ।
शूद्रः पुनश्चाण्डाल्यभिगमेऽन्त्य एव चाण्डाल एव भवति । अन्त्यजस्य पुनश्चा-
ण्डालादेस्तद्वधजातिर्यभिगमे वध एव ॥ २९४ ॥

इति स्त्रीसंग्रहणप्रकरणम् ।

अथ प्रकीर्णकप्रकरणम् २५

व्यवहारप्रकरणमध्ये स्त्रीपुंसयोगाख्यमप्यपरं विवादपदं मनुनारदाभ्यां
विवृतम् । तत्र नारदः—'विवाहादिविधिः स्त्रीणां यत्र पुंसां च कीर्त्यते । स्त्री-
पुंसयोगसंज्ञं तद्विवादपदमुच्यते ॥' इति ॥ मनुरप्याह (८।२)—'अस्वतन्त्राः
स्त्रियः कार्याः पुरुषैः स्वैर्दिवानिशम् । विषयेषु च सज्जन्त्यः संस्थाप्या ह्यात्मनो
वशे ॥' इत्यादि ॥ यद्यपि स्त्रीपुंसयोः परस्परमर्थिप्रत्यर्थितया नृपसमक्षं व्यव-
हारो निविद्धस्तथापि प्रत्यक्षेण कर्णपरम्परया वा विदिते तयोः परस्परातिचारे
दण्डादिना दम्पती निजधर्ममार्गे राज्ञा स्थापनीयौ । इतरथा दोषभागभवतीति
व्यवहारप्रकरणे राजधर्ममध्येऽस्य स्त्रीपुंसधर्मजातस्योपदेशः । एतच्च विवाहप्र-
करण एव सप्रपञ्चं प्रतिपादितमिति योगीश्वरेण न पुनरत्रोक्तम् ॥

सांप्रतं प्रकीर्णकार्यं व्यवहारपदं प्रस्तूयते । तल्लक्षणं च कथितं नारदेन—
'प्रकीर्णकेषु विज्ञेया व्यवहारा नृपाध्याः । राज्ञामाज्ञाप्रतीक्षास्तत्कर्मकरणं
तथा ॥ पुरः प्रदानं संभेदः प्रकृतीनां तथैव च । पाखण्डिनैगमश्रेणीगणधर्मवि-
पर्ययाः ॥ पितापुत्रविवादश्च प्रायश्चित्तव्यतिक्रमः । प्रतिग्रहविकोपश्च कोपश्चा-
श्रमिणामपि ॥ वर्णसंकरदोषश्च तद्वृत्तिनियमस्तथा । न दृष्टं यच्च पूर्वेषु सर्वं त-
त्स्थानप्रकीर्णकम् ॥' इति ॥ प्रकीर्णके विवादपदे ये विवादा राजाश्लोक्षजनतदा-
ज्ञाकरणादिविषयास्ते नृपसमवायिनः । नृप एव तत्र स्मृत्याचारव्यपेतमार्गे व-
र्तमानानां प्रतिकूलतामास्थाय व्यवहारनिर्णयं कुर्यात् ॥ एवं च वदता यो नृ-
पाध्यो व्यवहारस्तत्प्रकीर्णकमित्यर्थाल्लक्षितं भवति ॥

तत्रापराधविशेषेण दण्डविशेषमाह—

ऊनं वाभ्यधिकं वापि लिखेद्यो राजशासनम् ।

पारदारिकचौरं वा मुञ्चतो दण्ड उत्तमः ॥ २९५ ॥

राजदत्तभूमेर्निबन्धस्य वा परिमाणादयूनत्वमाधिक्यं वा प्रकाशयन् राजशा-
सनं योऽभिलिखति यश्च पारदारिकं चौरं वा गृहीत्वा राज्ञेऽनर्पयित्वा मुञ्चति
तावुभायुत्तमसाहसं दण्डनीयौ ॥ २९५ ॥

प्रसङ्गाच्चृपाश्रयव्यतिरिक्तव्यवहारविषयमपि दण्डमाह—

अभक्ष्येण द्विजं दूष्य दण्ड उत्तमसाहसम् ।

मध्यमं क्षत्रियं वैश्यं प्रथमं शूद्रमधिकम् ॥ २९६ ॥

मूत्रपुरीषादिना अभक्ष्येण भक्ष्यानर्हेण ब्राह्मणं दूष्यान्नपानादिमिश्रणेन स्वं-
रूपेण वा दूषयित्वा खादयित्वोत्तमसाहसं दण्ड्यो भवति । क्षत्रियं पुनरेवं दू-
षयित्वा मध्यमम् । वैश्यं दूषयित्वा प्रथमम् । शूद्रं दूषयित्वा प्रथमसाहस-
स्यार्धं दण्ड्यो भवतीति संबन्धः । लज्जुनाद्यभक्ष्यदूषणे तु दोषतारतम्यादण्ड-
तारम्यमूहनीयम् ॥ २९६ ॥

कूटस्वर्णव्यवहारी विमांसस्य च विक्रयी ।

व्यङ्गहीनस्तु कर्तव्यो दाप्यश्चोत्तमसाहसम् ॥ २९७ ॥

किञ्च । रसवेधाद्यापादितवर्णोत्कर्षैः कूटैः स्वर्णैर्व्यवहारशीलो यः स्वर्णका-
रादिः । यश्च विमांसस्य कुत्सितमांसस्य आदिसंबद्धस्य विक्रयशीलः सौमि-
कादिः । यशब्दात्कूटरजतादिव्यवहारी च ते सर्वे प्रत्येकं नासाकर्णकरैस्त्रिभिर-
जैर्होनाः कार्याः । यशब्दोऽयङ्गच्छेदेन समुच्चितमुत्तमसाहसं दण्डं दाप्याः ।
यत्पुनर्मनुनोक्तम् (१।२९२)—'सर्वकण्टकपापिष्टं हेमकारं तु पार्थिवः ॥ प्रव-
र्तमानमन्याये छेदयेच्छवशः क्षुरैः ॥' इति तदेतद्देवब्राह्मणराजस्वर्णविषयम् २९७

विषयविशेषे दण्डाभावमाह—

चतुष्पादकृतो दोषो नापैहीति प्रजल्पतः ।

काष्ठलोष्ठेषुपापाणवाहुयुग्यकृतस्तथा ॥ २९८ ॥

चतुष्पादैर्गौगजादिभिः कृतो यो दोषो मनुष्यमारणादिरूपोऽसौ गवादिस्वामिनो न भवत्यपसरेति प्रकर्षेणोच्यर्भाषमाणस्य । तथा लकुटलोष्ठसायकपाषाणोत्क्षेपणेन बाहुना युग्येन च युगं वहताश्वादिना कृतो यः पूर्वोक्तो दोषः सोऽपि काष्ठादीन्प्रास्यतो न भवत्यपसरेति प्रजल्पतः । काष्ठाद्युत्क्षेपणेन हिंसायां दोषाभावकथनं दण्डाभावप्रतिपादनार्थम् । प्रायश्चित्तं पुनरबुद्धिपूर्वकरणनिमित्तमस्येव । काष्ठादिग्रहणं च शक्तितोमरादेरुपलक्षणार्थम् ॥ २९८ ॥

छिन्ननस्येन यानेन तथा भग्नयुगादिना ।

पश्चाच्चैवापसरता हिंसने स्वाम्यदोषभाक् ॥ २९९ ॥

किंच । नसि भवा रज्जुर्नस्या छिन्ना शकटादियुक्तवलीवर्दनस्या रज्जुर्यस्मिन्याने तत् छिन्नस्यं शकटादि तेन । तथा भग्नयुगेन आदिग्रहणाद्भ्रमाक्षचक्रादिना च यानेन पश्चात्पृष्ठतोऽपसरता चशब्दात्तिर्यगपगच्छता प्रतिमुखं चागच्छता च मनुष्यादिहिंसने स्वामी प्राजको वा दोषभाक् न भवति । भतप्रयत्नजनितत्वाद्धिसनस्य । तथाच मनुः (९।२९१।२९२)—‘छिन्ननस्ये भग्नयुगे तिर्यक्प्रतिमुन्नागते । अक्षभङ्गे च यानस्य चक्रभङ्गे तथैव च ॥ छेदने चैव यन्त्राणां योक्तृरश्म्योस्तथैव च । आक्रन्दे सत्यपैहीति न दण्डं मनुरब्रवीत् ॥’ इति २९९

उपेक्षायां स्वामिनो दण्डमाह—

शक्तोऽप्यमोक्षयन्स्वामी दंष्ट्रिणां शृङ्गिणां तथा ।

प्रथमं साहसं दद्याद्विक्रुष्टे द्विगुणं तथा ॥ ३०० ॥

अप्रवीणप्राजकप्रेरितैर्दंष्ट्रिभिर्गजादिभिः शृङ्गिभिर्गवादिभिर्वध्यमानं समर्थोऽपि तस्वामी यद्यमोक्षयन्नुपेक्षते तदा अकुशलप्राजकनियोजननिमित्तं प्रथमसाहसं दण्डं दद्यात् । यदा तु मारितोऽहमिति विक्रुष्टेऽपि न मोक्षयति तदा द्विगुणम् । यदा पुनः प्रवीणमेव प्राजकं प्रेरयति तदा प्राजक एव दण्ड्यो न स्वामी । यथाह मनुः (८।२९४)—‘प्राजकश्चेज्जवेदासः प्राजको दण्डमर्हति’ इति ॥ प्राजको यन्ता । आसोऽभियुक्तः । प्राणिविशेषाच्च दण्डविशेषः कल्पनीयः । यथाह मनुः (८।२९६-९८)—‘मनुष्यमारणे क्षिप्रं चारवत्किञ्चिषी भवेत् । प्राणभृत्सु महत्स्वर्धं गोगजोद्भयादिषु ॥ क्षुद्राणां च पशूनां तु हिंसायां द्विशतो दमः । पञ्चाशत्तु भवेद्दण्डः शुभेषु सृगपक्षिषु ॥ गर्दभाजाविकानां तु दण्डः स्यात्पञ्चमाषकः । माषकस्तु भवेद्दण्डः शशूकरनिपातने ॥’ इति ॥

जारं चौरैरित्यभिवदन्दाप्यः पञ्चशतं दमम् ।

उपजीन्य धनं मुञ्चंस्तदेवाष्टगुणीकृतम् ॥ ३०१ ॥

किञ्च । स्ववंशकलङ्कभयाजारं पारदारिकं चौर निर्गच्छेत्यभिवदन् पञ्चशतं पणानां पञ्चशतानि यस्मिन्दमे स तथोक्तत्वं दमं दाप्यः । यः पुनर्जारहस्ताद्धन-
मुपजीन्य उत्कोचरूपेण गृहीत्वा जारं मुञ्चत्यसौ यावद्गृहीतं तावदष्टगुणीकृतं
दण्डं दाप्यः ॥ ३०१ ॥

राज्ञोऽनिष्टप्रवक्तारं तस्यैवाक्रोशकारिणम् ।

तन्मन्त्रस्य च भेत्तारं छित्त्वा जिह्वां प्रवासयेत् ॥ ३०२ ॥

किञ्च । राज्ञोऽनिष्टस्यानभिमतस्यामित्रस्तोत्रादेः प्रकर्षेण भूयोभूयो वक्तारं
तस्यैव राज्ञ आक्रोशकारिणं निन्दाकरणशीलं तदीयस्य च मन्त्रस्य स्वराद्भिविद्व-
द्धिहेतोः परराष्ट्रापक्षयकरस्य वा भेत्तारं अभिन्नकर्णेषु जपन्तं तस्य जिह्वामुत्कृत्य
स्वराद्भाषिष्कासयेत् । कोशापहरणादौ पुनर्वध एव । (मनुः ९।२७५) —
'राज्ञः कोशापहर्तुंश्च प्रतिकूलेषु च स्थितान् । घातयेद्विविधैर्दण्डैररीणां चोप-
कारकान् ॥' इति मनुस्मरणात् । विविधैः सर्वस्वापहाराङ्गच्छेदवधरूपैरि-
त्यर्थः ॥ सर्वस्वापहारेऽपि यद्यस्य जीवनोपकरणं तस्मापहर्तव्यम् और्वोपकरणं
विना । यथाह नारदः—'आयुधान्यायुधीयानां वाद्यादीन्वाद्यजीविनाम् ।
वेश्यास्त्रीणामलंकारान्वाद्यतोद्यादि तद्विदाम् ॥ यश्च यस्योपकरणं येन जीवन्ति
कारुकाः । सर्वस्वहरणेऽप्येतन्न राजा हर्तुमर्हति ॥' इति ॥ ब्राह्मणस्य पुनः 'न शौ-
रीरो ब्राह्मणे दण्डः' इति नियेधाद्वधस्थाने शिरोमुण्डनादिकं कर्तव्यम् ।—'ब्रा-
ह्मणस्य वधो मौण्ड्यं पुरास्त्रिर्वासनाङ्कने । ललाटे चाभिः शस्ताङ्कः प्रयाणं गर्दभेन
तु ॥' इति मनुस्मरणात् ॥ ३०२ ॥

मृताङ्गलग्नविक्रेतुर्गुरोस्ताडयितुस्तथा ।

राजयानासनारोहदण्ड उत्तमसाहसः ॥ ३०३ ॥

किञ्च । मृतशरीरसंबन्धिनो वस्त्रपुष्पादेर्विक्रेतुः गुरोः पित्राचार्यादेस्ताडयितुः
तथा राजानुमतिं विना तद्यानं गजाश्वादि आसनं सिंहासनादि आरोहतश्चोत्त-
मसाहसो दण्डः ॥ ३०३ ॥

दिनेत्रमेदिनो राजद्विष्टादेशकृतस्तथा ।

विप्रत्वेन च शूद्रस्य जीवतोऽष्टशतो दमः ॥ ३०४ ॥

किञ्च । यः पुनः क्रोधादिना परस्य नेत्रद्वयं भिनत्ति । यश्च ज्योतिःशास्त्रविद्
गुर्वादिहितेष्वुप्यतिरिक्तो राज्ञो द्विष्टमनिष्टं संवत्सरान्ते तव राज्यप्युतिर्भवि-
ष्यतीत्येवमादिरूपमादेशं करोति । तथा यः शूद्रो भोजनार्थं यज्ञोपवीतादीनि

ब्राह्मणलिङ्गानि दर्शयति तेषामष्टशतो दमः । अष्टौ पणशतानि यस्मिन्दमे स
तथोक्तः । 'आह्नभोजनार्थं पुनः शूद्रस्य विप्रवेषधारिणस्तप्तशकाकया यज्ञोपवी-
बद्धपुण्यालिखेत्' इति स्मृत्यन्तरोक्तं द्रष्टव्यम् । वृत्त्यर्थं तु यज्ञोपवीतादिब्राह्मण-
लिङ्गधारिणो वध एव ।—'द्विजातिलिङ्गिनः शूद्रान्धातयेत्' इति स्मरणात् ३०४

रागलोभादिनाऽन्यथा व्यवहारदर्शने दण्डमाह—

दुर्दृष्टास्तु पुनर्दृष्ट्वा व्यवहारानृपेण तु ।

सभ्याः सजयिनो दण्ड्या विवादाद्विगुणं दमम् ॥३०५॥

दुर्दृष्टान्स्मृत्याचारप्राप्तधर्मोल्लङ्घनेन रागलोभादिभिरसम्यग्विचारितत्वेनाश-
ङ्क्यमानान्व्यवहारान्पुनः स्वयं राजा सम्यग्विचार्य निश्चितदोषाः पूर्वसभ्याः स-
जयिनः प्रत्येकं विवादपदे यो दमः पराजितस्य तद्विगुणं दाप्याः । अप्राप्तजेतृ-
दण्डविधिपरत्वाद्वचनस्य रागलोभादित्यादिना श्लोकेनापौनरुक्त्यम् । यदा पुनः
साक्षिदोषेण व्यवहारस्य दुर्दृष्टत्वं ज्ञातं तदा साक्षिण एव दण्ड्या न जयी नापि
सभ्याः । यदा तु राजानुमत्या व्यवहारस्य दुर्दृष्टत्वं ज्ञातं तदा सर्व एव राजसहिताः
सभ्यादयो दण्डनीयाः ।—'पादो गच्छति कर्तारं पादः साक्षिणमृच्छति । पादः
सभासदः सर्वान्पादो राजानमृच्छति ॥' इति वचनान् । एतच्च प्रत्येकं राजा-
दीनां दोषप्रतिपादनपरं न पुनरेकैस्तैव पापपूर्वस्य विभागाय । यथोक्तम्—
'कर्तृसमवायिफलजननस्वभावत्वादपूर्वस्य' ॥ ३०५ ॥

न्यायतो निर्णीतव्यवहारस्य प्रत्यावर्तयितुर्दण्डमाह—

यो मन्येताजितोऽस्मीति न्यायेनापि पराजितः ।

तमायान्तं पुनर्जित्वा दापयेद्विगुणं दमम् ॥ ३०६ ॥

यः पुनर्न्यायमार्गेण पराजितोऽपि औद्धत्याच्चाहं पराजितोऽस्मीति मन्येतै
तमायान्तं कूटलेख्याद्युपन्यासेन पुनर्धर्माधिकारिणमधितिष्ठन्तं धर्मेण पुनः परा-
जयं नीत्वा द्विगुणं दण्डं दापयेत् ॥ नारदेनाप्युक्तम्—'तीरितं चानुशिष्टं वा
यो मन्येत विधर्मतः । द्विगुणं दण्डमास्थाय तत्कार्यं पुनरुद्धरेत् ॥' इति ॥
तीरितं साक्षिलेख्यादिनिर्णीतमनुद्धृतदण्डम् । अनुशिष्टमुद्धृतदण्डम् । दण्डपर्य-
न्तं नीतमिति यावत् ॥ यत्पुनर्मनुवचनम् । (१।२३३)—'तीरितं चानुशिष्टं
च यत्र कचन विद्यते । कृतं तद्धर्मतो ज्ञेयं न तत्प्राज्ञो निवर्तयेत् ॥' इति ।
तदर्थिप्रत्यर्थिनोरन्यतरवचनाद्व्यवहारस्याधर्मतो वृत्तत्वाशङ्कायां पुनर्द्विगुणदण्ड-
प्रतिज्ञापूर्वकं व्यवहारं प्रवर्तयेत् न पुनर्धर्मतो वृत्तत्वनिश्चयेऽपि राजा लोभादि-
ना प्रवर्तयितव्य इत्येवंपरम् । यत्पुनर्नृपान्तरेणापि न्यायापेतं कार्यं निवर्तितं
तदपि सम्यक्परीक्षणेन धर्म्यं पथि स्थापनीयम् । 'न्यायापेतं यदन्वेन राजा
ज्ञानकृतं भवेत् । तदप्यन्यायविहितं पुनर्न्याये निवेशयेत् ॥' इति स्मरणात् ३०६

अन्यायगृहीतदण्डधनस्य गतिमाह—

राज्ञाऽन्यायेन यो दण्डो गृहीतो वरुणाय तम् ।

निवेद्य दद्याद्विप्रेभ्यः स्वयं त्रिंशद्गुणीकृतम् ॥ ३०७ ॥

अन्यायेन यो दण्डो राज्ञा लोभाद्गृहीतस्तं त्रिंशद्गुणीकृतं वरुणयेदमिति संकल्प्य ब्राह्मणेभ्यः स्वयं दद्यात् । यस्मादण्डरूपेण यावद्गृहीतमन्यायेन तावत्त-
स्मै प्रतिदेयमितरथापहारदोषप्रसङ्गात् । अन्यायदण्डग्रहणे पूर्वस्वामिनः स्वस्व-
विच्छेदाभावाच्चेति ॥ ३०७ ॥

इति श्रीमत्पद्मनाभभट्टोपाध्यायात्मजस्य श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यविशा-
नेश्वरभट्टारकस्य कृतौ ऋजुमिताक्षराख्यायां याज्ञवल्कीयधर्मशास्त्रविवृतौ द्वितीयो-
ऽध्यायो व्यवहारारूपः समाप्तिमगात् ॥

अथास्त्रिंशध्याये प्रकरणानुक्रमणिका कथ्यते । आद्यं साधारणव्यवहारमा-
तृकाप्रकरणम् १ । असाधारणव्यवहारमातृकाप्रकरणम् २ । ऋणादानम् ३ ।
उपनिधिप्रकरणम् ४ । साक्षिप्रकरणम् ५ । लेख्यप्रकरणम् ६ । दिव्यप्रकरणम्
७ । दायविभागः ८ । सीमाविवादः ९ । स्वामिपालविवादः १० । अस्वामिवि-
क्रयः ११ । दत्ताप्रदानिकम् १२ । क्रीतानुशयः १३ । अभ्युपेत्याशुश्रूषा १४ ।
संविद्यतिक्रमः १५ । वेतनादानम् १७ । द्यूतसमाह्वयारूपम् १७ । वाक्पारुष्यम्
१८ । दण्डपारुष्यम् १९ । साहसम् २० । विक्रीयासंप्रदानम् २१ । संभूयस-
मुत्थानम् २२ । स्तंभप्रकरणम् २३ । स्त्रीसंग्रहणम् २४ । प्रकीर्णकम् २५ । इति
पञ्चविंशति प्रकरणानि ॥

उत्तमोपपदस्येयं शिष्यस्य कृतिरात्मनः ।

धर्मशास्त्रस्य विवृतिर्विज्ञानेश्वरयोगिनः ॥ १ ॥

अथ प्रायश्चित्ताध्यायः ।

अथाशौचप्रकरणम् १

गृहस्थाश्रमिणां नित्यनैमित्तिका धर्मा उक्ताः । अभिषेकादिगुणयुक्तस्य गृहस्थविशेषस्य गुणधर्माश्च प्रदर्शिताः । अधुना तदधिकारसंकोचहेतुभूताशौचप्रतिपादनमुखेन तेषामपवादः प्रतिपाद्यते । आशौचशब्देन च कालस्नानाद्यपनोद्यः पिण्डोदकदानादिविधेः अध्ययनादिपर्युदासस्य च निमित्तभूतः पुरुषगतः कश्चनातिशयः कथ्यते न पुनः कर्मानधिकारमात्रम् । ‘अशुद्धा बान्धवाः सर्वे’ इत्यादावशुद्धत्वाभिधानात् । अशुद्धशब्दस्य च वृद्धव्यवहारेऽनाहिताग्निदीक्षितादावनधिकारिमात्रे प्रयोगाभावान् वृद्धव्यवहारव्युत्पत्तिनिबन्धनत्वाच्च शब्दार्थवगतेः । किञ्च यद्याशौचिनां दानादिनिषेधदर्शनात् तद्योग्यत्वमशौचशब्दाभिधेयं कल्प्यते तर्हि उदकदानादिविधिदर्शनात् तद्योग्यत्वमप्यशौचशब्दाभिधेयं स्यात् तत्रानेकार्थकल्पनादोषप्रसङ्ग इत्युपेक्षणीयोऽयं पक्षः ॥

तत्राशौचिभिः सपिण्डाद्यैर्यत्कर्तव्यं तत्तावदाह—

ऊनद्विवर्षं निखनेन कुर्यादुदकं ततः ।

आश्मशानादनुव्रज्य इतरो ज्ञातिभिर्वृतः ॥ १ ॥

यममूक्तं तथा गाथा जपद्भिलौकिकाग्निना ।

स दग्धव्य उपेतश्चेदाहिताग्न्यावृतार्थवत् ॥ २ ॥

ऊने अपरिपूर्णे द्वे वर्षे यस्यासावूनद्विवर्षस्तं प्रेतं निखनेत् भूमाववटं कृत्वा निदध्यान्न पुनर्दहेदित्यर्थः । नच सकृत्प्रसिञ्चन्त्युदकमित्यादिभिः प्रेतोद्देशेन विहितमुदकदानाद्यौर्ध्वदेहिकं कुर्यात् । अयं च गन्धमाल्यानुलेपनादिभिरकंकृत्य शुचौ भूमौ श्मशानादन्यत्रास्थिनिचयरहितायां बहिर्ग्रामास्त्रिखननीयः । यथाह मनुः (५।६८)—‘ऊनद्विवार्षिकं प्रेतं निदध्युर्बान्धवा बहिः । अलंकृत्य शुचौ भूमावस्थिसंचयनादते ॥ नास्य कार्योऽग्निसंस्कारो नैपि कार्योदकक्रिया । अरण्ये काष्ठवस्यक्त्वा क्षिपेयुःकवहमेव तु ॥’ इति । अरण्ये काष्ठवस्यक्त्वेत्यस्यायमर्थः । यथारण्ये काष्ठं त्यक्त्वोदासीनास्तद्विषये भवन्ति तथोनद्विवार्षिकमपि स्नातायां भूमौ परित्यज्य तद्विषये श्राद्धाद्यौर्ध्वदेहिकेषु उदासीनैर्भवितव्यमित्याचारादिप्राप्तश्राद्धाद्यभावोऽनेन दृष्टान्तेन सूच्यते । सै च घृतेनाभ्यज्य यमगाथाः पँठद्भिर्निधातव्यः । ‘ऊनद्विवार्षिकं प्रेतं घृताक्तं निखनेद्भुवि । यमगाथा गायमानो यमसूक्तमनुस्मरन् ॥’ इति यमस्मरणात् ॥ ततस्तस्मादूनद्विवार्षिकादितरः पूर्णद्विवर्षो यो मृतोऽसौ श्मशानपर्यन्तं ज्ञातिभिः सपिण्डैः समानोदकैश्च ज्येष्ठ-

१ अत्राशुद्धशब्दस्य च व्यवहारेणाहिताग्नि ख. २ नास्य ड. ३ शवश्च ड. ४ गायद्भिः क.

पुरःसरैरनुमज्योऽनुगन्तव्यः । अस्मादेव वचनादूनद्विवर्षस्यानुगमनमनियतमिति गम्यते ॥ अनुगम्य च 'परेधिवांसम्' इत्यादि यमसूक्तं यमदैवस्या गाथाञ्च जपन्निर्लौकिकेनासंस्कृतेनाग्निना दग्धव्यो यदि जातारणिर्नास्ति । तत्सद्भावे तु तन्मयितेन दग्धव्यो न लौकिकेन । तस्याग्निसंपाद्यकार्यमात्रार्थत्वेनोत्पत्तेः । लौकिकाग्निश्च चण्डालादिव्यतिरिक्तो ग्राह्यः ।—'चण्डालाग्निरमेध्याग्निः सूतिकाग्निश्च कर्हिचित् । पतिताग्निश्चिताग्निश्च न शिष्टग्रहणोचिताः ॥' इति देवलस्मरणात् ॥ लौगाक्षिणा चात्र विशेष उक्तः—'तूष्णीमेवोदकं कुर्यात्तूष्णीं संस्कारमेव च । सर्वेषां कृतचूडानामन्यत्रापीच्छया द्वयम् ॥' इति । अयमर्थः—'चौलकर्मानन्तरकाले नियमेनाभ्युदकदानं कार्यम् । अन्यत्रापि नामकरणादूर्ध्वं अकृतचूडेऽपीच्छया प्रेताभ्युदयकामनया द्वयं अभ्युदकदानात्मकं तूष्णीं कार्यं न नियमेनेति विकल्पः । मनुनाप्यत्र विशेषो दर्शितः (५।७०)—'नात्रिवर्षस्य कर्तव्या बान्धवैरुदकक्रिया । जातदन्तस्य वा कुर्यान्नाग्निं वापि कृते सति ॥' इति । उदकग्रहणं साहचर्यादग्निसंस्कारस्याप्युपलक्षणार्थम् । 'नात्रिवर्षस्य' इति वचनात् ॥ कुलधर्मापेक्षया चूडोत्कर्षेऽपि वर्षत्रयादूर्ध्वमभ्युदकदानादिनियमोऽवगम्यते । लौगाक्षिवचनाद्वर्षत्रयात्प्रागपि कृतचूडस्य तयोर्नियम इति विवेचनीयम् । उपेतश्चेद्यद्युपनीतमर्हि आहिताग्नेयावृता आहिताग्नेर्दाहप्रक्रियया स्वगृह्यादिप्रसिद्धया लौकिकाग्निनैव दग्धव्यः । अर्थवत्प्रयोजनवत् । अयमर्थः—यद्यस्य क्लृप्तं दाहं द्वारं कार्यरूपं प्रयोजनं संभवति भूमिजोपणप्रोक्षणादि तदुपादेयम् । यत्पुनर्लुप्तप्रयोजनं पात्रयोजनादि तन्निवर्तते । तथा लौकिकाग्निविधानेनोपनीतस्य अनाहिताग्नेर्गृह्याग्निना दाहविधानेन च अपहृतप्रयोजनत्वादाहवनीयादेरपि निवृत्तिरिति ॥ अग्न्यन्तरविधानं च वृद्धयाज्ञवल्क्येनोक्तम्—'आहिताग्निर्यथान्यायं दग्धव्यस्त्रिभिर्भिभिः । अनाहिताग्निरेकेन लौकिकेनापरो जनः ॥' इति । नच शूद्रेण श्मशानं प्रति अग्निकाष्ठादिनयनं कार्यम्—'यस्यानयति शूद्रोऽग्निं तृणं काष्ठं हवींषि च । प्रेतत्वं हि सदा तस्य स चाधर्मेण लिप्यते ॥' इति यमस्मरणान् ॥ तथा दाहश्च स्नपनानन्तरं कार्यः—'प्रेतं दहेच्छुभ्रैर्गन्धैः स्नापितं स्रग्विभूषितम्' इति स्मरणात् । प्रचेतसाप्युक्तम् । —'ज्ञानं प्रेतस्य पुत्राद्यैर्वस्त्राद्यैः पूजनं तथा । नम्रदेहं दहेन्नैव किञ्चिदेयं परित्यजेत् ॥' इति । किञ्चिदेयमिति शववस्त्रैकदेशं श्मशानवास्यर्थं देयं परित्यजेदित्यर्थः ॥ तथा प्रेतनिर्हरणेऽपि मनुना विशेषो दर्शितः (५।१०४)—'न विप्रं स्वेषु तिष्ठत्सु मृतं शूद्रेण हारयेत् । अस्वर्ग्या ह्याहुतिः सा स्वाच्छूद्रसंपर्कदूषिता ॥' अत्र च स्वेषु तिष्ठत्सु इत्यविवक्षितम् । अस्वर्ग्यत्वादिदोषश्रवणात् ॥—'दक्षिणेन मृतं शूद्रं परद्वारेण निर्हरेत् । पश्चिमोत्तरपूर्वेस्तु यथासंख्यं द्विजातयः ॥' तथा हारीतोपि—'न ग्रामाभिमुखं प्रेतं हरेयुः' इति ॥ यदा तु प्रोषितमरणे शरीरं न लभ्यते तदास्थिभिः प्रतिकृतिं कृत्वा तेषामप्य-

लाभे पर्णशरैः शौनकादिगृह्योक्तमार्गेण प्रतिकृतिं कृत्वा संस्कारः कार्यः । आशौ-
चं चात्र दशाहादिकमेव । 'आहिताग्निश्चेत्प्रवसन्निधयेत पुनःसंस्कारं कृत्वा शव-
वदाशौचम्' इति वसिष्ठस्मरणात् ॥ अनाहिताग्निस्तु त्रिरात्रम्—'सुपिष्टे-
जंलसंमिश्रैर्दग्धव्यश्च तथाग्निना । असौ स्वर्गाय लोकाय स्वाहेत्युक्त्वा स बान्ध-
वैः ॥ एवं पर्णशरं दग्ध्वा त्रिरात्रमशुचिर्भवेत् ॥' इति वचनात् ॥ तत्तथायमर्थः—
'नामकरणादर्वाङ्मिष्वननमेव न चोदकदानादि । तत ऊर्ध्वं यावन्निरवर्षं
वैकल्पिकमभ्युदकदानम् । ततः परं यावदुपनयनं तूष्णीमेवाभ्युदकदानं नि-
यतम् । वर्षत्रयाप्रागपि कृतचूडस्य । उपनयनादूर्ध्वं पुनराहिताग्न्यावृता दाहं
कृत्वा सर्वमूर्ध्वदेहिकं कार्यम् । अयंतु विशेषः । उपनीतस्य लौकिकाग्निना दाहः
कार्यः । अनाहिताग्नेर्गृह्याग्निना दाहो यथासंभवं पात्रयोजनं च कार्यम् ॥ १ ॥ २ ॥

संस्कारानन्तरं किं कर्तव्यमित्यत आह—

सप्तमादशमाद्यापि ज्ञातयोऽभ्युपयन्त्यपः ।

अपनःशोशुचदधमनेन पितृदिङ्मुखाः ॥ ३ ॥

सप्तमादिवसादर्वाद्दशमदिवसाद्वा ज्ञातयः समानगोत्राः सपिण्डाः समानो-
दकाश्च 'अपनः शोशुचदधम्' इत्यनेन मन्त्रेण दक्षिणामुखाः अपः अभ्युपनयन्ति ।
अभ्युपगमनेन तत्प्रयोजनभूतोदकदानविशिष्टमभ्युपगमनं लक्ष्यते । एवं माता-
महाचार्येणैवत्यनन्तरमुदकदानस्यातिदेशदर्शनात् । एतच्चायुग्मासु तिथिषु कार्यम् ।
'प्रथमतृतीयपञ्चमसप्तमनवमेवमुदकक्रिया' इति गौतमस्मरणात् ॥ एतच्च स्नाना-
नन्तरं कार्यम् । 'शरीरमग्नौ संयोज्यानवेक्षमाणा अपोऽभ्युपयन्ति' इति शाता-
तपस्मरणात् ॥ तथा प्रचेतसाप्यत्र विशेषो दर्शितः—'प्रेतस्य बान्धवा
यथावृद्धमुदकमवतीर्य नोद्धर्षयेयुरुदकान्ते प्रसिञ्चेयुरपसव्ययज्ञोपवीतवाससो
दक्षिणाभिमुखा ब्राह्मणस्योदङ्मुखाः प्रेत्यङ्मुखाश्च राजन्यवैश्ययोः' इति ॥ स्मृत्य-
न्तरे तु यावन्त्याशौचदिनानि तावदुदकदानस्यावृत्तिरुक्ता । यथाह विष्णुः—
'यावदाशौचं तावत्प्रेतस्योदकं पिण्डं च दद्युः' इति ॥ तथा च प्रचेतसाप्यु-
क्तम्—'दिने दिनेऽञ्जलीन्पूर्णान्प्रदद्यात्प्रेतकारणात् । तावद्वृद्धिः प्रकर्तव्या याव-
त्पिण्डः समाप्यते ॥' इति ॥ प्रतिदिनमञ्जलीनां वृद्धिः कार्या यावदशमः पिण्डः
समाप्यत इत्यर्थः ॥ यद्यप्यनयोर्गुरुलघुकल्पयोरन्यतरानुष्ठानेनापि शास्त्रार्थः
सिद्धस्तथापि बहुकृशावहत्वेन गुरुतरकल्पे प्रवृत्त्यनुपपत्तेः प्रेतस्योपकारातिशयो
भविष्यतीति कल्पनीयम् । अन्यथा गुरुतरकल्पास्त्रायस्यानर्थक्यप्रसङ्गात् ॥
वसिष्ठेनापि विशेषोऽभिहितः—'सव्योत्तराभ्यां पाणिभ्यामुदकक्रियां कुर्वी-
रन्' इति ॥ ३ ॥

वक्ष्यमाणसकृत्प्रसेकस्य नामगोत्रादिभिर्गुणैर्विशिष्टस्योदकदानस्यैतस्मान-
गोत्रेषु मातामहादिप्वतिदेशमाह—

एवं मातामहाचार्यप्रेतानामुदकक्रिया ।

कामोदकं ससिंप्रसास्वस्त्रीयश्चशुरत्विजाम् ॥ ४ ॥

यथा सगोत्रसपिण्डानां प्रेतानामुदकं दीयते तथा मातामहानामाचार्याणां च प्रेतानां नित्यमुदकक्रिया कार्या । सखा मित्रं, प्रसाः परिणीता दुहितृभगिन्यादयः, स्वस्त्रीयो माग्निनेयः, शशुरः प्रसिद्धः, ऋत्विजो याजकाः एषां सख्यादीनां प्रेतानां कामोदकं कार्यम् । काम इच्छा कामेनोदकदानं कामोदकं प्रेताभ्युदयकाम-
नायां सत्यामुदकं देयमसत्यां न देयमिति अकरणे प्रत्ययायो नास्तीत्यर्थः ॥ ४ ॥

उदकदाने गुणविधिमाह—

सकृत्प्रसिञ्चन्त्युदकं नामगोत्रेण वाग्यताः ।

तच्छोदकदानमित्थं कर्तव्यम् । सपिण्डाः समानोदकाश्च मौनिनो भूत्वा प्रेतस्य नामगोत्रे उच्चार्य अमुकनामा प्रेतोऽमुकगोत्रस्तृप्यत्विति सकृदेवोदकं प्रसिञ्चेयुः त्रिर्वा । 'त्रिः प्रेसेकं कुर्युः प्रेतस्तृप्यत्विति' प्रेचतःस्मरणात् ॥ प्रति-
दिनमञ्जलिबृद्धिस्तु प्रतिपादितैव । तथा अयमपि विशेषस्तेनैवोक्तः—'नदीकूलं ततो गत्वा शौचं कृत्वा यथार्थवत् । वस्त्रं संशोधयेदादौ ततः स्नानं समाचरेत् ॥ सचैलस्तु ततः स्नात्वा शुचिः प्रयतमानसः । पाषाणं तत आदाय विप्रे दद्याद्-
शाजलीन् ॥ द्वादश क्षत्रिये दद्याद्द्वैश्वे पञ्चदश स्मृताः । त्रिंशच्छूद्राय दातव्या-
स्ततः संप्रविशेद्गृहम् ॥ ततः स्नानं पुनः कार्यं गृहशौचं च कारयेत् ॥' इति ॥

सपिण्डानां मध्ये केषांजिदुदकदानप्रतिषेधमाह—

न ब्रह्मचारिणः कुर्युरुदकं पतितास्तथा ॥ ५ ॥

ज्ञातिर्ये सत्यपि ब्रह्मचारिणः समावर्तनपर्यन्तं पतिताश्च प्रच्युतद्विजाति-
कर्माधिकारा उदकादिदानं न कुर्युः ॥ ब्रह्मचर्योत्तरकालं पूर्वमृतानां सपिण्डा-
दीनां उदकदानमाशौचं च कुर्यादेव । यथाह मनुः (५।८८)—'आदिष्टी
नोदकं कुर्यादाव्रतस्य समापनात् । समाप्ते तूदकं कृत्वा त्रिरात्रमशुचिर्भवेत् ॥'
इति । आदिष्टी 'कस्य ब्रह्मचार्यस्यपोशान कर्म कुरु दिवा मा स्वाप्सीः' इत्यादि-
व्रतादेशयोगाद्ब्रह्मचार्युच्यते । एतच्च पित्रादिव्यतिरेकेणेति वक्ष्यति । आचार्यपि-
त्रुपाध्यायानिति । आत्राचार्यः पुनरेवं मन्यते—आदिष्टीति प्रक्रान्तप्रायश्चित्तः कथ्यते
तस्यैवायमुदकदानादिनिषेधः प्रायश्चित्तरूपव्रतस्य समाप्त्युत्तरकालमुदकदानाशौ-
चविधिरिति ॥ तथा क्लीबादीनां चोदकदायित्वं निषिद्धम्—'क्लीबाद्या नोदकं
कुर्युः स्तेना वात्या विधर्मिणः । गर्भमर्तृदुहश्चैव सुराप्यश्चैव योषितः ॥' इति
वृद्धमनुस्मरणात् ॥ ५ ॥

एवमुदकदाने कर्तृविशेषप्रतिषेधमुक्त्वा संप्रदानविशेषेण प्रतिषेधमाह—

पास्वण्ड्यनाश्रिताः स्तेना भर्तृभ्यः कामगादिकाः ।

सुराप्य आत्मत्यागिन्यो नाशौचोदकभाजनाः ॥ ६ ॥

नरशिरःकपाकादि श्रुतिबाह्यलिङ्गधारणं पास्त्रण्डं तद्विद्यते येषां ते पास्त्रण्डिनः ।
 अनाभिताः अधिकारे सत्यप्यकृताश्रमविशेषपरिग्रहाः । स्तेनाः सुवर्णाद्युत्तमद्र-
 व्यहारिणः । भर्तृभ्यः पतिघातिभ्यः । कामगाः कुलटाः । आदिग्रहणात्स्वयम-
 ब्राह्मणघातिभ्यो गृह्यन्ते । सुराप्यो यासां या सुरा प्रतिपिद्धा तत्पानरताः । आ-
 त्मत्यागिभ्यः विषाभ्युदकोद्वन्धनाद्यैरात्मानं यास्त्यजन्ति । एते पास्त्रण्ड्यादयः
 त्रिरात्रं दशरात्रं वा' इति वक्ष्यमाणस्याशौचस्योदकदानाद्यौर्ध्वदेहिकस्य च भाजना
 न भवन्ति । भाजयन्तीति भाजनाः सपिण्डादीनामाशौचादिनिमित्तभूता न भव-
 न्ति । अतस्तन्मरणे सपिण्डैरुदकदानादि न कार्यमित्येतत्प्रतिपादनपरं वचनम् ।
 अत्र च सुराप्य इत्यादिषु लिङ्गमविवक्षितम् ।—'लिङ्गं च वचनं देशः कालोऽयं
 कर्मणः फलम् । मीमांसाकुशलाः प्राहुरनुपादेयपञ्चकम् ॥' इत्यनुपादेयगतत्वात् ।
 एतच्च बुद्धिपूर्वविषयम् । यथाह गौतमः—'प्रायोऽनाशकशस्त्राग्निविषोदको-
 द्वन्धनप्रपतनैश्चेच्छताम्' इति । प्रायो महाप्रस्थानम् । अनाशकमनशनम् । गिरि-
 शिखरादवपातः प्रपतनम् । अत्र चेच्छतामिति विशेषणोपादानात्प्रमादकृते
 दोषो नास्तीत्यवगन्तव्यम् ।—'अथ कश्चित्प्रमादेन त्रियेताभ्युदकादिभिः ।
 तस्याशौचं विधातव्यं कर्तव्या चोदकक्रिया ॥' इति अङ्गिरःस्मरणात् ॥ तथा
 मृत्युविशेषादपि आशौचादिनिषेधः—'चण्डालादुदकात्सर्पाद्ब्राह्मणाद्वैद्युता-
 दपि । दंष्ट्रिभ्यश्च पशुभ्यश्च मरणं पापकर्मिणाम् ॥ उदकं पिण्डदानं च प्रेतैर्म्यो
 यत्प्रदीयते । नोपतिष्ठति तत्सर्वमन्तरिक्षे विनश्यति ॥' इति । एतदपीच्छापूर्-
 वमात्महननविषयम् । गौतमवचनेनेच्छापूर्वकमेवोदकेन हतस्याशौचादिनिषेध-
 स्योक्तत्वात् । अत्रापि चण्डालादुदकात्सर्पादिति तत्साहचर्यदर्शनाद्बुद्धिपूर्ववि-
 षयत्वनिश्चयः । अतो दर्पादिना चण्डालादीन्हन्तुं गतो यस्मैमोरितस्तस्यायं
 सर्वत एवत्मानं गोपायंदिति विध्यतिक्रमनिमित्तः पिण्डदानादिनिषेधः । एवं दुष्ट-
 दंष्ट्यादिग्रहणार्थमाभिमुख्येन दर्पाद्गच्छतो मरणेऽयं निषेध इत्यनुसंधेयम् ।
 अयं चाशौचप्रतिषेधो दशाहादिकालावच्छिन्नस्य । 'हतानां नृपगोविप्रैरन्वक्षं
 चात्मघातिनाम्' इति सद्यःशौचस्य वक्ष्यमाणत्वात् । तथा दाहादिकमप्येषां न
 कार्यम्—'नाशौचं नोदकं नाश्रु न दाहाद्यन्त्यकर्म च । ब्रह्मदण्डहतानां च न
 कुर्यात्कटधारणम् ॥' इति यमस्मरणात् । ब्रह्मदण्डहता ब्राह्मणदण्डहताः ।
 प्रेतवहनसाधनं खट्वादि कटशब्देनोच्यते । न चाहिताग्निमग्निभिर्दहन्ति यज्ञपा-
 त्रैश्चेत्येतत् श्रुतिविहिताग्नि यज्ञपात्रादिप्रतिपत्तिलोपप्रसङ्गात् अयं स्मार्तो दाहादि-
 निषेधो विप्रादिहताहिताग्निविषयं नास्कन्दतीत्याशङ्कनीयम् । यतश्चण्डालादिह-
 ताहिताग्निसंबन्धिनामग्नि यज्ञपात्राणां स्मृत्यन्तरे प्रतिपत्यन्तरं विधीयते । 'वैतानं
 प्रक्षिपेदप्सु आवसथ्यं चतुष्पथे । पात्राणि तु दहेदग्नौ यजमाने वृथा मृते ॥' इति ।
 तथा तच्छरीरस्यापि प्रतिपत्यन्तरमुक्तम्—'आत्मनस्त्यागिनां नास्ति पतितानां
 तथा क्रिया । तेषामपि तथा गङ्गातोये संस्थापनं हितम् ॥' इति स्मरणात् ।
 तस्मादविशेषेण सर्वेषां दहनादिनिषेधः । अतः स्नेहादिना निषेधातिक्रमे प्राय-

श्रितं कर्तव्यम् । 'कृत्वाभिमुदकं स्नानं स्पर्शनं वहनं कथाम् । रज्जुच्छेदाश्रुपातं च तप्तकृच्छ्रेण शुद्ध्यति ॥' इति स्मरणात् । एतच्च प्रत्येकं बुद्धिपूर्वके वेदितव्यम् । अबुद्धिपूर्वकरणे तु 'एषामन्यतमं प्रेतं यो वहेत दहेत वा । कटोदकक्रियां कृत्वा कृच्छ्रं सान्तपनं चरेत् ॥' इति संवर्तोक्तं द्रष्टव्यम् ॥ यः पुनः 'तच्छवं केवलं स्पृष्टमश्रु वा पातितं यदि । पूर्वोक्तानामकारी चेदेकरात्रमभोजनम् ॥' इति स्पर्शाश्रुपातयोरुपवास उक्तः ॥ असौ कृच्छ्रेष्वशक्तस्य । तथा 'बन्धनच्छेदने दहने वा मासं भैक्षाहारस्त्रिषवणं च' इति सुमन्तुना भैक्षाशित्वमुक्तं तदप्यशक्तस्यैव । एवमन्यान्यपि तद्विषयाणि स्मृतिवाक्यानि व्यवस्थापनीयानि । अयं च दाहादिप्रतिषेधो नित्यकर्मानुष्ठानासमर्थजीर्णवानप्रस्थादिव्यतिरिक्तविषयः तेषामभ्यनुज्ञादर्शनात् । 'वृद्धः शौचस्मृतेर्लुप्तः प्रत्याख्यातभिषक्क्रियः । आत्मानं घातयेद्यस्तु भृग्वभ्यनशनान्बुभिः ॥ तस्य त्रिरात्रमाशौचं द्वितीये त्वस्थिसंचयः । तृतीये तूदकं कृत्वा चतुर्थे श्राद्धमाचरेत् ॥' इति स्मरणात् ॥

एवं येन येनोपाधिना आत्महननं शास्त्रतोऽभ्यनुज्ञायते तत्तद्व्यतिरिक्तमार्गेणात्महनने श्राद्धाद्यौर्ध्वदेहिकेषु निषिद्धेषु किं पुनस्तेषां कार्यमित्यपेक्षायां वृद्ध्याश्वत्थ्यच्छागलेयाभ्यामुक्तम्—'नारायणबलिः कार्यो लोकगर्हाभयाक्षरैः । तथा तेषां भवेच्छौचं नान्यथेत्यप्रवीचमः ॥ तस्मात्तेभ्योऽपि दातव्यमन्नमेव सदक्षिणम् ॥' इति ॥ व्यासेनाप्युक्तम्—'नारायणं समुद्दिश्य शिवं वा यत्प्रदीयते । तस्य शुद्धिकरं कर्म तद्भवेन्नैतदन्यथा ॥' इति ॥ एवं नारायणबलिः प्रेतस्य शुद्ध्यापादनद्वारेण श्राद्धादिसंप्रदानत्वे योग्यतां जनयतीति और्ध्वदेहिकमपि सर्वं कार्यमेव । अतएव षट्त्रिंशन्मतेऽपि और्ध्वदेहिकस्याभ्यनुज्ञा दृश्यते—'गोब्राह्मणहतानां च पतितानां तथैव च । ऊर्ध्वं संवत्सरात्कुर्यात्सर्वमेवौर्ध्वदेहिकम् ॥' इति । एवं संवत्सरादूर्ध्वमेव नारायणबलिं कृत्वौर्ध्वदेहिकं कार्यम् ॥

नारायणबलिश्चेत्थं कार्यः । कस्यांचिच्छुक्लैकादश्यां विष्णुं वैवस्वतं यमं च यथावदभ्यर्च्य तत्समीपे मधुघृतप्लुतांसिलमिश्रान्दश पिण्डान्विष्णुरूपेण प्रेतमनुस्मरन् प्रेतनामगोत्रे उच्चार्य दक्षिणाप्रेषु दर्भेषु दक्षिणाभिमुखो दत्त्वा गन्धादिभिरभ्यर्च्य पिण्डप्रवाहणान्तं कृत्वा नद्यां क्षिपेत् न पत्न्यादिभ्यो दद्यात् ॥ ततस्तस्यामेव रात्र्यामयुग्मान्ब्राह्मणानामद्वयोपोषितः श्वोभूते मध्याह्ने विष्ण्वाराधनं कृत्वा एकोद्दिष्टविधिना ब्राह्मणपादप्रक्षालनादिनृत्तिप्रभान्तं कृत्वा पिण्डपितृयज्ञावृतोल्लेखनाद्यवनेजनान्तं तूर्णीं कृत्वा विष्णवे ब्रह्मणे शिवाय यमाय च परिवारसहिताय चतुरः पिण्डान्दत्त्वा नामगोत्रसहितं प्रेतं संस्मृत्य विष्णोर्नाम संकीर्त्य पञ्चमं पिण्डं दद्यात् । ततो विप्रानाचान्तान्दक्षिणाभिस्तोषयित्वा तन्मध्ये चैकं गुणवत्तमं प्रेतबुद्ध्या संस्मरन् गोभूहिरण्यादिभिरतिशयेन संतोष्य ततः पवित्रपाणिभिर्विप्रैः प्रेताय तिलादिसहितमुदकं दापयित्वा स्वजनैः सार्धं सुधीत ॥

सर्पहते त्वयं विशेषः । संवत्सरं यावत्पुराणोक्तविधिना पञ्चम्यां नागपू-

जां विधाय पूर्णे संवत्सरे नारायणबलिं कृत्वा सौवर्णे नागं दद्यात् गां च प्रत्न-
क्षाम् । ततः सर्वमौर्ध्वदेहिकं कुर्यात् ।

नारायणबलिस्वरूपं च वैष्णवेभिहितं यथा ।—‘एकादशीं समासाद्य
शुक्लपक्षस्य वै तिथिम् । विष्णुं समर्चयेद्देवं यमं वैवस्वतं तथा ॥ दश पिण्डा-
न्धृताभ्यक्तान्दर्भेषु मधुसंयुतान् । तिलमिश्रान्प्रदद्याद्देवं संयतो दक्षिणामुखः ॥
विष्णुं बुद्धौ समासाद्य नद्यम्भसि ततः क्षिपेत् । नामगोत्रग्रहं तत्र पुष्पैरभ्यर्चनं
तथा ॥ धूपदीपप्रदानं च मक्ष्यं भोज्यं तथा परम् । निमग्नयेत विप्रान्वै पञ्च
सप्त नवापि वा ॥ विद्यातपःसमृद्धान्वै कुलोत्पन्नान्समाहितान् । अपरेऽहनि
संप्राप्ते मध्याह्ने समुपोषितः ॥ विष्णोरभ्यर्चनं कृत्वा विप्रांस्तानुपवेशयेत् । उद-
ङ्मुखान्यथाज्येष्ठं पितृरूपमनुस्मरन् ॥ मनो निवेश्य विष्णौ वै सर्वं कुर्यादन-
न्द्रितः । आवाहनादि यत्प्रोक्तं देवपूर्वं तदाचरेत् ॥ तृप्तान्ज्ञात्वा ततो विप्रांस्तु-
क्षिं पृष्ट्वा यथाविधि । हविष्यव्यजननैव तिलादिसहितेन च ॥ पञ्च पिण्डान्प्र-
दद्याच्च देवरूपमनुस्मरन् । प्रथमं विष्णवे दद्याद्ब्रह्मणे च शिवाय च ॥ यमाय
सानुचराय चतुर्थं पिण्डमुत्सृजेत् । मृतं संकीर्त्य मनसा गोत्रपूर्वमतः परम् ।
विष्णोर्नाम गृहीत्वैवं पञ्चमं पूर्ववन्क्षिपेत् ॥ विप्रानाचम्य विधिवद्दक्षिणाभिः
समर्चयेत् । एकं वृद्धतमं विप्रं हिरण्येन समर्चयेत् ॥ गवा वस्त्रेण भूम्या च प्रेतं तं
मनसा स्मरन् । ततस्तिलाम्भो विप्रास्तु हस्तैर्दर्भसमन्वितैः ॥ क्षिपेद्युगोत्रपूर्वं तु
नाम बुद्धौ निवेश्य च । हविर्गन्धतिलाम्भस्तु तस्मै दधुः समाहिताः ॥ मित्र-
भृत्यजनैः सार्धं पश्चाद्भुज्जीत वाग्यतः ॥ एवं विष्णुमते स्थित्वा यो दद्यादात्म-
घातिने । समुद्धरति तं क्षिप्रं नात्र कार्या विचारणा ॥’ सर्पदंशनिमित्तं सौ-
वर्णनागदानं प्रतिकृतिरूपेण भविष्यत्पुराणे सुमन्तुनाभिहितम्—‘सुवर्ण-
भारनिष्पन्नं नागं कृत्वा तथैव गाम् । व्यासाय दत्त्वा विधिवत्पितुरानृण्यमा-
मुयात् ॥’ इति ॥ ६ ॥

एवमुदकदानं सापवादमभिधायानन्तरं किं कार्यमित्यत आह—

कृतोदकान्समुत्तीर्णान्मृदुशाद्वलसंस्थितान् ।

स्नातानपवदेयुस्तानितिहासैः पुरातनैः ॥ ७ ॥

कृतमुदकदानं यैस्तान्कृतोदकान् स्नातान्सम्यगुदकादुत्तीर्णान्मृदुशाद्वले नवो-
द्गतनृणश्चयावृतभूभागे सम्यक्स्थितान्पुत्रादीन्कुलवृद्धाः पुरातनैरितिहासैर्वक्ष्य-
माणैरपवदेयुः शोकनिरसनसमर्थेर्वचोभिर्बोधयेयुः ॥ ७ ॥

शोकनिरसनसमर्थेतिहासस्वरूपमाह—

मानुष्ये कदलीस्तम्भनिःसारे सारमार्गणम् ।

करोति यः स संमूढो जलबुद्बुदसंनिभे ॥ ८ ॥

मानुष्यशब्देन जरायुजाण्डजाविषतुर्विधभूतजातं लक्ष्यते तस्य भावो मानुष्यं

तत्र संसरणधर्मित्वेन कदलीस्तम्भवदन्तःसाररहिते जलबुद्बुदवदधिरविनश्यरे
संसारे सारस्य स्थिरस्य मार्गेणमन्वेषणं यः करोति स समूहः अत्यन्तविनष्टचित्तः
तस्मात्संसारस्वरूपवेदिभिर्भवन्निरित्यं न कार्यम् ॥ ८ ॥

पञ्चधा संभृतः कायो यदि पञ्चत्वमागतः ।

कर्मभिः स्वशरीरोत्थैस्तत्र का परिदेवना ॥ ९ ॥

किञ्च । जन्मान्तरात्मीयशरीरजनितैः कर्मबीजैः स्वफलोपभोगार्थं पञ्चधा
पृथिव्यादिपञ्चभूतात्मकतया पञ्चप्रकारं संभृतो निर्मितः कायः स यदि फलो-
पभोगनिवृत्तौ पञ्चत्वमागतः पुनः पृथिव्यादिरूपतां प्राप्तस्तत्र भवतां किमर्था
परिदेवना । निष्प्रयोजनत्वाच्चानुशोचनं कर्तव्यम् । वस्तुस्थितेस्तथात्वात् । नहि
केनचिद्वस्तुस्थितिरतिक्रमिषुं शक्यते ॥ ९ ॥

गन्त्री वसुमती नाशमुदधिर्देवतानि च ।

फेनप्रख्यः कथं नाशं मर्त्यलोको न यास्यति ॥ १० ॥

अपिच । नेदमाश्चर्यं मरणं नाम । यतः पृथिव्यादीनि महान्त्यपि भूतानि
नाशं गच्छन्ति । तथा समुद्रा अपि जरामरणविरहिणः, अमरा अपि प्रलयसमये
अवसानं गच्छन्ति कथमिवास्थिरतया फेनसंनिभो मरणधर्मा भूतसंघो
विनाशं न यास्यति । उचितमेव हि मरणधर्मेणः प्रयाणम् । अतो निष्प्रयोजनः
शोकसमावेशः ॥ १० ॥

अनिष्टापादकत्वादप्यनुशोचनं न कार्यमित्याह—

श्लेष्माश्रु बान्धवैर्मुक्तं प्रेतो भुङ्क्ते यतोऽवशः ।

अतो न रोदितव्यं हि क्रियाः कार्याः स्वशक्तितः ॥ ११ ॥

यस्मादनुशोचद्भिर्बान्धवैर्वदननयननिर्गमितं श्लेष्माश्रु वा यस्मादवशोऽका-
मोऽपि प्रेतो भुङ्क्ते तस्माच्च रोदितव्यं किन्तु प्रेतहितेप्सुभिः स्वशक्त्यनुसारेण आ-
द्धादिक्रियाः कार्याः ॥ ११ ॥

इति संश्रुत्य गच्छेयुर्गृहं बालपुरःसराः ।

विदश्य निम्बपत्राणि नियता द्वारि वेश्मनः ॥ १२ ॥

आचम्याद्यादि सलिलं गोमयं गौरसर्षपान् ।

प्रविशेयुः समालभ्य कृत्वाग्निं पदं शनैः ॥ १३ ॥

एवं कुलवृद्धवचांसि सम्यगाकर्ण्य त्यक्तशोकाः सन्तो बालानग्रतः कृत्वा गृहं
गच्छेयुः । गत्वा च वेश्मनो द्वारि स्थित्वा नियताः संयतमनस्काः निम्बपत्राणि
विदश्य दशनैः खण्डयित्वा खादित्वा आचमनं च कृत्वाऽयुदकगोमयगौरसर्षपा-
नालम्य आदिग्रहणादूर्वाप्रवालमम्लिवृषभौ वेति शङ्कोकौ दूर्वाङ्कुरवृषभापि
स्पृष्ट्वा अग्निं च पदं निधाय शनैरस्वलितं वेश्म प्रविशेयुः ॥ १२ ॥ १३ ॥

अतिदेशादाह—

प्रवेशनादिकं कर्म प्रेतसंस्पर्शनामपि ।

इच्छतां तत्क्षणाच्छुद्धिः परेषां स्नानसंयमात् ॥ १४ ॥

यदेतत्पूर्वोक्तं निम्बपत्रदशनादि वेश्मप्रवेशनान्तं कर्म तन्न केवलं ज्ञातीना-
मपि तु परेषामपि धर्मार्थं प्रेतालंकारनिर्हरणादिकं कुर्वतां भवति । प्रवेशनादि-
कमित्यत्र आदिशब्दोऽमाङ्गलिकत्वात्प्रतिलोमक्रमाभिप्रायः । तेषां च धर्मार्थं नि-
र्हरणादौ प्रवृत्तानां तत्क्षणाच्छुद्धिमिच्छतां असपिण्डानां स्नानप्राणायामाभ्यामेव
शुद्धिः । यथाह पराशरः—‘अनाथं ब्राह्मणं प्रेतं ये वहन्ति द्विजातयः । पदे-
पदे यज्ञफलमनुपूर्वं लभन्ति ते ॥ न तेषामशुभं किञ्चिन्पापं वा शुभकर्मणाम् ।
जलावगाहनात्तेषां सद्यःशौचं विधीयते ॥’ इति ॥ स्नेहादिना निर्हरणे तु
मनूक्तो विशेषः (५। १०१।१०२)—‘असपिण्डं द्विजं प्रेतं विप्रो निर्हृत्य
बन्धुवत् । विशुध्यति त्रिरात्रेण मानुरासांश्च बान्धवान् ॥ यद्यन्नमस्ति तेषां तु
दशाहेनैव शुध्यति । अनदन्नमहमेव न चेत्तस्मिन्गृहे वसेत् ॥’ इति ॥ अत्रेयं
व्यवस्था—यः स्नेहादिना शवनिर्हरणं कृत्वा तदीयमेवान्नमभाति तद्गृहे च वस-
ति तस्य दशाहेनैव शुद्धिः । यस्तु केवलं तद्गृहे वसति न पुनस्तदन्नमभाति
तस्य त्रिरात्रम् । यः पुनर्निर्हरणमात्रं करोति न तद्गृहे वसति नच तदन्नमभाति
तस्यैकाह इति ॥ एतत्सजातीयविषयम् । विजातीयविषये पुनर्यजातीयं प्रेतं
निर्हरति तज्जातिप्रयुक्तमाशौचं कार्यम् । यथाह गौतमः—‘अवरक्षेदूर्णः पूर्वं वर्ण-
मुपस्पृशेत्पूर्वो वाऽवरं तत्र तच्छवोक्तमाशौचम्’ इति ॥ उपस्पर्शनं निर्हरणम् ।
विप्रस्य शूद्रनिर्हरणे मासमाशौचम् । शूद्रस्य तु विप्रनिर्हरणे दशरात्रमित्येवं
शवचदाशौचं कर्तव्यमित्यर्थः ॥ १४ ॥

ब्रह्मचारिणं प्रत्याह—

आचार्यपित्रपाध्यायान्निर्हृत्यापि व्रतीव्रती ।

सकटान्नं च नाश्नीयान्न च तैः सह संवसेत् ॥ १५ ॥

आचार्य उक्तलक्षणः, माता च पिता च पितरौ, उपाध्यायश्च पूर्वोक्तः, एता-
न्निर्हृत्यापि व्रती ब्रह्मचारी व्रत्येव न पुनरस्य व्रतभ्रंशः । सकटशब्देनाशौचं लक्ष्यते
तत्सहचरितमन्नं सकटान्नं तद्ब्रह्मचारी नाश्नीयान् । न चाशौचिभिः सह संवसे-
त् । एवं वदता आचार्यादिव्यतिरिक्तप्रेतनिर्हरणे तु ब्रह्मचारिणो व्रतलोप इत्य-
र्थोदुक्तं भवति । अतएव वसिष्ठेनोक्तम्—‘ब्रह्मचारिणः शवकर्मिणो व्रतान्नि-
वृत्तिरन्यत्र मातापित्रोः’ इति ॥ १५ ॥

आशौचिनां नियमविशेषमाह—

क्रीतलब्धाशना भूमौ स्वपेयुस्ते पृथक्क्षितौ ।

पिण्डयज्ञावृत्ता देयं प्रेतायामं दिनत्रयम् ॥ १६ ॥

क्रीतमयाचितलब्धं वा भक्षणं येषां ते क्रीतलब्धाक्षणाः । भवेयुरिति शेषः । क्रीतलब्धाक्षननियमात्तदल्लभेऽनक्षनमर्थात्सिद्धं भवति । अतएव वसिष्ठः—
‘गृहान्मज्जित्वा अधःप्रस्तरे ज्यहमनभन्त आसीरन् क्रीतोत्पन्नेन वर्तेरन्’ इति ।
अधःप्रस्तर आशौचिनां शयनासनार्थस्तृणमयः प्रस्तरः । ते च सपिण्डा भूमा-
वेव पृथक्पृथक् शयीरन् न खट्वादौ ॥ मनुनाप्यत्र विशेषो दर्शितः (५।७३)
—‘अक्षारलवणाक्षाः स्युर्निमज्जेयुश्च ते ज्यहम् । मांसाशनं च नाभीयुः शयीर-
श्च पृथक् क्षितौ ॥’ इति । तथा गौतमेनापि विशेष उक्तः—‘अधःशब्दा-
शायिनो ब्रह्मचारिणः शवकर्मिणः’ इति । तथा पिण्डपितृयज्ञप्रक्रियया प्राचीनावी-
तित्वादिरूपया प्रेताय दिनत्रयं पिण्डरूपमष्टं तूष्णीं क्षितौ देयम् । यथाह मरी-
चिः—‘प्रेतपिण्डं बहिर्देद्याद्दर्भमग्नविवर्जितम् । प्रागुदीच्यां चरुं कृत्वा स्नातः प्र-
यतमानसः ॥’ इति । दर्भमग्नविवर्जितत्वमनुपनीतविषयम् । ‘असंस्कृतानां
भूमौ पिण्डं दद्यात्संस्कृतानां कुशेषु’ इति प्रचेतःस्मरणात् ॥ तथा कर्तृनिय-
मश्च गृह्यपरिशिष्टादिशेषः—‘असगोत्रः सगोत्रो वा यदि स्त्री यदि वा पुमान् ।
प्रथमेऽहनि यो दद्यात्स दशाहं समापयेत् ॥’ इति ॥ तथा द्रव्यविनिमयश्च
शुनःपुच्छेन दर्शितः—‘शालिना सक्तुभिर्वापि शार्कैर्वाप्यथ निर्वपेत् । प्रथमे-
ऽहनि यद्रव्यं तदेव स्यादशाहिकम् ॥ तूष्णीं प्रसेकं पुष्पं च दीपं धूपं तथैव
च ॥’ इति ॥ पिण्डश्च पापाणे देयः । ‘भूमौ माल्यं पिण्डं पानीयमुपले वा
दधुः’ इति शङ्खस्मरणात् । नच दधुरिति बहुवचनेनोदकदानवत्सर्वैः पिण्ड-
दानं कार्यमित्याशङ्कनीयं । किंतु पुत्रैरेव कार्यम् । तदभावे प्रत्यासन्नेन सपि-
ण्डानामन्यतमेन तदभावे मातृसपिण्डादिना कार्यम् । ‘पुत्राभावे सपिण्डा मातृ-
सपिण्डाः शिष्याश्च दधुस्तदभावं ऋत्विगाचार्यौ’ इति गौतमस्मरणात् । पुत्र-
बहुत्वे पुनर्ज्येष्ठेनैव कार्यम् । ‘सर्वैरनुमतिं कृत्वा ज्येष्ठेनैव तु यत्कृतम् । द्रव्येण
चाविभक्तेन सर्वैरेव कृतं भवेत् ॥’ इति मरीचिस्मरणात् ॥ पिण्डसंख्यानि-
यमश्च—ब्राह्मणस्य दश पिण्डाः क्षत्रियस्य द्वादशैवेति । पूर्वमाशौचदिवससंख्यया
विष्णुनाभिहितम्—‘यावदाशौचं प्रेतस्योदकं पिण्डमेकं च दधुः’ इति ॥ तथा
स्मृत्यन्तरेऽपि—‘नवभिर्दिवसैर्देद्यान्नं पिण्डान्समाहितः । दशमं पिण्डमु-
त्सृज्य रात्रिशेषे शुचिर्भवेत् ॥’ इति । शुचित्ववचनमपरेद्युः क्रियमाणश्चाद्वार्थब्रा-
ह्मणनिमज्जणाभिप्रायेण । योगीश्वरेण तु पिण्डत्रयदानमभिहितं । अनयोश्च गुरु-
लघुकल्पयोरुदकदानविषयोक्ता व्यवस्था विज्ञेया । अत्रापारः शातातपीयो वि-
शेषः—‘आशौचस्य तु द्वासेऽपि पिण्डान्दद्याद्दशैव तु’ इति ॥ त्रिरात्राशौ-
चिनां पुनः पारस्करेण विशेषो दर्शितः—‘प्रथमे दिवसे देयास्त्रयः पिण्डाः
समाहितैः । द्वितीये चतुरो दद्यादस्थिसंचयनं तथा ॥ त्रीस्तु दद्यात्तृतीयेऽह्नि व-
ज्रादि क्षालयेत्तथा’ इति ॥ १६ ॥

जलमेकाहमाकाशे स्थाप्यं क्षीरं च मृन्मये ।

किञ्च । जलं क्षीरं च मृन्मये पात्रद्वये पृथक् पृथगाकाशे सिक्त्यादावेकाहं स्थापनीयम् । अत्र विशेषानुपादानाप्रथमेऽहनि कार्यम् । तथा पारस्करवचनात् । 'प्रेताश्च स्नाहीत्युदकं स्थाप्यं पिबचेदमिति क्षीरम्' ॥ तथास्थिसंचयनं च प्रथमादिदिनेषु कार्यम् । तथाह संवर्तः—'प्रथमेऽह्नि तृतीये वा सप्तमे नवमे तथा । अस्थिसंचयनं कार्ये दिने तद्गोत्रजैः सह ॥' इति । कचिद्वितीये त्वस्थिसंचय इत्युक्तम् । वैष्णवे तु चतुर्थे दिवसेऽस्थिसंचयनं कुर्यात् तेषां च गङ्गाम्भसि प्रक्षेप इति । अतोऽन्यतमस्मिन्दिने स्वगृहोक्तविधिनास्थिसंचयनं कार्यम् । अङ्गिरसा चात्र विशेषो दर्शितः—'अस्थिसंचयने यागो देवानां परिकीर्तितः । प्रेतीभूतं तमुद्दिश्य यः शुचिर्न करोति चेत् ॥ देवतानां नु यजनं तं शपन्त्यथ देवताः ॥' देवताश्चात्र इमंशानवासिन्यः तत्रपूर्वदग्धाः 'इमंशानवासिनो देवाः शवानां परिकीर्तिताः' इति तेनैवोक्तम् । अतस्तान्देवानचिरमृतं च प्रेतमुद्दिश्य धूपदीपादिभिः पिण्डरूपेण चाक्षेन तत्र पूजा कार्येत्युक्तं भवति ॥ तथा वपनं च दशमेऽहनि कार्यम्—'दशमेऽहनि संप्राप्ते स्नानं ग्रामाद्दहिर्भवेत् । तत्र स्थाज्यानि वामांसि केशश्मश्रुनखानि च ॥' इति देवलस्मरणात् ॥ तथा स्मृत्यन्तरेऽपि—'द्वितीयेऽहनि कर्तव्यं क्षुरकं प्रयत्नतः । तृतीये पञ्चमे वापि सप्तमे वा प्रदानतः ॥' इति । श्राद्धप्रदानादर्वागनियम इति यावत् । वपनं च केषामित्याकाङ्क्षायामापस्तम्बेनोक्तम्—'अनुभाविनां च परिवापनम्' इति । अयमर्थः—श्राव दुःस्वमनुभवन्तीत्यनुभाविनः सपिण्डास्तेषां चाविशेषेण वपनमुतालपवयसामित्यपेक्षायामिदमेवोपतिष्ठते अनुभाविनां परिवापनमिति । अनु पश्चाद्भवन्तीत्यनुभाविनोऽल्पवयसस्तेषां वपनमिति । अनुभाविनः पुत्रा इति केचिन्मन्यन्ते । 'गङ्गायां भास्करक्षेत्रे मातापित्रोर्गुरोर्मृतौ । आधान काले सोमे च वपनं सप्तसु स्मृतम् ॥' इति नियमदर्शनात् ॥

अशुचित्वेन सकलश्रौतस्मार्तकर्माधिकारनिवृत्तौ प्रयत्नायां केषुचिदभ्यनुष्ठानार्थमाह—

वैतानौपासनाः कार्याः क्रियाश्च श्रुतिचोदनात् ॥ १७ ॥

वितानोऽग्नीनां विस्तारस्तत्र भवा वैतानाः त्रेताग्निसाध्या अग्निहोत्रदर्शपूर्णमासाद्याः क्रिया उच्यन्ते । प्रतिदिनमुपास्यत इत्युपासनो गृह्याग्निस्तत्र भवा औपासनाः सायंप्रातर्होमक्रिया उच्यन्ते । ता वैतानौपासना वैदिक्यः क्रियाः कार्याः । कथं वैदिकत्वमिति चेत् श्रुतिचोदनात् । तथाहि—'यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहुयात्' इत्यादिश्रुतिभिरग्निहोत्रादीनां चोदना स्पष्टैव ॥ तथा 'अहरहः स्वाहा कुर्याद-
क्षाभावे केनचिदाकाष्टात्' इति श्रुत्यौपासनहोमोऽपि चोद्यते । अत्र च श्रौतत्वविशेषणोपादानात्स्मार्तक्रियाणां दानादीनामननुष्ठानं गम्यते । अतएव वैयाघ्र-

पादेनोक्तम्—‘स्मार्तकर्मपरित्यागो राहोरन्यत्र सूतके । श्रौते कर्मणि तत्कालं स्नातः शुद्धिमवाप्नुयात् ॥’ इति । श्रौतानां च कार्यत्वाभिधानं नित्यनैमित्तिकाभिप्रायेण । यथाह पैठीनसिः—‘नित्यानि विनिवर्तेरन्वेतानवर्जं शालाग्नौ चैके’ इति । नित्यानि विनिवर्तेरन्नित्यविशेषेण आवश्यकानां नित्यनैमित्तिकानां निवृत्तौ प्रसक्त्यां वैतानवर्जमित्यभिप्रायसाध्यावश्यकानां पर्युदासः । शालाग्नौ चैक इति गृह्याग्नौ भवानामप्यावश्यकानां पाक्षिकः पर्युदास उक्तः । अतस्तेष्वाशौचं नास्त्येव । काम्यानां पुनः शौचाभावादननुष्ठानम् । मनुनाप्यनेनैवाभिप्रायेणोक्तम् (५।८४) ‘प्रत्यूहेऽग्निषु क्रिया’ इति । अग्निषु क्रिया न प्रत्यूहेदिति अनग्निसाध्यानां पञ्चमहायज्ञादीनां निवृत्तिः । अतएव संवर्तः—‘होमं तत्र प्रकुर्वीत शुष्काग्नेन फलेन वा । पञ्चयज्ञविधानं तु न कुर्यान्मृत्युजन्मनोः ॥’ इति । वैश्वदेवस्याग्निसाध्यत्वेऽपि वचनाद्विवृतिः । ‘विप्रो दशाहमासीत् वैश्वदेवविप्रजितः’ इति तेनैवोक्तत्वात् ॥ ‘सूतके कर्मणां त्यागः संध्यादीनां विधीयते’ इति यद्यपि संध्याया विनिवृत्तिः श्रूयते तथाप्यञ्जलिप्रक्षेपादिकं कुर्यात् । ‘सूतके सावित्र्या चाञ्जलिं प्रक्षिप्य प्रदक्षिणं कृत्वा सूर्यं ध्यायन्नमस्कुर्यात्’ इति पैठीनसिस्मरणात् ॥ यद्यपि व्रतानौपासनाः कार्या इति सामान्येनोक्तं तथाप्यन्येन कारयितव्यम् । ‘अन्य एतानि कुर्युः’ इति पैठीनसिस्मरणात् । बृहस्पतिनाप्युक्तम्—‘सूतके मृतके चैव अशक्तौ श्राद्धभोजने । प्रवासादिनिमित्तेषु हावयेन्न तु हापयेत् ॥’ इति । तथा स्मार्तत्वेऽपि पिण्डपितृयज्ञश्रवणाकर्माश्रयज्यादिकश्च नित्यहोमः कार्य एव । ‘सूतके तु समुत्पन्ने स्मार्तं कर्म कथं भवेत् । पिण्डयज्ञं चरुहोममसगोत्रेण कारयेत् ॥’ इति जानूकर्ण्यस्मरणात् । यद्यपि साङ्गे कर्मण्यन्यकर्तृत्वं तथापि स्वद्रव्यत्यागात्मकं प्रधानं स्वयं कुर्यात् । तस्यानम्यनिष्पाद्यत्वात् । अतएवोक्तम्—‘श्रौते कर्मणि तत्कालं स्नातः शुद्धिमवाप्नुयात्’ इति । यत्पुनः ‘दानं प्रतिग्रहो होमः स्वाध्यायश्च निवर्तते’ इति होमप्रतिषेधः स काम्याभिप्रायो वैश्वदेवाभिप्रायो वा व्यवस्थापनीयः ॥ तथा सूतकाश्रमभोजनमपि न कार्यम् । ‘उभयत्र दशाहानि कुलस्यान्नं न मुज्यते’ इति यमस्मरणात् । उभयत्र जननमरणयोः । दशाहानीत्याशौचकालोपलक्षणम् । कुलस्य सूतकदुक्तस्य संबन्ध्यन्नं अन्नकुल्यैर्न भोक्तव्यं । सकुल्यानां पुनर्न दोषः । ‘सूतके तु कुलस्यान्नमदोषं मनुरग्रवीत्’ इति तेनैवोक्तत्वात् । अयंच निषेधो दातृभोक्तोरन्यतरेण जनने मरणे वा ज्ञाते सति वेदितव्यः । ‘उभाभ्यामपरिज्ञाते सूतकं नैव दोषकृत् । एकेनापि परिज्ञाते गोक्तुर्दोषमुपावहेत् ॥’ इति षट्त्रिंशन्मतदर्शनात् ॥ तथा विवाहादिषु सूतकोत्पत्तेः प्राक् ग्राहणार्थं पृथक्कृतमन्नं भोक्तव्यमेव । ‘विवाहोत्सवयज्ञेषु त्वन्तरा मृतसूतके । पूर्वसंकल्पितार्थेषु न दोषः परिकीर्तितः ॥’ इति बृहस्पतिस्मरणात् । तथाऽपरोपि विशेषः षट्त्रिंशन्मते दर्शितः—‘विवाहोत्सवयज्ञेषु त्वन्तरा मृतसूतके । परैरन्नं प्रदातव्यं भोक्तव्यं च द्विजोत्तमैः ॥ भुज्जानेषु तु विप्रेषु त्वन्तरा मृतसूतके । अन्यगोहोदकाधान्ताः

सर्वे ते शुचयः स्मृताः ॥' इति ॥ तथाशौचपरिग्रहत्वेऽपि केषुचिद्द्रव्येषु दोषा-
भावः । यथाह मरीचिः—'लवणे मधुमांसे च पुष्पमूलफलेषु च । आक-
काष्टतृणेष्वप्यु दधिसर्पिःपत्रेषु च ॥ तिलौषधाजिने चैव पक्वापके स्वयंग्रहः ।
पण्येषु चैव सर्वेषु नाशौचं मृतसूतके ॥' इति । पक्वं भक्ष्यजातं मोदकादि ।
अपक्वं तण्डुलादि । स्वयंग्रह इति स्वयमेव स्वाभ्यनुज्ञातो गृहीयादित्यर्थः ।
पक्वापकाभ्यनुज्ञानमन्नसत्रप्रवृत्तविषयम् । 'अन्नसत्रप्रवृत्तानामाममन्नमगर्हितम् ।
भुक्त्वा पक्वाजमेतेषां त्रिरात्रं तु पयः पिबेत् ॥' इत्यङ्गिरःस्मरणात् । अत्र
पक्वशब्दो भक्ष्यव्यतिरिक्तौदनादिविषयः ॥ शवसंसर्गनिमित्ताशौचे त्वङ्गिरसा
विशेष इति—'आशौचं यस्य संसर्गादापतेद्गृहमेधिनः । क्रियास्तस्य न लुप्य-
न्ते गृह्याणां च न तद्भवेत् ॥' इति । तदाशौचं केवलं गृहमेधिन एव न पुनस्त-
द्गृहे भवानां भार्यादीनां तद्द्रव्याणां च भवेदित्यर्थः । अतिक्रान्ताशौचेऽप्ययमे-
वार्थः स्मृत्यन्तरे दर्शितः—'अतिक्रान्ते दशाहे तु पश्चाज्जानाति चेद्गृही ।
त्रिरात्रं सूतकं तस्य न तद्द्रव्यस्य कर्हिचित् ॥' इति ॥ १७ ॥

एवमाशौचिनो विधिप्रतिषेधरूपान्धर्मानभिधायधुना आशौचनिमित्तं का-
लनियमं चाह—

त्रिरात्रं दशरात्रं वा शौचमाशौचमिष्यते ।
ऊनद्विवर्ष उभयोः सूतकं मानुरेव हि ॥ १८ ॥

शवनिमित्तं शौचम् । सूतकशब्देन च जननवाचिना तन्निमित्तमाशौचं ल-
क्ष्यते । एवं च वदता जननमरणयोराशौचनिमित्तत्वमुक्तं भवति । तच्च जननमर-
णमुत्पन्नज्ञातमेव निमित्तम् । 'निर्देशं ज्ञातिमरणं श्रुत्वा पुत्रस्य जन्म च'
इत्यादिलिङ्गदर्शनात् । तथा—'विगतं तु विदेशस्थं शृणुयाद्यो ह्यनिर्देशम् । यच्छे-
पं दशरात्रस्य तावदेवाशुचिर्मवेन ॥' इत्यादिवाक्यारम्भसामर्थ्याच्च । उत्पत्ति-
मात्रापेक्षत्वे आशौचस्य दशाहायाशौचकालनियमास्तत्प्रभृतिका एवेति अनि-
र्देशज्ञातिमरणश्रवणे दशरात्रशेषमेवाशौचमर्थोत्तिष्ठतीति 'यच्छेषं दशरात्र-
स्य' इत्यनारम्भणीयं स्यात् । तस्माज्ज्ञातमेव जननं मरणं च निमित्तम् ।
तच्चोभयनिमित्तमप्याशौचं त्रिरात्रं दशरात्रं चेप्यते मन्वादिभिः ॥ अत्राशौच-
प्रकरणे अहर्ग्रहणं रात्रिग्रहणं चाहोरात्रोपलक्षणार्थम् । मन्वादिभिरिष्यत इति
वचनं तदुक्तसपिण्डसमानोदकरूपविषयभेदप्रदर्शनार्थम् ॥ तथाहि—'दशाहं
शौचमाशौचं सपिण्डेषु विधीयते । जमनेऽप्येवमेव स्याद्विपुणां शुद्धिमिच्छता-
म् ॥ जन्मन्येकोदकानां तु त्रिरात्राच्छुद्धिरिष्यते । शवस्पृशो विशुध्यन्ति ध्य-
हात्तदकदायिनः ॥' इत्येतैर्वाक्यैस्त्रिरात्रदशरात्रयोः समानोदकसपिण्डविषयत्वेन
व्यवस्था कृता । अतः सपिण्डानां सप्तमपुरुषावधिकानामविशेषेण दशरात्रम् ।
समानोदकानां त्रिरात्रमिति ॥ यत्पुनः स्मृत्यन्तरवचनम्—'चतुर्थे दशरात्रं

स्यात्पितृशः पुंसि पञ्चमे । षष्ठे चतुरहाशुद्धिः सप्तमे त्वहरेव तु ॥' इति तद्विगीतत्वाच्चादरणीयम् । यद्यप्यविगीतं तथापि मधुपर्काङ्गपञ्चालम्भनवल्लोक-
विद्विष्टत्वाच्चानुष्ठेयम् । 'अस्वर्ग्यं लोकविद्विष्टं धर्म्यमप्याचरेन्न तु' इति मनुस्म-
रणात् । नच सप्तमे प्रत्यासन्ने सपिण्ड एकाहो विप्रकृष्टाष्टमादिषु समानोदकेषु
व्यहमिति युक्तम् । एवमविशेषेण सपिण्डानामाशौचे प्राप्ते कचिन्नियमार्थमाह ।
ऊनद्विवर्षे संस्थिते उभयोरेव मातापित्रोर्दशरात्रमाशौचं न सर्वेषां सपिण्डाना-
म् । तेषांतु वक्ष्यति 'आदन्तजननान्सद्यः' इति । तथाच पैङ्गयः ।—'गर्भस्थे
प्रेते मातुर्दशाहं, जात उभयोः, कृते नास्ति सोदराणां च' इति । अथवा अयम-
र्थः—ऊनद्विवर्षे संस्थिते उभयोर्मातापित्रोरेव अस्पृश्यत्वलक्षणमाशौचं न सपि-
ण्डानाम् । तथा स्मृत्यन्तरे—'ऊनद्विवर्षे प्रेते मातापित्रोरेव नेतरेषाम्' इति
अस्पृश्यत्वलक्षणमभिप्रेतं । इतरस्य पुनः कर्मण्यनधिकारलक्षणस्य सपिण्डेष्वपि
'आदन्तजन्मनः सद्यः' इत्यादिभिर्विहितत्वात् । अत्र दृष्टान्तः सूतकं मातुरेव
हीति । यथा सूतकं जनननिमित्तमस्पृश्यत्वलक्षणमाशौचं मातुरेव केवलं तथो-
नद्विवर्षोपरमे मातापित्रोरेवास्पृश्यत्वमिति । ऊनद्विवर्षे सपिण्डानामस्पृश्यत्वं
प्रतिषेधतान्यत्रास्पृश्यत्वमभ्यनुज्ञातं भवति । तथाच देवलः—'स्वाशौचका-
लाद्विशेषं स्पर्शनं च त्रिभागतः । शूद्रविद्वक्षत्रविप्राणां यथाशास्त्रं प्रचोदित-
म् ॥' इति । एतच्चानुपनीतप्रयाणनिमित्ते अतिक्रान्ताशौचे च त्रिरात्रादौ वेदि-
तव्यम् । उपनीतविषयेऽपि तेनैवोक्तम्—'दशाहादित्रिभागेन कृते संवयने क-
मात् । अङ्गस्पर्शनमिच्छन्ति वर्णानां तत्त्वदर्शिनः ॥ त्रिचतुःपञ्चदशभिः स्पृश्या
वर्णाः क्रमेण तु । भोज्यान्नो दशभिर्विप्रः शेषा द्वित्रिषडुत्तरैः ॥' इति ॥ युत्तरै-
र्दशभिः द्युत्तरैर्द्वादशभिः षडुत्तरैः पञ्चदशभिरिति द्रष्टव्यम् ॥ १८ ॥

जनननिमित्तमस्पृश्यत्वलक्षणमाशौचमाह—

पित्रोस्तु सूतकं मातुस्तदसृग्दर्शनाद्भुवम् ।

तदहर्न प्रदुष्येत पूर्वेषां जन्मकारणात् ॥ १९ ॥

सूतकं जनननिमित्तमस्पृश्यत्वलक्षणमाशौचं पित्रोर्मातापित्रोरेव न सर्वेषां
सपिण्डानाम् । तच्चास्पृश्यत्वं मातुर्ध्रुवं दशाहपर्यन्तं स्थिरमित्यर्थः । कुतः तद-
सृग्दर्शनात् तस्याः मबन्धित्वेनामृजो दर्शनात् ॥ अतएव वसिष्ठः—'नाशौचं
विद्यते पुंसः संसर्गं चेन्न गच्छति । रजस्तत्राशुचि ज्ञेयं तच्च पुंसि न विद्यते ॥'
इति । पितुस्तु ध्रुवं न भवति स्नानमात्रेणास्पृश्यत्वं निवर्तते । यथाह संव-
र्तः—'जाते पुत्रे पितुः स्नानं सचैलं तु विधीयते । माता शुद्धेदशाहेन स्ना-
नाच्च स्पर्शनं पितुः ॥' इति । माता शुद्धेदशाहेनेत्येतच्च संव्यवहारयोग्यतामात्र-
म् । अदृष्टार्थेषु पुनः कर्मसु पैठीनसिना विशेष उक्तः—'सूतिकां पुत्रवर्तीं
विंशतिरात्रेण कर्माणि कारयेत् । मासेन स्त्रीजननीम्' इति ॥ अङ्गिरसा च
सपिण्डानामस्पृश्यत्वाभावः स्पष्टीकृतः—'सूतके सूतिकावर्ज्यं संस्पर्शो न नि-

विध्यते । संस्पर्शे सूतिकायास्तु स्नानमेव विधीयते ॥' इति । यस्मिन्दिवसे कुमारजननं तदहर्नं प्रदुष्येत । तस्मिन्निमित्तदानाद्यधिकारापहारकृत् भवतीत्यर्थः । यस्मात्तस्मिन्दिवसे पूर्वेणां पित्रादीनां पुत्ररूपेण जन्म उत्पत्तिस्तस्मात्तदहर्नं प्रदुष्येत ॥ तथाच वृद्धयाज्ञवल्क्येनोक्तम्—'कुमारजन्मदिवसे विप्रैः कार्यः प्रतिग्रहः । हिरण्यभूगवाश्वाजवासःशय्यासनादिषु ॥ तत्र सर्वं प्रतिग्राह्यं कृताञ्जनं भक्षयेत् । भक्षयित्वा तु तन्मोहाद्विजश्चान्द्रायणं चरेत् ॥' इति ॥ व्यासेनाप्यत्र विशेष उक्तः—'सूतिकावासनिलया जन्मदा नाम देवताः । तासां यागनिमित्तं तु शुचिर्जन्मनि कीर्तिता ॥ प्रथमे दिवसे षष्ठे दशमे चैव सर्वदा । त्रिष्वेतेषु न कुर्वीत सूतकं पुत्रजन्मनि ॥' मार्कण्डेयेनाप्युक्तम्—'रक्षणीया तथा षष्ठी निशा तत्र विशेषतः । रात्रौ जागरणं कार्यं जन्मदानां तथा बलिः ॥ पुरुषाः शस्त्रहस्ताश्च नृत्यगीतैश्च योषितः । रात्रौ जागरणं कुर्युर्दशम्यां चैव सूतके ॥' इति ॥ १९ ॥

आशौचमध्ये पुनर्जनने मरणे वा जाते 'प्रतिनिमित्तं नैमित्तिकमावर्तते' इति न्यायेन पुनर्दशाहाद्याशौचप्राप्तौ तदपवादमाह—

अन्तरा जन्ममरणे शेषाहोभिर्विशुद्ध्यति ।

वर्णापेक्षया वयोवस्थापेक्षया वा यस्य यावानाशौचकालस्तदन्तरा तत्समस्य ततो न्यूनस्य वाशौचस्य निमित्तभूते जनने मरणे वा जाते पूर्वाशौचावशिष्टैरेवाहोभिर्विशुद्ध्यति । न पुनः पश्चादुत्पन्नजननादिनिमित्तं पृथक्पृथग्नाशौचं कार्यम् ॥ यदा पुनरल्पाद्वर्तमानाशौचादीर्घकालमाशौचमन्तरा पतति तदा न पूर्वशेषेण शुद्धिः । यथाहोशना—'स्वल्पाशौचस्य मध्ये तु दीर्घाशौचं भवेद्यदि । न पूर्वेण विशुद्धिः स्यात्स्वकालेनैव शुद्ध्यति ॥' इति । यमोऽप्याह—'अर्धवृद्धिमदाशौचं पश्चिमेन समापयेत्' इति । अत्र चान्तरा जन्ममरणे इति यद्यप्यविशेषेणाभिहितं तथापि न सूतकान्तर्वर्तिनः शावस्य पूर्वाशौचशेषेण शुद्धिः । यथाहाङ्गिराः—'सूतके मृतकं चेत्स्यान्मृतके त्वथ सूतकम् । तत्राधिकृत्य मृतकं शौचं कुर्यान्न सूतकम् ॥' इति । तथा षट्त्रिंशन्मतेऽपि—'शावाशौचे समुत्पन्ने सूतकं तु यदा भवेत् । शावेन शुद्ध्यते सूतिर्न सूतिः शावशोधिनी ॥' इति । तस्माच्च सूतकान्तःपातिनः शावाशौचस्य पूर्वशेषेण शुद्धिः किन्तु शावान्तःपातिन एव सूतकस्य । तथा सजातीयान्तःपातित्वेऽपि शावस्य क्वचित्पूर्वशेषेण शुद्धेरपवादः स्मृत्यन्तरे दर्शितः—'मातर्यग्रे प्रमीतायामशुद्धौ त्रियते पिता । पितुः शेषेण शुद्धिः स्यान्मानुः कुर्यात्तु पक्षिणीम् ॥' इति । अयमर्थः—मातरि पूर्वं मृतायां तस्मिन्निमित्ताशौचमध्ये यदि पितुरपरमः स्यात्तदा न पूर्वशेषेण शुद्धिः किन्तु पितुः प्रयाणनिमित्ताशौचकालेनैव शुद्धिः कार्या । 'तथा पितुः प्रयाणनिमित्ताशौचमध्ये मातरि स्वर्गतायामपि न पूर्वशेषमात्राच्छुद्धिः किन्तु पूर्वाशौचं समाप्योपरि पक्षिणीं क्षिपेत्' इति ॥ तथाशौचसन्निपातकालविशेष-

कृतोऽप्यपवादो गौतमेनोक्तः—‘रात्रिशेषे सति द्वाभ्यां प्रभाते सति तिसृभिः’ इति । अयमर्थः—रात्रिमात्रावशिष्टे पूर्वाशौचे यथाशौचान्तरं सन्निपातेऽर्हि पूर्वाशौचं समाप्त्यानन्तरं द्वाभ्यां रात्रिभ्यां शुद्धिः । प्रभाते पुनस्तस्या रात्रेः पश्चिमे यामे जननाद्याशौचान्तरसन्निपाते सति तिसृभी रात्रिभिः शुद्धिः न पुनस्तच्छेषमात्रेण ॥ शातातपेनाप्युक्तम्—‘रात्रिशेषे ब्रह्मशुद्धिर्यामशेषे शुचिरुपहात्’ इति । प्रेतक्रिया पुनः सूतकसन्निपातेऽपि न निवर्तत इति तेनैवोक्तम्—‘अन्तर्दशाहे जननात्पश्चात्स्यान्मरणं यदि । प्रेतमुद्दिश्य कर्तव्यं पिण्डदानं स्वबन्धुभिः ॥ प्रारब्धे प्रेतपिण्डे तु मध्ये चेज्जननं भवेत् । तथैवाशौचपिण्डास्तु शेषान्दद्याद्यथाविधि ॥’ इति ॥ तथा शावाशौचयोः सन्निपातेऽपि प्रेतकृत्यं कार्यम् । तुल्यन्यायत्वात् । तथा जातकर्मादिकमपि पुत्रजन्मनिमित्तकमाशौचान्तरसन्निपातेऽपि कार्यमेव । तथाह प्रजापतिः—‘आशौचे तु समुत्पन्ने पुत्रजन्म यदा भवेत् । कर्तुंस्तात्कालिकी शुद्धिः पूर्वाशौचेन शुद्ध्यति ॥’ इति ॥

पूर्णप्रसवकालजननाशौचमभिधायाधुना अप्राप्तकालगर्भनिःसरणनिमित्तमाशौचमाह—

गर्भस्त्रावे मासतुल्या निशाः शुद्धेस्तु कारणम् ॥ २० ॥

स्रवतिर्यद्यपि लोके द्रवद्रव्यकर्तृके परिस्यन्दे प्रयुज्यते तथाप्यत्र द्रवाद्वद्रव्यसाधारणरूपेऽधःपतने वर्तते । कुतो द्रवत्वस्य प्रथममास एव संभवात्तत्र च मासतुल्या निशा इति बहुवचनानुपपत्तेः । गर्भस्त्रावे यावन्तो गर्भग्रहणमासास्तत्समसंख्याका निशाः शुद्धेः कारणम् । एतच्च स्त्रिया एव ।—‘गर्भस्त्रावे मासतुल्या रात्रयः स्त्रीणां स्नानमात्रमेव पुरुषस्य’ इति वृद्धवसिष्ठस्मरणात् । यत्पुनर्गौतमेन ग्रहं चेति त्रिरात्रमुक्तं तन्मासत्रयादवाग्वेदितव्यम् ।—‘गर्भस्तुत्यां यथामासमचिरे तूत्तमे त्रयः । राजन्ये तु चतुराग्रं वैश्ये पञ्चाहमेव तु ॥ अष्टाहेन तु शूद्रस्य शुद्धिरेषा प्रकीर्तिता ॥’ इति मरीचिस्मरणात् । अचिरे मासत्रयादवाक् गर्भस्त्रावे उत्तमे ब्राह्मणजातो त्रिरात्रमित्यर्थः । एतच्च पण्मासपर्यन्ते द्रष्टव्यम् । सप्तमादिषु पुनः परिपूर्णमेव प्रसवाशौचं कार्यम् । तत्र परिपूर्णं गर्भस्य जीवतो निर्गमदर्शनात् । तत्र च लोके प्रसवशब्दप्रयोगात् ।—‘पण्मासाभ्यन्तरे यावद्गर्भस्त्रावो भवेद्यदा । तदा माससमैस्तासां दिवसैः शुद्धिरिष्यते ॥ अत ऊर्ध्वं स्वजात्युक्तं तासामाशौचमिष्यते । सद्यःशौचं सपिण्डानां गर्भस्य पतने सति ॥’ इति स्मरणात् ॥ एतच्च सपिण्डानां सद्यःशौचविधानं द्रवभूतगर्भपतने वेदितव्यम् ॥ यत्पुनर्वसिष्ठवचनम्—‘ऊनद्विवार्षिके प्रेते गर्भस्य पतने च सपिण्डानां त्रिरात्रम्’ इति तत्पञ्चमपष्ठयोः कठिनगर्भपतनविषयम् ।—‘आचतुर्थान्नवेत्स्त्रावः पातः पञ्चमपष्ठयोः । अत ऊर्ध्वं प्रसूतिः स्याद्ग्राहं सूतकं भवेत् ॥ स्त्रावे मातुस्त्रिरात्रं स्यात्सपिण्डाशौचवर्जनम् । पाते मातुर्वयामासं पित्रादीनां दिनत्रयम् ॥’ इति मरीचिस्मरणात् ॥ सप्तममासप्रभृ-

तिमृतजनने जातमृते वा सपिण्डानां जनननिमित्तं परिपूर्णमाशौचम् ।—‘जा-
तमृते मृतजाते वा सपिण्डानां दशाहम्’ इति हारीतस्मरणात् ।—‘भतः
सूतके चेदोरथानादाशौचं सूतकवत्’ इति पारस्करवचनाच्च । आ उत्थानादा-
सूतिकाया उत्थानाद्दशाहमिति यावत् । सूतकवदिति शिशूपरमनिमित्तोदकदा-
नरहितमित्यर्थः । बृहन्मनुरपि—‘दशाहाभ्यन्तरे बाले प्रमीते तस्य बान्धवैः ।
शावाशौचं न कर्तव्यं सूत्याशौचं विधीयते ॥’ इति । तथाच स्मृत्यन्तरमपि
—‘अन्तर्दशाहोपरतस्य सूतिकाहोभिरेवाशौचम्’ इति । एवमादिवचननिचयप-
र्यालोचनया सपिण्डानां जनननिमित्ताशौचसंकोचो नास्तीति गम्यते । यत्पुन-
र्बृहद्विष्णुवचनम्—‘जाते मृते मृतजाते वा कुलस्य सद्यःशौचम्’ इति तच्छि-
शूपरमनिमित्तस्याशौचस्य स्नानाच्छुद्धिप्रतिपादनपरं न प्रसवनिमित्तस्य । तथाच
पारस्करः—‘गर्भे यदि विपत्तिः स्याद्दशाहं सूतकं भवेत् ।’ सपिण्डानां प्र-
सवनिमित्तस्य विद्यमानत्वात् ।—‘जीवजातो यदि प्रेयात्सद्य एव विशुद्ध्यति’
इति प्रेताशौचाभिप्रायम् । तथाच शाङ्गेनोक्तम्—‘प्राङ्गामकरणात्सद्यःशौचम्’
इति । यत्पुनः कात्यायनवचनम्—‘अनिवृत्ते दशाहे तु पञ्चत्वं यदि ग-
च्छति । सद्य एव विशुद्धिः स्यान्न प्रेतं नोदकक्रिया ॥’ इति । तदपि वैष्णवेन
समानार्थम् । यदातु न प्रेतं नैव सूतकमिति पाठस्तदा सूतकमस्पृश्यत्वं नैव
पित्रादीनां भवतीत्यर्थः । अथवायमर्थः—अन्तर्दशाहे यदि शिशूपरमस्तदा
न प्रेताशौचं । यदि तत्र सपिण्डजननं तदा सूतकमपि नैव कार्यं किन्तु पूर्वाशौ-
चेनैव शुद्धिरिति ॥ यत्तु बृहन्मनुवचनम्—‘जीवजातो यदि ततो मृतः सू-
तक एव तु । सूतकं सकलं मातुः पित्रादीनां त्रिरात्रकम् ॥’ इति । यच्च बृह-
त्पञ्चेतोवचनम्—‘मुहूर्ते जीवतो बालः पञ्चत्वं यदि गच्छति । मातुः शुद्धि-
र्दशाहेन सद्यःशुद्धास्तु गोत्रिणः ॥’ इति । तत्रेयं व्यचस्था—जननानन्तरं ना-
भिबर्धनात्प्राङ्मृतौ पित्रादीनां जनननिमित्तमाशौचं दिनत्रयम् । सद्यःशौचं
त्वग्निहोत्रार्थम् ।—‘अग्निहोत्रार्थं स्नानोपस्पर्शनात्तत्कालं शौचम्’ इति शाङ्ग-
स्मरणात् । नाभिबर्धनोत्तरकालं तु शिशुप्रयाणेऽपि जनननिमित्तं संपूर्णमाशौचं
सपिण्डानाम् । ‘यावन्न छिद्यते नालं तावन्नामोति सूतकम् । छिद्ये नाले ततः
पश्चात्सूतकं तु विधीयते ॥’ इति जैमिनिस्मरणात् ।

मनुनाप्ययमर्थो दर्शितः (५।६६)—‘रात्रिभिर्मासतुल्याभिर्गर्भस्त्रावे विशु-
द्ध्यति । रजस्युपरते साध्वी स्नानेन स्त्री रजस्वला ॥’ इति पूर्वभागस्यार्थो दर्-
शितः । उत्तरस्य त्वयमर्थः । रजसि निःसरणादुपरते निवृत्ते रजस्वला स्त्री स्ना-
नेन साध्वी दैवादिकर्मयोग्या भवति । स्पर्शनादिविषये पुनरनुपरतेऽपि रजसि
चतुर्थेऽहनि स्नानाच्छुद्धा भवति । तदुक्तं बृह्ममनुना—‘चतुर्थेऽहनि संशुद्धा
भवति व्यावहारिकी’ इति । तथा स्मृत्यन्तरम्—‘शुद्धा भर्तुश्चतुर्थेऽहनि स्ना-
नेन स्त्री रजस्वला । दैवे कर्मणि पित्र्ये च पञ्चमेऽहनि शुद्ध्यति ॥’ पञ्चमेऽह-
नीनि रजोनिवृत्तिकालोपलक्षणार्थम् । यदा रजोदर्शनादारभ्य पुनः सप्तदश

दिनाभ्यन्तरे रजोदर्शनं तदा अशुचित्वं नास्त्येव । अष्टादशे त्वेकाहाच्छुद्धिः । ए-
कोनविंशे द्व्यहात् । तत उत्तरेषु त्र्यहाच्छुद्धिः । यथाहात्रिः—‘रजस्वला यदि -
स्नाता पुनरेव रजस्वला । अष्टादशदिनादर्वागशुचित्वं न विद्यते ॥ एकोनविंश-
तेरर्वागेकाहं स्यात्ततो ब्रह्मम् । विंशत्प्रभृत्युत्तरेषु त्रिरात्रमशुचिर्भवेत् ॥’ इति ।
—‘चतुर्दशदिनादर्वागशुचित्वं न विद्यते’ इति स्मृत्यन्तरं तत्र स्नानप्रभृति-
त्वमभिप्रेतमतो न विरोधः । अयं चाशुचित्वप्रतिषेधो यस्या विंशतिदिनोत्तर-
कालमेष प्रायशो रजोदर्शनं तद्विषयः । यस्याः पुनरारूढयौवनायाः प्रागेवाष्टा-
दशदिनात्प्राचुर्येण रजोनिर्गमस्तस्यास्त्रिरात्रमेवाशौचम् । तथा च यावन्निरात्रं
स्नानादिरहितया स्थातव्यम् ।—‘रजस्वला त्रिरात्रमशुचिर्भवति सा च नाजीत
नाभ्यजीत नाप्सु स्नायादधः शयीत न दिवा स्वप्यात् । न ग्रहान्वीक्षेत नाग्निं
स्पृशेत् नाभीयाश्च रज्जुं सृजेत् न च दन्तान्धावयेत् न हस्तेष्वच किञ्चिदाचरेत् ।
अखर्वेण पात्रेण पिबेद्भलिना वा पात्रेण लोहितायसेन वेति विज्ञायते’ इति
वसिष्ठस्मरणात् ।

आङ्गिरसेऽपि विशेषः—‘हस्तेऽश्रीयान्मृन्मये वा हविर्भुक् क्षितिशायिनी ।
रजस्वला चतुर्थेऽह्नि स्नात्वा शुद्धिमवाप्नुयात् ॥’ इति । पाराशरेऽपि विशेषः—
‘स्नाने नैमित्तिके प्राप्ते नारी यदि रजस्वला । पात्रान्तरिततोयेन स्नानं कृत्वा
व्रतं चरेत् ॥ सिक्तगात्रा भवेदग्निः साङ्गोपाङ्गा कथंचन । न वस्त्रपीडनं कुर्या-
न्नान्यद्वासश्च धारयेत् ॥’ इति ॥ उशनसाप्यत्र विशेषो दर्शितः—‘ज्वराभि-
भूता या नारी रजसा च परिप्लुता । कथं तस्या भवेच्छौचं शुद्धिः स्यात्केन क-
र्मणा ॥ चतुर्थेऽह्नि संप्राप्ते स्पृशेदन्या तु तां स्त्रियम् । सा सचेलाधगाद्यापः
स्नात्वा स्नात्वा पुनः स्पृशेत् । दशद्वादशकृत्वो वा आचमेष पुनः पुनः ॥ अन्ते
च वाससां त्यागस्ततः शुद्धा भवेच्च सा । दद्याच्छक्त्या ततो दानं पुण्याहेन वि-
शुद्ध्यति ॥’ इति । अयं चानुरमात्रे स्नानप्रकारोऽनुसरणीयः ।

‘आतुरे स्नान उत्पन्ने दशकृत्वो ह्यनातुरः । स्नात्वा स्नात्वा स्पृशेदेनं ततः शु-
द्धेस्स आतुरः ॥’ इति पराशरस्मरणात् । यदा तु रजस्वलायाः सूतिकाया
वा मृतिर्भवति तदायं स्नानप्रकारः—‘सूतिकायां मृतायां तु कथं कुर्वन्ति
यात्रिकाः । कुम्भे सलिलमादाय पञ्चगव्यं तथैव श ॥ पुण्यर्गिभरभिमघ्नपापो
वाचा शुद्धिं लभेत्ततः । तेनैव स्नापयित्वा तु दाहं कुर्याद्यथाविधि ॥’ रजस्व-
लायास्तु—‘पञ्चभिः स्नापयित्वा तु गव्यैः प्रेतां रजस्वलाम् । वस्त्रान्तरावृतां -
कृत्वा दाहयेद्विधिपूर्वकम् ॥’ इति । एतच्च रजोदर्शनपुत्रजन्मादि यद्युदयोत्तर-
कालमुत्पन्नं तदा तद्विवसप्रभृत्याशौचाहोरात्रगणना कार्या । यदा तु रजन्यां
रजोदर्शनपुत्रजन्मादि जातं तदार्धरात्रात्प्राक् जननाद्युत्पत्तौ पूर्वदिग्मैकदेश-
व्यापित्वेऽपि आशौचस्य तत्पूर्वदिवसप्रभृत्येव गणना कार्येत्येकः कल्पः । रात्रि
त्रेधा विभज्याद्ये भागद्वये जननादौ जाते पूर्वदिनं प्राह्यमिति द्वितीयः । प्रागु-
दयादित्यपरः । यथाह कश्यपः—‘उदिते तु यदा सूर्ये नारीणां दृश्यते रजः ।

जननं वा विपत्तिर्वा यस्याहस्तस्य शर्वरी ॥ अर्धरात्रावधिः कालः सूतकादौ विधीयते । रात्रिं कुर्याद्विभागां तु द्वौ भागौ पूर्वं एव तु ॥ उत्तरांशः प्रभातेन युज्यते ऋतुसूतके । रात्रावेव समुत्पन्ने मृते रजसि सूतके ॥ पूर्वमेव दिनं ग्राह्यं यावन्नोदयते रविः ॥' इति ॥ एतेषां च कल्पानां देशाचारतो व्यावस्था विज्ञेया ।

इदं चाशौचमाहिताग्नेरुपरमे संस्कारदिवसप्रभृति कर्तव्यम् । अनाहिताग्नेस्तु मरणदिवसप्रभृति संचयनं नृमयोरिति संस्कारदिवसप्रभृतीति विवेचनीयम् । यथाहाङ्गिराः—'अनग्निमत उत्क्रान्तेः साग्नेः संस्कारकर्मणः । शुद्धिः संचयनं दाहान्मृताहस्तु यथाविधि ॥' इति ॥ साग्नेः संस्कारकर्मण इति श्रवणादाहिताग्नौ पितरि देशान्तरमृते तत्पुत्रादीनामासंस्कारासंध्यादिकर्मलोपो नास्तीत्यनुसंधेयम् । तथाच पैठीनसिः—'अनग्निमत उत्क्रान्तेराशौचं हि द्विजातिषु । दाहादग्निमतो विद्याद्विदेशस्ये मृते सति ॥' इति ॥ २० ॥

सपिण्डत्वादिना दशाहादिप्राप्तौ कचिन्मृत्युविशेषेणापवादमाह—

हतानां नृपगोविप्रैरन्वक्षं चात्मघातिनाम् ।

नृपोऽभिषिक्तः क्षत्रियादिः । गोप्रहणं शृङ्गिदंष्ट्रादितिरश्चामुपलक्षणार्थम् । विप्रप्रहणमन्त्यजोपलक्षणम् (?) । एनैर्हतानां संबन्धिनो ये सपिण्डास्तेषाम् । विपोद्धन्धनादिभिः बुद्धिपूर्वमात्मानं ये व्यापादयन्ति ते आत्मघातिनः । आत्मघातिप्रहणं पात्यण्ड्यनाधिता इत्येकयोगोपास्यतितमात्रोपलक्षणार्थम् । तत्संबन्धिनां चान्वक्षमनुगतमक्षमन्वक्षं सद्यःशौचमित्यर्थः । तत्संबन्धिनां च सान्वक्षं चावदृशेनमाशौचं न पुनर्दशाहादिकम् । तथाच गौतमः—'गोब्राह्मणहतानामन्वक्षं राजक्रोधाद्यायुद्धे प्रायोऽनाशकशस्त्राग्निविषोदकोद्धन्धनप्रपतनैश्चेच्छताम्' इति । क्रोधप्रहणं प्रमादव्यापादितनिरासार्थम् । अयुद्धप्रहणं युद्धहतस्यैकाहमाशौचमस्तीति ज्ञापनार्थम् ।—'ब्राह्मणार्थं विपन्नानां योषितां गोप्रहेपि च । आहवेऽपि हतानां च एकरात्रमशौचकम् ॥' इति स्मरणात् । एतच्च युद्धकालक्षतेनैव कालान्तरविपन्नस्य । ममरमूर्धनि हतस्य पुनः सद्यःशौचम् । यथाह मनुः (५।९८)—'उद्यतैराहवे शस्त्रैः क्षत्रधर्महतस्य च । सद्यः संतिष्ठते यज्ञ-
मथाशौचमिति स्थितिः ॥' इति ॥

ज्ञातस्यैव जननादेराशौचनिमित्तत्वाज्जन्मदिनादुत्तरकालेऽपि ज्ञाते दशाहादिप्राप्तावपवादमाह—

प्रोषिते कालशेषः स्यात्पूर्णे दत्त्वोदकं शुचिः ॥ २१ ॥

प्रोषिते देशान्तरस्थे यत्रस्थेन प्रथमदिवस एव सपिण्डजननादिकं न ज्ञायते तस्मिन्सपिण्डे कालस्य दशाहाद्यवच्छिन्नस्य यः शेषोऽवशिष्टकालः स एव शुद्धिहेतुर्भवति । पूर्णे पुनराशौचकाले दशाहादिके प्रेतायोदकं दत्त्वा शुद्धिर्भवति ।

१ यावन्नाभ्युदितोरविः घ. २ यथानिधीति ख. ३ शौचमित्यर्थं न पुनः ख.

इदकदावपि ज्ञानपूर्वकत्वात्स्वात्बोदकं दत्त्वा शुचिर्भवति । तदुक्तं मनुवा (५।७७)—‘निर्देशं ज्ञातिमरणं श्रुत्वा पुत्रस्य जन्म च । सवासा जकमाशुत्वा शुद्धो भवति मानवः ॥’ इति । ‘पूर्णे दत्त्वोदकं शुचिः’ इति प्रेतोदकदानसहचरित्वाशौचकालस्य शुद्धिहेतुत्वविधानात् जन्मन्यतिक्रान्ताशौचं सपिण्डानां वास्तीति गम्यते । पितुस्तु निर्देशेऽपि जनने ज्ञानमस्त्येष । ‘श्रुत्वा पुत्रस्य जन्म च’ इति वचनात् । एतच्च पुत्रग्रहणं जन्मनि सपिण्डानामतिक्रान्ताशौचं नास्तीति शापकम् । अन्यथा ‘निर्देशं ज्ञातिमरणं श्रुत्वा जन्म च निर्देशम्’ इत्येवावश्यम् । नचोक्तम् । तथाच देवलः—‘नाशुद्धिः प्रसवाशौचे व्यतीतेषु दिनेष्वपि’ इति । तस्माद्विपत्तावेवातिक्रान्ताशौचमिति स्थितम् ॥ केचिदन्वयेनं श्लोकं पठन्ति—‘प्रोषिते कालशेषः स्यादशेषे ग्रहमेव तु । सर्वेषां वत्सरे पूर्णे प्रेते दत्त्वोदकं शुचिः ॥’ इति । प्रोषिते प्रेते सर्वेषां ब्राह्मणक्षत्रियादीनामविशेषेण कालशेषः शुद्धिहेतुः । अशेषे पुनरतिक्रान्ते दशाहादौ सर्वेषां ग्रहमेवाशौचम् । संवत्सरे पूर्णे यदि प्रोषितप्रयाणमवगतं स्यात्तदा सर्वो ब्राह्मणादिः स्वात्बोदकं दत्त्वा शुचिः स्यात् । तथाच मनुः (५।७६)—‘संवत्सरे व्यतीते तु स्पृष्टे वापो विशुध्यति’ इति । अयं च ग्रहो दशाहादूर्ध्वं मासत्रयादूर्ध्वगद्गृह्यः । पूर्वोक्तं तु सद्यःशौचं नवममासादूर्ध्वमर्वाक्संवत्सराद्गृह्यम् । यत्पुनर्वासिष्ठं वचनम् ‘ऊर्ध्वं दशाहाच्छ्रुत्वाैकरात्रम्’ इति, तदूर्ध्वं षण्मासेभ्यो यावन्नवमम् । यदपि गौतमवचनम् ‘श्रुत्वा चोर्ध्वं दशम्याः पक्षिणी’ इति, तन्मासत्रयादूर्ध्वमर्वाक्पष्टात् । तथाच बृहद्वसिष्ठः—‘मासत्रये त्रिरात्रं स्यात्षण्मासे पक्षिणी तथा । अहस्तु नवमादूर्ध्वं ज्ञानेन शुध्यति ॥’ इति । एतच्च मातापितृव्यतिरिक्तविषयम् । ‘पितरौ चन्मृतौ स्यातां दूरस्थोऽपि हि पुत्रकः । — श्रुत्वा तद्दिनमारभ्य दशाहं सूतकी भवेत् ॥’ इति पैटीनसिस्मरणात् । तथाच स्मृत्यन्तरेऽपि—‘महागुरुनिपाते तु भार्द्वचक्रोपवासिना । अतीतेऽऽदेपि कर्तव्यं प्रेतकार्यं यथाविधि ॥’ इति । संवत्सरादूर्ध्वमपि प्रेतकार्यमाशौचोदकदानादिकं कार्यं न पुनः ज्ञानमात्राच्छुद्धिरित्यर्थः । पितृपत्न्यामपि मातृव्यतिरिक्तायां स्मृत्यन्तरे विशेषो दर्शितः—‘पितृपत्न्यामपेतायां मातृवर्जं द्विजोत्तमः । संवत्सरे व्यतीतेऽपि त्रिरात्रमशुचिर्भवेत् ॥’ इति । यस्तु नद्यादिव्यवहिते देशान्तरे मृतस्तत्सपिण्डानां दशाहादूर्ध्वं मासत्रयादूर्ध्वगपि सद्यःशौचम् ।—‘देशान्तरमृतं श्रुत्वा क्लीबे वैखानसे यती । मृते ज्ञानेन शुध्यन्ति गर्भेत्तावे च गोत्रिणः ॥’ इति । देशान्तरलक्षणं च बृहस्पतिनोक्तम्—‘महानद्यन्तरं यत्र गिरिर्वा व्यवधायकः । वाचो यत्र विभिद्यन्ते तद्देशान्तरमुच्यते ॥ देशान्तरं वदन्त्येके षष्टियोजनमायतम् । चत्वारिंशद्ददन्त्यन्ये त्रिंशदन्ये तथैव च ॥’ इति । इदं चातिक्रान्ताशौचमुपनीतोपरमविषयम् न पुनर्वयोवस्थाविशेषाशौचविषयमपि । तथाचोक्तं व्याघ्रपादेन—‘तुल्यं वयसि सर्वेषामतिक्रान्ते तथैव च । उपनीते तु

विषमं तस्मिन्नेवातिकालमम् ॥' इति । अयमर्थः—वयसि त्रिवर्षादिरूपे वदा-
शौचमादन्तजन्मनः सप्त इत्यादिवाक्यविहितं तत्सर्वेषां ब्राह्मणादिवर्णानां तु-
स्यमविशिष्टम् । अतिक्रान्ते च दशाहादिके ग्रहादि यद्वाशौचं तदपि सर्वेषामवि-
शिष्टम् । उपनीते पुनरुपरते दशद्वादशपञ्चदशत्रिंशद्दिनानीत्येवं विषममाशौचं
ब्राह्मणादीनाम् । तस्मिन्नेवोपनीतोपरम एव अतिकालजमतिक्रान्ताशौचं भवति
न वयोवस्थाशौचातिशय इति ॥ २१ ॥

क्षत्रियादिषु दशरात्रस्य सपिण्डाशौचस्यापवादमाह—

क्षत्रस्य द्वादशाहानि विशः पञ्चदशैव तु ।

त्रिंशद्दिनानि शूद्रस्य तदर्थं न्यायवर्तिनः ॥ २२ ॥

क्षत्रियवैश्यशूद्राणां सपिण्डजनने तदुपरमे च यथाक्रमेण द्वादशपञ्चदशत्रि-
ंशद्दिनान्याशौचं भवति । न्यायवर्तिनः पुनः शूद्रस्य पाकयज्ञद्विजशुश्रूषादिरतस्य
तदर्थं तस्य मासस्याधं पञ्चदशरात्रमाशौचम् । एवं च त्रिरात्रं दशरात्रं वेत्येतद्दश-
रात्रमाशौचं पारिशेष्याद्ब्राह्मणविषये व्यवतिष्ठते । स्मृत्यन्तरेषु तु क्षत्रियादीनां
दशाद्वादयोऽप्याशौचकल्पा दर्शिताः । यथाह पराशरः—'क्षत्रियस्तु दशा-
हेन स्वकर्मनिरतः शुचिः । तथैव द्वादशाहेन वैश्यः शुद्धिमवाप्नुयात् ॥' तथाच
शातातपः—'एकादशाहाद्राजन्यो वैश्यो द्वादशभिस्तथा । शूद्रो विंशतिरा-
त्रेण शुध्येत मृतसूतके ॥' वसिष्ठस्तु—'पञ्चदशरात्रेण राजन्यो विंशतिरात्रेण
वैश्य' इति ॥ अङ्गिरास्वाह—'सर्वेषामेव वर्णानां सूतके मृतके तथा । दशा-
हाच्छुद्धिरेतेषामिति शातातपोऽभवीन ॥' इत्येवमनेकोच्चावचाशौचकल्पा दर्-
शिताः तेषां लोके समाचाराभावाच्चातीव व्यवस्थाप्रदर्शनमुपयोगीति नात्र व्य-
वस्था प्रदर्श्यते । यदा पुनर्ब्राह्मणादीनां क्षत्रियादयः सपिण्डा भवन्ति तदा
हारीताशुक्ताशौचकल्पोऽनुसरणीयः ।—'दशाहाच्छुध्यते विप्रो जन्महानो स्व-
योनिषु । पद्भिस्त्रिभिरर्थकेन क्षत्रविदशूद्रयोनिषु ॥' इति । विष्णुरप्याह—
'क्षत्रियस्य विदशूद्रेषु सपिण्डेषु षड्रात्रत्रिरात्राभ्यां वैश्यस्य शूद्रे सपिण्डे षड्रा-
त्रेण शुद्धिर्हानवर्णानां तृकृष्टेषु सपिण्डेषु जातेषु मृतेषु वा तदाशौचव्यप-
गमे शुद्धिः' इति । बौधायनेन त्वविशेषेण दशाह इत्युक्तम्—'क्षत्रविदशूद्र-
जातीया ये स्युर्विप्रस्य बान्धवाः । तेषामशौचे विप्रस्य दशाहाच्छुद्धिरिष्यते ॥'
इति । अनयोश्च पक्षयोरापदनापद्विषयत्वेन व्यवस्था । दास्यादीनां तु स्वामि-
शौचेन स्पृश्यत्वं कर्मानधिकारत्वं तु मासावधिरेव । तदाहाङ्गिराः—'दासी
दासश्च सर्वो वै यस्य वर्णस्य यो भवेत् । तद्वर्णस्य भवेच्छौचं दास्या मासस्तु
सूतकम् ॥' इति । प्रतिलोमानां त्वाशौचाभाव एव—'प्रतिलोमा धर्महीनाः'
इति मनुस्मरणान् । केवलं मृतौ प्रसवे च मलापकर्षणार्थं मूत्रपुरीषोत्सर्गवत्
शौचं भवत्येव ॥ २२ ॥

ययोवस्थाविशेषादपि दशाहाद्याशौचस्यापवादमाह—

आदन्तजन्मनः सद्य आचूडाभैशिकी स्मृता ।

त्रिरात्रमात्रतादेशादशरात्रमतःपरम् ॥ २३ ॥

यावता कालेन दन्तानामुत्पत्तिस्तस्मिन्काले अतीतस्य बालस्य तत्संबन्धिनां सद्यःशौचं । चूडाकरणादर्वाभ्युत्तस्य संबन्धिनां नैशिकी निशायां भवा अहोरात्र-
व्यापिन्यशुद्धिः । व्रतादेश उपनयनं ततोऽर्वाक् चूडायाश्चोर्ध्वमतीतस्य ग्रहम-
शुद्धिः । अत्र चादन्तजन्मनः सद्य इति यद्यप्यविशेषेणाभिधानं तथाप्यग्निसं-
स्काराभावे द्रष्टव्यम् ।—‘अदन्तजाते बाले प्रेते सद्य एव नास्याग्निसंस्कारो नोद-
कक्रिया’ इति वैष्णवे अग्निसंस्काररहितस्य सद्यःशौचविधानात् । सति त्वग्नि-
संस्कारे ‘अहस्त्वदत्तकन्यासु बालेषु च’ इति वक्ष्यमाण एकाहः । तथाच
यमः—‘अदन्तजाते तनये शिशौ गर्भंभ्युते तथा । सपिण्डानां तु सर्वेषामहो-
रात्रमशौचकम् ॥’ इति ॥ नामकरणात्प्राक्सद्यःशौचमेव नियतम् । ‘प्राङ्नाम-
करणात्सद्यःशुद्धिः’ इति शङ्खस्मरणात् । चूडाकर्म च प्रथमे तृतीये वा वर्षे
स्मर्यते—‘चूडाकर्म द्विजातीनां सर्वेषामेव धर्मतः । प्रथमेऽब्दे तृतीये वा क-
र्तव्यं श्रुतिचोदनात् ॥’ इति स्मरणात् ॥ ततश्च दन्तजननादूर्ध्वं प्रथमवार्षिक-
चूडापर्यन्तमेकाहः । तत्र त्वकृतचूडस्य दन्तजनने सत्यपि त्रिवर्षे यावदेकाह एव ।
तथाच विष्णुः—‘दन्तजातेऽप्यकृतचूडेऽहोरात्रेण शुद्धिः’ इति । तत ऊर्ध्वं
प्रागुपनयनात् ग्रहः । यत्तु मनुवचनम् (५।६७)—‘नृणामकृतचूडानाम-
शुद्धिर्नैशिकी स्मृता । निर्वृत्तचूडकानां तु त्रिरात्राच्छुद्धिरिष्यते ॥’ इति तस्या-
प्ययमेव विषयः । यत्तु नद्विवर्षमधिकृत्य तेनैवोक्तम् (५।६९)—‘अरण्ये का-
ष्ठवश्यक्त्वा क्षिपेयुस्तत्रैव तु’ इति । यच्च वसिष्ठवचनम्—‘जनद्विवर्षे प्रेते
गर्भपतने वा सपिण्डानां त्रिरात्रम्’ इति, तत्संवत्सरचूडाभिप्रायेण । यत्तु अङ्गि-
रोवचनम्—‘यद्यप्यकृतचूडो वै जातदन्तश्च संस्थितः । तथापि दाहयित्वैन-
माशौचं ग्रहमाचरेत् ॥’ इति, तद्वर्षत्रयादूर्ध्वं कुलधर्मापेक्षया चूडोत्कर्षं
वेदितव्यम् । ‘विप्रे न्यूनत्रिवर्षे तु मृते शुद्धिस्तु नैशिकी’ इति तेनैवाभिहित-
त्वात् । नचायमेकाहो दन्तजननाभाव इति शङ्कनीयम् । नहि न्यूनत्रिवर्षस्य
दन्तानुत्पत्तिः संभवति । तथा सत्यपि दन्तजनने अकृतचूडस्यैकाहं विदधता
विष्णुवचनेन विरोधश्च दुष्परिहरः स्यात् । तस्मात्प्राचीनैव व्याख्या ज्यायसी ।
यत्तु कश्यपवचनम्—‘बालानामदन्तजातानां त्रिरात्रेण शुद्धिः’ इति तन्मा-
तापितृविषयम् । ‘निरस्य तु पुमान्शुक्रमुर्षस्पर्शाद्विशुध्यति । वैजिकादग्निसंब-
न्धादनुसन्ध्यादर्घं ग्रहम् ॥’ इति जन्यजनकसंबन्धोपाधिकतया त्रिरात्रस्मर-
णात् । ततश्चायमर्थः—प्राङ्नामकरणात्सद्यःशौचं तदूर्ध्वं दन्तजननादर्वाभ-
ग्निसंस्कारक्रियायां एकाहः । इतरथा सद्यःशौचम् । जातदन्तस्य च प्रथमवार्षिक-

काञ्चोलादवांगेकाहः । प्रथमवर्षादूर्ध्वं त्रिवर्षपर्यन्तं कृतचूडस्य ष्यहम् । इतरस्य त्वेकाहः । वर्षत्रयादूर्ध्वमकृतचूडस्यापि ष्यहम् । उपनयनादूर्ध्वं सर्वेषां ब्राह्मणादीनां दशरात्रादिकमिति ॥ २३ ॥

इदानीं स्त्रीषु च वयोवस्थाविशेषेणापवादमाह—

अहस्त्वदत्तकन्यासु बालेषु च विशोधनम् ।

अदत्ता अपरिणीता याः कन्यास्तासु कृतचूडासु वाग्दानात्प्रागहोरात्रं विशेषेण शुद्धिकारणम् । सपिण्डानां सापिण्ड्यं च कन्यानां त्रिपुरुषपर्यन्तमेव । ‘अप्रत्तानां तु स्त्रीणां त्रिपुरुषी विशायते’ इति वसिष्ठस्मरणात् । बालेषु चानुत्पन्नदन्तेषु अग्निसंस्कारे सत्येकाहो विशोधनम् । अकृतचूडायां तु कन्यायां सद्यःशौचम् । ‘अचूडायां तु कन्यायां सद्यःशौचं विधीयते’ इत्यापस्तम्बस्मरणात् । वाग्दानादूर्ध्वं तु संस्कारात्प्राक्पतिपक्षे पितृपक्षे च ष्यहमेव । यथाह मनुः (५।७२)—‘स्त्रीणामसंस्कृतानां तु ष्यहाच्छुध्यन्ति बान्धवाः । यथोक्तेनैव कल्पेन शुध्यन्ति तु सनाभयः ॥’ इति । बान्धवाः पतिपक्ष्यास्त्रिरात्रेण शुध्यन्ति । सनाभयस्तु पितृपक्ष्याः सपिण्डा यथोक्तेनैव कल्पेन निर्वृत्तचूडकानामित्यादिनोक्तेन त्रिरात्ररूपेण न पुनर्दशरात्ररूपेण । विवाहात्प्राक् तस्यायुक्तत्वात् । अतएव मरीचिः—‘वारिपूर्वं प्रदत्ता तु या नैव प्रतिपादिता । असंस्कृता तु सा श्रेया त्रिरात्रमुभयोः स्मृतम् ॥’ इति । उभयो पतिपितृपक्षयोः । विवाहादूर्ध्वं तु विष्णुना विशेषो दर्शितः—‘संस्कृतासु स्त्रीषु नाशौचं पितृपक्षे, तत्प्रसवमरणे चेत्पितृगृहे स्यातां तदैकरात्रं त्रिरात्रं वा’ इति । तत्र प्रसवे एकाहः प्रयाणे त्रिरात्रमिति व्यवस्था । इदं च वयोवस्थाशौचं सर्ववर्णसाधारणम् । अत्रस्य द्वादशाहानीति तद्वर्णविशेषोपादानेनाभिधानात् । अतएव मनुना अनुपात्तवर्णविशेषाशौचविधेः साधारण्यप्रतिपादनार्थं चानुर्वर्ण्याधिकारे सत्यपि पुनः ‘चतुर्णामपि वर्णानां यथावदनुपूर्वशः’ इत्युक्तम् । तथाङ्गिरसाप्युक्तम्—‘अविशेषेण वर्णानामर्वाक्संस्कारकर्मणः । त्रिरात्रासु भवेच्छुद्धिः कन्यास्वह्ना विधीयते ॥’ इति व्याघ्रपादवचनं च मुख्यं वयसि सर्वेषामिति प्राक्प्रदर्शितम् । अतो यथा पिण्डयज्ञावृता देयमित्यादिः पिण्डोदकदानविधिः सर्ववर्णसाधारणः । यथा वा समानोदकाशौचविधिः अन्तरा जन्ममरणे इति संनिपाताशौचविधिश्च यैदृक् गर्भस्त्रावे मासतुल्या निशा इति स्नावाशौचविधिः, ‘प्रोपिते कालशेषः स्यादशेषे ष्यहमेव तु’ इति विदेशस्थाशौचविधिश्च, यथा वा गुवांघ्राशौचविधिः सर्ववर्णसाधारणः । तथा वयोवस्थानिमित्तमप्याशौचं सर्ववर्णसाधारणमेव भवितुमर्हति । अतएव ‘क्षत्रे षड्विः कृते चौले वैश्ये नवभिरुच्यते । ऊर्ध्वं त्रिवर्षाच्छूद्रे तु द्वादशाहो विधीयते ॥’ तथा ‘यत्र त्रिरात्रं विप्राणामाशौचं संप्रदर्श्यते । तत्र शूद्रे द्वादशाहः वज्रव क्षत्रवैश्ययोः ॥’ इत्यादीनि ऋष्यशृङ्गादिवचनानि विगीतत्वात्

स्वाऽनाद्वियमाणैर्धारैश्चरविश्वरूपमेषातिथिप्रभृतिभिराचारैरयमेव साधारणः पक्षोऽङ्गीकृतः । अविगीतानि चार्तानां तद्विषयादिविषयतया व्याख्येयानि ॥

गुर्वादिष्वतिदेशमाह—

गुर्वन्तेवास्यनूचानमातुलश्रोत्रियेषु च ॥ २४ ॥

गुरुरुपाध्यायः, अन्तेवासी शिष्यः, अनूचानोऽङ्गानां प्रवक्ता, मातुलग्रहणे-
नात्मबन्धवो मातृबन्धवः पितृबन्धवश्च योनिसंबन्धा उपलक्ष्यन्ते । ते च 'पक्षी-
दुहितरः' इत्यत्र दर्शिताः । श्रोत्रिय एकशाखाध्यायी ।—'एकां शाखामधीत्य
श्रोत्रियः' इति बौधायनस्मरणात् । एतत्परतत्त्वहोरात्रमाशौचम् । यस्तु मुख्यो
गुरुः पिता तदुपरमे सपिण्डत्वाद्दशाहमेव । यस्तु पिता पुत्रानुत्पाद्य संस्कृत्य
वेदानध्याप्य वेदार्थं ग्राहयित्वा वृत्तिं च विदधाति तस्य महागुरुत्वात्तदुपरमे
द्वादशरात्रं वा । 'महागुरुषु दानाध्ययने वर्जयेरन्' इति आश्वलायनेनोक्तं
द्रष्टव्यम् । आचार्योपरमे तु त्रिरात्रमेव । यथाह मनुः (५।८०)—'त्रिरात्रमाहु-
राशौचमाचार्ये संस्थिते सति । तस्य पुत्रे च पत्न्यां च द्विरात्रमिति स्थितिः ॥'
इति । यदा त्वाचार्यादेरन्त्येष्टिं करोति तदा दशरात्रमाशौचम् (५।६५)—
'गुरोः प्रेतस्य शिष्यस्तु पितृमेधं संमारभेत् । प्रेताहारैः समं तत्र दशाहेन वि-
शुध्यति ॥' इति तेनैवोक्तत्वात् । श्रोत्रियस्य तु समानग्रामीणस्यैतदाशौचम् ।
—'एकाहं स ब्रह्मचारिणि समानग्रामीणे च श्रोत्रिये' इत्याश्वलायनस्मरणान् ।
एकाचार्योपनीतः स ब्रह्मचारी । एतच्चासंनिधाने द्रष्टव्यम् । संनिहिते तु शि-
ष्यादौ त्रिरात्रादि । यथाह मनुः (५।८१)—'श्रोत्रिये तूपसंपन्ने त्रिरात्रमशु-
चिर्भवेत् । मातुले पक्षिणीं रात्रिं शिष्यत्विग्वान्धवेषु च ॥' इति । उपसंपन्ने
मैत्रीप्रातिवेश्यत्वादिनां संबन्धे शीलयुक्ते वा । मातुलग्रहणं मातृत्वस्वादेरुपल-
क्षणार्थम् । बान्धवा इत्यात्मबन्धवो मातृबन्धवः पितृबन्धवश्चोच्यन्ते । तथाच
बृहस्पतिः—'अहं मातामहाचार्यश्रोत्रियेष्वशुचिर्भवेत्' इति । तथा प्रचेताः
—'मृते चर्विजि याज्ये च तिरात्रेण विशुध्यति' इति । तथाच बृहद्वचसिष्टः—
'संस्थिते पक्षिणीं रात्रिं द्वाहित्रे भगिनीसुते । संस्कृते तु त्रिरात्रं स्यादिति धर्मो
व्यवस्थितः ॥ पित्रोरुपरमे स्त्रीणामृढानां तु कथं भवेत् । त्रिरात्रेणैव शुद्धिः
स्यादित्याह भगवानन्यमः ॥ अशुरयोभगिन्यां च मातुलान्यां च मातुले । पित्रोः
स्वसरि तद्वच्च पक्षिणीं क्षपयेच्चिशाम् ॥' तथा—'मातुले अशुरे मित्रे गुरौ गुर्वङ्ग-
नासु च । आशौचं पक्षिणीं रात्रिं मृता मातामही यदि ॥' तथाच गौतमः—
'पक्षिणीमसपिण्डे योनिसंबन्धे सहाध्यायिनि च' इति । योनिसंबन्धा मातुल-
मातृत्वस्त्रीयपितृत्वस्त्रीयादयः । तथा जाबालः—'एकोदकानां तु अहो गो-
त्रजानामहः स्मृतम् । मातृबन्धौ गुरौ मित्रे मण्डलाधिपतौ तथा ॥' इति ॥
विष्णुः—'असपिण्डे स्ववेश्मनि मृत एकरात्रम्' इति । तथा बृहद्वचः—'अ-

गिन्यां संस्कृतायां तु आतर्धपि च संस्कृते । मित्रे जामातरि प्रेते दौहित्रे भवि-
मीसुते ॥ शालके तत्सुते चैव सद्यःज्ञानेन शुध्यति ॥ ग्रामेश्वरे कुलपतौ श्रोत्रिणे
वा तपस्विनि । शिष्ये पञ्चत्वमापन्ने शुचिर्नक्षत्रदर्शनात् ॥ ग्राममध्यगतो या-
वच्छवस्तिष्ठति कस्यचित् । ग्रामस्य तावदाशौचं निर्गते शुचितामियात् ॥' इ-
त्यादीन्याशौचविशेषप्रतिपादकानि स्मृतिवचनान्यन्वेष्टव्यानि ग्रन्थगौरवभया-
दत्र न लिख्यन्ते । एषु चैकविषयगुह्यलघ्वाशौचप्रतिपादकतया परस्परविरुद्धेषु
संनिधिविदेशस्थापेक्षया व्यवस्थानुसंधातव्या ॥ २४ ॥

अनौरसेषु पुत्रेषु भार्यास्वन्यगतासु च ।

निवासराजनि प्रेते तदहः शुद्धिकारणम् ॥ २५ ॥

किंच । अहरित्यनुवर्तते । अनौरसाः क्षेत्रजदत्तकादयः तेषु जातेषूपरतेषु वा-
होराश्रमाशौचम् । तथा स्वभार्यास्वन्यगतास्वन्यं प्रतिलोमव्यतिरिक्तं आश्रितासु
अतीतासु चाहोरात्रमेव न पुनः सत्यपि सापिण्ड्ये दशरात्रम् । प्रतिलोमा-
श्रितासु चाशौचाभाव एव । पाखण्ड्यनाश्रिताः स्तेना इत्यनेन प्रतिषेधात् । एतच्च
भार्यापुत्रवशब्दयोः संबन्धिशब्दत्वात् यत्प्रातिर्यागिकं भार्यान्वं पुत्रत्वं च तस्यै-
वेदमाशौचं । सपिण्डानां त्वाशौचाभाव एव । अतएव प्रजापतिः—'अन्याश्रितेषु
दारेषु परपत्नीसुतेषु च । गोत्रिणः स्नानशुद्धा स्युस्त्रिरात्रेणैव तत्पिता ॥' इति ।
स्वरिण्याद्यास्तु यमाश्रितास्तस्य तु त्रिरात्रमेव । यथाह घिष्णुः—'अनौरसेषु
पुत्रेषु जातेषु च मृतेषु च । परपूर्वासु भार्यासु प्रमृतासु मृतासु च ॥' इति
त्रिरात्रमत्र प्रकृतम् । अनयोश्च त्रिरात्रं करारात्रयोः संनिधिविदेशस्थापेक्षया व्य-
वस्था । यदा तु पितुस्त्रिरात्रं तदा सपिण्डानामेकरात्रम् । यथाह मरीचिः—
सूतके मृतके चैव त्रिरात्रं परपूर्वयोः । एकाहस्तु सपिण्डानां त्रिरात्रं यत्र वै
पितुः ॥' इति । किंच । निवसत्यस्मिन्निति निवासः स्वदेश उच्यते तस्य यो
राजा स्वामी विषयाधिपतिः स यस्मिन्नहनि अतीतस्तदहर्मात्रं शुद्धिकारणम् ।
रात्रौ चेदतीतस्तदा रात्रिमात्रम् । अतएव मनुः (५।८२)—'प्रेते राजनि
सज्योतिर्यस्य स्याद्विषये स्थितः' इति । ज्योतिषा सह वर्तते इति सज्योतिरा-
शौचम् । अह्नि चेद्यावत्सूर्यदर्शनं रात्रौ चेद्यावत्तक्षत्रदर्शनमित्यर्थः ॥ २५ ॥

अनुगमनाशौचमाह—

ब्राह्मणेनानुगन्तव्यो न शूद्रो न द्विजः कचित् ।

अनुगम्याम्भसि स्नात्वा स्पृष्ट्वाग्निं घृतभुक्शुचिः ॥ २६ ॥

ब्राह्मणेन असपिण्डेन द्विजो विप्रादिः शूद्रो वा प्रेतो नानुगन्तव्यः । यदि
चंदादिनानुगच्छति तदाम्भसि तडागादिस्थे स्नात्वाग्निं स्पृष्ट्वा घृतं प्राश्य शुचि-
र्भवेत् । अस्य च घृतप्राशनस्य भोजनकार्यविधाने प्रमाणाभावात् भोजनप्रति-

वेधः । इदं समानोक्तकृष्णजातिविषयम् । यथाह मनुः (५/१०३)—‘अमुग-
म्येष्वेषां प्रेतं ज्ञातिमज्ञातिमेव च । स्नात्वा सचेलः स्पृष्ट्वाग्निं घृतं प्राश्य विष्णु-
ध्यति ॥’ इति । ज्ञातवो मातृसपिण्डाः । इतरेषां तु विहितत्वाच्च दोषः । मि-
कृष्णजात्यनुगमने तु स्मृत्यन्तरोक्तं द्रष्टव्यम् । तत्र शूद्रानुगमने—‘प्रेतीभूतं तु
यः शूद्रं ब्राह्मणो ज्ञानदुर्बलः । अनुगच्छेन्नीयमानं स त्रिरात्रेण शुध्यति ॥ त्रि-
रात्रे तु तत्तस्तीर्णे नदीं गत्वा समुद्रगाम् । प्राणायामशतं कृत्वा घृतं प्राश्य वि-
शुध्यति ॥’ इति पराशरोक्तम् । क्षत्रियानुगमने त्वहोरात्रम् ।—‘मानुषास्थि
स्निग्धं स्पृष्ट्वा त्रिरात्रमाशौचं अस्निग्धे त्वहोरात्रं शवानुगमने वैकम्’ इति व-
सिष्ठोक्तम् । वैश्यानुगमने पुनः पक्षिणी । तथा क्षत्रियस्यानन्तरवैश्यानुगमने
अहोरात्रमेकान्तरशूद्रानुगमने पक्षिणी वैश्यस्य शूद्रानुगमने एकाह इत्युहनी-
यम् ॥ तथा रोदनेऽपि पारस्करेणोक्तम्—‘मृतस्य बान्धवैः सार्धं कृत्वा तु
परिदेवनम् । वर्जयेत्तदहोरात्रं दानं धात्वादिकर्म च ॥’ इति । तथालंकरणमपि
न कार्यम् ।—‘कृच्छ्रपादोऽसपिण्डस्य प्रेतालंकरणे कृते । अज्ञानादुपवासः स्या-
दशक्तौ स्नानमिष्यते ॥’ इति शङ्खेन प्रायश्चित्तस्याज्ञातत्वात् ॥ २६ ॥

सपिण्डाशौचे कचिदपवादमाह—

महीपतीनां नाशौचं हतानां विद्युता तथा ।

गोब्राह्मणार्थं संग्रामे यस्य चेच्छति भूमिपः ॥ २७ ॥

यद्यपि महीशब्देन कृत्स्नं भूगोलकमभिधीयते तथाप्यत्र सकलायाः क्षितेरे-
कभर्तृकत्वानुपपत्तेः महीपतीनामिति बहुवचनानुरोधाच्च तदेकदेशभूतानि म-
ण्डलानि लक्ष्यन्ते । तत्पालनाधिकृतानां क्षत्रियादीनामभिषिक्तानां नाशौचम्
तैराशौचं न कार्यमित्यर्थः ॥ तथा विद्युद्धतानां गोब्राह्मणरक्षणार्थं विपक्षानां च
संबन्धिनो ये सपिण्डास्तैरप्याशौचं न कार्यम् । यस्य च मन्निपुरोहितादेर्भूमिपो-
ऽनन्यसाध्यमन्त्राभिचारादिकर्मसिद्ध्यर्थमाशौचाभावमिच्छति तेनापि न का-
र्यम् । अत्र च महीपतीनां यदसाधारणत्वेन विहितं प्रजापरिक्षणं तद्येन दान-
मानसत्कारव्यवहारदर्शनादिना विना न संभवति तत्रैवाशौचाभावो न पुनः
पञ्चमहायज्ञादिष्वपि । तथाच मनुः (५/९५)—‘राज्ञो माहारिमिके स्थाने
सद्यःशौचं विधीयते । प्रजानां परिरक्षार्थमासनं चात्र कारणम् ॥’ इति । गौ-
तमेनाप्युक्तम्—‘राज्ञां च कार्याविधातार्थम्’ इति राजभृत्यादेरप्याशौचं न
भवति । यथाह प्रचेताः—‘कारवः शिल्पिनो वैद्या दासीदासास्तथैव च । रा-
जानो राजभृत्याश्च सद्यःशौचाः प्रकीर्तिताः ॥’ इति । कारवः सूपकारादयः ।
शिल्पिनश्चित्रकारचैलनिर्णेजकादयः । अयं चाशौचाभावः किंविषय इत्यपेक्षायां
कर्मनिमित्तैः शब्दैस्तदसाधारणस्य कर्मणो बुद्धिस्थत्वात्तत्रैव द्रष्टव्यः । अतएव
विष्णुः—‘न राज्ञां राजकर्मणि न व्रतिनां व्रते न सत्रिणां सत्रे न कारुणां
कारुकर्मणि’ इति प्रतिनियतविषयमेवाशौचाभावं दर्शयति । शातातपीये-

ऽप्युक्तम्—‘मुख्यकर्मकराः क्षुद्रा दासीदासास्तथैव च । स्नाने सरीरसंस्कारे गृह-
कर्मण्यवृषिताः ॥’ इति ॥ इयं च दासादिशुद्धिरपरिहरणीयतया प्राप्तस्पर्शवि-
वरोक्तानुसंधेयम् । अतएव स्मृत्यन्तरम्—‘सद्यःस्पृश्यो गर्भदासो भक्तदास-
कथहाण्डुधिः ।’ तथा—‘चिकित्सको यत्कुरुते तदन्येन न शक्यते ॥ तस्माच्चि-
कित्सकः स्पर्शो शुद्धो भवति नित्यशः ॥’ इति ॥ २७ ॥

ऋत्विजां दीक्षितानां च यज्ञियं कर्म कुर्वताम् ।

सत्रिव्रतिब्रह्मचारिदातृब्रह्मविदां तथा ॥ २८ ॥

दाने विवाहे यज्ञे च संग्रामे देशविप्लवे ।

आपद्यपि हि कष्टायां सद्यःशौचं विधीयते ॥ २९ ॥

किंच । ऋत्विजो वरणसंभृता वैतानोपासनाकर्तृविशेषाः । दीक्षया
संस्कृता दीक्षितास्तेषां यज्ञियं यज्ञे भवं कर्म कुर्वतां सद्यःशौचं विधीयत इति
सर्वत्रानुपगमः । दीक्षितस्य वैतानोपासनाः कार्या इत्यनेन सिद्धेऽप्यधिकारे पुन-
र्वचनं यजमाने स्वयंकर्तृत्वविधानार्थं सद्यःस्नानेन विशुद्ध्यर्थं च । सत्रिग्रहणेन संत-
तानुष्ठानतुल्यतयाज्ञसत्रप्रवृत्ता लक्ष्यन्ते । मुख्यानां तु सत्रिणां दीक्षितग्रहणेनैव
सिद्धेः । व्रतिशब्देन कृच्छ्रचान्द्रायणादिप्रवृत्ताः स्नातकव्रतप्रायश्चित्तप्रवृत्ताश्चो-
च्यन्ते । तथा ब्रह्मचारिग्रहणेन ब्रह्मचर्यादिव्रतयोगिनः श्राद्धकर्तुर्भोक्तुश्च ग्रह-
णम् । तथा स्मृत्यन्तरम्—‘नित्यमन्नप्रदस्यापि कृच्छ्रचान्द्रायणादिषु । निर्वृत्ते
कृच्छ्रहोमादौ ब्राह्मणादिषु भोजने ॥ गृहीतनियमस्यापि न स्यादन्यस्य कस्यचित् ।
निमग्नितेषु विप्रेषु प्रारब्धे श्राद्धकर्मणि ॥ निमग्नितस्य विप्रस्य स्वाध्यायादिर-
तस्य च । देहे पितृषु तिष्ठसु नाशौचं विद्यते क्वचित् ॥ प्रायश्चित्तप्रवृत्तानां दा-
तृब्रह्मविदां तथा ॥’ इति ॥ सत्रिणां व्रतिनां सत्रे व्रते च शुद्धिर्न कर्ममात्रे सं-
व्यवहारे वा । तथाच विष्णुः—‘न व्रतिनां व्रते न सत्रिणां सत्रे’ इति ॥
ब्रह्मचार्यपकुर्वाणको नष्टिकश्च । यस्तु नित्यं दातृव न प्रतिग्रहीता स वैखानसो
दातृशब्देनोच्यते । ब्रह्मविद्यतिः । एतेषां च त्रयाणामाश्रमिणां सर्वत्र शुद्धिः ।
विशेषे प्रमाणाभावात् । दाने च पूर्वसंकल्पितद्रव्यस्य नाशौचम् । ‘पूर्वसंकल्पितं
द्रव्यं दीयमानं न दुप्यति’ इति क्रतुस्मरणात् । स्मृत्यन्तरे चात्र विशेष उक्तः
—‘विवाहोत्सवयज्ञादिष्वन्तरा मृतसूतके । शेषमन्नं परैर्देयं दातृन्भोक्तुं न
स्पृशेत् ॥’ इति । यज्ञे वृषोत्सर्गादौ विवाहे च पूर्वसंभृतसंभारे । तथाच स्मृ-
त्यन्तरं—‘यज्ञे संभृतसंभारे विवाहे श्राद्धकर्मणि’ इति । सद्यःशौचमत्र प्रकृ-
तम् । विवाहग्रहणं पूर्वप्रवृत्तचौलोपनयनादिसंस्कारकर्मोपलक्षणम् । यज्ञग्रहणं
च पूर्वप्रवृत्तदेवप्रतिष्ठारामाद्युत्सवमात्रोपलक्षणम् ।—‘न देवप्रतिष्ठोत्सर्गविवा-
हेषु न देशविभ्रमे नापद्यपि च कष्टायामाशौचम्’ इति विष्णुस्मरणात् ।

१ वरणकरणसंगता ग. वरणामरणसंभृता ड. २ यजमानेषु. ख. ३ स्नानविध्यर्थ. ख.
स्नानविशुद्ध्यर्थ ग. ४ तस्मादन्यस्य. ख. ५ प्रवृत्ते ग. ६ उपलक्षणम्. ग. ड.

संग्रामे युद्धे ।—‘संग्रामे समुपोज्जे राजानं संनाहयेत्’ इत्याश्वलायनायुक्तसं-
नहनविधौ प्रास्थानिकशान्तिहोमादौ च सद्यःशुद्धिः । देशस्य विस्कोटादिभिर्ब-
पसर्गे राजभवाद्वा विप्लवे तदुपशमनार्थे शान्तिकर्मणि सद्यःशौचम् । विप्लवा-
भावेऽपि कचिद्देशविशेषेण पैठीनसिना शुद्धिरुक्ता—‘विवाहदुर्गच्छेषु या-
त्रायां तीर्थकर्मणि । न तत्र सूतकं तद्वत्कर्म यज्ञादि कारयेत् ॥’ इति । तथा
कट्टायामप्यापदि व्याध्याद्यभिभवेन मुमूर्षावस्थायां तुरितसमनार्थे दाने । तथा
संकुचितवृत्तेश्च क्षुत्परिश्रान्तमातापित्रादिबहुकुटुम्बस्य तद्भरणोपयोगिनि प्रति-
ग्रहे सद्यःशुद्धिः । इयं च शुद्धिर्यस्य सद्यःशौचं विनार्त्युपशमो न भवति, अश-
स्तनिकस्य तद्विषया । यस्त्वेकाहपर्याप्तसंचितधनस्तस्यैकाहः, यक्यहोपयोगिसं-
चयी तस्य श्यहः, यस्तु चतुरहार्थमापादितद्रव्यः कुम्भीधान्यस्तस्य चतुरहः,
कुसूलधान्यकस्य दशाह इत्येवं यस्य यावत्कालमार्त्यभावस्तस्य तावत्कालमाशौ-
चम् । आपदुपाविकत्वादाशौचसंकोचस्य । अत्रण्व मनुना (४।७)—‘कुसू-
लधान्यको वा स्यात्कुम्भीधान्यक एव वा । श्याहिको वापि च भवेदशस्तनिक
एव वा ॥’ इत्यत्र प्रतिपादितचतुर्विधगृहस्थाभिप्रायेण—‘दशाहं शावमाशौचं
सपिण्डेषु विधीयते । अर्वाक्संचयनादस्त्रां श्यहमेकाहमेव वा ॥’ इति कल्प-
चतुष्टयं प्रतिपादितं । समानोदकविषयाश्च संकुचिताशौचकरूपाः पक्षिण्येकाहः-
सद्यःशौचरूपाः स्मृत्यन्तरे दृष्टाः वृत्तिसंकोचोपाधिकतया एव योज्याः । अयं
चाशौचसंकोचो येनैव प्रतिग्रहादिना विनार्तिस्तद्विषयो न सर्वत्रेत्यवगन्तव्यम् ॥
मनुः—‘एकाहाद्वाह्यणः शुद्ध्येद्योऽग्निवेदसमन्वितः । श्यहात्केवलवेदस्तु वि-
हीनो दशभिर्दिनैः ॥’ इत्यादिस्मृत्यन्तरवचनपर्यालोचनयाध्ययनज्ञानानुष्ठान-
योगिनां श्येकाहादिभिः सर्वात्मना शुद्धिरित्येवं कस्मात्प्रेष्यते ॥ उच्यते—‘द-
शाहं शावमाशौचं सपिण्डेषु विधीयते’ इति सामान्यप्राप्तदशाहबाधपुरःसरमेव
श्येकाहाद्वाह्यणः शुद्ध्येदिति विधायकं भवति । बाधस्य चानुपपत्तिनिबन्धन-
त्वात् यावत्स्यबाधितेऽनुपपत्तिप्रशमो न भवति तावद्बाधनीयम् । अतः कियद-
नेन बाध्यमित्यपेक्षायामपेक्षितविशेषसमर्पणक्षमस्याग्निवेदसमन्वित इति वा-
क्यविशेषस्य दर्शनादग्निवेदविषयेऽग्निहोत्रादिकर्मणि स्वाध्याये च व्यवतिष्ठते न
पुनर्दानादावपि । एवं चाग्निवेदपदयोः कार्यान्वयित्वं भवति । इतरथा येनाग्नि-
वेदसाध्यं कर्म कृतं तस्यैकाहाच्छुद्धिरिति पुरुषविशेषोपलक्षणत्वमेव स्यात् ।
नचैतद्युक्तम् । एवंच सति—‘प्रत्यूहेऽग्निपु क्रियाः । वैतानोपासनाः कार्याः क्रियाश्च
श्रुतिचोदिताः ॥’ इति । तथा ब्राह्मणस्य च स्वाध्यायादिनिवृत्त्यर्थं सद्यःशौचमित्ये-
वमादिभिर्मन्वादिवचनैरेकवाक्यता भवति । तथाच—‘उभयत्र दशाहानि कुल-
स्वाहं न भुज्यते’ इति दशाहपर्यन्तं भोजनादिकं प्रतिषेधयन्निर्यमादिवचनै-
रविरोधोऽपि सिध्यति, अतः कौचित्कमेवेदमाशौचसंकोचविधानं न पुनः सर्वसं-
व्यवहारादिगोचरमित्यलमतिप्रपञ्चेन ॥

इदं च स्वाध्यायविषये सद्यःशौचविधानं बहुवेदस्य मेहोऽज्ञात्वाकृतायामासौं
द्रष्टव्यम् । इतरस्य तु—‘दानं प्रतिग्रहो होमः स्वाध्यायश्च निवर्तते’ इति प्र-
तिषेध एव । एवं ब्राह्मणादिमध्ये यस्य यावत्कालमाशौचमुक्तं स तस्यानन्तरं
स्नात्वा शुष्येत् न तत्कालातिक्रममात्रात् । यथाह मनुः (५।१९)—‘विप्रः
शुष्यत्यपः स्पृष्ट्वा क्षत्रियो वाहनायुधम् । वैश्यः प्रतोदं रश्मीन्वा यष्टिं शूद्रः
कृतक्रियः ॥’ इति । अयमर्थः—कृतक्रिय इति प्रत्येकमभिसंबध्यते । विप्रोऽ-
नुभूताशौचकालः कृतक्रियः कृतस्नानो हस्तेनापः स्पृष्ट्वा शुष्यति । स्पृष्ट्वेति स्पर्श-
नक्रियैवोच्यते न स्नानमाचमनं वा । वाहनादिषु तस्यैवानुषङ्गात् । अथवा
कृतक्रियो यावदाशौचं कृतोदकादिक्रियः तदनन्तरं विप्रादिरुदकादि स्पृष्ट्वा शु-
ष्यतीत्याशौचकालानन्तरमाविस्नानप्रतिनिधित्वेनोच्यत इति । क्षत्रियादिर्वाह-
नादिकं स्पृष्ट्वा शुष्येदिति ॥ २८ ॥ २९ ॥

कुलस्यापिनीं शुद्धिमभिधायेदानीं प्रसङ्गात्प्रतिपुरुषस्यापिनीं शुद्धिमाह—

उदकयाशुचिभिः स्नायात्मंस्पृष्टस्तैरुपस्पृशेत् ।

अब्लिङ्गानि जपेच्चैव गायत्रीं मनसा सकृत् ॥ ३० ॥

उदकया रजस्वला अशुचयः शवच्छण्डालपनितसूतिकायाः शवाशौचिनश्च
एतैः संस्पृष्टः । स्नायान् । तैः पुनरुदकयाशुचिमंस्पृष्टादिभिः संस्पृष्ट उपस्पृशेत्
आचामेत् । आचम्याब्लिङ्गानि आपोहिष्टेत्येवमादीनि त्रीणि मन्त्रवाक्यानि ज-
पेत् । त्रिष्वेव बहुवचनस्य चरितार्थत्वात् । तथा गायत्रीं च सकृन्मनसा जपेत् ।
ननु उदकया संस्पृष्टः स्नायादित्येकवचननिर्दिष्टस्य कथं तैरिति बहुवचनपरा-
मर्शः । सत्यमेवम् । कित्वत्र उदकयादिसंस्पृष्टव्यतिरिक्तस्नानार्हमात्रस्पर्शेष्वा-
चमनविधानार्थं तैरिति बहुवचननिर्देश इत्यविरोधः । ते च स्नानार्हाः स्मृत्य-
न्तरेऽवगन्तव्याः । यथाह पराशरः—‘दुःस्वप्ने मैथुने वान्ते विरिक्ते क्षुरक-
र्मणि । चित्तिपूर्यश्मशानास्त्रांस्पर्शने स्नानमाचरेत्’ इति । तथाच मनुः (५।१४४)
—‘वान्तो विरिक्तः स्नात्वा तु घृतप्राशनमाचरेत् । आचामेदेव भुक्त्वाञ्च स्नानं
मैथुनिनः स्मृतम् ॥’ इति । मैथुनिनः स्नानमृतुकालविषयम् ।—‘अनृतौ तु
यदा गच्छेच्छौचं मूत्रपुरीषवत्’ इति बृहस्पतिस्मरणान् । अनृतावपि काल-
विशेषे स्मृत्यन्तरे स्नानमुक्तम्—‘अष्टम्यां च चतुर्दश्यां दिवा पर्वणि मैथुनम् ।
कृत्वा सचैलं स्नात्वा च वारुणीभिश्च मार्जयेत् ॥’ इति । तथाच यमः—‘अ-
जीर्णेऽभ्युदिते वान्ते तथाप्यस्तमिने रवौ । दुःस्वप्ने दुर्जनस्पर्शे स्नानमात्रं वि-
धीयते ॥’ इति । तथाच बृहस्पतिः—‘मैथुने कटधूमे च मद्यःस्नानं विधी-
यते’ इत्येतदसचेलस्पर्शविषयम् । सचेलेन तु चित्यादिस्पर्शे सचेलमेव स्नानम् ।
यथाह ज्येष्ठः—‘स्नानं शपाकं प्रेतधूमं देवद्रव्योपजीविनं । ग्रामयाजकं सो-
मविक्रयिणं पूयं चित्तिं चित्तिकाष्ठं च मद्यं मद्यभाण्डं सस्त्रेहं मानुषास्थि शैव-

१ मन्त्रानध्ययनकृतायां ग. २ शुष्येदिति । इत्या ख. ३ बहुवचनादरः. ४ अस्पृश्यवर्गे
पूयमित्यत्र यूपमित्येव बहुत्र पुस्तकेषूपलभ्यते. ५ शवस्पृशं घ.

स्पृष्टं रजस्वलां महापातकिनं दध्वं स्पृष्ट्वा सचेलमग्भोज्यमाहोतीर्थाग्निमुपस्पृष्ट्वा
 गायत्रीमहसतं जपेत् । घृतं प्राश्य पुनः स्नात्वा त्रिराचामेत्' इति । एतच्च बुद्धि-
 पूर्वविषयम् । अन्यत्र स्नानमात्रम् । 'शैवस्पृष्टं दिवाकीर्तिं चितिं पूवं रजस्व-
 लाम् । स्पृष्ट्वा त्वकामतो विप्रः स्नानं कृत्वा विशुध्यति ॥' इति बृहस्पतिस्म-
 रणात् । एवमन्यत्रापि वक्ष्यमाणेषु विषयसमीकरणमूहनीयम् ॥ तथाह क-
 श्यपः—'उदयास्तमययोः स्कन्दयित्वा अक्षिस्पन्दने कर्णाकोशने चित्पारोहणे
 पूर्वसंस्पर्शने च सचैलं स्नानं पुनर्मन इति जपेन्महाव्याहृतिभिः सप्ताज्याहुती-
 र्जुहुयात्' इति । तथाच स्मृत्यन्तरे—'स्पृष्ट्वा देवलकं चैव सवासा जलमावि-
 शेत् । देवार्चनपरो विप्रो वित्तार्थी वत्सरत्रयम् ॥ असौ देवलको नाम हव्यक-
 व्येषु गार्हितः ॥ तथा ब्रह्माण्डपुराणे ।—'शैवान्पाशुपतान्स्पृष्ट्वा लोकावति-
 कनास्तिकान् । विकर्मस्थान्द्रिजान्शूद्रान्सवासा जलमाविशेत् ॥' इति ॥ तथा
 —'अस्वर्ग्या द्वाहुतिः सा स्याच्छूद्रसंपर्कदूषिता' इति लिङ्गाच्च शूद्रस्पर्शने नि-
 वेधः ॥ तथाऽङ्गिराः—'यस्तु छायां श्पराकस्य ब्राह्मणो द्वाधिरोहति । तत्र
 स्नानं प्रकुर्वीत घृतं प्राश्य विशुध्यति ॥' तथा व्याघ्रपादः—'चण्डालं पतितं
 चैव दूरतः परिवर्जयेत् । गोवालम्यजनादवांसवासा जलमाविशेत् ॥' इति ।
 एतदतिसंकटस्थलविषयम् । अन्यत्र तु बृहस्पतिनोक्तम्—'युगं च द्वियुगं चैव
 त्रियुगं च चतुर्थ्युगम् । चण्डालसूतिकोदक्यापतितानामधः क्रमात् ॥' इति ॥
 तथा पैठीनसिः—'काकोलकस्पर्शने सचेलस्नानमनुदकमूत्रपुरीषकरणे सचेल-
 स्नानं महाव्याहृतिहोमश्च । अनुदकमूत्रपुरीषकरणे इत्येतच्चिरकालमूत्रपुरीषां-
 चाकरणपरम् । तथाऽङ्गिराः—'भासवायसमार्जारखरोष्ट्र च शूकरान् । अमे-
 ध्यानि च संस्पृश्य सचैलो जलमाविशेत् ॥' इति । मार्जारस्पर्शनिमित्तं स्नान-
 मुच्छिष्टसमयेऽनुष्ठानसमये च वेदितव्यं समाचारात् । अन्यदा तु—'मार्जार-
 श्वैव दर्वी च मारुतश्च सदा शुचिः' इति स्नानाभावः । श्वस्पर्शे तु स्नानं नाभे-
 रूर्ध्वं वेदितव्यम् । अधस्तात् क्षालनमेव ।—'नाभेरूर्ध्वं करौ मुक्त्वा शुना
 यद्युपहन्यते । तत्र स्नानमधस्ताच्चक्षाल्याचम्य शुध्यति ॥' इति तेनैवोक्त-
 त्वात् ॥ तथा पश्चिस्पर्शं विशेषो जानूकर्ण्येनोक्तः—'ऊर्ध्वं नाभेः करौ मुक्त्वा
 यदङ्गं संस्पृशेन्वगः । स्नानं तत्र प्रकुर्वीत शेषं प्रक्षाल्य शुध्यति ॥ इति ॥
 अमेध्यस्पर्शेऽपि विष्णुना विशेषो दर्शितः—'नाभेरधस्तात्प्रबाहुषु च कायि-
 कैर्मलैः सुराभिर्मर्द्यैर्वोपहतो मृत्तोयैस्तदङ्गं प्रक्षाल्याचान्तः शुध्येत् । अन्यत्राप-
 हतो मृत्तोयैस्तदङ्गं प्रक्षाल्य स्नायान् । तैरिन्द्रियेषूपहतस्तूपोप्य स्नात्वा पञ्चगव्येन
 दशनच्छदोपहतश्च' इति । एतच्च परकीयामेध्यस्पर्शविषयम् । आत्मीयमलस्पर्शं
 तु ऊर्ध्वमपि नाभेः क्षालनमेव । यथाह देवलः—'मानुषास्थि वसां विष्टा-
 मार्तवं मूत्रैरतसी । मज्जानं शोणितं वापि परस्य यदि संस्पृशेत् ॥ स्नात्वा
 प्रमृज्य लेपादीनाचम्य स शुचिर्भवेत् । तान्येव स्वानि संस्पृश्य पूतः स्यात्परि-

मार्जनात् ॥' इति ॥ तथाच शङ्खः—'रथ्याकर्दमतोयेन द्वीवनाद्येन वा तथा ।
 नामैकध्वं नरः स्पृष्टः सद्यः ज्ञानेन शुध्यति ॥' इति ॥ यमेनाप्यत्र विशेष
 उक्तः—'सकर्मं तु वर्षासु प्रविश्य ग्रामसंकरम् । जङ्गयोर्मृत्तिकास्त्रिजः पाद-
 योर्द्विगुणास्ततः ॥' इति । ग्रामसंकरं ग्रामसलिलप्रवाहप्रवेशं सकर्मं प्रविश्येत्यर्थः ।
 मास्ततोचिते तु कर्ममादौ न दोषः । 'रथ्याकर्दमतोयानि स्पृष्टान्मन्यन्मन्वायसैः ।
 मास्तेनैव शुध्यन्ति पक्षेष्टकचित्तानि च ॥' इति प्रागुक्तत्वात् ॥ अस्थनि मनुना
 विधोष उक्तः (५ । ८७)—'नारं स्पृष्ट्वास्थि सस्नेहं ज्ञात्वा विप्रो विशुध्यति ।
 आचम्यैव तु निःस्नेहं गां स्पृष्ट्वा वीक्ष्य वा रविम् ॥' इति । इदं द्विजातास्थि-
 विषयम् । अन्यत्र वसिष्ठोक्तम्—'मानुषास्थि स्निग्धं स्पृष्ट्वा त्रिरात्रमाशौ-
 चमस्निग्धे त्वहोरात्रम् ।' इति । भमानुषे तु विष्णूक्तम्—'भक्ष्यवज्यं पञ्चनखशवं
 तदस्थि च सस्नेहं स्पृष्ट्वा ज्ञातः पूर्ववत्प्रक्षालितं विभृयात्' इति ॥ एवमन्येऽपि
 ज्ञानार्हाः स्मृत्यन्तरतोऽवबोद्धव्याः ॥ एवं ज्ञानार्हाणां बहुत्वात्तदभिप्रायं तैरिति
 बहुवचनमविरुद्धम् । उदक्याशुचिभिः ज्ञायादित्येतच्च दण्डायचेतनव्यवधानस्पर्शे
 वेदितव्यम् । चेतनव्यवधाने तु मानवम् (५ । ८५) —'दिवाकीर्तिमुदक्यां
 च पतितं सूतिकां तथा । शवं तत्स्पृष्टिनं चैव स्पृष्ट्वा ज्ञानेन शुध्यति ॥' इति ॥
 तृतीयस्य त्वाचमनमेव । तत्स्पृष्टिनं स्पृष्टेद्यस्तु ज्ञानं तस्य विधीयते । ऊर्ध्वमा-
 चमनं प्रोक्तं द्रव्याणां प्रोक्षणं तथा ॥' इति संवत्सरणान् । एतच्चाबुद्धिपूर्वकवि-
 षयम् । मतिपूर्वे तु तृतीयस्यापि ज्ञानमेव । यथाह गौतमः—'पतितचण्डाल-
 सूतिकोदक्याशवस्पृष्टितत्स्पृष्टगुपस्पर्शने सचेलमुदकोपस्पर्शनाच्छुध्येत्' इति ।
 चतुर्थस्य त्वाचमनम् 'उपस्पृष्ट्याशुचिस्पृष्टं तृतीयं वाऽपि मानवः । हस्तौ पादौ च
 तोयेन प्रक्षाल्याचम्य शुध्यति ॥' इति देवलस्मरणान् । अशुचीनां पुनरुदक्या-
 दिस्पर्शे देवलेन विशेष उक्तः—'श्वपाकं पतितं व्यङ्गमुन्मत्तं शर्वहारकम् ।
 सूतिकां साविकां नारीं रजसा च परिप्लुताम् ॥ श्वकुक्कुटवराहांश्च ग्राम्यान्संस्पृश्य
 मानवः । सचेलः सशिरः ज्ञात्वा तदानीमेव शुध्यति ॥' इति । 'अशुद्धान्म-
 यमप्येतानशुद्दस्तु यदि स्पृशेत् । विशुध्यत्युपवासेन तथा कृच्छ्रेण वा पुनः ॥'
 इति । साविका प्रसवस्य कारयित्री । कृच्छ्रः श्वपाकादिविषयः श्वादिषु तूपवास
 इति व्यवस्था ॥ ३० ॥

अधुना कालशुद्धौ दृष्टान्तत्वेन द्रव्यशुद्धिप्रकरणोक्तांस्तथैवान्न प्रकरणे वक्ष्य-
 माणांश्च शुद्धिहेतून्नुक्तामिति—

कालोऽग्निः कर्म मृदायुर्मनो ज्ञानं तपो जलम् ।

पश्चात्तापो निराहारः सर्वेऽमी शुद्धिहेतवः ॥ ३१ ॥

यथाभ्यादयोऽमी सर्वे स्वविषये शुद्धिहेतवस्तथा कालोऽपि दशरात्रादिकः ।
 शास्त्रगम्यत्वाच्छुद्धिहेतुत्वस्य । अग्निस्तावच्छुद्धिहेतुः । यथाभ्यधापि 'पुनः पाकान्म-

हीमयम्' इति । कर्म च शुद्धिनिमित्तं, यथा वक्ष्यति तथा 'अभ्यमेधावभुधत्तानात्' इति । तथा मृदपि शुद्धिकारणं, यथा कथितम्—'सलिलं भस्म मृदापि प्रक्षेप्तव्यं विशुद्धये' इति । वायुरपि शुद्धिहेतुः, यथोदीरितं 'मारुतेनैव शुध्यन्ति' इति । मनोऽपि वाचः शुद्धिसाधनं, यथास्नायि 'मनसा वा इषिता वाग्ब्रूति' इत्यादि । ज्ञानं चाध्यात्मिक बुद्धिशुद्धौ निदानं, यथाभिधास्यति 'क्षेत्रज्ञस्येश्वरज्ञानात्' इति । तपश्च कृच्छ्रादि, यथा वक्ष्यति 'प्राजापत्यं चरेत्कृच्छ्रं समा वा गुरुत्तरूपगः' इत्यादि । तथा जलमपि शरीरादेः, यथा जल्पिष्यति 'वर्ष्मणो जलम्' इति । पश्चात्तापोपि शुद्धिजनकः, यथा गदितं 'ख्यापनेनानुतापेन' इति । निराहारोऽपि शुद्ध्युपादानं, यथा व्याहरिष्यति 'त्रिरात्रोपोपितो जैह्वा' इत्यादि ॥ ३१ ॥

अकार्यकारिणां दानं वेगो नद्याश्च शुद्धिकृत् ।

शोध्यस्य मृच्च तोयं च संन्यासो वै द्विजन्मनाम् ॥ ३२ ॥

तपो वेदविदां क्षान्तिर्विदुषां वर्ष्मणो जलम् ।

जपः प्रच्छन्नपापानां मनसः सत्यमुच्यते ॥ ३३ ॥

भूतात्मनस्तपोविद्ये बुद्धेर्ज्ञानं विशोधनम् ।

क्षेत्रज्ञस्येश्वरज्ञानाद्विशुद्धिः परमा मता ॥ ३४ ॥

किञ्च । अकार्यकारिणां निषिद्धसेविनां दानमेव मुख्यं शुद्धिकारणं, यथा व्याख्यास्यति 'पात्रे धनं वा पर्याप्तं दत्त्वा' इति । नद्याः निदाघादावल्पतोयतया अमेध्योपहततीरायाः कूलंकपवर्षांश्चुप्रवाहवेगः शुद्धिकृत् । शोधनीयस्य द्रव्यस्य मृच्च तोयं च शुद्धिकृत्, यथेह भणितम् 'अमेध्याक्तस्य मृतोयैः शुद्धिर्गन्धापकर्षणात्' इति । संन्यासः प्रग्रज्या द्विजन्मनां मानसापचारे शुद्धिकृत् । तपो वेदाभ्यासो वेदविदां शुद्धिकारणम् । कृच्छ्रादि तु सर्वसाधारणं न वेदविदामेव । क्षान्तिरुपशमो विदुषां वेदार्थविदाम् । वर्ष्मणः शरीरस्य जलम् । प्रच्छन्नपापानामविरुद्धातदोषाणां अघमर्षणादिसूक्तजपः शुद्धिकारणं शुद्धिसाधनम् । मनः सदसत्संकल्पात्मकं तस्यासत्संकल्पत्वादशुद्धस्य सत्यं साधुसंकल्पः शोधकम् । भूतशब्देन तद्विकारभूतो देहेन्द्रियसंघो लक्ष्यते । तत्र स्थूलोऽहं कृशोऽहं काणोऽहं बधिरोऽहमित्येवं तदभिमानित्वेन योऽयमात्मा वर्तते स भूतात्मा तस्य तपोविद्ये शुद्धिनिमित्ते । तपःशब्देनानेकजन्मस्वेकस्मिन्नपि वा जन्मनि जागरस्वप्नसुषुप्त्यवस्थास्वात्मनो योऽयमन्वयः, शरीरादेश्च व्यतिरेकः सोऽभिधीयते । यथा 'तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्व' इति पञ्चकोशव्यतिरेकप्रतिपादनपरे वाक्ये । विद्याशब्देन चौपनिषदं 'अस्थूलमनण्वहस्वमसङ्गो ह्ययमात्मा' इत्यादि त्वंपदार्थनिरूपणविषयवाक्यजन्यं ज्ञानमुच्यते । एताभ्यामस्य शुद्धिः । शरीरादिव्यतिरेकबुद्धेः संशयविपर्ययरूपत्वेनाशुद्धायाः प्रमाणरूपं ज्ञानं विशोधनं क्षेत्रस्य तपोविद्याविशुद्धस्य

त्वंपदार्थंभूतस्य तत्त्वमस्यादिवाक्यजन्यात्साक्षात्काररूपादीश्वरज्ञानात् परमा विशु-
द्धिर्मुक्तिरुपपन्ना । यथैताः शुद्धयः परमपुरुषार्थास्तद्व्युक्ततरा कालशुद्धिरपीत्येवं
प्रशंसार्थं भूतात्मादिविशुद्ध्यभिधानम् ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

इत्याशौचप्रकरणम् ।

अथापद्धर्मप्रकरणम् २

‘आपद्यपि च कष्टायां सद्यः शौचं विधीयते’ इत्यापदि मुख्याशौचकल्पानाम-
नुष्ठानासंभवेन सद्यःशौचाद्यनुकल्पमुक्तत्वेदानीं तत्प्रसङ्गादापदि ‘प्रतिग्रहोऽधिको
विघ्ने याजनाध्यापने तथा’ इत्याद्युक्तयाजनादिमुख्यवृत्त्यसंभवेन वृत्त्यन्तरमाह—

क्षेत्रेण कर्मणा जीवेद्विशां वाप्यापदि द्विजः ।

निस्तीर्यतामथात्मानं पावयित्वा न्यसेत्पथि ॥ ३५ ॥

द्विजो विप्रो बहुकुटुम्बतया स्ववृत्त्या जीवितुमसमर्थः क्षत्रसंबन्धिना कर्मणा
शस्त्रग्रहणादिना आपदि जीवेत् । तेनापि जीवितुमशक्नुवन् वैश्यसंबन्धिना क-
र्मणा वाणिज्यादिना जीवेत् न शूद्रवृत्त्या । तथाच मनुः (१०।८२)—‘उ-
भाभ्यामप्यजीवंस्तु कथं स्यादिति चेद्भवेत् । कृपिगोरक्षमास्थाय जीवेद्वैश्यस्य
जीविकाम् ॥’ इति । तथा आपद्यपि न हीनवर्णेन ब्राह्मी वृत्तिराश्रयणीया किंतु
ब्राह्मणेन क्षात्री, क्षत्रियेण वैश्यसंबन्धिनी, वैश्येन च शौद्रीत्येवं स्वानन्तरहीनवर्ण-
वृत्तिरेव । ‘अजीवन्तः स्वधर्मेणानन्तरां पापीयसीं वृत्तिमातिष्ठेरन्नतु कदाचिज्ज्या-
यसीम्’ इति वसिष्ठस्मरणात् । ज्यायसी च ब्राह्मी वृत्तिः । तथाच स्मृत्यन्त-
रम्—‘उत्कृष्टं वापकृष्टं वा तयोः कर्म न विद्यते । मध्यमे कर्मणी हित्वा सर्व-
साधारणे हि ते॥’ इति । शूद्रस्योत्कृष्टं ब्राह्मं कर्म न विद्यते । तथा ब्राह्मणस्याप-
कृष्टं शौद्रं कर्म । मध्यमे क्षत्रवैश्यकर्मणी पुनरापद्रुतसर्ववर्णसाधारणे इति । शू-
द्रश्चापद्रुतो वैश्यवृत्त्या शिल्पैर्वा जीवेत् । ‘शूद्रस्य द्विजशुश्रूषा तथाऽजीवन्वणि-
ग्भवेत् । शिल्पैर्वा विविधैर्जीवेद्विजातिहितमाचरन् ॥’ इति प्रागुक्तत्वात् ॥ म-
नुना चात्र विशेषो दर्शितः (१०।१००)—‘यैः कर्मभिः प्रचरितैः शुश्रूष्य-
न्ते द्विजातयः । तानि कारुककर्माणि शिल्पानि विविधानि च ॥’ इति । अने-
नैव न्यायेनानुलोमोत्पन्नानामपि स्वानन्तरा वृत्तिरूहनीया । एवं स्वानन्तरहीन-
वर्णवृत्त्या आपदं निस्तीर्य प्रायश्चित्ताचरणेनात्मानं पावयित्वा पथि न्यसेत् । स्व-
वृत्तावात्मानं स्थापयेदित्यर्थः । यद्वायमर्थः । गार्हितवृत्त्यार्जितं धनं पथि न्यसेदु-
त्सृजेदिति । तथाच मनुः (१०।१११)—‘जपहोमैरपैत्येनो याजनाध्यापनैः
कृतम् । प्रतिग्रहनिमित्तं तु त्यागेन तपसैव तु ॥’ इति ॥ ३५ ॥

वैश्यवृत्त्यापि जीवतो ब्राह्मणस्य वदपणनीयं तदाह—

फलोपलक्षौमसोममनुष्यापूपवीरुधः ।

तिलौदनरसक्षारान्दधि क्षीरं घृतं जलम् ॥ ३६ ॥

शस्त्रासवमधूच्छिष्टंमधुलाक्षाश्च बर्हिषः ।

मृच्चर्मपुष्पकुतपकेशतक्रविषक्षितीः ॥ ३७ ॥

कौशेयनीललवणमांसैकशफसीसकान् ।

शाकाद्रौषधिपिण्याकपशुगन्धांस्तथैव च ॥ ३८ ॥

वैश्यवृत्त्यापि जीवन्नो विक्रीणीत कदाचन ।

नो विक्रीणीतेति प्रत्येकमभिसंबध्यते । फलानि कदलीफलादीनि बदरेकुद-
व्यतिरिक्तानि । यथाह नारदः—‘स्वयंशीर्णानि पर्णानि फलानां बदरेकुदे ।
रज्जुः कार्पासिकं सूत्रं तच्चेदविकृतं भवेत् ॥’ इति । उपलं मणिमाणिक्याद्यश्म-
मात्रम् । क्षौममतसीसूत्रमयं वस्त्रम् । क्षौमग्रहणं तान्तवादेरुपलक्षणम् । यथाह
मनुः (१०।८७)—‘सर्वे च तान्तयं रक्तं शाणक्षौमाविकानि च । अपि चे-
त्स्युररक्तानि फलमूले तथौषधीः ॥’ इति । सोमो लताविशेषः । मनुष्यपदेना-
विशेषात्स्त्रीपुंनपुंसकानां ग्रहणम् । अपूपं मण्डकादि भक्ष्यमात्रम् । वीरुधो वे-
त्रामृतादिलताः । तिलाः प्रसिद्धाः । ओदनग्रहणं भोज्यमात्रोपलक्षणम् । रसा
गुडेश्वरसशर्करादयः । तथाच मनुः (१०।८८)—‘क्षीरं क्षौद्रं दधि घृतं तैलं
मधु गुडं कुशान्’ इति । क्षारा यवक्षारादयः । दधिक्षीरयोर्ग्रहणं मस्तुपिण्डकि-
लाटकूर्चिकादीनां तद्विकाराणामुपलक्षणम् । ‘क्षीरं सविकारम्’ इति गौतमस्म-
रणात् । घृतग्रहणं तैलादिस्नेहमात्रोपलक्षणम् । जलं प्रसिद्धम् । शस्त्रं खड्गादि ।
आसवग्रहणं मद्यमात्रोपलक्षणम् । मधूच्छिष्टं सिक्थकम् । मधु क्षौद्रम् । लाक्षा
जतु । बर्हिषः कुशाः । मृत् प्रसिद्धा । चर्मजिनम् । पुष्पं प्रसिद्धम् । अजलोम-
कृतः कम्बलः कुतपः । केशाश्चर्मर्यादिसंबद्धाः । तक्रमुदश्चित् । विषं शृङ्गादि ।
क्षितिर्भूमिः । ‘नित्यं भूमिर्ग्रीहियवाजाव्यश्वर्षभधेन्वनड्डहस्त्रैके’ इति सुर्मन्तुस्म-
रणात् । कौशेयं कोशप्रभवं वसनम् । नीलं नीलीरसम् । कवणग्रहणेनैव विडसौ-
वर्चलसैन्धवसामुद्रसोमककृत्रिमाण्यविशेषेण गृह्यन्ते । मांसं प्रसिद्धम् । एक-
शफा हयादयः । सीसग्रहणं लोहमात्रोपलक्षणम् । शाकं सर्वमविशेषात् । ओष-
धयः फलपाकान्ताः । आद्रौषधय इति विशेषोपादानाच्छुष्केषु न दोषः । पि-
ण्याकः प्रसिद्धः । पशव आरण्याः । (१०।८९)—‘आरण्यांश्च पशून्सर्वान्दं-
ष्ट्रिणश्च वयांसि च’ इति मनुस्मरणात् । गन्धाश्चन्दनागुरुप्रभृतयः । सर्वावेता-
म्वैश्यवृत्त्या जीवन्ब्राह्मणः कदाचिदपि न विक्रीणीत । क्षत्रियादेस्तु न दोषः ।

अतएव नारदेन 'वैश्यवृत्तावविक्रयं ब्राह्मणस्य पयो दधि' इति ब्राह्मणग्रहणं कृतम् ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

प्रतिप्रसवमाह—

धर्मार्थं विक्रयं नेयास्तिला धान्येन तत्समाः ॥ ३९ ॥

यथावश्यकः पाकयज्ञादिधर्माः स्वसाधनव्रीह्यादिधान्याभावे न निष्पद्यन्ते तर्हि धान्येन तिला विक्रयं नेयाः । तत्समाः द्रोणपरिमिता द्रोणपरिमितेनेत्येवं तेन धान्येन समाः । तथाच मनुः (१०।९०)—'काममुत्पाद्य कृष्यास्तु स्वयमेव कृषीबलः । विक्रीणीत तिलान्शुद्धान्धर्मार्थमचिरस्थितान् ॥' इति । धर्म-प्रहणमावश्यकमेवजाद्युपलक्षणम् । अतएव नारदः—'अवाक्तौ भेषजस्वार्थं यज्ञहेतोस्तथैव च । यद्यवश्यं तु विक्रेयास्तिला धान्येन तत्समाः ॥' इति । यद्य-म्यथा विक्रीणीते तर्हि दोषः (१०।९१)—'भोजनाभ्यञ्जनाहानाद्यदन्यत्कुरुते तिलैः । कृमिभूर्वा श्वविष्टायां पितृभिः सह मज्जति ॥' इति मनुस्मरणात् । सजातीयैः पुनर्विनिमयो भवत्येव (मनुः १०।९४)—'रसा रसैर्निमातव्या नैरवेष लवणं रसैः । कृताश्वं च कृताश्वेन तिला धान्येन तत्समाः ॥' इति । कृ-ताश्वं सिद्धाश्वं तच्च कृताश्वेन परिवर्तनीयम् । 'कृताश्वं चाकृताश्वेन' इति पाठे तु सिद्धमश्वमकृताश्वेन तण्डुलादिना परिवर्तनीयमिति ॥ ३९ ॥

पूर्वोक्तनिषिद्धातिक्रमे दोषमाह—

लाक्षालवणमांसानि पतनीयानि विक्रये ।

पयो दधि च मद्यं च हीनवर्णकराणि तु ॥ ४० ॥

लाक्षालवणमांसानि विक्रीयमाणानि सद्यःपतनीयानि द्विजातिकर्महानिकरा-णि । पयःप्रभृतीनि तु हीनवर्णकराणि शूद्रतुल्यत्वापादकानि । एतद्व्यतिरिक्ता-पण्यविक्रये वैश्यतुल्यता । यथाह मनुः (१० । ९२-९३)—'सद्यः पतति मांसेन लाक्षया लवणेन च । श्यहेण शूद्रो भवति ब्राह्मणः क्षीरविक्रयात् ॥ इतरेषामपण्यानां विक्रयादिह कामतः । ब्राह्मणः सप्तरात्रेण वैश्यभावं च गच्छति ॥' इति ॥ ४० ॥

आपद्रुतः संप्रगृह्णन्भुञ्जानो वा यतस्ततः ।

न लिप्येतैनसा विप्रो ज्वलनार्कममो हि सः ॥ ४१ ॥

किंच । यस्त्वधनोऽथसन्नकुटुम्बतया आपद्रुतोऽपि क्षत्रवृत्तिं वैश्यवृत्तिं वा न प्रविबिभक्षति स यतस्ततो हीनहीनतरहीनतमेभ्यः प्रतिगृह्णंस्तदन्नं भुञ्जानोऽपि वा एनसा पापेन न लिप्यते । यतस्तस्यामापदवस्थायामसंप्रतिग्रहादावधिकारि-त्वेन ज्वलनार्कसमः, यथा ज्वलनोऽर्कश्च हीनसंस्कारेऽपि न दुष्यति तथायमा-पद्रुतोऽपि न दुष्यतीत्येतावता तत्साम्यम् । एवंच वदता आपद्रुतस्य परधर्मा-

१ कृष्या तु. क. ख. २ नत्वेवं लवण ख. ३ नीयमिति यावत् क. ख. ४ निगच्छति ख.
५ हीनतरस्ततो ख. ६ वा नैवैनसा ख.

अयणादिगुणमपि स्वधर्मानुष्ठानमेव मुख्यमिति दर्शितं भवति । तथाच मनुः (१०।९७)—‘वरं स्वधर्मो विगुणो न पारक्यः स्वनुष्ठितः । परधर्माश्च वा द्विप्रः सद्यः पतति जातितः ॥’ इति ॥ ४१ ॥

कृषिः शिल्पं भृतिर्विद्या कुसीदं शकटं गिरिः ।

सेवानूपं नृपो भैक्षमापत्तौ जीवनानि तु ॥ ४२ ॥

किंच । आपत्तौ जीवनानीति विशेषणात्कृष्यादीनां मध्ये अनापदवस्थायां यस्य या वृत्तिः प्रतिषिद्धा तस्य सा वृत्तिरनेनाभ्यनुज्ञायते । यथापदि वैश्यवृत्तिः स्वयंकृता कृषिर्विप्रक्षत्रिययोरभ्यनुज्ञायते एवं शिल्पादीन्यप्यस्याभ्यनुज्ञायन्ते । शिल्पं रूपैकरणादि । भृतिः प्रेष्यत्वम् । विद्या भृतकाध्यापकत्वाद्या । कुसीदं वृज्ज्यर्थं द्रव्यप्रयोगः । तत् स्वयंकृतमभ्यनुज्ञायते । शकटं भाटकेन धान्यादिवहनद्वारेण जीवनहेतुः । गिरिस्तद्रुततृणेन्धनद्वारेण जीवनम् । सेवा परचिन्ता-नुर्वतनम् । अनूपं प्रचुरतृणवृक्षजलप्रायः प्रदेशः । तथा नृपो नृपयाचनम् । भैक्षं स्नातकस्यापि । एतान्यापत्तौ जीवनानि । तथाच मनुः (१० । ११६) —‘विद्याः शिल्पं भृतिः सेवा गोरक्षा विपणिः कृषिः । गिरिर्भैक्षं कुसीदं च दश जीवनहेतवः ॥’ इति ॥ ४२ ॥

यदा कृष्यादीनामपि जीवनहेतूनामसंभवस्तदा कथं जीवनमित्यत आह—

बुभुक्षितरूप्यहं स्थित्वा धान्यमब्राह्मणाद्धरेत् ।

प्रतिगृह्य तदाख्येयमभियुक्तेन धर्मतः ॥ ४३ ॥

धान्याभावेन त्रिरात्रं बुभुक्षितोऽनभन् स्थित्वा अब्राह्मणाच्छूद्रास्तदभावे वैश्यात् तदभावे क्षत्रियाद्वा हीनकर्मण एकाहपर्याप्तं धान्यमाहरेत् । यथाह मनुः (६ । ११७)—‘तथैव मत्समे भक्ते भक्तानि पटनभक्ता । अश्वस्तनविधानेन दत्तव्यं हीनकर्मणः ॥’ इति । तथाच प्रतिग्रहोत्तरकालं यदपहृतं तद्धर्मतो यथावृत्तमाख्येयम् । यदि नास्तिकेन स्वामिना त्वयेदं किं नामापहनमित्यभियुज्यते । यथाह मनुः—‘खलाक्षेत्रादगाराद्वा यतो वाप्युपलभ्यते । आख्यातव्यं तु तत्तस्मै पृच्छते यदि पृच्छति ॥’ इति ॥ ४३ ॥

इदमपरमापत्प्रसङ्गाद्राज्ञो विधीयते—

तस्य वृत्तं कुलं शीलं श्रुतमध्ययनं तपः ।

ज्ञात्वा राजा कुटुम्बं च घर्म्या वृत्तिं प्रकल्पयेत् ॥ ४४ ॥

योऽर्शनायापरीतोऽवसीदति तस्य वृत्तमाचारं, कुलमाभिजात्यं, शील-मात्मगुणं, श्रुतं शास्त्रश्रवणं, अध्ययनं वेदाध्ययनं, तपः कृच्छ्रादि च परीक्ष्य

१ भैक्ष्यमापत्तौ ख. २ न्ययनुज्ञायन्ते ड. ३ रूपकरणादि. ड. ४ धान्यं हरेत्. ५ नाष्टिकेन ड. ६ ममापहनमिति ख. ७ योशतया ख.

राजा धर्मादनपेतां वृत्तिं प्रकल्पयेत् । अन्यथा तस्य दोषः । तथाच मनुः
(७ । १३४)—‘यस्य राज्ञस्तु विषये ओत्रियः सीदति क्षुधा । तस्य सीदति
सद्राष्ट्रं दुर्भिक्षाभ्याधिपीडितम् ॥’ इति ॥ ४४ ॥

इत्यापद्धर्मप्रकरणम् ।

अथ वानप्रस्थधर्मप्रकरणम् ३

चतुर्णामाश्रमिणां मध्ये ब्रह्मचारिगृहस्थयोर्धर्माः प्रतिपादिताः । सांप्रतमव-
सरप्राप्तान्वानप्रस्थधर्मान्प्रतिपादयितुमाह—

सुतविन्यस्तपत्नीकस्तया वानुगतो वनम् ।

वानप्रस्थो ब्रह्मचारी साग्निः सोपासनो व्रजेत् ॥ ४५ ॥

वने प्रकर्षेण नियमेन च तिष्ठति चरतीति वनप्रस्थः वनप्रस्थ एव वानप्रस्थः ।
संज्ञायां दैर्घ्यम् । भाविनीं वृत्तिमाश्रित्य वनं प्रतिष्ठासुरिति यावत् । असौ
सुतविन्यस्तपत्नीकः त्वयेयं भरणीयेत्येवं सुते विन्यस्ता विक्षिता पत्नी येन स
तथोक्तः । यदि सा पतिपरिचर्याभिलाषेण स्वयमपि वनं जिगमिषति तदा
तयानुगतो वा सहितः । तथा ब्रह्मचारी ऊर्ध्वरेताः साग्निर्वैतानाग्निसहितः तथा
सोपासनो गृह्याग्निसहितश्च वनं व्रजेत् । सुतविन्यस्तपत्नीक इति वदता कृतगा-
र्हस्थो वनेवासेऽधिक्रियत इति दर्शितम् । एतच्चाश्रमसमुच्चयपक्षमङ्गीकृत्यो-
क्तम् । इतरथा ‘अविप्लुतब्रह्मचर्यो यमिच्छेत् तमावसेत्’ इत्यकृतगार्हस्थो-
ऽपि वनवासेऽधिक्रियत एव । अयं च वनप्रवेशो जराजर्जरकलेवरस्य जात-
पौत्रस्य वा । यथाह मनुः (६।२)—‘गृहस्थस्तु यदा पश्येद्द्वलीपलितमात्मनः ।
अपत्यस्यैव वापत्यं तदारण्यं समाश्रयेत् ॥’ इति । अयं च पुत्रेषु पत्नीनिक्षेपो
विद्यमानभार्यस्य । मृतभार्यस्याप्यापस्तम्बादिभिः वनवासस्सरणात् । अतो
यत् दाहयित्वाग्निहोत्रेणेति पुनराधानविधानं तदपरिपक्वकषायविषयम् । साग्निः
सोपासन इत्यत्रापि धेदार्धाधानं कृतं तदा श्रौताग्निभिर्गृह्येण च सहितो वनं
व्रजेत् । सर्वाधाने तु श्रौतैरेव केवलम् । यदि कथंचिज्ज्येष्ठभ्रातुरनाहिताग्नित्वादिना
श्रौताग्नयोऽनाहितास्तर्हि केवलं सोपासनो व्रजेदित्येवं विवेचनीयम् । अग्निनयनं
च तस्मिन्वैतानाग्निहोत्रादिकर्मसिद्ध्यर्थम् । अतएव मनुः (६।९)—‘वैतानिकं च
जुहुयाद्भिहोत्रं यथाविधि । दर्शमास्कन्दयन्पर्व पौर्णमासं च शक्तितः ॥’ इति ॥
ननुच पुत्रनिक्षिप्तपत्नीकस्य तद्विरहिणः कथमग्निहोत्रादिकर्मानुष्ठानं घटते ।
पश्या सह यष्टव्यमिति सहाधिकारनियमान् सत्यमेवं, किंत्वत्र पत्नीनिक्षेपविधि-

१ राज्ञोदोषः । २ वानप्रस्थो वनवासे स्तः । ३ अर्धाधानं स्मृतं श्रौतस्मार्ताभ्यां पृथक्कृतिः ।
सर्वाधानं तयोरेक्यकृतिः पूर्वयुगाश्रया । त्रेतापरिमहः सर्वाधानम् । ४ दर्शमास्कन्दयन् ग. ड.

बलादेव तैश्चैरपेक्षेणाधिकारः कल्प्यते । यथाहि रजस्वलायां यस्य वैत्येऽहनि पश्यनाल्लम्बिका स्यात्तामपर्ह्य यजेतेत्यपरोधविधिवलात्तन्निरपेक्षता । यद्वा वनं प्रतिष्ठमानमेव पतिं पश्यनुमन्यत इति न विरोधः । नच यथा ब्रह्मचारियो विधुरस्य वा वनं प्रस्थितस्याग्निहोत्रादिपरिलोपस्तथा निक्षिप्तपत्नीकस्याप्यग्निहोत्राद्यभाव इति शङ्कनीयम् । अपाक्षिकत्वेन श्रवणात् । नच ब्रह्मचारिविधुरयोरप्यग्निसाध्यकर्मस्वनधिकारः । पञ्चममासादूर्ध्वमाहितश्रावणिकाग्नेस्तदधिकारदेशेनात् ।—‘वानप्रस्थो जटिलश्रीराजिनवासा न फालकृष्टमधितिष्ठेत् अकृष्टं मूलफलं संचिन्वीत ऊर्ध्वरेताः क्षमाशयो दद्यादेव न प्रतिगृह्णीयादूर्ध्वं पञ्चभ्यो मासेभ्यः श्रावणिकेनाग्नीनाधायहिताग्निर्दक्षमूलको दद्यादेव पितृमनुष्येभ्यः स गच्छेत्स्वर्गमानन्त्यम्’ इति वसिष्ठस्मरणात् । चीरं वस्त्रखण्डो वल्कलं वा । न फालकृष्टमधितिष्ठेत्कृष्टक्षेत्रस्योपरि न निवसेत् । श्रावणिकेन वैदिकेन मार्गेण न लौकिकेनेत्यर्थः ॥ ४५ ॥

माग्निः सोपासनो व्रजेदित्येतदग्निसाध्यश्रौतस्मार्तकर्मानुष्ठानार्थमित्युक्तं तत्र गुणविधिमाह—

अफालकृष्टेनाग्नींश्च पितृन्देवातिथीनपि ।

भृत्यांश्च तर्पयेच्छुश्रूजटालोमभृदात्मवान् ॥ ४६ ॥

फालग्रहणं कर्पणसाधनोपलक्षणम् । अकृष्टक्षेत्रोद्धवेन नीवारवेणुश्यामाकादिना अग्नींस्तर्पयेदग्निसाध्यानि कर्माण्यनुतिष्ठेत् । चशब्दादग्निक्षादानमपि तेनैव कुर्यात् । तथा पितृन्देवानतिथीन् अपिशब्दाद्भूतान्यपि तेनैव तर्पयेत् । तथा भृत्यान् चशब्दादाश्रमप्राप्तानपि । तथाच मनुः (६।७)—‘यद्दक्ष्यं स्यात्ततो दद्याद्वलिं भिक्षां च शक्तितः । अम्मूलफलभिक्षाभिरर्चयेदाश्रमागतान् ॥’ इति ॥ एवं पञ्चमहायज्ञान्कृत्वा स्वयमपि तच्छेषमेव भुञ्जीत । (६।१२)—‘देवताभ्यश्च तद्धुत्वा वन्यं मेध्यतरं हविः । शेषमात्मनि युञ्जीत लवणं च स्वयंकृतम् ॥’ इति मनुस्मरणात् । स्वयंकृतमूषरलवणम् । एवं भोजनार्थं यागाद्यर्थं च मुन्यन्ननियमाद्राम्याहारपरित्यागोऽर्थसिद्धः । अतएव मनुः (६।१३)—‘संत्यज्य ग्राम्यमाहारं सर्वं चैव परिच्छदम्’ इति । ननु च दर्शपूर्णमासादेर्ब्रीह्यादिग्राम्यद्रव्यसाध्यत्वात्कथं तत्परित्यागः । नच वचनीयमफालकृष्टेनाग्नींश्चेति विशेषवचनसामर्थ्याद्ब्रीह्यादिबाध इति । विशेषविषयिण्यापि स्मृत्या श्रुतिबाधस्याप्यपत्त्यात्, अफालकृष्टविधेश्च स्मार्ताग्निसाध्यकर्मविषयत्वेनाप्युपपत्तेः । सत्यमेवं किंचत्र ब्रीह्यादेरप्यफालकृष्टत्वसंभवाच्च विरोधः । अतएवोक्तं मनुना (६।११)—‘वासन्तशारदैर्मध्येर्मुन्यन्नैः स्वयमाहृतैः । पुरोडाशांश्चरुंश्चैव विधिवन्निर्वपेत्पृथक् ॥’ इति ॥ नीवारादीनां मुन्यन्नानां स्वयमुत्पन्नानां स्वतो मेध्यत्वे सिद्धेऽपि

१ तन्निरपेक्षेणाधिकारः ड. २ तालेऽहनि ड. ३ लम्बिका ड. ४ अवर्धय यजेतेत्यपरोध क. म. ५ नाग्निमाधाय ख. ६ अफालकृष्ट ख.

पुनर्मेध्यग्रहणं यज्ञाईवीक्षादिप्राप्त्यर्थं कृतम् । मेधो यज्ञस्तदहं मेध्यमिति । तथा श्मश्रूणि मुखजानि रोमाणि जटारूपांश्च शिरोरुहान्कक्षादीनि च रोमाणि वि-
नृयात् । रोमग्रहणं नखानामप्युपलक्षणम् । तथाच मनुः—‘जटाश्च विनृया-
न्नित्यं श्मश्रुलोमनखांस्तथा’ इति तथात्मवानात्मोपासनाभिरतः स्यात् ॥ ४६ ॥

पूर्वोक्तद्रव्यसंचयनियममाह—

अहो मासस्य षण्णां वा तथा संवत्सरस्य वा ।

अर्थस्य संचयं कुर्यात्कृतमाश्वयुजे त्यजेत् ॥ ४७ ॥

एकस्याहः संबन्धि भोजनयजनाद्रिदृष्टादृष्टकर्मणः पर्याप्तस्यार्थस्य संचयं कुर्यात् । मासस्य वा षण्णां मासानां वा संवत्सरस्य वा संबन्धि कर्मपर्याप्तं संचयं कुर्यात् नाधिकम् । यद्येवं क्रियमाणमपि कथंचिदतिरिच्यते तर्हि तदतिरिक्तमाश्वयुजे मासि त्यजेत् ॥ ४७ ॥

दान्तस्त्रिषवणस्नायी निवृत्तश्च प्रतिग्रहात् ।

स्वाध्यायवान्दानशीलः सर्वसत्त्वहिते रतः ॥ ४८ ॥

किंच । दान्तो दर्परहितः । त्रिषु सवनेषु प्रातर्मध्यंदिनापराह्णेषु स्नानशीलः तथा प्रतिग्रहे पराश्रुतः । यशब्दाद्याजनादिनिवृत्तश्च । स्वाध्यायवान् वेदाध्यासरतः । तथा फलमूलभिक्षादिदानशीलः सर्वप्राणिहिताचरणनिरतश्च भवेत् ४८

दन्तोलूखलिकः कालपक्काशी वाश्मकुट्टकः ।

श्रौतं स्मार्तं फलस्नेहैः कर्म कुर्यात्तथा क्रियाः ॥ ४९ ॥

किंच । दन्ता एवोलूखलं निस्तुपीकरणसाधनं दन्तोलूखलं तद्यस्यास्ति स दन्तोलूखलिकः । कालेनैव पक्वं कालपक्वं नीवारवेषुश्यामाकादि बदरेज्जुदादिफलं च तदशनशीलः कालपक्काशी । वाशब्दो ‘अग्निपक्काशनो वा स्यात्कालपक्कभुगेव वा’ इति मनुक्ताग्निपक्काशित्वाभिप्रायः । अश्मकुट्टको वा भवेत् अश्मना कुट्टनमवहननं यस्य स तथोक्तः । तथा श्रौतं स्मार्तं च कर्म दृष्टार्थाश्च भोजनाभ्यजनादिक्रियाः लकुचमधूकादिमेध्यतरुफलोद्भवैः स्नेहद्रव्यैः कुर्यात्तु घृतादिकैः । तथाच मनुः (६।१३)—‘मेध्यवृक्षोज्जवानघास्नेहांश्च फलसंभवान्’ इति ४९

पुरुषार्थतया विहितद्विर्भोजननिवृत्त्यर्थमाह—

चान्द्रायणैर्नयेत्कालं कृच्छ्रैर्वा वर्तयेत्सदा ।

पक्षे गते वाप्यश्रीयान्मासे वाहनि वा गते ॥ ५० ॥

चान्द्रायणैर्विध्यमाणलक्षणैः कालं नयेत् । कृच्छ्रैर्वा प्राजापत्यादिभिः कालं वर्तयेत् । यद्वा पक्षे पञ्चदशदिनात्मकेऽतीतेऽभीषात् । मासे वाऽहनि गते वा नक्तमभीषात् । अपिशब्दाच्चतुर्थकालिकत्वादिनापि । यथाह मनुः (६।१९)

‘नक्तं वाञ्छं समञ्जीयाद्दिवा बाह्वस्य सक्तितः । चतुर्थकालिको वा स्वाध्याप्यहम-
कालिकः ॥’ इति । एतेषां च कालनियमानां स्वशक्त्यपेक्षया विकल्पः ॥५०॥

स्वप्याद्भूमौ शुची रात्रौ दिवा संप्रपदैर्नयेत् ।

स्थानासनविहारैर्वा योगाभ्यासेन वा तथा ॥ ५१ ॥

किञ्च । आहारविहारावसरवर्ज्यं रात्रौ शुचिः प्रयतः स्वप्यात् नोपविशेच्चापि
तिष्ठेत् । दिवास्वप्नस्य पुरुषमात्रार्थतया प्रतिषिद्धत्वाच्च तच्चिवृत्तिपरम् । तथा
भूमावेव स्वप्यात् । तच्च भूमावेव न शय्यान्तरितायां मञ्जकादौ वा । दिनं तु
संप्रपदैरटनैर्नयेत् । स्थानासनरूपैर्वा विहारैः संचारैः कंचित्कालं स्थानं कंचिच्छो-
पवेशनमित्येवं वा दिनं नयेत् । योगाभ्यासेन वा । तथाच मनुः (६।२९)—
‘विविधाश्चोपनिषदीरात्मसंसिद्धये श्रुतीः’ इति । आत्मनः संसिद्धये ब्रह्मत्वप्राप्तये ।
तथाशब्दात्क्षितिपरिलोडनाद्वा नयेत् । (६।२२)—‘भूमौ विपरिवर्तेत तिष्ठेद्वा
प्रपदैर्दिनम्’ इति मनुस्मरणात् । प्रपदैः पादगमैः ॥ ५१ ॥

ग्रीष्मे पश्चाग्निमध्यस्थो वर्षासु स्थण्डिलेशयः ।

आर्द्रवासास्तु हेमन्ते शक्त्या वापि तपश्चरेत् ॥ ५२ ॥

किञ्च । ‘ज्येष्ठः संवत्सरो ग्रीष्मो वर्षा हेमन्तः’ इति दर्शनात् ग्रीष्मे चैत्रादि-
मासचतुष्टये चतसृषु दिक्षु चत्वारोऽग्नयः उपरिष्ठादादित्य इत्येवं पञ्चानामग्नीनां
मध्ये तिष्ठेत् । तथा वर्षासु श्रावणादिमासचतुष्टये स्थण्डिलेशयः वर्षाधारावि-
निवारणविरहिणि भूतले निवसेत् । हेमन्ते मार्गशीर्षादिमासचतुष्टये क्लृप्तं
वासो वसीत । एवंविधतपश्चरणे असमर्थः स्वशक्त्यनुरूपं वा तपश्चरेत् । यथा
शरीरशोषस्तथा यतेत । (६।२४)—‘तपश्चरंश्चोग्रतरं शोषयेद्देहमात्मनः’ इति
मनुस्मरणात् ॥ ५२ ॥

यः कण्टकैर्वितुदति चन्दनैर्यश्च लिम्पति ।

अक्रुद्धोऽपरितुष्टश्च समस्तस्य च तस्य च ॥ ५३ ॥

किञ्च । यः कश्चिस्कण्टकादिभिर्विविधमङ्गानि तुदति व्यथयति तस्मै न कु-
ध्येत् । यश्चन्दनादिभिरुपलिम्पति सुखयति तस्य न परितुष्येत् । किंतु तयोरु-
भयोरपि समः स्यादुदासीनो भवेत् ॥ ५३ ॥

अग्निपरिचर्याक्षमं प्रत्याह—

अग्नीन्वाप्यात्मसात्कृत्वा वृक्षावासो मिताशनः ।

वानप्रस्थगृहेष्वेव यात्रार्थं मैक्षमाचरेत् ॥ ५४ ॥

अग्नीनात्मनि समारोप्य वृक्षावासो वृक्ष एव आवासः कुटी यस्य स तथोक्तः ।
मिताशनः स्वल्पाहारः अपिशब्दात्फलमूलाशनश्च भवेत् । यथाह मनुः

(६।२५)—‘अग्नीनात्मनि वैतानान्समारोप्य यथाविधि । अनग्निरनिकेतः स्या-
न्मुनिर्मूलफलाशनः ॥’ इति । मुनिर्मौनव्रतयुक्तः फलमूलासंभवे च यावत्प्राण-
धारणं भवति तावन्मात्रं भैक्षं वानप्रस्थगृहेष्वाचरेत् ॥ ५४ ॥

यदा तु तदसंभवो व्याध्यभिभवो वा तदा किं कार्यमित्यत आह—

ग्रामादाहृत्य वा प्रासानष्टौ भुञ्जीत वाग्यतः ।

ग्रामाद्वा भैक्षमाहृत्य वाग्यतो मौनी भूत्वा अष्टौ प्रासान्भुञ्जीत । ग्राम्यभैक्ष-
विधानान्मुन्यन्ननियमोऽर्थलुप्तः । यदा पुनरष्टभिर्ग्रासैः प्राणधारणं न संभवति
तदाष्टौ प्रासा मुनेभैक्षं वानप्रस्थस्य पोद्भवेति स्मृत्यन्तरोक्तं द्रष्टव्यम् ॥

सकलानुष्ठानासमर्थं प्रत्याह—

वायुभक्षः प्रागुदीचीं गच्छेदावर्ष्मसंक्षयात् ॥ ५५ ॥

अथवा वायुरेव भक्षो यस्यासौ वायुभक्षः प्रागुदीचीमैशानीं दिशं गच्छेत् ।
आवर्ष्मसंक्षयात् वर्ष्म वपुस्तस्य निपातपर्यन्तमकुटिलगतिर्गच्छेत् । यथाह
मनुः—(६।३१)—‘अपराजितां वास्थाय गच्छेद्विशमजिह्मगः’ इति । महा-
प्रस्थानेऽप्यशक्तौ भृगुपतनादिकं वा कुर्यात् ।—‘वानप्रस्थो वीरोध्वानं ज्वलना-
म्बुप्रवेशनं भृगुपतनं वानुतिष्ठेत्’ इति स्मरणात् । स्नानाचमनादिधर्मा ब्रह्म-
चारिप्रकरणाद्यभिहिताश्चाविरोधिनाऽस्यापि भवन्ति ।—‘उत्तरेषां चैतदविरोधि’
इति गौतमस्मरणात् ॥ एवं प्रागुदितैन्दयादिदीक्षामहाप्रस्थानपर्यन्तं तनुत्यागा-
न्तमनुतिष्ठन्ब्रह्मलोके पूज्यतां प्राप्नोति । यथाह मनुः (६।३२)—‘आसां मह-
र्विचर्याणां त्यक्त्वान्यतमया तनुम् । वीतशोकभयो विप्रो ब्रह्मलोके महीयते ॥’
इति । ब्रह्मलोकः स्थानविशेषो नतु नित्यं ब्रह्म । तत्र लोकशब्दस्याप्रयोगात् ।
तुरीयाश्रममन्तरेण मुक्तयनङ्गीकाराच्च । नच ‘योगाभ्यासेन वा पुनः’ इति
ब्रह्मोपासनविध्यनुपपत्त्या तद्भावापत्तिः परिशङ्कनीया । सालोक्यादिप्राप्त्यर्थत्वे-
नापि तदुपपत्तेः । अतएव श्रुतौ ‘त्रयो धर्मस्कन्धा’ इत्युपक्रम्य ‘यज्ञोऽध्ययनं
दानमिति प्रथमः, तप एवेति द्वितीयः, ब्रह्मचर्याचार्यकुलवासी तृतीयः । अत्यन्तमा-
चार्यकुल एवमात्मानमवसादयन्निति गार्हस्थ्यवानप्रस्थनैष्ठिकत्वस्वरूपमभिधाय
सर्व एते पुण्यलोका भवन्तीति त्रयाणामाश्रमिणां पुण्यलोकप्राप्तिमभिधाय ब्र-
ह्मसंस्थोऽमृतत्वमेति’ इति पारिशेष्यात्परिव्राजकस्यैव ब्रह्मसंस्थस्य मुक्तिलक्षणामृ-
तत्वप्राप्तिरभिहिता । यदपि ‘श्राद्धकृतसत्यवादी च गृहस्थोऽपि विमुच्यते’ इति
गृहस्थस्यापि मोक्षप्रतिपादनं तद्भवान्तरानुभूतपारिव्रज्यस्येत्यवगन्तव्यम् ॥५५॥

इति वानप्रस्थधर्मप्रकरणम् ।

अथ यतिधर्मप्रकरणम् ४

वैखानसधर्माननुक्रम्य क्रमप्राप्तान्परिव्राजकधर्मान्सांप्रतं प्रस्तौति—

वनाद्गृहाद्वा कृत्वेष्टिं सार्ववेदसदक्षिणाम् ।

प्राजापत्यां तदन्ते तानग्नीनारोप्य चात्मनि ॥ ५६ ॥

अधीतवेदो जपकृत्पुत्रवानन्नदोऽग्निमान् ।

शक्त्या च यज्ञकृन्मोक्षे मनः कुर्यात्तु नान्यथा ॥ ५७ ॥

यावता कालेन तीव्रतपःशोषितवपुषो विषयकपायपरिपाको भवति पुनश्च मंदोद्गवाशङ्का नोद्भाव्यते तावत्कालं वनवासं कृत्वा तत्समनन्तरं मोक्षे मनः कुर्यात् । वनगृहशब्दाभ्यां तत्संबन्ध्याश्रमो लक्ष्यते । मोक्षशब्देन च मोक्षकफलकश्चतुर्थाश्रमः ॥ अथवा गृहाद्गार्हस्थ्यादनन्तरं मोक्षे मनः कुर्यात् । अनेन च पूर्वोक्तश्चतुराश्रमसमुच्चयपक्षः पाक्षिक इति द्योतयति । तथाच विकल्पो आद्यालश्रुतौ श्रूयते—‘ब्रह्मचर्यं परिसमाप्य गृही भवेत् गृही भूत्वा वनी भवेत् वनी भूत्वा प्रव्रजेत् । यदि चेतरथा ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेत् गृहाद्वा वनाद्वा’ इति ॥ तथा गार्हस्थ्योत्तराश्रमबाधश्च गौतमेन दर्शितः—‘ऐकाश्रम्यं त्वाचार्याः प्रत्यक्षविधानाद्गार्हस्थ्यस्य’ इति । एतेषां च समुच्चयविकल्पबाधपक्षाणां सर्वेषां श्रुतिमूलत्वादिच्छया विकल्पः । अतो यत्कैश्चित्पण्डितमन्यैरुक्तम्—‘स्मार्तत्वाग्नैष्टिकत्वादीनां गार्हस्थ्येन श्रौतेन बाधः गार्हस्थ्यानधिकृतान्धक्रीवादिविषयता वा’ इति तत्स्वाध्यायाध्ययनवैधुर्यनिबन्धनमित्युपेक्षणीयम् । किञ्च—यथा विष्णुक्रमणाज्यावेक्षणाद्यक्षमतया पंगवादीनां श्रौतेष्वनधिकारस्तथा स्मार्तेष्वप्युदकुम्भाहरणभिक्षाचर्यादिष्वक्षमत्वात्कथं पंगवादिविषयतया नैष्टिकत्वाद्याश्रमनिर्वाहः अस्मिन्नाश्रमे ब्राह्मणस्यैवाधिकारः । मनुः (६ । २५)—‘आत्मन्यग्नीन्समारोप्य ब्राह्मणः प्रव्रजेद्गृहात् ।’ तथा (६ । ९७ ।)—‘एष वोऽभिहितो धर्मो ब्राह्मणस्य चतुर्विधः’ इत्युपक्रमोपसंहाराभ्यां मनुना ब्राह्मणस्याधिकारप्रतिपादनात् । ‘ब्राह्मणाः प्रव्रजन्ति’ इति श्रुतेस्वाप्रजन्मन एवाधिकारो न द्विजातिमात्रस्य । अन्ये तु अवर्णिकानां प्रकृतत्वात् ‘त्रयाणां वर्णानां वेदमधीत्य चत्वार आश्रमाः’ इति सूत्रकारवचनाच्च द्विजातिमात्रस्याधिकारमाहुः ॥ यदा वनाद्गृहाद्वा प्रव्रजति तदा सार्ववेदसदक्षिणां सार्ववेदसीं सर्ववेदसंबन्धिनीं दक्षिणां यस्याः सा तथोक्ता तां प्राजापतिदेवताकामिष्टिं कृत्वा तदन्ते तान्वैतानानग्नीनात्मनि श्रुत्युक्तविधानेन समारोप्य । चशब्दात् ‘उदगयने पौर्णमास्यां पुरश्चरणमादौ कृत्वा शुद्धेन कायेनाष्टौ श्राद्धानि निर्वपेत् द्वादश वा’ इति बौधायनाद्युक्तं पुरश्चरणादिकं च कृत्वा तथाधीतवेदो जपपरायणो जातपुत्रो दीनान्धकृपणार्पितार्थो यथाशक्त्यश्नदश्च भूत्वाऽनाहिताग्निज्येष्ठत्वादिना प्रतिबन्धाभावे कृताधानो

नित्यनैमित्तिकान्यशान्कृत्वा मोक्षे मनः कुर्यात्—चतुर्योग्रमं प्रविशेन्नान्यथा । अनेनानपाकृतर्णत्रयस्य गृहस्थस्य प्रव्रज्यायामधिकारं दर्शयति । यथाह मनुः (६ । ३५)—‘ऋणानि त्रीण्यपाकृत्य मनो मोक्षे निवेशयेत् । अनपाकृत्य मोक्षं तु सेवमानो व्रजत्यधः ॥’ इति ॥ यदा तु ब्रह्मचर्याप्रव्रजति तदा न प्रजोत्पादनादिनियमः । अकृतदारपरिमहस्य तत्रानधिकारात् रागप्रयुक्तत्वाच्च विवाहस्य । नच ऋणत्रयापाकरणविधिरेव दारानाक्षिपतीति शङ्कनीयम् । विद्याधनार्जननियमवदन्यप्रयुक्तदारसंभवे तस्यानाक्षेपकरत्वात् । ननु ‘जायमानो वै ब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋणवान्जायते ब्रह्मचर्येणार्पिभ्यो यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया पितृभ्यः’ इति जातमात्रस्यैव प्रजोत्पादनादीन्यावश्यकानीति दर्शयति । मैवम् । नहि जातमात्रः अकृतदाराभिपरिमहो यज्ञादिष्वधिक्रियते तस्मादधिकारी जायमानो ब्राह्मणादिर्पेक्षादीननुतिष्ठेदिति तस्यार्थः । अतश्चोपनीतस्य वेदाध्ययनमेवावश्यकम् । कृतदाराभिपरिमहस्य प्रजोत्पादनमपीति निरवधम् ॥ ५६ ॥ ५७ ॥

एवमधिकारिणं निरूप्य तद्धर्मानाह—

सर्वभूतहितः शान्तस्त्रिदण्डी सकमण्डलुः ।

एकारामः परिव्रज्य भिक्षार्थी ग्राममाश्रयेत् ॥ ५८ ॥

सर्वभूतेभ्यः प्रियाप्रियकारिभ्यो हित उदासीनो न पुनर्हिताचरणः । ‘हिंसानुग्रहयोरनारम्भी’ इति गौतमस्मरणात् । शान्तो बाह्यान्तःकरणोपरतः । त्रयो दण्डा अस्य सन्तीति त्रिदण्डी । ते च दण्डा वैणवा ग्राह्याः । ‘प्राजापत्येष्टयनन्तरं त्रीन्वैणवान्दण्डान्मूर्धप्रमाणान्दक्षिणेन पाणिना धारयेत्सव्येन सोदकं कमण्डलुम्’ इति स्मृत्यन्तरदर्शनान् । एकं वा दण्डं धारयेत् ‘एकदण्डी त्रिदण्डी वा’ इति बौधायनस्मरणात् । ‘चतुर्थमाश्रमं गच्छेद्ब्रह्मविद्यापरायणः । एकदण्डी त्रिदण्डी वा सर्वसंगविवर्जितः ॥’ इति चतुर्विंशतिमते दर्शनाच्च । तथा शिखाधारणमपि वैकल्पिकम् । ‘मुण्डः शिखी वा’ इति गौतमस्मरणात् । ‘मुण्डोऽममोऽक्रोधोऽपरिमहः’ इति वसिष्ठस्मरणात् । तथा यज्ञोपवीतधारणमपि वैकल्पिकमेव । ‘सक्षिस्वान्केशान्निकृन्त्य विसृज्य यज्ञोपवीतम्’ इति काठकश्रुतिदर्शनात्—‘कुटुम्बं पुत्रदारांश्च वेदाङ्गानि च सर्वशः । केशान्यज्ञोपवीतं च त्यक्त्वा गूढश्चरेन्मुनिः ॥’ इति चाप्ललस्मरणाच्च ‘अथ यज्ञोपवीतमप्सु जुहोति भूः स्वाहेति अथ दण्डमादत्ते सखे मां गोपाय’ इति परिशिष्टदर्शनाच्च । यद्यशक्तिस्तदा कन्यापि ग्राह्या । काषायी मुण्डस्त्रिदण्डी सकमण्डलुपवित्रपादुकासनकन्थामात्र’ इति देवलस्मरणात् । शौचाद्यर्थं कमण्डलुसहितश्च भवेत् । एकारामः प्रव्रजितान्तरेणासहायः संन्यासिनीभिः स्त्रीभिश्च । स्त्रीणां चैक इति बौधायनेन स्त्रीणामपि प्रव्रज्यास्मरणात् । तथाच दक्षः—‘एको भिक्षुर्वथोक्तश्च द्वावेव मिथुनं स्पृशतम् । त्रयो ग्रामः समाख्यात ऊर्ध्वं तु नगरायते ॥ राजवार्तादि तेषां तु भिक्षावार्ता

परस्परम् । अपि वैशुन्यमात्सर्यं सन्निकर्षाच्च संशयः ॥' इति । परिव्रज्य परिपूर्वो व्रजतिस्त्रागे वर्तते । अतश्चाहंममाभिमानं तत्कृतं च लौकिकं कर्मनिचयं वैदिकं च नित्यकाम्यात्मकं संत्यजेत् । तदुक्तं मनुना (१२।८८-९२) — 'सुखाभ्युदयिकं चैव नैश्वेयसिकमेव च । प्रवृत्तं च निवृत्तं च द्विविधं कर्म वैदिकम् ॥ इह वासुत्र वा काम्यं प्रवृत्तं कर्म कीर्त्यते । निष्कामं ज्ञानपूर्वं तु निवृत्तमुपदिश्यते ॥ यथोक्तान्यपि कर्माणि परिहाय द्विजोत्तमः । आत्मज्ञाने शमे च स्याद्देवाभ्यासे च यत्नवान् ॥' इति । अत्र वेदाभ्यासः प्रणवाभ्यासस्तत्र यत्नवान् । भिक्षाप्रयोजनार्थं ग्राममाश्रयेत्प्रविशेत् न पुनः सुखनिवासार्थम् । वर्षाकाले तु न दोषः । — 'ऊर्ध्वं वार्षिकाभ्यां मासाभ्यां नैकस्थानवासी' इति शाङ्गस्मरणात् । असक्तौ पुनर्मासचतुष्टयपर्यन्तमपि स्थातव्यं न चिरमेकत्र वसेदन्यत्र वर्षाकालात् । — 'श्रावणादयश्चत्वारो मासा वर्षाकालः' इति देवलस्मरणात् । — 'एकरात्रं वसेद्ग्रामे नगरे रात्रिपञ्चकम् । वर्षाभ्योऽन्यत्र वर्षासु मासास्तु चतुरो वसेत् ॥' इति काण्वस्मरणात् ॥ ५८ ॥

कथं भिक्षाटनं कार्यमित्यत आह—

अप्रमत्तश्चरेद्भैक्षं सायाह्नेऽनभिलक्षितः ।

रहिते भिक्षुकैर्ग्रामे यात्रामात्रमलोलुपः ॥ ५९ ॥

अप्रमत्तो वाक्क्षुरादिचापलरहितो भैक्षं चरेत् । वसिष्ठेनात्र विशेषो दर्शितः— 'सप्तागाराण्यसंकल्पितानि चरेद्भैक्षम्' इति । सायाह्ने भिक्षुः पञ्चमे भागे । तथाच मनुः (६।५६)— 'विधूमे सन्नमुसले व्यङ्गारे भुक्तवज्जने । वृत्ते शरावसंपाते नित्यं भिक्षां यतिश्चरेत् ॥' इति । तथा — 'एककालं चरेद्भिक्षां प्रसज्येच्च तु विस्तरे । भैक्षे प्रसक्तो हि यतिर्विषयेष्वपि सज्जति ॥' इति । अनभिलक्षितः ज्योतिर्विज्ञानोपदेशादिना अचिह्नितः । मनुः (६।५०)— 'न चोत्पातनिमित्ताभ्यां न नक्षत्राङ्गविद्यया । नानुशासनवादाभ्यां भिक्षां लिप्सेत् कर्हिचित् ॥' इति तेनोक्तत्वादिति ॥ यत्पुनर्वसिष्ठवचनम्— 'ब्राह्मणकुले वा यत्नमेत् तद्धुञ्जीत सायंप्रातर्मासवर्ज्यम्' इति । तदशक्तविषयम् ॥ भिक्षुकैर्भिक्षणशीलैः पाखण्ड्यादिभिर्वर्जिते ग्रामे । मनुनात्र विशेष उक्तः (६।५१)— 'न तापसैर्ब्राह्मणैर्वा वयोभिरपि वा श्वभिः । आकीर्णं भिक्षुकैरन्यैरगारमुपसंभजेत् ॥' इति । यावता प्राणयात्रा वर्तते तावन्मात्रं भैक्षं चरेत् । तथाच संवर्तः— 'अष्टौ भिक्षाः समादाय मुनिः सप्त च पञ्च वा । भद्रिः प्रक्षाल्य ताः सर्वास्ततोऽभीयाश्च वाग्यतः ॥' इति । अलोलुपो मिष्टान्नव्यञ्जनादिष्वप्रसक्तः ॥

भिक्षाचरणार्थं पात्रमाह—

यतिपात्राणि मृद्रेणुदार्वलाबुमयानि च ।

सलिलं शुद्धिरेतेषां गोवालैश्चावधर्षणम् ॥ ६० ॥

मृदादिप्रकृतिकानि चतीनां पात्राणि भवेयुः । तेषां खलिलं गोवालावचयेन च शुद्धिसाधनम् । इयं च शुद्धिर्भिक्षाचरणादिप्रयोगाङ्गभूता नामेभ्यामुपहृतिविषया तदुपघाते द्रव्यशुद्धिप्रकरणोक्ता द्रष्टव्या । अतएव मनुना (६।५३)—‘अतैजसानि पात्राणि तस्य स्युर्निर्वणानि च । तेषामग्निः स्मृतं शौचं चमसानामिवाप्यरे ॥’ इति । चमसदृष्टान्तोपादानेन प्रायोगिकी शुद्धिर्दर्शिता । पात्रान्तराभावे भोजनमपि तत्रैव कार्यम् । तद्देह्यं गृहीत्वैकान्ते तेन पात्रेणान्येन वा तूर्णीं प्राणमात्रं भुञ्जीतेति देवलस्मरणात् ॥ ६० ॥

एवंभूतस्य यतेरात्मौपासनाङ्गं नियमविषयमाह—

संनिरुध्येन्द्रियग्रामं रागद्वेषौ प्रहाय च ।

भयं हित्वा च भूतानाममृतीभवति द्विजः ॥ ६१ ॥

चक्षुरादीन्द्रियसमूहं रूपादिविषयेभ्यः सम्पङ्क्तिरुच्य विनिवर्त्य रागद्वेषौ प्रियाप्रियविषयौ प्रहाय त्यक्त्वा चशब्दादीर्ष्यादीनपि तथा भूतानामपेकारेण भयमकुर्वन् शुद्धान्तःकरणः सन्नद्वैतसाक्षात्कारेणामृतीभवति मुक्तो भवति ॥ ६१ ॥

कर्तव्याशयशुद्धिस्तु भिक्षुकेण विशेषतः ।

ज्ञानोत्पत्तिनिमित्तत्वात्स्वातन्त्र्यकरणाय च ॥ ६२ ॥

किञ्च । विषयाभिलाषद्वेषजनितदोषकलुषितस्याशयस्यान्तःकरणस्य शुद्धिः कस्मश्चक्षयः प्राणायामैः कर्तव्या । तस्याः शुद्धेरात्माद्वैतसाक्षात्काररूपज्ञानोत्पत्तिनिमित्तत्वात् । एवं च सति विषयासक्तितज्जनितदोषात्मकप्रतिबन्धक्षये सत्यात्मध्यानधारणादौ स्वतन्त्रो भवति । तस्मान्निक्षुकेण त्वेषा शुद्धिर्विशेषतोऽनुष्ठेया । तस्य मोक्षप्रधानत्वात् । मोक्षस्य च शुद्धान्तःकरणतामन्तरेण दुर्लभत्वात् । यथाह मनुः (६।७१)—‘दृष्टान्ते ध्यायमानानां धातूनां हि यथा मलाः । तथेन्द्रियाणां दृष्टान्ते दोषाः प्राणस्य निग्रहात् ॥’ इति ॥ ६२ ॥

इन्द्रियनिरोधोपायतया संसारस्वरूपनिरूपणमाह—

आवेक्ष्या गर्भवासाश्च कर्मजा गतयस्तथा ।

आधयो व्याधयः क्लेशा जरारूपविपर्ययः ॥ ६३ ॥

भवो जातिसहस्रेषु प्रियाप्रियविपर्ययः ।

वैराग्यसिद्ध्यर्थं मूत्रपुरीषादिपूर्णनानाविधगर्भवासा आवेक्षणीयाः पर्यालोचनीयाः । चशब्दाज्जननोपरमावपि । तथा निषिद्धाचरणादिक्रियाजन्या महारौरवादिनिरयपतनरूपा गतयः । तथाधयो मनःपीडाः, व्याधयश्च ज्वरातीसाराद्याः शारीराः, क्लेशाः अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः पञ्च, जरा वलीपलिताद्यभिभवः, रूपविपर्ययः खञ्जकुञ्जत्वादिना प्राक्तनस्य रूपस्यान्यथाभावः, तथा

इवसूकरस्वरोरमाद्यनेकजातिषु भव उत्पत्तिः । तथा इष्टत्वाप्राप्तिः अभिष्टत्वा प्रा-
प्तिरित्यादिबहुतरक्लेशावहं संसारस्वरूपं पर्यालोच्य तत्परिहारार्थमात्मज्ञानोपाय-
भूतेभिर्ब्रह्मजने प्रयतेत ॥ ६३ ॥

एवमवेक्ष्यानन्तरं किं कार्यमित्यत आह—

ध्यानयोगेन संपश्येत्सूक्ष्म आत्मात्मनि स्थितः ॥ ६४ ॥

योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः आत्मैकाग्रता ध्यानं तस्या एव बाह्यविषयत्वोपरमः
ध्यानयोगेन निदिध्यासनापरपर्यायेण सूक्ष्मशरीरप्राणादिव्यतिरिक्तः क्षेत्रज्ञ
आत्मा आत्मनि ब्रह्मण्यवस्थितः इत्येवं तत्संपदार्थयोरभेदं सम्यक् पश्येदपरो-
क्षीकुर्यात् । अतएव श्रुतौ 'आत्मा वारे द्रष्टव्यः' इति साक्षात्काररूपं दर्शनम-
नूद्य तत्साधनत्वेन 'श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः' इति श्रवणमनननिदि-
ध्यासनानि विहितानि ॥ ६४ ॥

नाश्रमः कारणं धर्मे क्रियमाणो भवेद्वि सः ।

अतो यदात्मनोऽपथ्यं परेषां न तदाचरेत् ॥ ६५ ॥

किंच । प्राक्तनश्लोकोक्तात्मोपासनाख्ये धर्मे नाश्रमो दण्डकमण्डल्वादिधारणं
कारणम् । यस्मादसौ क्रियमाणो भवेदेव नातिदुष्करः तस्माद्यदात्मनोऽपथ्यमु-
द्वेगकरं परुषमाषणादि तत्परेषां न समाचरेत् । अनेन ज्ञानोत्पत्तिहेतुभूतान्तः-
करणशुद्ध्यापादनत्वेनान्तरङ्गत्वाद्वागद्वेषप्रहाणस्य प्रधानत्वेन प्रशंसार्थमाश्रम-
निराकरणं न पुनस्तत्परित्यागाय तस्यापि विहितत्वात् । तदुक्तं मनुना (१।
६६)—'दूषितोऽपि चरेद्धर्मं यत्र तत्राश्रमे वसन् । समः सर्वेषु भूतेषु न लिङ्गं
धर्मकारणम् ॥' इति ॥ ६५ ॥

सत्यमस्तेयमक्रोधो ह्रीः शौचं धीर्दृतिर्दमः ।

संयतेन्द्रियता विद्या धर्मः सर्व उदाहृतः ॥ ६६ ॥

किंच । सत्यं यथार्थप्रियवचनम् । अस्तेयं परद्रव्यानपहारः । अक्रोधोऽपका-
रिण्यपि क्रोधस्यानुत्पादनम् । ह्रीर्लज्जा । शौचमाहारादिशुद्धिः । धीर्हिताहित-
विवेकः । दृतिरिष्टवियोगोऽनिष्टप्राप्तौ प्रचलितचित्तस्य यथापूर्वमवस्थापनम् ।
दमो मदत्यागः । संयतेन्द्रियता अप्रतिषिद्धेऽपि विषयेष्वनतिसङ्गः । विद्या
आत्मज्ञानम् । एतैः सत्यादिभिरनुष्ठितैः सर्वो धर्मोऽनुष्ठितो भवति । अनेन द-
ण्डकमण्डल्वादिधारणबाह्यलक्षणात्सत्यादीनामात्मगुणानामन्तरङ्गतां द्योतयति ॥

ननु ध्यानयोगेनात्मनि स्थितमात्मानं पश्येदित्युक्तं जीवपरमात्मनोर्भेदाभा-
वादित्यत आह—

निःसरन्ति यथा लोहपिण्डात्तप्तात्स्फुलिङ्गकाः ।

सकाशादात्मनस्तद्वदात्मानः प्रभवन्ति हि ॥ ६७ ॥

यद्यपि जीवपरमात्मनोः पारमार्थिको भेदो नास्ति तथाप्यात्मनः सकाशाद्विद्योपाधिभेदभिन्नतया जीवात्मानः प्रभवन्ति । हि यस्मात् तस्माद्युज्यत एव जीवपरमात्मनोर्भेदव्यपदेशः । यथाहि तस्याहोहपिण्डाद्योगोलकाद्विस्फुलिङ्गकास्तेजोवयवा निःसरन्ति निःसृताश्च स्फुलिङ्गव्यपदेशं लभन्ते तद्वत् । अत उपपन्नं आत्मात्मनि स्थितो द्रष्टव्य इति । यद्वायमर्थः । ननु सुषुप्तिसमये प्रलये च सकलक्षेत्रज्ञानां ब्रह्मणि प्रलीनत्वात्कस्यायमात्मोपासनाविधिरित्यत आह— निःसरन्तीत्यादि । यद्यपि सूक्ष्मरूपेण प्रलयवेलायां प्रलीनास्तथाप्यात्मनः सकाशाद्विद्योपाधिभेदभिन्नतया जीवात्मानः प्रभवन्ति, पुनः कर्मवशात्स्थूलशरीराभिमानिनो जायन्ते, तस्माद्वोपासनाविधिविरोधः । तैजसस्य पृथग्भावस्याहोहपिण्डदृष्टान्तः ॥ ६७ ॥

ननु चानुपात्तवपुषां क्षेत्रज्ञानां निष्परिस्पन्दतया कथं तन्निबन्धनो जरायुजाण्डजादिचतुर्विधदेहपरिग्रह इत्यत आह—

तत्रात्मा हि स्वयं किञ्चित्कर्म किञ्चित्स्वभावतः ।

करोति किञ्चिदभ्यासाद्धर्माधर्मोभयात्मकम् ॥ ६८ ॥

यद्यपि तस्यामवस्थायां परिस्पन्दात्मकक्रियाभावस्तथापि धर्माधर्माध्यवसायात्मकं कर्म मानसं भवत्येव । तस्य च विशिष्टशरीरग्रहणहेतुत्वमस्त्येव । (१२।९)—‘वाचिकैः पक्षिमृगतां मानसैरन्यजातिताम्’ इति मनुस्मरणात् । एवं गृहीतवपुः स्वयमेवान्वयव्यतिरेकनिरपेक्षः, स्तन्यपानादिके कृते तृप्तिर्भवत्यकृते न भवतीत्येवंरूपौ यावन्वयव्यतिरेकौ तत्र निरपेक्षं प्राग्भवीयानुभवभावितभावनानुभावोद्भूतकार्यावबोधः किञ्चित्स्तन्यपानादिकं करोति, किञ्चित्स्वभावतो यदृच्छया प्रयोजनाभिसंधिनिरपेक्षं पिपीलिकादिभक्षणं करोति किञ्चिद्भवात्सराभ्यासवशाद्धर्माधर्मोभयरूपं करोति । तथाच स्मृत्यन्तरम्—‘प्रतिजन्म यदभ्यस्तं दानमध्ययनं तपः । तेनैवाभ्यासयोगेन तदेवाभ्यसते पुनः ॥’ इति ॥ एवं जीवानां कर्मवैचित्र्यं तत्कृतं जरायुजादिदेहवैचित्र्यं युज्यत एव ॥ ६८ ॥

अन्वेयं सति ब्रह्मण एव कथंचिज्जीवव्यपदेश्यत्वात्तस्य च नित्यत्वादिधर्मत्वात्कथं विष्णुमित्रो जात इति व्यवहार इत्याशङ्क्याह—

निमित्तमक्षरः कर्ता बोद्धा ब्रह्म गुणी वशी ।

अजः शरीरग्रहणात्स जात इति कीर्त्यते ॥ ६९ ॥

सत्यमात्मा सकलजगत्प्रपञ्चाविर्भावेऽविद्यासमावेशवशात्समवाय्यसमवायिनिमित्तमित्येवं स्वयमेव त्रिविधमपि कारणं न पुनः कार्यकोटिनिविष्टः । यस्मादक्षरोऽविनश्वरः । ननु सत्त्वादिगुणविकारस्य सुखदुःखमोहात्मकस्य कार्यभूते जगत्प्रपञ्चे दर्शनात्तद्गुणवत्याः प्रकृतेरेव जगत्कर्तृतोचिता न पुनर्निर्गुणस्य ब्रह्मणः । मैवं मंस्थाः । आत्मैव कर्ता । यस्मादसौ जीवोपभोग्यसुखदुःखहेतुभूतारष्टादेः

बोद्धा । नन्द्यचेतनायाः प्रकृतेर्नामरूपव्याकृतविचित्रभोक्तृवर्गभोगानुकूलभोगव-
भोगायतनादियोगिजगत्प्रपञ्चरचना घटते । तस्मादात्मैव कर्ता । तथा स एव
ब्रह्म बृंहको विस्तारकः । नचासौ निर्गुणः यतस्तस्य त्रिगुणशक्तिरविद्या प्रकृतिप्र-
धानाद्यपरपर्याया विद्यते । अतः स्वतो निर्गुणत्वेऽपि शक्तिमुखेन सत्त्वादिगुण-
योगी कथ्यते । नचैतावता प्रकृतेः कारणता, यस्मादात्मैव वशी स्वतन्त्रः न प्र-
कृतिर्नाम स्वतन्त्रं तत्त्वान्तरं, तादृग्विधत्वे प्रमाणाभावात् । नच वचनीयं शक्ति-
रूपापि सैव कर्तृभूतेति । यतः शक्तिमत्कारकं न शक्तिस्तस्मादात्मैव जगत्सि-
विधमपि कारणम् । तथा अज उत्पत्तिरहितः । अतस्तस्य यद्यपि साक्षाज्जननं
नोपपद्यते तथापि शरीरग्रहणमात्रेण जात इत्युच्यते अवस्थान्तरयोगितयोत्पत्ते-
र्गृहस्थो जात इतिवत् ॥ ६९ ॥

शरीरग्रहणप्रकारमाह—

सर्गादौ स यथाकाशं वायुं ज्योतिर्जलं मेहीम् ।

सृजत्येकोत्तरगुणांस्तथादत्ते भवन्नपि ॥ ७० ॥

सृष्टिसमये स परमात्मा यथाकाशादीन् शब्दैकगुणं गगनं, शब्दस्पर्शगुणः
पवनः, शब्दस्पर्शरूपगुणं तेजः, शब्दस्पर्शरूपरसगुणवदुदकम्, शब्दस्पर्शरूपरस-
गन्धगुणा जगतीत्येवमेकोत्तरगुणान् सृजति । तथात्मा जीवभावमापन्नो भवन्नु-
त्पद्यमानोऽपि स्वशरीरस्यारम्भकत्वेनापि तानुपादत्ते गृह्णाति ॥ ७० ॥

कथं शरीरारम्भकत्वं पृथिव्यादीनामित्यत आह—

आहुत्याप्यायते सूर्यः सूर्यादृष्टिरथौषधिः ।

तदन्नं रसरूपेण शुक्रत्वमधिगच्छति ॥ ७१ ॥

यजमानैः प्रक्षिप्तयाहुत्या पुरोडाशादिरसेनाप्यायते सूर्यः । सूर्याच्च कालव-
शेन परिपक्वाज्यादिहवीरसादृष्टिर्भवति । ततो व्रीक्षाद्यौषधिरूपमन्नम् । तस्माच्च
सेवितं सत् रसरुधिरादिक्रमेण शुक्रशोणितभावमापद्यते ॥ ७१ ॥

ततः किमित्यत आह—

स्त्रीपुंसयोस्तु संयोगे विशुद्धे शुक्रशोणिते ।

पञ्चधातून्स्वयं पष्ट आदत्ते युगपत्प्रभुः ॥ ७२ ॥

ऋतुवेलायां स्त्रीपुंसयोर्योगे शुक्रं च शोणितं च शुक्रशोणितं तस्मिन्परस्पर-
संयुक्ते विशुद्धे 'वातपित्तश्लेष्मदुष्टप्रन्थिपूयक्षीणमूत्रपुरीषगन्धरेतांस्यबीजानि'
इति स्मृत्यन्तरोक्तदोषरहिते स्थित्वा पञ्चधातून् पृथिव्यादिपञ्चमहाभूतानि श-
रीरारम्भकतया स्वयं पष्टश्चिद्धातुरात्मा प्रभुः शरीरारम्भकारणादृष्टकर्मयोगितया
समर्थो युगपदादत्ते भोगायतनत्वेन स्वीकरोति । तथाच शारीरके—'स्त्री-
पुंसयोः संयोगे योनौ रजसाभिसंसृष्टं शुक्रं तत्क्षणमेव सह भूतात्मना गुणैश्च
सत्त्वरजस्तमोभिः सह वायुना प्रेर्यमाणं गर्भाशये तिष्ठति' इति ॥ ७२ ॥

इन्द्रियाणि मनः प्राणो ज्ञानमायुः सुखं वृत्तिः ।

धारणा प्रेरणं दुःखमिच्छाहंकार एव च ॥ ७३ ॥

प्रयत्न आकृतिर्वर्णः स्वरद्वेषौ भवामवौ ।

तस्यैतदात्मजं सर्वमनादेरादिमिच्छतः ॥ ७४ ॥

किंच । इन्द्रियाणि ज्ञानकर्मेन्द्रियाणि वक्ष्यमाणानि । मनश्चोभयसाधारणम् । प्राणोऽपानो व्यान उदानः समान इत्येवं पञ्चवृत्तिभेदभिन्नः शारीरो वायुः प्राणः । ज्ञानमवगमः । आयुः कालविशेषावच्छिन्नं जीवनम् । सुखं निर्वृत्तिः । वृत्तिश्चित्तस्थैर्यम् । धारणा प्रज्ञा मेधा च । प्रेरणं ज्ञानकर्मेन्द्रियाणामभिष्टातृत्वम् । दुःख-मुद्वेगः । इच्छा स्पृहा । अहंकारोऽहंकृतिः । प्रयत्न उद्यमः । आकृतिराकारः । वर्णो गौरिमादिः । स्वरः षड्जगान्धारादिः । द्वेषो वैरम् । भवः पुत्रपञ्चादिवि-भवः । अभवस्तद्विपर्ययः । तस्यानादेरात्मनो नित्यस्यादिमिच्छतः शरीरं जिघृक्षमाणस्य सर्वमेतदिन्द्रियादिकमात्मजनितं प्राग्भवीयकर्मबीजजन्यमित्यर्थः ॥

संयुक्तशुक्रशोणितस्य कार्यरूपपरिणतौ क्रममाह—

प्रथमे मासि संक्लेदभूतो धातुविमूर्च्छितः ।

मास्यर्बुदं द्वितीये तु तृतीयेऽङ्गेन्द्रियैर्युतः ॥ ७५ ॥

असौ चेतनः पष्ठो धातुः धातुविमूर्च्छितः धातुषु पृथिव्यादिषु विमूर्च्छितो कोलीभूतः । क्षीरनीरबदेकीभूत इति यावत् । प्रथमे गर्भमासे संक्लेदभूतो द्रवरूपतां प्राप्त एवावतिष्ठते न कठिणतया परिणमते । द्वितीये तु मास्यर्बुदमीष-त्कठिणमांसपिण्डरूपं भवति । अयमभिप्रायः—कौष्ठपवनजठरदहनाभ्यां प्रति-दिनमीषद्वीषच्छोष्यमाणं शुक्रसंपर्कसंपादितद्रवीभावं भूतजातं त्रिंशद्भिर्दिनैः कठिण्यमापद्यत इति । तथाच सुश्रुते—‘द्वितीये शीतोष्णानिलैरभिपच्यमानो भूतसंघातो घनो जायते’ इति । तृतीये तु मास्यङ्गैरिन्द्रियैश्च संयुक्तो भवति ७५

आकाशाल्लाघवं सौक्ष्म्यं शब्दं श्रोत्रं बलादिकम् ।

वायोश्च स्पर्शनं चेष्टां व्यूहनं रौक्ष्यमेव च ॥ ७६ ॥

पित्तात्तु दर्शनं पक्तिमौष्ण्यं रूपं प्रकाशिताम् ।

रसात्तु रसनं शैत्यं स्नेहं क्लेदं समार्दवम् ॥ ७७ ॥

भूमेर्गन्धं तथा घ्राणं गौरवं मूर्तिमेव च ।

आत्मा गृह्णात्यजः सर्वं तृतीये स्पन्दते ततः ॥ ७८ ॥

किंच । आत्मा गृह्णातीति सर्वत्र संबध्यते । गगनाल्लुधिमानं लङ्घनक्रियोप-योगिनम् । सौक्ष्म्यं सूक्ष्मेक्षित्वम् । शब्दं विषयम् । श्रोत्रं श्रवणेन्द्रियम् । बलं

दाह्यम् । आदिग्रहणास्तुपिरत्वं विविक्ततां च ।—‘आकाशाच्छब्दं श्रोत्रं विवि-
क्ततां सर्वेच्छिद्रसमूहांश्च’ इति गर्भोपनिषद्दर्शनात् । पवनात्स्पर्शेन्द्रियम् ।
चेष्टां गमनागमनादिकाम् । व्यूहनमङ्गानां विविधं प्रसारणम् । रौक्ष्यं कर्कशत्वं
चक्षब्दात्स्पर्शं च । पित्तात्तेजसो दर्शनं चक्षुरिन्द्रियम् । पार्श्वं भुक्तस्याङ्गस्य प-
चनम् । औष्ण्यमुष्णस्पर्शत्वमङ्गानाम् । रूपं श्यामिकादि । प्रकाशितां आजि-
ष्णुतां तथा संतापामर्षादि च ।—‘शौर्यामर्षतैक्ष्ण्यपक्षयौष्ण्यआजिष्णुतासंताप-
वर्णरूपेन्द्रियाणि तैजसानि’ इति गर्भोपनिषद्दर्शनात् । एवं रसादुदकाद्रसने-
न्द्रियम् । शैत्यमङ्गानां स्निग्धताम् । मृदुत्वसहितं क्लेदमार्द्रताम् । तथा भूमे-
र्गन्धं घ्राणेन्द्रियं गरिमाणं मूर्तिं च । सर्वमेतत्परमार्थतो जन्मरहितोप्यात्मा तृ-
तीये मासि गृह्णाति । ततश्चतुर्थे मासि स्पन्दते चलति । तथा शारीरके—
‘तस्माच्चतुर्थे मासि चलनादावभिप्रायं करोति’ इति ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥

द्वौहृदस्याप्रदानेन गर्भो दोषमवाप्नुयात् ।

वैरूप्यं मरणं वापि तस्मात्कार्यं प्रियं स्त्रियाः ॥ ७९ ॥

किंच । गर्भस्यैकं हृदयं गर्भिण्याश्चापरमित्येवं द्वौहृदया तस्याः स्त्रिया यदभि-
लषितं तत् द्वौहृदं तस्याप्रदानेन गर्भो विरूपतां मरणरूपं वा दोषं प्राप्नोति ।
तस्मात्तद्दोषपरिहारार्थं गर्भपुष्ट्यर्थं च गर्भिण्याः स्त्रियाः यत्प्रियमभिलषितं तत्सं-
पादनीयम् । तथाच सुश्रुते—‘द्विहृदयां नारीं द्वौहृदिनीमाचक्षते तदभिलषितं
दद्यात् वीर्यवन्तं चिरायुषं पुत्रं जनयति’ इति । तथाच व्यायामादिकमपि गर्भ-
ग्रहणप्रभृति तथा परिहरणीयम् । ‘ततःप्रभृति व्यायामव्यवायातितर्पणद्विषा-
स्वप्नरात्रिजागरणशोकभययानारोहणवेगधारणकुक्कुटासनशोणितमोक्षणानि परि-
हरेत्’ इति तत्रैवाभिधानान् । गर्भग्रहणं च श्रमादिभिर्लिङ्गैरवगन्नव्यम् ।
‘सद्योगृहीतगर्भायाः श्रमो ग्लानिः पिपासा सक्थिसीदनं शुक्रशोणितयोरैव-
बन्धः स्फुरणं च योनेः’ इत्यादि तत्रैवोक्तम् ॥ ७९ ॥

स्यैर्यं चतुर्थे त्वङ्गानां पञ्चमे शोणितोद्भवः ।

षष्ठे बलस्य वर्णस्य नखरोम्णां च संभवः ॥ ८० ॥

किंच । तृतीये मासि प्रादुर्भूतस्याङ्गसङ्घस्य चतुर्थे मासि स्यैर्यं स्थेमा भवति ।
पञ्चमे लोहितस्योद्भव उत्पत्तिः । तथा षष्ठे बलस्य वर्णस्य कररुहरोम्णां च
संभवः ॥ ८० ॥

मनश्चेतन्ययुक्तोऽसौ नाडीस्नायुशिरायुतः ।

सप्तमे चाष्टमे चैव त्वङ्गांसस्मृतिमानपि ॥ ८१ ॥

किंच । असौ पूर्वोक्तो गर्भः सप्तमे मासि मनसा चेतसा चेतनया च युक्तो

१ दोहदस्याप्रदानेन ड. २ द्विहृदयायाः स्त्रिया. ड. ३ दोहदम् ड. ४ सक्थिसादनं. ड.
५ रनुबन्धः ड.

नाडीभिर्वायुवाहिनीभिः स्यायुभिरस्थिवन्धनैः शिराभिर्वातपित्तश्लेष्मवाहिनी-
मिश्र संयुतः । तथाष्टमे मासि त्वचा मासेन स्मृत्या च युक्तो भवति ॥ ८१ ॥

पुनर्धात्रीं पुनर्गर्भमोजस्तस्य प्रधावति ।

अष्टमे मास्यतो गर्भो जातः प्राणैर्वियुज्यते ॥ ८२ ॥

किंच । तस्याष्टममासिकस्य गर्भस्योजः कश्चन गुणविशेषो धात्रीं गर्भे च
प्रति पुनःपुनरतितरां चञ्चलतया शीघ्रं गच्छति । अतोऽष्टमे मासि जातो गर्भः
प्राणैर्वियुज्यते । अनेनौजःस्थितिरेव जीवनहेतुरिति दर्शयति ॥ ओजःस्वरूपं
च स्मृत्यन्तरे दर्शितम्—‘हृदि तिष्ठति यच्छुद्धमीषदुष्णं सपीतकम् । ओजः
शरीरे संख्यातं तच्चाशाशाशमृच्छति ॥’ इति ॥ ८२ ॥

नवमे दशमे वापि प्रबलैः मृतिमारुतैः ।

निःसार्यते बाण इव यन्त्रच्छिद्रेण सज्वरः ॥ ८३ ॥

किंच । एवं करचरणचक्षुरादिपरिपूर्णाङ्गेन्द्रियो नवमे दशमे वापि मासे अपि-
शब्दात्प्रागपि सप्तमेऽष्टमे वा अत्यायासादिदोषवत्प्रबलमृतिहेतुप्रभञ्जनप्रेरित-
स्यायवस्थिचर्मोदिनिर्मितवपुर्यस्त्रस्य छिद्रेण सूक्ष्मसुषिरेण सज्वरो दुःसहदुःखा-
भिभूयमानो निःसार्यते धनुर्यस्त्रेण सुधन्वप्रेरितो बाण इवातिवेगेन । निर्गम-
समनन्तरं च बाणपवनस्पृष्टो नष्टप्राचीनस्मृतिर्भवति । ‘जातः स वायुना
स्पृष्टो न स्मरति पूर्वं जन्म मरणं कर्म च शुभाशुभम्’ इति निरुक्तस्याष्टा-
दशोऽभिधानात् ॥ ८३ ॥

कायस्वरूपं विदुष्वब्राह्म—

तस्य षोढा शरीराणि षट् त्वचो धारयन्ति च ।

पडङ्गानि तथाश्वां च सह पष्ट्या शतत्रयम् ॥ ८४ ॥

तस्यात्मनो यानि जरायुजाण्डजशरीराणि तानि प्रत्येकं षट्प्रकाराणि रक्ता-
दिषट्धातुपरिपाकहेतुभूतषट्प्रस्थानयोगित्वेन । तथा ह्यस्तरसो जाठराग्निना
पच्यमानो रक्ततां प्रतिपद्यते । रक्तं च स्वकोशस्थेनाग्निना पच्यमानं मांसत्वम् ।
मांसं च स्वकोशानलपरिपक्वं मेदस्त्वम् । मेदोऽपि स्वकोशवह्निना पक्वमस्थिताम् ।
अस्थ्यपि स्वकोशशिखिपरिपक्वं मज्जात्वम् । मज्जापि स्वकोशपावकपरिपच्यमान-
अरमधातुतया परिणमते । चरमधातोस्तु परिणतिर्नास्तीति स एवात्मनः प्रथमः
कोशः । इत्येवं षट्कोशाग्नियोगित्वात् षट्प्रकारत्वं शरीराणाम् । अस्तरसरूपस्य
तु प्रथमधातोरनियतत्वाच्च तेन प्रकारान्तरत्वम् । तानि च शरीराणि षट् त्वचो
धारयन्ति रक्तमांसमेदोस्थिमज्जाशुक्राख्याः षट् धातव एव रम्भास्तम्भत्वगिव
बाह्याभ्यन्तररूपेण स्थिताः त्वगिवाच्छादकत्वात्तद्वचस्ताः षट्त्वचो धारयन्ति ।
तदिदमायुर्वेदप्रसिद्धम् । तथाङ्गानि च षडेव करयुग्मं चरणयुगलमुत्तमाङ्गं

गात्रमिति । अस्मां तु षष्टिसहितं शतत्रयमुपरितनषद्भोक्त्या वक्ष्यमाणमवग-
न्तव्यम् ॥ ८४ ॥

स्थालैः सह चतुःषष्टिर्दन्ता वै विंशतिर्नखाः ।

पाणिपादशलाकाश्च तेषां स्थानचतुष्टयम् ॥ ८५ ॥

किंच । स्थालानि दन्तमूलप्रदेशस्थान्यस्थीनि द्वात्रिंशत्तैः सह द्वात्रिंशद्दन्ता-
श्चतुःषष्टिर्भवन्ति । नखाः करचरणरुहा विंशतिर्हस्तपादस्थानि शलाकाकाराण्य-
स्थीनि मणिवन्धस्योपरिवर्तीनि अङ्गुलिमूलस्थानि विंशतिरेव । तेषां नखानां
शलाकास्मां च स्थानचतुष्टयं द्वौचरणौ करौ चेत्येवमस्मां चतुरुत्तरं शतम् ॥ ८५ ॥

षष्ठ्यङ्गुलीनां द्वे पाण्योर्गुल्फेषु च चतुष्टयम् ।

चत्वार्यरत्निकास्थीनि जङ्घयोस्तावदेव तु ॥ ८६ ॥

किंच । विंशतिरङ्गुलयस्तासां एकैकस्याङ्गुलि त्रीणीत्येवमङ्गुलिसंबन्धीन्य-
स्थीनि षष्टिर्भवन्ति । पादयोः पश्चिमौ भागौ पाण्यो तयोरस्थिनी द्वे एकैकस्मि-
न्पादे गुल्फौ द्वावित्येवं चतुर्षु गुल्फेषु चत्वार्यस्थीनि, बाह्वोररत्निकप्रमाणानि
चत्वार्यस्थीनि, जङ्घयोस्तावदेव चत्वार्येवेत्येवं चतुःसप्ततिः ॥ ८६ ॥

द्वे द्वे जानुकपोलोरुफलकांससमुद्भवे ।

अक्षतालूषकश्रोणीफलके च विनिर्दिशेत् ॥ ८७ ॥

किंच । जङ्घोरुसन्धिर्जानुः, कपोलो गल्लः, ऊरुः सक्थि तत्फलकं, अंसो
भुजशिरः, अक्षः कर्णनेत्रयोर्मध्ये शङ्खादधोभागः, तालूषकं काकुदं, श्रोणी ककु-
ग्रती तत्फलकं, तेषामेकैकत्रास्थीनि द्वे द्वे विनिर्दिशेदित्येवं चतुर्दशास्थीनि
भवन्ति ॥ ८७ ॥

भगास्थ्येकं तथा पृष्ठे चत्वारिंशच्च पञ्च च ।

ग्रीवा पञ्चदशास्थिः स्याज्ज्वेकैकं तथा हनुः ॥ ८८ ॥

किंच । गुह्यास्थ्येकं पृष्ठे पश्चिमभागे पञ्चचत्वारिंशदस्थीनि भवन्ति । ग्रीवा
कंधरा सा पञ्चदशास्थिः स्याद् भवेत् । वक्षोसयोः सन्धिर्जत्रु प्रतिजत्रु एकैकम्,
हनुश्चिबुकम् तत्राप्येकमस्थीत्येवं चतुःषष्टिः ॥ ८८ ॥

तन्मूले द्वे ललाटाक्षिगण्डे नासाधनास्थिका ।

पार्श्वकाः स्थालकैः सार्धमर्बुदैश्च द्विसप्ततिः ॥ ८९ ॥

किंच । तस्य हनोर्मूलेऽस्थिनी द्वे । ललाटे मालं अक्षि चक्षुः गण्डः कपोला-
क्षयोर्मध्यप्रदेशः तेषां समाहारो ललाटाक्षिगण्डं तत्र प्रत्येकमस्थियुगलम् । नासा
धनसंज्ञकास्थिमती । पार्श्वकाः कक्षाधःप्रदेशसंबद्धान्यस्थीनि तदाधारभूतानि
स्थालकानि तैः स्थालकैः अर्बुदैश्चास्थिविशेषैः सह पार्श्वका द्विसप्ततिः । पूर्वो-
क्तैश्च नवभिः सार्धमेकाशीतिर्भवन्ति ॥ ८९ ॥

द्वौ शङ्खकौ कपालानि चत्वारि शिरसस्तथा ।

उरः सप्तदशास्थीनि पुरुषस्यास्थिसंग्रहः ॥ ९० ॥

किंच । भ्रूकर्णयोर्मध्यप्रदेशावस्थिविशेषौ शङ्खकौ । शिरसः संबन्धीनि चत्वारि कपालानि । उरो वक्षस्तत्सप्तदशास्थिकमित्येवं त्रयोविंशतिः । पूर्वोक्तैश्च सह षष्ट्यधिकं शतत्रयमित्येवं पुरुषस्यास्थिसंग्रहः कथितः ॥ ९० ॥

सविषयाणि ज्ञानेन्द्रियाण्याह—

गन्धरूपरसस्पर्शशब्दाश्च विषयाः स्मृताः ।

नामिका लोचने जिह्वा त्वक् श्रोत्रं चेन्द्रियाणि च ॥ ९१ ॥

एते गन्धादयो विषयाः पुरुषस्य बन्धनहेतवः विषयशब्दस्य विद् बन्धने इत्यस्य धातोर्बुत्पन्नत्वात् । एतैश्च गन्धादिभिर्बोध्यत्वेन व्यवस्थितैः स्वस्वगो-
चरसंविताधनतयानुमेयानि घ्राणादीनि पञ्चेन्द्रियाणि भवन्ति ॥ ९१ ॥

कर्मेन्द्रियाणि दर्शयितुमाह—

हस्तौ पायुरुपस्थं च जिह्वा पादौ च पञ्च वै ।

कर्मेन्द्रियाणि जानीयान्मनश्चैवोभयात्मकम् ॥ ९२ ॥

हस्तौ प्रसिद्धौ, पायुर्गुदं, उपस्थं रतिमंपाद्यमुखसाधनं, जिह्वा प्रसिद्धा पादौ च एतानि हस्तादीनि पञ्च कर्मेन्द्रियाणि आदाननिर्हारानन्दव्याहारवि-
हारादिकर्मसाधनानि जानीयात् । मनोऽन्तःकरणं युगपत् ज्ञानानुत्पत्तिगम्यं तच्च बुद्धिकर्मेन्द्रियसहकारितयोभयात्मकम् ॥ ९२ ॥

प्राणायतनानि दर्शयितुमाह—

नाभिरोजोगुदं शुक्रं शोणितं शङ्खकौ तथा ।

मूर्धासकण्ठहृदयं प्राणस्यायतनानि तु ॥ ९३ ॥

नाभिप्रभृतीनि दश प्राणस्य स्थानानि । समाननाम्नः पवनस्य सकलाङ्गचा-
रित्वेऽपि नाभ्यादिस्थानविशेषवाचोयुक्तिः प्राचुर्याभिप्राया ॥ ९३ ॥

प्राणायतनानि प्रपञ्चयितुमाह—

वपा वसावहननं नाभिः क्लोमं यकृत्प्लिहा ।

क्षुद्राश्रं वृक्कौ वस्तिः पुरीषाधानमेव च ॥ ९४ ॥

आमाशयोऽथ हृदयं स्थूलान्नं गुद एव च ।

उदरं च गुदौ कौष्ठ्यौ विस्तारोऽयमुदाहृतः ॥ ९५ ॥

वपा प्रसिद्धा, वसा मांसस्नेहः, नाभिः प्रसिद्धा, अवहननं कुक्कुसः, प्लीहा आयुर्वेदप्रसिद्धा, तौ च मांसपिण्डाकारौ स्तः सव्यकुक्षिगतौ । यकृत्कालिका, क्लोम

मांसपिण्डस्तौ च दक्षिणकुक्षिगतौ, क्षुद्राङ्गं हृत्स्थाग्रम्, वृक्षकौ हृदयसमीपस्थौ
मांसपिण्डौ, वस्तिर्मूत्राशयः, पुरीषाधानं पुरीषाशयः, आमाशयोऽपक्वाणस्थानम्,
हृदयं हृत्पुण्डरीकम्, स्थूलाग्रगुदोदराणि प्रसिद्धानि, बाह्याहुदवलयान्तर्गुदब-
लये द्वे, तौ च गुदौ कौष्ठ्यौ कोष्ठे नाभेरधःप्रदेशे भवौ । अयंच प्राणायतनस्य
विस्तार उक्तः पूर्वश्लोके तु संक्षेपः । अतएव पूर्वश्लोकोक्तानां केषांचिदिह
पाठः ॥ ९४ ॥ ९५ ॥

पुनः प्राणायतनप्रपञ्चार्थमाह—

कनीनिके चाक्षिकूटे शङ्कुली कर्णपत्रकौ ।
कर्णौ शङ्खौ भ्रुवौ दन्तवेष्टावोष्ठौ ककुन्दरे ॥ ९६ ॥
वङ्कणौ वृषणौ वृक्कौ श्लेष्मसंघातजौ स्तनौ ।
उपजिह्वा स्फिजौ बाहू जङ्घोरुषु च पिण्डिका ॥ ९७ ॥
तालूदरं वस्तिशीर्षं चिबुके गलशुण्डिके ।
अवटश्चैवमेतानि स्थानान्यत्र शरीरके ॥ ९८ ॥
अक्षिकर्णचतुष्कं च पङ्क्तस्तहृदयानि च ।
नव छिद्राणि तान्येव प्राणस्यायतनानि तु ॥ ९९ ॥

कनीनिके अक्षितारके, अक्षिकूटे अक्षिनासिकयोः सन्धी, शङ्कुली कर्णश-
ङ्कुली, कर्णपत्रकौ कर्णपात्यौ, कर्णौ प्रसिद्धौ, दन्तवेष्टौ दन्तपात्यौ, ओष्ठौ प्र-
सिद्धौ, ककुन्दरे जघनकूपकौ, वङ्कणौ जघनोरुसंधी, वृक्षौ पूर्वोक्तौ, स्तनौ च
श्लेष्मसंघातजौ उपजिह्वा घण्टिका, स्फिजौ कटिप्रोथौ, बाहू प्रसिद्धौ, जङ्घोरुषु
च पिण्डिका जङ्घयोरूर्वोश्च पिण्डिका मांसलप्रदेशः, गलशुण्डिके हनुमूलगलयोः
सन्धी, शीर्षं शिरः, अवटः शरीरे यः कश्चन निम्नो देशः कण्ठमूलकक्षादिः ।
अवटुरिति पाठे कृकाटिका । तथाक्ष्णोः कनीनिकयोः प्रत्येकं श्वेतं पार्श्वद्वयमिति
वर्णचतुष्टयम् । यद्वा अक्षिपुटचतुष्टयम् । शेषं प्रसिद्धम् । एवमेतानि कुत्सिते
शरीरे स्थानानि । तथाक्षियुगलं कर्णयुग्मं—नासादिवरद्वयमास्यं पायुरुपस्थमि-
त्येतानि पूर्वोक्तानि नव छिद्राणि च प्राणस्यायतनान्येव ॥ ९६ ॥—९९ ॥

शिराः शतानि सप्तैव नव स्नायुशतानि च ।
धमनीनां शते द्वे तु पञ्च पेशीशतानि च ॥ १०० ॥

किंच । शिरा नाभिसंबद्धाश्चत्वारिंशत्संख्या वातपित्तश्लेष्मवाहिन्यः सकलकले-
वरण्यापिन्यो नानाशास्त्रिन्यः सत्यः सप्तशतसंख्या भवन्ति । तथाङ्गप्रत्यङ्गसंधि-
बन्धनाः स्नायवो नवशतानि । धमन्यो नाम नाभेरुद्धताश्चतुर्विंशतिसंख्याः प्रा-
णादिवायुवाहिन्यः शास्त्राभेदेन द्विशतं भवन्ति । पेशयः पुनर्मांसलाकारा अरु-
पिण्डिकाद्यङ्गप्रत्यङ्गसंधिन्यः पञ्चशतानि भवन्ति ॥ १०० ॥

पुनश्चासामेव शिरादीनां शास्त्राप्रचुर्येण संख्यान्तरमाह—

एकोनत्रिंशल्लक्षाणि तथा नव शतानि च ।

षट् पञ्चाशच्च जानीत शिरा धमनिसंज्ञिताः ॥ १०१ ॥

शिराधमन्यो मिलिताः शास्त्रोपशास्त्राभेदेन एकोनत्रिंशल्लक्षाणि नवशतानि षट्पञ्चाशच्च भवन्तीत्येवं हे सामश्रवःप्रभृतयः मुनयो जानीत ॥ १०१ ॥

त्रयो लक्षास्तु विज्ञेयाः श्मश्रुकेशाः शरीरिणाम् ।

सप्तोत्तरं मर्मशतं द्वे च संधिश्चते तथा ॥ १०२ ॥

किंच । शरीरिणां श्मश्रूणि केशाश्च मिलिताः सन्तस्त्रयो लक्षा विज्ञेयाः । मर्माणि मरणकराणि क्लेशकराणि च स्थानानि तेषां सप्तोत्तरं शतं ज्ञेयम् । अस्मां तु द्वे सन्धिषु स्नायुशिरादिसन्धयः पुनरनन्ताः ॥ १०२ ॥

सकलशरीरसुषिरादिसंख्यामाह—

रोम्णां कोट्यस्तु पञ्चाशच्चतस्रः कोट्य एव च ।

सप्तषष्टिस्तथा लक्षाः सार्धाः स्वेदायनैः सह ॥ १०३ ॥

वायवीयैर्विगण्यन्ते विभक्ताः परमाणवः ।

यद्यप्येकोऽनुवेत्त्येषां भावानां चैव संस्थितिम् ॥ १०४ ॥

पूर्वोदितशिराकेशादिसहितानां रोम्णां परमाणवः सूक्ष्मसूक्ष्मतररूपा भागाः स्वेदजवणसुषिरैः सह चतुःपञ्चाशत्कोट्यः तथा सप्तोत्तरषष्टिलक्षाः सार्धाः पञ्चाशत्सहस्रसहिताः वायवीयैर्विभक्ताः पवनपरमाणुभिः पृथक्कृता विगण्यन्ते । एतच्च शास्त्रदृष्ट्याभिहितम् । चक्षुरादिकरणपथगोचरत्वाभावादस्यार्थस्य इममतिगहनमर्थं शिरादिभावसंस्थानरूपं हे मुनयः, भवतां मध्ये यः कश्चिदनुवंति सोऽपि महान् अद्भ्यो बुद्धिमताम् । अतो यत्नतो बुद्धिमता बोद्धव्या भावसंस्थितिः ॥

शारीररसादिपरिमाणमाह—

रसस्य नव विज्ञेया जलस्याञ्जलयो दश ।

सप्तैव तु पुरीषस्य रक्तस्याष्टौ प्रकीर्तिताः ॥ १०५ ॥

षट् श्लेष्मा पञ्च पित्तं च चत्वारो मूत्रमेव च ।

वसा त्रयो द्वौ तु मेदो मज्जैकोर्ध्वं तु मस्तके ॥ १०६ ॥

श्लेष्मौजसस्तावदेव रेतसस्तावदेव तु ।

इत्येतदस्थिरं वर्ष्म यस्य मोक्षाय कृत्यंसौ ॥ १०७ ॥

सम्यक्परिणताहारस्य सारो रसस्तस्य परिमाणं नवाञ्जलयः । पार्थिवपरमाणु संश्लेषनिमित्तस्य जलस्याञ्जलयो दश विज्ञेयाः । पुरीषस्य वर्चस्कस्य सप्तैव

रक्तस्य जाठरानलपरिपाकापादितलौहित्यस्याध्वरसस्याष्टावज्जलयः प्रकीर्तिताः ।
 श्लेष्मणः कफस्य षडज्जलयः । पित्तस्य तेजसः पञ्च । मूत्रस्योष्धारणस्य चत्वारः ।
 वसाया मांसस्नेहस्य त्रयः । मेदसो मांसरसस्य द्वावज्जली । मज्जा त्वस्थिगतसु-
 विरगतस्तस्यैकोऽज्जलिः । मस्त्रके पुनरर्धाज्जलिः मज्जा । श्लेष्मौजसः श्लेष्मसारस्य
 तथा रेतसश्चरमधातोस्तावदेवार्धाज्जलिरेव । एतच्च समधातुपुरुषाभिप्रायेणोक्तम् ।
 विषमधातोस्तु न नियमः ।—‘वैलक्षण्याच्छरीराणामस्थायित्वात्तथैव च । दोषधा-
 तुमलानां च परिमाणं न विद्यते ॥’ इत्यायुर्वेदस्मरणात् । इतीदृशमस्थिसू-
 त्वाधारबन्धमेतदशुचिनिधानं वप्मोस्थिरमिति यस्य बुद्धिरसौ कृती पण्डितो
 मोक्षाय समर्थो भवति । वैराग्यनित्यानित्यविवेकयोर्मोक्षोपायत्वात्, अस्थि-
 मूत्रपुरीषादिप्राचुर्यज्ञानस्य वैराग्यहेतुत्वान् । अतएव व्यासः—‘सर्वाशुचि-
 निधानस्य कृतघ्नस्य विनाशिनः । शरीरकस्यापि कृते मूढाः पापानि कुर्वते ॥
 यदि नामास्य कायस्य यदन्तस्तद्गृहिर्भवेत् । दण्डमादाय लोकोऽयं शुनः का-
 कांश्च वारयेत् ॥’ इति । तस्मादीदृशकुत्सितशरीरस्यात्यन्तिकविनिवृत्त्यर्थमात्मो-
 पासने प्रयतितव्यम् ॥ १०५—१०७ ॥

उपासनीयात्मस्वरूपमाह—

द्वासप्ततिसहस्राणि हृदयादभिनिःसृताः ।

हिताहिता नाम नाड्यस्तासां मध्ये शशिप्रभम् ॥ १०८ ॥

मण्डलं तस्य मध्यस्थ आत्मा दीप इवाचलः ।

स ज्ञेयस्तं विदित्वेह पुनराजायते न तु ॥ १०९ ॥

हृदयप्रदेशादभिनिःसृताः कदम्बकुसुमकेसरवत्सर्वतो निर्गता हिताहितकर-
 त्वेन हिताहितेतिसंज्ञा द्वासप्ततिसहस्राणि नाड्यो भवन्ति । अपरास्तिष्ठो ना-
 ड्यस्तासामिडापिङ्गलाख्ये द्वे नाड्यौ सव्यदक्षिणैर्माध्यगते हृदि विपर्यस्ते नासा-
 विवरसंबद्धे प्राणापानायतने । सुषुम्नाख्या पुनस्तृतीया दण्डवन्मध्ये ब्रह्मरन्ध्र-
 विनिर्गता । तासां नाडीनां मध्ये मण्डलं चन्द्रप्रभं तस्मिन्नात्मा निर्वातस्थदीप
 इवाचलः प्रकाशमान आस्ते स एवंभूतो ज्ञातव्यः । यतस्तत्साक्षात्करणादिह
 संसारे न पुनः संसरति अमृतत्वं प्राप्नोति ॥ १०८ ॥ १०९ ॥

ज्ञेयं चारण्यकमहं यदादित्यादवाप्तवान् ।

योगशास्त्रं च मत्प्रोक्तं ज्ञेयं योगमभीप्सता ॥ ११० ॥

किञ्च । चित्तवृत्तेर्विषयान्तरतिरस्कारेणात्मनि स्थैर्यं योगस्तथास्त्यर्थं बृहदार-
 ण्याकाश्यामादित्याद्यन्मया प्राप्तं तच्च ज्ञातव्यम् । तथा यन्मयोक्तं योगशास्त्रं
 तदपि ज्ञातव्यम् ॥ ११० ॥

कथं पुनरसावात्मा ध्येय इत्यत आह—

अनन्यविषयं कृत्वा मनोबुद्धिस्मृतीन्द्रियम् ।

या० स्मृ० ३०

ध्येय आत्मा स्थितो योऽसौ हृदये दीपवत्प्रभुः ॥१११॥

आत्मव्यतिरिक्तविषयेभ्यो मनोबुद्धिस्मृतीन्द्रियाणि प्रत्याहृत आत्मैकविषयाणि कृत्वा आत्मा ध्येयः । योऽसौ प्रभुर्निर्वातस्थप्रदीपवद्दीप्यमानो निष्प्रकम्पो हृदि तिष्ठति । एतदेव तस्य ध्येयत्वं यच्चित्तवृत्तेर्बहिर्विषयावभासतिरस्कारेणात्मप्रवणतानाम शरावसंपुटनिरुद्धप्रभाप्रतानप्रसरस्येव प्रदीपस्यैकनिष्ठत्वम् १११

यस्य पुनश्चित्तवृत्तिर्निराकारालम्बनतया समाधौ नाभिरमते तेन शब्दब्रह्मोपासनं कार्यमित्याह—

यथाविधानेन पठन्सामगायमविच्युतम् ।

सावधानस्तदभ्यासात्परं ब्रह्माधिगच्छति ॥ ११२ ॥

स्वाध्यायाद्यगतमार्गानतिक्रमेण सामगाय सामगानम् । साम्नो गानात्मकत्वेऽपि गायमिति विशेषणं प्रगीतमब्रव्युदासार्थम् । अविच्युतमस्वलितं सावधानः सामध्वन्यनुस्यूतात्मैकाग्रचित्तवृत्तिः पठन्सदभ्यासवशात् तत्र निष्णातः शब्दाकारशून्योपासनेन परं ब्रह्माधिगच्छति । तदुक्तम्—‘शब्दब्रह्मणि निष्णातः परं ब्रह्माधिगच्छति’ इति ॥ ११२ ॥

यस्य पुनर्वैदिक्यां गीर्णां चित्तं नाभिरमते तेन लौकिकगीतानुस्मृतान्मोपासनं कार्यमित्याह—

अपरान्तकमुल्लोप्यं मद्रकं प्रकरीं तथा ।

औवेणकं सरोविन्दुमुत्तरं गीतकानि च ॥ ११३ ॥

ऋग्गाथा पाणिका दक्षविहिता ब्रह्मगीतिका ।

गेयमेतत्तदभ्यासकण्ठान्मोक्षसंज्ञितम् ॥ ११४ ॥

अपरान्तकोल्लोप्यमद्रकप्रकरीं वैणकानि सरोविन्दुसहितं चोत्तरमित्येतानि प्रकरणाख्यानि सप्त गीतकानि । चशब्दादासारितवर्धमानकादिमहागीतानि गृह्यन्ते । ऋग्गाथाद्याश्चतस्रो गीतिका इत्येतदपरान्तकादिगीतजातमध्यारोपितात्मभावं मोक्षसाधनत्वान्मोक्षसंज्ञितं मन्तव्यम् । तदभ्यासस्यैकाग्रतापादनद्वारेणात्मैकाग्रतापत्तिकारणत्वान् ॥ ११३ ॥ ११४ ॥

वीणावादनतच्चञ्जः श्रुतिजातिविशारदः ।

तालञ्जश्चाप्रयासेन मोक्षमार्गं नियच्छति ॥ ११५ ॥

किञ्च । भरतादिमुनिप्रतिपादितवीणावादनतत्त्ववेदी । श्रूयत इति श्रुतिः द्वाविंशतिविधा सप्तस्थरेषु । तथाहि । पङ्कमध्यमपञ्चमाः प्रत्येकं चतुःश्रुतयः ऋषभधैवतौ प्रत्येकं त्रिश्रुती गान्धारनिषादौ प्रत्येकं द्विश्रुती इति । जातयस्तु षड्जादयः सप्त शुद्धाः संकरजातयस्त्वेकादशेत्येवमष्टादशविधास्तासु विशारदः प्रवीणः । ताल इति गीतपरिमाणं कथ्यते । तस्मैरूपशब्दस्तदनुविद्धब्रह्मोपासव-

तथा तालादिभङ्गभयाच्चित्तवृत्तेरात्मैकाग्रतायाः सुकरत्वादल्पायासेनैव मुक्तिपथं
नियच्छति प्राप्नोति ॥ ११५ ॥

चित्तविक्षेपाद्यन्तरायहतस्य गीतज्ञस्य फलान्तरमाह—

गीतज्ञो यदि योगेन नामोति परमं पदम् ।

रुद्रस्यानुचरो भूत्वा तेनैव सह मोदते ॥ ११६ ॥

गीतज्ञो यदि कथंचिद्योगेन परमं पदं नामोति तर्हि रुद्रस्य सचिवो भूत्वा
तेनैव सह मोदते क्रीडति ॥ ११६ ॥

पूर्वोक्तमुपसंहरति—

अनादिरात्मा कथितस्तस्यादिस्तु शरीरकम् ।

आत्मनस्तु जगत्सर्वं जगतश्चात्मसंभवः ॥ ११७ ॥

प्रागुक्तरीत्या अनादिरात्मा क्षेत्रज्ञस्तस्य च शरीरग्रहणमेवादिरुद्रवः कथितः
अजः शरीरग्रहणादित्यत्र । परमात्मनश्च सकाशात्पृथिव्यादिसकलभुवनोद्भवः त-
स्मादुद्भूताश्च पृथिव्यादिभूतसंघाताजीवानां स्थूलशरीरतया संभवश्च कथितः
सर्गादौ स यथाकाशमित्यादिना ॥ ११७ ॥

एतदेव प्रश्नपूर्वकं विवृणोति—

कथमेतद्विमुह्यामः सदेवासुरमानवम् ।

जगदुद्भूतमात्मा च कथं तस्मिन्वदस्व नः ॥ ११८ ॥

यदेतत्सकलसुरासुरमनुजादिसहितं जगत्तदात्मनः सकाशात्कथमुत्पन्नं, आत्मा
च तस्मिन् जगति कथं तिर्यङ्मनसरीसृपादिशरीरभागभवतीत्येतस्मिन्नर्थे विमु-
ह्यामः । अतो मोहापनुत्यर्थमस्माकं विस्तरशो वदस्व ॥ ११८ ॥

एवं मुनिभिः पृष्टः प्रत्युत्तरमाह—

मोहजालमपास्येह पुरुषो दृश्यते हि यः ।

सहस्रकरपन्नेत्रः सूर्यवर्चाः सहस्रकः ॥ ११९ ॥

स आत्मा चैव यज्ञश्च विश्वरूपः प्रजापतिः ।

विराजः सोऽन्नरूपेण यज्ञत्वमुपगच्छति ॥ १२० ॥

इह जगति यदिदं स्थूलकलेवरादावनात्मन्यात्माभिमानरूपं मोहजालं तद-
पास्य तद्व्यतिरिक्तो यः पुरुषोऽनेककरचरणलोचनः सूर्यवर्चाः अनन्तरश्मिः स-
हस्रकः बहुशिरा दृश्यते । एतच्च तत्तद्गोचरशक्त्याधारतयोच्यते । तस्य साक्षा-
त्कारादिसंबन्धाभावात् । स एवात्मा यज्ञः प्रजापतिश्च । यतोऽसौ विश्वरूपः
सर्वात्मकः । वैश्वरूप्यमेव कथमिति चेत् । यस्मादसौ विराजः पुरोडाशाद्यज्ञ-

रूपेण यज्ञस्वमुपगच्छति । यज्ञाच्च वृष्ट्यादिद्वारेण प्रजासृष्टिरित्येवं वैश्व-
प्यम् ॥ ११९ ॥ १२० ॥

एतदेव प्रपञ्चयति—

यो द्रव्यदेवतात्यागसंभूतो रस उत्तमः ।

देवान्संतर्प्य स रसो यजमानं फलेन च ॥ १२१ ॥

संयोज्य वायुना सोमं नीयते रश्मिभिस्ततः ।

ऋग्यजुःसामविहितं सौरं धामोपनीयते ॥ १२२ ॥

स्वमण्डलादसौ सूर्यः सृजत्यमृतमुत्तमम् ।

यजन्म सर्वभूतानामशनानशनात्मनाम् ॥ १२३ ॥

तस्मादन्नात्पुनर्यज्ञः पुनरन्नं पुनः क्रतुः ।

एवमेतदनाद्यन्तं चक्रं संपरिवर्तते ॥ १२४ ॥

द्रव्यस्य चरुपुरोडाशादेर्देवतोदेशेन त्यागाद्यो रसः अदृष्टरूपमात्मनः परिण-
त्यन्तरमुत्तमः सकलजगज्जन्मबीजतयोत्कृष्टतमः संभूतः स देवान्संप्रदानकार-
कभूतान्सम्यक्प्रीणयित्वा यजमानं चाभिलषितफलेन संयोज्य पवनेन प्रेर्यमाण-
श्चन्द्रमण्डलं प्रैति नीयते । ततः दक्षिमण्डलाद्दक्षिमभिर्भानुमण्डलम् । सैषा
अप्येव विद्या तपतीत्यभेदाभिधानात् ऋग्यजुःसाममयं प्रत्युपनीयते । ततश्च
स्वमण्डलादसौ सूर्योऽमृतरसं वृष्टिरूपमुत्तमं यत्सकलभूतानामशनानशनात्मनां
चराचराणां जनननिमित्तं तत्सृजति । तस्माद्वृष्टिसंपादितौषधिमयात्प्रजोत्पत्तिहे-
तोरन्नात्पुनर्यज्ञो यज्ञाच्च पूर्वाभिहितं भक्ष्या पुनरन्नं अन्नाच्च पुनः क्रतुरित्येवमेत-
दखिलं संसारचक्रं प्रवाहरूपेणोत्पत्तिविनाशविरहितं सम्यक्परिवर्तत इत्यनेन
क्रमेणात्मनः सकाशादखिलजगदुत्पत्तिः । तत्र चात्मनः स्वकर्मानुरूपविग्रह-
परिग्रहः ॥ १२१-१२४ ॥

ननु यद्यात्मनः ससरणमनाद्यन्तं तर्ह्यनिर्मुक्तिप्रसङ्ग इत्यत आह—

अनादिरात्मा संभूतिर्विद्यते नान्तरात्मनः ।

समवायी तु पुरुषो मोहेच्छाद्वेषकर्मजः ॥ १२५ ॥

यद्यप्यात्मनोऽनादित्वात्संभूतिर्न विद्यते अन्तरात्मनः शरीरव्यापिनः तथापि
पुरुषः शरीरेण समवायी भवति भोगायतने सुखदुःखात्मकं भोग्यजातमुपभुङ्क्ते
इत्येवंभूतेन संबन्धेन संबन्धी भवत्येव । सच समवायो मोहेच्छाद्वेषजनितकर्म-
निर्मेयो नतु निसर्गजातः । तस्य कार्यत्वेन विनाशोपपत्तेर्नानिर्मुक्तिः ॥ १२५ ॥

आत्मनो जगज्जन्मेत्युक्तं तत्प्रपञ्चयितुमाह—

सहस्रात्मा मया यो व आदिदेव उदाहृतः ।

मुखबाहूरुपजाः स्युस्तस्य वर्णा यथाक्रमम् ॥ १२६ ॥

१ प्रत्युपनीयते क. २ भिहितसंज्ञात्पुनरन्नं क.

पृथिवी पादतस्तस्य शिरसो घोरजायत ।

नस्तः प्राणा दिशः श्रोत्रात्स्पर्शाद्रायुर्मुखाच्छिखी ॥ १२७ ॥

मनसश्चन्द्रमा जातश्चक्षुषश्च दिवाकरः ।

जघनादन्तरिक्षं च जगच्च सचराचरम् ॥ १२८ ॥

योऽसौ सकलजीवात्मकतया प्रपञ्चात्मकतया च सहस्रात्मा बहुरूपस्तथा स-
कलजगद्वेतुतया आदिदेवो मया युष्माकमुदाहृतः तस्य वदनभुजसक्थिचरण-
जाता यथाक्रममप्रजन्मादयश्चत्वारो वर्णाः । तथा तस्य पादाङ्गुलिर्मर्मस्तकात्सुरसश्च
घ्राणात्प्राणाः कर्णात्ककुभः स्पर्शात्पवनो वदनाद्भुतबहः मनसः शशाङ्कः नेत्रा-
ङ्गानुः जघनाङ्गनं जङ्गमाजङ्गमात्मकं जगच्च ॥ १२६-१२८ ॥

अत्र चोदयन्ति—

यद्येवं स कथं ब्रह्मन्पापयोनिषु जायते ।

ईश्वरः स कथं भावैरनिष्टैः संप्रयुज्यते ॥ १२९ ॥

हे ब्रह्मन् योगीश्वर, यद्यात्मैव जीवादिभावं भजते तर्हि कथमसौ पापयो-
निषु मृगपक्ष्यादिषु जायते । अथ मोहरागद्वेषादिदोषदुष्टत्वात्तत्र जन्मेत्युच्यते ।
तच्च न । यस्मादीश्वरः स्वतन्त्रः कथमनिष्टैर्मोहरागादिभावैः संयुज्येत ॥ १२९ ॥

करणैरन्वितस्यापि पूर्वं ज्ञानं कथंचन ।

वेत्ति सर्वगतां कस्मात्सर्वगोऽपि न वेदनाम् ॥ १३० ॥

किञ्च । तथेदमप्यत्र कृपणम् । मनःप्रभृतिज्ञानोपायैः सहितस्यापि तस्या-
त्मनः पूर्वज्ञानं जन्मान्तरानुभूतविषयं कस्मात्तोष्यते । तथा सर्वप्राणिगतां
वेदनां सुखदुःखादिरूपां स्वयं सर्वगोऽपि सर्वदेहगतोऽपि कस्मात् वेत्ति । त-
स्मादात्मवेश्वरो जीवादिभावं भजत इत्ययुक्तम् ॥ १३० ॥

तत्र पूर्वचोद्यत्योत्तरमाह—

अन्त्यपक्षिस्थावरतां मनोवाक्कायकर्मजैः ।

दोषैः प्रयाति जीवोऽयं भवयोनिशतेषु च ॥ १३१ ॥

यद्यपीश्वरः स्वरूपेण सत्यज्ञानानन्दलक्षणः तथाप्यविद्यासमावेशवशान्मोह-
रागादिभावैरभिभूयमानो नानार्हानयोनिजननसाधनं मानसादित्रिविधं कर्मनि-
चयमाचरति । तेन चान्त्यजादिहीनयोनितामापद्यते । अन्त्याश्चण्डालादयः, प-
क्षिणः काकादयः, स्थावरा वृक्षादयः तेषां भावोऽन्त्यपक्षिस्थावरता तां यथा-
क्रमेण मनोवाक्कायारब्धकर्मदोषैर्जन्मसहस्रेष्वयं जीवः प्राप्नोति ॥ १३१ ॥

अनन्ताश्च यथा भावाः शरीरेषु शरीरिणाम् ।

१ तत्तज्जन्मेत्युच्यते इ. २ करणेनान्वितस्य स्त्र. ३ सर्वशेषे इ.

रूपाण्यपि तथैवेह सर्वयोनिषु देहिनाम् ॥ १३२ ॥

किंच शरीरिणां जीवानां शरीरेषु भावा अभिप्रायविशेषाः सत्त्वाद्युद्वेकतारत-
म्याद्यथानन्तास्तथा सत्कार्याण्यपि कुल्लवामनत्वादीनि रूपाणि देहिनां सर्व-
योनिषु भवन्ति ॥ १३२ ॥

ननु यदि कर्मजन्यानि कुल्लत्वादीनि तर्हि कर्मानन्तरमेव तैर्भवितव्यमित्या-
शङ्क्याह—

विपाकः कर्मणां प्रेत्य केषांचिदिह जायते ।

इह वामुत्र वैकेषां भावस्तत्र प्रयोजनम् ॥ १३३ ॥

केषांचिज्ज्योतिष्टोमादिकर्मणां विपाकः फलं प्रेत्य देहान्तरे भवति । केषांचि-
त्कारीयादिकर्मणां वृष्ट्यादिफलमिहैव भवति । केषांचिच्चित्रादीनां फलं पश्चादि-
कमिह देहान्तरे वेत्यनियतम् । नह्यनन्तरमेव कर्मफलेन भवितव्यमिति शा-
स्त्रार्थः । अत्र च कर्मणां शुभाशुभफलजनकत्वे सत्त्वादिभाव एव प्रयोजकभूत-
स्तदायत्तत्वात्फलतारतम्यस्य ॥ १३३ ॥

मनोवाक्कायकर्मजरन्त्यादियोनीः प्राप्नोतीत्युक्तं तत्प्रपञ्चयितुमाह—

परद्रव्याण्यभिध्यायंस्तथानिष्टानि चिन्तयन् ।

वितथाभिनिवेशी च जायतेऽन्त्यासु योनिषु ॥ १३४ ॥

परधनानि कथमहमपहरेयमित्याभिमुख्येन ध्यायंस्तथाऽनिष्टानि ब्रह्महत्या-
दीनि हिंसात्मकानि करिष्यामीति चिन्तयन् वितथे असत्यभूते वस्तुनि अभि-
निवेशः पुनःपुनः संकल्पस्तद्वांश्च श्वचण्डालाद्यन्त्ययोनिषु जायते ॥ १३४ ॥

पुरुषोऽनृतवादी च पिशुनः परुषस्तथा ।

अनिबद्धप्रलापी च मृगपक्षिषु जायते ॥ १३५ ॥

किंच । यस्त्वनृतवदनशीलः पुरुषः पिशुनः कर्णेजपः पुरुषः परोद्वेगकरभाषी
अनिबद्धप्रलापी प्रकृतासङ्गतार्थवादी च बुद्धिपूर्वाबुद्धिपूर्वादितारतम्यादीनो-
त्कृष्टेषु मृगपक्षिषु जायते ॥ १३५ ॥

अदत्तादाननिरतः परदारोपसेवकः ।

हिंसकश्चाविधानेन स्थावरेष्वभिजायते ॥ १३६ ॥

किंच । अदत्तादाननिरतः अदत्तपरधनापहारप्रसक्तः परदारप्रसक्तश्च अवि-
हितमार्गेण प्राणिनां घातकश्च दोषगुरुलघुभावतारतम्यात्तरुलताप्रतानादिस्थाव-
रेषु जायते ॥ १३६ ॥

सत्त्वादिगुणपरिपाकमाह—

आत्मज्ञः शौचवान्दान्तस्तपस्वी विजितेन्द्रियः ।

१ योनिता प्राप्नोतीति ड. २ पूर्वावृत्त्यादि ख.

धर्मकृद्देदविद्यावित्सात्विको देवयोनिताम् ॥ १३७ ॥

आत्मज्ञो विद्याधनाभिजनाद्यभिमानरहितः शौचवान् बाह्याभ्यन्तरशौच-
युक्तः दान्त उपशमान्वितः तपस्वी कृच्छ्रादितपोयुक्तः तथेन्द्रियार्थेष्वप्रसक्तः
नित्यनैमित्तिकधर्मानुष्ठाननिरतः वेदार्थवेदी च यः सात्विकः स च सत्त्वोद्रेक-
तारतम्यवशादुत्कृष्टोत्कृष्टतरसुरयोनितां प्राप्नोति ॥ १३७ ॥

असत्कार्यरतो धीर आरम्भी विषयी च यः ।

स राजसो मनुष्येषु मृतो जन्माधिगच्छति ॥ १३८ ॥

किञ्च । असत्कार्येषु तूर्यवादित्रनृत्यादिष्वभिरतो यस्तथा अधीरो व्यग्रचित्तः
आरम्भी सदा कार्याकुलो विषयेष्वतिप्रसक्तश्च स रजोगुणयुक्तः तद्गुणतारतम्या-
द्धीनोत्कृष्टमनुष्यजातिषु मरणानन्तरमुत्पत्तिं प्राप्नोति ॥ १३८ ॥

निद्रालुः क्रूरकृलुब्धो नास्तिको याचकस्तथा ।

प्रमादवान्भिन्नवृत्तो भवेत्तिर्यक्षु तामसः ॥ १३९ ॥

तथा च यः पुनर्निद्राशीलः प्राणिपीडाकरो लोभयुक्तश्च तथा नास्तिको धर्मा-
देर्निन्दकः याचनशीलः प्रमादवान् कार्याकार्यविवेकशून्यः विरुद्धाचारश्च असौ
तमोगुणयुक्तस्तत्तारतम्याद्धीनहीनतरपथादियोनिषु जायते ॥ १३९ ॥

पूर्वोक्तमुपसंहरति—

गजसा तमसा चैवं समाविष्टो भ्रमन्निह ।

भावैरनिष्टैः संयुक्तः संसारं प्रतिपद्यते ॥ १४० ॥

एवमविद्याविद्धोऽयमात्मा रजस्तमोभ्यां सम्यगाविष्ट इह संसारे पर्यटन्
नानाविधदुःखप्रदैर्भावैरभिभूतः पुनः पुनः संसारं देहग्रहणं प्राप्नोति । इतीश्वरः
स कथं भावैरनिष्टैः मंत्रयुज्यत इत्यस्य चोद्यस्यानवकाशः ॥ १४० ॥

यदपि करणैरन्वितस्यापीति द्वितीयं चोद्यं तस्योत्तरमाह—

मलिनो हि यथादर्शो रूपालोकस्य न क्षमः ।

तथाऽविपक्वकरण आत्मज्ञानस्य न क्षमः ॥ १४१ ॥

यद्यप्यात्मा अन्तःकर्णादिज्ञानसाधनसंपन्नस्तथापि जन्मान्तरानुभूतार्थाव-
बोधे न समर्थः अविपक्वकरणो रागादिमलाक्रान्तचित्तो यस्मात् । यथा दर्पणो
मलच्छन्नो रूपज्ञानोत्पादनसमर्थो न भवति ॥ १४१ ॥

ननु प्राग्भवीयज्ञानस्याप्यात्मप्रकाशित्वात् तस्य च स्वतःसिद्धत्वाच्चानुपलम्बो
युक्त इत्याशङ्क्याह—

कदेर्वारौ यथाऽपके मधुरः सत्रसोऽपि न ।

प्राप्यते ह्यात्मनि तथा नापक्वकरणे ज्ञता ॥ १४२ ॥

१ तारतम्यादुत्कृष्ट क. २ अन्तःकर्णादेर्ज्ञान च.

अपके कट्टेर्वारौ तिष्ठकर्कटिकायां विद्यमानोऽपि मधुरो रसो यथा शोषलम्ब्यते
तथात्मन्यपक्वकरणे विद्यमानापि ज्ञता ज्ञातृता प्राग्भवीयवस्तुगोचरता न
प्राप्यते ॥ १४२ ॥

वेत्ति सर्वगतां कस्मान्सर्वगोऽपि न वेदनामिति यदुक्तं तत्रोत्तरमाह—

सर्वाश्रयां निजे देहे देही विन्दति वेदनाम् ।

योगी मुक्तश्च सर्वासां योगमाप्नोति वेदनाम् ॥ १४३ ॥

यः पुनर्देही देहाभिमानयुक्तः स सर्वाश्रयामाध्यात्मिकादिरूपां वेदनां स्व-
कर्मोपार्जित एव देहे प्राप्नोति न देहान्तरगतां भोगायतनारम्भादष्टवैलक्षण्या-
देव । यस्तु योगी मुक्तो मुक्ताहंकारादिः सकलक्षेत्रगतानां सुखदुःखादिसंविदां
वेदना भवति परिपक्वकरणत्वात् ॥ १४३ ॥

नन्वेकस्मिन्नात्मनि सुरनरादिदेहेषु भेदप्रत्ययो न घटत इत्याशङ्क्याह—

आकाशमेकं हि यथा घटादिषु पृथग्भवेत् ।

तथात्मैको ह्यनेकश्च जलाधारेष्विवांशुमान् ॥ १४४ ॥

यथैकमेव गगनं कृपकुम्भाद्युपाधिभेदभिन्नं नानेवानुभूयते, यथा वा भानु-
रेकोऽपि भिन्नेषु जलभाजनेषु करकमणिकमल्लिकादिषु नानेवानुभूयते तथैको-
प्यात्मा अन्तःकरणोपाधिभेदेन नाना प्रतीयते । द्वितीयदृष्टान्तोपादानमात्मभे-
दस्यापारमार्थिकवद्योतनार्थम् ॥ १४४ ॥

पञ्चधातून्स्वयं पष्ट आदत्ते युगपत्प्रभुरित्याद्युक्तमर्थमुपसंहत्याह—

ब्रह्मखानिलतेजांसि जलं भूश्चेति धातवः ।

इमे लोका एष चात्मा तस्माच्च सचराचरम् ॥ १४५ ॥

ब्रह्म आत्मा खं गगनं अनिलो वायुः तेजोऽग्निः जलं प्रसिद्धं भूश्चेत्येते वा-
तादिधातव एव शरीरं व्याप्य धारयन्तीति धातवोऽभिधीयन्ते । तत्र स्वादयः पञ्च
धातवो लोकयन्ते दृश्यन्ते इति लोकाः । जडा इति यावत् । एष चिदातुरात्मा
एतस्माज्जडाजडसमुदायात्स्थावरजङ्गमात्मकं जगदुत्पद्यते ॥ १४५ ॥

कथमसावात्मा जगत्सृजतीत्याह—

मृदण्डचक्रसंयोगात्कुम्भकारो यथा घटम् ।

करोति तृणमृत्काष्ठैर्गृहं वा गृहकारकः ॥ १४६ ॥

हेममात्रमुपादाय रूपं वा हेमकारकः ।

निजलालासमायोगात्कोशं वा कोशकारकः ॥ १४७ ॥

कारणान्येवमादाय तासु तास्विह योनिषु ।

सृजत्यात्मानमात्मा च संभूय करणानि च ॥ १४८ ॥

यथा हि कुलालो मृच्चक्रचीवरादिकं कारणजातमुपादाय करकक्षरावादिकं नानाविधकार्यजातं रचयति । यथावा वर्धकिस्तृणमृत्काष्ठैः परस्परसापेक्षैः एकं गृहाख्यं कार्यं करोति । यथावा हेमकारकः केवलं हेमोपादाय हेमानुगतमेव कटकमुकुटकुण्डलादिकार्यमुत्पादयति । यथावा कोशकारकः कीटविशेषो निज-लालयारब्धमात्मबन्धनं कोशाख्यमारभते तथात्मापि पृथिव्यादीनि साधनानि परस्परसापेक्षाणि तथा करणान्यपि ओत्रादीन्मुपादाय भस्मिन्संसारे तासु तासु सुरादियोनिषु स्वयमेवात्मानं निजकर्मबन्धबद्धं शरीरितया सृजति ॥ १४६-१४८ ॥ किं पुनर्वैषयिकज्ञानेन्द्रियव्यतिरिक्तात्मसद्भावे प्रमाणमित्याशङ्क्याह—

महाभूतानि सत्यानि यथात्मापि तथैव हि ।

कोऽन्यथैकेन नेत्रेण दृष्टमन्येन पश्यति ॥ १४९ ॥

वाचं वा को विजानाति पुनः संश्रुत्य संश्रुताम् ।

यथा हि पृथिव्यादिमहाभूतानि सत्यानि प्रमाणगम्यत्वात् तथात्मापि सत्यः अन्यथा यदि बुद्धीन्द्रियव्यतिरिक्तो ज्ञाता ध्रुवो न स्यात्तर्हि एकेन चक्षुरिन्द्रियेण दृष्टं वस्तु अन्येन स्पर्शनेन्द्रियेण को विजानाति यमहमद्राक्षं तमहं स्पृशामीति ॥ १४९ ॥

तथा कस्यचित्पुरुषस्य वाचं पूर्वं श्रुत्वा पुनः श्रूयमाणां वाचं तस्य वागियमिति कः प्रत्यभिजानाति । तस्मात् ज्ञानेन्द्रियातिरिक्तो ज्ञाता ध्रुव इति सिद्धम् ॥

अतीताथ स्मृतिः कस्य को वा स्वप्नस्य कारकः ॥ १५० ॥

जातिरूपवयोवृत्तविद्यादिभिरहंकृतः ।

शब्दादिविषयोद्योगं कर्मणा मनसा गिरा ॥ १५१ ॥

किंच । यथात्मा ध्रुवो न स्यात् तर्ह्यनुभूतार्थगोचरा स्मृतिः पूर्वानुभवभावितसंस्कारोद्बोधनिबन्धना कस्य भवेत् । नह्यन्येन दृष्टे वस्तुन्यन्यस्य स्मृतिरूपपद्यते । तथा कः स्वप्नज्ञानस्य कारकः । नहीन्द्रियाणामुपरतव्यापाराणां तत्कारकत्वम् । तथाहमेवाभिजनत्वादिसंपन्न इत्येवंविधोऽनुसंधानप्रत्ययः कस्य भवति स्थिरात्मव्यतिरिक्तस्य । तथा शब्दस्पर्शादिविषयोपभोगसिद्ध्यर्थमुद्योगं मनोवाक्याद्यैः कः कुर्यात् । तस्मादपि बुद्धीन्द्रियव्यतिरिक्त आत्मा स्थितः ॥ १५० ॥ १५१ ॥

उपासनाविशेषविध्यर्थं संसारस्य रूपं विवृण्वन्नाह—

स संदिग्धमतिः कर्मफलमस्ति न वेति वा ।

विप्रुतः सिद्धमात्मानमसिद्धोऽपि हि मन्यते ॥ १५२ ॥

योऽसौ पूर्वोक्त आत्मा विप्रुतोऽहंकारदूषितः स सकलकर्मसु कलमस्ति न वेति संदिग्धमस्तिर्भवति । तथाऽसिद्धोऽप्यकृतार्थोऽपि सिद्धमेव कृतार्थमात्मानं मन्यते ॥ १५२ ॥

मम दाराः सुतामात्या अहमेषामिति स्थितिः ।

हिताहितेषु भावेषु विपरीतमतिः सदा ॥ १५३ ॥

किंच । तस्य विप्रुतमतेर्मम कलत्रपुत्रप्रेत्यादयोऽहमेषामित्यतीव ममताकुलस्थितिर्भवति । तथा हिताहितकरे कार्यप्रकरे स विप्रुतमतिर्विपरीतमतिः सदा भवेत् ॥ १५३ ॥

ज्ञेयज्ञे प्रकृतौ चैव विकारे वाऽविशेषवान् ।

अनाशकानलाघातजलप्रपतनोद्यमी ॥ १५४ ॥

एवंवृत्तोऽविनीतात्मा वितथाभिनिवेशवान् ।

कर्मणा द्वेषमोहाभ्यामिच्छया चैव बध्यते ॥ १५५ ॥

किंच । ज्ञेयं जानातीति ज्ञेयज्ञस्तस्मिन्नात्मनि प्रकृतौ चात्मनो गुणसाम्यावस्थायां विकारे चाहंकारादावविशेषवान् विवेकानभिज्ञो भवति । तथानशनहुताशनान्मुप्रवेशविपाशनादिषु विप्लववशात्कृतप्रयत्नो भवेत् । एवं नानाप्रकाराकार्यप्रवृत्तोऽविनीतात्माऽसंयतात्मा असत्कार्याभिनिवेशयुक्तः सन् तत्कृतकर्मजातेन रागद्वेषाभ्यां मोहेन च बध्यते ॥ १५४ ॥ १५५ ॥

शरीरग्रहणद्वारेण कथं पुनस्तस्य विस्रम्भो भवतीत्यत आह—

आचार्योपासनं वेदशास्त्रार्थेषु विवेकिता ।

तत्कर्मणामनुष्ठानं सङ्गः सद्भिर्गिरः शुभाः ॥ १५६ ॥

स्थालोलालम्भविगमः सर्वभूतात्मदर्शनम् ।

त्यागः परिग्रहाणां च जीर्णकाषायधारणम् ॥ १५७ ॥

विषयेन्द्रियसंरोधस्तन्द्रालस्यविवर्जनम् ।

शरीरपरिसंख्यानं प्रवृत्तिष्वघदर्शनम् ॥ १५८ ॥

नीरजस्तमसा सत्त्वशुद्धिर्निःस्पृहता शमः ।

एतैरुपायैः संशुद्धः सत्त्वयोग्यमृती भवेत् ॥ १५९ ॥

विद्यार्थमाचार्यसेवा वेदान्तार्थेषु पातञ्जलादियोगशास्त्रार्थेषु च विवेकित्वम् । तदतिपादितध्यानकर्मणामनुष्ठानम् । सत्पुरुषसङ्गः प्रियहितवचनत्वम् । लल-

नालोकनालम्भयोः परित्यागः । सर्वभूतेष्व्वात्मवद्दर्शनं समत्वदर्शनम् । परिग्रहाणां च पुत्रक्षेत्रकलत्रादीनां त्यागः । जीर्णकाषायधारणम् । तथा शब्दस्पर्शादिविषयेषु श्रोत्रादीन्द्रियाणां प्रवृत्तिनिरोधस्तन्द्रानिद्रानुकारिणी । आलस्यमनुत्साहः तयोर्विशेषेण त्यागः । शरीरकस्य परिसंख्यानमस्थिराशुचित्वादिदोषानुसंधानम् । तथा सकलगमनादिषु प्रवृत्तिषु सूक्ष्मप्राणिवधादिदोषपरामर्शः । तथा रजस्तमोविधुरताप्राणायामादिभिर्भावशुद्धिः निःस्पृहता विषयेष्वनभिलाषः शमो बाह्यान्तःकरणसंयमः एतैराचार्योपासनादिभिरुपायैः सम्यक् शुद्धः केवलसत्त्वयुक्तो ब्रह्मोपासनेनामृती भवेत् मुक्तो भवति ॥ १५६-१५९ ॥

कथममृतत्वप्राप्तिरित्यत आह—

तत्त्वस्मृतेरुपस्थानात्सत्त्वयोगात्परिक्षयात् ।

कर्मणां संनिकर्षाच्च सतां योगः प्रवर्तते ॥ १६० ॥

आत्माख्यतत्त्वस्मृतेरात्मनि निश्चलतयोपस्थानात् सत्त्वशुद्धियोगात्केवलसत्त्वगुणयोगात्कर्मबीजानां परिक्षयात् सत्पुरुषाणां च संबन्धात् आत्मयोगः प्रवर्तते ॥ १६० ॥

शरीरसंक्षये यस्य मनः सत्त्वस्थमीश्वरम् ।

अविपुतमतिः सम्यग्जातिसंस्मरतामियात् ॥ १६१ ॥

किंच । यस्य पुनर्योगिनोऽविपुतमतेः शरीरसंक्षयसमये मनः सत्त्वयुक्तं सम्यगेकाग्रतयेश्वरं प्रति व्याप्रियते स यद्युपासनाप्रयोगाप्रवीणतयात्मानं नाधिगच्छति तर्हि विशिष्टसंस्कारपाटववशेन जात्यन्तरानुभूतकृमिकीटादिनानागर्भवास्यादिसमुद्भूतदुःखस्मरत्वं प्राप्नुयात् । तत्स्मरणेन च जातोद्देगस्तद्विच्छेदकारिणि मोक्षे प्रवर्तते ॥ १६१ ॥

यस्त्वेतदुसंस्कारतया पूर्वां जातिं न स्मरति तस्य का गतिरित्यत्राह—

यथा हि भरतो वर्णैर्वर्णयत्यात्मनस्तनुम् ।

नानारूपाणि कुर्वाणस्तथात्मा कर्मजास्तनूः ॥ १६२ ॥

भरतो नटः स यथा रामरावणादिनानारूपाणि कुर्वाणः सितासितपीतादिभिर्वर्णैरात्मनस्तनुं वर्णयति रचयति तथैवात्मा तत्तत्कर्मफलोपभोगार्थं कुञ्जवामनादिनानारूपाणि कर्मनिमित्तानि कलेवराण्यादत्ते ॥ १६२ ॥

कालकर्मात्मबीजानां दोषैर्मातुस्तथैव च ।

गर्भस्य वैकृतं दृष्टमङ्गहीनादि जन्मतः ॥ १६३ ॥

किंच । न केवलं कर्मैव कुञ्जवामनत्वादिनिमित्तं किंतु कालकर्मणी संकारणपितृबीजदोषो मातृदोषश्चेति सर्वमेतत्सहकारिकारणम् । एतेन दृष्टादृष्ट-

रूपेण कारणकलापेन गर्भस्याङ्गहीनत्वादिविकारो जन्मन आरभ्यानियतकालो दृष्टः ॥ १६३ ॥

ननु प्राकृतिकप्रलयावसरे महदाद्यखिलविकारविनाशे कर्मणो नास्मात्कथं त-
च्चिबन्धनः प्रथमपिण्डपरिग्रह इत्याशङ्क्याह—

अहंकारेण मनसा गत्या कर्मफलेन च ।

शरीरेण च नात्मायं मुक्तपूर्वः कथंचन ॥ १६४ ॥

मनोहंकारौ प्रसिद्धौ । गतिः संसरणहेतुभूतो दोषराशिः । कर्मफलं धर्मा-
धर्मरूपम् । शरीरं लिङ्गात्मकं एतैरहकारादिभिरयमात्मा कदाचिदपि न मु-
च्यते यावन्मोक्षः ॥ १६४ ॥

ननु प्रतिनियतकर्मणां जीवानां प्रतिनियतकालमेवोपरतिर्युक्ता न पुनः सं-
ग्रामादौ युगपदकाले प्राणसंक्षय इत्याशङ्क्याह—

वर्त्याधारस्नेहयोगाद्यथा दीपस्य संस्थितिः ।

विक्रियापि च दृष्टैवमकाले प्राणसंक्षयः ॥ १६५ ॥

यथा हि खलु तैलक्लिप्तानेकैर्वर्तिवर्तिनीनां नानाज्वालानां युगपत्संस्थितिः
तासां च स्थितानां तदुत्तरं दोधूयमानपवनाहतिरूपविपत्तिहेतूपनिपातयांगप-
द्याद्युगपदुपरतिर्यथा भवति तथैव रथिसारथिवाजिकुञ्जरादिजीवानां युद्धाख्यो-
परतिहेतुयौगपद्यादकालेऽपि प्राणपरिक्षयो नानुपपन्नः । एतदुक्तं भवति ।
प्रतिनियतकालविपत्तिहेतुभूतादृष्टस्य तद्विरुद्धकार्यकरदृष्टहेतूपनिपातेन प्रति-
बन्ध इति ॥ १६५ ॥

मोक्षमार्गमाह—

अनन्ता रश्मयस्तस्य दीपवद्यः स्थितो हृदि ।

सितासिताः कर्बुरूपाः कपिला नीललोहिताः ॥ १६६ ॥

ऊर्ध्वमेकः स्थितस्तेषां यो भित्त्वा सूर्यमण्डलम् ।

ब्रह्मलोकमतिक्रम्य तेन याति परां गतिम् ॥ १६७ ॥

योऽसौ हृदि प्रदीपवत्स्थितो जीवस्तस्यानन्ता रश्मयो नाख्यः सुखदुःखहेतु-
भूताः द्वासप्ततिसहस्राणीत्यादिनोक्ताः सितासितकर्बुरादिरूपाः सर्वतः स्थिता-
स्तेषामेको रश्मिरूर्ध्वं व्यवस्थितः योऽसौ मार्तण्डमण्डलं निर्भिद्य हिरण्यगर्भ-
निलयं चातिक्रम्य वर्तते तेन जीवः परां गतिमपुनरावृत्तिलक्षणां प्राप्नोति १६७

स्वर्गमार्गमाह—

यदस्यान्यद्रश्मिशतमूर्ध्वमेव व्यवस्थितम् ।

तेन देवशरीराणि सधामानि प्रपद्यते ॥ १६८ ॥

१ आरभ्यानियत ऊ. २ नेकवर्तिनीनां ऊ. ३ स्थितानां पदुतरदोधूयमान ऊ. ४ कर्बु-
नीलाः कपिलाः पीतलोहिताः ऊ.

यदस्यात्मनो मुक्तिमार्गभूताद्रश्मेरन्यद्रश्मिशतमूर्ध्वाकारमेव व्यवस्थितं तेन
सुरशरीराणि तैजसानि सुखैकभोगाधिकरणानि सधामानि कनकरजतरसरचि-
तामरपुरसहितानि प्रपद्यते ॥ १६८ ॥

संसरणमार्गमाह—

येनैकरूपाश्चाधस्ताद्रश्मयोऽस्य मृदुप्रभाः ।

इह कर्मोपभोगाय तैः संसरति सोऽवशः ॥ १६९ ॥

ये पुनस्तस्याधस्ताद्रश्मयो मृदुप्रभास्तैरिह कलोपभोगार्थं संसारे संसरति अ-
वशः स्वकृतकर्मपरतन्त्रः ॥ १६९ ॥

भूतचैतन्यवादिपक्षं परिजिहीर्षुराह—

वेदैः शास्त्रैः सविज्ञानैर्जन्मना मरणेन च ।

आर्त्या गत्या तथाऽगत्या सत्येन ह्यनृतेन च ॥ १७० ॥

श्रेयसा सुखदुःखाभ्यां कर्मभिश्च शुभाशुभैः ।

निमित्तशाकुनज्ञानग्रहसंयोगजैः फलैः ॥ १७१ ॥

तारानक्षत्रसंचारैर्जागरैः स्वप्नजैरपि ।

आकाशपवनज्योतिर्जलभूतिभिरैस्तथा ॥ १७२ ॥

मन्वन्तरैर्युगप्राप्त्या मन्त्रौषधिफलैरपि ।

वित्तात्मानं वेद्यमानं कारणं जगतस्तथा ॥ १७३ ॥

वेदैः 'स एष नेति नेतीत्यात्मेति, अस्थूलमनण्वह्रस्वमपाणिपादम्' इत्यादिभिः ।
शास्त्रैश्च भीमांसान्वीक्षिक्यादिभिः । विज्ञानैश्च ममेदं शरीरमित्यादिदेहव्यतिरि-
क्तात्मानुभवैः । तथा जन्ममरणाभ्यां जन्मान्तरानुष्ठितधर्माधर्मनियताभ्यां दे-
हातिरिक्तात्मानुमानम् । आर्त्या जन्मान्तरगतकर्मानुष्ठातृनियतया । तथा गम-
नागमनाभ्यां ज्ञानेच्छाप्रयत्नाधारनियताभ्यामपि भौतिकदेहातिरिक्तात्मानुमा-
नम् । नहि देहस्य चैतन्यादि संभवति । यतः कारणगुणप्रोक्तक्रमेण कार्यद्रव्ये
वैशेषिकगुणारम्भो दृष्टः । नच तत्कारणभूतपार्थिवपरमाण्वादेषु चैतन्यादिस-
मवायः संभवति तदारब्धस्तम्भकुम्भादिभौतिकेष्वनुपलम्भात् । नच मदश-
क्तिवदुदकादिद्रव्यान्तरसंयोगज इति वाच्यम् । शक्तेः साधारणगुणत्वात् । अतो
भौतिकदेहातिरिक्तैश्चैतन्यादिसमवायव्यङ्गीकर्तव्यः । सत्यानुत्ते प्रसिद्धे । श्रेयो हि-
तप्राप्तिः । सुखदुःखे आमुष्मिके । तथा शुभकर्मानुष्ठानमशुभकर्मपरित्यागः ।
एतैश्च ज्ञाननियतैर्देहातिरिक्तात्मानुमानम् । निमित्तं भूकम्पादि । शाकुनज्ञानं
पिङ्गलादि पतत्रिचेष्टालिङ्गकं ज्ञानम् । ग्रहाः सूर्यादयः तत्संयोगजैः फलैः । तारा-
अधिन्वादिव्यतिरिक्तानि ज्योतीरपि नक्षत्राण्यनुष्णप्रभृतीनि एतेषां संचारैः शु-

१ रश्मयश्च ख. २ कारणगुणप्रक्रमेण. ड. ३ रिक्तचैतन्यादि ख.

आशुभफलघोतनैः जागरैर्जागरावस्थाजन्यैश्च सच्छिद्रादित्यादिदर्शनैः तथा स्व-
प्नैः स्वरवाराहयुक्तरथारोहणादिज्ञानैः, तथा भाकाक्षाद्यैश्च जीवोपभोगार्थतया
सृष्टैः, तथा मन्वन्तरप्राप्त्या युगान्तरप्राप्त्या देहेऽनुपपद्यमानतया, तथा मन्मौ-
षधिफलैः प्रेक्षापूर्वकैः क्षुद्रकर्माद्यैः साक्षात्परम्परया वा देहेऽनुपपद्यमानैर्वैद्यमानं
हे मुनयो विस्त जानीत ॥ १७०-१७३ ॥

अहंकारः स्मृतिर्मेधा द्वेषो बुद्धिः सुखं धृतिः ।

इन्द्रियान्तरसंचार इच्छा धारणजीविते ॥ १७४ ॥

स्वर्गः स्वप्नश्च भावानां प्रेरणं मनसो गतिः ।

निमेषश्चेतना यत्न आदानं पाञ्चभौतिकम् ॥ १७५ ॥

यत एतानि दृश्यन्ते लिङ्गानि परमात्मनः ।

तस्मादस्ति परो देहादात्मा सर्वग ईश्वरः ॥ १७६ ॥

किञ्च । अहंकृतिरहंकारः । स्मृतिः प्राग्भवीयानुभवभावितसंस्कारोद्बोधनिब-
न्धना स्तन्यपानादिगोचरा । सुखमैहिकम् । धृतिर्धैर्यम् । इन्द्रियान्तरेण हि द-
ष्टेऽर्थे इन्द्रियान्तरस्य संचारो यमहमद्राक्षं तमहं स्पृशामीत्येवमनुसन्धानरूप
इन्द्रियान्तरसंचारः । अत्रेच्छाप्रयत्नचैतन्यानां स्वरूपेण लिङ्गत्वम् । पूर्वश्लोके^१ तु
गमनसत्यवचनादिहेतुतया आर्थिकं लिङ्गत्वमित्यपौनरुनयम् । तथा धारणं शरी-
रस्य । जीवितं प्राणधारणम् । स्वर्गो नियतदेहान्तरोपभोग्यः सुखविशेषः । स्वप्नः
प्रसिद्धः । पूर्वश्लोके तु स्वप्नस्य शुभफलघोतनाय लिङ्गत्वं अत्र स्वरूपेणेत्यपौनरु-
नयम् । तथा भावानामिन्द्रियादीनां प्रेरणम् । मनसो गतिश्चेतनाधिष्ठानव्याप्ता ।
निमेषः प्रसिद्धः । तथा पञ्चभूतानामुपादानम् । यस्मादेतानि लिङ्गानि भूतेष्व-
नुपपन्नानि साक्षात्परम्परया वा परमात्मनो घोटकानि दृश्यन्ते तस्मादस्ति देहा-
निरिक्त आत्मा सर्वग ईश्वर इति सिद्धम् ॥ १७४-१७६ ॥

क्षेत्रज्ञस्वरूपमाह—

बुद्धीन्द्रियाणि सार्थानि मनः कर्मेन्द्रियाणि च ।

अहंकारश्च बुद्धिश्च पृथिव्यादीनि चैव हि ॥ १७७ ॥

अव्यक्तमात्मा क्षेत्रज्ञः क्षेत्रस्यास्य निगद्यते ।

ईश्वरः सर्वभूतस्थः सन्नसन्सदसच्च यः ॥ १७८ ॥

बुद्धीन्द्रियाणि श्रोत्रादीनि सार्थानि शब्दादिविषयसहितानि मनः कर्मेन्द्रि-
याणि वागादीनि तथाहंकारो बुद्धिश्च निश्चयात्मिका पृथिव्यादीनि पञ्चभूतानि
अव्यक्तं प्रकृतिरित्येतत् क्षेत्रमस्य बोद्धव्यमेश्वरः सर्वगतः अतएव सद्रूपः प्रमा-

गोमन्तराग्राह्यत्वात् । असन् व्यस्पष्टप्रतीतिकत्वात् । सदसद्रूपोऽसायात्मा क्षेत्रज्ञ इति निगद्यते ॥ १७७ ॥ १७८ ॥

बुद्ध्यादेरुत्पत्तिमाह—

बुद्धेरुत्पत्तिरव्यक्तात्ततोऽहंकारसंभवः ।

तन्मात्रादीन्यहंकारादेकोत्तरगुणानि च ॥ १७९ ॥

सत्त्वादिगुणसाम्यमव्यक्तम् । ततस्त्रिप्रकारायाः सत्त्वरजस्तमोमय्या बुद्धेरुत्पत्तिः । तस्याश्च वैकारिकसौजस्यो भूतादिरिति त्रिविधोऽहंकार उत्पद्यते । तत्र तामसान्द्रतादिसंज्ञकादहंकारात्तन्मात्राणि आदिग्रहणाद्गुणनादीनि तानि चैकोत्तरगुणान्युत्पद्यन्ते । चशब्दाद्वैकारिकतैजसाभ्यां बुद्धिकर्मेन्द्रियाणामुत्पत्तिः ॥ १७९ ॥

गुणस्वरूपमाह—

शब्दः स्पर्शश्च रूपं च रसो गन्धश्च तद्गुणः ।

यो यस्मान्निःसृतश्चैषां स तस्मिन्नेव लीयते ॥ १८० ॥

तेषां गगनादिपञ्चभूतानां एकोत्तरवृद्ध्या पञ्च शब्दादयो गुणा वेदितव्याः । एषां च बुद्ध्यादिविकाराणां मध्ये यो यस्मात्प्रकृत्यादेरुत्पन्नः स तस्मिन्नेव सूक्ष्मरूपेण प्रलयसमये प्रलीयते ॥ १८० ॥

प्रकरणार्थमुपसंहरन्नाह—

यथात्मानं सृजत्यात्मा तथा वः कथितो मया ।

विपाकात्रिप्रकाराणां कर्मणामीश्वरोऽपि सन् ॥ १८१ ॥

सत्त्वं रजस्तमश्चैव गुणास्तस्यैव कीर्तिताः ।

रजस्तमोभ्यामाविष्टश्चक्रवद्भ्राम्यते ह्यसौ ॥ १८२ ॥

अनादिरादिमांश्चैव स एव पुरुषः परः ।

लिङ्गेन्द्रियग्राह्यरूपः सविकार उदाहृतः ॥ १८३ ॥

मानसादित्रिप्रकारकर्मणां विपाकादीश्वरोऽपि सन्नात्मा यथात्मानं सृजति तथा युष्माकं कथितः । सत्त्वाद्याश्च गुणास्तस्यैवाविद्याविशिष्टस्य कीर्तिताः । तथा स एव रजस्तमोभ्यामाविष्टश्चक्रवदिह संसारं भ्राम्यतीत्यपि कथितम् । स एवानादिः परमपुरुषः शरीरग्रहणेनादिमान् कुब्जवामनादिविकारसहितस्तथा स्थूलाकारतया परिणतो लिङ्गेन्द्रियैश्च ग्राह्यस्वरूप उदाहृतः ॥ १८१-१८३ ॥

स्वर्गमार्गमाह—

पितृयानोऽजवीभ्याश्च यदगस्त्यस्य चान्तरम् ।

तेनाग्निहोत्रिणो यान्ति स्वर्गकामा दिवं प्रति ॥ १८४ ॥

१ तद्गुणाः स्व. २ तस्यैवाविशिष्टस्य च.

अजवीर्यमरमार्गः तस्मागस्तत्त्व च यदन्तरमसौ पितृयामस्तेनाग्निहोभिः
स्वर्गकामाः दिवं याप्ति स्वर्गं प्राप्नुवन्ति ॥ १८३ ॥

ये च दानपराः सम्यगष्टाभिश्च गुणैर्युताः ।

तेऽपि तेनैव मार्गेण सत्यव्रतपरायणाः ॥ १८५ ॥

किंच । ये च दानादिस्वार्तकर्मपराः सम्यग्दम्भरहिताः तथाष्टाभिरात्मगुणै-
र्दयाक्षान्तिरनसूयाशौचमनायासो मङ्गलमकार्पण्यमस्पृहेति गौतमादिप्रति-
पादितैर्युक्ताः । तथा ये च सत्यवदननिरतास्तेऽपि तेनैव पितृयानेनैव सुरसदन-
माप्नुवन्ति ॥ १८५ ॥

ननु नैमित्तिकादिप्रतिसंचरेऽस्त्रिकाध्यापकप्रलयादविदितवेदास्तस्योपरितना
जनाः कथमग्निहोत्रादिकं कर्म करिष्यन्ति कथंतरां चाकृतकर्माणः स्वर्गमार्गम-
धिरोक्ष्यन्तीत्यत आह—

तत्राष्टाशीतिसाहस्रा मुनयो गृहमेधिनः ।

पुनरावर्तिनो बीजभूता धर्मप्रवर्तकाः ॥ १८६ ॥

तत्र पितृयानेऽष्टाशीतिसहस्रसंख्या मुनयो गृहस्थाश्रमिणः पुनरावृत्तिधर्माणः
सर्गादौ वेदस्योपदेशकतया धर्मतरुप्रादुर्भावे बीजभूताः सन्तोऽग्निहोत्रादिधर्म-
प्रवर्तकाः, अतो न प्रागुदितदोषसमासङ्गः ॥ १८६ ॥

सप्तर्षिनागवीथ्यन्तर्देवलोकं समाश्रिताः ।

तावन्त एव मुनयः सर्वारम्भविवर्जिताः ॥ १८७ ॥

तपसा ब्रह्मचर्येण सङ्गत्यागेन मेधया ।

तत्र गत्वावतिष्ठन्ते यावदाभूतसंप्लवम् ॥ १८८ ॥

किंच । सप्तर्षयः प्रसिद्धाः नागवीथी ऐरावतपन्थाः तदन्तराले तावन्त
एव अष्टाशीतिसहस्रसंख्या मुनयः सर्वारम्भविवर्जिताः केवलज्ञाननिष्ठाः
तपोब्रह्मचर्ययुक्ताः तथा सङ्गत्यागिनो देवलोकं समाश्रिताः आभूतसंप्लवं
प्राकृतप्रलयपर्यन्तमवतिष्ठन्ते । तत्र च स्थिताः सृष्ट्यादावाध्यात्मिकधर्माणं
प्रवर्तकाः ॥ १८७ ॥ १८८ ॥

कथंभूतास्ते मुनय इत्यत आह—

यतो वेदाः पुराणानि विद्योपनिषदस्तथा ।

श्लोकाः सूत्राणि भाष्याणि यच्च किंचनवाञ्छयम् ॥ १८९ ॥

यतो द्विविधादपि मुनिसमूहाच्चत्वारो वेदाः पुराणाङ्गविद्योपनिषदश्च नि-
त्यभूता एवाध्येतृपरम्परायाताः प्रवृत्तास्तथा श्लोका इतिहासात्मकाः सूत्राणि
च शाब्दानुशासनमीमांसागोचराणि भाष्याणि च सूत्रव्याख्यारूपाणि यदन्य-

दायुर्विद्यादिकं चाख्यं तदपि यत्सकाशात्प्रवृत्तं तथाविधास्ते मुनयो धर्मप्रव-
र्तकाः । एवं सति वेदस्याऽपि नानित्यतादोषप्रसङ्गः ॥ १८९ ॥

ततः किमित्यत आह—

वेदानुवचनं यज्ञो ब्रह्मचर्यं तपो दमः ।

श्रद्धोपवासः स्वातन्त्र्यमात्मनो ज्ञानहेतवः ॥ १९० ॥

वेदस्य नित्यत्वे सति तत्प्रामाण्यबलाद्देवानुवचनादयः सर्वशुद्ध्यापादनद्वारे-
णात्मज्ञानस्य हेतव इत्युपपन्नं भवति ॥ १९० ॥

स ह्याश्रमैर्विजिज्ञास्यः समस्तैरेवमेव तु ।

द्रष्टव्यस्त्वथ मन्तव्यः श्रोतव्यश्च द्विजातिभिः ॥ १९१ ॥

य एनमेवं विन्दन्ति ये चारण्यकमाश्रिताः ।

उपासते द्विजाः सत्यं श्रद्धया परया युताः ॥ १९२ ॥

किंच । यस्माच्चित्यतयात्मप्रमाणभूतो वेदस्मस्मादसावुक्तमार्गेण सकलाश्रमि-
भिर्नानाप्रकारं जिज्ञासितव्यः । तमेव प्रकारं दर्शयति । द्विजातिभिर्द्रष्टव्योऽपरो-
क्षीकर्तव्यः । तत्रोपायं दर्शयति—श्रोतव्यो मन्तव्य इति । प्रथमतो वेदान्तश्र-
वणेन निर्णेतव्यः । तदनन्तरं मन्तव्यः युक्तिभिर्विचारयितव्यः । ततोऽसौ ध्यानेमा-
परोक्षीभवति । ये द्विजातयोऽतिशयश्रद्धायुक्ताः सन्तो निर्जनप्रदेशमाश्रिताः
एवमुक्तेन मार्गेण एनमात्मानं सत्यं परमार्थभूतमुपासते ते आत्मानं विन्दन्ति
लभन्ते प्राप्नुवन्ति ॥ १९१ ॥ १९२ ॥

प्राप्तिमार्गदेवयानमाह—

क्रमात्ते संभवन्त्यर्चिर्गृहः शुक्रं तथोत्तरम् ।

अयनं देवलोकं च सविनारं सवैद्युतम् ॥ १९३ ॥

ततस्तान्पुरुषोऽभ्येत्य मानसो ब्रह्मलौकिकान् ।

करोति पुनरावृत्तिस्तेषामिह न विद्यते ॥ १९४ ॥

ते विदितात्मानः क्रमादभ्यासमिमानिदेवतास्थानेषु मुक्तिमार्गभूतेषु वि-
श्राम्य तैः प्रस्थापिताः परमपदं प्राप्नुवन्ति । अर्चिर्वह्निः, अहर्दिनं, शुक्रपक्षः,
तथोत्तराण्यं, सुरसद्यः, सविता सूर्यः, वैद्युतं च तेजः, तान् एव क्रमादर्चिरादि-
स्थानगतान्भावसः पुरुषो ब्रह्मलोकभाजः करोति । तेषामिह संसारे पुनरावृ-
त्तिर्न विद्यते किंतु प्राकृतप्रतिसंचरावसरे त्यक्तलिङ्गक्षरीराः परमात्मन्वेकीभ-
वन्ति ॥ १९३ ॥ १९४ ॥

पूर्वोक्तपितृयानमाह—

यज्ञेन तपसा दानैर्ये हि स्वर्गजितो नराः ।

धूमं निशां कृष्णपक्षं दक्षिणायनमेव च ॥ १९५ ॥

पितृलोकं चन्द्रमसं वायुं वृष्टिं जलं महीम् ।

क्रमात्ते संभवन्तीह पुनरेव व्रजन्ति च ॥ १९६ ॥

एतद्यो न विजानाति मार्गद्वितयमात्मवान् ।

दन्दशूकः पतङ्गो वा भवेत्कीटोऽथवा कृमिः ॥ १९७ ॥

ये पुनर्विहितैर्मार्गैर्यज्ञदानतपोभिः स्वर्गफलभोक्तारस्ते क्रमाद्धूमादिचन्द्रपर्य-
न्तपदार्थाभिमानिनीर्देवताः प्राप्य पुनरेव वायुवृष्टिजलमूमीः प्राप्य व्रीह्याद्यन्न-
रूपेण शुक्रत्वमवाप्य संसारिणो योनिं व्रजन्ति । एतन्मार्गद्वयं प्रमत्तो यो न
विजानाति मार्गद्वयोपायभूतधर्मानुष्ठानं न करोति अस्मां दन्दशूको भुजङ्गः, प-
तङ्गः शकभः, कृमिः कीटो वा भवेत् ॥ १९५-१९७ ॥

उपासनाप्रकारमाह—

ऊरुस्थोत्तानचरणः मध्ये न्यस्योत्तरं करम् ।

उत्तानं किञ्चिदुन्नाम्य मुखं विष्टभ्य चोरसा ॥ १९८ ॥

निमीलिताक्षः सत्वस्थो दन्तैर्दन्तानसंस्पृशन् ।

तालुस्थाचलजिह्वश्च संवृतास्यः सुनिश्चलः ॥ १९९ ॥

संनिरुध्येन्द्रियग्रामं नातिनीचोच्छ्रितासनः ।

द्विगुणं त्रिगुणं वापि प्राणायाममुपक्रमेत् ॥ २०० ॥

ततो ध्येयः स्थितो योऽसौ हृदये दीपवत्प्रभुः ।

धारयेत्तत्र चात्मानं धारणां धारयन्बुधः ॥ २०१ ॥

ऊरुस्थावुत्तानौ चरणौ यस्य स तथोक्तः बद्धपश्चासनः । तथोत्ताने सम्यकरे
दक्षिणमुत्तानं न्यस्य मुखं किञ्चिदुन्नाम्योरसा च विष्टभ्य स्तम्भयित्वा तथा नि-
मीलिताक्षः सत्वस्थः कामक्रोधादिरहितो दन्तैर्दन्तानसंस्पृशन् तथा तालुनि
स्थिता अवलज्जिह्वा यस्य स तथोक्तः । तथा संवृतास्यः पिहिताननः सुनिश्चलो
निष्प्रकम्पः तथा सम्यगिन्द्रियसमूहं विषयेभ्यः प्रत्याहृत्य नातिनीचासनो ना-
त्युच्छ्रितासनो यथा चित्तविक्षेपो न भवति तथोपविष्टः सन् द्विगुणं त्रिगुणं वा
प्राणायामाभ्यासमुपक्रमेत् । ततो वशीकृतपवनेन योगिना योऽसौ हृदये दीप-
वदप्रकम्पः प्रभुः स्थितोऽसौ ध्यातव्यः । तत्र च हृदि आत्मानं मनोरोचरतया
धारयेत् । धारणामवधारयेत् । धारणास्वरूपं च । ज्ञानव्यवभ्रमणेन प्लोटि-
कादानकालो मात्रा ताभिः पञ्चदशमात्राभिरधमः प्राणायामः । त्रिंशद्भिर्म-
ध्यमः । पञ्चचत्वारिंशद्विरुत्तमः । एवं प्राणायामत्रयात्मिकैका धारणा । ताश्चिजो

योगशब्दवाच्यास्ताश्च धारयेत् । यथोक्तमन्यत्र—‘संभ्रम्य चोदिकां दद्यात्क-
राग्रं जानुमण्डले । मात्राभिः पञ्चदशभिः प्राणायामोऽधमः स्मृतः ॥ मध्यमो
द्विगुणः श्रेष्ठस्त्रिगुणो धारणा तथा । त्रिभिस्त्रिभिः स्मृतैकैका ताभिर्योगस्तथैव
च ॥’ इति ॥ १९८-२०१ ॥

धारणात्मकयोगाभ्यासे प्रयोजनमाह—

अन्तर्धानं स्मृतिः कान्तिर्दृष्टिः श्रोत्रज्ञता तथा ।
निजं शरीरमुत्सृज्य परकायप्रवेशनम् ॥ २०२ ॥
अर्थानां छन्दतः सृष्टिर्योगसिद्धेश्च लक्षणम् ।
सिद्धे योगे त्यजन्देहममृतत्वाय कल्पते ॥ २०३ ॥

अणिमप्राप्त्या परैरदृश्यत्वमन्तर्धानम् । स्मृतिरतीन्द्रियेष्वर्थेषु मग्धादेरिव
स्मरणम् । कान्तिः कमनीयता । दृष्टिरतीतानागतेष्वप्यर्थेषु । तथा श्रोत्रज्ञता
अतिदवीयसि देशेऽभिन्यज्यमानतया श्रोत्रपथमनासेदुषामपि शब्दानां ज्ञा-
तृता । निजशरीरत्यागेन परशरीरप्रवेशनम् । स्ववाञ्छावशेनार्थानां कारणनिर-
पेक्षतया सृष्टिरित्येतद्योगस्य सिद्धेलक्षणं लिङ्गम् । नचैतावदेव प्रयोजनं किंतु
सिद्धे योगे त्यजन्देहममृतत्वाय कल्पते ब्रह्मत्वप्राप्तये च प्रभवति ॥ २०२ ॥ २०३ ॥

यज्ञदानाद्यसंभवे सत्त्वशुद्धावुपायान्तरमाह—

अथवाप्यभ्यसन्वेदं न्यस्तकर्मा वने वसन् ।
अयाचिताशी मितभुक्परां सिद्धिमवाप्नुयात् ॥ २०४ ॥

अथवा त्यक्तकाम्यनिषिद्धकर्मा अन्यतमं वेदमभ्यसन् एकान्तशीलोऽया-
चित्तमिताशनापादितसत्त्वशुद्धिरात्मोपासनेन परां मुक्तिलक्षणां सिद्धिं प्राप्नोति ॥

न्यायागतधनस्तत्त्वज्ञाननिष्ठोऽतिथिप्रियः ।
श्राद्धकृत्सत्यवादी च गृहस्थोऽपि हि मुच्यते ॥ २०५ ॥

किंच । सत्प्रतिग्रहादिन्यायेनोपार्जितधनः अतिथिपूजातत्परः नित्यनैमित्तिक-
श्राद्धानुष्ठाननिरतः सत्यवदनशीलः सन्नात्मतत्त्वध्याननिरतो गृहस्थोऽपि हि य-
स्यान्मुक्तिमवाप्नोति तस्माज्ज केवलमैहिकपारिवाज्यपरिग्रह एव मुक्तिसाधनम् ॥

इत्यध्यात्मप्रकरणम् ॥

अथ प्रायश्चित्तप्रकरणम् ५

‘वर्णाश्रमेतराणां नो ब्रूहि धर्मानशेषतः’ इत्यत्र प्रतिपाद्यतया प्रतिज्ञातबद्धि-
धर्ममध्ये पञ्चप्रकारं धर्ममभिधायाधुनावशिष्टं नैमित्तिकं धर्मजातं प्रायश्चित्त-

१ सिद्धेहि, सिद्धिर्हि ख. २ अणिमाप्राप्त्या ख. ३ करणनिरपेक्ष ख. ४ पारित्रज्य ख.

पदाभिरुप्यं प्रारिप्सुः प्रथमतस्तत्प्ररोचनार्थमधिकारिर्विशेषप्रदर्शनार्थं चार्थबाह-
रूपं कर्मविपाकं तावदाह—

महापातकजान्वोराभरकान्प्राप्य दारुणान् ।

कर्मक्षयात्प्रजायन्ते महापातकिनस्त्वह ॥ २०६ ॥

ब्रह्महत्यादिपञ्चकस्य महापातकसंज्ञा ब्रह्महा मद्यप इत्यत्र वक्ष्यते तद्योगिनो
महापातकिनस्तो महापातकजनितांस्तामिस्रादिनरकान्स्वजनितदुष्कृतानुरूपान्
घोरानतितीव्रवेदनापादकघ्नेनातिभयंकरान्दारुणान्दुःस्वैकभोगनिरुपान्प्राप्य क-
र्मक्षयात् कर्मजन्यनरकदुःखोपभोगक्षयादनन्तरं कर्मशेषात्पुनरिह संसारे दुःस्व-
बहुलश्चसृगालादितिर्यग्योनिषु प्रकर्षेण भूयोभूयो जायन्ते । महापातकिग्रहण-
मितरेषामप्युपपातक्यादीनामुपलक्षणम् । तेषां च तिर्यगादियोनिप्राप्तेर्वक्ष्य-
माणत्वात् ॥ २०६ ॥

महापातकिनां संसारप्राप्तिमुक्त्वा तद्विशेषकथनायाह—

मृगश्वसूकरोष्ट्राणां ब्रह्महा योनिमृच्छति ।

खरपुल्कसवेणानां सुरापो नात्र संशयः ॥ २०७ ॥

कृमिकीटपतङ्गत्वं स्वर्णहारी समाप्नुयात् ।

तृणगुल्मलतात्वं च क्रमशो गुरुतल्पगः ॥ २०८ ॥

मृगा हरिणादयः श्वसूकरोष्ट्राः प्रसिद्धाः तेषां योनिं ब्रह्महा स्वकर्मशेषेण प्रा-
प्नोति । खरो रासभः पुल्कसः प्रतिलोभनिपादेन शूद्यां जातः वैदेहकेनाम्बष्ठ्यां
जातो वेणस्तेषां योनिं सुरापः प्राप्नोति । कृमयः सजातीयसंभोगनिरपेक्षा मां-
सविष्टागोमयादिजन्याः, ततः किञ्चित्स्थूलतराः पक्षास्थिरहिताः पिपीलिकादयः
कीटाः, पतङ्गाः शलभाः, तेषां योनिं ब्राह्मणस्वर्णहारी प्राप्नुयात् । तृणं काशादि,
गुल्मलते प्रागुक्ते, तज्जातीयतां क्रमेण गुरुतल्पगः प्राप्नोति । एतच्चाकामकृतवि-
षयम् । कामकारकृते त्वन्यास्वपि दुःस्वबहुलयोनिषु संसरन्ति । यथाह मनुः
(१२।५५-५८)—‘श्वसूकरखरोष्ट्राणां गोव्राजिमृगपक्षिणाम् । चण्डालपुष्क-
सानां च ब्रह्महा योनिमृच्छति ॥ कृमिकीटपतङ्गानां विहमुजां चैव पक्षिणाम् ।
हिंसाणां चैव सत्त्वानां सुरापो ब्राह्मणो व्रजेत् ॥ लूताहिसरदानां च तिरश्चां
चाम्बुचारिणाम् । हिंसाणां च पिशाचानां स्तेनो विप्रः सहस्रशः ॥ लूतोर्णनाभः ।
सरठः कृकलासः ।—‘तृणगुल्मलतानां च कृष्यादां दंष्ट्रिणामपि । क्रूरकर्मकृतां चैव
शतशो गुरुतल्पगः ॥’ इति ॥ २०७ ॥ २०८ ॥

एवं च तिर्यक्त्वादुत्तीर्णानां मानुष्ये रोगादि लक्षणानि भवन्तीत्याह—

ब्रह्महा क्षयरोगी स्यात्सुरापः श्यावदन्तकः ।

१ वेनानां स्त. २ योनीः स्त. ३ गोव्राजिमृगपक्षिणामिति पाठः. ४ पुष्कसानां च उ.

हेमहारी तु कुनखी दुश्मर्मा गुरुतल्पगः ॥ २०९ ॥
यो येन संवसत्येषां स तल्लिङ्गोऽभिजायते ।

किंच । एवं रौरवादिनत्केषु चसूकरक्षरादिबोनिषु च वारुणं दुःखमनुभूया-
वन्तरं कुरितशेषेण जननसमय एव क्षयरोगादिलक्षणयुक्ताः । प्रचुरेषु मानव-
शरीरेषु संसरन्ति । ब्रह्महा क्षयरोगी राजयक्ष्मी भवेत् । निषिद्धसुरापः स्वप्ना-
वतः कृष्णदशनः । ब्राह्मणहेम्नो हर्ता कुत्सितनस्त्वम् । गुरुदारगामी दुश्मर्मा
कुष्ठिताम् ॥ २०९ ॥ एतेषां ब्रह्महादीनां मध्ये येन पतितेन यः पुरुषः संवसति
स तल्लिङ्गोऽभिजायते ।

अन्नहर्तामयावी स्यान्मूको वागपहारकः ॥ २१० ॥
धान्यमिश्रोऽतिरिक्ताङ्गः पिशुनः पूतिनासिकः ।
तैलहृत्तैलपायी स्यात्पूतिवक्रस्तु सूचकः ॥ २११ ॥

किंच । अन्नस्यापहर्ता आमयावी अजीर्णाक्षः । वागपहारकोऽननुज्ञाताध्यायी
पुस्तकापहारी च मूको वागिन्द्रियविकलो भवेत् । धान्यमिश्रोऽतिरिक्ताङ्गः
पङ्कजुल्यादिः । पिशुनो विद्यमानपरदोषप्रख्यापनशीलः । पूतिनासिकः दुर्गन्ध-
नासिकः । तैलस्य हर्ता तैलपायी कीटविशेषो भवति । सूचकोऽसहोषसंकीर्तनो
दुर्गन्धिवदनो जायते । एतच्च तिर्यक्त्वप्राहयुत्तरकालं मानुषशरीरप्राप्तौ द्रव्यम्
(१२।६८)—‘यद्वा तद्वा परद्रव्यमपहत्य बलाक्षरः । अवश्यं याति तिर्यक्त्वं
जग्ध्वा चैवाहुतं हविः ॥’ इति मनुस्मरणात् ॥ २१० ॥ २११ ॥

परस्य योपितं हत्वा ब्रह्मस्यमपहत्य च ।
अरण्ये निर्जले देशे भवति ब्रह्मराक्षसः ॥ २१२ ॥

किंच । यः परदारानपहरति ब्रह्मस्त्वं च सुवर्णव्यतिरिक्तमपहरति असाधारण्ये
निर्जले देशे ब्रह्मराक्षसो भूतविशेषो जायते ॥ २१२ ॥

हीनजातौ प्रजायेत पररत्नापहारकः ।
पत्रशाकं शिखी हत्वा गन्धाञ्जुच्छुन्दरी शुभान् ॥ २१३ ॥

किंच । हीनजातौ हेमकाराख्यायां पक्षिजातौ पररत्नाद्यपहारको जायते ।
तथात्र मनुः (१२।६१)—‘मणिमुक्ताप्रवालानि हत्वा लोभेन मानवः ।
विविधानि च रत्नानि जायते हेमकर्तृषु ॥’ इति । पत्रात्मकं शाकं हृत्वा
मयूरः । शुभान्गान्धानपहत्य क्षुच्छुन्दरी राजदुहिताख्या मूषिका जायते ॥ २१३ ॥

मूषको धान्यहारी स्याद्यानमुष्ट्रः कपिः फलम् ।
जलं प्लवः पयः काको गृहकारी लुपस्करम् ॥ २१४ ॥

मधु देशः पलं गृध्रो गां गोधाम्नि वकस्तथा ।

श्वित्री वस्त्रं श्वा रसं तु चीरी लवणहारकः ॥ २१५ ॥

किञ्च । धान्यहारी आसुः । यानं हत्वोद्भूतः । फलं वानरः । जलं पुनः शकट-
विलास्यः पक्षी । पयः क्षीरं । काको ध्वाङ्गुः । गृहोपस्करं सुसलादि हत्वा
गृहकारी चेटकाख्यः कीटविशेषः । मधु हत्वा दंशाख्यः कीटः । पलं मांसं
सहृत्वा गृध्राख्यः पक्षी । गां हत्वा गोधाख्यः प्राणिविशेषः । अग्निं हत्वा
वकाख्यः पक्षी । वस्त्रं हत्वा श्वित्री । इक्ष्वादिरसं हत्वा सारमेयः । लवणहारी
चीर्याख्यः उच्चैःस्वरः कीटः ॥ २१४ ॥ २१५ ॥

एवं प्रदर्शनार्थं किञ्चिदुक्त्वा प्रतिद्रव्यं पृष्टाकोटिन्यायेन वक्तुमशक्तेरेको-
पाधिना कर्मविपाकं दर्शयितुमाह—

प्रदर्शनार्थमेतत्तु मयोक्तं स्तेयकर्मणि ।

द्रव्यप्रकारा हि यथा तथैव प्राणिजातयः ॥ २१६ ॥

द्रव्यस्यापह्रियमाणस्य यादृशाः प्रकारान्तादृशा एव प्राणिजातयः स्तेयकर्म-
ण्यपहृतांरो भवन्ति । यथा कांस्यहारी हंस इति । अथवा यत्फलसाधनं द्रव्य-
मपहरति तत्साधनविकलो यथा पङ्कतामश्वहारक इति ॥ शस्त्रेण कचिद्धि-
शेषो दर्शितः । ब्रह्महा कुष्ठी । तैजसापहारी मण्डली । देवब्राह्मणाक्रोशकः
खलतिः । गरदाम्निदायुन्मत्तौ । गुरुं प्रतिहन्तापस्मारी । गोघ्नश्चान्धः । धर्मपत्नीं
त्यक्तवान्यत्र प्रवृत्तः शब्दवेधी प्राणिविशेषः । कुण्डाशी भगभक्षो देववर्षास्व-
हारी । पाण्डुरोगी न्यासापहारी च काणः । स्त्रीपण्योपजीवी पण्डः । कौमारदार-
त्यागी दुर्भगः । मिष्टैकाशी वातगुहमी । अभक्ष्यभक्षको गण्डमाली । ब्राह्मणीगामी
निर्बीजी । क्रूरकर्मा वामनः । वस्त्रापहारी पतंगः । शय्यापहारी क्षपणकः ।
शङ्खशुक्त्यपहारी कपाली । दीपापहारी कौशिकः । मित्रधुक् क्षयी । मातापि-
त्रोराक्रोशः खञ्जक इति ॥ गौतमोऽपि कचिद्विशेषमाह । अनृतवागुल्बलः
मुहुर्मुहुः संलग्नवाक् । जलोदरी दारत्यागी । कूटसाक्षी श्लीपदी उच्छिष्टजङ्घा-
चरणः । विवाहविघ्नकर्ता छिन्नोष्ठः । अवगूरणः छिन्नहस्तः । मातृघ्नोऽन्धः । स्रुपागामी
वातवृषणः । चतुष्पथे विण्मूत्रविसर्जने मूत्रकृच्छ्री । कन्यादूषकः पण्डः । ईर्ष्यालु-
र्मक्षकः । पित्रा विवदमानोऽपस्मारी । न्यासापहारी अनपत्यः । रक्षापहारी अत्य-
न्तदरिद्रः । विद्याविक्रयी पुरुषमृगः । वेदविक्रयी द्वीपी । बहुयाजको जलप्लवः ।
अयाज्ययाजको वराहः । अनिमिश्रितभोजी वायसः । मृष्टैकभोजी वानरः । यत्त-
स्ततोऽभ्यर्च्यार्जः । कक्षवनदहनात्खद्योतः । दारकाचार्यो मुखविगन्धिः । पर्यु-
षितभोजी कृमिः । अदत्तादायी बलीवर्दः । मन्सरी अमरः । अश्रुत्सादी म-

१ शकटविलास्य. ड. २ बरटाख्य ड. ३ पृष्टाकोटेन. ख. ४ ब्रह्मन्वहरः ख. ५ मृष्टैकाशी
पाठ. ६ सण्डकारः न्व. ७ अञ्जलजङ्घ ड. ८ अवगूरणी ख. ९ मिष्टैकभोजी ड.

शूलकुण्डली । शूद्राचार्यः शपाकः । गोहर्ता सर्पः । खेदापहारी क्षयी । भाक्षापहारी अ-
जीर्णी । शान्नापहारी मूकः । चण्डालीपुल्कसीगमने भजगरः । प्रव्रजितायमने मरुपि-
शाचः । शूद्रीगमने दीर्घकीटः । सवर्णाभिगामी दरिद्रः । जलहारी मत्स्यः । क्षीरहारी
बलाकः । वार्धुषिकोऽङ्गहीनः । अविक्रेयविक्रयी गृध्रः । राजमहिषीगामी नपुं-
सकः । राजाकोशको गर्दभः । गोगामी मण्डूकः । अनध्यायाध्ययने सुगालः ।
परद्रव्यापहारी परप्रेष्यः । मत्स्यवधे गर्भवासी । इत्येतेऽनूर्ध्वगमना इति ॥
स्त्रियोऽप्येतेषु निमित्तेषु पूर्वोक्तास्त्वेव जातिषु स्त्रीत्वमनुभवन्ति । यथाह मनुः
(१२।६९)—‘स्त्रियोऽप्येतेन कल्पेन हत्वा दोषमवामुयुः । एतेषामेव जन्तूनां
भार्यात्वमुपयान्ति ताः ॥’ इति । एतच्च क्षयित्वादिलक्षणकथनं प्रायश्चित्तोन्मु-
खीभूतग्रहहायुद्वेगजननार्थं न पुनः क्षयित्वादिलक्षणयुक्तानां द्वादशवार्षिका-
दिघृतप्राप्त्यर्थं संसर्गनिवृत्त्यर्थं वा । तथाहि । पापक्षयार्थं प्रायश्चित्तम् । नैच
प्रायश्चित्तेन प्रारब्धफलपापापूर्वविनाशे किञ्चन प्रयोजनमस्ति । नहि कार्मुकनि-
मुक्तो बाणो लक्ष्यवेधे वेदुस्तद्यापारस्य वा सैत्तान्तरं पुनरपेक्षते । नच तदार-
ब्धफलनाशार्थोऽपूर्वनाशोऽन्वेपणीयः । नहि त्रिमित्तकारणीभूतचक्रबीजरादि-
विनाशेन तदारब्धकरकादिविनाशः । नच नैसर्गिकं कौनल्यादिकं प्रस्थानेन श-
क्यते । किञ्च । नरकतिथ्यग्योन्यादिजन्यदुःखपरम्परामनुभूतस्य हि कौनल्या-
दिको विकारश्चरमं फलम् । तेन चोत्पन्नमात्रेण स्वकारणापूर्वनाशो अन्यते मन्थ-
नजनिताशुशुक्षणिनेवारणिक्षयः । तस्माच्च पापविनाशार्थं घृतपरिचर्या नापि संव्य-
वहारार्थम् । नहि शिष्टाः कुनल्यादिभिः सह संबन्धं परिहरन्ति । प्राचीनक्षया-
त्पापनाशेन संब्यवहार्यत्वस्यापि सिद्धेर्नार्थो घृतचर्यया ॥ यत्तु वसिष्ठेनोक्तम्—
‘कुनस्त्री श्यावदन्तश्च कृच्छ्रं द्वादशरात्रं चरेत्’ इति तत्क्षामवत्यादिवचनैर्मिसि-
कमात्रं न पुनः पापक्षयार्थं संब्यवहार्यत्वसिद्ध्यर्थं वेति मन्तव्यम् ॥ २१६ ॥

यथाकर्म फलं प्राप्य तिर्यक्त्वं कालपर्ययात् ।

जायन्ते लक्षणभ्रष्टा दरिद्राः पुरुषाधमाः ॥ २१७ ॥

किञ्च । यथाकर्म स्वकृतदुष्कृतानतिक्रमेण तदनुरूपं नरकादि फलं तिर्यक्त्वं
च प्राप्य कालक्रमेण क्षीणे कर्मणि दुष्टलक्षणा दरिद्राश्च पुरुषेषु निकृष्टा
जायन्ते ॥ २१७ ॥

ततो निष्कल्मषीभूताः कुले महति भोगिनः ।

जायन्ते विद्ययोपेता धनधान्यसमन्विताः ॥ २१८ ॥

किञ्च । ततो दुर्लक्षणमनुप्यजन्मानन्तरं निष्कल्मषीभूता नरकाद्युपभोगद्वा-
रेण क्षीणपापाः प्राग्भवीयसुकृतशेषेण महाकुले भोगसंपन्नाः विद्याधनधान्यसं-
पन्ना जायन्ते ॥ २१८ ॥

१ हत्वा दोषं ख. २ नच प्रारब्ध ख. ३ सत्ता पुनरपेक्षते ख. ४ कारणभूत ख. ग.
५ मनुभूय तस्य ख. ६ प्राचीननया क. ख. ७ संब्यवहारार्थत्वस्यापि ख. ८ यथाकर्म ख.

एवं प्रायश्चित्तेषु प्ररोचनार्थं कर्मविपाकमभिधायाधुना तेष्वेवाधिकारिणं
निरूपयितुमाह—

विहितस्यानुष्ठानान्निन्दितस्य च सेवनात् ।

अनिग्रहाच्चेन्द्रियाणां नरः पतनमृच्छति ॥ २१९ ॥

तस्मात्तेनेह कर्तव्यं प्रायश्चित्तं विशुद्धये ।

एवमस्यान्तरात्मा च लोकश्चैव प्रसीदति ॥ २२० ॥

विहितमिति यदावश्यकं संध्योपासनाग्निहोत्रादिकं नित्यमशुचिस्पर्शादी
भेदितिकरत्वेन चोदितं स्नानादिकं च तदुभयमुच्यते तस्याकरणात्, निन्दितस्य
निषिद्धस्य सुरापानादेः करणात्, इन्द्रियाणामनिग्रहाच्च नरः पतनमृच्छति प्राप्नो-
ति । प्रत्यवायी भवतीति यावत् ॥ ननु 'इन्द्रियार्थेषु सर्वेषु न प्रसज्येत कामतः'
इतीन्द्रियप्रसक्तेरपि निषिद्धत्वाच्चिन्दितग्रहणेनैव गतार्थत्वात्किमर्थमनिग्रहाच्चे-
न्द्रियाणामिति पृथगुपादानम् । अत्रोच्यते । इन्द्रियप्रसक्तिनिषेधस्य नैका-
न्ततः प्रतिषेधरूपता स्नातकप्रतमध्येऽस्य पाठात्तत्र च 'व्रतानीमानि धारयेत्'
इति व्रतशब्दाधिकारात्तद्व्यवहारेन्द्रियप्रसक्तिप्रतिषेधकः संकल्पो विधीयते ।
स च भायरूप इति पृथगुपादानम् ॥ ननु विहिताकरणात् प्रत्यवेतीति कुतोऽ-
वसितम् । न तावदग्निहोत्रादिचोदना पुरुषप्रवर्तनात्मिकाऽननुष्ठानस्य प्रत्यवाय-
हेतुतामाक्षिपति । विषयानुष्ठानस्य पुरुषार्थत्वावगतिमात्रपर्यवसायिनी हि सा
तावन्मात्रेण प्रवृत्त्युपपत्तेर्न पुनरकरणस्य प्रत्यवायहेतुत्वमपि वक्ति । क्षीणशक्ति-
त्वादन्युपपत्तेः । किञ्च । यद्यनुपपत्त्युपशमेऽपि प्रवृत्तिसिद्ध्यर्थमर्थान्तरं कल्प्यते
तर्हि निषिध्यमानक्रियाजन्यप्रत्यवायपरिहारार्थतयैव तद्वर्जनस्य पुरुषार्थत्वसिद्धा-
वपि फलान्तरं कल्प्येत । नचैतत्कस्यचिदपि संमतम् ॥ ननु यथा निषिद्धेष्वा-
र्थवादावगतप्रत्यवायपरिहारार्थतयैव पुरुषार्थत्वं तथा विहितेष्वप्यर्थवादावगता-
करणजन्यप्रत्यवायपरिहारार्थता कस्माच्च स्यात् ॥ मैवम् । नहि सर्वत्राग्निहो-
त्रादिषु तादृग्विधार्थवादाः सन्ति । नच 'विहितस्यानुष्ठानान्नरः पतनमृच्छति'
इतीयं स्मृतिरेव वाक्यशेषस्थानीयेति चतुरस्रम् । नहि वाक्यान्तरप्रमिते कार्ये
वाक्यान्तरेणार्थवादः संभवति । भवतु वा कथंचिदेकवाक्यतयार्थवादस्तथापि
नौभायरूपं विहिताकरणे कार्यान्तरं जनयितुं क्षमते । ननु 'ज्वरे चैवातिसारे
च लङ्घनं परमौषधम्' इत्यायुर्वेदवचनाद्भोजनाभावरूपं लङ्घनं ज्वरशान्तिं जन-
यतीति यथावगम्यते तथात्रापि भवतु । मैवम् । यतो नात्रापि लङ्घनाज्ज्वर-
शान्तिः किं तर्हि ज्वरनाशप्रतिबन्धकभोजनाभावे सति जठरानलपरिर्पाकजनि-
ताद्धातुसाम्यादिति मन्तव्यम् । तस्मात् 'विहितस्यानुष्ठानान्नरः पतनमृच्छति'
इति कथमस्याः स्मृतेर्गतिरिति वाच्यम् । उच्यते । अग्निहोत्रादिविषयाधिका-

राशिद्विरूपप्रत्यवायाभिप्रायेणेति न दोषः । ननु (१२।१।७२)—‘वान्ता-
शुल्कामुखः प्रेतो विप्रो’ धर्मास्त्वकाव्युतः । अमेध्यकुणपाप्मी तु क्षत्रियः
कटपूतनः ॥ मैत्रार्क्षज्योतिकः प्रेतो वैश्यो भवति पूयभुक् । चैलाशकस्तु भवति
शूद्रो धर्मास्त्वकाव्युतः ॥’ इति । एतानि विहिताकरणप्रत्यवायपराणि मनुष्यच-
नानि कथं घटन्ते । उच्यते । यथा वान्तमभत उल्कया वा दह्यमानमुखस्य
दुःखं तथास्यापि विहितमकुर्वतः पुरुषस्य पुरुषार्थासिद्धेरित्यकरणनिन्दनमनुष्ठा-
नप्ररोचनार्थमित्यविरोधः । यद्वा प्राग्भवीयनिषिद्धाचरणाक्षिप्तविहितानुष्ठानवि-
रोधिरागालस्यादिजन्यवान्ताशुल्कामुखप्रेतत्वादिरूपमिति न कचिदभावस्य
कारणत्वेति मन्तव्यम् ॥ ननु पुंश्चलीवानरस्वरदष्ट(चदष्ट)मिथ्याभिषास्तादौ वि-
हिताकरणादिनिमित्तानामन्यतमस्याप्यभावात्कथं प्रत्यवायिता, कथं च तदभावे
प्रायश्चित्तविधानम् । उच्यते । अस्मादेव पापक्षयार्थप्रायश्चित्तविधानाजन्मान्तरा-
चरितनिषिद्धसेवादिजन्यपापापूर्वं समाक्षिप्तमिथ्याभिषापादिकं तन्निमित्तप्राय-
श्चित्तापनोद्यमनेनानुष्ठितमिति कल्प्यते । पुरुषप्रयत्नैरपेक्ष्येण कार्यरूपपापो-
त्पत्त्यनुपपत्तेः । नच पुंश्चल्यादिगतप्रयत्नेन पुरुषान्तरे पापोत्पत्तिः, कर्तृसमवाचि-
त्वनियमाद्धर्माधर्मयोः, तस्माद्युक्तं च प्रायश्चित्ते निमित्तत्रयपरिगणना । तथाच
मनुः (१।१।४४)—‘अकुर्वन्विहितं कर्म निन्दितं च समाचरन् । प्रसक्तश्चेन्द्रि-
यार्थेषु प्रायश्चित्तीयते नरः ॥’ इति । नरग्रहणं प्रतिक्रोमजातानामपि प्रायश्चि-
त्ताधिकारप्राप्त्यर्थम् । तेषामप्यहिंसादिसाधारणधर्मव्यतिक्रमसंभवात् । यस्मा-
देवं निषिद्धाचरणादिना प्रत्यवेति तस्मात्तेन कृतनिषिद्धसेवादिना पुरुषेण प्राय-
श्चित्तं कर्तव्यमिह लोके परत्र च विशुद्ध्यर्थम् । प्रायश्चित्तशब्दश्चायं पापक्षयार्थं
नैमित्तिके कर्मविशेषे रूढः । एवं प्रायश्चित्ते कृते भस्यान्तरात्मा शुद्धतया प्रसी-
दति लोर्कश्च संव्यवहर्तुं प्रसीदति । एवं वदतैतद्दर्शितम् । नैमित्तिकोऽयं
प्रायश्चित्ताधिकारः, तत्र चार्थवादगतदुरितक्षयोऽपि जातेष्टिन्यायेन साध्यतया
स्वीक्रियते । नच दुरितपरिजिहासुनानुष्ठीयत इत्येतावता कामाधिकारोऽप्यु-
क्तः । यस्मात् (मनुः १।१।५३)—‘चरितव्यमतो नित्यं प्रायश्चित्तं विशुद्ध्ये ।
मिन्धैर्हि लक्षणैर्युक्ता जायन्तेऽनिष्कृतेनसः ॥’ इत्यकरणे दोषश्रवणेनावश्यकत्वा-
वगमात् ॥ २१९ ॥ २२० ॥

प्रायश्चित्ताकरणे दोषमाह—

प्रायश्चित्तमकुर्वाणाः पापेषु निरता नराः ।

अपश्चात्तापिनः कष्टाभरकान्यान्ति दारुणान् ॥ २२१ ॥

पापेषु शास्त्रार्थव्यतिक्रमजनितेषु प्रसक्ताः पुरुषाः अपश्चात्तापिनो मया दुष्कृतं
कृतमित्येवमुद्वेगरहिताः प्रायश्चित्तमकुर्वाणाः दुःसहाभरकान्ग्रामुबन्धि ॥ २२१ ॥

१ विप्रो भवति विध्युतः ग. क. २ मित्रदेवताकत्वान्मेघः पायुस्तदेवायं कर्मेन्द्रियं तत्र
ज्योतिर्यस्य. ३ प्रायश्चित्तनिमित्तं द. ४ लोकश्चायं सम्यक् ख. ५ भिकारशंका क. ६ दुःखदान् क.
या० स्मृ० ३२

नरकस्वरूपं विबुधब्रूयाद्—

तामिस्रं लोहशङ्कुं च महानिरयशाल्मली ।
 रौरवं कुम्भलं पूतिमृत्तिकं कालसूत्रकम् ॥ २२२ ॥
 संघातं लोहितोदं च सविषं संप्रपातनम् ।
 महानरककाष्ठीलं संजीवनमहापथम् ॥ २२३ ॥
 अवीचिमन्धतामिस्रं कुम्भीपाकं तथैव च ।
 असिपत्रवनं चैव तपनं चैकविंशकम् ॥ २२४ ॥
 महापातकजैर्घोरैरुपपातकजैस्तथा ।
 अन्विता यान्त्यचरितप्रायश्चित्ता नराधमाः ॥ २२५ ॥

तामिस्रप्रभृतींस्तपनपर्यन्तानेकविंशतिनरकानन्वर्थसंज्ञाद्योतितावान्तरभेदा-
 न्महापातकोपपातकजनितभयंकरदुरितैरन्विता अनाचरितप्रायश्चित्ताः पुरुषाधमाः
 ग्रामुवन्ति ॥ २२२-२२५ ॥

उपात्तदुरितनाशार्थं प्रायश्चित्तमित्युक्तं तत्र विशेषमाह—

प्रायश्चित्तरूपेत्येनो यदज्ञानकृतं भवेत् ।
 कामतो व्यवहार्यस्तु वचनादिह जायते ॥ २२६ ॥

प्रायश्चित्तैर्वक्ष्यमाणलक्षणैरज्ञानाद्यदेनः पापं कृतं तदपैति गच्छति न कामतः
 कृतम् । किंतु तत्र प्रायश्चित्तविधायकवचनबलादिह लोके व्यवहार्यो जायते ।
 अत्रच प्रायश्चित्तरूपेत्येनो यदज्ञानकृतमित्युपक्रमात्प्रतियोगितया ज्ञानत इति
 वक्तव्ये यत्कामत इत्युक्तं तत् ज्ञानकामयोस्तुल्यत्वप्रदर्शनार्थम् । तथाहि
 'विहितं यदकामानां कामात्तद्विगुणं भवेत् ।' तथा अबुद्धिपूर्वक्रियायामर्थं प्राय-
 श्चित्तम् । तथा 'श्लेष्टेनाधिगतः शूद्रस्त्वज्ञानात् कथंचन । कृच्छ्रत्रयं प्रकुर्वीत
 ज्ञानात् द्विगुणं भवेत् ॥' इत्यादिभिर्वचनैर्ज्ञानकामनयोस्तुल्यप्रायश्चित्तदर्शना-
 तुल्यफलतैव । किंच । स्वतन्त्रप्रवृत्तिर्विषयज्ञानकामनाभ्यां निमत्ता तयोरन्यत-
 रौपायेऽपि तस्या असंभवादतः कामत इत्युक्तम् । ज्ञानाज्ञानत इत्युक्तेऽपि कामः
 प्राप्नोत्यविनाभावात् । नच चौरादिभिर्बलात्प्रवर्त्यमानस्य सत्यपि विषयज्ञाने
 कामनाभावाच्चाविनाभाव इति वाच्यम् । यतोऽत्र विद्यमानस्यापि ज्ञानस्य प्रवृ-
 त्तिहेतुत्वाभावेनासत्समत्वम् ॥ यत्तु शुष्केऽपि पिपतिषोर्भ्रान्त्या कर्दमपतर्ब
 तत्रापि वास्तवज्ञानाभावात्तद्विषयकामनायाश्चाभाव एव । एवमज्ञानाकामयो-
 रप्यव्यभिचार एव ॥ ननु प्रायश्चित्तरूपेत्येन इति न युक्तम् । फलविनाशवत्त्वा-

१ विगता शूद्रास्त्वज्ञानात् । २ ज्ञानात्तद्विगुणं ग. ज्ञाने तु द्विगुणं ड. ३ इत्याद्यपूर्व-
 वचनैः ड. ४ अन्यतराभावेऽपि ग. ५ विद्यमानस्याप्रवृत्तिः ड.

कर्मणः । मैत्रम् । यथा पापोत्पत्तिः शास्त्रगम्या तथा तत्परिक्षयोऽपीति मात्र
प्रमाणान्तरं क्रमते । अतएव गौतमेन पूर्वोत्तरपक्षभङ्गा अयमर्थो दर्शितः ।
तत्र प्रायश्चित्तं कुर्यान्न कुर्यादिति मीमांसन्ते । न कुर्यादित्याहुर्न हि कर्म क्षीयते
इति । कुर्यादित्यपरे । 'पुनःस्तोमेनेद्वा पुनःसवनमायाम्तीति विशायते । ब्राह्म-
मेनेद्वा तरति सर्वं पाप्मानं तरति भूणहत्या योऽधमेधेन यजते' इति 'पुनःसव-
नमायाम्ति' इति, सवनसंपाद्यज्योतिष्टोमादिद्विजातिकर्मणि योग्यो भवतीत्यर्थः ।
नचेदमर्थवादमात्रम् । अधिकारिविशेषणाकाङ्क्षायां रात्रिसत्रम्यायेनार्थवादि-
कफलस्यैव कल्पनाया न्याय्यत्वात्, अतो युक्तं प्रायश्चित्तरूपेण इति ॥ ननु काम-
कृते प्रायश्चित्ताभावात्कथं व्यवहार्यत्वं, तदभावश्च 'अनभिसंधिकृतेऽपराधे प्राय-
श्चित्तम्' इति वसिष्ठवचनात् 'इयं विशुद्धिरुदिता प्रमाप्याकामतो द्विजम् ।
कामतो ब्राह्मणवधे निष्कृतिर्न विधीयते ॥' इति मनुवचनाच्चावगम्यते ।
नैतत् । 'यः कामतो महापापं नरः कुर्यात्कथंचन । न तस्य निष्कृतिर्दृष्टा भृश-
प्रपतनारते ॥' इति । तथा—'विहितं यदकामानां कामात्तद्विगुणं भवेत्' इति
च कामकृतेऽपि प्रायश्चित्तदर्शनात् । यत्तु वसिष्ठवचनं तस्याप्यकामकृतेऽपराधे
प्रायश्चित्तं शुद्धिकरमित्यभिप्रायो न पुनः कामकृते प्रायश्चित्ताभाव इति ॥ यत्तु
मनुवचनं 'इयं विशुद्धिरुदिता' इत्यादि, तदपीयमिति सर्वनामपरामृष्टत्वाद्वा-
वार्षिकादिब्रतचर्याया एव । 'कामतो ब्राह्मणवधे निष्कृतिर्न विधीयते' इत्यनेन प्र-
तिषेधो न पुनः प्रायश्चित्तमात्रस्य । मरणान्तिकादेः प्रायश्चित्तस्य दर्शितत्वात् ॥
ननु यदि कामकृतेऽपि प्रायश्चित्तमस्ति तर्हि पापक्षयोऽपि कस्माच्च स्वादविशो-
बाद्यदि पापक्षयोऽपि नास्ति तर्हि व्यवहार्यतापि कथं भवति ॥ उच्यते । उभ-
यत्रप्रायश्चित्ताविशेषेऽपि फलविशेषः शास्त्रतोऽवगम्यते । अज्ञानकृते तु सर्वत्र
पापक्षयः । यत्र तु 'ब्रह्महसुरापगुरुतल्पगमातृपितृयोनिर्बन्धाः स्तेननास्तिकमि-
न्द्रितकर्माभ्यासिपतितात्याग्यपतितत्यागिनः पतिताः पातकसंयोजकाश्च' इति
गौतमोक्तमहापातकादौ व्यवहार्यत्वं निश्चितं, तस्मिन्पतनीये कर्मणि कामतः
कृते व्यवहार्यत्वमात्रं न पापक्षय इति । नच पापक्षयाभावे व्यवहार्यत्वमनुपप-
न्नम् । हे हि पापस्य शक्ती नरकोत्पादिका व्यवहारनिरोधिका चेति । तत्रैतरश-
क्त्यविनाशेऽपि व्यवहारनिरोधिकायाः शक्तेर्विनाशो नानुपपन्नस्तस्मात्पापानपग-
मेऽपि व्यवहार्यत्वं नानुपपन्नम् । यत्तु मनुवचनम् (११।४५)—'अकामतः कृते
पापे प्रायश्चित्तं विदुर्बुधाः । कामकारकृतेऽप्याहुरेके श्रुतिनिदर्शनात् ॥' इति तदपि
कामकृते प्रायश्चित्तप्राप्त्यर्थं, न पुनः पापक्षयप्रतिपादनपरम् । अपतनीये
पुनः कामकृतेऽपि प्रायश्चित्तेन पापक्षयो भवत्येव । (११।४६)—'अकामतः कृतं
पापं वेदाभ्यासेन शुद्ध्यति । कामतस्तु कृतं मोहात्प्रायश्चित्तैः पृथग्विधैः ॥' इति
मनुस्मरणात् । पतनीयेऽपि कर्मणि कामकृते मरणान्तिकप्रायश्चित्तेषु कल्मष-

१ नेद्वा ब्रह्मचर्यं चरेदुपनयनत इति सर्वं पाप्मानं ख. २ ब्रह्महसुरापो गुरुतल्पगो मातृ-
पितृ ख. ३ संबन्धावगम इ. ४ पापक्षयप्रतिप्रतिपादन ऊ.

क्षयो भवत्येव । कलाम्तराभावात् । 'नोखास्मिहोके प्रत्यापत्तिर्विद्यते कल्मषं तु निर्हन्त्यते' इत्यापस्तम्बस्मरणेन ॥ २२६ ॥

निषिद्धाचरणादिकं प्रायश्चित्ते निमित्तमित्युक्तं तत्प्रपञ्चयितुमाह—

ब्रह्महा मद्यपः स्तेनस्तथैव गुरुतल्पगः ।

एते महापातकिनो यश्च तैः सह संवसेत् ॥ २२७ ॥

हन्तिरयं प्राणवियोगैकरे व्यापारे रूढः । यस्यापारसमनन्तरं कालान्तरे वा कारणान्तरनिरपेक्षः प्राणवियोगो भवति सः । ब्राह्मणं हतवानिति ब्रह्महा । मद्यपो निषिद्धसुरायाः पाता । स्तेनो ब्राह्मणसुवर्णस्य हर्ता । 'ब्राह्मणसुवर्णापहरणं महापातकं' इत्यापस्तम्बस्मरणेन । गुरुतल्पगो गुरुभार्योगामी । तल्पशब्देन शयनवाचिना साहचर्याद्भार्या लक्ष्यते । एते ब्रह्महादयो महापातकिनः । पातयन्तीति पातकानि ब्रह्महत्यादीनि । महच्छब्देन तेषां गुरुत्वं ख्याप्यते तद्योगिनो महापातकिन इति । लाघवार्थं संज्ञाकरणम् । यश्च तैर्ब्रह्महादिभिः प्रत्येकं सह संवसति 'प्रभित्तु संवसेद्यो वै वत्सरं सोऽपि तत्समः' इति वक्ष्यमाणन्यायेन सोऽपि महापातकी । तथाशब्दः प्रकारवचनोऽनुप्राहकप्रयोजकादिकर्तृसंग्रहार्थः । अनुप्राहकश्च यः पलायमानममित्रं उपरुन्धन् परेभ्यश्च हन्तारं परिरुन्धन्तुर्द्विमानमुपजनयन्नुपकरोति स उच्यते । अतएव मनुनानुप्राहकस्य हिंसाफलसंबन्धो दर्शितः—'बहूनामेककार्याणां सर्वेषां शस्त्रधारिणाम् । यद्येको घातयेत्तत्र सर्वे ते घातकाः स्मृताः ॥' इति ॥ तथा प्रयोजकादीनामप्यापस्तम्बेन फलसंबन्ध उक्तः 'प्रयोजितानुमन्ता कर्ता चेति स्वर्गनरकफलेषु कर्मसु यो मूय आरभते तस्मिन्फलविशेषः' इति । तत्राप्रवृत्तस्य प्रवर्तकः प्रयोजकः । स च त्रिप्रकारः—आज्ञापयिताभ्यर्थयमान उपदेष्टेति । तत्राज्ञापयिता नाम स्वयमुच्यते सः शीघ्रं भृत्यादिकं यः प्रेरयति मदीयममित्रं जहीति स उच्यते । अभ्यर्थयमानस्तु यः स्वयमसमर्थः सन् प्रार्थनादिना मच्छत्रुं व्यापादयेत्युच्यते प्रवर्तयति सोऽभिधीयते । अनयोश्च स्वार्थसिद्ध्यर्थमेव प्रयोक्तृत्वम् । उपदेष्टा पुनस्त्वं शत्रुमित्यं व्यापादयेति मर्मोद्घाटनाद्युपदेशपुरःसरं प्रेरयन्कथ्यते । तत्र च प्रयोज्यगतमेव फलमिति तेषां भेदः । अनुमन्ता तु प्रवृत्तस्य प्रवर्तकः । स द्विप्रकारः—कश्चित्स्वार्थसिद्ध्यर्थमनुजानाति कश्चित्परार्थमिति ॥ नन्वनुमननस्य कथं हिंसाहेतुत्वं न तावत्प्राणवियोगोत्पादनेन तस्य साक्षात्कर्तृव्यापारजन्यत्वाच्चापि प्रयोजकस्येव साक्षात्कर्तृप्रवृत्त्युत्पादनद्वारेण प्रवृत्तस्य प्रवर्तकत्वात् । नच साधु त्वयाध्यवसितमिति प्रवृत्तमेवानुमन्यत इति शङ्कनीयम् । तर्हि सस्यानुमननस्य हिंसां प्रत्यहेतुत्वाच्च स्वार्थत्वाच्च । उच्यते । यत्र हि राजादिपारतज्ज्यास्त्वयं मनसा प्रवृत्तोऽपि प्रवृत्तिविच्छेदमयादागामिदण्डमयाद्वा शिथिलप्रयत्नो राजाद्यनुमतिमपेक्षते तत्रानुम-

तिर्हन्तुः प्रवृत्तिमुपोद्बलयन्ती हिंसाफलं प्रति हेतुतां प्रतिपद्यते । तेषां योऽपि
मत्संनताहनधनापहारादिना परान्कोपयति सोऽपि मरणहेतुभूतमन्युत्पादवहा-
रेण हिंसाहेतुर्भवत्येव । अतएव विष्णुनोक्तम्—‘आकुष्टस्ताडितो वापि धनैर्वा
विप्रभोजितः । यमुद्दिश्य त्यजेत्प्राणांस्तमाहुर्ब्रह्मघातकम् ॥’ इति । तथा—‘शा-
न्तिमित्रकलत्रार्थं सुहृत्क्षेत्रार्थमेव च । यमुद्दिश्य त्यजेत्प्राणांस्तमाहुर्ब्रह्मघातकम् ॥’
इति । नच कृतेष्वप्याक्रोशनादिषु कस्यचिन्मन्युत्पत्त्यवशनादकारणतेति
क्षङ्कनीयम् । पुरुषस्वभाववैशिष्ट्यात् । ये अल्पतरेणापि निमित्तेन जातमन्यवो
भवन्ति तेष्वव्यभिचार इति नाकारणता । एतेषां धानुप्राहकप्रयोजकादीनां
प्रत्यासत्तिव्यवधानापेक्षया व्यापारगतगुरुलाघवापेक्षया च फलगुरुलाघवात्
प्रायश्चित्तगुरुलाघवं बोद्धव्यम् ।—‘यो भूय भारभते तस्मिन्फलविशेषः’
इति वचनात् । तथाहनुप्राहकस्य तावत्स्वयमेव हिंसायां प्रवृत्तत्वेन स्वतन्त्र-
कर्तृत्वे सत्यपि साक्षात्प्राणवियोगफलकस्वप्नप्रहारादिव्यापारयोगित्वाभावेन सा-
क्षात्कर्तृत्वभूयो हिंसारम्भकत्वाभावादल्पफलत्वमल्पप्रायश्चित्तत्वं च । प्रयोज-
कस्य तु स्वतन्त्रकर्तृप्रवृत्तिजनकत्वेन व्यवहितत्वात्ततोऽल्पफलत्वम् । प्रयोज-
कानां मध्ये परार्थप्रवृत्तत्वेनोपदेष्टुरल्पफलत्वम् ॥ ननु प्रयोजकहस्तस्थानी-
यत्वात्प्रयोज्यस्य न फलसंबन्धो युक्तः । यदि परप्रयुक्त्या प्रवर्तमानस्यापि
संबन्धस्तर्हि स्थपतितडागखनितृप्रभृतीनामपि मूल्येन प्रवर्तमानानां स्वर्गादिफ-
लप्राप्तिप्रसङ्गः । उच्यते । शास्त्रोक्तं फलं प्रयोक्तीति न्यायेनाधिकारिकर्तृगतफ-
लजनका देवकूपतडागनिर्माणादयः । नच स्थपतितडागखनित्रादयो देवकूपतडाग-
करणादिष्वधिकारिणः । अस्वर्गकामित्वात् । अत्र पुनः परप्रयुक्त्या प्रवर्तमानाना-
मप्यर्हिंसायामधिकारित्वाद्भवत्येव तस्मिन्निबन्धनो दोषः । अनुमन्तुस्तु प्र-
योजकादल्पफलत्वं प्रयोजकव्यापारादहिरङ्गत्वाद्युत्वाच्चानुमनस्य । निमित्त-
कर्तुः पुनराक्रोशकादेः प्रवृत्तिहेतुभूतमन्युजनकत्वेन व्यवहितत्वान्मरणानुसंधानं
विना प्रवृत्तत्वाच्चानुमन्तुः सकाशादल्पफलत्वम् ॥ ननु यदि व्यवहितस्यापि
कारणत्वं तर्हि मातापित्रोरपि हन्तृपुरुषोत्पादनद्वारेण हननकर्तृत्वप्रसङ्गः । उच्यते ।
नहि पूर्वभावित्वमात्रेण कारणत्वम् । कारणकारणतयापि तथाभावित्वोपपत्तेः ।
यत्स्वल्प स्वरूपातिरिक्त-कार्योत्पत्त्यनुगुणव्यापार-योगि भवति तद्धि कारणम् । यदि
रथन्तरसामा सोमः स्यादेन्द्रवायवाग्रान् ग्रहान् गृहीयादिति रथन्तरसामतेषां क-
तोरैन्द्रवायवाग्रर्थायां कारणं । नहि तत्र सोमयागः स्वरूपेण कारणं व्यभिचा-
रात् । नच पित्रोस्त्वाद्विवक्षितकारणलक्षणयोगित्वमिति वाँतिप्रसङ्गः । अनेनैव न्यायेन
धर्माभिसंधिना निर्मितकूपवाप्यादौ प्रमादपतितप्राक्षणादिमरणे खानयितुर्दोषा-
भावः । नहि कूपोऽनेन खानितः अतोऽहमात्मानं व्यापादयामीत्येवं कूपखनननि-
मित्तं व्यापादनं यथाक्रोशादौ । अतः कूपकर्तुरपि कारणकारणत्वमेव न पुनर्हिंसाहे-
तुत्वमिति मातापितृतुल्यत्वैव । तथा कश्चित्सत्यपि हिंसानिमित्तयोगित्वे परोप-

१ तथान्योपि ख. २ फलं गुरु ख. ३ देवकुलतडाग. क. ग. ड. ४ तडागकर्त्रादयो ख.
५ दप्यफलत्वम् ख. ६ प्रया कारणं ड. नास्तिप्रसंगः क.

कारार्थप्रवृत्तौ वचनादोषामात्रः । यथाह संवर्तः—‘बन्धने गोश्लिष्टिसार्थं गृ-
ह्यर्थविमोचने । यस्मै कृते विपत्तिश्चेत्प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥ औषधं खेहमाहारं
वृद्धोष्णानादिषु । दीयमाने विपत्तिः स्यान्न स पापेन लिप्यते ॥ दाहप्लेह-
क्षिराभेदप्रयत्नैरुपकुर्वताम् । प्राणसंत्राणसिद्ध्यर्थं प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥’
इति । एतच्चादाननिदाननिपुणभिषग्विषयम् । इतरस्य तु ‘भिषग्मिथ्याच्य-
न्दाप्यः’ इत्यत्र दोषो दर्शितः । यत्रतु मन्युनिमित्ताक्रोशनादिकमकुर्वतोऽपि
नाम गृहीत्वोन्मादादिनात्मानं व्यापादयति तत्रापि न दोषः । —‘अकारणं तु
यः कश्चिद्भिजः प्राणान्परित्यजेत् । तस्यैव तत्र दोषः स्यान्न तु यं परिकीर्तयेत् ॥’
इति स्मरणात् ॥ तथा यत्राप्याक्रोशकादिजनितमन्युरात्मानं खड्गादिना प्रहृत्य
मरणादर्वाणाक्रोशनादिकैर्ना धनदानादिना संतोषितो यदि जनसमक्षमुखैः आ-
वयति नात्राक्रोशकस्यापराध इति तत्रापि वचनाच्च दोषः । यथाह शिष्णुः—
‘अदिश्य कुपितो हत्वा तोषितः श्रावयेत्पुनः । तस्मिन्मृते न दोषोऽस्ति ह्ययो-
ष्ण्रावणे कृते ॥’ इति । एतेषां च प्रयोजकादीनां दोषगुरुलघुभावपर्यालोचनया
प्रायश्चित्तविशेषं वक्ष्यामः ॥ २२७ ॥

ब्रह्महत्यासमान्याह—

गुरुणामध्यधिकक्षेपो वेदनिन्दा सुहृद्वधः ।

ब्रह्महत्यासमं ज्ञेयमधीतस्य च नाशनम् ॥ २२८ ॥

गुरुणामाधिक्येनाधिकक्षेपः अनृताभिशंसनम् । ‘गुरोरनृताभिशंसनमिति महा-
पातकसमानि’ इति गौतमस्मरणात् । एतच्च लोकाविदितदोषाभिशंसनविषयश्च ।
‘दोषं बुद्ध्वा न पूर्वः परेषां समाख्याता स्यात्संव्यवहारे चैनं परिहरेत्’ इत्यापस्त-
म्बस्मरणात् । नास्तिक्वाभिनिवेशेन वेदकुत्सनम् । सुहृन्मित्रं तस्याग्राहणत्वापि
वधः । अधीतस्य वेदस्यासच्छास्त्रविनोदेनालस्यादिना वा नाशनं विस्मरणम् ।
एतानि प्रत्येकं ब्रह्महत्यासमानि । यत्पुनः ‘स्वाध्यायाग्निसुतत्यागः’ इत्यधीतत्याग-
स्योपपातकमध्ये परिगणनं तत्कथंचित्कुटुम्बभरणाकुलतया सच्छास्त्रवर्णप्यप्र-
तया वा विस्मरणे द्रष्टव्यम् ॥ २२८ ॥

सुरापानसमान्याह—

निषिद्धभक्षणं जैहयमुत्कर्षे च वचोऽनृतम् ।

रजस्वलामुखास्वादः सुरापानसमानि तु ॥ २२९ ॥

निषिद्धं लशुनादिकं तस्य मतिपूर्वं भक्षणम् । अतएव मनुः (५।१९)—
‘अत्राकं बिडुराहं च लशुनं ग्रामकुक्कुटम् । पलाण्डुं गृजनं चैव मत्स्या जग्ध्या
पतेक्षरः ॥’ इति । अमतिपूर्वं तु प्रायश्चित्तान्तरम् (५।३०)—‘अमस्यैवापि
पदं जग्ध्या कृष्णं सान्तपनं चरेत् । यतिवान्द्रायणं वापि क्षेपेषूपवसेदहः ॥’

इति तैजैवोक्तत्वात् । जैह्वं कौटिल्यं अन्याभिसंभानेनान्यवादिष्वभ्यकर्तृत्वं च । अत्र च जैह्वमिति यद्यपि सामान्येनोक्तं तथापि प्रायश्चित्तस्य गुरुत्वाभिनि-
 श्चयापि गुरुविषयं जैह्वमिति गौरवं गम्यते । अस्ति च नैमित्तिकपर्यालोचनया
 निमित्तस्य विशेषावगतिः । यथा यस्योभावप्री अनुगतौ स्यातां दुष्टौ भवेतामभिमि-
 त्तोचेतां वा पुनराधेयं तत्र प्रायश्चित्तिरित्यत्रोभावित्यस्य निमित्तविशेषणत्वेन हवि-
 रुभयत्वादविवक्षितत्वेऽप्यग्निद्वयनिष्पादकपुनराधेयरूपनैमित्तिकविधिवलादग्नि-
 द्वयानुगतिरेव निमित्तमिति कल्प्यते तथाप्रापीति युक्तं निमित्तगौरवकल्पनम् ।
 तथा समुत्कर्षनिमित्तं राजकुलादावचतुर्वेद एव चतुर्वेदोऽहमित्यनुसभाषणम् ।
 रजस्वलाया(कामवशेन)वक्रासवसेवनमेतानि सुरापानसमानि ॥ २२९ ॥

सुवर्णस्तेयसमान्याह—

अश्वरत्नमनुष्यस्त्रीभूधेनुहरणं तथा ।

निक्षेपस्य च सर्वं हि सुवर्णस्तेयसंमितम् ॥ २३० ॥

अश्वादीनां ब्राह्मणसंबन्धिनां निक्षेपस्य च सुवर्णव्यतिरिक्तस्यापहरणमेतत्सर्वं
 सुवर्णस्तेयसमं वेदितव्यम् ॥ २३० ॥

गुरुतल्पसमान्याह—

सखिभार्याकुमारीषु स्वयोनिष्वन्त्यजासु च ।

सगोत्रासु सुतस्त्रीषु गुरुतल्पसमं स्मृतम् ॥ २३१ ॥

सखा मित्रं तस्य भार्या, कुमार्युत्तमजातीया कन्यका तासु ।—‘सकामास्वनु-
 लोमासु न दोषस्त्वन्यथा दमः । दूषणे नु करच्छेद उत्तमायां वधस्तथा ॥’ इति
 तत्रैव दण्डविशेषप्रतिपादनात्प्रायश्चित्तगुरुत्वं युक्तम् । स्वयोनिर्भगिनी । अ-
 न्त्यजा चाण्डाली । सगोत्रा समानगोत्रा । सुतस्त्री क्षुपा । एतासां गमनं प्रत्येकं
 गुरुतल्पसमम् । एतच्च रेतःसेकादूर्ध्वं वेदितव्यम् । अर्वाङ्गनिवृत्तौ तु न गुरुत-
 ल्पसमत्वं किंत्वल्पमेव प्रायश्चित्तम् । (११।५८)—‘रेतःसेकः स्वयोनीषु कुमा-
 रीध्वन्त्यजासु च । सख्युः पुत्रस्य च स्त्रीषु गुरुतल्पसमं विदुः ॥’ इति मानवे
 रेतःसेक इति विशेषणोपादानात् । सगोत्राग्रहणेनैव सिद्धे पुनः सुतस्त्रीग्रहणं प्राय-
 श्चित्तगौरवप्रतिपादनार्थम् । अत्र च ब्रह्महत्यादिस्मृत्यवचनं गुर्वधिक्षेपादेस्तत्तन्निमि-
 त्तप्रायश्चित्तोपदेशार्थम् । ननु वेदनिन्दादौ दोषस्य लघुत्वादुत्तरं ब्रह्महत्यादिप्रा-
 यश्चित्तं न युज्यते । मैवम् । गुरुप्रायश्चित्तोपदेशबलादेव दोषगुह्यत्वावगतेः ।
 नच ब्रह्महत्यादिप्रायश्चित्तातिदेशार्थमेवेदं वचनं न भवति । किंतु दोषगौरवमात्र-
 प्रतिपादनपरमित्याशङ्कनीयम् । यतस्त्वावन्मात्रप्रतिपादनपरत्वे ब्रह्महत्यासममिदं
 गुरुतल्पसमित्यादिभेदेन समत्वाभिधानं नोपपद्यते । तच्च प्रायश्चित्तं समश-
 द्भेदोपदिश्यमानं ब्रह्महत्यादिप्रायश्चित्तेभ्यः किञ्चिद्भूतमेवोपदिश्यते । लोके
 राजसमो मन्त्रीत्यादिवाक्येषु समशब्दस्य किञ्चिद्भिन्ने प्रयोगदर्शनात्, महतः पा-

सकसोत्तरस्य च तुल्यत्वस्यायुक्तत्वाच्च । एवंच सति याज्ञवल्क्येन ब्रह्महत्यास-
मत्वेनोक्तानामपि ब्रह्मोज्झतावेदनिन्दासुहृद्धानां मनुना यत्सुरापानसाम्यम् ।
(११।५६)—‘ब्रह्मोज्झता वेदनिन्दा कौटसाक्ष्यं सुहृद्दधः । गर्हिताश्चाप्ययो-
र्जग्धिः सुरापानसमानि पद ॥’ इत्युक्तं तदप्रायश्चित्तविकल्पार्थम् । एवमन्ये-
ष्वपि वचनेषु विरोधः परिहर्तव्यः । यत्तु वसिष्ठेन—‘गुरोरलीकनिर्वन्दे कृच्छ्रं
द्वादशरात्रकं । चरित्वा सचैलः स्नातो गुरुप्रसादात् पूतो भवति’ इति लघु-
प्रायश्चित्तमुक्तं तदमतिपूर्वं सकृदनुष्ठाने च वेदितव्यम् ॥ २३१ ॥

गुरुतल्पातिदेशमाह—

पितुः स्वसारं मातुश्च मातुलानीं क्षुपामपि ।

मातुः सपत्नीं भगिनीमाचार्यतनयां तथा ॥ २३२ ॥

आचार्यपत्नीं स्वसृतां गच्छंस्तु गुरुतल्पगः ।

लिङ्गं छित्त्वा वधंस्तस्य सकामायाः स्त्रिया अपि ॥ २३३ ॥

पितृष्वस्रादयः प्रसिद्धास्ताः गच्छन् गुरुतल्पगस्तस्य लिङ्गं छित्त्वा राज्ञा वधः
कर्तव्यो दण्डार्थं प्रायश्चित्तं च तदेव । अशब्दाद्राज्ञीप्रव्रजितादीनां ग्रहणम् । य-
थाह नारदः—‘माता मातृष्वसा अश्रूमांतुलानी पितृष्वसा । पितृष्वसस्त्रिभि-
ष्वस्त्री भगिनी तत्सखी क्षुपा ॥ दुहिताचार्यभार्या च सगोत्रा शरणागता । राज्ञी
प्रव्रजिता धात्री साध्वी वर्णोत्तमा च या ॥ आसामन्यतमां गच्छन्गुरुतल्पग उ-
च्यते । शिभस्योत्कर्तनात्तत्र नान्यो दण्डो विधीयते ॥’ इति । राज्ञी राज्यस्य
कर्तुर्भार्या, न क्षत्रियस्यैव । तद्रमने प्रायश्चित्तान्तरोपदेशात् । धात्री मातृष्वसि-
रिका स्तन्यदानादिना पोषयित्री । साध्वी व्रतचारिणी । वर्णोत्तमा ब्राह्मणी ।
अत्र मातृग्रहणं दृष्टान्तार्थम् । अयं च लिङ्गच्छेदवधात्मको दण्डो ब्राह्मणव्यति-
रिक्तस्य ।—‘न जातु ब्राह्मणं हन्यात्सर्वपापेष्ववस्थितम्’ इति तस्य वधनिषेधात्
वधस्यैव प्रायश्चित्तरूपत्वात् । अस्य च विषयं गुरुतल्पप्रायश्चित्तप्रकरणे प्रपञ्चयि-
ष्यामः । अत्र क्षुपाभगिन्योः पूर्वश्लोकेन गुरुतल्पसमीकृतयोः पुनर्ग्रहणं प्रायश्चि-
त्तविकल्पार्थम् । यदा पुनरेताः स्त्रियः सकामाः सत्य एतानेव पुरुषान्ब्रह्मीकृत्यो-
पमुज्जम्ते तदा तासामपि पुरुषवद्बध एव दण्डः प्रायश्चित्तं च । एतानि गुर्वधि-
क्षेपादितनयागमनपर्यन्तानि महापातकातिदेशविषयाणि सद्यःपतनहेतुत्वात्पात-
कान्युच्यन्ते । यथाह यमः—‘मातृष्वसा मातृसखी दुहिता च पितृष्वसा ।
मातुलानी स्वसा अश्रूगत्वा सद्यः पतेन्नरः ॥’ इति । गौतमेन पुनरन्येषामपि
पातकव्यमुक्तम् । मातृपितृभोनिसंबद्धाङ्गस्तेननास्तिकनिन्दितकर्माभ्यासिपतिता-
त्यान्यपतितत्यागिनः पतिताः पातकसंयोजकाश्चेति । तेषां च महापातकोपपात-
कमध्यपाठान्महापातकाभ्यूनत्वंमुपपातकाश्च गुरुत्वमवगम्यते । तदुक्तम्—‘म-
हापातकतुल्यानि पापान्युक्तानि यानि तु । तानि पातकसंज्ञावि तन्म्यूनमुपपात-

कम् ॥' इति । तथा चाङ्गिराः—'पातकेषु सहस्रं स्वान्महत्सु द्विगुणं तथा ।
उपपाते तुरीयं स्वाक्षरकं वर्धसंख्यया ॥' इति ॥ २३२ ॥ २३३ ॥

एवं महापातकानि सप्तमानि च पातकानि परिगणय्योपपातकानि परिगण-
यितुमाह—

गोवधो ब्राह्म्यता स्तेयमृणानां चानपक्रिया ।
अनाहिताग्नितापण्यविक्रयः परिवेदनम् ॥ २३४ ॥
भृतादध्ययनादानं भृतकाध्यापनं तथा ।
पारदार्यं पारिविच्यं वार्धुष्यं लवणक्रिया ॥ २३५ ॥
स्त्रीशूद्रविद्वक्षत्रवधो निन्दिताथोपजीवनम् ।
नास्तिक्यं व्रतलोपश्च सुतानां चैव विक्रयः ॥ २३६ ॥
धान्यकुप्यपशुस्तेयमयाज्यानां च याजनम् ।
पितृमातृसुतत्यागस्तडागारामविक्रयः ॥ २३७ ॥
कन्यासंदूषणं चैव पैरिविन्दकयाजनम् ।
कन्याप्रदानं तस्यैव कौटिल्यं व्रतलोपनम् ॥ २३८ ॥
आत्मनोऽर्थे क्रियारम्भो मद्यपस्त्रीनिषेवणम् ।
स्वाध्यायाग्निसुतत्यागो बान्धवत्याग एव च ॥ २३९ ॥
इन्धनार्थं द्रुमच्छेदः स्त्रीहिंसौषधजीवनम् ।
हिंस्रयन्त्रविधानं च व्यसनान्यात्मविक्रयः ॥ २४० ॥
शूद्रप्रेष्यं हीनसख्यं हीनयोनिनिषेवणम् ।
तथैवानाश्रमे वासः परान्नपरिपुष्टता ॥ २४१ ॥
असच्छास्त्राधिगमनमाकरेष्वधिकारिता ।
भार्याया विक्रयश्चैषामेकैकमुपपातकम् ॥ २४२ ॥

गोवधो गोपिण्डव्यापादनम् । कालेऽनुपनीतत्वं ब्राह्म्यता । ब्राह्मणसुवर्णत-
त्समव्यतिरिक्तपरद्रव्यापहरणं स्तेयम् । गृहीतस्य सुवर्णादेरप्रदानम् । ऋणानाम-
नपाकरणम् । तथा देवर्षिपितृणां सर्वन्धूयणस्यानपाकरणं च । सत्यधिकारेऽना-
हिताग्नित्वम् ॥ ननु ज्योतिष्टोमादिकामभुतयः स्वाङ्गभूताग्निनिष्पत्त्यर्थमाधानं
प्रयुज्यत इति मीमांसकप्रसिद्धिरतश्च यस्याग्निभिः प्रयोजनं तस्य तदुपायभू-
ताधाने प्रवृत्तिर्विद्याथर्यिन इव धनार्जने । यस्य पुनरग्निभिः प्रयोजनं नास्ति
तस्याप्रवृत्तिरिति कथमनाहिताग्नितादोषः । उच्यते । अस्मादेवाधानस्याध-

इयत्त्ववचनाच्चित्यभ्युत्तयोऽपि साधिकारित्वाविशेषादाधानस्य प्रयोजिका इति स्मृतिकाराणामभिप्रायो लक्ष्यत इत्यदोषः । तथा अपण्यस्य लवणादेर्विक्रयः । सहोदरस्य ज्येष्ठस्य तिष्ठतः कनीयसो भ्रातुर्दाराप्रिसंयोगः परिवेदनम् । पणपूर्वाध्यापकादध्ययनग्रहणम् । पणपूर्वाध्यापनम् । परदारसेवनं गुरुदारतत्समव्यतिरेकेण । पारिवित्त्यं कनीयसि कृतविवाहे ज्येष्ठस्य विवाहराहित्यम् । वार्षिकं प्रतिषिद्धवृत्त्युपजीवनम् । लवणक्रिया लवणस्योत्पादनम् । स्त्रिया वधः अजाह्वया अप्याग्नेयीव्यतिरेकेण । शूद्रवधः । अदीक्षितविद्वक्षत्रियवधः । निम्बिताथोपजीवनमराजस्थापिताथोपजीवनम् । नास्तिक्यं नास्ति परलोक इत्याद्यभिनिवेशः । व्रतलोपो ब्रह्मचारिणः स्त्रीप्रसङ्गः । सुतानामपत्यानां विक्रयः । धाम्यं व्रीह्यादि, कुप्यमसारद्रव्यं त्रपुसीसादि, पशवो गवाद्यस्तेषामपहरणम् । गोवधो व्रात्यता स्तेयमित्यनेन स्तेयग्रहणेनैव सिद्धे पुनर्धाम्यकुप्यादिस्तेयग्रहणं नित्यार्थम् । अतो धाम्यादिव्यतिरिक्तद्रव्यस्तेये नावश्यमेतदेव प्रायश्चित्तमपितु ततो न्यूनमपि भवत्येव । एतेन बान्धवत्यागग्रहणेनैव सिद्धे पुनः पित्रादित्यागग्रहणं व्याख्यातम् । अयाज्यानां जातिकर्मदुष्टानां शूद्रघात्यादीनां याजनम् । पितृमातृसुतानामपतितानां त्यागो गृहाग्निष्कामनम् । तडागस्यारामस्य चोद्यानोपवनादेर्विक्रयः । कन्याया संतूषणमङ्गुल्यादिना योनिविदारणं नतु भोगः । तस्य सखिभार्याकुमारीदिविति गुरुस्वरूपसमत्वस्योक्तत्वात् । परिविन्दकयाजनं तस्य च कन्याप्रदानम् । कौटिल्यं गुरोरन्यत्र । गुरुविषयस्य तु कौटिल्यस्य सुरापानसमत्वमुक्तम् । पुनर्व्रतलोपग्रहणमशिष्टाप्रतिषिद्धेऽपि श्रीहरिचरणकमलप्रेक्षणात् प्राक् ताम्बूलादिकं न भक्षयामीत्येवंरूपेषु प्राप्स्यर्थं नतु स्नातकव्रतप्राप्स्यर्थम् । तत्र (११।२०३)—‘स्नातकव्रतलोपे च प्रायश्चित्तमभोजनम्’ इति मनुना लघुप्रायश्चित्तस्य प्रतिपादितत्वात् ॥ तथास्मार्थं च पाकलक्षणक्रियारम्भः । (मनुः ३।११८)—‘अघं स केवलं भुङ्क्ते यः पचत्यात्मकारणात्’ इति तस्यैव प्रतिषिद्धत्वात् । क्रियामात्रविषयत्वे तु प्रतिषेधकल्पनाया गौरवं स्यात् । मद्यपायाः स्त्रियाः जायाया अपि निषेधमुपभोगः । स्वाध्यायत्यागो व्याख्यातः । अग्नीनां च औतस्सार्तानां त्यागः । सुतत्यागः संस्काराद्यकरणम् । बान्धवानां पितृव्यमातुलादीनां त्यागः सति विभवे अपरिरक्षणम् । पाकादिदृष्टप्रयोजनसिद्धयर्थमार्द्रद्रुमच्छेदो न त्वाहवनीयपरिरक्षणार्थमपि । स्त्रिया हिंसया औषधेन च वर्तनं जीवनं स्त्रीहिंसौषधजीवनम् । तत्र स्त्रीजीवनं नाम भार्यो पण्यभावेन प्रयोज्य तल्लब्धोपजीवनम्, स्त्रीधनेनोपजीवनं वा । हिंसया जीवनं प्राणिवधेन जीवनम् । औषधजीवनं वशीकरणादिना । हिंसयश्च तिलेषुपीडाकरस्य प्रवर्तनम् । व्यसनानि मृगयादीन्वष्टादश । आत्मविक्रयो

१ साधिकारित्वाविशेषा ड. २ वृत्त्युपजीवित्वम् ड. ३ प्रतिषेधे ड. ४ करणेन ड. ५ मृगयादीन्वष्टादश व्यसनानि मनुस्मृतौ (७ श्लो. ४७-५३)—‘मृगयाक्षा दिवास्वाप परिवादः स्त्रियो मदः । तौर्वत्रिकं वृथाट्या च कामजो दशको गणः ॥ पैशुन्यं साहसं द्रोह ईर्ष्यामूयार्थदूषणम् । वाग्दण्डजं च पारुष्यं क्रोधजोऽपि गणोऽष्टकः ॥ दयोरप्येतयोर्मूलं यं सर्वं कवयो

ब्रह्मग्रहणेन परदास्यकरणम् । शूद्रसेवनं द्वीमेषु मैत्रीकरणम् । अनृद्धसर्वणंदारण्य-
केवलहीनवर्णंदारोपयमनं साधारणस्त्रीसंभोगश्च । अनाश्रमवासः अगृहीताश्रमित्वं
सत्यधिकारे । पराश्रपरिपुष्टता परपाकरतित्वम् । असच्छास्त्रस्य चार्वाकादिप्र-
मथस्याभिगमः । सर्वाकरेषु सुवर्णाद्युत्पत्तिस्थानेषु राजाश्रयाधिकारित्वम् ।
आर्याया विक्रयः । चशब्दान्मन्वाद्युक्ताभिचारामतिपूर्वलशुनादिभक्षणादेर्मह-
षम् । एषां गोवधादीनां प्रत्येकमुपपातकसंज्ञा वेदितव्या । मनुना पुनरभ्या-
स्यपि निमित्तानि जातिभंशकरसंकरीकरणापात्रीकरणमलिनीकरणसंज्ञानि परि-
गणितानि । (मनुः ११।६७-७०)—‘ब्राह्मणस्य रुजःकृत्या प्रातिरन्ध्रेषम-
धयोः । जैह्वं पुंसि च मैथुन्यं जातिभंशकरं स्मृतम् ॥ खराश्वोद्वसृगेभानामजा-
विकवधस्तथा । संकरीकरणं ज्ञेयं मीनादिमहिषस्य च ॥ निन्दितेभ्यो धनादानं
वाणिज्यं शूद्रसेवनम् । अपात्रीकरणं ज्ञेयमसत्यस्य च भाषणम् ॥ कृमिकीटव-
योहत्या मद्यानुगतभोजनम् । फलेधःकुसुमस्तेयमर्धैर्यं च मलावहम् ॥’ इति ॥
अतोऽन्यक्षिमित्तजातं प्रकीर्णकं कथ्यते ॥ बृहद्विष्णुना च समस्तानि प्रायश्चि-
त्तनिमित्तान्युत्तरोत्तरं लघ्नीयांसि पृथक्संज्ञाभेदभिज्ञानि दर्शितानि—‘ब्रह्महत्या
सुरापानं ब्राह्मणसुवर्णापहरणं गुरुदारगमनमिति महापातकानि तत्संयोगश्च ।
मानृगमनं दुहितृगमनं स्त्रुपागमनमित्यतिपातकानि । यागस्यक्षत्रियवधो वैश्यस्य
च रजस्वलायाश्चान्तवदयाश्वासगोत्रायाश्चाविज्ञातस्य गर्भस्य शरणागतस्य च घातनं
ब्रह्महत्यासमानि । कौटसाक्ष्यं सुहृद्बध इत्येतौ सुरापानसमौ । ब्राह्मणस्य भूमि-
हरणं सुवर्णस्तेयसमम् । पितृव्यमातामहमातुलनृपपदयभिगमनं गुरुदारगमनस-
मम् । पितृत्वसृमातृत्वसृगमनं श्रोत्रियत्विगुपाध्यायमित्रपक्ष्यभिगमनं च
स्वसुः सख्याः सगोत्राया उत्तमवर्णाया रजस्वलायाः शरणागताया प्रयजितायाः
निक्षिप्तायाश्च गमनमित्येतान्यनुपातकानि । अनृतवधनं समुत्कर्षं राजगामि
च पेशुनम् । गुरोश्चालीकनिर्वन्धो वेदनिन्दा अधीतस्य त्यागोऽग्निपितृमातृसु-
तदाराणां च अभोज्यान्नभक्षणं परस्वापहरणं परदारानुगमनमयाज्यानां च या-
जनम् । ब्राह्मता भृतकाध्यापनं भृतकाध्ययनादानं सर्वाकरेण्यधिकारो महाय-
ज्ञप्रवर्तनं द्रुमगुल्मलतौषधीनां हिंसया जीवनमभिचारमूलकर्मसु च प्रवृत्तिरात्मा-
र्थक्रियारम्भः अनाहिताग्निता देवर्षिपितृणासृणस्थानपक्रिया असच्छास्त्राभिगमनं
नास्तिकता कुशीलता मद्यपर्वाभिषेवणमित्युपपातकानि । ब्राह्मणस्य रुजःकरणम-
न्ध्रेषमधयोर्प्रातिर्जैह्वं पशुषु पुंसि च मैथुनाचरणमित्येतानि जातिभंशकराणि । प्रा-
म्यारण्यपशूनां हिंसनं संकरीकरणम् निन्दितेभ्यो धनादानं वाणिज्यं कुसीदजीवनं

विदुः । तं यत्नेन जयेल्लोभ तच्चावेतावुमौ गणी ॥ पानमक्षाः स्त्रियश्चैव मृगया च यथाक्रमम् ।
एतत्कष्टतमं विधाच्चतुर्ध्वं कामजे गणे ॥ दण्डस्य पातनं चैव बाक्पातुष्यार्थदूषणे । क्रोधजेऽपि
गणे विधात्कष्टमेतन्निकं मदा ॥ सप्तकस्यास्य वर्गस्य सर्वत्रैवानुपक्रियः । पूर्वं पूर्वं गुरुतरं
विधात्सतनमात्मवान् ॥ व्यसनस्य च मृत्योश्च व्यसनं कष्टमुच्यते । व्यसन्यधोभो प्रजसि
स्वर्यात्यव्यसनी मृतः ॥ इति ।

१ श्वात्रिगोत्रायाः ख. २ पेशुन्यम् ख. ३ गुल्मवह्रीलतौषधीनां ख. ४ त्यागपक्रिया ख.

असत्यभाषणं दूरसेवमिस्यपात्रीकरणानि । पक्षिणां जलचराणां जलजानां च वासनं कुमिकीटघातनं मद्यानुगतभोजनमिति मलावहानि । यदनुक्तं तस्यकीर्ण-
कमिति ॥ कात्यायनेन तु महापातकसमानां विष्णुनाप्युपपातकत्वेनोक्तानां पातकसंज्ञा वर्णिता—‘महापापं चातिपापं तथा पातकमेव च । प्रास-
ङ्गिकं चोपपापमित्येवं पञ्चको गणः ॥’ इति ॥ ननूपपातकादीनां कथं पात-
कत्वं पतनहेतुत्वाभावात् । यदि तेषामपि पतनहेतुत्वं तर्हि मातृपितृयोनिबंध-
द्वाङ्ग इत्यादिपरिगणनमनर्थकम् । अथैवमुच्यते । यद्यपि महापातकतत्समे-
धिवच सद्यःपातित्यहेतुत्वं नास्ति तथाप्यभ्यासापेक्षया पातित्यहेतुत्वमविरुद्धम् ।
निन्दितकर्माभ्यासादिति गौतमवचनादिति । मैवम् । अभ्यासस्थानिरूप्यमाण-
त्वात् द्विः शतकृत्वो वेति तत्राविशेषेऽङ्गीक्रियमाणे योऽपि द्विर्दिवा सपिति
यः शतकृत्वो वा गोवधं करोति तयोरविशेषेण पातित्यं स्यात् । अत्रोच्यते ।
यत्रार्थवादे प्रत्यवायविशेषः श्रूयते प्रायश्चित्तबहुत्वं वा तस्मिन्निन्दितकर्मणि
यावत्प्रभ्यस्यमाने महापातकतुल्यत्वं भवति तावानभ्यासः पातित्यहेतुः । दिवा-
स्वप्नादौ तु सहस्रकृत्योऽप्यभ्यस्यमाने न महापातकतुल्यत्वं भवतीति न तत्र
पातित्यमतो युक्तमुपपातकादेरभ्यासापेक्षया पतनहेतुत्वम् ॥ २३४-२४२ ॥

पुनं व्यवहारार्थं संज्ञाभेदसहितं प्रायश्चित्तनिमित्तपरिगणनं कृत्वा नैमित्ति-
कानि प्रदर्शयितुमाह—

शिरःकपाली ध्वजवान्भिक्षाशी कर्म वेदयन् ।

ब्रह्महा द्वादशाब्दानि मितभुक्शुद्धिमाप्नुयात् ॥ २४३ ॥

शिरसः कपालमस्यास्तीति शिरःकपाली । तथा ध्वजवान् (११।७२)—
‘कृत्वा शवशिरोध्वजम्’ इति मनुस्मरणात् । अन्यच्छिरःकपालं दण्डाग्रसमा-
रोपितं ध्वजशब्दवाच्यं गृह्णीयात् । तच्च कपालं स्वग्यापादितब्राह्मणशिरःसंबन्धि
ग्राह्यम् । ‘ब्राह्मणो ब्राह्मणं घातयित्वा तस्यैव शिरःकपालमादाय तीर्थान्यनुसं-
चरेत्’ इति शातातपस्मरणात् । तदलाभेऽन्यस्यैव ब्राह्मणस्य ग्राह्यम् । एतदु-
भयं पाणिनैव ग्राह्यम् । ‘खट्वाङ्गकपालपाणिः’ इति गौतमस्मरणात् । खट्वा-
ङ्गशब्देन दण्डारोपितशिरःकपालात्मको ध्वजो गृह्यते न पुनः खट्वैकदेशः ।
तेन ‘महोक्षः खट्वाङ्गं परशुः’ इत्यादिव्यवहारेषु तस्यैव प्रसिद्धेः । एतच्च कपाल-
धारणं शिद्ध्यर्थं न पुनर्भोजनार्थं भिक्षार्थं वा ।—‘मृन्मयकपालपाणिर्भिक्षायै ग्रामं
प्रविशेत्’ इति गौतमस्मरणात् । तथा वनवासिना च तेन अवितव्यम् । (११।
७२)—‘ब्रह्महा द्वादशाब्दानि कुटीं कृत्वा वने वसेत्’ इति मनुस्मरणात् ।
ग्रामसमीपादौ वा । (मनुः ११।७८)—‘कृतवापनो वा निवसेद्ग्रामान्ते गोव्र-
जेऽपि वा । आश्रमे वृक्षमूले वा गोब्राह्मणहिते रतः ॥’ इति तेनैवोक्तत्वात् ।
कृतवापनो वेति विकल्पाभिधानाजटी वेति लक्ष्यते । भतएव संवर्तः—‘ब्र-
ह्महा द्वादशाब्दानि बालवासा जटी ध्वजी’ इति । तथा भिक्षाक्षनशीलश्च भ-

१ नुपातकत्वेन ख. २ ब्रह्महा द्वादशसमा इति पाठः. ३ सर्वभूतहिते ग. ४ चीर-
वासा जटी ख.

वेत् । भिक्षा च लोहितकेन मृन्मयखण्डशरावेण प्राह्या ।—‘लोहितकेन खण्ड-
शरावेण ग्रामं भिक्षायै प्रविशेत्’ इति आपस्तम्बस्मरणात् । सप्तागाराण्यवेदा-
द्यभिष्टे लभ्येत चानवेत्येवमसंकल्पितानि भिक्षार्थं प्रविशेत् ‘सप्तागाराण्यसेक-
क्षितानि चरेन्नैक्षम्’ इति वसिष्ठस्मरणात् । तथैककाल एव सा प्राह्या ।—
‘एककाकाहारः’ इति तेनैवोक्तत्वात् । एतच्च भैक्षं ब्राह्मणादिवर्णेष्वेव कार्यम्—
‘चातुर्वर्ण्ये चरेन्नैक्षं खट्वाङ्गी संयतोऽमवान्’ इति संवर्तस्मरणात् । तथा ब्रह्म-
हासीति स्वकर्म ल्यापयन् द्वारिस्थितो भिक्षां याचेत ।—‘वेश्मनो द्वारि ति-
ष्ठामि भिक्षार्थी ब्रह्मघातकः’ इति पराशरस्मरणात् । अयं च भैक्षाक्षित्वनिबन्धो
वन्यैर्जीवनाशक्तौ द्रष्टव्यः ।—‘भिक्षायै प्रविशेद्ग्रामं वन्यैर्यदि न जीवति’ इति
संवर्तस्मरणात् । तथा ब्रह्मचर्यादियुक्तेन च तेन भवितव्यम् । खट्वाङ्गकपाल-
पाणिर्द्वादशवत्सरान्ब्रह्मचारी भिक्षायै ग्रामं प्रविशेत्कर्माचक्षाणः । यथोपक्रामेत्स
संदर्शनादार्यस्य (‘वर्त्थितस्तु दिवा तिष्ठेदुपविष्टस्तथा निशि । एतद्वीरासवं
नाम सर्वपापप्रणाशनम् ॥’)—‘स्थानासनाभ्यां विहरेत्सवनेषूदकोपस्पर्शी शु-
ज्जेत्’ इति गौतमस्मरणात् । ब्रह्मचारिग्रहणं च ‘वर्जयेन्मधुमांसगन्धमाल्यदि-
वास्वमाज्जनाभ्यञ्जनोपानच्छत्रकामक्रोधलोभमोहहर्षनृत्यगीतपरिवादभयानि’
इति ब्रह्मचारिप्रकरणोक्ताविरुद्धधर्मप्राप्त्यर्थम् । अतएव शङ्खः—‘स्थानवीरासनी
मौनी मौञ्जी दण्डकमण्डलुः । भिक्षाचर्याप्रिकार्यं च कूष्माण्डीभिः सदा जपः॥’
इति । तस्य भवेदिति शेषः ॥ अत्र सवनेषूदकस्पर्शीति स्नानविधानात्तदङ्ग-
भूतमन्त्रादिप्राप्तिरप्यवगम्यते । तथा शुचिना कर्म कर्तव्यमित्यस्य सर्वकर्मसा-
धारणत्वाद्भूतचर्याङ्गभूतशौचसंपत्त्यर्थं स्नानवत्संध्योपासनमपि कार्यम् । तस्यापि
शौचापादनद्वारेण सर्वकर्मशेषत्वात् । तथाच दक्षः—‘संध्याहीनोऽशुचिर्नित्य-
मनर्हः सर्वकर्मसु । यकिंचित्कुरुते कर्म न तस्य फलभागभवेत् ॥’ इति । नच
‘द्विजातिकर्मभ्यो हानिः पतनम्’ इति वचनात् संध्योपासनायाश्च द्विजातिकर्मत्वा-
दप्राप्तिरिति शङ्कनीयम् । यस्मात्पतितस्यैव व्रतचर्योपदेशात्तदङ्गतयैव संध्योपास-
नादिप्राप्तिरतो ‘द्विजातीनामध्ययनमिज्या दानं ब्राह्मणस्याधिकाः प्रवचनयाज-
नप्रतिग्रहाः’ इत्यादीनामेव द्विजातिकर्मणां व्रतचर्याङ्गभूतानां हानिर्न सर्वेषाम् ।
तावन्मात्रबाधेन हानिवचनस्य चरितार्थत्वात् । इयं च मनुयाक्षवल्क्यगौत-
मादिप्रतिपादिता द्वादशवार्षिकव्रतचर्यैकैव न पुनर्भिक्षा । परस्परसापेक्षत्वादवि-
रोधाच्च । तथाहि । भिक्षाशी कर्म वेदयन्नित्युक्ते किं भिक्षापात्रं केषां वा गृ-
हेषु कतिपु वेत्याकाङ्क्षा जायेतैव । तत्र ‘लोहितकेन खण्डशरावेण’ इत्यापस्त-
म्बवचनैः परिपूरणमविरुद्धम् । अतः सर्वैरेककल्पोपदेशात्कैश्चिदुक्तं मनुगौत-
माद्युक्तेतिकर्तव्यतायाः परस्परसापेक्षत्वेऽपि विकल्प इति तदनिरूप्यैवोक्तमिति
मन्तव्यम् । एवं द्वादशवर्षाणि व्रतचर्यामावर्त्य ब्रह्महा शुद्धिमाप्नुयात् । इयं चा-

१ ज्येवात्र मृष्टं लभ्यते नात्रेत्येवमसंकल्पितानि ख. २ तथा सायंकालएव ख. ३ संयतः
पुमान् क. ड. ४ भिक्षाचरेत् ख. ५ खट्वाङ्गपाणिः ख. ६ इदं पद्यं ड. युस्तकपवास्ति. ७ स्थाना-
शनाभ्यां ड. ८ साधारणस्मरणत्वात् ख.

कामकृतमह्यवधविषया । (११।८९)—‘इयं विशुद्धिरुदिता प्रमत्ताऽप्याऽका-
मतो द्विजम् । कामतो ब्राह्मणवधे निष्कृतिर्न विधीयते ॥’ इति मनुस्मृत्या ॥
अत्रेदं चिन्तनीयम् । किं द्वित्रिब्राह्मणवधे प्रायश्चित्तस्य तत्रत्वमुक्तम् । तिरिति ।
तत्र केचिन्मन्यन्ते ब्रह्महा द्वादशाब्दानीत्यत्र ब्रह्मशब्दस्यैकस्मिन्मन्यो बहुषु सा-
धारणत्वादेकस्मिन्ब्राह्मणवधे यत्प्रायश्चित्तं तदेव द्वितीये तृतीयेऽपि । तत्रैकब्रा-
ह्मणवधनिमित्तैकप्रायश्चित्तानुष्ठाने सतीदं कृतमिदं नेति न शक्यते । दे-
वकालकर्तृणां प्रयोगानुबन्धभूतानामभेदेनागृह्यमाणविशेषत्वात् । तत्रानुष्ठानेनैव
पापक्षयलक्षणकार्यनिष्पत्तिर्युक्ता । यथा तत्रानुष्ठितैः प्रयाजादिभिराग्नेयादिषु
तन्त्रेणैवानेकोपकारलक्षणकार्याणां निष्पत्तिः । नचैवं वाच्यम् । ‘द्वित्रिब्राह्म-
णवधे पापस्य गुरुत्वादेनसि गुरुणि गुरुणि लघुनि लघुनि’ इति । गौतमधर्म-
मादावृत्तमेव प्रायश्चित्तानुष्ठानं युक्तम्, विलक्षणकार्ययोस्तन्त्रेण निष्परयनुपप-
त्तेरिति । यतो नेदं वचनमावृत्तिविधायकं किंतूपदिष्टानां गुरुलघुकल्पनां
व्यवस्थाप्रतिपादनपरम् । नच द्वितीयब्राह्मणवधे पापस्य गुरुत्वं प्रमाणाभा-
वात् । यच्च मनुदेवलाभ्यामुक्तम्—‘विधेः प्राथमिकादस्माद्वितीये द्विगुणं
भवेत् । तृतीये त्रिगुणं प्रोक्तं चतुर्थे नास्ति निष्कृतिः ॥’ इति, तदपि ‘प्रति-
निमित्तं नैमित्तिकं शास्त्रमावर्तते’ इति न्यायेन द्वित्रिब्राह्मणवधयोचरनैमित्ति-
कशास्त्रावृत्त्यनुवादेन चतुर्थे तदभावविधिपरम्, न पुनर्द्वितीयब्राह्मणवधे प्रायश्चि-
त्तानुष्ठानद्वैगुण्यविधिपरमपि । वाक्यभेदप्रसंगात् । तस्मात् द्वित्रिब्राह्मणवधेऽपि
सकृदेव द्वादशवार्षिकाद्यनुष्ठानं युक्तम्, यथाप्रये क्षामवते पुरोडाशमष्टाकपालं
निर्वपेदित्यादिगृहदाहादिनिमित्तेषु चोदितानां क्षामवत्यादीनां युक्तपदनेकेष्वपि
गृहदाहादिनिमित्तेषु सकृदेवानुष्ठानम् । अत्रोच्यते । नहि वचनविरोधे न्यायः
प्रभवति । वचनं च विधेः प्राथमिकादित्यादिकं द्वित्रिब्राह्मणवधे प्रायश्चित्ता-
नुष्ठानावृत्तिविधिपरम् । एवं सति न्यायलभ्यतत्रानुष्ठानवाधेनावृत्तिविधाविदं व-
चनं प्रवृत्तिविशेषकरं स्यात् । इतरथा शास्त्रतः प्राह्यनुवादकत्वेनानर्थक्यं स्यात् । नच
वाक्यभेदः । चतुर्थोद्विब्रह्मवधपर्युदासेनेतरत्रावृत्तप्रायश्चित्तविधानेनैवकार्यत्वात् ।
किंच । चतुर्थे नास्ति निष्कृतिरितिलिङ्गदर्शनाद्धन्यमानब्राह्मणसंख्योत्कर्षे
दोषगौरवं गम्यते । तथा देवलादिवचनाच्च । ‘यत्स्यादनभिसंख्यं पापं कर्म
सकृत्कृतम् । तस्येयं निष्कृतिर्दृष्टा धर्मविद्भिर्मनीषिभिः ॥’ इति । अत्र विलक्ष-
णयोगुरुलघुदोषयोः क्षयस्तन्त्रेण निष्पद्यते । अत एवविधेषु दोषगुरुत्वेन कार्य-
वैलक्षण्यादपि प्रतिनिमित्तं नैमित्तिकस्यावृत्तिर्युक्ता । क्षामवत्यादिषु पुनः कार्य-
स्यावैलक्षण्याद्युक्तस्तत्रभाव इत्यलं प्रपञ्चेन । यद्येदं चतुर्थे नास्ति निष्कृतिरिति
तदपि महापातकविषयम् । पापस्यातिगुरुत्वेन प्रायश्चित्ताभावप्रतिपादनपर-
त्वात् । अतः शूद्राक्षसेवनादौ बहुशोऽप्यभ्यस्ये तदनुगुणप्रायश्चित्तावृत्तिः कल्प-
नीया न पुनः प्रायश्चित्ताभावः । अत एवोक्तं मनुना (११।१४८)—‘पूर्वे

१ किं तत्र द्वित्रिब्राह्मणवधे ड. २ द्वित्रिब्राह्मण ख. ३ द्विगुणं चरेत् ख. ४ त्तिकमावर्तते
ख. ५ परमिति ख. परमेव ग. ६ वृत्तिप्रायश्चित्त ड.

कार्यजनस्यां तु ब्रह्महत्याव्रतं चरेत्' इति । इदं च द्वादशवार्षिकं व्रतं साक्षा-
दनुरेव । ब्रह्मेति तस्यैवाभिधानात् । अनुग्राहकप्रयोजकादेस्तु तत्तद्दोषानु-
सारेण प्रायश्चित्ततारतम्यं कल्पनीयम् । तत्रानुग्राहको यत्प्रायश्चित्तभाजं पुरुष-
मनुगृह्णाति स तत्प्रायश्चित्तं पादोनं कुर्यात् । अतस्तस्य द्वादशवार्षिकेण पादोनं
नववार्षिकं प्रयोजकस्त्वर्धोनं षड्वार्षिकं कुर्यात् । अनुमन्ता पुनः सार्धपादं सार्ध-
चतुर्वार्षिकं निमिस्ती त्वेकपादं त्रिवार्षिकम् । अतएव सुमन्तुः—'तिरस्कृतो
यदा विप्रो हत्वात्मानं मृतो यदि । निर्गुणः साहसक्रोधाद्ब्रह्मक्षेत्रादिकारणात् ॥
त्रैवार्षिकं व्रतं कुर्यात्प्रतिलोमां सरस्वतीम् । गच्छेद्वापि विशुद्ध्यर्थं तत्पापस्येति
निश्चितम् ॥ अत्यर्थं निर्गुणो विप्रो ह्यत्यर्थं निर्गुणोपरि । क्रोधाद् द्वै त्रियते वस्तु
निर्मिमित्तं तु भर्त्सितः ॥ वत्सरत्रितयं कुर्यान्नरः कृच्छ्रं विशुद्ध्ये ॥' इति ॥ यदा
पुनर्निमित्तस्यन्तर्गुणवान् आत्मघाती चात्यन्तनिर्गुणस्तदैकवर्षमेव ब्रह्महत्याव्रतं
कुर्यात् । 'केशश्मश्रुनखादीनां कृत्वा तु वपनं वने । ब्रह्मचर्यं चरन्विप्रो वर्षेणैकेन
शुध्यति ॥' इति तेनैवोक्तत्वात् ॥ अनयैव दिशानुग्राहकप्रयोजकादीनां येऽनु-
ग्राहकप्रयोजकादयस्तेषामपि प्रायश्चित्तं कल्प्यम् । अस्यां च कल्पनायां प्रयोजयि-
तानुमन्ता कर्ता चेति स्वर्गनरकफलेषु कर्मसु भागिनो यो भूय आरभते तस्मि-
न्फलविशेषः' इत्यापस्तम्बीयं वचनं मूलम् । तथा प्रोत्साहकादीनामपि दण्ड-
प्रायश्चित्ते कल्प्ये । यथाह पैठीनसिः—'हन्ता मन्तोपदेष्टा च तथा संप्रति-
पादकः । प्रोत्साहकः सहायश्च तथा मार्गानुदेशकः ॥ आश्रयः शस्त्रदाता च
भक्तदाता विकर्मिणाम् । उपेक्षकः शक्तिमांश्चेद्दोषवक्तानुमोदकः ॥ अकार्यका-
रिणस्त्वेषां प्रायश्चित्तं प्रकल्पयेत् । यथाशक्त्यनुरूपं च दण्डं चैषां प्रकल्पयेत् ॥'
इति ॥ तथा बालवृद्धादीनां साक्षात्कर्तृत्वेऽप्यर्धमेव—'अशीतिर्यस्य वर्षाणि
बालो वाप्यूनयोऽष्टशः । प्रायश्चित्तार्धमहन्ति स्त्रियो रोगिण एव च ॥' इत्यङ्गिरः-
स्मरणात् ॥ तथा सुमन्तुः—'अर्वाक्तु द्वादशाद्वर्षादशीतेरूर्ध्वमेव वा । अर्धमेव
भवेत्पुंसां तुरीयं तत्र योषिताम् ॥' इति ॥ तथानुपनीतस्यापि बालकस्य पादमा-
त्रमेव प्रायश्चित्तम् । 'स्त्रीणामर्धं प्रदातव्यं वृद्धानां रोगिणां तथा । पादो बालेषु
दातव्यः सर्वपापेष्वयं विधिः ॥' इति विष्णुस्मरणात् । अतश्च यच्छब्देन—
'जनैकादशवर्षस्य पञ्चवर्षात्परस्य च । प्रायश्चित्तं चरेद्भ्राता पिता वान्यः सुह-
जनः ॥' इति प्रतिपाद्योक्तम्—'अतो बालतरस्यास्य नापराधो न पातकम् ।
राजदण्डो न तस्यास्ति प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥' इति, तदपि संपूर्णप्रायश्चित्ताभा-
वप्रतिपादनपरं न पुनः सर्वात्मना तदभावप्रतिपादनपरम् । आश्रमविशेषनिर-
पेक्षेण श्रूयमाणेषु ब्राह्मणो न हन्तव्यस्तस्माद्ब्राह्मणराजन्यौ वैश्यश्च न सुरां पि-
बेदित्येवमादिष्वनपेक्षितवयोविशेषस्यैवाधिकारादतश्च । तदीयमपि प्रायश्चित्तं
पित्रादिभिरेवाचरणीयम् ।—'पुत्रानुत्पाद्य संस्कृत्य वेदमध्याप्य वृत्तिं विदध्यात्'

१ अस्थिरहितानां प्राणिना शकटपरिमितानां वधे इत्यर्थः. २ गुणवदुपरि आत्मघातीवा.
३ वर्षेण विशुद्ध्यति इ. ४ भागिनो भूय ख. ५ तथार्वाक्त ख.

इति तस्यैव पुत्रादिदिताचरणेऽधिकृतत्वात् । यत्र पुनः कस्मिंश्चिद्वाक्ये प्रयोजकभावमापन्नस्यान्यस्मिन्साक्षात्कर्तृत्वे गुरुलघुप्रायश्चित्तसंपातस्तत्र द्वादशवार्षिकादिगुरुप्रायश्चित्तान्तःपातिनः प्रयोजकसंबन्धिलघुप्रायश्चित्तप्रसङ्गात्कार्यसिद्धिः । नचैवं सत्यविशेषाल्लघुकल्पेन महतोऽपि सिद्धिः स्यादित्याशङ्कनीयम् । अत्र ह्यन्तःपातितयानुष्ठाने विशेषानवगमात्प्रसङ्गात्कार्यसिद्धिरैव गम्यते । नच कच्चन्तःपाती महाकल्प इति कुतः प्रसङ्गाशङ्का । नच चैत्रवधजनितकल्मषक्षयार्थमनुष्ठितेन कथं विष्णुमित्रवधोत्पाद्यपापनिवृत्तिरिति वाच्यम् । चैत्राद्युद्देशस्यातद्वत्त्वात् । अतो यथा काम्यनियोगनिष्पत्त्यर्थं स्वर्गार्थं वानुष्ठितैराग्नेयादिभिर्नित्यनियोगनिष्पत्तिस्तद्गुरुलघुप्रायश्चित्तस्यापि कार्यसिद्धिः । यत्पुनर्मध्यमाङ्गिरोवचनम्—‘गवां सहस्रं विधिवन्पात्रेभ्यः प्रतिपादयेत् । ब्रह्महा विप्रमुच्येत सर्वपापेभ्य एव च ॥’ इति, तत्सवनस्थगुणवद्वाह्यणविषयम् । एतच्च ‘द्विगुणं सवनस्थे तु ब्राह्मणे व्रतमादिशेत्’ इत्येतद्वाक्यविहितद्विगुणद्वादशवार्षिकव्रतचर्याशक्तस्य वेदितव्यम् । प्रायश्चित्तस्यातिगुरुत्वात् । न त्वनावृत्तद्वादशवार्षिकविषयम् । तत्र हि द्वादशदिनान्येकैकप्राजापत्यमिति गणनायां प्राजापत्यानां षष्ट्यधिकशतत्रयं भवति । यद्यपि प्राजापत्यस्यान्ते अयमुपवासोऽधिकस्तथाप्यत्र वनवासजटाधारणवन्याहारत्वादिरूपतपोविशेषयुक्तत्वादुपवासाभावेऽप्येकैकस्य द्वादशाहस्य प्राजापत्यतुल्यत्वम् । ततश्च—‘प्राजापत्यक्रियाशक्तौ धेनुं दद्याद्विचक्षणः । गवामभावे दातव्यं तन्मूल्यं वा न संशयः ॥’ इत्यनेन न्यायेन प्रतिप्राजापत्यमेकैकस्यां धेन्वां दीयमानायां धेनूनामपि षष्ट्यधिकं शतत्रयं भवति न पुनः सहस्रम् । अतो यथोक्त एव विषयो युक्तः । यदपि शास्त्रवचनम्—(पूर्ववदमतिपूर्वं चतुर्षु वर्णेषु विप्रं) प्रमाप्य द्वादशवत्सरान्षट् श्रीन्सार्धं संवत्सरं च व्रतान्यादिशेत्तेषामन्ते गोसहस्रं तदर्थं तस्यार्धं तदर्थं च दद्यात्सर्वेषां वर्णानामानुपूर्व्येणेति द्वादशवार्षिकगोसहस्रयोः समुच्चयविधिपरं तदाचार्यादिहननविषयं द्रष्टव्यम् । तस्यातिगुरुत्वात् । तथाच दक्षः—‘सममब्राह्मणे दानं द्विगुणं ब्राह्मणमुवे । आचार्ये शतसाहस्रं श्रोत्रीये दत्तमक्षयम् ॥’ इति प्रतिपाद्योक्तवान् । ‘समद्विगुणसाहस्रमानन्त्यं च यथाक्रमम् । दाने फलविशेषः स्याद्विंसायां तद्देव हि ॥’ इति । तथापस्तम्बेन द्वादशवार्षिकमुक्त्वोक्तमस्मिन्नेव विषये—‘गुरुं हत्वा श्रोत्रियं वा एतदेव व्रतमोत्तमादुच्छ्वासाच्चरेत्’ इति, तत्र यावज्जीवमावर्त्यमाने व्रते यदा त्रैगुण्यं चातुर्गुण्यं वा संभाव्यते तदा तत्र समर्थस्य बहुधनस्यायं दानतपसोः समुच्चयो द्रष्टव्यः । द्वादशवार्षिकव्यतिरिक्तानां तु सुमन्तुपराशरायुक्तानां प्रायश्चित्तानामुत्तरत्र व्यवस्थां वक्ष्यामः ॥ ननु द्वादशवार्षिकादिकल्पानां व्यवस्था कुतोऽवसिता । न तावद्द्वादशवार्षिकादिविधायकवाक्यैरिति युक्तम् । तत्राप्रतीतेः । नच वाच्यं प्रमाणावगतगुरुल-

१ पुत्रहिताचरणे ख. २ प्रयोजकाभावापन्न ड. ३ सिद्धिरुच्यते ड. ४ मनुष्ठेयेन ख. ५ रूपतया विशेष. ६ समुच्चयपरं ख. ७ योक्तत्वात् ख.

विकल्पसमुच्चया-
ङ्गाङ्गिभावाणामन्यतमाश्रयणेनापि बाधस्य सुपरिहरत्वात् । अत्रोच्यते । न
तावद्द्व्यवधिकसेतुदर्शनादीनां विषमकल्पानां विकल्पोऽवकल्प्यते । विक-
ल्पश्रयणे गुरुकल्पानामनुष्ठानासंभवेनानर्थक्यप्रसङ्गात् । नच षोडशिग्रहणाग्र-
हणवद्विषमयोरपि विकल्पोपपत्तिरिति वाच्यम् । यतस्तत्रापि सति संभवे ग्रह-
णमेवेति युक्तं कल्पयितुम् । यद्वा षोडशिग्रहणानुगृहीतेनातिरात्रेण क्षिप्रं स्व-
र्गादिसिद्धिरतिशयितस्य वा स्वर्गस्येति कल्पनीयम् । इतरथा ग्रहणविधेरानर्थक्य-
प्रसङ्गात् । नापि समुच्चयः । उपदेशातिदेशप्राप्तिमन्तरेण समुच्चयो न संभवति ।
उपदेशावगतनैरपेक्ष्यस्य बाधप्रसङ्गात् । नचाङ्गाङ्गिभावः । श्रुत्यादिविनियोज-
कानामभावात् । श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानानि विनियोजकानि ।
अतः परस्पररोपमर्दपरिहारार्थं विषयव्यवस्थाकल्पनैवोचिता । सा च जातिश-
क्तिगुणाद्यपेक्षया कल्पनीया ।—‘जातिशक्तिगुणापेक्षं सकृद्बुद्धिकृतं तथा । अनु-
बन्धादि विज्ञाय प्रायश्चित्तं प्रकल्पयेत् ॥’ इति देवलस्मरणात् ॥ २४३ ॥

पूर्वोक्तस्य ब्रह्महत्यादिप्रायश्चित्तस्य नैमित्तिकसमाप्त्यवधिमाह—

ब्राह्मणस्य परित्राणाद्गवां द्वादशकस्य च ।

तथाश्वमेधावभृथस्नानाद्वा शुद्धिमाप्नुयात् ॥ २४४ ॥

यश्चौरव्याघ्रादिभिर्व्यापाद्यमानस्य ब्राह्मणस्यैकस्याप्यात्मप्राणानन्तरे कृत्वा प्रा-
णत्राणं करोति गवां द्वादशकस्यासावसंपूर्णेऽपि द्वादशवार्षिके शुद्ध्येत् । यद्यपि
प्राणत्राणे प्रवृत्तस्तदकृत्वैव म्रियते तथापि शुद्ध्यत्येव । अतएव मनुना (११।
७९)—‘ब्राह्मणार्थं गवार्थं वा सद्यः प्राणान्परित्यजन् । मुच्यते ब्रह्महत्याया
गोप्ता गोब्राह्मणस्य च ॥’ इति । ब्राह्मणरक्षणं तदर्थं मरणं च पृथगुपात्तम् । तथा
परकीयाश्वमेधावभृथार्यकर्माङ्गभूतस्नानसमये स्वयमपि स्नात्वा ब्रह्महत्यायाः
शुद्धिं प्राप्नुयात् । स्नानं च स्वकल्मषं विख्याप्य कुर्यात् । तथाच मनुः (११।
८२)—‘शिष्टा वा भूमिदेवानां नरदेवसमागमे । स्वमेनोऽवभृथे स्नात्वा हय-
मेधे विमुच्यते ॥’ इति । भूमिदेवा ब्राह्मणा ऋत्विजस्तेषां नरदेवेन यजमानेन
राज्ञा समवाये स्वीयमेनः शिष्टा विख्याप्याऽश्वमेधावभृथे स्नात्वा शुद्ध्यति यदि
तैरनुज्ञातो भवति ।—‘अश्वमेधावभृथं गत्वा तत्रानुज्ञातः स्नातः सद्यः पूतो भवति’
इति शङ्खस्मरणात् ॥ अश्वमेधावभृथग्रहणमग्निष्टुन्मध्यानां पञ्चदशरात्रादिक-
त्वन्तराणामग्निष्टुत्समाप्तिकानां वा सर्वमेधादीनामुपलक्षणम् । अश्वमेधावभृथे वा-
न्ययज्ञेऽप्यग्निष्टुदन्तश्चेत्’ इति गौतमस्मरणात् । अयंच प्रक्रान्तद्वादशवार्षिकस्य
कथंचित् ब्राह्मणप्राणत्राणादिकं कुर्वतो व्रतसमाप्त्यवधिरुच्यते । यथा सारस्वते
सत्रे ह्यक्षं प्रस्त्रवणं प्राप्योत्थानमृषभैकशतानां वा गवां सहस्रमभावे सर्वस्वदानं
गृहपतिमरणे चेति । न पुनः स्वतश्च प्रायश्चित्तान्तरम् । तथाच शङ्खः—‘द्वा-

१ समस्यावधि ड. २ कस्य वाऽसंपूर्णोपि ख. ३ स्नानेच ख. ४ विशुद्ध्यते ड. ५ स्नात्वा
शुद्ध्येत् ख. ६ वार्तिनामभिषिदामभि ख. ७ सर्वस्वजान्यां, सर्वस्वयाज्याभ्यां ड.

वशे वर्षे शुद्धिं प्राप्नोत्यन्तरा वा ब्राह्मणं मोक्षयित्वा, गवां द्वादशवार्षां परित्राणा-
 त्सद्य एवाश्वमेधावश्वयज्यानाद्वा पूतो भवति' इति । अतएव मनुना (११।
 ७८)—'कृतवापनो वा निवसेत्' इति द्वादशवार्षिकस्य गुणविधिं प्रक्रम्य ।
 (११।७९)—'ब्राह्मणार्थे गवार्थे वा सद्यः प्राणान्परित्यजेत् । मुच्यते ब्रह्मह-
 त्याया गोप्ता गोर्ब्राह्मणस्य च ॥' इत्यादिना मध्ये ब्राह्मणप्राणादिकमभिधाय
 (११।८१)—'एवं ददमतो नित्यं ब्रह्मचारी समाहितः । समाप्ते द्वादशे वर्षे
 ब्रह्महत्यां व्यपोहति ॥' इति द्वादशवार्षिकमेवोपसंहृतम् ॥ ननु ब्रह्महत्यायाः
 शुद्धिमामुयादिति ब्राह्मणप्राणादीनां द्वादशवार्षिकेण सहैकफलत्वावगमात्स्वात-
 द्र्यमेव युक्तं न पुनरङ्गत्वम् । किञ्च प्रधानविरोधित्वादपि नाङ्गत्वम् । प्रधानानु-
 ग्राहकं ऋजं भवति । नच प्रारब्धद्वादशवार्षिकस्येदं विधानम् । येन तत्कार्ये
 विधानं गम्यते । यथा 'सत्रायावगूर्य विश्वजिता यजेत' इति सत्रप्रयोगप्रवृत्तस्य
 तत्परिसमापनाक्षमस्य विश्वजिद्विधानमतोऽपि स्वातद्र्यमेव युक्तम् । यथाग्निप्र-
 वेशलक्ष्यभावादीनाम् । नच तेषामपि द्वादशवार्षिकोपक्रमोपसंहारमध्यपठित-
 त्वेन तदङ्गत्वमिति शङ्कनीयम् । यतः सत्यपि मध्यपाठे निर्ज्ञातप्रयोजनत्वेन
 प्रयोजनाकाङ्क्षाविरहाच्च परस्परमङ्गाङ्गित्वं युक्तम् । यथा सामिधेनीप्रकरणमध्य-
 वर्तिनां निर्विर्त्यदानामग्निसमिन्धनप्रकाशनत्वेन सामिधेनीभिः सहैकका-
 र्याणां न सामिधेन्यङ्गत्वम् । नचैकान्ततोऽग्निप्रवेशादीनां द्वादशवार्षिकमध्ये
 पाठः । वसिष्ठगौतमादिभिरेषां द्वादशवार्षिकप्रक्रमाद्यागेव पठितत्वात् । इद-
 मेव स्वातद्र्यं प्रकटयितुं मनुना (११।७३)—'लक्ष्यं शस्त्रभृतां वा स्यात्प्राप्ते-
 दात्मानमग्नौ वा' इति प्रतिवाक्यं वाशब्दः पठितः । तथा प्रतिप्रायश्चित्तमेवो-
 पसंहृतम् (मनुः ११।८६)—'अतोऽन्यतममास्थाय विधिं विप्रः समाहितः ।
 ब्रह्महत्याकृतं पापं व्यपोहत्यात्मशुद्धये ॥' इति । अतोऽग्निप्रवेशादीनां स्वात-
 द्र्यमेव युक्तम् । अतश्च ब्राह्मणप्राणादेरप्येकफलत्वान्नाङ्गत्वमिति । उच्यते ।
 परिहृतमेतदन्तरा ब्राह्मणं मोक्षयित्वेत्यादिना शङ्खवचनेनाङ्गत्वावगमात् । अ-
 ङ्गस्यैव सतः प्रधानद्वारेण फलसंबन्धः । नच प्रधानविरोधः । यतो ब्राह्मणप्रा-
 णावधिकस्यैव व्रतानुष्ठानस्य फलसाधनत्वं विधीयत इति न विरोधः ॥ २४४ ॥

दीर्घतीव्रामयग्रस्तं ब्राह्मणं गामथापि वा ।

दृष्ट्वा पथि निरातङ्गं कृत्वा तु ब्रह्महा शुचिः ॥ २४५ ॥

किञ्च । दीर्घेण बहुकालव्यापिना तीव्रेण दुःसहेनामयेन कुष्ठादिव्याधिना
 ग्रस्तं पीडितं ब्राह्मणं गां वा तथाविधां पथि दृष्ट्वा निरातङ्गं नीरुजं कृत्वा ब्रह्महा
 शुचिर्भवति । ननु ब्राह्मणस्य परित्राणादित्यत्र यदुक्तं ब्राह्मणरक्षणं तदेव किमर्थं
 पुनरुच्यते ब्राह्मणं गामथापि वेति । सत्यमेवम् । किंत्वात्मप्राणपरित्यागेनाश-
 स्तनवाक्ये ब्राह्मणरक्षणमुक्तमधुना पुनरौषधदानादिनेति विशेषः । अमुनैवा-

गिमायेणोक्तं मनुना (११।८०)—‘विप्रस्य तन्निमित्ते वा प्राणलाभे विमु-
च्यते’ इति ॥ २४५ ॥

आनीय विप्रसर्वस्वं हृतं धातित एव वा ।

तन्निमित्तं क्षतः शस्त्रैर्जीवन्नपि विशुद्ध्यति ॥ २४६ ॥

किञ्च । विप्रस्यापहतसर्वस्वतयावसीदतः संबन्धि द्रव्यं भूहिरण्यादिकं चौरै-
र्हृतं साकल्येनानीय रक्षणं यः करोति स विशुद्ध्यति । आनयने प्रवृत्तः स्वयं
चौरैर्घातितो वा यदि वा तन्निमित्तं ब्राह्मणसर्वस्वानयनार्थं तत्र युध्यमानः शस्त्रैः
क्षतो मृतकल्पो जीवन्नपि विशुद्ध्यति । शस्त्रैरिति बहुवचनं क्षतबहुत्वप्राप्त्यर्थम् ।
अतएव मनुना (११।८०)—‘दैववरं प्रतिरोद्धा वा सर्वस्वमवजित्य वा’ इति
ज्यवरग्रहणं कृतम् । एतस्य श्लोकद्वयोक्तकल्पपञ्चकस्य ब्राह्मणरक्षणरूपकत्वेनान्तरा
वा ब्राह्मणं मोचयित्वेत्यनेन शङ्खवचनेन क्रोडीकृतत्वात् द्वादशवार्षिकसमाप्त्यव-
धित्वेनेतरग्रहणे विनियोगाच्च स्वातन्त्र्यम् ॥ २४६ ॥

प्रायश्चित्तान्तरमाह—

लोमभ्यः स्वाहेत्येवं हि लोमप्रभृति वै तनुम् ।

मज्जान्तां जुहुयाद्वापि मन्त्रैरेभिर्यथाक्रमम् ॥ २४७ ॥

लोमभ्यः स्वाहेत्येवमादिभिर्मन्त्रैर्लोमप्रभृतिमज्जान्तां तनुं जुहुयात् । इति-
शब्दः करणत्वनिर्देशार्थः । एवंशब्दः प्रकारसूचनार्थः । हिशब्दः स्मृत्यन्तरम-
सिद्धत्वगादीनां प्रभृतिशब्देनाक्षिप्यमाणानां द्योतनार्थः । ततश्च लोमादीनि
होमद्रव्याणि चतुर्थ्या निर्दिश्यन्ते स्वाहाकारं पठित्वा तैर्मन्त्रैर्जुहुयात् । ते च
हूयमानद्रव्याणां लोमत्वरलोहितमांसमेदःस्नायवस्थिमज्जानामष्टसंख्यत्वादष्टौ
मज्जा भवन्ति । तथाच वसिष्ठः—‘ब्रह्महोमिमुपसमाधाय जुहुयाल्लोमानि
मृत्योर्जुहोमि लोमभिर्मृत्युं वाशय इति प्रथमाम् । १ । त्वच्च मृत्योर्जुहोमि त्वच्चा
मृत्युं वाशय इति द्वितीयाम् । २ । लोहितं मृत्योर्जुहोमि लोहितेन मृत्युं वाशय
इति तृतीयाम् । ३ । मांसानि मृत्योर्जुहोमि मांसैर्मृत्युं वाशय इति चतुर्थीम्
। ४ । मेदो मृत्योर्जुहोमि मेदसा मृत्युं वाशय इति पञ्चमीम् । ५ । स्नायूनि
मृत्योर्जुहोमि स्नायुभिर्मृत्युं वाशय इति षष्ठीम् । ६ । अस्थीनि मृत्योर्जुहोमि
अस्थिभिर्मृत्युं वाशय इति सप्तमीम् । ७ । मज्जां मृत्योर्जुहोमि मज्जाभिर्मृत्युं
वाशय इत्यष्टमीम् । ८ ।’ इति । अत्रच लोमप्रभृति तनुं जुहुयादिति लोमा-
दीनां होमद्रव्यत्वावगमाल्लोमभ्यः स्वाहेति सत्यपि चतुर्थीनिर्देशे लोमादीनां न
देवतात्वं कल्प्यते । द्रव्यप्रकाशनेनैव मज्जाणां होमसाधनत्वोपपत्तेः । किंतु लो-
मभिर्मृत्युं वाशय इत्यादिवसिष्ठमन्त्रपर्यालोचनया मृत्योरेव हविःसंबन्धावग-
मादेवतात्वं कल्प्यते । अतश्च लोमादीनि सामर्थ्यात्स्वधितिनावदाय मृत्यूद्देशे-

नाष्टौ होमान्कृत्वान्ते तनुं प्रक्षिपेत् । अतो यत्कैश्चिदुक्तमनादिदृष्टव्यत्वादाज्यह-
विष्का होमा इति, तदनिरूप्यैवोक्तमित्युपेक्षणीयम् । जुहुयादित्यनेनाग्नौ सिद्धे
अणुहामिमुपसमाधायेति पुनरग्निमहणं लौकिकाग्निप्राप्त्यर्थम् । युक्तं चैतत् । प-
त्तिताग्नीनां प्रतिपत्तिविधानात् ।—‘आहिताग्निस्तु यो विप्रो महापातकभागभ-
वेत् । प्रायश्चित्तैर्न शुद्ध्येत तदग्नीनां तु का गतिः ॥ वैतानं प्रक्षिपेत्तोये शालामि-
रमयेहुधः ॥’ इत्युशनःस्मरणात् । तथा—‘महापातकसंयुक्तो देवात्स्याद-
ग्निमान्यदि । पुत्रादिः पालयेदग्नीन्युक्तश्चादोषसंक्षयात् ॥ प्रायश्चित्तं न कुर्याद्यः
कुर्वन्वा म्रियते यदि । गृह्यं निवार्ययेच्छौतमप्स्वस्येत्सपरिच्छदम् ॥’ इति का-
त्यायनस्मरणात् । तनुप्रक्षेपश्चोत्थायोत्थाय त्रिरधोमुखेन कर्तव्यः । यथाह
मनुः (११।७३)—‘प्रास्येदात्मानमग्नौ वा समिद्धे त्रिरवाक्शिराः’ इति ।
गौतमेनाप्यत्र विशेषो दर्शितः—‘प्रायश्चित्तमग्नौ सक्तिर्ब्रह्मज्ञस्त्रिरवच्छातस्य’
इति । अवच्छातस्य अनशनकर्शितकलेवरस्येत्यर्थः । तथाच काठकश्रुतिः—‘अनश-
नेन कर्शितोऽग्निमारोहेत्’ इति । इदं च मरणान्तिकं प्रायश्चित्तं कामकारविषयम् ।
यथाह मध्यमाङ्गिराः—‘प्राणान्तिकं च यत्प्रोक्तं प्रायश्चित्तं मनीषिभिः ।
तत्कामकारविषयं विज्ञेयं नात्र संशयः ॥’ इति । तथा—‘यः कामतो महापापं नरः
कुर्यात्कथंचन । न तस्य शुद्धिर्निर्दिष्टा भृग्वग्निपतनादते ॥’ इति । एतच्च प्रायश्चित्तं
स्वतन्त्रमेव न ब्राह्मणश्राणादिवत् द्वादशवार्षिकान्तर्भूतमित्युक्तं प्राक् ॥ २४७ ॥

संग्रामे वा हतो लक्ष्यभूतः शुद्धिमवाप्नुयात् ।

मृतकल्पः प्रहारार्तो जीवनपि विशुध्यति ॥ २४८ ॥

किंच । अथवा संग्रामे युद्धभूमावुभयबलप्रेरितशरसंपातस्थाने लक्ष्यभूतो
मृतः शुद्धिमवाप्नुयात् । गाढमर्मप्रहारजनिततीव्रवेदनो मृतकल्पो मूर्च्छितो
जीवन्नपि विशुध्यति । लक्ष्यभावश्च प्रायश्चित्ती अयमित्येवं विदुषां धनुर्विद्याविदां
संग्रामे स्वेच्छया कर्तव्यो नतु राज्ञा बलात्कारयितव्यः । यथाह मनुः (११।
१७)—‘लक्ष्यं शस्त्रभृतां वा स्याद्विदुषामिच्छयात्मनः’ इति । इदं च मरणा-
न्तिकरथात्साक्षात्कर्तुः क्षत्रियस्य कामकारविषयम् । अपिशब्दादश्वमेधादिनापि
विशुध्यति । यथाह मनुः (११।७४)—‘यजेत वाश्वमेधेन स्वर्जिता गो-
सधेन च । अभिजिद्विश्वजिह्यां वा त्रिवृताग्निष्टुतापि वा ॥’ इति । अश्वमेधानु-
ष्ठानं सार्वभौमक्षत्रियस्यैव ।—‘यजेत वाश्वमेधेन क्षत्रियस्तु महीपतिः’ इति
पराशरस्मरणात् । नासार्वभौमो यजेतेत्यसार्वभौमस्य प्रतिषेधदर्शनाच्च । इदं
वाश्वमेधानुष्ठानं सार्वभौमस्य कामकारकृते मरणान्तिकस्थाने द्रष्टव्यम् ।—‘म-
हापातककर्तारश्चत्वारो मतिपूर्वकम् । अग्निं प्रविश्य शुद्ध्यन्ति स्थित्वा वा महति
क्रतौ ॥’ इति यमेन मरणकालाग्निप्रवेशतुल्यतया महाकतोरश्वमेधस्य निर्दिष्ट-
त्वात् । स्वर्जितादयश्च त्रैवर्णिकस्याहिताग्नेरिष्टप्रथमयज्ञस्य द्वादशवार्षिकेण सह

विकल्पन्ते । नच सर्जिताद्यर्थमाधानं प्रथममज्ञानुष्ठानं वा कार्यम् । पतितस्य द्विजातिकर्मस्वनधिकारात् । नच संख्योपासनवदविरोध इति युक्तम् । आधानादेरुत्तरकतुशेषत्वाभावात् । ते च दक्षिणान्यूनाधिक्याभयणेन द्वादशवार्षिकाद्यर्थेषु साक्षाद्व्यादिषु व्यवस्थापनीयाः ॥ २४८ ॥

अरण्ये नियतो जप्त्वा त्रिवै वेदस्य संहिताम् ।

शुद्ध्येत वा मिताशीत्वा प्रतिस्रोतःसरस्वतीम् ॥ २४९ ॥

किंच । अरण्ये निर्जनप्रदेशे नियतो नियताहारः (११।७७)—‘जपेद्वा नियताहारः’ इति मनुस्मरणात् । त्रिवारं मन्त्रब्राह्मणात्मकं वेदं जपित्वा शुद्ध्यति । संहिताग्रहणं पदक्रमव्युदासार्थम् । यद्वा मिताशनो भूत्वा झाक्षाव्यसवणादारभ्य पश्चिमोदधेः प्रतिस्रोतः स्रोतःस्रोतः प्रति सरस्वतीं इत्वा गत्वा विशुद्ध्यति । अशनं च हविष्येण कार्यम् (११।७७)—‘हविष्यभुग्वानुचरे-त्प्रतिस्रोतःसरस्वतीम्’ इति मनुस्मरणात् । अयंच वेदजपो विदुषो हन्तुर्निर्धनस्यात्यन्तगुणवतो निर्गुणव्यापादने प्रमादकृते द्रष्टव्यः । सरस्वतीगमनं तु तादृश एव विषये विद्याविरहिणो द्रष्टव्यम् । निमित्तिनश्च—‘तिरस्कृतो यदा विप्रो निर्गुणो त्रियते यदि’ इति सुमन्तुवचनस्य दर्शितत्वात् । यत्पुनर्मनुवचनम् (११।७५)—‘जपित्वान्यतमं वेदं योजनानां शतं व्रजेत्’ इति, तदप्यरण्ये नियतो जप्त्वेत्येतस्यैव विषयेऽशक्तस्य द्रष्टव्यम् ॥ २४९ ॥

पात्रे धनं वा पर्याप्तं दत्त्वा शुद्धिमवाप्नुयात् ।

आदातुश्च विशुद्ध्यर्थमिष्टिवैश्वानरी स्मृता ॥ २५० ॥

किंच । न विद्यया केवलयेत्याद्युक्तलक्षणे पात्रे गोभूहिरण्यादिकं जीवनपर्याप्तं समर्थं धनं दत्त्वा शुद्धिमवाप्नुयात् । तद्धनं यः प्रतिगृह्णाति तस्य वैश्वानरदैवत्येष्टिः शुद्ध्यर्थं कर्तव्या । एतच्चाहिताग्निविषयम् । अनाहिताग्नेस्तु तदैवत्यश्चरुर्भवति । य एवाहिताग्नेर्धर्मः स एवौपासनिकस्येति गृह्यकारवचनात् । वाशब्दात्सर्वस्वं सपरिच्छदं वा गृहं दद्यात् । यथाह मनुः (११।७६)—‘सर्वस्वं वा वेदविदे ब्राह्मणायोपपादयेत् । धनं वा जीवनायालं गृहं वा सपरिच्छदम् ॥’ इति । इदं च पात्रे धनदानं निर्गुणस्य धनवतो हन्तुर्निर्गुणव्यापादने द्रष्टव्यम् । तत्रैव विषये अविद्यमानान्वयस्य सर्वस्वदानं सान्वयस्य तु सोपस्करगृहदानमिति व्यवस्था । यदपि पराशरेणोक्तम्—‘चातुर्विधोपपन्नस्तु धि-धिवद्ब्रह्मघातके । समुद्रसेतुगमनं प्रायश्चित्तं विनिर्दिशेत् ॥ सेतुबन्धपथे भिक्षां चातुर्वर्ण्यात्समाहरेत् । वर्जयित्वा विकर्मस्थान्छत्रोपानद्विवर्जितः ॥ अहं दुष्कृत-कर्मा वै महापातककारकः । गृहद्वारेषु तिष्ठामि भिक्षार्थी ब्रह्मघातकः ॥ गोकुलेषु च गोष्ठेषु ग्रामेषु नगरेषु च । तपोवनेषु तीर्थेषु नदीप्रस्रवणेषु च ॥ एतेषु व्याप-

वेदेनः पुण्यं गत्वा तु सागरम् । ब्रह्महापि प्रमुच्येत स्नात्वा तस्मिन्महोदधौ ॥
 ततः पूतो गृहं प्राप्य कृत्वा ब्राह्मणमोजनम् । दत्त्वा वस्त्रं पवित्राणि पूतात्मा
 प्रविशेद्गृहम् ॥ गवां वापि शतं दद्याच्चातुर्विधाय दक्षिणाम् । एवं शुद्धिमवा-
 मोति चातुर्विधानुमोदितः ॥' इति । तदपि पात्रे धनं वा पर्याप्तमित्यनेन समा-
 नविषयम् । यच्च सुमन्तुवचनम्—'ब्रह्महा संवत्सरं कृच्छ्रं चरेद्ब्रह्मज्ञायी त्रि-
 षवणी कर्मावेदको भिक्षाहारो दिव्यनदीपुलिनसंगमाश्रमगोष्ठपर्वतप्रस्रवणतपो-
 वनविहारी स्यात् स्थानवीरासनी संवत्सरे पूर्णे हिरण्यमणिगोधान्यतिलभूमिस-
 पीषि ब्राह्मणेभ्यो ददत्पूतो भवति' इति तदपि हन्तुर्मुखस्य धनवतो जातिमात्र-
 व्यापादने द्रष्टव्यम् । यत्पुनर्वसिष्ठवचनम्—'द्वादशरात्रमब्भक्षो द्वादशरात्रमु-
 पवसेत्' इति तन्मनसाध्यवसितब्रह्महत्यास्य स्वत एवोपरतजिघांसस्य वेदित-
 व्यम् । यत्पुनः—'षण्ढं तु ब्राह्मणं हत्वा शूद्रहत्याव्रतं चरेत् । चान्द्रायणं वा
 कुर्वीत पराकट्यमेव च ॥' इति षट्त्रिंशन्मतवचनं तदप्रत्यानेयपुंस्त्वस्य स-
 प्रत्ययवधे द्रष्टव्यम् । अत्रैव विषये अप्रत्ययवधे बृहस्पतिराह—'अरुणायाः
 सरस्वत्याः संगमे लोकविश्रुते । शुध्येन्निषवणस्त्रायी त्रिरात्रोपोषितो द्विजः ॥'
 इति । एवमन्यान्यपि स्मृतिवचनान्यन्विष्य विषमाणां व्यवस्था विज्ञेया । स-
 मानां तु विकल्पः । एतानि च द्वादशवार्षिकादिधनदानपर्यन्तानि ब्राह्मणस्यैव ।
 क्षत्रियादेस्तु द्विगुणादिकम् । यथाहाङ्गिराः—'पर्यया ब्राह्मणानां तु सा राज्ञां
 द्विगुणा मता । वैश्यानां त्रिगुणा प्रोक्ता पर्यद्वच्च व्रतं स्मृतम् ॥' इति । एवं च
 ब्राह्मणानां येन हन्तृहन्त्यमानगतगुणविशेषेण यः प्रायश्चित्तविशेषो व्यवस्थितः
 स एव तद्गुणविशिष्टे क्षत्रियादौ हन्तरि द्विगुणस्त्रिगुणो वेदितव्यः । अनयैव
 दिशा क्षत्रियवैश्यादावपि हीनेनोत्कृष्टवधे दोषगौरवात्प्रायश्चित्तस्यापि द्वैगुण्यादि
 कल्पनीयम् । दोषगौरवं च दण्डगौरवादवगम्यते । यथोक्तम्—'प्रतिलोमाप-
 वादेषु द्विगुणस्त्रिगुणो दमः । वर्णानामानुलोम्ये च तस्मादर्धार्धहानितः ॥'
 इति । यत्तु चतुर्विंशतिमतवचनम्—'प्रायश्चित्तं यदाभ्रातं ब्राह्मणस्य मह-
 र्षिभिः । पादोनं क्षत्रियः कुर्यादर्धं वैश्यः समाचरेत् ॥ शूद्रः समाचरेत्पादमशे-
 षेष्वपि पाप्मसु ॥' इति तत्प्रतिलोमानुष्ठितचतुर्विधसाहसव्यतिरिक्तविषयम् ।
 तथा मूर्धावसिक्कादीनामप्यनुलोमोत्पन्नानां दण्डवत्प्रायश्चित्तमूहनीयम् । द-
 र्शितं दण्डतारतम्यम्—'दण्डप्रणयनं कार्यं वर्णजात्युत्तराधरैः' इति । ततश्च
 मूर्धावसिक्तस्य ब्राह्मणवधे ब्राह्मणादतिरिक्तं क्षत्रियादयूनमध्यर्धं द्वादशवार्षिकं
 भवति । अनयैव दिशा प्रतिलोमोत्पन्नानामपि प्रायश्चित्तगौरवमूहनीयम् । तथा
 आश्रमिणामपि अङ्गिरसा विशेषो दर्शितः—'गृहस्थोक्तानि पापानि कुर्व-
 न्त्याश्रमिणो यदि । शौचवच्छोधनं कुर्युरर्वाग्रहानिदर्शनात् ॥' इति । शौचवदिति
 —'एतच्छौचं गृहस्थानां द्विगुणं ब्रह्मचारिणां । त्रिगुणं तु वनस्थानां यतीनां तु चतु-
 र्गुणम् ॥' इति वचनाद्यथा ब्रह्मचार्यादीनां शौचं द्वैगुण्यादिक्रमेण वर्धते तथा शोधनं

प्रायश्चित्तमपि भवतीत्यर्थः ॥ ब्रह्मचारिणस्तु प्रायश्चित्तद्वैगुण्यं षोडशवार्षिकं-
मेव । अर्वाक्त पुनः 'बालो वाप्यूनषोडशः । प्रायश्चित्तार्धमर्हन्ति' इति षोडशवार्षिक-
दर्शनीयस्यार्धप्रायश्चित्ताभिधानात् । नच द्वादशवार्षिके चतुर्गुणे क्रियमाने मध्ये
विपत्तिशङ्कया समाह्वयनुपपत्तेः प्रवृत्तिरेव नोपपद्यत इति शङ्कनीयम् । यतः प्र-
क्रान्तप्रायश्चित्तस्य मध्ये विपत्तावपि पापक्षयो भवत्येव । यथाह हारीतः—
प्रायश्चित्ते व्यवसिते कर्ता यदि विपद्यते । पूतस्तदहरेवासाविह लोके परत्र च ॥'
इति । व्यासोऽप्याह—'धर्मार्थं यतमानस्तु न चेष्ट्यक्रोति मानवः । प्राप्नो
भवति तत्पुण्यमत्र वै नास्ति संशयः ॥' इति ॥ २५० ॥

अधुना निमित्तान्तरेषु ब्रह्महत्याप्रायश्चित्तस्यातिदेशमाह—

यागस्थक्षत्रविट्पाती चरेद्ब्रह्महणि व्रतम् ।

गर्भहा च यथावर्णं तथात्रेयीनिषूदकः ॥ २५१ ॥

दीक्षणीयाद्युदवसानीयापर्यन्ते सोमयागप्रयोगे वर्तमानौ क्षत्रियवैश्यौ यो
व्यापादयति असौ ब्रह्महणि पुरुषे यद्ब्रह्महत्याव्रतमुपदिष्टं द्वादशवार्षिकादि तच्च-
रेत् । यद्यपि यागशब्दः सामान्यवचनस्तथाप्यत्र सोमयागमभिधत्ते ॥ 'सवन-
गतौ च राजन्यवैश्यौ' इति वसिष्ठेन सवनत्रयसंपाद्यस्य सोमयागस्यैव
निर्दिष्टत्वात् । अत्रच गुरुकधुभूतानां द्वादशवार्षिकादिब्रह्महत्याव्रतानां जातिश-
क्तिगुणाद्यपेक्षया प्रागुक्तवक्ष्यवस्था वेदितव्या । एवं गर्भवधादिष्वपि । मरणा-
न्तिकं तु नातिदिश्यते । व्रतग्रहणात् । अतः कामतो यागस्थक्षत्रियादिवधे व्र-
तस्यैव द्वैगुण्यम् । एतच्च व्रतं संपूर्णमेव कर्तव्यम् । पूर्वयोर्वर्णयोर्वेदाध्यायिमं
हत्वेति प्रक्रम्यापस्तम्बेन द्वादशवार्षिकाभिधानात् । गर्भे च विज्ञासु संभूतं
हत्वा यथावर्णं यद्वर्णपुरुषवधे यत्प्रायश्चित्तमुक्तं तद्वर्णगर्भवधे तच्चरेत् । एतच्चा-
नुपजातस्त्रीपुंनपुंसकव्यञ्जनगर्भविषयम् । (११।८७)—'हत्वा गर्भमविज्ञा-
तम्' इति मानवे विशेषदर्शनात् । अत्रच यद्यपि ब्राह्मणगर्भस्य ब्राह्मणत्वादेव
तद्वधनिमित्तव्रतप्राप्तिस्तथापि स्त्रीत्वस्यापि संभवात्स्त्रीशूद्रविद्वक्षत्रवध इत्युपपात-
कत्वेन तत्प्रायश्चित्तप्राप्तिरपि स्यादतः स्त्रीपुंनपुंसकत्वेनाविज्ञातेऽपि ब्राह्मणगर्भव-
मात्रप्रयुक्तं ब्रह्महत्याव्रतं कुर्यादित्यर्थवदतिदेशवचनम् । उपजाते स्त्रीपुंसादिविज्ञे-
षव्यञ्जने यथायथमेव प्रायश्चित्तम् । यश्चात्रेय्या निषूदको व्यापादकः सोपि तथा
व्रतं चरेत् । हन्यमानात्रेयीवर्णानुरूपं व्रतं चरेदित्यर्थः । आत्रेयीशब्देनर्तुमस्यु-
च्यते ।—'रजस्वलामृतुस्नातामात्रेयीमाहुयंत्र ह्येतदपत्यं भवति' इति वसिष्ठ-
स्मरणात् अत्रिगोत्रजा च ।—'अत्रिगोत्रां वा नारीम्' इति विष्णुस्मरणात् ।
एतदुक्तं भवति । ब्राह्मणगर्भवधे ब्राह्मण्यात्रेयीवधे च ब्रह्महत्याव्रतम् ।
क्षत्रियगर्भवधे क्षत्रियात्रेयीवधे च क्षत्रहत्याव्रतमेवमन्यत्रापीति । चशब्दात्साक्ष्ये
अनृतवचनादिष्वपि । तथाह मनुः (११।८८)—'उक्त्वा चैवानृतं साक्ष्ये
प्रतिरुध्य गुरुं तथा । अपहृत्य च निःक्षेपं कृत्वा च स्त्रीसुहृद्भम् ॥' इति । यत्र

व्यवहारे असत्यवचनेन प्राणिनां वधप्राप्तिस्तद्विषयमेतत् । प्रायश्चित्तस्यातिगुह्यत्वात् । प्रतिरम्भः क्रोधावेशः । निक्षेपश्च ब्राह्मणसंबन्धी । स्त्री चाहिताग्निभार्या पतिव्रतात्वादिगुणयुक्तोच्यते सवनस्था च । यथाहाङ्गिराः—‘आहिताग्नेर्द्विजा-
इव हत्वा पत्नीमनिन्दिताम् । ब्रह्महत्याव्रतं कुर्यादात्रेयीव्रतस्यैव च ॥’ इति ।
‘सवनस्थां स्त्रियं हत्वा ब्रह्महत्याव्रतं चरेत् ॥’ इति पराशरस्मरणात् ॥ एवं च
सवनस्थाग्निहोत्रिण्यात्रेयीवधे ब्रह्महत्याप्रायश्चित्तातिदेशात्तदतिरिक्तस्त्रीवधस्य स्त्री-
शूद्रविदक्षत्रवध इत्युपपातकमध्यपाठादुपपातकत्वमेव ॥ ननु ब्राह्मणो न हन्तव्य
इत्यत्र निषेधेऽनुपादेयगतत्वेन लिङ्गवचनयोरविवक्षितत्वाद्ब्राह्मणजातेश्च स्त्रीपुंस-
योरविशेषात्तदतिक्रमनिमित्तप्रायश्चित्तविधेरब्रह्महाद्वादशाब्दानीत्यस्योभयत्र प्राप्त-
त्वात्किमर्थं तथात्रेयीनिपूदक इत्यतिदेशवचनम् । उच्यते । सत्यपि ब्राह्मण-
त्वेऽनात्रेय्या वधस्य च महापातकप्रायश्चित्तनिराकरणार्थमतस्तस्योपपातकमध्य-
पाठादुपपातकप्रायश्चित्तमेव । आतिदेशिकेषु च प्रायश्चित्तस्यैवातिदेशो न पा-
तित्यस्य अतः पतितत्यागादिकार्यमत्र न भवति ॥ २५१ ॥

चरेद्व्रतमहत्वापि घातार्थं चेत्समागतः ।

द्विगुणं सवनस्थे तु ब्राह्मणे व्रतमादिशेत् ॥ २५२ ॥

किंच । यथावर्णमित्यनुवर्तते ब्राह्मणादिहनने कृतनिश्चयस्तद्यापादनार्थं स-
म्यगागत्य शस्त्रादिप्रहारे कृते कथंचित्प्रतिघातादिप्रबन्धवशादसौ न मृतस्तदा
अहत्वापि यथावर्णे ब्रह्महत्यादि व्रतं चरेत् । तथाच गौतमः—‘सृष्टश्चेद्ब्राह्म-
णवधे अहत्वापि’ इति ॥ ननु हनने तदभावे वैकप्रायश्चित्तता न युक्ता । स-
त्यम् । अतएवौपदेशिकेभ्यो न्यूनत्वादातिदेशिकानां पादनान्येव ब्रह्महत्यादि-
व्रतानि द्वादशवार्षिकादीनि भवन्ति । एतच्च प्रपञ्चितं प्राक् । किंच । यस्तु स-
वनसंपाद्यं सोमयागमनुतिष्ठन्तं ब्राह्मणं व्यापादयति तस्मिन्द्वादशवार्षिकादिव्रतं
द्विगुणं समादिशेत् । तेषां च व्रतानां गुरुलघुभूतानां जातिशक्तिगुणाद्यपेक्षया
सत्यपि सवनस्थत्वस्याविशेषे पूर्ववदेव व्यवस्थावगन्तव्या । ब्रह्महत्यासमानां
तु गुर्वधिक्षेपादीनामातिदेशिकेभ्योऽपि न्यूनत्वादर्थेन द्वादशवार्षिकादिप्राय-
श्चित्तमित्युक्तम् ॥ २५२ ॥

इति ब्रह्महत्याप्रायश्चित्तप्रकरणम् ॥

अथ क्रमप्राप्तं सुरापानप्रायश्चित्तं प्रक्रमते—

सुराम्बुघृतगोमूत्रपयसामग्निसंनिभम् ।

सुरापोऽन्यतमं पीत्वा मरणाच्छुद्धिमृच्छति ॥ २५३ ॥

सुरादीनां मध्येऽन्यतममग्निसंनिभं काथापादितामिस्पर्शदाहशक्तिकं कृत्वा
पीत्वा सुरापो मरणाच्छुद्धिं प्राप्नोति । गोमूत्रसाहचर्याद्भूये एव घृतपयसी
प्राप्ते । घृतपयःसाहचर्याच्च स्निग्धमेव गोमूत्रम् । एतच्चाद्र्दवातसा कार्यम् ।—

१ रविपर्ययात् ड. २ कार्यमात्रं ड.

‘सुराप आर्द्रवासाश्च अभिवर्णा सुरां पिबेत्’ इति पैठीनसिस्मरणात् । तथा ‘लौहेन पात्रेण सुरापोऽभिवर्णा सुरामायसेन पात्रेण ताम्रेण वा पिबेत्’ इति प्रचेतःस्मरणात् । एतच्च सकृत्पानमात्रे ।—‘सुरापानं सकृत्कृत्वाप्यभिवर्णा सुरां पिबेत्’ इत्यङ्गिरःस्मरणात् । यत्तु वसिष्ठवचनम्—‘अभ्यासे तु सुरायाश्च अभिवर्णां पिबेद्विजः’ इति, तत्सुराव्यतिरिक्तमद्यपानविषयम् । एतच्च कामकारविषयम् ।—‘सुरापाने कामकृते ज्वलन्तीं तां विनिक्षिपेत् । मुखे तथा विनिर्दिग्धो मृतः शुद्धिमवाप्नुयात् ॥’ इति बृहस्पतिस्मरणात् ॥ यत्तु (११। ९०)—‘सुरां पीत्वा द्विजो मोहादभिवर्णा सुरां पिबेत्’ इति मनुना मोहग्रहणं कृतं तच्छास्त्रार्थपरिज्ञानाभिप्रायेण ॥ अत्रेदं चिन्तनीयम्—किं सुराशब्दो मद्यमात्रे रूढ उत तिसृष्वेव गौडीमाध्वीपैष्टीष्वाहोस्वित्पैष्टयामेवेति । तत्र केचिन्मद्यमात्रे रूढ इति वर्णयन्ति ।—‘अभ्यासे तु सुरायाः’ इति वासिष्ठे पैष्टयादित्रयव्यतिरिक्तेऽपि मद्यमात्रे सुराशब्दप्रयोगदर्शनात् नचासौ गौणः प्रयोग इति शङ्कनीयम् । मदजननशक्तिमत्त्वोपाधिकतया सर्वत्र मुख्यत्वोपपत्तौ गौणत्वकल्पनाया अन्याय्यत्वादिति । तदयुक्तम् ।—‘पानसं द्वाक्षमाधूकं स्वार्जूरं तालमैक्षवम् । मधूत्थं सैरमारिष्टं मैरेयं नालिकेरजम् ॥ समानानि विजानीयान्मद्यान्येकादशैव तु । द्वादशं तु सुरामद्यं सर्वेषामधमं स्मृतम् ॥’ इति पुलस्त्येन मद्यविशेषत्वेन सुराया निर्दिष्टत्वात् । अतश्च मद्यमात्रे सुराशब्दप्रयोगो गौणः । अन्ये पुनः पैष्टयादिषु तिसृषु सुराशब्दस्य रूढिं मन्यन्ते । तथा हि । यद्यप्यनेकत्र सुराशब्दप्रयोगो दृश्यते तथापि कुत्रानादित्वमिति संदेहे (११।९४)—‘गौडी माध्वी च पैष्टी च विज्ञेया त्रिविधा सुरा’ इति मनुवचनाद्बहुमधुपिष्टविकारेष्वनादित्वनिर्धारणात्तत्रैव मुख्यत्वं युक्तम् । नचानेकत्र शक्तिकल्पना दोषः । मदशक्तेरुपाधित्वाश्रयणेन तस्य सुपरिहरत्वात् । नच तालादिरसेष्वप्युपाधेर्विद्यमानत्वादतिप्रसङ्गः । पङ्कजादिशब्दवद्योगरूढत्वाश्रयणात् । अतश्च—‘यथैवैका तथा सर्वा न पातव्या द्विजोत्तमैः’ इति तिसृणां सुराणां समानदोषत्वप्रतिपादनपरं न पुनरनयोगौडीमाध्वयोः पैष्टीसुरासमत्वप्रतिपादनपरम् । द्विजोत्तमग्रहणं द्विजात्युपलक्षणम् । एतदप्ययुक्तम् ।—‘द्वादशं तु सुरामद्यं सर्वेषामधमं स्मृतम्’ इति पुलस्त्यवचने गौडीमाध्वीभ्यामपि सुरामद्यस्यातिरेकदर्शनात् । तथा (मनुः ११।९३)—‘सुरा वै मलमन्त्रानां पाप्मा च मलमुच्यते’ इति । अन्नविकारस्यैव सुरात्वनिर्देशादन्नशब्दस्य च ‘अन्नेन व्यञ्जनम्’ इत्यादिषु व्रीह्यादिविकार एव प्रयोगदर्शनाद्बहुमधुनोश्च रसरूपत्वात्तथा सौत्रामणिग्रहेषु चान्नविकारएव सुराशब्दस्य श्रुतत्वात् पैष्ट्येव सुरा मुख्योच्यते । इतरयोस्तु सुराशब्दो गौणः । यत्तुक्तम्—‘गौडी माध्वी’ इति मनुवचनात्तिसृष्वप्यौत्पत्तिकत्वनिर्धारणेति, तदप्ययुक्तम् । यतो नेदं शब्दानुशासनवच्छब्दार्थसंबन्धानादित्वप्रतिपादनपरं किंतु कार्यप्रतिपादनपरम् । अतो गुरुभाष-

श्रित्तिनिमित्ततया गौडीमाध्योगौणः सुराशब्दप्रयोगः । एवं च नानेकशक्तिक-
 ल्पमादोषो नाप्युपाध्याययणं कृतम् । नचात्र द्विजोत्तमग्रहणस्योपलक्षणत्वम् ।
 अतश्च (मनुः ११।९३)—‘सुरा वै मलमज्ञानां पाप्मा च मलमुच्यते । त-
 स्माद्ब्राह्मणराजन्यौ वैश्यश्च न सुरां पिबेत् ॥’ इति पैष्ट्या एव वर्णत्रयसंबन्धि-
 त्वेन निषेधः । गौड्यादीनां तु मद्यानां ब्राह्मणसंबन्धित्वेनैव निषेधो न क्षत्रिय-
 वैश्ययोः । (११।९५)—‘यक्षरक्षःपिशाचाञ्च मद्यं मांसं सुरासवम् । तद्ब्राह्म-
 णेन नास्तव्यं देवानामभ्यता हविः ॥’ इति मानवे ब्राह्मणेनेति विशेषोपादानात् ।
 बृहद्विष्णुनापि ब्राह्मणस्यैव मद्यप्रतिषेधो दर्शितः—‘माधूकमैक्षवं सैरं ताळं
 सार्जूरपानसम् । मधूत्थं चैव माध्वीकं मैरेयं नालिकेरजम् ॥ अमेध्यानि दक्षै-
 तानि मद्यानि ब्राह्मणस्य तु ॥’ इति ॥ बृहद्याज्ञवल्क्येनापि क्षत्रियवैश्ययो-
 र्दोषाभावो दर्शितः—‘कामादपि हि राजन्यो वैश्यो वापि कथंचन । मद्यमेव
 सुरां पीत्वा न दोषं प्रतिपद्यते ॥’ इति । व्यासेनापि तयोर्माध्वीपानमनुज्ञा-
 तम्—‘उभौ मध्वासवक्षीबावुभौ चन्दनचर्चिता । एकपर्यङ्करथिनौ दृष्टौ मे
 केशर्वाजुनौ ॥’ इति । एवं ब्राह्मणसंबन्धित्वेन मद्यमात्रनिषेधे सत्यपि (मनुः
 ११।९४)—‘गौडी माध्वी च पैष्टी च विज्ञेया त्रिविधा सुरा । यथैवैका तथा सर्वा
 न पातव्या द्विजोत्तमैः ॥’ इति गौडीमाध्योः पृथङ्निषेधवचनं दोषगुरुत्वेन सु-
 रासमत्वप्रतिपादनपरम् । अयंच सुरानिषेधोऽनुपनीतस्यानूढायाश्च कन्याया भ-
 वत्येव । (मनुः ११।९३)—‘तस्माद्ब्राह्मणराजन्यौ वैश्यश्च न सुरां पिबेत्’
 इति जातिमात्रावच्छेदेन निषेधात् । अतश्च (११।९०)—‘सुरां पीत्वा द्विजो
 मोहात्’ इति प्रायश्चित्तविधिवाक्ये मनुना यत् द्विजग्रहणं कृतं तद्वर्णत्रयोपल-
 क्षणार्थम् । निमित्तभूतनिषेधसापेक्षत्वाच्चैमित्तिकविधेर्निषेधे च वर्णमात्रस्याव-
 छेदकत्वात् । यथा ‘यस्य हविर्निरुप्तं पुरस्ताच्चन्द्रमा अभ्युदेति’ इति निमित्तवाक्ये
 हविर्मात्राभ्युदयस्य निमित्तत्वावगतौ तत्सापेक्षर्नमित्तिकवाक्ये श्रूयमाणमपि त्रे-
 भातन्दुलान्विभजेदिति तन्दुलग्रहणं तन्दुलादिरूपहविर्मात्रोपलक्षणम् । इयांस्तु
 विशेषः—‘पादो बालेषु दातव्यः सर्वपापेष्वयं विधिः’ इति वचनात्कामकारे-
 ऽपि न मरणान्तिकं किंतु पादमेव द्विगुणीकृत्य षड्वार्षिकं देयम् ।—‘विहितं
 यदकामानां कामात्तद्विगुणं चरेत्’ इत्यङ्गिरःस्मरणात् । एवं वृद्धातुरादिष्वपि
 योज्यम् । तथा (११।९५)—‘तद्ब्राह्मणेन नास्तव्यं देवानामभ्यता हविः’ इति
 मद्यस्यापि जातिमात्रावच्छेदेन निषिद्धत्वादन्यनुपनीतेनापि न पेयम् ॥ ननु कथं
 मनुपनीतस्य दोषः ।—‘प्रागुपनयनात्कामचारकामवादकामभक्षाः’ इति गौत-
 मवचनात् । तथा—‘मद्यमूत्रपुरीषाणां भक्षणे नास्ति कश्चन । दोषस्त्वा पञ्च-
 माद्वर्षादूर्ध्वं पित्रोः सुहृदुरोः ॥’ इति कुमारवचनाच्च दोषाभावावगतेः । उ-
 च्यते—सुरामद्ययोर्निषेधवाक्ये जातिमात्रत्वावच्छेदकत्वश्रवणादप्रतिहतैव नि-
 षेधप्रवृत्तिः । अतएव स्मृत्यन्तरे निषेधवचनम्—‘सुरापाननिषेधस्तु जात्या-

अथ इति स्थितिः' इति । अतः 'पादौ बालेषु दातव्यः सर्वपापेष्वयं विधिः' इति । 'सर्वपापेषु सुरापानादिष्वपि' इति वचनात्पाद एव सुरापाने प्रायश्चित्तम् । तथा जातूकर्ण्येन मद्यपानेऽपि प्रायश्चित्तमुक्तम्—'अनुपेतस्तु यो बालो मद्यं मोहात्पिबेद्यदि । तस्य कृच्छ्रत्रयं कुर्यान्माता आता तथा पिता ॥' इति । अतो गौतमवचनं सुरादिष्वतिरिक्तशुक्लपयुषितादिविषयम् । कुमारवचनं तु स्वल्प-
दोषव्यापनपरम् । अतएव प्रागुपनयनात्कृतदोषस्योपनयनमेव प्रायश्चित्तमित्युक्तं मनुना (२।२७)—'गार्मैर्होमैर्जातकर्मचूडामौञ्जीनिबन्धनैः । बैजिकं गार्मिकं चैनो द्विजानामपमृज्यते ॥' इति । अयमत्रार्थः । त्रैवर्णिकानामुत्पत्तिप्र-
भृति पैष्टीप्रतिषेधः । ब्राह्मणस्य तु मद्यमात्रनिषेधोऽप्युत्पत्तिप्रभृत्येव । राजन्य-
वैश्ययोस्तु न कदाचिदपि गौड्यादिमद्यप्रतिषेधः । शूद्रस्य न सुराप्रतिषेधो नापि मद्यप्रतिषेधः ॥ २५३ ॥

प्रायश्चित्तान्तरमाह—

वालवासा जटी वापि ब्रह्महत्याव्रतं चरेत् ।

पिण्याकं वा कणान्वापि भक्षयेत्रिसमा निशि ॥ २५४ ॥

गोछागादिलोमनिर्मितवस्त्रप्रावृतो वालवासाः । वालवासोऽग्रहणं चीरवल्क-
लयोरुपलक्षणार्थम् ।—'सुरापगुरुतल्पगौ चीरवल्कलवाससौ ब्रह्महत्याव्रतं चरेयाताम्' इति प्रचेतःस्मरणात् । जटीग्रहणं मुण्डत्वनिराकरणार्थम् । ब्रह्महत्याव्रतं चरेदित्यनेनैव सिद्धे यद्वालवसनादिग्रहणं तदन्यत्र संभवे स्वयं मारितशिरःकपालादिनिवृत्त्यर्थम् । इदमकामतो जलबुद्ध्या यः सुरां पिबति तद्विषयम् । (मनुः १।१।८९)—'इयं विशुद्धिरुदिता प्रमाप्याकामतो द्विजम्' इत्यकामित्वोपाधित्वेन विहितस्यैव द्वादशवार्षिकस्यातिदेशात् । अत्र च सुरा-
पानस्य महापातकत्वात्सत्यप्यातिदेशिकत्वे संपूर्णमेव द्वादशवार्षिकं कुर्याच्च पा-
दोनम् । अतएव वृद्धहारीतः—'द्वादशभिर्वर्षैर्महापातकिनः पूयन्ते' इति । अथवा पिण्याकं पिण्डी तं त्रिसमाः वर्षत्रयपर्यन्तं रात्रौ भक्षयेत् । कणास्तन्तुल-
लवास्तान्वा पूर्ववद्भक्षयेत् । एतच्च सकृदेव कार्यम् । (१।१।९२)—'कणान्वा भक्षयेदब्दं पिण्याकं वा सकृन्निशि' इति मनुस्मरणात् । अस्य च पिण्याकादि-
भक्षणस्य भोजनकार्ये विहितत्वादशनान्तरपरित्यागः । एतच्चोदकबुद्ध्या सुरापाने छर्दनोत्तरकाले वेदितव्यम् ।—'एतदेव व्रतं कुर्यान्मद्यपश्छर्दने कृते । पञ्चगव्यं च तस्योक्तं प्रत्यहं कायशोधनम् ॥' इति व्यासवचनात् । नच सुरासंसृष्टेषु-
पलभ्यमानतद्गन्धरसोदकपानविषयमिदमिति सुन्दरम् । संसर्गेऽपि सुरात्वस्या-
नपायात् । यथाज्यत्वस्य पृषदाज्ये । अतएव 'आज्यपा इति निगमाः कार्याः न पृषदाज्यपाः' इत्येवमुक्तं न्यायविद्भिः । यत्पुनरापस्तम्बवचनम्—'स्तेयं कृत्वा सुरां पीत्वा गुरुदाराणां च कृत्वा चतुर्थे कालं मितभोजनो योऽभ्यु-

येनात्सवनानुकल्पं स्थानासनाभ्यां विहरंस्त्रिभिर्वर्षैः पापं व्यपनुदति' इति ।
यत्त्वक्किरोवचनम्—'महापातकसंयुक्ता वर्षैः शुष्यन्ति ते त्रिभिः' इति, तदु-
भयमपि पिण्याकं वा कणान्वेत्यनेनैकविषयम् । यदपि यमेन प्रायश्चित्तद्वयसु-
क्तम्—'बृहस्पतिसवेनेष्ट्वा सुरापो ब्राह्मणः पुनः । समत्वं ब्राह्मणैर्गच्छेदित्येषा
वैदिकी श्रुतिः ॥ भूमिप्रदानं यः कुर्यात्सुरां पीत्वा द्विजोत्तमः । पुनर्न च पि-
बेत्तां तु संस्कृतः स विशुध्यति ॥' इति, तदुभयमपि पूर्वेण सहैकविषयम् ॥
यद्वा अतिरिक्तदक्षिणाकल्पाश्रयणाद्वादशवार्षिकेण सह विकल्प्यते । अत्रापि
बालवृद्धादीनां सार्धैकवर्षीयमनुपनीतानां तु नवमासिकमित्येवं कल्पना कार्या ।
यत्तु मनुवचनम् (११।९२)—'कणान्वा भक्षयेदब्दं पिण्याकं वा सकृन्निशि ।
सुरापानापनुत्त्यर्थं बालवासा जटी ध्वजी ॥' इति तत्तालुमात्रसंयोगे सुराया
अबुद्धिपूर्वं द्रष्टव्यम् ॥ ननुच द्रवद्रव्यस्याभ्यवहरणं पानमित्युच्यते । अभ्यव-
हरणं च कण्ठादधोनयनं न ताल्वादिसंयोगमात्रं, अतः कथं तत्र पाननिमित्तं
प्रायश्चित्तम् । उच्यते । येन ताल्वादिसंयोगेन विना पानक्रिया न निर्वर्तते
सोऽपि पानक्रियाप्रतिषेधेन प्रतिषिद्धः । अतो यद्यपि मुख्यपानाभावात् महा-
पातकत्वं तथापि तत्प्रतिषेधेन तदङ्गभूताभ्यभिचारिताल्वादिसंयोगस्यापि प्रति-
षिद्धत्वेन दोषस्य विद्यमानत्वाद्भवत्येव प्रायश्चित्तम् ।—'चरेद्भूतमहत्वापि घा-
तार्थं चेत्समागतः' इति । यथा हननप्रतिषेधेन तदङ्गभूताध्यवसायादेरपि प्रति-
षिद्धत्वात्प्रायश्चित्तविधानम् । यत्तु बौधायनीयम्—'त्रैमासिकममत्या सुरा-
पाने कृच्छ्राब्दपादं चरित्वा पुनरुपनयनम्' इति । यच्च याम्यम्—'सुरां
पीत्वा द्विजं हत्वा स्वमं हत्वा द्विजन्मनः । संयोगं पतितैर्गत्वा द्विजश्चान्द्रायणं
चरेत् ॥' इति । यदपि बार्हस्पत्यम्—'गौर्दी माध्वी सुरां पैष्टी पीत्वा विप्रः
समाचरेत् । तसकृच्छं पराकं च चान्द्रायणमनुकृमात् ॥' इति, तन्नितयमप्यन-
न्यौषधसाध्यव्याध्युपशमार्थं पाने वेदितव्यम् । प्रायश्चित्तस्याल्पत्वात् । यदा तु
सुरासंसृष्टं शुष्करसमेवाङ्गं भक्षयति तदा पुनरुपनयनम् । यथाह मनुः (११।
१५०)—'अज्ञानात्प्राश्य विष्मूत्रं सुरासंसृष्टमेव च । पुनः संस्कारमर्हन्ति त्रयो
वर्णा द्विजातयः ॥' इति ॥ यदाच शुष्कसुराभाण्डस्थोदकं पिबति तदा शाता-
तपोक्तं कुर्यात् 'सुराभाण्डोदकपाने छर्दनं घृतप्राशनमहोरात्रोपवासश्च' इति ॥
यत्तु बौधायनीयम्—'सुरापानस्य यो भाण्डेष्वपः पर्युषिताः पिबेत् । शङ्खपु-
ष्पीविपकं तु क्षीरं सर्पिः पिबेद्भयहम् ॥' इति तत्पर्युषितत्वादधिकम् । अकाम-
तोऽभ्यासे पुनर्मनुनोक्तम् (११।१४७)—'अपः सुराभाजनस्था मद्यभाण्ड-
स्थितास्तथा । पञ्चरात्रं पिबेत्पीत्वा शङ्खपुष्पीशृतं पयः ॥' इति ॥ यत्तु विष्णू-
क्तम्—'अपः सुराभाजनस्थाः पीत्वा सप्तरात्रं शङ्खपुष्पीशृतं पयः पिबेत्' इति
तन्मतिपूर्वकपाने । ज्ञानतोऽभ्यासे तु बृहद्यम आह—'सुराभाण्डस्थितं तोयं
यदि कश्चित्पिबेद्द्विजः । स द्वादशाहं क्षीरेण पिबेद्ब्राह्मीं सुवर्चलाम् ॥' इति ॥
सुरापस्य मुखगन्धाघ्राणे तु मानवम् (११।१४९)—'ब्राह्मणस्तु सुरापस्य ग-
न्धमाघ्राय सोमपः । प्राणानप्सु त्रिरायम्य घृतं प्राश्य विशुध्यति ॥' इति,

तत्सोमयाजिन एवामतिपूर्वे । मतिपूर्वे तु द्विगुणम् । अपीतसोमस्य तु कल्प्यम् । साक्षात्सुरागन्धाद्याणस्य तु 'प्रातिरध्वमद्ययोः' इति जातिभ्रंशकरत्वात् (१११ ११४)—'जातिभ्रंशकरं कर्म कृत्वान्यतममिच्छया । चरेत्सान्तपनं कृच्छ्रं प्रा-
जापस्यमनिच्छया ॥' इति मनूक्तं द्रष्टव्यम् ॥ २५४ ॥

एवं मुख्यसुरापाने प्रायश्चित्तमुक्त्वा मद्यपाने प्रायश्चित्तमाह—

अज्ञानात्तु सुरां पीत्वा रेतोविष्मूत्रमेव च ।

पुनःसंस्कारमर्हन्ति त्रयो वर्णा द्विजातयः ॥ २५५ ॥

यः पुनरज्ञानादुदकबुद्ध्या सुरां मद्यं ब्राह्मणः पिबति ये च ब्राह्मणादयो रेतो विष्मूत्राणि प्राप्नुवन्ति ते त्रयोऽपि द्विजातयो वर्णास्तत्सकृच्छ्रपूर्वकं पुनरुपनयनं प्रायश्चित्तमर्हन्ति । अत्र मद्यपाने योऽयं पुनःसंस्कारः स ब्राह्मणस्यैव । क्षत्रिय-
विशोक्तदध्यनुज्ञानस्य दर्शितत्वात् । सुराशब्दश्चात्र मद्यपरः । प्रायश्चित्तस्याति-
लघुत्वात् । अज्ञानतो मुख्यसुरापाने द्वादशवार्षिकस्य विहितत्वाच्च । अतएव
गौतमेनात्र मद्यशब्दः प्रयुक्तः । अमत्या मद्यपाने पयो घृतमुदकं वा ग्रहं त-
प्तानि पिबेत्स तत्सकृच्छ्रस्ततोऽस्य संस्कारो मूत्रपुरीषकुणपरेतसां प्राशने चेति ।
यदप्यस्मिन्नेव विषये मनुनोक्तम् (११११४६)—'अज्ञानाद्गर्णी पीत्वा सं-
स्कारेण विशुद्ध्यति' इति, तदपि तत्सकृच्छ्रपूर्वकमेव । गौतमवाक्यानुरोधात् ।
पुनःसंस्कारश्च पुनरुपनयनम् । तज्ज्ञाश्वलायनाद्युक्तक्रमेण कर्तव्यम् । यथो-
क्तम्—'अधोपेतपूर्वस्य कृताकृतं केशवपनं मेधाजननं चानिरुक्तं परिदानं का-
लश्च तत्सवितुर्वृणीमह इति सावित्रीम्' इति । मतिपूर्वमद्यपाने वसिष्ठोक्तं
द्रष्टव्यम्—'मत्या मद्यपाने त्वसुरायाः सुरायाश्चाज्ञाने कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ घृतप्रा-
शनं पुनःसंस्कारश्च' इति । चान्द्रायणं वा शङ्कोक्तम्—'असुरामद्यपायी चा-
न्द्रायणं चरेत्' इति । मुखमात्रप्रवेशे तु मद्यस्यापस्तम्बीयं षडाश्रमम्—'अ-
भक्ष्याणामपेयानामलेहानां च भक्षणे । रेतोमूत्रपुरीषाणां प्रायश्चित्तं कथं भ-
वेत् ॥ पद्मोदुम्बरबिल्वानां पलाशस्य कुशस्य च । एतेषामुदकं पीत्वा षडाश्रेण
विशुद्ध्यति ॥' इति । एतच्च तालादिमद्यविषयम् । गौडीमाध्वयोः पुनरज्ञानतः
पाने 'असुरायाः सुरायाश्चाज्ञानतः' इति वसिष्ठोक्तः कृच्छ्रातिकृच्छ्रसहितः
पुनःसंस्कारो घृतप्राशश्च द्रष्टव्यः । तयोर्मतिपूर्वपाने तु 'पिण्याकं वा कणान्वा'
इति त्रैवार्षिकम् । कामतस्तु तत्पानाभ्यासे 'अभ्यासे तु सुराया अग्निवर्णी सुरां
पिबेन्मरणात्पूतो भवति' इति वसिष्ठं मरणान्तिकं द्रष्टव्यम् । नात्र सुराशब्दः
पैष्ट्यभिप्रायः । तस्याः सकृत्पानेऽपि मरणान्तिकस्य दर्शितत्वात् ॥ मद्यवासित-
शुष्कभाण्डस्थोदकस्याज्ञानतः पाने बृहद्यमोक्तम्—'मद्यभाण्डस्थितं तोयं यदि
कश्चित्पिबेद्द्विजः । कुशमूलविपकेन ग्रहं क्षीरेण वर्तयेत् ॥' इति ॥ अज्ञानतो-
ऽभ्यासे तु वसिष्ठेनोक्तम्—'मद्यभाण्डस्थितं तोयं यदि कश्चित्पिबेद्द्विजः । प-
द्मोदुम्बरबिल्वानां पलाशस्य कुशस्य च ॥ एतेषामुदकं पीत्वा त्रिराश्रेण विशु-
द्ध्यति ॥' इति । ज्ञानतः पाने तु विष्णूक्तम्—'मद्यभाण्डस्थितं तोयं पी-

त्वा पञ्चरात्रं सङ्गुप्पीकृतं पयः पिबेत्' इति ॥ जातलोऽभ्यासे तु शङ्खेनो-
क्तम्—'मद्यभाण्डस्थितं तोयं पीत्वा सप्तरात्रं गोमूत्रपाचकं पिबेत्' इति ॥
अस्यन्ताभ्यासे तु हारीतोक्तम्—'मद्यभाण्डस्थितं तोयं यदि कश्चित्पिबेद्द्विजः।
द्वादशाहं तु पयसा पिबेद्ब्राह्मीं सुवर्चलाम् ॥' इति ॥ एषु च वाक्येषु द्विजग्रहणं
ब्राह्मणाभिप्रायम् । क्षत्रियवैश्ययोरप्रतिषेधादिति दर्शितं प्राक् ॥ इदं च गौडी-
भाष्यीभाण्डस्थजलपानविषयं गुरुत्वात्प्रायश्चित्तस्य । तालादिमद्यभाण्डोदकपाने
तु कल्प्यम् ॥ २५५ ॥

द्विजातिभार्या प्रस्थाह—

पतिलोकं न सा याति ब्राह्मणी या सुरां पिबेत् ।

इद्वैव सा शुनी गृध्री सूकरी चोपजायते ॥ २५६ ॥

या द्विजातिभार्या सुरां पिबति सा कृतपुण्यापि सती पतिलोकं न याति
किंत्विहैव लोके भृगुधूसूकरलक्षितां तिर्यग्योनिं क्रमेण प्राप्नोति ॥ ब्राह्मणीग्रहणं
चात्र 'तिस्रो वर्णानुपूर्व्येण' इति न्यायेन यस्य द्विजातेर्यावत्स्यो भार्यास्तासामुपल-
क्षणम् । अतएव मनुः—'पतत्यर्धं शरीरस्य यस्य भार्या सुरां पिबेत् । पतितार्ध-
शरीरस्य निष्कृतिर्न विधीयते ॥' इति । धर्मार्थकामेषु सहाधिकाराहम्पत्योरेकस-
रीरत्वमेव, अतो यस्य द्विजातेर्भार्या सुरां पिबति तस्य भार्यारूपमर्धं शरीरं पतति ।
पतितस्य च भार्यारूपस्यार्धशरीरस्य निष्कृतिर्न विधीयते । तस्माद्विजातिभार्यया
ब्राह्मण्याद्यया न सुरा पेया । 'तस्माद्ब्राह्मणराजन्यौ वैश्यश्च न सुरां पिबेत्' इति
निषेधविधौ लिङ्गस्याविवक्षितत्वेन वर्णत्रयभार्याणामपि प्रतिषेधे सिद्धे पुनर्वचनं
द्विजातिभार्यायाः शूद्राया अपि सुराप्रतिषेधप्राप्त्यर्थम् । अतो द्विजातिभार्याभिः
सुरापाने प्रायश्चित्तस्यार्धं कार्यम् । शूद्रभार्यास्तु शूद्रायाः शूद्रवदेव न प्रतिषेधः ।
सुरापानसमेषु तु निषिद्धभक्षणादिषु सुरापानप्रायश्चित्तार्धमित्युक्तं प्राक् ॥ २५६ ॥

इति सुरापानप्रायश्चित्तप्रकरणम् ।

क्रमप्राप्तं सुवर्णस्तेयप्रायश्चित्तमाह—

ब्राह्मणस्वर्णहारी तु राज्ञे मुसलमर्पयेत् ।

स्वकर्म ख्यापयंस्तेन हतो मुक्तोऽपि वा शुचिः ॥ २५७ ॥

ब्राह्मणस्वामिकं सुवर्णं योऽपहरत्यसौ सुवर्णस्तेयं मया कृतमित्येवं स्वकर्म
ख्यापयन् राज्ञे मुसलं समर्पयेत् । मुसलसमर्पणस्य दृष्टार्थत्वात्तेन मुसलेन राजा
तं हन्यात् । तेन राज्ञा हतो मुक्तो वा शुद्धो भवति । अपहरणशब्देन च समक्षं
परोक्षं वा बलाच्चौर्येण वा क्रयादिस्वत्वहेतुं विना ग्रहणमुच्यते । मुसलं समर्पये-
दिति यद्यपि सामान्येनोक्तं तथापि तस्य हननार्थत्वात् तत्समर्थस्यायोमयादेर्ग्र-
हणम् । अतएव मनुनोक्तम् (८।३।५)—'स्कन्धेनादाय मुसलं लङ्कटं
वापि खादिरम् । असिं चोभयतस्तीक्ष्णमायसं दण्डमेव वा ॥' इति ॥ शङ्केना-

पुनश्च विशेष उक्तः—‘सुवर्णस्तेनः प्रकीर्णकेश भार्गवासा आयसं मुसलमादाय राजानमुपसिद्धेदिदं मया पापं कृतमनेन मुसलेन मां घातयस्वेति स राजा सिद्धः सम्पूतो भवति’ इति । हननं चावृत्तिविधानाभावात्सकृदेव कार्यम् । अतएव मनु-
नोक्तम् (११।१००)—‘ततो मुसलमादाय सकृद्व्यासु तं स्वयम्’ इति ।
एवं सकृत्ताडनेन राजा हतो मृतः शुद्ध्येत्, मुक्तो वा मरणाज्जीवन्नपि विशुद्ध्ये-
दिति यावत् ॥ तथाच संवर्तेनोक्तम्—‘ततो मुसलमादाय सकृद्व्यासु तं
स्वयम् । यदि जीवति स स्तेनस्ततः स्तेयाद्विशुध्यति ॥’ इति ॥ यथोक्तं ब्राह्म-
वधे—‘मृतकल्पः प्रहारार्तो जीवन्नपि विशुध्यति’ इति ॥ नन्वताडित एव राजा
मुक्तः स्तेनः शुद्ध्येदित्ययमर्थः कस्माद्वेष्यते । उच्यते । अनप्यनेनस्त्री राज्ञेति
गौतमीये ताडनमकुर्वतो राज्ञो दोषाभिधानात् । भवतु राज्ञो दोषस्तथाप्यसि-
क्रान्तनिषेधेन राजा स्नेहादिना मुक्तः स्तेनः कथं न शुद्ध्येदिति चेत् । उच्यते ।
एवंच सत्यकारणिका शुद्धिरापतेत् । अथोच्यते । मोक्षोत्तरकालं द्वादशवा-
र्षिकाण्यनुष्ठानेन शुद्ध्यङ्गीकरणान्नाकारणिकेति । तदप्यसुन्दरम् । मुक्तः शुचि-
रिति मोक्षस्यैव शुद्धिहेतुत्वाभिधानात् । अतः प्राच्यैव व्याख्या ज्यायसी । मुक्तो
वा मरणाज्जीवन्नपि विशुद्ध्येदिति यावत् । इदं च मरणान्तिकं सार्ववर्णिकस्या-
पहर्तुर्न तु ब्राह्मणस्यैव । ब्राह्मणस्वर्णहारीति नैमित्तिकवाक्ये विशेषानुपादानात्
क्षत्रियादीनां च महापातकित्वाविशेषात्प्रायश्चित्तान्तरस्यानाम्नानाच्च । यत्पुन-
र्मानवे (११।९९)—‘सुवर्णस्तेयकृद्विप्रः’ इति विप्रग्रहणं तन्नरमात्रोपलक्षणम् ।
प्रायश्चित्तीयते नर इति तस्यैव प्रकृतत्वात् । (मनुः ११।५४)—‘ब्रह्महत्या
सुरापानं स्तेयं गुर्वङ्गनागमः’ इति निमित्तवाक्ये विशेषानुपादानाच्च । तत्सापे-
क्षनैमित्तिकवाक्ये ‘सुवर्णस्तेयकृद्विप्रः’ इत्यत्र श्रूयमाणमप्युपलक्षणमेव युक्तम् ।
यथाभ्युदितेष्टयां यस्य हविरिति वाक्ये तन्दुलग्रहणं हविर्मात्रस्य ॥ इदं च
राज्ञा हननं ब्राह्मणव्यतिरिक्तस्य । (८।३८०)—‘न जातु ब्राह्मणं हन्यात्सर्वपापे-
ष्वपि स्थितम्’ इति मानवे ब्राह्मणवधस्य निषिद्धत्वात् । यदि कथंचिदतिक्रान्त-
निषेधेन राजा हन्यते तथापि शुद्धो भवति । (मनुः ११।१००)—‘वधेन
शुध्यति स्तेनो ब्राह्मणस्तपसैव वा’ इति ब्राह्मणस्यापि वधेन शुद्ध्यभिधानात् ।
नच तपसैव वेत्येवकारेण वधनिषेधः । तस्य केवलतपसापि शुद्ध्यभिधानपर-
त्वात् । यदि वधो निषिद्धस्तर्हि तपसैव वेति विकल्पाभिधानमनुपपन्नम् ।
नच दण्डाभिप्रायं विकल्पाभिधानम् । तस्यानिर्दिष्टत्वात् । किंच ‘एकार्थास्तु
विकल्परन्’ इति न्यायेनैकार्थानामेव विकल्पो ग्रीहियवयोरिव । नच दण्ड-
तपसोरेकार्थत्वम् । दण्डस्य दमनार्थत्वात्तपसश्च पापक्षयहेतुत्वात् । नच वधेन
शुध्यति स्तेन इति सामान्यविषयेण वधेन ब्राह्मणस्तपसैव वेति विशिष्टवि-
षयस्य तपसो विकल्पोपपत्तिः । नहि भवति ब्राह्मणेभ्यो दधि दीयतां तक्रं कौण्डि-
न्याय वेति—‘विकल्पस्तस्माद्वयोरपि सामान्यविषयत्वमेव । यद्वा क्षत्रियस्यापि

१ मनुस्मृतौ तु—‘गृहीत्वा मुसल राजा सकृद्व्यासु तं स्वयम् । वधेन शुध्यति स्तेनो
ब्राह्मणस्तपसैव तु ॥’ इति पाठान्तरम्.

न निषेधः । मनुना सुवर्णस्तेयकृद्भिः इत्यभिधाने (११।१००)—‘गृहीत्वा सुसहं राजा सकृद्वन्यात्तु तं स्वयम् ॥’ इति सर्वनाम्ना प्रकृतब्राह्मणपरामर्शेनैव इवनविधानात् । न जातु ब्राह्मणं हन्यादित्यस्य प्रायश्चित्तव्यतिरिक्तदण्डरूपहननविषयत्वेनाप्युपपत्तेः । एतच्च मरणान्तिकं मतिपूर्वसुवर्णस्तेयविषयम् । ‘मरणान्तिकं हि यत्प्रोक्तं प्रायश्चित्तं मनीषिभिः । तत्तु कामकृते पापे विज्ञेयं नात्र संशयः ॥’ इति मध्यमाङ्गिरःस्मरणात् । अत्रच सुवर्णशब्दः परिमाणविशिष्टहेमद्रव्यवचनो न जातिमात्रवचनः ॥ ‘जालसूर्यमरीचिस्थं त्रसरेणू रजः स्मृतम् । तेऽष्टौ लिखा तु तास्तिस्त्रो राजसर्पप उच्यते ॥ गौरस्तु ते त्रयः षड्विर्बवो मध्यस्तु ते त्रयः । कृष्णलः पञ्च ते मापस्ते सुवर्णस्तु षोडश ॥’ इति षोडशमापपरिमिते हेमनि सुवर्णशब्दस्य परिभाषितत्वात् । अतो ब्राह्मणसुवर्णापहरणं महापातकमित्यादिप्रयोगेषु कृतपरिमाणस्यैव सुवर्णस्य ग्रहणं युक्तम् । परिमाणकरणस्य दृष्टार्थत्वात् । न ह्यदृष्टार्थपरिमाणस्मरणम् । नापि लोकव्यवहारार्थम् । अतत्परत्वात्स्मृतिकारप्रवृत्तेः । अतएवोक्तं न्यायविद्भिः—‘कार्यकाले संज्ञापरिभाषयोरुपस्थानम्’ इति । तथा नामापि गुणफलोपबन्धेनार्थवदित्युक्तम् । पञ्चदशान्याज्यानीत्यत्र । नच दण्डमात्रोपयोगिपरिमाणस्मरणमित्युक्तमिति युक्तम् । तावन्मात्रार्थत्वे प्रमाणाभावात् । अतोऽविशेषात्सर्वशेषत्वमेव युक्तम् । किंच । दण्डस्य दमनार्थत्वादमनस्य च परिमाणविशेषमन्तरेणापि सिद्धेर्नातीव परिमाणस्मरणमुपयुज्यते । शब्दैकसमधिगम्ये तु महापातकित्वादावेकान्ततः स्मरणमुपयुज्यते । अतः षोडशमापात्मकसुवर्णपरिमितहेमहरण एव महापातकित्वं तन्निमित्तं मरणान्तिकादिप्रायश्चित्तविधानं च । द्वित्रादिमापात्मकहेमहरणं तु क्षत्रियादिहेमहरणवदुपपातकमेवेति युक्तम् । किंच । सुवर्णाङ्ग्यूनपरिमाणहेमहरणे प्रायश्चित्तान्तरोपदेशात्तत्परिमाणस्यैव हेम्नो हरणे मरणान्तिकादिप्रायश्चित्तमिति युक्तम् । तथाचोक्तं षट्त्रिंशन्मते—‘वालाग्रमात्रेऽपहृते प्राणायामं समाचरेत् । लिखामात्रेऽपि च तथा प्राणायामत्रयं बुधः ॥ राजसर्पपमात्रे तु प्राणायामचतुष्टयम् । गायत्र्यष्टमहस्र च जपेत्पापविशुद्ध्ये ॥ गौरसर्पपमात्रे तु सावित्रीं वै दिनं जपेत् । यवमात्रे सुवर्णस्य प्रायश्चित्तं दिनद्वयम् ॥ सुवर्णकृष्णलं ह्येकमपहत्य द्विजोत्तमः । कुर्यात्सान्तपनं कुर्यात्तत्पापस्यापनुत्तये ॥ अपहत्य सुवर्णस्य मापमात्रं द्विजोत्तमः । गोमूत्रयावकाहारस्त्रिभिर्मासैर्विशुद्ध्यति ॥ सुवर्णस्यापहरणे वरसरं यावकी भवेत् । ऊर्ध्वं प्राणान्तिकं ज्ञेयमथवा ब्रह्महवतम् ॥’ इदं च वत्सरं यावकाशनं किञ्चिदङ्ग्यूनसुवर्णापहारविषयम् । सुवर्णापहारे मन्वादिमहास्मृतिषु द्वादशवार्षिकविधानात् । ‘बलाद्ये कामकारेण गृह्णन्ति स्वं नराधमाः । तेषां तु बलहर्तॄणां प्राणान्तिकमिहोच्यते ॥ सुवर्णपरिमाणादर्वाङ्गीकृत्यभिप्रेतम् । इदं च स्तेयप्रायश्चित्तमपहतधनं तत्स्वामिने दत्तवैव कार्यम् । स्तेये ब्रह्मसूतस्य सुवर्णादेः कृते पुनः । स्वामिनेऽपहतं देयं हर्त्रा त्वेकादशाधिकम् ॥’ इति स्मरणात् ॥ तथा (मनुः ११।१६४)—‘चरेत्सान्तपनं कृच्छ्रं तन्निर्वात्यात्मशुद्ध्ये’ इति मनुस्मरणाच्च । दण्डप्रकरणेऽप्युक्तम्—‘शेषेष्वेका-

दक्षगुणं दाप्यस्तस्य च तद्धनम् ॥' इति ॥ यद्वा त्वशक्त्या राजा हन्तुमसमर्थस्तदा वसिष्ठोक्तं द्रष्टव्यम्—'स्तेनः प्रकीर्णकेशो राजानमभियाचेत् ततस्तस्मै राजौ-
दुम्बरं शस्त्रं दद्यात्तेनात्मानं प्रमापयेत् मरणात्पूतो भवतीति विज्ञायते' इति ।
औदुम्बरं ताम्रमयम् । यदपि द्वितीयं प्रायश्चित्तं तेनोक्तम्—'निष्कालको गोष्ठ-
ताक्तो गोमयाग्निना पादप्रभृत्यात्मानं प्रमापयेन्मरणात्पूतो भवतीति विज्ञा-
यते' इति, तदपि गुरुश्रोत्रिययागस्थ्यादिविप्रद्रव्यापहारविषयं क्षत्रियाद्यपहर्तृ-
विषयं वा । तत्र निष्कालक इति निर्गतकेशश्चमश्रुलोमाभिधीयते । तथाश्व-
मेधाद्यनुष्ठानेन वा । तथा प्रचेतसा मरणान्तिकमभिधायोक्तम्—'इष्ट्वा वाश्व-
मेधेन गोसवेन वा विशुद्ध्येत्' इति । एतच्च विदक्षत्रियाद्यपहर्तृविषयम् ॥२५७॥

प्रायश्चित्तान्तरमाह—

अनिवेद्य नृपे शुध्येत्सुरापव्रतमाचरन् ।

आत्मतुल्यं सुवर्णं वा दद्याद्वा विप्रतुष्टिकृत् ॥ २५८ ॥

स्वीयं स्तेयं राजन्यनिवेद्य सुरापव्रतं द्वादशवार्षिकमाचरन् शुध्येत् । शव-
शिरोध्वजे तत्कपालधारणनिराकरणार्थं सुरापव्रतमित्युक्तम् । एतच्चाकामकार-
विषयम् । (मनुः ११।८९)—'इयं विशुद्धिरुदिता प्रमाण्याकामतो द्विजम्'
इत्यकामतो विहितस्यैव द्वादशवार्षिकस्यातिदेशात् ॥ नन्वकामतोऽपहार एव
न संभवतीति कथं तद्विषयत्वम् । उच्यते । यदा वस्त्रप्रान्तप्रथितं सुवर्णादि-
कमशानादपहरति रजतादिद्रव्यान्तरबुद्ध्या वा हृत्वाचानन्तरमेवान्यस्मै दत्तं
नाशितं वा न पुनः स्वामिने प्रत्यर्पितं तदा संभवत्येवाकामतोऽपहारः । यस्तु
ताम्रादिकस्य रसवेधाद्यापादितसुवर्णरूपस्यापहारो न तत्रेदं प्रायश्चित्तम् ।
मुख्यजातिसमवायाभावात् । नच मुख्यसादृश्यमात्रेण गौणे मुख्यधर्मा भवन्ति ।
यद्यपीदृशमेवासुवर्णं सुवर्णभ्रान्त्यापहरति तथापि नेदं प्रायश्चित्तम् । असुवर्णा-
पहारित्वादेव । नच सृष्टश्चेद्ब्राह्मणवधे अहत्वापीतिवदत्रापि दोष इति वाच्यम्,
असुवर्णे प्रवृत्तत्वादेव न ह्यब्राह्मणः सृष्टश्चेदित्यस्य विषयः । यच्चेदं मनसा
पापं ध्यात्वा प्रणवपूर्वकं व्याहृतीर्मनसा जपेत् । व्याहृत्या प्राणायामं त्रिराच-
रेत् । प्रवृत्तौ कृच्छ्रं द्वादशरात्रं चरेदिति, तदपि सम्यगर्थप्रवृत्तिविषयम् ।
अतो नेदृशमज्ञानतः स्वर्णापहारः प्रायश्चित्तस्य निमित्तं, किंतु रजतादिबुद्ध्या
पूर्वोक्त एव स्वर्णापहारः । अस्मिन्नेव विषये यदापहर्तात्यन्तमहाधनः तदात्म-
तुलितं सुवर्णं दद्यात् । अथ तावद्धनं नास्ति तपश्चर्यायां चाशक्तस्तदा विप्रतु-
ष्टिकृद्विप्रस्य यावज्जीवं कुटुम्बभरणपर्याप्ततया तुष्टिकरं धनं दद्यात् । यदा तु
निर्गुणस्वामिकं द्रव्यमपहरति तदा 'एतदेव व्रतं स्तेनः पादन्यूनं समाचरेत्'
इति व्यासेनोक्तं नववार्षिकं द्रष्टव्यम् । यदा पुनरीदृशमेव क्षुत्क्षामकुटुम्बप-
रिरक्षणार्थमपहरति तदा अत्रिप्रतिपादितं षड्वार्षिकं स्वर्जिदादि वा क्रतुं कुर्या-
त्तीर्थयात्रां वा 'षडब्दं वाचरेत्कृच्छ्रं यजेद्वा क्रतुना द्विजः । तीर्थानि वा भ्रम-
न्विद्वांस्ततः स्तेयाद्विशुद्ध्यते ॥' इति । यदा स्वपहारसमनन्तरमेव हा कष्टं मया

कृतमिति आतानुतापः प्रत्यर्पयति त्यजति वा तदापस्तम्बीयं चतुर्यकालमि-
 ताशनेन त्रिवर्षमवस्थानमाङ्गिरसं वा वज्राख्यं त्रैवार्षिकं द्रष्टव्यम् ॥ ननु
 प्रत्यर्पणे त्यागे वापहारधात्वर्थस्य निष्पन्नत्वात्कथं प्रायश्चित्तालपत्वम् । अथानि-
 ष्पन्नस्तदा प्रायश्चित्ताभाव एव स्यान्नतु प्रायश्चित्तालपत्वम् । मैघम् । अपहार-
 स्योपभोगादिफलपर्यन्तत्वादुपभोगात्प्राङ्निवृत्तौ च पुष्कलस्यापहारार्थस्याभावा-
 द्युक्तमेव प्रायश्चित्तालपत्वं पीतवान्त इवापेयद्रव्ये ॥ नन्वेवं सति चौरहस्ताद-
 र्क्षादाकृष्य ग्रहणेऽपि तस्योपभोगलक्षणफलाभावात्प्रायश्चित्तालपत्वप्रसङ्गः ।
 मैघम् । तस्य त्यागे स्वतःप्रवृत्त्यभावात् फलपर्यन्तेऽपहारे स्वतःप्रवृत्तत्वाच्च ।
 यस्तु रजतताम्रादिसंसृष्टसुवर्णापहारी न तत्रेदं लघुप्रायश्चित्तम् । यतः संस-
 र्गेऽपि सुवर्णत्वं नापैति आज्यत्वमिव पृथदाज्ये । अतस्तत्र द्वादशवार्षिकमेवेति
 युक्तम् । अथ सुवर्णस्तेयसदृशं द्रव्यान्तरमेवेति लघुप्रायश्चित्तमुच्यते । न तर्हि
 तत्र त्रैवार्षिकादिलघुप्रायश्चित्तादिविषयता असुवर्णत्वादेव, किंतूपपातकप्रायश्चि-
 त्तमेव । यदप्यपरमापस्तम्बोक्तम्—‘स्तेयं कृत्वा सुरां पीत्वा कृच्छ्रं सांव-
 त्सरं चरेत्’ इति तत्सुवर्णपरिमाणादर्वाङ्मापाश्चाधिकपरिमाणद्रव्यविषयम् ।
 यत्तुक्तं सुमन्तुना—‘सुवर्णस्तेयी मासं सावित्र्याष्टसहस्रमाज्याहुतीर्जुहुयात्
 प्रत्यहं त्रिरात्रमुपवासस्तप्तकृच्छ्रेण च पूतो भवति’ इति तत्पूर्वोक्तमाषपरिमाण-
 सुवर्णापहारप्रायश्चित्तेन सह विकल्प्यते । यदप्यपरं तेनैवोक्तम्—‘सुवर्णस्तेयी
 द्वादशरात्रं वायुभक्षः पूतो भवति’ इति, तन्मनसापहारे प्रवृत्तस्य स्वतःपूर्वोपर-
 तजिहीर्षस्य वेदितव्यम् । अत्रापि स्त्रीबालवृद्धादिष्वप्यर्थमेव प्रायश्चित्तं वेदि-
 तव्यम् । यानि च ‘अश्वरत्नमनुष्यस्त्रीभूधेनुहरणं तथा’ इत्यादिना सुवर्णस्तेयसमत्वेन
 प्रतिपादितानि तेष्वप्यर्थमेव कार्यम् । यत्पुनश्चतुर्विंशतिमतवचनम्—
 ‘रूप्यं हत्वा द्विजो मोहोच्चरेच्चान्द्रायणव्रतम् । गद्याणदशकादूर्ध्वमाशताद्विगुणं
 चरेत् ॥ आसहस्रात्तु त्रिगुणमूर्ध्वं हेमविधिः स्मृतः । सर्वेषां धातुलोहानां प-
 राकं तु समाचरेत् ॥ धान्यानां हरणे कृच्छ्रं तिलानामैन्दवं स्मृतम् ॥ रत्नानां
 हरणे विप्रश्चरेच्चान्द्रायणव्रतम् ॥’ इति, तदपि गद्याणसहस्राधिकरजतहरणे सु-
 वर्णस्तेयसमप्रायश्चित्तप्रतिपादनार्थं न पुनस्तन्निवृत्त्यर्थम् । यदपि रत्नापहारे चा-
 न्द्रायणमुक्तं तदपि गद्याणसहस्राद्धीनमूल्यरत्नापहारे द्रष्टव्यम् । ऊर्ध्वं पुनः
 सुवर्णस्तेयसमम् ॥ २५८ ॥

इति सुवर्णस्तेयप्रायश्चित्तप्रकरणम् ।

उद्देशक्रमप्राप्तं गुरुतल्पप्रायश्चित्तमाह—

तप्तेऽयःशयने सार्धमायस्या योषिता स्वपेत् ।

गृहीत्वोत्कृत्य वृषणौ नैर्ऋत्यां चोत्सृजेत्तनुम् ॥ २५९ ॥

समा वा गुरुतल्पग इति वक्ष्यमाणश्लोकगतं गुरुतल्पगपदमत्र संबध्यते ।

१ नतर्ह्यनन्तरं ड. २ लोभात् ड. ३ गुरुतल्पगमन उ.

तप्तेऽयःशयने यथा मरणक्षमं भवति तथा तप्ते अग्निवर्णे कृते कार्णायसे शयने
अयोमय्या स्त्रीप्रतिकृत्या तप्तया सह गुरुतल्पगः स्वप्यात् । एवं सुरुक्ता तनुं वेहं
उत्सृजेत् । त्रियेतेति यावत् । शयनं च गुर्वङ्गनागमनं मया कृतमित्येवं स्वकर्म
विख्याप्य कुर्यात् । (११।१०३)—‘गुरुतल्प्यभिभाष्यैनः’ इति मनुस्मर-
णात् । तथा स्त्रियमालिङ्ग्य कार्यम्—‘गुरुतल्पगो मृन्मयीमायसीं वा स्त्रियः
प्रतिकृतिमग्निवर्णो कृत्वा कार्णायसशयने (अयोमय्या स्त्रीप्रतिकृत्या कृत्वा)
तामालिङ्ग्य पूतो भवति’ इति वृद्धहारीतस्मरणात् । तथा मुण्डितलोमके-
शेन घृताभ्यक्तेन च कर्तव्यम्—‘निष्कालको घृताभ्यक्तस्तप्तां तां सूमीं मृन्मयीं
वा परिष्वज्य मरणात्पूतो भवतीति विज्ञायते’ इति वसिष्ठस्मरणात् । नञ्
(११।१०३)—‘गुरुतल्प्यभिभाष्यैनस्तप्ते स्वप्यादयोमये । सूमीं ज्वलन्तीं
स्वाश्लिष्येन्मृत्युना स विशुध्यति ॥’ इति मनुवाक्यानुरोधेन तप्तलोहशयनं
तप्तलोहयोषिदालिङ्गनं च निरपेक्षं प्रायश्चित्तद्वयमित्याशङ्कनीयम् । आयस्या यो-
षिता स्वपेत् । कुत्रेत्याकाङ्क्षायां तप्तेऽयःशयन इति परस्परसापेक्षतयैकत्वावग-
मादेककल्पत्वमेव युक्तम् ॥ अथवा वृषणौ सलिङ्गौ स्वयमुत्कृत्य छित्वाञ्जलिना
गृहीत्वा नैर्ऋत्यां दक्षिणस्यां प्रतीच्यां दिशि देहपातान्तमकुटिलगतिर्गत्वा तनु-
मुत्सृजेत् । यथाह मनुः (११।१०४)—‘स्वयं वा शिभ्रवृषणावुत्कृत्याधाय
चाञ्जलौ । नैर्ऋतीं दिशमातिष्ठेदानिपातादजिह्वागः ॥’ इति । गमनं पृष्ठतोऽनी-
क्षमाणेन कर्तव्यम् ।—‘क्षुरेण शिभ्रवृषणावुत्कृत्यानवेक्षमाणो व्रजेत्’ इति शङ्ख-
लिखितस्मरणात् । एवं गच्छन् यत्र कुड्यादिना प्रतिबध्यते तत्रैव मरणान्तं
तिष्ठेत् । ‘सवृषणं शिभ्रमुत्कृत्याञ्जलावाधाय दक्षिणाभिमुखो गच्छेद्यत्रैव प्रतिह-
तस्तत्रैव तिष्ठेदाप्रलयात्’ इति वसिष्ठस्मरणात् । दण्डोऽप्यत्रायमेव । यथाह
नारदः—‘आसामन्यतमां गच्छन्गुरुतल्पग उच्यते । शिभ्रस्योत्कर्तनात्तत्र
नान्यो दण्डो विधीयते ॥’ एवं दण्डार्थमपि लिङ्गाद्युत्कर्तनं पापक्षयार्थमपि भ-
वति । इदमेव मरणान्तिकं दण्डमभिप्रेत्योक्तं मनुना (११।३१८)—‘राज-
भिर्धृतदण्डास्तु कृत्वा पापानि मानवाः । निर्मलाः स्वर्गमायान्ति सन्तः सुकृ-
तिनो यथा ॥’ इति । धनदण्डेन पुनः प्रायश्चित्तं भवत्येव (१।२४०)—‘प्रा-
यश्चित्तं तु कुर्वाणाः सर्वे वर्णा यथोदितम् । नाङ्क्या राज्ञा ललाटे स्युर्दाप्यास्तू-
त्तमसाहसम् ॥’ इति तेनैवोक्तत्वात् । अनयोश्च मरणान्तिकयोरन्यतरानुष्ठानेन
गुरुतल्पगः शुद्ध्येत् । गुरुशब्दश्चात्र मुख्यवा वृत्त्या पितरि वर्तते । (२।१४२)
—‘निषेकादीनि कर्माणि यः करोति यथाविधि । संभावयति चाञ्जनं स विप्रो
गुरुरुच्यते ॥’ इति मनुना गुरुत्वप्रतिपादनपरे वाक्ये निषेकादिकर्तुर्जनकस्यैव गुरु-
त्वाभिधानात् । योगीश्वरेण च निषेकादिकर्माभिप्रायेणोक्तम् । स गुरुर्यः क्रियां कृत्वा
वेदमसौ प्रयच्छति’ इति ॥ ननु गुरुशब्दस्यान्यत्रापि प्रयोगो दृश्यते । उपनी-
य गुरुः शिष्यमित्यादिनाचार्ये (मनुः २।१४९)—‘स्वल्पं वा बहु वा यस्य श्रुतस्यो-

पकरोति यः । तमपीह गुरुं विद्यात्' इत्युपाध्याये । व्यासेनाप्यन्यत्र प्रयोगो दर्शितः—'गुरवो मातृपितृपत्याचार्यविद्यादातृज्येष्ठभ्रातर ऋत्विजो भयत्राताश्र-
दाता च' इति । नचानेकार्थकल्पनादोषः । गुरुशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तभूतायाः
पूजाईतायाः सर्वत्रानुस्यूतेः । दर्शितं च तस्याः प्रवृत्तिनिमित्तत्वं योगीश्वरेण—
'एते मान्या यथापूर्वमेभ्यो माता गरीयसी' इति मान्या इत्युपक्रम्य गरी-
यसीत्युपसंहारं कुर्वता । (मनुः २।१४५) नच 'उपाध्यायादृशाचार्य आचा-
र्याणां शतं पिता' इत्युपाध्यायादधिकाचार्यात्पितुरतिशयितत्ववचनात्स एव
मुख्य इति वाच्यम् । आचार्येऽप्यतिशयितत्वस्याविशिष्टत्वात् । (मनुः २।१४६)
—'उत्पादकब्रह्मदाश्रोर्गरीयान्ब्रह्मदः पिता' इति । गौतमेनाप्युक्तम्—'आचार्यः
श्रेष्ठो गुरुणाम्' इति । किंच यद्यतिशयितत्वमात्रेण मुख्यत्वमुच्यते तर्हि सहस्र-
मिति वचनान्मातुरेव गुरुत्वं स्यात् । तस्मात्सर्वे गुरवस्तत्पत्नीगमनं गुर्वङ्गनाग-
मनमिति युक्तम् । उच्यते । निषेकादीनीति मनुवचनं निषेकादिकर्तृर्जनकस्य
गुरुत्वप्रतिपादनपरम्, अनन्यपरत्वात् । यत्पुनर्व्यासगौतमवचनं तत्परिचर्या-
पूजादिविधिशेषतया स्तुत्यर्थत्वेनान्यपरम् । अतो गुरुत्वप्रतिपादनपराभिषेका-
दीति मनुवचनात्पितुरेव मुख्यं गुरुत्वमिति स्थितम् । अतएव वसिष्ठेनाचा-
र्यपुत्रशिष्यभार्यासु चैवमित्याचार्यदारेष्वातिदेशिकं गुरुतल्पप्रायश्चित्तमुक्तम् । तथा
जातृकर्ण्यादिभिरप्युक्तम्—'आचार्यादेस्तु भार्यासु गुरुतल्पव्रतं चरेत्' इत्यादि
आचार्यादेर्मुख्यगुरुत्वे तूपदेशत एव व्रतप्राप्तेरतिदेशोऽनर्थक एव स्यात् । किंच । सं-
वर्तेन स्पष्टमेव पितृदारग्रहणं कृतम्—'पितृदारान्समारुह्य मातृवर्ज्यं नराधमः'
इति । षट्त्रिंशन्मतेऽपि—'पितृभार्या तु विज्ञाय सवर्णा योऽधिगच्छति' इति ।
अतोऽपि निषेकादिकर्ता पितैव मुख्यो गुरुः ॥ तच्च गुरुत्वं वर्णचतुष्टयेऽप्यविशि-
ष्टम् । निषेकादिकर्तृत्वस्याविशेषात् । अतः स विप्रो गुरुरुच्यते इति विप्रग्रहणमुप-
लक्षणम् । अतः पितृपत्नीगमनमेव महापातकम् । गमनं च चरमधातुविसर्गपर्यन्तं
कथ्यते । अतस्ततोऽर्वाङ्निवृत्तौ न महापातकित्वम् । तत्र चेदं 'तप्तेऽयःशयने
सार्धमायस्या' इत्याद्युक्तं मरणान्तिकं प्रायश्चित्तद्वयम् । तच्च जनन्यामकामकृते ।
तत्सपत्न्यां तु सवर्णायामुत्तमवर्णायां च कामकृते द्रष्टव्यम् । 'पितृभार्या तु विज्ञाय
सवर्णा योऽधिगच्छति । जननीं चाप्यविज्ञाय नामृतः शुद्धिमामुयात् ॥' इति
षट्त्रिंशन्मतेऽभिधानात् ॥ जनन्यां तु कामकृते वासिष्ठं 'निष्कालको घृता-
भ्यक्तो गोमयाग्निना पादप्रभृत्यात्मानमवदाहयेत्' इति द्रष्टव्यम् । अकामतोऽभ्यासे
प्येतदेव ॥ ननुच 'मातुः सपत्नीं भगिनीमाचार्यतनवां तथा । आचार्यपत्नीं
स्वसुतां गच्छन्तु गुरुतल्पगः ॥' इत्यतिदेशाभिधानान्मातृसपत्नीगमने त्वौपदे-
शिकं प्रायश्चित्तमयुक्तम् । उच्यते । पितृभार्या सवर्णामित्यस्मादेव वचना-
त्सवर्णग्रहणाद्धीनवर्णसपत्नीविषयमिदमातिदेशिकमिति न विरोधः । इदं च मुख्य-
स्यैव पुत्रस्य इतरेषां पुनः पुत्रकार्यकरत्वमेव न पुत्रत्वम् । यथाह मनुः (९।
१८०)—'क्षेत्रजादीन्सुतानेतानेकादश यथोचितान् । पुत्रप्रतिनिधीनाहुः क्रिया-
लोपान्मनीषिणः ॥' इति । तन्नोभयेच्छातः प्रवृत्तौ 'तप्तेऽयःशयने' इति प्रथमं

प्रायश्चित्तम् । स्वेन प्रोत्साहने तु 'गृहीत्वोत्कृत्य वृषणौ' इति द्वितीयम् । अनु-
बन्धातिशयेन प्रायश्चित्तगुरुत्वस्योक्तत्वात् । तथा प्रोत्साहितस्य तु मानवं तस्य-
लोहस्यनज्वलत्सूर्म्यालिङ्गनयोरन्यतरं द्रष्टव्यम् । यत्तु शङ्केन द्वादशवार्षिकमु-
क्तम्—'अधःशायी जटाधारी पर्णमूलफलाशनः । एककालं समशीत वर्षे तु
द्वादशे गते ॥ रुक्मस्तेयी सुरापक्ष ब्रह्महा गुरुतल्पगः । प्रतेनैतेन शुष्यन्ति
महापातकिनस्त्वमे ॥' इति, तत्समवर्णोत्तमवर्णपितृदारगमने अकामकृते वा
द्रष्टव्यम् । तत्रैव कामतः प्रवृत्तस्य रेतःसेकादर्वाङ्गिवृत्तौ षड्वार्षिकम् । अकामतस्तु
त्रैवार्षिकम् । जनन्यां तु कामतः प्रवृत्तस्य रेतःसेकात्प्राङ्गिवृत्तौ द्वादशवार्षिकम् ।
अकामतस्तु षड्वार्षिकमिति कल्प्यम् । यत्तु संवर्तेन—'पितृदारान्समारुह्य मातृ-
वर्ज्यं नराधमः' इत्यादिना समारोहणमात्रे तत्तद्वृत्त उक्तः स हीनवर्णगुरुदारेषु
रेतःसेकादर्वाङ्गद्रष्टव्यः ॥ २५९ ॥

प्रायश्चित्तान्तरमाह—

प्राजापत्यं चरेत्कृच्छ्रं समा वा गुरुतल्पगः ।

चान्द्रायणं वा त्रीन्मासानभ्यसेद्वेदसंहिताम् ॥ २६० ॥

अथवा प्राजापत्यं कृच्छ्रं वक्ष्यमाणलक्षणं समाः वर्षत्रयं चरेत् । एतच्च ब्राह्म-
णीपुत्रस्य शूद्रजातीयगुरुभार्यागमने मतिपूर्वं द्रष्टव्यम् । यदा तु गुरुपत्नी सवर्णा
व्यभिचारिणीमबुद्धिपूर्वं गच्छति तदा वेदजपसहितं चान्द्रायणत्रयं कुर्यात् ।
तत्रैव कामतः प्रवृत्तावौशनसं—'गुरुतल्पाभिगामी संवत्सरं ब्रह्महव्रतं पणमा-
सान्वा तत्तद्वृत्तं चरेत्' इति । क्षत्रियागमने तु मतिपूर्वं याज्ञवल्कीयं—'मातुः
सपत्नीं भगिनीमाचार्यतनयां तथा' इति गुरुतल्पव्रतातिदेशाज्जववार्षिकम् । इदं
चातिदेशिकं सवर्णगुरुभार्यागमनविषयं न भवति । तत्र कामतो मरणान्तिक-
स्याकामतो द्वादशवार्षिकस्य विहितत्वात् । अतः क्षत्रियादिविषयमेवेति युक्तम् ।
तत्रैव कामतोऽध्यासे मरणान्तिकम् ।—'मत्या गत्वा पुनर्भार्यां गुरोः क्षत्रसुतां
द्विजः । अण्डाभ्यां रहितं लिङ्गमुत्कृत्य स मृतः शुचिः ॥' इति कण्वस्मरणात् ।
अत्रैव विषये प्रायश्चित्तं यदा न चिकीर्षति तदा 'छित्त्वा लिङ्गं वधस्तस्य सका-
मायाः स्त्रियास्तथा' इति याज्ञवल्कीयो वधदण्डः प्रायश्चित्तस्थाने द्रष्टव्यः ।
वैश्यायां तु गुरुभार्यायां कामतो गमने षड्वार्षिकम् । अतएव स्मृत्यन्तरम्—
'ब्राह्मणीपुत्रस्य क्षत्रियायां मातरि गमने पादहान्या द्वादशवार्षिकमेवमन्यवर्णा-
स्त्विति । अयमर्थः । ब्राह्मणीपुत्रस्य क्षत्रियायां मातुः सपत्न्यां गमने पादन्यूनं
द्वादशवार्षिकं यावन् । तस्यैव तथाभूतायां वैश्यायां षड्वार्षिकम् । शूद्रायां तु
त्रैवार्षिकं प्रायश्चित्तमिति । एवं क्षत्रियापुत्रस्य वैश्यायां मातरि नववार्षिकम् ।
शूद्रायां तु षड्वार्षिकम् । एवमेव वैश्यापुत्रस्यापीति । वैश्यायां तु कामतोऽध्यासे
मरणान्तिकमेव ।—'गुरोर्भार्यां तु यो वैश्यां मत्या गच्छेत्पुनः पुनः । किङ्गाग्रं

छेदयित्वा तु तवः शुष्मेत्स किल्बिषात् ॥' इति लौगाक्षिसरणात् । शूद्रायां तु कामतोऽभ्यासे द्वादशवार्षिकम् । 'पुनः शूद्रां गुरोर्गत्वा बुद्ध्या विप्रः समाहितः । ब्रह्मचर्यमदुष्टात्मा संचरेद्द्वादशाब्दिकम् ॥' इत्युपमन्युसरणात् । क्षत्रियायां तु गुरुभार्यायामबुद्धिपूर्वगमने यमोक्तं त्रैवार्षिकमष्टमकालाशनं द्रष्टव्यम् । 'काकेऽष्टमे वा भुञ्जानो ब्रह्मचारी सदा वर्ता । स्थानासनाभ्यां विहरंश्चिरहोऽभ्युपयस्यः । अधःशायी त्रिभिर्वर्षैस्तदपोहेत पातकम् ॥' इति । अत्रैवाभ्यासे जातूकण्योक्तं— 'गुरोः क्षत्रसुतां भार्यां पुनर्गत्वा त्वकामतः । अण्डमात्रं समुत्कृत्य शुष्येजीवन्मृतोऽपि वा ॥' इति ॥ वैश्यायां त्वकामतो गमने प्राजापत्यं चरेत्कृच्छ्रमित्येतदेव याज्ञवल्कीयम् । तथाच बृद्धमनुः— 'गमने गुरुभार्यायाः पितृभार्यागमे तथा । अद्वयमकामात्तु कृच्छ्रं नित्यं समाचरेत् ॥' इति । तत्रैवाभ्यासे हारीतोक्तं मरणान्तिकं ब्रह्मचर्यम्— 'अभ्यस्य विप्रो वैश्यायां गुरोरज्ञानमोहितः । षडङ्गं ब्रह्मचर्यं च स चरेद्यावदायुषम् ॥' इति । गुरुभार्यायां शूद्रायां त्वमतिपूर्वं मानवम् (११।१०५)— 'खट्वाङ्गी चीरवासा वा इमश्चुलो विजने वने । प्राजापत्यं चरेत्कृच्छ्रमद्वयमेकं समाहितः ॥' इति ॥ अथवा 'गुरुदाराभिगामी संवत्सरं कण्टकिनीं शाखां परिष्वज्याधःशायी त्रिषवणी भैक्षाहारः पूतो भवति' इति सुमन्तूक्तं कुर्यात् । तत्रैवाभ्यासे मानवम् (११।१०६)— 'चान्द्रायणं वा त्रीन्मासानभ्यसेन्नियतेन्द्रियः' इति । क्षत्रियायां कामतः प्रवृत्तस्य रेतःसेकादूर्वाङ्गिवृत्तौ व्याघ्रोक्तम्— 'कृच्छ्रं चैवातिकृच्छ्रं च तथा कृच्छ्रातिकृच्छ्रकम् । चरेन्मासत्रय विप्रः क्षत्रियागमने गुरोः ॥' इति । अत्रेयं व्यवस्था । तथा प्रोत्साहितस्य त्रैमासिकं प्राजापत्यचरणम् । उभयेच्छातः प्रवृत्तस्यातिकृच्छ्रचरणं तावदेव । स्वेन प्रोत्साहितायां पुनः कृच्छ्रातिकृच्छ्रानुष्ठानं च तावदेवेति । तत्रैव कामतः प्रवृत्तस्य रेतःसेकात्पूर्वं कण्वोक्तं द्रष्टव्यम्— 'चान्द्रायणं तप्तकृच्छ्रमतिकृच्छ्रं तथैव च । सकृद्गत्वा गुरोर्भार्यामज्ञानात्क्षत्रियां द्विजः ॥' इति । तथा प्रोत्साहितस्यातिकृच्छ्रः । उभयेच्छातः प्रवृत्तस्य तप्तकृच्छ्रः । स्वेन प्रोत्साहितायां तु चान्द्रायणम् । वैश्यायां कामतः प्रवृत्तस्य रेतःसेकात्पूर्वं निवृत्तौ कण्वोक्तम्— 'तप्तकृच्छ्रं पराकं च तथा सान्तपनं गुरोः । भार्यां वैश्यां सकृद्गत्वा बुद्ध्या मासं चरेद्विजः ॥' इति । अत्रोभयोरिच्छातः प्रवृत्तौ तप्तकृच्छ्रः । स्वेन प्रोत्साहितायां पराकः । तथा प्रोत्साहितस्य सान्तपनम् ॥ अत्रैवाकामतः प्रवृत्तस्य प्रजापतिराह— 'पञ्चरात्रं तु नाभीयात्सप्ताष्टौ वा तथैव च । वैश्यां भार्यां गुरोर्गत्वा सकृदज्ञानतो द्विजः ॥' इति । तथा प्रोत्साहितस्य तु पञ्चरात्रम् । उभयेच्छातः प्रवृत्तौ सप्तरात्रम् । स्वेन प्रोत्साहितायामष्टरात्रम् ॥ शूद्रायां तु कामतः प्रवृत्तस्य रेतःसेकात्पूर्वं निवृत्तौ जाबालिराह— 'अतिकृच्छ्रं तप्तकृच्छ्रं पराकं वा तथैव च । गुरोः शूद्रां सकृद्गत्वा बुद्ध्या विप्रः समाचरेत् ॥' इति । तथा प्रोत्साहितस्यातिकृच्छ्रः । उभयेच्छातः प्रवृत्तौ तप्तकृच्छ्रः । स्वेन प्रोत्साहितायां पराकः । तत्रैवाकामतः प्रवृत्तस्य दैर्घ्यतमसम्— 'प्राजापत्यं सान्तपनं सप्तरात्रोपवासकम् । गुरोः शूद्रां सकृद्गत्वा

चरेद्दिग्गः समाहितः ॥' इति । तथा प्रोत्साहितस्य प्राजापत्यम् । उभयेच्छातः प्रवृत्तौ सान्त्वयनम् । स्नेन प्रोत्साहितायां सहरात्रोपवास इति । अतएव दिक्का-
न्येषामपि स्मृतिवचसां विषयव्यवस्थोहनीया । पुरुषवच्च स्त्रीणामप्यत्र महा-
पातकित्वमविशिष्टम् । तथाहि कात्यायनः—'एष दोषश्च शुद्धिश्च पतिताना-
मुदाहृता । स्त्रीणामपि प्रसक्तानामेष एव विधिः स्मृतः ॥' इति । अतस्तस्या
अपि कामतः प्रवृत्तौ मरणान्तिकमविशिष्टम् । अतएव पुरुषस्य मरणान्तिक-
मुक्त्वा स्त्रिया अपि योगीश्वरेण मरणान्तिकं दर्शितम्—'छित्त्वा लिङ्गं बधस्तस्य
सकामायाः स्त्रियास्तथा' इति । अकामतस्तु मनुनोक्तम्—(११।१८८)
'एतदेव व्रतं कार्यं योषित्सु पतितासुपि' इति । द्वादशवार्षिकमेवार्धकल्पनया
कार्यम् । यानि पुनर्गुरुतल्पसमानि 'सखिभार्याकुमारीषु स्वयोनिष्वन्त्यजासु
च । सगोत्रासु सुतस्त्रीषु गुरुतल्पसमं स्मृतम् ॥' इति प्रतिपादितानि, यानि
चातिदेशविषयभूतानि 'पितुः स्वसारं मातुश्च मातुलानीं क्षुषामपि । मातुः
सपत्नीं भगिनीमाचार्यतनयां तथा ॥ आचार्यपत्नीं स्वसुतां गच्छंस्तु गुरुतल्पगः ॥'
इति प्रतिपादितानि, तेष्वेकरात्रादूर्ध्वमेकामतोऽभ्यासेषु यथाक्रमेण पञ्चवार्षिकं
नववार्षिकं च प्रायश्चित्तं विज्ञेयम् । अस्मिन्नेव विषये कामतोऽत्यन्ताभ्यासे
मरणान्तिकम् । तथाच बृहद्यमः—'रेतः सिक्त्वा कुमारीषु स्वयोनिष्वन्त्यजासु
च । सपिण्डापत्यदारेषु प्राणत्यागो विधीयते ॥' इति । अन्त्यजाश्चात्र—'चण्डालः
श्वपचः क्षत्ता सूतो वैदेहिकस्तथा । मागधायोगवौ चैव ससैतेऽन्त्यावसायिनः ॥'
इति मध्यमाङ्गिरोदर्शिता ज्ञातव्याः । नतु 'रजकश्चर्मकारश्च' इत्यादिप्रतिपा-
दिताः । तेषु लघुप्रायश्चित्तस्योक्तत्वात् ॥ तथा (११।१७५)—'चण्डालान्त्य-
स्त्रियो गत्वा भुक्त्वा च प्रतिगृह्य च । पतत्यज्ञानतो विप्रो ज्ञानात्साम्यं तु
गच्छति ॥' इति चण्डालादिसाम्यं प्रतिपादयता मनुनापि कामतोऽत्यन्ता-
भ्यासे मरणान्तिकं दर्शितम् । तथाहि अज्ञानतश्चण्डालीगमनाभ्यासे पतत्यतः
पतितप्रायश्चित्तं द्वादशवार्षिकं कुर्यात् । कामतोऽत्यन्ताभ्यासे चण्डालैः साम्यं
गच्छति । अतो द्वादशवार्षिकाधिकं मरणान्तिकं कुर्यात् । एतच्च बहुकाला-
भ्यासविषयम् । एकरात्राभ्यासे तु वर्षत्रयम् । यथाह मनुः (११।१७८)—
'यत्करोत्येकरात्रेण वृषलीसेवनाद्विजः । तद्भैक्षभुग्जपन्नित्यं त्रिभिर्वर्षैर्व्यपोहति ॥'
इति । अत्र वृषलीशब्देन चण्डाल्यभिधीयते—'चण्डाली बन्धकी वैश्या
रजःस्था या च कन्यका । ऊढा या च सगोत्रा स्याद्वृषलयः पञ्च कीर्तिताः ॥'
इति स्मृत्यन्तरे चण्डाल्यां वृषलीशब्दप्रयोगदर्शनात् । बन्धकी स्वेरिणी । कथं
पुनरत्राभ्यासावगमः । उच्यते । यत्करोत्येकरात्रेणेत्यत्यन्तसंयोगापवर्गवाचि-
न्यास्मृतीयाया दर्शनात् । एकरात्रेण चात्यन्तसंयोगो गमनस्याभ्यासं विनानुपपन्न
इति गमनाभ्यासोऽवगम्यते । अतएवैकरात्राद्बहुकालाभ्यासविषयं प्रागुक्तं द्वादश-
वर्षादिगुरुतल्पमतातिदेशिकं मरणान्तिकं च । यदा पुनर्ज्ञानतोऽज्ञानतो वा चण्डा-

स्याद्याः सकृद्रच्छति तदा 'चण्डाकपुल्कसानां तु भुक्त्वा गत्वा च योषितम् । कृच्छ्राब्दमाथरेज्जानादज्ञानदिन्दवद्वयम् ॥' इति यमाद्युक्तं संवत्सरं कृच्छ्रानुष्ठानं चान्द्रायणद्वयं यथाक्रमेण द्रष्टव्यम् । स्वयोनिष्वन्त्यजासु चेत्येकवाक्यसम-भिध्याहाराद्भगिन्यादिष्वपीयमेव व्यवस्था वेदितव्या । मरणान्तिकं चात्राग्नि-प्रवेशनम् । 'जनन्यां च भगिन्यां च स्वसुतायां तथैव च । सुधायां गमनं नैव विज्ञेयमतिपातकम् ॥ अतिपातकिनस्त्वेते प्रविशेयुर्हुताशनम् ॥' इति कात्या-यनस्मरणात् । जनन्यां सकृद्रमने भगिन्यादिषु चासकृद्रमने अग्निप्रवेश इति द्रष्टव्यम् । महापातकस्य जननीगमनस्य तदतिदेशविषयभूतातिपातकस्य भगि-न्यादिगमनस्य च तुल्यत्वायोगात् । यत्तु बृहद्यमेनोक्तम्—'चाण्डालीं पुल्कसीं म्लेच्छीं क्षुपां च भगिनीं सखीम् । मातापित्रोः स्वसारं च निक्षिप्तां शरणाग-ताम् ॥ मातुलानीं प्रवजितां स्वगोत्रां नृपयोषितम् । शिष्यभार्यां गुरोर्भार्यां गत्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥' इति, यश्चाङ्किरोवचनम्—'पतितान्त्यस्त्रियो गत्वा भुक्त्वा च प्रतिगृह्य च । मासोपवासं कुर्वीत चान्द्रायणमथापि वा ॥' इति, तदुभयमपि गुरुतल्पातिदेशविषयेषु कामतः प्रवृत्तस्य रेतःसेकादर्वाङ्निवृत्तौ द्रष्टव्यम् । यदपि संवर्तवचनम्—'भगिनीं मातुरासां च स्वसारं चान्यमातृ-जाम् । एता गत्वा स्त्रियो मोहात्तसकृच्छ्रं समाचरेत् ॥' इति, तदनन्तरोक्त एव विषये अकामतः प्रवृत्तस्य रेतःसेकादर्वाङ्निवृत्तौ द्रष्टव्यम् । यदा पुनरेता एवा-त्यन्तव्यभिचारिणीर्गच्छति तदापीदमेव प्रायश्चित्तयुगलं चान्द्रायणतसकृच्छ्रा-त्मकं क्रमेण कामतोऽकामतश्च प्रवृत्तौ द्रष्टव्यम् । साधारणस्त्रीषु तु गुरुणोपभु-क्तास्वपि गमने गुरुतल्पत्वदोषो नास्ति । 'जात्युक्तं पारदार्यं च कन्यादूषणमेव च । साधारणस्त्रियां नास्ति गुरुतल्पत्वमेव च ॥' इति व्याघ्रस्मरणात् । एवम-न्याम्यपि स्मृतिवचनान्युच्चावचप्रायश्चित्तप्रतिपत्तिपराण्यन्विष्य विषयव्यवस्थो-हनीया ग्रन्थगौरवभयाच्च लिख्यन्ते ॥ २६० ॥

इति गुरुतल्पप्रायश्चित्तप्रकरणम् ।

एवं ब्रह्महादिमहापातकिप्रायश्चित्तान्यभिधायावसरप्राप्तं तत्संसर्गिप्रायश्चि-त्तमाह—

एभिस्तु संवसेद्यो वै वत्सरं सोऽपि तत्समः ।

एभिः पूर्वोक्तैर्ब्रह्महादिभिरेकं संवत्सरं योऽत्यन्तं संवसति सहाचरति सोऽपि तत्समः । यो येन सहाचरति स तदीयमेव प्रायश्चित्तं कुर्यादिति तदी-यप्रायश्चित्तातिदेशार्थं तत्समग्रहणम् न पुनः पातकित्वातिदेशार्थम् । तस्य 'यश्च तैः सह संवसेत्' इत्युपदेशत एव सिद्धत्वात् । अत्र च सत्यप्यतिदेशत्वे कृत्स्नमेव द्वादशवार्षिकं कार्यम्, साक्षान्महापातकि-त्वात्संसर्गिणः । अपिशब्दाच्च केवलं महापातकिसंयोगी तत्समः किं-त्वातिपातकिपातक्युपपातक्यादीनां मध्ये यो येन सह संसर्गं करोति सोऽपि तत्सम इति तदीयमेव प्रायश्चित्तं कुर्यादिति दर्शयति ।

अतएव मनुना सकलं प्रायश्चित्तजातमभिधायाभिहितम् (११।१८१)—‘यो येन पतितेनैषां संसर्गं याति मानवः । स तस्यैव व्रतं कुर्यात्संसर्गविशुद्धये ॥’ इति । विष्णुनापि सामान्येनोपपातक्यादेनस्त्रिमात्रसंसर्गे तत्प्रायश्चित्तभाष्यं दर्शितम्—‘पापात्मना येन सह यः संसृज्यते स तस्यैव व्रतं कुर्यात्’ इति । अतएव मनुना सामान्येनैतस्त्रिमात्रप्रतिषेधः कृतः (११।१८९)—‘एनस्त्रिभिरनिर्णिक्तैर्नार्थं कंचित्समाचरेत्’ इति । तथा—‘न संसर्गं भजेत्सद्भिः प्रायश्चित्ते कृते सति’ इति । एतच्च द्वादशवार्षिकादिपतितप्रायश्चित्तं बुद्धिपूर्वसंसर्गविषयम् ।—‘पतितेन सहोषित्वा जानन्संवत्सरं नरः । मिश्रितस्तेन सोऽब्दमाप्ते स्वयं च पतितो भवेत् ॥’ इति देवलस्मरणात् । अज्ञानतः संसर्गं पुनर्वर्त्ति-ष्टोक्तम्—‘पतितसंप्रयोगे तु ब्राह्मेण वा यौनेन वा स्त्रीवेण वा यास्त्रेभ्यः स-काशान्मात्रा उपलब्धान्मासां परित्यागतस्तैश्च न संवसेदुदीचीं दिशं गत्वाऽन्य-न्संहिताध्ययनमधीयानः पूतो भवतीति विज्ञायते’ इति । तथा—‘ब्रह्महा म-द्यपः स्तेनस्तथैव गुरुतल्परः । एते महापातकिनो यश्च तेः सह संवसेत् ॥’ इति तैरिति तृतीयया सर्वनामपरामृष्टप्रकृतब्रह्महादिचतुष्टयसंसर्गिण एव महापातकित्ववचनात्तत्संसर्गिणो न महापातकित्वम् ॥ ननु महापातकिसंसर्ग एव महापातकित्वे हेतुर्न ब्रह्महादिविशेषसंसर्गः । तस्य व्यभिचारात् । अतोऽत्र ब्रह्महादिसंसर्गिसंसर्गिणोऽपि महापातकिसंसर्गो विद्यत इति तस्यापि महापातकित्वं स्यान्न च प्रतिषेधः । उच्यते । स्यादेवं यदि प्रमाणान्तर-गम्यं महापातकित्वं स्यात् । शब्दैकसमधिगम्ये तु तैस्त्रिभ्यो भवितुमर्ह-तीति । तैरिति प्रकृतविशेषपरामर्शिना सर्वनाम्ना ब्रह्महादिविशेषसंसर्गस्यैव म-हापातकित्वहेतुत्वस्यावगमितत्वात् । एवंच सति प्रतिषेधाभावोऽप्यहेतुः प्राप्ति-भावादेव । अतः संसर्गिसंसर्गिणां द्विजातिकर्मभ्यो हानिर्न भवति प्रायश्चित्तं तु भवत्येव । नच संसर्गिसंसर्गिणः पातित्याभावे कथं प्रायश्चित्तमिति वाच्यम् । (११।१८९)—‘एनस्त्रिभिरनिर्णिक्तैर्नार्थं कंचित्समाचरेत्’ इति सामान्येनैत-स्त्रिमात्रसंसर्गप्रतिषेधेन महापातकिसंसर्गिसंसर्गस्यापि प्रतिषिद्धत्वात्पातित्याभा-वेऽपि युक्तमेव प्रायश्चित्तम् । तच्च पादहीनम् ।—‘यो येन संवसेद्द्वर्षं सोऽपि तत्समतामियात् । पादहीनं चरेत्सोऽपि तस्य तस्य व्रतं द्विजः ॥’ इति व्या-सोक्तं द्रष्टव्यम् । एवं चतुर्थपञ्चमयोरपि कामतः संसर्गिणोरर्धहीनं त्रिपादोनं च द्रष्टव्यम् । अतः साक्षाद्ब्रह्महादिसंसर्गिण एव तदीयप्रायश्चित्ताधिकारो न संसर्गिसंसर्गिण इति सिद्धम् ॥ अत्र च ब्रह्महादिषु यद्यपि कामतो मरणाभित-कमुपदिष्टं तथापि संसर्गिणस्तन्नातिदिश्यते । स तस्यैव व्रतं कुर्यादिति व्रतस्यै-वातिदेशात् । मरणस्य च व्रतशब्दवाच्यत्वाभावात् । अतोऽत्र कामकृतेऽपि संसर्गे द्वादशवार्षिकमकामतस्तु तदर्धम् । संसर्गश्च स्वनिबन्धनकर्मभेदादनेकधा भिद्यते । यथाह बृहद्बृहस्पतिः—‘एकशय्यासनं पङ्क्तिर्भाण्डपङ्क्तयश्चमिश्र-णम् । याजनाध्यापने योनिस्तथा च सहभोजनम् ॥ नवधा संकरः प्रोक्तो न कर्तव्योऽधमैः सह ॥’ इति । देवलोऽपि—‘संलापस्पर्शनिःश्वाससहयानास-

नाशनात् । याजनाध्यापनाद्यौनात्पापं संक्रमते नृणाम् ॥' इति । एकयासना-
मेकसद्वाशयनमेकपङ्क्तिभोजनमेकभाण्डपचनमग्नेन मिश्रणं संसर्गस्तदीयाभो-
जनमिति यावत् । याजनं पतितस्य स्वस्य वा तेन । अध्यापनं तस्य स्वस्य वा
तेन । यौनं तस्मै कन्यादानं तत्सकाशाद्वा कन्यायाः प्रतिग्रहः । सहभोजनमे-
कामत्रभोजनम् । संलापः संभाषणम् । स्पर्शो गात्रसंमर्दः । निःश्वासः पतितमु-
खवायुसंपर्कः । सहयानमेकतुरगाधारोहणं । एतेषां मध्ये केन कर्मणा कियता
कालेन पातित्यमित्यपेक्षायां बृहद्विष्णुनोक्तम्—'संवत्सरेण पतति पतितेन
सहाचरन्नेकयानभोजनासनशयनैर्यौनस्त्रीवमुख्यैस्तु संबन्धैः सद्य एव' इति ।
अत्रैकभोजनमेकपङ्क्तिभोजनम् । एकामत्रभोजने तु सद्यःपातित्यम् ।—'याजनं
योनिसंबन्धं स्वाध्यायं सहभोजनम् । कृत्वा सद्यः पतत्येव पतितेन न संशयः॥'
इति देवलस्मरणात् । स्त्रीवशब्देन याजनमभिधीयते । मुख्यशब्देन मुखभव-
त्वेनाध्यापनम् । यौनस्त्रीवमुख्यैरिति सत्यपि द्वन्द्वनिर्देशो प्रत्येकमेव तेषां सद्यः
पतनहेतुत्वम् ।—'यः पतितैः सह यौनमुख्यस्त्रीवानां संबन्धानामन्यतमं सं-
बन्धं कुर्यात्तस्याप्येतदेव प्रायश्चित्तम्' इति सुमन्तुस्मरणात् । एकयानादिचतु-
ष्टयस्य तु समुदितस्यैव पतनहेतुत्वम् ।—'एकयानभोजनासनशयनैः' इति श्रु-
तेतरयुक्तानां निर्देशात् । प्रत्येकानुष्ठानस्य तु पतनहेतुत्वाभावेऽपि दोषहेतुत्वम-
स्त्येव ।—'आसनाच्छयनाद्यानात्संभाषात्सहभोजनात् । संक्रामन्ति हि पापानि
तैलबिन्दुरिवाम्भसि ॥' इति पराशरवचनेन निरपेक्षाणामपि पापहेतुत्वावग-
मात् । संलापस्पर्शनिःश्वासानां तु यानादिचतुष्टयेनानुषङ्गिकतया समुच्चिताना-
मेव पतनहेतुत्वं न पृथग्भूतानामल्पत्वात् । पापहेतुत्वं पुनरस्त्येव ।—'संलापस्प-
र्शनिःश्वास' इति देवलवचनस्य दर्शितत्वात् । अतः संलापादिरहिते सहया-
नादिचतुष्टये कृते पञ्चमभागोऽनं द्वादशवार्षिकं प्रायश्चित्तं कुर्यात् । तत्सहिते तु
पूर्णम् । एवंच सति 'एभिस्तु संवत्सेद्यो वै वत्सरं सोऽपि तत्समः' इति योगी-
श्वरवचनमपि सहयानादिचतुष्टयपरमेव युक्तम् । यतः संलापादीनां पृथक्पा-
तित्यहेतुत्वं नास्ति । अतएव मनुना (११।१८०)—'संवत्सरेण पतति पतितेन
सहाचरन् । याजनाध्यापनाद्यौनात्तु यानासनाशनात् ॥' इति यानादिचतुष्ट-
यस्यैव संवत्सरेण पातित्यहेतुत्वमुक्तम् । अत्रासनग्रहणं शयनस्याप्युपलक्षणम् ।
अत्र च 'संवत्सरेण पतति पतितेन सहाचरन् । यानाशनासनात्' इति व्यवहि-
तेन संबन्धः । प्राग्दर्शितविष्णुवचनानुरोधात् । तथा—'संवत्सरेण पतति
पतितेन सहाचरन् । भोजनासनशय्यादि कुर्वाणः सार्वकालिकाम् ॥' इति देवल-
वचनाच्च । नचानन्वयदोषः । यानासनाशनादिहेतोराचरञ्चाचारं कुर्वन्निति भेद-
विचक्षया संबन्धोपपत्तेः । यथा एतया पुनराधेयसंमितयेष्टयेष्टेति । यद्वा आचर-
न्निति शत्रा हेत्वर्थस्य गमितत्वात् । यानाशनासनादिति द्वितीयार्थे पञ्चमी ।
याजनाध्यापनाद्यौना (सहभोजना) च तु संवत्सरेण पतति किंतु सद्य एव प्राचीन-
वचननिचयानुरोधादेव । अतो यौनादिचतुष्टयेन सद्यः पतति यानादिचतुष्टयेन

तु संवत्सरं निरन्तराभ्यासेनेति युक्तं 'वत्सरं सोपि तत्समः' इति अत्यन्तसंशो-
गवाचिन्या द्वितीयया दर्शनादन्तरितदिवसगणना कार्या । यथा षष्ठ्यधिकश-
तत्रयदिवसव्यापित्वं संसर्गस्य भवति ततो न्यूने तु न पतितप्रायश्चित्तं
किं त्वन्यदेव । यथाह पराशरः—'संसर्गमाचरन्विप्रः पतितादिष्वकामतः ।
पञ्चाहं वा दशाहं वा द्वादशाहमथापि वा ॥ मासार्धं मासमेकं वा मासत्र-
यमथापि वा । अब्दार्धमेकमब्दं वा भवेदूर्ध्वं तु तत्समः ॥ त्रिरात्रं प्रथमे पक्षे
द्वितीये कृच्छ्रमाचरेत् । चरेत्सान्तपनं कृच्छ्रं तृतीये पक्षे एव तु । चतुर्थे
दशरात्रं स्यात्पराकः पञ्चमे ततः । षष्ठे चान्द्रायणं कुर्यात्सप्तमे त्वैन्दवद्वयम् ॥
अष्टमे च तथा पक्षे षण्मासान्कृच्छ्रमाचरेत् ॥' इति ॥ कामतः संसर्गे पुनर्बि-
शेषः स्मृत्यन्तरेऽभिहितः—'सुमन्तुः—'पञ्चाहे तु चरेत्कृच्छ्रं दशाहे तसकृच्छ्र-
कम् । पराकस्त्वर्धमासे स्यान्मासे चान्द्रायणं चरेत् ॥' इति ॥ मासत्रये प्रकु-
र्वात कृच्छ्रं चान्द्रायणोत्तरम् । षण्मासिके तु संसर्गे कृच्छ्रं त्वब्दार्धमाचरेत् ॥
संसर्गे त्वाब्दिके कुर्यादब्दं चान्द्रायणं नरः ॥' इति । अत्र चाब्दिके संसर्गे
इति किञ्चिन्न्यून इति द्रष्टव्यम् । पूर्णे तु वत्सरे मन्वादिभिर्द्वादशवार्षिकस्सर-
णात् । यत्तु बार्हस्पत्यं वचनम्—'षण्मासिके तु संसर्गे याजनाध्यापनादिना ।
एकत्रासनशय्याभिः प्रायश्चित्तार्धमाचरेत् ॥' इति । याजनाध्यापनयानैकपात्र-
भोजनानां षण्मासात्पातित्यवचनमेतदकामतोऽत्यन्तापदि पञ्चमहायज्ञादिप्राये
याजनेऽङ्गाध्यापने दुहितृभगिनीव्यतिरिक्ते च योनिसंबन्धे द्रष्टव्यम् । प्रकृष्टया-
जनादिभिः सद्यः पातित्यस्योक्तत्वात् । एतद्विगवलम्बनेनैव दुहितृभगिनीसुषा-
गाम्यतिपातकिसंसर्गिणां कामतो नववार्षिकं अकामतः सार्धचतुर्वार्षिकं कल्प-
नीयम् । सखिपितृव्यदारादिगामिपातकिसंसर्गिणां कामतः षड्वार्षिकमकामत-
स्त्रैवार्षिकम् । अथोपपातक्यादिसंसर्गिणामपि कामतस्तदीयमेव त्रैमासिकमका-
मतोऽर्धमित्यूहनीयम् । पुरुषवत्स्त्रीणामपि महापातक्यादिसंसर्गात्पातित्यमवि-
शिष्टम् । यथाह शौनकः—'पुरुषस्य यानि पतननिमित्तानि स्त्रीणामपि
तान्येव । ब्राह्मणी हीनवर्णसेवायामधिकं पततीति । अतस्तासामपि महापातकि-
प्रभृतीनां मध्ये येन सह संसर्गस्तदीयमेव प्रायश्चित्तमर्धकृत्या योजनीयम् । एवं
बालवृद्धातुराणामपि कामतोऽर्धमकामतः पादः । तथानुपनीतस्यापि बालस्य
कामतः पादोऽकामतस्तदर्धमित्येषा दिक् ॥

पतितसंसर्गप्रतिषेधेन प्रतिषिद्धस्य यौनसंबन्धस्य कश्चित्प्रतिप्रसवमाह—

कन्यां समुद्रहेदेपां सोपवासामर्किचनानाम् ॥ २६१ ॥

एषां पतितानां कन्यां पतितावस्थायामुत्पन्नां सोपवासां कृतसंसर्गकालोचि-
तप्रायश्चित्तामर्किचनानामगृहीतवस्त्रालंकारादिपितृधनामुद्रहेत् । कन्यां समुद्रहे-
दिति वदन्त्यत्रमेव कन्यां त्वक्पतितसंसर्गां समुद्रहेत् पुनः पतितहस्ताव्यदि-

गृहीयादिति दर्शयति । एवंच सति पतितयौनसंसर्गप्रतिषेधविरोधोऽपि परि-
हृतो भवति । अयं चार्थो बृहद्वारीतेन स्पष्टीकृतः—‘पतितस्य तु कुमारीं
त्रिवस्त्रामहोरात्रोपोषितां प्रातः शुक्लेनाहतेन वाससाच्छादितां नाहमेतेषां न
भूमैत इति त्रिरुच्चैरभिदधानां तीर्थे स्वगृहे वोद्वहेत्’ इति । तथा एषां कन्यां
समुद्वहेदिति वचनात्स्त्रीव्यतिरिक्ततदीयापत्यस्य संसर्गानर्हतां दर्शयति । अतएव
वसिष्ठः—‘पतितेनोत्पन्नः पतितो भवति अन्यत्र स्त्रियाः, सा हि परगामिनी
वामरिक्थामुद्वहेत्’ इति ॥ २६१ ॥

इति संसर्गप्रायश्चित्तप्रकरणम् ।

निषिद्धसंसर्गप्रसङ्गाभिषिद्धसंसर्गोत्पन्नप्रतिलोमवधे प्रायश्चित्तमाह—

चान्द्रायणं चरेत्सर्वानवकृष्टानिहत्य तु ।

अवकृष्टाः सूतमागधादयः प्रतिलोमोत्पन्नास्तेषां प्रत्येकं हनने चान्द्रायणम् ।
तथाच शङ्खः—‘सर्वेषामवकृष्टानां वधे प्रत्येकं चान्द्रायणम्’ इति । यद्वाङ्कि-
रसोक्तम्—‘सर्वान्त्यजानां गमने भोजने संप्रमापणे । पराकेण विशुद्धिः
स्यादित्याङ्गिरसभाषितम् ॥’ इति पराकं कुर्यात् । तत्र कामतः सूतादिवधे
चान्द्रायणम् । अकामतस्तु सूतवधे पराकः । वैदेहकवधे पादोनम् । चण्डाल-
वधे द्विपादः । मागधवधे पादोनः पराकः । क्षत्तरि द्विपादः । आयोगवे च
पादद्वयम् । अनयैव दिशा चान्द्रायणस्यापि तारतम्यं कल्प्यम् । यत्तु ब्रह्मगर्भ-
वचनम्—‘प्रतिलोमप्रसूतानां स्त्रीणां मासावधिः स्मृतः । अन्तरप्रभवानां च
सूतादीनां चतुर्द्विषट् ॥’ इति तदावृत्तिविषयम् । तत्र सूतवधे षण्मासाः, वैदे-
हकवधे चत्वारः, चण्डालवधे द्वाविति योग्यतयान्वयः । तथा मागधवधे
चत्वारः, क्षत्तरि द्वैमासिकं, आयोगवे च द्वैमासिकमिति व्यवस्था ॥

नैमित्तिकव्रतानां जपादिसाध्यत्वाद्विद्याविरहिणां च शूद्रादीनां तदनुपपत्ते-
राज्यावेक्षणादिसाध्येष्विवान्धानामनधिकारमाशङ्क्याह—

शूद्रोऽधिकारहीनोऽपि कालेनानेन शुध्यति ॥ २६२ ॥

यद्यपि शूद्रो जपाद्यधिकारहीनस्तथाप्यनेन द्वादशवार्षिकादिकालसंपाद्येन
व्रतेन शुध्यति । शूद्रग्रहणं स्त्रीणां प्रतिलोमजानां चोपलक्षणम् । यद्यपि तस्य
गायत्र्यादिजपासंभवस्तथापि नमस्कारमब्रजपो भवति । अतएव स्मृत्यन्तरेऽ-
भिहितम्—‘उच्छिष्टं चास्य भोजनमनुज्ञातोऽस्य नमस्कारो मघ्नः’ इति । यद्वा
वचनबलाज्जपादिरहितमेव व्रतं कुर्यात्—‘तस्माच्छूद्रं समासाद्य सदा धर्मपथे
स्थितम् । प्रायश्चित्तं प्रदातव्यं जपहोमविवर्जितम् ॥’ इत्याङ्गिरःस्मरणात् ।
तथापरमपि तेनैवोक्तम्—‘शूद्रः कालेन शुध्येत गोब्राह्मणहिते रतः । दानैर्वा-
प्युपवासैर्वा द्विजशुश्रूषया तथा ॥’ इति ॥ यत्तु मानवम् (४।८०)—‘न
चास्योपदिशेद्धर्मं न चास्य व्रतमादिशेत्’ इति शूद्रस्य व्रतोपदेशनिषेधपरं वचनं
तदनुपसङ्गशूद्राभिप्रायम् । यद्यपि स्मृत्यन्तरवचनम्—‘कृष्णैर्गन्धैस्तानि कार्याणि
सदा वर्णव्रजेण तु । कृष्णैर्गन्धैस्तु शूद्रस्य नाधिकारो विधीयते ॥’ इति, तत्का-

म्बकृच्छ्राभिप्रायम् । अतः स्त्रीशूद्रयोः प्रतिलोमजानां च त्रैवर्णिकवद्रताधिकार इति सिद्धम् । यत्तु गौतमवचनम्—‘प्रतिलोमा धर्महीनाः’ इति, तदुपनयनादिविशिष्टधर्माभिप्रायम् ॥ २६२ ॥

इति पञ्चमहापातकप्रायश्चित्तप्रकरणम् ।

महापातकादिपञ्चकमध्ये महापातकातिपातकानुपपातकप्रायश्चित्तान्युक्त्वाधुनोपपातकप्रायश्चित्तानि व्याचक्षाणः पाठक्रमप्राप्तं गोवधप्रायश्चित्तं तावदाह—

पञ्चगव्यं पिबेद्गोघ्नो मासमासीत संयमः ।

गोष्ठेशयो गोऽनुगामी गोप्रदानेन शुध्यति ॥ २६३ ॥

कृच्छ्रं चैवातिकृच्छ्रं च चरेद्वापि समाहितः ।

दद्यान्निरात्रं चोपोष्य वृषभैकादशास्तु गाः ॥ २६४ ॥

गां हन्तीति गोघ्नः । मूलविभुजादित्वात्कप्रत्ययः । असौ मासं समाहित आसीत । किं कुर्वन् । पञ्च तानि गव्यानि गोमूत्रगोमयक्षीरदधिघृतानि यथाविधि मिश्रितानि पिबन्, आहारान्तरपरित्यागेन भोजनकार्ये तस्य विधानात् । तथा गोष्ठेशयः । प्रासशयनानुवादेन गोष्ठविधानाद्वा च स्वापप्रतिषेधाद्वात्रौ गोशालायां शयानः । गा अनुगच्छति तदस्य व्रतमिति गोऽनुगामी । व्रते णिनिः । अतश्च यासां गोष्ठे शेते सन्निधानात्ता एव गाः प्रातर्वनं विचरन्तीरनुगच्छेत् । अनुगच्छेदिति वचनाद्यदा ता गच्छन्ति तदैव स्वयमनुगच्छेद्यदातु तिष्ठन्त्यासते वा तदा पश्चाद्गमनस्याशक्यकरणत्वात्स्वयमपि तिष्ठेदासीत वेति गम्यते । अनुगमनविधानादेव ताभिः सायं गोष्ठं व्रजन्तीभिः सह गोष्ठप्रवेशोऽप्यर्थसिद्धः । एवं कुर्वन्मासान्ते गोप्रदानेन एकां गां दत्त्वा तावता शास्त्रार्थस्य संपत्तेर्गोहत्यायाः शुध्यतीत्येकं व्रतम् । मासं गोष्ठेशयो गोऽनुगामीत्यनुवर्तते । पञ्चगव्याहारस्य तु निवृत्तिः कृच्छ्रविधानादेव । अतश्च मासं निरन्तरं कृच्छ्रं समाहितश्चरेदित्यपरम् । अतएव जाबालेन मासप्राजापत्यस्य पृथक् प्रायश्चित्तत्वमुक्तम्—‘प्राजापत्यं चरेन्मासं गोहन्ता चेदकामतः । गोहितो गोऽनुगामी स्याद्गोप्रदानेन शुध्यति ॥’ इति । अतिकृच्छ्रं वा तथैव समाचरेदित्यन्यत् । कृच्छ्रातिकृच्छ्रयोर्लक्षणमुत्तरत्र वक्ष्यते । अथवा त्रिरात्रमुपवासं कृत्वा वृषभैकादशो यासां गवां ता दद्यादिति व्रतचतुष्टयम् । तत्राकामकृते जातिमात्रब्राह्मणस्वामिकगोमात्रवधे उपवासं कृत्वा वृषभैकादशगोदानसहितत्रिरात्रोपवासो द्रष्टव्यः । विशिष्टस्वामिकाया विशिष्टगुणवस्थाश्च वधे गुरुप्रायश्चित्तस्य वक्ष्यमाणत्वात् । क्षत्रियसंबन्धिन्यास्तु तादृग्वधे व्यापादने मासं पञ्चगव्याश्रित्वं प्रथमं प्रायश्चित्तम् । अत्र मासपञ्चगव्याशनस्यातिस्वलपरत्वान्मासोपवासतुल्यत्वम् । ततश्च षड्विंशतिरुपवासैरेकैकप्राजापत्यकल्पनया पञ्चकृच्छ्राणां प्रत्याग्रायेन पञ्च धेनवो मासान्ते च दीयमाना गौरेकेति षट् धेनवो भवन्तीति वृषभैकादशगोदानसहितत्रिरात्रव्रताल्लघीयस्त्वम् । कथं पुनर्ब्राह्मणगवीनां गुरुत्वम् । ‘देवब्राह्मणराज्ञां तु विशेषं द्रव्यमुत्तमम्’ इति नारदेन तद्रूपस्योत्त-

मत्वाभिधानात्, गोषु ब्राह्मणसंस्थास्त्विति दण्डमूयस्त्वदर्शनाच्च । वैश्यसंबन्धि-
 न्वास्तु तादृग्विधे व्यापादने मासमतिकृच्छ्रं कुर्यात् । अतिकृच्छ्रे त्वाद्ये त्रिरात्र-
 त्रये पाणिपूराश्वभोजनमुक्तम् । अन्ये त्रिरात्रेऽनशनम् । अतोऽतिकृच्छ्रधर्मेण
 मासव्रते क्रियमाणे षड्रात्रमुपवासो भवति । चतुर्विंशत्यहे च पाणिपूराश्वभो-
 जनम् । ततश्च कृच्छ्रप्रत्याज्ञायकल्पनया किञ्चिद्भूतं धेनुपञ्चकं भवतीति पूर्व-
 स्माद्वत्तद्व्याहृतिविष्टत्वेन वैश्यस्वामिकगोवधविषयता युक्ता । तादृश एव विषये
 ब्रूहस्पतिकगोहत्यायां मासं प्राजापत्यव्रतं द्वितीयम् । तत्र च सार्धप्राजापत्यद्व-
 यात्मकेन प्रत्याज्ञायेन किञ्चिदधिकं धेनुद्वयं भवतीति पूर्वभ्यो लघुतमत्वाच्छू-
 द्रविषयतोचिता । अथ चैतत्प्रायश्चित्तचतुष्टयं साक्षात्कर्त्रनुग्राहकप्रयोजका-
 नुमन्तृषु गुरुलघुभावतारतम्यापेक्षया पूर्वोक्त एव विषये योजनीयम् । यस्तु
 वैष्णवं व्रतत्रयम्—‘गोघ्नस्य पञ्चगव्येन मासमेकं पलत्रयम् । प्रत्यहं स्यात्पराको
 वा चान्द्रायणमथापि वा ॥’ इति, यच्च काश्यपीयम्—‘गां हत्वा तच्चर्मणा प्रावृतो
 मासं गोष्ठेशयस्त्रिषवणस्त्रायी नित्यं पञ्चगव्याहारः’ इति, यच्च शातातपीयम्—
 ‘मासं पञ्चगव्याहारः ॥’ इति, तत्पञ्चकमपि याज्ञवल्कीयपञ्चगव्याहारसमानविष-
 यम् । यच्च शङ्खप्रचेतोभ्यामुक्तम्—‘गोघ्नः पञ्चगव्याहारः पञ्चविंशतिरात्रमु-
 पवसेत्सशिश्वं वपनं कृत्वा गोचर्मणा प्रावृतो गाश्चानुगच्छन् गोष्ठेशयो गां च
 दद्यात्’ इति । एतच्च याज्ञवल्कीयमासातिकृच्छ्रव्रतसमानविषयम् । ‘दद्यात्त्रि-
 रात्रं चोषोष्य हृत्पयं वात्यन्तगुणिनो हन्तुर्वेदितव्यम् । अग्नैव विषये पञ्च-
 गव्याशक्तस्य तु द्वितीयं काश्यपीयं ‘मासं पञ्चगव्येनेति प्रतिपाद्य ‘षष्ठे काले
 पयोभक्षो वा गच्छन्तीष्वनुगच्छेत्तासु सुखोपविष्टासु चोपविशेत्तातिष्ठवं गच्छे-
 तातिविषमेणावतारयेत्ताल्पोदके पाययेदन्ते ब्राह्मणान्भोजयित्वा तिलधेनुं
 दद्यात्’ इति द्रष्टव्यम् । अत्राप्यशक्तस्य ‘गोघ्नो मासं यवागूं प्रसृतितन्दुलशृतां
 भुञ्जानो गोभ्यः प्रियं कुर्वन् शुध्यति’ इति पैठिनसिनोक्तं वेदितव्यम् । यस्तु
 सौमन्तम्—‘गोघ्नस्य गोप्रदानं गोष्ठे शयनं द्वादशरात्रं पञ्चगव्याशनं गवानु-
 गमनं च’ इति, यच्च संवर्तेनोक्तम्—‘सक्तुयावकभैक्षाशी पयो दधि घृतं
 सकृत् । एतानि क्रमशोऽश्नीयान्मासार्धं सुसमाहितः ॥ ब्राह्मणान्भोजयित्वा तु
 गां दद्यादात्मशुद्धये ॥’ इति यच्च बार्हस्पत्यम्—‘द्वादशरात्रं पञ्चगव्याहारः’
 इति, तन्नित्यमपि याज्ञवल्कीयमासप्राजापत्येन समानविषयं, मृतकल्पगोहत्या-
 विषयं वा, विषमप्रदेशात्रासेन जनितव्याधितो मरणविषयं वा वेदितव्यम् ।
 तदिदं सर्वं प्रागुक्तमकामविषयम् । यदा पुनरीदृग्विधामविशिष्टविप्रस्वामिकाम-
 विशिष्टो गां कामतः प्रमापयति तदा मनुना मासं यवागूपानं, मासद्वयं हवि-
 र्व्येण चतुर्थकालभोजनं, मासत्रयं वृषभैकादशगोदानयुक्तं शाकादिना वर्तन-
 मिति व्रतत्रितयमाज्ञातम् । यथाह (११।१०८-११६)—‘उपपातकसंयुक्तो
 गोघ्नो मासं यवान्पिबेत् । कृतवापो वसेद्गोष्ठे चर्मणार्द्धेण संबृतः ॥ चतुर्थकाल-

यश्चीयादक्षारलवणं मितम् । गोमूत्रेण चरेत्स्थानं द्वौ मासौ नियतेन्द्रियः ॥
 दिवानुगच्छेत्ता गास्तु तिष्ठन्पूर्वं रजः पिबेत् । शुश्रूषित्वा नमस्कृत्वा राक्षौ
 वीरासनं वसेत् ॥ तिष्ठन्तीप्सुनुतिष्ठेत्तु यजन्तीप्सुपुन्रजेत् । आसीनासु तथा-
 सीनो नियतो वीतमत्सरः ॥ आतुरामभिशास्तां वा चौरव्याघ्रादिभिर्महैः ।
 पत्तितां पङ्कलमां वा सर्वोपायैर्विमोक्षयेत् ॥ उष्णे वर्षति शीते वा मारुते वासि
 वा भृशम् । न कुर्वीतात्मनस्त्राणं गोरकृत्वा तु शक्तितः ॥ आत्मनो यदि घान्धेषां
 गृहे क्षेत्रेऽथवा खले । भक्षयन्तीं न कथयेत्पिबन्तं चैव वत्सकम् ॥ अनेन
 विधिना यस्तु गोघ्नो गा अनुगच्छति । स गोहत्याकृतं पापं त्रिभिर्मसैर्ब्रह्म-
 हति ॥ वृषभैकादशा गाश्च दद्यात्सुचरितव्रतः । अविद्यमाने सर्वस्वं वेदविज्यो
 निवेदयेत् ॥' इति । एतच्चित्तययाज्ञवल्कीयमासप्राज्ञापत्यमासपञ्चगव्याशनवृष-
 भैकादशगोदानयुक्तत्रिरात्रोपवासरूपव्रतत्रितयविषयं यथाक्रमेण द्रष्टव्यम् ॥
 यत्त्वङ्गिरसा मानवेतिकर्तव्यतायुक्तं त्रैमासिकमभिधायाधिकमभिहितम्—
 'अक्षारलवणं रुक्षं षष्ठे कालेऽस्य भोजनम् । गोमतीं वा जपेद्विधामोक्षारं वेदमेव
 च ॥ व्रतवद्धारयेद्दण्डं समघ्नां चैव मेखलाम् ॥' इति, तन्मानवविषयम् । एवं
 पुष्टितारुण्यादिकिञ्चिद्गुणातिशययोगिन्यां द्रष्टव्यम् । अतिबालामतिकृशामति-
 वृद्धां च रोगिणीम् । हत्वा पूर्वविधानेन चरेद्धं व्रतं द्विजः ॥' इतिपुष्टितारुण्या-
 दिरहितायां गव्यर्धप्रायश्चित्तदर्शनात् । यदा तु याज्ञवल्कीयमासातिकृच्छ्रव्रत-
 निमित्तभूतां गामविशिष्टस्वामिकां जातिमात्रयोगिनीं कामतो व्यापादयति तदा
 'विहितं यदकामानां कामात्तद्विगुणं चरेत्' इति न्यायेन पूर्वोक्तमेवाकामविहितं
 मासातिकृच्छ्रव्रतं द्विगुणं कुर्यात् । यत्तु हारीतेन—'गोघ्नस्तृणमौर्ध्ववालं
 परिधाय' इत्यादिना मानवीमितिकर्तव्यतामभिधायोक्तम्—'वृषभैकादशाश्च गा
 दत्त्वा त्रयोदशे मासे पूतो भवति' इति तत्सवनस्थश्रोत्रियगोवधे अकामकृते
 द्रष्टव्यम् । यत्तु वसिष्ठेन—'गां चेद्वन्यात्तस्याश्रमणार्द्धेण परिवेष्टितः षण्मा-
 सान् कृच्छ्रतसकृच्छ्रावातिष्ठेदप्यभवेहतौ दद्यात्' इति पाण्मासिकं कृच्छ्रतसकृ-
 च्छ्रानुष्ठानमुक्तम्, यदपि देवलेन—'गोघ्नः षण्मासांस्तृणमपरिवृतो गोघ्नजनि-
 वासी गोभिरेव सह चरन् प्रमुच्यते' इति, तत् द्वयमपि हारीतीयेन समान-
 विषयम् । तत्रैव कामकारकृते कात्यायनीयं त्रैवार्षिकम्—'गोघ्नस्तृणमसंवीतो
 वसेद्गोष्ठेऽथवा पुनः । गाश्चानुगच्छेत्सततं मौनी वीरासनादिभिः ॥ वर्षशीतात-
 पक्लेशवह्निपङ्कभयार्दितः । मोक्षयेत्सर्वयज्ञेन पूयते वत्सरैस्त्रिभिः ॥' इति द्रष्ट-
 व्यम् । यच्च शाङ्गं त्रैवार्षिकम्—'पादं तु शूद्रहत्यायामुदक्यागमने तथा ।
 गोवधे च तथा कुर्यात्परस्त्रीगमने तथा ॥' इति, तदपि कात्यायनीयव्रतसमान-
 विषयम् ॥ यत्तु यमेनाङ्गिरसीमितिकर्तव्यतामभिधाय 'गोसहस्रं शतं वापि
 दद्यात्सुचरितव्रतः । अविद्यमाने सर्वस्वं वेदविज्यो निवेदयेत् ॥' इति गोसहस्र-
 युक्तं गोशतयुक्तं च द्वैमासिकं व्रतद्वयमभिहितम् । तत्र यदा सवनस्थश्रोत्रिया-

दिदुर्गतबहुकुटुम्बिब्राह्मणसंबन्धिनीं कपिलां कर्माङ्गभूतां गर्भिणीं बहुक्षीरत-
 रुणिमादिगुणशालिनीं निर्गुणो धनवान्संप्रयत्नं खजादिना व्यापादयति तदा
 गोसहस्रयुक्तं द्वैमासिकं कुर्यात् ।—‘गर्भिणीं कपिलां दोग्ध्रीं होमधेनुं च सुव-
 साम् । खजादिना घातयित्वा द्विगुणं व्रतमाचरेत् ॥’ इति विशिष्टायां गवि वा-
 ईस्पत्ये प्रायश्चित्तविशेषदर्शनात् ॥ अतएव प्रचेतसा—‘स्त्रीगर्भिणगोगर्भिणी-
 बालवृद्धवधेषु भूणहा भवति’ इति । ईदृग्विधमेव गोवधमभिसंधाय ब्रह्महत्याव्र-
 तमतिदिष्टम् । द्वितीयं तु याम्यं गोशतदानयुक्तं द्वैमासिकं व्रतं कात्यायनीयव्रत
 विषये धनवतो द्रष्टव्यम् ॥ यत्तु गौतमेन वृषभैकशतगोदानसमुच्चितं त्रैवार्षिकं
 प्राकृतं ब्रह्मचर्यं वैश्यवधेऽभिधाय गोवधेऽतिदिष्टम्—‘गां च हत्वा वैश्यवत्’
 इति । एतच्च त्रैवार्षिकव्रतप्रत्याज्ञायभूतनवतिधेनुभिः सार्धं वृषभैकशता गावो
 नवन्यूनं द्विशतं भवतीति गोसहस्रयुक्तद्वैमासिकव्रताभ्यूनत्वात्पूर्वोक्तविषये
 एव कामतो वधे । यद्वा तत्रैव विषये गर्भरहितायाः कामतो वधे द्रष्ट-
 व्यम् । तादृग्विधाया एव गर्भरहितायास्त्वकामतो हननेऽपि कात्यायनीय-
 मेव त्रैवार्षिकं कल्प्यम् ॥ यत्तु यमेनोक्तम्—‘काष्ठलोष्टाश्मभिर्गावः शस्त्रैर्वा
 निहता यदि । प्रायश्चित्तं कथं तत्र शस्त्रेऽशस्त्रे विधीयते ॥ काष्ठे सान्तपनं कुर्या-
 त्प्राजापत्यं तु लोष्टके । तप्तकृच्छ्रं तु पावाणे शस्त्रे चाप्यतिकृच्छ्रकम् ॥ प्राय-
 श्चित्ते तप्तश्चीर्णे कुर्याद्ब्राह्मणभोजनम् । त्रिशद्वा वृषभं चैकं दद्यात्तेऽयश्च दक्षि-
 णाम् ॥’ इति, तत्पूर्वोक्तगोसहस्रशतादिदानत्रैवार्षिकादिव्रतविषयेष्वेव काष्ठादि-
 साधनविशेषजनितवधनिमित्तसान्तपनादिपूर्वकत्वप्रतिपादनपरं नतु निरपेक्षं
 लघुत्वाद्व्रतस्य । तथा वयोविशेषादपि प्रायश्चित्तविशेष उक्तः—‘अतिवृद्धामति-
 कृशामतिबालां च रोगिणीम् । हत्वा पूर्वविधानेन चरेदर्धव्रतं द्विजः ॥ ब्राह्मणा-
 न्भोजयेच्छक्त्या दद्यादेम तिलांस्तथा ॥’ इति ॥ नीरोगादिवधे यद्विहितं तस्या-
 र्धम् ॥ बृहत्प्रचेतसाप्यत्र विशेष उक्तः—‘एकवर्षे हते वत्से कृच्छ्रपादो
 विधीयते । अबुद्धिपूर्वे पुंसः स्याद्विपादस्तु द्विहायने ॥ त्रिहायने त्रिपादः स्या-
 त्प्राजापत्यमतःपरम् ॥ इति ॥ तथा गर्भिण्या वधे यदा गर्भोऽपि निहतो भवति
 तदा ‘प्रतिनिमित्तं नैमित्तिकमावर्तते’ इति न्यायेनाविशेषेण द्विगुणव्रतप्राप्तौ
 षट्त्रिंशन्मते विशेष उक्तः—‘पाद उत्पन्नमात्रे तु द्वौ पादौ ददतां गते ।
 पादोनं व्रतमुद्दिष्टं हत्वा गर्भमचेतनम् ॥ अङ्गप्रत्यङ्गसंपूर्णे गर्भे चेतःसमन्विते ।
 द्विगुणं गोव्रतं कुर्यादेषा गोघ्नस्य निष्कृतिः ॥’ इति ॥ बहुकर्तृके तु हनने
 संवर्तापस्तम्बौ विशेषमाहतुः—‘एका चेद्बहुभिः काचिद्देवाभ्यापादिता
 कश्चित् । पादं पादं तु हत्यायाश्चरेयुस्ते पृथक्पृथक् ॥’ इति । यादृग्विधगोह-
 त्यायां यद्व्रतमुपदिष्टं तत्पादं प्रत्येकं कुर्युर्वचनात् । एका चेदित्युपलक्षणम् ।
 अतो बहुभिर्द्वयोर्बहुनां च व्यापादने प्रतिपुरुषं पादद्वयं पादोनं वा कल्पनीयम् ।
 एतच्चाकामतो वधे द्रष्टव्यम् । देवादिति विशेषणोपादानात् । कामकारे तु

बहूनामपि प्रत्येकं कृत्स्नदोषसंबन्धात्कृत्स्नव्रतसंबन्धो युक्तः । सत्रिणामिव प्रति-
पुरुषं कृत्स्नव्यापारसमवायात् । ‘एकं व्रतं बहूनां तु यथोक्ताद्विगुणो दमः’ इति
प्रत्येकं दण्डे द्वैगुण्यदर्शनाच्च । यदा त्वेकेनैव रोधनादिव्यापारेण बहवो गावो
व्यापादितास्तत्र संवर्तापस्तम्बौ विशेषमाहनुः—‘व्यापन्नानां बहूनां तु रोधने
बन्धनेऽपि वा । भिषङ्मिथ्योपचारे च द्विगुणं गोव्रतं चरेत् ॥’ इति । बहुष्वपि
व्यापन्नेषु न प्रतिनिमित्तं नैमित्तिकानुष्ठानं, नापि तन्नेन किंतु वचनबलाद्विगुण-
मेव । तथा भिषगपि विरुद्धौषधदानेनैकस्या अप्यकामतो व्यापादने द्विगुणं
गोव्रतं कुर्यात् । भिषग्व्यतिरिक्तस्य केवलं उपकारार्थं प्रवृत्तस्य त्वकामतः प्रति-
कूलौषधदाने व्यास आह—‘औषधं लवणं चैव पुण्यार्थमपि भोजनम् । अति-
रिक्तं न दातव्यं काले स्वल्पं तु दापयेत् ॥ अतिरिक्ते विपत्तिश्चैकच्छ्रपादो
विधीयते ॥’ इति ॥ यत्त्वापस्तम्बेनोक्तम् । पादमेकं चरेद्रोधे द्वौ पादौ बन्धने
चरेत् । योजने पादहीनं स्याच्चरेत्सर्वं निपातने ॥’ इति, तद्व्यवहितव्यापारिणो
निमित्तकर्तुर्विज्ञेयं, न साक्षात्कर्तुं । नाक्षात्कर्तुर्निमित्तिनोश्च भेदस्तेनैव दर्शितः—
‘पापानैर्लुक्कुटैर्वापि शस्त्रेणान्येन वा बलान् । निपातयन्ति ये गास्तु कृत्स्नं कुर्यु-
व्रतं हि ते ॥ तथैव बाहुजङ्घोरुपाद्विग्रीवाद्भिर्मोटनैः ॥’ इति । एतदुक्तं भवति—
पापान्वद्वादिभिर्ग्रीवामोटनादिना वा येऽङ्गानि पातयन्ति ते साक्षाद्वन्तारस्ते-
ष्वेव कृत्स्नं प्रायश्चित्तम् । ये तु व्यवहितरोधवन्वादिव्यापारयोगिनस्ते निमित्ति-
नस्तेषां न कृत्स्नव्रतसंबन्धः किंतु तदवयवैरेव पादद्विपादादिभिरिति । तत्र च
रोधादिना व्यवहितव्यापारत्वाविशेषेऽपि वचनात्कचित्पादः क्वचिद्विपादः पादोनं
क्वचिदिति युक्तम् । अत्राह पराशरः—‘गवां बन्धनयोक्रैस्तु भवेन्मृत्युरका-
मतः । अकामकृतपापस्य प्राजापत्यं विनिर्दिशेत् ॥ प्रायश्चित्ते ततश्चीर्णे कुर्या-
द्वाह्यभोजनम् । अनहुःसहिता गां च दद्याद्विप्राय दक्षिणाम् ॥’ इति ॥ अयं
च प्राजापत्यो यदि रोधादिकं कृत्वा नजन्यप्रमादपरिजिहीर्षया प्रत्यवेक्षमाण
आस्ते तदा द्रष्टव्यः । अकामकृतपापस्येति विशेषणोपादानान् । यदा तु न
प्रमादसंस्मरणं करोति तदा ‘पादमेकं चरेद्रोधे द्वौ पादौ बन्धने चरेत् । योजने
पादहीनं स्याच्चरेत्सर्वं निपातने ॥’ इत्यङ्गिरसोक्तं त्रैमासिकपादं किञ्चिदधिकं वा
विंशत्यहर्गोवधव्रतं कुर्यात् । आपस्ताम्बेनापि विशेष उक्तः—‘अतिदाहाति-
वाहाभ्यां नामिकाच्छेदने तथा । नदीपर्यंतसंरोधे मृते पादोनमाचरेत् ॥’ इति ।
लक्षणमात्रोपयोगिनि तु दाहे न दोषः ।—‘अन्यत्राङ्गनलक्षाभ्यां वाहने मोर्चने
तथा । सायं संगोपनार्थं च न दुप्येद्रोधबन्धने ॥’ इति पराशरस्मरणात् ।
अङ्गनं स्थिरचिह्नकरणम् । लक्षणं सांप्रतोपलक्षणम् । वाहने शास्त्रोक्तमार्गेण
रक्षणार्थमपि नालिकेरादिभिर्बन्धने भवत्येव दोषः । ‘न नालिकेरेण न शाणवा-
लैर्न चापि मौर्जेन न बन्धशृङ्खलैः । एतैस्तु गावो न निबन्धनीया बद्धा तु

१ बन्धनादि ख. २ बन्धने तथा ख. ३ लघुङैर्वापि ड. ४ तत्रावरोधादिना ड. ५ संरक्षणं
ड. ६ द्वाविंशत्यहः ड. ७ अविदोहा. ख. ८ मोचनेपि वा ड. ९ मौर्जेनच शृङ्खलैश्च ड.

तिष्ठेत्परशुं गृहीत्वा ॥ कुशैः काशैश्च बन्धीयात्स्थाने दोषविवर्जिते ॥' इति व्यास-
स्मरणात् ॥ तथान्योऽपि विशेषस्तेनैवोक्तः—'घण्टाभरणदोषेण विपत्तिर्यत्र
गोर्भवेत् । कृच्छ्रार्थं तु भवेत्तत्र भूषणार्थं हि तत्स्मृतम् ॥ अतिदाहेतिदमने संघाते
चैव योजने । बद्धा शृङ्खलपाशैश्च मृते पादोनमाचरेत् ॥' इति ॥ पालनाकरणा-
दिनोपेक्षायां कचित्प्रायश्चित्तविशेषस्तेनैवोक्तः—'जलौघपल्वले मग्ना मेघविद्यु-
न्मृतापि वा । श्वभ्रे वा पतिताकस्माच्छ्वापदेनापि भक्षिता ॥ प्राजापत्यं चरेत्कृच्छ्रं
गोस्वामी व्रतमुत्तमम् । शीतवाताहता वा स्यादुद्धन्धनहतापि वा ॥ शून्यागार
उपेक्षायां प्राजापत्यं विनिर्दिशेत् ॥' इति ॥ इदं तु कार्यान्तरविरहेऽप्युपेक्षायां
वेदितव्यम् । कार्यान्तरव्यग्रतयोपेक्षायां त्वर्धम्—'पल्वलौघमृगव्याघ्रश्वापदा-
दिनिपातने । श्वभ्रप्रपातसर्पाद्यैर्मृते कृच्छ्रार्धमाचरेत् ॥ अपालत्वात्तु कृच्छ्रं
स्याच्छून्यागार उपप्लवे ॥' इति विष्णुस्मरणात् ॥ तथा सत्यपि व्यापादने कचि-
दुपकारार्थप्रवृत्ता वचनादोपाभावः । यथाह संवर्तः—'यघ्रणे गोचिकित्सार्थं
मृदगर्भविमोचने । यत्ने कृते विपत्तिः स्यान्न स पापेन लिप्यते ॥' इति । यघ्रणं
व्याघ्रादिनिर्घातनार्थं संदंशाङ्कुशादिप्रवेशनम् । तथा—'औषधं स्नेहमाहारं
ददद्गोब्राह्मणे द्विजः । दीयमाने विपत्तिश्चेन्न स पापेन लिप्यते ॥ ग्रामघाते
गरौघेण वैश्वभङ्गास्त्रिपातने । दाहच्छेदशिराभेदप्रयोगैरुपकुर्वताम् ॥ द्विजानां
गोहितार्थं च प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥' अत्र पराशरोऽप्याह—'ग्रामघाते
गरौघेण वैश्वभङ्गास्त्रिपातने । अतिवृष्टिहतानां च प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥'
इति । तथा कृपयाने च धर्मार्थं गृहदाहे च या मृता । ग्रामदाहे तथा घोरे
प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥' इति । इदं तु बन्धनरहितस्यैव पशोः कथंचिद्गृहादिदाहे-
न स्मृतविषयम् । इतरथा त्वापस्तम्बेनोक्तम्—'कान्तारेष्वथ दुर्गेषु गृहदाहे
खलेषु च । यदि तत्र विपत्तिः स्यात्पाद एको विधीयते ॥' इति । तथास्थ्या-
दिभङ्गे मरणाभावेऽपि कचित्प्रायश्चित्तमुक्तम्—'अस्थिभङ्गं गवां कृत्वा लाङ्गल-
च्छेदनं तथा । पाटनं दन्तशृङ्गाणां मासार्धं तु यवान्पिबेत् ॥' इति । यत्त्वा-
ङ्गिरम्यम्—'शृङ्गदन्तास्थिभङ्गे वा चर्मनिर्मोचनेऽपि वा । दशरात्रं पिबेद्द्वजं
ज्वस्थापि यदि गोर्भवेत् ॥' इति वज्रशब्दवाच्यं क्षीरादिवर्तनमुक्तं तदशक्तवि-
षयम् । इदं च प्रायश्चित्तं गोस्वामिने व्यापन्नगोमदृशीं गां दत्तैव कार्यम् ।
यथाह पराशरः—'प्रमापणे प्राणभृतां दद्यात्तत्प्रतिरूपकम् । तस्यानुरूपं
मूल्यं वा दद्यादित्यब्रवीद्यमः ॥' इति । मनुरपि (८।२८८)—'यो यस्य
हिस्याद्गव्याणि ज्ञानतोऽज्ञानतोऽपि वा । स तस्योत्पादयेत्तुष्टिं राज्ञे दद्याच्च
तत्समम् ॥' इति । एतच्च पूर्वोक्तं प्रायश्चित्तजातं ब्राह्मणस्यैव हन्तुर्वेदितव्यम् ।
क्षत्रियादेस्तु हन्तुर्बृहद्विष्णुना विशेषोऽभिहितः—'विप्रे तु सकलं देयं पादोनं
क्षत्रिये स्मृतम् । वैश्येऽर्धं पाद एकस्तु शूद्रजातिषु शस्यते ॥' इति । यत्त्वाङ्गि-
गोवचनम्—'पर्यया ब्राह्मणानां तु सा राज्ञां द्विगुणा मता । वैश्यानां त्रिगुणा

१ गोऋच्छ्रार्थं भवेत् इ. २ अतिदाहातिदमने इ. ३ मृतापि वा इ. ४ गूढगर्भ इ.
५ व्याघ्रादि इ. ६ शृङ्गभङ्गेऽस्थिभङ्गे वा इ.

प्रोक्ता पर्षद्वच्च व्रतं स्मृतम् ॥' इति, तत्प्रातिलोभ्येन वाग्दण्डपारुष्यादिविषयम् । तथा स्त्रीबालवृद्धादीनां त्वर्घ, अनुपनीतस्य बालस्य पाद इति च प्रागुक्तमनुसंधेयम् ॥ स्त्रीणां पराशरेण विशेषोऽभिहितः—'वपनं नैव नारीणां नानुव्रज्या जपादिकम् । न गोष्ठे शयनं तासां न वसीरन्गवाजिनम् ॥ सर्वान्केशान्समुद्धृत्य छेदयेदङ्गुलद्वयम् । सर्वत्रैवं हि नारीणां शिरसो मुण्डनं स्मृतम् ॥' इति । पुरुषेषु च विशेषः संवर्त्तेन दर्शितः—'पादेऽङ्गरोमवपनं द्विपादे श्मश्रुणोऽपि च । त्रिपादे तु शिखायर्जं त्रिशिखं तु निपातने ॥' इति । पादप्रायश्चित्तार्हस्य कण्ठादधस्तनाङ्गरोम्णामेव वपनम् । अर्धप्रायश्चित्तार्हस्य तु श्मश्रूणामपि । पादोनप्रायश्चित्तार्हस्य पुनः शिरोगतानामपि शिखावर्जितानाम् । पादचतुष्टयार्हस्य तु सशिखस्य सकलकेशजातस्येति । एवमेतद्विगवलम्बनेनान्येषामपि स्मृतिवचसां विषयो निरूपणीयः ॥ २६३ ॥ २६४ ॥

इति गोवधप्रायश्चित्तप्रकरणम् ।

अधुनान्येषामुपपातकानां प्रायश्चित्तमाह—

उपपातकशुद्धिः स्यादेवं चान्द्रायणेन वा ।

पयसा वापि मासेन पराकेणाथवा पुनः ॥ २६५ ॥

एवमुक्तेन गोवधव्रतेन मासं पञ्चगव्याशनादिनान्येषां ब्राह्म्यतादीनामुपपातकानां शुद्धिर्भवेत् । चान्द्रायणेन वा वक्ष्यमाणलक्षणेन मासं पयोव्रतेन वा पराकेण वा शुद्धिर्भवेत् । अत्रातिदेशसामर्थ्याद्गोचर्मवसनगोपरिचर्यादिभिर्गोवधासाधारणैः कतिपर्यन्त्यूनत्वमवगम्यते । एतच्च व्रतचतुष्टयमकामकारे शक्त्यपेक्षया विकल्पितं द्रष्टव्यम् । कामकारे तु (मनुः ११।११७)—'एनदेव व्रतं कुर्युरुपपातकिनो द्विजाः । अवकीर्णवर्जं शुद्ध्यर्थं चान्द्रायणमथापि वा ॥' इति मनूक्तं त्रैमासिकं द्रष्टव्यम् । अतएव वचनादयं प्रायश्चित्तातिदेशः सर्वेषामुपपातकगणपठितानामुक्तप्रायश्चित्तानामनुक्तप्रायश्चित्तानां चावकीर्णवर्जितानामविशेषेण वेदितव्यः । अवकीर्णिनस्तु प्रतिपदोक्तमेव । नन्वनुक्तप्रायश्चित्तविषयतयैवातिदेशस्य युक्ता । इतरथा प्रतिपदोक्तप्रायश्चित्तबाधसापेक्षत्वप्रसङ्गात् । मैवम् । तथा सत्युक्तनिष्कृतीनामुपपातकगणपाठोऽनर्थकः स्यात् । यदि परमुपपातकमध्ये सामान्यतः पठितस्यान्यत्र विशेषतः प्रायश्चित्तान्तरमुच्यते । यथा—'अयाज्यानां च याजनं । त्रीन्कृच्छ्रानाचरेद्ब्राह्मयाजकोऽभिचरन्नपि ॥' इति, स एव विषयः केवलं परिह्रियेत न पुनर्विशेषतः पठितस्यैवान्यत्रापि विशेषत एव यत्र प्रायश्चित्तमुच्यते सोऽपि । यथा इन्वनार्थं द्रुमच्छेदः 'वृक्षगुल्मलतावीरुच्छेदने जप्यमृकशतम्' इति । अतो ब्राह्म्यतादिषु भस्मिन् शास्त्रे शास्त्रान्तरे वा दृष्टः प्रायश्चित्तैः सह 'उपपातकशुद्धिः स्यादेवम्' इत्यादिना प्रतिपादितव्रतचतुष्टयस्य समविषयताकल्पनेन विकल्पो विषयविभागो वाश्रयणीयः । तानि च स्मृत्यन्तरदृष्टप्रायश्चित्तानि पाठक्रमेण ब्राह्म्यादिषु योजयिष्यामः । तत्र ब्राह्म्यतायां मनुनेदमुक्तम्

(११।१९१)—‘येषां द्विजानां सावित्री नानृच्येत यथाविधि । तांश्चारयित्वा त्रीन्कृच्छ्रान्यथाविध्युपनाययंत् ॥’ इति, यच्च यमेनोक्तम्—‘सावित्री पतिता यस्य दशवर्षाणि पञ्च च । सशिखं वपनं कृत्वा व्रतं कुर्यात्समाहितः ॥ एकविंशतिरात्रं च पिबेत्प्रमृतियावकम् । हविषा भोजयेच्चैव ब्राह्मणान्सप्त पञ्च वा ॥ ततो यावकशुद्धस्य तस्योपनयनं स्मृतम् ॥’ इति, तदुभयमपि याज्ञवल्कीयमासपयोव्रतविषयम् । यत्तु वसिष्ठेनोक्तम्—‘पतितसावित्रीक उद्दालकव्रतं चरेन् द्वौ मासौ यावकेन वर्तयेन्मासं पयसा गक्षमामिक्षयाऽष्टरात्रं घृतेन पद्मपत्रनाचितेन त्रिरात्रमब्भक्ष्योऽहोरात्रमुपवसेदश्वमेधावभृत्य गच्छेद्ब्राह्मणस्तोमेन वा यजेत’ इति । अत्रेयं व्यवस्था । यस्योपनयनाद्यभावेन तत्कालातिक्रमस्य याज्ञवल्कीयव्रतानामन्यतमं शक्त्यपेक्षया भवति । अनापद्यतिक्रमे तु मानवं त्रैमासिकम् । तत्रैव पञ्चदशवर्षादूर्ध्वमपि द्विज कालातिक्रमे तुद्दालकव्रतं ब्राह्मणस्तोमो वेति । येषां तु पित्रादयोऽप्यनुपनीतालेपामाप्स्यन्मन्थोक्तम्—‘यस्य पितापितानहावनुपेता स्नात्वा तस्य सदनम् त्रैविशकं ब्रह्मचर्यम् । यस्य प्रपितामहादेर्नानुस्मर्यत उपनयनं तस्य द्वादशवर्षाणि त्रैविशकं ब्रह्मचर्यम्’ इति ब्राह्मणम् ॥ तथा स्नेयेऽप्युपपातकसाधारणप्राप्तजनचतुष्टयापवादकं प्रायश्चित्तं मनुनोक्तम् (११।१६२)—‘धान्यान्नधनचौर्याणि कृत्वा कामाद्विजोत्तम । सजातीयगृहादेव कृच्छ्राग्निं विशुच्यति ॥’ इति । द्विजोत्तमस्य सजातीयो ब्राह्मण एवातो विप्रपरिग्रहे ब्राह्मणस्य हर्तुरिदं । क्षत्रियादेरवलपं कल्प्यम् । ‘अथाष्टापाद्य स्नेयकित्त्रिंशं शूद्रस्य द्विगुणोत्तराणीतरेषां प्रतिवर्णे विदुषोऽतिक्रमे दण्डभूयस्त्वम्’ इति क्षत्रियः । तत्रैव द्वाविंशत्यस्य दर्शनम् । तथा—‘विप्रे तु सकलं देयं पादोनं क्षत्रियं सप्ततम्’ इति पादपादहान्या प्रायश्चित्तदर्शनात् । तथा क्षत्रियादिपरिग्रहेणापि दण्डानुसारं । क्षत्रियाल्पवधं कल्प्यम् । अतः क्षत्रियपरिग्रहे चौर्ये पाण्मासिकम् । वैश्यपरिग्रहे त्रैमासिकं गोवधव्रतम् । शूद्रपरिग्रहे चान्द्रायणं कल्प्यम् । एवमुत्तरत्राप्यूहनीयम् । इदं च दशकुम्भधान्यापहारविषयम् । अधिके तु—‘धान्यं दशभ्यः कुम्भेभ्यो हर्तुं दम उत्तमः । पलसहस्रादधिकं वधः’ इति वधदर्शनात् । कुम्भश्च पञ्चसहस्रपलपरिमाणः । धान्यमाहचर्यादन्नधने चैतावद्धान्यपरिमिते वेदितव्ये । अन्नशब्देन तन्दुलादिकमभिधीयते । धनशब्देन ताम्ररजतादिकम् । इदं तु प्रायश्चित्तं कामकारविषयम् । अकामतस्तु त्रैमासिकं गोवधव्रतम् । तथा—‘मनुष्याणां च हरणे स्त्रीणां क्षेत्रगृहस्य च । कूपवापीजलानां च शुद्धिश्चान्द्रायणेन तु ॥’ इति । सार्धशतद्वयपणलभ्यजलापहार इदं चान्द्रायणं प्राप्तमपीनरगोवधव्रतनिवृत्त्यर्थं विधीयते ।—‘तावन्मूल्यजलापहारे पानीयस्य तृणस्य च । तन्मूल्याद्विगुणो दण्डः’ इति पञ्चशतदण्डविधानात्तावत्पणयोर्दण्डचान्द्रायणयोगोवधादौ सहचरितत्वात् । तथा ‘कृच्छ्रातिकृच्छ्रैन्दवयोः पणपञ्चशतं तथा’ इति चान्द्रायणविषये पञ्चशतपण-

१ यस्योपनयने आपद्भावेन ड. २ कृच्छ्राब्देन विशुच्यतीति पाठान्तरम्. ३ अष्टपाद ड. ४ हरतोऽन्यत्रिको वधः उ.

वृषभविधानाच्च । एतच्च क्षत्रियादिद्रव्यापहारे द्रष्टव्यम् (ब्राह्मणसंबन्धिद्रव्यापहारे तु (मनुः ११।५७)—‘निक्षेपस्वापहरणे नराश्वरजतस्य च । भूमिब्रम्भीणीमां च रुक्मस्तेयसमं स्मृतम् ॥’ इति द्रष्टव्यम्) । तथा (मनुः ११।१६४)—‘द्रव्याणामल्पसाराणां स्तेयं कृत्वान्यवेश्मनः । चरेत्सान्तपनं कृच्छ्रं तस्मिन्त्यात्मशुद्धये ॥’ इत्यनेनाल्पप्रयोजनत्रपुसीसादिद्रव्यापहारविशेषेण स्तेयसामान्योपपातकप्रायश्चित्तापवादः । इदं च चान्द्रायणनिमित्तभूतार्धतृतीयशतमूल्यस्य पञ्चदशांशार्धत्रपुसीसाद्यपहारे प्रायश्चित्तम् । चान्द्रायणपञ्चदशांशत्वात्तस्य । तथा द्रव्यविशेषेणाप्युपपातकसामान्यप्राप्तवतापवादः । (मनुः ११।१६५)—‘भक्ष्यभोज्यापहरणे यानशय्यासनस्य च । पुष्पमूलफलानां च पञ्चगव्यं विशोधनम् ॥’ इति । एकवारभोजनपर्याप्तभक्ष्यभोज्यापहार इदम् । द्वित्रिवारभोजनपर्याप्तापहारे त्रिरात्रम् । यथाह पैठीनसिः—‘भक्ष्यभोज्यान्नस्योदरपूरणमात्रहरणे त्रिरात्रमेकरात्रं वा पञ्चगव्याहारश्च’ इति ॥ यानादीनामप्येतत्साहचर्यादेतावन्मूल्यानामेवापहरणे एतत्प्रायश्चित्तम् । सर्वत्रापि ह्रियमाणद्रव्यन्यूनाधिकभावेन प्रायश्चित्तस्यापि लघुगुरुभावः कल्पनीयः । तथा (मनुः ११।१६६)—‘तृणकाष्ठद्रुमाणां च शुष्काजस्य गुडस्य च । तैलचर्मामिषाणां च त्रिरात्रं स्यादभोजनम् ॥’ इति । पुषां च तृणादीनां भक्ष्यादित्रिगुणत्रिरात्रप्रायश्चित्तस्य दर्शनात् तन्निगुणमूल्यार्वाणामेतत्प्रायश्चित्तम् । तथा (मनुः ११।१६७)—‘मणिमुक्ताप्रवालानां ताम्रस्य रजतस्य च । अयस्कांस्योपलानां च द्वादशाहं कैदन्नता ॥’ इति । अत्रापि भक्ष्यादिवत् द्वादशगुणप्रायश्चित्तदर्शनात् तन्मूल्यद्वादशगुणमूल्यमणिमुक्ताद्यपहार एतत्प्रायश्चित्तं द्रष्टव्यम् । तथा (मनुः ११।१६८)—‘कापांसकीटजौर्णानां द्विसुरैकसुरस्य च । पक्षिगन्धापिधीनां च रज्ज्वाश्चैवं व्यहं पयः ॥’ इति । अत्रापि भक्ष्यादित्रिगुणप्रायश्चित्तदर्शनात् तन्निगुणमूल्यानामपहार एवैतत्प्रायश्चित्तं ज्ञेयम् । ह्रियमाणद्रव्यन्यूनाधिकभावेन प्रायश्चित्तालपत्वमहत्त्वं कल्प्यमेव । इदं च स्तेयप्रायश्चित्तमपहनद्रव्यदानोत्तरकालमेव द्रष्टव्यम् । यथाह विष्णुः—‘दत्तैवापहतं द्रव्यं स्वामिने व्रतमाचरेत्’ इति । इति स्तेयम् । ऋणापाकरणे च ‘पुत्रपौत्रैर्ऋणं देयम्’ इति विहितं तस्यानपाकरणे, तथा वैदिकस्य च ‘जायमानो वै ब्राह्मणः’ इत्येतद्वाक्येनर्णमस्तुतयज्ञादिकरणे च ‘उपपातकशुद्धिः स्यादेवम्’ इत्यादिनोपपातकस्यामान्यविहितं व्रतचतुष्टयं शक्यपेक्षया योज्यम् । प्रायश्चित्तान्तरमप्यत्र मनुनोक्तम् (११।२७)—‘इष्टिं वैश्वानरीं चैव निर्वपेदब्दपर्यये । लुप्तानां पशुसोमानां निष्कृत्यर्थमसंभवे ॥’ इति । अब्दपर्यये संवत्सरान्ते । इति ऋणानपाकरणम् ।

तथाधिकृतस्यानाहिताग्नित्वेऽप्येतदेव व्रतचतुष्टयं वत्सराद्धर्वापदि शक्यपेक्षया योज्यम् । अनापदि तु मानवं त्रैमासिकम् । अर्वावपुनर्वत्सरात् कार्पणीजिनिर्विशेषमाह—‘काले त्वाधाय कर्माणि कुर्याद्विप्रो विधानतः । तदकुर्वन्निरात्रेण मासि मासि विशुद्ध्यति ॥ अनाहिताग्नौ पित्रादौ यक्ष्यमाणः सुतो

यदि । स हि घ्रात्येन पशुना यजेत्तन्निष्क्रयाय तु ॥' इति । एकामेव विधौ चोक्तः—'कृतदारो गृहे ज्येष्ठो यो नादध्यादुपासनम् । चान्द्रायणं चरेद्द्वयं प्रतिमासमहोऽपि वा ॥' इति । अनाहिताग्निता ॥

(विक्रये यद्रत्नं प्रोक्तं दूर्घं द्विगुणं हि तत् । सुराविक्रये सौम्ये चतुष्टयं लाक्षालवणमांसमध्वाज्यतिलहोमानां चान्द्रायणत्रयं पयःपायसापूपदधीक्षुरसगुडखण्डादिस्नेहपकादिषु पराकः । सिद्धाक्षविक्रये प्राजापत्यं पनसस्य त्रिदिनं । कदलीनारिकेरजम्बीरबीजपूरकनारङ्गानां पादकृच्छ्रं । कस्तूरिकाविक्रये गन्धानां च कृच्छ्रं । कर्पूरेर्धं हिंसादिविक्रये दिनमुपवासः । शुक्लकृष्णपीतवस्त्रविक्रये त्रिदिनं । अजानामैन्दवं । खराश्वतरकरभाणां पराकः । शुनां द्विगुणं । एकाहाद्वेदविक्रये चान्द्रं । अङ्गानां पराकः । स्मृतीनां कृच्छ्रं । इतिहासपुराणानां सातपनं । रहस्यानां कृच्छ्रं । गाथानां शिशिरातत्त्वविद्यानां पादं ।) तथा अपण्यानां विक्रये च स्मृत्यन्तरे प्रायश्चित्तविशेष उक्तः । यथाह हारीतः—'गुडतिलपुष्पमूलफलपकाक्षविक्रये सोमपानं सौम्यः कृच्छ्रः । लाक्षालवणमधुमांसतैलक्षीरदधितक्रघृतगन्धचर्मवाससामन्यतमविक्रये चान्द्रायणम् । तथा । ऊर्णकेशकेसरिभूधेनुवेशमाश्मशस्त्रविक्रये च भक्ष्यमांसस्त्रायवस्थिशृङ्गनखशुक्तिविक्रये तप्तकृच्छ्रः । हिङ्गुगुगुलुहरितालमनःशिलाज्जनगैरिकक्षारलवणमणिमुक्ताप्रवालवैणवमृन्मयेषु च तप्तकृच्छ्रः । भारामतडागोदपानपुष्करिणीसुकृतविक्रये त्रिपवणस्त्राययधःशायी चतुर्थकालाहारो दशसहस्रं जपन्संवत्सरेण पूतो भवति । हीनमानोन्मानसंकरसंकीर्णविक्रये चेति । एवमन्यैरपि शङ्खविण्णवाद्युक्तवचनैर्यत्र प्रायश्चित्तविशेषो नोक्तस्तत्रानापदि मानवमुपपातकसाधारणतः प्राप्तं त्रैमासिकम् । आपदि तु याज्ञवल्कीयं व्रतचतुष्टयं शक्त्यपेक्षया योज्यम् ॥ इति अपण्यविक्रयः । तथा परिवेत्तरि च वसिष्ठेन प्रायश्चित्तविशेष उक्तः—'परिविविदानः कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ चरित्वा तस्मै दत्त्वा पुनर्निविशेत् तां चैवोपयच्छेत्' इति । परिविविदानः परिवेत्तोच्यते । तत्स्वरूपं च प्राग्व्याख्यातम् । असौ कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ चरित्वा तस्मै ज्येष्ठाय तां स्त्रोढां दत्त्वा ब्रह्मचर्याहृतभैक्षवद्गुरुपरिभवपरिहारार्थं निवेद्य पुनरुद्गहेत् । कामित्यपेक्षायामुक्तं तामेवोपयच्छेतेति । तामेव स्त्रोढां ज्येष्ठाय निवेदितां तेन चानुज्ञातामुद्गहेत् । यत्तु हारीतेनोक्तम्—'ज्येष्ठेऽनिविष्टे कनीयास्त्रिविशमानः परिवेत्ता भवति परिवित्तिर्ज्येष्ठः परिवेदनी कन्या परिदायी दाता परियष्टा याजकस्ते सर्वे पतिताः संवत्सरं प्राजापत्येन कृच्छ्रेण पावयेयुः' इति । यदपि शङ्खेनोक्तम्—'परिवित्तिः परिवेत्ता च संवत्सरं ब्राह्मणगृहेषु भैक्षं चरेयाताम्' इति तदुभयमपि कामकारेण कन्यापित्राद्यननुज्ञातोद्वाहविषयम् । प्रायश्चित्तस्य गुरुत्वात् । यदा पुनः कामतः कन्यां पित्रादिदत्तामेव परिणयति तदा मानवं त्रैमासिकम् । पूर्वोक्तौ कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ याज्ञवल्कीयं च व्रतचतुष्टयमज्ञातविषयम् । यमेनाप्यत्र विशेष उक्तः—'कृच्छ्रौ द्वयोः पारिवेद्ये कन्यायाः कृच्छ्र एव च । अतिकृच्छ्रं चरेद्दाता होता चान्द्रायणं चरेत् ॥' इति । एतच्च पर्याहिताभ्यादीनामपि

समानम् । एकयोगनिर्देशात् । यथाह गौतमः—परिवृत्तिपरिवेत्तुपर्याहित-
पर्याधाअग्नेदिधिषूदिधिषूपतीनां संवत्सरं प्राकृतं ब्रह्मचर्यम्' इति । अतएव ब-
सिष्ठेनाग्नेदिधिषूपत्यादाविदमेव प्रायश्चित्तमुक्तम् 'अग्नेदिधिषूपतिः कृच्छ्रं द्वाद-
शरात्रं चरित्वा निविशेत् तां चैवोपयच्छेत् । दिधिषूपतिः कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ च-
रित्वा तस्यै दत्तां पुनर्निविशेत्' इति । अग्नेदिधिष्वादेर्लक्षणं स्मृत्यन्तरेऽभिहितम्
—'ज्येष्ठार्या यद्यनूढार्या कन्यायामुह्यतेऽनुजा । या साग्नेदिधिषूर्जेया पूर्वा तु
दिधिषूः स्मृता ॥' इति । तत्राग्नेदिधिषूपतिः प्राजापत्यं कृत्वा तामेव ज्येष्ठां
पश्चादन्येनोढामुद्वहेत् । दिधिषूपतिस्तु कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ कृत्वा स्वोढां ज्येष्ठां क-
नीयस्याः पूर्वविधौ दत्त्वाऽन्यामुद्वहेदिति परिवेदनम् । तथा । भृतकाध्यापक-
भृतकाध्यापितयोश्च पयसा ब्रह्मसुवर्चलां पिबेदित्यधिकृत्य विष्णुनोक्तम्—
'भृतकाध्यापनं कृत्वा भृतकाध्यापितस्तथा । अनुयोगप्रदानेन त्रीन्पक्षाभियतः
पिबेत् ॥' इति । उत्कर्षहेतोरधीयानस्य किं पठसि नाशितं त्वयेत्येवं पर्यनुयो-
गोऽनुयोगप्रदानम् । अतएव स्मृत्यन्तरे—'दत्तानुयोगानध्येतुः पतितान्मनुर-
ब्रवीन्' इत्युक्तम् । अत्रापि पूर्वोक्तव्रतैः सहास्य शक्त्यपेक्षया विकल्पः । इति
भृतकाध्यापकभृतकाध्यापितप्रकरणम् ।

तथा पारदार्येऽप्युपपातकसामान्यप्राप्तमानवग्रैमासिकस्य याज्ञवल्कीयव्रतचतु-
ष्टयस्यापि गुरुदारादावपवाद उक्तः । तथान्यत्रापि गौतमादिभिः पारदार्यविशेषे-
णापवाद उक्तः । यथाह गौतमः—'द्वे परदारे त्रीणि श्रोत्रियस्य' इति । तथा
वार्षिकं प्राकृतं ब्रह्मचर्यं प्रस्तुत्य तेनैवेदमभिहितम् 'उपपातकेषु चैवम्' इति । तत्रेयं
व्यवस्था—ऋतुकाले कामतो जातिमात्रब्राह्मणीगमने वार्षिकं प्राकृतं ब्रह्मचर्यं ।
तस्मिन्नेव काले कर्मसाधनत्वादिगुणशालिन्या ब्राह्मण्या गमने द्वे वर्षे प्राकृतं
ब्रह्मचर्यम् । तादृश्या एव श्रोत्रियभार्याया गमने त्रीणि वर्षाणि प्राकृतं ब्रह्मच-
र्यम् । यद्वा श्रोत्रियपत्न्यां गुणवत्यां ब्राह्मण्यां त्रैवार्षिकम् । तादृश्वधायामेव
क्षत्रियायां द्वैवार्षिकम् । तादृश्यामेव वैश्यायां वार्षिकमिति व्यवस्था । एतत्स-
मानदृष्ट्या शूद्रायां पाण्मासिकं प्राकृतं ब्रह्मचर्यं कल्पनीयम् । अतएव शास्त्रेण
वैश्यामवकीर्णः संवत्सरं ब्रह्मचर्यं त्रिपवणं चानुतिष्ठेत्क्षत्रियायां द्वे वर्षे त्रीणि
ब्राह्मण्यां वैश्यायां शूद्रायां ब्राह्मणपरिणीतायामिति वर्णक्रमेण ह्रासो दर्शितः ।
एवं क्षत्रियस्यापि क्षत्रियादिस्त्रीषु क्रमेण द्विवार्षिकैकवार्षिकैकपाण्मासिकानि
पूर्वोक्त एव विषये योजनीयानि । वैश्यस्य च वैश्याशूद्रोर्वार्षिकपाण्मासिके ।
शूद्रस्य शूद्रां परभार्यायां पाण्मासिकमेव । यत्वापस्तम्बीयम्—'सवर्णाया-
मनन्यपूर्वायां सकृत्संनिपाते पादः पतत्येवमभ्यासे पादः पादश्चतुर्थे सर्वमिति,
तद्गौतमीयत्रिवार्षिकेण समानविषयम् । अनन्यपूर्विकायां तु चतुरभ्यासे द्वाद-
शवार्षिकप्रायश्चित्तविधानादेकस्यामेव गमनाभ्यासे नेदं प्रायश्चित्तं किंतु प्रतिग-
मनं पादन्यूनं कल्प्यम् । एतत्सर्वं कामकारविषयम् । अकामतः पुनरेतदेवार्ध-
कृत्या पूर्वोक्तविषये योजनीयम् । अनृतुकाले तु जातिमात्रब्राह्मण्यां कामतो

गमने मानवं त्रैमासिकम् । जातिमात्रक्षत्रियादिस्त्रीषु पुनरस्मिन्नेव विषये तदी-
यान्येव द्वैमासिकचान्द्रायणमासिकानि योजनीयानि । क्षत्रियादीनां च क्षत्रिया-
दिस्त्रीषु द्वैमासिकादीन्येव । अकामतः पुनरेतासु त्रैवर्णिकानां याज्ञवल्कीयसृष-
भैकादशगोदानं मासं पञ्चगव्याशनं मासं प्राजापत्याचरणं च क्रमेण द्रष्टव्यम् ।
शूद्रागमने तु कामतो विहितं मासव्रतमेवार्धकृहया योजनीयम् । अतएव
संवर्तः—‘शूद्रां तु ब्राह्मणो गत्वा मासं मासार्धमेव वा । गोमूत्रयावकाहार-
स्तिष्ठेत्तत्पापमुक्तये ॥’ इति । अकामतोऽर्धमासिकमित्यभिप्रेतम् । ब्राह्मणश्चेदं
प्रेक्षापूर्वकं ब्राह्मणदारानभिगच्छेत्तन्निवृत्तधर्मकर्मणः कृच्छ्रोऽनिवृत्तधर्मकर्मणो-
ऽतिकृच्छ्र इति तद्ब्राह्मणभार्यायां शूद्रायां द्रष्टव्यम् । द्विजातिस्त्रीषु वा विप्रो-
दासु द्विस्त्रिव्यभिचारितासु अशुद्धिपूर्वगमने वा । तथाच संवर्तः—‘विप्राम-
स्वजनां गत्वा प्राजापत्यं समाचरेत्’ इति । कामतस्तु—‘राज्ञीं प्रव्रजितां धात्रीं
साध्वीं वर्णोत्तमामपि । कृच्छ्रद्वयं प्रकुर्वीत सगोत्रामभिगम्य च ॥’ इति यमोक्तं
कृच्छ्रद्वयं द्रष्टव्यम् । चतुराद्यभ्यासे तु व्यभिचारस्य स्वैरिण्यां वृषल्यामवकीर्णः
मचैलस्नात उदकुम्भं दद्याद्ब्राह्मणाय । वैश्यायां च चतुर्थकालाहारो ब्राह्मणान्भो-
जयेद्यवसभारं च गोभ्यो दद्यात् । क्षत्रियायां त्रिरात्रोपोषितो घृतपात्रं दद्यात् ।
ब्राह्मण्यां षड्रात्रोपोषितो गां दद्याद्गोष्ववकीर्णः प्राजापत्यं चरेत् । अनूढायाम-
वकीर्णः पलालभारं सीसमापकं च दद्यात् इति शङ्खोक्तं वेदितव्यम् । चतुराद्य-
भ्यासविषयत्वं चास्य ‘चतुर्थे स्वैरिणी प्रोक्ता पञ्चमे बन्धकी मता’ इति स्मृ-
त्यन्तरादवगम्यते । अत्रैव विषये षट्त्रिंशन्मतेऽप्युक्तम्—‘ब्राह्मणीं बन्धकीं
गत्वा किञ्चिद्द्याद्विजातये । राजन्यां चेद्धनुर्दद्याद्वैश्यां गत्वा तु चैलकम् ॥ शूद्रां
गत्वा तु वै विप्र उदकुम्भं द्विजातये । दिवसोपोषितो वा स्याद्द्याद्विप्राय भोज-
नम् ॥’ इति ॥ (अनुलोमव्यवाये गर्भे द्विगुणं यदि सा अतिदूषिता न प्रतिलो-
मगा न भवति तदैव । अन्यजातिगमने द्वेगुण्यं प्रतिलोमदूषितासु अन्त्यावसा-
यिस्त्रीषु च चाण्डालीगर्भे यथा गुरुतल्पव्रतं तथा किञ्चिद्रयूनं तारतम्यं कल्प्यम् ।
चाण्डालीगमने वार्षिकम् । गर्भे गुरुतल्पत्वं तथैव ज्ञेयम् ।) इदं प्रायश्चित्तजातं
नर्भानुत्पत्तिविषयम् । तदुत्पत्तौ तु यद्विशेषेण यत्प्रायश्चित्तमुक्तं तदेव तत्र द्विगुणं
कुर्यात् ।—‘गमने तु व्रतं यस्याद्गर्भे तद्विगुणं चरेत्’ इत्युशनःस्मरणात् ।
शूद्रां गर्भमादधतश्चतुर्विंशतिमते विशेष उक्तः—‘वृषल्यामभिजानस्तु त्रीणि
वर्षाणि चतुर्थकालसमये नक्तं भुञ्जीत’ इति । यत्तु मनुवचनम् (३।
१७)—‘शूद्रां ज्ञायनमारोप्य ब्राह्मणो यात्यधोगतिम् । जनयित्वा सुतं
तस्यां ब्राह्मण्यादेव हीयते ॥’ इति, तत्पापगौरवख्यापनपरम् । प्रातिलो-
म्यव्यवाये तु सर्वत्र पुरुषस्य वध एव—‘प्रातिलोम्ये वधः पुंसो नार्याः कर्णा-
दिकर्तनम्’ इति वचनात् ॥ यत्तु वृद्धप्रचेतोवचनम्—‘शूद्रस्य ब्राह्मणीं
मोहाद्गच्छतः शुद्धिमिच्छतः । पूर्णमेतद्रतं देयं माता यस्माद्धि तस्य सा ॥ पाद-

हान्यान्यवर्णासु गच्छतः सार्ववर्णिकम् ॥' इति । द्वादशवार्षिकातिदेशकं तत्स्व-
भार्याभ्रान्त्या गच्छतो वेदितव्यम् । मोहादिति विशेषणोपादानात् । यस्तु
संवर्तवचनम्—'कथंचिद्ब्राह्मणीं गच्छेत्क्षत्रियो वैश्य एव वा । कृच्छ्रं सान्त-
पनं वा स्यात्प्रायश्चित्तं विशुद्ध्ये ॥ शूद्रस्तु ब्राह्मणीं गच्छेत्कथंचित्काममोहितः ।
गोमूत्रयावकाहारो मासेनकेन शुद्ध्यति ॥' इति, तदत्यन्तव्यभिचरितब्राह्मणी-
विषयम् । अन्त्यजागमनेऽपि प्रायश्चित्तं बृहत्संवर्तनोक्तम्—'रजकव्याधशै-
ल्लषवेणुचर्मोपजीविनाम् । एतास्तु ब्राह्मणो गत्वा चरेच्चान्द्रायणद्वयम् ॥' इति ।
इदं ब्राह्मणस्य कामतः सकृद्गमनविषयम् । क्षत्रियादीनां तु पादपादहीनं
कल्प्यम् । अत्रैवापस्तम्बेनोक्तम्—'म्लेच्छी नटी चर्मकारी रजकी वरुडी
तथा । एतासु गमनं कृत्वा चरेच्चान्द्रायणद्वयम् ॥' इति । अन्त्यजाश्च तेनैव
दर्शिताः—'रजकश्चर्मकारश्च नटी बुरुड एव च । कैवर्तमेदभिलाश्च सप्तैते
ह्यन्त्यजाः स्मृताः ॥' इति । ये तु चाण्डालादयोऽन्त्यावसायिनस्तस्त्रीगमने
गुरुतरं प्रायश्चित्तं गुरुतल्पप्रकरणे दर्शितम् । एतासां चान्त्यजस्त्रीणां मध्ये यदे-
कस्यां व्यवसाये प्रायश्चित्तमभिहितं तत्सर्वासु भवति । सर्वासां सदृशत्वात् ।
यथाहोशनाः—'बहूनामेकधर्माणामेकस्यापि यदुच्यते । सर्वेषां तद्भवेत्कार्य-
मेकरूपा हि ते स्मृताः ॥' इति । अकामतस्तु गमने—'चाण्डालमेदश्चपचक्रपा-
लघतचारिणाम् । अकामतः स्त्रियो गत्वा पराक्रमतमाचरेत् ॥' इत्यापस्त-
म्बोक्तं द्रष्टव्यम् । यच्च संवर्तवचनम्—'रजकव्याधशैल्लषवेणुचर्मोपजीवि-
नाम् । स्त्रियो विप्रो यदा गच्छेत्कृच्छ्रं चान्द्रायणं चरेत् ॥' इति तदप्यकामविषयम् ।
यत्तु शातातपेनोक्तम्—'कैवर्तं रजकी चैव वेणुचर्मोपजीविनीम् । प्राजापत्यवि-
धानेन कृच्छ्रेणकेन शुद्ध्यति ॥' इति, तदेतःमेकान्प्राद्वृत्तिविषयम् । यत्तुश-
नसोक्तम्—'कापालिकाश्चभोक्तृणां तन्नारीगामिना तथा । ज्ञानात्कृच्छ्रावदमु-
हिष्टमज्ञानादैन्दवद्वयम् ॥' इति तदभ्यान्विषयम् । यदा तु चाण्डाल्यादिषु
गच्छतो गर्भो भवति तदा 'चाण्डाल्या गर्भमारोप्य गुरुतल्पव्रतं चरेत्' इत्यु-
शनसोक्तं द्वादशवार्षिकं द्रष्टव्यम् । यत्तु 'अन्त्यजायां प्रसूतस्य निष्कृतिर्न विधी-
यते । निर्वासनं कृताङ्गस्य तस्य कार्यमसंशयम् ॥' इत्यापस्तम्बवचनं तत्का-
मकारविषयम् । स्त्रीणामपि सवर्णानुलोमव्यवाये यन्पुरुषम्योक्तं त्रैवार्षिकादि
तदेव भवति । (मनुः ११।१७६)—'यत्पुंसः परदारेषु तच्चैनां चारयेद्रतम् ॥'
इति मनुस्मरणात् । प्रातिलोभ्येन व्ययाये एव परस्त्रीपुंसयोः प्रायश्चित्तभेदः ।
यथाह वसिष्ठः—'शूद्रश्चेद्ब्राह्मणीमभिगच्छेद्दीरणंर्वेष्टयित्वा शूद्रमग्नौ प्रास्येत्
ब्राह्मण्याः शिरसि वपनं कारयित्वा सर्पिषाभ्यज्य नग्नां खरमारोप्य महापथम-
नुवाजयेत्पूता भवतीति विज्ञायते' इति । तथा—'वैश्यश्चेद्ब्राह्मणीमभिगच्छेत्लो-
हितदभैर्वेष्टयित्वा वैश्यमग्नौ प्रास्येद्ब्राह्मण्याः शिरसि वपनं कारयित्वा सर्पिषा-
भ्यज्य नग्नां खरमारोप्य महापथमनुवाजयेत्पूता भवतीति विज्ञायते' इति ।
तथा 'राजन्यश्चेद्ब्राह्मणीमभिगच्छेच्छरपत्रैर्वेष्टयित्वा राजन्यमग्नौ प्रास्येत्
ब्राह्मण्याः शिरसि वपनं कारयित्वा सर्पिषाभ्यज्य नग्नां गौरखरमारोप्य महापथमनुसंवाज-

येऽपूता भवतीति विज्ञायत' इति । एवं वैश्यो राजन्यां शूद्रश्च राजन्यावैश्ययो-
रिति । पूता भवतीति वचनाद्राजवीथिपरिव्राजनमेव दण्डरूपं प्रायश्चित्तान्तर-
निरपेक्षं शुद्धिसाधनमिति दर्शयति ॥

ब्राह्मण्याः प्रातिलोभ्येन द्विजातिव्यवाये प्रायश्चित्तान्तरमप्युक्तं संवर्तेन—
'ब्राह्मण्यकामा गच्छेच्चक्षत्रियं वैश्यमेव वा । गोमूत्रयावकैर्मासात्तदर्धाच्च विशु-
ध्यति ॥' इति । कामतस्तु तद्विगुणं कर्तव्यम् । कामात्तद्विगुणं भवेत्' इति
वचनात् । पदत्रिंशन्मतेऽपि—'ब्राह्मणी क्षत्रियवैश्यसेवायामतिकृच्छ्रं कृच्छ्राति-
कृच्छ्रौ चरेत् क्षात्रययोपित् ब्राह्मणराजन्यवैश्यसेवायां कृच्छ्रार्धं प्राजापत्यमति-
कृच्छ्रम् । वैश्ययोपि ब्राह्मणराजन्यवैश्यसेवायां कृच्छ्रपादं कृच्छ्रार्धं प्राजापत्यम् ।
शूद्रायाः शूद्रमेवने प्राजापत्यम् । ब्राह्मणराजन्यवैश्यमेवायां त्वहोरात्रं त्रिरात्रं
कृच्छ्रार्धम्' इति । शूद्रसेवायां तु विशेषो बृहत्प्रचेतसोक्तः—'विप्रा शूद्रेण
संपृक्ता न चेत्तस्मात्प्रसूयते । प्रायश्चित्तं स्मृतं तस्याः कृच्छ्रं चान्द्रायणत्रयम् ॥
एतदनिच्छन्त्यां स्वपतिभ्रान्त्या वा वेदितव्यम् । चान्द्रायणे द्वे कृच्छ्रश्च विप्राया
वैश्यसेवने । कृच्छ्रचान्द्रायणे स्यात् । तस्याः क्षत्रियसंगमे ॥ क्षत्रिया शूद्रसंपर्के
कृच्छ्रं चान्द्रायणद्वयम् । चान्द्रायणं सकृच्छ्रं तु चरेद्वैश्येन संगता ॥ शूद्रं गत्वा
चरेद्वैश्या कृच्छ्रं चान्द्रायणोत्तरम् । आनुलोभ्ये प्रकुर्वीत कृच्छ्रं पादावरोपितम् ॥'
इति । प्रजातायास्तु चतुर्विंशतिमते विधेय उक्तः—'विप्रगर्भे पराकः स्यात्क्ष-
त्रियस्य तथैन्दवम् । ऐन्दवश्च पराकश्च वैश्यस्याकामकारणः ॥ शूद्रगर्भे भवेत्त्या-
गश्चाण्डालो जायते यतः । गर्भस्त्रावे धातुदोषश्चरेच्चान्द्रायणत्रयम् ॥' इति ।
अकामकारण इति विशेषणोपादानात् कामकारणं पुनः पराकादिकं द्विगुणं कुर्यात् ।
यदा त्वनिःसृतगर्भेव दशमासं स्थित्वा प्रजायत तदा प्रायश्चित्ताभावः । 'ब्राह्म-
णक्षत्रियविशां भार्याः शूद्रेण संगता । प्रजाता विशुध्यन्ति प्रायश्चित्तेन
नेतरा ॥' इति वसिष्ठस्मरणान् । यदा त्वादहितगर्भेव पश्चाच्छूद्रादिभिर्व्यभि-
चरति तदा गर्भपातशङ्कया प्रसवोत्तरकाल एव प्रायश्चित्तं कुर्यात् । 'अन्तर्वती तु
या नारी समेताक्रम्य कामिना । प्रायश्चित्तं न कुर्यात्सा यावद्गर्भो न निःसृतः ॥
जाते गर्भे व्रत पश्चात्कुर्यान्मासं तु यावकम् । न गर्भदोषस्तस्यास्ति संस्कार्यः स
यथाविधि ॥' इति स्मृत्यन्तरदर्शनात् । यदा त्वाद्धृत्यात्प्रायश्चित्तं न कुर्वन्ति
तदा नार्याः कर्णादिकर्तनमिति द्रष्टव्यम् ॥ अन्त्यजादिगमनेऽपि स्त्रीणां स्मृत्य-
न्तरे प्रायश्चित्तं दर्शितम्—'रजकव्याधशैलूपवेणुचर्मोपजीविनः । ब्राह्मण्येता-
न्यदा गच्छेदकामादैन्दवत्रयम् ॥' इति । तथा चाण्डाल्याद्यन्यजागमनेऽपि—
'चाण्डालं पुल्कसं म्लेच्छं श्वपाकं पतितं तथा । ब्राह्मण्यकामतो गत्वा चान्द्रा-
यणचतुष्टयम् ॥' इति । अकामत इति वचनान्कामतो द्विगुणं कल्प्यम् । तथा—
'चाण्डालेन तु संपर्के यदि गच्छेत्कथंचन । सशिवं वपनं कुर्याद्धुञ्जीयाद्यावकौ-
दनम् ॥ त्रिरात्रमुपवासः स्यादेकरात्रं जले वसेत् । आत्मना संमिते कूपे गोम-

योदककर्ममे ॥ तत्र स्थित्वा निराहारा सा त्रिरात्रं ततः क्षिपेत् । शङ्खपुष्पील-
नामूलं पत्रं वा कुसुमं फलम् । क्षीरं सुवर्णसंमिश्रं काथयित्वा ततः पिबेत् ॥
एकभक्तं चरेत्पश्चाद्यावत्पुष्पवती भवेत् । बहिस्तावच्च निवसेद्यावच्चरति तद्गतम् ॥
प्रायश्चित्ते ततश्चीर्णे कुर्याद्वाह्यभोजनम् । गोद्वयं दक्षिणां दद्याच्छुद्धैः स्वायं-
भुवोऽभ्रवीत् ॥' इति । एतदप्यकामविषयमेव—'यदि गच्छेत्कथंच न' इति
वचनात् ॥ ऋण्यशृङ्गेणाप्यन्यजव्यवाये प्रायश्चित्तान्तरमुक्तम्—'संपृक्ता
स्यादथान्त्यैर्या सा कृच्छ्राब्दं समाचरेत्' इति । कामतः सकृद्गमने इदम् । यदा
त्वाहितगर्भाया एव पश्चाच्चाण्डालादिव्यवायस्तदा तेनैव विशेष उक्तः—'अन्त-
र्वेत्ती तु युवतिः संपृक्ता चान्त्ययोनिना । प्रायश्चित्तं न सा कुर्याद्यावद्गर्भो न
निःसृतः ॥ न प्रचारं गृहे कुर्यान्न चाङ्गेषु प्रसाधनम् । न शयीत समं भर्त्रा न
वा भुञ्जीत बान्धवैः ॥ प्रायश्चित्तं गते गर्भे विधिं कृच्छ्रादिदकं चरेत् । हिरण्य-
मथवा धेनुं दद्याद्विप्राय दक्षिणाम् ॥' इति । यदा तु कामतोऽत्यन्तसंपर्कं करोति
तदा—'अन्त्यजेन तु संपर्कं भोजने मैथुने कृते । प्रविशेत्संप्रदीप्तेऽग्नौ मृत्युना
ना विशुध्यति ॥' इत्युदानसोक्तं द्रष्टव्यम् ॥ यदा तूक्तं प्रायश्चित्तं न करोति
तदा पुंलिङ्गेनाङ्कनीया वध्या वा भवेत् । 'हीनवर्णोपभुक्ता या साङ्क्या वध्याथवा
भवेत्' इति पगशरस्मरणात् ॥ इति पारदार्यप्रकरणम् ॥ तथा परिव्रित्ति-
प्रायश्चित्तानामपि परिवेत्तप्रायश्चित्तवद्यवस्था विज्ञेया । इयांस्तु विशेषः । परि-
वेत्तुर्गस्मिन्विषये कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ तत्र परिव्रित्तेः प्राजापत्यमिति । 'परिव्रित्तिः
कृच्छ्रं द्वादशरात्रं चरित्वा पुनर्निविशेत् तां चैवोपयच्छेत्' इति वसिष्ठस्मर-
णात् । इति परिव्रित्तिप्रकरणम् ॥ वार्धुप्यलवणक्रययोस्तु मनुयोगीश्वरोक्त-
स्यामान्योपपातकप्रायश्चित्तानि जातिशक्तिगुणाद्यपेक्षया योज्यानि ॥ २६५ ॥

लवणक्रयानन्तरं स्त्रीशूद्रविदक्षत्रवध इत्युपपातकमध्ये पठितं तत्र प्रायश्चि-
त्तान्तरमप्याह—

ऋपभैकसहस्रा गा दद्यात्क्षत्रवधे पुमान् ।

ब्रह्महत्याव्रतं वापि वत्सरत्रितयं चरेत् ॥ २६६ ॥

वैश्यहाब्दं चरेदेतदद्याद्वैकशतं गवाम् ।

षण्मासाच्छूद्रहाप्येतद्धेनूर्दद्यादशाथवा ॥ २६७ ॥

एकमधिकं यस्मिन्सहस्रे तदेकसहस्रं तस्य पूरण एकसहस्रः ऋपभ एकसहस्रो
ग्रासां गवां ताः ऋपभैकसहस्रास्ताः क्षत्रवधे दद्यात् । अथवा बृहत्प्रायश्चित्तं
ब्रह्महत्याव्रतं वर्षत्रयं कुर्यात् । वैश्यघाती पुनरेतत् ब्रह्महत्याव्रतमेकवर्षं चरेत् ।
गवामृषभैकशतं वा दद्यात् । शूद्रघाती तु ब्रह्महत्याव्रतं षण्मासं चरेत् । यद्वा
दशधेनूरचिरप्रसूताः सवत्सा दद्यात् । इदमकामतो जातिमात्रक्षत्रियादिवधवि-
षयम् ।—'अकामतस्तु राजन्यं विनिपात्य' इति प्रक्रम्यैतेषामेव प्रायश्चित्तानां

मानवेऽभिधानात् । दानतपसोश्च शक्त्यपेक्षया व्यवस्था । ईषद्वृत्तस्थयोस्तु विद्वद्भ्योः (११।१२६)—‘तुरीयो ब्रह्महत्यायाः क्षत्रियस्य वधे स्मृतः । वैश्येऽष्टमांशो वृत्तस्थे शूद्रे ज्ञेयस्तु षोडशः ॥’ इति मनूक्तं द्रष्टव्यम् । वृत्तस्थे क्षत्रिये तु सार्धचतुर्वार्षिकं कल्प्यम् । वृत्तशब्देन चात्र गुणादिकमुच्यते । गुरु-पूजा घृणा शौचं सत्यमिन्द्रियनिग्रहः । प्रवर्तनं हितानां च तत्सर्वं वृत्तमुच्यते ॥’ इति मनुस्मरणान् । यत्तु बृहद्दहारीतवचनम्—‘ब्राह्मणः क्षत्रियं हत्वा षड्वर्षाणि व्रतं चरेत् । वैश्यं हत्वा चरेदेवं व्रतं त्रैवार्षिकं द्विजः ॥ शूद्रं हत्वा चरेद्वर्षं वृषभैकादशाश्च गाः ॥’ इति तत्कामकारविषयम् ॥ श्रोत्रियक्षत्रियादिवधे तु—‘तुरीयोऽनं क्षत्रियस्य वधे ब्रह्महणि व्रतम् । अर्धं वैश्यवधे कुर्यात्तुरीयं वृषलस्य तु ॥’ इति बृहद्दहारीतोक्तं द्रष्टव्यम् । यत्तु वसिष्ठवचनम्—‘ब्राह्मणो राजन्यं हत्वा षड्वर्षाणि व्रतं चरेत् पदं वैश्यं त्रीणि शूद्रम्’ इति तदपि हारी-तीयेन समानविषयम् । क्षत्रिये त्वीषद्वृणन्यून इत्येतावान् विशेषः । यदा तु श्रोत्रियो वृत्तस्थश्च भवति तदा पूर्वयोर्वर्णयोर्वेदाध्यायिनं हत्वेत्यापस्तम्बोक्तं द्वादशवार्षिकं द्रष्टव्यम् । प्रारब्धयागे त्वश्रोत्रिये क्षत्रियादौ व्यापादिते ‘याग-स्थक्षत्रविद्धाती चरेद्ब्रह्महणि व्रतम्’ इति द्रष्टव्यम् । श्रोत्रिये पुनर्यागस्थे क्षत्रि-यादौ ब्राह्मणस्य राजन्यवधे षड्वार्षिकं प्राकृतं ब्रह्मचर्यमृषभैकमहस्त्राश्च गा दद्या-द्वैश्यवधे त्रैवार्षिकमृषभैकशताश्च गा दद्यात् । शूद्रवधे सांवत्सरिकमृषभैका-दशाश्च गा दद्यादिति गौतमोक्तो दानतपसोः समुच्चयो द्रष्टव्यः । एतच्चाम-तिपूर्वविषयम् । पूर्ववदमतिपूर्वं चतुर्षु वर्णेषु प्रमाप्य द्वादश पट त्रीन् संवत्सरं च व्रतान्यादिशेत् तेषामन्ते गोमहस्र च ततोऽर्धं तस्यार्धमर्धं च दद्यात् सर्वेषामानु-पूर्व्येणैति शब्दस्मरणात् । इदं च द्वादशवार्षिकं गौतमीयविषयमेव किञ्चिन्न्यूनगुणे क्षत्रिये गुणाधिकयोर्वैश्यशूद्रयोश्च द्रष्टव्यम् । स्त्रीशूद्रविटक्षत्रवध इत्युपपातकमध्ये विशेषत एव पठितत्वेनोत्सर्गापवादस्यायगोचरत्वाभावादुपपातकसामान्यप्राप्ता-न्यपि प्रायश्चित्तान्यत्र योजनीयानि । तत्र दुर्वृत्तक्षत्रियादौ कामतो व्यापादिते मानवं त्रैमासिकं त्रैवार्षिकं द्वैमासिकं चान्द्रायणं च वर्णक्रमेण योज्यम् । अकामतस्तु योगीश्वरोक्तं त्रिरात्रोपवाससहितमृषभैकादशगोदानं मासं पञ्चगव्याशनं मासिकं च पयोव्रतं यथाक्रमेण योज्यम् । एतच्च प्रागुक्तं व्रतजातं ब्राह्मणकर्तृके क्षत्रिया-दिवधे द्रष्टव्यम् । (११।१२७)—‘अकामतस्तु राजन्यं त्रिनिपात्य द्विजोत्तमः । तथा ब्राह्मणराजन्यवधे षड्वार्षिकं तथा ॥’ ब्राह्मणः क्षत्रियं हत्वेत्यादिषु मनुगौ-तमहारीतवसिष्ठवाक्येषु ब्राह्मणग्रहणात्क्षत्रियादिकर्तृके तु क्षत्रियादिवधे पाद-न्यूनं द्रष्टव्यम् ।—‘विप्रे तु सकलं देयं पादोनं क्षत्रिये स्मृतम् । वैश्येऽर्धमेक-पादस्तु शूद्रजातिषु शस्यते ॥’ इति बृहद्विष्णुस्मरणात् ।—‘यत्तु पर्वद्या ब्रा-ह्मणानां तु सा राज्ञां द्विगुणा मता । वैश्यानां त्रिगुणा प्रोक्ता पर्वद्वच्च व्रतं स्मृतम् ॥’ इत्यङ्गिरोवचनं तत्प्रातिलोभ्येन वाग्दण्डपारुष्यविषयमित्युक्तं गोवधप्रकरणे । मूर्धा-

वसिकादीनां वधे एतत्प्रायश्चित्तजातं न भवति । तेषां क्षत्रियादित्वाभावात् । अतो दण्डानुसारेणैव तद्वधे पूर्वोक्तव्रतकदम्बस्य वृद्धिहासौ कल्पनीयौ । दण्डस्य च वृद्धिहासौ दर्शितौ ।—‘दण्डप्रणयनं कार्यं वर्णजात्युत्तराधरे’ इत्यत्र ॥ २६६ ॥ २६७ ॥

इति क्षत्रियादिवधप्रायश्चित्तप्रकरणम् ।

स्त्रीवधे प्रायश्चित्तमाह—

दुर्वृत्तब्रह्मविदक्षत्रशूद्रयोषाः प्रमाप्य तु ।

दतिं धनुर्वस्तमविं क्रमाद्द्याद्विशुद्धये ॥ २६८ ॥

ब्राह्मणादिभायां दुर्वृत्ताः स्त्रैरिणीः प्रमाप्य क्रमेण दतिं जलाधारचर्मकोशं धनुः कार्मुकं वस्तं छागमविं मेघं च विशुद्धये दद्यात् । इदं च प्रातिलोम्येनान्त्यजातिप्रसूतानां ब्राह्मण्यादीनामकामतो वधविषयम् । कामतस्तु ब्रह्मगर्भ आह—‘प्रतिलोमप्रसूतानां स्त्रीणां मासावधिः स्मृतः । अन्तरप्रभवानां च सूतादीनां चतुर्द्विषदः ॥’ इति । ब्राह्मण्यादिवधे षण्मासाः क्षत्रियायाश्चत्वारो वैश्याया द्वावित्येवं यथार्हतयान्वयः । यदा तु वैश्यकर्मणा जीवन्ती व्यापादयति तदा किञ्चिद्देयम् । ‘वैशिकेन किञ्चित्’ इति गौतमस्मरणात् । वैशिकेन वैश्यकर्मणा जीवत्यां व्यापादितायां किञ्चिद्देव देयं तच्च जलम् । ‘कोशं कूपे च विप्रे वा ब्राह्मण्याः प्रतिपादयेत् । वधे धेनुः क्षत्रियाया वस्तो वैश्यावधे स्मृतः ॥ शूद्रायामाविकं वैश्यां हत्वा दद्याज्जलं नरः ॥’ इत्यङ्गिरःस्मरणात् । यदा पुनः क्षत्रियादिभिः प्रातिलोम्येन व्यभिचारिता ब्राह्मणाद्या व्यापाद्यन्ते तदा गोवधप्रायश्चित्तानि यथाहं योज्यानि ॥ २६८ ॥

ईषद्यभिचरितब्राह्मण्यादिवधे विशेषमाह—

अप्रदुष्टां स्त्रियं हत्वा शूद्रहत्याव्रतं चरेत् ।

यदा त्वप्रकर्षेण दुष्टामीषद्यभिचारिणीं ब्राह्मण्यादिकां व्यापादयति तदा शूद्रहत्याव्रतं षण्मासिकं कुर्यात् । यद्वा दशधेनूर्दद्यात् । इदं च षण्मासिकमकामतो ब्राह्मण्या व्यापादने क्षत्रियावधे तु कामकृते द्रष्टव्यम् । कामतो वैश्यावधे दशधेनूर्दद्यात् । कामतः शूद्रावधे तु उपपातकसाधारणप्राप्तं मासं पञ्चगव्याशनम् । यदा तु कामतो ब्राह्मणीं व्यापादयति तदा द्वादशमासिकम् । क्षत्रियादीनां त्वकामतो व्यापादने त्रैमासिकसार्धमासिकसार्धद्वाविंशत्यहानि । यथाह प्रचेताः—‘अनृतुमतीं ब्राह्मणीं हत्वा कृच्छ्राब्दं षण्मासान्वेति । क्षत्रियां हत्वा षण्मासान्मासत्रयं वेति । वैश्यां हत्वा मासत्रयं सार्धमासं वेति । शूद्रां हत्वा सार्धमासं सार्धद्वाविंशत्यहानि वा’ इति ॥ यस्तु हारीतेन षड्वर्षाणि राजन्ये प्राकृतं ब्रह्मचर्यं त्रीणि वैश्ये सार्धं शूद्र इति प्रतिपाद्योक्तं ‘क्षत्रियवद्ब्राह्मणीषु वैश्यव-
क्षत्रियायां शूद्रवद्वैश्यायां शूद्रां हत्वा नवमासान्’ इत्युक्तं तदपि कर्मसाधन-

त्वादिगुणयोगिनीनां कामतो व्यापादने द्रष्टव्यम् । अकामतस्तु सर्वत्रार्थे कल्प्यम् । आग्नेय्यां तु प्रागुक्तम् ॥

इति स्त्रीवधप्रायश्चित्तप्रकरणम् ॥

हिंसाप्रायश्चित्तप्रसङ्गात्प्रकीर्णकपदाभिधेयानुपपातकप्राणिवधेऽपि प्रायश्चित्तमाह—

अस्थिमतां सहस्रं तु तथानस्थिमतामनः ॥ २६९ ॥

अस्थिमतां प्राणिनां कृकलासप्रभृतीनामनुक्तनिष्कृतीनां सहस्रं हत्वा अनस्थिमतां च यूकामत्कुणदंशमशकप्रभृतीनामनः शकटं तत्परिपूर्णमात्रं हत्वा शूद्रहत्याव्रतं षाण्मासिकं प्राकृतं ब्रह्मचर्यं चरेद्दशधेनूर्वा दद्यात् । सहस्रमिति परिमाणनियमात्ततोऽधिकवधे त्वतिरिक्तं कल्प्यम् । अर्वाकपुनःप्रत्येकं वधे तु 'किञ्चित्सास्थिवधे देयं प्राणायामस्त्वनस्थिके' इति वक्ष्यति । तथानस्थिमतामन इत्येतच्च क्षोदिष्टजन्तुविषयम् । स्थविष्ठानस्थिघुणादिजन्तुवधे तु 'कृमिकीटवयोहत्वा' इत्यादिना मलिनीकरणीयान्यभिधाय 'मलिनीकरणीयेषु तप्तः स्याद्यावक-रुयहम्' इति मनूक्तं द्रष्टव्यम् ॥ २६९ ॥

मार्जारगोधानकुलमण्डूकांश्च पतत्रिणः ।

हत्वा त्र्यहं पिबेत्क्षीरं कृच्छ्रं वा पादिकं चरेत् ॥ २७० ॥

किञ्च । मार्जारादयः प्रसिद्धाः पतत्रिणश्चापकाकोल्हकास्तान् हत्वा त्रिरात्रं पयः पिबेत् पादकृच्छ्रं वा चरेत् । वाशब्दाद्योजनगमनादिकं वा कुर्यात् ॥ यथाह मनुः (११।१३२)—'पयः पिबेच्चिरात्रं वा योजनं वाध्वनो व्रजेत् । अपः स्पृशेत्स्रवन्त्यां वा सूक्तं वाब्दैवतं जपेत् ॥' इति । इदं च प्रत्येकवधविषयम् । समुदितवधे तु (११।१३१)—'मार्जारनकुलौ हत्वा चापं मण्डूकमेव च । श्वगोधोल्हककाकांश्च शूद्रहत्याव्रतं चरेत् ॥' इति मनूक्तं षाण्मासिकं द्रष्टव्यम् ॥ यत्पुनर्यसिष्ठेनोक्तम्—'श्वमार्जारनकुलमण्डूकसर्पदहरमूपिकान्हत्वा कृच्छ्रं द्वादशरात्रं चरेत्किञ्चिदद्यात्' इति तत्कामतोऽभ्यासविषयं वेदितव्यम् । दहरोऽल्पमूषक-शङ्खुच्छुन्दरी वा ॥ २७० ॥

गजे नीलवृषाः पञ्च शुक्रे वत्सो द्विहायनः ।

खराजमेपेषु वृषो देयः क्रौञ्चे त्रिहायनः ॥ २७१ ॥

किञ्च । दन्तिनि व्यापादिते पञ्च नीलवृषा देयाः । शुक्रे पक्षिणि द्विवर्षो वत्सः । रासभच्छागैडकेषु व्यापादितेषु प्रत्येकमेको वृषः । क्रौञ्चे पक्षिणि त्रिहायनो वत्सः देय इति सर्वत्रानुषङ्गः ॥ मनुनाप्यत्र विशेष उक्तः (११।१३६)—'वासो दद्याद्द्वयं हत्वा पञ्च नीलान्वृषान्नाजम् । अजमेषावनङ्गाहं खरं हत्वैकहायनम् ॥' इति ॥ २७१ ॥

हंसश्येनकपिकव्याज्जलस्थलशिखण्डिनः ।

भासं च हत्वा दद्याद्भामक्रव्यादस्तु वत्सिकाम् ॥२७२॥

किंच । क्रव्यमपक्वं मांसमसीति क्रव्याद्याघ्नसृगाकादिर्मृगविशेषः वानरसाह-
चर्यात् । तथा हंसश्येनसमभिष्याहारात्कङ्कगृध्रादिः पक्षिविशेषश्च गृह्यते । जल-
शब्देन जलचरा वकादयो गृह्यन्ते । स्थलशब्देन स्थलचरा बलाकादयः । शिखण्डी
मयूरः । भासः पक्षिविशेषः । शेषाः प्रसिद्धाः । एषां प्रत्येकं वधे गामेकां दद्यात् ।
अक्रव्यादस्तु हरिणादिमृगान् खञ्जरीटादिपक्षिविशेषान्हत्वा वत्सतरीं दद्यात् ।
तथाच मनुः (११।१३५-१३७)—‘हत्वा हंसं बलाकां च वकं बर्हिणमेव
च । वानरं श्येनभासौ च स्पर्शयेद्ब्राह्मणाय गाम् ॥ क्रव्यादस्तु मृगान्हत्वा धेनुं
दद्यात्पयस्विनीम् । अक्रव्यादो वत्सतरीमुष्ट्रं हत्वा तु कृष्णलम् ॥’ इति ॥२७२॥

उरगेष्वयसो दण्डः पण्डके त्रपु सीसकम् ।

कोले घृतघटो देय उष्ट्रे गुञ्जा हर्येऽशुकम् ॥ २७३ ॥

किंच । सरीसृपेषु व्यापादितेषु अयोमयो दण्डस्तीक्ष्णप्रान्तो देयः । पण्डके
नपुंसके व्यापादिते त्रपु सीसकं च माषपरिमितं दद्यात् पलालभारं वा । ‘पण्डकं
हत्वा पलालभारं त्रपु सीसकं वा दद्यात्’ इति स्मृत्यन्तरदर्शनात् । यद्यपि
‘पण्डको लिङ्गहीनः स्यात्संस्कारार्हश्च नैव सः’ इति देवलवचनेन सामान्येनैव
सीपुंलिङ्गरहितो निर्दिष्टस्तथापि न गोब्राह्मणरूपस्येह विवक्षा । गोब्राह्मणवधनि-
वेधस्य जात्यवच्छेदेन प्रवृत्तेः लिङ्गविरहिणि च पण्डे जातिसमवायाविशेषात्त-
न्निमित्तमेव लघुप्रायश्चित्तमुक्तं । तस्मान्मृगपक्षिण एव विवक्षिताः । मृगपक्षि-
समभिष्याहाराच्च । कोले सूकरे व्यापादिते घृतकुम्भो देयः । उष्ट्रे गुञ्जा देया ।
वाञ्छिनि विनिपातितेऽशुकं वस्त्रं देयम् । तथाच मनुः (११।१३३)—
‘आञ्जिं काष्ण्यायसीं दद्यात्सर्पं हत्वा द्विजोत्तमः । पलालभारकं पण्डे सैसकं चैव
माषकम् ॥’ इति ॥ २७३ ॥

तित्तिरौ तु तिलद्रोणं गजादीनामशक्रुवन् ।

दानं दातुं चरेत्कृच्छ्रमेकैकस्य विशुद्धये ॥ २७४ ॥

किंच । तित्तिरौ पतत्रिणि व्यापादिते तिलद्रोणं दद्यात् । द्रोणशब्दश्च परि-
माणविशेषवचनः । ‘अष्टमुष्टि भवेत्किंचिर्किंचिदष्टौ तु पुष्कलम् । पुष्कलानि
तु चत्वारि आढकः परिकीर्तितः ॥ चतुराढको भवेद्द्रोण इत्येतन्मानलक्षणम् ॥’
इति स्मरणात् ॥ पूर्वोक्तानां गजादीनां व्यापादने निर्धनत्वेन नीलवृषपञ्चका-
दिदानं कर्तुमशक्रुवन् प्रत्येकं कृच्छ्रं चरेद्विशुद्ध्यर्थम् । कृच्छ्रशब्दश्चात्र लक्षणया
क्लेशसाध्ये तपोमात्रे द्रष्टव्यः । तपांसि च गौतमेन दर्शितानि—‘संवत्सरः
षण्मासाश्चत्वारस्रयो द्वावेकश्चतुर्विंशत्यहो द्वादशाहः षडहस्यहोऽहोरात्र इति
कालः । एतान्येवानादेशे विकल्पेन क्रियेरन्नेनसि गुरुणि गुरुणि लघुनि लघुनि’

इति । यदि कृच्छ्रशब्देन मुख्योऽर्थो गृह्यते तर्हि गजे शुक्रे वा विशेषेण प्राजा-
पत्य एव स्यात् । नच तद्युक्तम् । तपोमात्रपरत्वे तु दानगुरुलघुभावाकलनया
तपसोऽपि गुरुलघुभावो युज्यते । ततश्च गजे द्विमासिकं यावकाशनं शुक्रे तूप-
वास इति । एवमन्यत्रापि दानानुसारेण प्रायश्चित्तं कल्प्यम् ॥ २७४ ॥

फलपुष्पान्नरसजसत्त्वघाते घृताशनम् ।

किंचाह । उदुम्बरादौ फले मधूकादौ च कुसुमे चिरस्थितभक्तसक्त्वाद्यध्वे
च रसे गुडादौ च यानि सत्त्वानि प्राणिनो जायन्ते तेषां घाते घृतप्राशनं शुद्धि-
साधनम् । इदं च घृतप्राशनं भोजनकार्ये एव विधीयते । प्रायश्चित्तानां
तपोरूपत्वात् । दर्शितं च तपोरूपत्वमाङ्गिरसे प्रायश्चित्तपदनिर्वचनव्याजेन—
'प्रायो नाम तपः प्रोक्तं चित्तं निश्चय उच्यते । तपोनिश्चयसंयुक्तं प्रायश्चित्तं
तदुच्यते ॥' इति ॥

प्रतिप्राणिप्रायश्चित्तस्यानन्त्यात् पृष्ठाकोटेनापि वक्तुमशक्यत्वात्सामान्येन प्राय-
श्चित्तमाह—

किञ्चित्सास्थिवधे देयं प्राणायामस्त्वनस्थिके ॥ २७५ ॥

अस्थिमतां कृकलासादिप्राणिनां न्यूनसहस्रसंख्यानां प्रत्येकं वधे किञ्चित्स्वरूपं
धान्यहिरण्यादि देयम् । अनस्थिके त्वेकः प्राणायामः । तत्र किञ्चिदिति यदा
हिरण्यं दीयते तदा पणमात्रम् । 'अस्थिमतां वधे पणो देयः' इति सुमन्तुस्म-
रणात् । यदा तु धान्यं देयं तदाष्टमुष्टि देयम् । 'अष्टमुष्टि भवेत्किञ्चित्' इति
स्मरणात् । एतच्चानुक्तनिष्कृतिप्राणिवधविषयम् । यत्र तु प्रायश्चित्तविशेषः श्रू-
यते तत्र स एव भवति । यथाह पराशरः—'हंससारसचक्राह्वकौशुकुट-
घातकः । मयूरमेधौ हत्वा च एकभक्तेन शुध्यति ॥ मयू च टिट्ठिभं चैव शुकं
पारावतं तथा । आडिकां च वकं हत्वा शुध्येद्वै नक्तभोजनात् ॥ चाषकाक-
पोतानां सारीतित्तिरघातकः । अन्तर्जल उभे संध्ये प्राणायामेन शुध्यति ॥
गृध्रश्येनविहङ्गानामुलूकस्य च घातकः । अपकाशी दिनं तिष्ठेद्द्वौ कालौ मारु-
ताशनः ॥ हत्वा मूषिकमार्जारसर्पाजगरदुण्डुमान् । प्रत्येकं भोजयेद्विप्रांस्तोहद-
ण्डश्च दक्षिणा ॥ सेधाकच्छपगोधानां शशैशल्यकघातकः । वृन्ताकफलगुजाशी
अहोरात्रेण शुध्यति ॥ मृगरोहिवराहाणामविकाबस्तघातने । वृकजम्बूकअक्षाणां
तरक्षूणां च घातकः ॥ तिलप्रस्थं त्वसौ दद्याद्वायुभक्षो दिनत्रयम् । गजमेघतुर-
ङ्गोद्गवयानां निपातने ॥ प्रायश्चित्तमहोरात्रं त्रिसंध्यं चावगाहनम् । खरवा-
नरसिंहानां चित्रकव्याघ्रघातकः ॥ शुद्धिमेति त्रिरात्रेण ब्राह्मणानां च भोजनैः ॥'
इति ॥ एवमन्येषामपि स्मृतिवचसां देशकालाद्यपेक्षया विषयव्यवस्था कल्प-
नीया ॥ २७५ ॥

इति हिंसाप्रायश्चित्तप्रकरणम् ।

इन्धनार्थं हुमच्छेद इत्युपपातकोद्देशे पठितं, हिंसाप्रसंगलोभेन तद्व्युत्क्रम-
पठितमप्यपहृष्य तत्र प्रायश्चित्तमाह—

वृक्षगुल्मलतावीरुच्छेदने जप्यमृकशतम् ।

स्यादोषधिवृथाच्छेदे क्षीराशी गोऽनुगो दिनम् ॥ २७६ ॥

फलदानां आम्रपनसादिवृक्षाणां गुल्मादीनां च यज्ञाद्यदृष्टार्थं विना छेदने
ऋक्षां गायत्र्यादीनां शतं जप्तव्यम् । ओषधीनां तु ग्राम्यारण्यानां वृथैव छेदने
दिनं कृत्स्नमहर्गवां परिचर्यार्थमनुगम्यान्ते क्षीरं पिबेदाहारान्तरपरित्यागेन ।
पञ्चयज्ञार्थं तु न दोषः । एतच्च फलादिद्वारेणोपयोगिषु द्रष्टव्यम् । (मनुः ११।
१४२)—‘फलदानां तु वृक्षाणां छेदने जप्यमृकशतम् । गुल्मवल्लीलतानां च
पुष्पितानां च वीरुधाम् ॥’ इति मनुस्मरणात् । दृष्टार्थत्वेऽपि कर्षणाङ्गभूत-
हृत्काद्यर्थत्वे न दोषः । ‘फलपुष्पोपगान्पादपात्र हिंस्यात्कर्षणकरणार्थं चोपहृन्धा-
त्’ इति वसिष्ठस्मरणात् । यत्र तु स्थानविशेषादण्डाधिक्यं तत्र प्रायश्चित्ता-
धिक्यमपि कल्पनीयम् । तदुक्तम्—‘चैत्यश्मशानसीमासु पुण्यस्थाने सुरालये ।
जातद्रुमाणां द्विगुणो दमो वृक्षेऽथ विश्रुते ॥’ इति । अयं च ऋकशतजपो
द्विजातिविषयो न पुनः शूद्रादिविषयः । तेषां जपेऽनधिकारात् । अतस्तेषां
दण्डानुसारेण द्विरात्रादिकं कल्पनीयम् । उपपातकमध्ये विशेषतः पाठस्थान-
र्थक्यपरिहारार्थमुपपातकसाधारणप्राप्तं प्रायश्चित्तमप्यत्र भवति । तच्च गुरुत्वाद्-
भ्यासविषयं कल्प्यम् ॥ २७६ ॥

पुंश्चलीवानरादिवधप्रायश्चित्तप्रसंगात्तद्वंशनिमित्तं प्रायश्चित्तमाह—

पुंश्चलीवानरखरैर्दष्टृश्वोष्ट्रादिवायसैः ।

प्राणायामं जले कृत्वा घृतं प्राश्य विशुध्यति ॥ २७७ ॥

पुंश्चल्यादयः प्रसिद्धाः एतैर्दष्टः पुमानन्तर्जले प्राणायामं कृत्वा घृतं प्राश्य वि-
शुध्यति । आदिग्रहणाच्छृगालादीनां ग्रहणम् । यथाह मनुः (११।१९९)—
‘श्वसृगालखरैर्दष्टो ग्राम्यैः ऋष्याग्निरेव च । नराश्वोष्ट्रवराहैश्च प्राणायामेन शु-
ध्यति ॥’ इति । अयं च घृतप्राशो भोजनप्रत्याज्ञायो द्रष्टव्यः प्रायश्चित्तानां त-
पोरूपत्वेन शरीरसंतापनार्थत्वात् । एतदशक्तविषयम् ।—‘श्वसृगालसृगमहिषा-
जाविकखरकरभनकुलमार्जारैर्मूषकप्लवककाकपुरुषदष्टानामापोहिष्ठेत्यादिभिः
स्नानं प्राणायामत्रयं च ॥’ इति यत्सुमन्तुवचनं तन्नाभेरधःप्रदेश ईषदृष्टविषयम् ।
यत्त्वङ्गिरोवचनम्—‘महाचारी शुना दष्टरूपहं सायं पिबेत्पयः । गृहस्थश्चेद्दि-
रात्रं तु एकाहं योऽग्निहोत्रवान् ॥ नाभेरुर्ध्वं तु दष्टस्य तदेव द्विगुणं भवेत् ।
स्यादेतद्विगुणं वक्त्रे मस्तके तु चतुर्गुणम् ॥’ इति तत्सम्यग्दृष्टविषयम् । क्षत्रिय-
वैश्ययोस्तु पादपादम्यूनं कल्पनीयम् । शूद्रस्य तु—शूद्राणां चोपवासेन शु-

दिर्दामेन वा पुनः । गां वा दद्याद्दुषं चैकं ब्राह्मणाय विशुद्ध्ये ॥' इति गृहदक्षिर-
सोक्तं द्रष्टव्यम् । यस्तु वसिष्ठवचनम्—'ब्राह्मणस्तु शुना दष्टो नदीं गत्वा
समुद्रगाम् । प्राणायामशतं कृत्वा घृतं प्राश्य विशुद्ध्यति ॥' इति तदुत्तमाङ्गदं-
शविषयम् ॥ स्त्रीणां तु—'ब्राह्मणी तु शुना दष्टा जम्बुकेन वृकेण वा । उदितं ग्रह-
नक्षत्रं दष्ट्वा सद्यः शुचिर्भवेत् ॥' इति पराशरोक्तं द्रष्टव्यम् ॥ कृच्छ्रादिप्रत-
स्थायाः पुनस्तेनैव विशेषो दर्शितः—'त्रिरात्रमेवोपवसेच्छुना दष्टा तु सुप्रैता ।
सघृतं यावकं भुक्त्वा प्रतशेषं समापयेत् ॥' इति ॥ रजस्वलायामपि विशेषः
पुलस्त्येन दर्शितः—'रजस्वला यदा दष्टा शुना जम्बुकरासभैः । पञ्चरात्रं नि-
राहारा पञ्चगव्येन शुद्ध्यति ॥ ऊर्ध्वं तु द्विगुणं नाभेर्वक्त्रे तु त्रिगुणं तथा । च-
तुर्गुणं स्मृतं मूर्ध्नि दष्टेऽन्यत्राहुतिर्भवेत् ॥' इति । अन्यत्राऽरजस्वलावस्थायाम् ।
यस्तु श्वादिभिर्घ्राणादिनोपहन्यते तस्य शातातपेन विशेष उक्तः—'शुना प्रा-
णावलीढस्य नखैर्विलिखितस्य च । भद्भिः प्रक्षालनं शौचमग्निना चोपचूलनम्' इति ।
उपचूलनं तापनम् ॥ यदा तु श्वादिदंशशस्त्रघातादिजनितव्रणे कृमय उत्पद्यन्ते
तदा मनुना विशेष उक्तः—'ब्राह्मणस्य व्रणद्वारे पूयशोणितसंभवे । कृमिरूप-
घ्ने यस्य प्रायश्चित्तं कथं भवेत् ॥ गवां मूत्रपुरीषेण त्रिसंध्यं स्नानमाचरेत् । त्रि-
रात्रं पञ्चगव्याशी त्वधोनाभ्या विशुद्ध्यति ॥ नाभिकण्ठान्तरोद्भूते व्रणे चोत्पद्यते
कृमिः । षड्रात्रं तु व्यहं पञ्चगव्याशनमिति स्मृतम् ॥' तत्र श्वादिदंशव्रणे तदंश-
प्रायश्चित्तानन्तरमिदं कर्तव्यम् । शस्त्रादिजनितव्रणे त्वेतदेव, व्यहं पञ्चगव्या-
शनादिकमिति शेषः । क्षत्रियादिषु तु प्रतिवर्णं पादपादहासः कल्पनीयः २७७

शारीरत्वग्धातुविच्छेदकदंशप्रायश्चित्तप्रसगाच्छारीरचरमधातुविच्छेदकस्कन्द-
ने प्रायश्चित्तमाह—

यन्मेघरेत इत्याभ्यां स्कन्नं रेतोऽभिमन्त्रयेत् ।

स्तनान्तरं भ्रुवोर्मध्यं तेनानामिकया स्पृशेत् ॥ २७८ ॥

यदि कथंचित्स्त्रीसंभोगमन्तरेणापि इटाचरमधातुर्विसृष्टस्तदा तत्स्कन्नं रेतो
यन्मेघ रेतः पृथिवीमस्कन् पुनर्मांमैत्विन्द्रियमित्याभ्यां मन्त्राभ्यामभिमन्त्रयेत् ।
तेन चाभिमन्त्रितेन रेतसा स्तनयोर्भ्रुवोश्च मध्यमुपकनिष्ठिकया स्पृशेत् ॥ अन्ये
तु स्कन्नस्य रेतसोऽशुचित्वेन स्पर्शकर्मण्ययोग्यत्वात्तेनेत्यनामिकासाहचर्यात्स्व-
द्विस्थाङ्गुष्ठपरत्वेन व्याचक्षते । तेनाङ्गुष्ठेनानामिकया चेति अङ्गुष्ठपदग्रहणे वृत्त-
भङ्गप्रसंगात्तेनेति निर्दिष्टमिति । तदसत् । अङ्गुष्ठस्याबुद्धिस्थत्वात् । नच शब्द-
संनिहितपरित्यागेनार्थाद्बुद्धिस्थस्यान्वयो युक्तः । तदुक्तम्—'गम्यमानस्य चार्थस्य
नैव इदं विशेषणम् । शब्दान्तरैर्विभक्तया वा धूमोऽयं ज्वलतीति वत् ॥' इति ।
नच रेतसोऽशुचित्वेन स्पर्शयोग्यत्वम् । विधानादेव प्रायश्चित्तार्थरूपस्पर्शो बो-
ध्यत्वमवगम्यते प्रायश्चित्तरूपपान इव सुरायाः । इदं च प्रायश्चित्तं गृहस्थसैवा-

१ विशुद्ध्यति ड. २ सम्रता ख. ३ चोपचूलनं ख. ४ षड्रात्रं च तदा प्रोक्तं प्राजापत्यं
विशोधनं ड.

कामतः स्कन्धविषयम् । ब्रह्मचारिणः स्वप्ने जागरणावस्थायां च गुरुप्रायश्चित्तस्य दर्शनात् ॥ यत्तु मनुवचनम्—‘गृहस्थः कामतः कुर्याद्व्रतसः स्कन्दनं क्षुधि । सहस्रं तु जपेद्देव्याः प्राणायामैस्त्रिभिः सह ॥’ इति तत्कामकारविषयम् ॥ २७८ ॥

मयि तेज इति च्छायां स्यां दृष्ट्वाम्बुगतां जपेत् ।

सावित्रीमशुचौ दृष्टे चापल्ये चानृतेऽपि च ॥ २७९ ॥

किंच । स्वीयं प्रतिबिम्बमम्बुगतं चेत् दृष्टं तदा ‘मयि तेज इन्द्रियम्’ इतीमं मन्त्रं जपेत् । अशुचिद्रव्यदर्शने पुनः सावित्रीं सवितृदैवत्यां तत्सवितुरित्यादिकाष्टमं जपेत् । तथा वाक्पाणिपादादिचापल्यकरणेतामेव जपेत्, अनृतवचने च । एतत्कामकारे द्रष्टव्यम् । अकामकृते तु ‘सुप्त्वा भुक्त्वा च क्षुत्वाच निष्टीव्योक्तवानृतानि च । पीत्वापोऽध्येष्यमाणश्च आचामेत्प्रयतोऽपि सन् ॥’ इति मनूक्तमाचमनं द्रष्टव्यम् ॥ यत्तु संवर्तवचनम्—‘क्षुते निष्टीवने चैव दन्तश्लिष्टे तथानृते । पतितानां च संभाषे दक्षिणं श्रवणं स्पृशेत् ॥’ इति, तदल्पप्रयोजने जलाभावे वा द्रष्टव्यम् ॥ स्त्रीशूद्रविदक्षग्रवधानन्तरं निन्दितार्थोपजीवनं पठितं तत्र च मनुयोगीश्वरप्रोक्तान्युपपातकप्रायश्चित्तानि जातिशक्तिगुणाद्यपेक्षया वेदितव्यानि । नास्तिक्येऽपि तानि प्रायश्चित्तानि तथैव प्रयोज्यानि, नास्तिक्यशब्देन च वेदनिन्दनं तेन जीवनमुच्यते तत्रोभयत्रापि वसिष्ठेन प्रायश्चित्तान्तरमप्युक्तम्—‘नास्तिकः कृच्छ्रं द्वादशरात्रं चरित्वा विरमेन्नास्तिक्यान्नास्तिकवृत्तिस्त्वतिकृच्छ्रम्’ इति । एतच्च सकृत्करणविषयम् । उपपातकप्रायश्चित्तान्यभ्यासविषयाणि । यच्च शास्त्रेनोक्तम्—‘नास्तिको नास्तिकवृत्तिः कृतघ्नः कूटव्यवहारी मिथ्याभिर्शङ्सी इत्येते पञ्चसंवत्सरं ब्राह्मणगृहे भैक्षं चरेयुः’ इति । यच्च हारीतेन ‘नास्तिको नास्तिकवृत्तिः’ इति प्रक्रम्य ‘पञ्चनपोऽभ्रावकाशजलशयनान्यनुतिष्ठेयुर्गोप्मवर्षाहेमन्तेषु’ इति तदुभयमप्यत्यन्ताभिनिवेशेन बहुकालाभ्यासविषयम् ॥ २७९ ॥

नास्तिक्यानन्तरं व्रतलोपश्चेत्युक्तं तत्रावकीर्णस्याप्रसिद्धत्वात्तल्लक्षणकथनपूर्वकं प्रायश्चित्तमाह—

अवकीर्णी भवेद्भत्वा ब्रह्मचारी तु योषितम् ।

गर्दभं पशुमालभ्य नैर्ऋतं स विशुध्यति ॥ २८० ॥

ब्रह्मचार्यपकुर्वाणको नैष्ठिकश्चासौ योषितं गत्वाऽवकीर्णी भवति । चरमधातोर्विसर्गोऽवकीर्णं तद्यस्यास्ति सोऽवकीर्णी स निर्ऋतिदैवत्येन गर्दभपशुना यामं कृत्वा विशुध्यति । गर्दभस्य पशुत्वे सिद्धेऽपि पुनः पशुग्रहणं ‘अथ पशुकल्पः’ इत्याश्वलायनादिगृह्योक्तपशुधर्मप्राप्त्यर्थम् । एतच्चारण्ये चतुष्पथे लौकिकेऽग्नौ कार्यम् । ‘ब्रह्मचारी चेत्स्त्रियमुपेयादरण्ये चतुष्पथे लौकिकेऽग्नौ रक्षोदैवतं गर्दभं पशुमालभेत्’ इति वसिष्ठस्मरणात् ॥ तथा रात्रावेकाक्षिविकलेन यष्टव्यम् । तथाच मनुः (११।११८)—‘अवकीर्णी तु काणेन रासभेन चतुष्पथे ।

पाकयज्ञविधानेन यजेत निर्ऋतिं निशि ॥' इति । पक्षोरभावे चरुणा द्रष्टव्यम् ।
 'निर्ऋतिं वा चरुं निर्वपेत् तस्य जुहुयात्—कामाय स्वाहा, कामकामाय स्वाहा,
 निर्ऋतये स्वाहा, रक्षोदेवताभ्यः स्वाहा' इति वसिष्ठस्मरणात् । एतच्छास्त्रवि-
 शयम् । शक्तस्य पुनर्गर्दभेनावकीर्णी निर्ऋतिं चतुष्पथे यजेत् । तस्याजिनमूर्ध्व-
 वालं परिधाय लोहितपात्रः सप्तगृहान् भैक्षं चरेत्कर्माचक्षाणः संवत्सरेण शु-
 ष्यति' इति गौतमोक्तो वार्षिकतपःसमुच्चितः पशुयागश्चरुर्वा द्रष्टव्यः । तथा
 त्रिषवणस्नानमेककालभोजनं च द्रष्टव्यम् । (११।१२२-१२३)—'एतस्मिन्ने-
 नसि प्राप्ते वसिष्ठा गर्दभाजिनम् । सप्तागारं चरेद्भैक्षं, स्वकर्म परिकीर्तयन् ॥
 तेभ्यो लब्धेन भैक्षेण वर्तयन्नेककालिकम् । उपस्पृशंस्त्रिषवणमब्देन स विशु-
 ष्यति ॥' इति मनुस्मरणात् ॥ इदं च वार्षिकमश्रोत्रियब्राह्मणपत्न्यां वैश्यायां
 श्रोत्रियपत्न्यां च द्रष्टव्यम् ॥ यदा तु गुणवत्योर्ब्राह्मणीक्षत्रिययोः श्रोत्रियभार्य-
 योरवकिरति तदा त्रिवार्षिकं द्विवार्षिकं च क्रमेण द्रष्टव्यम् ॥ यथाहतुः शङ्ख-
 लिखितौ—'गुप्तायां वैश्यायामवकीर्णः संवत्सरं त्रिषवणमनुतिष्ठेत् । क्षत्रि-
 यायां तु द्वे वर्षे ब्राह्मण्यां त्रीणि वर्षाणि' इति । यत्त्वङ्गिरोवचनम्—'अवकी-
 र्णनिमित्तं तु ब्रह्महत्याव्रतं चरेत् । चीरवासास्तु पण्मासांस्तथा मुच्येत किस्वि-
 चात् ॥' इति तदकामतो मानवादिदकविषयमीषद्यभिचारिणीविषयं वा ॥ अ-
 त्यन्तव्यभिचारितासु पुनः स्त्रैरिण्यां वृषल्यामवकीर्णः सचैलं स्नात उदकुम्भं
 दद्याद्ब्राह्मणाय । वैश्यायां चतुर्थकालाहारो ब्राह्मणान्भोजयेत् । यवसभारं च
 गोभ्यो दद्यात् । क्षत्रियायां त्रिरात्रमुपोषितो घृतपात्रं दद्यात् । ब्राह्मण्यां षड्रा-
 त्रमुपोषितो गां च दद्यात् । गोष्ववकीर्णः प्राजापत्यं चरेत् । पण्डायामवकीर्णः
 पलालभारं सीसमाषकं च दद्यात्' इति शङ्खलिखितोदितं वेदितव्यम् । एतच्चा-
 वकीर्णिप्रायश्चित्तं त्रैवर्णिकस्यापि ब्रह्मचारिणः समानम् । 'अवकीर्णी द्विजो राजा
 वैश्यश्चापि स्त्रेण तु । इष्ट्वा भैक्षाशिनो नित्यं शुद्ध्यन्त्यब्दात्समाहिताः ॥' इति
 शाण्डिल्यस्मरणात् । यदा स्त्रीसंभोगमन्तरेण कामतश्चरमधातुं विसृजति
 दिवा च स्वप्ने वा विसृजति तदा नैर्ऋतयागमात्रं द्रष्टव्यम् । 'एतदेव रेतसः
 प्रयतोत्सर्गे दिवा स्वप्ने च' इति वसिष्ठेन यागमात्रस्यातिदिष्टत्वात् । व्रतान्तरेषु
 कृच्छ्रचान्द्रायणादिष्वतिदिष्टब्रह्मचर्येषु स्कन्दने सत्ये तदेव यागमात्रम् । व्रता-
 न्तरेषु चैवमिति तेनैवातिदिष्टत्वात् । स्वप्नस्कन्दने तु मनूक्तं द्रष्टव्यम् (२।१८१)
 —'स्वप्ने सिक्त्वा ब्रह्मचारी द्विजः शुक्रमकामतः । स्नात्वा कर्मचर्ययित्वा त्रिः पुन-
 र्मामित्यृचं जपेत् ॥' इति । वानप्रस्थादीनां चेदमेव ब्रह्मचर्यस्वण्डने अवकीर्णि-
 व्रतं कृच्छ्रत्रयाधिकं भवति । 'वानप्रस्थो यतिश्चैव स्कन्दने सति कामतः । परा-
 कत्रयसंयुक्तमवकीर्णव्रतं चरेत् ॥' इति शाण्डिल्यस्मरणात् ॥ यदा गार्हस्थ्य-
 परिग्रहेण संन्यासात्प्रच्युतो भवति तदा संवत्सरेण द्रष्टव्यम् ।—'संन्यस्य दुर्मतिः
 कश्चित्प्रत्यापत्तिं व्रजेद्यदि । स कुर्यात्कृच्छ्रमश्रान्तः पण्मासात्प्रत्यवन्तरम् ॥'
 इति । प्रत्यापत्तिर्गार्हस्थ्यपरिग्रहः । अतएव वसिष्ठः—'यस्तु प्रव्रजितो भूत्वा

पुनः सेवेत मैथुनम् । षष्टिवर्षसहस्राणि विद्यायां जायते कृमिः ॥' इति । तथाच पराशरः—'यः प्रत्यवसितो विप्रो प्रव्रज्यातो विनिर्गतः।अनाशकनिवृत्तश्च गार्हस्थ्यं चेचिकीर्षति ॥ स चरेद्भीणि कृच्छ्राणि त्रीणि चान्द्रायणानि च । जातकर्मादिभिः सर्वैः संस्कृतः शुद्धिमाप्नुयात् ॥' इति, तत्र ब्राह्मणस्य पाण्मासिकः कृच्छ्रः पुनः संन्याससंस्कारश्च । क्षत्रियस्य चान्द्रायणत्रयम् । वैश्यस्य कृच्छ्रत्रयमिति व्यवस्था । अथवा ब्राह्मणस्यैव शक्तिसकृदभ्यासाद्यपेक्षया व्यवस्थितं प्रायश्चित्तत्रयं द्रष्टव्यम् ॥ ('चितिभ्रष्टा तु यानारी मोहाद्विचलिता कचित् । प्राजापत्येन शुध्येत् तस्मादेवापकर्मणः ॥' चितिभ्रष्टा भर्तुर्गमने आपस्तम्बस्मरणात् कचिदित्युक्तम् ।) तथा मरणसंन्यासिनामपि यमेन प्रायश्चित्तमुक्तम्—'जलाप्युद्धन्धनभ्रष्टाः प्रव्रज्यानाशकच्युताः । विषप्रपतनप्रायश्चस्त्रघातच्युताश्च ये ॥ नवैते प्रत्यवसिताः सर्वलोकबहिष्कृताः । चान्द्रायणेन शुद्ध्यन्ति तसकृच्छ्रद्वयेन वा ॥' इति ॥ इदं च चान्द्रायणं तसकृच्छ्रद्वयात्मकं प्रायश्चित्तद्वयं शकस्याद्यपेक्षया व्यवस्थितं विज्ञेयम् । यदा तु 'शस्त्रघातहताश्च' इति पाठः तदात्मत्यागाद्यशास्त्रीयमरण-निमित्तस्तत्पुत्रादेरुपदेशो द्रष्टव्यः ॥ यत्पुनर्वसिष्ठेनोक्तम्—'जीवन्नात्मत्यागी कृच्छ्रं द्वादशरात्रं चरेत् त्रिरात्रं चोपवसेत्' इति तदप्यध्यवसिताशास्त्रीयमरणस्यैव कथंचिज्जीवेन शक्यपेक्षया द्रष्टव्यम् । अथवाध्यवसायमात्रे त्रिरात्रं शस्त्रादिक-तस्य द्वादशरात्रमिति व्यवस्था । इदं चावकीर्णिप्रायश्चित्तं गुरुदारतत्समव्यति-रिक्तागम्यागमनविषयम् । तत्र गुरुतरप्रायश्चित्तस्य दर्शितत्वात् । नच लघुना-वकीर्णिघतेन द्वादशवार्षिकाद्यपनोधमहापातकदोषनिबर्हणमुचितम् । नच ब्रह्म-चारित्वोपाधिकं लघुप्रायश्चित्तविधानमिति युक्तम् । आश्रमान्तराणां द्वैगुण्यादि-वृद्धेर्ब्रह्महत्याप्रकरणे दर्शितत्वात् । नचागम्यागमनप्रायश्चित्तं पृथक्कर्तव्यम् । ब्रह्मचारिणो योषिति ब्रह्मचर्यस्खलनस्यागम्यागमनेनान्तरीयकत्वात्, अतोऽन्य-त्रापि यस्मिन्निमित्ते यस्मिन्निमित्तान्तरं समं न्यूनं वावश्यं भाविनः तत् पृथक् नैमि-स्तिकं प्रयुक्ते । यथा (मनुः ११।२०८)—'अवगूर्य चरेत्कृच्छ्रमतिकृच्छ्रं नि-पातने । कृच्छ्रातिकृच्छ्रोऽसूकपाते कृच्छ्रोऽभ्यन्तरशोणिते ॥' इत्यत्र शोणितो-त्पादननिमित्तेऽवगूरणनिपातलक्षणं निमित्तद्वयमवश्यं भावित्वेन स्वनैमित्तिकं कृ-च्छ्रमतिकृच्छ्रं च न प्रयुक्ते एवमन्यत्राप्यूहनीयम् । यत्र पुनर्निमित्तानामन्तर्भा-वनियमो नास्ति तत्र पुनर्नैमित्तिकानि पृथक्प्रयुज्यन्ते । निमित्तानि यथा—'यदा पर्वणि परभार्या रजस्वलां तैलाभ्यक्तो दिवा जले गच्छति' इति ॥ ननु ब्रह्मचारिणो योषिति ब्रह्मचर्यस्खलनस्यागम्यागमनान्तरीयकत्वं नास्त्येव । पुत्रि-कागमनेऽगम्यागमनदोषाभावात् । तथाहि न तावत्पुत्रिका कन्या अक्षतयोनि-त्वात्, नापि परभार्या प्रदानाभावात्, नापि वेश्या अतद्वृत्तित्वात्, नापि विधवा भर्तृमरणाभावात्, अतः पुत्रिकायाः काप्यनन्तर्भावादप्रतिषिद्धेति तत्रैव विष्णु-तस्य केवलमवकीर्णिघतम् । अन्यत्र विधुतस्य तु निमित्तान्तररूपनिपातादवकीर्णि-घतं नैमित्तिकान्तरमपि प्रयोक्तव्यमिति । तदसत् । पुत्रिकाया अपि परभार्या-

स्वन्तर्भावात् । प्रदानाभावेऽपि विवाहसंस्कारेण संस्कृतत्वात् गान्धर्वादिविवाहपरिणीतायत् । नच 'यस्यास्तु न भवेद्भ्राता न विशायेत वा पिता । नोपच्येत्तु तां प्राज्ञः पुत्रिकाधर्मशङ्कया ॥' इति प्रतिषेधात्सगोत्रास्विव भार्यात्वं नोत्पद्यत इति वाच्यम् । दृष्टार्थत्वात्प्रतिषेधस्य व्यङ्गाग्यादिप्रतिषेधवत् । दृष्टार्थत्वं च पुत्रिकाधर्मशङ्कयेति हेतुपादानात् । नच पुत्रार्थमेव परिणयनं अपितु धर्मार्थमपि, अतश्चोत्पादितपुत्रस्य मृतभार्यस्य धर्मार्थं पुत्रिकापरिणयने को विरोधः । प्रपञ्चितं चैतत्पुरस्तादित्यलमतिप्रसङ्गेन । तस्माद्ब्रह्मचारिणो योषिति ब्रह्मचर्यस्सलमस्यागम्यागमनानन्तरीयकत्वाच्च पृथङ्नैमित्तिकं प्रयोक्तव्यमिति सुष्टुक्तम् ॥ २८० ॥

ब्रह्मचारिप्रायश्चित्तप्रसङ्गादन्यदप्यनुपातकप्रायश्चित्तमाह—

भैक्षाम्निकार्यं त्यक्त्वा तु सप्तरात्रमनातुरः ।

कामावकीर्ण इत्याभ्यां जुहुयादाहुतिद्वयम् ॥ २८१ ॥

उपस्थानं ततः कुर्यात्समासिचन्त्वेन तु ।

यस्त्वनानातुर एव ब्रह्मचारी निरन्तरं सप्तरात्रं भैक्षमग्निकार्यं वा त्यजति असौ 'कामावकीर्णोऽस्यवकीर्णोऽस्मि कामकामाय स्वाहा । कामावपन्नोऽस्यवपन्नोऽस्मि कामकामाय स्वाहा ।' इत्येताभ्यां मन्त्राभ्यामहुतीर्हुत्वा 'समासिचन्तुः मरुतः समिन्द्रः संवृहस्पतिः । समायमग्निः सिंचन्तां यशसा ब्रह्मवर्चसेन ॥' इत्यनेन मन्त्रेणाग्निमुपतिष्ठेत् ॥ एतच्च गुरुरपरिचर्यादिगुरुतरकार्यव्यग्रतया अकरणे द्रष्टव्यम् । यदा खव्यग्र एवोभे भैक्षाम्निकार्यं त्यजति तदा 'अकृत्वा भैक्षचरणमसमिध्य च पावकम् । अनातुरः सप्तरात्रमवकीर्णव्रतं चरेत् ॥' इति मानवं द्रष्टव्यम् ॥ यज्ञोपवीतविनाशे तु हारीतेन प्रायश्चित्तमुक्तम्—'मनोव्रतपतीभिश्चतस्र आज्याहुतीर्हुत्वा पुनर्यथार्थं प्रतीयादसद्भैक्षभोजनेऽभ्युदितेऽभिनिर्मुक्ते वान्त्वे दिवा स्वप्ने नमस्त्रीदर्शने नमस्वापे श्मशानमाक्रम्य ह्येयादींश्चारुह्य पूज्यातिक्रमे चैताभिरेव जुहुयादग्निसमिन्धने स्थावरसरीसृपादीनां वधे यद्देवादेवहेडनमिति कूष्माण्डीभिराज्यं जुहुयात् मणिर्वासागवादीनां प्रतिग्रहे सावित्र्यष्टसहस्रं जपेत्' इति । मनोव्रतपतीभिरिति मनोज्योतिरित्यादिमनोलिङ्गाभिस्त्वमग्ने व्रतपा असीत्यादिव्रतलिङ्गाभिरित्यर्थः । यथार्थं प्रतीयादिति उपनयनोक्तमार्गेण समग्रकं गृहीयादित्यर्थः । यज्ञोपवीतं विना भोजनादिकरणे तु—'ब्रह्मसूत्रं विना भुङ्क्ते विष्मूत्रं कुरुतेऽथवा । गायत्र्यष्टसहस्रेण प्राणायामेन शुध्यति ॥' इति मरीच्युक्तं द्रष्टव्यम् ॥ २८१ ॥

मधुमांसाशने कार्यः कृच्छ्रः शेषव्रतानि च ॥ २८२ ॥

प्रतिकूलं गुरोः कृत्वा प्रसाधैव विशुध्यति ।

किंच । ब्रह्मचारिणा अमत्सा मधुमांसभक्षणे कृच्छ्रः कार्यः । तदनन्तरमवशिष्टानि व्रतानि समापयेत् । एतच्च शिष्टभोजनाईशशादिमांसभक्षणविषयम् । 'ब्रह्मचारी चेन्मांसमभीयाच्छिष्टभोजनीयं कृच्छ्रं द्वादशरात्रं चरित्वा व्रतशेषं समापयेत्' इति वसिष्ठस्मरणात् । द्वादशरात्रग्रहणं तु मतिपूर्वाभ्यासापेक्षया तिकृच्छ्रपराकादेरपि ग्राह्यर्थम् । वदा तु मांसैकापनोद्यव्याध्यभिभूतस्तदा मांसं गुरोरुच्छिष्टं कृत्वा भक्षणीयम् । 'स चेद्याधितः कामं गुरोरुच्छिष्टं भेषज्यार्थं सर्वं प्राश्नीयात्' इति तेनैवोक्तत्वात् । सर्वग्रहणं मांसलशुनाद्यभक्ष्यमात्रसंग्रहार्थम् । तन्नक्षणेन चापगतव्याधिरादित्यमुपतिष्ठेत् । तथाच बौधायनः—'येनेच्छेत्तु चिकित्सितुं स यदाऽगदो भवति तदोत्थायादित्यमुपतिष्ठेत् हंसःशुचिषत्' इति । मधुनोऽप्यज्ञानतः प्राशनोपपत्तौ न दोषः । 'अकामोपनतं मधु वाजसनेयके न दुष्यति' इति वसिष्ठस्मरणात् । अन्यसूतकासादिभक्षणप्रायश्चित्तं त्वभक्ष्यप्रायश्चित्तप्रकरणे वक्ष्यामः । आज्ञाप्रतिघातादिना गुरोः प्रतिकूलमाचरन् पादप्रणिपातादिना गुरुं प्रसाद्य विशुध्यति ॥ २८२ ॥

ब्रह्मचारिप्रायश्चित्तप्रसङ्गाद्गुरोरपि प्रायश्चित्तमाह—

कृच्छ्रत्रयं गुरुः कुर्यान्म्रियते प्रहितो यदि ॥ २८३ ॥

यस्तु गुरुश्चौरोगव्याघ्रादिभयाकुलप्रदेशे सान्द्रतरान्धकाराकुलितनिशीथावसरे कार्यार्थं शिष्यं प्रेरयति स च गुरुणा प्रेरितो दैवान्मृतस्तदा स गुरुः कृच्छ्राणां प्राजापत्यादीनां त्रयं कुर्यात् । न पुनस्त्रयः प्राजापत्याः । तथा सति पृथक्त्वनिवेशिनी संख्यानुपपन्ना स्यात् । नच 'एकादश प्रयाजान्यजति' इति वद्व्यपेक्षा संख्येति चतुरस्रम् । स्वरूपपृथक्त्वे संभवत्यावृष्यपेक्षाया अन्याय्यत्वात् । यदियमुत्पन्नगता संख्या स्यात्तद्वा स्यादपि कथंचिदावृष्यपेक्षा । किंतूत्पत्तिगतेयं, अतस्तिष्ठ आज्याहुतीर्जुहोतीतिवत्स्वरूपपृथक्त्वापेक्षयैव त्रित्वसंख्याघटना युक्ता ॥ २८३ ॥

सकलहिंसाप्रायश्चित्तापवादमाह—

क्रियमाणोपकारे तु मृते विप्रे न पातकम् ।

[विप्राके गोवृषाणां तु भेषजाग्निक्रियासु च ॥]

आयुर्वेदोपदेशानुसारेणौषधपथ्यान्नप्रदानादिभिश्चिकित्सादिना क्रियमाण उपकारे यस्य ब्राह्मणादेस्तस्मिन्दैवात्कथंचिन्मृतेऽपि पातकं नैव भवति । विप्रग्रहणं प्राणिमात्रोपलक्षणार्थम् । अतएव 'यन्नणे गोचिकित्सार्थं गूढगर्भविमोचने । यत्ने कृते विपत्तिः स्यान्न स पापेन लिप्यते ॥' इत्यादि संवर्तायैरुक्तम् । एतच्च प्रयोजितं प्राक् ॥

मिथ्याभिज्ञंसिनः प्रायश्चित्तविवक्षया तदुपयोग्यार्थवादं तावदाह—

मिथ्याभिज्ञंसिनो दोषो द्विः समो भूतवादिनः ॥ २८४ ॥

मिथ्याभिज्ञस्तदोषं च समादत्ते मृषा वदन् ।

यस्तु परोत्कर्षेऽप्याजनित्रोषकलुषितान्तःकरणो जनसमक्षं मिथ्यैवाभिज्ञापं ब्रह्महत्यादिकमनेन कृतमित्यारोपयति तस्य तदेव द्विगुणं भवति । यस्तु विद्यमानमेव दोषमलोकविदितं जनसमक्षं प्रकाशयति तस्यापि तत्पातकिसमदोषमावश्यम् । तथाचापस्तम्भः—‘दोषं बुद्ध्वा न पूर्वः परेभ्यः पतितस्य समाख्याता स्यात् परिहरेच्चैनं धर्मेषु’ इति । न केवलं मिथ्याभिज्ञंसी द्विगुणदोषमाह । अपितु मिथ्याभिज्ञस्तस्य यदन्यदुरितजातं तदपि समादत्त इति वक्ष्यमाणप्रायश्चित्तेऽर्थवादो न पुनः पापद्वैगुण्यादिप्रतिपादनमत्र विवक्षितम् । निमित्तस्य कष्टुत्वात्तदुपप्रायश्चित्तस्योपदेक्ष्यमाणत्वात् कृतनाशाकृताभ्यागमप्रज्ञाच्च २८४

तत्र प्रायश्चित्तमाह—

महापापोपपापाभ्यां योऽभिज्ञंसेन्मृषा परम् ।

अन्मक्षो मासमासीत स जापी नियतेन्द्रियः ॥ २८५ ॥

यस्तु महापापेन ब्रह्महत्यादिना गोवधाद्युपपापेन वा मृषैव परमभिज्ञंसति स मासं यावज्जलाशनो जपशीलो जितेन्द्रियश्च भवेत् । जपश्च शुद्धवतीनां कार्यः । ‘ब्राह्मणमनृतेनाभिज्ञस्य पतनीयेनोपपातकेन वा मासमन्मक्षः शुद्धवतीरावर्तयेदन्मक्षमेधावभृथं वा गच्छेत्’ इति वसिष्ठस्मरणात् । महापापोपपापग्रहणन्येषामप्यतिपातकादीनामुपलक्षणम् । एतच्च ब्राह्मणस्यैव ब्राह्मणेनाभिज्ञंसने कृते द्रष्टव्यम् । यदा तु ब्राह्मणः क्षत्रियादेरभिज्ञंसनं करोति क्षत्रियादिर्वा ब्राह्मणस्य तदा—‘प्रतिलोमापवादेषु द्विगुणस्त्रिगुणो दमः । वणांनामानुलोम्येन तस्मादर्धार्धहानितः ॥’ इति दण्डानुसारेण प्रायश्चित्तस्य वृद्धिहासौ कल्पनीयौ । भूताभिज्ञंसिनस्तु पूर्वोक्तार्थवादानुसारेण दण्डानुसारेण च तदर्थं कल्पनीयम् । तथातिपातकाभिज्ञंसिन एतदेव व्रतं पादोनम् । पातकाभिज्ञंसिनस्त्वर्धम् । उपपातकाभिज्ञंसिनस्तु पादः । (मनुः ११।१२६)—‘तुरीयो ब्रह्महत्यायाः क्षत्रियस्य वधे स्मृतः’ इत्युपपातकभूतक्षत्रियादिवधे महापातकप्रायश्चित्ततुरीयांशस्य दर्शनात् । एवं प्रकीर्णाभिज्ञंसिनोऽपि उपपातकावधूनं कल्पनीयम् । ‘शक्तिं चावेक्ष्य पापं च प्रायश्चित्तं प्रकल्पयेत्’ इति स्मरणात् । यस्तु शङ्खलिखिताभ्यां ‘नास्तिकः कृतघ्नः कूटव्यवहारी ब्राह्मणवृत्तिघ्नो मिथ्याभिज्ञंसी चेत्येते षड्वर्षाणि ब्राह्मणगृहेषु भैक्षं चरेयुः संवत्सरं धौतभैक्षमभूयः षण्मासान्वा गा अनुगच्छेयुः’ इति गुरुप्रायश्चित्तमुक्तं तदभ्यासतारतम्यापेक्षया योजनीयम् ॥ २८५ ॥

अभिशांसिप्रायश्चित्तप्रसङ्गादभिशास्तप्रायश्चित्तमाह—

अभिशास्तो मृषा कृच्छ्रं चरेदाग्नेयमेव वा ।

निर्वपेत्तु पुरोडाशं वायव्यं पशुमेव वा ॥ २८६ ॥

यः पुनर्मिथ्याभिशास्तः स कृच्छ्रं प्राजापत्यं चरेत् । अग्निदैवत्येन वा पुरोडा-
शेन यजेत । वायुदैवत्येन वा पुरोडाशेन यजेत । वायुदैवत्येन वा पशुना । एषां
च पक्षाणां शक्तिसंभवापेक्षया व्यवस्था । यत्तु वासिष्ठेन 'मासमब्धक्षणमुक्त-
मेतेनैवाभिशास्तो व्याख्यातः' इति, तदभिशास्तस्यैव किञ्चित्कालमकृतप्रायश्चित्तस्य
सतो द्रष्टव्यम् । 'संवत्सराभिशास्तस्य दुष्टस्य द्विगुणो दमः' इति दण्डातिरेकद-
र्शनात् । यत्तु पैठीनसिनोक्तम्—'अनृतेनाभिशास्तमानः कृच्छ्रं चरेन्मासं
पातकेषु महापातकेषु द्विमासम्' इति, तदपि वासिष्ठेन समानविषयम् । यत्तु
बौधायनेनोक्तम्—'पातकाभिशांसिने कृच्छ्रस्तद्धर्ममभिशास्तस्य' इति, तदुपपा-
तकादिविषयं अशक्तविषयं वा । एवमन्येषामप्युच्चावचप्रायश्चित्तानामभिशास्त-
विषयाणां कालशक्त्याद्यपेक्षया व्यवस्था विज्ञेया । यथाह मनुः (११।२००)—
'षष्ठान्नकालता मासं संहिताजप एव वा । होमाश्च शाकला नित्यमपाङ्गानां
विशोधनम् ॥' इति । अपाङ्गानां मध्ये अभिशास्तादयः पठिताः । यद्यप्यत्राभि-
शास्तस्य निषिद्धाचरणं नोपलभ्यते तथापि मिथ्याभिशास्तः खलिङ्गानुमितप्राग्भवी-
यनिषिद्धाचरणापूर्वनिबन्धनमिदं प्रायश्चित्तं कृमिदष्टानामिवेति न विरोधः २८६

अनियुक्तो भ्रातृजायां गच्छंश्चान्द्रायणं चरेत् ।

किञ्च । यस्तु नियोगं विना भ्रातृज्येष्ठस्य कनिष्ठस्य वा भार्यां गच्छति स
चान्द्रायणं चरेत् । एतच्च सकृदमतिपूर्वविषयं द्रष्टव्यम् । यत्तु शङ्खवचनम्—
'परिवृत्तिः परिवेत्ता च संवत्सरं ब्राह्मणगृहेषु भैक्षं चरेयातां ज्येष्ठभार्यामनियुक्तो
गच्छंस्तदेव कनिष्ठभार्यां च' इति, तत्कामकारविषयम् ॥

त्रिरात्रान्ते घृतं प्राश्य गन्वोदक्यां विशुध्यति ॥ २८७ ॥

किञ्चाह । यः पुनरुदक्यां रजस्वलां स्वभार्यामपि गच्छति स त्रिरात्रमुपोष्यान्ते
घृतं प्राश्य विशुध्यति । इदमकामतः सकृदमनविषयम् । तत्रैवाभ्यासे 'रजस्व-
लागमने सप्तरात्रम्' इति शातातपेनोक्तं द्रष्टव्यम् । कामतः सकृदमनेऽप्ये-
तदेव । यत्तु बृहत्संवर्तेनोक्तम्—'रजस्वलां तु यो गच्छेद्भूमिणीं पतितां तथा ।
तस्य पापविशुध्यर्थमतिकृच्छ्रं विशोधनम् ॥' इति, तत्कामतोऽभ्यासविष-
यम् । यत्पुनः शङ्खेन त्रिवार्षिकमुक्तम्—'पादस्तु शूद्रहत्यायामुदक्यागमने
तथा' इति, तत्कामतोऽत्यन्तानवच्छिन्नाभ्यासविषयम् । रजस्वलायास्तु र-
जस्वलादिस्पर्शे प्रायश्चित्तं स्मृत्यन्तरोक्तं द्रष्टव्यम् । तथाच बृहद्वसिष्ठः—
'स्पृष्टे रजस्वलेऽन्योन्यं सवर्णे त्वेकभर्तृके । कामादकामतो वापि सद्यः क्षानेन

१ देवकृतस्यैतसोऽवयजनमसीत्यादिकं शाकलशाखायां सूक्तं प्रोक्तं तेन मासपर्यन्त होमः
कार्यः. २ सगोत्रे ड. ३ कामतोऽकामतो वापि ड.

या० स्मृ० ३८

शुध्यतः ॥' इति । असपर्कयोस्तु सवर्णयोरकामतः स्नानमात्रम् । 'उदक्या तु सवर्णा या स्पृष्टा चेत्स्यादुदक्यया । तस्मिन्नेवाहनि स्नात्वा शुद्धिमाप्नोत्यसंशयम् ॥' इति मार्कण्डेयस्मरणात् ॥ यत्तु कदयपवचनम्—'रजस्वला तु संस्पृष्टा ब्राह्मण्या ब्राह्मणी यदि । एकरात्रं निराहारा पञ्चगव्येन शुध्यति ॥' इति । तत्कामकारविषयम् । असवर्णास्पर्शे तु बृहद्वसिष्ठेन विशेषो दर्शितः—स्पृष्टा रजस्वलान्योन्यं ब्राह्मणी शूद्रजापि च । कृच्छ्रेण शुध्यते पूर्वा शूद्री दानेन शुध्यति ॥' दानेनेति पादकृच्छ्रप्रत्याम्नायभूतनिष्कचतुर्थांशदानेन शुध्यतीति । स्पृष्टा राजस्वलान्योन्यं ब्राह्मणी वैश्यजापि च । पादहीनं चरेत्पूर्वा पादकृच्छ्रं तथोत्तरा ॥ स्पृष्टा रजस्वलान्योन्यं ब्राह्मणी क्षत्रिया तथा । कृच्छ्रार्धोच्छुध्यते पूर्वा तूत्तरा च तदर्धतः ॥ स्पृष्टा रजस्वलान्योन्यं क्षत्रिया शूद्रजापि च । उपवासैस्त्रिभिः पूर्वा त्वहोरात्रेण चोत्तरा ॥ स्पृष्टा रजस्वलान्योन्यं क्षत्रिया वैश्यजापि च । त्रिरात्राच्छुध्यते पूर्वा त्वहोरात्रेण चोत्तरा ॥ स्पृष्टा रजस्वलान्योन्यं वैश्या शूद्री तथैव च । त्रिरात्राच्छुध्यते पूर्वा तूत्तरा च दिनद्वयात् ॥ वर्णानां कामतः स्पर्शे शुद्धिरेषा पुरातनी ॥' इति ॥ अकामतस्तु बृहद्विष्णुनोक्तं स्नानमात्रम् । —'रजस्वलां हीनवर्णां रजस्वला स्पृष्टा न तावदश्रीयाद्यावन्न शुद्धा स्यात् । सवर्णामधिकवर्णा वा स्पृष्टा सद्यः स्नात्वा विशुध्यति' इति ॥ चण्डालादिस्पर्शे तु बृहद्वसिष्ठेन विशेष उक्तः—'पतितान्त्यश्वपाकेन संस्पृष्टा चेद्रजस्वला । तान्त्यहानि व्यतिक्रम्य प्रायश्चित्तं समाचरेत् ॥ प्रथमेऽह्नि त्रिरात्रं स्याद्वितीये ब्रह्मेव तु । अहोरात्रं तृतीयेऽह्नि परतो नक्तमाचरेत् ॥ शूद्रयोच्छिष्टया स्पृष्टा शुना चेद्व्यहमाचरेत् ॥' इति । तान्त्यहानि व्यतिक्रम्य अनाशकेन नीत्वेति यावत् । एतत्कामतः स्पर्शविषयम् । अकामतस्तु—'रजस्वला तु संस्पृष्टा चाण्डालान्त्यश्ववायसैः । तावत्तिष्ठेन्निराहारा यावत्कालेन शुध्यति ॥' इति बौधायनोक्तं द्रष्टव्यम् ॥ यत्पुनस्तेनैवोक्तम्—'रजस्वला तु संस्पृष्टा ग्रामकुक्कुटसूकरैः । श्वभिः स्नात्वा क्षिपेत्तावद्यावच्चन्द्रस्य दर्शनम् ॥' इति, तदशक्तविषयम् ॥ यदा तु भुञ्जानायाः श्वादिस्पर्शो भवति तदा स्मृत्यन्तरे विशेष उक्तः—'रजस्वला तु भुञ्जाना श्वान्त्यजादीन्स्पृशेद्यदि । गोमूत्रयावकाहारा षड्रात्रेण विशुध्यति ॥ अशक्तौ काञ्चनं दद्याद्विप्रेभ्यो वापि भोजनम् ॥' इति ॥ यदातूच्छिष्टयोः परस्परस्पर्शनं भवति तदा—'उच्छिष्टोच्छिष्टया स्पृष्टा कदाचिरस्त्री रजस्वला । कृच्छ्रेण शुध्यते पूर्वा शूद्रा दानैरुपोषिता ॥' इत्यत्रिणोक्तं द्रष्टव्यम् ॥ यदा तूच्छिष्टान्द्विजान् रजस्वला स्पृशति तदा—'द्विजान्कथंचिदुच्छिष्टान् रजःस्था यदि संस्पृशेत् । अधोच्छिष्टे त्वहोरात्रमूर्ध्वोच्छिष्टे व्यहं क्षिपेत् ॥' इति मार्कण्डेयोक्तं द्रष्टव्यम् ॥ एवमवकीर्णप्रायश्चित्तप्रसङ्गात्कानिचिदनुपातकभूतप्रायश्चित्तान्यपि व्याख्याय प्रकृतमनुसरामः । तत्रावकीर्णानन्तरं 'सुतानां चैव विक्रयः' इत्युक्तं तत्र मनुयोगीश्वरोक्तानि त्रैमासिकादीनि^१ कामाकामजातिशक्त्याद्यपेक्षया पूर्ववद्भवस्थापनीयानि ॥ यत्तु शङ्खवचनम्—'देवगृहप्रतिश्रयोद्यावारामसभाप्र-

यातडागपुण्यसेतुसुतविक्रयं कृत्वा तप्तकृच्छ्रं चरेत्' इति, यच्च पराशरेणोक्तम्—'विक्रीय कम्बकां गां च कृच्छ्रं सान्तपनं चरेत्' इति, तदुभयमप्यापयका-
मतो द्रष्टव्यम् ॥ कामतस्तु—'नारीणां विक्रयं कृत्वा चरेद्धान्द्रायणव्रतम् ।
द्विगुणं पुरुषस्यैव व्रतमाहुर्मनीषिणः ॥' इति चतुर्विंशतिमतोक्तं द्रष्टव्यम् ॥
यस्तु पैठीनसिनोक्तम्—'आरामतडागोदपानपुष्करिणीसुकृतसुतविक्रये त्रिप-
यणस्त्रायधःशायी चतुर्थकालाहारः संवत्सरेण पूतो भवति' इति तदेकपुत्रवि-
षयम् । तदनन्तरं 'धान्यकुप्यपशुस्तेयम्' इत्युक्तं, तत्प्रायश्चित्तानि च स्तेयप्रक-
रणे प्रपञ्चितानि ॥ २८७ ॥ २८८ ॥

अनन्तरमयाज्यानां च याजनमित्युक्तं तत्र प्रायश्चित्तमाह—

त्रीन्कृच्छ्रानाचरेद्वात्ययाजकोऽभिचरन्नपि ।

वेदप्लावी यवाशयब्दं त्यक्त्वा च शरणागतम् ॥ २८८ ॥

यस्तु सावित्रीपतितानां याजनं करोति स प्राजापत्यप्रभृतीन्त्रीन्कृच्छ्रानाच-
रेत् । एतेषां च गुरुलघुभूतानां कृच्छ्राणां निमित्तं गुरुलघुभावेन करुणीयम् ॥
तथा अभिचरन्नपीदमेव प्रायश्चित्तं कुर्यात् । एतच्चाग्निदाघाततामिष्यतिरेकेण
'षट्स्रभिचरन्न पतति' इति वसिष्ठस्मरणात् ॥ अपिशब्दो हीनयाजकान्त्येष्टि-
याजकयोः संग्रहार्थः । अतएवोक्तं मनुना (११।१९७)—'घ्रात्यानां याजनं
कृत्वा परेषामन्यकर्म च । अभिचारमहीनं च त्रिभिः कृच्छ्रैर्व्यपोहति ॥' इति ।
परेषामन्यकर्मस्यत्यन्ताभ्यासविषयं शूद्रान्यकर्मविषयं वा । प्रायश्चित्तस्य गुरु-
त्वात् । अहीनो द्विरात्रादिद्वादशाहपर्यन्तोऽहर्गणयागः । यस्तु शातातपेनो-
क्तम्—'पतितसावित्रीकाञ्चोपनयेन्नाध्यापयेन्नयाजयेत् य एतानुपनयेदध्यापयेद्या-
जयेद्वा स उद्दालकव्रतं चरेत्' इति तत्कामकारविषयम् । उद्दालकव्रतं च प्राग्द-
र्शितम् । एतच्च कृच्छ्रत्रयं साधारणोपपातकप्रायश्चित्तस्यापवादकं अत उपपात-
कसाधारणप्रायश्चित्तं शूद्राद्ययाज्ययाजने व्यवतिष्ठते । तत्र कामतस्त्रैमासिकम् ।
अकामतस्तु योगीश्वरोक्तं मासव्रतादि । यस्तु प्रचेतसा शूद्रयाजकादीन्पठि-
त्योक्तम्—'एते पञ्चतपोभ्रातृकाशजलशयनान्यनुतिष्ठेयुः । क्रमेण प्रीष्मवर्षाहे-
मन्तेषु मासं गोमूत्रयावकमश्नीयुः' इति तत्कामतोऽभ्यासविषयम् । यस्तु य-
मेनोक्तम्—'पुरोधाः शूद्रवर्णस्य ब्राह्मणो यः प्रवर्तते । जेहादर्यप्रसङ्गाद्वा तस्य
कृच्छ्रो विशोधनम् ॥' इति, तदशक्तविषयम् । यच्च पैठीनसिनोक्तम् 'शूद्र-
याजकः सर्वद्रव्यपरित्यागात्पूतो भवति प्राणायामसहस्रेषु दशकृत्वोभ्यस्तेषु'
इति, तदप्यकामतोऽभ्यासविषयम् । यस्तु गौतमेनोक्तम्—'निषिद्धमन्नप्र-
योगे सहस्रवागुपतिष्ठेदिति निषिद्धानां पतितादीनां याजनाध्यापनात्मके मन्त्र-
प्रयोगे बहुशोऽभ्यसे प्राकृतं ब्रह्मचर्यमुपदिष्टं तत्कामतोऽभ्यासविषयम् । तथा
यः स्वैवेदं विज्ञावयति यश्च रक्षणक्षमोऽपि तस्करव्यतिरिक्तं शरणागतमुपेक्षते
सोऽपि संवत्सरं यवोदनं भुञ्जानः शुध्यति । तत्र विष्णुवो नाम पर्वचाण्डालजो-

आवकाशाद्यनव्यायेष्वध्ययनम् । उत्कर्षहेतोरधीयानस्य किं पठसि नाशितं स्वये-
 त्येवं पर्यनुयोगदानं वा विप्लावनमुच्यते । अतएवोक्तं स्मृत्यन्तरे—‘इक्षानुषो-
 गामध्येतुः पतितान्मनुरब्रवीत्’ इति । यत्तु वसिष्ठेनोक्तम्—‘पतितचाण्डा-
 लशवश्रावणे त्रिरात्रं वाग्यता अनभन्त आसीरन् सहस्रपरमं वा तदभ्यस्यन्तः
 पूता भवन्तीति विशायते’ इति । ‘एतेनैव गर्हिताध्यापकयाजका इवाख्याताः
 दक्षिणात्यागाच्च पूता भवन्तीति विशायत’ इति तदुद्दिपूर्वविषयम् । यत्तु षट्-
 त्रिंशन्मतेऽभिहितम्—‘चाण्डालश्चोत्रावकाशे श्रुतिस्मृतिपाठे एकरात्रमभ्यो-
 जनम्’ इति, तदुद्दिपूर्वविषयम् ॥ यदा सर्पाद्यन्तरागमनमात्रं भवति न पुन-
 सत्राधीते तत्रापि प्रायश्चित्तं यमेनोक्तम्—‘सर्पस्य नकुलस्याथ अजमार्जारयो-
 रस्य । मूषकस्य तथोदस्य मण्डूकस्य च योषितः ॥ पुरुषस्यैडकस्यापि शुनो-
 रस्य खरस्य च । अन्तरागमने सद्यः प्रायश्चित्तमिदं शृणु ॥ त्रिरात्रमुपवासश्च
 त्रिरह्मश्चाभिषेचनम् । ग्रामान्तरं वा गन्तव्यं जानुभ्यां नात्र संशयः ॥’ इति ॥
 पितृमातृसुतत्यागतडागारामविक्रयेषु मनुयोगीश्वरोक्तोपपातकसाधारणप्राय-
 श्चित्तानि पूर्ववज्जानिशक्तिगुणाद्यपेक्षया योज्यानि । तत्र पितृमात्रादित्यागस्य
 ‘अकारणपरित्यक्ता मातापित्रोर्गुरोस्तथा’ इत्यपाङ्केयमध्ये पाठास्तत्रिमित्तमपि
 प्रायश्चित्तं भवति । यथाह मनुः (११।२७०)—‘षष्ठाक्षकालता मासं
 संहिताजप एव वा । होमाश्च शाकला नित्यमपाङ्गानां विशोधनम् ॥’ इति । अ-
 पाङ्गाश्च श्रौद्धकाण्डे ‘ये स्तेनपतितक्रीडाः’ इत्यादिवाक्यैर्दर्शिताः । तडागाराम-
 विक्रयेषु च कतिचिद्विशेषद्वैमासिकप्रायश्चित्तानि सविषयाणि सुतविक्रयप्रायश्चि-
 त्तकथनावसरे कथितानि ॥ अनन्तरं कन्याया दूषणमित्युक्तं तत्र च त्रैमासिक-
 द्वैमासिकचान्द्रायणादीनि वर्णानां सवर्णाविषये योज्यानि । आनुलोम्ये पुनर्मा-
 सिकपयोशनं प्राजापत्यं वा ।—‘सकामास्वनुलोमासु न दोषस्त्वन्यथा दमः’
 इति दण्डाल्पत्वदर्शनात् ॥ यत्तु शङ्खेनोक्तम्—‘कन्यादूषी सोमविक्रयी च
 कृच्छ्रैर्मग्भक्षं चरेयाताम्’ इति । यच्च हारीतवचनम्—‘कन्यादूषी सोमवि-
 क्रयी वृषलीपतिः कौमारदारत्यागी सुरामद्यपः शूद्रयाजको गुरोः प्रतिहन्ता
 नास्तिको नास्तिकवृत्तिः कृतघ्नः कूटव्यवहारी ब्राह्मणवृत्तिघ्नो मिथ्याभिशांसी
 पतितसंव्यवहारी मित्रधुक् शरणागतघाती प्रतिरूपकवृत्तिरित्येते पञ्चतपोभ्राव-
 काशजलशयनान्यनुतिष्ठेयुर्ग्रीष्मवर्षाहेमन्तेषु मासं गोमूत्रयावकमभीयुः’ इति ।
 तदुभयमपि क्षत्रियवैश्ययोः प्रातिलोम्येन दूषणे योज्यम् । शूद्रस्य तु
 वध एव । ‘दूषणे तु करच्छेद उत्तमायां वधस्तथा’ इति वधदर्शनात् । परिवि-
 न्दकयाजनकन्याप्रदानयोः कौटिल्ये शिष्टाप्रतिषिद्धव्रतलोपे चात्मार्यपाकक्रिया-
 रम्भे मद्यपस्त्रीनिषेवणे च साधारणोपपातकप्रायश्चित्तं प्राग्वद्यवस्थापनीयम् ।
 आद्ययोस्तु विशेषप्रायश्चित्तानि परिवेदनायाज्ययाजनप्रायश्चित्तकथनप्रस्तावे दर्शि-
 तानि । अनन्तरं स्वाध्यायत्याग इत्युक्तं तत्र व्यसनाशक्त्या त्यागे अधीतस्य च नाश-
 नमिति ब्रह्महत्यासमप्रायश्चित्तमुक्तम् । शास्त्रश्रवणाद्याकुलतया त्यागे तु त्रैमासि-

काष्ठपपातकप्रायश्चित्तानि जातिशक्तिगुणाद्यपेक्षया योज्यानि । यत्तु वसिष्ठेनोक्तम्—‘ब्रह्मोज्ज्वलः कृच्छ्रं द्वादशरात्रं चरित्वा पुनरुपयुज्जीत वेदमाचार्यात्’ इति तद्व्यवस्थापद्विषयम् । अग्नित्यागेऽपि तेनैव विशेषो दर्शितः—‘योऽग्नीनपदिष्येत्स कृच्छ्रं द्वादशरात्रं चरित्वा पुनराधेयं कारयेत्’ इति । द्वादशरात्रग्रहणमुत्सन्नकालापेक्षया प्राजापत्यादिगुरुलघुकृच्छ्राणां प्राप्त्यर्थम् । तत्र मासद्वये प्राजापत्यं मासचतुष्टयेऽतिकृच्छ्रः । षण्मासोच्छिन्ने पराकः । षण्मासादूर्ध्वं योगीश्वरोक्तान्युपपातकसामान्यप्रायश्चित्तानि कालाद्यपेक्षया योज्यानि । संवत्सरादूर्ध्वं तु मानवं त्रैमासिकं द्वैमासिकमिति व्यवस्था । एतच्च नास्तिक्येन त्यागविषयम् । तथाच व्याघ्रः—‘योऽग्निं त्यजति नास्तिक्यात्प्राजापत्यं चरेद्भिजः’ इति । पदां तु प्रमादात्त्यजति तदा भारद्वाजगृह्ये विशेष उक्तः—‘प्राणायामशतमात्रिरात्रादुपवासः स्यादाविंशतिरात्रात् अत ऊर्ध्वमाषष्टिरात्रात्तिस्रो रात्रीरुपवसेदत ऊर्ध्वमासंवत्सरात् प्राजापत्यं चरेत् अत ऊर्ध्वं कालबहुत्वे दोषगुरुत्वम्’ इति । यदा त्वालस्यादिना त्यजति तदापि तेनैव विशेष उक्तः—‘द्वादशाहान्तिक्रमेऽव्यहमुपवासो मासातिक्रमे द्वादशाहमुपवासः संवत्सरातिक्रमे मासोपवासः पयोभक्षणं वा’ इति । संवत्सरादूर्ध्वं तु वृद्धहारीतेन विशेष उक्तः—‘संवत्सरोत्सन्नेऽग्निहोत्रे चान्द्रायणं कृत्वा पुनरादध्यात् । द्विवर्षोत्सन्ने चान्द्रायणं सोमायनं च कुर्यात् । त्रिवर्षोत्सन्ने संवत्सरं कृच्छ्रमभ्यस्य पुनरादध्यात्’ इति । सोमायनं कृच्छ्रकाण्डे वक्ष्यते । शङ्केनापि विशेष उक्तः—‘अभ्युत्सादी संवत्सरं प्राजापत्यं चरेद्वां च दद्यात्’ इति ॥ सुतत्यागे बन्धुत्यागे च त्रैमासिकं गोवधव्रतं कामतः । अकामतस्तु योगीश्वरोक्तं व्रतचतुष्टयं शक्त्याद्यपेक्षया योज्यम् ॥ द्रुमच्छेदे प्रायश्चित्तं प्रागुक्तम् । क्लीप्राणिवधवशीकरणादिभिर्जीवने तिलेक्षुयश्चप्रवर्तने च तान्येव प्रायश्चित्तानि तथैव योज्यानि । व्यसनेषु च घृतमृगयादिषु तान्येव व्रतानि तथैव योज्यानि । यत्तु बौधायनेन—‘अथाशुचिकराणि घृतमभिचारोऽनाहिताग्नेरुच्छवृत्तिः समावृत्तस्य च भैक्षचर्या तस्य च गुरुकुले वास ऊर्ध्वं चतुर्भ्यो मासेभ्यो यश्च तमध्यापयति नक्षत्रनिर्देशनं चेति द्वादशमासान्द्वादशार्धमासान्द्वादशाहान्द्वादशषडहान्द्वादशत्रयहान्श्च व्यहमेकाहमित्यशुचिकरनिर्देशः’ इति घृते वार्षिकव्रतमुक्तं तदभ्यासविषयम् । यत्तु प्रचेतसोक्तम्—‘अनृतवाक् तस्करो राजभृत्यो वृक्षारोपकवृत्तिर्गरदोऽग्निदोऽश्वरथगजारोहणवृत्ती रङ्गोपजीवी श्वागणिकः शूद्रोपाध्यायो वृषलीपतिर्भाण्डिको नक्षत्रोपजीवी श्ववृत्तिर्ब्रह्मजीवी चिकित्सको देवलकः पुरोहितः कितवो मद्यपः कूटकारकोऽपत्यविक्रयी मनुष्यपशुविक्रेता चेति तानुद्धरेत्समेत्य न्यायतो ब्राह्मणव्यवस्थया सर्वद्रव्यत्यागे चतुर्थकालाहाराः संवत्सरं त्रिषवणमुपस्पृशेद्युस्तस्यान्ते देवपितृतर्पणं गवाष्टिकं चेत्येवं व्यवहार्याः’ इति तदपि बौधायनेन समानविषयम् । श्वागणिको यः श्वागणेन जीवति । भाण्डिको बन्दिष्वतिरिक्तो राज्ञां तूर्यादिस्वनैः प्रबोधयिता । बन्दिनः पृथगुपादानात् । श्ववृत्तिः सेवकः । ब्रह्मजीवी ब्राह्मणकार्येषु मूल्यान परिचारकः ।

मनूक्तान्यप्यपाङ्क्त्यप्रायश्चित्तानि 'षष्ठाक्षकालता मासम्' इत्यादीन्यपि जात्याद्य-
पेक्षया योज्यानि । तदुक्तापाङ्क्त्यमध्येऽपि कित्वादिष्यसनिनां पठितत्वात् ।
आत्मविक्रये शूद्रसेवायां च सामान्यप्रायश्चित्तानि प्राग्वदेव योज्यानि ॥ यस्तु
बौधायनेनोक्तम्—'समुद्रयानं ब्राह्मणस्य न्यासापहरणं सर्वपण्यैर्घ्न्यवहरणं
भूम्यनृतं शूद्रसेवा यश्च शूद्रायामभिजायते तेन यदपत्यं च भवति तेषां तु नि-
र्देशः 'चतुर्थकालं मितभोजिनः स्युरपोभ्युपेयुः सवनानुकल्पम् । स्थानासनाभ्यां
विहरन्त एतैस्त्रिभिर्वर्षैस्तदपहरन्ति पापम् ॥' इति तद्वहुकालसेवाविषयम् ॥
हीनजातिभिः सख्ये तूपपातकसामान्यप्रायश्चित्तान्येव ॥ यस्तु प्रचेतसोक्तम्—
'मित्रभेदनकरणादहोरात्रमनक्षन् हुत्वा पयः पिबेत्' इति, तदहीनसख्यभेदन-
विषयम् ॥ हीनयोनिनिषेवणेऽप्युपपातकसामान्यप्रायश्चित्तानि योज्यानि ॥
यस्तु शातातपेनोक्तम्—'ब्राह्मणो राजकन्यापूर्वीं कृच्छ्रं द्वादशरात्रं चरित्वा
निविशेत्तां चैवोपयच्छेद्देश्यापूर्वीं तु तप्तकृच्छ्रं शूद्रापूर्वीं तु कृच्छ्रातिकृच्छ्रं
राजन्यश्चैद्देश्यापूर्वीं कृच्छ्रं द्वादशरात्रं चरित्वा निविशेत्तां चैवोपयच्छेच्छूद्रापूर्वीं
त्वतिकृच्छ्रं वैश्यश्चच्छूद्रापूर्वीं कृच्छ्रं द्वादशरात्रं चरित्वा तां चोपयच्छेत्' इति, तत्र
निविशेत्तां चोपयच्छेदिति कृच्छ्रानुष्ठानोत्तरकालं सवर्णापरिणयनाद्ध्वं तांच
राजान्यादिकामुपयच्छेदित्यर्थः । इदं चाज्ञानविषयम् । ज्ञानतस्तूपपातकसामा-
न्यप्रायश्चित्तं व्यवस्थितमेव द्रष्टव्यम् । साधारणस्त्रीसंभोगे च हीनयोनिनिषेवण-
मित्युक्तं तत्रापि 'पशुवैश्याभिगमने प्राजापत्यं विधीयते' इति संवर्तोक्त-
मकामतो द्रष्टव्यम् । कामतस्तु यमेनोक्तं द्रष्टव्यम्—'वैश्यागमनजं पापं व्य-
पोहन्ति द्विजातयः । पीत्वा सकृत्सकृत्तप्तं सप्तरात्रं कुशोदकम् ॥' इति । उपपा-
तकसामान्यप्रायश्चित्तानि च कामाकामतोऽभ्यासापेक्षया योज्यानि । तत्र मत्या-
भ्यासे तु 'प्रतिनिमित्तं नैमित्तिकमावर्तते' इति न्यायात्प्रतिनिमित्तं नैमित्तिकावृत्तौ
प्रसक्तायां लौगाक्षिणा विशेष उक्तः—'अभ्यासेऽहर्गुणा वृद्धिर्मासादर्वाक वि-
धीयते । ततो मासगुणा वृद्धिर्यावत्संवत्सरं भवेत् ॥ ततः संवत्सरगुणा यावत्पापं
समाचरेत् ॥' इति । इदं मतिपूर्वविषयम् । अमतिपूर्वावृत्तौ चतुर्विंशतिमते
विशेष उक्तः—'सकृत्कृते तु यत्प्रोक्तं त्रिगुणं तन्निभिर्दिनैः । मासात्पञ्चगुणं प्रोक्तं
षण्मासाद्दशधा भवेत् ॥ संवत्सरात्पञ्चदशं ज्येष्ठाद्द्विंशगुणं भवेत् । ततोऽप्येवं
प्रकल्प्यं स्याच्छातातपवधो यथा ॥' इति ॥ यत्पुनः 'विधेः प्राथमिकादस्यात् द्वि-
तीये द्विगुणं चरेत्' इति प्रतिनिमित्तमावृत्तिविधायकं तन्महापातकविषयमित्युक्तं
प्राक् । यस्तु यमेन साधारणस्त्रीगमनमधिकृत्य गुरुतल्पव्रतमतिदिष्टम्—'गुरु-
तल्पव्रतं केचित्केचिद्ब्रान्द्रायणव्रतम् । गोघ्नस्येच्छन्ति केचित्तु केचिदेवावकीर्षि-
नः ॥' इति । एतच्च जन्मप्रभृतिसानुबन्धानवच्छिन्नाभ्यासविषयम् । अनन्तरं
तथैवानाश्रमे वास इत्युक्तं तत्र हारीतेन विशेष उक्तः—'अनाश्रमी संव-
त्सरं प्राजापत्यं कृच्छ्रं चरित्वाश्रममुपेयात् । द्वितीयेऽतिकृच्छ्रं तृतीये कृच्छ्राति-
कृच्छ्रमत ऊर्ध्वं चान्द्रायणम्' इति, एतदसंभवविषयम् । संभवे तु सामान्येवो-

पपातकप्रायश्चित्तानि कामाकामतो व्यवस्थापनीयानि । परपाकरुचित्वासच्छा-
स्त्राधिगमनाकराधिकारभार्याविक्रमेषु च मनुयोगीश्वरप्रतिपादितोपपातकसा-
मान्यप्रायश्चित्तानि जातिशक्तिगुणाद्यपेक्षया व्यवस्थापनीयानि ॥ २८८ ॥

भार्याया विक्रयश्चैषामित्यत्र चशब्दो मन्वाद्युक्तासत्प्रतिग्रहनिन्दिताद्याद-
नादीनामुपलक्षणार्थमित्युक्तम् । तत्रासत्प्रतिग्रहे प्रायश्चित्तविशेषमाह—

गोष्ठे वसन्ब्रह्मचारी मासमेकं पयोव्रतः ।

गायत्रीजप्यनिरतः शुध्यतेऽसत्प्रतिग्रहात् ॥ २८९ ॥

यस्त्वसत्प्रतिग्रहं निषिद्धप्रतिग्रहं करोति स ब्रह्मचर्ययुक्तो गोष्ठे वसन् गाय-
त्रीजप्यनिरतो गायत्रीजपशीलो मासं पयोव्रतेन शुध्यतीति । प्रतिग्रहस्य चास-
त्त्वं दातुर्जातिकर्मनिबन्धनम् । यथा चण्डालादेः पतितादेश्च तथा देशकालनि-
बन्धनं च यथा कुरुक्षेत्रोपरागादौ । तथा प्रतिग्राह्यद्रव्यनिबन्धनं च यथा सुरा-
मेपीमृतशय्योभयतोमुख्यादे ॥ यदा तु पतितादेर्मेप्यादिकं त्रैतिगृह्णाति तदै-
तद्गुरुप्रायश्चित्तं द्रष्टव्यम् । व्यतिक्रमद्वयदर्शनेन निमित्तस्य गुरुत्वात् । तत्र जपे
मनुना संख्याविशेष उक्तः (११।१९४)—‘जपित्वा त्रीणि सावित्र्याः सह-
स्राणि समाहितः । मासं गोष्ठे पयः पीत्वा मुच्यतेऽसत्प्रतिग्रहात् ॥’ इति ।
प्रत्यहं त्रिसहस्रजपो द्रष्टव्यः । मासमिति द्वितीयया त्रिसहस्रसंख्याकस्य जपस्य
प्रतिदिवसव्यापित्वावगमात् । यदा तु न्यायवर्तिब्राह्मणादेः सकाशाज्निषिद्धं
मेपादिकं गृह्णाति पतितादेर्वा भूम्यादिकमनिषिद्धं तदा षट्त्रिंशन्मतोक्तं
द्रष्टव्यम्—‘पवित्रेष्ट्या विशुध्यन्ति सर्वे घोराः प्रतिग्रहाः । ऐन्दवेन मृगारेष्ट्या
कदाचिन्मित्रविन्दया ॥ देव्या लक्षजपेनैव शुध्यन्ते दुष्प्रतिग्रहात् ॥’ इति । यस्तु
बृहद्धारीतवचनम्—‘राजः प्रतिग्रहं कृत्वा मासमप्सु सदा वसेत् । षष्ठे
काले पयोभक्षः पूर्णे मासे विशुध्यति ॥ तर्पयित्वा द्विजान्कामैः सततं
नियतव्रतः ॥’ इति । तत्पूर्वोक्तविषयेऽभ्यासे द्रष्टव्यम् । अथवा पतितादेः कुरु-
क्षेत्रोपरागादौ कृष्णाजिनादिप्रतिग्रहविषयम् । तथा प्रतिग्राह्यद्रव्यरूपतया प्राय-
श्चित्ताल्पत्वम् । यथाह हारीतः—‘मणिवासोगवादीनां प्रतिग्रहे सावित्र्यष्ट-
सहस्रं जपेत्’ इति । तथा षट्त्रिंशन्मतेऽपि—‘भिक्षामात्रे गृहीते तु पुण्यं
मन्त्रमुदीरयेत् । प्रतिग्रहेषु सर्वेषु षष्ठमंशं प्रकल्पयेत् ॥’ इतीदं च प्रायश्चित्तजार्तं
द्रव्यत्यागोत्तरकालं द्रष्टव्यम् । (११।१९३)—‘यद्गृहीतेनार्जयन्ति कर्मणा ब्राह्मणा
धनम् । तस्योत्सर्गेण शुध्यन्ति जप्येन तपसैव च ॥’ इति मनुस्मरणात् । एवमन्या-
न्यपि स्मृतिवाक्यानि द्रव्यसाराल्पत्वमहत्त्वाभ्यां विषयेषु व्यवस्थापनीयानि ॥

इत्युपपातकप्रायश्चित्तप्रकरणम् ॥

जात्याश्रयादिदोषेण निन्द्याश्चादेश्च शब्दतः ।

योगीन्द्रोक्तमतव्रातः संप्रतं तु प्रतन्यते ॥

तत्र जातिदुष्टपलाण्ड्वादिभक्षणे कामतः सकृत्कृते 'पलाण्डुं विडुराहं च' इत्यादिना चान्द्रायणमुक्तम् । कामतोऽभ्यासे तु 'निषिद्धभक्षणं जैहयं' इत्यादि-
नोक्तं सुरापानसमप्रायश्चित्तम् । अकामतः सकृद्भक्षणे सान्तपनम् । तत्रैवा-
भ्यासे यतिचान्द्रायणम् । (५।२०)—'अमत्यैतानि षट् जग्ध्वा कृच्छ्रं सान्त-
पनं चरेत् । यतिचान्द्रायणं वापि शेषेऽपूपवसेदहः ॥' इति मनुस्मरणात् ।
यत्तु बृहद्यमेनोक्तम्—'खट्वातीककुम्भीकव्रश्चनप्रभवाणि च । भूतृण शिमुकं
चैव सुखण्डं कवकानि च ॥ एतेषां भक्षणं कृत्वा प्राजापत्यं चरेद्विजः ॥' इति,
तत्कामतोऽभ्यासविषयम् । 'मत्स्यांश्च कामतो जग्ध्वा सोपवासकथं क्षिपेत्'
इति योगीश्वरेण कामतः सकृद्भक्षणे ग्रहस्योक्तत्वात् । खट्वाख्यः पक्षी । कुसु-
म्भमित्यन्ये । कवकं राजसर्पपाख्यं शाकम् । सुखण्डं तद्विशेषो गोबलीवर्दन्या-
येन निर्दिष्टः । यत्तु यमेनोक्तम्—'तन्दुलीयककुम्भीकव्रश्चनप्रभवांस्तथा । ना-
लिकां नारिकेलीं च श्लेष्मातकफलानि च ॥ भूतृणं शिमुकं चैव खट्वाख्यं कवकं
तथा । एतेषां भक्षणं कृत्वा प्राजापत्यं व्रतं चरेत् ॥' इति, तदपि मतिपूर्वाभ्या-
सविषयम् । नालिका नारिकेली च शाकविशेषौ । खट्वाख्यश्च । अकामतः सकृ-
द्भक्षणे तु 'शेषेऽपूपवसेदहः' इति मनूक्तं द्रष्टव्यम् । तत्रैवाभ्यासे त्वावृत्तिः
कल्प्या । अत्यन्ताभ्यासे तु—'संसर्गदुष्टं यच्चाक्षं क्रियादुष्टमकामतः । भुक्त्वा
स्वभावदुष्टं च तत्सकृच्छ्रं समाचरेत् ॥' इति प्रचेतोभिहितं द्रष्टव्यम् । नील्या-
स्त्वकामतः सकृद्भक्षणे चान्द्रायणम्—'भक्षयेद्यदि नीलीं तु प्रमादाद्वाहणः
कचित् । चान्द्रायणेन शुद्धिः स्यादापन्नम्बोऽब्रवीन्मुनिः ॥' इति आपस्तम्ब-
स्मरणात् । कामतोऽभ्यासे चावृत्तिः कल्प्या ॥ यदपि षट्त्रिंशन्मतेऽभिहि-
तम्—'शणपुष्पं शात्मलं च करनिर्मथितं दधि । बहिर्वेदिपुरोडाशं जग्ध्वा
नाथादहर्निशम् ॥' इति तदप्यकामविषयम् । यत्तु सुमन्तुनोक्तम्—'लशु-
नपलाण्डुगृजनकवकभक्षणे साविध्यसहस्रेण मूर्ध्नि संपातान्नयेत्' इति तद्वला-
त्कारेणानिच्छतो भक्षणविषयम् । तदेकसाध्यव्याध्युपशमार्थं वा भक्षणे द्रष्टव्य-
म् । अतएवानन्तरं तेनैवोक्तम्—'एतान्येव व्याधितस्य भिषक्क्रियायामप्रति-
षिद्धानि भवन्ति । यानि चैवंप्रकाराणि तेऽपि न दोषः' इति । संपातान्नये-
दुदकबिन्दून्प्रक्षिपेत् ॥

अथ जातिदुष्टसंधिन्मादिक्षीरणे प्रायश्चित्तम् । तत्र चाकामतः सकृत्पाने
(५।८-१०)—'अनिर्देशाया गोः क्षीरमौष्टमेकशफं तथा । आविकं संधिनी-
क्षीरं विषत्सायश्च गोः पयः ॥ आरण्यानां च सर्वेषां मृगाणां महिषीं विना ।
क्षीक्षीरं चैव वर्ज्यानि सर्वशुक्तानि चैव हि ॥ दधि भक्ष्यं च शुक्तेषु सर्वं च
दधिसंभवम्' इत्युक्त्वा 'शेषेऽपूपवसेदहः' इति मनूक्त उपवासो द्रष्टव्यः ॥ काम-
तस्तु योगीश्वरोक्तक्षिराग्नोपवासो द्रष्टव्यः ॥ यत्तु पैठीनसिनोक्तम्—'अ-
विषरोद्भूमानुषीक्षीरप्राप्तने तत्सकृच्छ्रः पुनरुपनयनं च । अनिर्देशाहगोमहिषीक्षी-
रप्राप्तने च द्वात्रिंशन्मोजनम् । सर्वासां द्विस्तनीनां क्षीरणेऽप्यजावर्जनेतदेव'

इति । यच्च शङ्केन—‘क्षीराणि चाम्यभक्ष्याणि तद्विकाराशने बुधः । सप्तरात्रं
व्रतं कुर्यात्प्रयत्नेन समाहितः ॥’ इति यावद्व्रतमुक्तं तदुभयमपि कामतोऽभ्यास-
विषयम् । यत्तु शङ्केन—‘संधिन्यमेध्यमक्षयोः क्षीरप्राशने पक्षव्रतमुक्तम्—
‘संधिन्यमेध्यमक्षयोर्भुक्त्वा पक्षव्रतं चरेत्’ इति तदप्यभ्यासविषयम् । सकृ-
त्प्राशने गोजामहिषीवर्ज्यं सर्वाणि पर्यासि प्राश्योपवसेत् । अनिर्देशाहं ताम्यसि
संधिनीयमसूख्यन्दिनीविवत्साक्षीरं चामेध्यभुजश्च’ इति विष्णुनोपवासस्यो-
क्तत्वात् । तथा वर्णनिबन्धनश्च प्रतिषेधः । ‘क्षत्रियश्चापि वृत्तस्थो वैश्यः क्षूद्रो-
ऽथवा पुनः । यः पिबेत्कपिलाक्षीरं न ततोऽन्योऽस्त्यपुण्यकृत् ॥’ इति । एवमादौ
च यत्र प्रतिपदोक्तं प्रायश्चित्तं न दृश्यते तत्र ‘शेषेषूपवसेदहः’ इति साधारणप्रा-
यश्चित्तं मनूक्तं द्रष्टव्यम् ॥

अथ स्वभावदुष्टमांसादिभक्षणे प्रायश्चित्तमुक्तम् । तत्र कामतः सकृद्व्रक्षणे
शेषेषूपवसेदहरिति मनूक्तं साधारणं प्रायश्चित्तं द्रष्टव्यम् । कामतस्तु—‘चापांश्च
रक्तपादांश्च सौनं बहूरमेव च । मत्स्यांश्च कामतो जग्ध्वा सोपवासस्यहं वसेत् ॥’
इति योगीश्वरोक्तं द्रष्टव्यम् । कामतोऽभ्यासे तु (११।१।२)—‘जग्ध्वा
मांसमभक्ष्यं तु सप्तरात्रं यवान् पिबेत्’ इति मनूक्तं द्रष्टव्यम् । इदं च विदसू-
करादिमांसव्यतिरिक्तविषयम् (११।१।५६)—‘क्रव्याद्विदसूकरोष्ट्राणां कुक्कुटानां
च भक्षणे । नरकाकखराणां च तप्तकृच्छ्रं विशोधनम् ॥’ इति मनुना जाति-
विशेषेण प्रायश्चित्तविशेषस्योक्तत्वात् । एतन्मूत्रपुरीषप्राशनेऽप्येतदेव ।—‘धरा-
हैकशफानां च काककुक्कुटयोस्तथा । क्रव्यादानां च सर्वेषामभक्ष्या वै च कीर्तिताः ॥
मांसमूत्रपुरीषाणि प्राश्य गोमांसमेव च । श्वगोमायुकपीनां च तप्तकृच्छ्रं विधी-
यते ॥ उपोष्य वा द्वादशाहं कूर्पमाण्डैर्जुहुयाद्धृतम् ॥’ इति बृहद्यमस्मरणात् ।
तत्र कामतस्तप्तकृच्छ्रः अभ्यासे तु कूर्पमाण्डसहितः पराक इति व्यवस्था ॥ तथा
प्रचेतसाप्युक्तम्—‘श्वसृगालकाककुक्कुटपार्षतवानरचित्रकचापक्रव्यादखरोष्ट्रग-
जवाजिविडुराहगोमानुषमांसभक्षणे तप्तकृच्छ्रमादिशेदेषां मूत्रपुरीषभक्षणे त्व-
तिकृच्छ्रम्’ इति । इदं च कामकारविषयम् । यत्तूशनसोवचनम्—‘नर-
मांसं श्वमांसं वा गोमांसं वाश्वमेव वा । भुक्त्वा पञ्चनखानां च महासान्तपनं
चरेत् ॥’ इति तदकामविषयम् ॥ यत्त्वङ्गिरोवचनम्—‘बलाकाभासगृध्रास्तु-
खरवानरसूकरान् । दष्ट्वा चैषामभेध्यानि स्पृष्ट्वाचम्य विशुध्यति ॥ इच्छयैषाम-
भेध्यानि भक्षयित्वा द्विजातयः । कुर्युः सान्तपनं कृच्छ्रं प्राजापत्यमनिच्छया ॥’
इति तद्वक्षितोद्धारितविषयम् । सान्तपनशब्देन चात्र महासान्तपनमुच्यते ।
अकामतः प्राजापत्यविधानात् । यत्पुनरङ्गिरोवचनम् । नरकाकखराश्वानां
जग्ध्वा मांसं गजस्य च । एषां मूत्रपुरीषाणि द्विजश्चान्द्रायणं चरेत् ॥’ इति ।
यच्च बृहद्यमेनोक्तम्—‘शुष्कमांसाशने विप्रो व्रतं चान्द्रायणं चरेत्’ इति ।
तदुभयमपि कामतोऽभ्यासविषयम् । यत्पुनः शङ्केनोक्तम्—‘भुक्त्वा चोभय-
तोदंतांस्तथा चैकशफानपि । औहं गव्यं तथा जग्ध्वा षण्मासान्व्रतमाचरेत् ॥’

इति तत्कामतोऽभ्यासविषयम् । यत्तु स्मृत्यन्तरोक्तम्—‘जग्ध्वा मांसं वराणां च विदुरार्हं खरं तथा । गवाश्चकुञ्जरोद्गानां सर्वं पाञ्चनखं तथा । क्रव्यादं कुङ्कुटं ग्राम्यं कुर्यात्संवत्सरवत्तम् ॥’ इति तदत्यन्तानवच्छिन्नाभ्यासविषयम् । अत्र प्रकरणे मूत्रपुरीषग्रहणं वसाशुक्रासूक्ष्मजानामुपलक्षणम् । कर्णविद्वग्भृतिमलषट्के त्वर्धे कल्पनीयम् ।

केशादिषु पुनः पट्त्रिंशन्मते विशेष उक्तः—‘अजाविमहिषमृगाणां आमर्मांसभक्षणे केशनखरुधिरप्राशने बुद्धिपूर्वं त्रिरात्रमज्ञानादुपवास इति । यत्तु प्रचेतसोक्तम्—नखकेशमृहोष्टभक्षणेऽहोरात्रमभोजनाच्छुद्धिरिति तदप्यकामतः सकृत्प्राशनविषयम् । यत्तु स्मृत्यन्तरवचनम्—‘केशकीटनखं प्राश्य मत्स्यकण्टकमेव च । हेमतसं घृतं पीत्वा तत्क्षणादेव शुध्यति ॥’ इति तन्मुखमात्रप्रवेशविषयम् ॥ यदा तु भाजनस्थमन्नं केशादिदूषितं भवति तदा ।—‘अन्ने भोजनकाले तु मक्षिकाकेशदूषिते । अनन्तरं स्पृशेदापस्तब्दाञ्च भस्मना स्पृशेत् ॥’ इति प्रचेतसाभिहितं वेदितव्यम् । प्रासङ्गिकोऽयं श्लोकः ॥ सूक्ष्मतरकृमिकीटास्थिभक्षणे पुनर्हारीतेन विशेष उक्तः—‘कृमिकीटपिपीलिकाजलौकःपतङ्गास्थिप्राशने गोमूत्रगोमयाद्वारस्त्रिरात्रेण विशुध्यति’ इति । जलौको मत्स्यादिः । एवं च पशुपतत्रिजलचरनरमांसादिप्राशने संक्षेपतः प्रायश्चित्तानि प्रदर्शितानि ग्रन्थगौरवमयात्प्रतिव्यक्ति न लिख्यते ॥

अथाशुचिसंस्पृष्टभक्षणे प्रायश्चित्तं तत्र तावदुच्छिष्टाभक्ष्यभक्षणे वक्ष्यते । तत्र मनुः । (११।१५९)—‘बिडालकाकाखूच्छिष्टं जग्ध्वा श्वनकुलस्य च । केशकीटावपन्नं च पिबेद्ब्राह्मीं सुवर्चलाम् ॥’ इति कालविशेषानुपादानादेकरात्रं । इदं च कामतो द्रष्टव्यम् । यत्तु विष्णुनोक्तम्—‘पक्षिश्चापदजग्धस्य रसस्याश्वस्य भूयसः । संस्काररहितस्यापि भोजने कृच्छ्रपादकम् ॥’ इति, तत्कामकारविषयम् । संस्कारश्च मानवे देवद्रोण्यामित्यादिना द्रव्यशुद्धिप्रकरणोक्तो द्रष्टव्यः । यत्तु शातातपेनोक्तम्—‘शकाकाद्यवलीढशूद्रोच्छिष्टभोजने त्वतिकृच्छ्रः’ इति । तदकामतोऽभ्यासविषयम् । यत्तु शङ्खेन—‘शुनामुच्छिष्टकं भुक्त्वा मासमेकं व्रती भवेत् । काकोच्छिष्टं गवा घ्रातं भुक्त्वा पक्षं व्रती भवेत् ॥’ इति यावद्व्रतमुक्तं तत्कामतोऽभ्यासविषयम् । ब्राह्मणाद्युच्छिष्टभोजने तु बृहद्विष्णुनोक्तं—‘ब्राह्मणः शूद्रोच्छिष्टाशने सप्तरात्रं पञ्चगव्यं पिबेत् वैश्योच्छिष्टाशने पञ्चरात्रं राजन्योच्छिष्टाशने त्रिरात्रं ब्राह्मणोच्छिष्टाशने त्वेकाहम्’ इति, तत्कामकारविषयम् । यत्तु यमवचनम्—‘भुक्त्वा सह ब्राह्मणेन प्राजापत्येन शुध्यति । भूभुजा सह भुक्त्वाञ्च तसकृच्छ्रेण शुध्यति ॥ वैश्येन सह भुक्त्वाञ्च मतिकृच्छ्रेण शुध्यति । शूद्रेण सह भुक्त्वाञ्च चान्द्रायणमथाचरेत् ॥’ इति तत्कामतोऽभ्यासविषयम् ॥ यत्पुनः शङ्खवचनम्—‘ब्राह्मणोच्छिष्टाशने महाभ्याद्वृत्तिभिरभिमङ्गयापः पिबेत्क्षत्रियोच्छिष्टाशने ब्राह्मीरसविपकेन श्यहं क्षीरेण

वर्तयेत्, वैश्योच्छिष्टाशने त्रिरात्रोपोषितो ब्राह्मीं सुवर्चलां पिबेत्, शूद्रोच्छिष्टभोजने बह्मत्रयभोजनम्' इति तदकामविषयम् । तत्राभ्यासे द्वैगुण्यादिकं कल्प्यम् । एतच्च पित्रादिव्यतिरेकेण ।—'पितुर्ज्येष्ठस्य च भ्रातुरुच्छिष्टं भोज्यम्' इत्यापस्तम्बस्मरणात् । यत्तु बृहद्यासवचनम्—'माता वा भगिनी वापि भार्या बान्याश्च योषितः । न ताभिः सह भोक्तव्यं भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥' इति तत्सहभोजनविषयम् । उच्छिष्टमात्रभोजने तु 'शूद्रोच्छिष्टभोजने सप्तरात्रमभोजनं स्त्रीणां च' इत्यापस्तम्बोक्तं द्रष्टव्यम् । यस्त्वङ्किरोवचनम्—'ब्राह्मणा सह योऽभूयादुच्छिष्टं वा कदाचन । तत्र दोष न मन्यन्ते सर्व एव मनीषिणः ॥' इति, तद्विवाहविषयमापद्विषयं वा । अन्योच्छिष्टभोजने तु—'अन्यानां भुक्तशेषं तु भक्षयित्वा द्विजातयः । चान्द्रं कृच्छ्रं तदर्धं च ब्रह्मक्षत्रविशां विधिः ॥' इत्यापस्तम्बोक्तं द्रष्टव्यम् । अत्र चान्द्रं चान्द्रायणम् । अन्यावसाय्युच्छिष्टभोजने तु—'चण्डालपतितादीनामुच्छिष्टान्नस्य भक्षणे । चान्द्रायणं चरेद्विप्रः क्षत्रः सान्तपनं चरेत् ॥ पट्ठाग्रं च त्रिरात्रं च वर्णयोरनुपूर्वशः ॥' इत्यङ्किरोमिहितं सान्तपनमत्र महासान्तपनं द्रष्टव्यम् । आपदि तु—'आपत्काले तु तु विप्रेण भुक्तं शूद्रगृहे यदि । मनस्तापेन शुध्येत्तु द्रुपदानां शतं जपेत् ॥' इति पराशरोक्तं वेदितव्यम् ॥ यत्तु बृहच्छातातपेनोक्तम्—'पीतशेषं तु यत्किञ्चिद्भाजने मुखनिःसृतम् । अभोज्यं तद्विजानीयाद्भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥' इति तदभ्यासविषयम् । निमित्तस्यातिलघुत्वात् ।—'पीतोच्छिष्टं च पानीयं पीत्वा तु ब्राह्मणः क्वचित् । त्रिरात्रं तु व्रतं कुर्याद्द्वामहस्तेन वा पुनः ॥' इति । एतद्विपूर्वविषयम् । अकामतस्त्वर्थं कल्प्यम् । दीपोच्छिष्टे तु—'दीपोच्छिष्टं तु यत्तलं रात्रौ रथ्याहृतं च यत् । अभ्यङ्गाच्चैव यच्छिष्टं भुक्त्वा नक्तं शुष्यति ॥' इति षट्त्रिंशन्मतोक्तं द्रष्टव्यम् ॥

अथाशुचिद्रव्यसंस्पृष्टभक्षणे प्रायश्चित्तम् । तत्राह संचर्तः—'केशकीटावपन्नं च नीलीलाक्षोपधातितम् । स्नाय्वस्थिचर्मसंस्पृष्टं भुक्त्वा तूपवसेदहः ॥' इति । तथाह शातातपः—'केशकीटावपन्नं च रुधिरमांसास्पृश्यस्पृष्टभ्रूणप्लावेक्षितपतन्यवलीढश्वसूकरगवाघ्रातशुक्तपर्युषितवृथापक्वदेवाग्नहविषां भोजने उपवासः पञ्चगव्याशनं च ॥' इति । एतच्चोभयमपि अकामविषयम् । कामतस्तु 'मृदारिकुसुमादींश्च फलकन्देक्षुमूलकान् । विण्मूत्रदूषितान्प्राश्य कृच्छ्रपादं समाचरेत् ॥ संनिवृष्टेऽर्धमेव स्यात्कृच्छ्रः स्याच्छुचिर्शोधनम् ॥' इति विष्णूक्तं वेदितव्यम् । अल्पसंसर्गे पादो महासंसर्गेऽर्धकृच्छ्र इति व्यवस्था । यत्तु व्यासेनोक्तम्—'संसर्गदुष्टं यच्चाक्षं क्रियादुष्टं च कामतः । भुक्त्वा स्वभावदुष्टं च तप्तकृच्छ्रं समाचरेत् ॥' इति । एतच्च संस्पृष्टमेध्यादिरसोपलब्धौ वेदितव्यम् । रजस्वलादिस्पर्शे तु शङ्कोक्तम्—'अमेध्यपतितचण्डालपुष्कसरजस्वलावधूतकुणिकुष्ठिकुनलिसंस्पृष्टानि भुक्त्वा कृच्छ्रं चरेत्' इति । कुणिर्हस्तविकलः । एतत्कामकारविषयम् । अकामतोऽर्धम् । 'भुक्त्वास्पृश्यैस्तथाशौचिकेशकीटैश्च

दूषितम् । कुक्षोदुम्बरवित्वाद्यैः पनसाम्बुजपत्रकैः । सङ्गुष्णीसुवर्चादिकथं पीत्वा विशुध्यति ॥' इति यद्विष्णुनोक्तं तदसक्तविषयं रजकादिस्पृष्टविषयं वा । शूद्राद्युपहते तु हारीतोक्तं विशेषम्—'शूद्रेणोपहतं भोज्यं कीटैर्वामेभ्यः सेविभिः । भुज्जानेषु वा यत्र शूद्र उपस्पृशेदनर्हत्वात्स पक्कौ तु भुज्जानेषु वा यत्रोत्थायोच्छिष्टं प्रयच्छेदाचामेद्वा कुत्सित्वा वा यत्राद्यं दद्युस्तत्र प्रायश्चित्तमहोरात्रम्' इति । उच्छिष्टपक्विभोजनेऽप्येतदेव—'यस्तु भुङ्क्ते द्विजः पक्क्यामुच्छिष्टायां कदाचन । अहोरात्रोषितो भूत्वा पञ्चगव्येन शुध्यति ॥' इति क्रतुस्मरणात् । वामकरनिर्मुक्ताद्यभोजने तु—'समुत्थितस्तु यो भुङ्क्ते यो भुङ्क्ते मुक्तभाजने । एवं वैवस्वतः प्राह भुक्त्वा सान्तपनं चरेत् ॥' इति षट्त्रिंशन्मतोक्तं वेदितव्यम् ॥ तथा पराशरेणाप्यत्रोक्तम्—'एकपक्क्युपविष्टानां विप्राणां सह भोजने । यद्येकोऽपि त्यजेत्पात्रं शेषमद्यं न भोजयेत् ॥ मोहान्मुञ्जीत यस्तत्र पक्क्यामुच्छिष्टभोजनः । प्रायश्चित्तं चरेद्विप्रः कृच्छ्रं सान्तपनं तथा ॥' इति ॥ शवादिसंपृक्तकूपाद्युदकपाने तु विष्णुराह—'भृतपञ्चनखात्कूपादत्यन्तोपहताद्दोदकं पीत्वा ब्राह्मणस्यहमुपवसेत् ग्रहं राजन्य एकाहं वैश्यः शूद्रो नक्तं सर्वे चान्ते पञ्चगव्यं पिबेयुः' इति । अत्यन्तोपहताद्वेति मूत्रपुरीषादिभिर्वैत्यभिप्रेतम् । यदा तु तत्रैव शवमुच्छ्रूततयोद्भिन्नं भवति तदा हारीतो विशेषमाह—'क्लिष्टे भिक्षे शवे तोयं तत्रस्थं यदि चेत्यिबेत् । शुद्ध्यै चान्द्रायणं कुर्यात्तत्कृच्छ्रमथापि वा ॥ यदि कश्चित्ततः स्नायात्प्रमादेन द्विजोत्तमः । जपंस्त्रिषवणस्नायी अहोरात्रेण शुध्यति ॥' इति । इदं चान्द्रायणं कामतो मानुषशवोपहतकूपजलपानविषयम् । अकामतस्तु षड्रात्रम्—'क्लिष्टं भिक्षं शवं चैव कूपस्थं यदि दृश्यते । पयः पिबेन्निरात्रेण मानुषे द्विगुणं स्मृतम् ॥' इति देवलस्मरणात् ॥ यदा चाण्डालकूपादिगतं जलं पियति तदापस्तम्बोक्तं द्रष्टव्यम्—'चाण्डालकूपभाण्डस्थं नरः कामाज्जलं पिबेत् । प्रायश्चित्तं कथं तत्र वर्णे वर्णे विनिर्दिशेत् ॥ चरेत्सान्तपनं विप्रः प्राजापत्यं च भूमिपः । तदर्धं तु चरेद्वैश्यः शूद्रे पादं विनिर्दिशेत् ॥' इति । इदं च कामकारविषयम् अकामतस्तु—'चाण्डालकूपभाण्डस्थमज्ञानादुदकं पिबेत् । स तु ग्रहेण शुद्ध्येत शूद्रस्त्वेकेन शुध्यति ॥' इति देवलोक्तं द्रष्टव्यम् ॥ चाण्डालादिसंबद्वाल्पजलाशयेऽपि कूपवच्छुद्धिः—'जलाशयेऽप्यथाल्पेषु स्थावरेषु महीतले । कूपवत्कथिता शुद्धिर्महत्सु तु न दूषणम् ॥' इति विष्णुस्मरणात् । पुष्करिण्यादिषु पुनः—'म्लेच्छादीनां जलं पीत्वा पुष्करिण्यां हृदेऽपि वा । जानुदमं शुचि ज्ञेयमधस्तादशुचि स्मृतम् ॥ ततोयं यः पिबेद्विप्रः कामतोऽकामतोऽपि वा । अकामाद्यक्तभोजी स्यादहोरात्रं तु कामतः ॥' इत्यापस्तम्बोक्तं द्रष्टव्यम् ॥ रजकादिभाण्डगततोये तु—'भाण्डस्थमन्त्यजानां तु जलं दधि पयः पिबेत् । ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्रश्चैव प्रमादतः ॥ ब्रह्मकूर्चोपवासेन द्विजातीनां तु निष्कृतिः ॥ शूद्रस्य चोपवासेन तथा दानेन शक्तिः ॥' इति पराशरोक्तं वेदितव्यम् । कामतस्तु द्विगुणम्

—‘अन्त्यजैः खानिताः कृपास्तडागा वाप्य एव वा । एषु खात्वा च पीत्वा च प्राजापत्येन शुध्यति ॥’ इति आपस्तम्बोक्तमभ्यासविषयं वेदितव्यम् ॥ यत्त्वापस्तम्बेन चाण्डलादितडागकृपादिजलपाने पञ्चगव्यमात्रं भक्ष्यमुक्तम् —‘प्रपास्वरण्ये घटके च सौरे द्रोण्यां जलं कोशविनिर्गतं च । शपाकचण्डाल-परिग्रहेषु पीत्वा जलं पञ्चगव्येन शुध्येत् ॥’ इति तदशक्तविषयम् । ‘प्रपां गतो विना तोयं शरीरं यो निषिञ्चति । एकाहक्षपणं कृत्वा सचैलं खानमाचरेत् ॥ सुराघटप्रपातोये पीत्वा नाव्यं जलं तथा । अहोरात्रोषितो भूत्वा पञ्चगव्यं जलं पिबेत् ॥’ इति ।

अथ भावदुष्टभक्षणे प्रायश्चित्तम्—‘भावदुष्टं च यद्वर्णत आकारतो वा विसदृशतया जुगुप्सितशारीरमलादिवासनां जनयति तदुच्यते । अरिप्रयुक्त-गरलादिशङ्कायां वा । तत्रच पराशरः—‘वाग्दुष्टं भावदुष्टं च भाजने भावदूषि-ते । भुक्त्वाञ्च ब्राह्मणः पश्चाद्विरात्रेण विशुध्यति ॥’ इति । एतत्कामकारवि-षयम् । यत्तु गौतमेन भावदुष्टं केवलमित्यादि प्राक्पञ्चनखेभ्यः पठित्वा प्राय-श्चित्तमुक्तम्—‘प्राक् पञ्चनखेभ्यश्छर्दनं घृतप्राशनं च’ इति तदकामविषयम् ॥ शङ्कायां तु—‘शङ्कास्थाने समुत्पन्ने अभोज्याभक्ष्यसंज्ञितम् । आहारशुद्धिं वक्ष्या-मि तन्मे निगदतः शृणु ॥ अक्षारलवणां रुक्षां पिबेद्ब्राह्मीं सुवर्चलाम् । त्रिरात्रं शङ्खपुष्पीं वा ब्राह्मणः पयसा सह ॥ पलाशबिल्वपत्राणि कुशान्पद्ममुदुम्बरम् । अपः पिबेत्काथयित्वा त्रिरात्रेण विशुध्यति ॥’ इति वसिष्ठोक्तं द्रष्टव्यम् । मनुनाप्यभोज्यभोजनशङ्कायामुक्तम् (५।२१)—‘संवत्सरस्यैकमपि चरेत्कृष्णं द्विजोत्तमः । अज्ञातभुक्तशुद्ध्यर्थं ज्ञातस्य तु विशेषतः ॥’ इति ॥

अथ कालदुष्टभक्षणे प्रायश्चित्तम्—कालदुष्टं च पर्युपितानिर्दशगोक्षी-रादि । तत्र चाकामतः ‘शेषेषूपवसेदहः’ इति मनूक्तं वेदितव्यम् । कामतस्तु —‘केवलानि च शुक्तानि तथा पर्युपितं च यत् । ऋजीषपकं भुक्त्वा च त्रिरा-त्रं तु व्रती भवेत् ॥’ इति शङ्खोक्तं वेदितव्यम् । केवलान्यच्चेहाक्तानि । अनि-र्दशगोक्षीरादिषु प्रायश्चित्तं प्राक् प्रदर्शितम् । नवोदकस्य पाने तु पञ्चगव्यप्राश-नम् ।—‘शृङ्गास्थिदन्तजैः पात्रैः शङ्खशुक्तिकपर्दकैः । पीत्वा नवोदकं चैव पञ्च-गव्येन शुध्यति ॥’ इति बृहद्याज्ञवल्क्यस्मरणात् ॥ कामतस्तूपवासः कर्त-व्यः—‘काले नवोदकं शुद्धं न पिबेच्च ज्यहं हि तत् । अकाले तु दशाहं स्या-त्पीत्वा नाद्यादहर्निशम् ॥’ इति स्मृत्यन्तरदर्शनात् । ग्रहणकालभोजने तु चान्द्रायणम्—‘नवश्राद्धग्रामयाजकाक्षसग्रहभोजने । नारीणां प्रथमे गर्भे भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥’ इति शातातपस्मरणात् ॥ यदा तु समहादन्यत्र निषिद्धकाले भुंक्ते तदाह मार्कण्डेयः—‘चन्द्रस्य यदि वा भानोर्यस्मिन्नहनि भार्गव । ग्रहणं तु भवेत्तस्मिन् पूर्व भोजनक्रियाम् ॥ नाचरेत्सग्रहे चैव तथैवा-स्तमुपागते । यावत्स्यान्नोदयस्तस्य नाभीयात्तावदेव तु ॥’ तथा—‘ग्रहणं तु भवे-

दिन्द्रोः प्रथमादधियामतः । भुञ्जीतावर्तनात्पूर्वं प्रथमे प्रथमादधः ॥' तथा—
'अपराह्णे न मध्याह्णे सायाह्णे न तु सङ्गवे । भुञ्जीत सङ्गवे चेत्स्यान्न पूर्वं भोजन-
क्रिया ॥' इति । यच्च मनुनोक्तम्—'नाभीयात्संधिवेलायां नातिप्रगे नातिसाय-
मित्येवमादि' । यच्च बृहच्छातातपेनोक्तम्—'धाना दधि च सक्तूश्च श्रीका-
मो वर्जयेज्जिहि । भोजनं तिलसंबद्धं ज्ञानं चैव विचक्षणः ॥' इत्येवमादिष्वना-
दिष्टप्रायश्चित्तेषु—'प्राणायामशतं कार्यं सर्वपापपनुत्तये । उपपातकजातानामना-
दिष्टस्य चैव हि ॥' इति योगीश्वरोक्तं प्राणायामशतं द्रष्टव्यम् ॥ अकामतस्तु
'शेषेषूपवसेदहः' इति मनूक्तोपवासो द्रष्टव्यः ॥

अथ गुणदुष्टशुक्तादिभक्षणे प्रायश्चित्तम् । तत्र मनुः (११।१५३)—
'शुक्तानि च कषायांश्च पीत्वाऽमेध्यान्यपि द्विजः । तावद्भवत्यप्रयतो यावत्तच्च व्रज-
त्यधः ॥' इति । अत्राकामतः 'शेषेषूपवसेदहः' इत्युपवासो द्रष्टव्यः । कामतस्तु—
'केवलानि च शुक्तानि तथा पर्युपितं च यत् । ऋजीषपक्वं भुक्त्वा च त्रिरात्रं तु
व्रती भवेत् ॥' इति शङ्खोक्तं द्रष्टव्यम् । एतन्नामलकादिफलयुक्तकाजिकादिष्व-
तिरेकेण द्रष्टव्यम् । 'कुण्डिका सफला येषु गृहेषु स्थापिता भवेत् । तस्यास्तु
काजिका प्राज्ञा नेतरस्याः कदाचन ॥' इति स्मरणात् ॥ उद्धतस्नेहादिषु तु
'उद्धतस्नेहविलयनपिण्याकमथितप्रभृतीनि चात्तवीर्याणि नाभीयात्' इत्युक्त्वा
'प्राक्पञ्चनस्नेह्यश्छर्दनं घृतप्राशनं च' इति गौतमोक्तं द्रष्टव्यम् । विलयनं
घृतादिमलम् । अनाहुताद्यन्नभोजने तु लिखित आह—'यस्य चाग्नी न क्रियते
यस्य चाग्निं न दीयते । न तद्भोज्यं द्विजातीनां भुक्त्वा चोपवसेदहः ॥ कृथा-
कृसरसंयावपायसापूपशङ्कुलीः । आहिताग्निर्द्विजो भुक्त्वा प्राजापत्यं समाचरेत् ॥'
इति ॥ अनाहिताग्नेस्तु 'शेषेषूपवसेदहः' इत्युपवासो द्रष्टव्यः ॥ भिक्षभाजना-
दिषु तु भोजने संवर्तेनोक्तम्—'शूद्राणां भाजने भुक्त्वा भुक्त्वा वा भिक्षभा-
जने । अहोरात्रोपितो भुक्त्वा पञ्चगव्येन शुध्यति ॥' इति ॥ तथा स्मृत्य-
न्तरेऽप्युक्तम्—'वटार्काश्चत्थपत्रेषु कुम्भीतिन्दुकपत्रयोः । कोविदारकदम्बेषु
भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥' इति । तथा—'पलाशपद्मपत्रेषु गृही भुक्त्वैन्दवं
चरेत् । वानप्रस्थो यतिश्चैव लभते चान्द्रिकं फलम् ॥' इति ॥

अथ हस्तदानादिक्रियादुष्टाभोज्यभक्षणे प्रायश्चित्तम् । तत्र पराशरः
—'माक्षिकं फाणितं शाकं गोरसं लवणं घृतम् । हस्तदत्तानि भुक्त्वा तु दिन-
मेकमभोजनम् ॥' इति । कामतस्तु—'हस्तदत्तभोजने अग्राह्यणसमीपे भोजने
दुष्टपक्विभोजने पङ्कथप्रतो भोजनेऽभ्यक्तमूत्रपुरीषकरणे मृतसूतकशूद्राद्यभोजने
शूद्रैः सह स्वप्ने त्रिरात्रमभोजनम्' इति हारीतोक्तं विज्ञेयम् । पर्यायाच्चदानदुष्टे
तु—'ब्राह्मणाच्च ददच्छूद्रः शूद्राच्च ब्राह्मणो ददत् । द्वयमेतदभोज्यं स्याद्भुक्त्वा तूप-
वसेदहः ॥' इति वृद्धयाज्ञवल्क्योक्तमवगन्तव्यम् । शूद्रहस्तेन भोजने तु
—'शूद्रहस्तेन यो भुङ्क्ते पानीयं वा पिबेत्कचित् । अहोरात्रोपितो भुक्त्वा पञ्च-

१ क्षिपते ख. २ चात्रं ख. ३ दुष्टाभोजने ख. ४ फाणितं इक्षुरसविकारः काकवीति लोके
प्रसिद्धम्.

गव्येन शुध्यति' इति कृतं विशेषम् । धमनदुष्टेऽपि—'आसनारूढपादो वा वस्त्रार्धमावृतोऽपि वा । मुखेन धमितं भुक्त्वा कृच्छ्रं सान्तपनं चरेत् ॥' इति ते-
नैवोक्तम् । पित्राद्युद्देशेन त्यक्तान्नभोजने तु 'भुक्ते चेत्पार्वणश्राद्धे प्राणायामान्वडा-
चरेत् । उपवासस्त्रिमासाविवत्सरान्तं प्रकीर्तितः ॥ प्राणायामत्रयं वृद्धाबहोरात्रं
सपिण्डने । असरूपे स्मृतं नक्तं व्रतपारणके तथा ॥ द्विगुणं क्षत्रियस्यैतन्निगुणं
वैश्यभोजने । साक्षाच्चतुर्गुणं शूद्रस्य भोजने ॥ अतिथौ तिष्ठति द्वारि
क्षपः प्राश्नन्ति ये द्विजाः । रुधिरं तद्भवेद्द्वारि भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥' इति
भारद्वाजोक्तमवगन्तव्यम् । हारीतेनाप्युक्तम्—'एकादशाहे भुक्त्वा भुक्त्वा
संचयने तथा । उपोष्य विधिवत्स्नात्वा कृष्माण्डैर्जुहुयाद्धृतम् ॥' इति । विष्णु-
नाप्युक्तम्—'प्राजापत्यं नवश्राद्धे पादोनं चाद्यमासिके । त्रैपक्षिके तदर्धं तु
पञ्चगव्यं द्विमासिके ॥' इति । इदं चापद्विषयम् । अनापदि तु—'चान्द्रायणं नव-
श्राद्धे प्राजापत्यं तु मिश्रके । एकाहस्तु पुराणेषु प्राजापत्यं विधीयते ॥' इति
हारीतोक्तं द्रष्टव्यम् । प्राजापत्यं तु मिश्रके इत्येतदाद्यमासिकविषयं द्रष्टव्यम् ।
द्वितीयादिषु तु—'प्राजापत्यं नवश्राद्धे पादोनं चाद्यमासिके । त्रैपक्षिके तदर्धं स्या-
त्पादो द्वैमासिके तथा ॥ पादोनकृच्छ्रमुद्दीष्टं षण्मासे च तथाब्दिके । त्रिरात्रं
चान्यमासेषु प्रत्यहं चेदहः स्मृतम् ॥' इति षट्त्रिंशन्मतोक्तं द्रष्टव्यम् ॥ क्ष-
त्रियादिश्राद्धभोजने त्वनापदि तत्रैव विशेष उक्तः—'चान्द्रायणं नवश्राद्धे परा-
को मासिके स्मृतः । त्रैपक्षिके सान्तपनं कृच्छ्रो मासद्वये स्मृतः ॥ क्षत्रियस्य
नवश्राद्धे व्रतमेतदुदाहृतम् । वैश्यस्यार्धाधिकं प्रोक्तं क्षत्रियास्तु मनीषिभिः ॥
शूद्रस्य तु नवश्राद्धे चरेच्चान्द्रायणद्वयम् । सार्धं चान्द्रायणं मासे त्रिपक्षे त्वैन्द-
वं स्मृतम् ॥ मासद्वये पराकः स्यादूर्ध्वं सान्तपनं स्मृतम् ॥' इति । यत्तु शङ्खव-
चनम्—'चान्द्रायणं नवश्राद्धे पराको मासिके स्मृतः । पक्षत्रयेऽतिकृच्छ्रः स्या-
त्षण्मासे कृच्छ्र एव तु ॥ आब्दिके पादकृच्छ्रः स्यादेकाहः पुनराब्दिके । अतः
ऊर्ध्वं न दोषः स्याच्छङ्खस्य वचनं यथा ॥' इति, तत्सर्पादिहतविषयम् ।—'ये
स्तेनाः पतिताः क्लीबा' इत्याद्यपाङ्गेयविषयं वा ॥—'चण्डालादुदकात्सर्पाद्वाह-
णाद्वैद्युतादपि । दंष्ट्रिभ्यश्च पशुभ्यश्च मरणं पापकर्मणाम् ॥ पतनानाशकैश्चैव
विषोद्वन्धनकैस्तथा । भुक्त्वैषां षोडशश्राद्धे कुर्यादिन्दुव्रतं द्विजः ॥' इति ।
तथा—'अपाङ्केयान्यदुद्दिश्य श्राद्धमेकादशेऽहनि । ब्राह्मणस्तत्र भुक्त्वा भुक्त्वा शिशु-
चान्द्रायणं चरेत् ॥' इति ।—'आमश्राद्धे तथा भुक्त्वा तप्तकृच्छ्रेण शुध्यति । सं-
कल्पिते तथा भुक्त्वा त्रिरात्रं क्षपणं भवेत् ॥' इति भारद्वाजेन गुरुप्रायश्चित्ता-
भिधानात् ॥

ब्रह्मचारिणस्तु बृहद्यमो विशेषमाह—'मासिकादिषु योऽभीयादसमा-
सव्रतो द्विजः । त्रिरात्रमुपवासोऽस्य प्रायश्चित्तं विधीयते ॥ प्राणायामत्रयं कृत्वा
वृत्तं प्राश्य विशुध्यति ॥' इति । इदमज्ञानविषयम् । कामतोऽपि स एवाह—
'मधु मांसं तु योऽभीयाच्छ्राद्धे सूतक एव वा । प्राजापत्यं चरेत्कृच्छ्रं व्रतशेषं

समापयेत् ॥' इति । भामश्राद्धे तु सर्वत्रार्थम्—'भामश्राद्धे तदर्थं तु प्राजापत्यं तु सर्वदा' इति षट्त्रिंशन्तेऽभिधानात् ॥ यत्तूशनसोक्तम्—'वसकृत्वः पिवेषापो गायत्र्या श्राद्धभुगिद्वजः । ततः संध्यामुपासीत शुद्धोत्तु तदनन्तरम् ॥' इति तदनुक्तप्रायश्चित्तश्राद्धविषयम् ॥ संस्काराङ्गभूतश्राद्धभोजने तु व्यासेन विशेष उक्तः—'निवृत्तबृडाहोमे तु प्राङ्गामकरणात्तथा । चरेत्सान्त्वपनं भुक्त्वा जातकर्मणि चैव हि अन्यभोऽन्येषु तु भुक्त्वा च संस्कारेषु द्विजोत्तमः । नियोगादुपवासेन शुध्यते ह्रीदने च साम' इति ॥ सीमन्तोन्नयनादिषु पुनर्धौम्यो विशेषमाह—'चरेत् ॥' इति । अन्त्योन्नयने तथा । जातश्राद्धे नवश्राद्धे द्विजश्चान्द्र

सोमसाहचर्यात् । भोज्यभोजने प्रायश्चित्तम्—'यत्स्वरूपम्

अथ पत्निमेकतयाऽभोज्यं भण्यते तत्परिमहाशुचि । तत्र क्षेपिद्धमपि विष्टपुरुषमिहीनस्य नाश्रमद्यादनापदि' इत्यारभ्य सार्धपञ्चभिः गौरीश्वरेण—प्रतिपादिताः । मनुनापि त एव किञ्चिदधिकाः प्रतिपादिच्छोकैरभोज्यान्नाः २१७)—'नाश्रोत्रियतते यज्ञे ग्रामयाजिदुते तथा । स्त्रिया स्त्र्याः । (४।२०५—अतः ब्राह्मणः कश्चित् ॥ मत्तक्रुद्धातुराणां च न भुञ्जीत कदाङ्गवेन च द्रुते भुक्त्वा च विदुषां च जुगुप्सितम् ॥ स्तेनगायकयोश्चात्र तद्वर्णेन । गणाञ्च गणिदीक्षितस्य कदर्यस्य बद्धस्य निगडस्य च ॥ अभिशस्तस्य षण्ढस्य वार्धुषिकस्य च । कस्य च । चिकित्सकस्य मृगयोः क्रूरस्योच्छिष्टभोजिनः । पुंश्चत्या दाम्भिकस्य पर्यायाश्रमनिर्दशम् । अनर्चितं वृथामांसमवीरायाश्च । उग्राञ्च सूतिकाञ्च नगर्यञ्च पतिताश्रमवक्षुतम् । पिशुनानृत्तिनोश्चैव क्रतुविक्रयोपितः ॥ द्विपदञ्च तन्तुवायाञ्च कृतघ्नस्याश्रमेव च । कर्मारस्य निपादस्य रङ्गयिणस्तथा ॥ शैल्यपकर्तुर्वेणस्य शस्त्रविक्रयिणस्तथा । श्ववतां शौण्डिकानां चवत्तरणस्य च ॥ सुवर्णरजकस्य नृशंसस्य यस्य चोपपतिर्गृहे । मृप्यन्ति ये चोपप चैलनिर्णेजकस्य च ॥ श्वाः ॥ अनिर्दशं च प्रेताश्रमनुष्टिकरमेव च ॥' इति ॥ इति स्त्रीजितानां च सर्वकाण्डे श्राद्धकाण्डे च व्याख्याताः । अत्र प्रायश्चित्तं च पदार्था अभक्ष्य—'भुक्त्वातोऽन्यतमस्याश्रममत्या क्षपणं व्यहम् । मत्माह (मनुः ४।२२२) विष्णुश्रमेव च ॥' इति । पैठीनसिनाप्यकामतया भुक्त्वा चरेत्कृच्छ्रं रेतो श्यावदन्तः पित्रा विवदमानः स्त्रीजितः कुष्ठी पिशुनश्चेराश्रमेवोक्तम्—'कुनस्त्री ग्रामयाजकोऽभिशस्तो वृषत्यामभिजातः परिवित्तिः । सोमविक्रयी वाणिजको पुनर्भूपुत्रश्वौरः काण्डपृष्ठः सेवकश्चेत्यभोज्यान्ना अपायेरिविन्दानो दिधिषूपतिः क्त्वा दत्त्वा वाऽविज्ञानाग्निराश्रम' इति ॥ शङ्केन ह्या अश्राद्धार्हाः एषां भुक्त्वा चान्द्रायणमुक्तं तदभ्यासविषयम् ॥ गौतमेवेतानेव किञ्चिदधिकान्पठित्यादिना अभोज्यान्पठित्वा प्राक्पञ्चनखेभ्यश्छर्दनं पुनरुच्छिष्टपुंश्चत्यभिषास्तेतदापद्विषयम् ॥ यस्तु बलात्कारेण भोज्यते तस्य तत्प्राशनं चेति प्रायश्चित्तमुक्तं

‘बलादासीकृता ये तु म्लेच्छचण्डालदस्युभिः । अशुभं कारिताः कर्म गवादि-
प्राणिहिंसनम् ॥ उच्छिष्टमाजंनं चैव तयोच्छिष्टस्य भोजनम् । खरोद्भविद्वुराहणा-
मामिषस्य च भक्षणम् ॥ तत्क्षीणां च तथा सङ्गस्ताभिश्च सह भोजनम् । मासो-
षिते द्विजातौ तु प्राजापत्यं विशोधनम् ॥ चान्द्रायणं स्वाहिताग्नेः पराकस्त्वथवा
भवेत् । चान्द्रायणं परार्कं च चरेत्संवत्सरोषितः ॥ संवत्सरोषितः शूद्रो मासार्धं
यावत्कं पिबेत् । मासमात्रोषितः शूद्रः कृच्छ्रपादेन शुध्यति ॥ ऊर्ध्वं संवत्सरा-
त्कल्प्यं प्रायश्चित्तं द्विजोत्तमैः । संवत्सरैस्त्रिभिश्चैव तद्भावं स निगच्छति ॥’ इति ॥

आशौचिपरिगृहीतान्नभोजने तु च्छागलेय आह—‘भक्षानाम्भोजने
विप्राः सूतके सूतके तथा ॥ प्राणायामशतं कृत्वा शुध्यन्ते शूद्रसूतके ॥ वैश्ये
पट्तिर्भवेद्वाग्निं विंशतिर्ब्राह्मणे दश । एकाहं च त्र्यहं पञ्च सप्तरात्रमभोजनम् ॥
तैस्तः शुद्धिर्भवत्येषां पञ्चगव्यं पिबेत्ततः ॥’ इति । ब्राह्मणादिक्रमेणैकाहत्र्यहा-
दयो योज्याः । इदमकामविषयम् ॥ कामतस्तु मार्कण्डेय आह—‘भुक्त्वा
तु ब्राह्मणाशौचे चरेत्सान्तपनं द्विजः । भुक्त्वा तु क्षत्रियाशौचे तसकृच्छ्रो वि-
धीयते ॥ वैश्याशौचे तथा भुक्त्वा महासान्तपनं चरेत् । शूद्रस्यैव तथा भुक्त्वा
त्रिमासान्वतमाचरेत् ॥’ यत्तु शङ्केनोक्तम्—‘शूद्रस्य सूतके भुक्त्वा षण्मासा-
न्वतमाचरेत् । वैश्यस्य तु तथा भुक्त्वा त्रीन्मासान्वतमाचरेत् ॥ क्षत्रियस्य तथा
भुक्त्वा द्वौ मासौ व्रतमाचरेत् । ब्राह्मणस्य तथाऽशौचे भुक्त्वा मासव्रती भवे-
त् ॥’ इति । इदमभ्यासविषयम् । एतच्च प्रायश्चित्तमाशौचानन्तरं वेदितव्यम् ।
ब्राह्मणादीनामाशौचे यः सकृदेवाक्षमभाति तस्य तावदाशौचं यावत्, तेषामाशौ-
चव्यपगमे तु प्रायश्चित्तं कुर्यात्’ इति विष्णुस्मरणात् ॥

अपुत्राद्यन्नभोजने तु लिखित आह—‘भुक्त्वा वार्धुषिकस्याक्षमव्रतस्यासु-
तस्य च । शूद्रस्य च तथा भुक्त्वा त्रिरात्रं स्यादभोजनम् ॥’ तथा—‘परपाकनिवृत्तस्य
परपाकरतस्य च । अपचस्य तु भुक्त्वा द्विजश्चान्द्रायणं चरेत् ॥’ इति । एतच्चाभ्या-
सविषयम् ॥ परपाकेन निवृत्तादेर्लक्षणं च तेनैवोक्तम्—‘गृहीत्वाग्निं समारोप्य प-
ञ्चयज्ञाक्षं निर्वपेत् । परपाकनिवृत्तोऽसौ मुनिभिः परिकीर्तितः ॥ पञ्चयज्ञांस्तु
यः कृत्वा पराङ्मादुपजीवति । सततं प्रातरुत्थाय परपाकरतस्तु सः ॥ गृहस्थधर्म-
वृत्तौ यो ददातिपरिवर्जितः । ऋषिभिर्धर्मतत्त्वज्ञैरपचः संप्रकीर्तितः ॥’ इति ॥ यस्तु
ब्रह्मचार्याद्यन्नभोजने वृद्धयाक्षवलक्य आह—‘यतिश्च ब्रह्मचारी च पक्वाक्षस्वा-
मिनावुभौ । तयोरन्नं न भोक्तव्यं भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥’ इति ॥ यच्च पार्व-
णश्राद्धाद्यकर्तुरन्नभोजने भरद्वाज आह—‘पक्षे वा यदि वा मासे यस्य नाभ-
न्ति देवताः ॥ भुक्त्वा दुरात्मनस्तस्य द्विजश्चान्द्रायणं चरेत् ॥’ इति तदुभय-
मप्यभ्यासविषयम् ॥ पूर्वपरिगणितातिरिक्ता ये निषिद्धाचरणशीलास्तदन्नभो-
जने तु—‘निराचारस्य विप्रस्य निषिद्धाचरणस्य च । अन्नं भुक्त्वा द्विजः कुर्या-
द्दिनमेकमभोजनम् ॥’ इति षट्त्रिंशन्मतोक्तं द्रष्टव्यम् । अत्रैव संवत्सराभ्या-

१ तथा तस्यैव भोजनं ड. २ अज्ञानाद्भोजने ख. ३ ततः शुचिर्भवेद्विप्रः पञ्चगव्यं पिबेन्नरः
इति ड. ४ द्विजश्चान्द्रायणं चरेदिति ड. ५ पञ्चयज्ञान्वयं कृत्वा पराङ्मुपजीवति ड.

से षट्त्रिंशन्मत एवोक्तम्—‘उपपातकयुक्तस्य अन्तर्मेकं निरन्तरम् । अन्नं भुक्त्वा द्विजः कुर्यात्पराकं तु विशोधनम् ॥’ इति । इदं चाभक्ष्यभक्षणप्रायश्चित्त-
काण्डगतमविशेषोदितव्रतकदम्बकं हि द्विजाग्र्यस्यैव । क्षत्रियादीनां तु पादपाद-
हान्या भवति । ‘विप्रे तु सकलं देयं पादोनं क्षत्रिये स्मृतम् । वैश्येऽर्धं पाद
एकस्तु शूद्रजातिषु शस्यते ॥’ इति विष्णुस्मरणात् ॥

इत्यभक्ष्यभक्षणप्रायश्चित्तप्रकरणम् ॥

निमित्तपरिगणनवेलायामुपपातकानन्तरं जातिभ्रंशकरादीनि परिगणितानि
तत्र प्रायश्चित्तान्युच्यन्ते । तत्र मनुः (११।१२४-१२५)—‘जातिभ्रंशकरं
कर्म कृत्वान्यतममिच्छया । चरेत्सान्तपनं कृच्छ्रं प्राजापत्यमनिच्छया ॥ संकरा-
पात्रकृत्यासु मासं शोधनमैन्दवम् । मलिनीकरणीयेषु तप्तः स्याद्यावककृष-
्यम् ॥’ इति । अन्यतममिति सर्वत्र संबध्यते । यमेनाप्यत्र विशेष
उक्तः—‘संकरीकरणं कृत्वा मासमभाति यावकम् । कृच्छ्रातिकृच्छ्रमयथा
प्रायश्चित्तं समाचरेत् ॥ अपात्रीकरणं कृत्वा तप्तकृच्छ्रेण शुध्यति ॥ शीतकृ-
च्छ्रेण वा शुद्धिर्महासान्तपनेन वा । मलिनीकरणीयेषु तप्तकृच्छ्रं विशोध-
नम् ॥’ इति ॥ बृहस्पतिनापि जातिभ्रंशकरे विशेष उक्तः—‘ब्राह्मणस्य
रुजः कृत्वा रासभादिप्रमापणम् । निन्दितेभ्यो धनादानं कृच्छ्रार्धं व्रतमाचरेत् ॥’
इति । एतेषां च जातिभ्रंशकरादिप्रायश्चित्तानां मन्वाद्युक्तानां जातिशक्त्याद्यपे-
क्षया विषयो विभजनीयः । एवं योगीन्द्रहृद्गतमभक्ष्यभक्षणादिप्रायश्चित्तं संक्षे-
पतो दर्शितम् ॥ २८९ ॥

अधुना प्रकृतमनुसरामः—महापातकमतिपातकमनुपातकमुपपातकं प्रकीर्णक-
मिति पञ्चविधं पापजातमुक्तम् । तत्र चतुर्विधप्रायश्चित्तमभिधाय क्रमप्राप्ते प्रकी-
र्णके प्रायश्चित्तमाह—

प्राणायामी जले स्नात्वा खरयानोष्ट्रयानगः ।

नग्नः स्नात्वा च भुक्त्वा च गत्वा चैव दिवा स्त्रियम् ॥२९०॥

खरयुक्तं यानं खरयानम् । उष्ट्रयुक्तं यानमुष्ट्रयानं रथगड्यादि तेनाध्वगमनं
कृत्वा दिगम्बरः स्नात्वाभ्यवहृत्य दिवा वासरे च निजाङ्गनासंभोगं कृत्वा च
तडागतरङ्गिण्यादाववगाह्य कृतप्राणायामः शुध्यति । इदं च कामकारविषयम् ।
(११।२०१)—‘उष्ट्रयानं समारुह्य खरयानं तु कामतः । सैवासा जरुमाश्रुत्य
प्राणायामेन शुध्यति ॥’ इति मनुस्मरणात् । अकामतः स्नानमात्रं कल्प्यम् ।
साक्षात्खरारोहणे तु द्विगुणावृत्तिः कल्पनीया । तस्य गुरुत्वात् ॥ २९० ॥

गुरुं हुंकृत्य त्वंकृत्य विप्रं निर्जित्य वादतः ।

बध्वा वा वाससा क्षिप्रं प्रसाधोपवसेद्दिनम् ॥ २९१ ॥

किञ्च । गुरुं जनकादिकं त्वंकृत्य त्वमेवमात्य स्वयैवं कृतमित्येकवचनान्तयुष्म-

च्छब्दोच्चारणेन निर्भर्त्स्य विप्रं वा ज्यायांसं समं कनीयांसं वा सक्रोधं हुं तूष्णी-
मास्व, हुं मा बहुवादीः, इत्येवमाक्षिप्य जल्पवितण्डाभ्यां जयकलाभ्यां विप्रं वि-
जित्य कण्ठे वाससा मृदुस्पर्शनापि बध्वा क्षिप्रं पादप्रणिपातादिना प्रसाद्य क्रोधं
त्याज्यित्वा दिनमुपवसेत् । अनक्षन्कृत्स्नं वासरं नयेत् ॥ यत्तु यमेनोक्तम्—
'वादेन ब्राह्मणं जित्वा प्रायश्चित्तविधिस्तथा । त्रिरात्रोपोषितः स्नात्वा प्रणिपत्य
प्रसादयेत् ॥' इति तदभ्यासविषयम् ॥ २९१ ॥

विप्रदण्डोद्यमे कृच्छ्रस्त्वतिकृच्छ्रो निपातने ।

कृच्छ्रातिकृच्छ्रोऽसृक्पाते कृच्छ्रोऽभ्यन्तरशोणिते ॥२९२॥

विप्रजिघांसया दण्डाद्युद्यमे कृच्छ्रः शुद्धिहेतुः । निपातने ताडने अतिकृच्छ्रः ।
असृक्पाते रुधिरस्त्रावणे पुनः कृच्छ्रातिकृच्छ्रः । अभ्यन्तरशोणितेऽपि कृच्छ्रः शु-
द्धिहेतुः ॥ बृहस्पतिनाप्यत्र विशेष उक्तः—'काष्ठादिना ताडयित्वा त्वमेवे
कृच्छ्रमाचरेत् । अस्थिभेदेऽतिकृच्छ्रः स्यात्पराकस्वङ्गकर्त्तने ॥' इति । पादप्रहारे
तु यम आह—'पादेन ब्राह्मणं स्पृष्ट्वा प्रायश्चित्तविधिस्तथा । दिवसोपोषितः
स्नात्वा प्रणिपत्य प्रसादयेत् ॥' इति ॥ मनुनात्वन्यानि प्रकीर्णकप्रायश्चित्तानि
दर्शितानि (११।२०२)—'विनाद्भिरप्सु वाप्यार्तः शारीरं संनिषेव्य तु ।
सचैलो बहिराश्रुत्य गामालभ्य विशुध्यति ॥' इति । विनाद्भिरित्यसंनिहितास्व-
पीत्यर्थः । शारीरं मूत्रपुरीषादि । इदमकामविषयम् । कामतस्तु—'आपद्रुतो
विना तोयं शारीरं यो निषेवते । एकाहं क्षपणं कृत्वा सचैलो जलमाविशेत् ॥'
इति यमोक्तं वेदितव्यम् ॥ यत्तु सुमन्तुवचनम्—'अप्स्वप्नौ वा मेहतस्तप्त-
कृच्छ्रम्' इति तदनार्तविषयमभ्यासविषयं वा ॥ नित्यश्रौतादिकर्मलोपे तु मनु-
राह (११।२०३)—'वेदोदितानां नित्यानां कर्मणां समतिक्रमे । स्नातकव्रत-
लोपे च प्रायश्चित्तमभोजनम् ॥' इति । श्रौतेषु दर्शपौर्णमासादिकर्मसु स्मार्तेषु
चानित्यहोमादिषु प्रतिपदोक्तेष्वथदिप्रायश्चित्तैरुपवासस्य समुच्चयः । स्नातकव्रत-
तानिच—'न जीर्णमलवद्वासा भवेच्च विभवे सति' इत्येवमादीनि प्रागुक्तानि ।
स्नातकव्रतमधिकृत्य ऋतुनाप्युक्तम्—'एतेषामाचाराणामेकैकस्य व्यतिक्रमे गा-
यत्र्यष्टशतं जप्यं कृत्वा पूतो भवति' इति ॥ पञ्चमहायज्ञाकरणे तु बृहस्प-
तिराह—'अनिर्वर्त्य महायज्ञान्यो भुङ्क्ते प्रत्यहं गृही । अनातुरः सति धने
कृच्छ्रार्धेन विशुध्यति ॥ आहिताग्निरुपस्थानं न कुर्याद्यस्तु पर्वणि । ऋतौ न
गच्छेद्भार्यां वा सोऽपि कृच्छ्रार्धमाचरेत् ॥' इति ॥ द्वितीयादिभार्योपरमे तु
देवल आह—'मृतां द्वितीयां यो भार्या दहेद्वैतानिकाग्निभिः । जीवन्त्यां प्रथ-
मायां तु सुरापानसमं हि तत् ॥' इति । स्वभार्याभिर्वांसने तु यम आह—'स्व-
भार्या तु यदा क्रोधादगम्येति नरो वदेत् । प्राजापत्यं चरेद्विप्रः क्षत्रियो दिव-
सान्नव ॥ षड्रात्रं तु चरेद्वैश्यश्चिरात्रं शूद्र आचरेत् ॥' इति ॥

१ कृच्छ्रोऽल्पतरशोणिते इति पाठान्तरेऽल्पतरशोणितेऽपि कृच्छ्रः शुद्धिहेतुरिति शेषम्.
२ सचैलः स्नानमाचरेत् इ.

अस्नानभोजनादौ हारीत आह—‘वह्न्कमण्डलं रिक्तमस्नातोऽभंश्च भोजनम् । अहोरात्रेण शुद्धिः स्याद्दिनजप्येन चैव हि ॥’ इति ॥ एकपङ्क्त्युपविष्टानां स्नेहादिना वैषम्येण दानादौ यम आह—‘न पङ्क्त्यां विषमं दद्याच्च वाचेन न दापयेत् । वाचको दापको दाता न वै स्वर्गस्य गामिनः ॥ प्राजापत्येन कृच्छ्रेण मुच्यते कर्मणस्ततः ॥ नदीसंक्रमहन्तुश्च कन्याविप्रकरस्य च । समे विषमकर्तुश्च निष्कृतिर्नोपपद्यते ॥ त्रयाणामपि चैतेषां प्रत्यौपस्ति च मार्गताम् । भैक्षकवधेन चास्नेन द्विजश्चान्द्रायणं चरेत् ॥’ इति । संक्रम उदकावतरणमार्गः । समे विषमकर्ता पूजादौ ॥ इन्द्रधनुर्दर्शनादावृष्यशूक्ल आह—‘इन्द्रचापं पलाशाग्निं यदन्यस्य प्रदर्शयेत् । प्रायश्चित्तमहोरात्रं धनुर्दण्डश्च दक्षिणा ॥’ पतिनादिसंभाषणे तु गौतम आह—‘न म्लेच्छाशुच्यधार्मिकैः सह संभाषेत । संभाष्य पुण्यकृतो मनसा ध्यायेत् । ब्राह्मणेन सह वा संभाषेत तस्यान्नधनकाभवधे पृथग्वर्षाणि’ इति । भार्यान्नधनानां लाभस्य वधे विप्रकरणे प्रत्येकं संवत्सरं प्राकृतं ब्रह्मचर्यम् ॥ तथा—‘ब्रह्मसूत्रं विना विष्मूत्रोत्सर्गादौ स्मृत्यन्तरे प्रायश्चित्तमुक्तम्—‘विना यज्ञोपवीतेन यद्युच्छिष्टो भवेद्द्विजः । प्रायश्चित्तमहोरात्रं गायत्र्यष्टशतं तु वा ॥’ तत्र ऊर्ध्वोच्छिष्टे उपवासः अधोच्छिष्टस्योदकपानादिषु गायत्रीजप इति व्यवस्था । अकामतस्तु—‘पिबतो मेहतश्चैव भुञ्जतोऽनुपवीतिनः । प्राणायामत्रिकं षट्कं नक्तं च त्रितयं क्रमात् ॥’ इति स्मृत्यन्तरोक्तं द्रष्टव्यम् ॥ भुक्त्वा शौचाचमनमकृत्वोत्थाने तु—‘यद्युत्तिष्ठत्यनाचान्तो भुक्त्वा वानशनास्ततः । सद्यः स्नानं प्रकुर्वीत सोऽन्यथा पतितो भवेत् ॥’ इति स्मृत्यन्तरोक्तं द्रष्टव्यम् ॥ चौराद्युत्सर्गादौ वसिष्ठ आह—‘दण्डोत्सर्गे राजैकरात्रमुपवसेन्निरात्रं पुरोहितः कृच्छ्रमदण्ड्यदण्डने पुरोहितस्त्रिरात्रं राजा कुनखी श्यावदन्तश्च कृच्छ्रं द्वादशरात्रं चरित्वोद्धरेयाताम्’ इति । उद्धरेयातां कुरित्तानां दन्तानां नखानां चोद्धरणं कुर्यातामित्यर्थः । स्नेहपतितादिपङ्क्तिभोजने तु मार्कण्डेय आह—‘अपाङ्केयस्य यः कश्चित्पङ्क्तौ भुङ्क्ते द्विजोत्तमः । अहोरात्रोपितो भूत्वा पञ्चगव्येन शुध्यति ॥’ इति ॥

नीलीविषये त्वापस्तम्ब आह—‘नीली रक्तं यदा वस्त्रं ब्राह्मणोऽङ्गेषु धारयेत् । अहोरात्रोपितो भूत्वा पञ्चगव्येन शुध्यति ॥ रोमकूपैर्यदा गच्छेद्द्रसो नील्यास्तु कस्यचित् । त्रिषु वर्णेषु सामान्यं तप्तकृच्छ्रं विशोधनम् ॥ पालनं विक्रयश्चैव तद्व्याघोपजीवनम् । पातनं च भवेद्दिग्भिभिः कृच्छ्रैर्व्यपोहति ॥ नीलीदारु यदा भिन्नाद्ब्राह्मणस्य शरीरतः । शोणितं दृश्यते यत्र द्विजश्चान्द्रायणं चरेत् ॥ स्त्रीणां क्रीडार्थसंभोगे शयनीये न दुष्यति ॥’ इति । भृगुणाप्युक्तम्—‘स्त्रीयुता शयने नीली ब्राह्मणस्य न दुष्यति । नृपस्य वृद्धौ वैश्यस्य पर्ववर्ज्ये विचारणम् ॥’ इति ॥ तथा वस्त्रविशेषकृतश्च प्रतिप्रसवः—‘कम्बले पट्सूत्रे च नीलीरागो न दुष्यति ॥’ इति स्मरणात् ॥ ब्रह्मतर्हनिर्मितस्त्रट्टाचारोहणे शङ्क आह—

१ निष्कृतिर्न विधीयते इति पाठः. २ प्राजापत्यं तु मार्गेणमिति पाठः. ३ त्रिवर्णेषु च सामान्यं ड. ४ भवेदिमे त्रिभिः ड.

‘अध्वस्य शयनं मानमासनं पादुके तथा । द्विजः पलाशवृक्षस्य त्रिरात्रं तु व्रती भवेत् ॥ क्षत्रियस्तु रणे पृष्ठं दत्त्वा प्राणपरायणः । संवत्सरं व्रतं कुर्याच्छिष्या वृक्षं फलप्रदम् ॥ द्वौ विप्रौ ब्राह्मणाभौ वा दम्पती गोद्विजोत्तमौ । अन्तरेण यदा गच्छेत्कच्छं सान्तपनं चरेत् ॥ होमकाले तथा दोहे स्वाध्याये दारसंग्रहे । अन्तरेण यदा गच्छेद्विजश्चान्द्रायणं चरेत् ॥’ इति । दोहे सात्राययाद्यङ्गभूते । एतच्चाभ्यासविषयम् । सच्छिद्रादित्याद्यरिष्टदर्शनादौ शङ्क आह—‘दुःस्वप्नारिष्टदर्शनादौ व्रतं सुवर्णं च दद्यात्’ इति ॥

कचिद्देशविशेषगमनेऽपि देवल आह—‘सिन्धुसौवीरसौराष्ट्रांस्तथा प्रत्यन्तवासिनः । अङ्गवङ्गकलिङ्गान्धान् गत्वा संस्कारमर्हति ॥’ एतच्च तीर्थयात्राव्यतिरेकेण द्रष्टव्यम् ॥ स्वपुरीषदर्शनादौ यम आह—‘प्रत्यादित्यं न मेहेत न पश्येदात्मनः शकृत् । दृष्ट्वा सूर्यं निरीक्षेत गामग्निं ब्राह्मणं तथा ॥’ इति । शङ्कोऽप्याह—‘पादप्रतपनं कृत्वा कृत्वा वह्निमधस्तथा । कुशैः प्रमृज्य पादौ तु दिनमेकं व्रती भवेत् ॥’ इति ॥ क्षत्रियाद्युपसंग्रहणे हारीत आह—‘क्षत्रियाभिवादानेऽहोरात्रमुपवसेत् । वैश्याभिवादाने द्विरात्रम्, शूद्रस्याभिवादाने त्रिरात्रमुपवासः’ इति ॥ तथा ‘शय्यारूढे पादुकोपानहारोपितपादोच्छिष्टान्धकारस्थश्चाद्धृजपदेवपूजानिरताभिवादाने त्रिरात्रमुपवासः स्यादन्यत्र निमञ्जितेनान्यत्र भोजनेऽपि त्रिरात्रम्’ इति ।

समित्पुष्पादिहस्तस्याभिवादानेऽप्येतदेव—‘समित्पुष्पकुशाज्याम्बुमृद्वन्नाक्षतपाणिकम् । जपं होमं च कुर्वाणं नाभिवादेत वै द्विजम् ॥’ इत्यापस्तम्बीये जपादिभिः समभिव्याहारात् । अभिवादकस्यापीदमेव प्रायश्चित्तम्—‘नोदकुम्भहस्तोऽभिवादयेत् न भैक्षं चरन्न पुष्पाज्यादिहस्तो नाशुचिर्न जपन्न देवपितृकार्यं कुर्वन्न शयानः’ इति तस्यापि शङ्केन प्रतिषेधात् । एवमन्यान्यपि वच्चांसि स्मृत्यन्तरतोऽन्वेप्याणि ग्रन्थगौरवभयादत्र न लिख्यन्ते ॥ २९२ ॥

इति प्रकीर्णकप्रायश्चित्तप्रकरणम् ।

निमित्तानामानन्त्यात्प्रतिव्यक्तिप्रायश्चित्तस्य वक्तुमशक्यत्वात्सामान्येनोपदिष्टानुपदिष्टविषये प्रायश्चित्तविशेषज्ञानार्थमिदमाह—

देशं कालं वयः शक्तिं पापं चावेक्ष्य यत्नतः ।

प्रायश्चित्तं प्रकल्प्यं स्याद्यत्र चोक्ता न निष्कृतिः ॥२९३॥

यदुक्तं प्रायश्चित्तजातं वक्ष्यमाणं वा तद्देशादिकमवेक्ष्य यथा कर्तुः प्राणविपत्तिर्न भवति तथा विषयविशेषे कल्पनीयम् । इतरथा प्रधाननिवृत्तिप्रसङ्गात् । तथाच वक्ष्यति—‘वायुभक्षो दिवा तिष्ठन्नग्निं नीत्वाप्सु सूर्यदक्’ इति, तत्र यदि हिमवद्विरिनिकटवर्तिनामुदैकवास उपदिश्यते अतिशीताकुलिते वा शिशिरादिकाले तदा प्राणवियोगो भवेदिति तद्देशकालपरिहारेणोदैकवासः कल्पनीयः । तथा वयोविशेषादपि यदि नवतिवार्षिकादेरपूर्णद्वादशवार्षिकस्य वा द्वाद-

आवृत्तं प्रायश्चित्तमुपदिश्यते तदा प्राणा विपद्येरन्निति ततोऽन्यवयस्के त-
 प्रायश्चित्तं कल्प्यम् । अतएव स्मृत्यन्तरे 'कचिदर्थं कचित्पादः' इति वृद्धादिषु
 प्रायश्चित्तस्य ह्यसौऽभिहितः तच्च प्राक्प्रपञ्चितम् । तथा धनदानतपश्चरणादिश-
 क्यपेक्षया नहि निर्धनस्य पात्रे धनं वा पर्याप्तमित्याद्युपपद्यते । तथोद्विक्तपि-
 सादेर्वा पराकादिकं नापि स्त्रीशूद्रादेर्जपादिकं । अतएव गजादीनामशक्नुवन् दानं
 दातुं चरेत्कृच्छ्रमेकैकस्य विशुद्ध्ये इत्युक्तम् । तथा 'प्रायश्चित्तार्धमर्हन्ति स्त्रियो
 रोगिण एव च' इति तपस्यशक्तस्य स्मृत्यन्तरे प्रायश्चित्तस्य ह्यसौऽभिहितः ।
 तथा पापं च महापातकादिरूपेण सप्रत्ययाप्रत्ययसकृदभ्यासादिरूपेण चावेक्ष्य
 यत्नतः सकलधर्मशास्त्रपर्यालोचनया प्रायश्चित्तं कल्पनीयम् । तत्राकामतो यद्वि-
 हितं तदेव कामकृते द्विगुणं कामतोऽभ्यासे चतुर्गुणमित्येवं स्मृत्यन्तरानुसारेण
 कल्पनीयम् । तथा—'महापापोपपापाभ्यां योऽभिज्ञंसेन्मृषा परम् । अन्भक्षो
 मासमासीत' इत्युक्तं, तत्र महापापोपपापयोस्तुल्यप्रायश्चित्तस्यायुक्तत्वान्महापा-
 पापेक्षयोपपातके मासिकव्रतस्य ह्यसः कल्पनीयः । यत्र च हसितजृम्भिताक्र-
 न्दितास्फालनादिनाकस्मात्कुर्यात्तथा । 'नोदन्वतोऽम्भसि स्त्रायान्न च श्मश्र्वादि
 कर्तयेत् । अन्तर्वक्ष्याः पतिः कुर्वन्न प्रजा भवति ध्रुवम् ॥' इत्यादौ प्रायश्चित्तं
 नोपदिष्टं तत्रापि देशाद्यपेक्षया प्रायश्चित्तं कल्प्यम् ॥ ननु किञ्चिदपि निमित्त-
 जातमनुक्तनिष्कृतिकमुपलभ्यते—'प्राणायामशतं कार्यं सर्वपापापनुत्तरे । उप-
 पातकजातानामनादिष्टस्य चैव हि ॥' इत्यनुक्तनिष्कृतिष्वपि प्रायश्चित्तस्य वक्ष्य-
 माणत्वात् ॥ गौतमेनाप्येतान्येवानादेशो विकल्पेन क्रियेरन्नित्येकाहादयः प्रति-
 पादिताः । उच्यते । सत्यमस्त्येव सामान्यतः प्रायश्चित्तोपदेशस्तथापि सर्वत्र
 देशकालादीनामपेक्षितत्वादस्त्येव कल्पनावसरः । नच हसितादिषु सर्वत्र प्रा-
 णायामशतं युक्तम् । निमित्तस्य लघुत्वात् । अतः पापापेक्षया ह्यसः कल्पनीयः
 प्रायश्चित्तान्तरं वा ॥ ननु कथं पापस्य लघुत्वं येन प्रायश्चित्तस्य ह्यसकल्पना त्यात् ।
 नच प्रायश्चित्तालपत्वादिति वाच्यम् । अनुक्तनिष्कृतित्वादेव । सत्यम् । किंतु अर्थवा-
 दसंकीर्तनादुद्धिपूर्वाबुद्धिपूर्वानुबन्धाद्यपेक्षया च सुबोध एव दोषस्य गुरुलघुभावः ।
 तथा दण्डह्यसवृक्ष्यपेक्षया च प्रायश्चित्तगुरुलघुभावः । यथा ब्राह्मणावगोरणादौ स-
 जातीयविषये प्राजापत्यादिकमुक्तम्, तत्र यदाचानुलोम्येन प्रातिलोम्येन वावगो-
 रणादि क्रियते यदा वा मूर्धावसिक्तादिभिस्तदा दण्डस्य तारतम्यदर्शनादेवदोषाल्प-
 त्वमहत्त्वावसमात्प्रायश्चित्तस्यापि गुरुलघुभावः कल्पनीयः । दर्शितश्च दण्डस्य
 गुरुलघुभावः 'प्रातिलोम्यापवादिषु द्विगुणस्त्रिगुणो दमः' इत्यादिना ॥ २९३ ॥

एवं महापातकादिभिः पतितस्य प्रायश्चित्तमुक्तं यस्त्वौद्धत्यादेतच्च चिकीर्षति
 तस्य किं कार्यमित्यत आह—

दासीकुम्भं बहिर्ग्रामाग्निनयेरन्स्ववान्धवाः ।

पतितस्य बहिः कुर्युः सर्वकार्येषु चैव तम् ॥ २९४ ॥

जीवत एव पतितस्य ये स्वा ज्ञातयो बान्धवाः पितृमातृपक्षास्ते सर्वे संनिपत्य दासी प्रेष्या तया सपिण्डादिप्रेषितया आनीतमपां पूर्णं कुम्भं घटं ग्रामादहि-
निनयेयुः । एतच्चतुर्थ्यादिरिक्तातिथिष्वहः पञ्चमे भागे गुर्वादिसंनिधौ कार्यम् ।
(११।१८२)—‘पतितस्योदकं कार्यं सपिण्डैर्बान्धवैर्बहिः । निन्दितेऽहनि सायाह्ने ज्ञातृत्विग्गुरुसन्निधौ ॥’ इति मनुस्मरणात् ॥ अथवा दास्येव सपिण्डा-
दिप्रयुक्ता निनयेत् । यथाह मनुः (११।१८३)—‘दासी घटमपां पूर्णं पर्य-
स्येत्प्रेतवत्पदा । अहोरात्रमुपासीरन्नाशौचं बान्धवैः सह ॥’ इति । प्रेतवदिति
दक्षिणामुखापसव्ययोः प्राप्त्यर्थम् । तच्च निनयनमुदकपिण्डदानादिप्रेतक्रियोत्त-
रकालं द्रष्टव्यम् । तस्य विद्यागुरयोनिसंबन्धाश्च संनिपत्य सर्वाण्युदकादीनि प्रेत-
कर्माणि कुर्युः पात्रं चास्य विपर्यस्येयुः दासः कर्मकरो वाऽवकरात् पात्रमानीष
दासीघटात् पूरयित्वा दक्षिणाभिमुखः पदा विपर्यस्येत् ‘अमुमनुदकं करोमि’
इति नामग्राहं तं सर्वेऽन्वालभेरन् प्राचीनावीतिनो मुक्तशिखा विद्यागुरवो यो-
निसंबन्धाश्च वीक्षेरन् अय उपस्पृश्य ग्रामं प्रविशेयुः’ इति गौतमस्मरणात् ।
अयं च त्यागो यदि बन्धुभिः प्रेर्यमाणोऽपि प्रायश्चित्तं न करोति तदा द्रष्टव्यः ।
तस्य गुरोर्बान्धवानां राज्ञश्च समक्षं दोषानभिख्याप्यानुभाष्य पुनः पुनराचारं
लभस्वेति, स यद्येवमप्यनवस्थितमतिः स्यात्ततोऽस्य पात्रं विपर्यस्येदिति शङ्क-
स्मरणात् । ततस्तं लब्धोदकं पतितं सर्वकार्येषु संभाषणसहासनादिषु बहिः
कुर्युर्वर्जयेयुः । तथाच मनुः (११।१८४)—‘निवर्तेरंस्ततस्तस्मात्संभाषणस-
हासने । दायाद्यस्य प्रदानं च यात्रामेव च लौकिकीम् ॥’ इति ॥ यदि स्नेहा-
दिना संभाषणं करोति तदा प्रायश्चित्तं कार्यम् । अत ऊर्ध्वं तेन संभाष्य सिद्धे-
देकरात्रं जपन्सावित्रीमज्ञानपूर्वं ज्ञानपूर्वं चेन्निरात्रमिति ॥ २९४ ॥

यदा तु बन्धुत्यागादन्यथा वा जातवैराग्यः प्रायश्चित्तं च कृतं तदा किं कार्य-
मित्यत आह—

चरितव्रत आयाते निनयेरन्नवं घटम् ।

जुगुप्सेरन्न चाप्येनं संवसेयुश्च सर्वशः ॥ २९५ ॥

कृतप्रायश्चित्ते बन्धुसमीपं पुनरायाते तत्सपिण्डाद्यास्तेन सहिता नवं अनुप-
हृतं घटं उदकपूर्णं निनयेयुः । एतच्च निनयनं पुण्यहृदादिज्ञानोत्तरकालं द्रष्टव्यम् ।
(११।१८६)—‘प्रायश्चित्ते तु चरिते पूर्णं कुम्भमपां नवम् । तेनैव सार्धं प्रा-
स्येयुः स्नात्वा पुण्ये जलाशये ॥’ इति मनुस्मरणात् । गौतमेन तु विशेष उक्तः—
‘यस्तु प्रायश्चित्तेन शुध्येत्तस्मिन् शुद्धे ज्ञातकुम्भमयं पात्रं पुण्यतमात् हृदात्पूर-
यित्वा स्नवन्तीभ्यो वा तत एनमप उपस्पृश्येयुरथास्मै तत्पात्रं दधुस्तत्संप्रतिगृह्य
जपेत् ‘क्षान्ता धौः क्षान्ता पृथिवी क्षान्तं शिवमन्तरिक्षं यो रोचनस्तमिह गृ-
ह्णामि’ इत्येतैर्यजुर्भिः पावमानीभिस्तत्समन्दीभिः कृष्माण्डैश्चाज्यं जुहुयादिरण्यं
दद्याद्वा चाचार्याय । यस्य तु प्राणान्तिकं प्रायश्चित्तं स मृतः शुद्धयेदेतदेव क्षान्त्यु-

द्रुकं सर्वेषूपपातकेषु' इति ॥ तत एनं कृतप्रायश्चित्तं ते नैव कुत्सयेयुः तथा सर्व-
कार्येषु क्रयविक्रयादिषु तेन सह संब्यवहरेयुः ॥ २९५ ॥

पूर्वोक्तस्य पतितपरित्यागादिविधेरतिदेशमाह—

पतितानामेष एव विधिः स्त्रीणां प्रकीर्तितः ।

वासो गृहान्तिके देयमन्नं वासः सरक्षणम् ॥ २९६ ॥

य एव पुरुषाणां परित्यागे पिण्डोदकदानविधिः कृतप्रायश्चित्तानां परिग्रहवि-
धिश्च स एव स्त्रीणामपि पतितानां वेदितव्यः । इयांस्तु विशेषः । पतिताभ्योऽपि
ताभ्यः स्त्रीभ्यः कृतोदकादिकर्मभ्यो वासस्तृणपर्णमयं कुटीगृहकं प्रधानगृहस-
मीपे देयम् । तथा प्राणधारणमात्रमन्नं मलिनं च वस्त्रं पुनः पुरुषान्तरोपभोग-
निवारणसहितं देयम् ॥ २९६ ॥

ननु काः पतितास्ता यासामयं परित्यागविधिरित्यत आह—

नीचाभिगमनं गर्भपातनं भर्तृहिंसनम् ।

विशेषपतनीयानि स्त्रीणामेतान्यपि ध्रुवम् ॥ २९७ ॥

हीनवर्णगमनं गर्भपातनमब्राह्मण्या अपि भर्तुः अब्राह्मणस्यापि हिंसनमित्ये-
तानि स्त्रीणामसाधारणानि पतननिमित्तानि । अपिशब्दात्पुरुषस्य यानि पतननि-
मित्तानि महापातकातिपातकानुपपातकान्यभ्यस्तानि चोपपातकादीनि तान्यपि
स्त्रीणां ध्रुवं निश्चितं पतनकारणानि भवन्ति । अतएव शौनकः—'पुरुषस्य
यानि पतननिमित्तानि स्त्रीणामपि तान्येव ब्राह्मणी हीनवर्णसेवायामधिकं पतति'
इति ॥ यत्तु वसिष्ठेनोक्तम्—'श्रीणि स्त्रियाः पातकानि लोके धर्मविदो विदुः।
भर्तुर्वधो भ्रूणहत्या स्वस्य गर्भस्य पातनम् ॥' इति भ्रूणहत्याग्रहणं कृतं तत् दृष्टा-
न्तार्थं न पुनरितरेषां महापातकादीनां पतनहेतुत्वनिरासार्थम् । यदपि तेनैव—
'चतस्रस्तु परित्याज्याः शिष्यगा गुरुगा च या । पतिघ्नी च विशेषेण जुह्नीतोपगता
च या ॥' इति । चतसृणामेव परित्याग इत्युक्तं तस्यापि तासां प्रायश्चित्तमचिकी-
र्षन्तीनां मध्ये चतसृणामेव शिष्यगादीनां चैलागृहवासादिजीवनहेतुत्वाद्युच्छे-
देन त्यागं कुर्यान्नान्यासामित्यभिप्रायः । अतश्चान्यासां पतितानां प्रायश्चित्तमकु-
र्वतीनामपि वासो गृहान्तिके देयमित्यादिकं कर्तव्यमित्यवगम्यते ॥ २९७ ॥

जुगुप्सेरन्न चाप्येनं संविशेयुश्च सर्वश इत्यस्यापवादमाह—

शरणागतबालस्त्रीर्हिंसकान्संवसेन्न तु ।

चीर्णव्रतानपि सतः कृतघ्नसहितानिमान् ॥ २९८ ॥

शरणागतादिव्यापादनकारिणः कृतघ्नसहितान्प्रायश्चित्तेन क्षीणदोषानपि न
संब्यवहरेदिति वाचनिकोऽयं प्रतिषेधः, किमिति वचनं न कुर्यान्नहि वचनस्या-
तिभारोऽस्ति, अतश्च यद्यपि व्यभिचारिणीनां वधेऽल्पीय एव प्रायश्चित्तं तथापि
वाचनिकोऽयं संब्यवहारप्रतिषेधः ॥ २९८ ॥

एवं प्रसङ्गेन स्त्रीषु विशेषमभिधाय प्रकृत एव चरितव्रतविधौ विशेषमाह—

घटेऽपवर्जिते ज्ञातिमध्यस्थो यवसं गवाम् ।

प्रदद्यात्प्रथमं गोभिः सत्कृतस्य हि सत्क्रिया ॥ २९९ ॥

घटेऽपवर्जिते हृदादुद्धृत्य पूर्णे कुम्भेऽवनिनीतेऽसौ चरितव्रतः सपिण्डादिमध्यस्थो गोभ्यो यवसं दद्यात् । ताभिः प्रथमं सत्कृतस्य पूजितस्य पञ्चाञ्जलिभिः सत्क्रिया कार्या । गोभिश्च तस्य सत्कारस्तद्वत्तयवसभक्षणमेव । यदि गावस्तद्वत्तं यवसं न गृहीयुस्तर्हि पुनः प्रायश्चित्तमनुतिष्ठेत् । यदाह हारीतः—‘स्वशिरसा यवसमादाय गोभ्यो दद्याद्यदि ताः प्रतिगृहीयुरथैनं प्रवर्तयेयुः’ इतरथा नेत्यभिप्रेतम् ॥ २९९ ॥

महापातकादिपञ्चविधेऽपि दोषगणे प्रातिस्विकव्रतसंदोहमभिधायाधुना सकलव्रतसाधारणं धर्ममाह—

विख्यातदोषः कुर्वीत पर्षदोऽनुमतं व्रतम् ।

यो दोषो यावत्कर्तृसंपाद्यस्ततोऽन्यैर्विख्यातो विज्ञातो दोषो यस्यासौ पर्षदुपदिष्टं व्रतं कुर्यात् । यद्यपि स्वयं सकलशास्त्रार्थविचारचतुरस्तथापि पर्षत्समीपमुपगम्य तथा सह विचार्य तदनुमतमेव कुर्यात् । तदुपगमने चाङ्गिरसा विशेष उक्तः—‘कृते निःसंशये पापे न भुञ्जीतानुपस्थितः । भुञ्जानो वर्धयेत्पापं यावच्चाल्प्याति पर्षदि ॥ सचैलं वाग्यतः स्नात्वा क्लृप्तवासाः समाहितः । पर्षदानुमतस्तत्त्वं सर्वं विख्यापयेन्नरः ॥ व्रतमादाय भूयोपि तथा स्नात्वा व्रतं चरेत् ॥’ इति ॥ विख्यापनं च पर्षदक्षिणादानानन्तरं कार्यम् । यथाह पराशरः—‘पापं विख्यापयेत्पापी दत्त्वा धेनुं तथा वृषम्’ इति । एतच्चोपपातकविषयम् । महापातकादिष्वधिकं कल्प्यम् । यत्तुक्तम्—‘तस्माद्भिजः प्राप्तपापः सकृदाहुत्य वारिणि । विख्याप्य पापं पर्षद्यः किञ्चिद्वत्त्वा व्रतं चरेत् ॥’ इति, तत्प्रकीर्णकविषयम् । पर्षत्स्वरूपं च मनुना दर्शितम्—‘त्रैविद्यो हेतुकस्तर्की नैरुक्तो धर्मपाठकः । त्रयश्चाश्रमिणः पूर्वं पर्षदेषा दशावरा ॥’ हेतुको मीमांसार्थादितत्त्वज्ञः । तर्की न्यायशास्त्रकुशलः । तथान्यदपि पर्षद्व्यं तेनैव दर्शितम्—‘ऋग्वेदविद्यजुर्विद्य सामवेदविदेव च । अपरा पर्षद्विशेषा धर्मसंशयनिर्णये ॥’ इति । तथा—‘एकोऽपि वेदविद्वर्मं यं व्यवस्येत्समाहितः । स ज्ञेयः परमो धर्मो नाज्ञानामुदितोऽयुतैः ॥’ इति । आसां च पर्षदां संभवापेक्षया व्यवस्था महापातकाद्यपेक्षया वा ॥ यत्तु स्मृत्यन्तरेऽभिहितम्—‘पातकेषु शतं पर्षत्सहस्रं महदादिषु । उपपापेषु पञ्चाशत्स्वरूपं स्वरूपे तथा भवेत् ॥’ इति, तदपि महापातकादिदोषानुसारेण पर्षदो गुरुलघुभावप्रतिपादनपरं न पुनः संख्यानिबन्धार्थम् । मन्वादिमहास्मृतिविरोधप्रसङ्गात् ॥ तथा देवलेन चात्र विशेषो दर्शितः—

‘स्वयं तु ब्राह्मणा ब्रूयुरूपदोषेषु निष्कृतिम् । राजा च ब्राह्मणाश्चैव महत्सु च परीक्षितम् ॥’ इति ॥ तस्या च पर्वदा अवश्यं व्रतमुपदेष्टव्यम्—‘आर्तानां मार्ग-
माणानां प्रायश्चित्तानि ये द्विजाः । जानन्तो न प्रयच्छन्ति ते यान्ति समतां तु तैः ॥’ इत्यङ्गिरःस्मरणात् । तस्या पर्वदा शास्त्रैव व्रतमुपदेष्टव्यम्—‘अज्ञात्वा धर्मशास्त्राणि प्रायश्चित्तं ददाति यः । प्रायश्चित्ती भवेत्पूतः किल्बिषं पर्वदं व्रजेत् ॥’ इति चसिष्ठस्मरणात् ॥ क्षत्रियादीनां तु कृतैनसा धर्मोपदेशे विशेषोऽङ्गिरसा दर्शितः—‘न्यायतो ब्राह्मणः क्षिप्रं क्षत्रियादेः कृतैनसः । अन्तरा ब्राह्मणं कृत्वा व्रतं सर्वं समादिशेत् ॥ तथा शूद्रं समासाद्य सदा धर्मपुरःसरम् । प्रायश्चित्तं प्रदातव्यं जपहोमविवर्जितम् ॥’ इति । तत्र च यागाद्यनुष्ठानशीलानां जपादिकं वाच्यम् । इतरेषां तु तपः । ‘कर्मनिष्ठास्तपोनिष्ठाः कदाचित्पापमागताः । जप-
होमादिकं तेभ्यो विशेषेण प्रदीयते ॥ ये नामधारका विप्रा मूर्खा धनविवर्जिताः । कृच्छ्रचान्द्रायणादीनि तेभ्यो दद्याद्विशेषतः ॥’ इति ॥

इति प्रकाशप्रायश्चित्तप्रकरणम् ।

अथ रहस्यप्रायश्चित्तम् ।

‘व्याख्याय ख्यातदुरितशातनीं व्रतसंततिम् ।

रहःकृताघसंदोहहारिणीं व्याहरन्मुनिः ॥’

तत्र प्रथमं संकलितरहस्यव्रतसाधारणं धर्ममाह—

अनभिख्यातदोषस्तु रहस्यं व्रतमाचरेत् ॥ ३०० ॥

कर्तव्यतिरिक्तैरनभिख्यातो दोषो यस्यासौ रहस्यमप्रकाशं प्रायश्चित्तमनुति-
ष्ठेत् । अतः स्त्रीसंभोगादौ तस्या अपि कारकत्वात् तदितरैरविज्ञातदोषस्य रह-
स्यव्रतमिति मन्तव्यम् । अत्र यदि कर्ता स्वयं धर्मशास्त्रकुशलस्तदा परस्मिन्नि-
भाष्य स्वनिमित्तोचितं प्रायश्चित्तमनुतिष्ठेत् । यस्तु स्वयमनभिज्ञोऽसौ केनचिद्-
होमसहत्यादिकं कृतं तत्र किं रहस्यप्रायश्चित्तमित्यन्यग्याजेनावगम्य रहोव्रतम-
नुतिष्ठेत् । अतएव स्त्रीशूद्रयोरप्यमुनैव मार्गेण रहस्यव्रतज्ञानसिद्धेरधिकार-
सिद्धिः । नच वाच्यं रहस्यव्रतानां जपादिप्रधानत्वादविद्ययोश्च स्त्रीशूद्रयोस्तदनु-
पपत्तेरनधिकार इति । यतोऽनैकान्ततो रहस्यव्रतानां जपादिप्रधानत्वम् । दाना-
देरप्युपदेशात् गौतमोक्तप्राणायामादेरपि संभवाच्च । इतरेषामपि मन्त्रदेवतवि-
च्छन्दःपरिज्ञानमात्रमेवाधिकारोपयोगि न त्वन्यविषयम् । नहि तडागनिर्मा-
णादौ ज्योतिष्टोमादिविषयिणी प्रतिपत्तिरूपयुज्यते । देवतादिपरिज्ञानं स्व-
वश्यमपेक्षणीयम् ।—‘अविदित्वा ऋषिं छन्दो दैवतं योगमेव च । योऽध्याप-
येज्जपेद्वापि पापीयाजायते तु सः ॥’ इति व्यासस्मरणात् ॥ अत्राप्याहारवि-
शेषानुक्तौ पयःप्रभृतयः, कालविशेषानुक्तौ संवत्सरादयः, देशविशेषानुक्तौ शि-
लोत्थवादयो गौतमाद्यभिहिताः प्रकाशप्रायश्चित्तवदन्वेषणीयाः ॥ ३०० ॥

एवं सकलरहस्यसाधारणधर्ममभिधाय प्रकाशप्रायश्चित्तवद्ब्रह्महत्यादिकमेवैव
रहस्यप्रायश्चित्तान्यह—

त्रिरात्रोपोषितो जप्त्वा ब्रह्महा त्वधमर्षणम् ।

अन्तर्जले विशुध्येत दत्त्वा गां च पयस्विनीम् ॥ ३०१ ॥

त्रिरात्रमुपोषितोऽन्तर्जलेऽधमर्षणेन महर्षिणा दृष्टं सूक्तं अधमर्षणं 'कृतं च
सत्यं च' इति तृचमानुष्टुभं भाववृत्तदेवताकं जप्त्वा त्रिरात्रान्ते पयस्विनीं गां
दत्त्वा ब्रह्महा विशुध्यति । जपश्चान्तर्जले निमग्नेन त्रिरावर्तनीयः । यथाह
सुमन्तुः—'देवद्विजगुरुहन्ताप्सु निमग्नोऽधमर्षणं सूक्तं त्रिरावर्तयेत् । मातरं
भगिनीं गत्वा मातृष्वसारं क्षुषां सखीं वान्यद्वाऽगम्यागमनं कृत्वाऽधमर्षण-
मेवान्तर्जले त्रिरावर्त्य तदेतस्मात्पूतो भवति' इति । एतच्चाकामकारविषयम् ।
यत्तु मनुनोक्तम् (११।२४८)—'सव्याहृतिप्रणवकाः प्राणायामास्तु षोडश ।
अपि भ्रूणहणं मासात्पुनन्यहरहः कृताः ॥' इति, तदप्यस्मिन्नेव विषये गोदाना-
शक्तस्य वेदितव्यम् । यत्तु गौतमेन षट्त्रिंशद्वात्रप्रतमुक्त्वोक्तं 'तद्गत एव
ब्रह्महत्यासुरापानसुवर्णस्तेयगुरुतल्पेषु प्राणायामैः स्नातोऽधमर्षणं जपेत्' इति,
तदकामतो सकृद्वधविषयम् । यत्तु बौधायनेनोक्तम् ।—'ग्रामात्प्राचीं चोदीचीं
दिशमुपनिष्क्रम्य स्नातः शुचिः शुचिवासा उदकान्ते स्थण्डिलमुपलिप्य सकृ-
त्क्लिन्नवासाः गोशकृत्पूतेन पाणिनादित्याभिमुखोऽधमर्षणं स्वाध्यायमधीयीत ।
प्रातः शतं मध्याह्ने शतमपराह्णे शतं परिमितं चोदितेषु नक्षत्रेषु प्रसृतियावकं
प्राप्नीयात् । ज्ञानकृतेभ्योऽज्ञानकृतेभ्यश्चोपपातकेभ्यः सप्तरात्रात्प्रमुच्यते द्वादश-
रात्रान्महापातकेभ्यो ब्रह्महत्यासुरापानसुवर्णस्तेयानि वर्जयित्वा एकविंशतिरात्रेण
तान्यपि तरतीति तत्कामकारविषयम्, अकामतः श्रोत्रियाचार्यसवनस्थवध-
विषयं वा । यत्तु मनुनोक्तम् (१२।२५८)—'अरण्ये वा त्रिरभ्यस्य प्रयतो
वेदसंहिताम् । मुच्यते पातकैः सर्वैः पराकैः शोधितस्त्रिभिः ॥' इति, तत्कामतः
श्रोत्रियादिवधविषयमितरत्र कामतोऽभ्यासविषयं वा । यत्तु बृहद्विष्णुनोक्तम्
—'ब्रह्महत्यां कृत्वा ग्रामात्प्राचीमुदीचीं वा दिशमुपनिष्क्रम्य प्रभूतेन्धनेनाग्निं
प्रज्वाल्याधमर्षणेनाष्टसहस्रमाज्याहुतीर्जुहुयात्तत एतस्मात्पूतो भवति' इति, तन्नि-
र्गुणवधविषयमनुग्राहकविषयं वा । यत्तु यमेनोक्तम्—'व्यहं तूपवसेधुक्त-
क्षिरहोऽभ्युपयन्नपः । मुच्यते पातकैः सर्वैस्त्रिर्जपित्वाधमर्षणम् ॥' इति, तद्गुण-
वतो हन्तुर्निर्गुणवधविषयं प्रयोजकानुमन्तृविषयं वा । यत्तु हारीतेनोक्तम्
—'महापातकातिपातकानुपातकोपपातकानामेकतममेव संनिपाते चाधमर्षणमेव
त्रिर्जपेत्' इति तन्निमित्तकर्तृविषयम् । एवमन्यान्यपि स्मृतिवाक्याम्यन्विष्टै-
वमेव विषयेषु विभजनीयानि ग्रन्थगौरवभयात् लिख्यन्ते । एतदेव व्रतजातं
शागस्ययोषित्क्षत्रविदस्वात्रेय्यामाहिताग्निपक्ष्यां गर्भिण्यामविज्ञाते च गर्भे व्या-
पादिते तुरीयांशम्यूनमनुष्ठेयम् ॥ ३०१ ॥

प्रायश्चित्तान्तरमाह—

लोमभ्यः स्वाहेत्यथवा दिवसं मारुताशनः ।

जले स्थित्वाभिर्जुहुयाच्चत्वारिंशद्दृताहुतीः ॥ ३०२ ॥

अथवाहोरात्रमुपोषितो रात्रावुदके वासं कृत्वा प्रातर्जलाहुतीर्न लोमभ्यः स्वाहेत्याद्यैरष्टभिर्मग्नैरेकेन पञ्चपञ्चाहुतय इत्येवं चत्वारिंशद्दृताहुतीर्जुहुयात् । इदं च पूर्वोक्तसमानविषयम् । उदवासस्य क्लेशबाहुल्यात् ॥ ३०२ ॥

क्रमप्राप्तं सुरापानप्रायश्चित्तमाह—

त्रिरात्रोपोषितो हुत्वा कूष्माण्डीभिर्घृतं शुचिः ।

सुरापश्चत्वारिंशद्दृताहुतीरित्यनुवर्तते । त्रिरात्रमुपोषितः कूष्माण्डीभिः यदेवादेवहेडनमित्याद्याभिः कूष्माण्डदृष्टाभिरनुष्टुप्भिर्मग्नैर्लिङ्गदेवताभिर्कृग्भिश्चत्वारिंशद्दृताहुतीर्हुत्वा शुचिर्भवेत् । तथा बौधायनेनाप्युक्तम्—‘अथ कूष्माण्डीभिर्जुहुयाद्योऽपूत एवात्मानं मन्येत यावदवाचीनमेनो भ्रूणहत्यायास्तस्मान्मुच्यते । अयोनौ वा रेतः सिक्त्वान्यत्र स्वप्नात्’ इति । यत्तु मनुना (११।२४९)—‘कौत्सं जरुवाप इत्येतद्वासिष्ठं च प्रतीत्युचं । माहित्रं शुद्धवत्यश्च सुरापोऽपि विशुध्यति ॥’ इति । मासं प्रत्यहं षोडशकृत्वोऽपनःशोशुचद्वं प्रतिस्तोमेभिरुपसं वासिष्ठम् । महित्रीणामवोस्वेतोन्विन्द्रंस्तवामेत्येतेषामन्यतमस्य जप उक्तः स त्रिरात्रोपवासकूष्माण्डहोमाशक्तस्य वेदितव्यः । एतच्चाकामतः पैष्ट्याः सकृत्पाने, गौडीमाध्योस्तु पानावृत्तौ च वेदितव्यम् । यच्च मनुना (११।२५६)—‘मग्नैः शाकलहोमीयैरब्दं हुत्वा घृतं द्विजः । स गुर्वप्यपहन्त्येनो जरुवा वा नम इत्युचम् ॥’ इति । संवत्सरं प्रत्यहं ‘देवकृतस्यैनसः’ इत्यादिभिरष्टभिर्मग्नैर्होमो ‘नम इदुप्रं नम आविवासे’ इत्येतस्या ऋचो वा जप उक्तः स कामकारविषयः । यत्तु महापातकसंयुक्तोऽनुगच्छेद्वाः समाहितः । अभ्यस्याब्दं पावमानीभैक्षहारो विशुध्यति ॥’ इति तदभ्यासविषयम्, समुचितमहापातकविषयं वा ॥

सुवर्णस्तेयप्रायश्चित्तमाह—

ब्राह्मणस्वर्णहारी तु रुद्रजापी जले स्थितः ॥ ३०३ ॥

ब्राह्मणस्वर्णहारी पुनस्त्रिरात्रोपोषितः जलमध्यस्थो नमस्ते रुद्र मन्यव इति ऋतरुद्रियजपयुक्तः शुध्यतीति ॥ शातातपेनात्र विशेष उक्तः—‘मद्यं पीत्वा गुरुदारांश्च गत्वा स्तेयं कृत्वा ब्रह्महत्यां च कृत्वा । भस्माच्छक्तो भस्मशय्याशयानो रुद्राभ्यायी मुच्यते सर्वपापैः ॥’ इति । जपश्चैकादशकृत्वः कार्यः । ‘एकादशगुणान्वापि रुद्रानावर्त्य धर्मवित् । महापापैरपि स्पृष्टो मुच्यते नात्र संशयः ॥’ इत्यत्रिस्मरणात् ॥ यत्तु मनुना (११।२५०)—‘सकृज्जप्त्वास्यवामीवं शिवसंकल्पमेव च । सुवर्णमपहत्यापि क्षणाद्भवति निर्मलः ॥’ इति द्विपञ्चाशद्वक्-

संख्याकस्य 'अस्य वामस्य पङ्क्तिस्तस्य होतुः' इति सूक्तस्य तथा 'यज्जाग्रतो दूरमुवैतु वैवस्व' इति शिवसंकल्पदृष्टस्य षडङ्गचस्य वा सकृज्जप उक्तः सोऽत्यन्तनिर्गुणस्वामिकस्वर्णहरणे गुणवतोऽपहर्तुर्द्रष्टव्यः । सुवर्णन्यूनपरिमाणविषयोऽनुग्राहकप्रयोजकविषयो वा । आवृत्तौ तु 'महापातकसंयुक्तोऽनुगच्छेत्' इत्यादिनोक्तं द्रष्टव्यम् ॥ ३०३ ॥

क्रमप्राप्तं गुरुतल्पगप्रायश्चित्तमाह—

सहस्रशीर्षाजापी तु मुच्यते गुरुतल्पगः ।

गौर्देया कर्मणोऽस्यान्ते पृथगेभिः पयस्विनी ॥ ३०४ ॥

गुरुतल्पगस्तु सहस्रशीर्षेति षोडशर्षसूक्तं नारायणदष्टं पुरुषदैवत्यमानुष्टुभं त्रिष्टुबन्तं जपंस्तस्मात्पापान्मुच्यते । सहस्रशीर्षाजापीति ताच्छीत्यप्रत्ययादावृत्तिर्गम्यते । अतएव यमेनोक्तम्—'पौरुषं सूक्तमावर्त्य मुच्यते सर्वकिट्घिषात्' इति । आवृत्तौ च संख्यापेक्षायामधस्तनश्लोकगता चत्वारिंशत्संख्यानुमीयते । अत्रापि प्राक्तनश्लोकगतं त्रिरात्रोपोषित इति संबध्यते । अतएव बृहद्विष्णुः—'त्रिरात्रोपोषितः पुरुषसूक्तजपहोमाभ्यां गुरुतल्पगः शुध्येत्' इति । एभिश्च सुराप-सुवर्णस्तेन गुरुतल्पगैस्त्रिभिः पृथक्पृथगस्य त्रिरात्रव्रतस्यान्ते बहुक्षीरा गौर्देया । इदमकामविषयम् । यत्तु मनुना (११।२५१)—'हविष्पान्तीयमभ्यस्य नतमंह इतीति च । जप्त्वा तु पौरुषं सूक्तं मुच्यते गुरुतल्पगः ॥' इति । 'हविष्पान्तम-जंरस्वर्विदं', 'नतमंहोनदुरितं', 'इति वा इति मे मनः', सहस्रशीर्षेत्येषामन्यतमस्य मासं प्रत्यहं षोडशषोडशकृत्वो जप उक्तः सोऽप्यकामविषय एव । कामतस्तु 'मन्त्रैः शाकलहोमीयैः' इति मनूक्तं द्रष्टव्यम् । यत्तु षट्त्रिंशन्मतेऽभिहितम्—'महाव्याहृतिभिर्होमस्तिलैः कार्यो द्विजन्मना । उपपातकशुद्ध्यर्थं सहस्रपरिसंख्या ॥ महापातकसंयुक्तो लक्षहोमेन शुध्यति ॥' इति, तदावृत्तिविषयम् । यत्तु यमेनोक्तम्—'जपेद्वाप्यस्य वामीयं पावमानीरथापि वा । कुन्तापं वा कश्चि-त्स्यांश्च निवित्प्रैषान्वृषाकपिम् ॥ होतृन् रुद्रान्सकृज्जप्त्वा मुच्यते सर्वपातकैः ॥' इति तस्यभिचारिणीगमनविषयम् ॥ यानि पुनः गुरुतल्पातिदेशविषयाणि तत्स-मानि वातिपातकोपपातकपदाभिधेयानि तेषु तुरीयांशान्यूनमर्धोनं च क्रमेण वेदितव्यम् । पातकातिपातकोपपातकमहापातकानामेकतमे संनिपाते वा अघम-र्षणमेव त्रिजपेदिति हारीतोक्तं वा द्रष्टव्यम् । महापातकसंसर्गिणश्च स तस्यैव अर्षं कुर्यादिति वचनाद्येन सह संसर्गस्तदीयमेव प्रायश्चित्तम् । न च वाच्यं अत्रा-ध्यापनादिसंसर्गस्यानेककर्तृकसंपाद्यत्वाद्ब्रह्मस्यैवानुपपत्तिरिति । यतः सत्यप्यने-ककर्तृत्वे परदारगमनवत् कर्तृव्यतिरिक्ततृतीयाद्यपरिज्ञानमात्रेणैव रहस्यस्यम् । असौ भवत्येव रहस्यप्रायश्चित्तम् । एवमतिपातक्यादिसंसर्गिणोऽपि तदीयमेव प्रायश्चित्तं वेदितव्यम् ॥ ३०४ ॥

॥ इति महापातकरहस्यप्रायश्चित्तप्रकरणम् ॥

क्रमप्राप्तं गोवधादिषट्पञ्चाशदुपपातकप्रायश्चित्तमाह—

प्राणायामशतं कार्यं सर्वपापापनुत्तये ।

उपपातकजातानामनादिष्टस्य चैव हि ॥ ३०५ ॥

गोवधादिषट्पञ्चाशदुपपातकजातानामनादिष्टस्यमतानां च जातिभ्रंशक-
रादीनां सर्वेषामपनुत्तये प्राणायामानां शतं कार्यम् । तथा सर्वेषां महापातका-
दीनां प्रकीर्णकान्तानामप्यपनुत्तये प्राणायामाः कार्याः । तत्र च महापातकेषु
चतुःशतम्, अतिपातकेषु त्रिशतम्, अनुपातकेषु द्विशतमिति संख्याविवृद्धिः
कल्पनीया । प्रकाशप्रायश्चित्तेषु महापातकप्रायश्चित्ततुरीयांशस्योपपातकेषु विधा-
नदर्शनात् प्रकीर्णकेषु च हासः कल्प्यः । अतएवोक्तं यमेन—‘दशमणवसंयुक्तैः
प्राणायामैश्चतुःशतैः । मुच्यते ब्रह्महत्यायाः किं पुनः शेषपातकैः ॥’ इति ।
बौधायनेनाप्यत्र विशेष उक्तः—‘अपिवाक्चक्षुःश्रोत्रत्वक्घ्राणमनोऽप्यतिक्रमेण
त्रिभिः प्राणायामैः शुध्यति । शूद्रस्त्रीगमनान्नभोजनेषु पृथक्पृथक् सप्ताहं सप्त
प्राणायामान्धारयेत् । अभक्ष्याभोज्यामेध्यप्राशनेषु तथा वाऽपण्यविक्रयेषु मधु-
मांसघृततैललाक्षाक्षालवणरसाक्षवर्जितेषु यक्षान्यदप्येवं युक्तं स्याद्द्वादशाहं द्वादश
द्वादश प्राणायामान्धारयेत् । अथ पातकोपपातकवर्ज्यं यक्षान्यन्यदप्येवं युक्तं
स्यादर्धमासं द्वादश द्वादश प्राणायामान्धारयेत् उपपातकपतनीयवर्जं यक्षान्य-
न्यदेवं युक्तं स्यान्मासं द्वादशार्धमासान् द्वादशद्वादश प्राणायामान्धारयेत् ।
अन्यपातकवर्ज्यं यक्षान्यदप्येवं युक्तं द्वादश अर्धमासान् द्वादश प्राणायामान्
धारयेत् । अथ पातकेषु संवत्सरं द्वादशद्वादश प्राणायामान् धारयेदिति । तत्र
वाक्चक्षुरित्यादिप्राणायामत्रयं प्रकीर्णकाभिप्रायम् । शूद्रस्त्रीगमनान्नभोजनेत्या-
दिनोक्ता एकोनपञ्चाशत्प्राणायामा उपपातकविशेषाभिप्रायाः । तथा अभक्ष्याभो-
ज्येत्यादिनोक्ताश्चतुश्चत्वारिंशदधिकशतप्राणायामा अप्युपपातकविशेषाभिप्राया
पुनः । अथ पातकोपपातकवर्ज्यमित्यादिनोक्ताः साक्षीतिशतप्राणायामा जातिभ्रं-
शकराद्यभिप्रायाः । अथ पातकपतनीयवर्ज्यमित्यादिनोक्ताः षष्ट्यधिकशतत्रयप्रा-
णायामाः गोवधाद्युपपातकाभिप्रायाः । अथ पातकवर्ज्यमित्यादिनोक्ताः षष्ट्य-
धिकद्विशतसहितद्विसहस्रसंख्याकाः प्राणायामाः अतिपातकानुपपातकाभिप्रायाः ।
अथ पातकेष्वित्यादिनोक्ता विंशत्यधिकशतत्रययुक्ताश्चतुःसहस्रप्राणायामा महा-
पातकविषयाः । इदं चाभक्ष्यभोज्येत्यादिनोक्तं प्रायश्चित्तपञ्चकमत्यन्ताभ्यासवि-
षयं, समुचितविषयं वा । यस्तु मनुना । (११।२५२)—‘एनसां स्थूलसू-
क्ष्माणां चिकीर्षन्नपनोदनम् । अवेत्यृचं जपेदब्दं यत्किंचेदमितीति वा ॥’
इत्यब्दं यावत्प्रत्यहमर्थान्तराविरुद्धेषु कालेषु ‘अवतेहेळोवरुण’ इत्यस्या ऋचो
‘यत्किंचेदम्’ इत्यस्या, ‘इतिवाइतिमेमनः’ इत्यस्याश्च जप उक्तः सोऽप्यभ्यासवि-
षयः ॥ ३०५ ॥

उपपातकसामान्यप्राप्तस्य प्राणायामशतस्यापवादमाह—

ओङ्काराभिष्टुतं सोमसलिलं पावनं पिबेत् ।

कृत्वा हि रेतोविष्मूत्रप्राशनं तु द्विजोत्तमः ॥ ३०६ ॥

द्विजो रेतोविष्मूत्रप्राशनं कृत्वा सोमलतारसमोङ्कारेणाभिमन्त्रितं शुद्धिसाधनं पिबेत् । एतच्चाकामकारविषयम् । कामतस्तु सुमन्तूक्तम्—‘रेतोविष्मूत्रप्राशनं कृत्वा लशुनपलाण्डुगृजनकुम्भिकादीनामन्येषां चामक्ष्याणां भक्षणं कृत्वा हंस-
ग्रामकुक्कुटश्वसृगालादिमांसभक्षणं च कृत्वा ततः कण्ठमात्रमुदकमवतीर्य शुद्धव-
तीभिः प्राणायामं कृत्वा महाव्याहृतिभिरुोगमुदकं पीत्वा तदेतस्मात्पूतो भवे-
तीति । मनुनापि सप्तविधभक्ष्यभक्षणे प्रायश्चित्तान्तरमुक्तम् (११।२५३)—
‘प्रतिगृह्याप्रतिग्राह्यं भुक्त्वा चास्रं विगर्हितम् । जपंस्तस्मिन्मन्दीयं पूयते मान-
वरुणहात् ॥’ इति । अप्रतिग्राह्यं विषशस्त्रसुरादिपतितदिद्रव्यं च । यदा त्वप्सु
रेतोविष्मूत्रादिशारीरं मलं विसृजति तदापि तेनैवोक्तम्—‘अप्रशस्त्रं तु कृत्वाप्सु
मासमासीत भैक्ष्यभुक्’ इति ॥ ३०६ ॥

अज्ञानकृते प्रकीर्णके मानसे चोपपातके प्रायश्चित्तमाह—

निशायां वा दिवा वापि यदज्ञानकृतं भवेत् ।

त्रैकाल्यसंध्याकरणात्तत्सर्वं विप्रणश्यति ॥ ३०७ ॥

रजन्यां वासरे वा यत्प्रमादकृतं प्रकीर्णकं मानसं वाचिकं चोपपातकं तत्सर्वं
प्रातर्मध्याह्नादिकालत्रयविहितनित्यसंध्योपासनया प्रणश्यति । तथाच यमः—
‘यदह्नात्कुरुते पापं कर्मणा मनसा गिरा । आसीनः पश्चिमां संध्यां प्राणायामैर्नि-
हन्ति तत् ॥’ इति । शातानपेनाप्युक्तम्—‘अनृतं मद्यगन्धं च दिवा मैथुन-
मेव च । पुनाति वृषलाश्रं च संध्या बहिरुपासिता ॥’ इति ॥ ३०७ ॥

अथ सकलमहापातकादिमाधारणान्पवित्रमघ्नानाह—

शुक्रियारण्यकजपो गायत्र्याश्च विशेषतः ।

सर्वपापहरा ह्येते रुद्रैकादशिनी तथा ॥ ३०८ ॥

शुक्रियं नाम भारण्यकविशेषः ‘विश्वानि देव सवितः’ इत्यादिवाजसनेयके पठ्यते,
आरण्यकं च यजुः ‘ऋचं वाचं प्रपद्ये मनो यजुः प्रपद्ये’ इत्यादि तत्रैव पठ्यते तयोर्जपः
सकलमहापातकादिहरः । तथा गायत्र्याश्च महापातकेषु लक्षमतिपातकोपपातक-
योर्दशसहस्रमुपपातकेषु सहस्रं प्रकीर्णकेषु शतमित्येवं विशेषतो जपः सर्वपापहरः ।
तथाच गायत्रीमधिकृत्य श्लोकः शङ्खेनोक्तः—‘शतं जप्ता तु सावित्री महापातक-
नाशिनी । सहस्रजप्ता तु तथा पातकेभ्यः प्रमोचिनी ॥ दशसाहस्रजाप्येन सर्वकै-
ल्विषनाशिनी । लक्षं जप्ता तु सा देवी महापातकनाशिनी ॥ सुवर्णस्तोयकृद्भिप्रो
ब्रह्महा गुरुतल्पगः । सुरापश्च विशुध्यन्ति लक्षं जप्त्वा न संशयः ॥’ इति ॥ यस्तु

चतुर्विंशतिमते उक्तम्—‘गायत्र्यास्तु जपन्कोटिं ब्रह्महत्यां व्यपोहति । लक्षा-
शीर्तिं जपेद्यस्तु सुरापानाद्विमुच्यते ॥ पुनाति हेमहर्तारं गायत्र्या लक्षसप्ततिः ।
गायत्र्या लक्षषष्ठ्या तु मुच्यते गुरुतल्पगः ॥’ इति, तद्गुरुत्वात्प्रकाशविषयम् ।
तथा रुद्रैकादशिनी एकादशानां रुद्रानुवाकानां समाहारो रुद्रैकादशिनी सा च
विशेषतो जप्ता सर्वपापहरा । ‘एकादशगुणान्वापि रुद्रानावर्त्य धर्मवित् । म-
हन्मः स तु पापेभ्यो मुच्यते नात्र संशयः ॥’ इति महापातकेष्वेकादशगुणावृ-
त्तिदर्शनात् अतिपातकादिषु चतुर्थचतुर्थोऽष्टासो योजनीयः । चक्षुदोऽधम-
र्षणादिसमुच्चयार्थः । यथाह वसिष्ठः—सर्वदेवपवित्राणि वक्ष्याम्यहमतः परम् ।
येषां जपैश्च होमैश्च पूयन्ते नात्र संशयः ॥ अघमर्षणं देवकृतं शुद्धवत्यस्तैस्समाः ।
कूष्माण्ड्यः पावमान्यश्च दुर्गा सावित्र्यथैव च ॥ अभीषङ्गाः पदस्तोमाः सामानि
व्याहृतीस्तथा । भारदण्डानि सामानि गायत्रं रैवतं तथा ॥ पुरुषव्रतं च भार्ग-
वं तथा देवव्रतानि च । आर्त्विगं बौहस्पत्यं च वाक्सूक्तं मध्वचैस्तथा ॥ शतरु-
द्रियौथर्वशिरास्त्रिसुपर्णं महाव्रतम् । गोसूक्तं चाश्वसूक्तं च इन्द्रं शुद्धे च सामनी ॥
त्रीण्योज्यदोहानि रथन्तरं च अग्नेव्रतं वामदेव्यं बृहच्च । एतानि गीतानि पुनश्चि
जन्तूनातिस्सरत्वं लभते यदीच्छेत् ॥’ इति ॥ ३०८ ॥

यत्र यत्र च संकीर्णमात्मानं मन्यते द्विजः ।

तत्र तत्र तिलैर्होमो गायत्र्या वाचनं तथा ॥ १०९ ॥

किञ्च । यत्र यत्र च ब्रह्मवधादौ तज्जनिर्तकल्पजातेनात्मानं संकीर्णमभिभूतं
द्विजो मन्यते तत्र तत्र गायत्र्या तिलैर्होमः कार्यः । तत्र महापातकेषु लक्षसं-
ख्यया होमः कार्यः । ‘गायत्र्या लक्षहोमेन मुच्यते सर्वपातकैः’ इति यमस्मर-
णात् । अतिपातकादिषु पादपादहासः कल्पनीयः । तथा तिलैर्वर्चनं दानं कार्यम् ।

१ सर्वदेवपवित्रा पाठः. २ अघमर्षणमृतं च सत्यमित्यादि. ३ देवकृतं देवकृतस्येनस
इत्याद्युक्तं. ४ शुद्धवत्यः एतोन्विन्द्र स्त्वामेत्याद्या ऋचः. ५ तरन्समास्तरत्समन्दीत्याद्युचः.
६ कूष्माण्ड्यः यदेवादेवहेडनमित्याद्याः. ७ पावमान्यः स्वादिष्ठ्या मदिष्ठयेत्याद्याश्चत्वारो-
ऽध्यायाः. ८ दुर्गा जातवेदसेसुनवेत्यादिसूक्तम्. ९ सावित्रीदेवस्यत्वेत्याद्युचः. १० अ-
भीषङ्गास्तदाख्या मन्त्रविशेषाः. ११ पदस्तोमा उत्सोदेवाहिरण्यया इत्यादयः. १२ सामानि
साधारणानि. १३ व्याहृतीः भूरग्नये च पृथिव्यै चेत्यादिकाः. १४ भारदण्डानि सामानि अ-
ग्नयाहीत्यादीनि. १५ गायत्रं सामविशेषः. १६ रैवतं रेवतीर्नः सधमाद इत्यादि. १७ पुरु-
षव्रतं वैश्वानरमित्यादि. १८ भार्गव अग्नेव्रतपत इत्यादि. १९ देवव्रतं अनृतात्सत्यमुपैमीत्यादि.
२० आर्त्विगं ऋत्विग्भेषमन्त्रा बौधायनीयाः. २१ बौहस्पत्यं बृहस्पते प्रथमं वाचो इत्यादि.
२२ वाक्सूक्तं ओष्ठापिधानेत्यादि. २३ मध्वचः मधुवाता इत्यादयः. २४ शतरुद्रियं नमस्ते
रुद्र मन्यव इत्यादि. २५ अथर्वशिरः देवा इ वै स्वर्गमित्यादि. २६ त्रिसुपर्णं ब्रह्ममेतुमामि-
त्यादि. २७ महाव्रतं अथमहाव्रतमित्यादि. २८ गोसूक्तं आगावो अग्नमित्यादि. २९
अश्वसूक्तं अयन्ते अस्तु हर्यत इत्यादि. ३० इन्द्राय सामगायतेत्याद्ये इन्द्रशुद्धसामनी.
३१ आज्यदोहमित्यादीनि त्रीणाज्यदोहानि. ३२ रथन्तरं सामविशेषः. ३३ अग्नेव्रतम्.
३४ वामदेव्यं कयानश्चित्र इत्यादि. ३५ बृहत्साम सामविशेषः. ३६ दोषजातेन ख. ३७
गायत्र्या लक्षहोमः ख. ३८ वाचनं दानं तिलैरित्यत्रापि संबध्यते. तिलदानमित्यर्थः.

तथाच रहस्याधिकारे वसिष्ठः—वैशाख्यां पौर्णमास्यां तु ब्राह्मणान्मसं पञ्च वा ।
क्षौद्रयुक्तैस्त्रैः कृष्णैर्वाचयेदथवेतरैः ॥ प्रीयतां धर्मराजेति बद्धा मनसि वर्तते ।
बाबजीवकृतं पापं तरक्षणादेव नश्यति ॥' इति ॥ तथा अनियतकालेऽपि दानं
तेनैवोक्तम्—'कृष्णाजिने तिलान्कृत्वा द्विरण्यं मधुसर्पिषी । ददाति यस्तु विप्राय
सर्वं तरति दुष्कृतम् ॥' इति । तथा व्यासेनाप्युक्तम्—'तिलधेनुं च वो
दद्यात्संयतात्मा द्विजन्मने । ब्रह्महत्यादिभिः पापैर्मुच्यते नात्र संशयः ॥' इति ।
एवमादि दानजातं रहस्यकाण्डोक्तमविदुषां द्विजानां स्त्रीशूद्रयोश्च वेदितव्यम् ।
यत्तु यमेनोक्तम्—'तिलान्ददाति यः प्रातस्तिलान्स्पृशति स्वादति । तिल-
सायी तिलान्जुहन्सर्वं तरति दुष्कृतम् ॥' तथा—'द्वे चाष्टम्यौ तु मासस्य चतु-
र्दश्यौ तथैव च । अमावास्या पौर्णमासी सप्तमी द्वादशीद्वयम् ॥ संवत्सरमभु-
जानः सततं विजितेन्द्रियः । मुच्यते पातकैः सर्वैः स्वर्गलोकं च गच्छति ॥'
इति । यच्चात्रिणोक्तम्—'क्षीराब्धौ शेषपर्यङ्के त्वापाद्यां संविशेद्धरिः । निद्रां
त्यजति कार्तिक्यां तयोः संपूजयेद्धरिम् ॥ ब्रह्महत्यादिकं पापं क्षिप्रमेव व्यपो-
हति ॥' इत्येवमादि तत्सर्वं विद्याविरहिणां कामाकामसकृदभ्यासविषयतया
व्यवस्थापनीयम् ॥ ३०९ ॥

वेदाभ्यासरतं क्षान्तं पञ्चयज्ञक्रियापरम् ।

न स्पृशन्तीह पापानि महापातकजान्यपि ॥ ३१० ॥

किंच । 'वेदस्वीकरणं पूर्वं विचारोऽभ्यसनं जपः । तद्दानं चैव शिष्येभ्यो वेदा-
भ्यासो हि पञ्चधा ॥' इत्युक्तक्रमेण वेदाभ्यासनिरतं तितिक्षायुक्तं पञ्चमहाय-
ज्ञानुष्ठाननिरतं महापातकजान्यपि पापानि न स्पृशन्ति । किमुत प्रकीर्णकजानि
वाङ्मनसजन्योपपातकानि चेत्यत्र तात्पर्यमपिशब्दाल्लक्ष्यते । एतच्चाकामकारवि-
षयम् । अतएव वसिष्ठेन—'यद्यकार्यशतं साग्रं कृतं वेदश्च धार्यते । सर्वं तत्त-
स्य वेदामिर्दहत्यग्निरिवेन्धनम् ॥' इति प्रकीर्णकाद्यभिप्रायेणाभिधायाभिहितम्—
'न वेदयलमाश्रित्य पापकर्मरतिर्भवेत् । अज्ञानाच्च प्रमादाच्च दह्यते कर्म
नेतरत् ॥' इति ॥ ३१० ॥

वायुभक्षो दिवा तिष्ठन् रात्रिं नीत्वाप्सु सूर्यदृक् ।

जप्त्वा सहस्रं गायत्र्याः शुध्येद्ब्रह्मवधादृते ॥ ३११ ॥

किंच । सोपवासो वासरमुपविशन् उषित्वा सलिले वसन्निशां नीत्वादिष्यो-
दयानन्तरं सावित्र्याः सहस्रं जप्त्वा ब्रह्मवधव्यतिरिक्तसकलमहापातकादिपाप-
जातान्मुच्यते । अतश्चोपपातकादिष्वभ्यासेऽनेकदोषसमुच्चये वा वेदितव्यम् ।
विषमविषयसमीकरणस्यान्याय्यत्वात् । अतएव वृद्धवसिष्ठेन महापातको-
पपातकयोः कालविशेषेण व्रतविशेष उक्तः । यथाह—'यवानां प्रसूतिमज्जहि
वा भ्रूयमाणं शूतं वाभिमम्रयेत् 'यवोऽसि धान्यराजस्वं वारुणो मधुसंयुतः ।

निर्णोदः सर्वपापानां पवित्रमृषिभिः स्मृतम् ॥' इत्यनेन । 'धृतं यवा मधुयवाः पवित्रममृतं यवाः । सर्वे पुनन्तु मे पापं वाञ्छनः कायसंभवम् ॥' इत्यनेन वा । 'अग्निकार्यं तु कुर्वीत तेन मृतबालं तथा । नाग्रं न भिक्षां नातिथ्यं न चोच्छिष्टं परित्यजेत् ॥' 'ये देवा मनोजाता मनोयुजः सुदक्षा वक्षपितरस्ते नः पान्तु ते नोऽवन्तु तेभ्यो नमस्तेभ्यः स्वाहा' इत्यात्मनि जुहुयान्निरात्रं मेधाभिवृद्धये पापक्षयाय त्रिरात्रं ब्रह्महत्यादिषु द्वादशरात्रं पतितोत्पन्नश्चेत्येतद्विगवलम्बनेनान्यान्यपि स्मृतिवचनानि विवेचनीयानि ॥ ३११ ॥

इति रहस्यप्रायश्चित्तप्रकरणम् ।

विनियुक्तव्रतव्रातरूपभेदे बुभुत्सिते ।

कीदृक्षमिति संक्षेपाल्लक्षणं वक्ष्यतेऽधुना ॥

तत्र तावत्सकलप्रकाशरहस्यव्रताङ्गभूतान्धर्मानाह—

ब्रह्मचर्यं दया क्षान्तिर्दानं सत्यमकल्कता ।

अहिंसा स्तेयमाधुर्यं दमश्चेति यमाः स्मृताः ॥ ३१२ ॥

स्नानं मौनोपवासेज्यास्वाध्यायोपस्थनिग्रहाः ।

नियमा गुरुशुश्रूषा शौचाक्रोधाप्रमादता ॥ ३१३ ॥

ब्रह्मचर्यं सकलेन्द्रियसंयमः । उपस्थनिग्रहो लिङ्गनिग्रहः गोबलीवर्दन्यायेन निर्दिष्टः । अकल्कता अकुटिलता । शेषं प्रसिद्धम् । यत्पुनर्मनुनोक्तम्—'अहिंसा सत्यमक्रोधमार्जवं च समाचरेत्' इति तदप्येतेषामुपलक्षणं न परिगणनाय । अत्रच दयाक्षान्त्यादीनां पुरुषार्थतया प्राप्तानामपि पुनर्विधानं प्रायश्चित्ताङ्गत्वा-र्थम् । कचिद्विशेषोऽप्यस्ति । यथा विवाहादिष्वभ्यनुज्ञातस्याप्यनृतवचनस्य निवृत्त्यर्थं सत्यत्वविधानम् । पुत्रशिष्यादिकमपि न ताडनीयमित्येवमर्थमाहिंसा-विधानमित्येवमादि ॥ ३१२ ॥ ३१३ ॥

तत्र सान्तपनाख्यं व्रतं तावदाह—

गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधि सर्पिः कुशोदकम् ।

जग्ध्वा परेद्युपवसेत्कृच्छ्रं सान्तपनं चरन् ॥ ३१४ ॥

पूर्वेद्युराहारान्तरपरित्यागेन गोमूत्रादीनि पञ्चगव्यानि पञ्चद्रव्याणि कुशोदक-सहितानि संयुज्य पीत्वा अपरेद्युरुपवसेदिति द्वैरात्रिकः सान्तपनः कृच्छ्रः । संयोजनं चोत्तरश्लोके पृथग्विधानादवगम्यते । कृच्छ्र इति चान्वर्थसंज्ञेयम् । तपोरूपत्वेन क्लेशसाध्यत्वात् । गोमूत्रादीनां परिमाणं वक्ष्यते । यदा पुनः पूर्व-द्युरुपोष्यापरेद्युः समन्नकं संयुज्य समन्नकमेव पञ्चगव्यं पीयते तदा ब्रह्मकृच्छ्र इत्याख्यायते । यथाह पाराशरः—'गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधि सर्पिः कुशोदक-म् । निर्दिष्टं पञ्चगव्यं तु प्रैत्येकं कायशोधनम् ॥ गोमूत्रं ताम्रवर्णायाः श्वेताया-

आपि गोमयम् । पयः काञ्चनवर्णाया नीलायाश्च तथा दधि ॥ घृतं च कृष्णव-
र्णायाः सर्वे कापिलमेव च । अलाभे सर्ववर्णानां पञ्चगव्येष्वयं विधिः ॥ गोमूत्रं
माषकास्त्वष्टौ गोमयस्य तु षोडश । क्षीरस्य द्वादश प्रोक्ता दधस्तु दश कीर्ति-
ताः ॥ गोमूत्रवदृतस्येष्टस्तदर्धं तु कुशोदकम् । गायत्र्यादाय गोमूत्रं गन्धद्वारेति
गोमयम् । आप्यायस्वेति च क्षीरं दधिक्राव्येति वै दधि ॥ तेजोसिशुक्रमित्पाण्यं
देवस्यत्वा कुशोदकम् । पञ्चगव्यमृचा पूतं होमयेदग्निसंनिधौ ॥ सप्तपत्राश्च ये
दर्भा अचिच्छन्नाग्राः शुचित्विषः । एतैरुद्धृत्य होतव्यं पञ्चगव्यं यथाविधि ॥ इरा-
वती इदंविष्णुर्मानसोके च शंवतीः । एताभिश्चैव होतव्यं हुतशेषं पिबेद्विजः ॥
प्रणवेन समालोढ्य प्रणवेनाभिमण्ड्य च । प्रणवेन समुद्धृत्य पिबेत्तत्प्रणवेन तु ॥
मध्यमेन पलाशस्य पद्मपत्रेण वा पिबेत् । स्वर्णपात्रेण रौप्येण ब्राह्मतीर्थेन वा
पुनः ॥ यत्त्वगस्थिगतं पापं देहे तिष्ठति मानवे । ब्रह्मकूर्चोपवासस्तु दहत्यग्निरि-
वेन्धनम् ॥' इति ॥ यदा त्वेतदेव मिश्रितं पञ्चगव्यं त्रिरात्रमभ्यस्यते तदा
यतिसान्तपनसंज्ञां लभते—'एतदेव त्र्यहस्यस्तं यतिसान्तपनं स्मृतम्' इति
शङ्खस्मरणात् ॥ जावालेन तु सप्ताहसाध्यं सान्तपनमुक्तम्—'गोमूत्रं गोमयं
क्षीरं दधि सर्पिः कुशोदकम् । एकैकं प्रत्यहं पीत्वा त्वहोरात्रमभोजनम् ॥ कृच्छ्रं
सान्तपनं नाम सर्वपापप्रणाशनम् ॥' इति ॥ एषां च गुरुलघुकृच्छ्राणां शक्त्या-
द्यपेक्षया व्यवस्था विज्ञेया । एवमुत्तरत्रापि व्यवस्था बोद्धव्या ॥ ३१४ ॥

महासान्तपनाख्यं कृच्छ्रमाह—

पृथक्सान्तपनद्रव्यैः षडहः सोपवासकः ।

सप्ताहेन तु कृच्छ्रोऽयं महासान्तपनः स्मृतः ॥ ३१५ ॥

सप्ताहेनापवर्जितो महासान्तपनाख्यः कृच्छ्रो विज्ञेयः । कथमित्यपेक्षायामुक्तं
पृथग्भूतैः पङ्क्तिर्गोमूत्रादिभिरैकैकैकमहरतिवाहयेत् सप्तमं चोपवासेवेति ।
यमेन तु पञ्चदशाहसंपाद्यो महासान्तपनोऽभिहितः—'त्र्यहं पिबेत्तु गोमूत्रं
त्र्यहं वै गोमयं पिबेत् । त्र्यहं दधि त्र्यहं क्षीरं त्र्यहं सर्पिस्ततः शुचिः ॥ महा-
सान्तपनं ह्येतत्सर्वपापप्रणाशनम् ॥' इति ॥ जावालेन त्वेकविंशतिरात्रनिर्वर्त्यो
महासान्तपन उक्तः—'षण्णामेकैकमेतेषां त्रिरात्रमुपयोजयेत् । त्र्यहं चोपवसे-
दन्त्यं महासान्तपनं विदुः ॥' इति ॥ यदा तु षण्णां सान्तपनद्रव्याणामेकैकस्य
व्यहमुपयोगस्तदा अतिसान्तपनम् । यथाह यमः—'एतान्येव तथा पेयान्ये-
कैकं तु व्यहं व्यहम् । अतिसान्तपनं नाम श्रपाकमपि शोधयेत् ॥' इति । श्रपा-
कमपि शोधयेदित्यर्थवादः ॥ ३१५ ॥

इति महासांतपनातिसांतपने ।

पर्णकृच्छ्राख्यं वतमाह—

पर्णोदुम्बरराजीवविल्वपत्रकुशोदकैः ।

प्रत्येकं प्रत्यहं पीतैः पर्णकृच्छ्र उदाहृतः ॥ ३१६ ॥

पलाशोदुम्बरारविन्दश्रीवृक्षपर्णानामेकैकेन कथितमुदकं प्रत्यहं पिबेत् । कु-
शोदकं चैकस्मिन्नहनीति पञ्चाहसाध्वः पर्णकृच्छ्रः । यदा तु पर्णादीनामेकीकृ-
तानां कायस्त्रिरात्रास्ते पीयते तदा पर्णकूर्चः । यथाह यमः—‘एतान्येव सम-
स्थानि त्रिरात्रोपोषितः शुचिः । काययित्वा पिबेदग्निः पर्णकूर्चोऽभिधीयते ॥’
इति । यदा तु विल्वादिफलानि प्रत्येकं कथितानि मासं पीयन्ते तदा फलकृ-
च्छ्रादिष्वपदेशं लभन्ते । यथाह मार्कण्डेयः—‘फलैर्मासेन कथितः फलकृच्छ्रो
मनीषिभिः । श्रीकृच्छ्रः श्रीफलैः प्रोक्तः पञ्चाक्षैरपरस्तथा ॥ मासेनामलकैरेवं
श्रीकृच्छ्रमपरं स्मृतम् । पत्रैर्मतः पत्रकृच्छ्रः पुष्पैस्तत्कृच्छ्र उच्यते ॥ मूलकृच्छ्रः
स्मृतो मूलैस्त्रयोपकृच्छ्रो जलेन तु ॥’ इति ॥ ३१६ ॥

इति पर्णकृच्छ्र एकादशविधः ।

तप्तकृच्छ्रमाह—

तप्तक्षीरघृताम्बूनामेकैकं प्रत्यहं पिबेत् ।

एकरात्रोपवासश्च तप्तकृच्छ्र उदाहृतः ॥ ३१७ ॥

दुग्धसर्पिरुदकानां तप्तानामेकैकं प्रतिदिवसं प्राश्यापरेद्युरुपवसेत् । एष दि-
वसश्चतुष्टयसंपाद्यो महातप्तकृच्छ्रः । एभिरेव समस्तैः सोपवासैर्द्विरात्रसंपाद्यः सा-
न्तपनवत्तप्तकृच्छ्रः । मनुना तु द्वादशरात्रनिर्वर्त्योऽभिहितः (११।२१४)—
‘तप्तकृच्छ्रं चरन्विप्रो जलक्षीरघृतानिलान् । प्रतिव्यहं पिबेदुष्णान्सकृत्स्नायी स-
माहितः ॥’ इति । क्षीरादिपरिमाणं तु पराशरेणोक्तं द्रष्टव्यम् ।—‘अपां पि-
बेत्तु त्रिपलं द्विपलं तु पयः पिबेत् । पलमेकं पिबेत्सर्पिस्त्रिरात्रं चोष्णमारुतम् ॥’
इति । त्रिरात्रमारुतस्य पूरणे उष्णोदकबाष्पं पिबेदित्यर्थः । यदा तु शीतं क्षीरादि
पीयते तदा शीतकृच्छ्रः ।—‘व्यहं शीतं पिबेत्तोयं व्यहं शीतं पयः पिबेत् ।
व्यहं शीतं घृतं पीत्वा वायुभक्षः परं व्यहम् ॥’ इति यमस्मरणात् ॥ ३१७ ॥

इति तप्तकृच्छ्रश्चतुर्विधः ।

पादकृच्छ्रमाह—

एकभक्तेन नक्तेन तथैवायाचितेन च ।

उपवासेन चैवायं पादकृच्छ्रः प्रकीर्तितः ॥ ३१८ ॥

एकभक्तेन सकृज्जोनेन दिवैव । नक्तेनेति पृथग्गुपादानात् । अतश्च दिवैवै-
कवारमेव भोजनेनैवैकमहोरात्रमतिवाहयेदिति । तत्र दिवेति रात्रिर्व्युदासः ।
एकवारमिति द्विवारादिव्युदासः । भोजनेनेत्यभोजनव्युदासः । एतच्च कृच्छ्रादीनां
वृत्तरूपत्वात् पुरुषार्थभोजनपर्युदासेन कृच्छ्राद्भूतं भोजनं विधीयते । तथाश्वा-
पस्तम्बः—‘व्यहमनक्ताश्यदिवाशी च । तत्तद्व्यहं व्यहमयाचितव्रतव्यहं नास्माति
किञ्चन’ इति । अत्र चानक्ताशीत्यनेन व्रतविहितेन णिनिप्रत्ययेन वक्तव्युदासेन
दिवाभोजननियमं दर्शयति । गौतमेनापीदमेव स्पष्टीकृतम्—‘इतिव्याख्यातरा-

शान्मुक्त्वा तिष्ठो रात्रीर्नास्तीयात्' इति । एवं नक्तभोजनविधावपि । न चिद्यते याचितं यस्मिन्भोजने तदयाचितम् । तेन कालविशेषानुपादानाद्विद्या रात्री वा सकृदित्येव । तपोरूपत्वात्कृच्छ्राणां द्वितीयभोजने तदनुपपत्तेः । अयाचितमिति न केवलं परकीयास्तयाचनप्रतिषेधोऽपि तु स्वकीयमपि परिचारकभार्यादिभ्यो न याचितव्यम् । प्रेषणाध्येषणयोः साधारणत्वाद्याच्चायाः । अतः स्वगृहेऽपि भृत्य-भार्यादयोऽनाज्ञप्ता एव यदि भोजनमुपहरन्ति तर्हि भोक्तव्यं नान्यथा । अमु-नैवाभिप्रायेणोक्तं गौतमेन—'अथापरं श्यहं न कंचन याचेत्॥' इति । अत्र च प्राससंख्यानियमः पराशरेण दर्शितः—'सायं तु द्वादश प्रासाः प्रातः पञ्चदश स्मृताः । चतुर्विंशतिरायाच्याः परं निरशनं स्मृतम् ॥' इति ॥ आपस्तम्बेन त्वन्यथोक्तम्—'सायं द्वाविंशतिर्प्रासाः प्रातः षड्विंशतिः स्मृताः । चतुर्विंशति-रायाच्याः परं निरशनास्त्रयः । कुक्कुटाण्डप्रमाणास्तु यथा वास्यं विशेत्सुखम् ॥' इति ॥ अनयोश्च कल्पयोः शक्त्यपेक्षया विकल्पः । आपस्तम्बेन तु प्राजापत्य-प्रायश्चित्तं चतुर्धा विभज्य चतुरः पादकृच्छ्रान्कृत्वा वर्णानुरूपेण व्यवस्था द-र्शिता—'श्यहं निरशनं पादः पादश्चायाचितं श्यहम् । सायं श्यहं तथा पादः पादः प्रातस्तथा श्यहम् ॥ प्रातः पादं चरेच्छूद्रः सायं वैश्ये तु दापयेत् । अयाचितं तु राजन्ये त्रिरात्रं ब्राह्मणे स्मृतम् ॥' इति ॥ यदा त्वयाचितोपवासात्मकश्यहद्व-यानुष्ठानं तदार्धकृच्छ्रः । सायंव्यतिरिक्तापरश्यहत्रयानुष्ठानं तु पादोनमिति विज्ञेयम् । 'सायंप्रातर्विनार्धं स्यात्पादोनं नक्तवर्जितम्' इति तेनैवोक्तत्वात् ॥ अर्धकृच्छ्रस्य प्रकारान्तरमपि तेनैव दर्शितम्—'सायं प्रातस्तथैकैकं दिनद्वयम-याचितम् । दिनद्वयं च नास्तीयात्कृच्छ्रार्धं तद्विधीयते ॥' इति ॥ ३१८ ॥

प्राजापत्यं कृच्छ्रमाह—

यथाकथंचिन्निगुणः प्राजापत्योऽयमुच्यते ।

अयमेव पादकृच्छ्रः यथाकथंचिद्दण्डकलितवदावृत्त्या स्वस्थानविवृद्ध्या वा, तत्राप्यानुलोम्येन प्रातिलोम्येन वा तथा वक्ष्यमाणजपादियुक्तं तद्रहितं वा त्रिर-भ्यस्तः प्राजापत्योऽभिधीयते । तत्र दण्डकलितवदावृत्तिपक्षो वसिष्ठेन प्रदर्शितः—'अहः प्रातरहर्नक्तमहरेकमयाचितम् । अहः पराकं तत्रैकमेवं चतु-रहौ परौ ॥ अनुग्रहार्थं विप्राणां मनुर्धर्मभृतां वरः । बालवृद्धानुरेण्वेवं शिशुकृ-च्छ्रमुवाच ह ॥' इति ॥ आनुलोम्येन स्वस्थानविवृद्धिपक्षस्तु मनुना दर्शितः (१११२११)—'श्यहं प्रातश्च्यहं सायं श्यहमद्यादयाचितम् । परं श्यहं च नास्तीयात्प्राजापत्यं चरेद्विजः ॥' इति ॥ प्रातिलोम्यावृत्तिस्तु वसिष्ठेन दर्शिता—'प्रातिलोम्यं चरेद्विप्रः कृच्छ्रं चान्द्रायणोत्तरम्' इति । जपादिरहित-पक्षस्तु स्त्रीशूद्रादिविषयेऽङ्गिरसा दर्शितः—'तस्माच्छूद्रं समासाद्य सदा च-र्मपथे स्थितम् । प्रायश्चित्तं प्रदातव्यं जपहोमादिवर्जितम् ॥' इति । जपादियु-क्तपक्षस्तु पारिशेष्याद्योग्यतया च त्रैवर्णिकविषयः । सच गौतमादिभिर्व-र्णितः—'अथातः कृच्छ्रान्त्याख्यास्यामो हविष्यान्प्रातराशान्मुक्त्वा तिष्ठो रात्री-

नीक्षीवाद्यापरं न्यहं नक्तं भुञ्जीताथापरं न्यहं न कंचन याचेताथापरं न्यहसु-
 पवसंस्तिष्ठेदहनि रात्रावासीत क्षिप्रकामः सत्यं वदेदनायैः सह न भाषेत रौरव-
 योधां जपे नित्यं प्रयुञ्जीतानुसवनमुदकोपस्पर्शनमापोहिष्ठेति तिसृभिः पवित्रव-
 तीभिर्मार्जयीत हिरण्यवर्णाः शुचयः पावका इत्यष्टाभिरथोदकतर्पणम् । नमो-
 हमाय मोहमाय महमाय धन्वने तापसाय पुनर्वसवे नमः मौञ्ज्याय भौम्बाय
 वसुविन्दाय सर्वविदाय नमः । पाराय सुपाराय महापाराय पारदाय परपाराय
 पारयिष्णवे नमः । रुद्राय पशुपतये महते देवाय त्र्यम्बकायैकचरायाधिपतये
 हराय शर्वायावनाशनायोग्राय वज्रिणे घृणिने कपर्दिने नमः सूर्यायादित्याय नमः ।
 नीलमीवाय शितिकण्ठाय नमः । कृष्णाय पिङ्गलाय नमः । ज्येष्ठाय श्रेष्ठाय वृद्धा-
 येन्द्राय हरिकेशायोर्ध्वरेतसे नमः । सत्याय पावकाय पावकवर्णायैकवर्णाय
 कामाय कामरूपिणे नमः । दीप्ताय दीप्तरूपिणे नमः । तीक्ष्णाय तीक्ष्णरूपिणे
 नमः । सौम्याय सुपुरुषाय महापुरुषाय मध्यमपुरुषाय उत्तमपुरुषाय ब्रह्म-
 चारिणे नमः । चन्द्रललाटाय कृत्तिवाससे नम इति । एतदेवादित्योपस्था-
 नमेता एवाज्याहुतयो द्वादशरात्रस्यान्ते चरुं श्रपयित्वा एताभ्यो देवताभ्यो
 जुहुयादग्नये स्वाहा सोमाय स्वाहामीपोमाभ्यामिन्द्राग्निभ्यामिन्द्राय विश्वेभ्यो
 देवेभ्यो ब्रह्मणे प्रजापतयेऽग्नये स्विष्टकृते इति अन्ते ब्राह्मणभोजनम्' इति । तत्र
 तिष्ठेदहनि रात्रावासीत क्षिप्रकाम इत्यस्यार्थः । यस्तु महतोऽप्येनसः क्षिप्रमेके-
 नैव कृच्छ्रेण क्षिप्रं मुच्येयमित्येवं कामयते असावहनि कर्माविरुद्धेषु कालेषु ति-
 ष्ठेद्वात्रावासीत । एवं रौरवयोधाख्यसामजपो नमोहमायेत्यादिभिस्तर्पणमादित्यो-
 पस्थानादिकं चरुश्रपणादिकं च योगीश्वराद्यनुक्तं क्षिप्रकामः कुर्वीत । अतश्च
 योगीश्वराद्युक्तप्राजापत्यद्वयस्थाने गौतमीयमनेकेतिकर्तव्यतासहितं द्रष्टव्यम् ।
 एवमन्यान्यपि स्मृत्यन्तरोक्तानि विशेषेणान्वेषणीयानि ॥

अतिकृच्छ्रमाह—

अयमेवातिकृच्छ्रः स्यात्पाणिपूरान्नभोजनः ॥ ३१९ ॥

एतद्धर्मक एव एकभक्तादिप्राजापत्यधर्मयुक्तोऽतिकृच्छ्रः स्यात् । इयांस्तु वि-
 शेषः । आद्ये न्यहत्रये पाणिपूरणमात्रमष्टं भुञ्जीत न पुनर्द्वाविंशत्यादिप्रासान् ॥
 अत्र च प्रासभोजनानुवादेन पाणिपूरान्नविधानादन्त्यन्यहेऽतिदेशप्राप्त उपवासोऽ-
 प्रतिपक्ष एव ॥ अत्रापि पादशो व्यवस्था पूर्ववदेव द्रष्टव्या । यत्तु मनुनोक्तम्
 (११।२।३)—‘एकैकं प्रासमभीयाइयहाणि त्रीणि पूर्ववत् । न्यहं चोपवसेदन्त्यम-
 तिकृच्छ्रं चरन् द्विजः ॥’ इति तत्पाणिपूरान्नपरिमितादल्पत्वाच्छक्तविषयम् ॥ ३१९ ॥

कृच्छ्रातिकृच्छ्रमाह—

कृच्छ्रातिकृच्छ्रः पयसा दिवसानेकविंशतिम् ।

एकविंशतिरात्रं पयसा वर्तनं कृच्छ्रातिकृच्छ्राख्यं व्रतं विज्ञेयम् । गौतमेन
 तु द्वादशरात्रमुदकेन वर्तनं कृच्छ्रातिकृच्छ्रं उक्तं । अन्भक्षस्तृतीयः स कृच्छ्राति-
 कृच्छ्र इति । अतश्च शक्त्यपेक्षयाऽनयोर्नवस्था ॥

पराकमाह—

द्वादशाहोपवासेन पराकः परिकीर्तितः ॥ ३२० ॥

ऋज्वर्योऽयमर्घश्लोकः ॥ ३२० ॥

सौम्यकृच्छ्रमाह—

पिण्याकाचामतक्राम्बुसक्तूनां प्रतिवासरम् ।

एकरात्रोपवासश्च कृच्छ्रः सौम्योऽयमुच्यते ॥ ३२१ ॥

पिण्याको निःसृततैलस्तिलओदननिस्त्रावोदधितुदकसक्तूनां पञ्चानामेकैकं प्रति-
दिवसमुपभुज्य षष्ठेऽह्नि उपवसेदेष सौम्याख्यः कृच्छ्रोऽभिधीयते । द्रव्यपरि-
माणं तु प्राणयान्नामात्रनिबन्धनमधिगन्तव्यम् । जाबालेन तु चतुरहर्ष्यापी
सौम्यकृच्छ्र उक्तः—‘पिण्याकं सक्तवस्तक्रं चतुर्येऽहन्यभोजनम् । वासो वै दक्षिणां
दद्यात्सौम्योऽयं कृच्छ्र उच्यते ॥’ इति ॥ ३२१ ॥

तुलापुरुषाख्यं कृच्छ्रमाह—

एषां त्रिरात्रमभ्यासादेकैकस्य यथाक्रमम् ।

तुलापुरुष इत्येष ज्ञेयः पञ्चदशाहिकः ॥ ३२२ ॥

एषां पिण्याकादीनां पञ्चानां क्रमेणैकैकस्य त्रिरात्राभ्यासेन पञ्चदशाहव्यापी
तुलापुरुषाख्यः कृच्छ्रो वेदितव्यः । अत्र च पञ्चदशाहिकत्वविधानादुपवासस्य
निवृत्तिः ॥ यमेन त्वेकविंशतिरात्रिकस्तुलापुरुष उक्तः—‘आचाममथ पिण्याकं
तक्रं चोदकसक्तुकान् । ज्यहं ज्यहं प्रयुजानो वायुभक्षी ज्यहद्वयम् ॥ एकविंश-
तिरात्रस्तु तुलापुरुष उच्यते ॥’ इति । अत्र हारीताद्युक्तेतिकर्तव्यता ग्रन्थगौ-
रवभयाच्च लिख्यते ॥ ३२२ ॥

चान्द्रायणमाह—

तिथिवृद्ध्या चरेत्पिण्डान् शुक्ले शिख्यण्डसंमितान् ।

एकैकं हासयेत्कृष्णे पिण्डं चान्द्रायणं चरन् ॥ ३२३ ॥

चान्द्रायणाख्यं व्रतं कुर्वन् मयूराण्डपरिमितान् पिण्डान् शुक्ले आपूर्यमाणपक्षे
तिथिवृद्ध्या चरेत् भक्षयेत् । यथा प्रतिपत्प्रभृतिषु चन्द्रकलानामेकैकशो वृद्धि-
वर्धमासे तद्वत्पिण्डानपि प्रतिपद्येको द्वितीयायां द्वावित्येवमेकैकशो वर्धयन्
भक्षयेद्यावत्पौर्णमासी । ततः पञ्चदश्यां पञ्चदशप्रासान्भुक्त्वा ततः कृष्णपक्षे
चतुर्दश प्रतिपदि द्वितीयायां त्रयोदशेत्येवमेकैकशो प्रासान् हासयन्प्रभीयाद्या-
वच्चतुर्दशी । ततश्चतुर्दश्यामेकं प्रासं प्रसित्वा इन्दुक्षयेऽर्थादुपवसेत् । तथाच
वसिष्ठः—‘एकैकं वर्धयेत्पिण्डं शुक्ले कृष्णे च हासयेत् । इन्दुक्षये न भुञ्जीत
एष चान्द्रायणो विधिः ॥’ इति । चन्द्रस्यायनमिवायनं चरणं यस्मिन्कर्मणि
हासवृद्धिभ्यां तच्चान्द्रायणम् । संज्ञायां दीर्घः । इदं च यववध्यान्तयोरणीयो
मध्ये स्थवीय इति यवमध्यमिति कथ्यते । एतदेव व्रतं यदा कृष्णपक्षप्रति-

पदि प्रक्रम्य पूर्वोक्तक्रमेणानुष्ठीयते तदा पिपीलिकावन्मध्ये हसिष्ठं भवतीति पिपीलिकामध्यमिति कथ्यते । तथाहि । पूर्वोक्तक्रमेण कृष्णप्रतिपदि चतुर्दश ग्रासान् भुक्त्वा एकैकग्रासापचयेन चतुर्दशीं यावद्भुजीत । ततश्चतुर्दश्यामेकं ग्रासं प्रसित्वामावास्यायामुपोष्य शुक्लप्रतिपद्येकमेव ग्रासं प्राश्नीयात् । तत एकैकोपचयभोजनेन पक्षशेषे निर्वर्त्यमाने पौर्णमास्यां पञ्चदश ग्रासाः संपद्यन्त इति युक्तैव पिपीलिकामध्यता । तथाच वसिष्ठः—‘मासस्य कृष्णपक्षादौ ग्रासानद्याश्चतुर्दश । ग्रासापचयभोजी सन्पक्षशेषं समापयेत् ॥ तथैव शुक्लपक्षादौ ग्रासं भुजीत चापरम् । ग्रासोपचयभोजी सन्पक्षशेषं समापयेत् ॥’ इति ॥ यदा त्वेकस्मिन्पक्षे तिथिवृद्धिद्वासवशात् षोडशदिनानि भवन्ति चतुर्दश वा तदा ग्रासानामपि वृद्धिद्वासौ वेदितव्यौ । तिथिवृद्ध्या पिण्डांश्चरेदिति नियमात् । गौतमेनात्र विशेषो दर्शितः—‘अथातश्चान्द्रायणं तस्योक्तो विधिः कृच्छ्रे वपनं च व्रतं चरेत् श्वोभूतां पौर्णमासीमुपवसेत् आप्यायस्व संतेपयांसि नवो-नव इति चैताभिस्तर्पणमाज्यहोमो हविषश्चाशुमन्त्रणमुपस्थानं च चन्द्रमसः यद्दे-वादेवहेडनमिति चतसृभिराज्यं जुहुयाद्देवकृतस्येति चान्ते समिद्भिस्त्रिभिः ॐभूः भुवः स्वः महः जनः तपः सत्यं यशः श्रीः ऊर्कं इद ओजः तेजः पुरुषः धर्मः शिवः इत्येतैर्ग्रासानुमन्त्रणं प्रतिमन्त्रं मनसा नमः स्वाहेति वा सर्वानेतैरेव ग्रासान्भुजीत । तद्वासप्रमाणमास्याविकारेण चरुभैक्षसक्तुकणयावकशाकपयोद-धिघृतमूलफलोदकानि हवींष्युत्तरोत्तरं प्रशस्तानि । पौर्णमास्यां पञ्चदश ग्रासान् भुक्त्वा एकैकापचयेनापरपक्षमश्नीयात् । अमावास्यायामुपोष्यैकैकोपचयेन पूर्व-पक्षं विपरीतमेकेषामेष चान्द्रायणो मासः’ इति । अत्र ग्रासप्रमाणमास्याविका-रेणेति यदुक्तं तद्वालाभिप्रायम् । तेषां शिख्यण्डपरिमितपञ्चदशग्रासभोजनाश-क्तैः । क्षीरादिहविष्यु शिख्यण्डपरिमितत्वं तु पूर्णपुटकादिना संपादनीयम् । तथा कुकुटाण्डार्द्रामलकादीनि तु ग्रासपरिमाणानि स्मृत्यन्तरोक्तानि शक्तिवि-ध्याणि शिख्यण्डपरिमाणाल्लघुत्वात्तेषाम् । यत्पुनरत्र श्वोभूतां पौर्णमासीमुपव-सेदित्यत्र चतुर्दश्यामुपवासमभिधाय पौर्णमास्यां पञ्चदशग्रासान्भुक्त्वेत्यादिना द्वात्रिंशदहरात्मकत्वं चान्द्रायणस्योक्तं तत्पक्षान्तरप्रदर्शनार्थं न सार्वत्रिकम् । योगीश्वरवचनानुरोधेन त्रिंशदहरात्मकस्य दर्शितत्वात् । यद्येतत्सार्वत्रिकं स्या-त्तदा नैरन्तर्येण संवत्सरे चान्द्रायणानुष्ठानानुपपत्तिः स्यात् चन्द्रगत्यनुवर्तना-नुपपत्तिश्च ॥ ३२३ ॥

चान्द्रायणान्तरमाह—

यथाकथंचित्पिण्डानां चत्वारिंशच्छतद्वयम् ।

मासेनैवोपभुजीत चान्द्रायणमथापरम् ॥ ३२४ ॥

पिण्डानां चत्वारिंशदधिकं शतद्वयं मासेन भुजीत । यथाकथंचित्प्रतिदिनं मध्याह्नेऽष्टौ ग्रासान्, अथवा नक्तंदिनयोश्चतुरश्रतुरो वा, अथवैकस्मिन्चतुरोऽपर-स्मिन्द्वादश वा तथैकरात्रमुपोष्यापरस्मिन्योडश वेत्यादिप्रकाराणामन्यतमेन

क्षयाद्यपेक्षया भुञ्जीतेत्येतत्पूर्वोक्तचान्द्रायणद्वयादपरं चान्द्रायणम् । अतस्तयो-
र्बाध्यं प्राससंख्यानियमः किंतु पञ्चविंशत्यधिकशतद्वयसंख्यैव । मनुना चैते
प्रकारा दर्शिताः (११।२१८-२२०)—‘अष्टावष्टौ समभीयात्पिण्डान्मध्यन्दिने
स्थिते । नियतात्मा हविष्यस्य यतिचान्द्रायणं चरेत् ॥ चतुरः प्रातरभीयात्पि-
ण्डान्विप्रः समाहितः । चतुरोऽस्तमिते सूर्ये शिशुचान्द्रायणं चरेत् ॥ यथाकथं-
चिपिण्डानां तिस्रोऽशीतीः समाहितः । मासेनाश्वहविष्यस्य चन्द्रस्यैति सखो-
कताम् ॥’ इति । तथा चत्वारिंशच्छतद्वयन्यूनसंख्याप्राससंपाद्यस्यापि संग्रहा-
र्थमपरग्रहणम् । यथाह यमः—‘त्रींस्त्रीन्पिण्डान्समभीयास्त्रियतात्मा इववतः ।
हविष्याश्वस्य वै मासमृषिचान्द्रायणं स्मृतम् ॥’ इति । एषु च यतिचान्द्रायण-
प्रभृतीषु न चन्द्रगत्यनुसरणमपेक्षितम् । अतस्त्रिंशदिनात्मकसाधारणेन मासेन
नैरन्तर्येण चान्द्रायणानुष्ठाने यदि कथंचित्तिथिवृद्धिहासवशात् पञ्चम्यादिष्वार-
म्भो भवति तथापि न दोषः । यदपि सोमायनाख्यं मासव्रतं मार्कण्डेयेनो-
क्तम्—‘गोक्षीरं ससराग्रं तु पिबेत्स्तनचतुष्टयात् । स्तनत्रयात्ससराग्रं ससराग्रं
स्तनद्वयात् ॥ स्तनेनैकेन षड्रात्रं त्रिरात्रं वायुभुग्भवेत् । एतत्सोमायनं नाम व्रतं
कल्मषनाशनम् ॥’ इति ॥ स्मृत्यन्तरे ‘सप्ताहं चेत्येतद्गोस्तनमखिलमथ त्री-
न्स्तनान्द्वौ तथैकं कुर्यात्स्त्रींश्चोपवासान्यदि भवति तदा मासि सोमायनं तत्’
इति तदपि चान्द्रायणधर्मकमेव । हारीतेनापि ‘अथातश्चान्द्रायणमनुक्रमि-
ष्यामः’ इत्यादिना सेतिकर्तव्यताकं चान्द्रायणमभिधायैवमेव सोमायनमित्यति-
देशाभिधानात् । यत्पुनस्तेन कृष्णचतुर्थीमारभ्य शुक्लद्वादशीपर्यन्तं सोमायन-
मुक्तम् । चतुर्थीप्रभृतिचतुःस्तनेन त्रिरात्रं त्रिस्तनेन त्रिरात्रं द्विस्तनेन त्रिरात्रं
एकस्तनेन त्रिरात्रमेवमेकस्तनप्रभृति पुनश्चतुःस्तनान्तं ‘या ते सोम चतुर्थी तनू-
स्तथा नः पाहि तस्यै नमः स्वाहा, या ते सोम पञ्चमी षष्ठीत्येवं यागार्थास्तियि-
होमा एवं स्तुत्वा एनोभ्यः पूतश्चन्द्रमसः समानता सलोकतां सायुज्यं च गच्छ-
ति’ इति चतुर्विंशतिदिनात्मकं सोमायनमुक्तं तदशक्तविषयम् ॥ ३२४ ॥

अथ कृच्छ्रचान्द्रायणसाधारणीमितिकर्तव्यतामाह—

कुर्यात्त्रिषवणस्नायी कृच्छ्रं चान्द्रायणं तथा ।

पवित्राणि जपेत्पिण्डान्गायत्र्या चाभिमन्त्रयेत् ॥ ३२५ ॥

कृच्छ्रं प्राजापत्यादिकं चान्द्रायणं वा त्रिषवणस्नानयुक्तः कुर्यात् । एतच्च तत्स-
कृच्छ्रव्यतिरेकेण । तत्र ‘सकृत्स्नायी समाहितः’ इति मनुना विशेषाभिधानात् ॥
यत्पुनः शङ्केन कृच्छ्रेषु त्रिषवणस्नानमभिहितम्—‘त्रिरद्वि त्रिर्निशायां तु स-
वासा जलमाविशेत्’ इति तदशक्तविषयम् । यत्पुनर्वैशम्पायनेन द्वैकालिकं
स्नानमुक्तम्—‘स्नानं द्विकालमेव स्यान्निकालं वा द्विजन्मनः’ इति तत्रिषवणस्ना-
नाशक्तस्य वेदितव्यम् ॥ यत्पुनर्गार्ग्येणोक्तम्—‘एकवासाश्चरेन्नैक्षं खात्वा वासो
न पीडयेत्’ इति तदपि शक्तस्यैव ।—‘एकवासाद्र्ववासा वा लब्धवासी स्वर्णिङ-

लेखयः' इत्येकवक्ष्यताया अपि शङ्केन पाक्षिकत्वेनाभिधानात् । स्नाने च हारी-
 स्तेन विशेष उक्तः—'अथर्वं शुद्धवतीभिः स्नात्वा घर्मर्पणमन्तर्जले जपित्वा घौस्त-
 महतं वासः परिधाय सास्त्रा सौम्येनादित्यमुपतिष्ठेत्' इति । स्नानानन्तरं च
 पवित्राणि जपेत् । पवित्राणि च 'अघमर्पणं देवकृतः शुद्धवत्यस्तरत्समाः' इ-
 त्यादीनि वसिष्ठादिप्रतिपादितानामन्यतमान्यथाविरुद्धेषु कालेषु भन्तर्जले ज-
 पेत् सावित्रीं वा । (११।२२५)—'सावित्रीं च जपेन्नित्यं पवित्राणि च श-
 क्तितः' इति मनुस्मरणात् । यत्तु गौतमेनोक्तम्—'रौरवयोधां जपे नत्वं
 प्रयुञ्जीत' इति तदपि पवित्रत्वादेवोक्तं न पुनर्नियमाय । तथा सति श्रुत्यन्तर-
 मूलत्वकल्पनाप्रसङ्गात् । अतोऽनधीतसामवेदेन गायत्र्यादिकमेव जप्तव्यम् ।
 यदपि 'नमो हमाय मोहमाय इत्यादि पठित्वा एता एवाज्याहुतयः' इत्युक्तं
 तदपि न नैयमिकं किंतु (११।२२२)—'महाव्याहृतिभिर्होमः कर्तव्यः स्वय-
 मन्वहम्' इति मनुना महाव्याहृतिभिर्होमविधानात् ॥ तथा पट्टत्रिंशन्मतेऽ-
 प्युक्तम्—'जपहोमादि यत्किञ्चित्कृच्छ्रोक्तं संभवेन्न चेत् । सर्वं व्याहृतिभिः कु-
 र्याद्गायत्र्या प्रणवेन च ॥' इति । आदिग्रहणादुदकतर्पणादित्योपस्थानादेर्ग्रहणम् ।
 अतएव वैशम्पायनः—'स्नात्वोपतिष्ठेदादित्यं सौरीभिस्तु कृताञ्जलिः' इति ॥
 एवमन्येवपि विरोधिपदार्थेषु विकल्प आश्रयणीयः । अविरोधिषु समुच्चयः ।
 शास्त्रान्तराधिकरणन्यायेन सर्वस्मृतिप्रत्ययत्वात्कर्मणः ॥ जपसंख्यायां विशेष-
 पक्षेनैव दर्शितः—'ऋषभं विरजं चैव तथा चैवाघमर्पणम् । गायत्रीं वा जपे-
 देवीं पवित्रां वेदमातरम् ॥ शतमष्टशतं वापि सहस्रमथवा परम् । उपांशु
 मनसा वापि तर्पयेत्पितृदेवताः ॥ मनुष्यांश्चैव भूतानि प्रणम्य शिरसा ततः ॥'
 इति ॥ तथा पिण्डांश्च प्रत्येकं गायत्र्या चाभिमन्त्रयेत् । तथा यमेनापि
 विशेष उक्तः—'अहुत्यग्रस्थितं पिण्डं गायत्र्या चाभिमन्त्रितम् । प्रादयाचम्य
 पुनः कुर्यादन्यस्याप्यभिमन्त्रणम् ॥' इति । अतश्च ॐ भूर्भुवःस्वरित्यादिभिर्गौत-
 मोक्तैरभिमन्त्रणमग्नैः सहास्य विकल्प उक्तः । यत्पुनराप्यायस्व संतेपयांसीत्या-
 दिभिः पिण्डकरणात्पूर्वं हविषोऽभिमन्त्रणमुक्तं तद्विज्ञकार्यत्वात्समुच्चीयते । ए-
 तानि च कृच्छ्रादिव्रतानि यदा प्रायश्चित्तार्थमनुष्ठीयन्ते तदा केशादिवपनपूर्वकं
 परिगृहीतव्यानि ।—'वपनं व्रतं चरेत्' इति गौतमस्मरणात् । अभ्युदयार्थं तु
 नैव वपनम् । वसिष्ठेनाप्यत्र विशेष उक्तः—'कृच्छ्राणां व्रतरूपाणां स्मश्रुके-
 शादि वापयेत् । कुक्षिरोमशिखावर्जम्' इति । कृच्छ्राणां व्रतरूपाणां । व्रतरूपाणि
 वपनादीन्यङ्गानि वक्ष्यन्त इति शेषः । पर्षदुपदिष्टव्रतग्रहणं च व्रतानुष्ठानादिव-
 सात्पूर्वेषुः सायाह्ने कार्यम् । यथाह वसिष्ठः—'सर्वपापेषु सर्वेषां व्रतानां वि-
 धिपूर्वकम् । ग्रहणं संप्रवक्ष्यामि प्रायश्चित्ते चिकीर्षिते ॥ दिनान्ते नखरोमादी-
 न्यवाप्य स्नानमाचरेत् । मस्रगोमयसृदारिपञ्चगव्यादिकल्पितैः ॥ मलापकर्षणं
 कार्यं बाह्याश्चोपसिद्धये । दन्तधावनपूर्वेण पञ्चगव्येन संयुतम् ॥ व्रतं विज्ञा-
 मुषे प्राज्ञं बहिस्तारकदर्शने । आचम्यातः परं मौनी ध्यायन्दुष्कृतमात्मनः ॥

मनः संतापनं तीव्रमुद्बुद्धेच्छोकमन्ततः ॥' इति । बहिरिति ग्रामादहिर्निष्क्रम्य । स्त्रियाप्येवमेव व्रतपरिग्रहः कार्यः । केशश्मश्रुलोमनखवपनं तु नास्ति ।—'चान्द्रायणादिष्वेतदेव स्त्रियाः केशवपनवर्जम्' इति बौधायनस्मरणात् ॥

वपनानिच्छोस्तु हारीतेन विशेष उक्तः—'राजा वा राजपुत्रो वा ब्राह्मणो वा बहुश्रुतः । केशानां वपनं कृत्वा प्रायश्चित्तं समाचरेत् ॥ केशानां रक्षणार्थं तु द्विगुणं व्रतमाचरेत् । द्विगुणे तु व्रते चीर्णे दक्षिणा द्विगुणा भवेत् ॥' इति । एतच्च महापातकादिदोषविशेषाभिप्रायेण द्रष्टव्यम्—'विद्वद्विप्रनृपस्त्रीणां नेष्यते केशवपनम् । व्रते महापातकिनो गोहन्तुश्चावकीर्णिनः ॥' इति मनुस्मरणात् । जाबालेनाप्यत्र विशेष उक्तः—'आरम्भे सर्वकृच्छ्राणां समाप्तौ च विशेषतः । अक्षेनैव च शालाग्रौ जुहुयाद्याहतीः पृथक् ॥ श्राद्धं कुर्याद्भ्रतान्ते तु गोहिरण्यादि दक्षिणा ॥' इति ॥ यमेनाप्यत्र विशेषोऽभिहितः—'पश्चात्तापो निवृत्तिश्च स्नानं चाङ्गतयोदितम् । नैमित्तिकानां सर्वेषां तथा चैवानुकीर्तनम् ॥' तथा—'गात्राभ्यङ्गशिरोभ्यङ्गौ ताम्बूलमनुलेपनम् । व्रतस्थो वर्जयेत्सर्वं यच्चान्यद्बलरागकृत् ॥' इति एवमादिकर्तव्यताजातं स्मृत्यन्तरादन्वेष्टव्यम् । एवमनेन विधिना व्रतं गृहीत्वावश्यं परिसमापनीयम् । अन्यथा तु प्रत्यवायः । 'पूर्वं व्रतं गृहीत्वा तु नाचरेत्काममोहितः । जीवन्भवति चण्डालो मृतः श्वा चैव जायते ॥' इति छागलेयस्मरणात् । इत्यलं प्रपञ्चेन ॥ ३२५ ॥

इत्यमुक्तविनियोगस्य चान्द्रायणादेः स्वरूपमभिधाय लब्धप्रसङ्गकार्यान्तरेऽपि विनियोगमाह—

अनादिष्टेषु पापेषु शुद्धिश्चान्द्रायणेन तु ।

धर्मार्थं यश्चरेदेतच्चन्द्रस्यैति सलोकताम् ॥ ३२६ ॥

आदिश्यत इत्यादिष्टं प्रायश्चित्तं न विद्यते आदिष्टं येषु पापेषु तेषु चान्द्रायणेन शुद्धिः । चक्षब्दात्प्राजापत्यादिभिः कृच्छ्रैरैन्दवसहितैस्तन्निरपेक्षैर्वा शुद्धिः । तथाच पदत्रिंशन्मतेऽभिहितम्—'यानि कानि च पापानि गुरोर्गुह्यतराणि च । कृच्छ्रातिकृच्छ्रैश्चान्द्रेयैः शोध्यन्ते मनुरब्रवीत् ॥' इति त्रयाणां समुच्चयः प्रतिपादितः । उशनसा तु द्वयोः समुच्चय उक्तः—'दुरितानां दुरिष्टानां पापानां महतामपि । कृच्छ्रं चान्द्रायणं चैव सर्वपापप्रणाशनम् ॥' इति । दुरितमुपपातकम् । दुरिष्टं पातकम् । गौतमेन तु कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ चान्द्रायणमिति सर्वप्रायश्चित्तमिति विसमासकरणेनैन्दवनिरपेक्षता कृच्छ्रातिकृच्छ्रयोः सूचिता । चान्द्रायणस्य निरपेक्षता इतिशब्देन च त्रयाणां समुच्चयः । केवलप्राजापत्यस्य तु निरपेक्षं चतुर्विंशतिमतेऽभिहितम्—'लघुदोषे त्वनादिष्टे प्राजापत्यं समाचरेत्' इति । गौतमेनापि प्राजापत्यादेर्निरपेक्षत्वमुक्तम्—'प्रथमं चरित्वा शुचिः पूतः

कर्मण्यो भवति, द्वितीयं चरित्वा यदन्यन्महापातकेभ्यः पापं कुरुते तस्मात्प्रमुच्यते, तृतीयं चरित्वा सर्वस्मादेनसो मुच्यते' इति महापातकादपीत्यभिप्रेतम् । मनुनाप्युक्तम् (११।२।५)—'पराको नाम कृच्छ्रोऽयं सर्वपापापनोदनः' इति । हारीतेनाप्युक्तम्—'चान्द्रायणं यावकश्च तुष्ठापुरुष एव च । गवां चैवानुगमनं सर्वपापप्रणाशनम् ॥' तथा—'गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधि सर्पिः कुशोदकम् । एकरात्रोपवासश्च श्वपाकमपि शोधयेत् ॥' तथा तसकृच्छ्रमधिकृत्यापि तेनैवोक्तम्—'एष कृच्छ्रो द्विरभ्यस्तः पातकेभ्यः प्रमोचयेत् । त्रिरभ्यस्तो यथान्यायं शूद्रहत्यां व्यपोहति ॥' इति । उशनसा चोक्तम्—'यत्रोक्तं यत्र वा नोक्तं महापातकनाशनम् । प्राजापत्येन कृच्छ्रेण शोधयेन्नात्र संशयः ॥' इति । एतानि प्राजापत्यादीन्यनादिष्टेषूपपातकादिषु सकृदभ्यासापेक्षया व्यस्तानि समस्तानि वा योजनीयानि । तथा आदिष्टव्रतेष्वपि महापातकादिषु अभ्यासापेक्षया योजनीयानि । अतएव यमेनोक्तम्—'यत्रोक्तमित्यादि । गौतमेनाप्युक्तनिष्कृतीनां संग्रहार्थं सर्वप्रायश्चित्तग्रहणं कृतम् । तथा यदपि तेनैवोक्तम्—'द्वितीयं चरित्वा यदन्यन्महापातकेभ्यः पापं कुरुते तस्मात्प्रमुच्यते' इत्युक्त्वा 'तृतीयं चरित्वा सर्वस्मादेनसो मुच्यते' इति, तदपि महापातकाभिप्रायं नतु क्षुद्रपातकाभिप्रायम् । नच महापातकमनुक्तनिष्कृतिकं संभवति, तस्मादुक्तनिष्कृतिकेष्वपि प्राजापत्यादयो योजनीयाः । तत्र द्वादशवार्षिकव्रते द्वादशद्वादशदिनान्येकैकं प्राजापत्यं परिकल्प्य गण्यमाने प्राजापत्यानां षष्ट्यधिकशतत्रयं द्वादशवार्षिके वैकल्पिकमनुष्ठेयं भवति । तदशक्तौ तावत्यो वा धेनवो दातव्याः । तदसंभवे निष्काणां षष्ट्यधिकशतत्रयं दातव्यम् । तथा स्मृत्यन्तरम्—'प्राजापत्यक्रियाऽशक्तौ धेनुं दद्याद्विचक्षणः । धेनोरभावे दातव्यं मूल्यं तुल्यमसंशयम् ॥ मूल्यार्धमपि निष्कं वा तदर्धं वा शक्यपेया दातव्यम् । 'गवामभावे निष्कः स्यात्तदर्धं पाद एव वा' इति स्मरणात् । मूल्यदानस्याप्यशक्तौ तावन्तो वोदवासाः कार्याः तत्राप्यशक्तौ गायत्रीजपः षट्त्रिंशल्लक्षसंख्याकः कार्यः ।—'कृच्छ्रोऽयुतं तु गायत्र्या उदवासस्तथैव च । धेनुप्रदानं विप्राय सममेतच्चतुष्टयम् ॥' इति पराशरस्मरणात् । यत्तु चतुर्विंशतिमतेऽभिहितम्—'गायत्र्यास्तु जपन्कोटिं ब्रह्महत्यां व्यपोहति । लक्षाशीतिं जपेद्यस्तु सुरापानादिमुच्यते ॥ पुनाति हेमहर्तारं गायत्र्या लक्षसप्ततिः । गायत्र्याः षष्टिभिर्लक्षैर्मुच्यते गुरुतल्पगः ॥' इति तत् द्वादशवार्षिकतुल्यविधानतयोक्तं न पुनरशक्यविषयमिति न विरोधः । एवमन्येऽपि—'कृच्छ्रो देव्ययुतं चैव प्राणायामशतद्वयम् । तिलहोमसहस्रं तु वेदपारायणं तथा ॥' इत्यादयः प्रत्याज्ञायाश्चतुर्विंशतिमतादिशास्त्राभिहिताः षष्ट्यधिकत्रिंशतगुणिता महापातकेषु बोद्धव्याः । अतिपातकेषु सप्तत्यधिकशतद्वयं प्राजापत्यानां कर्तव्यम् । तावन्तो वा

धेन्वादयः प्रत्याज्ञायाः । पातकेषु तु साशीतिशतं प्राजापत्याः प्रत्याज्ञायाश्च धेन्वादयस्तावन्त एव वा । तथा चतुर्विंशतिमतेऽभिहितम्—‘अस्मप्रभृति पापानि बहूनि विविधानि च । कृत्वावांग् महाहत्यायाः षड्व्यं व्रतमाचरेत् ॥ प्रत्याज्ञाये गवां देयं साशीति धनिना शतम् । तथा द्वादशलक्षानि गायत्र्या वा जपेद्बुधः ॥’ इति । इदमेव द्वादशवार्षिके व्रते द्वादशद्वादशदिनैरेकैकप्राजापत्यकल्पनायां लिङ्गम् । एवमुपपातकेषु त्रैवार्षिकप्रायश्चित्तविषयभूतेषु नवतिप्राजापत्यास्तावन्तः प्रत्याज्ञायाः । त्रैमासिकविषयेषु पुनः सार्धसप्तप्राजापत्याः प्रत्याज्ञायाश्च धेनूदवासादयस्तावन्त एव । मासिकव्रतविषयेषु तु सार्धं प्राजापत्यद्वयं तावानेव वा प्रत्याज्ञायः । चान्द्रायणविषयभूतेषु पुनरुपपातकेषु प्राजापत्यत्रयम् । तदशक्तस्य प्रत्याज्ञायस्तावानेव । यत्पुनश्चतुर्विंशतिमतेऽभिहितम्—‘अष्टौ चान्द्रायणे देयाः प्रत्याज्ञायविधौ सदा’ इति तदपि धनिनः पिपीलिकामध्यादिचान्द्रायणप्रत्याज्ञायविषयम् । मासातिकृच्छ्रविषयभूतेषु पुनरुपपातकेषु सार्धसप्तप्राजापत्याः प्रत्याज्ञायाश्च धेन्वादयस्तावन्त एव । ‘प्राजापत्ये तु गामेकां दद्यात्सान्तपने द्वयम् । पैराकतसातिकृच्छ्रे तिस्रस्तिस्रस्तु गास्तथा ॥’ इति चतुर्विंशतिमतेऽभिधानात् । एतच्चैकैकं प्रासमक्षीयादित्यामलकपरिमितैकैकप्रासपक्षे वेदितव्यम् । पाणिपूराक्षभोजनपक्षे पुनर्धेनुद्वयमेव । प्राजापत्यस्य षडुपवासतुल्यत्वात् तद्विगुणत्वाच्चातिकृच्छ्रस्य । यद्यपि नवसु दिनेषु पाणिपूराक्षस्य भोजनं तथापि नैरन्तर्येण द्वादशदिवसानुष्ठाने क्लेशातिशयात्षडहोपवाससमानप्राजापत्यद्वयतुल्यत्वमेव । प्राजापत्यस्य च षडुपवासतुल्यत्वं युक्तमेव । तथाहि । प्रथमे श्यहे सायंतनभोजनत्रयनिवृत्तावेकोपवाससंपत्तिः । द्वितीये श्यहे प्रातःकालभोजनत्रयनिवृत्तिपरस्य । तथाच अयाचितश्यहेऽपि सायं तनभोजनत्रयवर्जनेऽपरस्येत्येवं नवभिर्दिनैरुपवासत्रयम् । पुनश्चान्त्यश्यहे चोपवासत्रयमिति युक्तं षडुपवासतुल्यत्वम् । ऋषभैकादशगोदानसहितत्रिरात्रोपवासात्मकगोवधव्रते तु सार्धैकादशप्राजापत्यास्तावत्संख्याकाश्चोदवासादयः प्रत्याज्ञायाः । मासं पयोव्रते तु सार्धप्राजापत्यद्वयम् । पराकात्मके तूपपातकव्रते प्राजापत्यत्रयं पराकतसातिकृच्छ्रस्थाने कृच्छ्रत्रयं चरेत् । ‘सान्तपनस्य वाध्यर्धमशक्तौ व्रतमाचरेत्’ इति षट्त्रिंशन्मतेऽभिधानात् । चान्द्रायणपराककृच्छ्रातिकृच्छ्रास्तु प्राजापत्यत्रयात्मका द्वादशवार्षिकव्रतस्थाने विंशत्युत्तरशतसंख्या अनुष्ठेयाः । तत्प्रत्याज्ञायास्तु धेन्वादयस्त्रिगुणाः । अतिपातकेषु नवतिसंख्याकाश्चान्द्रायणादयः । तत्समेषु पुनः पातकपदाभिधेयेषु षष्टिसंख्याः । उपपातकेषु त्रैवार्षिकविषयेषु त्रिंशत्संख्याः । त्रैमासिके गोवधव्रतस्थाने गोमूत्रस्नानादीनां कर्तव्यताबाहुल्याच्चान्द्रायणादिव्रतम् । मासिकव्रते तु योगीश्वरोक्ते एकमेव चान्द्रायणं धेनूदवासादिप्रत्याज्ञायस्तु सर्वत्र त्रिगुण एव । प्रकीर्णकेषु पुनः प्रतिपदोक्तप्रायश्चित्तानुसारेण प्राजापत्यं

१ प्राजापत्याना प्रत्याज्ञायधेन्वादयः ख. २ तदतिधनिनः ड. ३ पराकतसातिकृच्छ्रे तिस्रस्तिस्रस्तु गास्तथेति पाठान्तरम्. ४ तुल्यत्वाद्विगुणत्वाच्च ड. ५ त्रयवर्जनपरस्य ड. ६ भोजनवर्जनेऽन्यस्येति ड. ७ तत्तश्चान्त्यन्याहे ड. ८ स्नानादीतिकर्तव्यता ड.

पादादिकृष्ट्या योजनीयम् । आवृत्तौ पुनश्चान्द्रायणादिकमिति एतद्दिगवलम्बनेना-
भ्यग्रापि कल्पना कार्या । यत्पुनर्बृहस्पतिनोक्तम्—‘जन्मप्रभृति यत्किञ्चित्पा-
तकं चोपपातकम् । तावदावर्तयेत्कृच्छ्रं यावत्पष्टिगुणं भवेत् ॥’ इति । तत् द्वे
परदारे इति गौतमोक्तद्विवार्षिकसमानविषयम् । तथा त्रैमासिकादिविषयभू-
तोपपातकावृत्तिविषयं वा । पातकपदाभिधेयचाण्डालादिस्त्रीगमने द्विरभ्यास-
विषयं वा । तत्र ‘ज्ञानात्कृच्छ्राब्दमुद्दिष्टमज्ञानादैन्दवद्वयम्’ इति सकृदुद्दिष्टपूर्व-
गमने कृच्छ्राब्दविधानात्तदभ्यासे द्विवर्षतुल्यपष्टिकृच्छ्रविधानं युक्तमेव । यत्तु
सुमन्तुनोक्तम्—‘यदप्यसकृदभ्यस्तं बुद्धिपूर्वमयं महत् । तच्छुद्ध्यत्यब्दकृच्छ्रेण
महतः पातकादृते ॥’ इति तदप्युपपातकाद्यावृत्तिविषयं । तथा अज्ञानादैन्दवद्व-
यमिति यमोक्तैन्दवद्वयविषयभूतपातकावृत्तिविषयं वा । यस्तु तपस्यसमर्थो धा-
न्यसमृद्धश्च स कृच्छ्रादिप्रतानि द्विजाम्यभोजनदानेन संपादयेत् । तथाहि
स्मृत्यन्तरम्—‘कृच्छ्रे पञ्चातिकृच्छ्रे त्रिगुणमहरहस्त्रिंशदेवं तृतीये चत्वारिंशच्च
तप्ते त्रिगुणितगुणिता विंशतिः स्यात्पराके । कृच्छ्रे सान्तापनाख्ये भवति षडधिका
विंशतिः सैव हीना द्वाभ्यां चान्द्रायणे स्यात्तपसि कृशबलो भोजयेद्विप्रमुख्याम् ॥’
इति । अहरहरिति सर्वत्र संबन्धनीयम् । तृतीयः कृच्छ्रातिकृच्छ्रः । अत्र प्राजा-
पत्यदिषसकल्पनया विद्वद्विप्राणां षष्टिभोजनं भवति । यत्तु चतुर्विंशतिमतेऽ
भिहितम्—‘विप्रा द्वादश वा भोज्याः पावकेष्टिस्तथैव च । अन्या वा पावनी
काचित्समान्याहुर्मनीषिणः ॥’ इति प्राजापत्यस्थाने द्वादशानां विप्राणां भोजन-
मुक्तं तन्निर्धनविषयम् । यच्चान्द्रायणस्यापि तत्रैव प्रत्याज्ञानमुक्तम्—‘चान्द्रायणं
मृगारेष्टिः पवित्रेष्टिस्तथैव च । मित्रविन्दापशुश्चैव कृच्छ्रं मासत्रयं तथा ॥ नित्य-
नैमित्तिकानां च काम्यानां चैव कर्मणाम् । इष्टीनां पशुबन्धानामभावे चरवः
स्मृताः ॥’ इति तदपि चान्द्रायणाशक्तस्य । यत्तु कृच्छ्रं मासत्रयं तथेति कृच्छ्रा-
ष्टकं प्रत्याज्ञातं तदपि जरठमूर्खविषयम् । चान्द्रायणं त्रिभिः कृच्छ्रैरिति दर्शित-
त्वादित्यलं प्रपञ्चेन । प्रकृतमनुसरामः । यस्त्वभ्युदयकामो धर्मार्थे काम्यनि-
योगनिष्पत्त्यर्थमेतच्चान्द्रायणमनुतिष्ठति न पुनः प्रायश्चित्तार्थमसौ चन्द्रसालोक्यं
स्वर्गविशेषं प्राप्नोति । एतच्च संवत्सरावृत्यभिप्रायेण । एकमास्वा विपापो वि-
पाप्मा सर्वमेनो हन्ति, द्वितीयमास्वा दशपूर्वान्दशापरानात्मानं चैकविंशं पङ्क्तिं
च पुनाति, संवत्सरं चास्वा चन्द्रमसः सलोकतामाप्नोतीति’ गौतमस्मरणात् ॥

कृच्छ्रकृद्धर्मकामस्तु महतीं श्रियमाप्नुयात् ।

यथा गुरुक्रतुफलं प्राप्नोति सुसमाहितः ॥ ३२७ ॥

किञ्च । यस्त्वभ्युदयकामः प्राजापत्यादिकृच्छ्राननुतिष्ठति स महतीं राज्यादि-
लक्षणां श्रियं विभूतिमनुभवति । यथा गुरुक्रतूनां राजसूयादीनां कर्ता तत्फलं
स्वाराज्यादिलक्षणं महत्फलं लभते तथायमपि सुसमाहितः सकलाङ्गकलापम-

विकल्मशनुतिष्ठन्निति फलमहिमप्रकाशनार्थं ऋतुरष्टान्तकीर्तनम् । सुसमाहित
इत्यनेनाविकलशास्त्रानुष्ठानं वदन्काम्यकर्मतयाङ्गवैकल्ये फलासिद्धिं द्योतयति ।
अतो नात्र प्रायश्चित्तेष्विव यावत्संभवाङ्गानुष्ठानमङ्गीकरणीयमिति कूरोत्सारितं
प्रत्याज्ञायोपादानम् । कृच्छ्राद्यनुष्ठानावृत्तौ त्वधिकारिणः फलावृत्तिः कर्मण्यार-
म्भभाष्यत्वादिति न्यायलभ्या स्थितैवेति नेदमविवक्षितम् ॥ ३२७ ॥

प्रागुदिताखिलार्थोपसंहारव्याजेन धर्मशास्त्रधारणादिविधीन्सार्थवादान्प्रार्थ-
नावरदानरूपेण प्रतिपादयितुमाह—

श्रुत्वैतानृषयो धर्मान्याज्ञवल्क्येन भाषितान् ।

इदमूचुर्महात्मानं योगीन्द्रममितौजसम् ॥ ३२८ ॥

अत्र हि वर्णाश्रमादिव्यावृत्ता धर्माः पदप्रकाराः प्रतिपादिताः तानखिलान्
योगीश्वरभाषितान् ऋषयः श्रुत्वा प्रहर्षोत्फुल्ललोचनास्तं महिमगुणशालिनमधि-
न्तनीयशक्तिविभवनिदमभिधास्यमानमूचिवांसः ॥ ३२८ ॥

य इदं धारयिष्यन्ति धर्मशास्त्रमतन्द्रिताः ।

इह लोके यशः प्राप्य ते यास्यन्ति त्रिविष्टपम् ॥ ३२९ ॥

विद्यार्थी प्राप्नुयाद्विद्यां धनकामो धनं तथा ।

आयुष्कामस्तथैवायुः श्रीकामो महतीं श्रियम् ॥ ३३० ॥

श्लोकत्रयमपि ह्यस्माद्यः श्राद्धे श्रावयिष्यति ।

पितॄणां तस्य तृप्तिः स्यादक्षय्या नात्र संशयः ॥ ३३१ ॥

ब्राह्मणः पात्रतां याति क्षत्रियो विजयी भवेत् ।

वैश्यश्च धान्यधनवानस्य शास्त्रस्य धारणात् ॥ ३३२ ॥

इत्थमृज्वर्यैः श्लोकैः सामश्रवःप्रभृतयोऽनेकधा प्रार्थयन्तेस्म ॥ ३२९-३३२ ॥

अपरामपि प्रार्थनामाह—

य इदं श्रावयेद्विद्वान्द्विजान्पर्वसु पर्वसु ।

अश्वमेधफलं तस्य तद्भवाननुमन्यताम् ॥ ३३३ ॥

यस्त्विदं धर्मशास्त्रं प्रतिपर्वं द्विजान् श्रावयेत् तस्याश्वमेधफलं भवेदिति आ-
वणविध्यर्थवादः । तदेतदस्मत्प्रार्थितमर्थं सर्वत्र भवाननुमन्यताम् ॥ ३३३ ॥

वरदानमाह—

श्रुत्वैतद्याज्ञवल्क्योऽपि प्रीतात्मा मुनिभाषितम् ।

एवमस्त्विति होवाच नमस्कृत्य स्वयंभुवे ॥ ३३४ ॥

एतद्विभिर्भाषितं श्रुत्वा योगीन्द्रोऽपि स्वनिर्मितधर्मशास्त्रधारणादिकलप्रार्थ-
नोन्मीलितमुखपङ्कजः स्वयंभुवे ब्रह्मणे नमस्कृत्य प्रणम्य भवप्रार्थितं सकलमि-
त्थं भवत्वित्येवं किल भगवान्बभाषे ॥ ३३४ ॥

इति श्रीभारद्वाजपद्मनाभमद्योपाध्यायात्मजस्य श्रीमत्परमहंसप-
रित्राजकविज्ञानेश्वरभट्टारकस्य कृतौ ऋजुमिताक्षरायां याज्ञव-
ल्क्यधर्मशास्त्रविवृतौ प्रायश्चित्ताध्यायस्तृतीयः समाप्तः ॥

अथात्राध्यायानुक्रमणिका लिख्यते । तत्राद्यं सूतकप्रकरणम् १ । आपद्धर्म-
प्रकरणम् २ । वानप्रस्थप्रकरणम् ३ । अध्यात्मप्रकरणम् ४ । ततः प्रायश्चित्त-
प्रकरणम् ५ । तत्रादौ कर्मविपाकः ६ । महापातकादिनिमित्तपरिगणनम् ७ ।
महापातकप्रायश्चित्तान्यातिदेशिकसहितानि ८ । उपपातकप्रायश्चित्तानि ९ ।
प्रकीर्णकप्रायश्चित्तप्रकरणम् १० । पतितत्यागविधिः ११ । व्रतग्रहणविधिः १२ ।
रहस्यप्रायश्चित्ताधिकारः १३ । कृच्छ्रादिलक्षणम् १४ । इति प्रकरणानि ॥

उत्तमोपपदस्येयं शिष्यस्य कृतिरात्मनः ।

धर्मशास्त्रस्य विवृतिर्विज्ञानेश्वरयोगिनः ॥ १ ॥

इति याज्ञवल्क्यमुनिशास्त्रगता विवृतिर्न कस्य विहिता विदुषः ।

प्रमिताक्षरापि विपुलार्थवती परिपिञ्चति श्रवणयोरमृतम् ॥ २ ॥

गम्भीराभिः प्रसञ्जाभिर्वाग्भिर्न्यस्ता मिताक्षरा ।

अनल्पार्थाभिरल्पाभिर्विवृतिर्विहिता मया ॥ ३ ॥

नासीदस्ति भविष्यति क्षितितले कल्याणकल्पं पुरं

नो दृष्टः श्रुत एव वा क्षितिपतिः श्रीविक्रमार्कोपमः ।

विज्ञानेश्वरपण्डितो न भजते किंचान्यदन्योपम-

श्चाकल्पं स्थिरमस्तु कल्पलतिकाकल्पं तदेतन्नयम् ॥ ४ ॥

स्वप्ता वाचां मधुरवपुषां विद्वदाश्चर्यसीमां

दातार्थानामतिशयजुषामर्थिसार्थार्थनायाः ।

ध्याता मूर्तेर्भुरविजयिनो जीवतादार्कचन्द्रं

जेतारीणां तनुसहभुवां तत्त्वविज्ञाननाथः ॥ ५ ॥

आ सेतोः कीर्तिराशे रघुकुलतिलकस्या च शैलाधिराजा-

क्षा च प्रत्यक्षयोधेश्वदुलतिमिकुलोत्तुङ्गरिङ्गत्तरङ्गात् ।

आ च प्राचः समुद्राज्जतनृपतिशिरोरत्नभाभासुराङ्घ्रिः

पायादाचन्द्रतारं जगदिदमखिलं विक्रमादित्यदेवः ॥ ६ ॥

अन्तर्मुखानि यदि खानि तपस्ततः किं नान्तर्मुखानि यदि खानि तपस्ततः किम् ।

अन्तर्बहिर्यदि हरिश्च तपस्ततः किं नान्तर्बहिर्यदि हरिश्च तपस्ततः किम् ॥ ७ ॥

समाप्तेयं समिताक्षरा याज्ञवल्क्यस्मृतिः

१ अन्योपमामाकल्प २ मधुलवमुचा ३ मूर्धनामर्थितायाः ४ यावत्प्रत्यक्ष ५ प्राची-
नान्तर्बहिर्यदि हरिश्च तपस्ततः किं नान्तर्बहिर्यदि हरिश्च तपस्ततः किम्

याज्ञवल्क्यस्मृतिपद्यानां वर्णानुक्रमः ।

श्लोकाः	पृष्ठम्	श्लोकाः	पृष्ठम्
अकामतः कामचारे ...	२३९	अतो न रोदितव्यं हि ...	३०१
अकारणे च विक्रोष्टा ...	२६७	अतो यतेत तत्प्राप्त्यै ...	१०८
अकार्यकारिणां दान ...	३२७	अतो यदात्मनोऽपथ्य ...	३३९
अकूटैरायुधैर्यान्ति ते ...	१०१	अत्राहममुकः साक्षी ...	१७५
अकूटं कूटकं ब्रूते ...	२६८	अथवाप्यभ्यसन्वेद ...	३६७
अकुक्षोऽपरितुष्टश्च ...	३३३	अदत्तादाननिरतः ...	३५४
अक्षता च क्षता चैव ...	१८	अदत्तान्यग्निहीनस्य ...	४८
अक्षतायां क्षताया वा ...	२१३	अददद्भिः समाप्नोति ...	१४६
अक्षतालक्षकश्रोणी ...	३४५	अदीर्घसूत्रः स्मृतिमान् ...	९७
अक्षयोऽयं निधी राज्ञा ...	९९	अदुष्टां तु त्यजन्दण्ड्या ...	१८
अक्षिकर्णचतुष्कं च ...	३४७	अदेशकालसभाषं ...	२८३
अगृहीते सम दाप्यो ...	२५३	अद्भिस्तु प्रकृतिस्थाभिः ...	७
अगृहीते सम दाप्यः ...	२८८	अधर्मदण्डन स्वर्गः ...	१०९
अग्निकार्यं ततः कुर्यात् ...	८	अधिविघ्नस्त्रियै दद्यात् ...	२३१
अग्निदाना च ये लोकाः ...	१६७	अधिविघ्ना तु भर्तव्या ...	२०
अग्निर्जलं वा शूद्रस्य ...	१८१	अधीतवेदो जपकृत् ...	३३५
अग्निवर्गे न्यसेत्पिण्ड ...	१८८	अध्याप्या धर्मतः साधु ...	८
अग्निं न्वाप्यात्मसात्कृत्वा ...	३३३	अध्यायानामुपाकर्म ...	४४
अपः सकाशाद्विप्रामौ ...	९९	अध्वर्नानोऽतिथिर्ज्ञेयः ...	३५
अपरिष्यन्नादाय ...	७२	अनमममृतं चैव ...	३३
अमौ सुवर्णमक्षीणं ...	२४७	अनन्ताश्च यथा भावाः ...	३५३
अभ्याः सर्वेषु वेदेषु ...	६८	अनन्ता रश्मयस्तस्य ...	३६०
अजः शरीरमहृणान् ...	३४०	अनन्यपूर्विकां कान्तां ...	१३
अजातौ जातिकरणे ...	२६९	अनन्यविषयं कृत्वा ...	३४९
अजाश्वयोर्मुखं मेध्य ...	६१	अनभिख्यानदोषस्तु ...	४७०
अज्ञानात्तु सुगं पीत्वा ...	४०१	अनर्चितं वृथामांसं ...	५०
अत ऊर्ध्वं पतन्त्येते ...	११	अनाख्याय ददद्दोष ...	१८
अतिथित्वेन वर्णानां ...	३३	अनादिरात्मा कथितः ...	३५१
अतिथि श्रोत्रियं नृप ...	३५	अनादिरात्मा संभूतिः ...	३५२
अतीताथ स्मृतिः कस्य ...	३५७	अनादिरादिमांश्चैव ...	३६३
अतीतायामप्रजसि ...	२२९	अनादिष्टेषु पापेषु ...	४८७

શ્લોકાઃ	પૃષ્ઠમ્	શ્લોકાઃ	પૃષ્ઠમ્
અનાશકાનલાપાત.	૩૫૮	અન્યહસ્તે ચ વિક્રીય	૨૭૨
અનાહિતામિતાપણ્ય	૩૮૧	અન્યત્ર કુલટાષ્ઠ	૬૬
અનિપ્રહાષ્વેન્દ્રિયાણાં	૩૭૨	અન્યથાવાદિનો યસ્ય	૧૫૫
અનિન્દ્યેષુ વિવાહેષુ	૨૭	અન્યાયેન નૃપો રાષ્ટ્રાત્	૧૦૫
અનિબદ્ધપ્રલાપી ચ ..	૩૫૪	અન્યેઽપિ શઙ્કયા પ્રાપ્તાઃ	૨૭૬
અનિયુક્તો ભ્રાતૃજાયાં	૪૪૫	અન્યોદર્યસ્તુ સસૃષ્ટી	૨૨૬
અનિવેદિતવિજ્ઞાતો	૧૪૫	અન્યોન્યાપહત દ્રવ્યં	૨૧૦
અનિવેદ્ય નૃપે દણ્ડ્યઃ	૨૪૩	અન્વિતા યાન્ત્યચરિત	૩૭૪
અનિવેદ્ય નૃપે શુદ્ધેત્	૪૦૫	અપન.શોશુચદધમ્	૨૯૬
અનિશ્ચિત્ય ભૃતિં યસ્તુ	૨૫૩	અપરાન્તકમુલ્લોપ્યં	૩૫૦
અનુગમ્યામ્ભસિ જ્ઞાત્વા	૩૧૮	અપરાજ્ઞ સમમ્યર્ચ્ય	૭૦
અનુપાકૃતમાંસાનિ	૫૧	અપધ્વાત્તાપિનઃ કષ્ટાન્	૩૭૩
અનૃતે તુ પૃથગ્દણ્ડ્યા.	૨૩૫	અપશ્યતા કાર્યવશાત્	૧૧૪
અનેકપિતૃકાણા તુ	૨૦૬	અપસવ્ય તત. કૃત્વા	૭૨
અનેન વિધિના જાતઃ	૧૯	અપહના ઇતિ તિલાન્	૭૨
અનેન વિધિના દેહ	૧૨	અપિ ભ્રાતા સુતોઽર્ધ્વો વા	૧૦૯
અનેન વિધિરાહ્યાનઃ	૨૭૫	અપુત્રા ગુર્વનુજ્ઞાતો	૧૯
અનૌરમેષુ પુત્રેષુ	૨૪૮	અપુત્રા યોપિતથૈષા ..	૨૨૮
અન્તરા જન્મમરણે	૩૦૮	અપુત્રેણ પરક્ષેત્રે	૨૧૧
અન્તરા પતિતે પિણ્ડે	૧૮૯	અપોશનક્રિયાપૂર્વ	૯
અન્તરે ચ તયોર્યઃ સ્યાત્	૨૬૮	અપ્રજસ્ત્રીધન ભર્તુઃ	૨૨૯
અન્તર્જલે વિશુદ્ધેત	૪૭૧	અપ્રણોદ્યોઽતિથિઃ સાય	૩૩
અન્તર્જાનુઃ શુચૌ દેશે	૬	અપ્રદુષ્ટા ભ્રિય હત્વા	૪૩૩
અન્તર્ધાન સ્મૃતિઃ કાન્તિઃ	૩૬૭	અપ્રમત્તશ્વરંદ્રક્ષં	૩૩૭
અન્તેવાસી ગુરુપ્રાપ્તો	૨૫૦	અપ્રયચ્છન્સમાપ્રોતિ	૧૮
અન્ત્યપક્ષિસ્થાવરતા	૩૫૩	અપ્રાપ્તવ્યવહાર ચ	૨૬૯
અન્ત્યજૈર્ગર્દભૈરુષ્ટૈઃ ..	૮૯	અપાલકૃષ્ટેનામ્રીંધ્વ	૩૩૧
અન્ત્યાભિગમને ત્વદ્વયઃ..	૨૮૮	અબધ્ય યથ્વ બધ્નાતિ	૨૬૯
અન્ધોઽચિકિત્સ્યરોગાદ્યાઃ	૨૨૭	અબ્ધક્ષો માસમાસીત	૪૪૪
અન્નહર્તામયાવી સ્યાત્ ..	૩૬૯	અબ્રુવન્હિ નરઃ સાક્ષ્યં	૧૬૮
અન્નમિષ્ટ હવિષ્ય ચ	૭૫	અબ્લિજ્ઞાનિ જપેન્નૈવ	૩૨૨
અન્નમાદાય તૃપ્તાઃ સ્થ	૭૫	અભક્ષ્યેણ દ્વિજ દૂષ્ય	૨૮૯
અન્નં પર્યુષિત મોજ્ય	૫૧	અભાવે જ્ઞાતયસ્તેષાં	૨૫
અન્નં ભૂમૌ શ્વચાળ્હાલ	૩૨	અભાવે જ્ઞાતૃચિહ્નાનાં	૨૩૫
અન્નં પિતૃમનુષ્યેમ્યો	૩૩	અભિગન્તાસ્મિ ભગિનીં	૨૫૮

पद्यानां वर्णनानुक्रमः ।

३

श्लोकाः	पृष्ठम्	श्लोकाः	पृष्ठम्
अभिघाते तथा छेदे ...	२६४	अर्थशास्त्रासु बलवत् ...	१३२
अभियुक्तं च नान्येन ...	१२५	अर्थस्य संचयं कुर्यात् ...	३३२
अभियोगमनिस्तीर्य ...	१२४	अर्थानां छन्दतः सृष्टिः ...	३६७
अभियोगे च साक्ष्ये वा ...	१२८	अर्धत्रयोदशपणः ...	२४०
अभिरम्यतामिति वदेत् ...	७८	अर्धोऽधमेषु द्विगुणः ...	२५८
अभिलेख्यात्मनो वंद्यान् ...	१००	अर्वाक् चतुर्दशादहो ...	१९४
अभिशास्तो मृषा कृच्छ्रं ...	४४५	अर्वाक्सपिण्डीकरण ...	८२
अभ्रातृको हरेत्सर्वं ...	२१६	अर्वाक्संवत्सरात्स्वामी ...	२४३
अमावास्याऽष्टका वृद्धिः ...	६७	अलकृतां हरन्कन्यां ...	२८५
अमेध्यपार्ष्णिनिष्ठश्च ...	२६१	अलब्धमीहेद्धर्मेण ...	९९
अमेध्यशक्नुवान्त्य ...	४५	अवकीर्णी कुण्डगोलौ ...	६९
अमेध्याक्तस्य मृतोयैः ...	५९	अवकीर्णी भवेद्भवा ...	४३९
अम्बष्ठः शूद्यां निषादो ...	२८	अवटश्चैवमेतानि ...	३४७
अयं तु परमो धर्मः ...	४	अवरुद्धासु दारीषु ...	२८६
अयं मे वज्र इत्येवं ...	४२	अविज्ञातहतस्याशु ...	२८२
अयमेवातिकृच्छ्रः स्यात् ...	४८२	अविभ्रतब्रह्मचर्यः ...	१३
अयनं देवलोकं च ...	३६५	अविभ्रतमतिः सम्यक् ...	३५९
अयाचिताहतं ग्राह्यम् ...	६६	अविभक्तैः कुटुम्बार्थे ...	१५०
अयाचिताशी मितभुक् ...	३६७	अवीचिमन्धतामिस्र ...	३७४
अयुक्तं शपथं कुर्वन् ...	२६७	अवीरास्त्रीस्वर्णकार ...	४९
अयोनौ गच्छतो योषां ...	२८८	अव्यक्तमात्मा क्षेत्रज्ञः ...	३६२
अरक्ष्यमाणाः कुर्वन्ति ...	१०४	अशक्तस्तु वदन्नेवं ...	२५९
अरण्ये निर्जले देशे ...	३६९	अशीतिभागो वृद्धिः स्यात् ...	१४६
अरण्ये नियतो जप्त्वा ...	३९३	अश्वमेधफलं तस्य ...	४९१
अराजदैविकं नष्ट ...	२५४	अश्वरत्नमनुष्यस्त्री ...	३७९
अरिभिर्भ्रमुदामीनो ...	१०६	अश्वस्थानाद्भजस्थानात् ...	९०
अरोगामपरिक्रिष्टां ...	६५	अश्वानायुश्च विधिवत् ...	८७
अरोगिणीं भ्रातृमती ...	१४	अष्टमे मास्यतो गर्भो ...	३४४
अरोगित्वं यशो वीन. ...	८७	अष्टौ त्रपुणि सीसे च ...	२४७
अर्कः पलाशः खदिरः ...	९५	असच्छास्त्राधिगमन ...	३८१
अर्धप्रक्षेपणाद्रिंशं ...	२७४	असत्कार्यरतो धीरः ...	३५५
अर्धस्य हासं वृद्धिः वा ...	२७०	असत्पन्तस्तु विज्ञेयाः ...	२९
अर्धोऽनुग्रहकृतकार्यं ...	२७१	असवद्वक्तृत्वैव ...	१४३
अर्धप्रक्षेपातिक्रमकृत ...	२६६	अससृष्ट्यपि वाऽदण्ड्यः ...	२२६
अर्घ्यार्थं पिनृपात्रेषु ...	७८	असाक्षिकहते चिह्नैः ...	२६१

श्लोकाः	पृष्ठम्	श्लोकाः	पृष्ठम्
असिपत्रवनं चैव ३७४		आत्मतुल्यं सुवर्णं वा ४०५	
अस्कन्नमव्यथ चैव ९९		आत्मनस्तु जगत्सर्वं ३५१	
अस्थिमतां सहस्रं तु ४३४		आत्मनोऽर्थे क्रियारम्भो ३८१	
अस्नेहा अपि गोधूम ५१		आत्मा गृह्णात्यजः सर्वं ३४२	
अस्वर्ग्यं लोकविद्विष्टं ४७		आदन्तजन्मनः सद्यः ३१५	
अहंकारश्च बुद्धिश्च ३६२		आदातुश्च विशुद्ध्यर्थं ३९३	
अहंकारः स्मृतिर्मेधा ३६२		आदित्यस्य सदा पूजां ९३	
अहंकारेण मनसा ३६०		आदिमध्यावसानेषु ९	
अहःशेष समासीत ३५		आधयो व्याधयः क्लेशाः ३३८	
अहन्येकादशे नाम ५		आधानं विक्रयं वापि २६९	
अहस्त्वदत्तकन्यासु ३१६		आधिः प्रणश्येद्विगुणे १५८	
अहिंसा मत्स्यमस्तेय ३७		आधिवेदनिकाद्यं च २२८	
अहिंसा स्तेयमाधुर्यं ४७८		आधिसीमोपनिक्षेप १३७	
आहो मासस्य षण्णां वा ३३२		आधिस्तु भुज्यते नावन् १७६	
आकाशपवनज्योतिः ३६१		आधेः स्वीकरणात्सिद्धिः १६०	
आकाशमेक हि यथा ३५६		आर्धो प्रतिग्रहे क्रीते १३५	
आकाशाद्वायव सौक्ष्म्य ३४२		आध्यादीनां विहर्तारं १३८	
आकृष्णेन इम देवाः ९५		आनीय विप्रसर्वस्वं ३९१	
आगमस्तु कृतो येन १४१		आपद्रतः संप्रगृह्णन् ३२८	
आगमेनोपभोगेन २४२		आपद्यपि हि कष्टायां ३२०	
आगमेऽपि बल नैव १४०		आपोशनेनोपरिष्ठात् ३३	
आगमोऽभ्यधिको भोगात् १३९		आमाशयोऽथ हृदयं ३४६	
आगर्भसंभवाद्गच्छेत् १९		आमृत्योः श्रियमाकाङ्क्षन् ४६	
आगामिभद्रनृपति १००		आयुः प्रजां धनं विद्या ८८	
आचम्याभ्यादि सलिल ३०१		आयुष्कामस्तथैवायुः ४९१	
आचरेत्सदृशीं वृत्तिम् ३८		आवाहयेदनुज्ञातो ७१	
आचान्तः पुनराचम्य ६२		आवेक्ष्या गर्भवासाश्च ३३८	
आचार्यत्वं श्रोत्रियश्च ८९		आरामायतनप्रामा २३६	
आचार्यपत्नीं स्वसुतां ३८०		आरोग्यबलसंपन्नो ९६	
आचार्यपित्रुपाध्याया ३०२		आर्त्या गत्या तथाऽगत्या ३६१	
आचार्योपासन वेद ३५८		आर्द्रवासास्तु हेमन्ते ३३३	
आजीवन्स्वेच्छया दण्ड्यः १६३		आवाहनाप्रौकरण ७८	
आज्ञासंपादिनीं दक्षां २०		आवाह्य तदनुज्ञातो ७२	
आतृप्तेस्तु पवित्राणि ७५		आवेदयति चेद्राज्ञे ११६	
आत्मज्ञः शौचवान्दान्तः ३५४		आशुद्धेः संप्रतीक्ष्यो हि २१	

पद्यानां वर्णनानुक्रमः ।

५

श्लोकाः	पृष्ठम्	श्लोकाः	पृष्ठम्
आश्मशानादनुव्रज्य ..	२९४	उत्पन्ने स्वामिनो भोग....	२३७
आषोडशादाद्वाविंशत् ...	१०	उत्सृष्टो गृह्यते यस्तु ...	२१४
आसुरो द्रविणादानात् ...	१७	उदक्याशुचिभिः स्नायात् ...	३२२
आस्तिक. श्रद्धावानश्च ...	८७	उदक्यास्पृष्टसंघुष्ट ...	५०
आहरेद्विधिवद्दारान् ...	२७	उदरं च गुदौ कौष्ठ्यौ ...	३४६
आहुत्याप्यायते सूर्यः ...	३४१	उदुम्बरः शमी दूर्वा ...	९५
आहृतश्चाप्यधीयीत ...	८	उद्गूर्णे प्रथमो दण्डः ...	२६२
इच्छता तत्क्षणाच्छुद्धिः ..	३०२	उद्गूर्णे हस्तपादे तु ...	२६२
इज्याचारदमाहिंसा ...	४	उद्गुह्यस्वेति च ऋचो ...	९५
इज्याभ्ययनदानानि ...	३६	उपजिह्वा स्फिर्जा बाहू... ..	३४७
इतरेण निर्धौ लब्धे ...	१४५	उपजीव्यद्रुमाणां च ...	२६४
इति संचिन्त्य नृपतिः ...	१०९	उपतिष्ठतामक्षय्यस्थाने... ..	७८
इति सधृत्य गच्छेयुः ...	३०१	उपनीय गुरुः शिष्यं ...	६
इतिहामास्तथा विद्याः ...	१२	उपनीय ददद्देद ...	१०
इत्युक्तोक्त्वा प्रिया वाचः ...	७६	उपपातकजातानाम् ...	४७४
इत्युक्त्वा चरता धर्म ...	१७	उपपातकयुक्ते तु ...	२६०
इत्येतदस्थिर वर्णम् ...	३४८	उपपातकशुद्धिः स्यात् ...	४२३
इदमूचुर्महात्मान ...	४९१	उपवासेन च वाय ...	४८०
इन्द्रियाणि मनः प्राणो ...	३४२	उपस्थान ततः कुर्यात् ...	४४२
इन्द्रियान्तरसचार. ...	३६२	उपस्थितस्य मोक्तव्यः ...	१६१
इन्धनार्थं द्रुमच्छेदः ...	३८१	उपाकर्मणि चोत्सर्गे ...	४४
इमे लोका एष चात्मा ...	३५६	उपायाः साम दान च... ..	१०६
इष्ट स्यात्क्रतुभिस्तेन ...	१०९	उपासते द्विजाः सत्य ...	३६५
इह कर्मोपभोगाय ...	३६१	उपास्य पश्चिमा संध्यां... ..	३५
इह लोके यशः प्राप्य ...	४९१	उपेयादीश्वरं चैव ...	३२
इह वामुत्र वैकेपा ...	३५४	उभयानुमतः साक्षी ...	१६६
इहैव सा शुर्ना गृध्री ...	४०२	उभयाभ्यर्थितेनैतत् ...	१७५
ईश्वरः स कथं भावः ...	३५३	उभयोः प्रतिभूर्मातृः ...	१२६
ईश्वरः सर्वभूतस्थः ...	३६२	उभयोरप्यमाध्य चेत् ...	२५४
उक्तेऽपि साक्षिभिः साक्ष्ये ...	१६९	उभयोरप्यसौ रिक्थी ...	२११
उच्छिष्टसनिधौ पिण्डान् ...	७५	उरगेष्वायसो दण्डः ...	४३५
उत्कोचजीविनो द्रव्य. ...	१०५	उरः सप्तदशास्थीनि ...	३४६
उत्क्षेपकग्रन्थिभेदौ ...	२७९	ऊनद्विवर्षं निखनेत् ...	२९४
उत्तमो बाधमो वापि ...	२८१	ऊनद्विवर्षं उभयोः ...	३०६
उत्तानं किञ्चिदुन्नाम्य ...	३६६	ऊनं वाभ्यधिकं वापि ...	२८९

श्लोकाः	पृष्ठम्	श्लोकाः	पृष्ठम्
ऊरुस्थोत्तानचरणः ...	३६६	एवं मातामहाचार्य ...	२९६
ऊर्ध्वमेकः स्थितस्तोषां ...	३६०	एवं विनायकं पूज्य ...	९३
ऊरुमाया पाणिका दक्ष. ...	३५०	एवमस्त्विति होवाच ...	४९१
ऊरुयजुःसामविहितं ...	३५२	एवंवृत्तोऽविनीतात्मा ...	३५८
ऊर्णं दद्यात्पतिस्तासां ...	१५१	एवमस्यान्तरात्मा च ...	३७२
ऊर्णं लेख्यकृतं देयं ...	१७५	एवमुक्त्वा विषं शार्ङ्गं ...	१९२
ऊर्णसंधिषु भुक्त्वा वा ...	४५	एवमेतदनाद्यन्तं ...	३५२
ऊर्णविपुलोहिताचार्यः ...	१०३	एवमेनः शमं याति ...	५
ऊर्णविपुलोहितापत्य. ...	४७	एष एव विधिर्ज्ञेयो ...	२३६
ऊर्णविजां दीक्षितानां च ...	३२०	एष एव विधिर्ज्ञेयः ...	२५७
ऊर्णभैकसहस्रा गाः ...	४३१	एषा त्रिरात्रमभ्यासात् ...	४८३
एकं घृतां बहुनां च ...	२६३	एषामन्नं न भोक्तव्यं ...	४९
एकदेशमुपाध्यायः ...	१०	एषामन्यतमाभावे ...	१३३
एकभक्तेन नक्तेन ...	४८०	एषामपतितान्योन्य ...	२६७
एकरात्रोपवासश्च ...	४८०	एषामभावे पूर्वस्य ...	२१६
एकरात्रोपवासश्च ...	४८३	एषामसंभवे कुर्यात् ...	३८
एकादशगुणं दाप्यो ...	२५२	ऐणरौरववाराह ...	८५
एकाराम. परिव्रज्य ...	३३६	ओङ्काराभिष्टुत सोमं ...	४७५
एकैकस्यात्राष्टशतम् ...	९५	औरसाः क्षेत्रजास्त्वेषां ...	२२७
एकैकं हासयेत्कृष्णे ...	४८३	औरसां धर्मपत्नीजः ...	२१३
एकोद्दिष्टं देवहीनम् ...	७८	और्वणकं सरोबिन्दुम् ...	३५०
एकोनविंशलक्षाणि ...	३४८	औष्ट्रभैकशफः स्त्रैणम् ...	५१
एतद्यो न विजानाति ...	३६६	कंद्वारौ यथा पक्वे ...	३५५
एतत्सपिण्डीकरणम् ...	७९	कथमेतद्विमुह्यामः ...	३५१
एतान्सर्वान्समाहृत्य ...	९२	कदर्थबद्धचौराणां ...	४८
एते महापातकिनो ...	३७६	कनिष्ठादेशिन्यङ्गुष्ठ ...	६
एते मान्या यथापूर्वं ...	१०	कनीनिके चाक्षकूटे ...	३४७
एतैः प्रभूतैः शूद्रोऽपि ...	३६	कन्धराबाहुसकभ्रात्र ...	२६३
एतैरुपायैः संशुद्धः ...	३५८	कन्या कन्यावेदिनश्च ...	८६
एतैरेव गुणैर्युक्तः ...	१६	कन्याप्रदः पूर्वनाशे ...	१८
एभिश्च व्यवहर्ता यः ...	२६८	कन्याप्रदानं तस्यैव ...	३८१
एभिस्तु संबसेद्यो वै ...	४१२	कन्यासंदूषणं चैव ...	३८१
एवं गच्छन् क्षियं क्षामां ...	२१	कन्यां समुद्रहेदेषां ...	४१५
एव पुरुषकारेण ...	१०८	कपिला चेतारयति ...	६४
एवं प्रदक्षिणावृत्तौ ...	७७	करणैरान्वितस्यापि ...	३५३

श्लोकाः	पृष्ठम्	श्लोकाः	पृष्ठम्
करपाददतो भङ्गे ...	२६३	कालकर्मात्मबीजानां ...	३५९
कर्तव्य वचनं तेषां ...	२५२	कालोऽग्निः कर्म मृदायुः ...	३२४
कर्तव्य वचनं सर्वैः ...	२५२	काषायवाससश्चैव ...	८९
कर्तव्याग्रयणेष्टिश्च ...	३८	काष्ठलोष्टेषु पाषाण ...	२९०
कर्तव्या मन्त्रवन्तश्च ...	९५	किञ्चित्सास्थिवधे देयं .	४३६
कर्तव्याशयशुद्धिस्तु ...	३३८	कुमारी च न भर्तार ...	८९
कर्मक्षयात्प्रजायन्ते ...	३६८	कुरुष्वेत्यभ्यनुज्ञातो ...	७३
कर्मणा द्वेषमोहाभ्यां ...	३५८	कुर्याच्छुरयोः पाद ...	१२४
कर्मणा फलमाप्नोति ...	९३	कुर्यान्निषवणलायी ...	४८५
कर्मणा मनसा वाचा ...	४७	कुर्यात्प्रत्यभियोगं च ...	१२६
करोति किञ्चिदभ्यासात् ...	३४०	कुर्यात्प्रदक्षिण देवम् ...	४१
करोति तृणमृत्काष्ठैः ...	३५६	कुर्दायथास्य न विदुः ...	१०६
करोति तृप्तिं कुर्याच्च ...	१२	कुर्यान्मूत्रपुरीषे च ...	६
करोति पुनरावृत्तिं ...	३६५	कुलानि जातीः श्रेणीश्च ...	११०
करोति यः स समूहो ...	३००	कुशाः शाकं पयो मत्स्या ...	६६
कर्णं विमृदितब्रीह्यैः ...	१८७	कुशलकुम्भीधान्यो वा ...	३९
कर्णौ शङ्खौ श्रुवौ दन्त .	३४७	कुसीदकृषिवाणिज्य ...	३७
कर्मणा सनिकर्षाच्च ...	३५९	कूटस्वर्णव्यवहारी ...	२८९
कर्मनिष्ठास्तपोनिष्ठा ...	६८	कूष्माण्डो राजपुत्र .	९१
कर्म स्मार्त विवाहार्मां ...	३१	कृच्छकृद्धर्मकामस्तु ...	४९०
कर्मभिः स्वशरीरोत्थैः ...	३०१	कृच्छं चैवातिकृच्छं च ...	४१७
कर्मेन्द्रियाणि जानीयात् ...	३४६	कृच्छत्रय गुरुः कुर्यात् ...	४४३
कलविद्धं सकाकोलं ...	५२	कृच्छातिकृच्छः पयसा ...	४८२
कलहापहत देय ...	२६३	कृच्छातिकृच्छोऽमृक्पाते ...	४६३
काले कालकृतो नश्येत् ...	१५८	कृतज्ञाद्रोहिमेधावि ...	८
कानीनः कन्यकाजातो .	२१३	कृतरक्षः समुन्थाय ...	१०२
कान्तारगास्तु दशक ...	१४७	कृतशिल्पोऽपि निवसेत् ...	२५०
कामतो व्यवहार्यस्तु ...	३७४	कृताकृतास्तन्दुलांश्च ...	९२
कामावकीर्ण इत्याभ्या ...	४४२	कृतामिकार्यो भुञ्जीत ...	९
कामोदक सखिप्रप्ता ...	२९७	कृतऽन्तरे त्वहोरात्र ...	४५
कारणान्येवमादाय ...	३५७	कृतोदकान्समुत्तीर्णान् ...	३००
कारयेत्सर्वदिव्यानि ...	१८०	कृतिकादिभरण्यन्तं ...	८७
कारुहस्तः शुचिः पण्य ...	५७	कृत्वा हि रेतोविष्मूत्रे ...	४७५
कार्मिके रोमबद्धे च ...	२४७	कृत्वंदविष्णुरित्यत्रे ...	७४
कार्यौ द्वितीयापराधे ...	२७९	कृमिकोटपतङ्गत्वं ...	३६८

श्लोकाः	पृष्ठम्	श्लोकाः	पृष्ठम्
कृषिः शिल्पं श्रुतिर्विद्या ...	३२९	खराजभेषेषु वृषो ...	४३४
कृष्णलः पञ्च ते माषः ...	११०	खरोष्ट्रयानहस्त्यश्च ...	४६
कृष्णा गौरायसं छागः ...	९६	गजे नीलवृषाः पञ्च ...	४३४
केचिद्देवात्स्वभावाद्वा ...	१०७	गणद्रव्य हरेद्यस्तु ...	२५१
केशभस्मतुषाङ्गार ...	४३	गणानामाधिपत्ये च ...	८८
कोऽन्यथैकेन नेत्रेण ...	३५७	गते तस्मिन्निमग्नाङ्गं ...	१९०
कोयष्टिः प्लवचक्राह ...	५२	गन्त्री वसुमती नाशम् ...	३०१
कोले घृतघटो देयः ...	४३५	गन्धरूपरसस्पर्श ...	३४६
कौशेयनीललवण ...	३२७	गन्धलेपक्षयकरं ...	६
क्रमात्ते संभवन्त्यर्चिः ...	३६५	गन्धश्च बलयश्चैव ...	९५
क्रमादभ्यागत द्रव्य ...	२०४	गन्धोदकतिलैर्युक्त ...	७८
क्रमशो मण्डल विन्य ...	१०६	गम्यं त्वभावे दातृणा ...	१८
क्रमात्ते संभवन्तीह ...	३६६	गम्यास्वपि पुमान्दाप्यः ...	२८६
क्रयो वा निःस्रवस्तस्मात् ...	२७०	गर्दभ पशुमालभ्य ...	४३९
कव्यादपक्षिदात्यूह ...	५२	गर्भभर्तृवधादौ च ...	१९
क्रियमाणोपकारं तु ...	४४३	गर्भस्य वैकृत दृष्टम् ...	३५९
क्रीडा शरीरसंस्कारं ...	२४	गर्भस्रावे मासतुल्या ...	३०९
क्रीतलब्धाशना भूमौ ...	३०२	गर्भहा च यथावर्ण ...	३९५
क्रीतश्च तान्या विक्रीतः ...	२१४	गर्भाधानमृता पुंसः ...	४
क्रीत्वा नानुशयः कार्यः ...	२७३	गर्भाष्टमेऽष्टमे वाब्दे ...	५
क्रूरोऽपपतितबाल्य ...	४८	गायत्रीजप्यनिरतः ...	४५१
क्रेता मूल्यमवाप्नोति ...	२४२	गायत्रीं शिरसा सार्ध ...	७
क्रीवोऽथ पतितस्तज्जः ...	२२६	गीतज्ञो यदि योगेन ...	३५१
क्षत्रजास्त्रिदशकभागा ...	२१०	गीतनृत्तैश्च भुञ्जीत ...	१०३
क्षत्रस्य द्वादशाहानि ...	३१४	गुडीदन पायसं च ...	९६
क्षत्रिया मागधं वैश्यात् ...	२९	गुणिद्वैधे तु वचनं ...	१६८
क्षय वृद्धि च वणिजा ...	२७३	गुरवं तु वर दत्त्वा ...	१३
क्षेत्रेण कर्मणा जीवेत् ...	३२६	गुरुं चैवाप्युपासीत ...	८
क्षुद्रमध्यमहाद्रव्य ...	२७९	गुरु हुकृत्य त्वकृत्य ...	४६२
क्षुद्रान्ध वृक्कौ बस्तिः ...	३४६	गुरुणामध्यधिक्षेपो ...	३७७
क्षेत्रजः क्षेत्रजातस्तु ...	२१३	गुर्वन्तेवास्यनूचान ...	३१७
क्षेत्रज्ञस्येश्वरज्ञान ...	३२५	गुल्मगुच्छक्षुपलता ...	२६५
क्षेत्रस्य हरणे दण्डा ...	२३६	गृहधान्याभयोपानत् ...	६५
क्षेप करोति चेद्दण्ड्यः ...	२५७	गृहीतमूल्यं यः पण्य ...	२७१
खरपुल्कसवेणाना ...	३६८	गृहीतवेतनः कर्म ...	२५३

पद्यानां वर्णनानुक्रमः ।

९

श्लोकाः	पृष्ठम्	श्लोकाः	पृष्ठम्
गृहीतवेतना वेश्या ...	२८७	घटेऽपवर्जिते ज्ञाति ...	४६९
गृहीतः शङ्कया चौर्ये ...	२७७	घातितेऽपहृते दोषो ...	२७८
गृहीतशिश्नश्चोत्थाय ...	६	चण्डालो जायते यज्ञ ...	३९
गृहीतं क्षोधन भर्ता ...	२३०	चत्वारो वेदधर्मज्ञाः ...	४
गृहीतानुकमाद्वाप्यो ...	१४९	चत्वार्यरत्निकास्थीनि ...	३४५
गृहीत्वोत्कृत्य वृषणौ ...	४०६	चतुर्दश प्रथमजः ...	१७
गृहेऽपि निवसन्विप्रो ...	५५	चतुर्विंशतिको दण्डः ...	२८८
गृहे प्रच्छन्न उत्पन्नो ...	२१३	चतुष्पादकृतो दोषो ...	२९०
गृह्णन्प्रदातारमधो ...	६३	चतुष्पाद्यवहारोऽयं ...	१२४
गृहीयाद्दूर्तकितवान् ...	२५५	चतुर्लिङ्गेकभागाः स्युः ...	२१०
गेयमेतत्तदभ्यास ...	३५०	चरितव्रत आयाते ...	१६७
गोघ्रातेऽन्ने तथा केश ...	५८	चरित्रबन्धककृत ...	१६०
गोघ्रातं शकुनोच्छिष्टं ...	५०	चरुसुवस्त्रवसस्नेह ...	५५
गोपशौण्डिकशैल्य ...	१५१	चरेद्भूतमहत्त्वापि ...	३९६
गोपस्ताज्यस्तु गोमी तु ...	२३८	चर्मप्यानडुहे रक्ते ...	९०
गोपाः सीमाकृषाणाश्च ...	२३२	चाटतस्करदुर्वृत्त ...	१०४
गोप्याधिभोगे नो वृद्धिः ...	१५९	चान्द्रायण चरेत्सर्वा ...	४१६
गोब्राह्मणानलाग्नानि ...	४७	चान्द्रायणं वा त्रीन्मासान् ...	४०९
गोब्राह्मणार्थं संग्रामे ...	३१९	चान्द्रायणैर्नयेत्काल ...	३३२
गोभूतिलहिरण्यादि ...	६३	चाषांश्च रक्तपादांश्च ...	५२
गोवधो ब्राह्म्यता स्तेय ...	३८१	चिकित्सकातुरकुद्ध ...	४८
गोष्ठे वसन्ब्रह्मचारी ...	४५१	चीर्णव्रतानपि सतः ...	४६८
गोष्ठेशयो गोऽनुगामी ...	४१७	चेष्टाभोजनवाग्रोधे ...	२६३
गौरसर्पपकल्केन ...	९०	चैत्यदमशानसीमामु ...	२६५
गौरस्तु ते त्रयः षट् ते ...	११०	चैलधावमुराजीव ...	४९
गौर्देया कर्मणोऽस्यान्ते ...	४७३	चौरं प्रदायापहतं ...	२७७
ग्रहणान्तिकमित्येके ...	१०	छलं निरस्य भूतेन ...	१३०
ग्रहाणामिदमातिथ्य ...	९६	छिन्ननस्येन यानेन ...	२९०
ग्रहाधीना नरेन्द्राणा ...	९६	जगदानन्दयेत्सर्वम् ...	१०९
ग्रामादाहत्य वा प्रासान् ...	३३४	जगदुद्धूतमात्मा च ...	३५१
ग्राम्येच्छया गोप्रचारो ...	२४०	जघनादन्तरिक्ष च ...	३५३
ग्राहकैर्गृह्यते चौरौ ...	२७६	जपघ्रासीत सावित्री ...	७
ग्रीवा पञ्चदशास्थिः स्थान् ...	३४५	जपः प्रच्छन्नपानां ...	३२५
ग्रीष्मे पञ्चामिमध्यस्थो ...	३३३	जपयज्ञप्रसिद्ध्यर्थ ...	३२
ग्लहे शतिकवृद्धेस्तु ...	२५५	जप्त्वा यथामुखं वाच्यः ...	७४

श्लोकाः	पृष्ठम्	श्लोकाः	पृष्ठम्
जप्त्वा सहस्रं गायत्र्याः...	... ४७७	ततोऽभिवादयेद्ब्रह्मान् ८
जलं प्लवः पयः काको ३६९	ततोऽर्था लेखयेत्सद्यः १२३
जलमेकाहमाकाशे ३०४	तत्कर्मणामनुष्ठानं ३५८
जलान्ते छन्दसां कुर्यात् ४४	तत्कालकृतमूत्यो वा १६१
जले स्थित्वाभिजुहुयात् ४७२	तत्पुनस्ते समैरंशैः २१०
जातिरूपवयोवृत्त ३५७	तत्प्रमाणं स्मृतं लेख्य १७६
जातद्रुमाणां द्विगुणो २६५	तत्र गत्वावतिष्ठन्ते ३६४
जातोऽपि दास्या शूद्रेण २१६	तत्र तत्र च निष्णाताः...	... १०१
जायन्ते लक्षणभ्रष्टाः ३७१	तत्र तत्र तिलैर्होमो ४७६
जात्युत्कर्षो युगे ज्ञेयः ३०	तत्र दुर्गाणि कुर्वीत १००
जायन्ते विद्ययोपेताः ३७१	तत्र दैवमभिव्यक्त १०७
जालपादान्खञ्जरीटान्...	... ५२	तत्र स्यात्सदृशं स्वाम्य २०६
जलं पिबेन्नाञ्जलिना ४३	तत्र स्यात्स्वामिनश्छन्दो २५४
जालसूर्यमरीचिस्थं ११०	तत्रात्मा हि स्वयं किञ्चिन् ३४०
जितमुद्राहयेज्जेत्रे २५६	तत्राष्टाशीनिमाहस्र ३६४
जितं समभिके स्थाने २५६	तत्त्वस्मृतेरुपस्थानान् ३५९
जिह्वं त्यजेयुर्निर्लाभ २७५	तत्सत्यं वद कल्याणि...	... १८३
जीवेद्वापि शिलोञ्छेन ३९	तत्सर्वं तस्य जानीहि १६७
जुगुप्सेरन्न चाप्येन ४६७	तत्सिद्धौ सिद्धिमाप्नोति...	... १२४
जुहुयान्मूर्धनि कुशान्...	... ९१	तत्सुता गोत्रजा बन्धुः २१६
ज्येष्ठं वा श्रेष्ठभागेन २००	तथाच्छादनदानं च ७१
ज्ञातयो वा हरेयुस्तन् २७५	तथात्मको ह्यनेकध्व ३५६
ज्ञातिश्रेष्ठ्यं सर्वकाम ८६	तथा पाठीनराजीव ५३
ज्ञात्वाऽपराधं देशं च ११२	तत्सेऽयःशयने सार्धं ४०६
ज्ञात्वा राजा कुटुम्बं च ३२९	तथा मासं श्रवण्डाल ६०
ज्ञानोत्पत्तिनिमित्तत्वात् ३३८	तथा शक्तः प्रतिभुव २५९
ज्ञेयं चारण्यकमहं ३४९	तथा वर्षात्रयोदर्यां ८६
ज्ञेयज्ञे प्रकृतौ चैव ३५८	तथाऽविपक्वकरणः ३५५
तक्षणं दारुगृह्णास्त्रां ५६	तथाश्वमेधावभृथ ३८९
तज्जः पुनात्युभयतः १७	तथैव परिपाल्योऽसौ १०५
ततः शुक्लाम्बरधरः ९३	तथैवानाश्रमे वासः ३८१
ततस्तान्पुरुषोऽभ्येत्य ३६५	तथोपनिधिराजस्त्री १३७
ततः स्वैरविहारी स्यात्...	... १०३	तद्दत्तमवाप्नोति ६६
ततो ध्येयः स्थितो योऽसौ ३६६	तदन्नं रसरूपेण ३४१
ततो निष्कल्मषीभूताः...	... ३७१	तदन्नं विकिरेद्भूमौ ७५

श्लोकाः	पृष्ठम्	श्लोकाः	पृष्ठम्
तदभावेऽस्य तनये ...	१२	तावन्त एव मुनयः ...	३६४
तदर्धं मध्यमः प्रोक्तः ...	१११	तावद्गौः पृथिवी ज्ञेया ...	६४
तदवाप्य नृपो दण्डं ...	१०८	तित्तिरौ तु तिलद्रोण ...	४३५
तदहर्नं प्रदुष्येत ...	३०७	तिथिचूड्या चरेत्पिण्डान् ...	४८३
तन्निमित्तं क्षतः शस्त्रैः ...	३९१	तिष्ठौदनरसक्षारान् ...	३२७
तन्मन्त्रस्य च भेत्तारं ...	२९१	तिष्ठो वर्णानुपूर्व्येण ...	१६
तन्मात्रादीन्यहकारात् ...	३६३	तुलाभ्यापो विष कोशो ...	१७८
तन्मूले द्वे ललाटाक्षि ...	३४५	तुलाधारणविद्वद्भिः ...	१८३
तन्मूल्याद्विगुणो दण्डो ...	२६६	तुलापुरुष इत्येषः ...	४८३
तपसश्च परस्येह ...	१२	तुलाशासनमानानां ...	२६८
तपसा ब्रह्मचर्येण ...	२६४	तुला स्त्रीबालवृद्धान्ध ...	१८१
तपस्तप्त्वा सृजद्ब्रह्मा ...	६२	तूष्णीमेताः क्रियाः स्त्रीणां ...	५
तपस्विनो दानशीलाः ...	१६४	तृणगुल्मलतात्व च ...	३६८
तपो वेदविदां क्षान्तिः ...	३२५	तृप्त्यर्थं पितृदेवानां ...	६२
तप्तक्षीरघृताम्बूनाम् ...	४८०	ते तृप्तास्तर्पयन्त्येनं ...	१२
तमायान्तं पुनर्जित्वा ...	२९२	तेन त्वामभिषिञ्चामि ...	९०
तमेव कृत्स्नमाप्नोति ...	१०५	तेन देवशरीराणि ...	३६१
तरिकः स्थलज शुल्क ...	२७४	तेनाग्निहोत्रिणो यान्ति ...	३६३
तवाहवादिन स्त्रीच ...	१०२	तेनोपसृष्टो यस्तस्य ...	८९
तस्मात्तु नृपतेरर्धं ...	१०४	तेनोपसृष्टो लभते ...	८९
तस्मात्तेनेह कर्तव्य ...	३७२	तेऽपि तेनैव मार्गेण ...	३६४
तस्मादन्नात्पुनर्यज्ञः ...	३५२	तेभ्यः क्रियापरा श्रेष्ठाः ...	६२
तस्मादस्ति परो देहात् ...	३६२	तेऽर्थं लिप्ता तु नास्तिस्त्रो ...	११०
तस्य वृत्त कुल शील ...	३२९	तैलहृत्तैलपायी स्यात् ...	३६९
तस्य षोढा शरीराणि ...	३४४	तैश्चापि संयतैर्भाव्य ...	७०
तस्याप्यन्न सोदकुम्भं ...	८२	तैः सार्धं चिन्तयेद्राज्य ...	९८
तस्येत्युक्तवतो लौहं ...	१८८	त्यजन्दाप्यस्तृतीयाशम् ...	२०
तस्यैतदात्मजं सर्वम् ...	३४२	त्यागः परिग्रहाणां च ...	३५८
तस्योचुः साक्षिणः सत्यां ...	१६८	अपुसीसकताघ्राणां ...	५९
ताम्रकात्स्फटिकादृक्त ...	९४	अथो लक्षास्तु विज्ञेयाः ...	३४८
तामिस्रं लोहशङ्कुं च ...	३७४	अथ त्वास्मादभीशापात् ...	१९२
तारानक्षत्रसंचारैः ...	३६१	त्रिणाचिकेतदौहित्र ...	६८
तालवृक्षाप्रयासेन ...	३५०	त्रिःप्रास्यापो द्विरुन्मृज्य ...	७
तालुस्थाचलजिह्वश्च ...	३६६	त्रिरात्रमात्रतादेशात् ...	३१५
तालदरं वस्तिशीर्षं ...	३४७	त्रिरात्रं दशरात्रं वा ...	३०६

श्लोकाः	पृष्ठम्	श्लोकाः	पृष्ठम्
त्रिरात्रोपोषितो जप्त्वा ...	४७१	दद्याच्चतुष्पथे शूर्पे ...	९१
त्रिरात्रोपोषितो हुत्वा ...	४७२	दद्यात्रिरात्रं चोपोष्य ...	४१७
त्रिर्वित्तपूर्णपृथिवी ...	१२	दद्याद्ब्रह्ममादेव ...	९६
त्रिंशद्दिनानि शूद्रस्य ...	३१४	दद्यादपहरेच्चांश ...	२९५
त्रीन्कृच्छ्रानाचरेद्वात्यः ...	४४७	दद्यादृते कुटुम्बार्थान् ...	१५०
त्रैकाल्यसंध्याकरणात् ...	४७५	दद्यान्माता पिता वा यं ...	२१३
त्रैवार्षिकाधिकान्नो यः ...	३८	दद्युस्तद्विक्थिनः प्रेते ...	१५०
त्रैविद्यनृपदेवाना ...	२६०	दद्युर्वा स्वकृतां वृद्धि ...	१४७
त्रैविद्य वृत्तिमद्भूयात् ...	२५१	दध्यन्न पायसं चैव ...	९२
श्र्यङ्गहीनस्तु कर्तव्यो ...	२८९	दध्योदनं हविश्शूर्ण ...	९६
श्र्यवराः साक्षिणो ज्ञेयाः ...	१६४	दन्तोन्मुखलिकः काल ...	३३२
श्र्यहं प्रेतेष्वनध्यायः ...	४४	दन्दशूकः पतङ्गो वा ...	३६६
त्व तुले सत्यघामासि ...	१८३	दम्भिर्हैतुकपाखण्डि ...	४०
त्वमग्ने सर्वभूतानाम् ...	१८७	दशक पारदेश्ये तु ...	२७०
त्व विष ब्रह्मणः पुत्रः ...	१९२	दशपूरुषविख्याताः ...	१५
दण्डः क्षुद्रपशूना तु ...	२६४	दशैकपञ्चसप्ताह ...	२४६
दण्डं च तत्तमम राक्षे ...	१३८	दाधायणी ब्रह्मसूत्री ...	४१
दण्डं च स्वपण चैव ...	१२९	दातव्य प्रत्यह पात्रे ...	६३
दण्डं दद्यात्सवर्णासु ...	२८५	दानारो नोऽभिवर्धन्तां ...	७६
दण्डनीत्या च कुशलम् ...	९९	दातास्याः स्वर्गमाप्नोति ...	६४
दण्डनीया तदर्धं तु ...	२३७	दान दमो दया क्षान्तिः ...	३७
दण्डप्रणयनं कार्यं ...	२५८	दान दातुं चरेत्कृच्छ्र ...	४३५
दण्डं स दाप्यो द्विशतं ...	२६९	दाने विवाहे यज्ञे च ...	३२०
दण्डाजिनोपवीतानि ...	८	दान्तस्त्रिषवणस्त्रायी ...	३३२
दत्तात्मा तु स्वयदत्तो ...	२१४	दापयित्वा गतं द्रव्य ...	२७७
दत्तामपि हरेत्पूर्वात् ...	१८	दाप्यः सर्व नृपेणार्थ ...	१३०
दत्तवर्णं पाटयेत्लेह्य ...	१७८	दाप्यस्तु दशमं भागं ...	२५३
दत्त्वा कन्या हरन्दण्ड्यो ...	२३०	दाप्यस्त्वष्ट्रगुणं यश्च ...	२७४
दत्त्वा चौरस्य वा हन्तुः ...	२८१	दाप्यो दण्डं च यो यस्मिन् ...	२६३
दत्त्वा तु दक्षिणां शक्त्या ...	७६	दायकालाहते वापि ...	३१
दत्त्वा तु ब्राह्मणायैव ...	१४९	दायादेभ्यो न तदद्यात् ...	२०४
दत्त्वाभ्र पृथिवीपात्र ...	७४	दासीकुम्भं बहिर्गामात् ...	४६६
दत्त्वा भूमिं निबन्ध वा ...	१००	दाहयित्वाग्निहोत्रेण ...	२७
दत्त्वाभ्यं संस्त्रवांस्तेषा ...	७२	दिवा सध्यासु कर्णस्थ... ..	६
दत्त्वोदकं गन्धमात्यं ...	७१	दीयमानं न गृह्णाति ...	१५०

पद्यानां वर्णनानुक्रमः ।

१३

श्लोकाः	पृष्ठम्	श्लोकाः	पृष्ठम्
दीर्घतीव्रामयप्रस्त ...	३९०	देशान्तरगते प्रेते ...	२७५
दुःखमुत्पादयेद्यस्तु ...	२६३	देशोऽशुचावात्मनि च ...	४५
दुःखे च शोणितोत्पादे ...	२६४	दैवे पुरुषकारे च ...	१०७
दुःखोत्पादि गृहे द्रव्य ...	२६४	दोषैः प्रयाति जीवोऽयं ...	३५३
दुर्दृष्टांस्तु पुनर्दृष्टा ...	२९२	द्यूतं कृषिं वणिज्यां च ...	८६
दुर्भिक्षे धर्मकार्ये च ...	२३०	द्यूतमेकमुखं कार्यं ...	२५७
दुष्टा दशगुणं पूर्वात् ...	४४	द्यूतस्त्रीपानसक्ताश्च ...	२७६
दुहेतृणां प्रसूता च ...	२२९	द्रव्यं तदौपनिधिक ...	१६२
दूरादुच्छिष्टविण्मूत्र ...	४७	द्रव्यं ब्राह्मणसंपत्तिः ...	६७
दूर्वासर्षपपुष्पाणां ...	९२	द्रव्याणां कुशला ब्रूयुः ...	२४८
दुर्वृत्तब्रह्मविदक्षत्र ...	४३२	द्रष्टव्यस्त्वथ मन्तव्यः ...	३६५
दुर्वृत्तब्रह्मविदक्षत्र ...	४३३	द्रष्टव्यो व्यवहारस्तु ...	२६१
दूषणे तु करच्छेदः ...	२८५	दृष्टारो व्यवहाराणां ...	२५६
दृतिं धनुर्बस्तमविं ...	४३२	द्वार्त्रिंशत् पणान्दण्ड्यो ...	२६२
दृतिं धनुर्बस्तमविं ...	४३३	द्वादशाहोपवासेन ...	४८३
दृश्याद्वा तद्विभागः स्यात् ...	२०७	द्वारासतिसहस्राणि ...	३४९
दृष्टा ज्योतिर्विदो वैद्यान् ...	१०३	द्विगुण प्रतिदातव्य ...	१५७
दृष्टा पथि निरातङ्ग ...	३९०	द्विगुणं सवनस्थे तु ...	३९६
देयं प्रतिश्रुतं चैव ...	२४५	द्विगुण त्रिगुण वापि ...	३६६
देयं चौरहृतं द्रव्यं ...	१४६	द्विगुणा वान्यथा ब्रूयुः ...	१६९
देवतार्थं हविः शिशुं ...	५१	द्विगुणांस्तु कुशान्दत्त्वा ...	७२
देवर्त्विक्स्नातकाचार्य ...	४६	द्विजस्तृणैधःपुष्पाणि ...	२४०
देवातिथ्यर्चनकृते ...	६७	द्विनेत्रभेदिनो राज ...	२९१
देवानुग्रान्समभ्यर्च्य ...	१९४	द्विपणे द्विशतो दण्डो ...	२६९
देवान्पितृन्समभ्यर्च्य ...	५४	द्वे कृष्णले रूयमाषो ...	१११
देवान्सतर्प्य सरसो ...	३५२	द्वेदे जानुकपोलोरु ...	३४५
देवेभ्यश्च हुतादन्नात् ...	३२	द्वे शते खर्वटस्य स्यात् ...	२४१
देशकालउपायेन ...	३	द्वैधीभावं गुणानेतान् ...	१०७
देशं कालं च योऽतीयात् ...	२५४	द्वैधे बहूनां वचन ...	१६८
देशं कालं च भोगं च ...	२४८	द्वौ दैवे प्राक् त्रयः पित्र्ये ...	७१
देशं कालं वयः शक्ति ...	४६५	द्वौ शङ्खौ कपालानि ...	३४६
देशकालवयःशक्ति ...	२७९	द्वौ हृदस्याप्रदानेन ...	३४३
देशकालातिपत्तौ च ...	२४२	धनं वेदान्भिषक्सिद्धि ...	८७
देशान्तरस्थे दुर्लेख्ये ...	१७६	धनी वोपगतं दद्यात् ...	१७८
देशादेशान्तरं याति ...	१२८	धनुःशतं परीणाहो ...	२४१

श्लोकाः	पृष्ठम्	श्लोकाः	पृष्ठम्
धमनीनां शते द्वे तु ...	३४७	नमस्कारेण मन्त्रेण ...	३७
धर्मकृद्वेदविद्यावित् ...	३५५	नयेयुरेते सीमानं ...	२३२
धर्मज्ञाः शुचयोऽलुब्धाः ...	२५२	न योषित्पतिपुत्राभ्यां ...	१५०
धर्मप्रधाना ऋजवः ...	१६४	न राज्ञः प्रतिगृहीयात् ...	४३
धर्मशास्त्रानुसारेण ...	११३	न लिप्येतैनसा विप्रो ...	३२८
धर्मार्थकामान्स्वे काले ...	३५	नव छिद्राणि नान्येव ...	३४७
धर्मार्थं यक्षरेदेतत् ...	४८७	नवमे दशमे वापि ...	३४४
धर्मार्थं विक्रयं नेयात् ...	३२८	न विद्यया केवलया ...	६३
धर्मो हि दण्डरूपेण ...	१०८	न विरुद्धप्रसङ्गेन ...	४०
धान्यकुप्यपशुस्तेयं ...	३८१	नष्टापहतमासाद्य ...	२४२
धान्यमिश्रोऽतिरिक्ताङ्गः ...	३६९	नष्टोदयो विनष्टश्च ...	१५९
धारणप्रेरणं दुःखं ...	३४२	न संशय प्रपद्येत ...	४१
धारयेत्तत्र चात्मानं ...	३६६	नस्तः प्राणा दिशः श्रोत्रात् ...	३५३
धार्मिकोऽव्यसनश्चैव ...	९७	न स्पृशन्तीह पापानि ...	४७७
धावतः पूतिगन्धे च ...	४६	न स्वाध्यायविरोध्यर्थं ...	४०
धिग्दण्डस्त्वथ वाग्दण्डो ...	११२	न हन्याद्विनिवृत्तं च ...	१०२
धूमं निशां कृष्णपक्षं ...	३६६	नाक्रामेद्रक्तविष्मूत्रं ...	४६
धेनुः शङ्खस्तयानङ्गान् ...	९६	नाक्षिः क्रीडेन्न धर्मघ्नैः ...	४३
ध्यानयोगेन संपश्येत् ...	३३९	नाचक्षीत धयन्तीं गां ...	४३
न क्षयो न च वृद्धिश्च ...	२४७	नातः परतरो धर्मो ...	१०१
नमः स्नात्वा च भुक्त्वा च ...	४६२	नादण्ड्यो नाम राज्ञोऽस्ति ...	१०९
न च मूत्रं पुरीषं वा ...	४२	नानारूपाणि कुर्वाणः ...	३५९
न चाहूतो वदेत्किञ्चित् ...	१२८	नान्वये सति सर्वस्वं ...	२४५
न तत्र कारणं भुक्तिः ...	१४२	नापात्रे विदुषा किञ्चित् ...	६३
न तत्सुतस्तत्सुतो वा ...	१४१	नाभिदघ्नोदकस्थस्य ...	१९०
न तु मेहघ्नदीछाया ...	४२	नाभिरोजो गुदं शुक्रं ...	३४६
न दत्तं स्त्रीधनं यस्यै ...	२३१	नामभिर्बलिमन्त्रैश्च ...	९१
न दत्तं स्त्रीधनं यासां ...	२०१	नाश्रमः कारणं धर्मे ...	३३९
न ददाति हि यः साक्ष्यं ...	१६८	नासहस्रादरेत्फालं ...	१८२
न दाप्योऽपहतं तं तु ...	१६२	नासिका लोचने जिह्वा ...	३४६
न निन्दाताडने कुर्यात् ...	४७	नास्तिक्यं व्रतलोपश्च ...	३८१
न निषेध्योऽल्पबाधस्तु ...	२३६	नाहितं नानृतं चैव ...	४१
न प्रत्यङ्मर्कगोसोम ...	४२	निक्षेपस्य च सर्वं हि ...	३७९
न ब्रह्मचारिणः कुर्युः ...	२९७	निजधर्माविरोधेन ...	२५१
न भार्यादर्शनेऽश्रीयात् ...	४१	निजलालासमायोगात् ...	३५६

पद्यानां वर्णनानुक्रमः ।

१५

श्लोकाः	पृष्ठम्	श्लोकाः	पृष्ठम्
निज शरीरमुत्सृज्य ...	३६७	पक्षे गते वाप्यश्रीयात् ...	३३२
निद्रालुः कूरकृलुब्धो ...	३५५	पञ्चबन्धो दमस्तस्य ...	२१२
निमग्नयेत पूर्वेषुः ...	७७	पञ्चकं च शतं दाप्यः ...	१४९
निमित्तमक्षरः कर्ता ...	३४०	पञ्चगव्यं पिबेद्रोगो ...	४१७
निमित्तशाकुनज्ञान ...	२६१	पञ्चग्रामी बहिः क्रोशात् ...	२७८
निमीलिताक्षः सत्वस्थो ...	३६६	पञ्चदश्यां चतुर्दश्यां ...	४५
निमेषश्चेतना यत्नः ...	३६२	पञ्चधातून्स्वयं षष्ठः ...	३४१
नियमा गुरुशुश्रूषा ...	४७८	पञ्चधा सभृतः कायो ...	३०१
निराया व्ययवन्तश्च ...	२७७	पञ्च पिण्डाननुद्धृत्य ...	४८
निर्वपेत्तु पुरोडाश ...	४४५	पञ्चमात्सप्तमादूर्ध्व ...	१५
निर्वास्या व्यभिचारिण्यः ...	२२८	पञ्चाशत्पणिको दण्डः ...	२६६
निवासराजनि प्रेते ...	३१८	पटे वा ताम्रपटे वा ...	१००
निवेद्य दद्याद्विप्रेभ्यः ...	२९३	पणानेकशफे दद्यात् ...	२४३
निशायां वा दिवा वापि ...	४७५	पणान्दाप्यः पञ्चदश ...	२६४
निषिद्धभक्षणं जैह्वयं ...	३७८	पण्येषु प्रक्षिपन्हीनं ...	२६९
निषेकायाः श्मशानान्ताः ...	४	पण्यस्योपरि सस्थाप्य ...	२७१
निष्कं सुवर्णाश्चत्वारः ...	१११	पतनीयकृते क्षेपे ...	२६०
निःसरन्ति यथा लोह ...	३३९	पतितस्य बहिः कुर्युः ...	४६६
निःसार्यते बाण इव ...	३४४	पतितास्तार्थसंबन्धि ...	१६६
निस्तीर्यतामथात्मान ...	३२६	पतितानामेष एव ...	४६८
निह्वये भावितो दद्यात् ...	१२६	पतिप्रियहिते युक्ता ...	२६
निहुते लिखितं नैक ...	१३०	पतिलोक न सा याति ...	४०२
नीचाभिगमनं गर्भ ...	४६८	पत्रशाकं शिखी हत्वा ...	३६९
नीरजस्तमसा सन्व ...	३५८	पदानि क्रतुतुल्यानि ...	१०२
नीवीस्तनप्रावरण ...	२८३	पत्नी दुहितरश्चैव ...	२१६
नृपार्थेष्वभिशापे च ...	१८३	पथि ग्रामविवीतान्ते ...	२३९
नृपेणाधिकृताः पूगाः ...	१४२	पन्या देयो नृपस्तेषां ...	३६
नृशंसराजरजक ...	४९	पन्यानश्च विशुध्यन्ति ...	६१
नैक्षेतार्कं न नम्रां स्त्री ...	४२	पयसा वापि मामेन ...	४२३
नैतन्मम मत यस्मात् ...	१६	पयो दधि च मद्यं च ...	३२८
नैवेशिकं स्वर्णधुर्य ...	६५	परपूर्वापतिः स्तेनः ...	६९
नैवेशिकानि च ततः ...	१०३	परद्रव्यगृहाणां च ...	२७७
नैष्ठिको ब्रह्मचारी तु ...	१२	परद्रव्याण्यभिध्यायन् ...	३५४
न्यायागतधनस्तत्त्व ...	३६७	परपाकरुचिर्न स्यात् ...	३५
न्यूनाधिकविभक्तानां ...	२०२	परभूमिं हरन्कूपः ...	२४६

श्लोकाः	पृष्ठम्	श्लोकाः	पृष्ठम्
परशग्यासनोद्यान ...	४८	पालित वर्धयेन्नीत्या ...	९९
परश्च हीन आत्मा च ...	१०७	पालो येषां न ते मोच्याः ...	२३९
परस्परं तु सर्वेषां ...	२६२	पावकः सर्वमेध्यत्वं ...	१९
परस्य योषितं हत्वा ...	३६९	पांसुप्रवर्षे दिग्दाहे ...	४६
पराशरव्यासशङ्ख ...	३	पिण्डदोऽशहरश्चैषां ...	२१४
परिभूतामधःशग्यां ...	१९	पिण्डयज्ञावृता देय ...	३०३
परिशुष्यत्स्त्रलद्राक्ष्यो ...	१२८	पिण्डांस्तु गोऽजविप्रेभ्यो ...	८५
परिस्तृते शुचौ देशे ...	७०	पिण्याकं वा कणान्वापि ...	३९९
परेण भुज्यमानायाः ...	१३५	पिण्याकाचामतक्राम्बु ...	४८३
पर्णोदुम्बरराजीव ...	४७९	पितरि प्रोषिते प्रेते ...	१५१
पल सुवर्णाश्चत्वारः ...	११०	पिता पितामहो भ्राता ...	१८
पलाण्डं विडुराहं च ...	५३	पितापुत्रविरोधे तु ...	२६८
पवित्रपाणिराचान्तः ...	७०	पितुरूर्ध्वं विभजतां ...	२०८
प्रयोजकेऽसति धन ...	१६१	पितुः स्वसारं मातुश्च ...	३८०
पवित्राणि जपेत्पिण्डान् ...	४८५	पितृद्रव्याविरोधेन ...	२०४
पशुमण्डूकनकुल ...	४५	पितृपुत्रस्वसृभ्रातृ ...	२६७
पशून्नाच्छन्शत दाप्यो ...	२८६	पितृपात्रं तदुत्तानं ...	७७
पश्चाच्चैवापसरता ...	२९०	पितृभ्यः स्थानमसीति ...	७२
पश्चात्तापो निराहारः ...	३२४	पितृभ्यां यस्य यदुत्त ...	२०८
पश्यतोऽब्रुवतो भूमेः ...	१३५	पितृमातृपतिभ्रातृ ...	२२८
पश्येच्चारंस्ततो दूतान् ...	१०२	पितृमातृपराश्चैव ...	६८
पाखण्ड्यनाश्रिताः स्तेनाः ...	२९७	पितृमातृसुतत्यागः ...	३८१
पाणिपादशलाकाश्च ...	३४५	पितृमातृसुतभ्रातृ ...	२५
पाणिप्रक्षालनं दत्त्वा ...	७१	पितृयानोऽजवीथ्याश्च ...	३६३
पाणिर्ग्राह्यः सवर्णासु ...	१७	पितृलोकं चन्द्रमसं ...	३६६
पात्रे धनं वा पर्याप्त ...	३९३	पितृन्मधुघृताभ्यां च ...	११
पात्राणां चमसानां च ...	५५	पितृणां तस्य तृप्तिः स्यात् ...	४९१
पात्रे प्रदीयते यस्तत् ...	३	पितृंश्च मधुसर्पिभ्यो ...	१२
पादकेशांशुककरो ...	२६२	पित्तात्तु दर्शनं पक्तिः ...	३४२
पादशौचं द्विजोच्छिष्टं ...	६५	पित्रोस्तु सूतकं मातुः ...	३०७
पादौ प्रतापयेन्नाम्नौ ...	४३	पिशुनानृतिनोश्चैव ...	४९
पारदारिकचौरं वा ...	२८९	पीडाकर्षाशुकावेष्ट ...	२६२
पारदार्यं पारिवित्त्यं ...	३८१	पीड्यमानाः प्रजा रक्षेत् ...	१०४
पार्श्वकाः स्थालकैः सार्धं ...	३४५	पुण्यात्पङ्कगमादत्ते ...	१०४
पालदोषविनाशे तु ...	२४०	पुत्रपौत्रैर्ऋणं देयं ...	१५२

पद्यानां वर्णनानुक्रमः ।

१७

श्लोकाः	पृष्ठम्	श्लोकाः	पृष्ठम्
पुत्रं श्रेष्ठं च सौभाग्यं	... ८७	प्रतिभूर्दापितो यत्तु	... १५७
पुत्रान्देहि धनं देहि	... ९२	प्रतिमानसमीभूतो	... १८३
पुत्रोऽनन्याश्रितद्रव्यः	... १५२	प्रतिवेदं ब्रह्मचर्यं	... १०
पुनरावर्तिनो बीज	... ३६४	प्रतिषिद्धमनादिष्टं	... २७३
पुनर्धात्री पुनर्गर्भ	... ३४४	प्रतिसंवत्सरं चैवम्	... ८३
पुनःसंस्कारमर्हन्ति	... ४०१	प्रतिसंवत्सरं त्वर्घ्याः	... ३४
पुमान्संप्रहणे प्राह्यः	... २८३	प्रतिसंवत्सरं सोमः	... ३८
पुराणन्यायमीमांसा	... २	प्रत्यर्थिनोऽप्रतो लेख्यं	... ११८
पुरुषोऽनृतवादी च	... ३५४	प्रत्येकं प्रत्यहं पीतैः	... ४७९
पुरोहित प्रकुर्वीत	... ९९	प्रथमे मासि संक्लेदः	... ३४२
पुंश्चलीवानरखरैः	... ४३७	प्रथमं साहसं दद्यात्	... २९०
पुष्पं चित्र सुगन्धं च	... ९२	प्रदक्षिणमनुव्रज्य	... ७७
पूर्वकर्मापराधी च	... २७६	प्रदद्यात्प्रथमं गोभिः	... ४६९
पूर्वपक्षेऽधरीभूते	... १२९	प्रधानं क्षत्रिये कर्म	... ३७
पूर्वं पूर्वं गुरु ज्ञेय	... १४२	प्रनष्टाधिगतं देयं	... १४४
पूर्वस्मृतादर्धदण्डः	... २६५	प्रपन्नं साधयन्नर्थ	... १४८
पृथक्पृथग्दण्डनीयाः	... १७१	प्रमाणं लिखितं भुक्तिः...	... १३३
पृथक्सान्तपनद्रव्यैः	... ४७९	प्रमादमृतनष्टांश्च	... २४०
पृथिवी पादतस्तस्य	... ३५३	प्रमादवान्भिन्नवृत्तो	... ३५५
पौषमासस्य रोहिण्यां	... ४४	प्रयच्छन्ति तथा राज्यं ८८
प्रकुर्यादायकर्मन्तं	... १०१	प्रयत्न आकृतिर्वर्णः	... ३४२
प्रक्रान्ते सप्तमं भागं	... २५४	प्ररोहिशाखिनां शाखा	... २६४
प्रक्षिपेत्सत्सु विप्रेषु	... ८५	प्रवेशनादिकं कर्म	... ३०२
प्रजापतिपितृब्रह्म	... ६	प्रविशेयुः समालभ्य	... ३०१
प्रजापीडनसंतापात्	... १०५	प्रवृत्तचक्रतां चैव	... ८७
प्रतिकूलं गुरोः कृत्वा	... ४४२	प्रव्रज्यावसितो राज्ञो	... २५०
प्रतिगृह्य तदाख्येयम्	... ३२९	प्रष्टव्या योषितश्चास्य	... २८२
प्रतिग्रहपरीमाणं	... १००	प्रसह्य घातिनश्चैव	... २७९
प्रतिग्रहः प्रकाशः स्यात्	... २४५	प्रसह्य दास्यभिगमे	... २८७
प्रतिग्रहसमर्थोऽपि	... ६६	प्रस्थानविघ्नकृच्चैव	... २५४
प्रतिग्रहे सूनिचक्रि	... ४४	प्राक्सौमिकीः क्रियाः कुर्यात्	... ३८
प्रतिग्रहोऽधिको विप्रे	... ३६	प्राग्वा ब्राह्मेण तीर्थेन	... ६
प्रतिपत्प्रभृतिष्वेकां	... ८६	प्राजापत्यं चरेत्कृच्छ्रं	... ४०९
प्रतिपन्नं स्त्रिया देयं	... १५१	प्राजापत्यां तदन्ते तान्	... ३३५
प्रतिप्रणवसंयुक्तं	... ७	प्राणालये तथा श्राद्धे	... ५४

श्लोकाः	पृष्ठम्	श्लोकाः	पृष्ठम्
प्राणायामस्यैव कार्यं ...	४७४	बुद्धेरुत्पत्तिरव्यक्तात् ...	३६३
प्राणानायम्य संप्रोक्ष्य ...	७	बभुक्षितकृत्यहं स्थित्वा ...	३२९
प्राणायामं जले कृत्वा ...	४३७	बृहस्पते अतियदर्यः ...	९५
प्राणायामी जले स्नात्वा ...	४६२	ब्रह्मक्षत्रविशां कालः ...	१०
प्रातःसंध्यामुपासीत ...	३१	ब्रह्मक्षत्रियविट्शूद्राः ...	४
प्रातिभाव्यमृणं साक्ष्यं ...	१५४	ब्रह्मचर्यं दया क्षान्तिः ...	४७८
प्रातिलोम्यापवादिषु ...	२५९	ब्रह्मचारी भवेत्तां तु ...	७७
प्रातिलोम्ये वधः पुंसो ...	२८४	ब्रह्मचर्ये स्थितो नैक ...	९
प्राप्ते नृपतिना भागे ...	२५६	ब्रह्मचार्येव पर्वाणि ...	२१
प्राप्यते ह्यात्मनि तथा ...	३५५	ब्रह्मर्ष्यां वरो दत्तः ...	९६
प्रायश्चित्तमकुर्वीत ...	३७३	ब्रह्मलोकमतिक्रम्य ...	३६०
प्रायश्चित्तरपैत्येनो ...	३७४	ब्रह्मलोकमवाप्नोति ...	१२
प्रायश्चित्तं प्रकल्प्यं स्यात् ...	४६५	ब्रह्मवर्चस्विनः पुत्रान् ...	८६
प्रियो विवाहश्च तथा ...	३४	ब्रह्मस्नानिलतेजांसि ...	३५६
प्रीणयन्ति मनुष्याणां ...	८८	ब्रह्महत्याव्रतं वापि ...	४३१
प्रीणाति देवानाज्येन ...	११	ब्रह्महत्यासमं ज्ञेयम् ...	३७७
प्रेषयेच्च ततश्चरान् ...	१०३	ब्रह्महा क्षयरोगी स्यात् ...	३६८
प्रोक्षणं संहतानां च ...	५६	ब्रह्महा द्वादशाब्दानि ...	३८४
प्रोषिते कालशेषः स्यात् ...	३१२	ब्रह्महा मद्यपः स्तेनः ...	३७६
फलपुष्पाभ्ररसज ...	४३६	ब्राह्मणः काममश्रीयात् ...	९
फलोपलक्षौमसोम ...	३२७	ब्राह्मणक्षत्रियविशः ...	११
फालाहतमपि क्षेत्र ...	२३७	ब्राह्मणक्षत्रियविशां ...	१६
फेनप्रख्यः कथं नाशं ...	३०१	ब्राह्मणक्षत्रियविशां ...	९
बध्वा वा वाससा क्षिप्रं ...	४५२	ब्राह्मणः पात्रतां याति ...	४९१
बन्दिप्राहांस्तथा वादि ...	२७९	ब्राह्मणप्रातिवेश्यानाम् ...	२७४
बन्धुभिश्च स्त्रियः पूज्याः ...	२४	ब्राह्मणस्तु परिक्षीणः ...	१५०
बलाद्वासीकृतश्चौरैः ...	२४९	ब्राह्मणस्य परित्राणात् ...	३८९
बलानां दर्शनं कृत्वा ...	१०३	ब्राह्मणस्वर्णहारी तु ...	४०२
बलिकर्मस्वधाहोम ...	३२	ब्राह्मणस्वर्णहारी तु ...	४७२
बलोपाधिविनिर्मुक्तान् ...	१४३	ब्राह्मणान्भोजयेद्वात् ...	९३
बहुनां यद्यकामासौ ...	२८७	ब्राह्मणेनानुगन्तव्यो ...	३१८
बालस्ववासिनीवृद्ध ...	३३	ब्राह्मणेषु क्षमी क्षिग्धे ...	१०४
बाहुग्रीवानेत्रसक्थि ...	२५९	ब्राह्मणेषु चरेद्भैक्ष ...	९
बीजायोवाह्य रत्नस्त्री ...	२४६	ब्राह्मण्यां क्षत्रियात्सूतो ...	२९
बुद्धीन्द्रियाणि सार्थानि ...	३६२	ब्राह्मे मुहूर्ते चोत्थाय ...	३५

श्लोकाः	पृष्ठम्	श्लोकाः	पृष्ठम्
ब्राह्मो विवाह आहूय ...	१७	भृत्यैः परिष्ठितो भुक्त्वा ...	३५
ब्रूयुरस्तु स्वधेत्युक्ते ...	७६	भेदं चैषां नृपो रक्षेत् ...	२५३
भक्तावकाशाम्युदक ...	२८१	भेषजस्नेहलवण ...	२६९
भक्षयित्वोपविष्टानां ...	२३८	भैक्षामिकार्ये त्यक्त्वा तु ...	४४२
भक्ष्याः पञ्चनखाः सेध ...	५३	भोगांश्च दद्याद्विप्रेभ्यो ...	९९
भग ते वरुणो राजा ...	९१	भोजयेच्चागतान्काले ...	३४
भगमिन्द्रश्च वायुश्च ...	९१	भोज्यान्ना नापितश्चैव ...	४९
भगास्थ्येकं तथा पृष्ठे ...	३४५	भ्रातृणामथ दम्पत्योः ...	१५४
भद्रासनोपविष्टस्य ...	९०	भ्रेषश्चेन्मार्गितेऽदत्ते ...	१६३
भयं हित्वा च भूतानां ...	३३८	मज्जान्तां जुहुयाद्वापि ...	३९१
भर्तृभ्रातृपितृज्ञाति ...	२४	मण्डलं तस्य मध्यस्थ ...	३४९
भवो जातिसहस्रेषु ...	३३८	मतं मेऽमुकपुत्रस्य ...	१७४
भस्मपङ्कुरजःस्पर्शे ...	२६१	मत्तोन्मत्तार्तव्यसनि ...	१४३
भस्माद्भिः कांस्यलोहानां ...	५९	मत्स्यान्पक्वांस्तथैवामान् ...	९२
भावाभावौ च जगतः ...	९६	मत्स्यांश्च कामतो जग्ध्वा ...	५२
भार्याया विक्रयश्चैषां ...	३८१	मधु दंशः पलं गृध्रो ...	३७०
भार्यारतिः शुचिर्भृत्यः ...	३७	मधुना पयसा चैव ...	११
भावैरनिष्टैः संयुक्तः ...	३५५	मधुमांसाशने कार्यः ...	४४२
भासं च हत्वा दद्याद्वा ...	४३५	मधुमांसाज्जनोच्छिष्ट ...	९
भास्करालोकनाश्लील ...	९	मध्यमं क्षत्रियं वैश्यं ...	२८९
भिन्ने दग्धेऽथवा छिन्ने ...	१७६	मध्यमो जातिपूगानां ...	२६०
भिन्ने पणे च पञ्चाशत् ...	२६९	मध्यस्थस्थापितं चेत्स्यात् ...	१५०
भिषक्छिन्नाचरन्दण्ड्यः ...	२६८	मध्ये पञ्चपला वृद्धिः ...	२४७
भुक्त्वाद्विपाणिरम्भोऽन्तः ...	४६	मध्यो दण्डो व्रणोद्भेदे ...	२६३
भूतपित्रमरब्रह्म ...	३२	मनश्चैतन्ययुक्तोऽसौ ...	३४३
भूतमप्यनुपन्यस्तं ...	१३०	मनसश्चन्द्रमा जातः ...	३५३
भूतात्मनस्तपोविद्ये ...	३२५	मन्त्रमूलं यतो राज्यं ...	१०६
भूदीपाश्चान्नवज्जाम्भः ...	६५	मन्वत्रिविष्णुहारीत ...	३
भूमेर्गन्धं तथा घ्राणं ...	३४२	मन्वन्तरैर्युगप्राप्त्या ...	३६१
भूर्या पितामहोपात्ता ...	२०६	मम दाराः सुतामात्या ...	३५८
भूशुद्धिर्माजनादाहात् ...	५८	मयि तेज इति च्छायां ...	४३९
भृतकाध्यापकः क्लीबः ...	६९	मर्यादायाः प्रभेदे च ...	२३६
भृतादध्ययनादानं ...	३८१	मलिनो हि यथादर्शो ...	३५५
भृतिमर्धपथे सर्वो ...	२५४	महागणपतेश्चैव ...	९३
भृत्यांश्च तर्पयेच्छुभ्रु ...	३३१	महानरककाकोलं ...	३७४

श्लोकाः	पृष्ठम्	श्लोकाः	पृष्ठम्
महापशूनामेतेषु ...	२६४	मित्राण्येताः प्रकृतयो ...	१०८
महापातकजान्घोरान् ...	३६८	मिथिलास्थः स योगीन्द्रः ...	२
महापातकजैर्घोरैः ...	३७४	मिथ्याभियोगी द्विगुणं ...	१२६
महापापोपपापाभ्यां ...	४४४	मिथ्याभिज्ञस्तदोषं च ...	४४४
महाभियोगेष्वेतानि ...	१७८	मिथ्याभिज्ञसिनो दोषो ...	४४४
महाभूतानि सत्यानि ...	३५७	मिथ्यावदन्परीमाण ...	२७४
महिषोष्ट्रगवां द्वौ द्वौ ...	२४३	मुक्त्वामि मृदितव्रीहि ...	१८९
महीपतीनां नाशौच ...	३१९	मुखजा विप्रुषो मेध्याः ...	६१
महोक्ष वा महाजं वा ...	३४	मुखवाहूरुपजाः स्युः ...	३५२
महोक्षोत्सृष्टपशवः ...	२३९	मूर्धोसकण्ठहृदयं ...	३४६
महोत्साहः स्थूललक्षः ...	९७	मूलक पूरिकापूपान् ...	९२
मातापितृगुरुत्यम्भि ...	६९	मूषको धान्यहारी स्यात् ...	३६९
मातामहानामप्येवं ...	७१	मृगश्वसूकरोष्ट्राणां ...	३६८
मातामहानामप्येवं ...	७६	मृच्चर्मपुष्पकुतप... ...	३२७
मातुर्दुहितरः शेषं ...	२०३	मृच्चर्ममणिसूत्रायः ...	२६९
मातुर्यदग्रे जायन्ते ...	११	मृतकल्पः प्रहारार्तो ...	३९२
मातुः सपत्नीं भगिनीं ...	३८०	मृताङ्गलमविकेतुः ...	२९१
मातृपित्रतिथिभ्रातृ ...	४७	मृतायां दत्तमादद्यात् ...	२३०
मात्स्यहारिणकौरभ्र ...	८५	मृते जीवति वा पत्यौ ...	२०
मानुषे मध्यम राज ...	२६८	मृते पितरि कुर्युस्तं ...	२१६
मानुष्ये कदलीस्तम्भ ...	३००	मृतेऽहनि प्रकर्तव्यं ...	८३
मानेन तुलया वापि ...	२६९	मृत्तिकां रोचनां गन्धान् ...	९०
मान्यावेती गृहस्थस्य ...	३५	मृत्युदेशसमासघ्नं ...	२८२
मारुतेनैव शुध्यन्ति ...	६२	मृदण्डचक्रसंयोगात् ...	३५६
मार्जनं यज्ञपात्राणां ...	५६	मेदसा तर्पयेद्देवान् ...	१२
मार्जारगोधानकुल ...	४३४	मैत्रमौद्गाहिकं चैव ...	२०४
माषानष्टौ तु महिषी ...	२३७	मोच्य आधिस्तदुत्पन्ने ...	१६१
मांसक्षीरौदनमधु ...	१२	मोहजालमपास्येह ...	३५१
मांसवृद्ध्याभितृप्यन्ति ...	८५	य आहवेषु बध्यन्ते ...	१०१
मांसं शय्यासन धानाः ...	६६	य इदं धारयिष्यन्ति ...	४९१
मासेनैवोपभुञ्जीत ...	४८४	य इदं श्रावयेद्विद्वान् ...	४९१
मास्यर्बुदं द्वितीये तु ...	३४२	य एनमेवं विन्दन्ति ...	३६५
माहिष्येण करण्यां तु ...	२९	य एव नृपतेर्धर्माः ...	१०५
मितश्च संमितश्चैव ...	९१	यः कश्चिदर्धो निष्णातः ...	१७४
मित्रधुक् पिशुनः सोम... ...	६९	यः कण्टकैर्वितुदति ...	३३३

पद्यानां वर्णानुक्रमः ।

३१

श्लोकाः	पृष्ठम्	श्लोकाः	पृष्ठम्
यजंषि शक्तितोऽधीते ...	११	यद्दाति गयास्थश्च ...	८६
यजेत दधिकर्कन्धू ...	७७	यद्यप्येकोऽनुवेत्त्येषां ...	३४८
यज्जन्म सर्वभूतानाम् ...	३५२	यद्यस्मि पापकुन्मातः ...	१८३
यज्ञस्थऋत्विजे दैवः ...	१७	यद्येवं स कथं ब्रह्मन् ...	३५३
यज्ञानां तपसां चैव ...	११	यन्मेऽद्यरेत इत्याभ्यां ...	३७८
यज्ञार्थं लब्धमददत् ...	३९	यमसूक्तं तथा गाथा ...	२९४
यज्ञांश्चैव प्रकुर्वीत ...	९९	यमापस्तम्बसंवर्ताः ...	३
यत् एतानि दृश्यन्ते ...	३६२	ययं क्रतुमधीते च ...	१२
यतिपात्राणि मृद्रेणु ...	३३७	यवार्थास्तु तिलैः कार्याः ...	७२
यतो वेदाः पुराणानि ...	३६४	यवैरन्ववकीर्याथ ...	७१
यत्ते केशेषु दौर्भाग्यं ...	९१	यः साक्ष्यं श्रावितोऽन्येभ्यो ...	१७२
यन्मात्परीक्षितः पुस्त्वे ...	१६	यः साहसं कारयति ...	२६६
यत्र यत्र च संकीर्णं ...	४७६	यस्तत्र विपरीतः स्यात् ...	२५२
यत्र वृत्तमिमे चोभे ...	६३	यस्मात्तस्मात्स्त्रियः सेव्याः ...	२१
यत्रानुकूल्यं दंपत्योः ...	२०	यस्मिन्देशे मृगः कृष्णः ...	२
यथाकथंचिद्दत्त्वा गां ...	६५	यस्मिन्देशे य आचारो ...	१०५
यथाकथंचित्रिगुणः ...	४८१	यस्मिस्तु संस्रवाः पूर्वं ...	७७
यथाकथंचित्पिण्डानां ...	४८४	यश्चैवमुक्त्वाहं दाता ...	२६६
यथाकर्म फलं प्राप्य ...	३७१	यस्य यस्य यदा दुःस्थः ...	९५
यथाकामी भवेद्वापि ...	२२	यस्य वेगैर्विना जीर्येत् ...	१९२
यथा गुरुक्रतुफलं ...	४९०	या आहता लोकवर्णैः ...	९०
यथाजाति यथावर्णं ...	१६४	यागस्थक्षत्रविदघाती ...	३९५
यथात्मानं सृजत्यात्मा ...	३६३	याचितान्वाहितन्यास ...	१६३
यथार्पितान्पशून्गोपः ...	२४०	याचितेनापि दातव्यं ...	६४
यथालाभोपपन्नेषु ...	७३	यातश्चेदन्य आधेयः ...	१६०
यथावर्णं प्रदेयानि ...	९५	यादिव्या इति मन्त्रेण ...	७१
यथाविधानेन पठन् ...	३५०	यानं वृक्षं प्रियं शय्यां ...	६५
यथाशास्त्रं प्रयुक्तः सन् ...	१०९	यावद्वत्सस्य पादौ द्वौ ...	६४
यथा हि भरतो वर्णैः ...	३५९	यावत्सस्यं विनश्येत् ...	२३८
यथा लोकैः चक्रेण ...	१०८	युक्तिप्राप्तिक्रियाचिह्नं ...	१७७
यदस्यान्यद्रश्मिशतं ...	३६१	युग्मान्दैवे यथाशक्ति ...	७०
यदा तु द्विगुणीभूतं ...	१६१	ये च दानपराः सम्यक् ...	३६४
यदा सस्यगुणोपेतं ...	१०७	येनैकरूपाश्वाधस्तात् ...	३६१
यदि कुर्यात्समानंशान् ...	२०१	ये पातककृतां लोकाः ...	१६७
यदुच्यते द्विजातीनां ...	१६	ये राष्ट्राधिकृतास्तेषां ...	१०५

श्लोकाः	पृष्ठम्	श्लोकाः	पृष्ठम्
ये लोका दानशीलानां ...	६६	राजा लब्ध्वा निधि दद्यात् ...	१४५
ये समाना इति द्वाभ्यां ...	७९	राजा सुकृतमादत्ते ...	१०२
योगशास्त्रं च मत्प्रोक्त ...	३४९	राज्ञः कुलं श्रिय प्राणान् ...	१०५
योगी मुक्तश्च सर्वासां ...	३५६	राज्ञाधमर्णिको दाप्य ...	१४९
योगीश्वरं याज्ञवल्क्यं ..	१	राज्ञाऽन्यायेन यो दण्डो ...	२९३
योज्या व्यस्ताः समस्ता वा ...	११२	राज्ञामेकादशे सैके ...	५
यो दण्ड्यान्दण्डयेद्राजा ...	१०९	राज्ञा सचिह्न निर्वास्याः...	२५६
यो द्रव्यदेवतात्यागः ...	३५२	राज्ञा सभासदः कार्या ...	११४
योऽभियुक्तः परेतः स्यात् ...	१४२	राज्ञा सर्वं प्रदाप्यः स्यात् ...	१६८
यो मन्येताजितोऽस्मीति ...	२९२	राज्ञोऽनिष्टप्रवक्तारं ...	२९१
यो यस्मिन्निःसृतश्चैषां ...	३६३	रिक्थग्राह ऋण दाप्यो ...	१५२
यो यावत्कुरुते कर्म ...	२५४	रुच्या वान्यतरः कुर्यान् ...	१७९
यो येन संवसत्येषां ...	३६९	रुद्रस्यानुचरो भूत्वा ...	३५१
रक्तस्रग्वसनाः सीमां ...	२३३	रूपं देहि यशो देहि ...	९२
रक्षेत्कन्यां पिता विघ्नां...	२५	रूपाप्यपि तथैवेह ...	३५४
रज्ञावतारिपाखण्डि ...	१६५	रोगी हीनातिरिक्ताङ्गः ...	६९
रजसा तमसा चैवं ...	३५५	रोम्णां कोट्यस्तु पञ्चाशत् ...	३४८
रजस्तमोभ्यामाविष्ट. ...	३६३	रौरवं कुक्षलं पूतिम् ...	३७४
रजस्वलामुखास्वादः .	३७८	ललाटं स्विद्यते चास्य ...	१२८
रथ्याकर्दमतोयानि ...	६२	ललाटे कर्णयोरक्षणो. ..	९१
रम्यं पशव्यमाजीव्य ...	१००	लशुनं गृजनं चैव ...	५३
रश्मिरग्नी रजश्छाया ...	६१	लाक्षालवणमासानि ...	३२८
रसस्य नव विज्ञेया ...	३४८	लाभालाभौ यथाद्रव्यं ...	२७३
रसस्याष्टगुणा परा ...	१४८	लिखितं ह्यमुकेनेति ...	१७५
रसात्तु रसन शैत्यं ...	३४२	लिङ्गं छित्त्वा वधस्तस्य ...	३८०
रहिते भिक्षुकैर्ग्रामे ...	३३७	लिङ्गस्य छेदने मृत्यौ ...	२६४
राक्षसो युद्धहरणात् ...	१७	लिङ्गेन्द्रियग्राह्यरूप ...	३६३
रागाहोभाद्रयाद्वापि ...	११५	लेह्यं तु साक्षिमत्कार्य ...	१७४
राजतादयसः सीसात् ...	९४	लेह्यस्य पृष्ठेऽभिलिखेत् ...	१७८
राजदैवोपघातेन ...	२७२	लोकानन्त्यं दिवः प्राप्तिः ...	२१
राजनि स्थाप्यते योऽर्धः ...	२७०	लोमभ्यः स्वाहेत्यथवा ...	४७२
राजपत्न्यभिगामी च ...	२८२	लोमभ्यः स्वाहेत्येव हि ...	३९१
राजयानासनारोढुः ...	२९१	वङ्गणौ वृषणौ वृक्षौ ...	३४७
राजा कृत्वा पुरे स्थानं ...	२५१	वणिग्लाभं न चाप्नोति ...	८९
राजान्तेवासियाज्येभ्यः ...	४०	वनाद्गृहाद्वा कृत्वेष्टि ...	३३५

श्लोकाः	पृष्ठम्	श्लोकाः	पृष्ठम्
वपावसावहननं ...	३४६	विक्रियापि च दृष्टैव ...	३६०
वयः कर्म च वित्त च ...	११२	विक्रीणीते दमस्तत्र ...	२७२
वयोबुद्ध्यर्थवाग्देष ...	३८	विक्रीणतां चाविहितो ...	२७०
वर्णकमाच्छतं द्वित्रि ...	१४६	विक्रीतमपि विक्रेयं ...	२७२
वर्णानामानुलोम्येन ...	२५०	विकेतुर्दर्शनाच्छुद्धिः ...	२४२
वर्णानामानुलोम्येन ...	२५९	विख्यातदोषः कुर्वीत ...	४६९
वर्णाश्रमेतराणां नो ...	१	वितथाभिनिवेशी च ...	३५४
वर्णनां हि वधो यत्र ...	१७३	वित्तात्मान वेद्यमानं ...	३६१
वर्त्याधारस्नेहयोगात् ...	३६०	विदश्य निम्बपत्राणि ...	३०१
वर्षस्यप्रावृत्तो गच्छेत् ...	४२	विद्याकर्मवयोबन्धु ...	३६
वसा त्रयो द्वौ तु मेदो ...	३४८	विद्यातपोभ्यां हीनेन ...	६३
वसानस्त्रीन्पणान्दण्ड्यः ...	२६७	विद्यार्थी प्राप्नुयाद्विद्यां ...	४९१
वसुरुद्रादितिसुताः ...	८८	विद्वानशेषमादद्यात् ...	१४५
वसेत्स नरके घोरे ...	५४	विनापि शीर्षकात्कुर्यात् ...	१७९
वस्त्रं चतुर्गुणं प्रोक्तं ...	१५७	विनापि साक्षिभिर्लेख्यं ...	१७५
वस्त्रधान्यहिरण्यानां ...	१४८	विनायकः कर्मविघ्न ...	८८
वाकोवाक्यं पुराणं च ...	१२	विनीतः सत्त्वसंपन्नः ...	९०
वाक्चक्षुः पूजयति नो ...	१२८	विना धारणकाद्वापि ...	१६१
वाक्पाणिपादचापत्यं ...	३५	विनायकस्य जननी ...	९२
वाक्शस्तमम्बुनिर्गिक्तं ...	५९	विनीतस्त्वथ वार्तायां ...	९७
वाच वा को विजानाति ...	३५७	विपाकाग्निप्रकाराणां ...	३६३
वाच्यतामित्यनुज्ञातः ...	७६	विपाकः कर्मणां प्रेत्य ...	३५४
वाजेवाज इति प्रीतः ...	७६	विपाके गोवृषाणां तु ...	४४६
वानप्रस्थगृहेष्वेव ...	३३३	विप्रदण्डोद्यमे कृच्छ्रः ...	४६३
वानप्रस्थयतिब्रह्म ...	२२४	विप्रदुष्टां स्त्रियं चैव ...	२८१
वानप्रस्थो ब्रह्मचारी ...	३२९	विप्रपीडाकरं छेद्यम् ...	२६२
वायवीयैर्विगण्यन्ते ...	३४८	विप्रत्वेन च शूद्रस्य ...	२९१
वायुभक्षः प्रागुदीचीं ...	३३४	विप्रा हि क्षत्रियात्मानो ...	४६
वायुभक्षो दिवा तिष्ठन् ...	४७७	विप्रान्मूर्धावसिक्तो हि ...	२८
वायोश्च स्पर्शनं चेष्टा ...	३४२	विप्रुषो मक्षिकाः स्पर्शे ...	६१
वालवासा जटी वापि ...	३९९	विप्रेभ्यो दीयते द्रव्यं ...	१०१
वासनस्थमनाख्याय ...	१६२	विप्रुतः सिद्धमात्मानं ...	३५८
वासो गृहान्तिके देयं ...	४६८	विभक्तेषु सुतो जातः ...	२०७
विकर्णकरनासौष्टी ...	२८२	विभजेरन्सुताः पित्रोः ...	२०३
विक्रयावक्रयाधान ...	२६७	विभाग चेत्पिता कुर्यात् ...	२००

श्लोकाः	पृष्ठम्	श्लोकाः	पृष्ठम्
विभागनिहवे ज्ञाति ...	२३१	वैणाभिशास्तवार्धुष्य ...	४८
विभागभावना ज्ञेया ...	२३१	वैतानौपासनाः कार्याः...	३०४
विभावयेन चेल्लिङ्गैः ...	१४४	वैरूप्यं मरणं वापि ...	३४३
विमना विफलारम्भः ...	८९	वैश्यवृत्त्यापि जीवन्नो ...	३२७
विराजः सोऽन्नरूपेण ...	३५१	वैश्यश्च धान्यधनवान् ...	४९१
विरुद्ध वर्जयेत्कर्म ...	४३	वैश्यहाब्दं चरेदेतत् ...	४३१
विवादाद्विगुण दण्डं ...	१७१	वैश्यात्तु करणः शूद्रां ...	२९
विवादयेत्सद्य एव ...	१२७	वैश्या प्रतोदमादद्यात् ...	१७
विवादं वर्जयित्वा तु ...	४७	वैश्याशूद्रोस्तु राजन्य ...	२९
विवीतभर्तुस्तु पथि ...	२७८	व्यतीपातो गजच्छाया ...	६७
विशेषपतनीयानि ...	४६८	व्यत्यये कर्मणां साम्यं ...	३०
विश्वेदेवाश्च प्रीयन्तां ...	७६	व्यभिचारादृती शुद्धिः ...	१९
विषयेन्द्रियसंरोधः ...	३५८	व्यवहारान्नृपः पश्येत् ...	११३
विषामिदां पतिगुरु ...	२८२	व्यवहारान्स्वयं पश्येत् ...	११०
विहितस्याननुष्ठानात् ...	३७२	व्यवहारांस्ततो दृष्ट्वा ...	१०२
वीणावादनतत्त्वज्ञः ...	३५०	व्यसनं जायते घोरं ...	१९४
वृक्षगुल्मलतावीरुत् ...	४३७	व्यासिद्ध राजयोग्य च... ..	२७४
वृथाकृसरसंयाव ...	५२	व्रजन्नपि तथात्मानं ...	८९
वृथादानं तथैवेह ...	१५०	शक्तस्यानीहमानस्य ...	२०२
वृद्धबालातुराचार्य ...	४७	शक्तितो वा यथालाभं... ..	९६
वृद्धभारिनृपस्नात ...	३६	शक्तोऽप्यसोक्षयन्स्वामी ...	२९०
वृषक्षुद्रपशूनां च ...	२६७	शक्त्या च यज्ञकृन्मोक्षे... ..	३३५
वृष्ट्यायुःपुष्टिकामो वा ...	९४	शतमानं तु दशभिः ...	१११
वेत्ति सर्वगतां कस्मात् ...	३५३	शते दशपला वृद्धिः ...	२४७
वेद एव द्विजातीनां ...	११	शतं स्त्रीदूषणे दद्यात् ...	२८६
वेदप्लावी यवाश्वब्दं ...	४४७	शत्यस्तदर्धिकः पाद ...	२५९
वेदमध्यापयेदेनं ...	६	शनोदेवीस्तथा काण्डात् ...	९५
वेद व्रतानि वा पारं ...	१३	शनोदेव्या पयः क्षिप्त्वा ...	७१
वेदाथर्वपुराणानि ...	३२	शपन्तं दापयेद्राजा ...	२५८
वेदानुवचनं यज्ञो ...	३६५	शब्दः स्पर्शश्च रूपं च ...	३६३
वेदाभ्यासरतं क्षान्तं ...	४७७	शब्दादिविषयोद्योगं ...	३५७
वेदार्थविज्येष्ठसामा ...	६८	शरणागतबालस्त्री ...	४६८
वेदार्थानधिगच्छेच्च ...	३१	शरीरचिन्तां निर्वर्त्य ...	३१
वेदाः स्थानानि विद्यानां ...	२	शरीरपरिसंख्यानं ...	३५८
वेदैः शास्त्रैः सविज्ञानैः ...	३६१	शरीरसंक्षये यस्य ...	३५९

पद्यानां वर्णानुक्रमः ।

२५

श्लोकाः	पृष्ठम्	श्लोकाः	पृष्ठम्
शरीरेण च नात्मायं ...	३६०	श्रद्धा च नो माव्यगमत् ...	७६
शश्वश्च मत्स्येष्वपि हि ...	५३	श्रद्धोपवासः स्वातन्त्र्य ...	३६५
शस्त्रविक्रयिकर्मरि ...	४९	श्राद्धकृत्सत्यवादी च ...	३६७
शस्त्रावपाते गर्ह्यस्य ...	२८१	श्राद्धं प्रति रुचिश्चैव ...	६७
शस्त्रासवमधूच्छिष्टं ...	३२७	श्रीकामः शान्तिकामो वा ...	९४
शस्त्रेण तु हता ये वै ...	८६	श्रुताध्ययनसपन्ना ...	११४
शाकरजुमूलफल ...	५५	श्रुतार्थस्योत्तरं लेख्य ...	१२०
शाकाद्रौषधिपिण्याक ...	३२७	श्रुतिः स्मृतिः सदाचारः ...	३
शातातपो वसिष्ठश्च ...	३	श्रुतिस्मृत्युदित सम्यक् ...	४७
शास्त्राणि चिन्तयेद्बुद्ध्या ...	१०३	श्रुत्वैतद्याज्ञवल्क्योऽपि ...	४९१
शिरःकपाली ध्वजवान् ...	३८४	श्रुत्वैतानृपयो धर्मान् ...	४९१
शिराः शतानि सप्तैव ...	२४७	श्रेणिनैगमपाखण्डि ...	२५३
शिल्पैर्वा विविधैर्जावेत् ...	३७	श्रेयसा सुखदुःखान्यां ...	३६१
शीर्षकस्थेऽभियोक्तारि ...	१७९	श्रौत स्मार्त फलस्नेहः ...	३३२
शुक्तं पर्युषितोच्छिष्टं ...	५०	श्रौतस्मार्तक्रियाहेतोः ...	९९
शुक्रः शनैश्चरो राहुः ...	९४	श्लेष्माश्रु बान्धवैर्मुक्तं ...	३०१
शुक्रियारण्यकजपो ...	४७५	श्लोकत्रयमपि ह्यस्मान् ...	४९१
शुचि गोतृसिक्तोय ...	६०	श्लोकाः सूत्राणि भाष्याणि ...	३६४
शुद्धश्चेद्रमयोर्ध्व मां ...	१८३	श्रकोष्टृगर्दभोल्लक ...	४५
शुध्येत वा मिताशीला ...	३९३	श्वित्री वस्त्र आ रम तु ...	३७०
शुष्येरंस्त्री च शूद्रश्च ...	७	पद पञ्चाशच्च जानीत ...	३४८
शुक्लाम्बरधरो नीच ...	४१	पद श्लेष्मा पञ्च पित्त च ...	३४८
शूद्रः प्रव्रजिताना च ...	२६७	षडङ्गानि तथास्त्रां च ...	३४४
शूद्रप्रेष्य हीनसख्यं ...	३८१	षण्मासाच्छूद्रहायेतत् ...	४३१
शूद्रस्तथान्त्य एव स्याद् ...	२८८	षष्ठ्यङ्गुलीना द्वे पाण्योः ...	३४५
शूद्रस्य द्विजशुश्रूषा ...	३७	षष्ठेऽन्नप्राशन मासि ...	५
शूद्राज्जातस्तु चण्डालः ...	२९	षष्ठे बलस्य वर्णस्य ...	३४३
शूद्रादायोगव वैश्यात् ...	२९	षष्ठेऽष्टमे वा सीमन्तः ...	५
शूद्रेषु दासगोपाल ...	४९	षोडशर्तुनिशाः स्त्रीणां ...	२१
शूद्रोऽधिकारहीनोऽपि ...	४१६	षोडशाङ्गुलक ज्ञेय ...	१८८
शोणितेन विना दुःखं ...	२६२	षोडशाद्यः पणान्दाप्यो ...	२६४
शोध्यस्य मृच्च तोय च ...	३२५	ष्टीवनासृक्शकृन्मूत्र ...	४३
शौल्तिकैः स्थानपालैर्वा ...	२४३	स आत्मा चैव यज्ञश्च ...	३५१
श्मश्रु चास्यगतं दन्त ...	६१	सकटात्र च नाश्रीयात् ...	३०२
श्रान्तसंवाहनं रोगि ...	६५	सकामास्वनुलोमास्तु ...	२८५

श्लोकाः	पृष्ठम्	श्लोकाः	पृष्ठम्
स कायः पावयेत्तज्जः ...	१७	सदानमानसत्कारान् ...	१०५
सकाशादात्मनस्तद्वत् ...	३३९	सदिग्धलेख्यशुद्धिः ...	१७७
सकांस्यपात्रा दातव्या ...	६४	सदिग्धार्थं स्वतन्त्रो यः ...	१२८
स कूटसाक्षिणां पार्षः ...	१६८	संदिष्टस्याप्रदाता च ...	२६६
सकृत्प्रदीयते कन्या ...	२८	सद्यो वा कामजैश्चिह्नैः ...	२८३
सकृत्प्रसिञ्चन्त्युदकं ...	२९७	संधिं च विग्रहं यानम् ...	१०७
सखिभार्याकुमारीषु ...	३७९	सधिन्यनिर्दशावत्सा ...	५१
स गुरुर्यः क्रिया कृत्वा ...	१०	सध्यागर्जितनिर्घात ...	४५
सगोत्रासु सुतस्त्रीषु ...	३७९	सध्यामुपास्य शृणुयात् ...	१०३
सगौरसर्षपैः क्षौमं ...	५७	संध्यां प्राक्प्रातरेवं हि ...	८
संग्रामे वा हतो लक्ष्य ...	३९२	स नाणकपरीक्षी तु ...	२६८
संघातं लोहितोद च ...	३७४	सनिरुध्येन्द्रियग्रामं ...	३३८
सचिह्नं ब्राह्मणं कृत्वा ...	२७८	सनिरुध्येन्द्रियग्राम ...	३६६
सचैल स्नातमाहूय ...	१८०	म नेतु न्यायतोऽशक्यो ...	१०८
सजातावुत्तमो दण्डः ...	२८४	सन्ततिस्तु पशुस्त्रीणा ...	१४८
सजातीयेष्वय प्रोक्तः ...	२१६	सपणश्चेद्विवादः स्यात् ...	१२९
स ज्ञेयस्त विदित्वेह ...	३४९	सपिण्डो वा सगोत्रो वा ...	१९
संततिः स्त्रीपशुष्वेव ...	१५७	सप्तत्रिंशदनध्याया ...	४६
स तद्व्याद्विल्लाच्च ...	२७३	सप्तमाद्दशमाद्वापि ...	२९६
स तमादाय सप्तैव ...	१८८	सप्तमे चाष्टमे चैव ...	३४३
स तान्सर्वानवाप्नोति ...	१६७	सप्तर्षिनागवीध्यन्त ...	३६४
स तु सोमघृतैर्देवान् ...	११	सप्तपष्टिस्तथा लक्षाः ...	३४८
सत्कृत्य भिक्षवे भिक्षां ...	३४	सप्ताश्वत्थस्य पत्राणि ...	१८७
सत्क्रियान्वासनं स्वादु ...	३४	सप्ताहेन तु कृच्छ्रोऽय ...	४७९
सत्यंकारकृतं द्रव्य ...	१६०	सप्तैव तु पुरीषस्य ...	३४८
सत्यमस्तेयमक्रोधो ...	३३९	सप्तोत्तर मर्मशत ...	३४८
सत्यसधेन शुचिना ...	१०८	स प्रदाप्यः कृष्टफल ...	२३७
सत्यामन्यां सवर्णायां ...	२७	सब्रह्मचारिकात्मीय ...	१७४
सत्यासत्यान्यथास्तोत्रैः ...	२५७	संभूय कुर्वतामर्घ ...	२७०
सत्येन माभिरक्ष त्वं ...	१९०	संभूय वणिजां पण्य ...	२७०
सत्त्व रजस्तमश्चैव ...	३६३	संभोज्यातिथिभृत्यांश्च ...	३३
सन्निवृत्तिब्रह्मचारि ...	३२०	सभ्याः पृथक्पृथग्दण्ड्याः ...	११५
स दग्धव्य उपेतश्चेत् ...	२९४	सभ्याः सजयिनो दण्ड्याः ...	२९२
स दानमानसत्कारैः ...	२५२	सभ्यैः सह नियोक्तव्यो ...	११४
स दाप्योऽष्टगुणं दण्डं ...	१७२	समकालमिषुं मुक्तं ...	१९०

श्लोकाः	पृष्ठम्	श्लोकाः	पृष्ठम्
स मन्त्रिणः प्रकुर्वीत ...	९८	सलिलं शुद्धिरेतेषां ...	३३७
सममेषां विवीतेऽपि ...	२३८	सलिल भस्म मृदापि ...	५८
समवायी तु पुरुषो ...	३५२	सवत्सारोमतुल्यानि ...	६४
समवायेन वणिजां ...	२७३	सवर्णेभ्यः सवर्णासु ...	२७
समाप्तेऽर्थे ऋणी नाम ...	१७४	सवर्णासु विधौ धर्म्ये ...	२७
समाप्य वेदं द्युनिशं ...	४५	संविशेत्सूर्यघोषेण ...	१०३
समामासतदर्धाहः ...	११८	सव्याहृतिकां गायत्रीं ...	७४
समामासतदर्धाहः ...	१७४	संश्राव्य पाययेत्तस्मात् ...	१९४
समितानि दुराचारो ...	५४	सश्रीफलैरंशुपटं ...	५७
समुद्रपरिवर्तं च ...	२६९	स सम्यक्पालितो दद्यात् ...	२५६
समूहकार्यप्रहितो ...	२५२	संसृष्टिनस्तु संसृष्टी ...	२२५
समूहकार्यं आयाता ...	२५२	स संदिग्धमतिः कर्म ...	३५७
समेष्वेव परस्त्रीषु ...	२६१	सहस्रकरपत्रैः ...	३५१
सम्यक्तु दण्डन राज्ञः ...	१०९	सहस्रशीर्षाजापी तु ...	४७३
सम्यक्प्रयुक्ताः सिध्येयुः ...	१०६	सहस्राक्षं शतधारं ...	९०
सम्यक्सकल्पजः कामो ...	३	सहस्रात्मा मया यो वः ...	३५२
संयतोपस्करा दक्षा ...	२४	स ह्याश्रमैर्विजिज्ञास्यः ...	३६५
संयतेन्द्रियता विद्या ...	३३९	साक्षिणः श्रावयेद्वादि ...	१६६
सयोगे केचिदिच्छन्ति ...	१०७	साक्षिणश्च स्वहस्तेन ...	१७५
संयोज्य वायुना सोमं ...	३५२	साक्षिमच्च भवेद्यद्वा ...	१७८
स राजसो मनुष्येषु ...	३५५	साक्षिमत्पुण्यपापेभ्यो ...	१८७
सर्गादौ स यथाकाश ...	३४१	साक्षिषूभयतः सत्सु ...	१२९
सर्वतः प्रतिगृह्णीयात् ...	६७	साधारणस्यापलापी ...	२६७
सर्वदानाधिकं यस्मात् ...	१०४	साधून्संमानयेद्राजा ...	१०५
सर्वधर्ममय ब्रह्म ...	६६	साध्यमानो नृपं गच्छेत् ...	१४८
सर्वपापहरा ह्येते ...	४७५	सा ब्रूते य स धर्मः स्यात् ...	४
सर्वभूतहितः शान्तः ...	३३६	सामन्तकुलिकादीनाम् ...	२६६
सर्वमन्नमुपादाय ...	७५	सामन्ता वा समग्रामा ...	२३३
सर्वः साक्षी संग्रहणे ...	१६६	सामानि तृप्तिं कुर्याच्च ...	११
सर्वस्य प्रभवो विप्राः ...	६२	सामान्यद्रव्यप्रसभ ...	२६५
सर्वस्वहरणं कृत्वा ...	२५१	सामान्यार्थसमुत्थाने ...	२०६
सर्वान्कामानवाप्नोति ...	५५	सारसैकशफान्हंसान् ...	५२
सर्वाश्रयां निजे देहे ...	३५६	सावधानस्तदभ्यासात् ...	३५०
सर्वेष्वर्थविवादेषु ...	१३४	सावित्रीपतिता ब्राह्म्या ...	११
सर्वौषधैः सर्वगन्धैः ...	९०	सावित्रीमशुचौ दृष्टे ...	४३९

श्लोकाः	पृष्ठम्	श्लोकाः	पृष्ठम्
साशीतिपणसाहस्रो ...	१११	स्त्री निषेधे शतं दद्यात् ...	२८३
साहसस्तेयपारुष्य ...	१२७	स्त्रीपुंसयोस्तु संयोगे ...	३४१
साहसी दृष्टदोषश्च ...	१६६	स्त्रीप्रसूश्चाधिवेत्तव्या ...	२०
सिद्धे योगे त्यजन्देहं ...	३६७	स्त्रीबालवृद्धकितव ...	१६५
सितासिताः कर्बुरूपाः ...	३६०	स्त्रीभिर्भर्तृवचः कार्य ...	२१
सीम्नोवित्रादे क्षेत्रस्य ...	२३२	स्त्रीशूद्रविद्रक्षत्रवधो ...	३८१
सुकृत यत्त्वयाकिञ्चित् ...	१६७	ख्यालोकालम्भविगम ...	३५८
सुतविन्यस्तपस्वीकः ...	३२९	स्थानासनविहारैर्वा ...	३३३
सुताश्चैषां प्रभर्तव्याः ...	२२७	स्थालैः सह चतुःषष्टिः ...	३४५
सुराकामद्युतकृत ...	१५०	स्थैर्यं चतुर्थं तज्ज्ञानां ...	३४३
सुरापी व्याधिता धूर्ता ...	२०	स्नपनं तस्य कर्तव्य ...	९०
सुरापोऽन्यतम पीत्वा ...	३९६	स्नातस्य सार्षप तैल ...	९१
सुराप्य आत्मत्यागिन्यो ...	२९७	स्नातानपवदेयुस्तान् ...	३००
सुराम्बुधृतगोमूत्र ...	३९६	स्नात्वा देवान्पितृश्चैव ...	३२
सुस्थ इन्दो सकृत्पुत्रं ...	२१	स्नात्वा पीत्वा क्षुतं सुमे ...	६२
सूर्यः सोमो महीपुत्रः ...	९४	स्नानमर्च्यैवतैर्मन्त्रैः ...	७
सूर्यस्य चाप्युपस्थान ...	७	स्नान मौनोपवासेज्या ...	४७८
सृजत्येकोत्तरगुणान् ...	३४१	स्नायान्नदीदेवस्नान ...	४८
सृजत्यात्मानमात्मा च ...	३५७	स्फीतादपि न संचारि ...	१५
सेकादुल्लेखनाल्लेपात् ...	५८	स्फ्यशूर्पाजिनधान्याना ...	५६
सेतुभेदकरी चासु ...	२८१	स्मृत्याचारव्यपेतेन ...	११६
सेतुवल्मीकनिम्नास्थि ...	२३२	स्मृत्योर्विरोधे न्यायस्तु ...	१३१
सेवानूपं नृपो भैक्षं ...	३२९	स्यादोपधिवृथाच्छेदे ...	४३७
सेह कीर्तिमवाप्नोति ...	२०	स्याद्राजा नृत्यवर्गेषु ...	१०४
सेह कीर्तिमवाप्नोति ...	२६	स्वच्छन्द विधवागामी ...	२६७
सोऽचिराद्विगतश्रीको ...	१०५	स्वकर्म ख्यापयस्तेन ...	४०२
सोदय तस्य दाप्योऽसौ ...	२७१	स्वं कुटुम्बाविरोधेन ...	२४४
सोदरस्य तु सोदरः ...	२२५	स्वदारनिरतश्चैव ...	२२
सोऽपि यत्नेन संरक्ष्यो ...	२५१	स्वदेशपण्ये तु शत ...	२७०
सोमः शौचं ददावासा ...	१९	स्वधर्माच्चलितान्राजा ...	११०
सोषैरुदकगोमूत्रैः ...	५७	स्वप्नेऽवगाहतेऽत्यर्थं ...	८९
सौवर्णराजताब्जानाम् ...	५५	स्वप्याद्रूमौ शुची रात्रौ ...	३३३
स्तनान्तरं भ्रुवोर्मध्य ...	३७८	स्वभावाद्विकृति गच्छेत् ...	१२८
स्त्रीद्रव्यवृत्तिकामो वा ...	२८२	स्वमण्डलादसौ सूर्यः ...	३५२
स्त्रीनक्तमन्तरागार ...	१४३	स्वयं कृतं वा यद्वृण ...	१५१

श्लोकाः	पृष्ठम्	श्लोकाः	पृष्ठम्
स्वरन्ध्रगोप्ताऽन्वीक्षिक्यां ...	९७	हानिश्चेत्केतुदोषेण ...	२७२
स्वर्गः स्वप्नश्च भावानां ..	३६२	हास्य परगृहे यानं ...	२४
स्वर्गं ह्यपत्यमोजश्च ...	८७	हितं तस्याचरेन्नित्यं ...	८
स्वर्यातस्य ह्यपुत्रस्य ...	२१६	हिताहिता नाम नाड्यः ...	३४९
स्वं लभेतान्यविक्रीत ...	२४१	हिताहितेषु भावेषु ..	३५८
स्ववर्णैर्वा पटे लेख्या ...	९४	हिरण्यभूमिलाभेभ्यो ...	१०८
स्वसीम्नि दद्याद्भामस्तु ...	२७८	हिरण्य व्यापृतानीत ..	१०२
स्वस्तिवाच्यं ततः कुर्यात् ...	७६	हिसकश्चाविधानेन ...	३५४
स्वस्त्रीयकृत्विग्जामातृ ...	६८	हिंस्रयन्त्रविधानं च ...	३८१
स्वहस्तकालसंपन्न ...	१००	हीनकल्पं न कुर्वीत ...	३९
स्वाध्यायवान्दानशीलः...	३३२	हीनजातिं परिक्षीणम् ...	१४९
स्वाध्यायं सततं कुर्यात् ...	३३	हीनजातौ प्रजायेत ...	३६९
स्वाध्यायान्मिसुतत्यागो...	३८१	हीनाद्रहो हीनमूल्ये ...	२४१
स्वामिने यो निवेद्यैव ..	२३७	हीना न स्याद्विना भर्त्रा ...	२५
स्वामिप्राणप्रदो भक्तः ..	२४९	हीनेष्वर्धदमो मोहं ...	२६१
स्वाम्यभार्या जनो दुर्ग...	१०८	हुतशेषं प्रदद्यात्तु ...	७३
स्वैरिणी या पतिं हित्वा...	१८	हुत्वामीन्सूर्यदैवत्यान् ...	३१
हतानां नृपगोविप्रैः ...	३१२	हेमशृङ्गी शफै रूपायैः ...	६४
हत्वा ज्यह पिवेत्क्षीरं ...	४३४	हेमहारी तु कुनखी ...	३६९
हविष्यान्नेन वै मासं ...	८५	हेममात्रमुपादाय ...	३५६
हसद्वयेन कपिकव्यात् ...	४३५	होतव्या मधुसर्पिभ्यो ...	९५
हस्तेनौपधिभावे वा ...	४४	हतं प्रनष्टं यो द्रव्यं ...	२४३
हस्तौ पायुरूपस्थं च ...	३४६	हताधिकारां मलिनां ...	१९
हानिर्विकेतुरेवासौ ...	२७२	हत्कण्ठतालुगाभिस्तु ...	७

वीर सेवा मन्दिर

पुस्तकालय

काल न०

257.3

यज्ञक

लेखक

विषय पाश्चात्य साहित्य

पड

काल

१६६६